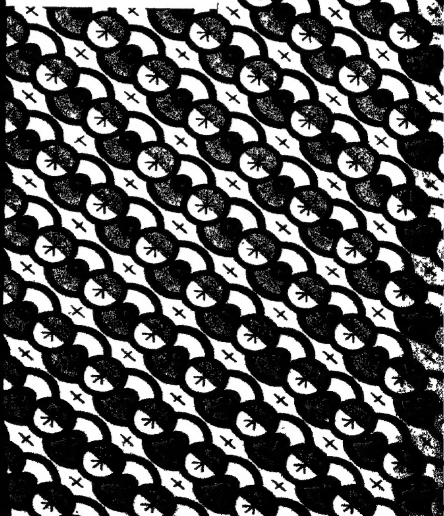

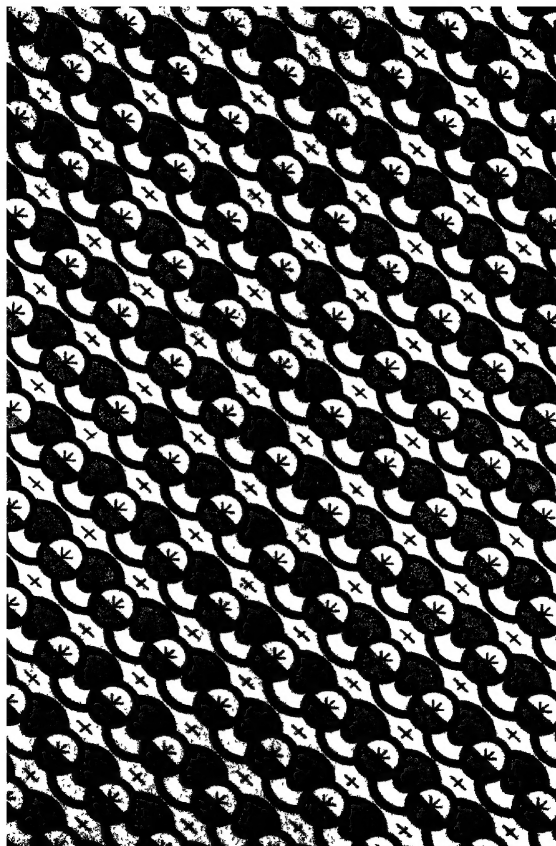
सेवा मन्दिर
बिल्ली

★

४८५४

४२ विजय

ॐ श्री शङ्खेश्वरपार्शनाथाय नमः ॐ

सकलाममरहस्यवेधिरमन्योतिविष्ण्वीमद्विषयदानसूरीश्वरसद्गुणम्यो नमः ।

भारतीय-ग्रान्थतत्त्व-प्रकाशन समिति-पिन्डवाडा-संचालिताया

आचार्यदेव-श्रीमद्विजयप्रेमसूरीश्वर-कर्मसाहित्य-जैन-ग्रन्थमालापाठ्यतुर्थी (४) ग्रन्थः

ब्रन्धविहारां

तत्त्व

मूलपयडि-

पाएस-बंधो

(मूलप्रकृति-प्रवेशाबन्धः)

‘प्रेमप्रभा’ टीका-समलङ्कृतः

प्रेटका मार्गदर्शिका: संशोधकाक्ष :-

सिद्धान्तमहोदधि-कर्मशास्त्र निष्पाता आचार्यदेवाः

श्रीमद्विजयप्रेमसूरीश्वराः

प्रकाशिका—भारतीय-ग्रान्थतत्त्व-प्रकाशन-समितिः, पिन्डवाडा ।

* प्राप्तिस्थान *

१. भारतीय प्राच्य तत्त्व प्रकाशन समिति,

C/o रमणलाल बालचन्द्र,

१३५/१३० झवेरी बाजार, बम्बई २.

•

२. भारतीय प्राच्यतत्त्व प्रकाशन समिति,

C/o सा. सनरचमल रायचन्द्रजी,

विण्डवाड़ा, स्टेट सिरोहीरोड (राज०)

•

३. सा. मनकपजी अचलबास,

१, मल्हरी मार्केट,

अहमदाबाद २.

•

४. सा. रमणलाल बालचन्द्र,

C/o दिलीपकुमार रमणलाल,

मल्हरी मार्केट,

अहमदाबाद. २

•

मुद्रक—

ज्ञानोदय प्रिंटिंग प्रेस, विण्डवाड़ा
स्टेट सिरोहीरोड (राजस्थान)

—: पदार्थसंग्रहकारः :—

कर्मशास्त्रपुरीण-गच्छापिपा-SSचार्यदेव-भीमद्-विजयप्रेमसूरीश्वर-विनीत-विनेय-प्रभावक-
प्रवचनकार-पंन्यासप्रवर-भीमानुविजयगणिवर्य-विनेयमुनिवर्यश्री-धर्मबोधविजयान्तिषदो
विद्वद्वर्य-गीतार्थमुनिश्री-अप्यबोधविजयाः, पंन्यासप्रवरश्री-अनुविजयगणिवर्य-
विनेया मुनिश्री-धर्मानन्दविजयाः, गच्छापिपतिविनीतविनेय-
गीतार्थसूचन्य-पंन्यासप्रवर-श्रीहेमन्तविजयगणिवर्य-विनेयमुनिरात्रश्री-
ललितशेखरविजय-शिष्यरत्न-मुनिवर्यश्री-राजशेखर-विजय-
शिष्याणवो मुनिश्रीवीरशेखरविजयाश्च ।

✱

— मूलगाथाकारः —

प्राकृतविशारदा मुनिश्रीवीरशेखरविजयाः ।

★

— टीकाकारः —

पंन्यासप्रवरश्री-हेमन्तविजयगणिवर्य-विनेयरत्न-ललितशेखरविजय-विनेय-
मुनि-राजशेखरविजयः ।

★

— संशोधकः —

कर्मशास्त्रविशारद-गच्छापिपति-भीमद्-विजयप्रेमसूरीश्वरपदप्रमाणका आगमप्रज्ञा-SSचार्यदेव-
भीमद्-विजयजम्बूसूरीश्वराः पदार्थसंग्रहकारमुनिमकराश्च ।

Acharyadeva-Shrimad-Vijaya-Premasurishwara-Karma-Sahitya-Granthmala
GRANTH No. 4.

BANDHAVIHANAM
MULA PAYADI
PAYESBANDHO

[Along with "PREMA PRABHA" commentary]

By
A GROUP OF DISCIPLES

॥

Inspired and Guided by
His Holiness Acharya Shrimada Vijaya
PREMASURISHWARJI MAHARAJA
the leading authority of the day
on Karma philosophy.

Published by—

Bharatiya Prachya Tattva Prakashana Samiti, Pindwara.

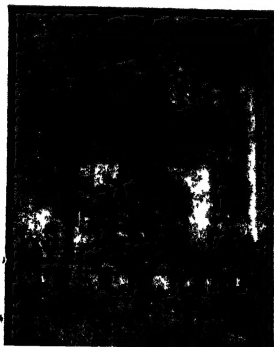

સુરેન્દ્રનગરમંદિર બારમા તીર્થપતિ
ક શ્રી વાસુપૂજ્યસ્વામી ક

ત્રેવીશ બિનાલયયુક્ત શ્રી વાસુપૂજ્યસ્વામિપ્રાસાદના મૂળ ગભારામાં બિરાજમાન
બારમા તીર્થપતિ શ્રી વાસુપૂજ્યસ્વામી ભગવાન

ત્રેવીસ દેવકુલિકાથી પરિવૃત્ત દેવવિમાનગુહ્ય
શ્રી વાસુપૂજ્યસ્વામી પ્રાસાદ
 સુરેન્દ્રનગર (વડવાણ કેમ્પ) સોરાષ્ટ્ર

શ્રી વાસુપૂજ્યસ્વામી પ્રાસાદની
 હસ્તલિખિત ઊર્ધ્વમુખી પ્રતિકૃતિ

First Edition }
Copies 625. }

DELUXE EDITION RS. 30
ORDINARY „ RS. 25

{ A.D. 1968.

/// ● ● ● ///

AVAILABLE FROM :-

/// ● ● ///

1. BHARATIYA PRACHYA TATTVA PRAKASHAN SAMITI

C/o Shah Ramanlal Lalchandji,
135/37 ZAVEBI BAZZAR,
BOMBAY-2.

2. BHARATIYA PRACHYA TATTVA PRAKASHAN SAMITI,

C/o. Shah Samarathmal Rayachandji,
PINDWARA, [St. Sirohi Road]
(Rajasthan)

3, Shah Manarcoopji Achaldas,
2, Maskati Market,
Ahmedabad-2.

4. Shah Ramanlal Vajechand,
C/o Dilipkumar Ramanlal,
Maskati Market,
Ahmedabad-2.

Printed by :
GYANODAYA PRINTING PRESS
PINDWARA.
(St. Sirohi Road, Raj.)

પ્રકાશકીય નિવેદન

વાંચકો ! આજે અમો ‘મૂલપયદિરસંબંધો’ અને ‘મૂલપયદિપણસંબંધો’ એ બે ગ્રંથોને પ્રકાશમાં લાવતા આનંદ અનુભવીએ છીએ.

રસબંધ ગ્રંથની જેમ આ પ્રદેશબંધ ગ્રંથ પણ અનેક મહાત્માઓના સહયોગથી તૈયાર થયો છે.

કર્મસાહિત્ય નિષ્ણાત, વાત્સલ્ય વારિધિ, સિદ્ધાંતમહોદધિ પરમારાધ્યપાદ પૂજ્ય આચાર્ય-મગવંત શ્રીમદ્વિજય પ્રેમસૂરોશ્વરજી મહારાજાના આશીર્વાદ આ ગ્રંથના એક એક શ્લોકમાં, એક એક અક્ષરોમાં પ્રકાશી રહ્યા છે.

પદાર્થ સંગ્રહકાર પૂ. મુ. શ્રી જયઘોષવિજય મ., પૂ. મુ. શ્રી ચર્માનંદવિજય મ., પૂ. મુ. શ્રી ધીરશેસ્વરવિજય મ., એ ત્રણ વિદ્વાન મુનિરાજોની વિદ્વતા ગ્રંથના પાને પાને જલહલી રહી છે. પ્રત્યેક ગાથા મૂલગાથાકાર વિદ્વાન મુનિરાજ શ્રીવીરશેસ્વર વિજયજી મ. ની પ્રતિભા તું યથોગાન ગાઈ રહી છે. વર્ષ, સવા વર્ષ જેટલા ટૂંકા કાલમાં તૈયાર થયેલી ટીકા ટીકાકાર પૂ. વિદ્યાનુ મુ. રાજશેસ્વર વિ. મ. ની મહેનત તરફ ધ્યાન સેંચ્યા વિના રહેતી નથી.

ટીકા સંપૂર્ણ લખાઈ ગયા વાદ સર્વે પ્રથમ નિરીક્ષણ પૂજ્ય આચાર્ય મગવંત શ્રીમદ્વિજય પ્રેમસૂરોશ્વરજી મહારાજ પોતાની નાદુરસ્ત તબીયત હોવા છતાં દુઃસ્મદદિષ્ટી કરી ગયા છે.

વાદ પૂજ્ય પદાર્થસંગ્રહકાર મુનિશર્ચ્યોએ પણ આ ટીકાનું સાધનંત અલોકન કર્યું છે.

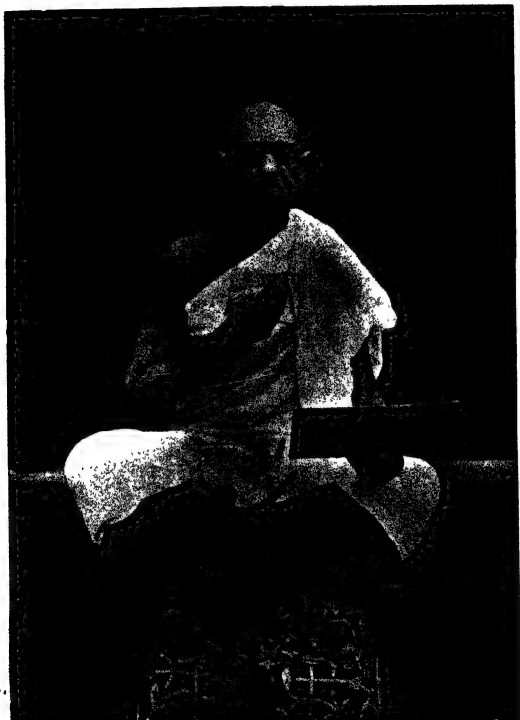
ગ્રંથ મુદ્રણમાં ૧૯ કર્માં સુધી પૂજ્ય વિદ્વાન મુનિરાજ શ્રી મિત્રાનંદવિજય મહારાજે તથા પૂજ્ય વિદ્વાન મુનિરાજ શ્રીજયશેસ્વર વિજય મહારાજે (રસબંધ ગ્રંથની ટીકા લખનાર) પોતાના અમૂલ્ય સમયનો મોગ આપીને આત્મીયમાત્રે સહયોગ આપ્યો છે. પદાર્થ સંગ્રહકાર તથા ટીકાકાર મુનિશર્ચ્યોનો પણ ગ્રંથમુદ્રણમાં અન્ત સુધી સહકાર મળ્યો છે.

ગ્રંથ છપાઈ ગયા વાદ આગમપ્રજ્ઞ, પ્રવચનપટુ પૂજ્યપાદ આચાર્ય મગવંત શ્રીમદ્વિજય જંબુ-સૂરિજી મહારાજ સાહેબે પોતાના અમૂલ્ય સમયનો મોગ આપીને સંપૂર્ણ ગ્રંથનું દુઃસ્મદદિષ્ટી અલોકન કરીને રહી ગયેલી-અશુદ્ધિઓ તરફ લક્ષ્ય સેંચી અમને ઉપકૃત કર્યા છે.

મહેમાણા જૈન શ્રેયસ્કર મંડલ પાઠશાળાના પ્રાધ્યાપક પંડિતવર્ય સુભાવક શ્રી પુસ્ત્રરાજજી અમીચંદજીએ તથા વઢવાળ શહેરની શ્રી જીવળમાઈ અવજીમાઈ જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળાના પ્રાધ્યાપક

सकलागमरहस्यवेदि-सूरिपुरन्दर-बहुभुतगीतार्थ-परज्योतिर्विद् परमगुरुदेव

परमपूज्य आचार्यदेवेश श्रीमद्विजयदानसूरीश्वरजी महाराजा

પંચિતચર્ય અમુલ્યસમાર્થને આ ગ્રન્થનું અવલોકન કરી શુદ્ધિપત્રક વનાવવામાં સહકાર આપ્યો છે.

આ ગ્રન્થના પ્રકાશન માટે રૂ. ૧૦,૦૦૦ જેટલી મહત્તી રકમનો વિનિયોગ કરીને વડવાળ કેમ્પ સુરેન્દ્રનગરના શ્વેતામ્બર મુર્તિપૂજક જૈન સંપત્તી આર્ણવજી કલ્યાણજીની પેઢીએ જ્ઞાનહાતામાંથી અમારી સમિતિને આપેલી સહાયતા ચિરસ્મરણીય રહેશે.

આમ અનેક મહાત્માઓના સહકારથી આ ગ્રન્થ અમે સમાજ સમક્ષ મૂકી શક્યા છીએ. આથી આ ગ્રન્થ માટે સહકાર આપનાર પૂજ્ય આચાર્ય મગવંતો, પૂજ્ય દુર્ગિ મગવંતો, તથા સુઆવકો વગેરેનો, તેમજ જ્ઞાનોદય પ્રિન્ટીંગ પ્રેસના યેનેજર બ્યાવર નિવાસી ઓચિન્ટ કતેશ્વરજી જૈન (શાલાવાલા) અને અન્ય કર્મચારીઓનો આભાર માનીએ છીએ. અને ભવિષ્યમાં પ્રગટ થનારા ગ્રન્થોમાં અમને આત્મીયભાવે સંપૂર્ણ સહકાર આપવા માટે તેઓ ને હાર્દિક વિનંતિ કરીએ છીએ.

(i) પિંહવાઢા
સ્ટે. ૦ કિરોહીરોડ (રાજસ્થાન)
(ii) ૧૩૫/૩૭ ઝોહરી શાબાર
રમ્મર્થ-૨

શા. સમરથમલ રાયચન્દવી (મંત્રી)
શા. શાન્તિલાલ સોમચંદ (માળામાઈ) ચોકસી (મંત્રી)
શા. લાલચન્દ હગનલાલજી (મંત્રી)
ભારતીય પ્રાચ્ય તત્ત્વ પ્રકાશન સમિતિ

- ટ્રસ્ટી મંડલ -

(૧) શેઠ રમણલાલ દલસુખમાઈ (પ્રમુખ) સંચાલ	(૭) શા. લાલચંદ હગનલાલજી (મંત્રી) પિંહવાઢા
(૨) શેઠ માણેકલાલ જુનીલાલ ધુંવઈ	(૮) શેઠ રમણલાલ વજેચંદ અમદાવાદ
(૩) શેઠ જીવતલાલ પ્રતાપશી ધુંવઈ	(૯) શા. હિમ્મતમલ હમાનાચવી વેઢા
(૪) શા. સ્વચંદ અચલદાસવી પિંહવાઢા	(૧૦) શેઠ જેઠાલાલ જુનીલાલ પીવાલા ધુંવઈ
(૫) શા. સમરથમલ રાયચંદવી (મંત્રી) પિંહવાઢા	(૧૧) શા. હન્દ્રમલ હીરાચંદવી પિંહવાઢા
(૬) શેઠ શાન્તિલાલ સોમચંદ (માળામાઈ), સંચાલ	(૧૨) શા. મણાલાલજી રિશવાલી હુવાવા

સમર્પણ-ભાવ

કર્મસાહિત્ય-નિષ્ણાત, સિદ્ધાંતમહોદધિ, સૂરિપુરંદર, પરમારાધ્યપાદ, આચાર્યદેવ શ્રીમદ્દિ-
ગ્ગ્ય પ્રેમસૂરીશ્વર મહારાજ ને જૈન આલમમાં કોણ નથી ઓઠસતું ? તેઓશ્રીએ અનેક
મધ્યજીવોને અનેક બક્ષિસો આપી છે. એ અનેક જીવોમાં હું પણ એક છું. તેઓશ્રીએ આપેલી
બક્ષિસોનું મહત્ત્વ શબ્દોમાં ઉતારી શકાય તેમ નથી. મને વિચાર થયા કરતો હતો કે તે મહા-
પુરુષે મને ઘણું ઘણું આપ્યું, પણ હું તેમને શું અર્પણ કરૂં ? તેઓશ્રીને આપવા લાયક મારી પાસે
કશું જ નથી. તો શું આ માવના અપૂર્ણ રહેશે ? તેટલામાં મને આ કૃતિ યાદ આવી. યદ્યપિ
તેમની પ્રકૃષ્ટ પ્રેરણાથી અને પ્રબળ પ્રભાવથીજ આ કૃતિનો જન્મ થયો છે, આ કૃતિ પણ તેઓશ્રીની
અનેક બક્ષિસોમાંની એક બક્ષિસ જ છે. એટલે આ બક્ષિસ તેઓશ્રીને અર્પણ ન કરી શકાય પણ
લાચાર છું. મારી પાસે આ સિવાય તેઓશ્રીને અર્પણ કરવા લાયક કશું જ નથી. આથી એ મહોપ-
કારી મહાપુરુષને કહું ને કહું આપવું એવી મનમાં જાગેલી માવના ને પૂર્ણ કરવા તેઓશ્રીનો આ
બક્ષિસ જ તેઓશ્રીના કરકમલમાં સમર્પણ કરીને યત્કિંચિત્ સંતોષ અનુભવું છું.

— ચરણસેવક રાજશેઠ્ઠરવિજય

આ ગ્રન્થસર્જનના પ્રેરક, આર્ગદર્શક અને સંશોધક

સિદ્ધાન્તમહોદયિ સુવિશાલગચ્છાદિપતિ કર્મશાસ્ત્રરહસ્યવેદી શાસનશિરછત્ર સ્વ. પરમપૂજ્ય

આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ

(સંશોધનમાં એકચિત્ર લાક્ષણિક પ્રતિકૃતિ)

જન્મ : સં. ૧૯૪૦ ફાગણ સુદ ૧૫, નાંદિયા તીર્થ
(રાજસ્થાન)

શિક્ષા : સં. ૧૯૫૭ કારતક વદ ૬ પાલીતાણા
(સિદ્ધગિરિ)

વહીવીશિક્ષા : સં. ૧૯૫૭ પોષ સુદ ૧૧ જિ.અ.

સિદ્ધાન્ત મહોદયિ પદ :

૧૫. ગુરુદેવ પ્રદત્ત સં. ૧૯૮૭ કારતક વદ ૩ ચુંબાઈ

ગણિતપદવી : સં. ૧૯૭૬ આસો સુદ ૧૦ ઝોનાઈ

પંચાસ પદ : સં. ૧૯૮૧ માગસર સુદ ૫, અમદાવાદ

ઉપાધ્યાય પદ : સં. ૧૯૮૭ કારતક વદ ૩ ચુંબાઈ

આચાર્ય પદ : સં. ૧૯૯૧ ચૈત્ર સુદ ૧૪ રાધનપુર

સ્વચ્છાશિક્ષક : સં. ૨૦૨૪ વૈશાખ વદ ૧૧ સ્તંભન

તીર્થ (ખેભાત)

વિષય પરિચય

ભૂમિકા

[વિશ્વશાંતિ, આત્મા, કર્મ વગેરે વિષે તાત્ત્વિક વિચાર]

વિશ્વશાંતિના પ્રશ્નને શું કર્મ સાહિત્ય ન ઉકેલી શકે ?

વિશ્વ વિશાળ છે, અપાર છે. તેના અત્યંત નાના એક ભાગમાં માનવીઓ વસે છે. આ માનવીઓના મનમાં જેમ સમુદ્રમાં અનેક તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે અને શમી જાય છે તેમ અનેક પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે અને શમે છે. તેમાં શાંતિને ચાહનારા મનુષ્યોનાં મનમાં એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે અને તે એ કે શાંતિ ક્યાં છે ? આ પ્રશ્ન આજે જ ઉત્પન્ન થયો છે એવું નથી. પરાપૂર્વથી આ પ્રશ્ન ચાલ્યો આવે છે. પણ આજે આ પ્રશ્નને પોતાનું સ્વરૂપ ઘોડું વધાયું છે. આ પ્રશ્ન આજે વિશ્વશાંતિના સ્વરૂપમાં ઉપસ્થિત થયો છે. વીસમી સદીમાં જે મહાન વિશ્વયુદ્ધ થઈ ગયાં. એ જે મહાન વિશ્વયુદ્ધની સ્મૃતિ પણ સહુકથી મનુષ્યોનાં હૃદયમાં કરુણાની ઝલ્લઝલ્લાટી પેદા કર્યા વિના રહેતી નથી. આજના સંહારક શસ્ત્રોના બળે ક્યારે ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળશે તે કોઈથી કપી શકાતું નથી. એથી આજે ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધની શંકા પણ મનુષ્યના અંતઃકરણને બચતીત બનાવી રહી છે. તેમાં દેશના તંત્રને ચલાવનારાઓ તો જેમ સસલો પવનથી પાંદડા હાલે અને જરા અવાજ થાય તો ચમકે તેમ અન્ય દેશની શંકાભરી જરા વાત જાણવામાં આવતાં જ ચમકે છે. એક દેશ અન્ય દેશ ઉપર સદા શંકિત રહે છે. એથી જ આજે વિશ્વશાંતિ માટેના પ્રયત્નો સંભળાઈ રહ્યા છે. આજે મનુષ્યોની સામે વિશ્વશાંતિનો એક મહાન પ્રશ્ન ખડો થયો છે.

સંહારક શસ્ત્રોની શોધ :

આ પ્રશ્ન આજના સંહારક શસ્ત્રોની શોધના પ્રતાપે થયો છે એમ સ્પષ્ટ જાણવા છતાં એ પ્રશ્નને દૂર કરવા આજે વિજ્ઞાન દ્વારા વિવિધ શસ્ત્રોની અધિક અધિક શોધ થઈ રહી છે. અધિક ભોજન કરવાથી રોગ થયો છે એમ જાણવા છતાં રોગને દૂર કરવા અધિક ભોજન કરનાર વ્યક્તિને કેવી કહેવી ? તેમ સંહારક શસ્ત્રોના પ્રતાપે વિશ્વશાંતિના પ્રશ્નનો જન્મ થયો છે એમ જાણવા છતાં એ પ્રશ્નના સમાધાન માટે અધિક અધિક સંહારક શસ્ત્રોની શોધ કરનારાઓને શી ઉપમા આપવી ? વાંચકો ! આ જે પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તરો તમે

એ દેશ છે, જિન્ન જિન્ન અનેક કુટુંબોનો સમૂહ એ સમાજ છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિઓનો સમુદાય એ કુટુંબ છે. આથી વિશ્વશાંતિના પ્રશ્નના સમાધાન માટે સર્વ પ્રથમ પ્રત્યેક વ્યક્તિની શાંતિ થવી જોઈએ. પ્રત્યેક વ્યક્તિની શાંતિ વિના કુટુંબ શાંતિ નહિ, પ્રત્યેક કુટુંબની શાંતિ વિના સમાજશાંતિ નહિ, પ્રત્યેક સમાજની શાંતિના અભાવે દેશશાંતિનો અભાવ, અને દેશશાંતિ વિના વિશ્વશાંતિ પણ ન થઈ શકે. તમે જ કહો કે-તમારે બંગલાને સ્વચ્છ બનાવવો હોય તો શું તેના બારી-બારણાં વગેરે પ્રત્યેક અંગને સ્વચ્છ કર્યા વિના બંગલાને સ્વચ્છ કરી શકો? નહિ જ. તેમ અહીં પ્રત્યેક વ્યક્તિની શાંતિ વિના વિશ્વશાંતિના દર્શન અશક્ય છે.

શાંતિ તમારી પાસેજ છે.

આ પ્રત્યેક વ્યક્તિની શાંતિ પણ ત્યારે જ શક્ય છે કે જ્યારે પ્રત્યેક વ્યક્તિ શાંતિને ઓળખીને તે માટે પ્રયત્ન કરે. શાંતિને ઓળખવા પોતાની જાતને ઓળખ્યા વિના નહિ આવે. કર્મસાહિત્ય આપણને આજ સમજાવે છે કે તમે તમારી જાતને ઓળખો એટલે તમને શાંતિના વાસ્તવિક અર્થનો ખ્યાલ આવી જાય. તમે કોણ છો? તમે અમુક દેશમાં અમુક નગરમાં રહેનારા અમુક નામના મનુષ્ય છો? ના, ના, ના. તો પછી શું આ કાયા એ તમે છો? હરગિજ નહિ. તમે મનુષ્ય નથી, તમારો કોઈ દેશ નથી, પરદેશ નથી, તમારી કોઈ જાત નથી, નાત નથી, તમારું કોઈ નામ નહિ, ગામ નહિ, પરગામ નહિ, તમારે નથી કાયા, નથી જાયા કે નથી માયા. છતાં તમે મનુષ્યાદિ તરીકે ઓળખાવો છો અને કાયા વગેરે તમારી કહેવાય છે એ સર્વ વ્યવહારથી. તમે દરેકમાન સર્વ પદાર્થોથી જિન્ન છો. દરેકમાન પદાર્થો જડ છે. તમે ચેતન છો. દરેકમાન સર્વ જડ પદાર્થો અનંત અશાંતિના કારણ છે. જ્યારે તમારામાં અનંત શાંતિ છે. અરે! તમે જાતે જ શાંત છો, શાન્તિમય છો. શાંતિ તમારાથી જિન્ન નથી. તથા જે તમારામાં છે તે જ અન્ય પ્રત્યેક વ્યક્તિઓમાં પણ છે. આથી જેવા તમે છો તેવી જ અન્ય સર્વ વ્યક્તિઓ છે. સર્વ જીવો સમાન છે. તમારામાં અને બીજામાં કોઈ ભેદ નથી. માત્ર વ્યવહારથી જ ભેદ છે.

આ વિશે અધ્યાત્મસાર ગ્રંથમાં પૂજ્ય મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ કહે છે કે:

મન્યતે વ્યવહારસ્તુ ભૂતપ્રામાદિમેદવતઃ ।

જન્માદેશ્ચ વ્યવસ્થાતો મિથો નાનાત્વમાત્મનામ્ ॥

આત્મનિશ્ચયાધિકાર સ્લોક ૧૩.

વ્યવહારનય આ મનુષ્ય છે, આ તિર્થંચ છે, આ ગુજર તનો છે, આ કાઠિયાવાડનો છે, આ બાળક છે, આ યુવાન છે, આ અમુક જાતિનો છે, ઇત્યાદિ રૂપે જીવેને જુદા જુદા માને છે. પણ તારત્રિક કોઈ ભેદ નથી. તત્ત્વદષ્ટિએ સર્વ આત્માઓ સમાન છે.

દશ્યમાન સર્વ પદાર્થો વિનાશી, તમે અવિનાશી છો. દશ્યમાન પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થાય છે, બ્યારે તમારે નથી જન્મ, નથી જરા કે નથી મરણ. આ વિષે ગીતામાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે—

ન જાયતે મ્રિયતે વા કવાચિન્નાયં મૂત્વા મવિતા વા ન મ્યુયઃ ।

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને છરીરે ॥

આ આત્મા કોઈ કાળે નથી જન્મ પામતો કે નથી મરણ પામતો અને ન તો બલિષ્ઠમાં ઉત્પન્ન થશે. કારણ કે આત્મા અજન્મ, નિત્ય, શાશ્વત અને પુરાતન છે. શરીરને નાશ થવા છતાં આત્માનો નાશ નથી થતો.

પોતાની પાસે રહેલી શાંતિનો અનુભવ કેમ નથી થતો ?

તમારામાં અનંત શાંતિ હોવા છતાં તમને હાલ એ શાંતિનો અનુભવ નથી થતો. કેમ નથી થતો ? સૂર્યમાં અખૂટ પ્રકાશ છે છતાં ઘણી વખત એ પ્રકાશ આપણને દેખાતો નથી. કેમ ? તેના ઉપર વાદળનું આવરણ આવી બંધ છે. બસ એ જ પ્રમાણે સૂર્યસમા તમારા ઉપર જડ (કર્મ) રૂપ વાદળનું આવરણ આવી ગયું છે. આત્મા ઉપર કર્મરૂપ વાદળના થરના થર બાંધી ગયેલ છે. આથી હાટકું નિધાન જેમ દેખાય નહિ તેમ આત્મામાં રહેલી અનંત શાંતિ કર્મના આવરણને હીધે દેખાતી નથી. પોતાના આવા સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોવાથી માનવી અશાંતિમય જીવન વીતાવી રહેલ છે. સિંહજીથી જન્મેલો હોવા છતાં જન્મથી જ થેટાંના ટોળામાં રહેવાથી પોતાની જાતને ભૂલી જનાર સિંહના જેવી તેની દશા થઈ છે. સિંહ અતુલ શક્તિમાન અને સ્વતંત્ર હોવા છતાં પોતાની જાતને ભૂલી જવાથી તેની સર્વ શક્તિ દબાઈ ગઈ અને તેનું જીવન પરતંત્રતા ભરેલું બની ગયું. તેમ આત્મામાં અનંત શાંતિ હોવા છતાં પોતાની જાતને ભૂલી જવાથી શાંતિ દબાઈ ગઈ છે. તેથી મનુષ્યાદિ ગતિમાં ભગીને પરતંત્ર દુઃખમય જીવન ગાળે છે. પોતાની જાતને ભુલાવનાર કોણ ? દૂધ પાણીની જેમ આત્મા સાથે એકત્રેક બની ગયેલ જડ પદાર્થ પોતાની જાતને ભુલાવનાર છે. આત્માની સાથે દૂધ પાણીની જેમ એકાકાર બની ગયેલ આ જડ પદાર્થની કર્મ સંસાર છે. સર્વ આત્માઓ સમાન હોવા છતાં કર્મ રૂપ ઉપાધિથી ભિન્ન ભિન્ન દેખાય છે

કર્મશત્રુને આત્મામાં ધૂસવાની તક કેમ મળી ?

અમે તેટલો બહાદુર રાજા પણ બને ગઈએ અને છે તો શત્રુ રાજાની વાત ફર રહી, માત્ર તેના માણસોના હાથમાં ફસાઈને પોતાની સ્વતંત્રતા, પોતાનું રાષ્ટ્રસુખ શુભાવીને પરતંત્ર અને દુઃખી જીવન ગાળે છે. તેમ આ ચેતનની પાસે અનંત શક્તિ, અનંત શાંતિ હોવા છતાં ગઈએ બનવાથી કર્મ શત્રુના હાથમાં ગયો છે. એથી તેણે પોતાની

અનંત શક્તિ અને અનંત શાંતિને ગુમાવી દીધી છે. રાગ દ્વેષ કરવા એ ગંદલત છે. આત્મા રાગ દ્વેષ કરે છે એથી જ કર્મશત્રુને ઘૂસવાની તક મળે છે. જો આત્મામાં રાગ દ્વેષ ન હોય તો તાકાત નથી કે કર્મ આત્માની સાથે એકમેક બનીને આત્માને અશાંતિમય બનાવી શકે. રાગદ્વેષથી કર્મબંધ. કર્મબંધથી અશાંતિમય સંસાર. એટલે જ્યાં સુધી રાગદ્વેષ દૂર ન થાય ત્યાં સુધી કર્મ દૂર ન થાય, અને કર્મ દૂર ન થાય ત્યાં સુધી અશાંતિમય સંસારનો નાશ ન થાય. સંસારનો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી સ્વપ્નમાં પણ શાંતિનો શ્વાસ ન લઈ શકાય. સ્વાર્થ, ઇર્ષ્યા, અહંકાર વગેરે રાગ પેના જ પ્રકાર છે. જરા ઝીણવટથી તમે તપાસ્યો તો તમને એ ખ્યાલ આવ્યા વિના નહિ રહે કે આજે દેશ દેશમાં સમાજ સમાજમાં અને કુટુંબ કુટુંબમાં જે વૈર, કલહ, દુશ્મનાવટ, આઘાત, પ્રત્યાઘાત વગેરે અશાંતિના દર્શન થાય છે તે સ્વાર્થ વગેરેના કારણે છે. ક્યાંક સ્વાર્થ પોતાનો ખેલ બતાવે છે, અને કોઈ સ્થળે ઇર્ષ્યા પોતાની સત્તા ચલાવે છે. તો કવચિત્ અહંકાર પોતાનો પગ-દંડો જમાવે છે. આથી કર્મસાહિત્ય આપણને સ્પષ્ટ કહે છે કે-તમે વિશ્વાસ રાખીને સ્વાર્થ, ઇર્ષ્યા, અહંકાર વગેરે ક્યારને આત્મામાંથી કાઢતા બહો પછી જુઓ શાંતિનો કેવો અનુભવ થતો બધ છે ! જેટલે અંશે આ ક્યારની હાનિ થશે તેટલે અંશે આત્માની શાંતિ પ્રગટ થતી જશે. પણ કર્મ સાહિત્યના આ પ્રયોજને આવકાર આપનાર કેટલા છે ?

આત્માનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન :

આગળ વધીને કર્મ સાહિત્ય આપણને કહે છે કે-સ્વાર્થ વગેરે દોષોને દૂર કરવા આધ્યાત્મિક જીવનમાં આવડું પડશે. જ્યાં સુધી આત્મામાં ભૌતિક જીવનનો રસ ઓછો નહિ થાય ત્યાં સુધી આધ્યાત્મિક જીવનમાં રસ નહિ આવે એ પણ ખાતરી રાખજો. ખાલામાંથી કડવા રસને બહાર કાઢ્યા વિના મધુર રસ શી રીતે ભરી શકાય ? આધ્યાત્મિક જીવનમાં આવ્યા બાદ તેમાં પ્રગતિ સાધવા આત્માનું પુનઃ પુનઃ શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન અનિવાર્ય છે. કેવળ શ્રવણથી ન ચાલે, શ્રવણ બાદ પુનઃ પુનઃ મનન બેઠાંજો. ખેદની વાત છે કે આજે આત્માનું શ્રવણ કરનારા અતિ અદ્ય છે, અને જે છે તેમાં પણ અનેક લોકો શ્રવણ બાદ કદી મનન ન કરવાથી ‘કથા શ્રવણ કરીને ફૂટ્યા કાન તોયે ન આવ્યું’ બ્રહ્મજ્ઞાન’ એ ઉક્તિની સ્મૃતિ કરાવે છે. શ્રવણ બાદ જેટલી મનનની જરૂર છે તેટલી જ નિદિધ્યાસનની જરૂર છે.

કર્મ સાહિત્યનો અભ્યાસ અનિવાર્ય છે :

આત્માના શ્રવણાદિની સાથે આત્માના શત્રુ જે કર્મો તેમના વિષે પણ શ્રવણાદિ કરવાની પૂર્ણ આવશ્યકતા છે કારણ કે કોઈપણ વસ્તુનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તેની પ્રતિપક્ષ વસ્તુનું જ્ઞાન કર્યા વિના ન થઈ શકે. એટલે હવે આ કર્મસાહિત્યના અભ્યાસની કેટલી આવશ્યકતા છે એ

કહેવાની જરૂર છે ? કર્મ અને આત્માનો ગાઢ સંબંધ છે. એટલે આત્માનો પૂર્ણ બોધ કરવા કર્મવિષયક સાહિત્યના અને કર્મનો પૂર્ણ બોધ કરવા આત્મવિષયક સાહિત્યના અભ્યાસની જરૂર છે. પોતાની પાસે રહેલ અનંત શક્તિને પ્રગટ કરવા આત્મા અને કર્મ એ બેનું જ્ઞાન અનિવાર્ય છે.

ભૌતિકમાં જ રાચનારા વિશ્વશક્તિના પ્રશ્નને ન ઉકેલી શકે.

છતાં મોહ પિશાચની દાઢમાં ગયેલા ભારેકર્મી મનુષ્યોને આ મહાન સત્ય ઉપર વિશ્વાસ નથી આવતો એથી આત્મા, કર્મ, ધર્મ, પરલોક, મોક્ષ ઇત્યાદિ વિશે કોઈ જાતનો વિચાર જ નથી આવતો. આજના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં દિન પ્રતિદિન આત્મા, કર્મ વગેરે ભૂલાતા જાય છે. આજના જડવાદી લોકો આત્મા કર્મ વગેરેને માનતા નથી. યદ્યપિ તેઓ આત્મા નથી, કર્મ નથી વગેરેનો પ્રધોષ કે પ્રચાર ભલે ન કરતા હોય પણ તેમની ભૌતિક પ્રવૃત્તિ જ સૂચવે છે કે તેઓ આત્મા વગેરેને નથી માનતા. કેવળ ભૌતિક રંગરાગના આવેશમાં મગ્ન બની ગયેલાઓને જીવંતની અંતિમ ક્ષણ સુધીમાં ક્યારેય આત્માનો વિચાર જ નથી આવતો, કેવળ ભૌતિક વસ્તુઓને મેળવવાની, સાચવવાની તમન્ના હોય છે. આવા જીવો કદી વિશ્વશક્તિના પ્રશ્નને ઉકેલી શકે નહિ. વિશ્વશક્તિના પ્રશ્નને ઉકેલવા આધ્યાત્મિક જીવનમાં પ્રવેશ કર્યા વિના ચાલશે જ નહિ.

આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રમાં પ્રવેશ થાય ત્યારે ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નો.

જ્યારે આધ્યાત્મિક જીવનમાં પ્રવેશ થાય છે ત્યારે આત્મા છે કે નહિ ? છે તો તેનું સ્વરૂપ લગ્ન શું છે ? તેને બંધન કોનું છે ? તેને બંધન શા માટે છે ? બંધનનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તે બંધનથી કેવી રીતે મુક્ત થઈ શકે ? ઇત્યાદિ અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. આ પ્રશ્નો ઉપર ભારતીય દાર્શનિક ગ્રંથોને અવલંબી વિચાર કરવામાં આવે તો પ્રત્યેક પ્રશ્ન સ્વતંત્ર એક એક ગ્રંથને રોકે. પણ અહીં આપણે એ દરેક પ્રશ્નને સામાન્યથી સુખ્યતથા જ્ઞેન-દર્શનને અવલંબીને વિચારવાના છે. ભારતીયદર્શનોના અનેક ભેદો પ્રભેદો છે. પણ આત્મા છે કે નહિ એ વિષયમાં ભારતીયદર્શનોને આસ્તિક અને નાસ્તિક એમ બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય. જે દર્શનો આત્મા પરલોક વગેરેના અસ્તિત્વને સ્વીકારે છે તે આસ્તિક દર્શનો. જે દર્શન સ્વતંત્ર આત્મા વગેરેનો ઇન્કાર કરે છે તે દર્શન નાસ્તિક. અહીં સર્વ પ્રથમ આપણે આત્મા છે કે નહિ એ પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરવાનો છે એટલે પ્રથમ આપણે નાસ્તિક દર્શનનું મંતવ્ય બાંધી લેવું જરૂરી છે. જેથી શા માટે એ આત્માનો નિષેધ કરે છે અને આત્મનિષેધના હેતુમાં એ કયાં ભૂલે છે વગેરે ખ્યાલ આવે.

ચાર્વાક દર્શનનું મંતવ્ય

નાસ્તિક-ચાર્વાક દર્શનના મુખ્ય બે સિદ્ધાંત છે. (૧) કેવળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ તથા

(૨). સ્વભાવવાદ. કોઈ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન યા સિદ્ધિ પ્રમાણ દ્વારા થાય છે. આસ્તિક દર્શનો આત્મા વગેરે વસ્તુને સિદ્ધ કરવા પ્રત્યક્ષથી અતિરિક્ત અનુમાન આગમ વગેરે પ્રમાણોને પણ માને છે, જ્યારે નાસ્તિક કેવળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો જ સ્વીકાર કરે છે. એટલે જે વસ્તુ ઇન્દ્રિયોની સહાયથી જણાય તે જ વસ્તુનો સ્વીકાર કરે છે. તથા આસ્તિક સર્વ-દર્શનો, અમુક વસ્તુથી અમુક વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી, જેનાથી વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય તે કારણ, જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય તે કાર્ય, અને તે બે વચ્ચે કાર્ય-કારણ ભાવ છે એમ કાર્ય-કારણ ભાવનો સ્વીકાર કરે છે. જ્યારે નાસ્તિક દર્શન આ કાર્ય-કારણ ભાવનો નિષેધ કરે છે અને જે કાંઈ થાય છે તે સર્વ વસ્તુના સ્વભાવથી જ થાય છે એ પ્રમાણે સ્વભાવવાદને માને છે. તે કેવળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને સ્વીકારે છે એટલે દેહથી અતિરિક્ત આત્મા જેવી કોઈ વસ્તુ વ્યક્ત વગેરે ઇન્દ્રિયોથી દેખાતી ન હોવાથી દેહથી અતિરિક્ત આત્માના અસ્તિત્વને સ્વીકારતું નથી. જો આત્મા જ નથી તો તેના આધારે રહેલ પુણ્ય, પાપ પરલોક, પુનર્જન્મ, ધાર્મિકાનુષ્ઠાન, મોક્ષ વગેરેનો સ્વતઃ નિષેધ થઈ જાય છે.

દેહથી અતિરિક્ત આત્મા નથી.

હવે જ્યારે તેને પૂછવામાં આવે છે કે દેહથી અતિરિક્ત આત્મા નથી તો પછી દેહ જડ હોવા છતાં તેમાં ચૈતન્ય કેમ ઉપલબ્ધ થાય છે? દેહ પૃથ્વી આદિ જડ પદાર્થોથી બનેલો છે. પૃથ્વી આદિ કોઈ પદાર્થમાં ચૈતન્ય શક્તિ નથી દેખાતી એ સર્વ કોઈને અનુભવસિદ્ધ છે. એટલે આ ચૈતન્ય ધર્મ દેહનો ન હોઈ શકે. તો આ ચૈતન્ય ધર્મ કોનો? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર તે વ્યાવહારિક અનુભૂત દષ્ટાંતથી આપે છે. જેમ ધાવડી, ગોળ વગેરે મધના પ્રત્યેક અવયવમાં મહશક્તિ ન હોવા છતાં તેના સમુદાયમાં મહશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે એ સર્વ કોઈ પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે, તેમ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ એ ચાર ભૂતોમાં પ્રત્યેકમાં ચૈતન્ય ન હોવા છતાં તેના સમુદાયમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તથા જેમ કાલાંતરે મધસમુદાયમાંથી મહશક્તિ નષ્ટ થાય છે તેમ ભૂતસમુદાયમાં પણ ચૈતન્યશક્તિ કાલાંતરે સ્વયં નાશ પામે છે. આ પ્રમાણે અન્ય અને વ્યતિરેકથી ચૈતના પૃથ્વી આદિ જડ પદાર્થોના ધર્મ તરીકે સિદ્ધ થાય છે. તથા જે ધર્મ પ્રત્યેક અવયવમાં ન હોય અને સમુદાયમાં ઉત્પન્ન થાય તે ધર્મ સમુદાયનો ગણાય. જેમ મહશક્તિ મધના પ્રત્યેક અવયવમાં નથી, પણ મહ સમુદાયમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેથી મધસમુદાયનો ધર્મ ગણાય છે. તેમ ચૈતનાશક્તિ પૃથ્વી આદિ પ્રત્યેકમાં ન હોવા છતાં પૃથ્વી આદિ ભૂતસમુદાયમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી જો ભૂતસમુદાયનો ધર્મ છે. આ દેહ પૃથ્વી આદિ ભૂતસમુદાય રૂપ હોવાથી ચૈતન્ય દેહનો ધર્મ છે. ધર્મ અને ધર્મી અભિન્ન હોય છે તેથી દેહ એજ ચૈતન્ય અને ચૈતન્ય એ જ દેહ. પણ દેહથી અતિરિક્ત આત્મા જેવી કોઈ વસ્તુ નથી. અહીં અન્ય પણ એક દષ્ટાંત છે. પાન, ચૂનો, કાથો વગેરેમાં લાલરંગ શુષ્ક ન હોવા છતાં જ્યારે તેમને ભેગાં કરીને

ખાવામાં આવે છે ત્યારે મુખ લાલ થઈ જાય છે. જેમ અહીં પાન આદિ પ્રત્યેક અવયવમાં લાલ રંગ ગુણ ન હોવા છતાં તેમના સમુદાયમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પૃથ્વી આદિ જૂત-સમુદાયમાંથી ચૈતન્ય શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.

કેવળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી વ્યવહાર પણ ન ચાલે.

વાંચકો ! કોઈ એમ કહે કે હું તો જે ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોથી પ્રત્યક્ષ દેખાય તે જ વસ્તુ માનું છું તો શું એવું આ કથન સત્ય છે ? અનુમાન અને આગમ વગેરે પ્રમાણોને માન્યા વિના આપણો વ્યવહાર ચાલી શકે ? તમને નથી લાગતું કે આપણે વ્યવહારમાં અનેક પ્રસંગોમાં કેવળ અનુમાન પ્રમાણનો કે કેવળ આગમ પ્રમાણનો આશ્રય લઈએ છીએ ? જે આપણે સૂક્ષ્મદષ્ટિથી આપણા વ્યવહારને તપાસીએ તો અનેક પ્રસંગોમાં આપણે કેવળ અનુમાનાદિપ્રમાણ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ એ ખ્યાલ આવ્યા વિના નહિ રહે.

(૧) જ્યારે છ આઠ માસનો બાળક રડે છે ત્યારે તે શા માટે રડે છે એ શોધવા અનેક પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. બાળકને રડવાના કારણો ક્ષુધાદિ દ્વર કરવામાં આવે છતાં બાળક રડે છે તો અનુમાન કરવામાં આવે છે કે એને કોઈ રોગ છે. રોગનું અનુમાન કરી ડોક્ટર યા વૈદ્યને બતાવવામાં આવે છે. ડોક્ટર યા વૈદ્ય જે કહે તેનો શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. અહીં બાળકનો રોગ કોઈને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે ? તેનો રોગ નથી દેખાતો તેના માતા-પિતાને કે નથી દેખાતો ડોક્ટર વગેરેને. અહીં માતા-પિતાએ બાળકને કોઈ રોગ છે એમ જે રોગ સામાન્યનો નિર્ણય કર્યો અને ડોક્ટર વગેરેએ અમુક પ્રકારનો રોગ છે એમ જે રોગ વિશેષનો નિર્ણય કર્યો તે અનુમાન પ્રમાણથી. ડોક્ટર વગેરેના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખવામાં આવે છે તે આગમ પ્રમાણથી.

(૨) આપણે ઘણી વખત બોઈએ છીએ કે વિદ્યાર્થીને અમુક વિષયમાં સંશય થા વિપરીત જ્ઞાન થઈ જાય છે અને શિક્ષક તુરત સમજી જાય છે કે આને અમુક વિષયમાં સંશય થા વિપરીત જ્ઞાન છે. તો શું અહીં શિક્ષક વિદ્યાર્થીના મનમાં થયેલ સંશય થા વિપરીત જ્ઞાનને ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયો દ્વારા દેખે છે ? નહિ જ. એથી અહીં અનુમાનથી બંધનું એમ સ્વીકાર કરવો જ પડશે.

(૩) જ્યારે સૂર્યોદય થયો છે કે નહિ એમ જાણવું હોય ત્યારે સૂર્યોદયની કિરણ તરફ દષ્ટિપાત કરવામાં આવે છે. તે વખતે પર્વત કે મકાન આદિનું વ્યવધાન હોવાથી સૂર્ય દેખાતો નથી, પણ એક સ્થળે તડકો બેવામાં આવે છે તો તુરત સૂર્યોદય થઈ ગયો છે એમ નક્કી કરી લેવામાં આવે છે. આ સ્થળે તડકાને બોઈને સૂર્યોદય થવાનો નિર્ણય એ અનુમાન છે.

(૪) જ્યારે કોઈ પરદેશથી સ્વધર આવે છે ત્યારે તેની પત્ની બે દિવસ પહેલાં જ ધરને તાણું લગાવીને પિયર ગઈ હોવાથી ધરે તેને ન દેખવાથી મરી ગઈ એમ તે માની લે છે ? ના, તે વખતે પાડોશીને પૂછવામાં આવે છે તથા પાડોશી જેમ કહે તેમ માનવામાં આવે છે. આ આગમ પ્રમાણ નથી તો બીજું શું છે ?

(૫) જો દરેક મનુષ્ય ઈદ્રિયોથી પોતાને દેખાય તેનો જ સ્વીકાર કરે તો પોતાના બાપદાદા વગેરેને પોતે જોયેલ ન હોવાથી ન માનવા જોઈએ. શું તે પોતાના બાપદાદા વગેરે ન હતા એમ માનવા તૈયાર થશે ?

(૬) કેટલાય લોકો જંગલમાં રહેલા સિંહ, વાઘ આદિ પ્રાણીઓને જોતા નથી તો શું જંગલમાં તે પ્રાણીઓ નથી ?

(૭) સ્વદેશના દૂર દૂરના તથા પરદેશના અનેક બનાવોના સમાચારો આવે છે અને મનુષ્યો તે સમાચારો પર વિશ્વાસ રાખે છે.

આ પ્રમાણે અનેક રીતે અનુમાન વગેરે પ્રમાણોનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ થતો હોવા છતાં ઈદ્રિયોથી દેખાય તેનો જ સ્વીકાર કરવો એ નરી મૂર્ખતા છે. હવે જો અનુમાન વગેરે પ્રમાણોને માન્યા વિના ચાલી શકે એમ નથી તો આત્મા અનુમાન વગેરે પ્રમાણોથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. તે આ પ્રમાણે:-

દેહથી અતિરિક્ત આત્મા છે.

(૧) પુનર્જન્મ :—બાળક ગર્ભમાં આવે છે ત્યારથી મરણ સુધીમાં જે સુખદુઃખ અનુભવે છે તેમાં કારણ કેણું ? બાળકની શુભાશુભ ક્રિયા આમાં કારણ ન કહી શકાય. કારણ કે ગર્ભમાં તેણે કોઈ વિશિષ્ટ શુભાશુભ ક્રિયા કરી નથી. કારણ વિના જ સ્વભાવથી સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે એમ માનવામાં મૂર્ખતાનું પ્રદર્શન છે. વિદ્વાન લોકો 'કારણ વિના કાર્ય ન થાય' એમ માને છે. આથી એની પાછળ કોઈ કારણ અવશ્ય હોવું જોઈએ. આના કારણ તરીકે માતા-પિતા પણ ન માની શકાય. કાર્ય કોઈ કરે અને ફળ અન્યને મળે એ કહી ન બને. શું પાડાના વાંકે પખાલીને ડામ અપાય ? કદાચ કહો કે માતાપિતાના આહાર, વિહાર, વિચાર, વાણી તથા શારીરિક, માનસિક અવસ્થાઓની અસર બાળકને ગર્ભાવસ્થાથી જ શરૂ થઈ જાય છે, અને તેથી તે અસર પ્રમાણે તેનું શરીર, તેની માનસિક શક્તિ વગેરે બંધાય છે, તથા તે અસર પ્રમાણે તેની સવળી પ્રવૃત્તિ થાય છે. એટલે તેના સુખદુઃખના કારણ માતા-પિતાના આહાર, વિહાર, વિચાર વગેરે છે, તો અહીં એક પ્રશ્ન થાય છે કે માતા-પિતાની યોગ્યતાથી બાળકની યોગ્યતા તદ્દન લુપ્તી જ કેમ થાય છે ? માતા-પિતા અશિક્ષિત હોય છે, જ્યારે પુત્ર શિક્ષિત બને છે. માતા-પિતાને

અમુક વિષયમાં રુચિ હોય છે, જ્યારે પુત્રને અન્ય જ વિષયમાં રુચિ હોય છે. માતા-પિતા નમ્ર હોય છે, જ્યારે પુત્ર અભિમાની હોય છે. આ તફાવત કેમ રહે છે ? માતા-પિતાના આહાર આદિની અસરની સાથે આબુ બાબુની પરિસ્થિતિની પણ બાળક ઉપર અસર થાય થાય છે તેથી આ તફાવત પડે છે; એમ પણ નહિ કહી શકાય. પરિસ્થિતિ સમાન હોવા છતાં એક માતાથી જન્મેલા બે બાળકોમાં પ્રકાશ અંધકાર સમાન ભેદ જોવામાં આવે છે. એક એન્જ્યુએટ બને છે, જ્યારે એક ગિલકુલ અશિક્ષિત રહે છે. એકને સંસારના રંગરાગ ગમે છે, જ્યારે એકને ત્યાગ ઉપર પ્રેમ હોય છે. તથા બે વિદ્યાર્થીઓ સાથે એક જ વિષયનો એક જ શિક્ષકની પાસે અભ્યાસ કરતા હોય છે, બંનેની મહેનત સમાન હોય છે, અન્ય પણ આબુ બાબુની પરિસ્થિતિ સમાન હોય છે, છતાં એક વિષયને તલસ્પર્શી કરી લે છે જ્યારે અન્ય તે વિષે અદ્વિજ્ઞાન ધરાવે છે. આ તફાવત કેમ ? કહો કે એમના જ્ઞાનતાંત્ર્યો એમાં કારણ છે તો પ્રશ્ન થાય છે કે બાળકના શરીરની ઉત્પત્તિ માતા-પિતાના શુક્રોચ્છિતમાંથી થાય છે. શુક્રોચ્છિતમાં જ્ઞાનતાંત્ર્ય હતા નહિ, તો આ બાળકના મગજમાં જ્ઞાનતાંત્ર્ય ક્યાંથી આવ્યા ? અને બે બાળકોના જ્ઞાનતાંત્ર્યની શક્તિમાં તફાવત કેમ થયો ? તથા તે તે બાળકને અનેક નર-નારીમાંથી નિયત તે તે માતા-પિતાના જ શુક્રોચ્છિતનો સંબંધ કેમ થયો ? ઇત્યાદિ અનેક પ્રશ્નો ઊભા જ રહે છે. એટલે ગર્ભાંધી મરણ સુધીમાં બાળકના સુખદુઃખના કારણ તરીકે માતાપિતાની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ, તેમના આહાર વગેરેની અસર, આબુબાબુની પરિસ્થિતિની અસર કે બાળકની આ જન્મની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ ન માની શકાય. એથી આપણે તેની ગર્ભાવસ્થાની પણ પૂર્વે જવું પડશે. એથી પુનર્જન્મની સિદ્ધિ થયા વિના રહેતી નથી.

પુનર્જન્મને ન માનનારાઓ એક દલીલ કરે છે કે જો પુનર્જન્મ છે તો પૂર્વજીવના પ્રસંગોનું સ્મરણ કેમ નથી થતું ? પણ તેમની આ દલીલ પાયા વિનાની છે. હું તેમને પૂછું છું કે તમોને તમારી ગર્ભાવસ્થા અને જન્માવસ્થા યાદ છે ? તમોને તમારી ગર્ભાવસ્થા અને જન્માવસ્થા યાદ નથી તો શું તમો ગર્ભાવસ્થા કે જન્મ વિના અકસ્માત ઉત્પન્ન થઈ ગયા ? વૃદ્ધાવસ્થામાં પહોંચેલાઓને યૌવન અવસ્થાના પણ દરેક પ્રસંગો ક્યાં યાદ આવે છે ! અહીં એ સમજવું જરૂરી છે કે કોઈ પણ જ્ઞાન થવામાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મોના આવરણોનો હાસ જરૂરી છે. એથી જેમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન માટે જ્ઞાનાવરણીય કર્મોના આવરણોનો હાસ જરૂરી છે તેમ સ્મૃતિજ્ઞાન માટે પણ સ્મૃતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મોના આવરણોનો હાસ જરૂરી છે. આત્મામાં ભૂતકાળના દરેક પ્રસંગોને બાહ્યવાની શક્તિ છે. છતાં કર્મોના આવરણોને લઈને એ શક્તિ અભિભૂત થઈ ગઈ છે. આથી આપણે આપણા પૂર્વજીવના પ્રસંગોને યાદ નથી કરી શકતા. પણ જેમને સ્મૃતિ-જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનું આવરણ ઘટી જાય છે તેઓ પોતાના ભૂતકાળના પૂર્વજીવના પ્રસંગો ભેઈ શકે છે. સ્મૃતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મોના આવરણના હાસથી પોતાના પૂર્વજીવના પ્રસંગોનું સ્મરણ કરનાર અનેક વ્યક્તિઓના દૃષ્ટાંતો જૈન જૈનેતર ફરશના શાસ્ત્રોમાં મળી આવે છે.

આજે પણ અનેક વ્યક્તિઓ ઉક્ત કર્મોના આવરણના દ્વાસથી પોતાના પૂર્વજનો હકીકતો સારી રીતે બાંધે છે. આથી આજે જેઓ પોતાના પૂર્વજના પ્રસંગો બાંધી શકે છે તેવી વ્યક્તિઓમાંથી એકાદ બે વ્યક્તિઓની સુલાકાત લઈ તેના જ્ઞાન વિષે વિચાર કરવામાં આવે તો પૂર્વજના પ્રસંગોનું સ્મરણ કેમ નથી થતું ? એ પ્રશ્નનું સમાધાન થયા વિના નહિ રહે. આજે હીપ્નોટીઝમ અને મેસ્મેરિઝમની પ્રક્રિયા પણ આત્માની સિદ્ધિ કરે છે. હીપ્નોટીઝમ અને મેસ્મેરિઝમની પ્રક્રિયાથી પણ અનેક વ્યક્તિઓને પોતાના પૂર્વજોની સ્મૃતિ થાય છે.

એથી જ વર્તમાન યુગના શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિ જીવીઓને પણ આનો (પુનર્જન્મનો) સ્વીકાર કરવો પડે છે. આંતરરાષ્ટ્રિય ખ્યાતિ પામેલ ફાકટર અને વૈજ્ઞાનિક ડૉ. એલેક્ઝાન્ડર કેનન કહે છે કે—“વર્ષો સુધી પુનર્જન્મના નામથી પણ હું બહકતો હતો અને તેને ખોટો કરાવવા હું મારી બધી શક્તિ અજમાવતો. હીપ્નોટીસની અસર નીચે રહેલ મારા આસામીઓ સાથે પણ હું ફલોલ કરતો કે ‘તમે અર્થહીન વાતો કરી રહ્યા છો.’ પરંતુ જેમ જેમ વર્ષો વીતતાં ગયાં તેમ તેમ મારા વધુ ને વધુ આસામીઓ, પોતાની ‘અંગત ભિન્ન ભિન્ન ઝાન્યતાઓ’ હોવા છતાં, આ જ વાત ફરી ફરી કરતા રહ્યા. પરિણામે આજે જ્યારે હબરથી ચે વધુ કેસોની આ રીતની (હીપ્નોટીસ દ્વારા બગતી પૂર્વજનોની સ્મૃતિઓની) તપાસ થઈ ચૂકી છે ત્યારે મારે કબૂલ કરવું પડે છે કે પુનર્જન્મ જેવું કંઈક છે.”* જ્યારે એક પુનર્જન્મની સિદ્ધિ થઈ તો તેની પરંપરા સ્વતઃ સિદ્ધ થઈ બાક છે. આ પુનર્જન્મની પરંપરા શરીરથી અતિરિક્ત આત્મદ્રવ્યને માન્યા વિના ન થટે.

(૨) પ્રતિનિયતાકારવાળી જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો બનાવનાર કોઈને કોઈ હોય છે. દા. ત. મકાન, વસ્ત્ર, વાસણ વગેરે વસ્તુઓ પ્રતિનિયતાકારવાળી છે અને ઉત્પન્ન થાય છે તો તેને બનાવનાર કોઈને કોઈ હોય છે. આ દેહ પણ પ્રતિનિયતાકાર યુક્ત છે તથા ઉત્પન્ન પણ થાય છે તો તેનો બનાવનાર કોણ ? આ દેહને જેણે બનાવ્યો તે જ આત્મા.

(૩) જ્યારે કોઈ કાર્ય થાય છે તેમાં જે સાધનો હોય છે તે સાધનોથી અતિરિક્ત

---

* For years the theory of reincarnation was a nightmare to me and I did my best to disprove it and even argued with my trance subjects to the effect that they were talking nonsense, and yet as the years went by one subject after another told me the same story inspite of different and varied conscious beliefs, in effect until now, well over a thousand cases have been so investigated and I have to admit that there is such a thing as reincarnation.

—‘The Power Within.’ P. 170.

કર્તા પણ હોય છે. દા. ત. અન્થમુદ્રણમાં મશીન સાધન છે તો તે મશીનથી અતિસ્થિત તે મશીનને ચલાવનાર કર્તા પણ હોય છે. તેમ અહીં 'ઇન્દ્રિયોથી રૂપાદિતું' જ્ઞાન થાય છે એટલે રૂપાદિના જ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિયો સાધન છે, તો ઇન્દ્રિયોથી અતિસ્થિત ઇન્દ્રિયો ઉપર નિયંત્રણ કરનાર કોણ ? અહીં ઇન્દ્રિયો ઉપર જે નિયંત્રણ કરે છે તે જ આત્મા છે.

(૪) જે વસ્તુનો સંશય થાય છે તે વસ્તુ અવસ્થા હોય છે. જેમ કે-દ્વરથી તમોએ એક ચિહ્નિતને આવતી ભેઠ. તેને ભેઠને તમોને સંશય થયો કે આ મિત્ર રજનીકાન્ત છે કે અન્ય ? અહીં તમને મિત્ર રજનીકાન્ત છે કે અન્ય એવો જે સંશય પડ્યો તે તમારો મિત્ર હતો તો ને ? જો તમારે જગતમાં એકેય મિત્ર ન હોત તો આ મિત્ર છે કે નહિ એવો સંશય પડત ? નહિ જ. એટલે સંશય વસ્તુ હોય તો જ પડે છે; અન્યથા નહિ. કેટલાકને આત્મા વિશે સંશય થાય છે એથી આત્માની સિદ્ધિ થાય છે. દેહમાં આત્મા છે કે કેમ એવો સંશય ઘણાને થાય છે. આ સંશયથી આત્મા છે એમ સાબિત થાય છે.

પ્રશ્ન :—જે વસ્તુનો સંશય થાય તે વસ્તુ અવસ્થા હોય તો કોઈને આકાશ-કુસુમ હશે કે નહિ એવો સંશય થયો તો આકાશ-કુસુમ પણ અવસ્થા હોવું ભેદ એ.

ઉત્તર :—જે વસ્તુનો સંશય થાય તે વસ્તુ અવસ્થા હોય છે. પણ તેનો અર્થ જે નથી કે જ્યાં સંશય થાય ત્યાં જ એ વસ્તુ હોય છે. જે વસ્તુનો સંશય થાય છે તે વસ્તુ અવસ્થા હોય છે એનો અર્થ એ છે કે જે વસ્તુનો સંશય થાય તે વસ્તુ જ્યાં સંશય થાય ત્યાં કે અન્યત્ર ગમે ત્યાં પણ અવસ્થા હોય છે. તો પ્રસ્તુતમાં આકાશ-કુસુમ હશે કે નહિ એટલે કે આકાશમાં ફૂલ છે નહિ એવો સંશય પડે છે તો ફૂલ જ્યાં સંશય પડે છે ત્યાં (આકાશમાં) ભલે નથી, પણ પૃથ્વી ઉપર અવસ્થા છે.

(૫) ઘણી વખત કેટલાકને અમુક વસ્તુ વિષે વિપરીત જ્ઞાન-જનમ થાય છે. આ વિપરીત જ્ઞાન વસ્તુ હોય તો જ થાય, અન્યથા નહિ. દા. ત. તમો રસ્તામાં ચાલ્યા જતા હો અને દૂરથી કલ્પના અમકતો એક ટુકડો ભેઠને તમને થયું કે આ ચાંદી છે. ચાંદી સમજીને તમે એને લઈ લીધો. અહીં તમને કલ્પના ટુકડામાં આ ચાંદી છે એમ વિપરીતજ્ઞાન-જનમ થયો તે જગતમાં ચાંદી છે તો ને ? જો જગતમાં ચાંદી જ ન હોત તો તમને આ ચાંદી છે એવો જનમ થાત ? નહિ. પ્રસ્તુતમાં કેટલાકને દેહમાં જે આત્માનો જનમ થાય છે તે આત્મા હોય તો જ ઘટે. આથી આ વિપરીતજ્ઞાન-જનમથી પણ આત્માની સિદ્ધિ થાય છે.

(૬) જે વસ્તુનો નિષેધ થાય તે વસ્તુ ગમે ત્યાં પણ અવસ્થા હોય છે. જે વસ્તુ ક્યાંય પણ ન હોય તેનો નિષેધ થતો નથી. દા. ત. અહીં ઘડો નથી એમ કહ્યું તો ઘડો ગમે ત્યાં છે તો અહીં નથી એવો નિષેધ થાય છે. પણ જો ઘટ જેવી વસ્તુ જગતમાં ક્યાંય

પણ ન હોય તો તેનો નિષેધ ન થાય. પ્રસ્તુતમાં કેટલાક “આત્મા નથી,” એવો જે નિષેધ કરે છે તે આત્મા હોય તો જ થતે.

પ્રશ્ન :— જો જે વસ્તુનો નિષેધ થાય છે તે વસ્તુ અવશ્ય હોય તો ખરશૃંગ નથી એમ ખરશૃંગનો નિષેધ થાય છે તો શું ખરશૃંગ છે ?

ઉત્તર :—અહીં ખાસ સમજવા જેવું છે કે જ્યારે જ્યારે કોઈ વસ્તુનો નિષેધ થાય છે ત્યારે ત્યારે તે વસ્તુનો સર્વથા નિષેધ નથી થતો. કિન્તુ સંયોગ, સમવાય, સામાન્ય અને વિશેષ આ ચારનો નિષેધ થાય છે. દા. ત રજનીકાન્ત ઘેર નથી એવો નિષેધ થયો તો અહીં રજનીકાન્તનો સર્વથા નિષેધ નથી થતો, કિન્તુ રજનીકાન્તના સંયોગનો નિષેધ થાય છે એટલે કે રજનીકાન્તનો ઘરમાં સંયોગ નથી. પણ બહાર વગેરે સ્થળે રજનીકાન્તનો સંયોગ છે. એટલે અહીં ઘર અને રજનીકાન્ત છે પણ તે બેનો સંયોગ નથી. અન્ય આકાશ નથી એ સ્થળે આકાશનો સર્વથા નિષેધ નથી થતો, કિન્તુ આકાશમાં સામાન્યનો નિષેધ થાય છે. આકાશમાં સામાન્ય ભલે નથી, પણ ગાય વગેરે પદાર્થોમાં છે. આથીજ અન્ય ગાય નથી એમ ન કહી શકાય. ઘટ પ્રમાણુ મોતી નથી એ નિષેધમાં મોતીનો નિષેધ નથી, કિન્તુ મોતીમાં પ્રમાણુ વિશેષનો એટલે કે ઘટ જેટલા પ્રમાણુનો નિષેધ છે. ઘટ જેટલું પ્રમાણુ મોતીમાં ભલે નથી, પણ કોણું વગેરે પદાર્થોમાં છે. તે પ્રમાણુ ખરશૃંગ નથી એટલે કે ગધેડાને શિંગડા નથી એ નિષેધમાં શિંગડાનો નિષેધ નથી, કિન્તુ ગધેડામાં શૃંગના સમવાયસંબંધનો નિષેધ છે. શૃંગના સમવાયસંબંધનો ગધેડામાં નિષેધ થયો. શૃંગનો સમવાયસંબંધ ગધેડામાં નથી, પણ ગાય આદિમાં છે. અર્થાત્ શિંગડાં ગધેડાને ભલે ન હોય, પણ ગાય આદિને હોય છે.

પ્રશ્ન :—અમે પણ જીવ નથી એમ નિષેધ નથી કરતા, કિન્તુ શરીરમાં જીવ નથી એમ નિષેધ કરીએ છીએ.

ઉત્તર :—તો તો ઘણું સારું. શરીરમાં જીવ નથી એનો અર્થ એ થયો કે જીવ છે પણ શરીરમાં નથી. જીવ છે અને શરીરમાં નથી તો શરીર સિવાય અન્યત્ર કયાં છે તેનો ઉત્તર આપશો કે નહિ ? અહીં ઉત્તર જ નહિ આપી શકો. કારણ કે જીવના જ્ઞાનાદિ ગુણો શરીરમાં જ ઉપલબ્ધ થાય છે, શરીર બહાર કયાંય દેખાતા નથી. એટલે ‘ ઘટકુટ્ટીપ્રભાત ’ ન્યાયથી આખરે શરીરમાં આત્મા છે એમ સ્વીકારવું જ પડશે.

(૭) જીવને ન માનવામાં આવે તો વ્યવહાર પણ થતે. જ્યારે કોઈ મૃત્યુ પામે છે ત્યારે કહેવામાં આવે છે કે જીવ ગયો હવે એના શરીરને બાળી નાખો. જો જીવ ન હોય તો આ વ્યવહાર ન થતે.

(૮) બાધકાલાવથી એટલે કે આત્માને માનવામાં કોઈ બાધ નથી દેખાતો એથી પણ આત્માની સિદ્ધિ થાય છે.

પ્રશ્ન :—આત્મા ઘટાદિ વસ્તુઓની જેમ ઇન્દ્રિયોથી નથી દેખાતો એજ બાધ-બાધક પ્રમાણ છે ?

ઉત્તર :—બાધક પ્રમાણ તેજ કહેવાય કે જે વસ્તુને બાધવાની શક્તિ ધરાવતા હોય, સહકારી સર્વસામગ્રી હાજર હોય, છતાં ન બાધી શકે. ઠા. ત. આંખમાં ઘટાદિ પદાર્થો બાધવાની શક્તિ છે. હવે જો પ્રકાશ વગેરે સહકારી સામગ્રી હાજર હોય અને જો આંખ ધડાને ન બેધ શકે તો કહેવું પડે કે પ્રત્યક્ષભાવ રૂપ બાધક પ્રમાણ હોવાથી ઘટ નથી. પણ ઇન્દ્રિયોમાં આત્માને બાધવાની તાકાત નથી. ઇન્દ્રિયોમાં કેવળ ભૌતિક વસ્તુઓને જ બાધવાની શક્તિ છે. ગમે તેટલી શક્તિવાળા દૂરબીનની સહાય લેવામાં આવે તો પણ ઇન્દ્રિયો અમૂર્ત વસ્તુને ન બાધી શકે. અમૂર્ત વસ્તુને બાધવાની તાકાત ભૌતિક કોઈ પદાર્થમાં નથી.

(૬) સહુ કોઈ બાધે છે કે જેને અનુભવ થાય છે તેને જ સ્મરણ થાય છે. અન્યને નહિ. એટલે અનુભવ અને સ્મરણ કરનાર એક જ વ્યક્તિ હોય છે. જો એમ ન હોય તો એકે અનુભવેલા પ્રસંગોનું સ્મરણ અન્યને કેમ નથી થતું ? આથી જેને અનુભવ થાય છે તેને જ સ્મરણ થાય છે એમ માનવું જ પડશે. સર્વને બાહ્યાવસ્થામાં અનુભવેલા પ્રસંગોનું સ્મરણ યુવાવસ્થામાં અને યુવાવસ્થામાં અનુભવેલા પ્રસંગોનું વૃદ્ધાવસ્થામાં સ્મરણ થાય છે. અહીં અનુભવ અને સ્મરણ કરનાર એક કોણ ? દેહને ન માની શકાય. કારણ કે દેહ તો બદલાય જ કરે છે. બાહ્યાવસ્થાનો દેહ યુવાવસ્થામાં નથી રહેતો અને યુવાવસ્થાનો દેહ વૃદ્ધાવસ્થામાં નથી રહેતો. એટલે અહીં દેહથી અતિરિક્ત કોઈ અનુભવ અને સ્મરણ કરનાર છે એમ માનવું જ પડશે. દેહથી અતિરિક્ત જે વસ્તુ અનુભવ અને સ્મરણ કરનાર છે તે જ આત્મા છે.

આગમથી પણ આત્મા સિદ્ધ છે. દરેક આસ્તિક દર્શનના આગમમાં આત્માના અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન છે. સદ્યપિ દરેક દર્શનના આગમમાં આત્માનું સ્વરૂપ લિન્ન લિન્ન બતાવવામાં આવેલ છે, છતાં દેહથી અતિરિક્ત આત્માના અસ્તિત્વમાં કોઈ આગમનો વિરોધ નથી.

આ પ્રમાણે અનુમાન અને આગમ પ્રમાણથી આત્મા સિદ્ધ થાય છે. પણ ચાર્વાક દર્શન કેવળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને માને છે એટલે ‘તુષ્યતુ દુર્જન’ ન્યાયને અનુસરીને થોડી વાર માટે કેવળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ માનવામાં આવે તો પણ આત્મા સિદ્ધ થાય છે તે આ પ્રમાણે :—

(૧) દરેક વ્યક્તિને ‘હું છું’ એ પ્રમાણે સંવેદન થાય છે. અત્યંત અંધકાર હોય, અન્ય કોઈ વસ્તુ ન દેખાતી હોય, યાવત્ પોતાનું શરીર પણ ન દેખાતું હોય ત્યારે પણ દરેકને ‘હું છું’ એવું સંવેદન અવશ્ય થાય છે. ક્યારે પણ ‘હું નથી’ એવું સંવેદન કોઈને પણ નથી થતું. હું એ કોણ ? આ હું એ જ આત્મા. આથી દરેકને પોતાનો આત્મા સ્વસંવેદનથી પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે.

પ્રશ્ન : ‘હું’ નો વિષય દેહ છે. કારણ કે હું કાળો, હું ધોળો, હું બડો, હું પાતળો, હું દુબળો ઇત્યાદિ પ્રતીતિ થાય છે. કૃષ્ણાદિ ગુણો આત્માના ન સંભવે, કિન્તુ દેહના જ છે. આથી ‘હું’ નો વિષય દેહ હોય તો જ આ પ્રતીતિ ઘટે. એથી જ હું સંવેદન દેહમાં જ થાય છે. દેહની બહાર કોઈ વસ્તુમાં હું સંવેદન નથી થતું. આથી હું નો વિષય દેહ છે એ સિદ્ધ થાય છે.

ઉત્તર :—જેમ હું કાળો ઇત્યાદિ પ્રતીતિ થાય છે તેમ હું જ્ઞાની, હું અજ્ઞાની ઇત્યાદિ પ્રતીતિ પણ થાય છે. આ પ્રતીતિ દેહને લઈને ન ઘટે કારણ કે જ્ઞાનાદિ ગુણો દેહના નથી. તેથી જ મૃતાવસ્થામાં દેહ વિદ્યમાન હોવા છતાં હુંનું સંવેદન નથી થતું. આમ હું નો વિષય દેહ માનવામાં બ્યભિચાર હોવાથી તથા અનેક પ્રમાણોથી દેહાતિરિક્ત આત્માની સિદ્ધિ થવાથી હું નો વિષય દેહાતિરિક્ત આત્મા જ છે. હવે તમે પૂછી શકો છો કે તો પછી હું કૃષ્ણ, ઇત્યાદિ પ્રતીતિ કેમ થાય છે ? એનો ઉત્તર આ પ્રમાણે :—કર્મના થોભે દેહ અને આત્માનો અત્યંત ગાઢ સંબંધ હોવાથી બંને એક જેવા ભાસે છે. તેથી શરીરમાં હું નો ઉપચાર કરવામાં આવે છે. જેમ અગ્નિ અને લોહનો ગોળો એકએક બની જવાથી ‘લોહું’ તપે છે’ એ પ્રમાણે અગ્નિના ધર્મનો લોહમાં ઉપચાર કરવામાં આવે છે તેમ અહીં દેહમાં આત્મવિષય ‘હું’ નો ઉપચાર કરવામાં આવે છે.

આ પીધા પછી કોઈને પૂછવામાં આવે કે આ કેવી ? તો તે બટ બોલશે કે આ મીઠી. અરે પણ આ કઠી મીઠી હોતી હશે ? કેવળ ચાની ભૂકી ગુખમાં નાખ્યા પછી કોણ તેને મીઠી કહેશે ? છતાં અહીં આ મીઠી કહેવામાં આવે છે. મીઠાશ ગુણયુક્ત સાકર અને આ એકએક મળી જવાથી સાકરની મીઠાશનો આમાં ઉપચાર કરવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે આત્મવિષયક ‘હું’ નો દેહમાં ઉપચાર કરવામાં આવે છે.

(૨) આત્મા જ્ઞાનમય છે. જ્ઞાન અને આત્મા અભિન્ન છે—એક જ છે. એટલે જ્ઞાન એ જ આત્મા. જ્ઞાન સર્વ કોઈને સુખાદિની જેમ સ્વસંવેદનથી પ્રત્યક્ષ છે. એટલે આત્મા પણ સ્વસંવેદનથી પ્રત્યક્ષ છે.

(૩) ગુણ અને ગુણી અભિન્ન હોય છે. જે બે વસ્તુઓ પરસ્પર અભિન્ન હોય તે બેમાંથી ગમે તે એકને બાણવાથી અન્યનું પણ જ્ઞાન થઈ જાય છે. એથી ગુણના જ્ઞાનથી ગુણીનું પણ જ્ઞાન થાય છે એ સર્વને અનુભવ સિદ્ધ છે. ઠા. ત. આંધળા માણસને ગોળ ખાવા આપો તો તે ચાખીને તુરત કહેશે કે આ ગોળ છે. એને તે વખતે પૂછવામાં આવે કે તમારે આંખો નથી છતાં આ ગોળ છે એમ શી રીતે બણ્યું ? તો એ કહેશે કે એના મીઠાશ ગુણથી. તે પ્રમાણે પ્રસ્તુતમાં આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણો પ્રત્યક્ષ થતા હોવાથી આત્મા પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

જે ધર્મ પ્રત્યેકમાં ન હોય તે સમુદાયમાં ન આવે.

ચૈતન્ય દેહનો ધર્મ છે એ સિદ્ધ કરવા મઘના દષ્ટાંત દ્વારા ધાવડી આદિ પ્રત્યેક અંગમાં ન હોવા છતાં ભૂત-સમુદાયમાંથી ચેતના શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનનાર આવાંક ભૂલે છે. કારણ કે સમુદાયમાં ધર્મ તો જ ઉત્પન્ન થાય કે જે પ્રત્યેક અવયવમાં હોય. જે ધર્મ પ્રત્યેક અવયવમાં ન હોય તે ધર્મ તેમના સમુદાયમાં ન આવે. દા. ત. પ્રત્યેક તલમાં તેલ છે તો જ તેમના સમુદાયમાં મળે છે. પણ રેતીના પ્રત્યેક કણિયામાં તેલ નથી તો ગમે તેટલી રેતી ભેગી કરીને પીલવામાં આવે છતાં તેમાંથી તેલ નીકળતું નથી.

પ્રશ્ન :—તો પછી મઘના પ્રત્યેક અવયવમાં મદ શક્તિ ન હોવા છતાં તેના સમુદાયમાં કેમ દેખાય છે ?

ઉત્તર :—મઘના પ્રત્યેક અવયવમાં મદશક્તિ નથી એમ કોણ કહે છે ? મઘના ધાવડી આદિ પ્રત્યેક અવયવમાં અવસ્થ મદ શક્તિ રહેલી છે. અન્યથા સમુદાયમાંથી ઉત્પન્ન ન થાય. અવયવોમાં તે અવ્યક્ત હોય છે જ્યારે સમુદાયમાં વ્યક્ત બને છે.

પ્રશ્ન : જેમ તમે કહો છે કે, સમુદાયમાં મદ શક્તિ દેખાય છે માટે પ્રત્યેક અવયવમાં પણ અવસ્થ છે, કારણ કે પ્રત્યેકમાં મદ શક્તિ ન હોય તો સમુદાયમાં ન દેખાય, તેમ અમે પણ કહીએ છીએ કે, પૃથ્વીઆદિભૂત સમુદાયમાં ચેતના શક્તિ દેખાય છે માટે પ્રત્યેક અવયવમાં પણ અવસ્થ છે પ્રત્યેક અવયવમાં અવ્યક્ત હોવાથી દેખાતી નથી.

ઉત્તર : તેમ માનવામાં વ્યભિચાર છે. મૃતાવસ્થામાં ભૂત સમુદાય વિદ્યમાન હોવા છતાં ચેતના શક્તિ દેખાતી નથી. વાયુ વગેરેનો અભાવ છે એમ બચાવ પણ નહિ કરી શકાય. કારણ કે વિશિષ્ટ પ્રયોગથી નળી આદિ દ્વારા વાયુ વગેરે પૂરવામાં આવે છે તો પણ ચેતના દેખાતી નથી. તથા મઘના મહુદ્ર વગેરે અવયવમાં આંશિક માદકતાનો અનુભવ થાય છે. જ્યારે પૃથ્વીઆદિમાં આંશિક પણ ચેતનાનો અનુભવ થતો નથી. વળી શુણ્ણ અને શુણ્ણી ભાવ અનુરૂપ હોય છે. દા. ત. અગ્નિનો અનુરૂપ શુણ્ણ ઉષ્ણતા, તે પ્રમાણે બરફનો અનુરૂપ શુણ્ણ શીતળતા છે. આથી અગ્નિમાં શીતળતા શુણ્ણ કે બરફમાંથી ઉષ્ણતા શુણ્ણ કદી જોવામાં નથી આવતો તેમ પ્રસ્તુતમાં જડ અને ચૈતન્ય એ વિરૂદ્ધ-અનનુરૂપ છે. એથી જડમાંથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવું એ અગ્નિમાંથી શીતળતા ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવા બરાબર છે. ચૈતન્યને અનુરૂપ શુણ્ણ ચેતન હોઈ શકે, જડ નહિ. દા. ત. લીંબુના પાણીમાં સાકર એકમેક મળી જવાથી લીંબુનું પાણી મધુર લાગે છે તો આ મધુરતા શુણ્ણ લીંબુનો ન બળાય. કેમ કે મધુરતા શુણ્ણ લીંબુને અનુરૂપ નથી. તે જ પ્રમાણે પ્રસ્તુતમાં ચૈતન્ય શુણ્ણ જ્ઞાનાદિ સ્વરૂપ છે. દેહ જડ છે. આથી ચૈતન્યને દેહનો શુણ્ણ ન કહી શકાય. આ પ્રમાણે શુણ્ણ-શુણ્ણી ભાવ અનુરૂપ હોય છે એ નિયમના બળે પણ ચૈતન્ય દેહનો ધર્મ નથી કિન્તુ દેહાતિરક્ત ચેતન વસ્તુનો ધર્મ છે એ સિદ્ધ થાય છે.

શરીરમાં ઉપલબ્ધમાન ચૈતન્યને ઇન્દ્રિયોનો ધર્મ પશુ ન માની શકાય. કારણ કે અનેકવાર આપણને અનુભવ થાય છે કે-આપણી આંખો સામે અનેક વસ્તુઓ આવે છે, એ વસ્તુઓની સાથે આંખોનો સંબંધ પશુ થાય છે, છતાં ચક્ષુ દ્વારા તે વસ્તુનું જ્ઞાન નથી થતું. તેવી જ રીતે અનેકવાર અન્ય વિચારોમાં મશગૂલ બનીને લોજન કરતાં લોભ્ય વસ્તુના રસનું જ્ઞાન નથી થતું. એટલે ઇન્દ્રિયો હોવા છતાં જ્ઞાન નથી પશુ થતું. તથા પૂર્વે ઇન્દ્રિયો દ્વારા અનુભૂત પ્રસંગો વગેરેનું ઇન્દ્રિયોની સહાય વિના પશુ સ્મરણ થાય છે. એટલે ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર ન હોવા છતાં સ્મરણરૂપ જ્ઞાન થાય છે, એ ચૈતન્ય ઇન્દ્રિયોનો ધર્મ હોય તો ઇન્દ્રિયો હોવા છતાં જ્ઞાન ન થાય અને ઇન્દ્રિયોની સહાય વિના પશુ જ્ઞાન થાય એમ બને ? પ્રકાશ સૂર્યનો ધર્મ છે તો કદી પશુ સૂર્ય વિના પ્રકાશ પ્રાપ્ત થતો નથી અને સૂર્ય હોવા છતાં પ્રકાશ ન હોય એમ નથી બનતું. જે જેનો ધર્મ હોય તે તેની સાથે જ રહે. આથી એ ચૈતન્ય ઇન્દ્રિયોનો ધર્મ હોય તો ઉપર પ્રમાણે અન્વયથી અને વ્યતિરેકથી દોષ ભેવામાં ન આવે. અન્વયથી અને વ્યતિરેકથી દોષ દેખાય છે માટે ચૈતન્યને ઇન્દ્રિયોનો ધર્મ પશુ ન માની શકાય.

વૈજ્ઞાનિકો પશુ દેહાતિરિક્ત આત્માને સ્વીકારે છે.

આ પ્રમાણે ચાર્લ્સ ડાર્વિનના મંતવ્યોની વિરુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ કરી. પશુ આ દર્શન તો પુરાણા જમાનાનું છે. આજના લોકો એ તરફ બહુ લક્ષ્ય નથી આપતા. આજે જે વસ્તુ વિજ્ઞાનથી સિદ્ધ થાય તેના ઉપર અધિક શ્રદ્ધા રાખવામાં આવે છે. અલબત્ત, વિજ્ઞાન અપૂર્ણ છે અને અપૂર્ણ રહેવાનું છે. તેના સિદ્ધાંતો અચોક્કસ રહ્યા છે અને રહે છે. કારણ કે નિયત થયેલા તેના સિદ્ધાંતો સમય જતાં બદલાતાં રહે છે. છતાં વિજ્ઞાનપ્રયત્નના કેટલાક બાહ્ય લાભો તુરંત ભેવામાં આવે છે, આથી મુગ્ધ જનતા તેના ઉપર પ્રભાવિત થઈ જાય છે. આથી જ્યારે તેને કહેવામાં આવે કે અમુક સિદ્ધાંત અમુક વૈજ્ઞાનિકે શોધ્યા છે તો તે તુરંત તેનો સ્વીકાર કરે છે. આથી અત્રે આ વિષયમાં થોડી સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર છે. થઈપિ ઘણા વૈજ્ઞાનિકો કેવળ ભૌતિક પદાર્થોની શોધ પાછળ જ પડ્યા છે. તેમને આત્મા જેવી વસ્તુની શોધ કરવાની કુરસહ જ નથી મળતી. છતાં એવા અનેક વૈજ્ઞાનિકો થઈ ગયા કે જેમણે આત્માની પશુ શોધ કરી છે. શોધ કરી છે એટલું જ નહિ પશુ અનેક શુક્તિ અને પ્રચુકિતઓથી તેનું સમર્થન કરીને લોકમાં તેનો પ્રચાર પશુ કર્યો છે. સાથે સાથે કેવળ જડવાદની પાછળ પડેલા વૈજ્ઞાનિકોની સામે વિરોધ પશુ દર્શાવ્યો છે. ભૌતિક દેહથી અતિરિક્ત આત્માને સ્વીકારનાર વૈજ્ઞાનિકોમાં ‘સર ઓલીવન લોન્ગ’ અને ‘લોર્ડ કેલવિન’ એ બે વૈજ્ઞાનિકો મુખ્ય છે. આ બંને વૈજ્ઞાનિકો દુનિયામાં પ્રસિદ્ધિને પામેલા છે. તથા ડૉ. જગદીશચંદ્ર બોઝને કેણ નથી ઓળખતું ? તેણે માનવ અતિથી આગળ વધીને વનસ્પતિમાં પશુ દેહાતિરિક્ત જીવ અને સ્મરણ શક્તિનો સ્વીકાર કર્યો છે. ~~તેણે~~ ~~વૈજ્ઞાનિકો~~ ~~આત્મા~~ ~~સમર્થન~~ કરે છે.

આત્માને નહિ માનનાર વૈજ્ઞાનિકોની આત્માને નહિ માનવામાં હલીલ એ છે કે આત્મા ચક્ષુથી પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી. પણ તેમની આ હલીલ લૂલી છે. શું તેઓ વ્યવહારમાં સર્વત્ર જે આંખોથી દેખાય છે તેનો જ સ્વીકાર કરે છે ? પૂર્વે આપણે વિચારી ગયા છીએ કે વ્યવહારમાં આપણે અનેક પ્રસંગોમાં વસ્તુ ન દેખાવા છતાં તે વસ્તુનું કાર્ય જોઈને કારણ તરીકે તે વસ્તુને માનીએ છીએ. આજના વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગોથી બહાર પડતા સાધનોથી આ વિશે વધારે પુષ્ટિ મળે છે. બટન દબાવતાંની સાથે પંખો ચાલુ થઈ જાય છે. બટન દબાવતાં તુરંત રૂમમાં પ્રકાશ પ્રકાશ થઈ જાય છે. આ બધું શેના કારણે ? વિદ્યુત્પ્રક્રિયાના કારણે. જે વાયરમાં વિદ્યુત્પ્રક્રિયા ન હોય તો ગમે તેટલી વાર બટન (સ્વીચ) દબાવવામાં આવે છતાં પંખો ચાલતો નથી, પ્રકાશ થતો નથી, રેડિયોમાંથી શબ્દો સંભળાતા નથી. શું આ વિદ્યુત્પ્રક્રિયા વૈજ્ઞાનિકોને આંખોથી દેખાય છે ? વાયુ કોઈને આંખોથી દેખાય છે ? છતાં શરીર ઉપર અથડાવાથી, વૃક્ષ આદિના પર્ણો ચાલવાથી કે અન્ય તેના કોઈ કાર્યો દ્વારા વાયુને કોણ નથી માનતું ? ચક્ષુથી પ્રત્યક્ષ ન હોવા છતાં તેના કાર્યો દ્વારા વસ્તુને માનવામાં આવે છે તો આત્મા ભલે આંખોથી નથી દેખાતો છતાં તેનું લક્ષણ કે કાર્ય આપણને પ્રત્યક્ષ છે તો તેને શા માટે ન માનવો ? કણ પહેલાં જે દેહમાં હલનચલન વગેરે ક્રિયાઓ થતી હતી, ઇન્છાઓ વ્યક્ત થતી હતી, તે દેહમાં કણ પછી હલન ચલન વગેરે ક્રિયા નથી થતી, કોઈ જાતની લાગણી નથી દેખાતી, કોઈ ઇન્છાઓ વ્યક્ત નથી થતી. આનું શું કારણ ? આનું કારણ એ છે કે દેહમાંથી ક્રિયાઓનો કર્તા, લાગણીઓનો કર્તા કે ઇન્છાઓનો કર્તા આત્મા આલ્લો જાય છે. જેમ વાયરમાં વિદ્યુત્પ્રક્રિયા હોય તો જ પંખાનું જામણ વગેરે થાય છે, અન્યથા નહિ. તેમ અહીં શરીરમાં ચેતન હોય તો જ હલન-ચલનાદિ ક્રિયા વગેરે થાય છે, અન્યથા નહિ. વૈજ્ઞાનિકો મનુષ્યની ઉત્પત્તિ ચિમ્પાણીમાંથી થઈ છે એમ માને છે તો શું તેઓ તે ચિમ્પાણીને જોવા ગયા હતા ? આથી આત્મા આંખોથી ન દેખાતો હોવા છતાં તેના કાર્યના પ્રત્યક્ષ દ્વારા તેનો સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ.

આત્મા ઇન્દ્રિયોથી કેમ નથી દેખાતો ?

હા, અહીં વૈજ્ઞાનિકો એટલું પૂછી શકે છે કે આત્મા આંખોથી કેમ નથી દેખાતો ? આનો ઉત્તર એ છે કે આત્મા અમૂર્ત-અરૂપી છે. એટલે કે જેમ બાહ્ય દેખાતા પદાર્થોમાં રૂપ હોય છે તેમ આત્મામાં રૂપ નથી. જે વસ્તુમાં રૂપ ન હોય તે કદી આંખોથી જોઈ ન શકાય. આત્મામાં જેમ રૂપ નથી તેમ રસ, ગંધ, સ્પર્શ વગેરે શું પણ નથી. **પુ** આથી તે જિહ્વા વગેરે ઇન્દ્રિયોથી પણ પ્રત્યક્ષ નથી થતો.

આત્મામાં રૂપ ન હોવાથી વૈજ્ઞાનિકો જીવતા માણસને લેબોરેટરીમાં (પ્રયોગશાળામાં)

પ્ર ન રૂપ ન રસો ગન્ધો ન ન સ્પર્શો ન વાહતિઃ ।

यस्य चर्मो न शब्दो वा तस्य का नाम मूर्तता ॥ અપ્યા. આત્મ. પ્રો. ૩૭

હાથ જઈને આત્માને ભેવા ગમે તેટલા પ્રયોગો કરે છતાં આત્મા આંખોથી નહિ દેખાય. જે વસ્તુ અરૂપી હોય તે ચક્ષુથી દેખાય નહિ એટલું જ નહિ પણ તે ગમે તેવા વજ્ર સમાન ધનપદાર્થોમાં પણ વિના છિદ્રે પ્રવેશી શકે છે અને નીકળી શકે છે. આથી જીવતા માણસને વજ્ર જેવી કોડીમાં પૂરવામાં આવે તો પણ તે જીવનું મૃત્યુ થતાં જીવ એ કોડીમાંથી પસાર થઈ જાય છે. અરે ! અરૂપી શું પણ કેટલાક રૂપી પદાર્થો પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી અત્યંત નિષ્ક્રિય કોડી વગેરેમાંથી બહાર નીકળી આવે છે. હા. ત. શબ્દ એ રૂપી પુદ્ગલ છે. છતાં તે અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી જો કોઈ માણસ કોડીમાં ચા નાના ઓરડામાં પેશીને કોડી ચા ઓરડો ચારે બાજુ અત્યંત બન્ધ થયા બાદ શંખ ફૂંકે તો એ શંખનો અવાજ બહાર આવે છે. વૈજ્ઞાનિકોએ શોષેલા રેડિયો અને ટેલિફોન પણ આ વાતને સિદ્ધ કરે છે. આજે દૂર દૂર રહેલા જુદા જુદા દેશોમાં બોલાયેલા શબ્દો આપણને અહીં રેડિયો દ્વારા સાંભળવા મળે છે. શું આ શબ્દોને ત્યાંથી અહીં આવતાં વચ્ચે કયાંય બ્યવધાન નથી આવતું ? વચ્ચે અનેક વસ્તુઓનું વ્યવધાન હોવા છતાં એ શબ્દોને રોકવા કોઈ વસ્તુ સમર્થ બનતી નથી. જેમ સમુદ્રમાં એક મોઝામાંથી અનેક મોઝાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ માણસ જે શબ્દો બોલે છે તે શબ્દો મોઝાની જેમ સર્વત્ર ફેલાઈ જાય છે. તથા જેમ લોહચુંબકમાં લોહને સ્વતરફ આકર્ષવાની શક્તિ છે તેમ વિદ્યુતમાં તે મોઝાને પકડવાની શક્તિ હોવાથી વિદ્યુત તે મોઝાઓને પકડી લે છે. આથી દૂર બોલાયેલા શબ્દો પણ અહીં સંભળાય છે. આ હકીકત આપણને બોધ આપે છે કે જુદા જુદા પદાર્થોમાં જુદી જુદી વિચિત્ર શક્તિઓ રહેલી હોય છે. જે રૂપી વસ્તુ પણ અત્યંત પેક વસ્તુમાંથી બહાર નીકળી જાય છે તો અરૂપી આત્મા બહાર નીકળી જાય તેમાં શું નવાઈ છે. અરૂપી વસ્તુઓનું વજન પણ હોતું નથી. આથી જેટલું વજન આત્માસહિત દેહનું થાય છે તેટલું જ વજન આત્મારહિત દેહનું થાય છે.

કેવળ ભૌતિક વસ્તુઓની શોધ પાછળ પડેલા વૈજ્ઞાનિકો આ આત્મજ્ઞાનથી અને તેના દ્વારા થતા આત્મક્રિયાઓથી વંચિત રહે છે. ખરેખર ! તેઓ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ દયાપાત્ર છે. યદ્યપિ કેવળ ભૌતિક વસ્તુને મેળવવા, સાચવવામાં રત હરેક જીવો આધ્યાત્મિક જીવનમાં ઉતરેલા જ્ઞાનપુરુષોની દૃષ્ટિએ દયા પાત્ર છે, છતાં તેમાં પણ વૈજ્ઞાનિકો વધારે દયા પાત્ર છે. કારણ કે અન્ય સામાન્ય જીવો પાસે વિશિષ્ટ જ્ઞાનશક્તિ નથી, જ્યારે વૈજ્ઞાનિકો પાસે વિશિષ્ટ જ્ઞાન શક્તિ છે. પણ જેમ બસની માણસ પોતાની સંપત્તિનો દુરુપયોગ કરે છે તેમ વૈજ્ઞાનિકો પોતાની શક્તિનો દુરુપયોગ કરે છે. જેથી સ્વપરને અતિ નુકશાન થાય છે. વિજ્ઞાનની સહાયથી ટ્રેન, એરોપ્લેન, ટેલિવીઝન, રેડિયો, પ્રકાશ વગેરેની શોધ થવા છતાં વિશ્વમાં અશાંતિ વધતી જ જાય છે. તેમની અજ્ઞાન શક્તિનો અને કિંમતી સમયનો ખરેખર દુરુપયોગ થાય છે. આથી જ તેઓ અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી અજ્ઞાન છે. જો વૈજ્ઞાનિકો ભૌતિક વિજ્ઞાનની દુનિયામાંથી બહાર નીકળી આધ્યાત્મિક દુનિયામાં આવે અને આત્માનું વિજ્ઞાન મેળવે તો

પોતાને અને સમગ્ર વિશ્વને અપૂર્વ લાભ પ્રાપ્ત થાય. વૈજ્ઞાનિકોને આત્માનું જ્ઞાન થયા પછી ભૌતિક કોઈ વસ્તુની શોધ કરવાની ઇચ્છા નહિ રહે.

કહેવાય છે કે સોળમી સદીમાં પ્રખર વૈજ્ઞાનિકો થઈ ગયા. તેમાં ગેબર, શેઝરબેકન આદિઓ, મેગ્નેટીક પેરેસસસ વગેરે મુખ્ય હતા. તેઓને વિજ્ઞાનદ્વારા મુખ્ય બે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હતી. એ બે વસ્તુઓ છે પારસમણિ અને પ્રવાહી અમૃત. પારસમણિથી લોહું પછુ મુવણું બની બન્ય. એથી પારસમણિની શોધ થાય તો સમગ્ર મનુષ્યો સુખી બની બન્ય. પણ જો આ દુનિયાને છોડીને ચાલ્યા જવાનું હોય તો આ સુખ શું કામનું? આથી પ્રવાહી અમૃતને પણ શોધવાની ઇચ્છા હતી. જો અમૃતની શોધ થાય તો તેનું પાન કરી મનુષ્યમાત્ર શાશ્વત યૌવનને પ્રાપ્ત કરે. પણ તેઓ મેગ્નેટીક ન શક્યા. ખરેખર! જો એમણે આધ્યાત્મિક અમૃતને મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તેમને એ અમૃત અવશ્ય મળત. પછી તેમની પારસમણિ કે પ્રવાહી અમૃતને શોધવાની ઇચ્છા વિલય પામી બાત. અને, આજે આપણે વિશ્વની જે સ્થિતિ જોઈએ છીએ તેના કરતાં કંઈક શુદ્ધી જ સ્થિતિ જોવા મળત. અસ્તુ, જે થવાનું હતું તે થયું. પણ હજીએ બહુ ત્યાંથી સવાર ગણીને આજના વૈજ્ઞાનિકો વૈજ્ઞાનિક વિશ્વ-માંથી બહાર નીકળી આધ્યાત્મિક જગતમાં પ્રવેશ કરે તો વિશ્વશાંતિના પ્રશ્નનો ઉકેલ એક કાચી સેકન્ડમાં આવી બન્ય.

આત્માનું સ્વરૂપ

આ પ્રમાણે આત્માની સિદ્ધિ થઈ. હવે એ આત્માનું લક્ષણ-સ્વરૂપ શું છે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. જૈનદર્શન પ્રમાણે આત્માનું લક્ષણ જ્ઞાન-દર્શનોપયોગ થા ચૈતન્ય છે. જૈનદર્શન આત્માને એકાંતે નિત્ય નહિ, એકાંતે અનિત્ય પણ નહિ, કિન્તુ નિત્યાનિત્ય થા પરિણામિનિત્ય માને છે.

આત્માનું આ સ્વરૂપ સાંભળીને કેટલાક ચોંકી જાય છે. એકજ વસ્તુ નિત્ય અને અનિત્ય એ કેમ બને! શું પ્રકાશ અને અંધકાર એક સાથે રહી શકે? જો ન રહી શકે તો એક જ વસ્તુમાં નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ એક સાથે શી રીતે રહી શકે? આ પ્રશ્ન એમના મનોમંદિરમાં ભગ્યા કરે છે. આ પ્રશ્નના સમાધાન માટે તેમણે એ સમજી લેવું જરૂરી છે કે જૈનદર્શન એકાન્તવાદી નથી, કિન્તુ અનેકાન્તવાદી છે-સાપેક્ષવાદી છે. તેનું કોઈ વચન અપેક્ષા વિનાનું નથી હોતું. આથી જૈનદર્શન કયી અપેક્ષાએ આત્માને નિત્ય અને અનિત્ય કહે છે એ મધ્યસ્થતાના આસન પર બેસીને સમજવામાં આવે તો ઉપરોક્ત પ્રશ્નને સ્થાન નહિ રહે. દરેક વસ્તુ-દ્રવ્ય પર્યાયથી મુક્ત છે. અહીં પર્યાય એટલે દ્રવ્યની-વસ્તુની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થા. આત્મા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય છે, એટલે કે કોઈપણ કાળે આત્મદ્રવ્યનો નાશ નથી થતો. પર્યાયની દૃષ્ટિએ આત્મા અનિત્ય છે, એટલે કે તેની અવસ્થા બદલાય

છે. હા. ત. કોઈ જીવ અહીંથી મૃત્યુ પામીને દેવલોકમાં ગયો તો આત્મદ્રવ્ય તો કાયમ રહ્યું, પણ તે આત્માની અવસ્થા બદલાઈ ગઈ. મનુષ્ય-અવસ્થાનો નાશ થયો અને દેવ-અવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ. આથી આત્મા પોતાના પર્વાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે એટલે ઉત્પન્ન પણ થાય છે અને નાશ પણ પામે છે પ્રસ્તુતમાં આત્માની વાત છે એટલે આત્માને ઉદ્દેશીને આ વાત કહી. બાકી જૈન દર્શન વસ્તુમાત્રને-પરમાણુથી આરંભી આકાશ સુધીની દરેક વસ્તુને નિત્ય અને અનિત્ય માને છે. આથી જ જૈનદર્શનમાં વસ્તુનું લક્ષણ 'ઉત્પાદ્યવ્યયઘ્નોવ્યયુક્તં સત્' એવું છે. એટલે કે દરેક વસ્તુ નિત્ય રહે છે, ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પણ પામે છે. દરેક વસ્તુ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય છે, અને પર્વાય-અવસ્થાની અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન પણ થાય છે અને નાશ પણ પામે છે. હા. ત. સુવર્ણનો હાર ભાંગીને તેમાંથી વીંટીઓ બનાવી તો અહીં સુવર્ણ દ્રવ્યનો નાશ નથી થતો, પણ તેના પર્વાય બદલાઈ જાય છે. પ્રથમ તેનો હાર પર્વાય હતો, બ્યારે હવે તેનો વિંટી પર્વાય થયો. આ પ્રમાણે જૈનદર્શન દરેક વસ્તુને નિત્ય અને અનિત્ય એમ ઉભય સ્વરૂપ માને છે. આથી આત્માને પણ કથંચિત્ નિત્ય માને છે અને કથંચિત્ અનિત્ય માને છે. એ પ્રમાણે આત્મા એકાંતે અકર્તા કે અલોકતા નથી, કિન્તુ કથંચિત્ કર્તા છે અને કથંચિત્ અકર્તા પણ છે; કથંચિત્ લોકતા છે અને કથંચિત્ અલોકતા પણ છે. આત્મામાં રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ વગેરે ગુણો નથી. તે રાગદ્વેષ આદિ રહિત નિરંજન નિરાકાર છે. આત્મામાં અનંત ગુણો છે, છતાં મુખ્ય આઠ ગુણો છે. તે આ પ્રમાણે-અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતઅભ્યાબાધ સુખ, અનંતચારિત્ર (સ્વભાવમણિતારૂપ), અક્ષય-સ્થિતિ, અરૂપિપણ્ય, અગુરુલ્લુપણ્ય અને અનંતવીર્ય. આત્માનું પ્રમાણ કેટલું છે એ વિષયમાં જુદા જુદા દર્શનકારો જુદી જુદી માન્યતા ધરાવે છે. કોઈ કહે છે કે આત્મા અણુ પરિમાણ છે, તો કોઈ કહે છે કે આત્મા આકાશ પરિમાણ છે. પણ જૈન દર્શન શરીરપ્રમાણ માને છે.

કર્મસિદ્ધિ

આત્મા અરૂપી અને સ્વતંત્ર છે તો એને રૂપી દેહનું બંધન કેમ ? તથા દરેક આત્માઓ સમાન હોવા છતાં એક સુખી, એક દુઃખી, એક વિદ્વાન, એક મૂર્ખ, એક દૂર દૂર રહેલી વસ્તુને જોઈ શકે છે, એક બહુ નજીક રહેલી વસ્તુને પણ ચક્ષુમાની સહાય વિના નથી જોઈ શકતો, એક શેઠી, એક નિરોગી, એક કાંધી, એક ક્ષમાશીલ, એક જન્મ બાદ બે ચાર દિવસમાં મૃત્યુ પામે છે, એક ૫૦ ૭૫ કે ૧૦૦ વર્ષોથી પણ વધારે સમય જીવે છે, એક ઉચ્ચ કુળમાં જન્મે છે, એક હલકાં કુળમાં જન્મે છે, એક બળવાન, એક નિર્બલ વગેરે અનેક પ્રકારની વિચિત્રતાઓ દેખાય છે તેનું શું કારણ ? આ પ્રશ્નના સમાધાન માટે આસ્તિક દર્શનો કર્મને સ્વીકારે છે. આસ્તિક કોઈ દર્શન એવું નથી કે જે કર્મને સ્વીકારતું ન હોય. યદ્યપિ દરેક દર્શનમાં કર્મની સંજ્ઞા ભિન્ન ભિન્ન છે, છતાં કર્મનો સ્વીકાર દરેક દર્શન કરે છે. બૌદ્ધદર્શન કર્મને સંસ્કાર શબ્દથી સંબોધે છે. સાંખ્ય અને યોગ દર્શન

કર્મને વાસના, આશય કે ધર્મ-અધર્મ શબ્દોથી કહે છે. મીમાંસા દર્શન કર્મને અપૂર્વ શબ્દથી ઓળખે છે. વેદાંતદર્શન પુણ્ય અપુણ્ય શબ્દોથી તથા ન્યાય વૈશેષિક દર્શન કર્મને અદૃશ્ય શબ્દોથી સંબોધે છે. શિવાનુયાયીઓ કર્મને પાશ નામથી ઓળખે છે. આ કર્મને શુભ અશુભ વગેરે નામોથી પણ ઓળખાવવામાં આવે છે. ❧

દૃશ્યમાન વિચિત્રતા વિશે નાસ્તિકેતુ* મંતવ્ય

પણ નાસ્તિકદર્શન આ વિચિત્રતાના પ્રશ્નનો ઉત્તર એક જ શબ્દમાં આપે છે અને તે એ કે સ્વભાવ. સ્વભાવ સ્વભાવ અને સ્વભાવ. બસ જે કંઈ આ જગતમાં થાય છે તે સર્વ સ્વભાવથી જ થાય છે. પ્રતિનિયત કાર્ય-કારણ ભાવનો તે ઇન્કાર કરે છે. તેના સમર્થનમાં એ કહે છે કે * અમારે કાર્યકારણભાવ માનવો શી રીતે ? કારણ કે “જેની સત્તાથી જે થાય અને જેના અગ્રાવે જે ન થાય તે તેનું કારણ” એવો કાર્ય-કારણભાવનો નિયમ છે. પણ આ નિયમ સર્વત્ર રહેતો નથી. એટલે કે જેની સત્તાથી જે થાય અને જેના અગ્રાવે જે ન થાય તે તેનું કારણ બને જ છે એવો નિયમ નથી. દા. ત. + સ્પર્શ હોય તો જ આશ્રુપ પ્રત્યક્ષ થાય છે, બે સ્પર્શ ન હોય તો આશ્રુપ પ્રત્યક્ષ નથી થતું. આથી આશ્રુપપ્રત્યક્ષ પ્રત્યે સ્પર્શમાં કારણનો નિયમ લાગુ પડવાથી તેને આશ્રુપ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે કારણ માનવો બેઠંઝે. અર્થાત્ આશ્રુપપ્રત્યક્ષ તથા સ્પર્શ વચ્ચે કાર્ય-કારણભાવ માનવો બેઠંઝે, પણ માનેલ નથી. તથા અનેક દૃષ્ટાંતો મળે છે કે જેમાં કોઈ કારણ જ નથી દેખાતું. દા. ત. કમળની કેશરોઓને કોણ ઉત્પન્ન કરવા બંધ છે ? મોરના પીછાઓમાં વિવિધ રંગો કોણ પૂરે છે ? કાંટાઓને તીક્ષ્ણ બનાવવા કોણ બંધ છે ?

સ્વભાવ એટલે શું ?

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે સ્વભાવ એ શું છે ? સ્વભાવ એ વસ્તુવિશેષ છે ? અકારણતા છે ? કે વસ્તુધર્મ છે ? ઘટાદિની જેમ સ્વભાવ જેવી કોઈ વસ્તુ દેખાતી નથી એટલે અપ્રા-માણિક હોવાથી સ્વભાવ વસ્તુવિશેષ છે એમ ન માની શકાય. વળી વસ્તુવિશેષરૂપ સ્વભાવ મૂર્ત છે કે અમૂર્ત ? મૂર્ત હોય તો નામાંતરથી કર્મ જ સિદ્ધ થાય છે. અમૂર્ત હોય તો તે કોઈ પણ કાર્યનો કર્તા ન બની શકે. જેમ આકાશ અમૂર્ત હોવાથી કોઈ કાર્યનો કર્તા નથી. અકારણતારૂપ સ્વભાવ સ્વીકારવામાં આવે તો સર્વ કાર્યોની એકી સાથે ઉત્પત્તિ થવી બેઠંઝે. કારણ કે અકારણતા સર્વત્ર સમાન છે. વસ્તુધર્મ માનવામાં આવે તો અમૂર્ત વસ્તુનો ધર્મ કે મૂર્ત વસ્તુનો ધર્મ ? અમૂર્ત વસ્તુનો ધર્મ માનવામાં આવે તો અમૂર્ત વસ્તુનો

❧ શાસ્ત્રવાતાંસમુચ્ચય (પ્રથમસ્તબક), શ્લોક ૧૦૦ તથા તેની ટીકા જુઓ.

* સર્વદર્શનસંગ્રહ, શ્લોક ૧૧૦ વગેરે. સંમતિતર્ક ત્રીજો કાંડ, ગાથા પૃથ્વી ટીકા.

+ સ્પર્શ એટલે પૃથ્વીદિ બૃત.

ધર્મ અમૂલ હોવાથી કોઈ કાર્યનો કર્તા નહિ બની શકે. મૂલ વસ્તુનો ધર્મ માનવામાં આવે તો કર્મની જ સિદ્ધિ થાય છે. કારણ કે જૈન દર્શન કર્મને કથચિત્ મૂલ વસ્તુનો ધર્મ માને છે. કેમકે કર્મ પુદ્ગલાસ્તિકાયના પચાચિવિશેષરૂપ છે. ॥

કાર્ય-કારણભાવનો નિયમ છે.

સ્વભાવવાદીએ કાર્ય-કારણભાવના નિયમમાં દોષ બતાવવા સ્પર્શનું દૃષ્ટાંત આપ્યું તે પણ અસત્ય છે. આક્રુષ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે સ્પર્શ પણ કારણ છે જ. આક્રુષપ્રત્યક્ષ પ્રત્યે રૂપ અનંતર કારણ છે, જ્યારે સ્પર્શ પરંપરાએ કારણ છે. સ્વભાવવાદની પુષ્ટિ માટે કમળકેશરા વગેરેના દૃષ્ટાંતો આપ્યા તે પણ હીક નથી. કમળકેશરા વગેરેમાં અન્યથ-અતિરેકથી બીજાદિ કારણ તરીકે સિદ્ધ થાય છે. બીજ, પાણી, કાદવ વગેરે હોય તો જ કમળ કેશરા થાય છે, અન્યથા નહિ.

પદ્મકેશરા વગેરેમાં બીજાદિ ઉપરાંત દેશ અને કાળ પણ કારણ છે. જો દેશ અને કાળ પણ કારણ ન હોય તો પદ્મકેશરા આદિ પાણી વગેરેમાં જ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે ? પથ્થર વગેરેમાં કેમ નહિ ? તથા ગ્રીષ્મ ઋતુ આદિ કાળમાં જ કેમ થાય છે ? શિશિર ઋતુ વગેરે કાળમાં કેમ નહિ ? જો દેશ અને કાળ પણ કારણ ન હોય તો સર્વ વસ્તુ સર્વ દેશમાં અને સર્વ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થવી જોઈએ. આ પ્રમાણે કાર્ય-કારણભાવના નિયમમાં જરાય દોષ નથી. આથી કાર્ય-કારણ ભાવ માન્યા વિના ચાલે જ નહિ. હવે જો કાર્ય-કારણભાવનો નિયમ છે તો પૂર્વોક્ત વિચિત્રતાનો પ્રશ્ન જોશો જ રહે છે. એ પ્રશ્નનું સમાધાન આપણને કર્મસાહિત્ય આપે છે. તે કહે છે કે આ દૃશ્યમાન વિચિત્રતા કર્મના કારણ છે. બિન્ન બિન્ન કર્મના ઉદયથી બિન્ન બિન્ન કાર્ય થાય છે.

જૈન દર્શન પંચકારણવાદી છે.

અહીં એટલું ધ્યાન રાખવું જરૂરી કે જૈન દર્શન કર્મને માને છે છતાં કેવલ કર્મવાદી નથી. જૈનદર્શન કાર્ય પ્રત્યે + કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, પુરુષાર્થ અને કર્મ એ પાંચેને કારણ માને છે. એ પાંચમાંથી અમુક કારણ ગૌણ અને અમુક કારણ મુખ્ય એમ બને, પણ કારણ પાંચે ગણાય. એથી જ જૈન દર્શન નથી કેવળ કાળવાદી, નથી કેવળ સ્વભાવવાદી, નથી કેવળ નિયતિવાદી, નથી કેવળ પુરુષાર્થવાદી અને નથી કેવળ કર્મવાદી, કિન્તુ પંચકારણવાદી છે. દા. ત. કોઈ એક વસ્તુ તૈયાર થયું તો તેમાં સ્વભાવ વગેરે પાંચે કારણો વિદ્યમાન હતાં. વસ્તુ તંતુઓમાંથી બને છે. તંતુઓનો વસ્ત્ર રૂપે બની જવાનો સ્વભાવ છે. આથી અહીં તંતુઓનો સ્વભાવ એ કારણ છે. તંતુઓમાંથી વસ્ત્ર બનાવવા મર્યાદિત કાળની અવસ્થ જરૂર પડે છે એટલે કાળ પણ વસ્ત્ર બનવામાં કારણ છે. તંતુઓનો વસ્ત્ર રૂપે બનવાનો સ્વભાવ છે,

છતાં કોઈ વસ્ત્ર બનાવવા પ્રયત્ન ન કરે તો વસ્ત્ર બનતું નથી એટલે વસ્ત્ર બનાવનારનો પુરુષાર્થ પશુ કારણ છે. વસ્ત્ર બનાવનાર ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે, પણ જો ભવિતવ્યતા ન હોય એટલે કે વસ્ત્ર ન બનવાનું હોય તો બનતું જ નથી. આથી ભવિતવ્યતા (નિયતિ) પશુ વસ્ત્ર બનવામાં કારણ છે. તથા ભાગ્ય ન હોય તો પશુ વસ્ત્ર બનતું નથી. આથી વસ્ત્ર બનવામાં કર્મ પશુ કારણ છે. આ પ્રમાણે જૈન દર્શન ગર્ભાદિ કાર્ય પ્રત્યે સ્વભાવાદિ પાંચેને કારણ માને છે. તે જ પ્રમાણે જીવના મોક્ષમાં પશુ પાંચે કારણોની જરૂર પડે છે. તેમાં સર્વ પ્રથમ સ્વભાવની આવશ્યકતા રહે છે. અગ્નિ સ્વભાવ એટલે મોક્ષ પામવાની યોગ્યતા. મોક્ષ પામવાની યોગ્યતા ન હોય તો મળેલી અન્ય સામગ્રી મોક્ષ રૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી. જેમાં મોક્ષ પામવાની યોગ્યતા નથી તેવા અભવ્ય જીવો ગમે તેવી ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ ક્રિયા કરે છતાં કદી મોક્ષ ન પામી શકે. મોક્ષ પામવાની યોગ્યતા હોવા છતાં ભવિતવ્યતા ન હોય તો પશુ મોક્ષ થતો નથી. જીવો અનાદિકાળથી સૂક્ષ્મ-નિર્ગોહમાં રહેલા હોય છે. ભવિતવ્યતાના બળે લઘુકર્મી બની તેઓ નિર્ગોહમાંથી બહાર આવે છે. નિર્ગોહમાંથી બહાર આવવા છતાં જો મનુષ્ય ભવ, સદ્ગુરુયોગ ઇત્યાદિ સામગ્રી ન મળે તો મોક્ષ તરફ પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી. મનુષ્યભવ, સદ્ગુરુયોગ આદિ ધર્મની સામગ્રી પુણ્ય કર્મ વિના ન મળે. આથી મોક્ષ પ્રત્યે કર્મ પશુ કારણ છે. જીવનો ભવ્યત્વ સ્વભાવ હોવા છતાં, ભવિતવ્યતાના બળે નિર્ગોહમાંથી બહાર નિકળેલા જીવને પુણ્યકર્મની સહાયથી મનુષ્યભવ, સદ્ગુરુયોગ આદિ ધર્મસામગ્રી મળવા છતાં, જો કાળનો-ભવસ્થિતિનો પરિપાક ન થયો હોય તો મળેલી સામગ્રી મોક્ષ સાધક નથી બનતી. આથી મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં કાળ પશુ કારણ છે. બ્યારે કાળનો પરિપાક થાય છે ત્યારે જીવનો મોક્ષની સાધના માટે પ્રયત્ન પુરુષાર્થ પ્રગટે છે અને એ પુરુષાર્થ દ્વારા જીવ પોતાના સકલ કર્મોના ક્ષય કરી મોક્ષ પામે છે. આ પ્રમાણે મોક્ષ કાર્ય પ્રત્યે સ્વભાવ, નિયતિ, કર્મ, કાળ અને પુરુષાર્થ એ પાંચે કારણો છે.

દશ્યમાન વિચિત્રતા કર્મને માન્યા વિના ન ઘટે

પ્રશ્ન:—કાર્ય-કારણ ભાવનો નિયમ અવશ્ય છે. પણ કેવળ કાર્ય-કારણ ભાવ માની લેવાથી કર્મની સિદ્ધિ નહિ થઈ શકે. કર્મો પ્રત્યક્ષ દેખાતાં નથી. દષ્ટકારણ દ્વારા સમાધાન થતું હોય તો અદષ્ટ કારણ માનવું એ ઠીક નથી. પ્રસ્તુતમાં સુખના કારણ તરીકે ધન, સ્ત્રી, સાસં વસ્ત્રો વગેરે તથા દુઃખના કારણ તરીકે ધનનો અભાવ, રોગી દેહ વગેરે માની લેવાથી સુખ દુઃખની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે તો પછી અદષ્ટ એવા કર્મોને શા માટે સ્વીકારવા ?

ઉત્તર :—તો પ્રશ્ન થાય છે કે અસુકને જ સારી સ્ત્રી, ધન વગેરેની પ્રાપ્તિ કેમ ? સર્વને સુખની સામગ્રી કેમ નથી મળતી ? તથા સુખ દુઃખ સિવાય અન્ય વિચિત્રતાઓની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થશે ? ઇ. ત. (૧) એક જ માતાથી, એકી સાથે જન્મેલા બે બાળકો-

માંથી એક પંડિતશિશુમણિ બને છે, એક મૂખશેખર બને છે. (૨) બે માણસો એક જ પ્રદેશમાં ઉછરેલા, બંનેને એક જ પ્રકારનો ખોરાક, એક જ પ્રકારનો રોગ, એક જ ડોક્ટરની ટ્રીટમેન્ટ, ડોક્ટર બંનેને એક જ પ્રકારની દવા આપે છે, તેમાં એક નિરોગી બને છે, એક મૃત્યુ પામે છે. (૩) સામાન્યથી બાળક આઠ વર્ષ વીંટ્યા બાદ વાંચતાં શીખે છે. પણ પ્રકાશની શોધ કરનાર ડૉ. થંગ બે વર્ષની ઉંમરે પુસ્તક વાંચી શકતો હતો. (૪) ઇલિપ્તદેશના એલેક્ઝાન્ડ્રીયા નગરમાં જન્મેલી કલીઓપેટ્રા ચૌદ વર્ષની ઉંમરે તે દેશની પ્રસિદ્ધ સર્વ ભાષાઓ ઉપર પૂર્ણ કાબૂ ધરાવતી હતી. તે અઢાર વર્ષની ઉંમરે રાજ્યશાસન ચલાવતી હતી. (૫) આર્ય વજ્રસ્વામીએ પારણામાં રમતાં જ સાધ્વીઓના મુખેથી શ્રવણ કરીને અગિયાર અંગેા કંઠસ્થ કરી લીધાં હતાં. આવી આવી અસંખ્ય વિચિત્રતાઓ શું કોઈ દષ્ટ કારણથી થતી શકે એમ છે કે જેથી અદૃષ્ટ કર્મને માનવાની જરૂર ન રહે ? તથા ધન, સુંદર બી વગેરેથી સુખ મળે જ છે એવો એકાંતે નિયમ નથી. ધન આદિ સુખની સામગ્રી મળવા છતાં અગણિત પુરુષો દુઃખમય નિરાશમય જીવન ગાળે છે એ શું આપણે પ્રત્યક્ષ નથી જોતા ? આથી દશ્યમાન સુખાદિની વિચિત્રતા કર્મ માન્યા વિના ન થતી શકે. શુભ કર્મના ઉદયથી સુખાદિ શુભ કાર્ય થાય છે. અશુભકર્મના ઉદયથી દુઃખાદિ અશુભ કાર્ય થાય છે. શુભ અને અશુભ કર્મનો બંધ જીવની શુભ અને અશુભ પ્રવૃત્તિથી થાય છે.

વિશ્વવિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક અને દાકતર ડૉ. એલેક્ઝાન્ડર કેનન આ વિષયમાં શું કહે છે તે જોઈશું ?

“આ (હીપોક્રીસદ્વારા પૂર્વ જીવનોની થતી સ્મૃતિઓના) સંશોધનથી સમજાય છે કે ન્યાયનાં પદ્ધતિની સમતુલા કેટલી વ્યાપક રીતે જળવાઈ રહી છે. જેમકે કોઈ બ્યક્તિ આ જીવનમાં દુઃખ ભોગવતી હોય છે કે જે તેના પૂર્વ જીવનનાં કોઈ અકાર્યનું પરિણામ હોય છે. આઘાત અને પ્રત્યાઘાતનો આ નિયમ પૂર્વના દેશોમાં “કર્મ” તરીકે જોળખાય છે. ઘણા માણસો એ નથી સમજી શકતા કે એક પછી બીજી આક્રમ અમારા પર કેમ જિતરી પડે છે ? પરંતુ તે માટે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત વ્યતીત થઈ ચૂકેલાં પૂર્વ જીવનોમાં તેમણે કરેલાં અકાર્યો ખતાવી શકે. જ્યારે બીજા એવા પણ જોવામાં આવે કે જેઓ ગમે તેવું અવળું કરતાં હોય છતાં તેમને બધું સીધું જ જિતરે. શું એ પૂર્વજીવનોમાં તેમણે કરેલાં સુકૃત્યોનું ઇનામ ન હોઈ શકે ?” ॥

૧. “ This study explains the scales of justice in a very broad way showing how a person appears to suffer in this life as a result of something he has done in a past life through this law of action and reaction known in the East as karma.....Many a person cannot see why he suffers one disaster after another in this life, yet reincarnation may

કર્મ મૂર્ત છે.

પ્રશ્ન :—કાર્ય શરીરાદિના આધારે તેના કારણ તરીકે કર્મની કલ્પના કરવામાં આવે છે તો કાર્ય શરીરાદિ મૂર્ત હોવાથી કર્મ પણ મૂર્ત માનવા જોઈએ. કેમકે નિયમ છે કે જ્યાં કાર્ય મૂર્ત હોય છે ત્યાં તેનું કારણ પણ મૂર્ત હોય છે. હા. ત. ઘટ કાર્ય મૂર્ત છે. તો તેના કારણ પરમાણુઓ પણ મૂર્ત છે.

ઉત્તર :—આ પ્રશ્ન જૈન સિદ્ધાંતના જ્ઞાન વિના કરવામાં આવેલ છે. જૈન દર્શન કહેતો મૂર્ત જ માને છે.

પ્રશ્ન :—કર્મ જેમ દેહાદિ પ્રત્યે કારણ છે તેમ સુખ દુઃખ વગેરે પ્રત્યે પણ કારણ છે સુખ દુઃખ વગેરે કાર્ય અમૂર્ત છે તો ઉપરોક્ત નિયમના અનુસારે કર્મને અમૂર્ત માનવાની આવૃત્તિ આવે છે. એક કાર્ય પ્રત્યે મૂર્ત અને એક કાર્ય પ્રત્યે અમૂર્ત માનવા એ અન્યાય છે.

ઉત્તર :—અહીં કારણથી નિમિત્ત કારણ નહિ, કિન્તુ ઉપાદાન કારણ સમજવાનું છે. સુખ દુઃખ વગેરેનું ઉપાદાન કારણ આત્મા છે, કર્મ નહિ. કર્મ સુખ દુઃખ વગેરેમાં નિમિત્ત કારણ છે. આત્મા અમૂર્ત છે. અમૂર્ત કાર્યનું કારણ અમૂર્ત અને મૂર્ત કાર્યનું કારણ મૂર્ત એ નિયમ ઉપાદાન કારણની અપેક્ષાએ છે, નિમિત્ત કારણની અપેક્ષાએ નહિ.

મૂર્ત કર્મનો અમૂર્ત આત્માની સાથે સંબંધ અને અસર

પ્રશ્ન :—કર્મ મૂર્ત છે. આત્મા અમૂર્ત છે. મૂર્ત કર્મનો અમૂર્ત આત્માની સાથે સંબંધ શી રીતે થાય ? કારણ કે અનુરૂપ બે વસ્તુઓનો પરસ્પર સંબંધ થાય છે.

ઉત્તર :—જેમ (૧) મૂર્ત ઘટનો અમૂર્ત આકાશની સાથે, (૨) મૂર્ત આંગળીનો અમૂર્ત કિયાની સાથે, (૩) આ બાહ્ય દેખાતા શરીરનો અમૂર્ત આત્મા સાથે સંબંધ થાય છે, તેમ મૂર્ત કર્મનો અમૂર્ત આત્માની સાથે સંબંધ થાય છે.

પ્રશ્ન :—મૂર્ત કર્મનો આત્માની સાથે સંબંધ માની લઈએ, પણ મૂર્ત કર્મની અમૂર્ત આત્મામાં અસર નહિ થઈ શકે. હા. ત. ચંદન અને અગ્નિની આકાશમાં કોઈ અસર

reveal atrocities committed by him in lives gone by. Others no matter what they seem to do "fall on their feet" as it were, and may it not be the reward for services rendered in lives gone by ? "

—"The Power Within" P. 171.

શતી નથી. એટલે કે ચન્દનથી આક્રમ્ય થીતલ નથી બની જતું અને અગ્નિથી ઉષ્ણ નથી બની જતું.

ઉત્તર :—સર્વ કોઈને અનુભવ છે કે દહીં મહિરા વગેરેથી જ્ઞાનનો ઉપધાત તથા બદામ, બાફી વગેરેથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે, સ્મૃતિ ધારણા વગેરે વૃદ્ધિ પામે છે. જેમ બાફી મહિરા બાફી વગેરે મૂર્ત વસ્તુઓની અમૂર્ત જ્ઞાન ઉપર અસર થાય છે તેમ મૂર્ત કર્મની આત્મા ઉપર પણ અસર થાય છે. અથવા અનાદિ કાળથી કર્મો આત્માની સાથે ક્ષીર-નીરવત્ એકમેક મળી ગયેલાં છે. એટલે કર્મના સંબંધથી આત્મા પણ કથચિત્ મૂર્ત છે.

કર્મનો સંબંધ અનાદિથી છે.

પ્રશ્ન :—કર્મ અને આત્માનો સંબંધ ક્યારથી થયો ?

ઉત્તર :—કર્મ અને આત્માનો સંબંધ અનાદિકાળથી છે. કારણ કે કર્મના કારણે રાગદ્વેષ વગેરે અનાદિકાળથી છે. રાગદ્વેષ આદિથી કર્મબંધ, પુનઃ એ કર્મોના ઉદયે રાગદ્વેષ વગેરે, એ રાગદ્વેષ આદિથી કર્મબંધ, એમ અનાદિકાળથી ઘટમાળ ચાલ્યા કરે છે.

પ્રશ્ન :—આત્માને પ્રથમ કર્મો લાગ્યાં કે પ્રથમ રાગદ્વેષ વગેરે થયાં ?

ઉત્તર :—કર્મ અને રાગદ્વેષ વચ્ચે પરસ્પર કાર્ય-કારણ બાવ છે. જ્યાં પરસ્પર કાર્ય-કારણબાવ હોય ત્યાં કોણ પહેલું અને કોણ પછી એ પ્રશ્નને અવકાશ જ નથી. હા. ત. બીજ અને અંકુર વચ્ચે પરસ્પર કાર્ય-કારણબાવ છે તો કોણ પ્રથમ અને કોણ પછી એ પ્રશ્ન નથી રહેતો. તે પ્રમાણે કુકડીમાંથી ઇંડું, અને ઇંડામાંથી કુકડી, પુનઃ કુકડીમાંથી ઇંડું, એમ કુકડી અને ઇંડા વચ્ચે પરસ્પર કાર્ય-કારણબાવ છે તો કુકડી પહેલી કે ઇંડું પહેલું એ પ્રશ્ન અસ્થાને છે.

કર્મબંધના કારણો

આ પ્રમાણે આત્મા સ્વતંત્ર હોવા છતાં તેને કર્મનું બંધન છે એથી સ્વકર્મના અનુસારે સુખદુઃખાદિ પામે છે એ વિચાર્યું. હવે એને કર્મબંધન કયા કયા કારણોથી થાય છે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. આત્માને કર્મબંધ થાય છે તેમાં પણ અવશ્ય કોઈ કારણ હોવું જોઈએ. જો કારણ વિના પણ કર્મબંધ થતો હોય તો કર્મયુક્ત જીવોને પણ કર્મબંધ થાય. એથી કોઈ પણ જીવ કર્મના બંધનથી નહિ બચે. પણ તેમ છે નહિ. કર્મબંધનના મુખ્ય કારણો મિથ્યાત્વ, અવિરતિ કાયા અને યોગ એમ ચાર છે. તેલ આદિના સ્નેહવાળા શરીરમાં જેમ પવનથી ઊડતી ધૂળની રજકણો ચોંટે છે તેમ મિથ્યાવાદિથી યુક્ત આત્મામાં કર્મના અણુઓ એકમેક બની બાધ છે. મિથ્યાત્વ એટલે જીવહિતતવો વિષે અશ્રદ્ધા. પોતે કોણ છે ? પોતાનું સ્વરૂપ શું છે ? પોતાનાથી વિરુદ્ધ કર્મ વસ્તુ છે ? પોતે સ્વતંત્ર છે કે

‘જ્ઞાનં ? પોતાને કેનું’ બંધન છે ? એ બંધન શા કારણે છે ? એ બંધન કેવી રીતે દૂર થાય ? બંધન દૂર થયા પછી પોતાની કેવી અવસ્થા થાય છે ? વગેરે જિનોકત તત્ત્વોનું જ્ઞાન હોવા છતાં એ એ તત્ત્વો ઉપર શ્રદ્ધા ન હોય તો આત્મા મિથ્યાત્વવાસિત જ રહે છે. અવિરતિ એટલે હિંસાદિપાપોની નિવૃત્તિનો અભાવ. કષાયના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ મુખ્ય ચાર ભેદો છે. રાગ અને િષ્ણો પદ્ય કષાયોમાં જ સમાવેશ થાય છે. ચોગના મનોચોગ, વચનચોગ અને કાયચોગ એમ મુખ્ય ત્રણ ભેદો છે. કારણોનો આ ક્રમ તેમના નાશની અપેક્ષાએ છે.

કર્મબંધ અને તેના ભેદોનું સ્વરૂપ

મિથ્યાત્વાદિ કારણોથી આત્માને કર્મબંધ થાય છે એ વિચાર્યું. હવે કર્મબંધ એટલે શું ? કર્મબંધ થતી વખતે કેવી પ્રક્રિયા થાય છે અને કર્મબંધના કેટલા ભેદો છે તે વિચારવાનું છે. આ જગતમાં મુખ્ય બે દ્રવ્યો છે. એક ચેતન અને અન્ય જડ. આત્મા ચેતન દ્રવ્ય છે. તે સિવાયના સર્વ દ્રવ્યો જડ છે. એથી આત્માને જે કર્મનો સંયોગ છે તે જડના સંયોગ છે. કર્મબંધ એટલે મિથ્યાત્વાદિ કારણોથી કર્મણુવર્ગણના પુદ્ગલોને દ્વંધ-પાણીની જેમ યા લોહ-અગ્નિની જેમ એકાકાર રૂપે આત્માની સાથે સંબંધ. કર્મબંધ દરેક સંસારી જીવને પ્રતિક્ષણ થયા કરે છે. એ કર્મબંધના ચાર ભેદ છે. પ્રદેશબંધ, પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ અને રસબંધ. યદ્યપિ અન્યત્ર પ્રથમ પ્રકૃતિબંધ આવે છે, છતાં, પ્રકૃતિ આદિના આધાર હોવાથી, તથા પ્રકૃત અન્ય પ્રદેશબંધવિષયક હોવાથી, અત્રે પ્રદેશબંધનું પ્રથમ ગ્રહણ કર્યું છે.

પ્રદેશબંધ

કર્મના અણુઓનો આત્માની સાથે ક્ષીરનીવત્ સંબંધ થવો તે પ્રદેશબંધ.

પ્રકૃતિબંધ

જ્યારે કર્મના અણુઓનો આત્માની સાથે સંબંધ થાય છે ત્યારે અન્ય ત્રણ વસ્તુઓ પણ નક્કી થાય છે. તે આ પ્રમાણે—જે કર્મના અણુઓનો આત્માની સાથે સંબંધ થયો તે કર્માણુઓમાં કયા કયા કર્માણુઓ આત્માના કયા કયા શુણ્વને દબાવશે ? આત્માને કેવી કેવી અસર પહોંચાડશે ? એમ તેમની પ્રકૃતિ - સ્વભાવ નિયત થાય છે. આ જે તે તે કર્માણુઓનો સ્વભાવ નિયત થાય છે તેને પ્રકૃતિબંધ કહેવામાં આવે છે. પૂર્વે આપણે વિચારી ગયા કે આત્માના અનંત શુણ્વો છે, છતાં મુખ્ય શુણ્વો અનંત જ્ઞાન વગેરે આઠ છે. કર્માણુઓનો આત્માની સાથે સંબંધ થાય છે એટલે કે પ્રદેશબંધ થાય છે ત્યારે બંધાયેલા કર્માણુઓમાંથી અમુક અણુઓમાં જ્ઞાનશુણ્વો અભિભવ કરવાનો સ્વભાવ નિયત થાય છે. અમુક કર્માણુઓમાં દર્શનશુણ્વો આવરવાનો સ્વભાવ નક્કી થાય છે. અમુક કર્માણુઓમાં આત્માના અવ્યાખ્યાય સુખને રોકીને બાહ્ય સુખ યા દુઃખ આપવાનો સ્વભાવ નિયત થાય

છે. કેટલાક કર્માણુઓમાં ચારિત્ર ગુણને દબાવવાનો સ્વભાવ નક્કી થાય છે. એ પ્રમાણે અન્ય ગુણો વિશે પણ સમજવું. કર્માણુઓના આ સ્વભાવ બેદને આશ્રીને પ્રદેશબંધ વળતે આત્મા સાથે બંધાયેલા કર્માણુઓના મૂળ આઠ પ્રકાર પડે છે અને ઉત્તર પ્રકાર ૧૨૦ પડે છે. આથી મૂળ પ્રકૃતિબંધ આઠ પ્રકારે અને ઉત્તર પ્રકૃતિબંધ ૧૨૦ પ્રકારે છે. મૂળ આઠ પ્રકૃતિ આ પ્રમાણે છે-જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, ગ્રાહનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય. જે કર્માણુઓ આત્માના જ્ઞાન ગુણને દબાવે છે તે કર્માણુઓને જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે. જે કર્માણુઓ દર્શનગુણનો અભિભવ કરે તે કર્માણુઓને દર્શનાવરણીય કર્મ કહેવામાં આવે છે. જે કર્માણુઓ આત્માના અનંત-અવ્યાપાધ સુખને રોકીને બાહ્ય સુખ યા દુઃખ આપે છે તે કર્માણુઓને વેદનીય કર્મ કહેવામાં આવે છે. આત્માના સ્વભાવ રમણતા રૂપ ચારિત્રને દબાવનાર કર્માણુઓને ગ્રાહનીય કર્મ કહેવાય છે. અક્ષયસ્થિતિ ગુણને રોકીને જન્મમરણનો અનુભવ કરાવનાર કર્માણુઓને આયુષ્ય કર્મ, અરુપિપણ્યને દબાવીને મનુષ્યાદિપચ્ચિનો અનુભવ કરાવનાર કર્માણુઓને નામ કર્મ, અગુરુલ્લુપ્તગુણો અભિભવ કરીને ઉચ્ચકુળ કે નીચકુળનો વ્યવહાર કરાવનાર ગોત્રકર્મ, અને અનંત વીર્ય ગુણને દબાવનાર કર્માણુઓને અંતરાય કર્મ કહેવામાં આવે છે.

આઠકર્મોની આત્મા ઉપર અસર

આ આઠ કર્મોની આત્માના ગુણો ઉપર અસર થવાથી આત્માની કેવી સ્થિતિ બની છે તે જોઈએ.

આત્મામાં રહેલા જ્ઞાન અને દર્શન ગુણને સમજવા માટે આપણે એ સમજવાની જરૂર છે કે, દરેક વસ્તુ બે પ્રકારે છે. સામાન્ય રૂપે અને વિશેષ રૂપે. વસ્તુનો વિશેષ રૂપે બોધ તે જ્ઞાન અને સામાન્ય રૂપે બોધ તે દર્શન. આનો અર્થ એ થયો કે જ્ઞાન અને દર્શન એ બંને જ્ઞાન સ્વરૂપ-બોધ સ્વરૂપ જ છે. છતાં વસ્તુના વિશેષ બોધને જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે અને સામાન્ય બોધને દર્શન કહેવામાં આવે છે. આ જ્ઞાન અને દર્શન ગુણને લઈને આત્મામાં ભૂત ભાવી અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળની સમસ્ત વસ્તુઓનો સામાન્ય અને વિશેષ રૂપે બોધ કરવાની શક્તિ છે. છતાં અત્યારે આપણને ભૂત અને ભાવી કાળની વસ્તુઓની વાત દૂર કરીએ, વર્તમાન કાળની વસ્તુઓમાં પણ અચૂક જ વસ્તુઓનો સામાન્ય વિશેષ રૂપે બોધ થાય છે, તે પણ ઇંદ્રિયોની સહાયથી. આતું શું કારણ ? આતું કારણ જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મ છે. આ બંને પ્રકારના કર્મો એ આત્માની જ્ઞાન-દર્શન શક્તિને દબાવી દીધી છે. છતાં એ કર્મો આત્માના જ્ઞાન-દર્શન ગુણને સર્વથા નથી દબાવી શકતા. તેથી જેમ સૂર્યને વાદળાઓનું આવરણ હોવા છતાં વાદળાઓના છિદ્રો દ્વારા થોડો પ્રકાશ પડે છે તેમ આત્મા રૂપી સૂર્ય ઉપર કર્મો રૂપી વાદળોનું આવરણ હોવા છતાં કયોપશમ રૂપી છિદ્રો દ્વારા કેંઈક જ્ઞાનદર્શનગુણ રૂપ પ્રકાશ વ્યક્ત થાય છે.

હવે આત્માના ત્રીજા ગુણ વિશે વિચારીએ. આત્માનો ત્રીજો ગુણ અનંત અભ્યાસાધ સુખ છે. આ ગુણના પ્રતાપે આત્મામાં કોઈ ભૌતિક વસ્તુની અપેક્ષા વિના સ્વાભાવિક સહજ સુખ રહેલું છે. છતાં અત્યારે આપણે દુઃખી થઈએ છીએ. જે ચર્કિંચિત્ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ ભૌતિક વસ્તુઓ દ્વારા. આમાં વેદનીય કર્મ કારણ છે.

આત્મામાં ચોથો ગુણ સ્વભાવરમણ્યતા રૂપ અનંત ચારિત્ર છે. આત્મામાં કેવળ સ્વભાવમાં-પ્રેતાના જ ભાવમાં રમણ્યતા કરવાનો ગુણ છે. છતાં મોહનીય કર્મથી આ ગુણને અભિભવ થઈ ગયો છે એટલે આત્મા ભૌતિક વસ્તુ મેળવવી, સાચવવી, તેના ઉપર રાગદ્વેષ કરવા વગેરે પરભાવમાં રમે છે.

આત્માનો પાંચમો ગુણ અક્ષયસ્થિતિ છે. આ ગુણના પ્રભાવે આત્માને નથી જન્મ, નથી જરા, કે નથી મરણ. છતાં આયુષ્ય કર્મના કારણે આત્માને જન્મ મરણ કરવા પડે છે.

આત્માનો છઠ્ઠો ગુણ અસ્પિપલું છે. આત્મામાં આ ગુણ છે એટલે આત્માને નથી રૂપ, નથી રસ, નથી ગંધ અને નથી સ્પર્શ, છતાં અત્યારે આપણે શરીરધારી છીએ એથી કૃષ્ણ, શ્વેત વગેરે રૂપ, તથા મનુષ્યાદિગતિ, યશ, અપયશ, સુસ્વર, દુઃસ્વર વગેરે જે વિકારો દેખાય છે તે છઠ્ઠા નામ કર્મના કારણે છે.

આત્માનો સાતમો ગુણ અગુરુલક્ષ્યતા છે. આ ગુણને લઈને આત્મા નથી ઉચ્ચ કે નથી નીચ. છતાં અમુક વ્યક્તિ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલી છે, અમુક વ્યક્તિ નીચ કુળમાં જન્મેલી છે એ પ્રમાણે જે ઉચ્ચ નીચ કુળનો વ્યવહાર થાય છે તે સાતમા ગોત્ર કર્મના કારણે છે.

આત્માનો આઠમો ગુણ અનંત વીર્ય છે. આ ગુણથી આત્મામાં અતુલ અત્યંત શક્તિ છે. છતાં અત્યારે એ અતુલ સામર્થ્યનો અનુભવ કેમ નથી થતો ? અંતરાય કર્મથી એ શક્તિનો અભિભવ થઈ ગયો છે. આ પ્રમાણે આઠ કર્મોનો અનુક્રમે આત્માના આઠ ગુણોને દબાવીને આત્મામાં વિકૃતિ કરવાનો સ્વભાવ છે.

સ્થિતિબંધ

ચાર પ્રકારના બંધમાં પ્રદેશબંધ અને પ્રકૃતિબંધની વિચારણા થઈ. હવે સ્થિતિબંધ વિશે થોડી સ્પષ્ટતા કરીએ. જે વખતે પ્રદેશબંધ થાય છે તે વખતે જેમ તે તે કર્માંણુઓમાં આત્માના તે તે ગુણોને આવરવા વગેરેનો સ્વભાવ નિયત થાય છે તેમ તે તે કર્માંણુઓનો એ સ્વભાવ કયાં સુધી રહેશે, અર્થાત્ તે તે કર્મ આત્મામાં કેટલા સમય સુધી અસર કરશે એ પણ તે જ વખતે નક્કી થઈ જાય છે. આ જે કર્માંણુઓમાં આત્માને અસર પહોંચાડવાનો કાળ નક્કી થાય છે તે સ્થિતિબંધ. મૂળ આઠ કર્મોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નીચે મુજબ છે.

કર્મ	જન્યસ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ
જ્ઞાનાં દર્શનાં	અંતર્મુદ્ધૃત	૩૦ કોઠાકોડિ સાગરોપમ
અંતરાય	"	" " "
વેદનીય	૧૨ મુદ્ધૃત	૩૦ કોઠાકોડિ સાગરોપમમ
મોહનીય	અંતર્મુદ્ધૃત	૭૦ કોઠાકોડિ સાગરોપમ
નામ-ગોત્ર	૮ મુદ્ધૃત	૨૦ કોઠાકોડિ સાગરોપમ
આયુષ્ય	શુદ્ધિકલ્પ	૩૩ સાગરોપમ

(૨૫૬ આવલિકા)

રસબંધ

હવે ચોથા રસબંધ વિષે વિચારણા કરવાની ખાફી રહે છે. તે તે કર્મમાં આત્માના તે તે શુભિને દબાવવા વગેરેનો સ્વભાવ છે. પણ તે સ્વભાવ દરેક વખતે સમાન નથી હોતો. ન્યૂન-અધિક પણ હોય છે. દા. ત. મધમાં કેંદ્ર કરવાનો સ્વભાવ છે. પણ દરેક પ્રકારનું મધ એક સરખા કેંદ્રને ઉત્પન્ન નથી કરતું. અમુક પ્રકારનું મધ અતિશય કેંદ્ર ઉત્પન્ન કરે છે. અમુક પ્રકારનું મધ તેનાથી ઓછા કેંદ્રને કરે છે. અમુક મધ તેનાથી પણ ન્યૂન કેંદ્ર કરે છે. તેમ કર્મોના આત્મશુભિને દબાવવા વગેરેના સ્વભાવમાં પણ તરતમતા હોય છે.

અર્થાત્ કર્મોના આત્મશુભિને દબાવવા વગેરે રૂપ વિપાકમાં-ફળમાં તરતમતા હોય છે. તે તે કર્મ કેટલે અંશે પોતાનો વિપાક-ફળ આપશે એનો નિર્ણય પણ પ્રદેશબંધ વખતે જ થઈ જાય છે. તે તે કર્મ પોતાનો વિપાક-ફળ કેટલે અંશે આપશે તેના જે નિર્ણય થાય છે તેને રસબંધ કહેવાય છે. દા. ત. જ્ઞાનાવરણીય કર્મ આત્માના જ્ઞાન શુભિને રોકે છે. પણ આપણે જોઈએ છીએ કે દરેક જીવમાં જ્ઞાનશુભિનો અભિભવ સમાનપણે નથી. કોઈ વ્યક્તિ અમુક વિષયને સમજવા અતિપ્રયત્ન કરવા છતાં સ્થૂલ સ્થૂલ સમજી શકે છે. જ્યારે અન્ય વ્યક્તિ એજ વિષયને અદ્વય પ્રયત્ને સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી સમજી જાય છે. ત્રીજી વ્યક્તિ એજ વિષયનો વિના પ્રયત્ન અત્યંત સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી યોષ કરી લે છે. આ જે યોષમાં તારતમ્ય જોવા મળે છે તે આ રસબંધને આભારી છે. પ્રદેશબંધ વખતે કર્મોમાં રસ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ રસની તરતમતાના અનુસરે કર્મોના સ્વભાવમાં તરતમતા આવે છે.

રસના ચાર ભેદો

કર્મશુભિમાં ઉત્પન્ન થતા આ રસની અસંખ્ય તરતમતાઓ છે. છતાં સ્થૂલ દૃષ્ટિએ તેના ચાર ભેદ છે. તે આ પ્રમાણે - એકસ્થાનિકરસ, દ્વિસ્થાનિકરસ, ત્રિસ્થાનિકરસ, તથા ચતુસ્થાનિક રસ. તેમાં સામાન્ય મનદરસને એકસ્થાનિક રસ કહેવામાં આવે છે. આ રસથી આત્માના શુભિનો અભિભવ અદ્વયોપે થાય છે. એક સ્થાનિકરસથી અધિક તીવ્ર રસને

દ્વિસ્થાનિક રસ કહેવામાં આવે છે. તેનાથી પણ અધિક તીવ્ર રસને ત્રિસ્થાનિક કહેવામાં આવે છે. ત્રિસ્થાનિક રસથી અધિક તીવ્ર રસને ચતુસ્થાનિક કહેવામાં આવે છે. આ રસની તરતમતા ૫૬ લીંબડાના અને શેલડીના રસની તરતમતાથી સમજી શકાય છે. આ રસ સ્વાભાવિક હોય ત્યારે એકસ્થાનિક હોય છે. તેના બે ભાગ કદવી એક ભાગ બાળી નાખવામાં આવે તો બચેલા એક ભાગ રસ દ્વિસ્થાનિક બને છે. તેના ત્રણ ભાગ કદવી બે ભાગ બાળી નાખવામાં આવે તો બચેલ એક ભાગ રસ ત્રિસ્થાનિક બને છે. તેના ચાર ભાગ કદવી ત્રણ ભાગ બાળી નાખવામાં આવે તો બચેલ એક ભાગ રસ ચતુસ્થાનિક બને છે. એ પ્રમાણે કર્મના રસ વિશે પણ બહુવું.

મોહકનું દૃષ્ટાંત

કર્મબંધના પ્રકૃતિબંધ વગેરે ચાર ભેદોને શાસ્ત્રમાં મોહકના દૃષ્ટાંતથી સમજાવવામાં આવ્યા છે. ગુદા ગુદા પ્રકારના મોહકમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિ-સ્વભાવ હોય છે. જે મોહકો વાતવિનાશક દ્રવ્યો નાખીને બનાવેલ હોય તે મોહકોનો સ્વભાવ વાતને શમાવવાનો હોય છે. જે મોહકો પિત્તનાશક દ્રવ્યો નાખીને બનાવવામાં આવે તે મોહકોનો સ્વભાવ પિત્તને શાન્ત કરવાનો બને છે. કફનાશક દ્રવ્યો નાખીને બનાવેલા મોહકોનો સ્વભાવ કફનો નાશ કરવાનો થાય છે. તેજ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન જાતિના મોહકોમાં કોઈ જાતના વિકાર વિના ટકી રહેવાની સ્થિતિ પણ ગુદી ગુદી હોય છે. અમુક પ્રકારના મોહકો એક જ દિવસ ખાધ તરીકે રહે છે. બીજે દિવસે તેમાં વિકાર આવવાથી અખાધ બની જાય છે. બ્યારે કેટલાક મોહકો અઠવાડિયું, પંદર દિવસ, ચાલત મહિના સુધી પણ ખાધ તરીકે રહે છે. ભિન્ન ભિન્ન મોહકોમાં મધુરતા કે સ્નિગ્ધતા વગેરે રસ પણ ન્યૂનાધિક હોય છે. જે મોહકોમાં ગળપણ અધિક નાખવામાં આવેલ હોય છે એ મોહકો અધિક મધુર હોય છે. અદ્ય ગળપણ નાખીને બનાવવામાં આવેલ મોહકોમાં મીઠાશ અદ્ય હોય છે. તે જ પ્રમાણે અધિક ઘી નાખીને બનાવેલા મોહકોમાં સ્નિગ્ધતા - ચિકાશ ઘણી હોય છે. અદ્ય

૫૬ શેલડીનો રસ જેમ સુખ આપે છે તેમ શુભ કર્મનું ફળ પણ શુભ આવે છે, તથા લીમડાનો રસ જેમ દુઃખ આપે છે તેમ અશુભ કર્મથી પણ અશુભની પ્રાપ્તિ થાય છે. એથી શેલડી અને લીમડો એ બંનેના રસથી કર્મનો રસ સમજાવવામાં આવે છે. શેરડીનો રસ જેમ જેમ વધુ બળે તેમ તેમ અધિક મધુર બને છે. લીમડાનો રસ જેમ જેમ વધુ બળે તેમ તેમ અધિક કડવો બને છે. એજ પ્રમાણે શુભપ્રકૃતિમાં જેમ જેમ વધારે તીવ્ર રસ તેમ તેમ તેનું શુભ ફળ અધિક મળે. અશુભપ્રકૃતિમાં જેમ જેમ વધારે તીવ્રરસ તેમ તેમ તેનું અશુભફળ અધિક અધિક મળે. દા. ત. બે વ્યક્તિઓને અસાતા વેદનીયથી દુઃખ થાય, છતાં એકને દુઃખનો અનુભવ અધિક થાય, બ્યારે અન્યને અદ્ય થાય. આનું કારણ રસની તરતમતા છે.

મૃતથી બનેલા મોઢકોમાં અદ્ય ચીકાચ હોય છે. તથા વધારે મેથી નાખીને બનાવેલા મોઢકો અધિક કઠવા અને અદ્ય મેથી નાખીને બનાવેલા મોઢકો અદ્ય કઠવા હોય છે. બિન્ન બિન્ન મોઢકોમાં કણિયા રૂપ પ્રદેશોનું પ્રમાણ પણ ન્યૂનાધિક હોય છે. કોઈ મોઢક ૫૦ ગ્રામનો કોઈ મોઢક ૧૦૦ ગ્રામનો તો કોઈ મોઢક ૨૦૦ ગ્રામનો એમ બિન્ન બિન્ન પ્રમાણવાળા મોઢકો હોય છે.

એજ પ્રમાણે પ્રસ્તુતમાં કોઈ કર્મમાં જ્ઞાનને આવરવાનો સ્વભાવ, કોઈ કર્મમાં દર્શનનો અભિભવ કરવાનો સ્વભાવ, એમ બિન્ન બિન્ન કર્મોનો બિન્ન બિન્ન સ્વભાવ છે. કોઈ કર્મની ત્રીશ કોડાકોડિ સાગરોપમની સ્થિતિ, કોઈ કર્મની વીશ કોડાકોડિ સાગરોપમની સ્થિતિ એમ બિન્ન બિન્ન કર્મમાં બિન્ન ભિન્ન સ્થિતિ થાય છે. કોઈ કર્મમાં એક સ્થાનિક રસ, કોઈ કર્મમાં ત્રિસ્થાનિક રસ એમ બિન્ન બિન્ન કર્મમાં બિન્ન બિન્ન રસ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ કર્મમાં અદ્ય કર્મણ્યો, કોઈ કર્મમાં તેનાથી વધારે, તો કોઈ કર્મમાં તેનાથી પણ વધારે એમ બિન્ન બિન્ન કર્મમાં ન્યૂનાધિક કર્મણ્યો હોય છે.

ક્યારે કેટલાં કર્મોના બંધ

દરેક સંસારી જીવને સાત કર્મો દરેક સમયે બંધાયા કરે છે. પણ આયુષ્યનો બંધ તો પોતાના ચાલુ જીવના આયુષ્યના બે ભાગ ગયા બાદ બંધાય છે. આયુષ્ય જ્યારે બંધાય ત્યારે પણ સતત અતં મુહૂર્ત મુધી જ બંધાય, તેથી વધારે સમય નહિ. આમ દરેક જીવને પ્રતિસમય સાત કર્મોના અને આયુષ્ય બંધાય તેટલો કાળ આઠ કર્મોના બંધ થાય છે.

કર્મોનો ઉદય એટલે શું ?

કર્મોના બંધ થયા પછી જ્યારે તે કર્મો પોતાનું ફળ-વિપાક બતાવે છે ત્યારે તે કર્મોનો ઉદય કહેવાય છે. અર્થાત્ ઉદય એટલે કર્મોના વિપાકકાળ.

અબધાકાળ

કર્મો બંધાયા પછી તુરત જ પોતાના વિપાકને નથી બતાવતા. જ્યારે તેમના કાર્યનો પરિપાક થાય છે ત્યારે જ પોતાનો વિપાક બતાવવા સમર્થ બને છે. હા. ત. સુંઠનો સ્વભાવ પિત્ત કરવાનો છે પણ સુંઠ વાપરી કે તુરત તે સુંઠ પિત્ત કરવા રૂપ પોતાનો વિપાક નથી બતાવી શકતી. જ્યારે તેમાંથી રસાદિ બની પરિપુષ્પ થાય છે ત્યારે જ તે પિત્ત કરવા રૂપ પોતાના વિપાકને બતાવે છે. તે જ પ્રમાણે પ્રસ્તુતમાં કર્મો બંધાયા બાદ પોતાના વિપાકને બતાવવા જરૂરી કાળ પસાર થયા પછી જ પોતાનો વિપાક બતાવવા સમર્થ બને છે. કર્મણ્યોનો આત્મની સાથે સંબંધ થાય છે ત્યારે જેમ તે કર્મણ્યોનો સ્વભાવ સ્થિતિ વગેરે નક્કી થાય છે તેમ તે કર્મણ્યો કેટલા સમય બાદ પોતાનો વિપાક

ખતીવશે એટલે કે ઉદ્યમાં આવશે તેનો પણ નિર્ણય થઈ જાય છે. કયા કર્મણ્યો દેહમાં સ્થાય બાદ વિપાક આપશે એમ જે નિયત થાય છે તેમાં એટલા કાળ સુધી કર્મણ્યો વિપાક ન આપી શકે તે કાળને અળાધાકાળ કહેવામાં આવે છે. આ અળાધા શબ્દમાં અળાધા વિપાક (ઉદ્ય) સ્વરૂપ જાણવી. બાધનો અભાવ તે અળાધા. અળાધાનો કાળ તે અળાધાકાળ, આ અળાધાકાળ માટે નીચે સુચ્ય નિયમ છે. દરેક કર્મનો જઘન્ય અળાધાકાળ અંતર્યુદ્ધર્ત પ્રમાણ છે. એટલે કે કર્મો બંધાયા બાદ અંતર્યુદ્ધર્ત પછી જ પોતાનો વિપાક બતાવી શકે છે. અંતઃકોટાકોટિસાગરોપમ સુધીની સ્થિતિવાળા દલિકોનો પણ અંતર્યુદ્ધર્ત અળાધાકાળ છે. તથા વિશેષથી જે કર્મની એટલા કોટાકોટિસાગરોપમ સ્થિતિ બંધાય તેટલા સો વર્ષ અળાધાકાળ. હા. ત. કોઈ એક સમયે જ્ઞાનાવરણીય કર્મની સ્થિતિબંધ ૩૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ પ્રમાણ થયો તો તેનો અળાધાકાળ ૩૦ સો વર્ષ=૩૦૦ હજાર વર્ષ થાય. ત્રણ હજાર વર્ષ સુધી એ કર્મ પોતાનો વિપાક ન બતાવી શકે-એટલે કે તે કર્મો ઉદ્યમાં ન આવી શકે. હવે જો કોઈ એક સમયે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ૨૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ સ્થિતિબંધ થયો તો તેનો અળાધાકાળ બે હજાર વર્ષ પ્રમાણ થાય.

નિષેકરચના

કર્મો બંધાયા બાદ આત્મામાં તે કેવી રીતે યોગવાય છે એ પણ અમજવા જેવું છે. કર્મબંધ વખતે તે કર્મણ્યોની આત્મામાં ક્રમશઃ રચના થાય છે. આથી જ્યારે અળાધા કાળ પૂર્ણ થયા બાદ કર્મો ઉદ્યમાં આવે છે ત્યારે બંધાયેલા બધા કર્મો એકી સાથે ઉદ્યમાં નથી આવતા. કિન્તુ ક્રમશઃ દલિકો ઉદ્યમાં આવે છે. તેની રચના આ પ્રમાણે - એક સમયે બંધાયેલા કર્મોમાંથી જે દલિકો અળાધાકાળ પછી પ્રથમ સમયે ઉદ્યમાં આવવાના હોય તેમની રચના સર્વ પ્રથમ થાય છે. ત્યાર બાદ દ્વિતીય સમયે ઉદ્યમાં આવનાર કર્મો દલિકોની રચના, ત્રીતીય સમયે ઉદ્યમાં આવનાર દલિકોની રચના, એમ જે કર્મો જેવી રીતે ઉદ્યમાં આવવાના હોય તેવી રીતે ઉત્તરોત્તર સમય સમયની અધિક સ્થિતિવાળા દલિકોની રચના થાય છે. ક્રમશઃ ઉદ્યમાં આવવા માટેની આ ક્રમશઃ દલિકોની રચનાને નિષેકરચના કહેવામાં આવે છે. એટલા કાળ સુધી કર્મો ઉદ્યમાં ન આવવાના હોય તેટલા કાળમાં કર્મો દલિકોની રચના નથી થતી, તેટલો કાળ દલિકોની રચના ચિના ખાલી રહે છે. હા. ત. કોઈ એક સમયે અનુક્રમ કર્મો એક કોટાકોટિ સાગરોપમ પ્રમાણ સ્થિતિબંધ થયો તો અળાધા કાળ સો વર્ષ. આથી તેટલા કાળ સુધીમાં કર્મો દલિકોની રચના નથી થતી. બાદ સો વર્ષ અને એક સમયે ઉદ્યમાં આવનાર કર્મો દલિકોની રચના થાય છે. બાદ સો વર્ષ અને બે સમયે ઉદ્યમાં આવનાર કર્મો દલિકોની રચના થાય છે. બાદ સો વર્ષ અને ત્રણ સમયે ઉદ્યમાં આવનાર કર્મો દલિકોની રચના થાય છે. એમ ચાલતું અંતે એક કોટાકોટિ સાગરોપમ કાળે ઉદ્યમાં આવનાર કર્મો દલિકોની રચના થાય છે. આથી એ સિદ્ધ થયું કે બંધાયાથી એટલા કર્મો દલિકો બંધાયા હતા તે સર્વે એકીસાથે ઉદ્યમાં નથી આવતા, ધર્મ

કર્મજ્ઞ : ઉદયમાં આવે છે. તથા દરેક કર્મદલિકોની સ્થિતિ એક ડેખકોડિ સાગરોપય જ્યેષ્ઠ સ્થિતિયું કાળ બેટલી નથી હોતી, કિન્તુ ચરમનિષેકમાં રહેલા દલિકોની હોય છે. છતાં એક સાથે બંધાયેલા કર્મદલિકોને આશ્રીને જે સ્થિતિયું કાળ કહેવામાં આવે છે તે એ વખતે બંધાયેલા કર્મદલિકોમાં જે વધારેમાં વધારે કાળ રહેવાના હોય એ કર્મદલિકોને આશ્રીને કહેવામાં આવે છે.

કર્મોદયમાં નિમિત્તો

હવે કર્મો કયા કયા નિમિત્તોથી કેવી રીતે ઉદયમાં આવે છે તે જોઈએ. કર્મેની ઉદય-વિપાકોદય દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ અને ભાવ એ પાંચ નિમિત્તોને આશ્રયીને થાય છે. તે તે કર્મોદયને યોગ્ય તે તે નિમિત્તો મળતાં તે તે કર્મોના ઉદય થાય છે. ઇ. ત. રાગ આવતાં અસાતાનો ઉદય થયો, પણ ઔષધિના સેવનથી રાગ દૂર થયો અને સાતાનો ઉદય થયો. અહીં અસાતાવેદનીય કર્મોના ઉદય અટકીને સાતાવેદનીય કર્મોના ઉદય થયો તે ઔષધિરૂપ દ્રવ્યને આશ્રયીને થયો. યદ્યપિ તેને સાતાવેદનીય કર્મ ઉદયમાં આવવાનું જ હતું, પણ ઔષધ તેમાં નિમિત્ત બન્યું. એથી જ સાતાને યોગ્ય દ્રવ્યાદિ કારણો હાજર હોવા છતાં સાતાવેદનીય કર્મોના ઉદય ન થવાનો હોય તો નથી થતો. તે વખતે દ્રવ્યાદિ કારણો નિષ્ફળ બન્યા છે. આપણને કયાં અનુભવ થતો નથી કે ઘણા સારામાં સારા ડૉક્ટર હોય, નિહાન પણ બરોબર કહ્યું હોય, દવાઓ પણ રાગાનુસાર આપી હોય, ફક્ત પચ્ચનું બરોબર પાલન કરતો હોય વગેરે સાતામાં જે નિમિત્તો જોઈએ તે હાજર હોવા છતાં રાગ દૂર નથી થતો. કારણ ? અસાતાવેદનીય કર્મોના ઉદય ચાલુ છે. અસાતાવેદનીય કર્મોના ઉદય હોય ત્યાં સુધી સાતાવેદનીય કર્મોના ઉદય ન થઈ શકે એથી સાતાયોગ્ય ગમે તેટલા દ્રવ્યાદિ કારણો હાજર હોવા છતાં નિષ્ફળ બને છે. ઉનાળાની ઋતુ ગરમ હોવા છતાં આપ્યું વગેરે સ્થળે જવાથી ગરમી નથી લાગતી, એથી જીવને સુખનો અનુભવ થાય છે. અહીં જે સાતાવેદનીયનો ઉદય થયો તે ક્ષેત્રને આશ્રયીને. શિયાળામાં જ ઠંડી લાગે છે અને એથી અનેક તકલીફો ઊભી થાય છે. અહીં કાળના કારણે અસાતાનો ઉદય થયો. જીવ નરકગતિમાં રહે છે ત્યાં સુધી અનેક વેદનાઓ ભોગવવી પડે છે. દેવલોકમાં રહે ત્યાં સુધી અત્યંત સાતાનો અનુભવ થાય છે. અહીં નરકમાં અસાતાવેદનીયનો ઉદય તથા દેવલોકમાં સાતાવેદનીયનો ઉદય ભવનિમિત્ત છે. ક્રોધ-અવસ્થામાં ભોજન કરવાથી પાચન ન થયું અને અભૂખાની વ્યાધિ થયો તો અહીં અસાતા વેદનીયના ઉદયમાં ક્રોધરૂપ અશુભ ભાવ કારણ છે. અહીં એ ન ભૂલવું જોઈએ કે જે વખતે દ્રવ્યાદિ નિમિત્તથી કર્મો ઉદયમાં આવે છે તે વખતે અન્ય ક્ષેત્રાદિ કારણો નથી હોતા એમ નહિ, પણ ગૌણ હોય છે.

આત્મા કર્મબંધનથી શી રીતે મુક્ત થઈ શકે ?

અહીં સુધી આપણે વિચારી ગયા કે આત્મા છે, આત્મા અતંત હોવા છતાં પ્રિયત્વાદિ

કારણોથી કર્મબંધ થવાથી કર્મરૂપી બંધનથી બદ્ધ છે. હવે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે આત્મા કર્મના બંધનથી શી રીતે મુક્ત થઈ શકે ? આ પ્રશ્નનું સમાધાન એ છે કે આત્મા જે કારણોથી બંધાયો છે તે કારણોને પુરુષાર્થથી દૂર કરે તો અવશ્ય મુક્ત બને છે. પૂર્વે કર્મબંધના જે મિથ્યાત્વાદિ ચાર કારણો બતાવ્યા છે તેમાં પ્રથમના ત્રણ કારણો મોહનીય કર્મના ઉદય રૂપ છે. મોહનીય એ રાગદ્વેષની પરિણતિ સ્વરૂપ છે. તે જ આ જીવને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવે છે. એટલે જેમ જેમ રાગદ્વેષની પરિણતિનો હાસ થતો જાય છે તેમ તેમ આત્મા કર્મોથી મુક્ત બનતો જાય છે. રાગદ્વેષનો સર્વથા નાશ થયા પછી દ્વંદ્વ સમયમાં જ આત્મામાં રહેલાં સર્વ કર્મોનો અવશ્ય નાશ થાય છે. આથી આત્મા પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પામે છે. આથી જ વાસ્તવિક તો રાગદ્વેષથી મુક્ત મન એ જ સંસાર છે અને રાગદ્વેષ રહિત મન એ જ મોક્ષ છે. ● મિથ્યાત્વાદિ કારણો પછી રાગેષની પરિણતિ ઉપર આધાર રાખે છે. મિથ્યાત્વાદિ કારણો દૂર કરવા રાગદ્વેષની પરિણતિનો હાસ કરવો જ પડશે. જ્યારે ગાઢ રાગદ્વેષની પરિણતિનો હાસ થાય છે ત્યારે મિથ્યાત્વ દૂર થાય છે. પુનઃ રાગદ્વેષની પરિણતિનો હાસ થાય છે ત્યારે અવિરતિનો સંપૂર્ણ રીતે નાશ થાય છે. જ્યારે સર્વથા રાગદ્વેષનો નાશ થાય છે. ત્યારે કષાયોનો સર્વથા નાશ થાય છે. રાગદ્વેષનો નાશ થયા પછી કેવળ યોગનિમિત્તક કર્મબંધ થાય છે. પછી તે યોગથી જે કર્મો બંધાય છે તે રસ અને સ્થિતિથી રહિત હોય છે. એથી બંધાયા પછી એક સમય બાદ આત્માથી વિખૂટા પડી જાય છે. આથી વીતરાગદેવ કથિત અનુબંધો દ્વારા રાગદ્વેષની પરિણતિનો નાશ થાય તે માટે પુરુષાર્થ કરવાથી આત્મા અવશ્ય કર્મના બંધનથી મુક્ત બને છે. બાદ તેને કદી કર્મનો બંધ નહિ. તે સદા માટે અજર અમર બની જાય છે. રાગદ્વેષનો નાશ સમ્યગ્ જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર દ્વારા જ થાય છે. આથી જ મોક્ષના માર્ગ તરીકે આ ત્રણને જ ગણવામાં આવ્યા છે. કારણ કે સમ્યગ્ દર્શનાદિથી કર્મબંધના કારણ મિથ્યાત્વાદિનો નાશ થાય છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતાં સમ્યગ્જ્ઞાનની પાસે અવશ્ય થાય છે. આથી આ બંને સાથે જ રહે છે. સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનથી મિથ્યાત્વનો નાશ થાય છે. સમ્યગ્ચારિત્રથી અવિરતિ અને કષાયોનો નાશ થાય છે. કષાયો (રાગદ્વેષ)નો નાશ થયા બાદ કેવળ યોગનિમિત્તક જ કર્મ બંધ થાય છે. પછી ઉપર કહ્યા મુજબ તે કર્મોની આત્મા ઉપર અસર થતી નથી. આ પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શન સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્ર દ્વારા આત્મા કર્મબંધનથી મુક્ત બને છે.

પ્રશ્ન : — જે જે વસ્તુનો અનાદિસંયોગ હોય છે તે બેનો વિયોગ થઈ શકતો નથી. કારણ કે અનાદિસંયોગનો અંત આવતો નથી. કા. ત. જીવ અને આકાશનો સંયોગ અનાદિ છે તો તે બેનો કદી વિયોગ થતો નથી. તેમ આત્મા અને કર્મનો સંયોગ અનાદિ છે આથી તે બેનો વિયોગ કેમ થાય ?

● અધ્યાત્મસાર આત્મનિસ્વચ્છાધિકાર શ્લોક ૮૩.

ઉત્તર :— અનાદિસંબંધનો અંત ન જ આવે એવો નિયમ નથી. દા. ત. બીજ અને અંકુરનો કાર્ય-કારણ રૂપ સંબંધ અનાદિ છે, છતાં તેનો અંત આવે છે. અંકુરમાંથી બીજ અને બીજમાંથી અંકુર એમ અનાદિ કાળથી ચાલે છે. પણ જ્યારે બીજ અંકુરને ઉત્પન્ન કર્યા વિના કે અંકુર બીજને ઉત્પન્ન કર્યા વિના નાશ પામે છે ત્યારે તે બીજ અને અંકુરનો કાર્ય-કારણ ભાવ રૂપ સંબંધ નાશ પામે છે. તથા સુવર્ણ અને માટી બંને અનાદિ કાળથી મિશ્રિત હોય છે છતાં જ્યારે પ્રયોગ દ્વારા સુવર્ણને શુદ્ધ કરવામાં આવે છે ત્યારે માટી અને સુવર્ણ અલગ થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન :— અનાદિ સંબંધનો પણ નાશ થતો હોય તો આત્માના જ્ઞાનાદિ ધર્મેના પણ નાશ નહિ થાય ?

ઉત્તર :— ધર્મ બે પ્રકારના હોય છે. (૧) સહભાવી અને (૨) ઉપાધિજન્ય. તેમાં સહભાવી ધર્મેના કડી નાશ નથી થતો. ઉપાધિજન્ય ધર્મેના નાશ થાય છે. દા. ત. સૂર્યમાં પ્રકાશ ધર્મ સહભાવી છે. આથી એનો કડી નાશ થતો નથી. ક્યારેક વાદળથી તેના ઉપર આવરણ આવે છે એટલું જ, પણ તેનો સર્વથા નાશ નથી થતો. આવરણ પણ પ્રકાશને સર્વથા રોકતું નથી. ગમે તેટલા ઘન વાદળો હોય તો પણ ચરિત્ચિત્ પ્રકાશ રહે જ છે. તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનાદિ આત્માના સહભાવી ધર્મો છે. તેથી સર્વથા નાશ ન થઈ શકે. તથા જેમ સૂર્ય ઉપર વાદળનું આવરણ આવે છે ત્યારે સૂર્યનો પ્રકાશ અતિ અલ્પ પ્રગટ થાય છે તેમ જ્ઞાનાદિ ગુણયુક્ત સૂર્યસમાન આત્મા ઉપર જ્યારે કર્મરૂપી વાદળનું આવરણ હોય છે ત્યારે જ્ઞાનાદિધર્મો અત્યલ્પ પ્રગટ થાય છે. પણ જ્યારે આત્મા ઉપરથી કર્મ રૂપ વાદળનું આવરણ સર્વથા ખસી જાય છે ત્યારે આત્મા સૂર્યની જેમ સંપૂર્ણ પ્રકાશમય દેખાય છે. પછી તેને કોઈ વસ્તુ ન દેખાય એવું ન બને, જગતની દરેક વસ્તુને તે સંપૂર્ણપણે જાણી શકે છે.

હવે ઉપાધિજન્ય ધર્મ વિશે વિચાર કરીએ. રૂઢિક સફેદ હોવા છતાં તેની બાજુમાં જપા કુસુમ (બસુદ) મૂકવામાં આવે તો તે લાલ દેખાય છે. અહીં રૂઢિકમાં આવેલ લાલિમાધર્મ ઉપાધિજન્ય છે. કારણ કે કુસુમરૂપ ઉપાધિથી ઉત્પન્ન થયો છે. તે પ્રમાણે આત્મામાં રહેલ રાગદ્વેષાદિ ધર્મો ઉપાધિજન્ય છે. કર્મ એ ઉપાધિ છે. જ્યારે કર્મ રૂપ ઉપાધિ નાશ પામે છે ત્યારે રાગદ્વેષાદિ ધર્મેના પણ નાશ થાય છે.

આ પ્રમાણે ક્રમેના, રાગદ્વેષાદિનો, અને જ્ઞાનાદિનો આત્માની સાથે સંબંધ અનાદિથી હોવા છતાં ક્રમેના અને રાગદ્વેષાદિનો નાશ થાય છે, પણ જ્ઞાનાદિ ગુણોનો નાશ નથી થતો. કારણ કે રાગદ્વેષાદિ ધર્મો ઉપાધિજન્ય છે જ્યારે જ્ઞાનાદિ ધર્મો સહભાવી છે.

પ્રશ્ન :— જગતમાં દેખાય છે કે ઉત્પદ્યમાન પદાર્થો અવસ્થા નાશ પામે છે. જેમ કે ઘટ, મકાન વગેરે પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે તો તે પદાર્થો કાલાંતરે અવસ્થા નાશ પામે છે.

તેમ મોક્ષ પણ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે ક્યારેક તેનો પણ નાશ થશે અને એથી આત્મા પુનઃ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરશે.

ઉત્તર : -- મોક્ષ એટલે શું ? મોક્ષ એટલે આત્માની સાથે રહેલા કર્મ પુણ્યક્રોને સર્વથા ક્ષય. એટલે આત્માથી કર્મ જૂદા થાય તેમાં આત્માને શું ? કે જેથી તેનો મોક્ષ ઉત્પન્ન થયો એમ માનીને મોક્ષ અનિત્ય બને. જેમ ઘટનો નાશ થયો તો આકાશમાં શી વિશેષતા આવી ? કોઈ જ નહિ. ઘટ હતો ત્યારે ઘટમાં રહેલ આકાશ ઘટાકાશ કહેવાતું હતું. ઘટનો નાશ થયો ત્યારે એ ઘટવિનાશ કેવળ આકાશ રૂપ બની ગયો. આથી ઘટવિનાશ એ આકાશથી ભિન્ન નથી. એ પ્રમાણે આત્મા કર્મયુક્ત હતો તે કર્મરહિત બન્યો. આથી મોક્ષના નાશનો પ્રસંગ નથી આવતો.

હવે બીજી વાત. કારણ વિના કાર્ય ન થાય. શું બીજા વિના પણ અંકુર ઉત્પન્ન થાય ? નહિ જ. મોક્ષ થતાં સંસારના કારણ કર્મેના સ્વર્થા નાશ થાય છે આથી પુનઃ સંસારની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ વિશે પ્રમાણ જોઈએ છે ? જુઓ આ રહી ચૌદપૂર્વધર શ્રી ઉમાસ્વાતિમહારાજ વિરચિત તત્ત્વાર્થગત ભાષ્યગાથા—

જ્ઞે બીજે યથાડ્યવન્તં પ્રાદુર્મંવતિ નારુકુરઃ । કર્મબીજે તથા વગ્ધે નારોહતિ મવારુકુરઃ ।

જેમ બીજ અત્યંત બળી જતાં તેમાંથી અંકુરની ઉત્પત્તિ થતી નથી, તેમ કર્મ રૂપ બીજ અત્યંત બળી જતાં સંસાર રૂપ અંકુરની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

સંસારતું સુખ દુઃખરવરૂપ જ છે.

પ્રશ્ન : -- અહીં સુખી એ મિદ્ધ થયું કે જીવનો સર્વ કર્મના વિચાર રૂપ મોક્ષ થાય છે, અને તે સદા રહે છે, તેનો કદી નાશ નથી થતો. પણ મોક્ષમાં અજ્ઞ-પાન, રેડિયો, સી, મોટર, બંગલો વગેરે સુખના સાધનો ન હોવાથી સુખ કેવી રીતે ?

ઉત્તર : -- અહીંજ તમે ભૂલો છો. અજ્ઞ-પાન, સી આદિ સુખના સાધનો છે જ નહિ. કારણ કે સુખ તે છે કે, જે સદા રહે, જેનો અનુભવ કરવામાં જરાય ભય ન હોય, જે ઈચ્છા કર્યા વિના પ્રાપ્ત થાય, જેને માટે બાહ્ય કોઈ સાધનની જરૂર ન પડે. આવું સુખ આત્મામાં રહેલું છે. આથી મોક્ષમાં તે સુખનો અનુભવ થાય છે. બાહ્ય સાધનોથી પ્રાપ્ત થતું સુખ આનાથી વિપરીત છે. બાહ્ય સાધનોથી પ્રાપ્ત થતું સુખ કૃત્રિમ-સાંયોગિક છે. આથી જ બાહ્ય સાધનો કેટલોક વખત સુખ તો નથી આપતા, બદલે દુઃખનો અનુભવ કરાવે છે. જેમકે—

એક કન્યાએ પોતાના પિતાની પાસે સુંદરમાં સુંદર સાડી મંગાવી. પિતાએ તેને લાવી આપી. આથી સાડી જોઈ તે ખૂબ ખુશ થઈ ગઈ. સાડીના દર્શનમાત્રથી એને અત્યંત સુખનો અનુભવ થયો. બાદ તેણે એ સાડી પોતાની સખીને બતાવી. સખીએ તે

સાડી ભેંધ અને સાથે સાથે પોતાની એક નવીન સુંદર સાડી તેને બતાવી. તેણીએ સખીની સાડીનું નિરીક્ષણ કર્યું તો તેને ભાત, ભાત, રંગ વગેરે અનેક દૃષ્ટિએ સખીની સાડી પોતાની સાડીની અપેક્ષાએ કર્ધ ગણી સુંદર હતી. આથી તેના હૃદય ગગન ઉપર નિરાશાના દુઃખના વાદળોએ આક્રમણ કર્યું. હવે તેની દૃષ્ટિમાં પોતાની સાડી સામાન્ય ભાસવા લાગી. વાંચકો ! હવે એ સાડી તેના હૃદયને આનંદ આપશે ? જ્યારે જ્યારે એ પહેરશે અને પોતાની સખીની સાડીનું સ્મરણ થશે ત્યારે શું તેને દુઃખ ઉત્પન્ન નહિ થાય ? કાલ પહેલાં જે વસ્તુ અત્યંત આનંદ આપતી હતી, એથી પોતાને કોઈ અપૂર્વ વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ છે એવું લાગતું હતું, તે જ વસ્તુ કાલ બાદ અત્યંત નિરાશા ઉત્પન્ન કરે છે. આની પાછળ શું કારણ છે ? જો બાહ્ય પદાર્થોમાં સ્વભાવિક સુખ હોય તો આમ બને ? ન બને. આથી બાહ્ય પદાર્થોમાં સુખ છે જ નહિ.

પ્રશ્ન:- જો બાહ્ય-ભૌતિક વસ્તુઓમાં સુખ નથી તો તે તે વસ્તુના ભોગ-ઉપભોગથી સુખનો-આનંદનો અનુભવ કેમ થાય છે ?

ઉત્તર:- મોહવશ જીવોને વિષયોપભોગની ઉત્સુકતા બળે છે, એથી જ્યાં સુધી વિષયોપભોગ નથી થતો ત્યાં સુધી મનમાં અરતિ રહ્યા કરે છે, જ્યારે વિષયોપભોગ થાય છે ત્યારે વિષયોપભોગની ઉત્સુકતાના કારણે જાગેલી અરતિનો થોડા ટાઇમ માટે અભાવ થાય છે. આમ શબ્દાદિ સાધનો સુખ નથી આપતા, કિંતુ જાગેલી અરતિનો માત્ર પ્રતિકાર કરે છે. એથી જીવોને અરતિ રૂપ દુઃખનો અભાવ થાય છે. આ દુઃખાભાવમાં સખીનો ઉપચાર કરવામાં આવે છે. દા. ત. ખૂજલીવાળા મનુષ્યને ચણ આવે છે, એથી શરીરને ખણવાની ઇચ્છા થાય છે. જો એ પોતાના શરીરને ખણે નહિ તો તેના મનમાં અરતિ-ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી તે શરીરને ખણીને અરતિનો પ્રતીકાર કરે છે. છતાં તે કહે છે કે શરીરને ખણવાથી મને સુખનો અનુભવ થાય છે. તમે જ કહો કે એક નિરાગી માણસ શરીરને ખંજવાળતો નથી, જ્યારે ખૂજલીવાળો માણસ પોતાના શરીરને ખંજવાળે છે તો આ બેમાં કોણ સુખી ? જો ખંજવાળવાથી વાસ્તવિક સુખ ઉત્પન્ન થતું હોય તો જે નથી ખંજવાળતો તે દુઃખી હોવો જોઈએ. પણ તેમ છે નહિ. એટલે કહેવું જ પડે છે કે ખૂજલીવાળાને ખંજવાળથી ઉત્પન્ન થતું સુખ વાસ્તવિક સુખ નથી, કિન્તુ અરતિનો પ્રતીકાર હોઈ દુઃખાભાવમાં સુખનો ઉપચાર થવાથી ઔપચારિક સુખ છે.

તેજ પ્રમાણે એક અશક્ત-નબળો માણસ પુષ્ટિ લાવવા અવનપ્રાણાવલોક કેશરીથી રૂઢ આદિ વાપરીને સુખ મેળવે છે. જ્યારે એક માણસ અત્યંત નિરાગી હોવાથી કુદરતી જ લજ્જ-પુજ છે, તેથી ચાલુ ખોરાક વાપરે છે. આ બેમાં કોણ સુખી ? અહીં નબળા માણસને નવું સુખ મળે છે કે દુઃખ ફર થાય છે ? અહીં નબળાઈનું ઉપાધિરૂપ દુઃખ ફર

થાય છે એમાં કયો વિદ્વાન ના કહી શકે ? એ જ પ્રમાણે વૈષ્ણિક સુખના શબ્દાદિ સાધનોથી વિષયોપભોગની ઉત્સુકતા રૂપ ઉપાધિથી જન્ય અરતિ રૂપ દુઃખ દ્વર થાય છે તેથી તેમાં સુખનો ઉપચાર કરવામાં આવે છે. આથી શબ્દાદિથી ઉપજ થતું સુખ એ ઔપચારિક સુખ છે, વાસ્તવિક તો એ દુઃખ રૂપ જ છે. આથી જ પૂજ્ય મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજ અધ્યાત્મસાર ગ્રંથમાં કહે છે કે—

સર્વં પુણ્યફલં દુઃખં કર્મવિવૃક્તત્વતઃ ।

તત્ત્વ દુઃખપ્રતીકારે વિમૂઢાનાં સુખત્વઘ્ની ॥ આત્મ. સ્તોક-૧૩

સુખથી પ્રાપ્ત થતું સર્વપ્રકારનું સુખ કર્મોદય જનિત હોવાથી પરમાર્થથી દુઃખ જ છે. તે સુખ દુઃખના પ્રતીકાર રૂપ હોવા છતાં મૂઢ જીવો તેને સુખ રૂપ માને છે.

પુણ્યથી પ્રાપ્ત થતું સુખ એ પરમાર્થથી દુઃખ રૂપ કેમ છે એ વિશે પૂજ્ય મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજ શું કહે છે તે જોઈએ.

પરિણામત્ત્વ તારાણ સંસ્કારાણ વૃધેર્મનવ । ૭૭

ગુણવૃત્તિવિરોધાત્ત્વ દુઃખં પુણ્યમર્થ સુખમ ॥ અધ્યાત્મ. આત્મ. સ્તોક ૧૬

પુણ્યથી પ્રાપ્ત થતું સુખ પણ પરિણામ, તારા, સંસ્કાર અને ગુણવૃત્તિવિરોધ એ ચાર હેતુઓથી દુઃખ રૂપ જ છે

પરિણામથી દુઃખ—અતિથિના ભોજન માટે પુષ્ટ થતા બકરાની શી દશા થાય છે એ બણા છે ? એ બકરાને પુષ્ટિકારક ખોરાક આપીને એવો તો લ્પટપુષ્ટ બનાવવામાં આવે છે કે એને જોઈને અન્ય પશુઓને ઇર્ષ્યા થાય છે. પણ અતિથિ આવતા તેની કંઈ દશા થાય છે. તેના સંપૂર્ણ શરીરના ટુકડે ટુકડા કરીને તેના માંસમાંથી અતિથિ માટે ભોજન તૈયાર થાય છે. પુષ્ટિકારક ખોરાકના ભોજનથી મળેલા ક્ષણિક સુખનું પરિણામ કેવું બચકર ? કસારીને ત્યાં પુષ્ટ થતા પાડાની પરિણામે થતી કંઈ સ્થિતિને કોણ નથી બાણતું ?

શરીરના ખરાબ લોહીનું પાન કરીને પુષ્ટ બનેલ જળોની કેવી કંઈ દશા ? શરીરનું લોહી પીને પુષ્ટ બનેલ જળોને જ્યારે નીચોવવામાં આવે છે ત્યારે કેટલું દુઃખ ? હદીના શરીરમાં અશુદ્ધ લોહીને કાઢવા વૈદ્યો જળોનો ઉપયોગ કરે છે. શરીર પર જળો મૂકવાથી તે શરીરના અશુદ્ધ લોહીનું પાન કરીને પુષ્ટ બને છે. પણ જ્યારે તેના શરીરમાંથી લોહી કાઢી નાખતા તેને નીચોવવામાં આવે છે ત્યારે તેની દુઃખમય સ્થિતિ જોઈને સહુદય કયા વિદ્વાનનું હૃદય કંઈથી નથી છલકાઈ જતું ?

બન્ન એજ પ્રમાણે જીવ ક્ષણિક વિષય સુખના આહ્વાદથી પરિણામે અનંત દુઃખના

... ૭૭ પરિણામતાપસંસ્કારગુણવૃત્તિવિરોધાત્ત્વ દુઃખમેવ સર્વં વિવેકિનઃ

(પાતંજલ યોગદર્શન પાઠ ૨ સૂત્ર ૧૫)

હરિશ્ચંદ્રાં કુળી ભય છે. આથી ક્ષણિક વિષય સુખના આનંદથી પરિણામે દુઃખ જ મળે છે. કારણ કે—

(૧) જેમ જેમ ભૌતિક સુખના સાધનોનો ભોગ-ઉપભોગ થાય છે તેમ તેમ તૃષ્ણા વધતી જાય છે. વધતી તૃષ્ણાને સંતોષતા પુણ્યના અભાવે સુખના સાધનો ન મળવાથી દુઃખ વધતું જ જાય છે.

(૨) ભોગ-ઉપભોગ કાળે રાગ થવાથી અશુભ કર્મોના બંધ થાય છે. એ અશુભ કર્મોના ઉદય કાળે અત્યંત દુઃખનો અનુભવ થાય છે.

(૩) ભોગ્ય વસ્તુને મેળવવા હિંસા આદિ પાપના કાર્યો કરવા પડે છે. એ પાપના કાર્યોથી અશુભ કર્મોના બંધ એ કર્મોના વિપાક કાળે દુઃખ.

(૪) લોકથી વધારે ભોગ કરવાથી વ્યાધિ, અપકીર્તિ આદિનું દુઃખ.

(૫) ભોગમય જીવન બની જવાથી પરલોકની સાધના ન થઇ શકે એથી પરલોકમાં દુઃખ.

તાપથી દુઃખ—વિષય સુખનો અનુભવ તો તેના સાધનો મળે ત્યારે થાય, પણ તે પહેલાં જ એ વિષય સુખની ઝંખનાથી અને વિષય સુખના સાધનો મેળવવામાં ઉત્પન્ન થતી અશતિ-સંતાપનું દુઃખ કેટલું ? વિષય સુખના સાધનો મેળવવામાં માનસિક અને શારીરિક તાપને કંઈ પાર નથી હોતો. વિષય સુખનો અનુભવ કર્યા પછી પણ તૃષ્ણા ઊભી જ રહે છે. એથી ભૌતિક સાધનોનો વિયોગ ન થાય તેની ચિંતાનો તાપ-સંતાપ શું આણે હોય છે ? આ પ્રમાણે વિષય સુખ પામ્યા પહેલાં અને પછી પણ તાપ-દુઃખ રહ્યા જ કરે છે. અરે ! વિષય સુખના અનુભવ વખતે પણ તાપ ચાલુ જ હોય છે. કારણ કે—

(૧) ભોગ-ઉપભોગ કાળે ઇષ્ટ સુખના વિરોધી પ્રત્યે દ્વેષભાવ હોવાથી મનમાં દ્વેષને તાપ રહ્યા કરે છે.

(૨) ભોગ-ઉપભોગ કાળે તે સાધનોના વિયોગની ચિંતા તથા રોગાદિકના ભયનો તાપ.

(૩) ગમે તેટલું વિષય સુખ પ્રાપ્ત થવા છતાં ઇન્દ્રિયોને તૃપ્તિ નહિ થવાથી વિષયોને મેળવવા ઇન્દ્રિયો સદા ઉત્સુક રહે છે. એથી તપેલા લોહાના ગોળાની જેમ ઇન્દ્રિયો સદા તપ્ત જ રહે છે. અત્યંત તપેલા લોહાના ગોળા ઉપર જેમ જેમ પાણીના ટીપા નાખતાં જઈએ તેમ તેમ પાણીના ટીપા ચૂસાતા જાય છે, અને લોહાનો ગોળો તપેલો જ રહે છે. એ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો ગમે તેટલું વિષય સુખ પ્રાપ્ત થવા છતાં અતૃપ્ત જ રહે છે.

સંસ્કારથી દુઃખ—સંસ્કારના કારણે પણ વિષયસુખ દુઃખ સ્વરૂપ જ છે. કારણ કે વિષયસુખોનો અનુભવ કરવા છતાં દુઃખના સંસ્કારોની નિવૃત્તિ નથી થતી, બલકે તેની વૃદ્ધિ

થાય છે. મજૂર થાક લાગવાથી એક ખભા ઉપર રહેલા બારને અન્ય ખભા ઉપર નાખે છે તો શું તેનો બાર ફર થાય છે ? બસ એજ પ્રમાણે વિષયસુખના ઉપભોગથી દુઃખ ફર થયાનો આભાસ થાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે દુઃખ ફર થતું જ નથી. આથી વિષય સુખ એ દુઃખ રૂપ જ છે.

ગુણવૃત્તિવિરોધથી દુઃખ—ગુણવૃત્તિ એટલે ગુણોની વૃત્તિ, ગુણોનું પરિણામ-કાર્ય. સત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણો છે. સુખ દુઃખ અને મોહ એ ત્રણ અનુક્રમે સત્વ રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણના પરિણામ-વૃત્તિ છે. આથી સુખ, દુઃખ અને મોહ એ ત્રણ ગુણવૃત્તિ છે. સત્વગુણનું પરિણામ-કાર્ય સુખ છે. રજેગુણનું પરિણામ દુઃખ છે. તમે-ગુણનું પરિણામ મોહ છે. સુખ, દુઃખ અને મોહ એ ત્રણ ગુણવૃત્તિઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવા છતાં સાથે જ રહે છે. આ ત્રણે ગુણવૃત્તિઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે એટલે કે પરસ્પર અભિભાવ્ય-અભિભાવક ભાવ છે. આથી જ્યારે જે ગુણવૃત્તિ ઉદ્ભૂત-પ્રગટ બને છે તે ગુણ-વૃત્તિ અન્ય ગુણવૃત્તિનો અભિભવ કરે છે. જ્યારે પુણ્યની પ્રબળતાથી સુખ રૂપ ગુણવૃત્તિ ઉદ્ભૂત બને છે ત્યારે દુઃખરૂપ ગુણવૃત્તિનો અભિભવ તિરોભાવ થાય છે, પણ દુઃખવૃત્તિનો સર્વથા નાશ નથી થતો. આથી સુખરૂપ ગુણવૃત્તિ વખતે દુઃખરૂપ ગુણવૃત્તિ પણ રહેલી જ હોય છે, માત્ર અભિભૂત હોય છે. જ્યારે પાપનો ઉદય થાય છે ત્યારે દુઃખ રૂપ ગુણવૃત્તિ ઉદ્ભૂત બને છે અને સુખ રૂપ ગુણવૃત્તિનો અભિભવ થાય છે આ પ્રમાણે સુખવૃત્તિ એટલે કે સુખ દુઃખાત્મક રજેગુણથી મિશ્રિત સત્વગુણનું પરિણામ હોવાથી દુઃખરૂપ જ છે. ❧

આ પ્રમાણે “ભૌતિક વસ્તુઓથી પ્રગટ થતું સુખ એ દુઃખ રૂપ જ છે” એ સિદ્ધ થાય છે. દરેક ભક્તિ આ વિશે પોતાને જે અનુભવો થાય છે તે અનુભવોનું શાંતિથી ચિંતાન મનન કરે તો પણ “ભૌતિક વસ્તુઓથી પ્રાપ્ત થતું સુખ એ દુઃખ રૂપ જ છે” એ મહાન સત્ય હાથમાં આળ્યા વિના ન રહે.

હવે બીજી વાત. મોક્ષમાં અન્નાદિના લોગની કે વિષયસેવનની જરૂર પણ શી છે ? કારણ કે અન્નાદિનો પરિભોગ કે વિષયસેવન ઉત્પન્ન થયેલ ક્ષુધાદિ દુઃખની નિવૃત્તિ દ્વારા સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરવા માટે છે. જ્યારે મોક્ષમાં સ્વાભાવિક સ્વસ્થતા રહેતી છે. કારણ કે ત્યાં અસ્વસ્થતાના-ક્ષુધાદિદુઃખના કારણ કર્મ કે ઇચ્છાદિનો અભાવ છે. આથી ત્યાં અન્નાદિના ઉપભોગની જરૂર જ નથી. ઔષધસેવનની જરૂર કોને હોય ? જે રોગી હોય તેને જ ને ? બસ એજ પ્રમાણે જેને કર્મ રૂપ રોગ હોય તેને જ અન્નાદિ લોગ રૂપ ઔષધસેવનની જરૂર પડે છે. ખણજ કોને આવે ? જેને ખણજનો રોગ હોય તેને આવે. તે જ પ્રમાણે જેને ખણજના રોગ રૂપ ઇચ્છા હોય તેને જ ખણજ રૂપ વિષયસેવનની જરૂર પડે છે. મોક્ષમાં નથી કર્મનો રોગ કે નથી ઇચ્છાનો રોગ. આથી મોક્ષમાં અન્નાદિના પરિ-

❧ અધ્યાત્મસાર આત્મ. સ્તોક ૧૫ થી ૭૧, પાતંજલ યોગદર્શન દ્વિ. પાનાં ૧૫ નાં સત્રવી દષ્ટિ.

ભોગની કે વિષયસેવન આદિની જરૂર જ નથી. જેમ જ્ઞાન આત્માનો શુદ્ધ છે તેમ સુખ પણ આત્માનો શુદ્ધ છે. આથી મોક્ષમાં અનંતજ્ઞાનની જેમ સ્વાભાવિક અનંત સુખ હોય છે. ❧

સાર- આત્મા છે. આત્માને કર્મનું બંધન છે. કર્મબંધના કારણે મિથ્યાત્વાદિ છે. કર્મબંધના કારણેનો સર્વથા નાશ થવાથી આત્મા સર્વથા કર્મરહિત બને છે-મોક્ષ પામે છે. કર્મશુદ્ધ આત્મા સદાને માટે સ્વાભાવિક સુખનો અનુભવ કરે છે. એને કદી સંસારના સુખ-દુઃખની ગંધ પણ નથી આવતી.

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત અન્યના 'વિષયપરિચય' ની ભૂમિકા પૂર્ણ થઈ. હવે આપણે વિષયપરિચયનું અવલોકન કરીએ.

મૂળ કર્મો ૮ અને તેના ૧૨૦ ભેદો છે, તથા પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, રસબંધ અને પ્રદેશબંધ એમ ચાર પ્રકારનો બંધ છે એ આપણે વિષયપરિચયની 'ભૂમિકા' માં વિચારી ગયા છીએ. આ અન્યમાં મૂળ આઠ કર્મોના પ્રદેશબંધનું નિરૂપણ વિવિધદૃષ્ટિથી કરવામાં આવેલ છે. આથી આ અન્યનું નામ પ્રાકૃત ભાષાની અપેક્ષાએ 'પણસબંધો' અને સંસ્કૃત-ભાષાની દૃષ્ટિએ 'પ્રવેશબંધ' છે. જેમ દેશની વ્યવસ્થા કરવા તેના વિભાગો અને પેટા-વિભાગો કરીને, જુદા જુદા રાજ્યો, દરેક રાજ્યમાં અનેક જિલ્લા, દરેક જિલ્લામાં અનેક તાલુકા વગેરે બનાવવામાં આવે છે, તેમ આ અન્યમાં પ્રદેશબંધનું નિરૂપણ કરવા તેના વિભાગો અને પેટા વિભાગો કરીને અધિકારો અને દ્વારો વગેરે બનાવવામાં આવેલ છે. આ અન્યના ચાર અધિકારો બનાવવામાં આવ્યા છે. એ ચાર અધિકારોમાં પેટા વિભાગ રૂપે અનુક્રમે ૧૬, ૧૩, ૩ અને ૧૩ દ્વારો રાખવામાં આવ્યા છે.

પ્રથમ અધિકાર

પ્રથમ અધિકારમાં દલવિભાજન, સ્થાન, સ્વામિત્વ, સાધાદિ, કાલ, અંતર, સંનિકર્ષ, ભાંગવિચ્છ, ભાગ, પરિમાણ, ક્ષેત્ર, સ્પર્શના, કાલ, અંતર, ભાવ અને અદ્વિપબદ્ધત્વ એમ કુલ ૧૬ દ્વારો છે. દરેક દ્વારમાં જે નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે તે સંક્ષેપથી નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) દલવિભાજન દ્વાર

આ દ્વારમાં મુખ્યત્વે જાણવું કયા કર્મપુદ્ગલોને અહંણુ કરે છે ? કેવી રીતે અહંણુ કરે છે ? કયા કારણથી અહંણુ કરે છે ? કોઈ એક સમયે અહંણુ કરેલા કર્મ પુદ્ગલોની આઠ કર્મોમાં વહેંચણી થતાં કયા કયા કર્મને કેટલાં કેટલાં કર્મદલિકો મળે છે ? એ ચાર પ્રશ્નોની છણાવટ કરવામાં આવી છે. તે આ પ્રમાણે-

(૧) આ વિશ્વમાં આંખોથી ન દેખી શકાય તેવા અનેક પ્રકારના પુદ્ગલો સર્વજન સહેલા છે. એ અનેક પ્રકારના સૂક્ષ્મ પુદ્ગલોમાં જીવ જેમને કર્મ રૂપે બનાવી શકે તે પુદ્ગલોના પણ સમાવેશ થાય છે. કર્મ રૂપે બની શકે એવા પુદ્ગલોના સમૂહને ‘કર્મજીવ-જર્મણ’ કહેવામાં આવે છે. અન્ય પુદ્ગલોની જેમ કર્મજીવ વર્ગજીવના પુદ્ગલો પણ સર્વજન વિશ્વમાં સર્વત્ર સહેલા છે. પણ દરેક જીવ સર્વત્ર સહેલા પુદ્ગલોને નથી ગ્રહણ કરતો, કિંતુ જેટલા સ્થાનમાં જીવના પ્રદેશો સહેલા છે તેટલા સ્થાનમાં સહેલા કર્મજીવ વર્ગજીવના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. અહીં અગ્નિનું દષ્ટાંત આપવામાં આવેલ છે. અગ્નિ પોતે જેટલા સ્થાનમાં છે તેટલા જ સ્થાનમાં સહેલ દાહ્ય વસ્તુને બાળે છે, પણ પોતાના સ્થાનથી બહાર સહેલ વસ્તુને નથી બાળતો. તેમ જીવ પણ પોતાના ક્ષેત્રમાં સહેલા કર્મપુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરે છે, પણ પોતાના ક્ષેત્રથી બહાર સહેલા કર્મ પુદ્ગલોનું ગ્રહણ નથી કરતો.

(૨) જીવ સર્વ પ્રદેશો વડે કર્મ પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરે છે. આ હકીકત શૂંભલાના દષ્ટાંતથી બરાબર સમજાય છે. શૂંભલાની દરેક કડીઓ પરસ્પર જોડાયેલી હોવાથી એક કડીનું ચલન થતાં અન્ય કડીઓનું પણ ચલન થાય છે. તેમ જીવના દરેક પ્રદેશો પરસ્પર સંકળાયેલા હોવાથી જ્યારે કર્મ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવા એક આત્મપ્રદેશ વ્યાપાર કરે છે ત્યારે અન્ય સર્વ પ્રદેશો પણ વ્યાપાર કરે છે. પણ એટલું છે કે કેટલાક પ્રદેશોનો વ્યાપાર અધિક હોય, કેટલાક પ્રદેશોનો વ્યાપાર ન્યૂન હોય, કેટલાક પ્રદેશોનો વ્યાપાર ન્યૂનતર હોય, એમ વ્યાપારમાં તારતમ્ય અવશ્ય હોય છે. દા. ત. જ્યારે આપણે ઘટ વગેરેને ઉપાડીએ છીએ ત્યારે હાથના સમગ્ર ભાગોમાં વ્યાપાર હોવા છતાં હથેલીના ભાગમાં વ્યાપાર વિશેષ હોય છે, કાંડાના ભાગમાં તેનાથી ન્યૂન વ્યાપાર હોય છે, કાંડાની ઉપરના ભાગમાં તેનાથી પણ ન્યૂન વ્યાપાર હોય છે. આ જ પ્રમાણે પ્રસ્તુતમાં કર્મ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવા માટેના વ્યાપાર એક સાથે આત્માના સર્વ પ્રદેશોમાં હોવા છતાં તરતમતા અવશ્ય હોય છે.

(૩) મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગથી કર્મબંધ થાય છે એમ પૂર્વે વિષય-પરિચયની ભૂમિકામાં જે બતાવવામાં આવેલ છે તે સામાન્ય કર્મબંધને આશ્રીને છે. આ અંશમાં પ્રદેશબંધનું નિરૂપણ હોવાથી પ્રદેશબંધમાં ડોણ કારણ છે તે વિચારનું જરૂરી છે. પ્રદેશ-બંધ મુખ્યત્વે યોગથી થાય છે. આથી જેમ જેમ યોગ વધારે તેમ તેમ અધિક અધિક કર્મફલિકો બંધાય છે. જેમ જેમ યોગ ન્યૂન તેમ તેમ અલ્પ અલ્પ કર્મફલિકો બંધાય છે.

(૪) જીવ પ્રતિસમય દોષને કોઈ યોગસ્થાનથી કર્મજીવોનું ગ્રહણ કરે છે. પ્રતિસમય ગ્રહણ કરતા એ કર્મજીવોની બંધાતા મૂલ કર્મોમાં વહેંચણી થાય છે. મૂળ કર્મોમાં કોઈ વખત આઠ કર્મોના, કોઈ વખત સાત કર્મોના, તો કોઈ વખત છ કર્મોના બંધ થાય છે. યદ્યપિ ક્યારેક એક જ કર્મનો પણ બંધ થાય છે, છતાં તે અકાયાધિક (કષાયથી રહિત) હોવાથી પ્રસ્તુતમાં વિવક્ષિત નથી. પ્રતિસમય બંધાતા કર્મફલિકોના જ્યારે આઠ કર્મોના

બંધ થાય છે ત્યારે આઠ ભાગ, સાત કર્મોના બંધ વળતે સાત ભાગ, અને છ કર્મોના બંધ સમયે છ વિભાગ પડે છે. જ્યારે આઠ કર્મો બંધાય છે ત્યારે દરેક કર્મને પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે નીચે મુજબ ફલિકો મળે છે—

સર્વ કર્મોની સ્થિતિથી આયુષ્યકર્મની સ્થિતિ ન્યૂન હોવાથી તેના ભાગમાં અન્ય સર્વ કર્મોની અપેક્ષાએ અલ્પ ફલિકો આવે છે. આયુષ્યની સ્થિતિથી નામ અને ગોત્ર કર્મની સ્થિતિ અધિક હોવાથી આયુષ્યની અપેક્ષાએ નામ અને ગોત્ર કર્મના ભાગમાં ફલિકો વિશેષ અધિક આવે છે. પરસ્પર એ બંનેના ફલિકો તુલ્ય થાય છે. એ બે કર્મોની અપેક્ષાએ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય કર્મના વિભાગમાં સ્થિતિ વિશેષાધિક હોવાથી કર્મ ફલિકો વિશેષાધિક આવે છે. પરસ્પર એ ત્રણેના ફલિકો તુલ્ય થાય છે. આ ત્રણ કર્મોની અપેક્ષાએ મોહનીયની સ્થિતિ વિશેષ અધિક હોવાથી તેના ભાગમાં ફલિકો વિશેષ અધિક આવે છે. મોહનીયથી વેદનીયના ભાગમાં ફલિકો વિશેષ અધિક આવે છે.

અહીં એટલું ખ્યાલ રાખવું જરૂરી છે કે જ્ઞાનાવરણીયાદિ ત્રણ કર્મોની જેટલી સ્થિતિ છે તેટલી જ સ્થિતિ વેદનીય કર્મની છે, એથી જ્ઞાનાવરણીયાદિ ત્રણ કર્મોના ભાગમાં જેટલાં ફલિકો આવ્યાં તેટલાં જ ફલિકો વેદનીયના વિભાગમાં આવવા એકાએક છે. છતાં અહીં મોહનીય કર્મથી વેદનીય કર્મના ભાગે ફલિકો વિશેષ અધિક આવે છે એમ જણાવ્યું તેનું કારણ એ છે કે બે વેદનીયના ભાગે સર્વથી અધિક ફલિકો આવે તો જ તે મુખ્ય કે દુઃખ આપવા રૂપ પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે, અન્યથા નહિ. આમાં પુણ્યોનો તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ જ કારણ છે. હાત. પાપક વગેરે દ્રવ્યો અધિક પ્રમાણમાં વાપરવામાં આવે તો જ તૃપ્તિ થાય છે, જ્યારે મોહકાદિ દ્રવ્યો અલ્પ પ્રમાણમાં વાપરવામાં આવે તો તૃપ્તિ થઈ જાય છે. તેમ વેદનીયના ભાગમાં ફલિકો સર્વથી અધિક આવે તો જ પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે.

જ્યારે સાત કર્મોના બંધ થાય ત્યારે આયુષ્ય વિના શેષ સાત કર્મોમાં અને છ કર્મોના બંધ થાય ત્યારે મોહનીય અને આયુષ્ય વિના શેષ છ કર્મોમાં ઉપર પ્રમાણે ફલિકોની વહેંચણી થાય છે. જ્યારે કેવળ વેદનીય કર્મ બંધાય છે ત્યારે સર્વ ફલિકો તેના એકલાના જ ભાગે આવે છે.

(૨) સ્થાન દ્વાર

પ્રદેશબંધમાં પ્રધાન પહેલે યોગ કારણ છે. આથી આ ગ્રંથમાં પ્રદેશબંધ વિશે નિરૂપણ સર્વજ મુખ્યપહેલે યોગને આશ્રયીને છે. એટલે સર્વ પ્રથમ યોગનું સ્વરૂપ તેના ભેદો વગેરેનું જ્ઞાન કરાવવું જરૂરી હોવાથી આ બીજા સ્થાનદ્વારમાં મુખ્યપહેલે યોગનું વર્ણન છે. આ દ્વારમાં મુખ્ય બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. તેમાં પ્રથમ વિભાગમાં યોગને આશ્રયીને અને બીજા વિભાગમાં પ્રદેશોને આશ્રયીને નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે. પ્રથમ-

વિભાગના પશુ બે પેટા વિભાગો છે. તેમાં પ્રથમ પેટા વિભાગમાં કર્મપ્રકૃતિ અંશમાંથી બંધન કરણની ત્રીજી સોગમી સુધીની ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરીને તે ગાથાઓના આધારે વીર્યનું (=યોગનું) સ્વરૂપ તેના હોદ્દો વગેરે અતિમહત્વના વિષયોની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. તે આ પ્રમાણે—

યોગનું સ્વરૂપ

(ગાથા ૧૨ મી) વીર્ય એટલે યોગ યા શક્તિ. ॥ આ શક્તિ આત્મામાં અનંત રહેલી છે. છતાં વીર્યાન્તરાય કર્મના આવરણથી દબાઈ ગઈ હોવાથી એ અનંત શક્તિનો અનુભવ આપણને નથી થતો. વીર્ય બે પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે—(૧) ક્ષયોપશમથી—વીર્યાન્તરાય કર્મના અરૂપ ક્ષયથી તથા (૨) ક્ષયથી—વીર્યાન્તરાય કર્મના સર્વથા ક્ષયથી. જુદા જુદા જીવોમાં વીર્ય અધિક, અધિકતર, અરૂપ, અરૂપતર, એમ તરતમતાથી જે ભેદોમાં આવે છે તે વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમને આભારી છે. જેમ જેમ વીર્યાન્તરાય કર્મનો ક્ષયોપશમ વધારે તેમ તેમ અધિક શક્તિ પ્રગટ થાય છે, અને જેમ જેમ તેનો ક્ષયોપશમ ન્યૂન તેમ તેમ અરૂપ શક્તિ પ્રગટ છે. જુદા જુદા જીવોના વીર્યાન્તરાય કર્મનો ક્ષયોપશમ ન્યૂનાધિક હોવાથી તેમનામાં શક્તિ ન્યૂનાધિક ભેદો મળે છે. જ્યારે વીર્યાન્તરાય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થાય છે ત્યારે સંપૂર્ણ શક્તિ પ્રગટ થાય છે. આમ વીર્ય વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી અને ક્ષયથી પ્રાપ્ત થતું હોવાથી તેના ક્ષયોપશમિક અને ક્ષાયિક એમ બે હોદ્દો છે. આ બે પ્રકારના વીર્યમાં પ્રથમ પ્રકારનું વીર્ય છદ્મસ્થ જીવોને તથા બીજા પ્રકારનું વીર્ય તેરમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાને રહેલા જીવોને હોય છે. આ બંને પ્રકારના વીર્યમાં પ્રત્યેકના પુનઃ અભિસંધિજ અને અનભિસંધિજ એમ બે હોદ્દો છે. તેમાં આલવું, દોડવું, વગેરે ક્રિયાઓમાં ઉપયોગપૂર્વક—વિચારપૂર્વક જે વીર્ય પ્રવર્તે છે તે વીર્ય અભિસંધિજ. ભુક્ત આહારનો ખલ રસ આદિ રૂપે પરિણામ થવામાં તથા મનોલાલ્પિ રહિત એકેન્દ્રિયની આહાર અહંભાવિ ક્રિયા વગેરેમાં ઉપયોગ વિના—વિચાર વિના પ્રવર્તતું વીર્ય અનભિસંધિજ.

વીર્યના પુનઃ સલેશ્ય અને અલેશ્ય એમ બે હોદ્દો છે. લેશ્યાવાળા જીવોનું વીર્ય સલેશ્ય અને લેશ્યા વિનાના જીવોનું વીર્ય અલેશ્ય. આ વીર્ય અયોગી કેવળીને તથા સિદ્ધ જીવોને હોય છે. અન્ય સર્વ જીવોને સલેશ્ય વીર્ય હોય છે. આ અંશમાં સલેશ્ય વીર્યનું પ્રયોજન છે. આ વીર્ય અહંભ, પરિણામ, અને સ્પંદન ક્રિયા રૂપ હોવાથી તેના દ્વારા પુદ્ગલોનું

॥ યોગ, વીર્ય, સ્થામ, ઉત્સાહ, પરાક્રમ, ચેષ્ટા, શક્તિ, સામર્થ્ય—આ સર્વે શબ્દો યોગના પર્થિવાત્વી હોવાથી વીર્યનો અર્થ યોગ થાય છે, પ્રસ્તુતમાં સર્વજ વીર્ય શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે, પણ તેનો અર્થ યોગ સમજવો, એટલે કે વીર્યનું નિરૂપણ એ યોગનું જ નિરૂપણ છે.

અહણ, પરિણામ અને ગમનાગમનાદિ ક્રિયાઓ થાય છે. અલેક્ષ્ય વીર્ય દ્વારા પુદ્ગલોત્પન્ન અહણ, પરિણામ અને ગમનાગમનાદિ ક્રિયાઓ નથી થતી.

પુનઃ સલેક્ષ્ય ક્ષાયોપશમિક વીર્યના અકષાયી અને સકષાય કોમ બે લેદો પડે છે. તેમાં અકષાયી સલેક્ષ્યવીર્ય અવિચારમા તથા બારમા શુણ્ઠસ્થાને રહેલા જીવોને હોય છે. પ્રથમ શુણ્ઠસ્થાનથી દશમા શુણ્ઠસ્થાન સુધીના સર્વ જીવોને સકષાય સલેક્ષ્ય વીર્ય હોય છે. આ બે લેદોમાં અહીં સકષાય સલેક્ષ્ય વીર્યનું પ્રયોજન છે.

(ગાથા-૧૩) અન્ય રીતે વિચાર કરતાં વીર્યના અહણ, પરિણામ અને આલંબન એ પ્રમાણે ત્રણ લેદો પડે છે. આપણે શ્વાસોચ્છવાસ લઘ્યો છીએ, મુખથી બાષા બોલીએ છીએ તથા મનદ્વારા વિચાર કરીએ છીએ તેમાં કેવી પ્રક્રિયા થાય છે તે સમજવાથી આ વીર્યના ત્રણ લેદો બરાબર સમજાશે. સંસારી જીવોમાં પોત પોતાના વીર્યોત્તરણ કર્મના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે શક્તિ હોય છે. છતાં તે શક્તિને પ્રગટ કરવા દ્રવ્યોદિ સાધનની જરૂર પડે છે. આથી શ્વાસોચ્છવાસ લેવા, બાષા બોલવા, કે માનસિક વિચાર કરવા માટે શક્તિ હોવા છતાં, જેમ નિર્બલ માણસ ચાલવા માટે લાકડીની સહાય લે છે તેમ, પુદ્ગલોત્પન્ન અવસ્થ સહાય લે છે. આપણે શ્વાસોચ્છવાસ લઘ્યો છીએ, બોલીએ છીએ કે વિચાર કરીએ છીએ તેમાં આકાશમાં રહેલા કંમે કરીને શ્વાસોચ્છવાસ, બાષા અને વિચારને યોગ્ય પુદ્ગલોત્પન્ન સર્વ પ્રથમ અહણ કરીએ છીએ, બાદ શ્વાસોચ્છવાસ યોગ્ય પુદ્ગલોત્પન્ન શ્વાસોચ્છવાસ રૂપે, બાષા યોગ્ય પુદ્ગલોત્પન્ન બાષા રૂપે અને વિચાર યોગ્ય પુદ્ગલોત્પન્ન મન રૂપે બનાવીએ છીએ; બાદ તે જ પુદ્ગલોત્પન્ન સહાયથી પુદ્ગલોત્પન્ન છોડી દઈએ છીએ. શ્વાસોચ્છવાસ રૂપે બનાવેલા, બાષા રૂપે બનાવેલા, અને મનરૂપે બનાવેલા પુદ્ગલોત્પન્ન છોડવા તેનું જ નામ અનુકંમે શ્વાસોચ્છવાસ, વાણી અને વિચાર. પુદ્ગલોત્પન્ન અહણ, પરિણામ અને આલંબન આત્મવીર્યની સહાયથી થાય છે. તેમાં જે વીર્યની સહાયથી શ્વાસોચ્છવાસ, બાષા અને મનને યોગ્ય પુદ્ગલોત્પન્ન અહણ થાય છે તે વીર્ય અહણવીર્ય. અહણવીર્યવડે અહણ કરેલા શ્વાસોચ્છવાસ, બાષા અને મનને યોગ્ય પુદ્ગલોત્પન્ન જે વીર્યની સહાયથી શ્વાસોચ્છવાસ, બાષા અને મન રૂપે પરિણામ થાય છે તે વીર્ય પરિણામ વીર્ય. તથા પરિણામવીર્ય વડે શ્વાસોચ્છવાસ, બાષા અને મન રૂપે પરિણેલા પુદ્ગલોત્પન્ન જે વીર્યની સહાયથી છોડવામાં આવે છે તે આલંબન વીર્ય. અર્થાત્ શ્વાસોચ્છવાસ લેવામાં, બાષા બોલવામાં અને વિચાર કરવામાં તે તે રૂપે પરિણેલ પુદ્ગલોત્પન્ન જે વીર્ય વડે અવલંબન લેવામાં આવે છે તે આલંબન વીર્ય.

અથવા વીર્યના અન્ય રીતે મનોયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગ કોમ ત્રણ લેદો પાઠવામાં આવ્યા છે. મનોવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોત્પન્ન સહાયથી પ્રવર્તતું આત્મવીર્ય મનોયોગ. બાષાવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોત્પન્ન સહાયથી પ્રવર્તતું આત્મવીર્ય વચનયોગ. કાયવર્ગજ્ઞા (ઔદારિક-વૈક્રિક-આદારક વર્ગજ્ઞા) ના પુદ્ગલોત્પન્ન સહાયથી પ્રવર્તતું આત્મવીર્ય કાયયોગ,

વીર્ય અને યોગમાં તફાવત.

યદ્યપિ સામાન્યથી તો વીર્ય અને યોગ એકાર્થક છે, છતાં વિશેષથી તે બંનેના અર્થમાં થોડો તફાવત છે. તે આ પ્રમાણે - વીર્યના લઘિવીર્ય અને કરણવીર્ય એમ બે ભેદો છે. તેમાં વીર્યાતશય કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત શક્તિને લઘિવીર્ય કહેવામાં આવે છે. તથા તેના વ્યાપારને અર્થાત્ કાર્યમાં પ્રવૃત્તવીર્યને કરણવીર્ય યા ઉપયોગવીર્ય કહેવામાં આવે છે. આ કરણવીર્યની યોગસંજ્ઞા છે. જ્યારે યોગ શબ્દનો પ્રયોગ આવે છે ત્યારે આ કરણવીર્યના અર્થમાં આવે છે. અર્થાત્ વીર્યસામાન્યની યોગ સંજ્ઞા નથી, કિંતુ ઉપયોગ રૂપ વીર્ય-વિદેશની છે. આ બે પ્રકારના વીર્યમાં લઘિવીર્ય દરેક આત્મપ્રદેશમાં સમાન હોય છે, પણ કરણવીર્ય-યોગ ન્યૂનાધિક હોય છે. જેમ જેમ કાર્ય નજીક તેમ તેમ વીર્યવ્યાપાર-યોગ વધારે. જેમ જેમ કાર્ય દૂર તેમ તેમ વીર્યવ્યાપાર-યોગ ન્યૂન. દા. ત. હાથથી ઘડો ઉપાડતાં હથેલીના ભાગમાં વીર્યવ્યાપાર વિશેષ હોય છે, ત્યાર પછીના ઉપરના ભાગમાં ક્રમશઃ ન્યૂન ન્યૂન હોય છે. આથી વીર્યના જઘન્યાદિ અનેક ભેદો પડે છે.

(ગાથા. ૧૪) આ ગાથામાં વીર્યના જઘન્યાદિ ભેદોનું તથા કાળ વગેરેનું નિરૂપણ કરવા નીચે સુજ્ઞ જ્ઞ દશ દ્વારોનો નિર્દેશ છે. (૧) અવિભાગ પ્રરૂપણ (૨) વર્ગણ પ્રરૂપણ (૩) સ્પર્ધક પ્રરૂપણ (૪) અન્તર પ્રરૂપણ (૫) સ્થાન પ્રરૂપણ (૬) અનંતરોપનિધા પ્રરૂપણ (૭) પરંપરોપનિધા પ્રરૂપણ. (૮) વૃદ્ધિપ્રરૂપણ (૯) ધાગપ્રરૂપણ (૧૦) અદ્વયબદ્ધુત પ્રરૂપણ. આ દરેક દ્વારમાં આવતા નિરૂપણનો સાર આ પ્રમાણે છે.

(૧) અવિભાગ પ્રરૂપણ-અવિભાગ એટલે વીર્યાવિભાગ. જેના કેવલીના જ્ઞાનથી પણ બે વિભાગ ન થઈ શકે એવો જે સર્વાતિમ વીર્યનો અંશ તે અવિભાગ કહેવાય છે. આત્માના એક એક પ્રદેશમાં આવા વીર્યાવિભાગો અસંખ્યાતા હોય છે.

(૨) વર્ગણપ્રરૂપણ-સમાન સમાન વીર્યાવિભાગોવાળા આત્મપ્રદેશોના સમુદાયને વર્ગણ કહેવામાં આવે છે. તેમાં ભવના પ્રથમસમયે વર્તમાન લઘિ-અપર્યાપ્ત તથા ઓછામાં ઓછા વીર્ય વ્યાપારવાળા સૂક્ષ્મનિગોદ જીવના જે આત્મ પ્રદેશોમાં સમાનસંખ્યાવાળા વીર્યાવિભાગો હોય અને અન્ય સર્વ આત્મપ્રદેશોની અપેક્ષાએ ન્યૂન વીર્યાવિભાગો હોય તે આત્મપ્રદેશોના સમુદાયની પ્રથમવર્ગણ. ત્યારબાદ એક વીર્યાવિભાગથી અધિક સમાન સંખ્યાવાળા આત્મપ્રદેશોના સમુદાયની બીજી વર્ગણ. બે વીર્યાવિભાગો વડે અધિક સમાન સંખ્યાવાળા આત્મપ્રદેશોના સમુદાયની ત્રીજી વર્ગણ. ત્રણ વીર્યાવિભાગોથી અધિક સમાન સંખ્યાવાળા આત્મપ્રદેશોના સમુદાયની ચોથી વર્ગણ. ચાર વીર્યાવિભાગો વડે અધિક સમાન સંખ્યાવાળા આત્મપ્રદેશોના સમુદાયની પાંચમી વર્ગણ. આ પ્રમાણે એક એક વીર્યાવિભાગ વડે અધિક અધિક તેટલા તેટલા જીવપ્રદેશોના સમુદાય રૂપ વર્ગણોએ સૂચિશ્રેણિના અસંખ્યાતાના ભાગ પ્રમાણ અસંખ્ય થાય છે.

(૩-૪) સ્પર્ધક પ્રરૂપણ તથા અંતરપ્રરૂપણ - ક્રમશઃ એક એક અધિક વીર્યાણુવાળી વર્ગણના સમુદાયને સ્પર્ધક કહેવામાં આવે છે. તેમાં ઉપરોક્ત વર્ગણુઓનો સમુદાય પ્રથમ સ્પર્ધક બને છે. પ્રથમ સ્પર્ધક સુધી એક એક અધિક વીર્યાણુવાળા આત્મપ્રદેશો મળી શકે છે. પણ અહીંથી આગળ એક વીર્યાણુ વડે અધિક આત્મપ્રદેશો નથી મળતા. બે વીર્યાણુઓ વડે અધિક આત્મપ્રદેશો નથી મળતા. એમ યાવત્ સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા વીર્યાણુઓથી અધિક આત્મપ્રદેશો નથી મળતા. પરંતુ અસંખ્ય લોકાકાશ પ્રમાણુ વીર્યાણુઓથી અધિક આત્મપ્રદેશો મળે છે. સમાનવીર્યાણુવાળા તે આત્મપ્રદેશોનો સમુદાય બીજા સ્પર્ધકની પ્રથમ વર્ગણુ થાય છે. ત્યાર બાદ પ્રથમ સ્પર્ધકની વર્ગણુઓનાં ક્રમે અસંખ્યાતી વર્ગણુઓ થાય છે. સૂચિશ્રેણિના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણુ અસંખ્યાતી આ વર્ગણુઓનું બીજું સ્પર્ધક બને છે. ત્યાર બાદ પુનઃ એક, બે, યાવત્ સંખ્યાત કે અસંખ્યાત વીર્યાણુઓ વડે અધિક આત્મપ્રદેશો નથી મળતા. કિંતુ અસંખ્ય લોકાકાશ પ્રમાણુ વીર્યાણુઓથી અધિક આત્મપ્રદેશો મળે છે. સરખે સરખા તેટલા વીર્યાણુવાળા આત્મપ્રદેશોનો સમુદાય ત્રીજા સ્પર્ધકની પ્રથમ વર્ગણુ બને છે. ત્યાર બાદ પૂર્વ મુજબ સૂચિશ્રેણિના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણુ અસંખ્યાતી વર્ગણુઓ બને છે. તેટલી વર્ગણુઓનો સમુદાય ત્રીજું સ્પર્ધક બને છે. આ પ્રમાણે સ્પર્ધકો પણ સૂચિશ્રેણિના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ અસંખ્ય બને છે.

(૫) યોગસ્થાનપ્રરૂપણા—સૂચિશ્રેણિના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણુ આ સ્પર્ધકોનો સમુદાય પ્રથમ યોગસ્થાન છે. ત્યારે બાદ ઉક્ત જીવથી કંઈક અધિક વીર્યાણુપારવાળા જીવને આશ્રયીને પૂર્વ મુજબ વર્ગણુઓ અને સ્પર્ધકો કહેવા. તે સ્પર્ધકોનો સમુદાય બીજું યોગસ્થાન. છે. ત્યાર બાદ પુનઃ બીજા યોગસ્થાનવાળા જીવથી કંઈક અધિક વીર્યાણુપારવાળા જીવને આશ્રીને ત્રીજું યોગસ્થાન કહેવું. એ પ્રમાણે યોગસ્થાનો પણ સૂચિશ્રેણિના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણુ અસંખ્યાતા બને છે.

પ્રશ્ન:- હરેક જીવને એક યોગસ્થાન હોય છે. જીવો અનંતા છે. આથી યોગસ્થાનો પણ અનંતા થાય. તો અહીં અસંખ્યાતા યોગસ્થાનો કેમ કહ્યા ?

ઉત્તર:- સરખે સરખા એક યોગસ્થાન પર સ્થાવર જીવો અનંત હોય છે, આથી યોગસ્થાનો અસંખ્યાતા જ બને છે, અનંતા નહિ.

(૬) અનંતરોપનિધા પ્રરૂપણા- પૂર્વ પૂર્વ યોગસ્થાનના સ્પર્ધકોની અપેક્ષાએ ઉત્તર ઉત્તર યોગસ્થાનના સ્પર્ધકોની સંખ્યાનો વિચાર કરવો તે અનંતરોપનિધા. તે આ પ્રમાણે- પૂર્વ પૂર્વ યોગસ્થાનના સ્પર્ધકોની અપેક્ષાએ ઉત્તર ઉત્તર યોગસ્થાનના સ્પર્ધકો અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા અધિક હોય છે. જોટલે કે પ્રથમ યોગસ્થાનમાં જેટલા સ્પર્ધકો હોય છે તેનાથી બીજા યોગસ્થાનમાં અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા અધિક હોય છે. બીજા યોગસ્થાનના સ્પર્ધકોથી ત્રીજા યોગસ્થાનના સ્પર્ધકો અને ત્રીજા યોગસ્થાનના સ્પર્ધક-

કેથી ચોથા યોગસ્થાનના સ્પર્ધકો અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા અધિક હોય છે. આમ અન્તિમ યોગસ્થાન સુધી બાણુવું.

પ્રશ્ન:— એક જીવનું એક યોગસ્થાન બને છે, આથી એક યોગસ્થાનમાં એક જ આત્માના આત્મપ્રદેશો હોય છે, દરેક આત્માના પ્રદેશો સમાન હોય છે, તો સ્પર્ધકોની વૃદ્ધિ શી રીતે થાય ?

ઉત્તર:—તેવા પ્રકારના જીવસ્વભાવથી અલ્પવીર્યવ્યાપારવાળા જીવપ્રદેશો વધારે હોય છે, અને અધિક અધિક વીર્યવ્યાપારવાળા જીવપ્રદેશો ક્રમશઃ અલ્પ અલ્પ હોય છે. આથી પ્રથમ યોગસ્થાનમાંની દરેક વર્ગજાતિઓમાં જેટલા આત્મપ્રદેશો હોય છે તેનાથી બીજા ત્રીજા આદિ યોગસ્થાનોની દરેક વર્ગજાતિઓમાં શરૂઆતથી જ જીવપ્રદેશોની સંખ્યા ઓછી ઓછી થતી જાય છે. આથી બીજા આદિ દરેક યોગસ્થાનોમાં અનુક્રમે વર્ગજાતિઓ વધતી જાય છે. વર્ગજાતિઓ વધવાથી સ્પર્ધકો પણ વધે છે.

(૭) પરંપરાપનિધા પ્રરૂપણા— કોઈ પણ એક યોગસ્થાનના સ્પર્ધકોની અપેક્ષાએ દૂર રહેલા યોગસ્થાનના સ્પર્ધકોનો વિચાર કરવો તે પરંપરાપનિધા. તે આ પ્રમાણે— શ્રેણિના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ યોગસ્થાનો ગયા બાદ પછીના યોગસ્થાનમાં સ્પર્ધકો બમણાં થાય છે. એટલે કે પ્રથમ યોગસ્થાનથી સ્વિશ્રેણિના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણુ યોગસ્થાનો છોડીને પછીના યોગસ્થાનમાં સ્પર્ધકો બમણાં થાય છે. ત્યાર બાદ પુનઃ જે યોગસ્થાનમાં સ્પર્ધકો દ્વિગુણા થયા છે તે યોગસ્થાનથી તેટલા યોગસ્થાનો છોડીને પછીના યોગસ્થાનમાં સ્પર્ધકો દ્વિગુણા થાય છે. આ પ્રમાણે અન્તિમ યોગસ્થાન સુધી બાણુવું. પૂર્વ પૂર્વ યોગસ્થાનની અપેક્ષાએ બમણાં બમણાં સ્પર્ધકોવાળા યોગસ્થાનો (દ્વિગુણવૃદ્ધિસ્થાનો) કુલ સૂક્ષ્મ અઢા પલ્કોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના સમયપ્રમાણુ અસંખ્યાતા થાય છે. તથા પ્રથમ-યોગસ્થાનથી ઉપર જતાં જેટલા દ્વિગુણવૃદ્ધિના યોગસ્થાનો આવે છે તેટલાં જ અન્તિમયોગસ્થાનથી નીચે આવતાં દ્વિગુણકાનિના સ્થાનો આવે છે.

(૮) વૃદ્ધિપ્રરૂપણા— આ દ્વારમાં યોગસ્થાનોની વૃદ્ધિ અને હાનિ વિચારવામાં આવી છે. વીર્યનો વ્યાપાર વીર્યોત્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમના આધારે થાય છે. તથા વીર્યોત્તરાયના કર્મને ક્ષયોપશમ દ્રવ્યાદિસામગ્રી પામીને ક્યારેક વધે છે તો ક્યારેક ઘટે છે. આથી જીવના યોગસ્થાનોની પણ વૃદ્ધિ અને હાનિ થાય છે. યોગસ્થાનોની વૃદ્ધિ અને હાનિ બન્ને ચાર ચાર પ્રકારે થાય છે. અસંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ, સંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ સંખ્યાતગુણવૃદ્ધિ અને અસંખ્યાતગુણવૃદ્ધિ એમ વૃદ્ધિના ચાર પ્રકારો છે. અસંખ્યાતભાગહાનિ, સંખ્યાતભાગહાનિ, સંખ્યાતગુણહાનિ, અને અસંખ્યાતગુણહાનિ એમ હાનિના ચાર ભેદો છે. જીવ કોઈ એક સમયે જે યોગસ્થાને છે તે સ્થાનેથી બીજા સમયે યોગની વૃદ્ધિ પ્રમાણે કોઈ વખત અસંખ્યાતભાગવૃદ્ધ અન્ય યોગસ્થાને એટલે કે અસંખ્યાતભાગાધિક વીર્યવ્યાપારવાળા યોગસ્થાને જાય છે, ક્યારેક સંખ્યાતભાગવૃદ્ધ અન્ય યોગસ્થાને, કોઈ વખત સંખ્યાતગુણવૃદ્ધ યોગસ્થાને, તો ક્યારેક અસંખ્યાતગુણવૃદ્ધ અન્ય

યોગસ્થાને જાય છે. તે જ પ્રમાણે કોઈ એક સમયે જીવ જે યોગસ્થાને રહેલ છે તે યોગ-સ્થાનથી બીજા સમયે કોઈ વખત અસંખ્યાતભાગહીન અન્ય યોગસ્થાને જાય છે, ક્યારેક સંખ્યાતભાગહીન અન્યયોગસ્થાને, કોઈ વખત સંખ્યાતગુણહીન અન્યયોગસ્થાને, તો ક્યારેક અસંખ્યાતગુણહીન અન્ય યોગસ્થાને જાય છે.

(૯) કાળપ્રરૂપણા :— આ દ્વારમાં વૃદ્ધિદ્વારમાં બતાવેલી ચાર પ્રકારની વૃદ્ધિના અને ચાર પ્રકારની હાનિના કાળતુલ્ય, એટલે કે તે તે વૃદ્ધિ અને હાનિ જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી નિરંતર કેટલા સમય સુધી થાય છે તેનું તથા યોગની વૃદ્ધિ કે હાનિ વિના એક જ યોગસ્થાનમાં નિરંતર કેટલા કાળ સુધી જીવ રહી શકે તેનું પ્રતિપાદન છે. તે આ પ્રમાણે—પ્રથમની ત્રણ પ્રકારની વૃદ્ધિનો અને ત્રણ પ્રકારની હાનિનો ઉત્કૃષ્ટ કાલ આવલિ-કાનો અસંખ્યાતમા ભાગ છે, તથા ચોથા પ્રકારની વૃદ્ધિ અને હાનિનો ઉત્કૃષ્ટકાળ અન્તર્મુ-હૂર્ત છે. અર્થાત્ વિવક્ષિત યોગસ્થાનથી પ્રતિસમય અસંખ્યાતભાગ વૃદ્ધ અન્ય અન્ય યોગ-સ્થાને નિરંતર જાય તો આવલિકાના અસંખ્યાતમાભાગ સુધી જાય, ત્યારબાદ અધિકવૃદ્ધિવાળા યોગસ્થાને જાય ત્યાં હીનયોગવાળા યોગસ્થાને જાય કે તે જ યોગસ્થાને સ્થિર થાય. એ જ પ્રમાણે સંખ્યાતભાગાદિ ત્રણ વૃદ્ધિ વિશે પણ જાણવું. તથા વિવક્ષિત યોગસ્થાનથી પ્રતિ-સમય અસંખ્યાતભાગહીન અન્ય અન્ય યોગસ્થાને નિરંતર જાય તો પણ આવલિકાના અસં-ખ્યાતમા ભાગ સુધી જ જાય, પછી અધિક હાનિવાળા યોગસ્થાને ત્યાં વૃદ્ધિવાળા યોગસ્થાને જાય, કે તે જ યોગસ્થાને સ્થિર થાય. એ જ પ્રમાણે સંખ્યાતભાગાદિ ત્રણ હાનિ વિશે પણ જાણવું ચારે પ્રકારની વૃદ્ધિનો અને ચારે પ્રકારની હાનિનો જઘન્યકાળ એક સમય છે.

યોગની વૃદ્ધિ કે હાનિ વિના એક જ યોગસ્થાનમાં નિરંતર કેટલો સમય જીવ રહી શકે તેનો ઉત્કૃષ્ટથી નિયમ નીચે મુજબ છે. અદ્યપમાં અદ્ય વીર્યવ્યાપારવાળા પર્યાપ્તરૂઢમનિગોહના જઘન્યયોગસ્થાનકથી આરંભી સૂચિશ્રેણિના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણે યોગસ્થાનકોમાંના કોઈ પણ યોગસ્થાને જીવ ઉત્કૃષ્ટથી ચાર સમય સુધી રહી શકે છે. ત્યાર પછીના તેટલા યોગસ્થાનોમાં પાંચ સમય, ત્યાર પછીના તેટલા યોગસ્થાનોમાં છ સમય, ત્યાર પછીના તેટલા યોગસ્થાનોમાં સાત સમય, ત્યાર પછીના તેટલા યોગસ્થાનોમાં આઠસમય, ત્યાર પછીના તેટલા યોગસ્થાનોમાં સાત સમય, ત્યાર પછીના તેટલા યોગસ્થાનોમાં છ સમય ત્યાર પછીના તેટલા યોગસ્થાનોમાં પાંચ સમય, ત્યાર પછીના તેટલા યોગસ્થાનોમાં ચાર સમય, ત્યાર પછીના તેટલા યોગસ્થાનોમાં ત્રણ સમય, ત્યાર પછીના ઉત્કૃષ્ટયોગસ્થાન સુધીના તેટલા યોગ-સ્થાનોમાં બે સમય સુધી જીવ રહી શકે છે. તે તે યોગસ્થાનોમાં સ્થિર રહેવાનો જેટલો કાળ બતાવવામાં આવેલ છે તેટલો કાલ પૂર્ણ થતાં અવસ્થા અન્ય યોગસ્થાને જાય છે. જઘન્યથી દરેક યોગસ્થાનમાં રહેવાનો કાળ એક સમય છે.

કાળદ્વારમાં યોગસ્થાનોનો કાળ કહ્યા બાદ પ્રસંગવશાત્ તે યોગસ્થાનોમાં ક્યાં યોગસ્થાનો

કેટલાં છે તે જાણવા તે યોગસ્થાનોનું અદ્યપબહુલ આપવામાં આવેલ છે. તે આ પ્રમાણે છે—આઠ સમયવાળા યોગસ્થાનો સર્વથી થોડા છે, એટલે કે જે યોગસ્થાનોમાં નિરંતર વધારેમાં વધારે આઠ સમય સુધી ટકી શકાય છે તે યોગસ્થાનો સાત સમયવાળા છ સમયવાળા વગેરે અન્ય સર્વ યોગસ્થાનોની અપેક્ષાએ થોડા છે. આનું કારણ એ છે કે જેમાં વધારે સમય ટકી શકાય તેવા યોગસ્થાનો તથાસ્વભાવે થોડા જ હોય છે. તેનાથી એટલે કે આઠ સમય સુધી રહેનારા યોગસ્થાનોથી ઉભય તરફના સાત સમય સુધી રહેનારા યોગસ્થાનો અસંખ્ય ગુણ છે. પરસ્પર જનને પ્રકારના યોગ્યસ્થાનોની સંખ્યા સમાન છે. તેનાથી ઉભય તરફના છ સમય સુધી રહેનારા યોગસ્થાનો અસંખ્યગુણ છે. પરસ્પર તુલ્ય છે. તેનાથી ઉભય તરફના પાંચ સમયવાળા યોગસ્થાનો અસંખ્યગુણ છે. પરસ્પર તુલ્ય છે. તેનાથી ઉભય તરફના ચાર સમયવાળા યોગસ્થાનો અસંખ્યગુણ છે. પરસ્પર તુલ્ય છે. તેનાથી ત્રણ સમયવાળા અને બે સમયવાળા યોગસ્થાનો અનુક્રમે અસંખ્યગુણ છે.

(૧૦) અદ્યપબહુલવદ્ધાર—આ દ્વારમાં કયા જીવોને કેટલાં યોગ હોય છે એ જાણવા જીવગતયોગને આશ્રીને અદ્યપબહુલ જતાવવામાં આવેલ છે. અદ્યપબહુલ આ પ્રમાણે છે—

- (૧) ભવપ્રથમસમયે વર્તમાન લગ્નિ-અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મનિગોદ જીવોને જઘન્યયોગ સર્વથી અદ્યપ.
- (૨) તેનાથી ભવપ્રથમસમયે વર્તમાન લગ્નિ-અપર્યાપ્ત બાહર-એકેન્દ્રિયનો જઘન્યયોગ અસંખ્યગુણ.
- (૩) તેનાથી ભવપ્રથમસમયે વર્તમાન લગ્નિ-અપર્યાપ્ત બેઈન્દ્રિયનો જઘન્યયોગ અસંખ્યગુણ.
- (૪) તેનાથી ભવપ્રથમસમયે વર્તમાન લગ્નિ-અપર્યાપ્ત તેઈન્દ્રિયનો જઘન્યયોગ અસંખ્યગુણ.
- (૫) તેનાથી ભવપ્રથમસમયે વર્તમાન લગ્નિ-અપર્યાપ્ત ચત્તરિન્દ્રિયનો જઘન્યયોગ અસંખ્યગુણ.
- (૬) તેનાથી ભવપ્રથમસમયે વર્તમાન લગ્નિ-અપર્યાપ્ત અસંસિપ્તેન્દ્રિયનો જઘન્યયોગ અસંખ્યગુણ.
- (૭) તેનાથી ભવપ્રથમસમયે વર્તમાન લગ્નિ-અપર્યાપ્ત સંસિપ્તેન્દ્રિયનો જઘન્યયોગ અસંખ્યગુણ.
- (૮) તેનાથી લગ્નિ-અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ-એકેન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટયોગ અસંખ્યગુણ.
- (૯) તેનાથી લગ્નિ-અપર્યાપ્ત બાહર-એકેન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટયોગ અસંખ્યગુણ.
- (૧૦) તેનાથી પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ-એકેન્દ્રિયનો જઘન્યયોગ અસંખ્યગુણ.
- (૧૧) તેનાથી પર્યાપ્ત બાહર-એકેન્દ્રિયનો જઘન્યયોગ અસંખ્યગુણ.
- (૧૨) તેનાથી પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ-એકેન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટયોગ અસંખ્યગુણ.
- (૧૩) તેનાથી પર્યાપ્ત બાહર-એકેન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટયોગ અસંખ્યગુણ.
- (૧૪) તેનાથી લગ્નિ-અપર્યાપ્ત બેઈન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટયોગ અસંખ્યગુણ.
- (૧૫) તેનાથી લગ્નિ-અપર્યાપ્ત તેઈન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટયોગ અસંખ્યગુણ.
- (૧૬) તેનાથી લગ્નિ-અપર્યાપ્ત ચત્તરિન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટયોગ અસંખ્યગુણ.

- (૧૭) તેનાથી લખિ-અપયાપ્ત અસંજિપચેન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટયોગ અસંખ્યગુણ.
 (૧૮) તેનાથી લખિ-અપયાપ્ત સંજિપચેન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટયોગ અસંખ્યગુણ.
 (૧૯) તેનાથી પયાપ્ત બેઈદ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટયોગ અસંખ્યગુણ.
 (૨૦) તેનાથી પયાપ્ત તેઈદ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટયોગ અસંખ્યગુણ.
 (૨૧) તેનાથી પયાપ્ત ચઉરિદ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટયોગ અસંખ્યગુણ.
 (૨૨) તેનાથી પયાપ્ત અસંજિ-પચેન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટયોગ અસંખ્યગુણ.
 (૨૩) તેનાથી પયાપ્ત સંજિ-પચેન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટયોગ અસંખ્યગુણ.

અહિં સ્થાનદ્વારગત યોગસ્થાન દ્વારનો પ્રથમ પેટા વિભાગ, કે જેમાં કર્મપ્રકૃતિમાંથી ઉદ્ભવત ગાથાઓને આશ્રીને સંક્ષેપથી વિવિધ દૃષ્ટિએ યોગનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે, તે પૂર્ણ થાય છે. હવે યોગસ્થાનદ્વારનો દ્વિતીય પેટાવિભાગ શરૂ થાય છે. આમાં વિસ્તારથી વિવિધ દૃષ્ટિએ યોગનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે. આ વિભાગનું નિરૂપણ પ્રથમ સ્તરપદ, પ્રમાણ અને અદ્વૈતપદ્યુત્ત્વ એ ત્રણ દ્વારોથી અને બાદ અવિભાગ, વર્ગણ, સ્પર્ધા, અન્નર, સ્થાન, સમય, વૃદ્ધિ અને અદ્વૈતપદ્યુત્ત્વ એ આઠ દ્વારો વડે કરવામાં આવેલ છે. અહીં એ ખાસ ખ્યાલમાં રાખવાની જરૂર છે કે અવિભાગ વગેરે દ્વારોનું નિરૂપણ પ્રથમ પેટાવિભાગમાં આવી ગયું છે, પણ ત્યાં સંક્ષેપથી છે, બ્યારે અહિં એ દ્વારોનું નિરૂપણ વિસ્તારથી કરવામાં આવેલ છે. આ બીજી પેટાવિભાગ પૂર્ણ થયા બાદ સ્થાનદ્વારગત પ્રદેશબંધસ્થાનનું નિરૂપણ શરૂ થાય છે. અહીં સ્થાનદ્વાર પૂર્ણ થાય છે. બાદ ત્રીજું સ્વામિત્વદ્વાર આવે છે.

અહીંથી દરેક દ્વારમાં સામાન્યથી અને વિશેષથી એમ બે પ્રકારે નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે. સામાન્યથી નિરૂપણ એટલે કે કોઈપણ જાતના જીવોના લોક વિના જીવ સામાન્યને આશ્રીને આઠ કર્મોના પ્રદેશબંધ વિશે નિરૂપણ. વિશેષથી નિરૂપણ એટલે ૧૭૦ માર્ગજ્ઞાનોમાંનું તે માર્ગજ્ઞા વિશે રહેલા જીવોને આશ્રીને આઠ કર્મોના પ્રદેશબંધ વિશે નિરૂપણ.

તેમાં પ્રથમ પ્રદેશબંધ કેટલા પ્રકારે છે તે જાણવાની જરૂર છે. પ્રદેશબંધ ચાર પ્રકારે છે. (૧) ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ, (૨) અનુત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ, (૩) જઘન્ય પ્રદેશબંધ, (૪) અજઘન્ય પ્રદેશબંધ.

ઉત્કૃષ્ટ સિવાયના દરેક પ્રદેશબંધને અનુત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ તથા જઘન્ય સિવાયના દરેક પ્રદેશબંધને અજઘન્ય પ્રદેશબંધ કહેવાય. અનુત્કૃષ્ટ અને અજઘન્ય પ્રદેશબંધ સર્વદા સુલભ

× ચૂંધપિ માર્ગજ્ઞાઓ ૧૭૪ છે, પણ ૪ માર્ગજ્ઞાઓમાં સકષાય પ્રદેશબંધ નથી થતો. આ પ્રશ્નમાં સકષાય પ્રદેશબંધનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે. આથી ૪ માર્ગજ્ઞાઓ અહીં છોડી દેવામાં આવી છે.

હોવાથી આ બે પ્રદેશબંધોની સ્વામિત્વદ્વારમાં વિચારણા કરવામાં નથી આવી. શેષ સર્વ દ્વારોમાં આ બે પ્રદેશબંધોની પણ વિચારણા કરવામાં આવી છે.

હવે અહીં પ્રસ્તુત સ્વામિત્વ દ્વારમાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ અને જઘન્ય પ્રદેશબંધ એ બે પ્રકારના પ્રદેશબંધને આશ્રીને નિરૂપણ થવાનું છે. આથી અહીં સર્વ પ્રથમ ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ અને જઘન્ય પ્રદેશબંધ એટલે શું તથા તે કયા કારણોથી થાય તે સમજાવવાની જરૂર. જેથી આગળના દરેક દ્વારોના વિષયોનું શીઘ્ર જ્ઞાન થઈ શકે. ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ એટલે વધારેમાં વધારે પ્રદેશોનો બંધ. જઘન્ય પ્રદેશબંધ એટલે ઓછામાં ઓછા પ્રદેશોનો બંધ.

ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધમાં અધિકયોગ અને અલ્પપ્રકૃતિબંધ એમ મુખ્ય બે કારણ છે. પૂર્વે હલવિભાજનદ્વારમાં આપણે વિચારી ગયા કે કર્મબંધમાં મિથ્યાત્વાદિ ચાર કારણો બતાવેલા છે તે સામાન્ય કર્મબંધને આશ્રીને છે. પણ વિશેષથી પ્રદેશબંધમાં યોગ કારણ છે. આથી જેમ જેમ યોગ અધિક તેમ તેમ કર્મહલિકો અધિક બંધાય. એટલે પ્રસ્તુતમાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધમાં અધિક યોગ એ મુખ્ય કારણ છે. તથા પૂર્વે હલવિભાજન દ્વારમાં જ આપણે એ પણ વિચારી ગયા કે વિવક્ષિત સમયે જેટલા કર્મહલિકો બંધાય તેટલાની તે સમયે જેટલી પ્રકૃતિનો બંધ થાય તેટલી પ્રકૃતિઓમાં વહેંચણી થાય છે. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જેમ જેમ પ્રકૃતિઓ ઓછી બંધાય તેમ તેમ ભાગ ઓછા થવાથી તે તે કર્મના ભાગમાં અધિક હલિકો આવે. દા. ત. ઉત્કૃષ્ટ યોગથી આયુષ્ય સાથે બંધાતા જ્ઞાનાવરણાદિના ભાગે આઠમા ભાગે હલિકો આવે, આયુષ્ય વિના બંધાતા જ્ઞાનાવરણાદિના ભાગે સાતમા ભાગે હલિક આવે, તથા શ્રેણીમાં સૂક્ષ્મસંપરાયગુણસ્થાનકે છ પ્રકૃતિ બંધાતા જ્ઞાનાવરણાદિના ભાગે છઠ્ઠા ભાગે હલિક આવે. આથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધમાં અલ્પ પ્રકૃતિબંધ પણ કારણ છે. ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધના કારણોથી વિપરીત કારણો, એટલે કે અલ્પયોગ અને અધિક પ્રકૃતિબંધ જઘન્ય પ્રદેશબંધના કારણો છે. કારણ કે જેમ જેમ યોગ અલ્પ તેમ તેમ કર્મહલિકો અલ્પ બંધાય તથા જેમ જેમ અધિક પ્રકૃતિઓનો બંધ થાય તેમ તેમ પ્રદેશબંધની વહેંચણીમાં ભાગ વધી જવાથી તે તે કર્મના ભાગે ન્યૂન હલિકો આવે.

૩ સ્વામિત્વ દ્વાર

ત્રીજા સ્વામિત્વદ્વારમાં સામાન્યથી અને વિશેષથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધના અને જઘન્ય પ્રદેશબંધના સ્વામી કોણ છે, એટલે કે ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધ અને જઘન્ય પ્રદેશબંધ કયા જીવો કરે છે એ બતાવવામાં આવ્યું છે. હવે આપણે સામાન્યથી આઠ કર્મના સ્વામી કોણ બને છે અને શા માટે બને છે તે વિચારીએ. ઓહનીય અને આયુષ્ય વિના જ્ઞાનાવરણ આદિ છ કર્મોના ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધના સ્વામી ઉત્કૃષ્ટયોગવાળા, સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાને રહેલા, ઉપશામક કે ક્ષપક જીવો બને છે. પૂર્વે આપણે વિચારી ગયા કે ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધ અધિકયોગ અને અલ્પપ્રકૃતિબંધથી થાય છે. અનેક પ્રકારના જીવોમાં

પર્યાપ્તસંજ્ઞી જીવને અધિકયોગ હોય છે. પર્યાપ્તસંજ્ઞી જીવોમાં પણ યોગની તરતમતા હોય છે. આથી અહીં ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધના સ્વામી ઉત્કૃષ્ટયોગવાળા હોય એમ કહ્યું. ઉત્કૃષ્ટયોગ હોય પણ આદેય પ્રકૃતિઓનો બંધ થતો હોય તો પણ ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધ ન થાય. માટે જેમ બને તેમ અદ્ય પ્રકૃતિ બાંધનાર હોવા ભેદજે. ઓછામાં ઓછી પ્રકૃતિ છ બંધાય છે. છથી ન્યૂન પ્રકૃતિઓનો બંધ થતો નથી. યદ્યપિ કેવળ વેદનીયનો ૧૧થી૧૩ ગુણસ્થાનકે બંધ થાય છે, પણ તે બંધ કપાય રહિત છે, ન્યારે અહીં સકપાય બંધને આશ્રીને નિરૂપણ છે. ઓછામાં ઓછી છ પ્રકૃતિઓનો બંધ શ્રેણિમાં સૂક્ષ્મસંપ્રદાય ગુણસ્થાનકે થાય છે. ત્યાં વર્તમાન જીવ ઉપશામક ચા ક્ષપક જ હોય છે. આથી આઠ કે સાત પ્રકૃતિને બાંધનાર ઉત્કૃષ્ટયોગવાળા જીવોનો વ્યવસ્થેદ કરવા અહીં ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધના સ્વામી ઉત્કૃષ્ટયોગવાળા અને તે પણ ઉપશામક ચા ક્ષપક જ હોય એમ કહ્યું.

મોહનીયકર્મના ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધસ્વામી ઉત્કૃષ્ટયોગવાળા, સાત પ્રકૃતિઓને બાંધનાર, સમ્યગ્દષ્ટિ, કે મિથ્યાદષ્ટિ પર્યાપ્ત સંજ્ઞી જીવો બને છે. મોહનીયના બંધકાળે ઓછામાં ઓછી સાત પ્રકૃતિઓ બંધાય છે એથી અહીં સાત પ્રકૃતિઓને બાંધનાર એમ કહ્યું. ઉત્કૃષ્ટયોગ પર્યાપ્ત સંજ્ઞી જીવોમાં જ હોય આથી અહીં ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધના સ્વામી જીવનું પર્યાપ્ત સંજ્ઞી એવું વિશેષણ મુક્યું. પર્યાપ્તસંજ્ઞી જીવો મિથ્યાદષ્ટિ અને સમ્યગ્દષ્ટિ એમ બંને પ્રકારના હોવાથી અહીં સમ્યગ્દષ્ટિ કે મિથ્યાદષ્ટિ એમ કહ્યું.

જે જીવો મોહનીયના ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધના સ્વામી બને છે તે જ જીવ આયુષ્ય કર્મના ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધના સ્વામી બને છે. પણ આયુષ્ય કર્મના બંધકાળે આદેય કર્મો બંધાતા હોવાથી સાતપ્રકૃતિઓને બાંધનાર એમ ન કહેવું. આ પ્રમાણે સામાન્યથી આઠ કર્મોમાં ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધના સ્વામીનો વિચાર કર્યો. હવે વિશેષથી માર્ગજ્ઞાઓમાં ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધના સ્વામી વિશે વિચાર કરવાનો રહ્યો.

દરેક માર્ગજ્ઞાઓમાં આ વિચાર ટીકાત્રયમાં કર્યો છે અને અહીં કરવા જતાં પુસ્તકનું કદ ધણું વધી જાય આથી વિશેષથી એટલે કે માર્ગજ્ઞાઓમાં કર્મોમાં આવતા નિરૂપણને આછો ખ્યાલ આવે એ માટે વૈકિયમિશ્ર માર્ગજ્ઞામાં વિચારીએ. વૈકિયમિશ્રમાર્ગજ્ઞામાં સાત કર્મો જ બંધાય છે એથી સાત કર્મોને આશ્રીને જ વિચાર કરવાનો રહ્યો. તે આ પ્રમાણે વૈકિયમિશ્રમાર્ગજ્ઞામાં સાત કર્મોના ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધના સ્વામી માર્ગજ્ઞાના ચરમસમયે વર્તમાન જ જીવો બને છે, તેમાં પણ ઉત્કૃષ્ટયોગી જીવો જ બને છે. આનું કારણ એ છે કે માર્ગજ્ઞાના પ્રારંભથી જ પ્રતિસમય અસંખ્યગુણ યોગની વૃદ્ધિ થયા કરે છે એટલે વધારેમાં વધારે યોગ માર્ગજ્ઞાના ચરમસમયે આવે છે. આજ પ્રમાણે ૧૭૦ માર્ગજ્ઞાઓમાં ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધના સ્વામી વિશે નિરૂપણ છે. આદેય કર્મોમાં સામાન્યથી અને વિશેષથી ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધસ્વામિવિષયક નિરૂપણ કર્યા બાદ આઠ કર્મોમાં સામાન્યથી અને વિશેષથી જનન્યપ્રદેશબંધસ્વામિવિષયક નિરૂપણ કરીને ત્રીજા સ્વામિત્વદ્વારની સમાપ્તિ કરવામાં આવી છે.

૪ સાધાદિદ્વાર

આ દ્વારમાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ, અનુત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ, જઘન્ય પ્રદેશબંધ, અજઘન્ય પ્રદેશબંધ એ ચાર પ્રકારના બંધનો આદિ, અનાદિ, ધ્રુવ, અધ્રુવ એ ચાર ભાંગાને આશ્રીને વિચાર કરવામાં આવેલ છે. ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધનો અને જઘન્ય પ્રદેશબંધનો અર્થ પૂર્વે કહેલ છે. ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ સિવાયના સર્વ પ્રકારના જઘન્ય મધ્યમ વગેરે પ્રદેશબંધો અનુત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધ. તે જ પ્રમાણે જઘન્યપ્રદેશબંધ સિવાયના સર્વ પ્રકારના ઉત્કૃષ્ટ મધ્યમ વગેરે પ્રદેશબંધો અજઘન્ય પ્રદેશબંધ. સાદિ વગેરે ચાર ભાંગાનો અર્થ આ પ્રમાણે—વિચિત્ર થયા બાદ કે અભૂતપૂર્વ જે બંધનો પ્રારંભ થાય તે ઉત્કૃષ્ટાદિ પ્રદેશબંધ સાદિ કહેવાય છે. જે બંધ અનાદિકાળથી સતત થાય છે તે બંધ અનાદિ. જે બંધનો ક્યારે પણ વિચ્છેદ નથી થયો અને ભવિષ્યમાં ક્યારે પણ નહિ થાય તે બંધ ધ્રુવ કહેવાય છે. જે બંધનો ભવિષ્યમાં વિચ્છેદ થશે તે બંધને અધ્રુવ કહેવામાં આવે છે. હવે આ ઉત્કૃષ્ટાદિ ચાર પ્રકારના પ્રદેશબંધમાં કયા કયા ભાંગા ઘટે છે તે સામાન્યથી આ પ્રમાણે—મોહનીય અને આયુષ્ય વિના છ કર્મોના અનુત્કૃષ્ટબંધમાં ચારે ભાંગા અને શેષ ત્રણ બંધમાં સાદિ અને અધ્રુવ એમ બે ભાંગા, તથા મોહનીય અને આયુષ્ય કર્મોના ચારે પ્રકારના બંધમાં સાદિ અને અધ્રુવ એમ બે ભાંગા ઘટે છે. વિશેષથી આ પ્રમાણે—ભગ્ન્ય માર્ગાણામાં છ કર્મોના અનુત્કૃષ્ટબંધમાં ધ્રુવ સિવાયના ત્રણ, શેષ ત્રણ પ્રકારના બંધ સાદિ સાન્ત, તથા મોહનીય અને આયુષ્યકર્મોમાં ચારે પ્રકારના બંધ સાદિ સાન્ત. અચ્છુદર્શન માર્ગાણામાં આઠે કર્મોના ચારે પ્રકારના બંધમાં યોધની જેમ કહેવું. શેષ સર્વ માર્ગાણાઓમાં જે માર્ગાણામાં જેટલા કર્મો બંધાતા હોય તે સર્વ કર્મોના ચારે પ્રકારના બંધમાં સાદિ અને અધ્રુવ એમ બે ભાંગા ઘટે છે.

(૫) કાલદ્વાર

આ દ્વારમાં ઉત્કૃષ્ટ, અનુત્કૃષ્ટ, જઘન્ય અને અજઘન્ય એ ચાર બંધોમાં પ્રત્યેક બંધ ઉત્કૃષ્ટથી અને જઘન્યથી નિરંતર કેટલો કાળ સુધી થાય તેનો વિચાર કરવામાં આવેલ છે. સામાન્યથી કાળ આ પ્રમાણે છે.—સાતકર્મોના ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધનો જઘન્યકાળ એકસમય, ઉત્કૃષ્ટકાળ બે સમય, અનુત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધનો જઘન્યકાળ એકસમય, ઉત્કૃષ્ટકાળ મોહનીયને આશ્રીને અસંખ્ય પુદ્ગલ પરાવર્તો, છ કર્મોને આશ્રીને અનાદિધ્રુવ, અનાદિ અધ્રુવ અને સાદિ-અધ્રુવ છે. તેમાં સાદિ અધ્રુવનો કાળ દેશોનાર્થપુદ્ગલપરાવર્ત પ્રમાણ છે. આયુષ્યના ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધનો જઘન્યકાળ એક સમય, ઉત્કૃષ્ટકાળ બે સમય, અનુત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધનો જઘન્યકાળ એક સમય, ઉત્કૃષ્ટકાળ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. આઠ કર્મોના જઘન્ય પ્રદેશબંધનો જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ કાળ એક સમય પ્રમાણ છે. આયુષ્યના અજઘન્યપ્રદેશ બંધનો જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ કાળ અંતર્મુહૂર્ત, તથા સાતકર્મોના અજઘન્ય પ્રદેશબંધનો જઘન્યકાળ સમયન્યૂન સુદ્ધલભવ, ઉત્કૃષ્ટકાળ અસંખ્યલોક અથવા શ્રેષ્ઠિના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. અહીં જે બંધનો જેટલો કાળ બતાવ્યો

છે તેટલા કાળ સુધી તે બંધ થયા બાદ અવસ્થા અટકી જાય છે. અટક્યા બાદ તુરત બીજા જ સમયે એ જ બંધ થાય એ બંને પક્ષ અટકે અવસ્થા. એ રીતે ટીકાત્રયમાં ૧૭૦ માર્ગશ્રુતિઓમાં હેતુપુરસ્સર વિચારેલ છે તે ટીકા એવાથી ખ્યાલ આવશે.

(૬) અન્તર દ્વાર

આ દ્વારમાં ઉત્કૃષ્ટ, અનુત્કૃષ્ટ, જઘન્ય અને અજઘન્ય એમ ચાર પ્રકારના બંધના અંતરકાલની જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી એમ બે રીતે વિચારણા કરવામાં આવી છે, એટલે કે કોઈ પક્ષ એક બંધ થઈ ગયા પછી તે જ સતત ન થાય તો એાછામાં એાછા જેટલા કાળ સુધી ન થાય તે જઘન્ય અંતરકાલ, અને વધારેમાં વધારે જેટલો કાળ ન થાય તે ઉત્કૃષ્ટ અંતરકાલ, તેની અહીં વિચારણા કરવામાં આવી છે. તે એાઘથી આ પ્રમાણે છે. આઠેય કર્મોના ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધના અને અનુત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધના અંતરનો જઘન્યકાળ એક સમય, મોહનીય અને આયુષ્ય વિના છ કર્મોના ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધના અંતરનો ઉત્કૃષ્ટકાળ અર્ધપુદ્ગલપરાવર્ત, મોહનીય અને આયુષ્ય કર્મોના ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધના અંતરનો ઉત્કૃષ્ટકાળ અસંખ્ય પુદ્ગલપરાવર્તો છે. આયુષ્ય વિના સાત કર્મોના અનુત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધના અંતરનો ઉત્કૃષ્ટકાળ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. આયુષ્યના અનુત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધનો ઉત્કૃષ્ટ અંતરકાળ સાધિક તેત્રીશ સાગરોપમ છે. આઠેય કર્મોના જઘન્ય પ્રદેશબંધનું જઘન્ય અંતર સમયચૂન ક્ષુલ્લક ભવ, ઉત્કૃષ્ટ અંતર અસંખ્યલોકાકાશ પ્રદેશપ્રમાણ અથવા સૂચિશ્રેણના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ છે. સાત કર્મોના અજઘન્ય પ્રદેશબંધનું જઘન્ય અંતર એકસમય, ઉત્કૃષ્ટ અંતર અંતર્મુહૂર્ત, આયુષ્યકર્મોના અજઘન્યપ્રદેશબંધનું જઘન્ય અંતર અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ અંતર સાધિક તેત્રીશ સાગરોપમ પ્રમાણ થાય છે. જે પ્રદેશબંધનું જેટલા કાળનું અંતર બતાવવામાં આવેલ છે તેટલા કાળ સુધી તે પ્રદેશબંધ ન જ થાય અને તેટલો કાળ ગયા બાદ અવસ્થા પુનઃ તે બંધ થાય છે. પ્રસ્તુત વિચારણા માર્ગશ્રુતિઓમાં પણ કરી છે. તેના તથા હેતુઓના વિશેષ જ્ઞાન માટે વૃત્તિત્રય એવાની ભલામણ છે.

(૭) સંનિકર્ષદ્વાર

આ દ્વારમાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ અને જઘન્યપ્રદેશબંધ એ બે પ્રકારના બંધને આશ્રીને સંનિકર્ષ વિચારવામાં આવેલ છે. અર્થાત્ વિવક્ષિતકર્મોના ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધને કરતો જીવ અન્ય કર્મોના ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધ કરે છે કે અનુત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ કરે છે ? અનુત્કૃષ્ટપ્રદેશ બંધ કરે છે તો ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધથી કેટલો હીન કરે છે ? અસંખ્યાતભાગહીન કરે છે ? સંખ્યાતભાગહીન કરે છે ? સંખ્યાતગુણહીન કરે છે ? કે અસંખ્યગુણહીન કરે છે ? તે બતાવવામાં આવેલ છે. તથા વિવક્ષિતકર્મોના જઘન્યપ્રદેશબંધને કરતો જીવ અન્ય કર્મોના જઘન્યપ્રદેશબંધ કરે છે કે અજઘન્ય પ્રદેશબંધ કરે છે ? અજઘન્ય પ્રદેશબંધ કરે છે તો જઘન્યપ્રદેશબંધથી કેટલોઅધિક કરે છે ? અસંખ્યાતભાગ અધિક કરે છે ? સંખ્યાતભાગ અધિક કરે છે ? સંખ્યાતગુણ અધિક કરે

છે ? કે અસંખ્યાતશુભ અધિક કરે છે એ બતાવવામાં આવેલ છે. યોદધી અને માર્ગભા-
ઓમાં આ પ્રમાણે સન્નિકર્ષ વૃત્તિત્રયમાં કરેલો છે. યોદધી આ પ્રમાણે - મોહનીય અને આયુષ્ય
વિના છ કર્મોમાં ગમે તે એક કર્મના ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધને કરતો જીવ મોહનીય અને
આયુષ્ય એ બે કર્મોના બંધ નથી કરતો, અને શેષ પાંચ કર્મોના ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ કરે
છે. મોહનીય કર્મના ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધને કરતો જીવ આયુષ્યના બંધ નથી કરતો, શેષ સાત
કર્મોના સંખ્યાતભાગન્યૂન અનુત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધ કરે છે. આયુષ્ય કર્મના ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધને
કરતો જીવ શેષ સાત કર્મોના સંખ્યાતભાગન્યૂન અનુત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ કરે છે. સાતકર્મોમાં
ગમે તે એક કર્મના જઘન્યપ્રદેશબંધને કરતો જીવ આયુષ્યના બંધ નથી કરતો અને શેષ છ
કર્મોના જઘન્ય પ્રદેશબંધ જ કરે છે. આયુષ્યના જઘન્યપ્રદેશબંધને કરતો જીવ શેષ છ
કર્મોના અસંખ્યશુભાધિક અજઘન્ય પ્રદેશબંધ જ કરે છે.

(૮) ભંગવિચયદ્વાર

આ દ્વારમાં 'એક બંધક' વગેરે આઠ ભંગ બતાવીને ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધ, અનુત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધ,
જઘન્યપ્રદેશબંધ અને અજઘન્યપ્રદેશબંધ એ ચાર પ્રકારના બંધમાં તે ભંગાઓ કેટલા
કેટલા થતે છે તેનો વિચાર કરવામાં આવેલ છે. આઠ ભંગ આ પ્રમાણે છે- (૧) એક
બંધક (૨) એક અબંધક (૩) સર્વે બંધક (૪) સર્વે અબંધક (૫) એક બંધક એક
અબંધક (૬) એક બંધક અનેક અબંધક (૭) અનેક બંધક એક અબંધક (૮) અનેક
બંધક અનેક અબંધક. યોદધી આઠકર્મોમાં ભંગાઓ નીચે મુજબ છે- આઠ કર્મોમાં પ્રત્યેક
કર્મના ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધના ચોથો, છઠ્ઠો અને આઠમો એ ત્રણ ભંગ, અનુત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધના
ત્રીજો, સાતમો અને આઠમો એ ત્રણ ભંગ, તથા જઘન્યપ્રદેશબંધનો અને અજઘન્યપ્રદેશ-
બંધનો આઠમો જ ભંગ હોય છે. હવે પછીના બધા દ્વારોનું નિરૂપણ અનેક જીવોને
આશ્રયીને છે.

(૯) ભાગદ્વાર

આ દ્વારમાં કોઈ એક કર્મને આશ્રીને જ્યારે વધારેમાં વધારે જીવો ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધ
કરતા હોય ત્યારે તે ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધ જીવોના અને શેષ અનુત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધ જીવોના ભાગ
પાડતાં ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધ જીવો કેટલા ભાગોમાં હોય છે અને અનુત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધ જીવો કેટલા
ભાગોમાં હોય તેનો વિચાર, તે જ પ્રમાણે કોઈ એક કર્મને આશ્રીને વધારેમાં વધારે જીવો
જઘન્યપ્રદેશબંધ કરતા હોય ત્યારે તે જઘન્યપ્રદેશબંધ જીવોના અને શેષ અજઘન્યપ્રદેશબંધ
જીવોના ભાગ પાડતાં જઘન્યપ્રદેશબંધ જીવો કેટલા ભાગોમાં હોય છે અને અજઘન્યપ્રદેશ-
બંધ જીવો કેટલા ભાગોમાં હોય છે તેનો વિચાર કરવામાં આવેલ છે. તે યોદધી નીચે
મુજબ છે -

આહકર્મોમાં પ્રત્યેક કર્મના ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશખંધક જીવો ઉત્કૃષ્ટપદે વર્તમાન હોય ત્યારે ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશખંધક જીવો, એક અનંતમાં ભાગે હોય છે એટલે કે અનંતમા ભાગ પ્રમાણ હોય છે, અનુત્કૃષ્ટપ્રદેશખંધક જીવો અનંત ભાગે હોય છે એટલે કે અનંત બહુભાગ પ્રમાણ હોય છે. તથા આહકર્મોમાં પ્રત્યેક કર્મના જઘન્યપ્રદેશખંધક જીવો ઉત્કૃષ્ટપદે વર્તમાન હોય ત્યારે જઘન્યપ્રદેશખંધક જીવો એક અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ અને અજઘન્યપ્રદેશખંધક જીવો અસંખ્યાતબહુભાગ પ્રમાણ હોય છે.

(૧૦) પરિમાણ દ્વાર

આ દ્વારમાં ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશખંધક, અનુત્કૃષ્ટપ્રદેશખંધક, જઘન્યપ્રદેશખંધક અજઘન્યપ્રદેશ-ખંધક એ ચાર પ્રકારના જીવોમાં પ્રત્યેકવિધ જીવોનું પરિમાણ-સંખ્યા (સંખ્યાતા છે આ અસંખ્યાતા છે કે અનંતા છે તે) બતાવવામાં આવેલ છે. તે આ પ્રમાણે - ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશખંધક જીવો મોહનીય અને આયુષ્યને આશ્રીને અસંખ્યાતા તથા શેષ છ ક્રમેને આશ્રીને સંખ્યાતા છે. અનુત્કૃષ્ટપ્રદેશખંધક, જઘન્યપ્રદેશખંધક અને અજઘન્યપ્રદેશખંધક જીવો આઠેય ક્રમેને આશ્રીને અનંતા છે.

(૧૧) ક્ષેત્રદ્વાર

આ દ્વારમાં ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશખંધક વગેરે પ્રકારના જીવોમાં કયા જીવોનું કેટલું ક્ષેત્ર હોય છે અર્થાત્ કેટલા ક્ષેત્રને રોકે છે તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે. આઘથી ક્ષેત્રનું નિરૂપણ નીચે મુજબ છે. - આહકર્મના ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશખંધક જીવો લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં તથા અનુત્કૃષ્ટ પ્રદેશખંધક જઘન્યપ્રદેશખંધક અને અજઘન્યપ્રદેશખંધક જીવો સંપૂર્ણ લોકમાં વર્તે છે.

(૧૨) સ્પર્શનાદ્વાર

આ દ્વારમાં ઉત્કૃષ્ટખંધક વગેરે ચાર પ્રકારના જીવોમાં કયા જીવો કેટલા ક્ષેત્રની સ્પર્શના કરે છે તે જણાવવામાં આવેલ છે. અહીં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે ક્ષેત્રદ્વાર વર્તમાન વિષયક અર્થાત્ વિવક્ષિતએકસમયવિષયક છે, બ્યારે સ્પર્શનામાં અતીતાદિ કાળ વિષય બને છે. અર્થાત્ ક્ષેત્રદ્વારમાં કેવળ વર્તમાન કાળમાં ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશખંધક આદિ જીવોનું ક્ષેત્ર કેટલું હોય છે તે વિચારવામાં આવે છે અને સ્પર્શના દ્વારમાં અનંત ભૂત કાળમાં ગમનાગમન વગેરેથી કેટલા ક્ષેત્રની સ્પર્શના કરે છે એ વિચારવામાં આવે છે. આથી સ્પર્શસંભવ તે તે જીવોના ક્ષેત્રના પ્રમાણથી સ્પર્શનાનું પ્રમાણ ઘણું જ વધી જાય છે. આઘથી સ્પર્શનાનું પ્રમાણ નીચે મુજબ છે. - ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશખંધક જીવો આયુષ્યને આશ્રીને આહ રજ્યુ પ્રમાણક્ષેત્રને, મોહનીય આશ્રીને સંપૂર્ણલોકને, શેષ છ ક્રમેને આશ્રીને લોકના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્રને, તથા અનુત્કૃષ્ટપ્રદેશખંધક જઘન્યપ્રદેશખંધક અને અજઘન્યપ્રદેશખંધક જીવો આઠેય ક્રમેને આશ્રીને સંપૂર્ણ વિશ્વને સ્પર્શે છે.

(૧૩) કાલદ્વાર

પૂર્વે પાંચમા કાળ દ્વારમાં જે પ્રકારે કાળની વિચારણા કરવામાં આવી છે તે પ્રમાણે આ કાળદ્વારમાં પણ કાળની વિચારણા કરવામાં આવી છે. તદ્દાવત માત્ર એટલો જ છે કે પાંચમા કાળદ્વારમાં કાળની વિચારણા એકજીવને આશ્રીને તથા બન્ધને મુખ્ય કરીને કરવામાં આવી છે, જ્યારે અહીં કાળની વિચારણા અનેકજીવોને આશ્રીને તથા બન્ધને નહિ કિન્તુ બન્ધકજીવોને મુખ્ય કરીને કરવામાં આવી છે. ઓઘથી કાળ આ પ્રમાણે છે - આઠ કર્મોના ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબન્ધક જીવોનો જઘન્યકાળ એક સમય, મોહનીય અને આયુષ્ય વિના છ કર્મોના ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબન્ધકોનો ઉત્કૃષ્ટકાળ સંખ્યાતા સમયો અને મોહનીય તથા આયુષ્ય કર્મોના ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબન્ધકોનો ઉત્કૃષ્ટકાળ અવલોકના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ સમયો છે. અહીં ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબન્ધકોનો જેટલો કાળ ખતાવવામાં આવેલ છે તેટલા કાળસુધી ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબન્ધ ચાલુ જ હોય છે, કોઈને કોઈ જીવ ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબન્ધ કરતો જ હોય છે. તથા ખતાવેલ કાળ પૂર્ણ થતાં અવસ્થા ઉત્કૃષ્ટબન્ધનો અભાવ થાય છે. વધારે નહિ તો ઓછામાં ઓછો એક સમય પણ અવસ્થા તેની હયાતી હોતી નથી. આટલે કર્મોના અનુત્કૃષ્ટપ્રદેશબન્ધક જઘન્યપ્રદેશબન્ધક અને અજઘન્યપ્રદેશબન્ધક જીવોનો કાળ સર્વાદ્વા એટલે કે તે જીવો સદા હોય છે. ક્યારે પણ આઠ કર્મોના અનુત્કૃષ્ટપ્રદેશબન્ધક આદિ જીવોના અભાવ નથી હોતો.

(૧૪) અંતર દ્વાર

પૂર્વે છઠ્ઠા દ્વારમાં જે પ્રકારે અંતરની વિચારણા કરવામાં આવી છે તે પ્રમાણે આ અંતરદ્વારમાં પણ અંતરની વિચારણા કરવામાં આવી છે. પણ છઠ્ઠા અંતરદ્વારમાં અંતરની વિચારણા એક જીવને આશ્રીને તથા બન્ધને મુખ્ય કરીને કરવામાં આવી છે, જ્યારે અહીં અનેક જીવોને આશ્રીને તથા બન્ધકજીવોને મુખ્ય કરીને અંતરની ચિંતા કરવામાં આવી છે. ઓઘથી અંતરની પ્રરૂપણા આ પ્રમાણે છે-આઠ કર્મોના ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબન્ધક જીવોનું જઘન્ય અંતર એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ અંતર શ્રેણિના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ સમયો છે. ઉત્કૃષ્ટી શ્રેણિના અસંખ્યાતમાભાગ પ્રમાણ કાલ સુધી એટલે જીવ ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબન્ધ કરતો નથી. આઠ કર્મોના અનુત્કૃષ્ટપ્રદેશબન્ધક જઘન્યપ્રદેશબન્ધક અને અજઘન્યપ્રદેશબન્ધક જીવોનું અંતર નથી, અર્થાત્ ક્યારે પણ તે જીવોનો અભાવ નથી હોતો.

(૧૫) ભાવદ્વાર

આ દ્વારમાં ઉત્કૃષ્ટાદિ પ્રદેશબન્ધ પાંચ પ્રકારના ભાવોમાંથી કયા ભાવથી થાય છે તેનું પ્રતિપાદન છે. કષાયયુક્ત જીવના અધ્યવસાય વિશેષ રૂપ ભાવો પાંચ પ્રકારના છે, તે આ પ્રમાણે,- ઔદયિક, પારિજામિક, ઔપશમિક, ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિક. કર્મોના ઉદયથી થતો ભાવ તે ઔદયિક ભાવ. વસ્તુના પરિણામથી થતો ભાવ પારિજામિક ભાવ. કર્મોના

ઉપશમથી થતો ભાવ ઔપશમિકભાવ. કર્મના ક્ષયથી થતો ભાવ ક્ષાયિકભાવ. કર્મના ક્ષયોપશમથી થતો ભાવ ક્ષાયોપશમિકભાવ. આ પાંચ પ્રકારના ભાવોમાંથી ઉત્કૃષ્ટાદિ પ્રદેશબંધ ઔદયિક ભાવથી થાય છે. મિથ્યાત્વ અવિરતિ, કષાય અને યોગ એ ચાર કારણોથી કર્મબંધ થાય છે. આ ચારે કારણો ઔદયિકભાવજન્ય છે. તે આ પ્રમાણે—મિથ્યાત્વ મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના ઉદયથી થાય છે. અવિરતિ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયોના ઉદયથી થાય છે. કોષાદિકષાયો કષાયમોહનીય કર્મના ઉદયથી થાય છે. મનોયોગ આદિ ત્રણે પ્રકારનો યોગ વ્યાપાર પણ વીચીંત-રાયના ક્ષયોપશમ સહિત યોગજનક કર્મોના ઉદયથી થાય છે. આ પ્રમાણે કર્મબંધના કારણો મિથ્યાત્વાદિ કર્મના ઉદયથી થતાં હોવાથી ઔદયિક છે, એથી ઉત્કૃષ્ટાદિપ્રદેશબંધ ઔદયિક-ભાવથી થાય છે. આ દ્વાર અન્ય સર્વ દારોથી ધણું જ નાનું છે. પણ આ દ્વાર જેટલું નાનું છે એટલું જ અતિમહત્ત્વનું છે. કારણ કે આ દ્વાર આપણને એ યોગ આપે છે કે કર્મનો બંધ ઔદયિક ભાવથી થાય છે, એટલે આત્મામાં લાગેલી કર્મની કડીઓને ઠાપવી હોય તો આ ઔદયિક ભાવને કાઢવા કમ્ભર કર્યા વિના નહિ ચાલે.

(૧૬) અલ્પબહુત્વદ્વાર

આ દ્વારમાં કર્મદલિક વગેરેનું અલ્પબહુત્વ બતાવવામાં આવેલ છે. તેમાં પ્રથમ ઉત્કૃષ્ટ-પ્રદેશબંધકાળે બંધાયેલા દલિકોને આશ્રીને બાદ જઘન્યપ્રદેશબંધકાળે બંધાયેલા દલિકોને આશ્રીને અલ્પબહુત્વનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, એટલે કે કયા કર્મના ભાગે દલિકો ઓછા અને કેટલા ઓછા કયા કર્મના ભાગે વધારે તથા કેટલા વધારે વગેરે બતાવેલ છે. ત્યારબાદ ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધક વગેરે બંધકલ્પોને આશ્રીને અલ્પબહુત્વનું નિરૂપણ છે. આ અલ્પબહુત્વનું નિરૂપણ પૂર્ણ થતાં પ્રથમ અધિકાર પૂર્ણ થાય છે.

બીજો ભૂયસ્કાર અધિકાર

આ અધિકારમાં તેર દારો છે તે આ પ્રમાણે—

(૧) સત્પદ (૨) સ્વામિત્વ (૩) કાલ (૪) અંતર (૫) ભંગવિચય (૬) ભાગ (૭) પરિભાણ (૮) ક્ષેત્ર (૯) સ્પર્શના (૧૦) કાળ (૧૧) અંતર (૧૨) ભાવ (૧૩) અલ્પબહુત્વ.

અહીં સત્પદદ્વાર વિના સ્વામિત્વાદિ બાર દારોનું નિરૂપણ પ્રથમ અધિકારના સ્વામિત્વાદિ દારોની જેમ કરવામાં આવેલ છે. પણ પ્રથમ અધિકારમાં સ્વામિત્વાદિ દારો ઉત્કૃષ્ટ જઘન્ય વગેરે પ્રકારના પ્રદેશબંધને તથા તે બંધને કરનાર જીવોને આશ્રીને વિચારવામાં આવેલ છે. અ્યારે અહીં ભૂયસ્કાર, અલ્પપતર, અવસ્થિત અને અવકતવ્ય એ ચાર પ્રકારના પ્રદેશબંધને આશ્રીને તથા તે બંધને કરનાર જીવોને આશ્રીને વિચારવામાં આવેલ છે. ભૂયસ્કારાદિ પદોનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—કોઈ એક સમયે અનંતર પૂર્વ સમયની અપેક્ષાએ અધિક

કર્મદલિકો બંધાય, એટલે કે પૂર્વ સમયે જેટલા દલિકો બાંધ્યા હતા તેનાથી વધારે દલિકો બંધાય તો તે બંધને ભૂયસ્કારપ્રદેશબંધ કહેવામાં આવે છે, કોઈ એક સમયે અનંતર પૂર્વ સમયની અપેક્ષાએ ન્યૂન કર્મદલિકો બંધાય તો તે બંધને અલ્પતર પ્રદેશબંધ કહેવાય છે, કોઈ એક સમયે પૂર્વસમયે જેટલા કર્મદલિકો બંધાયા હતા તેટલા જ બંધાય તો તે બંધને અવસ્થિતપ્રદેશબંધ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે કર્મનો બંધ વિચ્છેદ થયા પછી કે તીર્થંકરનામકર્મ આદિની જેમ નવીન બંધનો પ્રારંભ થાય ત્યારે પ્રથમ સમયે થતો કર્મદલિકોનો બંધ અવકતવ્યપ્રદેશબંધ કહેવાય છે.

(૧) પ્રથમ સ્તરપદ દ્વારમાં ભૂયસ્કારાદિ ચાર પદોની સત્તા એટલે કે કયા કર્મમાં જેટલા પદો સંભવે છે તેનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. આઘથી આઠેય કર્મોમાં ચારેય પદો હોય છે.

(૨) સ્વાભિત્વદ્વાર-સાતકર્મેની અવકતવ્યપ્રદેશબંધ ઉપશમ શ્રેણિથી નીચે ઉતરતો મનુષ્ય કરે છે. તેમાં છ કર્મેની સૂક્ષ્મસંપરાયના પ્રથમ સમયે અને મોહનીયનો અનિવૃત્તિ બાહરસંપરાય પ્રથમ સમયે અવકતવ્યપ્રદેશબંધ થાય છે. અથવા કોઈ જીવ ઉપશાન્તમોહ શુભસ્થાને કાળ કરીને દેવગતિના પ્રથમ સમયથી સાત કર્મેની બંધ શરૂ કરે છે. એટલે ભવના પ્રથમ સમયે વર્તમાન દેવ પણ અવકતવ્યપ્રદેશબંધ કરે છે. આયુષ્યનો અવકતવ્ય-પ્રદેશબંધ જ્યારે આયુષ્ય કર્મનો બંધ શરૂ થાય છે ત્યારે પ્રથમ સમયે થાય છે. શેષ ભૂયસ્કારાદિ ત્રણ પ્રકારનો પ્રદેશબંધ આઠેય કર્મેની આશ્રયીને ચૌદ પ્રકારના જીવોમાંથી કોઈ પણ જીવ કરે છે.

(૩) કોલદ્વાર-આઠેય કર્મેના ચારે પ્રકારના બંધનો જઘન્યકાળ એકસમય, ઉત્કૃષ્ટકાળ ભૂયસ્કાર અને અલ્પતરનો અંતર્મુહૂર્ત, અવકતવ્યબંધનો એક સમય છે. અવસ્થિતનો ઉત્કૃષ્ટકાળ સાતકર્મેની આશ્રીને અગિયાર અથવા પંદર સમય અને આયુષ્યને આશ્રીને સાત સમય છે.

(૪) અંતરેદ્વાર-આઠ કર્મેની અવકતવ્ય પ્રદેશબંધનું જઘન્ય અંતર અન્તર્મુહૂર્ત, શેષ ત્રણ પદોનું જઘન્ય અંતર એકસમય છે. અવસ્થિત પ્રદેશબંધનું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર શ્રેણિનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે. આયુષ્યના શેષ ત્રણ પદોનું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર સાધિક તેત્રીશ સાગરૈપમ, તથા સાત કર્મેના ભૂયસ્કાર અને અલ્પતર પ્રદેશબંધનું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અન્તર્મુહૂર્ત, અવકતવ્ય પ્રદેશબંધનું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર દેશીનાર્ધ પુદ્ગલપરાવત પ્રમાણ છે.

(૫) ભંગવિચય દ્વાર-સાત કર્મેની આશ્રીને અવકતવ્યપદ ભજનીય છે. એટલે કે ક્યારેક થાય અને ક્યારેક ન પણ થાય. સદા ચ અવકતવ્યબંધ થયા કરે એવો નિયમ નહિ. શેષ ત્રણ પદો ધ્રુવ છે. અર્થાત્ હંમેશા એના બંધક મળે છે. આયુષ્ય કર્મને આશ્રીને સર્વ પદો નિયમાનવસ્થ હોય છે. ક્યારે પણ તે પદોનો અભાવ નથી હોતો. પ્રત્યેક સમયે

કોઈને કોઈ જીવો ભૂયસ્કાર પ્રદેશબંધ કરતા જ હોય છે. એ જ પ્રમાણે અલ્પતર વગેરે ત્રણ પદ વિશે પણ બાબતું.

(૬) ભાગદાર-આઠ કર્મોના ભૂયસ્કાર પ્રદેશબંધને કરનાર જીવો કંઈક અધિક અડધા ભાગે તથા અલ્પતર પ્રદેશબંધને કરનારા જીવો કંઈક ન્યૂન અડધા ભાગે, અવસ્થિતિ પ્રદેશ બંધને કરનારા જીવો અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોય છે. અવક્રતવ્ય પ્રદેશ બંધક જીવો સાતકર્મોને આશ્રીને અનંતમા ભાગ પ્રમાણ તથા આયુષ્યને આશ્રીને અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોય છે.

(૭) પરિભ્રાજુદાર આ ત્રણ દારોનું નિરૂપણ અનુક્રમે પ્રથમ અધિકારના પરિ-
 (૮) ક્ષેત્રદાર { ભુમિ, ક્ષેત્ર અને સ્પર્શના દારોની જેમ છે. તેમાં સાતકર્મોને
 (૯) સ્પર્શનાદાર { આશ્રીને અવક્રતવ્યપદનું નિરૂપણ છ કર્મોના ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધક પ્રમાણ અને શેષ ત્રણ પદોનું નિરૂપણ સાતકર્મોના અનુકૃષ્ટપ્રદેશબંધક પ્રમાણ છે. તથા આયુષ્યના ચારે પદોનું નિરૂપણ આયુષ્યના અનુકૃષ્ટ પ્રદેશબંધક માફક છે.

(૧૦) કાળદાર - આયુષ્ય વિના સાતકર્મોના અવક્રતવ્યપદનો જઘન્યકાળ એકસમય અને ઉત્કૃષ્ટકાળ સંખ્યાતા સમય છે. સાત કર્મોના શેષ ત્રણ પદોનો તથા આયુષ્યના ચારે પદોનો કાળ સર્વાંદા છે.

(૧૧) અંતરદાર - સાતકર્મોના અવક્રતવ્યપદનું જઘન્ય અંતર એકસમય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર વર્ષપૃથક્ત્વ છે. સાતકર્મોના શેષ ત્રણ પદોનું તથા આયુષ્યના ચારે પદોનું અંતર નથી. કારણ કે કાળ સર્વાંદા છે.

(૧૨) ભાવદાર - આઠેય કર્મોના ચારે પદોનો બંધ ઔદયિક ભાવથી થાય છે.

(૧૩) અલ્પબહુલ્ય દાર - સાત કર્મોને આશ્રીને અવક્રતવ્યપ્રદેશબંધક જીવો થોડા. તેનાથી અવસ્થિતપ્રદેશબંધક જીવો અનંતગુણ, તેનાથી અલ્પતરપ્રદેશબંધક જીવો અસંખ્યાતગુણ, તેનાથી ભૂયસ્કારપ્રદેશબંધક જીવો વિશેષાધિક હોય છે. આયુષ્યકર્મોને આશ્રીને અવસ્થિતપ્રદેશબંધક જીવો થોડા, તેનાથી અવક્રતવ્યપ્રદેશબંધક જીવો અસંખ્ય-ગુણ, તેનાથી અલ્પતરપ્રદેશબંધક જીવો અસંખ્યગુણ, તેનાથી ભૂયસ્કાર પ્રદેશબંધક જીવો વિશેષાધિક હોય છે. અહીં બીજો ભૂયસ્કાર અધિકાર પૂર્ણ થાય છે.

ત્રીજો પદનિક્ષેપ અધિકાર

આ અધિકારમાં સત્પદ, સ્વામિત્વ અને અલ્પબહુલ્ય એ ત્રણ દારો છે. આ ત્રણ દારોનું નિરૂપણ પ્રદેશબંધની જઘન્યવૃદ્ધિ ઉત્કૃષ્ટવૃદ્ધિ, જઘન્યહાનિ, ઉત્કૃષ્ટહાનિ, જઘન્ય અવસ્થાન અને ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન એ છ પદોને આશ્રીને કરવામાં આવેલ છે. આ છ પદોનો અર્થ આ

પ્રમાણ છે- પૂર્વે આપણે વિચારી ગયા છીએ કે જેમ જેમ યોગ વધે છે તેમ તેમ અધિક કર્મલક્ષિકો બંધાય છે એટલે કે પ્રદેશબન્ધની વૃદ્ધિ થાય છે. યોગ કોઈ વખત અત્યંત અલ્પ વધે, ક્યારેક કંઈક વિશેષ વધે, ક્યારેક મધ્યમપ્રમાણમાં વધે તો ક્યારેક અતિશય વધે છે આમ યોગવૃદ્ધિ અનેક પ્રકારે હોવાથી પ્રદેશબન્ધ વૃદ્ધિ પણ અનેક પ્રકારે થાય છે. તેમાં અલ્પમાં અલ્પ પ્રદેશબન્ધવૃદ્ધિ કે જેનાથી અન્ય અલ્પ પ્રદેશબન્ધવૃદ્ધિ ન જ હોય તે જઘન્ય પ્રદેશબન્ધવૃદ્ધિ કહેવાય છે. તથા વધારેમાં વધારે પ્રદેશબન્ધની વૃદ્ધિ કે જેનાથી અન્ય અધિક પ્રદેશબન્ધવૃદ્ધિ ન હોય તે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબન્ધ વૃદ્ધિ કહેવાય છે. યોગવૃદ્ધિની જેમ યોગહાનિ પણ અનેક પ્રકારે હોવાથી પ્રદેશબન્ધહાનિ પણ અનેક પ્રકારે થાય છે. તેમાં ઓછામાં ઓછી પ્રદેશબન્ધની હાનિ કે જેનાથી અન્ય ઓછી પ્રદેશબન્ધની હાનિ ન થઈ શકે તે હાનિને જઘન્ય પ્રદેશબન્ધહાનિ કહેવામાં આવે છે. તથા વધારામાં વધારે પ્રદેશબન્ધની હાનિ કે જેનાથી અન્ય અધિક પ્રદેશબન્ધહાનિ ન થઈ શકે તે હાનિને ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબન્ધહાનિ કહેવામાં આવે છે. અવસ્થાન એટલે વિવક્ષિત સમયે અનંતર પૂર્વ સમયે જેટલા કર્મલક્ષિકોનો બંધ થયો હોય તેટલા જ કર્મલક્ષિકોનો બંધ. તેમાં જઘન્ય પ્રદેશબન્ધ વૃદ્ધિના કે જઘન્ય પ્રદેશબન્ધ હાનિના અનંતર સમયે થતા અવસ્થાનને જઘન્ય અવસ્થાન કહેવામાં આવે છે. તથા અવસ્થાનને યોગ્ય સંભવતી ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબન્ધવૃદ્ધિના કે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબન્ધ હાનિના અનંતર સમયે થતા અવસ્થાનને ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન કહેવામાં આવે છે. સત્પદ આદિ ત્રણ દ્વારોમાં આ છ પદોનું નિરૂપણ યોગથી આ પ્રમાણે છે.

(૧) સત્પદદ્વાર - આડેય કર્મોમાં જઘન્ય પ્રદેશબન્ધવૃદ્ધિ આદિ સર્વ પદો સંભવે છે.

(૨) સ્વામિત્વદ્વાર - અનિવૃત્તિબાહર સંપરાય શુભસ્થાનના ચરમ સમયે ઉત્કૃષ્ટ યોગસ્થાનગમન પ્રાપ્ત્યે જઘન્યયોગને પામેલો જીવ સૂક્ષ્મસંપરાય શુભસ્થાનના પ્રથમ સમયે ઉત્કૃષ્ટ યોગને પ્રાપ્ત કરીને મોહનીય અને આયુષ્ય વિના છ કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબન્ધ વૃદ્ધિ કરે છે. છ કર્મોને બાંધતો ઉત્કૃષ્ટ યોગવાન જીવ કાળ કરીને દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થઈને સ્વપ્રાપ્ત્યે જઘન્ય યોગ પ્રાપ્ત થાય તો ભવના પ્રથમ સમયે મોહનીય અને આયુષ્ય વિના છ કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબન્ધ હાનિ કરે છે. ઉપશમ શ્રેણિથી ઉતરતો જીવ સૂક્ષ્મસંપરાય શુભસ્થાનના ચરમ સમયે ઉત્કૃષ્ટ યોગ પ્રાપ્ત કરીને અનિવૃત્તિ બાહરસંપરાય શુભસ્થાનના પ્રથમ સમયે ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાનને પ્રાપ્ત્યે જઘન્ય યોગને પામેલી અનિવૃત્તિ બાહરસંપરાય શુભસ્થાનના બીજા સમયે મોહનીય અને આયુષ્ય વિના છ કર્મોના અવસ્થાનને કરે છે. તત્પ્રાપ્ત્યે જઘન્ય યોગને પામેલ તથા આઠકર્મોને બાંધતો જીવ અનંતર સમયે ઉત્કૃષ્ટ યોગને પામેલી સાતકર્મોના બન્ધ કરે તો મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબન્ધ વૃદ્ધિ કરે છે. ઉત્કૃષ્ટ યોગમાં વર્તમાન અને સાત કર્મોને બાંધતો જીવ મૃત્યુ પામી અપર્ણાત સૂક્ષ્મ નિગોદપણે ઉત્પન્ન થઈને સ્વપ્રાપ્ત્યે જઘન્ય યોગને પામે તો મોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબન્ધ હાનિ કરે છે. સાત કર્મોને બાંધતો તથા ઉત્કૃષ્ટ યોગમાં વર્તમાન જીવ અનંતર સમયે આઠ કર્મોને

ખંધ કરે અને ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન પ્રાપ્તિએ જન્ય થોગને પામે તો આયુષ્ય ક્ષેત્રના બીજા સમયે મેહનીય કર્મનું ઉત્કૃષ્ટાવસ્થાન કહે છે. ઉત્કૃષ્ટ થોગમાંથી તત્પ્રાપ્તિએ જન્ય થોગને પામેલ એવ આયુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશ બન્યહાનિને અને જન્ય થોગમાંથી તત્પ્રાપ્તિએ ઉત્કૃષ્ટ થોગને પામેલો એવ આયુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશ બન્ય વૃદ્ધિને કહે છે. જે એવ આયુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશ બન્યહાનિ કરે છે તે એવ હાનિના અનંતર સમયે આયુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબાવસ્થાન કરે છે.

ત્રીથિના થોગસ્થાનથી અસંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ અનંતર ઉપરના થોગસ્થાને ગયેલો કોઈ પણ એવ આઠ કર્મોની પ્રદેશબન્યની જન્યવૃદ્ધિ કરે છે. ઉપરના થોગસ્થાનથી (અસંખ્યાતભાગહીન) અનંતર થોગસ્થાને ગયેલો કોઈ પણ એવ આઠ કર્મોના પ્રદેશબન્યની જન્યહાનિ કરે છે. જન્યવૃદ્ધિના કે જન્યહાનિના અનંતર સમયે કોઈપણ એવ જન્ય અવસ્થાન કરે છે.

(૩) અદ્યપણહુત્વદ્વાર-સાત કર્મોની ઉત્કૃષ્ટવૃદ્ધિ થોડી, અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટવૃદ્ધિ સમયે વૃદ્ધિગત ફલિકો થોડા છે. આગળ પણ આ પ્રમાણે જાણવું. તેનાથી ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન વિશેષ અધિક, તેનાથી ઉત્કૃષ્ટહાનિ વિશેષાધિક હોય છે. આયુષ્યકર્મમાં ઉત્કૃષ્ટવૃદ્ધિ થોડી, તેનાથી ઉત્કૃષ્ટહાનિ અને ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન વિશેષાધિક, પરસ્પર બંને તુલ્ય થાય છે. આડેયુ કર્મોમાં જન્યવૃદ્ધિ જન્યહાનિ અને જન્ય અવસ્થાન એ ત્રણે તુલ્ય છે. અહિં ત્રીજા અધિકારની સમાપ્તિ થાય છે.

ચોથો વૃદ્ધિખંધ અધિકાર

ભૂયસ્કાર અધિકારમાં જે તેર દ્વારો જણાવેલા છે તે જ તેર દ્વારો આ અધિકારમાં છે. ભૂયસ્કાર અધિકારમાં તે દ્વારોમાં ભૂયસ્કાર વગેરે ચાર પદોને અવલંબીને પ્રાતિપાદન કરવામાં આવેલ છે. જ્યારે આ અધિકારમાં તે દ્વારોમાં અસંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ આદિ કશ પદોને આશ્રીને નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તે કશ પદો આ પ્રમાણે છે-અસંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ, સંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ, સંખ્યાતગુણવૃદ્ધિ, અસંખ્યાતગુણવૃદ્ધિ એમ ચાર વૃદ્ધિના પદો; અસંખ્યાતભાગહાનિ, સંખ્યાતભાગહાનિ, સંખ્યાતગુણહાનિ, અસંખ્યાતગુણહાનિ એમ ચાર હાનિના પદો, અવસ્થિતપદ અને અવક્રાન્તપદ. કોઈ એક સમયે જો પૂર્વસમયની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતભાગ અધિક કર્મફલિકો બંધાય તો પ્રદેશબન્યની અસંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ થાય છે. એ જ પ્રમાણે સંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ આદિ વિશે પણ જાણવું. તથા કોઈ એક સમયે પૂર્વ સમયની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતભાગહીન કર્મફલિકો બંધાય તો પ્રદેશબન્યની અસંખ્યાતભાગહાનિ થાય છે. એ જ પ્રમાણે સંખ્યાતભાગહાનિ આદિ વિશે પણ જાણવું. અવસ્થિત અને અવક્રાન્તપદોના અર્થ પૂર્વે ભૂયસ્કાર અધિકારમાં જે કહેલ છે તે જ અર્થ અહીં છે.

પ્રદેશબંધની વૃદ્ધિ કે હાનિ ગુણતત્વા યોગથી થાય છે. પૂર્વે સ્થાન દ્વારમાં જ્યુલુએ છે કે યોગની વૃદ્ધિ અને હાનિ એ બંને અસંખ્યાતભાગ વગેરે ચાર પ્રકારે થાય છે. આથી યોગની જેવી વૃદ્ધિ કે હાનિ થાય છે તેવી વૃદ્ધિ કે હાનિ પ્રદેશબંધની પણ થાય છે. જ્યારે યોગની અસંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે પ્રદેશબંધની પણ અસંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ થાય છે. તે જ પ્રમાણે અસંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ આદિ વિશે પણ સમજવું. પ્રથમ સપ્ત દ્વારમાં આદ્ય પદોની સત્તા એટલે કે કયા કર્મમાં કેટલા પદો સંભવે છે તેનું પ્રતિષ્ઠાન કરવામાં આવેલ છે. યોગથી આઠેય કર્મમાં દરેક પદો સંભવે છે.

બાક બીજા સ્વામિત્વદ્વારથી બારમા અંતરદ્વાર સુધીના અગિયાર દ્વારોનું નિરૂપણ ભૂયસ્કાર અધિકારના તે તે દ્વારે પ્રમાણે છે એમ બતાવવામાં આવેલ છે. તેમાં અવસ્થિત અને અવક્રાંત એ બે પદોનું નિરૂપણ ભૂયસ્કારના અવસ્થિત અને અવક્રાંતપદોના નિરૂપણની જેમ છે. અસંખ્યગુણવૃદ્ધિ અને અસંખ્યગુણહાનિ એ બે પદોનું નિરૂપણ અનુક્રમે ભૂયસ્કાર અને અલ્પતર પદની જેમ છે. તથા શેષ ત્રણ વૃદ્ધિ અને ત્રણ હાનિ એ છ પદોનું નિરૂપણ અવસ્થિતપદની જેમ છે. ત્યારબાદ ત્રીજા, ચોથા અને દશમાં દ્વારમાં અનુક્રમ પદોમાં અવગાહ બતાવવામાં આવેલ છે. તેમાં અલ્પબહુલ દ્વારમાં અવક્રાંત પ્રદેશબંધ વગેરે, છપોતું, અલ્પબહુલ બતાવવામાં આવ્યું છે. અહીં મૂળ અંશ સમાપ્ત થાય છે.

આ વિષય પરિચયમાં યોગપ્રકરણ કરી છે. પણ વૃત્તિત્રયમાં તો સર્વત્ર યોગથી અને વિશેષથી એટલે કે માર્ગભાગ્યોમાં પણ હેતુપુસ્તક અને વિસ્તારથી પ્રકરણ કરી છે. તથા પ્રથમ અધિકારમાં પ્રત્યેક દ્વારના અતિ પદાર્થોના સંક્રંધ કરતાં ચંત્રો પણ બતાવવામાં આવ્યાં છે. આટલે વિશેષ વિજ્ઞાસુઓએ સંપૂર્ણ વૃત્તિત્રયનું અવલોકન કરવું.

विषयानुक्रमिका

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
टीकाकारमङ्गलवचनानि	१-३	जिनशस्त्रे विनयप्राधान्यवर्णनम्	८
भूमिका	३-५	मङ्गलवाद्:	१-१०
मूलग्रन्थप्रारम्भः	५	श्रीमद्वन्तरिक्षपादूर्ध्वप्रभोरन्तरिक्ष-	
जिनेश्वराणां चतुस्त्रिंशद्विंशतिः	६	स्थितिप्रबन्धः	११
निरूप्योऽपि भगवान् कथमनुमीयते		अधिकारप्रतिपादनम्	१२
इत्यादिभ्यः तत्परिहारश्च	७		

प्रथमाधिकारः

प्रथमाधिकारद्वाराणां निर्देशः	१४	सम्यक्प्ररूपणा	३५
सप्तविंशतमार्गणाः	१७	अष्टसामयिकादियोगस्थानानामल्पबहुत्वम्	३६
(१) दलविभाजनद्वारम्		जीवस्थानेषु योगविषयकमल्पबहुत्वम्	३७
जीवः कथञ्चनं पुद्गलद्रव्यं कैः		द्वितीयाया विस्तरतो योगस्थानप्ररूपणायाः	
कारणकूटैर्वैभक्तातीति प्रतिपादनम्	१८	प्रारम्भः, तस्या द्वैविध्यम्, प्रथमप्ररूपणायाः	
बन्धयोग्यपुद्गलद्रव्यस्य वर्णादीनां		त्रिप्ररूपणानां नामनिर्देशः, सत्त्वप्ररूपणा	४०
बन्धप्रमाणस्य च प्रतिपादनम्	१९	सत्त्वप्ररूपणा	४१
बद्धादिकस्य प्रतिमूलप्रकृतौ विभागः	२०	प्रमाणप्ररूपणा	४२
(२) स्थानद्वारम्		अल्पबहुत्वप्ररूपणा	४५
स्थानप्ररूपणाया द्वैविध्यम्,		द्वितीयप्ररूपणाया अष्टप्ररूपणानां नामनिर्देशः,	
तत्र योगस्थानप्ररूपणाया अपि द्वैविध्यम्,		अविभागप्ररूपणा, वर्गणाप्ररूपणा	५१
प्रथमायाः कर्मप्रकृत्युद्धतरूपाया योगस्थानप्ररूपणायाः		वर्गणाप्ररूपणायां बद्धद्वाराणां नामनिर्देशः, सत्त्व-	
प्रारम्भः, धीर्धर्मेशः	२३	प्रमाणद्वारनिरूपणम्	५२
धीर्धर्मस्य ग्रहणपरिणामालम्बनरूपं संज्ञात्रिकम्	२५	अणिद्वारेऽन्तरोपनिषा	५३
धीर्धर्मस्य जीवप्रदेशेषु तारतम्येनावस्थाने हेतुः	२५	अणिद्वारे परम्परोपनिषा, द्विगुणहानिस्थानानां	
अविभागादिवक्ष्यप्ररूपणानां निर्देशः	२७	तदन्तरालस्थानानां चाल्पबहुत्वम्, अपह्वारद्वारम्	५४
अविभागप्ररूपणा	२७	भागाल्पबहुत्वद्वारे	७०
वर्गणाप्ररूपणा	२८	स्वर्चकान्तरद्वारे	७५
स्वर्चकप्ररूपणाऽन्तरप्ररूपणा च	२९	स्थानद्वारस्य द्वैविध्यम्, तत्र द्वारनामनिर्देशः,	
स्थानप्ररूपणा	३०	प्रथमं स्वर्चकायामितप्ररूपणायाः	
अन्तरोपनिषाप्ररूपणा	३२	प्रारम्भः, तत्र सत्त्वप्रमाणद्वारे	७७
परंपरोपनिषाप्ररूपणा	३३	अणिद्वारे स्वर्चकमाश्रित्यान्तरोपनिषा	८०
बुद्धिप्ररूपणा	३४	स्वर्चकमाश्रित्य परंपरोपनिषा	८१
		अल्पबहुत्वद्वारम्	८२
		अपह्वारद्वारम्	८७

विषयः	पृष्ठाङ्कः
भागद्वारम्, अल्पबहुत्वद्वारम्	८९
बुद्धिरूपपणा	१०७
समयप्ररूपपणा	११३
अल्पबहुत्वप्ररूपपणा	११४
जीवाभिताया द्वितीयप्ररूपपणायाः प्रारम्भः,	
सत्प्रमाणद्वारे	११६
ओषिद्वारे अनन्तरोपनिषा	११६
„ परंपरोपनिषा	१२९
„ अल्पबहुत्वद्वारम्	१३१
अपहारद्वारम्	१३१
भागस्वरूपबहुत्वद्वारे	१४१
प्रवेशबन्धस्थानप्ररूपपणा	१४६

(३) स्वामित्वद्वारम्

ओषतोऽष्टकर्मोक्तप्रवेशबन्धस्थानी	१५७
आदेशतः सप्तकर्मोक्त	१५८
„ आयुस्तुक्त	१६३
ओषतः सप्तकर्मजघन्य	१६७
„ आयुर्जघन्य	१६८
आदेशतः सप्तकर्मजघन्य	१६९
„ आयुर्जघन्य	१७६
स्वामित्वप्रदर्शकयन्त्रकाणि	१८०

(४) साधादिद्वारम्

ओषतोऽष्टकर्मोक्तप्रवेशबन्धादीनामेकजीवमा-	
त्रित्य साधादिभङ्गाः	१८७
आदेशतोऽष्टकर्मोक्तप्रवेश	१८८
साधादिभङ्गप्रदर्शक यन्त्रकम्	१८९

(५) कालद्वारम्

ओषतः सप्तकर्मोक्तेतरप्रवेशबन्धकालः	१९०
„ आयुस्तुक्तेतर	१९२
आदेशतः „ „	१९२
„ सप्तकर्मोक्तेतर	१९३
ओषतः अष्टकर्मजघन्येतर	१९६
आदेशतः सप्तकर्मजघन्य	१९८
„ सप्तकर्मजघन्य	१९९
„ आयुर्जघन्येतर	२०४

विषयः	पृष्ठाङ्कः
कालप्रदर्शकयन्त्रकाणि	२०६
(६) अन्तरद्वारम्	
ओषतोऽष्टकर्मोक्तप्रवेशबन्धान्तरम्	२१०
„ कर्मानुक्त	२११
आदेशतः सप्तकर्मोक्त	२१२
„ सप्तकर्मानुक्त	२१५
„ आयुस्तुक्त	२१९
„ आयुरनुक्त	२२३
ओषतोऽष्टकर्मजघन्येतर	२३०
आदेशतः सप्तकर्मजघन्य	२३३
„ सप्तकर्माजघन्य	२३८
„ आयुर्जघन्य	२४३
„ आयुर्जघन्य	२४७
अन्तरप्रदर्शकयन्त्रकाणि	२५२
(७) संनिकर्षद्वारम्	
ओषतः षट्कर्मोक्तप्रवेशबन्धसंनिकर्षः	२६०
„ मोहस्थोक्त	२६१
ओषादेशाभ्यामायुस्तुक्त	२६२
आदेशतः सप्तकर्मोक्त	२६२
ओषतोऽष्टकर्मजघन्य	२६४
आदेशतोऽष्टकर्म	२६५
संनिकर्षप्रदर्शकयन्त्रके	२६६

(८) भङ्गविषयद्वारम्

भङ्गानां संख्या स्वरूपं च	२६९
ओषतोऽष्टकर्मोक्तेतरप्रवेशबन्धभङ्गाः	२७४
आदेशतः सप्तकर्मोक्तेतर	२७६
„ आयुस्तुक्तेतर	२७८
ओषतोऽष्टकर्मजघन्येतर	२८१
आदेशतः सप्तकर्मजघन्येतर	२८१
„ आयुर्जघन्येतर	२८४
(९) भागद्वारम्	
ओषतोऽष्टकर्मोक्तेतरप्रवेशबन्धभागः	२८८
आदेशतः सप्तकर्मोक्त	२९०
„ सप्तकर्मानुक्त	२९२
„ आयुस्तुक्त	२९३

विषयः	पृष्ठाङ्कः
आदेशतः आयुरनुक्तम्	२९५
भोषतोऽष्टकर्मजघन्येतर	२९५
आदेशतः सप्तकर्मजघन्येतर	२९६
„ आयुर्जघन्य	२९७
„ आयुरजघन्य	२९८
भागप्रदर्शकयन्त्रकम्	२९९

(१०) परिमाणद्वारम्

भोषतोऽष्टकर्मोत्कृष्टतरप्रदेशबन्धकपरिमाणम्	३००
आदेशतः सप्तकर्मोत्कृष्ट	३०१
„ सप्तकर्मानुत्कृष्ट	३०२
„ आयुर्नुत्कृष्ट	३०३
„ आयुरनुत्कृष्ट	३१०
भोषादेशाभ्यामष्टकर्मजघन्येतर	३११
परिमाणप्रदर्शकयन्त्रकाणि	३१४

(११) क्षेत्रद्वारम्

भोषतोऽष्टकर्मोत्कृष्टतरप्रदेशबन्धकक्षेत्रम्	३१६
आदेशतः सप्तकर्मोत्कृष्ट	३१७
„ सप्तकर्मानुत्कृष्ट	३१९
„ आयुर्नुत्कृष्ट	३२१
„ आयुरनुत्कृष्ट	३२४
भोषादेशाभ्यामष्टकर्मजघन्येतर	३२५
क्षेत्रप्रदर्शकयन्त्रकाणि	३२८

(१२) स्पर्शनाद्वारम्

भोषतो मोहायुर्नुत्कृष्टप्रदेशबन्धकस्पर्शना	३३०
„ षट्कर्मोत्कृष्ट	३३३
„ अष्टकर्मोत्कृष्ट	३३६
आदेशतः सप्तकर्मोत्कृष्ट	३३५
„ सप्तकर्मानुत्कृष्ट	३४२
„ आयुर्नुत्कृष्ट	३४३
„ आयुर्नुत्कृष्ट	३४६
भोषतोऽष्टकर्मजघन्येतर	३४८

विषयः	पृष्ठाङ्कः
आदेशतः सप्तकर्मजघन्य	३४९
„ सप्तकर्माजघन्य	३५१
„ आयुर्जघन्याजघन्य	३५१
स्पर्शनाप्रदर्शकयन्त्रके	३५४

(१३) कालद्वारम्

भोषतोऽष्टकर्मोत्कृष्टप्रदेशबन्धकाङ्कः	३५८
„ कर्मानुत्कृष्ट	३५९
आदेशतः सप्तकर्मोत्कृष्ट	३६०
„ सप्तकर्मानुत्कृष्ट	३६२
„ आयुर्नुत्कृष्ट	३६४
„ आयुरनुत्कृष्ट	३६६
भोषतोऽष्टकर्मजघन्याजघन्य	३६८
आदेशतः सप्तकर्मजघन्य	३७६
„ सप्तकर्माजघन्य	३७७
„ आयुर्जघन्याजघन्य	३७९
कालप्रदर्शकयन्त्रकम्	३७४

(१४) अन्तरद्वारम्

भोषतोऽष्टकर्मोत्कृष्टतरप्रदेशबन्धकान्तरम्	३७५
आदेशतः सप्तकर्मोत्कृष्ट	३७५
आदेशतः सप्तकर्मानुत्कृष्ट	३७६
„ आयुर्नुत्कृष्टेतर	३७८
भोषत आयुर्जघन्येतर	३७९
आदेशतः आयुर्जघन्य	३७९
„ आयुरजघन्य	३८०

(१५) भावद्वारम्

भोषादेशाभ्यामष्टकर्मोत्कृष्टविधबन्धे भावः	३९८
---	-----

(१६) अल्पबहुत्वद्वारम्

षट्कर्मोत्कृष्टमात्रात्पञ्चबहुत्वम्	३८२
बन्धकजीवानामित्यापञ्चबहुत्वम्	३८८
अल्पबहुत्वप्रदर्शकयन्त्रकाणि	४०६
अनेकजीवामित्यान्तरप्रदर्शकयन्त्रकम्	४०९

भूयस्काराधिकारः

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
द्वारनामनिर्देशः	४१२	भागद्वारम्	४४८
सत्पद्द्वारम्	४१२	परिमाणक्षेत्रस्पर्शनाद्वाराणि	४५४
स्वामित्वद्वारम्	४१८	कालद्वारम्	४६१
कालद्वारम्	४२०	अन्तरद्वारम्	४६८
अन्तरद्वारम्	४२६	भावद्वारम्	४७२
अङ्गविषयद्वारम्	४४०	अल्पबहुत्वद्वारम्	४७३

पदनिक्षेपाधिकारः

द्वारनामप्रतिपादनम्	४७९	स्वामित्वद्वारम्	४८१
सत्पद्द्वारम्	४८०	अल्पबहुत्वद्वारम्	४९८

वृद्धिबन्धाधिकारः

द्वारनामनिर्देशः	५०५	परिमाणद्वारम्	५१८
सत्पद्द्वारम्	५०५	क्षेत्रद्वारम्	५१९
स्वामित्वादिद्वारानामविशेषः	५०९	स्पर्शनाद्वारम्	५२०
स्वामित्वद्वारम्	५१३	कालद्वारम्	५२१
कालद्वारम्	५१३	अन्तरद्वारम्	५२३
अन्तरद्वारम्	५१४	भावद्वारम्	५२४
अङ्गविषयद्वारम्	५१६	अल्पबहुत्वद्वारम्	५२४
भागद्वारम्	५१७		

ગચ્છાધિપતિ 'સિદ્ધાંતમહોદધિ' આચાર્ય મગવંત શ્રીમદ્ વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મ. સા. ની જીવન જ્યોત

[કર્મસાહિત્યના આ 'પંચેસંબંધો' (પ્રદેશ બંધ) નામના ચોથા ગ્રંથનું સંપૂર્ણ પ્રેસમેટર કર્મ સાહિત્ય સર્જનના પ્રેરક પરમપૂજ્ય સ્વર્ગત પરમ ગુરુદેવશ્રી આચાર્ય મગવંત શ્રીમદ્ વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ અલોકન અને સંશોધન કરેલ. લગભગ તૈયાર થયેલા આ ચોથા ગ્રંથને તેઓશ્રી નિહાળે તે પહેલાં જ ક્રૂર કાલે તેઓશ્રીના સંયમપૂત આત્માને આપણી કચ્છેથી ઉપાડી લીધો. તેથી તેઓશ્રીના મધ્ય જીવનનો અક્ષર દેહ અહિં સંક્ષેપમાં અંકિત કરીએ છીએ.]

પ. પૂ. આચાર્યદેવ શ્રી વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજા બેટલે ગુણોની મૂર્તિ, શાસનના સ્તંભ, તેમના આચારમાં ગુણ, તેમના વિચારમાં ગુણ અને તેમની બાળીમાં ય ગુણ ! બે ગુણોની ફુલબાદીમાંથી બેટલા ફુલ-ગુણો ચૂંટવા હોય તેટલા ચૂંટી લો.....

૮૫ વર્ષના જીવનમાં ૬૮ વર્ષેનું સાધુજીવન ! ક્યારે તેઓ 'પ્રેમચંદ' માંથી 'પ્રેમવિજય' બન્યા ત્યારથી માંડી તેઓશ્રીએ આંતરિક ગુણસમૃદ્ધિને જ બહારવાનો નિશ્ચય કર્યો અને પ્રતિદિન, પ્રતિવર્ષ પોતાના બે નિશ્ચયને સફળ બનાવતા બનાવતા તેઓશ્રી ગુણોના કરોડપતિ બની ગયા ! છતાં તેઓશ્રી તો એમજ ચોક્કસ 'મારામાં બેબો કોઈ વિશેષ ગુણ નથી...' ક્યારે ક્યારે તેઓશ્રીની ક્ષીતલક્ષ્યામાં થેસી તેઓને સાંમલીએ ત્યારે ળીજાના ગુણો સાંમલયા મલે ક્યારે ય પળ તેઓના મુલ્લે તેઓશ્રીના ગુણોની પ્રશંસા સાંમલવા ન મલે ! આ જ તો તેઓશ્રીની ગુણસમૃદ્ધિ હતી ! નાનામાં નાના સાધુના ગુણ તેમનાં ક્યાલમાં હોય. ળીજા એને નગણ્ય સમજે તેની પણ વિશેષતા તેઓશ્રીના ચિત્તમાં વસેલી હોય. આ હતો તેઓશ્રીનો ગુણવૈભવ !

સ્વાધ્યાયમગ્નતા:-સમગ્ર સાધુજીવનનો પ્રાણ છે સ્વાધ્યાય. પૂજ્યશ્રીએ આ પ્રાણ નું જતન રૂસે પ્રાણોને લગાવીને કર્યું હતું, એના પરિપાકરૂપે તેઓશ્રીએ કર્મસાહિત્યનું મર્મમાહી પાંચિત્ય પ્રાપ્ત કર્યું, ૪૫ આગમ-મન્થોનું પરિશોલન કર્યું, તેમાંય છેદમન્થોના રહસ્યો તો તેઓએ આત્મસાત્ કરી લીધાં. આ બધાનો વિનિયોગ તેઓશ્રી પોતાના મુપાત્ર શિષ્યોમાં કર્યો. તાજેતરમાં તેઓશ્રીની નિભામાં બાઢ મુનિવરો વિપુલ કર્મસાહિત્યનું સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષામાં સર્જન કરી રહ્યા છે. લાલો રૂલોક પ્રમાણ સાહિત્ય લક્ષ્યાદિ ગયું છે; અને છપાઈ રહ્યું છે. પૂજ્યશ્રી આ કાર્યોમાં સતત રસ લઈ છુવોગ્ય માર્ગદર્શન પણ આપી રહ્યા હતા.

ત્યાગપ્રિયતા:-તેઓશ્રીએ પોતાના જીવનમાં અપૂર્વ ત્યાગ કરીને બાહ્યસંસ્થા પર વિજય મેલઝ્યો હતો. સાધુજીવનમાં તેઓશ્રીએ ૫૦ વર્ષ બેટલા રીર્ષકાલથી ફલ, મેવા, મીઠાઈ ચગેરેનો ત્યાગ કર્યો હતો. ક્યારેક તો મહિનાના મહિનાઓ છુવી માત્ર થે જ ળીજ પર ચલાવ્યું હતું. તેજ રીતે ઉપધિ પણ તેઓશ્રી ઘણી જ મલ્પ રાખતા. પોતાના અધિકારનું બંકે ય પુસ્તક કે પેન ન મલે. જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રે તેઓશ્રી ત્યાગની માનનાને મૂર્તિમંત બનાવી શક્યા હતા.

ઉપસંયમપાલન:-સાદી અને નિર્દોષ ગોચરી, સમિતિ-ગુપ્તિતો જાગતો ઉપયોગ, મહાવ્રતોના જતનમાં પૂર્ણ સાથવાની ...તેમાંય ચતુર્થ મહાવ્રતનું અગ્નિશુદ્ધ પાલન અને તે માટે 'નવવાદો' ના રક્ષણ નો સ્વૂપ સ્વૂપ જાગૃતિ ધર્મધ્યાનની નિરતર લગન.... દેશકથાદિ વિક્યાઓથી વિરક્તિ....આ થથી વાતોથી પૂજ્યશ્રીનું જીવન કીર્તત સંયમનું દર્શન કરાવતું હતું.

બાહ્યિતો પ્રત્યેના કર્તવ્યપાલનમાં સર્વથ આયકક્તા:-તેઓશ્રીએ પોતાના સંયમજીવન દરમિયાન સેંકડો બાત્માઓને ચારિત્રી બનાવ્યા, જેના પરિણામે આજે શ્રી જૈનસંઘમાં તેઓશ્રીનો સમુદાય સર્વાધિકસંક્યામાં

मोक्ष के. अनाथी विदेश बढ़ियाती बात तो मे छे के तेमो कोई जीवने चारित्री बनाववामात्रमां इति कर्त-
व्यता श्रीदी समजता, परंतु ते आत्माना संयमविकासमां पण पूर्ण लक्ष आपता.

आभितो प्रत्ये तेमोश्रीमां चार मुख्य गुणो तरवरी आवता (१) गंभीरता, (२) उदारता, (३) प्रेमाळता अने
(४) सहिष्णुता, आ गुणोने अपूर्व प्रभाव पण पड्यो हतो. जेसके मुनिगण तेमोश्रीना पुनित सांनिध्यने बळगी
रह्यो. आ चार गुणोना बळगी तेमोश्रीमे अनेक मुनिभोने अन्धा ज्ञानी बनाव्या, केई मुनिभोने मोटा
तपस्वी बनाव्या. केई मुनिभोने उच्च कक्षाना व्याख्याता बनाव्या, अने केई मुनिभोने संघमां मोभादार बनाव्या.

संबंध तपश्चर्या:-६०-६५ वर्षो सुधी निरंतर भेकासणानो तप. तेमां पण उणोदरी अने रसस्वाग तो
खरा ज ! द्रव्यसंक्षेप अने कायक्लेश पण साथे ज, उनाळो होय के शिष्यलो मध्याह्न वेलामे बहार स्थंडिल
जघानुं ते जघानुं ! उनाळामां पण रस दस अने पंदर-पंदर माइलोने विहार करवानो ते करवानो ज !

कासब रक्षा.-ज्यारे ज्यारे भगवंत श्री जिनेश्वरदेवना शासन पर आंतरकाळ आक्रमणो आवतां त्यादे तेमोश्री
जीमां बर्षां ज कार्यों गोण करी नास्तता अने मे आक्रमणोने प्रतिकार करवामां ज पोतानी अने पोताना आभि-
तोनी समान व्यक्तिभोने विनियोग करी देता, दा-त.-ज्यारे मुबद्द राखनी विधानसभामां 'बालदीक्षा प्रतिबन्धक'
बील आव्युं त्यादे ते बील पास न बई जाव ते माटे तेमोश्रीमे अथाग परिश्रम उठाव्यो हतो. जेवी रीते ट्रस्ट
भेकटना प्रसंगो. देवद्वयारिनी रक्षानी बाबतमां, भिक्षा-बील बसते...तेमोश्री पोतानाची शक्य प्रतिकार कार्यां
विना रक्षा न हता. बुद्धावस्थामां पण अने युवानने शरमावे तेठळुं काम करीने तेमोश्री श्रीजिनशासन प्रत्येनुं
मृण फेडवा पुरुषार्थ कर्षे ज जाता हता.

बेवचामां अपूर्व धैर्य.-पूव्यश्रीने वर्षोधी 'करता वा' नो दुःखावो रह्यो. ज्यारेक तो मे दुःखानो माझा
मूकी दे, छतां पूव्यश्रीना मुखे न कोई फरियाद के हास बोच ! मे तो मे पड्यो दुःखावो थतो होय ते पड्युं
दवावीने श्री भगिहूत परमात्माना जापमां लीन होय ! तेमांच छेळा छ सात वर्ष धो तो दर बर्षे कोईने
कोई दर्दोने सखत हुमलो आवे, पण अपूर्व धैर्य अने अद्भुत सहन शक्ति तो अमना ज. बातबातमां 'दवानुं'
नाम छे जे पूव्यश्री नही ! क्यां सुधी चाले त्यां सुधी तेमोश्री दवाने अक्षता ज नही. मुनिभोना अत्याग्रह
धी ज्यारेक लेवी पडे तो क्यां रोग हलको पड्यो के दवाने अमराई पर चढावी दे ! दर्द हळवुं पडतां तुरत
ज कमसाहित्यना सूक्ष्म पदार्थाना चित्तमां जुबकी मारी दे ! समुदाय-संघ-शासननी चित्तमां कागी जाव !

महान ग्लान सेवा:-स्वसमुदायमां के परसमुदायमां क्यां पूव्यश्रीने खबर पडी के 'साधु ग्लान' छे.
तरत ज दोबी जाय. ग्लान साधुनी पास बेसे, जाणे सगी मा बेठी, सांत्वन आवे, आराधनातुं लक्ष आवे,
सेवामां साधुजो आपे; पोते बारबार आव-जा कर्षां करे.

पूव्यश्री रात्रे निद्रा पण मात्र बे-त्रण कळाक छे. बाकी संपूर्ण रात्रिमे तेमो भला अने तेमोश्रीनुं स्वा-
ध्याय-ध्यान मळुं !

बारिक कार्यों शासननी प्रभावना:-पूव्यसुरभिगधते गुजरात, सौराष्ट्र, महाराष्ट्र, खानदेश, राजस्थान
बगोरे प्रदेशमां हजारो माइलोने विहार करी लालोमनुष्योमां घमंजागुति प्रसरावी, सेंकडो जीवोने संयमी
बनाव्या, अनेक जिनमंदिरनां निर्माण कराव्यां. पूव्यश्रीनी निष्क्रमां अनेक प्रतिष्ठाभो अंजन-शलाकाभोन अन्व
महोत्सवो उजवाया. लालो रुपिथानां दानदेवार्थ. श्री मनुजचगिरिराज आदि तीर्थाना संघ नीकल्या खास
करीने मुंबई-अमदावादमां तेमज राजस्थानमां तेमोश्रीना वरद हस्ते अनेक शासनप्रभावनानां कार्यों बर्षां.

अही तो मात्र तेमोश्रीना गुणोने ज गावानो प्रयत्न कर्षो छे. बाकी तेमोश्रीना जीवनमां जेवा अनेक
प्रसंगो पडेला छे के जेमां तेमोश्रीना भव्य व्यक्तित्वमां दर्शन बई शके.

शासनमा .. संघना अध्येय, अहीसो साधुश्रीना परमगुरु, तप-त्याग-संयमवृत्ति मानगरिष्ठ पूजनीय
प्राचाय भगवंतना मे सद्गत प्राप्त्याने कोटि कोटि धंदन !

જૈનસંઘના જ્યોતિર્ધરનો સમાધિપૂર્ણ સ્વર્ગવાસ

સંયક્ષીશ્વર્યાધાર, વાત્સલ્યચારિણિ, સિદ્ધાંતમહોદય, કર્મશાસ્ત્રચિંતક, ૩૦૦ મુનિમોના નેતા, જૈનશાસનના જ્યોતિર્ધર, શ્વસનશિતાજ ગચ્છાધિપતિ, ૫૦ પૂ. આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજા સંવત્ ૨૦૨૪ ના વૈશાલ વર્ષ ૧૧ ને ગુરુવારે રાત્રે ૧૦-૪૦ મિનિટે ૫. પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ આદિ ૭૦ મુનિ ભગવંતો, તથા સંઘની હાજરીમાં સાધુભગવંતોના મુક્તે નવકાર-મંત્ર, ચત્તારિ મંગલ આદિતું શ્રવણ કરતા કરતા તથા સ્વયં ધીર ધીરતું નામ જપતા જપતા, સહુને સમાધીને કર્મવિપાકનું ચિંતન કરતા સમાધિપૂર્વક કાલકર્મ પામ્યા.

પૂ. સૂરીશ્વરજી જૈનશાસનમાં આશાલગોશાલ પ્રખ્યાત છે. પૂજ્યશ્રીનું જીવન રત્નત્રયીની મળ્ય સાબનાથી ઓતપ્રોત હતું. ત્રણસો સાધુમોના બે શિરતાજ હતા. અનેક મહાત્મામોના તથા સંપોના આશ્રયભૂત હતા. સંયમ-બગીચાને સ્ત્રીલક્ષનાર બે કુશલ માઠી હતા. બે મહાપુરુષની અંતિમ પળો કેટલી સમાધિમય અને આરાધનામય હતી તેનું ટૂંકમાં બાલેશ્વન કરવાનો આ પ્રયાસ છે.

આ મહાપુરુષને છેલ્લા ૭ સાત વર્ષથી હાર્ટની (હૃદયની) તકલીફ અવારનવાર થતી અને ત્યારથી તેઓ વિહાર કરી શકતા નહિ. અક્તશિષ્યો પૂ. બી ને શિષિકામાં ડેચકી વિહાર કરાવતા. ગત જેઠ સુદ ૧૦ મે પૂ.થી સખાત પધાર્યા. દિવાલીથી સ્વાસ્થ્ય બગડવા માંછળું પળ વપ્તે થોડું થોડું સારું થતું હતું, ચૈત્ર વર્ષ ૮-૬ ના દિવસોમાં શ્વાસની તકલીફ સ્ત્રુ જ થવા માંધી પળ યોગ્ય ઉપચારથી બેસી ગઈ. ત્યાર પછી પળ અવારનવાર શ્વાસની તકલીફ ઉપડતી અને ઉપચારથી બેસી જતી.

જીવનના છેલ્લા ચાર દિવસ થી તેઓ સ્વસ્થ હતા. વૈશાલ વર્ષ ૧૧ ના દિવસે પળ બાલો દિવસ સ્વસ્થતા હતી. તે દિવસે પળ પધારાવેલ શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંતના ત્રણ વાર દર્શન કર્યા. છેલ્લા દિવસોમાં તેઓશ્રી રોજ ત્રિકાલ દર્શન કરતા હતા. ચપોરે મકાનમાં બેકવાર શિષ્યોના હાથ પકડીને આંટો માર્યો, મકાનમાં માંકડની વિરાવના થથી જવાના કારણે વિરાવનાના મયથી તેઓ શ્રી મકાન ચલવાનો વિચાર કરતાં છેવટે સાંજે પોતાના ફોલ માંધી બીજા ફોલમાં તેઓશ્રીની પાટ લાવવામાં આવી, તે વલતે પળ તેઓશ્રી ત્યાં ચાલતા જ આવ્યા હતા.

સાંજે પ્રતિક્રમણ સ્વસ્થતા પૂર્વક કી સંધારા પોરિસિ અળાવી. ત્યાર બાદ બેક મુનિ પાસે કેટલાંક સ્તવનો સાંમલ્યાં, ત્યાર પછી બેક બાલકે ત્રણ સ્તવન સંમલ્યાં. તે પળ વસ્ત્રિતે સાંમલ્યાં. ૧છી પળ બીજા બેક મુનિએ શાંદ્રીયા મુનિવરની સજ્જાથની ચોથો ઢાલ "અળસણ સ્વામણ" સંમલાથી તે પળ વસ્ત્રિતે સાંમલી, ત્યાર પછી લગભગ નવ વાગે સુરિમંત્રનો પટ ગળવા માટે મૂકાવ્યો. ફરિયાવહી કરી પળ અંદર મુંઝવણ થવા માંધી બેટલે પટ ગળવાનો રહેવા દીધો, શ્વાસની તકલીફ થવા માંધી, સાથે રહેલા મુનિવરો સ્તવન-સજ્જાથાદિ સમજાવવા લાગ્યા, તેટલામાં પૂજ્યશ્રી સ્થંહિલ જઈ આવ્યા, સ્થંહિલથી ઉઠ્યા પછી શરીરમાં અસ્વસ્થતા, પીઠા થવા માંધી સાથે સાથે અંદરની જાગૃતિ પળ થવા માંધી, જાળે, તેઓ શ્રી સમજી ગયા કે આ મારી છેલ્લી અવસ્થા છે. અને તેથી "ધીર ધીર" નું નામ જપવા લાગ્યા 'હું થાય છે? દુસાથો થાય છે?' ચપોરે પૂછતાં 'મારા કર્મનો ઉદય છે. મને સંમલાયો, હું સમાયું છું.' અમ પોતે જાતે જ કહેવા લાગ્યા. ખાનુ-ખાનુ ૫૦ પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાદિ ૭૦ મુનિભગવંતો તથા આશ્વકગળ ઉપસ્થિત હતા. મુનિઓ "ચત્તારિ મંગલ .. યવો હું નાત્થ મે કોઈ .. શ્રિહૃતો મહુ વેવો...આમેમિ સબ્બ જીવે ચપોરે સંધારા પોરિસિની ગાથાઓ સંમજાવવા લાગ્યા, પૂજ્યશ્રી સ્ત્રુ સાધવાનીથી સંમલતા હતા. જાગૃત હો? બેમ પૂછતાં ફશારથી હા પાડી, અમ, અમલો કલાક લગભગ વ્યથા ચાલી, પળ સ્ત્રુ જ સાધવાની અને સમતા હતી તેઓ શ્રી વેઠા હતા તે લગભગ સાઠા દસ વાગે પાટ ઉપર આઠા ઢલી પડ્યા. તેઓશ્રીના પટાલંકાર ૫૦ પૂ. આચાર્ય-

द्वेष श्रीमद् विजय रामचंद्रसुरीश्वरजी महाराजा आदिने छेलेले कानमां जोरधी नवकार संभळाय्या. अने आम नवकार मंत्रने सांभळता सांभळता १०-४० मिनिटे तेजोश्रीनो आत्मा ६७॥ वर्षना निर्मळ चरित्रने पाळी जिन शासननी आराधना द्वारा स्व-परनो अपूर्व उपकार करी परलोकमां प्रयाण करी गयो.

मुनिजोमे आधार स्तंभ गुमाव्यो, संधे एक काबेल सुकानी सोयो, शासननो शिरताज चाल्यो गयो, अभ्या-
स-अगव नो तेजस्वी सूर्य आचमी गयो, संयमना बगीचाने खीळवी विकसित करनार माली अट्टश्य थयो.

मुनिजोमे वज्रघात अनुभव्यो, साधु-साध्वीभो रबी रक्षा, आवकोरह्या, आविकाभो रबी सौ गमगीन बनी
गया, समाचार फेळतां वातावरण शून्य बन्युं. वद् १२ नो प्रभाते लोको स्वभातमां उमटया मांडया हजारो लोको
भेकत्र थया. स्वभातना जैन जैनेतर सर्वेमे कामकाज व्यवहार-व्यवसाय बंध राखी अंजली आपी. बार बारो
जैनशाळानो होळ चिक्कार भरायो, अंतिम संस्कारने लगती वछामणीभो शरु यई. हजारोना भांकडा वधता
चाल्या, रु.३१००१ नी उछामणी अग्निसंस्कारनी बई. बीजी पण तेठली अ लगभग यई. १ बारो निकलेली
स्मशान यात्रा ४ बारो अग्निसंस्कारना स्थळे पहुंची, अले, अग्निभे तेमना देहने भस्मीभूत कयो पण तेमनी
संयम यात्रा तो अमर यई गई.

कोटिकोटि बंदन हो अे स्व-पर कल्याणना चिंतक, परमसंत, अध्यात्मयोगीने जैनशासन-
ना मुकानी स्वर्गत छरीश्वरजीने !

भारतीय-प्राच्य-तत्त्व-प्रकाशन समितिना ग्रन्थ प्रकाशनमां लखायेली रकमो ग्रन्थ प्रकाशनमां सहायकोनी शुभ नामावली

★

ग्रन्थ प्रकाशन सहायको

- २००००) श्री गुजराती श्वे० तपागच्छ ज्ञानसाता कलकत्ता
१००००) पूज्य आचार्य देव श्री दानसूरीश्वरजी ज्ञान मन्दिर पौषधशाला, ज्ञान सातामांथी अमदाबाद
१००००) शा. खूबचन्दजी अचलदासजी तथा रतनचन्दजी हीराचन्दजी पिढवाडा
१००००) श्री पिढवाडा सपना ज्ञानसाता " "
१००००) ५०००) शा. लालचन्द छगनलाल पिढवाडा तथा ५०००) श्री साद्वी पाटीयानो उपा-अय तरफथी ६० पुस्तराजजी हीराचन्दजी
१००००) शा. भायचंदजी रायचंदजी हुंसाजी पिढवाडा
१००००) साद्वीया कुटुम्ब तरफथी
१. हीराचन्दजी गुलाबचन्दजी " "
२. भूरमलजी सरैमलजी " "
३. अमृतमलजी कस्तूरचन्दजी " "
४. मनरूपचन्दजी जवानमलजी " "
५. वीरचन्दजी पूनमचन्दजी " "
१००००) शेट चम्पकलाल नवलचन्द दमणवाला, शेट सौभागचन्द नवलचन्द दमणवाला
१००००) शेट शंतिदास खेतसी ट्रस्ट तरफ थो
१००००) शेट हीराचन्दजी जेरूपजी पादरलीवाला (कुमार एजेन्सीज बम्बई)
१००००) शेट छगनलाल कस्तूरचन्द बम्बई
१००००) शेट जीवतलाल प्रतापसीभाई " "
१००००) शेट चेलाजी वनाजी कोल्हापुर
१००००) श्री तपागच्छ अमर जैन शाला ज्ञान-सातामांथी खंभात
१००००) सुरेन्द्रनगर जैनसंघ ज्ञानसातामांथी सुरेन्द्रनगर

- १००००) दशपोरवाड जैन संघ ज्ञानसाता मांथी अमदाबाद
६०००) पिढवाडा बहेनोना ज्ञानसाता नी उपज मांथी अमदाबाद
५०००) श्री विद्याशाला जैन संघ अमदाबाद
५०००) भीमवी कान्ता बहेन हिन्दुमलजी राठांब कोल्हापुर
५०००) शेट पन्नालालजी पूनमचन्दजी साद्वी
५०००) शेट गुलाबचन्द गफलभाई घाटकोपर बम्बई
५०००) शेट रमणलाल वजेचन्द अमदाबाद
५०००) कान्तिनलाल बिमनलाल कोलसावाला " "
५०००) शेट रमणलाल बिमनलाल " "
५०००) श्री गिरधर नगर जैन संघ ज्ञानसाता " "
५०००) शेट हुकमीचन्दजी राठौड कोल्हापुर
५०००) शेट मन्नालालजी रीखवाजी लुणावा
५०००) शेट मूलचन्द डाह्याभाई इलाळ खंभात
५०००) शेट कल्याणभाई मणीलाल अमदाबाद
५०००) शेट असूतलाल हरगोविंददास " "
५०००) शेट खेताजी वनाजी बम्बई
५०००) शेट दत्तभाई नीपाणी
५०००) शेट मनुभाई कल्याणभाई अमदाबाद

जनरल फण्ड

- २५०१) शेट जेठालाल चुनीलाल धीवाला बम्बई
१५०१) शेट भिमिभल कुन्दनमल (घाणेराव) अमदाबाद
१३०१) श्री जावाल जैन संघ, जावाल
१०००) श्री वीरमगाम जैन संघ, भाणंदजी कल्याणजी पेटी, वीरमगाम
१२०१) शेट टेकचन्दजी नथमलजी नाथा (राजः) दीपल गांव
१०००) छोडालाल नगीनदास वीपल गांव
१०००) शेट रजनीकांत दळीचन्द दोसी बम्बई

- ૧૦૦૧) શેઠ પુનીલકાલ ગુલાબચન્દ્રજી જાણલ
 ૧૦૦૧) પૂજ્ય સાધ્વીજી મં રત્નપ્રમાણીના સદ્-
 ઉપદેશથી ૧૫૦ શેઠ અમૃતલાલ મોહનલાલના
 બેવાર્થે
 ૬૦ ચિમનલાલ મોહનલાલ અમદાવાદ
 ૧૦૦૧) મર્ષન્ટ સોસાઈટી „
 ૧૦૦૧) શેઠ પોપટલાલ પુરુષોત્તમદાસ બન્ધર્ઈ
 ૧૦૦૧) શેઠ ગોવિન્દજી જેવંત સોના „
 ૧૦૦૧) શેઠ વાચનંદ રામચંદ દૂધવાલા „
 ૧૦૦૧) શેઠ આનંદજી ધરમસી શાપરીઆ „
 ૧૦૦૧) શેઠ સોમચન્દ પાનાચન્દ „
 ૧૦૦૦) શ્રી અષ્ટેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ „
 ૧૦૦૧) શ્રી નવાદીસા જૈન સંઘ નવાદીસા
 ૭૦૦) શેઠ ઝીવરાજ નાનચન્દ સૂરત
 ૫૦૦) પૂ. બા. શ્રી સિદ્ધિસૂરીશ્વરજી ના બ્રાહ્મણર્થી
 સાધ્વીજી મં સૂર્યાશ્રીજીની મારફત જ્ઞાન-
 પૂજાના ૬૦ હીરાલાલ મળીલાલ
 ૫૦૦) શ્રી બોસવાલ જૈન સંઘ સંભાત
 ૫૦૦) શ્રી નવસારી જૈન સંઘ પાર્શ્વનાથ મગવાનની
 પેઠી નવસારી
 ૨૫૦) શ્રી જ્ઞાનપુર જૈન સંઘ અમદાવાદ
 ૧૧૦) શ્રી દસાપોરવાઢ સોસાઈટી „
 ૫૦૦) શ્રી માંઢવી જૈન સંઘ માંઢવી
 ૫૦૦) શેઠ પ્રેમચન્દ્રજી પારસમલ બન્ધર્ઈ
 ૫૦૧) શેઠ સોહનરાજજી રૂપાજી „
 ૫૦૧) બાઈમૂની બાલાભાઈ સાંકલચન્દ સામલાની
 પોલ અમદાવાદ
 ૧૦૧) ધીરજીલાલ દામજી માંઢવી
 ૧૦૧) પંકજ સોમાઈટી અમદાવાદ
 ૩૨૫) દશા પોરવાલ સોસાઈટી „
 (પરચુરણ સ્મરણના)
 ૨૦૧) શ્રી સવેળી ઉપામય દ્વાજાપટેલની પોલ „
 ૧૦૧) શેઠ લાલચન્દ્રજી રામમલજી „
 ૧૦૧) ગંગાબેન મોહનલાલ
સેતના ગ્રાહકો
 ૧૨૦૫) શેઠ દલીચન્દ ધરમાડી સુલકી પૂના

- ૧૦૦) શ્રી કાલુશીની પોલના ઉપામય જ્ઞાનસાતા
 માંથી
 ૧૦૧) અહમદનગર જૈન સંઘ રિષભ-સંમય-જૈન
 રવેં સંઘ
 ૩૦૧) પંચ પોરવાલ જ્ઞાનસાતા કાલિન્દ્રી (સિરોહી)
 ૩૦૧) શ્રી અમલનેર જૈન સંઘ
 ૩૦૧) શ્રી નંદરવાર જૈન સંઘ
 ૩૦૧) માલેગાંવ જૈનસંઘ ગુજરાતી પંચ
 ૩૦૧) શ્રી ભીવંડી જૈન સંઘ ભીવંડી
 ૩૦૧) શ્રી પાંચોરા જૈન સંઘ પાંચોરા
 ૩૦૧) શ્રી જલગાંવ જૈન સંઘ જલગાંવ
 ૩૦૧) શ્રી સગમનેર જૈન સંઘ સંગમનેર
 ૩૦૧) શ્રી લીંચ જૈન સંઘ લીંચ
 ૩૦૧) મુનિ શ્રી કેશલશિજયજીના ઉપદેશ થી
 ૩૦૧) શ્રી પાલેજ જૈન સંઘ પાલેજ
 ૩૦૧) શ્રી નદીયાદ જૈન સંઘ નદીયાદ
 ૩૦૧) શ્રી મળીયારનો ઉપામય રામનપુર
 ૩૦૧) શેઠ લક્ષ્મીચન્દ અમ્બાલાલ અમદાવાદ
 ૩૦૧) શેઠ રાયચન્દ્રજી લુમ્બાજી પિંઢવાઢા
 ૩૦૧) શેઠ માળેકચન્દ છત્રાજી છાટાલી
 ૩૦૧) શેઠ વાકુભાઈ મોહનલાલ પાટળવાલા
 બન્ધર્ઈ
 ૩૦૧) શેઠ રમણલાલ જેસીગભાઈ જરીવાલા
 ૩૦૧) શેઠ મૂલચન્દ રામચન્દ દશપોરવાઢ
 ૩૦૧) ચન્દુલાલ ઝીવાભાઈ „
 ૩૦૧) શેઠ મોહનલાલ છોટાલાલ „
 ૩૦૧) શેઠ મયામાઈ મળીલાલ „
 ૩૦૧) અજવાલી બેન કે. પોપટલાલ નરસીંગદાસ
 અમદાવાદ
 ૩૦૧) જયંતીલાલ મોતીલાલ કોટવાલ „
 ૩૦૧) મળીલાલ પ્રેમચન્દ કીનસાવવાલા „
 ૩૦૧) મહાસુલભાઈ કચરાભાઈ „
 ૩૦૧) ફૂલચન્દ કાલીદાસ „
 ૩૦૧) વેલાભાઈ મહાસુલભાઈ „
 ૩૦૧) મયામાઈ લક્ષ્મીચન્દ „

૩૦૧) શેઠ નગીનદાસ ચંદુલાલ	અમદાવાદ
૩૦૧) હિંમતલાલ મળીલાલ	"
૩૦૧) પાનાચન્દ્ર વંગલચન્દ્ર	"
૩૦૧) મોગીલાલ વૈષ્ણવચન્દ્ર	"
૩૦૧) અમૃતલાલ મોહનલાલ	"
૩૦૧) કંચરલાલ હિંમતલાલ	"
૩૦૧) શ્રી વિદ્યવનંદીકર જૈન રીલીઝીયન ટ્રસ્ટ સોસાઈટી	અમદાવાદ
૬૦૧) શ્રી વિદ્યવનંદીકર જૈન સંઘ	"
૩૦૧) શેઠ મનુભાઈ લલ્લુભાઈ પ્ઝીયાલી	"
૩૦૧) શેઠ સુધાકરભાઈ મનસુલરામ	"
૩૦૧) શેઠ રતીલાલ કેશવલાલ	"
૩૦૧) શ્રી સિદ્ધાર્થ સોસાયટી પાઠશાળા	"
૩૦૧) શેઠ ગિરધરલાલ કાલીદાસ	"
૩૦૧) શેઠ ચન્દ્રકાંત મળીલાલ પટેલ	"
૩૦૧) શેઠ મયાભાઈ સાકરચન્દ્ર	"
૬૦૧) શ્રી સંવેગી પગથીયાનો ઉપાશ્રય	"
હાજા પટેલની પોલ,	
૩૦૧) શેઠ શંકરલાલ છોટાલાલ જૈન નગર	અમદાવાદ
૩૦૧) શેઠ છોટાલાલ લલ્લુભાઈ વારૈયાલાલ	"
૩૦૧) શેઠ મોહનલાલ જમનાદાસ	"
૩૦૧) શેઠ કાંતીલાલ ત્રીકમલાલ	"
૩૦૧) શેઠ ચન્દુલાલ મોહનલાલ સ્વસ્તિક સોસાઈટી	"
૩૦૧) શેઠ અમૃતલાલ દલસુલભાઈ હાજી શાંતિનગર	"
૩૦૧) શ્રીમતી લીલાવતી રમણલાલ રાજેન્દ્રકુમાર	"
૩૦૧) પૂજ્ય પં. શ્રી રંજનવિજયજી મં. ના સદુ-લ્પદેશથી શ્રી નીપાળી જૈન સંઘ નીપાળી	"
૩૦૧) શેઠ ભગવાનજી તેજમલજી પિંચવાલા	"
૩૦૧) શેઠ અનુતમલજી આવવાનમલજી પાંચરલી	અમદાવાદ
૩૦૧) શ્રી લાલબાગ જૈન ઉપાશ્રય બેનોતરફથી	"
૩૦૧) શેઠ રતીલાલ મંગલજી	"
૩૦૧) શેઠ હિંમતલાલ સુવચન્દ્ર	"

૩૦૧) શેઠ સોમચન્દ્ર પોપટચંદ સંભાવ	"
૩૦૧) શ્રી ચન્દ્રમણિબેન માવજીભાઈ	"
૩૦૧) શેઠ રણછોડદાસ શેષકરણ	"
૩૦૧) શેઠ કાંતીલાલ મળીલાલ	અમદાવાદ
૩૦૧) શેઠ દલસુલભાઈ નાથાલાલ	"
૩૦૧) શેઠ રતીલાલ કચરાભાઈ	"
૩૦૧) શેઠ છોટાલાલ વસ્તાચંદ	"
૩૦૧) શેઠ સૌભાગચન્દ્ર લલ્લુભાઈ	"
૩૦૧) શેઠ પરશોતમદાસ છોટાલાલ	"
૩૦૧) મોગીલાલ વાદીલાલ	"
૩૦૧) મધાનજી લક્ષ્મણીની કં.	"
૩૦૧) શેઠ કેશવલાલ પુત્રીલાલ	"
૩૦૧) શેઠ મળીલાલ સૌભાગચન્દ્ર દોસી સુદાનવાલા	"
૩૦૧) શેઠ પ્રાણલાલ સુન્દરજી	"
૩૦૧) સાધનની બેનો તરફથી હં. છગનભાઈ	"
૩૦૧) નવલબેન સાકલચન્દ્ર ધીરચન્દ્ર	"
૩૦૧) મનકરા જૈન સંઘ જ્ઞાન મંદિર (હં. સુલકી ધનજી)	"
૩૦૧) ચન્દ્રબેન ચીમનલાલ પંકાભાઈ	"
૩૦૧) શેઠ ગાંગજી માનજી (શ્રી દેવપુર, કચ્છ) હં. સુરચન્દ્રભાઈ	"
૩૦૧) શેઠ અમૃતલાલ મગનલાલ વાલોદીયા અમદાવાદ	"
૩૦૧) શ્રીમતી મળીબેન અમૃતલાલ હીનાભાઈ	"
૩૦૧) શેઠ રમણીકલાલ વાવુલાલ	"
૩૦૧) સુરબાલ જૈન સંઘ હં. સુરચન્દ્રભાઈ	"
૩૦૧) શેઠ હસ્તીમલજી વાલચંદજી	"
૩૦૧) ત્રણ બહેનો મલીને	"
૩૦૧) બહેન મૃદુલા ચિમનલાલ જગાભાઈ	"
(દશાપોરવાલ સોસાઈટી અમદાવાદ)	
૩૦૧) શેઠ શંતિલાલ નગીનદાસ દશાપોરવાલ સોસાઈટી	અમદાવાદ
૩૦૧) પૂજ્ય સાધ્વીશ્રી મં. રોહીણાશ્રીજી મારફત રમણલાલ વજેચન્દ્ર	"
૩૦૧) પૂજ્ય સાધ્વીશ્રી મં. કંચનશ્રીજી ઠાલની પોલના	અમદાવાદ
૩૦૧) શ્રી નવાલીસા જૈન સંઘ	નવાલીસા

- ૩૦૧) શકરીબેન ચુનીલાલ પદમશી સાળવ
 ૩૦૧) મીઠાલાલ કલ્યાણચન્દ પેઢી કપડબંજ
 ૩૦૧) શ્રી વાવ જૈન સંઘ વાવ
 ૩૦૧) શ્રી તપાગચ્છ જૈન ડપાશ્રવ, શામલાપોલ, અમદાવાદ
 ૩૦૧) શેઠ કાંતીલાલ સાકરચન્દ મોકલચન્દ ,,
 ૩૦૧) શેઠ જીવરાજ નાનચન્દ ચાહવાલા સુરત
 ૩૦૧) શ્રી જોપાટી જૈન સંઘ હ.મુખારમાઈ
 ૩૦૧) શ્રી ધુલીયા જૈન સંઘ શીતલનાથ
 મગધાનની પેઢા ધુલીયા
 ૩૦૧) સપથી દેવકરણ મુલજી જૈન પેઢી
 જૈન સંઘ મલાઠ (વમ્બઈ)

- ૩૦૧) વિજય દેવેન્દ્રસૂરીશ્વરજી જૈન જ્ઞાન ધંધાર
 માંઢવી (કચ્છ)
 હંભાલજી આસકરણ માંઢવી કચ્છવાલાની
 ધર્મપત્ની સામુશાઈ
 ૩૦૧) શ્રી ગાંધીધામ જૈન સંઘ ગાંધીધામ
 ૩૦૧) શ્રી ડીલાવતીબેન રસીકલાલ પાટણવાલા
 વમ્બઈ
 ૩૦૧) શ્રી જૈન રવે. મહાસભા ઉત્તરપ્રદેશ
 હસ્તીનાપુર (મેરઠ)
 ૩૦૧) શ્રી લુણાવા જૈન સંઘ હ. મનાલાલજી
 લુણાવા (રાજસ્થાન)
 ૩૦૧) મોહનલાલ શ્રીમોવનદાસ સુ.વઈ
 ૩૦૧) રસીકલાલ ચુનીલાલ દશાપોરવાઢ
 ૩૦૧) જુનાઢીસા જૈનસંઘ જૂના ઢીસા
 ૩૦૧) રતીમાઈ મળીલાલ કાપઢીયા અમદાવાદ

॥ ॐ ह्रीं नमः ॥

॥ श्रीशङ्खेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ॥

॥ सकलानामरहस्यवेदिपरमज्योतिर्विष्ण्वीमद्विजयदानसूरीश्वरसङ्गुह्यो नमः ॥

*

卐

*

प्रवचनकौशल्याधार-सुविहिताग्रणी-गच्छाधिपति-परमज्ञानप्रभावक-सिद्धान्तमहोदधि-
कर्मशास्त्रनिष्णाता-ऽऽचार्यदेवश्रीमद्विजयप्रेमसूरीश्वरपादानां पुण्यतमनिभायां
तदन्तेवासिबृन्दविनिर्मितं मुनिश्रीजयचोषविजय-धर्मानन्दविजय-
वीरशेखरविजयसंगृहीतपदार्थकं मुनिश्रीवीरशेखरविजय-
विरचितमूल्याधारकं प्रेमप्रभाटीकाविभूषितम्

बंधविहारणं

तत्र

प्रेमप्रभाटीकाप्रमलहृत्तः

(मूलपयविः)

परस्त्रबन्धो

(मूलप्रकृति-प्रवेशबन्धः)

卐

टीकाकारमङ्गलवचनानि

(प्रेमप्रभाटीका) —

卐 विधाप्यथो वृषाङ्गो ★ वृषविभुविभवो विषविस्तीर्णवर्णः □,

❖ शैवेयो विश्वताता * जलरुहमिव यश्छेदयामास इन्धम् ।

एकान्तध्वान्तमेदी नतनयनिपुणश्चित्रगुर्निष्कलङ्कः ,

● ओदीरो 卐 भक्तपार्श्वोऽतिमिहिरसुषमः श्रेयसे नोऽस्तु सार्वः ॥१॥

卐 श्लेषोल्लसितसूचम-क्षान्ति-नेमि-पार्श्व-वर्धमानजिनपद्मकस्तुत्यात्मकं लग्भरावृत्तम् ।

★ आदिनाथपक्षे- वृषः=वृषभः, 'श्वभो वृषभो वृषः' इत्यभिधानचिन्तामणिः, अङ्गः=विहङ्गम्, वृषोऽङ्गो यस्मेति विग्रहः प्रायः । शेषजिनचतुष्कपक्षे- वृषः=अद्विसाविलक्षणो धर्मः, तदुक्तमभिधानचिन्तामणौ-
“धर्मो पुण्यं वृषः” इति, अङ्गः=ध्वजः, विग्रहशरीरं तु पूर्ववदेव ।

□ वर्णशब्देनाऽत्र शारिरिकवर्णो बोध्यः, यदा वाचादीनां गुणा ज्ञेयाः, अथवा निर्मलवस्त्रेऽवगन्तव्यम् ।
तदुक्तं—“वर्णोऽक्षरे गुणे यशसि” इति ।

यदीयः स्वान्ताम्बिर्धर्मपुरवचनोदाममल्ला,
 विकारं नीतो नो ललितललनानां सुरपतेः ।
 यदीयां गां ओतुं परममुदयाऽऽयान्ति हरयः,
 जिना वीरान्तास्ते प्रददतु शर्म नोऽनवरतम् ॥२॥ [शिक्षरिणी]
 रामदेवौ विजेता गणधरनिवृतौ ग्रामणीयोंगिराजाम्,
 यो नाकेसे सशस्त्रे सति विपुलबली कम्पयामास मेरुम् ।
 गर्भेऽम्बार्तिर्न भूयादिति निजजननीभक्तये निश्चलोऽभूत्,
 लोकाध्यक्षः स वीरो भविकजनकुमुद्वोषवैवातुकः स्तात् ॥३॥ [सगंधरा]
 ज्योतिर्विदां परतमो व्रतिनां वरेण्यः,
 प्रश्नोचरेषु चतुरस्तरणिप्रतापी ।
 ओदानसूरिरचलः कृतिसङ्गवादे,
 कक्षीकरोतु सततं मम दासभावम् ॥४॥ [वसन्ततिलका]
 स्वाध्यायध्यानमग्नः प्रवरगुणनिधिः कर्मसाहित्यनिष्णः
 सिद्धान्ते मिद्वबुद्धिः शमरसजलधी राजते प्रेमसूरिः ।
 गण्डकासे विशाले ★भयुनिपरिवृतो ऋराजराजप्रकारः,
 दृष्ट्वा यं *चं चकौरीव चतुरमुनिधीः संनरीनति शुभ्रा ॥५॥ [सगंधरा]

आद्यपृष्ठटीप्पनकम्

- ❖ नेमिनाथपक्षे- शिवाया = समुद्राविजयनृपतिजायाया अपत्यं पुमान् शैवेयः, 'द्विस्वरादनयाः' (सिद्धहेम० १।१।७१) इति 'एयण्' प्रत्ययः । शेषजिनचतुष्कपक्षे- शिवा = कल्याणकारिणी वनिता, विप्रहृदयः प्रत्ययश्च यथोक्त एव ।
- * शान्तिनाथपक्षे- विश्वसेन इति शान्तिनाथस्य पितुर्नाम, 'ते लुग्वा' (सिद्धहेम० ३।२।१०८) इति सूत्रेण सेनपवस्य लुकि विश्वः, यथा भीमो भीमसेनः' इति न्यायाद् विश्वोऽपि विश्वसेनः, तातः=पिता, विश्वस्तातो यस्येति विप्रहृशीरम् । शेषजिनचतुष्कपक्षे- वनोति विस्तारयतीति तात, तनोति हि भगवान् जग-
 ष्जन्तुजातजातिजसामरणादिदुःखप्रदद्वज्ज्वालाकलापकलोदश तदाधानलक्ष्मनैकनिदानमूलमधुरवचनशरि-
 रुष्ट्यादिना बाह्याभ्यन्तरलक्ष्मीम्, विश्वभय=विश्ववर्तिसत्त्वसमूहस्य तात इति विश्वतातः ।
- वर्धमानस्वामिपक्षे- श्रिया घनघातिकर्मकदम्बकविदारणेन प्राप्तयाऽचलातुलाभलकेवलज्ञानस्वरूपा गुक्तो वीरः श्रीवीरः । शेषजिनचतुष्कपक्षे-विप्रहृत्स्वरूपं यथोक्तमेव, परं 'श्रीवीरः' इति पदं विशेषणवा-
 चकमवगन्तव्यम् ।
- ★ पार्श्वनाथपक्षे- पार्श्व = पार्श्वनामा वैवाह्यकरो यक्षः, भक्तः पार्श्वो यस्येति विप्रहः । शेषजिनचतुष्कपक्षे-
 भक्त्यां त्वं प्रणिधानानां भक्तजनानां पार्श्वः-पार्श्वस्थ इति भक्तपार्श्वः ।
- ★ "नक्षत्रं तारका ताराक्योक्तिषी भयुद्बुद्बुद्" इत्यभिधानचिन्तामणिः ।
- ❖ "चन्द्रस्तु मातृपौत्राजो राजराजो" इति शेषनाममात्रम् ।
- "चस्त्री चन्द्रचौरयोः" इत्येकाक्षरनाममात्रम् ।

यस्य कल्याणप्रभारङ्गसङ्गतो धामकं मतिसरोजम् ।

संखिलमपि विकस्वरतां प्राप्तं स्वगुरुसाम्राज्ये ॥६॥ [महाविपुलाचार्य]

विस्तीर्णोऽसौ सविबीयन् यन्यासपदभूषितो जीयात् ।

चित्रपवित्रचरित्रः हेमन्ताहः प्रगुहतरणिः ॥७॥ [मुलवि०] शुभम् ।

गुणैर्ललितशेखरं ललितशेखरं नामतः ,

सहोदरचरं गुरुं ललितसंयमश्रीपतिम् ।

पवित्रगुणमन्दिरं श्रमरसाम्बुधिं मूर्तशं ,

जितेन्द्रियकदम्बकं स्मरणमानये भावतः ॥८॥

[शृण्वी]

विवरणेऽतिदुर्गेऽस्मिन् , दिग्दर्शनपरायणात् ।

व्रतित्वन्दारकानत्र स्मरणपथमानये ॥९॥

[अनुष्टुप्]

यस्याः कृपाकृपाणी सन्देहलताविलासविस्तारम् ।

छिन्ते सा बाग्देवी मे वचनविलासदाऽस्तु सदा ॥१०॥

[पञ्चम्या]

हरिभद्राविद्यरीणां, क ज्ञानाम्बुधिर्विस्तृतिः ।

ज्ञानविन्दुरतिस्तोकः, क च मे मन्दमेघसः ॥११॥

[अनुष्टुप्]

तथापि प्रेमसूरीणां , प्रकृष्टप्रेरणावशाद् ।

ग्रन्थे बन्धविधानाख्ये, मौलानामष्टकर्मणां ॥१२॥

[अनुष्टुप्]

वृत्तिं प्रवेशबन्धस्य, कर्तुं मुपक्रमे मुदा ।

अतोऽप्रास्त्वञ्जसा प्रेम-प्रेरणामन्त्र इष्टदः ॥१३॥

[अनुष्टुप्]

[त्रिमिर्धिशेषकम्]

इह खलु नरकतिर्यग्मर्त्यामर्त्यगतिनिबन्धनासुखसमुदयैकारणकर्मकष्टकलापाकीर्ण-
कामादिकरालिकालिकदम्बकलिल-कायकर्मकलुषिता-ऽज्ञानान्धकाराकीर्ण-परिग्रमन्मदमदोन्मत्त-
मतङ्गजसमज-व्याप्तविषयवासनावारिवार-विस्तीर्णविस्तृमरविविधविषयविषयविलिखितविस्तारऽसारसंसार-
सत्रं परिजिहीषुभिरलोलाविलासतुलकेवलविलासालङ्कृता-ऽधरीकृतामृतमन्दानन्दालय-सिद्धिसौख्यं
प्रेप्सुमिर्थाशक्तिं परोपकृतौ प्रयतितव्यमिति स्याद्वादानवधविद्याविशालबलविलितानविद्यायिवाम्बु-
वर्षाकारि-वादिङ्गुरङ्गसङ्गमेङ्गश्वेतपिङ्गसङ्काश-स्याद्वादिभिरुपदिष्टम् । तत्र परोपकारो द्रव्यभावमेदाद्
हैविष्यं समाश्रयति । वसुवसतिवसनमोजनविभाणनादिजनितोपकारो द्रव्योपकारः । अमन्दानन्द-
हेतुसद्वर्त्मवितरणकृतोपकृतिर्भावोपकृतिः । तत्र तच्चातन्त्रविवेकविद्याविशारदा भावोपकारमेव तात्त्विकं
मन्यन्ते । यतोऽञ्जनपानवसनादिदानजनितोपकारसुखं किञ्चित्कालमेव स्थायि । द्रव्योपकारविधानेन
सुखीकृतोऽपि प्राणी पुनर्दुःखमाप्नु भवति, दुःखनिदानविगमाभावात् । पुरुषोत्तमप्रदक्षितचर्मदानतः
पारम्पर्येण दुःखबीजं दहतीति दुःखं न पुनः प्ररोदुमर्हति । जिनप्रीतिवर्धनोऽपि भुतचरित्रमेदाद्

शिष्टाचारपरिपालनार्थं च मङ्गलं विधेयम् । अतः प्ररूपितप्रकृतिस्थितिरसबन्धः क्रमप्रप्तसकषायप्रदेश-
बन्धनिरूपयिषाधिकरणान्तःकरणो ग्रन्थकुदादौ प्रारिप्सितप्रदेशबन्धनिरूपणस्य निर्विघ्नसमाप्त्यर्थं
मनसि कृतं प्रारब्धकार्यप्रतिबन्धकीभूतविघ्नोपशमकेऽदेऽतानमस्कारात्मकं मङ्गलं मानसिकमङ्गल-
स्य स्वेतरव्यक्तिदुर्बोधत्वादुन्वेषां मङ्गलकर्तव्यताशिक्षार्थं ग्रन्थे निबध्नाति—

अहं गिरुवममाहृष्यं पणमिअं सिरिअं तरिख्खपासपहुं ।

वोच्छेमो सकसायं पएसबंधं गुरुपमाया ॥१॥

(प्रे०) ‘अहं वोच्छेमो’ इति क्रियाकारकसम्बन्धः, अथेति शब्द आनन्तर्यार्थः,
रसबन्धप्रतिपादनानन्तरमित्यर्थः, ‘वोच्छेमो’ इति, ‘वचक् व्याप्ते’ इति वच्धातोः भविष्यन्त्या
‘मो’ प्रत्ययः, ‘सोच्छादय इजादिषु हिलुक् च वा’ [सिद्ध० ८।३।१७२] इति सूत्रेण वच्धातोः ‘वो-
च्छ’ इत्यादेशः, वक्ष्याम इत्यर्थः, किं वक्ष्याम इत्याह—‘पएसबंधं’ इति, प्रदेशानां=कर्मपुद्गलानां
बन्धः वक्ष्यमाणमिध्यात्वादिहेतुभिरात्मना सह बह्वयःपिण्डवत् क्षीरनीरवद् वा सत्स्मीभवन्
प्रदेशबन्धः, तं वक्ष्यामः, कथम्भूतं प्रदेशबन्धमित्याह—‘सकसायं’ इति, कषायेन सह प्रवर्तते
इति सकषायः, ‘सहस्तेन’ [सिद्ध० ३।१।२४] इति बहुव्रीहिसमासः, ‘सहस्य सोऽन्यार्थे’ [सिद्ध०
३।२।१४३] इति सूत्रेण सहस्य ‘स’ इत्यादेशः । अत्रार्थं भावः—प्रदेशबन्धो द्विविधः, तद्यथा-कषाय-
प्रत्ययोऽकषायप्रत्ययश्च, तत्र मिध्यादृष्टिगुणस्थानकादारम्य सूक्ष्मसम्परायं यावत्कषायोदयो वर्तते
एव, ततः सूक्ष्मसम्परायं यावत्प्रदेशबन्धस्य कषायोदयसहकृतत्वात्स प्रदेशबन्धः सकषायोऽभिधी-
यते, उपशान्तमोहगुणस्थानात् सयोगिकेवल्लिगुणस्थानं यावत् कषायोदयमावः, ततस्तस्य कषायो-
दयासहकृतत्वात् स प्रदेशबन्धोऽकषाय इत्यभिधीयते । तथा योगस्य हान्या हीनो योगस्य
वृद्ध्या चाधिकः प्रदेशबन्धो भवतीति प्रदेशबन्धे योगस्य प्राधान्यमवसीयते ।

तदुक्तं पूर्वधरश्रीमदुमास्वातिवाचकपदैः स्वनिर्मितप्रज्ञाभरतिप्रकरणे—

तत्र प्रदेशबन्धो योगातदनुभवनं कषायवशात् । स्थितिपाकविशेषस्तस्य भवति लेद्याविशेषेण ॥

अतः कषायसहितयोगाद् यः प्रदेशबन्धः स सकषाय इति गीयते, कषायरहितयोगाद् यः
प्रदेशबन्धः सेऽकषाय इत्यभिधीयते । गुणस्थानेषु मीमांसा तु तथैव विधेया । अत्र तु सक-
षाय एव प्रदेशबन्धो निरूपयिष्यते, अतोऽकषायप्रदेशबन्धव्यवच्छेदनार्थमुक्तं सकषायमिति । किं
विधयेत्याह—‘पणमिअं’ इति, प्रोपसर्गपूर्वकाद् “णमं प्रकृत्वे” इति ‘नम्’ धातोः ‘प्राक्कले’ [सिद्ध०
५।४।१७] इति सूत्रेण ‘क्त्वा’ प्रत्ययः, ‘क्त्वस्तुभक्त्यनुषाणाः’ [सिद्ध० ८।२।१४६] इति सूत्रेण क्त्वाप्र-
त्ययस्य ‘अ’ इत्यादेशः, प्रक्रम्येत्यर्थः, न च भवेत्यनेनापि सिध्यति, किं प्रकारोन्लेखेनेति वाच्यम्,
प्रकारस्य मानसिकनमस्कारद्योतित्वाद्बुद्धासनमस्कारनिराकारित्वाच्च । तदुक्तं श्रीसिद्धहेमचन्द्र-
न्यासादौ—

“प्रकारो मानसिकं द्योतयति, उपहासनमस्कारं च निराकरोति,
नमस्यं तत् सखि । श्रेम चण्डारसितसोदर । क्रमकशिमनिःसारमारम्भगुरुदम्बरम् ॥ इत्यादिष्व” ।
अत्र प्रणम्येत्यनेन नमस्कारात्मकं मङ्गलं स्थापितम् । मङ्गलं हि प्रायः त्रिविधं निरूप्यते,
तद्यथा-नमस्कारात्मकमाशीर्वादस्वरूपं वस्तुनिर्देशलक्षणं च । तत्रायं नमस्कार्यप्रतियोगिकस्वापकर्ष-
बोधकस्वीयव्यापारविशेषरूपम् । द्वितीयं स्वेष्टदेवतादेः स्वाभीप्सितप्रार्थनात्मकम् । तृतीयं तु नमस्कारा-
दिकं विना स्वपूज्यदेवतादिस्तुतिस्वरूपम् । नम्रधातोः सकर्मकत्वात् कं प्रणम्येत्याह—“सिरिअंत-
रिक्खपासपहु” इति, श्रीअन्तरिक्षपार्श्वग्रन्थम्, प्रभवतीति प्रभुः, “शंखंस्वयंविप्राद् भुवो दुः” (सिद्धं
५।२।८४) इति भूधातोः द्वि ‘उ’ प्रत्ययः, स्वामीत्यर्थः, सृष्ट्यति ज्ञानेन सर्वभावानिति पार्श्वः,
अथवा पार्श्वो वैयावृत्यकरो यक्षः, तस्य
नाथः पार्श्वनाथः, ‘ते लुग् वा’ (सिद्धं ३।२।१०=) इति सूत्रेण नाथशब्दस्य लुकि पार्श्वः, नैरुक्ताः
पुनरेषमाहुः— प्रभौ गर्भस्थे जनन्या निशि क्षयनीयस्ययाञ्चकारे सपौ दृष्ट इति गर्भानुभावोऽय-
मिति मत्वा पश्यतीति पार्श्वः, धावापृथिव्योऽन्तरीक्षत इत्यन्तरिक्षम्, पृषोदरादित्वात्साधुः, गगन-
मित्यर्थः, अयतीत्येवंशीला श्रीः, “दिष्टुद्-दृष्टुद्-जगज्जुह्-वाक् प्रादु धी-मी०” [सिद्धं ५।२।८३] इति
किंप्रत्ययान्तो निपात्यते, पार्श्वनामा प्रभुः पार्श्वग्रन्थः, “मयूरध्वंसकेत्याद्यः” (सिद्धं ३।१।११६)
इति मध्यमपदलोपिसमासः, अन्तरिक्षे स्थितः पार्श्वप्रभुः अन्तरिक्षपार्श्वप्रभुः, श्रियाऽष्टमहाप्रा-
तिहार्यलक्षणया युक्तोऽन्तरिक्षपार्श्वप्रभुः=श्रीअन्तरिक्षपार्श्वप्रभुः, जिनेश्वराणामष्टमहाप्रातिहार्याणीत्यम्—
मनोकवृत्तः सुरपुष्पवृष्टिर्विषयन्निश्चामरमासनं च भामण्डलं दुन्दुभिरातपत्रं सस्मातिहार्योणि जिनेश्वराणाम् ।
यद्वा चतुर्विंशदतिशयरूपया श्रिया युक्तः, देवाधिदेवानां चतुर्विंशदतिशया एवम्—

‘तेषां च देहोऽद्वैतरूपगन्धो, निरामयः स्वेदमलोच्चितश्च ।

‘श्वासोऽब्जगन्धो’ रुधिरामिषं तु, गोक्षीरधाराचचलं क्षयिषम् ॥१॥

‘माहारनीहारविचिस्त्वष्टदय-श्चत्वार एतेऽतिशयाः सहोत्थाः ।

‘क्षेत्रे स्थितिर्योजनमात्रकोऽपि, नृदेवतिर्यग्जनकोटिकोटेः ॥२॥

‘बाणी नृतिर्येकसुरलोकाभाषा, संवादिनी योजनगामिनी च ।

‘भामण्डलं चारु च मौलिपुष्टे, विषम्बिताहर्पनिमण्डलमि ॥३॥

साम्रे च गन्धुतिशतद्वये ‘रुजा, ‘वैरेतयो’ ‘मार्थतिवृष्टय-‘वृष्टयः’ ।

‘‘तुर्भिन्नमन्यस्वकचक्रतो’ ‘भयं, स्थामैत एकादश कर्मघातजाः ॥४॥

‘ले चर्मचक्रं’ चमराः ‘सपाद-पीठं सुरेन्द्रासनमुष्णलं च ।

‘छत्रत्रयं’ रत्नमयो ध्वजोऽकिञ्च-म्यासे च चामीकरपङ्कजाणि ॥५॥

‘धमत्रयं चारु’ चतुर्मुल्लङ्घता, ‘चैत्थद्रुमोऽधोवदनाश्च कण्टकाः’ ।

‘द्रुमानतिद्रुन्दुभिनाद्’ उरुचकै-धतीऽनुकूलः’ शकुनाः प्रदक्षिणाः ॥६॥

‘गन्धाम्बुवर्ष’ बहुवर्णपुष्प-वृष्टिः’ ‘कचद्ममनसाप्रवृद्धिः ।

‘चतुर्विधामर्त्यैर्निकाककोटि-जंघन्वभावादपि’ पार्श्वदेशे ॥७॥

‘‘श्रुताभिन्निर्वाधाणां-मनुकूलत्वमित्यमी ।

एकोनविंशतिर्देव्या-श्चतुर्विंशक-मीलिताः ॥८॥

ननु श्रीपार्श्वप्रभोरन्तरिक्षस्थितत्वं कथमिति चेद्, मा त्वरिष्ठाः, पार्श्वप्रभोरन्तरिक्षस्थानो-
दन्त इदेषावस्ताद् वक्ष्यामः । किंविशिष्टं श्रीवन्तरिक्षपार्श्वप्रभूमित्याह—“गिरुवमम्याह्व्य” इति,
निरुपममाहात्म्यम्, निर्गतोपमा यस्माद् तन्निरुपमम्, “प्रातर्वपरिनिरादयो गत-कान्त-कृष्ट-नलान-कान्ता-
द्यर्थाः प्रथमाद्यन्तैः” [सिद्ध. १३।१।५०] इति प्रादिबहुव्रीहिसमासः, महाश्वासात्मा चेति महात्मा,
“समहृत्परमोत्तमोत्कृष्टं पूजयाम्” [सिद्ध. १३।१।१००] इति कर्मधारयममासः, महात्मनो मायः=माहा-
त्म्यम्, मावे ‘टयण्’ प्रत्ययः, महिमेत्यर्थः, निरुपमं माहात्म्यं यस्यासौ निरुपममाहात्म्यः, तं
निरुपममाहात्म्यम्, अतुल्यप्रभावमित्यर्थः, श्रीमदन्तरिक्षपार्श्वप्रभोनिरुपममाहात्म्यमिदेषावस्ताद्
वक्ष्यामः । ननु यदि श्रीमदन्तरिक्षपार्श्वप्रभोनिरुपममाहात्म्यस्तर्हि कथं कल्पतरुकामकुम्भादिभिरु-
पमीयते ? इति चेद्, प्रतिविधीयते, परमार्थतः श्रीमदन्तरिक्षपार्श्वनाथो निरुपममाहात्म्य एव,
तथापि “अरुन्धतीदर्शनन्यायेन” बालजनानामनवगतभगवन्माहात्म्यानां पारमार्थिकभगवन्माहात्म्य-
बोधाय पूर्वपिभिः कल्पतरुकामकुम्भादिनोपमीयते । बालजना लोकतः कामधेनुकामकुम्भादीनां
प्रभावमवगच्छन्ति, पार्श्वप्रभोमाहात्म्यं च न जानते, अतस्तैरुपमिते भगवति बालजना बहुमान-
पुरस्सरं भगवद्दर्शनपूजनादिषु प्रवर्तन्ते, गते च काले ते परमार्थतो भगवन्तं निरुपममाहात्म्यत्वेनाव-
गच्छन्ति, इति निरुपमोऽपि भगवान् बालजनोपकाराय कामधटादिनोपमीयते । अथ तत्त्वदृष्ट्या
निरुपममाहात्म्योऽपि भगवान् वनेचरदृष्टान्तेनानुमीयते-यथा विपरीतशिखिततुरङ्गमापहतो नर-
बाहनाभिधो भूपतिर्विपिने पतितः, तत्र ध्रुचूटादिभिः पीडितः केनचिद् वनेचरेण शीतलविमलजल-
मधुरमञ्जुलफलादिदानेन सन्तोषितः । ततः स्वसेनायां संप्राप्तायां राज्ञा स वनेचर स्वेन सार्कं स्व-
कीयनगरे समानीतः, स्वावासासन्नसौधे च स्थापितः । तत्र कौशेयकांशुकतुरगमोदकादिनाना-
वस्तुदानेन सृशमावजितः । कियद्वर्षानन्तरं स्वकुटुम्बे स्मृतिपथमागते स मीलनार्थमेकाक्येव वने
गतः । स्वावासं गतः स मीलितानां स्वजनानामभ्यर्णे स्वभोजनादिदृष्टान्तं निवेदयति । तदानी-
मस्मादि कीदृशमासीदिति स्वजनैः पृष्टः स उपमानाभावादेवमवोचत्—वाजिनो हि हरिणरोक्ष-
सक्षिभाः, कपित्थविन्वफलाभा मोदकाः, गिरिकन्दरासङ्काशा आवासाः, भूर्जपत्रसमानानि दुकूलानि,
तालपत्रसवर्णानि सुवर्णरत्नाभरणानि, कपर्दिकाहारप्रख्यानि कर्णसुवर्णकुण्डलानि, हारार्धहारदीनि
गुञ्जाफलहारनीकाशानि । इत्येवं पुलिन्दबुद्धिवद् भगवदुपमानानि ज्ञेयानि धीषणैः । ननु
हसद्बुद्धिबलजीवितकालादिदुःखमारेऽस्मिन् भवतेदृशं निरूपणसामर्थ्यं कथं प्राप्तमिति जिज्ञासायां
स्वगुरो बहुमानं प्रदर्शयन् स्वौदृत्यं च परिहरन्नाह—“गुरुपसाया” इति, प्रसादः कृपा, गुरोः
प्रसादाद् गुरुप्रसादात्, “गम्बयपः कर्माकारे” [सिद्ध. २।२।७४] इति पञ्चमी विभक्तिः, गुरुकृपां
प्राप्येत्यर्थः । गुरुप्रसादो गुरुविनयाधीन इति ग्रन्थकृताऽत्र ग्रन्थनिरूपणशक्तौ गुरुप्रसादेतुप्रदर्श-
नेन मोक्षमार्गज्ञापनायां गुरुविनयस्य प्राधान्यं ज्ञापितम् । जिनशास्त्रेऽपि गुरुविनयः गुणकाम-
कुम्भस्याविद्यमाकर्षणम्, श्रेयोलक्ष्म्या अतन्त्रं बन्धीकरणम्, मुक्तिरुन्द्यां अमूलं कार्मणम्, गुरुकृपा-

सम्पन्ना अलुप्चाटनं संवननम्, केवलज्ञानकमलाया अमन्यं मूलकर्म, सर्वश्रेयसावद्वितीयं भाजनं प्रदर्शितः । तथाहि—गुरुविनयेनालुपमासीमगुरुप्रसादः, गुरुप्रसादाद् विपुलविमलभुतज्ञानावाप्तिः, भुतज्ञानाद् निरतिचारचित्रपवित्रचरित्रप्राप्तिः, चरित्रेण नैकदुःखनिबन्धनसंसारपारावारवर्तितु-
 कर्माश्वनिवृत्तिः, आश्वविरमणाद् संवरः, संवरेण कर्मेन्धनकलापकुशातुकल्पबाह्याभ्यन्तरमेद-
 मिषतपःसामर्थ्यं प्रकटीभवति, तपस आत्मप्रदेशेभ्य उपप्लुक्तविपाकानां कर्मपुद्गलानां परि-
 छटनरूपा निर्जगा भवति. निर्जगासकाशदशेषक्रियानिरोधः, क्रियानिरोधोद्योग्यवस्था लभ्यते,
 ततश्च नित्यमभयं मोक्षसुखमाविर्भवति, इत्येवं विनयः सर्वकल्याणानां मूलम्, तदुक्तम् 'वक्तुष्टेऽ-
 नूपेन' (२१/३६) इति सिद्धहेमव्याकरणसूत्रस्य वृत्तौ सङ्गृहीतुश्चिरोमणित्वेन दृष्टान्तीभूतैः
 पूर्ववर्तीमदुमास्वानिवाचकपादैः स्वनिर्मितप्रशस्तरतिप्रकरणे—

विनयफलं शुद्ध्या गुरुशुभ्रपाफलं श्रुतज्ञानम् ।
 ज्ञानस्य फलं विरतिर्विरतिफलं चाश्वनिरोधः ॥७२॥
 संवरफलं तपोबलमथ तपसो निर्जराफलं दृष्टम् ।
 तस्मात् क्रियानिवृत्तिः क्रियानिवृत्तेरयोगित्वम् ॥७३॥
 योगनिरोधाद् भवसन्ततिक्षयः सन्ततिक्षयान्मोक्षः ।
 नन्मान कल्याणानां सर्वेषां भाजनं विनयः ॥७४॥

अपरं च—

शास्त्रागमादृते न हितमस्ति न च शास्त्रमस्ति विनयवृत्ते ।
 तस्माच्छास्त्रागमलिप्सुना विनीतेन भवितव्यम् ॥६६॥
 कुलरूपवचनयौधनघनमित्रैश्चर्यसंपदपि पुंसाम् ।
 विनयप्रशमविहीना न शोभते निर्जलेव नदी ॥६७॥
 न तथा सुमहाश्वरपि वस्त्राभरणैरलङ्कृतो भाति ।
 अतश्चैलमूलनिकषो विनीतविनयो यथा भाति ॥६८॥

तथा गुरुप्रसादोल्लेखेन श्रेयःकार्यं यथा स्वेष्टदेवतास्मरणादि विधेयं तथा स्वगुरुपादानामपि
 स्मरणादि कर्तव्यमित्यपि सूचितमिति ध्येयं श्रेष्ठशीशालिभिः । निरुपमाहात्म्यं श्रीजन्तरिक्षपा-
 र्श्वप्रणम्य गुरुप्रमादात् सकषायं प्रदेशवन्धं बह्याम् इत्यन्वयः ।

अथात्र मङ्गलाधारायां नमस्कारे चतुस्त्रिंशदतिशयसङ्ख्याहकातिशयचतुष्टयमच्चे कः केन
 पदेन सूच्यत इत्यभिधीयते—

“गिरुवममाहृष्य” इत्यनेन पूजातिशयः प्रदर्शितः, अत एव महांशासाचात्मा इति महात्मेति
 “सन्सहस्रमोक्षमोक्षं पूजायाम्” (सिद्ध०३/१/१०७) इत्यनेन पूजायां समासः, “सिरिजंतरीकृष्ण-
 पास्तपहु” इत्यनेन वचनातिशयः सूचितः, “भिया पञ्चत्रिंशद्व्यागुणरक्षणया युक्तः” इति वृत्तप-
 क्रमणाद्, वचनातिशयश्च न ज्ञानातिशयं विना सम्भवतीति वचनातिशयेन ज्ञानातिशय आक्षिप्यते,
 ज्ञानातिशयश्चापायापगमातिशयं विना न भवितुमर्हतीति तेनापायापगमातिशयाच्चेयः क्रियते ।

अथात्र कश्चित्प्रश्नचञ्चुः प्रकाशते—ननु मङ्गलं शास्त्राद् भिन्नमाहोस्विदमिदम् ? भिन्नमिति चेत्, शास्त्रस्यामङ्गलत्वापत्तिः, मङ्गलमिदंत्वाद्, यच्च स्वरूपतोऽमङ्गलं तदन्यमङ्गल-
कदम्बकेनाऽपि मङ्गलीकर्तुं न शक्यते, स्वभावस्य व्यावयितुमशक्यत्वाद्, नहि खलु काचः
स्वरूपेणावैदूर्यमणिः सन् केनापि कश्चमपि वैदूर्यमणीक्रियते, अतो मङ्गलोपन्यासो व्यर्थः,
स्वकार्याकरणात्, तथापि मङ्गलोपादाने आग्रहश्चेदनवस्थाप्रसङ्गो दुर्वारः, तथाहि— यथा
प्रागमङ्गलस्य सतः शास्त्रस्य मङ्गलमुक्तं तथैव मङ्गलान्तरमपि वक्तव्यम्, आद्यमङ्गलमिदानींऽपि
तदमङ्गलत्वाद्, एवं मङ्गलान्तरमिदानींऽप्यन्यन्मङ्गलमभिधातव्यम्, न्यायस्य तुल्यत्वात्, इत्थं
पुनरपि मङ्गलं वक्तव्यमिति समापतन्त्यनवस्था केन निवार्यते ? अथामिदमिति पञ्चस्तदा शास्त्र-
स्यैव मङ्गलत्वादन्यमङ्गलोपादानं निरर्थकमेव, अमङ्गले हि मङ्गलमुपादीयते, यच्च स्वत एव
मङ्गलं तत्र किं मङ्गलविधानेन ? नहि शुक्रं शुक्लीक्रियते, नापि सिग्धं स्नेह्यते, अथ यदि
मङ्गलभूतस्याप्यन्यमङ्गलमुपादीयते तर्हि तस्याप्यन्यमङ्गलमुपादेयम्, मङ्गलरूपत्वाऽविशेषात्, पुनस्त-
स्यापि मङ्गलान्तरमुपादेयमित्यनवस्थापत्तिः,

अत्र प्रतिविधीयते—प्रथमपञ्चस्तावन्माङ्गलीक्रियते, अतो न तत्रोक्तदोषावकाशः, यदि वा
'तुष्ट्यन्तु दुर्जनाः' इति न्यायेन स्वीकृतेऽपि तस्मिन् न प्रागुक्तदोषप्रसङ्गः, यतोऽस्मिन् अगति
द्रव्याणि द्विविधानि, तथा—भावुकानि अभावुकानि च, तत्र यानि द्रव्याप्यन्यद्रव्येण स्वरूपतया
परिणामयितुं शक्यन्ते तानि भावुकानि, यथाऽऽप्रज्ञास्त्री, स हि निम्बनगर्भसंश्लेषेण निम्बत्वं याति ।
एवं पुण्यैः सह स्थितास्तिलास्तद्वृगन्धवासिता भवन्ति । तदुक्तम्—

“अथस्स य निबस्स य दोण्हं पि समागयाहं मूलाहं । संसग्गीए विणट्ठो भंनो निबत्तणं पत्तो ॥१॥ कुट्ट-
मेहि सह वसंता तिलापि तग्गंधिया हुंति ।

यानि द्रव्याणि परद्रव्येण स्वभावतया परिणामयितुं न शक्यन्ते तान्यभावुकानि, यथा वैदूर्य-
मणिः, स हि चिरकालं यावत् काचयुक्तोऽपि स्वकीयप्राधान्यगुणेन काचमात्रं नैति । तदुक्तम्—

भावुग अभावुगाणि अलोए दुविहाणि होति द्वाणाणि । बेरुलिमो तत्थ मणी अभावुगो अण्वण्वोहि ॥१॥

शुचिरपि अच्छमाणो बेरुलिमो कायमणिअ ऊप्पीसो । न खवेइ कायमात्रं पाहण्णगुणेन निभरणं ॥२॥

परं शास्त्राणि तु भावुकानि, ततस्तानि स्वरूपेणामङ्गलान्यपि मङ्गलेन स्वरूपतया परिणाम्यन्ते,
लवणप्रदीपादिवन्मङ्गलस्य स्वपरतद्रूपताऽऽपादने समर्थत्वात्, यथा हि प्रदीपः स्वपरप्रकाशनसम-
र्थत्वात् स्वं परं च प्रकाशयति, एवं यथा लवणं स्वपरलवणमिदंस्वभावाऽऽपादने समर्थतया स्वं परं च
लवणयति, एवं मङ्गलमपि स्वपरमङ्गलकरणसमर्थत्वात् स्वं परं च मङ्गलयतीति प्रथमपञ्चाभ्युपगमे-
ऽपि न कश्चिद् दोषोऽवतिष्ठते । परमार्थस्तु शास्त्रं मङ्गलमेव ।

द्वितीयपक्षोऽपि न मङ्गलोपादानानर्थक्यम्, शिष्यश्रेष्ठमीमङ्गलपरिग्रहाय शास्त्रस्यैव मङ्गलत्वानु-
वादात् । अयं माहः—कथं तु नाम शिष्यो मङ्गलमिदं शास्त्रमित्थेवं गृह्णीयादिति मङ्गलोपन्या-
सेन मङ्गलमिदं शास्त्रमनुष्यते । शास्त्रं स्वतो मङ्गलरूपत्वात् शिष्यो मङ्गलमिदं शास्त्रमित्थेवं न

गृह्येभ्यः तथापि स्वकार्यसाधनाय शक्तमेव, तस्य तथास्वभावत्वात्, तत्कथमन्यमङ्गलोपादानं निरर्थकं नेति चेद्, न, वस्तुतत्त्वपरिज्ञानविरहात्, विधेऽस्मिन् वस्तूनां शक्तयो विचित्राः, किञ्चिद् वस्तु तथास्वरूपेण गृह्यमाणं स्वकार्यप्रसाधनाय श्रद्धा, यथा मणिः, मणिर्हि मणिरूपतया गृह्यमाणः स्वफलप्रदानसमर्थः, न काचशकलतया, किञ्चिद् वस्तु स्वरूपेणागृह्यमाणमपि स्वकार्यं प्रसाधयति, यथा विषम्, तद्वि तथास्वरूपेणाज्ञातमपि भुक्तं सत् पञ्चत्वं प्रापयति, परं ज्ञात्वं तु मङ्गलं सदपि मङ्गलबुद्धया परिगृह्यमाणमेव मङ्गलफलसाधनाय प्रवर्षिष्य, साधुवत्, साधुर्हि स्वयं मङ्गलभूतोऽपि तद्बुद्धया गृह्यमाण एव प्रशस्तचेतोवृत्तेर्मव्यस्य मङ्गलकार्यं प्रसाधयति, अमङ्गलबुद्धया गृह्यमाणं ज्ञात्वं तु मङ्गलभूतमपि स्वकार्यं न करोति, यथा मङ्गलभूतोऽपि साधुः कालूपोपहतचित्रवृत्तेर्मव्यस्य मङ्गलकार्यं न विदधाति । नन्वेवं सति भवन्मते मनःसङ्कल्पप्राप्त्यादमङ्गलमपि वस्तु मङ्गलमत्या परिगृह्यमाणं मङ्गलकार्यं करिष्यति, न्यायस्य साम्यात्, न चैतद् कापि दृष्टम्, अन्यवादार्हः खलु त्वदीयवचनविलास इति, अत्रैवं प्रतिवचः, स्वरूपेण मङ्गलं सत् वस्तु मङ्गलमत्या परिगृह्यमाणं तत्कार्यापालम्, न पुनरमङ्गलं वस्तु, अमङ्गलं वस्तु तु स्वभावेनामङ्गलभूतत्वात् मङ्गलमत्या परिगृह्यमाणमपि मङ्गलकार्यं न विदधाति, लोकप्रसिद्धमेवेदम्, तथाहि— यदि कश्चित् सुवर्णं सुवर्णतया परिगृह्य प्रवर्तते तर्हि दरिद्रताविनाशादि तत्फलमासादयति, न पुनरसुवर्णं सुवर्णतया परिगृह्य प्रवर्तमानस्तत्फलमासादयति ।

पुनरपि पर्वतुयोगचषो विनेयः प्रकाशते—ननु ज्ञात्वास्त्य कथं मङ्गलता ? प्रतिबिधीयते, निर्जरा-
र्थत्वात्, तदपि कथमिति चेद्, ज्ञात्वास्त्य ज्ञानरूपत्वाद्, ज्ञानस्य च कर्मनिर्जराप्रबलहेतुत्वं सिद्धमेव ।
तदुक्तं—“जं भ्रमाणी कन्धं खवेइ बहुयाइ वासकोडीहिं । तमाणी तिहि गुत्तो खवेइ ऊसासमेत्तेणं ॥”
इत्यलमतिविस्तरेण । यद्यप्यत्र बहुवक्तव्यमवशिष्यते, तथापि ग्रन्थविस्तरमयादन्यत्र भगवतीर्थ-
करप्रवचनावितथतत्त्वप्रबोधप्रकटितप्रवरप्रज्ञाप्रकाशतिरस्कृतपरतीर्थिकचक्रप्रवादचान्तरप्रचारैः हरि-
भद्रादिस्वरिमिः प्रपञ्चितत्वाच्चास्मन्लेखिनी नाग्रे सञ्ज्ञायते ।

अत्र कर्तॄणां श्रोतॄणां चाविष्णेन स्वेष्टफलप्राप्त्यर्थं यथा मङ्गलं वक्तव्यं तथैव प्रेषावतामिह
प्रवृत्त्यर्थं प्रयोजनादिकमपि वक्तव्यम्, अन्यथा निष्प्रयोजनत्वात् कण्टकास्त्राभर्दनवत्, निरभि-
वेयत्वाद् ग्रहिलप्रलापवत्, असम्बद्धत्वात् दशदाडिमानि षड्रूपा इत्यादिवाक्यकदम्बकवत् वेत्या-
दिशङ्काः प्रेषावन्तो न प्रवर्तन्ते, तदुक्तम्—

प्रेक्षाषां प्रवृत्त्यर्थं फलादिश्रितत्वं स्फुटम् । मङ्गलं चैव शास्त्रयो वाच्यमिष्टार्थसिद्धये ॥१॥

अतः प्रयोजनादि प्रदर्श्यते—प्रकरणकर्तृश्रोत्रप्रेक्षा प्रयोजनं द्विविधम्, तदपि पुनरनन्तर-
परम्परमेवाद् द्विधा, तत्र प्रकरणकर्तृरनन्तरं प्रयोजनं सत्त्वानुग्रहः, श्रोतृष्व प्रकरणार्थपरिज्ञानम्,
परम्परं तु द्वयोरेपि निर्वाणावाप्तिः, यद्यपीदमिह साक्षात्प्रेक्षां तथापि सामर्थ्यादिवसीयते, तथाहि—
सत्त्वानुग्रहप्रवृत्त्या एव मुनिमतद्विका इदमुपदिशन्ति, तदनुग्रहेण चालुक्येण परमपदप्राप्तिरिति
वीरसंगमकमलकिञ्चनकञ्जरीकानां सुप्रतीतयेव, उक्तं च—

सर्वलोकोपदेशेन चः सत्त्वानामनुग्रहम् । करोति दुःखवृत्तानां स प्रान्तोत्पत्तिरिच्छिवम् ॥

श्रोताऽपि गुरुभ्यः प्रस्तुतप्रकरणार्थं विजानाति, परिज्ञाते च कर्मबन्धे ततः सम्यग् विरम्य निरति-
चारचारित्रं परिषान्पाऽतिदुष्करतपश्चरणं विधाय ध्रुक्प्रानघनञ्जयेन घातिकर्मन्धनकदम्बकं भस्मी-
कृत्य सकलकर्मविच्छेदकारिणैलेखीकरणं प्रविष्य निःश्रेयसपदमधिगच्छति । अथ सम्बन्धो दर्शये-
संबन्धो द्विधा, उपायोपेयमावलक्षणो गुरुर्वर्कमलक्षणश्च, तत्राद्यस्तर्कानुसारिणः प्रति, तद्यथा—वचनरूपा-
पथं प्रकरणमुपायः तत्परिज्ञानं चोपेयम्, द्वितीयस्तु श्रद्धानुसारिणः प्रति ।

अथ श्रीमदन्तरिक्षपार्थप्रभोरन्तरिक्षस्थितिप्रबन्धः प्रदर्श्यते, -किलैकदा रावणराजा स्वकार्यार्थं मालि-
सुमालिनौ कापि प्रेषितवान् । स्वविमानेन गच्छन्तौ तौ तीर्थं कृतप्रतिमां विस्मृतवन्तौ । तौ जिनार्चनमन्तरा
न भोक्तव्यमिति विपक्षिन्नातविनाशिपवित्रप्रतिज्ञाप्रियापरीतौ स्तः स्म, अतस्तद्विज्ञप्ताय मध्येमार्थं भोजन-
काले सञ्जाते रम्यावदातसिक्ताभिः पार्थ्वप्रभोर्मयमञ्जकमव्याभिनवमूर्तिं निर्माय पूजयामासतुः ।
ततस्तां प्रतिमामन्तःसरः स्थापितवन्तौ । दिव्यानुभावात् सा तत्र स्थिरीवभूव । ततः प्रमृति सरोज्रलं
विमलतां लेभे, क्षीणतां च न प्राप जातुचिदपि, परमपूज्यपार्थप्रभुपादपवित्रपरिचर्यापीयूषपानादिब ।
तदानीं विज्जिलपुरे श्रीपालभूपालं दैवस्तदीयश्रीकृतसौख्योत्कर्षमसहमान इव कुष्ठरोगेन सर्वाङ्गेषु
पीडितं चकार । आयुर्वेदविद्याविचक्षणसादङ्कारा विविधमेपयैस्तत्प्रतिकारं चक्रुस्तथापि सफलतां
नेयुः । अन्यदा स पृथ्वीपतिस्तस्मिन् सरसि लीलार्थमगमत् । तत्र तृपार्तः सन् तत्पद्माक्रीयममृत-
मिव निर्मलं जलं पीत्वा क्षणं स्वस्थोऽभवत्, ततो ह्रस्वप्रभुखावयवान् प्रक्षाल्य स्वगृहं ययौ । प्रक्षालि-
तास्ते सर्वेऽवयवा रैरोचिषो बभ्रुवुः । अन्येद्युः प्रातः पृथिवीशं कलशोतकान्तिं शीघ्र्य किमेतदिति
कौतुकपरीतमानसी राज्ञी प्रतिकृतिरिव क्षणं निश्चलतां गता । ततो भूपतिं वृत्तान्तं प्रपच्छ सा ।
नरेशोऽपि क्रीडाः र्धगमनप्रखालनादिकं सर्वोदन्तमाह स्म । कोऽप्यत्रातिशयोऽस्तीति ज्ञात्वा भूमृदपि
विस्मितो बभूव ।

पुनर्गत्वा तस्मिन् तदानीं स्नाने कृते स्पृष्टपार्थप्रभुशरीरस्य सलिलस्य स्पर्शमसहमान इव
कुष्ठरोगो नष्टः । ततो नैवेद्यबलिभूपादि विधाय “अत्रास्ति दैवतं यत्तद् प्रकटीभवतु” इति जुषोष ।
तस्यां रजन्यां च तत्रैव सुस्वाप सः । ब्राह्मणमुहूर्तेऽविष्टाता देवः स्वप्ने तमेवमवोचत्—भो
भूपाल ! भाविनः श्रीपार्थनाथस्यात्र प्रतिमा विद्यते, यत्प्रभावात् त्वदङ्गोत्थः कुष्ठरोगः क्षीणः ।
त्वमेनं जिनविम्बं शकटे संस्थाप्य सप्तवासरजाततर्णकौ नियोज्य स्वयं सारथीभूय शकटं चालय ।
यत्र त्वं युद्धं परावृण्व पृच्छतो द्रक्ष्यसि तत्रैवा मूर्तिः स्वास्त्यतीत्युक्त्वा देवो गतः । इतो भूमृदपि प्रभुष्य
प्रातः सञ्जाते सुराज्ञां सर्वामपि सम्मादितवान् । पार्थप्रभुप्रतिमाऽलङ्कृतशकटं चालयन् क्षितीशः
किञ्चिद् व्यतिक्रान्ते भूभागे प्रतिमाऽऽप्याति उत नेति शङ्कितः सन् सिंहावलोकनं कृतवानिति
प्रतिमा दिव्यानुभावातोऽन्तरिक्षे स्मिता, शकटस्त्वद्यो चचाउ । एनं चमत्कारं दृष्ट्वा राजाऽऽश्चर्या-
माश्रय्यै मिमन्त्रः । तत्र श्रीपुरमिव श्रीपुरासिबं मय्यनव्यनमरं निर्माप्य पार्थप्रभुप्रतिमाया उपरि
शेषुक्त्वा चत्वारस्तत्कालङ्कृतशिरं मञ्जुलभान्दिरमवीकरत् । पुरा नारी गर्गरिकाशुक्लौ षटौ स्व-

मत्स्यके न्यस्य तत्पुष्पिन्धवस्यावस्तात् प्रयायात् तावदन्तरं भूमिप्रतिमयोरासीत् । कालप्रभावात् कमशो
हृत्सं गच्छन्तदन्तरमिदानीं किञ्चिदेवावस्थितमिति श्रीमदन्तरिक्षपार्श्वप्रश्र्वरणारविन्दकिञ्जलके
चञ्चरीकायमाणा जनता वदति ॥१॥ अत्र निरूपयिष्यमाणमधिकारचतुष्कं प्रतिपादयिषुराह—

अहिगारा मूलपयडिपयसबंधमि अत्यि चत्तारो ।

पढमो भूओगारो पयणिक्खेवो तहा वड्ढी ॥२॥

(प्रे०) ‘अहिगारा’ इत्यादि, मूलानां ज्ञानावरणदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुष्कनाम-
गोत्रान्तरायलक्षणां नामष्टप्रकृतीनां प्रदेशबन्धे—प्रदेशबन्धविषयकनिरूपणे चत्वारोऽधिकाराः सन्ति ।
तद्यथा—‘प्रथमो दलविभाजनादिषोडशद्वारात्मकः, ‘भूयस्कारः’, ‘पदनिक्षेपो’ वृद्धिश्च, मूले ‘वड्ढी’
इत्यत्र ‘बन्धः’ इति गम्यते, चतुर्थाधिकारप्रारम्भे “जेयाणि वड्ढिबन्धे” इत्यत्र चतुर्थाधिकारस्य वृद्धि-
बन्धमिधानेनोक्तत्वाद् ।

(१) अत्र प्रथमाधिकारस्य विशिष्टं किमपि नाम न दत्तमिति स प्रथमाधिकारशब्देनैव
वक्तव्यः । तत्र प्रथमाधिकारे ‘जेयां दल’ इत्यादिना षोडशद्वाराणि यथाक्रमं स्वयं तदधिकारप्रारम्भे
वक्ष्यतीति तानि नेह प्रपञ्च्यन्ते ।

(२) द्वितीयो भूयस्काराधिकारोऽपि दलविभाजनं, स्थानं, साद्यादि सन्निकर्षश्चेति चत्वारि
द्वाराणि विहाय शेषैः प्रथमाधिकारोक्तैर्दशद्वारैः सत्पदद्वारेण चेति त्रयोदशद्वारैः चिन्तयिष्यते ।
तानि भूयस्काराधिकारे “दुइए सुभेगारे” इत्यादिप्रारम्भिकमाधादिके नामग्राहं स्वयं वक्ष्यति ।
भूयस्काराधिकारे सत्पदादीनि त्रयोदशापि द्वाराणि ज्ञानावरणीयाद्यष्टकर्मणां भूयस्कारः, अन्यतरः,
अवस्थितोऽवक्तव्यश्चेति चतुर्विधप्रदेशबन्धमाश्रित्य प्रतिपादयिष्यन्ते । द्वितीयाधिकारीयसत्पदद्वारस्य
“अट्ठण्णं कम्माणं अत्थि एएस्स चवविहो बन्धो । भूगारो अप्यवरो अबड्ढिओ तह अबत्तव्वो” इत्याद्य-
गाथायां भूयस्कारादिचतुष्पदेषु भूयस्कारपदस्य प्रथमतवाद् द्वितीयोऽधिकारो भूयस्कारशब्देन
गीयते ।

(३) तृतीयः पदनिक्षेपाधिकारः सत्पदस्वामित्वाल्पबहुत्वानीति त्रिद्वारैः प्ररूपयिष्यते ।
एतच्च पदनिक्षेपाधिकारीयप्रथमगाथायां “तइए पवणिक्खेवे” इत्यादिना दर्शयिष्यति । तत्र सत्पदादीनि
श्रीष्यपि द्वाराणि जघन्योत्कृष्टमेदमिमां ज्ञानावरणीयाद्यष्टकर्मणां प्रदेशबन्धस्य वृद्धिं हानि च,
तथा जघन्योत्कृष्टमेदमिमवस्थितप्रदेशबन्धमाश्रित्य चिन्तयिष्यन्ते ।

(४) चतुर्थं वृद्धिसंज्ञकाधिकारे भूयस्काराधिकारोक्तानि त्रयोदशद्वाराणि ज्ञानावरणीयाद्यष्टकर्म-
प्रदेशबन्धस्यासंख्यातमागा, संख्यातमागा, संख्यातगुणाऽसंख्यातगुणा चेति चतुर्विधां वृद्धिं चतुर्विधां
हानिमवस्थितप्रदेशबन्धमवक्तव्यप्रदेशबन्धं चेति दशपदान्यधिकृत्य प्रतिपादयिष्यन्ते । इत्येवं समा-
सेन ग्रन्थनिरूपणविषयाः प्रदर्शिताः, व्यासतस्तु तपदधिकारे द्वारगाथासु व्यक्तीभवन्ति ॥२॥

तदेवं प्रतिपादितं मूलप्रकृतिप्रदेशबन्धेऽधिकृताधिकारचतुष्टयम् । अथ ते चत्वारोऽधिकाराः प्रत्येकं नानाद्वारनिष्पन्ना इत्यतस्तत्तदधिकारगतद्वाराणि नामतस्तत्तदधिकारप्रारम्भ एव विवक्षुरत्र तानि सङ्ख्यामात्रेण ग्राह—

तेसुं पदमाईसुं अहिगारेसु चउसुं जहाकमसो ।

हुन्ते सोलस तेरस तिणिण य तेरस दुआराणि ॥३॥

(प्र०) 'तेसु' इत्यादि, तेष्वनन्तरगाथोक्तेषु प्रथमादिषु वृद्धयन्तेषु चतुर्ष्वधिकारेषु यथाक्रमं 'सोलस तेरस तिणिण य तेरस' चि बोद्धव्यं, त्रयोदश, श्रीणि त्रयोदश च 'दुआराणि' चि अभिधास्यमानाभिधानान्यनुयोगद्वाराणि 'हुन्ति' चि भवन्तीति गतार्थम् । नामतः प्रतिद्वारव्याख्यानं तु तत्तदधिकारप्रारम्भे द्वारगाथाद्वयौ विधास्यत इति ॥३॥

॥ ॐ ह्रीं अहं नमः ॥

॥ प्रथमाधिकारः ॥

साम्प्रतं गाथाद्विकेन प्रथमाधिकारे चिन्तयिष्यमाणानि द्वाराणि नामग्राहमाह—

तह आइमअहिगारे णेयाइं दलविभाजणं ठाणं ।

सामित्तसाइआई कांलंतरं सण्णियासां य ॥४॥

भंगविचयो य भागो परिमाणं खेतं फोसणो कालो ।

अंतरं भावं ऽप्पबहू सोलस दाराणि जहकमसो ॥५॥

(प्रे०) 'तह' इत्यादि, तत्र प्रथमाधिकारे यथाक्रमं षोडश द्वाराणि ज्ञातव्यानीति क्रियाकारकसम्पर्कः । ननु कानि षोडश दाराणीत्याह—'दलविभाजणं' इत्यादि, 'दलविभाजनम्, स्थानम्, 'स्वामित्वम्, 'साधादि, 'कालः, 'अन्तरम्, 'सन्निकर्षः, 'भङ्गविचयः, 'भागः, 'परिमाणम् 'क्षेत्रम् 'स्पर्शना, 'कालः, 'अन्तरम्, 'भावो- 'ऽप्पबहुत्वं चेति षोडश द्वाराणि यथाक्रमं प्रथमाधिकारे निरूपयिष्यन्ते । अथाऽनुक्रमेण द्वारविषयाः प्रदर्शयन्ते—

(१) दलानां विभाजनं दलविभाजनम्, कर्मप्रदेशानां विभाग इत्यर्थः । विवक्षितैकसमये षट्शेषे कर्मप्रदेशेषु ज्ञानावरणीयाद्यष्टकर्मणां स्वस्वविभागे कियन्तः कर्मप्रदेशाः परिणमन्तीति चिन्तयिष्यते ।

(२) द्वितीयं स्थानद्वारं द्विविधम्, तद्यथा—योगस्थानद्वारं प्रदेशबन्धस्थानद्वारं च । तत्र योगस्थानद्वारनिरूपणं द्विविधम्, तद्यथा—प्रथमं योगस्थानद्वारनिरूपणं श्रीशिवशर्मद्वरिपादप्रणीत-कर्मप्रकृत्या उद्धृतं संक्षिप्तं च, द्वितीयं मतान्तरयुक्तं विस्तृतं च । एतच्च स्वयं स्थानद्वारे "जोगपपसेहि दुहा ठाणस्स परूवणा मुजेयव्वा" इत्यादिना वक्ष्यति । कर्मप्रकृत्युद्धृतयोगस्थानद्वार-निरूपणं "अविभागवग्गफक्कुगभंतरठाणं भणंतरोवणिहा । जोगे परंपरावुड्ढिसमयजीवप्पबहुगो च" ॥ इति गाथायामुक्तैर्दशद्वारैः करिष्यते । द्वितीयं योगस्थानद्वारनिरूपणमपि द्विविधम् । तत्र प्रथमं योग-स्थानद्वारनिरूपणं "वित्थरमयंतरजुअं तं तिमब्बपरूवणाहि उण भणिमो । तत्थ तिरूवणाभो संतपयपमाण-अप्पबहू ॥ इति गाथाप्रदर्शितैस्त्रिद्वारैः, द्वितीयं च 'जोगट्ठाणदुभारे परूवणा भट्ट हुन्ति अविभागो । वग्गणफक्कुगभंतरठाणसमयवड्ढिअप्पबहू ॥" इति गाथोक्ताष्टद्वारैर्वक्ष्यते । तत्राप्यनेकान्तरद्वाराणि

वक्ष्यते । अने ह्येवमज्ञेदान्वितयोगस्थानद्वारनिरूपणे कृते ग्रन्थे प्रदेशबन्धस्थाननिरूपणं करिष्यते । इत्येवं द्वितीयं स्थानद्वारं नैकद्वारान्तर्गतरालकृत्वं यमितप्रक्रियापरिवृद्धं चेति ब्रह्मविषय चिन्तनीयं स्थानद्वारचिन्तनपरमितिः ।

(३) स्वामित्वाभिधे तृतीयद्वारे ज्ञानावरणीयादिप्रत्येककर्मण उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य जघन्यप्रदेशबन्धस्य च स्वामी को जीवो भवतीति निरूपयिष्यते, ज्ञानावरणीयादिप्रत्येककर्मण उत्कृष्टप्रदेशबन्धं जघन्यप्रदेशबन्धं च को जीवो विदधातीति निरूपयिष्यते इति यावत् । तत्र यदपेक्षयाऽन्यस्मिन् कस्मिन्मपि बन्धे कर्मप्रदेशा अधिका न भवन्ति, यस्मिन् बन्धे तत्तत्कर्मणः स्वतया सर्वोत्कृष्टाः प्रदेशाः परिणमन्तीति यावत्, सः प्रदेशबन्ध उत्कृष्ट उच्यते । यस्मिन् बन्धे तत्तत्कर्मणः स्वतया सर्वस्तोकाः प्रदेशाः परिणमन्ति स प्रदेशबन्धो जघन्य उच्यते ।

(४) चतुर्थे साधादिब्रह्मकद्वारे ज्ञानावरणीयादिप्रत्येककर्मणः प्रदेशबन्धस्योत्कृष्टोऽनुत्कृष्टः जघन्योऽजघन्यश्चेति चतुर्मेदान्तः प्रत्येकभेदस्य सादिः, अनादिः, ध्रुवोऽध्रुवश्चेति चतुर्षु भङ्गेषु कियन्तो भङ्गाः संभवन्तीति प्ररूपयिष्यते । तत्रोत्कृष्टजघन्यप्रदेशबन्धार्थं उक्तः । अनुत्कृष्टजघन्यप्रदेशबन्धार्थं एवम्—उत्कृष्टातिरिक्तः सर्वोऽपि प्रदेशबन्धो 'नोत्कृष्टोऽनुत्कृष्टः' इति कृत्वाऽनुत्कृष्टो भवति । एवं जघन्यातिरिक्तः सर्वोऽपि प्रदेशबन्धो 'न जघन्योऽजघन्यः' इति कृत्वाऽजघन्य उच्यते । साधादिभङ्गायत्यैवम्—य उत्कृष्टादिप्रदेशबन्धो व्यवच्छिन्नीभूतोऽपूरो वा प्रारम्भः सः 'आदिना सह वर्तते' इति कृत्वा सादिरूप्यते । यस्त्वनादिकालतः सततं प्रवृत्तोऽन्तराले कदाचिदपि न व्यवच्छिन्नः सः 'न विद्यते आदिर्यस्य' इति कृत्वाऽनादिर्गम्यते । य उत्कृष्टादिप्रदेशबन्धोऽतीतकाले कदापि न व्यवच्छिन्नः, नाप्यनागतकाले व्यवच्छेदं प्राप्स्यति सः "ध्रुवति-स्थितो भवति" इति कृत्वा ध्रुवोऽभिधीयते । यस्त्वायत्यामवश्यं व्यवच्छिन्नीभवति सः "न ध्रुवः अध्रुवः" इति कृत्वाऽध्रुवो निगद्यते ।

(५) पञ्चमे कालद्वारे ज्ञानावरणीयादिप्रत्येककर्मणोऽनन्तरोकोत्कृष्टादिप्रत्येकविषयबन्धस्य जघन्य उत्कृष्टश्च कालः कियान् भवति, अर्थाद् ज्ञानावरणीयादिप्रत्येककर्मण उत्कृष्टादिप्रत्येकविषयबन्धः सातत्येन जघन्यत उत्कृष्टतश्च कियत्कालं यावत् प्रवर्तते इति चिन्तयिष्यते ।

(६) षष्ठेऽन्तरद्वारे ज्ञानावरणीयादिप्रत्येककर्मण उत्कृष्टादिप्रत्येकविषयबन्धस्य जघन्यमुत्कृष्टं चान्तरं कियद् भवतीति चिन्तयिष्यते, उत्कृष्टादिप्रत्येकविषयबन्धो यदि सातत्येन न प्रवर्तत तदा जघन्यत उत्कृष्टतश्च कियत्कालं यावत् प्रवर्ततेति चिन्तयिष्यते इति यावत् । तत् इदं समापतितम्—पञ्चमे कालद्वारे ज्ञानावरणीयादिप्रत्येककर्मण उत्कृष्टादिप्रत्येकविषयबन्धः सततं जघन्यत उत्कृष्टतश्च कियन्तं कालं यावत् प्रवर्तते इति, षष्ठेऽन्तरद्वारे तु कियत्कालं यावत् प्रवर्तते इति चिन्तयिष्यते ।

(७) सप्तमे सच्चिर्वासङ्गद्वारे ज्ञानावरणप्रमुखाष्टकर्ममध्ये विवक्षितैककर्मण उत्कृष्टप्रदेशबन्धं कर्तुं जीवः

शेषकर्मणां प्रदेशबन्धमुत्कृष्टं विदधात्तुतालुत्कृष्टमिति, जघन्यप्रदेशबन्धं कुर्वन् जीवः शेषकर्मणां प्रदेशबन्धं जघन्यं करोत्युताजघन्यमिति च व्याख्यास्यते ।

(८) अष्टमङ्गविचयद्वारप्ररूपणैवम्—विचयः समूहः, भङ्गानां विचयः भङ्गविचयः । अत्र हि अष्टमङ्गानाभित्य प्ररूपणा करिष्यते । अष्टौ भङ्गानां नामत एवम् (१) स्यादेको बन्धक एव, (२) स्यादेकोऽबन्धक एव, (३) स्यात् सर्वे बन्धकाः (४) स्यात् सर्वेऽबन्धकाः, (५) स्यादेक एव बन्धक एक एवाबन्धकः, (६) स्यादेक एव बन्धकः, अनेकेऽबन्धकाः, (७) स्यादनेके बन्धका एक एवाबन्धकः, (८) स्यादनेक बन्धका अनेकेऽबन्धकाः । एतेष्वष्टमङ्गेषु ज्ञानावरणीयादिप्रत्येककर्मण उत्कृष्टादिप्रत्येकविधप्रदेशबन्धस्य कियन्तो भङ्गाः संभवन्तीत्यस्मिन् द्वारे निर्णय्यते । अष्टमङ्गव्याख्यायानं विस्तृतत्वाद् भङ्गविचयद्वारे एव करिष्यामः ।

(९) नवमे भागाद्वारे ज्ञानावरणीयादिप्रत्येककर्मण उत्कृष्टादिप्रत्येकविधबन्धं कुर्वन्तो जीवा सर्वजीवानां कतिथे भागे भवन्तीति निर्धारयिष्यते ।

(१०) दशमे परिमाणद्वारे ज्ञानावरणीयादिप्रत्येककर्मण उत्कृष्टादिप्रत्येकविधप्रदेशबन्धं कुर्वन्तो जीवाः कियन्तो भवन्तीत्युत्कृष्टप्रदेशबन्धकादीनां परिमाणं वर्णयिष्यते ।

(११) एकादशे क्षेत्रद्वारे ज्ञानावरणीयादिप्रत्येककर्मण उत्कृष्टादिप्रत्येकविधप्रदेशबन्धं कुर्वतां जीवानां कियत् क्षेत्रं भवतीति निश्चेप्यते ।

(१२) द्वादशे स्पर्शनाद्वारे ज्ञानावरणीयादिप्रत्येककर्मण उत्कृष्टादिप्रत्येकविधप्रदेशबन्धं कुर्वन्तो जीवाः कियत्क्षेत्रं स्पृशन्तीति वक्ष्यते । ननु येषां जीवानां यावत्क्षेत्रं तावदेव क्षेत्रं ते स्पृशन्तीति क्षेत्रद्वारनिरूपणेन स्पर्शनाद्वारं निरूपितमेवेत्यलं स्पर्शनाद्वारेणेति चेन्न, अत्र मा त्वरिष्ठाः, क्षेत्रद्वारस्पर्शनाद्वारयोर्षो विषयभेदः स स्पर्शनाद्वारे वक्ष्यते ।

(१३) त्रयोदशकालद्वारनिरूपणं पञ्चमकालद्वारवद् । नवरं पञ्चमं कालद्वारमेकजीवमाश्रित्य त्रयोदशं कालद्वारं चानेकजीवानाभित्य निरूपयिष्यते ।

(१४) चतुर्दशान्तरद्वारनिरूपणं षष्ठान्तरद्वारवत् । नवरं षष्ठमन्तरद्वारमेकं जीवमाश्रित्य चतुर्दशान्तरद्वारं चानेकजीवानाभित्य चिन्तयिष्यते ।

(१५) पञ्चदशे भावद्वारे जीवो ज्ञानावरणीयादिप्रत्येककर्मण उत्कृष्टादिप्रत्येकविधप्रदेशबन्ध-मौदयिकादिभावान्तः केन भावेन विदधातीति निर्देश्यते ।

(१६) षोडशेऽण्यबहुत्वाभिषद्वारे बद्धदलिकमाश्रित्य बन्धकजीवमाश्रित्य चेति द्विधाऽण्यबहुत्वं चिन्तयिष्यते । तत्रादौ बद्धदलिकमाश्रित्य ज्ञानावरणीयप्रमुखप्रत्येककर्मण उत्कृष्टादिप्रत्येकविधप्रदेश-बन्धकाले स्वस्वतया परिणतेषु दलिकेषु कस्य कर्मणः स्तोकाणि, कस्य कमणोऽधिकानि, कस्य कर्मणोऽधिकतराणीत्येवमण्यबहुत्वं चिन्तयिष्यते । ततो बन्धकजीवमाश्रित्योत्कृष्टप्रदेशबन्धकादीनां परस्परमण्यबहुत्वं प्ररूपयिष्यते ।

अत्रोद्भवमन्तव्यम्—दलविभाजनद्वारं स्थानद्वारे योगस्थानद्वारं च विहाय प्रथमाधिकारादि-
 सर्वद्वाररूपेणा द्विधा । तद्यथा-ओषत् आदेशतश्च । तत्रोषत्तः प्ररूपणा निर्विशेषं ज्ञानावरणीयादि-
 प्रत्येककर्माभित्य करिष्यते । आदेशतः प्ररूपणा समकालीनोत्कृष्टतीर्थकरतुल्यासु (१७०) मार्गाणासु
 ज्ञानावरणीयादिप्रत्येककर्माभित्य विधास्यते । ताः सर्वा मार्गणा नामत इमाः- गतिः, इन्द्रियम्,
 कायः, योगः, वेदः कषायः, ज्ञानं, संयमः, दर्शनम्, लेख्या, भव्यः, सम्यक्त्व, संज्ञी आहारकमेति
 चतुर्दशमूलमार्गणाः । तासां सप्ततिष्ठतश्चतुर्दशमार्गणाः । तद्यथा- नरकौषः सप्तनरकाभ्येत्यष्टौ नरकगति-
 मेदाः, तिर्यगोषः, तिर्यक्पञ्चेन्द्रियः, तिर्यग्योनिमती पर्याप्तापर्याप्ततिर्यक्पञ्चेन्द्रियौ चेति पञ्च
 तिर्यग्गतिमेदाः, मनुष्यौषः, मानुषी पर्याप्तापर्याप्तमनुष्यौ चेति चत्वारो मनुष्यगतिमेदाः, देवौषः,
 भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कदेवाः, द्वादश वैमानिकमेदाः, नव ग्रैवेयकमेदाः, पञ्चातुष्टदेवाश्चेति
 त्रिंशद् देवगतिमेदा एवं सप्तचत्वारिंशद् गतिमेदाः । एकंन्द्रियौषः, सूक्ष्मबादरैकेन्द्रियौ, पर्याप्ता-
 पर्याप्तसूक्ष्मैकेन्द्रियौ, पर्याप्तापर्याप्तबादरैकेन्द्रियौ, द्वित्रिचतुष्पञ्चेन्द्रियौषाः, पर्याप्तापर्याप्तद्वित्रिचतु-
 ष्पञ्चेन्द्रिया इति नवदशेन्द्रियमेदाः । पृथ्व्यप्तेजोवायुसाधारणवनस्पतिकायौषाः, सूक्ष्मपृथ्व्यप्तेजो-
 वायुसाधारणवनस्पतिकायाः, पर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यप्तेजोवायुसाधारणवनस्पतिकायाः, अपर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्य-
 प्तेजोवायुसाधारणवनस्पतिकायाः, बादरपृथ्व्यप्तेजोवायुसाधारणवनस्पतिकायाः, पर्याप्ताबादरपृथ्व्यप्ते-
 जोवायुसाधारणवनस्पतिकायाः, अपर्याप्ताबादरपृथ्व्यप्तेजोवायुसाधारणवनस्पतिकायाः, वनस्पति-
 कायौषः, प्रत्येकवनस्पतिकायौषः पर्याप्ताऽपर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायौ चेति प्रत्येकवनस्पतिकायत्रिकम्,
 त्रसौषः, पर्याप्तापर्याप्ततसौ चेति त्रसज्जिकमिति द्विचत्वारिंशत् कायमेदाः । मनोयोगौषसत्यासत्य-
 सत्यासत्यव्यवहारलक्षणानि पञ्चमनांसि, वचनौषसत्यासत्यासत्यव्यवहारलक्षणानि पञ्चवचनानि,
 वाययोगौषः, आदिरिक्तन्मिभ्रकायौ, वैक्रियतन्मिभ्रकायौ, आहारकाहारकमिभ्रकायौ, कर्मणकाय-
 भ्येत्यष्टौ कायाः, इत्यष्टादश योगमेदाः । स्त्रीपुरुषनपुंसकवेदा अवेशश्चेति चत्वारो वेदमार्गणामेदाः ।
 क्रोधमानमायालोभरूपाश्चत्वारः कषायमेदाः । मतिभ्रतावधिमनःपर्यवज्ञानानि, मतिभ्रताज्ञाने विभङ्ग-
 ज्ञानं चेति सप्त ज्ञानमार्गणामेदाः । संयमौषसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिद्विषमसम्प्राप-
 देशचरितयोऽसंयमश्चेति सप्त संयममार्गणामेदाः । चक्षुरचक्षुरवधिरूपास्त्रयो दर्शनमेदाः । कृष्ण-
 नीलकापोततेजःपद्मशुक्लरूपाः षड्लेख्याः । भव्योऽभव्यश्चेति द्वौ भव्यमार्गणामेदौ । सम्यक्त्वौष-
 क्षायिकक्षायोपशमिकौपशमिकमिभ्रसास्वादनमिध्यास्वरूपाः सप्त सम्यक्त्वमार्गणामेदाः । संज्ञी
 असंज्ञी चेति द्वौ संज्ञिमार्गणामेदौ । आहारकोऽनाहारकमेति द्वावाहारकमार्गणामेदौ । इति सप्तति-
 श्ततश्चतुर्दशमार्गणाः । यद्यपि प्रकृतिवन्धनरूपणप्रस्तावे चतुरधिकसप्ततिष्ठतमार्गणाः प्रदर्शिताः, परमत्र
 सकषायप्रदेशवन्धनस्यैव निरूपणीयत्वात् तदनर्हाश्चतस्रो मार्गणा वर्जिताः । प्रकृतिवन्धे प्रदर्शितासु
 अकषायकेवलज्ञानयथाकृत्यसंयमकेवलदर्शनरूपासु चतुर्भार्गणासु सकषायप्रदेशवन्धो भवितुं नार्हति,
 तद्वस्थानां क्षीयानां कषायकाहुष्याकलङ्कितत्वात् ॥ ४।५ ॥

॥ प्रथमं दलविमाजनकारम् ॥

ब्रह्मेवं प्रथमाधिकारगतद्वाराण्युद्दिष्टानि । सम्प्रति 'यथोद्देशं निर्वेकः' इति नियममनुसृत्य प्रथमं दलविमाजनद्वारं निरूपयितुमुपक्रमते, तत्रादौ प्रसङ्गात् शतकप्रकरणगतगाथासुद्धृत्य जीवः कथम्भूतं पुद्गलद्रव्यं कैः कारणकूटैर्बध्नातीत्याह—

एगपएसोगाढं सव्वपएसेहि कम्मुणो जोगं ।

बंधइ जहुत्तहेउं साइयमणाइयं वावि ॥६॥

(प्रे०) इह पुद्गलद्रव्यं जीवो बध्नातीति सम्बन्धः । कथम्भूतं पुद्गलद्रव्यमित्याह—'एग-पएसोगाढं' इति, एकस्मिन् प्रदेशेऽवगाढम्—अविच्छिन्नमाश्रितमिति यावत् । एतदुक्तं भवति—यत्रैव स्वात्मप्रदेशाः तत्रैवावगाढं पुद्गलद्रव्यं जीवो बध्नाति, न तु बहिःस्थितमपि । तथाहि—यथा बद्धिः स्वक्षेत्राश्रितमेव दास्यमात्ममात्करोति, न पुनर्व्यवहितमपि । एवं जीवोऽपि स्वक्षेत्राश्रितमेव पुद्गल-द्रव्यं बध्नाति, न व्यवहितमपीति हृदयम् । ननु जीवः कतिपयैरात्मप्रदेशैर्बध्नातीत्याह—'सव्व-पएसेहि' इति, जीवः कर्मण्यपुद्गलद्रव्यं सर्वैरपि स्वात्मदेशैर्बध्नाति, न त्वेकादिभिरपि । तथाहि—एकस्य जीवस्य समस्तलोककाकाशप्रदेशप्रमाणाः प्रदेशाः सन्ति । ते सर्वे निबिडशृङ्खलावत्परस्परं संलग्नत्वात्परस्परमुपकुर्वन्ति । तेनैकस्मिन् जीवप्रदेशे स्वप्रदेशावगाढकर्मप्रायोग्यव्यग्रहणाय व्या-प्रियमाणे सर्वे जीवप्रदेशाः तद्व्यग्रहणायानन्तरपरम्परतया व्याप्रियन्ते, केवलं मन्दं मन्दतरं मन्द-तमं वा । यथा घटादीनामुत्पादनाय व्याप्रियमाणे कराग्रमाणे मणिष्वन्धकूर्पूरांसादयः । एवं सर्वेषु जीवप्रदेशेषु मिथ्यात्वादिबन्धकारणोदये मति स्वस्वाकाशप्रदेशावगाढकर्मपुद्गलद्रव्यग्रहणाय व्याप्रि-यमाणेषु सर्वेऽप्यनन्तरपरम्परतया साकल्येन व्याप्रियन्ते, ततः सर्वप्रदेशैर्बध्नातीति प्रोक्तम् । नवरं रुचकसंज्ञैर्मयैरात्मप्रदेशैः पुद्गलद्रव्यं न बध्नातीति ध्येयम् । पुनः ते सर्वे जीव-प्रदेशा युगपच्चेष्टनाद् युगपदेव पुद्गलान् बध्न्ति, न तु पृथक् पथमित्यपि बोध्यम् । पुनः कथम्भूतं पुद्गलद्रव्यं जीवो बध्नातीत्याह—'कम्मुणो जोगं' इति, कर्मणो योग्यम्, कर्मणवर्गान्त-र्गतमित्यर्थः । ननु केन हेतुना जीवः पुद्गलद्रव्यं बध्नातीत्याह—'अहुत्तहेउं' इति, किर्याविशेष-मिदम् पूर्वं मूलप्रकृतिरसबन्धनिरूपणे प्रथमाधिकारे प्रत्ययद्वारे 'महणइ पच्चवा' इत्यादिना वे मिथ्यात्वादयो हेतवः प्रोक्ताः तर्हेतुमिर्बध्नाति । यद्वा श्रीशिवशर्मादिपूर्ववरीश्वरादिभिः शतकप्रक-रणादिषु ये सामान्यविशेषा हेतवो निगदिताः तैर्बध्नातीत्यर्थः । तथा 'चोर्कं शालकप्रकरणे पठ-पठमो बन्वो' इत्यादि । तत्त्वणिः—

“चतुपच्चइमो ति चत्तारि पच्चवा तं जहा—मिच्छत्तपच्चमो, मत्संजमपच्चमो, कसात्मपच्चमो, जोगपच्चमो, इति । मिच्छत्त सामनेण एगप्यगारं, विमागणो बभेमविहं, मएसमिच्छत्तं, वेणइमिच्छत्तं,

संसर्गमिच्छन्तं, मृदमिच्छन्तं, विक्रीडमिच्छन्तमिति । अहं वा 'किरियावानो, अकिरियावानो, वेणइयावानो, अजाणवानो च । असिचसये किरियाणं अकिरियावाईणं जाणं कुलसीई । अजाणि च सत्तुई वेणइयाणं च वसीसं ॥१॥ 'अहं' 'जाणइया' जसयाया तावइया येव होंति परसमया । जाणइया परसमया तावइया येव मिच्छन्ता ॥१॥ एतंवावानो मिच्छन्तं ति एए कम्मबंजस्स कारणभूया । असंजमो अणेणपगारो हिंसाइ, अहं वा वक्खुइविच विसयाऽभिलासाइ । कसाया पणवीसइविहा, तं जहा—सोलसकसाया, नवमोकसाया इति । ओगा पंचदसप्पगारा पुब्बं वक्खाणिथा" इत्यादि ।

एवं पञ्चसंग्रहेऽपि हेतुद्वारे प्रोक्तम्—

"बंधस्त मिच्छ अविरह कसायजोगा च हेयवो मणिवा । ते पंच दुषालस पणवीस पणरस भेइशा" ॥१॥ इति । पुनः कथंभूतं ब्रज्जातीत्याह—'साईयमणाइयं वाचि' इति, तत्र यो जीवो बन्धव्यवच्छेदं कृत्वा प्रतिपत्य पुनस्ता एव प्रकृतीर्ब्रज्जाति तस्य सादिर्बन्धोऽकृतबन्धव्यवच्छेदस्य त्वनादिः । अपिशब्दात् ध्रुवाध्रुवभेदोऽपि प्रतिपादितो भवति । तथाहि—अभ्योऽध्रुवमभ्यो ध्रुवं ब्रज्जाति ★॥६॥

साम्प्रतं शतकप्रकरणगतगाथया बन्धयोग्यपुद्गलद्रव्यस्य वर्णादीनि प्रमाणं च प्रतिपादयति—

पंचरसपंचवन्नेहि संजुयं दुविहगंधचउफासं ।

दवियमणंतपएसं सिद्धेहि अणंतगुणहीणं ॥७॥

(प्रे०) अजापि पुद्गलद्रव्यं जीवो ब्रज्जातीति योगः । प्रथमं तावद्वर्णादीनि दर्शयति—'पंचरस' इत्यादि, इन्वयोग्यं पुद्गलद्रव्यं प्रतिस्कन्धं कृष्णादिपञ्चवर्णोपेतम्, तिकादिरसपञ्चकयुक्तम्, सुरमिदुरभिलक्षणगन्धद्वैविध्योपेतं चतुःस्पर्शपरिणतं च ब्रज्जातीत्यर्थः । तत्र मृदुलुलक्षणं स्पर्शद्वयं तावदवस्थितं भवति, अपरौ च स्निग्धोष्णौ स्निग्धशीतौ वा रूखोष्णौ रूखशीतौ वा द्वावविकृष्टस्पर्शौ भवतः । अथ कियत्प्रमाणं ब्रज्जातीत्याह—'अणंतपएसं' इति, अनन्ताः प्रदेक्षाः पुद्गलाः स्कन्धा यस्मिन् तदनन्तप्रदेशम् । तत्रानन्तस्य बहुभेदत्वाद् विशेषयति—'सिद्धेहि' इत्यादि, सिद्धेभ्योऽनन्तगुणहीनं ब्रज्जातीत्यर्थः । ननु अनन्तकस्य बहुभेदत्वादनन्तगुणहीनस्यापि बहुविधत्वम्, ततश्च शतमप्यनन्तगुणहीनं लक्षमप्यनन्तगुणहीनमित्यनन्तगुणहीनस्य प्रमाणं नावधारयितुं शक्यत इति चेद्, उच्यते, अत्र सिद्धेभ्योऽनन्तगुणहीनस्योपलक्षणत्वादभ्येभ्योऽनन्तगुणं सिद्धेभ्योऽनन्तगुणहीनं द्रव्यं ब्रज्जातीत्यवधेयम् । एतदुक्तं भवति—अभ्येभ्योऽनन्तगुणैः सिद्धेभ्योऽनन्तगुणहीनैः परमाणुभिर्निष्पन्नमेकैकं कर्मस्कन्धं ब्रज्जाति । तानपि स्कन्धान् प्रतिसमयमभ्येभ्योऽनन्तगुणान् सिद्धेभ्योऽनन्तगुणहीनानेव ब्रज्जातीति ॥७॥

तदेवं यथावगाढानि कर्मद्रव्याणि यथा वा गृह्णातीति प्रतिपादितम् । सम्प्रति एकव्य-
वसायेन बद्धदलिकस्य प्रतियुल्लङ्घनं प्राप्तिविमाणं दर्शयति—

★ अत्र केचित् 'साईयमणाइयं' इति पदद्वयमेवं व्याख्यानवन्ति—'साईय'मिति प्राग् गृहीत्वा मुक्तम्, 'मणाइय'मिति प्रागनन्तेनापि कास्मै कदाचिदप्यगृहीतं पुद्गलद्रव्यं गृह्णातीति ।

पहसमयं जं बद्धं योगाहीणं दलं करिअ भागा ।

से बज्जमाणिनुष्ठा दिज्जइ खलु मूलपयडीणं ॥८॥

(प्र०) 'पहसमयं' इत्यादि, इह पूर्व मङ्गलश्लोकवशात्सामिनिगदितं यद् प्रदेश-
बन्धस्तावद् योगाधीनो वर्तते । ततो हीनाधिक्येनानुसारेण प्रतिसमयं यावत्प्रमाणं कर्मदलिकं
बद्धं तदध्यवसायवशात्तदानीं बध्यमानमूलप्रकृतिसमानभागैः परिणमति, अर्थाद्यावन्तः प्रकृतयो
बध्यन्ते तावद्विभागैः परिणमति । तच्चैवम्—यदा तादृगध्यवसायवशादायुषो बन्धो भवति तदाऽ-
ह्मन्नामपि कर्मणां बध्यमानत्वाद् गृहीतकर्मदलिकमष्टविभागतया परिणमति, आयुषो बन्धाभावे
सप्तानां कर्मणां बध्यमानत्वाद् सप्तविभागतया परिणमति । ब्रह्मसम्पराये मोहनीयायुषी विना
बद्धविधबन्धो भवति, तेन तत्र गृहीतपुद्गलद्वयस्य बद्धविभागतया परिणामो भवति । एकविध-
बन्धसदृभावेऽपि न प्रस्तुते तस्य प्रयोजनम्, सकषायप्रदेशबन्धस्यैवाधिकृतत्वात् । ननु एकेनाध्य-
वसायेन गृहीतं दलिकं कथमष्टविधबन्धकत्वेन परिणमति ? इति चेद्, उच्यते, न एकोऽध्यवसा-
यचित्रतागर्भः, अन्यथा कर्मवैचित्र्यानुपपत्तेः । यदि चाध्यवसाये चित्रगर्भता न स्वीक्रियते
तदैकरूपोऽध्यवसायः, ततस्तद्वशादुपाचं कर्माप्येकरूपं स्यात्, कारणभेदमृते कार्यभेदायोगात् ।
अन्यथा प्रतिनिप्रसक्तकारणभावानुपपत्तेः । अस्ति च कार्यं कर्म ज्ञानावरणीयादिभेदादनेक-
प्रकारम् । कार्यबलात्कारणकल्पना भवतीति तद्वेतुभूतस्याध्यवसायस्य चित्रताऽङ्गीकर्तव्या । तथा च
निगदितं शातकचूर्णौ—

“एणसमयगहिं दलियं अट्टविधादिबंधत्ताए किइ परिणमति ? इति चेत् उच्यते, तस्स भब्बवसाणमेव
तारिस्से जेण अट्टविहङ्गं बंधत्ताए परिणमति, जह्वा कुं भकारो मृत्पिण्डे मत्तगसरावादीणि शिबत्तेइ, तस्स
तारिस्सो परिणामो, जह्वा एत्थ एक्कत्तवाइ” अणेरुत्तवाणि वा एत्तिथाइ” इत्थाइ” णित्ताएमि ति एवं संबन्ध-
विद्वां परिणामो, एतेण परिणामेण संजुत्तस्स अट्टविधादिताए दलियं परिणमति” इति ॥८॥

ननु सो विभागः कर्मणां समतया परिणमति विषमतया वेति जिज्ञामातृस्ये प्राह—

अट्टविहबंधगेऽप्यो भागो आउस्स तो कमाऽब्बहियो ।

ठिइदीहत्तेण भवे णवरं तइअस्स सच्चवरिं ॥९॥

(प्र०) 'अट्टविहबंधगे' इत्यादि, इहायुर्वन्धकालेऽष्टप्रकारं कर्म बध्नन् जीवः प्रतिसमयं
यदनन्तस्कन्धात्मकं कर्मदलिकं गृह्णाति तन्मध्यात् सर्वस्तोको भाग आयुष्कतया परिणमति ।
अन्यासां कर्मप्रकृतीनां तु विभागो स्वरयितवृहत्तया परिणमति । तदेवाह—‘तो कमाऽब्ब-
हियो ठिइदीहत्तेण’ इति, ततः=आयुर्भागादन्यप्रकृतीनां विभागः क्रमशः स्वस्थितिदीर्घतया
विशेषाधिको भवति । इदमुक्तं भवति—यत्प्रकृत्यपेक्षया यस्याः प्रकृतेः स्थितिर्बृहत्तरा तत्प्रकृत्य-
पेक्षया तस्याः प्रकृतेर्भागीउचिको भवति, सामर्थ्याच्च यत्प्रकृत्यपेक्षया यत्प्रकृतेः स्थितिर्दीर्घतरा

तत्प्रकृत्यपेक्षया तत्प्रकृतेर्मार्गो हीनतरो भवति तथा—आधुनो स्थितिरिच्छासागरोपममिति । ततो नामगोत्रयोः स्थितिवृद्धचरा, विंशतिकोटाकोटिसागरोपमप्रमाणत्वाद् । अत आधुनोऽपेक्षया नामगोत्रयोर्विभागो विशेषाधिको भवति परस्परं च स्थितितुल्यत्वात्तुल्यः । नामगोत्रापेक्षया ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायानां स्थितिवृद्धचरा, त्रिंशत्सागरोपमकोटाकोटिप्रमाणत्वाद् । अतो नामगोत्रापेक्षया ज्ञानावरणीयादित्रिधातिकर्मणां विभागो विशेषाधिको भवति, परस्परं च तुल्यः, स्थितेस्तौल्यात् । यद्यपि वेदनीयस्यापि त्रिंशत्कोटाकोटिसागरोपमप्रमाणा स्थितिरिति स्थिति-दीर्घत्वमाश्रित्य तस्यापि विभागो नामगोत्रापेक्षया विशेषाधिको भवेत्, तथापि “णवरं तद्भस्व सञ्चुषरि” इत्यपवादप्यमाणत्वात् तस्य विभागः सर्वकमपेक्षयाऽधिको भवति । ज्ञानावरणीयादि-त्रिधातिकमपेक्षया मोहनीयस्य स्थितिवृद्धचरा, सप्ततिकोटाकोटिसागरोपमप्रमाणत्वाद् । अतो ज्ञानावरणीयादित्रिधातिकमपेक्षया मोहनीयस्य विभागो बृहचरो भवति ।

अथात्र योऽपवादस्तं दर्शयति—“णवरं” इत्यादि, तृतीयस्य वेदनीयकर्मणो विभागो बद्ध-दलिकमध्यात्सर्वाधिकतया परिणमति । ननु किमत्र कारणम् ? इति चेत्, उच्यते, वेदनीयकर्म स्वस्याल्पे भागे समागते सुखदुःखानुभवं स्फुटतरीकर्तुं नालम् । वेदनीयं हि स्वकीयं प्रभूतदलिकं भवति तदा स्वफलभूतं सुखं दुःखं वा व्यक्तमनुभावयितुमीशो नान्यथा । ननु तत्रापि को हेतुः ? इति चेद् उच्यते, तस्य तथास्वभाव एवात्र शरणम् । तथा चाभिहितं ज्ञातकप्रकरणद्वयौ—

‘सुखदुःखकारणरूपं हि वेदनीयम्, तद्भागापरिणताश्च पुद्गलाः स्वभावादेव प्रचुराः सन्तः स्वभावकार्यभूते सुख-दुःखे स्फुटतरीकर्तुं शक्यम् । शेषकर्मपुद्गलास्त्वल्पा अपि स्वकार्यं निर्वर्त्तयन्ति । दृष्टं च पुद्गलानां स्वकार्यजन-नेऽल्पबहुत्ववैचित्र्यम् । यथा हि पर्यटादिकदशनं बहुतरमुपमुक्तं वृषिलक्षणं स्वकार्यमातनोति, मृद्रीकादिकं त्वल्पमपि भुक्तं दृष्टिमुपकल्पयति । यथा वा किवं स्वल्पमपि मारणादिकं कार्यं साधयति, लेष्ट्यादिकं तु प्रचुरतरम्’ इति । इत्येवमिहाप्युपनयः कार्यः । तस्मात् प्रभूता वेदनीयपुद्गलाः सुखदुःखे साधयन्ति, इति सुखदुःखकारणत्वाद् वेदनीयस्य महात् भाग इति स्थितम् । समुच्चयविभागान्तरादुत्पत्तिं त्वेवम्—

आयुष्कतया सर्वस्तोको विभागः परिणमति । ततो नामगोत्रतया विशेषाधिकः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्यः । ततो ज्ञानावरणीयदर्शनावरणान्तरावस्था बृहचरः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्यः । ततो मोहनीयतया महचरः । ततो वेदनीयतया विशेषाधिकः । तथा च प्रतिपादितं ज्ञातक-प्रकरणे—

“आद्यविभागो योवो नामे गोप समो जतो अहिभो । णवरणमंतराप तुल्लो अहिभो अमोहे वि ॥ १ ॥

सम्बुवरि वेयणीय भागो अहिगो व कारणं किनु । सुहदुस्सकारणता ठिडिक्सेसेण सेसाणं” ॥ २ ॥

एवं पञ्चसंज्ञहेऽपि श्लोकम्—

“कमतो बुद्धद्विईणं भागो दक्खिस्स होइ सविशेवो । तद्वस्स सम्बज्जेदो तस्स फुट्ठं जज्जो णत्थे” ॥ १ ॥

इति ॥ ९ ॥

एतर्हि सप्तविधादिबन्धे विभागं दर्शयति-

सप्तविह्वबंधगे खलु आउगवज्जाण एवमेव भवे ।

तह छविह्वबंधगे खलु णेयो मोहाउवज्जाणं ॥१०॥

(प्रे०) 'सप्तविह्वबंधगे' इत्यादि, यदा जीवः सप्तविधबन्धहेतुकाध्यवसायवशादायुर्विना सप्तप्रकारं कर्म बध्नाति तदा योगहेतुकबद्धदलिकस्य विभाग आयुरन्तरा सप्तानां कर्मणां भवति । यदा तु षड्विधबन्धहेतुकाध्यवसायेन मोहनीयायुषी विना षड्विधो बन्धस्तदा ते त्यक्त्वा षोढा परिणामो जायते, न तु सप्तविधादितयाऽपि । विभागाऽन्ववहुत्वं पूर्ववद् भावनीयम् । अत्रेदं बोध्यम्- यथा यथा स्तोकाः प्रकृतयो बध्यन्ते तथा तथा तासां बध्यमानप्रकृतीनां विभागो बृहत्तरो बृहत्तरो भवति, यथा यथाऽधिकाः तथा तथाऽन्वपतरोऽन्वपतरो भवति । तेन यदा केवलमेकं वेदनीयं बद्धं तदा योगानुसारमुपायं यत्किमपि दलिकं तत्सकलं तस्यैव समागच्छति, न शेषस्य ॥१०॥

इति श्रीभैरवभट्टाटीकासमलङ्किते बन्धविधाने मूलप्रकृतिप्रवेशबन्धे प्रथमाधिकारे प्रथम दलविभाजनद्वार समाप्तम् ।

॥ द्वितीयं स्थानद्वारम् ॥

तदेवं प्रथमं दलविभाजनद्वारं निरूपितम् । सम्प्रति क्रमाऽऽगतं द्वितीयं स्थानद्वारं व्या-
चिख्यासुरादौ स्थानद्वारप्ररूपणाया द्वैचिष्यं प्रतिपादयति-

जोगपपसेहि दुहा ठाणस्स परूवणा मुणेयव्वा ।

पुवं जोगट्ठाणं उद्धरिअं कम्मपयडीए ॥११॥

(प्रे०) 'जोगपपसेहि' इत्यादि, योगेन प्रदेष्टेन चेति स्थानद्वारस्य द्विधा प्ररूपणं ज्ञात-
व्या । 'पुवं' इत्यादि, पूर्वं योगस्थानं श्रीमच्छिवशर्मद्वारिप्रणीतयाः कर्मप्रकृत्या उद्धृतम् । इदं पुर्वं
भवति-योगेन स्थानद्वारस्य या प्ररूपणा करिष्यते साऽपि द्विविधा । तत्र प्रथमयोगस्थानप्ररूपणा
श्रीशिवशर्मसूरिकृतकर्मप्रकृत्याः "विरिचंतरायदेसक्खएण सव्वक्खएण वा लद्धी । अभिसंधिज-
मियरं वा तत्तो विरियं सलेसस्स ॥" इति तृतीयगाथातः प्रारभ्य "अमणागुत्तरणेविज्जमोगमूमिगयतहच-
तणुगेसु । कमसो अंसव्वगुणिभो सेसेसु व जोग उक्कोसो ॥" इति षोडशीं गाथां यावच्चतुर्दशगाथाभिः
करिष्यते । प्रथमयोगस्थानप्ररूपणाऽनन्तरं "वित्थरमयंतरजुअं" इत्यादिगाथायां प्रदक्षितीत्या
द्वितीया योगस्थानप्ररूपणा करिष्यते । तदन्ते चास्यां गाथायां 'जोगपपसेहि' इत्यनेन प्रतिज्ञाता
प्रदेशबन्धस्थानप्ररूपणा करिष्यते ॥११॥

सम्प्रति कर्मप्रकृत्या उद्धृतं योगस्थानं वक्तुकाम आदौ तद्गतां वीर्यभेदप्रतिपादिकामिमां गाथामाह-

विरियंतरायदेसक्खएण सव्वक्खएण वा लद्धी ।

अभिसंधिजमियरं वा तत्तो विरियं सलेसस्स ॥१२॥

(प्रे०) 'विरियंतराय' इत्यादि, वीर्यान्तरायस्य कर्मणो देशक्षयेण सर्वक्षयेण वा लब्धिः-
वीर्यलब्धिः प्राणिनाप्यजायते । तत्र देशक्षयेण छद्मस्थानां सर्वक्षयेण च केवलिन्याम् । तस्या वीर्य-
लब्धेः सकाशादुपजायमानं वीर्यं सलेश्यस्यापि भवति, अलेश्यस्यापि च । लेश्यया सह जीवः स-
लेश्यो जीवः, तस्य वीर्यं सलेश्यवीर्यम्, न विद्यते लेश्या यस्य जीवस्यासौ अलेश्यः, तस्य वीर्य-
मलेश्यवीर्यमित्येवं वीर्यं द्विविधम् । यद्वा गुणगुणिनोरभेदोपचारात् वीर्यमेव सलेश्यमलेश्यं चोच्यते ।
परमत्र बन्धयोग्यत्वात्सलेश्यवीर्येणैवाधिकार इति तदेव निरूपयति-"अभिसन्धिजमियरं वा"
इत्यादि, ततः-तस्या वीर्यान्तरायस्य सर्वदेशक्षयेणोपजायमानायाः ध्यायिकक्षावोपशमिकरूपाया वीर्य-
लब्धेः सकाशादुपजायमानं सलेश्यस्य जीवस्य वीर्यं द्विविधं भवति, अभिसन्धिजमनभिसन्धिजं च ।
तत्र धावनबलनादिक्रियासु बुद्धिपूर्वकं नियुज्यमानं वीर्यमभिसन्धिजम्, तद्विपरीतं पुनरनभि-

सन्धिजम्, यद् भुक्तस्याहारस्य धातुमलत्वादिरूपपरिणामकारणमेकेन्द्रियादीनां वा तत्तत्क्रियाहेतु । इदमत्राकृतम्— आहारविहारादिक्रियासु संवेदनपूर्वकं र्थदीर्यं नियुज्यते तदभिसन्धिजम्, विना संवेदनं भुक्तस्याहारस्य यः क्षलरसादिरूपपरिणामो भवति तत्र प्रवर्तमानं वीर्यमभिसन्धिजम् । एतदभिसन्धिजानभिसन्धिजरूपं द्विविधमपि वीर्यं यथासंभवमवश्यं ब्रह्मवादादपरिस्पन्दनरूपक्रिया-सहितम् । एतदेव वीर्यं योगसंज्ञया कीर्त्यते । तस्यैकार्यानि चेमानि—

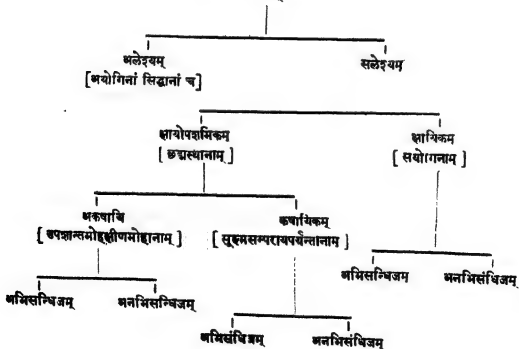
जोगो विरिचं धामो उच्छाह परक्रमो तद्वा चिदृश ।

सती सामर्थ्यं चिब जोगस्व इवति पञ्जाया ॥१॥

अत्रायं स्फुटार्थः— वीर्यं हि तावत् द्विभेदमलेश्यं सलेश्यं च । तत्रालेश्यमयोगिनां सिद्धानां च । सलेश्यं द्विविधम्, क्षायिकं क्षायोपशमिकं च । तत्र क्षायिकं सयोगिनाम् । क्षायिकत्वापि द्वैविध्य-मभिसन्धिजानभिसन्धिजभेदेन । क्षायोपशमिकं तु छद्मस्थानाम् । तदपि द्विप्रकारकम्—अकाषायिकं सकाषायिकं च । तत्राकाषायिकमुपशान्तमोहक्षीणमोहानाम् । सकाषायिकं ब्रह्मसम्परायपर्यन्तानाम् । पुनः तदुभयमप्यभिसन्धिजतदितरप्रकारेण द्विभेदम् । इह सकाषायसलेश्यवीर्येणैवाधिकारः, अग्रेऽनु-त्कृष्टप्रदेशवन्धे सातवेदनीयप्रकृतेरुत्कृष्टकालस्याऽन्तर्मुहूतप्रमाणवन्धेन वक्ष्यमाणत्वाद्, अन्यथा स देशेनपूर्वकोटिप्रमाणोऽभिधातव्यः स्यात् ।

तथा च वीर्यभेदस्थापना

वीर्यम्

तथा चात्र कर्मप्रकृतिर्बुद्धिः—

“तस्य णिमित्तं वीर्यसंज्ञास्य कम्मस्स खोवससेणं वीरियलढील्लउमत्थाणं उप्पज्जइ, सत्ततो केवल्लीणं वीरिय-
लढी उप्पज्जइ । तं चवविहं— बाद्धरसुहुमए य इहणा (पयणा) सहितं इवरं च । तस्य पदमं जोगसण्णं लभते,
मणजोगादिव्ववसंजोगातो । तस्स इमाणि एवादित्ताणि—“जोगो विरिय धामो उल्लाह परक्कमो तद्वा चिद्धा ।
सत्ती सामत्थं चिय जोगस्स भवति पज्जावा ॥१॥”तं च दुविहं— अभिसन्धिजमिवरं वत्ति । बाहारातिनिमित्तं
संवेयणापुव्वगं अभिसंधिजं विरियं, असंवेदया खलरसातिपरिणामणा सत्ती मणमिसंधिजं वीरितं । तस्य कय-
रेण वीरिएण अहिगारो कस्स वा जीवस्स वीरिएण इति, अतो वुत्तं ‘ततो वीरिबं सलेस्ससत्ति’ ततो दुविहातो
खोवसमित्तइयातो णिवाडेसु सलेस्स वीरिएण अहिगारो । सह लेसाए सलेसो-त्राव सजोगी केवली ताव
एवं भवति । एतेन वीरिएण अहिगारो दुविहेण वि अभिसंधिजमणमिसंधिजेण सामण्णेणं । अहवा ‘ततो’-
त्ति लढीतो खोवसमित्तइयातो, दुविहं पि समुत्थायजोगणिरोधोपयोगासु वीरियं भवति, अभिसंधिज-
मणमिसंधिजं च वीरिय उप्पज्जति । तस्य जं सलेस्स-सकम्मबंघणत्तसत्ति भणितं भवति, किं कारणं ? मण्णइ
अकसातीणं संपरातिगवधाभावतो । भणितं निमित्तं-सा च लद्धित्ति, विगप्पो अभिसंधिजं मणमिसंधिजं ति ।
सरूबं पाव-मणजोगादिव्ववसंजोगेण परिक्कंदो वीरियं जोगत्ति । अहिगारो सलेस्ससत्ति” इति [कर्मप्रकृति-
माथाङ्कः ३] ॥१२॥ अथ वीर्यस्य कार्यभेदेन संज्ञामेदं जीवप्रदेशेषु तारतम्येनावस्थाने हेतुं चाह—

परिणामालंबणगहणसाहणं तेण लद्धनामतिगं ।

कज्जन्भासणोणप्पवेसविसमीकयपएसं ॥ १३ ॥

[प्र०] ‘परिणामालंबण’ इत्यादि, परिणमनं परिणामः, अन्तर्भूतप्यन्तात् ‘भावाकर्त्रोः’ [सिद्ध-
हेम० ५।३।१८] इति ‘घञ्’ प्रत्ययः, परिणामापादनमित्यर्थः, आलम्ब्यत इत्यालम्बनम्, ‘अनद्’
[सिद्ध० ५।३।१२४] इति भावे ‘अनद्’ प्रत्ययः, करणमित्यर्थः । गृहीतिग्रहेणम्, पूर्ववदनद्
प्रत्ययः । तेषां साधनम्, साध्यतेऽनेनेति साधनम्, ‘करणाधारे’ [सि० हे० ५।३।१२९] इति
करणेऽनद् प्रत्ययः, योगसंज्ञकं वीर्यम्, ‘नेण’ इति, तेन हेतुना ‘लद्धनामतिगं’ इति, लब्धनाम-
त्रिकम्—लब्धं नामत्रिकमन्वर्थं येन तद् लब्धनामत्रिकम् । अत्रेयं भावना—तेन वीर्यविशेषेण योगसंज्ञकेनौ-
दारिकादिस्त्रीरियोग्यान् पुद्गलान् जीवः प्रथमतो गृह्णाति, गृहीत्वा चौदारिकादिरूपतया परिणमयति;
तथा प्राक्पापानभाषावनोपोग्यान् प्रथमतो गृह्णाति, गृहीत्वा च प्राक्पापानादिरूपतया परिणमयति ।
ततो यथा मन्दशक्तिः परिश्रमभाषा यष्टिबलम्बते तथा जीवः तच्चिन्तनगतमर्थविशेषावाप्तये तानेव
पुद्गलानबलम्बते । अतो ब्रह्मणपरिणामालम्बनानां साधनं तद्वीर्यमेकमपि कार्यभेदेन यथा-
क्रमं ब्रह्मणपरिणामालम्बनरूपं संज्ञात्रिकं लभते । अत्र प्राचीनव्याख्या त्वेवम्—तेन मनो-
वाक्यावष्टम्भतो ज्ञानमनेन योगसंज्ञकेन वीर्येण नामत्रिकं लब्धम् । तथाहि—मनसा
करणभूतेन योगो ‘मनोयोगः’, वाचा योगो वाग्योगः, कायेन योगः काययोगः । ननु वीर्यस्य
सर्वप्रदेशेषु क्षायोपशमिकयादिलब्धेः तौल्येऽपि किमिति क्वचित्प्रभृतं क्वचित्तोक्तं कचिच्च स्तो-
ककर्मित्वेवं विषमतया वीर्यस्य लब्धम्, इत्यत आह—‘कज्जन्भास’ इत्यादि, प्रदर्शयेत्तत् तत्कार्यम्,
अभ्यधनमभ्यासः, अभिपूर्वाका ‘अड्ढीटि व्याप्ती’ इति धातोः ‘भावाकर्त्रोः’ [सिद्धहेम० ५।३।१८]

इति भावे 'वञ्' प्रत्ययः, कार्यस्याभ्यासः कार्याभ्यासः, कार्यस्यासञ्ज्ञा, समीचीनमनमित्यर्थः । तथा जीवप्रदेशानामन्योऽन्यं परस्परं प्रवेशः-शृङ्खलावयवानामिव परस्परं सम्बन्धविशेषः । ताम्यां कृत्वा 'विषमीकृताः' प्रभूतान्यान्पतरसद्भावतो विस्स्थूलीकृताः 'प्रदेशाः' जीवप्रदेशा येन जीव-वीर्येण तत् कार्याभ्यासान्योऽन्यप्रवेशविषमीकृतप्रदेशम् । तथाहि—येषामात्मप्रदेशानां हस्तादिगताना-श्रुत्वाभ्यामानघटादिलक्षणकार्यनैकद्वयं तेषां प्रभूततरा चेष्टा, दूरस्थानानामसादिगतानां स्वल्पा, दूरतर-स्थानां तु वादादिगतानां स्वल्पतरा, अलुभवसिद्धं चैतत् । अपि च लोष्टादिनाऽभिषाते सति यद्यपि सर्वप्रदेशेषु युगपद्वदनीपजायते तथापि येषामात्मप्रदेशानामभिषातकलोष्टादिद्रव्यनैकद्वयं तेषां तीव्रतरा वेदना, शोषाणां तु मन्दा मन्दतरा । तथेहापि जीवप्रदेशेषु परिस्पन्दात्मकं वीर्यमुपजायमानं कार्यद्रव्याभ्यासवशतः केषुचित्प्रभूतमन्येषु मन्दमपरेषु तु मन्दतमं भवति । एतच्चैवं जीवप्रदे-शानां परस्परं सम्बन्धविशेषे सति भवति, नान्यथा । यथा शृङ्खलावयवानाम् । तथाहि—तेषां शृङ्ख-लावयवानां परस्परं सम्बन्धविशेषे गति एकस्मिन्नवयवे परिस्पन्दमानेऽपरेऽप्यवयवाः परिस्पन्दन्ते, केवलं कैचित्तोऽक्रमरे स्तोक्ततरमिति । सम्बन्धविशेषाभावे त्वेकस्मिन् चलति नापरस्यावश्य-म्भावि चलनम्, यथा गोपुरुषयोः । तस्मात् कार्याभ्यासवशतो जीवप्रदेशानां परस्परं सम्बन्ध-विशेषतश्च वीर्यं जीवप्रदेशेषु केषुचित्प्रभूतमन्येषु स्तोक्तमपरेषु स्तोक्ततरमित्येवं वैषम्येणोपजायमानं न विरुध्यते ।

तथा चार्ज कर्मप्रकृतित्वाणिः—“परिणामालंबणगहणस्स साहणं जं वीरियं तं परिणामालंबण-गहणसाहणं । साहणं ति वा कटणं ति वा एगट्टं । साहेति अणेणत्ति साहणं । जेण वीरिएण पंचण्हं सरीराणं पातोग्गे योग्गले चेल्लुण सरीरत्ताते परिणामेति तं वीरियं परिणामगहणसाहणं ति बुचत्ति । जेण वीरिएण भाणापाणभासमणाणं पाउग्गपोग्गले कायजोगेण चेल्लुण भाणपाणभासमणात्ताए आलंबित्ता णित्ति-रति तं वीरियं आलंबणगहणसाहणं ति बुचत्ति । एत्थ वीरियं साहणं । जस्स वा वीरियस्स परिणामा व आल-बणा व जं चेप्पते वृत्तं तं परिणामालंबणगहणं तं साहणं जस्स वीरितस्स तं परिणामालंबणगहणसाहणं । वृत्तणिमित्तं वीरियं उप्पज्जइ ति काठं चेप्पत्ति ति गहणं । एत्थ वृत्तं साहणं । अहवा वीरियमेव गहणं । तं दुविहं-परिणामगहणं आलंबणगहणं च । तस्स दुविहस्स वि साहणं तद्वतरायकस्यक्त्वयवसमलब्धो परिणा-मालंबणगहणाणं साहणं लब्धो । तेण लब्धिणामएल साहणेण लब्धं मणवत्ति कायजोगसिणं । एत्थ लब्धो साहणं । अहवा तेण वीरिएण ति विहगहणविमत्तेण 'लब्धिणामति' ति मणवत्ति कायजोगप्रभतिगं । एस मूलिल्लेण अत्येण संवत्तो । अहवा मणवत्ति कायजोगवृत्तेण उप्पणत्तातो लब्धं मणवत्ति णामतिगं, सम्बत्थ वीरियमेव विसेसियं भवति । मणसा जोगो मणजोगो, वाचाए जोगो वत्तिजोगो, कायेण जोगो कायजोगो । जोगो बाबारो । अह सम्बजीवपपेसेषु तुल्लसतोवसमजलद्विस्स तुल्लमणमादिक्कट्टमव्वस्स केण हेतुणा विसरिखो बाबारो उल्लम्मतित्ति । अण्णइ-काज्जमासण्णोण्णपवेसविसमीकवपएल' ति, जव्वत्तं चेदुत्ते तं कज्जं, तस्सज्जमासेो मासणत्ता, अण्णोणत्तस्स पवेसो पवेसाणं, कज्जज्जमासेण व अण्णोण्णपवेसेण व वीरितं पति विसमीकज्ज पवेसा भवति कइं । अण्णत्ति-जे कज्जमासत्त्वा पवेसा तेस्स विव्वयरी चेदु मवत्ति, ततो दूरत्थाणं मंदा, ततो दूरतरत्थाणं मंदतरा भवति । सा अण्णोण्णसंबत्तातो पवेसाणं लब्धइ । जहा संल्ला परोप्परवड्डा कक्कंमि वि पवेसे पालिज्जमाणे सज्जे चळत्ति, चळत्ता वि विसमएलंदा दिट्ठा, एव पवेसाण वि

मणादिगर्भसंघट्टाणं जगिष्यन् । अति मण्योपपन्नपट्टा न होष्या तो कञ्जम्भासत्तणेण वि विसमीक-
तपदेसत्तणं पि ण होष्य, जहा गोपुरिसाणं । इम्हा कञ्जम्भासेण मण्योपपन्नपदेसेण च विसमीकवप्यदेस-
विरिचं पुक्कुत्तकारणेण लट्ठणातिगं वेति संबज्जति । एतेण कारणेण सव्यपदेसेसु तुल्लसवोवसमलदिसस
जीवस्स तुल्लमणादिभिगप्पस्स वि विससो परिक्करो जीवपदेसे सुप्ति ण्ठि दोसोति । अहा लोने लोठ्ठगा-
दिणा अभिइत्तस्स सव्येगेसु जुगवं वेयणा होति तद्वावि अभिपातप्यदेसेसु तिक्वत्तरा वेदणा कञ्जम्भासत्तातो
सेसेसु मंदतरा । एवं सहचरिएसु वि जीवप्यदेसेसु वीरियविसमत्ता । जहा वा समाण लट्ठियाणं इविद्याणं
कम्हि वि उवत्तत्तस्स तंमि चेव तिक्वं विण्णाणं होति ण सेसेसु इदिएसु विज्जमाणसवोवसमलदिएसु वि तद्दे-
हावि समाणलट्ठियाणं पदेसाणं विसमपरिक्कदत्ता दिट्ठा तेण कारणेण परोप्परसंबट्ठाणं सहचलियाणं कञ्ज-
म्भासत्ताए विसमचेट्ठा पदेसाणं ति ण्ठि कोवि विरोधो” इति [कर्मप्रकृतिगाथाङ्कः ४] ॥१३॥

तदेवं वीर्यं प्रतिपादितम् । अथ तस्यैव जघन्याजघन्योत्कृष्टानुत्कृष्टत्वबोधाय प्ररूपणां
चिकीर्षुर्याधिकारप्रतिपादिकां गाथामाह—

अविभागवग्गफड्गुगअंतरठाणं अणंतरोवणिहा

जोगे परंपरा बुद्धि समयजीवप्यबहुगं च ॥१४॥

(प्रे०) ‘अविभाग’ इत्यादि, योगे वीर्यसंज्ञकयोगविषये प्रथमतोऽविभागप्ररूपणा कर्तव्या
१। ततो वर्णाश्रप्ररूपणा २। ततः स्पर्धकप्ररूपणा ३। तदनन्तरमन्तरप्ररूपणा ४। ततः स्थानप्ररू-
पणा ५। ततोऽनन्तरोपनिधा ६। ततः परम्परोपनिधा ७। तदनन्तरं बुद्धिप्ररूपणा ८। ततः समय-
प्ररूपणा ९। ततो जीवानामन्यबहुत्वप्ररूपणेति १०। तत्राविभागो नाम यो वीर्यांशः प्रज्ञाछेदनकेन
विभक्तुं न शक्यते सोऽशोऽविभागसंज्ञया गीयते । इदमुक्तं भवति—जीवस्य वीर्यं केवलप्रज्ञाछेदन-
केन छिद्यमानं छिद्यमानं यदा विभागं न प्रयच्छति तदा सोऽन्तिमोऽशोऽविभाग इत्युच्यते । वीर्या-
णुर्वीर्यांशोऽन्तश्च इत्यस्यैकार्थानि ।

तथा चात्र कर्मप्रकृतिचूर्णिः—

“अविभागपल्लिच्छेयपरूवणा, वग्गणापरूवणा, फड्गुगपरूवणा, अंतरपरूवणा, जोगाट्ठाणपरूवणा, अणंतरोवणिहा,
परंपरोवणिहा, बुद्धिपरूवणा समयपरूवणा. जीवसमुदाहारो (रे) दोण्ण वि अयावहुगं ति । अविभागपल्लि-
च्छेभो णाम नत्थि विभागो जस्स सो अविभागपल्लिच्छेभो. सजोगिस्स कारणवीरिचं बुद्धीय छिज्जमाणं २ जाहे
विभागं णो इत्थमागच्छति तादे अविभागपल्लिच्छेहोति वा वीरियपरमाणुत्ति वा भावपरमाणुत्ति वा
एण्हा” इति [कर्मप्रकृतिगाथाङ्कः ५] ॥१४॥

सम्प्रति ‘अयोर्देशं निर्देशः इति न्यायमनुसृत्य प्रथममविभागप्ररूपणामाह—

पण्णाछेयणछिन्ना लोगासंखेज्जगप्पएससमा ।

अविभागा एककेक्के होति पएसे जहन्नेणं ॥१५॥

(प्रे०) ‘पण्णाछेयणछिन्ना’ इत्यादि, प्रज्ञाछेदनकेन-केवलप्रज्ञाछेदनकेन छिन्ना ये वीर्यस्या-
विभागाः ते एकैकस्मिन् जीवप्रदेशे चिन्त्यमाना जघन्येनापि ‘लोगासंखेज्जगप्पएससमा’ इति, अर्श-

स्वयेयलोकाकाशप्रदेशतुल्या भवन्ति, उत्कर्षतोऽप्यसंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणा एव, किन्तु ते जघन्य-
पदमाविधीयविशामेभ्योऽसंख्येयगुणा द्रष्टव्याः । असंख्येयस्यासंख्येयप्रकारत्वात् न कोऽपि विरोधः ।
'लोकासंख्येयकप्रदेशसमा' इत्यत्रासंख्येय एवासंख्येयकम्, 'वाशदिभ्यः कः' (सि० हे० अ० ३।१५)
इति स्वार्थे कप्रत्ययः, लोकानामसंख्येयकस्य प्रदेशा लोकासंख्येयकप्रदेशाः, तेषां समाः प्रमाणा
इत्यत्रार्थः कार्यः । तथा च निगदितं पञ्चसंग्रहे बन्धनकरणनिरूपणे—

'प्रजाप अविभागा जहन्नविरियस्स वीरियं छिन्नं । एकेकस्स पएसस्सऽसंखल्लोगापएससमं ॥ इति ।

तथा चात्र कर्मप्रकृतिवर्णितः—

'पण' इति बुद्धी गणं वा । ताप पण्णाप च्छिन्नज्जमाणा छिण्णा वीरियअविभागा । ते किं-
पमाणां च विरुधणत्थं अण्णइ—'लोगासंखेज्जगप्पदेससम' इति असंखेज्जगणं लोगाणं जावतिया आगासपदेसा
तेसिवा वीरियअविभागपल्लिखेया, 'अविभागा एककेके होंति पएस' इति एककेके जीवपणसे भवति
जहण्णेण उक्कोसेण वि शियमादेव असंखेज्जलोगागासपदेसमेत्ता भवति । एगम्मि जीवपणदेसे जे जह-
णणा वीरियअविभागपल्लिखेया तेहिंते वीरियअविभागपल्लिखेएहिंते एगम्मि चेव जीवपणदेसे उक्कोसगा
वीरियअविभागपल्लिखेया असंखेज्जगुणा । अविभागपल्लिखेदपरुवणा भाणया" इति [कर्मप्रकृतिगाथाः
६] ॥ १५ ॥

तदेवमुक्ताऽविभागप्ररूपणा । सम्प्रति ते वीर्याविभागाः किं जीवस्य सर्वप्रदेशेषु समाना उताहु
न्यूनाधिका इति प्रतिपादनार्थं वर्गणाः प्ररूपयति—

जेसिं पएसणा समा अविभागा सव्वतो य थोवत्तामा ।

ते वग्गणा जहन्ना अविभागहिया परंपरओ ॥१६॥

(प्रे०) क्षुपोपञ्चमजन्यवीर्यस्य सर्वात्मप्रदेशेषु तुल्यत्वेऽपि कार्यसामीप्यदूतावशात् न्यून-
धिकरूपं वैषम्यं जायते, तथाहि— जीवप्रदेशानां कार्यस्य यथा यथा सामीप्यं तथा तथाऽधिकं वीर्यम्,
यथा यथा दूरता तथा तथाऽल्पं वीर्यम् । अत एव बन्धमाणवर्गणादि षट्पदमाख्यते । इह वर्गणा
नाम समसंख्याकवीर्याविभागानां जीवप्रदेशानां समुदायो वर्गणा । तथाहि—येषामात्मप्रदेशानां तुल्य-
सङ्ख्याका वीर्याविभागा जीवप्रदेशगतान्यसर्ववीर्याविभागेभ्यः स्तोक्तमास्तेषामात्मप्रदेशानां समु-
दायो जघन्यवर्गणा भवति । तदनन्तरमेकैकेन वीर्याविभागेनाधिकानां तावतां तावतां जीवप्रदेशानां समु-
दायेन क्रमशो द्वितीयादिवर्गणा भवन्ति । तदेवाह—'जेसिं पएसणा' इत्यादि, येषां प्रदेशानां जीव-
प्रदेशानां समाः समानसंख्या वीर्याविभागा भवन्ति, 'सर्वतश्च'—सर्वेभ्योऽपि चान्येभ्यो जीवप्रदेश-
गतवीर्याविभागेभ्यः स्तोक्तमाः ते जीवप्रदेशा धनीकृतलोकासंख्येयमात्रवर्त्यसंख्येयप्रतरगतप्रदेश-
राशिप्रमाणाः समुदिता एका वर्गणा, सा च जघन्या, सर्वस्तोकावीर्याविभागयुक्तात्वात् । 'अविभाग-
हिया परंपरओ' इति, ततः परा वर्गणा एकैकेनाविभागेनाधिका वक्तव्याः । तद्यथा—जघन्यवर्गणात
एकेन वीर्याविभागेनाभ्यधिकाः परे वे धनीकृतलोकासंख्येयमात्रवर्त्यसंख्येयप्रतरगतप्रदेशराशि-

प्रमाणं जीवप्रदेशास्तेषां समुदायो द्वितीया वर्गणा । तदनन्तरं द्वाभ्यां वीर्याविभागान्म्यभ्यधिक-
नाम्युक्तसंख्येयानामेवात्मप्रदेशानां समुदायस्तृतीया वर्गणा । एवं क्रमशः एकैकेन वीर्याविभागेनाम्यभि-
कानां तावतां तावतां जीवप्रदेशानां समुदायरूपा वर्गणाः श्रेण्यसंख्येयमात्रप्रवात्वा असंख्येया
वक्तव्याः ।

तथा चात्र कर्मप्रकृतिवर्णिः—

“जेसि जीवपदेसाणं सरिसवीरियअविभागपलिच्छेया”सब्बतो य थोवतम्”ति सब्बजीवपदेसेहिंतो जे अण्य-
वीरियतरा जीवपदेसा ‘ते बग्गणा जहण्णा’ति ते जीवपदेसा जहण्णिता बग्गणा वुक्खति । कम्हा ! अण्णह-
सरिसवीरियतातो सब्बेसि सरिसवीरियाणं जीवपदेसाणं एगा बग्गणा । ते केसिया सरिसवीरिया जीवप-
देसा एगा बग्गणा भवति ! अण्णह-असंखेज्जाणं लोगपतराणं जावतिया आगासपदेसा तावतियाणं जीवपदे-
साणं समुदाएणं पढमा एसा बग्गणा भवति, ते पतरा लोगस्स असंखेज्जतिभागे । ‘अविभागहिया
परंपरओ’ ति पढमबग्गणाजीवपदेसेहिंतो जे एगेण वीरियअविभागपलिच्छेदेव अहिगा जीवपदेसा
तेसि समुदाएण कितिया बग्गणा भवति, ते वि जीवपदेसा असंखिज्जपतरमेसा चेव, वीवबग्गणा-
जीवपदेसेहिंतो जे एगेण वीरियअविभागपलिच्छेदेव अहिगा जीवपदेसा तेसि समुदाएण ततिया बग्गणा,
एवं एएण कमेणं एगुत्तरवड्हियाओ बग्गणाओ गेय-वातो” इति [कर्मप्रकृतिगाथाः-७] ॥१६॥

तदेवं निरूपिता वर्गणाः । सम्प्रति ताः कियत्य इति निरूपणार्थं स्पर्धकरूपणमाह—

सेढिअसंखिअमित्ता फड्गमेत्तो अणंतरा गत्थि ।

जाव असंखा लोगा तो वीयाई य पुब्बसमा ॥१७॥

(प्रे०) स्पर्धन्त इवोचरोत्तरतुन्यबुद्ध्या वर्गणा यत्रेति स्पर्धकम्, ‘बहुलम्’ [सिद्धदेम० ५।१।२।]

इति छत्रेणाधिकरणे ‘गकः’ प्रत्ययः, वर्णानां समुदाय इत्यर्थः । ‘सेढि’ इत्यादि, इह बनीकृत-
लोकस्य या एकैकप्रदेशपङ्क्तिरूपा श्रेणिस्तस्याः श्रेणेरसंख्येयतमे मागे यावन्त आकाशप्रदेशास्ता-
वत्प्रमाणानां यथोक्तस्वरूपाणां वर्णानां समुदाय एकं स्पर्धकम् । तदेवं कृता स्पर्धकरूपणा ।
साम्प्रतमन्तरप्ररूपणमाह—‘एत्तो अणंतरा गत्थि’ इति, इतः पूर्वोक्तस्पर्धकानन्तरम्, पूर्वोक्तस्पर्ध-
कगतचरमवर्गणायाः परत इत्यर्थः, आत्मप्रदेशा अनन्तरा न सन्ति, किन्तु सान्तरा एव । ननु
कियत्प्रमाणमन्तरं भवतीत्याह—‘जाव असंखा लोगा’ इति, यावदसंख्येयलोकास्तावदन्तरं भवति ।
इदमुक्तं भवति—पूर्वोक्तस्पर्धकगतचरमवर्गणायाः परत एकैकेन वीर्याविभागेनाम्यभिका जीवप्रदेशा न
प्राप्यन्ते, नापि द्वाभ्यां वीर्याविभागान्म्याम्, नापि त्रिचतुष्पञ्चादिभिर्वीर्याविभागैः, यावद्यापि संख्येयैः,
अपि त्वसंख्येयैरेव । असंख्येयानां लोकानां ये सुप्रदेशातावत्प्रमाणैर्वीर्याविभागैरभ्यधिका जीव-
प्रदेशाः प्राप्यन्ते । ततस्तेषां समुदायो द्वितीयस्य स्पर्धकस्य प्रथमा वर्गणा । ‘तो वीयाई य पुब्ब-
समा’ इति, ततः—द्वितीयस्पर्धकप्रथमवर्गणातो द्वितीयादयो वर्गणाः पूर्वसमाः-प्रथमस्पर्धकगतवर्गणा
इव वक्तव्याः ।

तथा च—द्वितीयस्पर्धकप्रथमवर्गणात् एकेन वीर्याविभागोनाभ्यधिकानामात्मप्रदेशानां घनी-
कृतलोकसंख्येयभागवर्त्यसंख्येयप्रतरगतप्रदेशराशिप्रमाणानां द्वितीया वर्गणा । द्वाभ्यां वीर्यावि-
भागाम्भ्यामधिकानां तावतामेवात्मप्रदेशानां तृतीया वर्गणा । त्रिविर्वीर्याविभागैरभ्यधिकानां तावता-
मेवात्मप्रदेशानां चतुर्थी वर्गणा । एवं क्रमशः एकैकवीर्याविभागपृथग्वा निरन्तरं वर्धमानानां तावतां
तावतामात्मप्रदेशानां वर्गणास्तावद् वक्तव्या यावत् श्रेण्यसंख्येयभागप्रमाणा असंख्येया वर्गणा
भवेयुः । तावत्संख्याकानां तासां समुदायो द्वितीयं स्पर्धकम् । ततः परं पूर्ववदेकेन वीर्याविभागे-
नाभ्यधिका आत्मप्रदेश न प्राप्यन्ते, नापि द्वाभ्याम्, नापि त्रिभिः, यावन्नापि संख्यातैः, किन्त्व-
संख्येयवीर्याविभागैरभ्यधिका जीवप्रदेशा लभ्यन्ते । ततस्तेषां घनीकृतलोकसंख्येयभागगतप्रदेश-
राशिप्रमाणानां समुदायस्तृतीयस्पर्धकस्य प्रथमा वर्गणा । ततः पूर्ववदेकैकेन वीर्याविभागोनाभ्यधि-
कानां तावतां तावतां जीवप्रदेशानां द्वितीयादयो वर्गणास्तावद् वक्तव्या यावत् पूर्ववत् श्रेण्यसंख्येय-
भागप्रदेशप्रमाणा असंख्येया भवेयुः । तासां समुदायस्तृतीयं स्पर्धकम् । एवं क्रमेण स्पर्धकान्यपि
तावद् वाच्यानि यावत् श्रेण्यसंख्येयभागप्रदेशप्रमाणान्यसंख्येयानि भवेयुः ।

तथा चारम्भप्रकृतिवृत्तिः—

“सरिसुतरवद्वीपं वडिद्वयाणं वग्गणाणं समुदायो फट्ठं वुच्चति । तातो णं वग्गणाणो ‘सेट्ठी’ ति-सेट्ठिअसं-
खेज्जतिभागमेत्तिओ होवणं एणं फट्ठं वुच्चति । किं कारणं ? अण्णइ-सरिसवड्ढिसमुदायत्ताओ एयास्ति
वग्गणाणं सरिसि अण्णसि वग्गणाणं वड्ढी गत्थिचि कावं । अणिया फट्ठगपरूवणा । इदंणि अतरपरूवणा
अण्णति-एतो अजतरा गत्थि’ ति-तस्स फट्ठगस्स चरिमवग्गणाओ अण्णस्स फट्ठगस्स आदिवग्गणाए एगेणं
वीरियमविभागपलिच्छेदेहिं अब्भहिगा जीवपदेसा गत्थि, एवं वोहिं अब्भहिगा गत्थि, एवं जाव संखेज्जेहिं
वीरियमविभागपलिच्छेदेहिं अब्भहिगा गत्थि,असंखेज्जेहिं वीरियमविभागपलिच्छेदेहिं अब्भहिगा गत्थि तस्स
असंखेज्जस्स पमाणावधारणत्वं अण्णइ-जाव असंखा लोग ति’ एवं असंखिज्जा लोग अतरं । असंखेज्जाणं
लोगणं अत्तिवा अण्णसपदेसा तत्तिपहिं वीरियमविभागपलिच्छेदेहिं पढमफट्ठगचरिमवग्गणाओ वितिय-
फट्ठगआदिवग्गणा अब्भहिगा । ‘तो वीयाइं पुण्यसम’ ति-ततो वितियफट्ठगस्स पढमवग्गणाओ वितियवग्गणा
एगेणं वीरियाविभागपलिच्छेदेणं अब्भहिगा । एवं वग्गणाए वग्गणाए एगे वीरियमविभागपलिच्छेओ
एतएणेवओ जाव सेट्ठिअसंखेज्जतिभागमित्ताओ वग्गणाओ सरिसुतरतो गत्तुणं वितिय फट्ठगं । एवं
आ वीरियफट्ठगस्स परूवणा अणिया सा तत्तियफट्ठगस्स वि अहीणमणत्तिरित्ता भाणियव्वा जाव चरिमस्स
वक्कोसवीरियस्स फट्ठगस्स वितियफट्ठगस्स सरिसा एव परूवणा भाणियव्वा । अतरपरूवणा अणिया” ।
इति [कर्मप्रकृतिगाथाः ८] ॥१७॥

तदेवं स्पर्धकप्ररूपणा कृता । अथ क्रमशः स्थानप्ररूपणां वक्तुकाम आह—

सेट्ठिअसंखियमित्ताइं फट्ठगाइं जहन्नयं ठाणं ।

फट्ठगपरिवुड्ढिअओ अंगुलभागो असंखतमो ॥१८॥

(प्र०) स्पर्धकसमुदायो योगस्थानम् । तदेव निरूपयति—‘सेट्ठिअसंखियमित्ताइं फट्ठगाइं’
इति, घनीकृतलोकस्य यैकैकप्रदेशपङ्क्तिस्वरूपा श्रेणितस्या असंख्येतमे भागे यावन्त आकाश-

प्रदेशस्तावत्प्रमाणानि यथोक्तस्वरूपाशिसर्षकानि, 'अङ्गुष्ठपरं ठाण' इति, वचनर्थं स्थानं- योगस्थानं भवति । एतच्च दृष्टमनिगोदस्य सर्वान्पवीर्यस्य भवप्रथमसमये वर्तमानस्य भवति । ततोऽन्यस्याधिकतरवीर्यस्य जीवस्य सर्वान्पवीर्याविभागानामात्मप्रदेशानां समुदायो द्वितीययोगस्थानस्य वचन्यवर्गणा । एकेन वीर्याविभागेनाभ्यधिकानां जीवप्रदेशानां समुदायो द्वितीया वर्गणा । द्वाभ्यां वीर्याविभागान्माभ्यधिकानामात्मप्रदेशानां समुदायस्तृतीया वर्गणा । त्रिभिर्वीर्याविभागेनाभ्यधिकानां जीवप्रदेशानां समुदायः चतुर्थी वर्गणा । एवं क्रमञ्च एकैकवीर्याविभागेनाभ्यधिकानां जीवप्रदेशानां समुदायस्य पञ्चम्यादयो वर्गणास्तावद् वाच्या यावत् श्रेष्ठ्यसंख्येयभागगतप्रदेशराशिप्रमाणं भवेयुः । तासां समुदाय एकं स्पर्षकम् । ततः एकेन वीर्याविभागेनाभ्यधिका आत्मप्रदेशा न लभ्यन्ते , नापि द्वाभ्याम् , नापि त्रिचतुरादिभिः, यावन्नापि संख्यताः, अपि त्वसंख्येयलोकाकाशप्रमाणैर्वीर्याविभागैरभ्यधिका जीवप्रदेशाः प्राप्यन्ते । तेषां समुदायः द्वितीयस्पर्षकस्य प्रथमा वर्गणा । तदनन्तरं पूर्वोक्तवर्गणाप्रकारेण द्वितीयादयो वर्गणा अपि तावद् वाच्या यावत् श्रेष्ठ्यसंख्येयभागगतप्रदेशराशिसमाना भवन्ति । तासां समुदायो द्वितीयं स्पर्षकम् । एवं प्राक्तनयोगस्थानप्रदक्षितप्रकारेण तृतीयादीन्यपि स्पर्षकानि तावद् वाच्यानि यावत् श्रेष्ठ्यसंख्येयभागगतप्रदेशराशिप्रमाणानि भवेयुः । तेषां समुदायो द्वितीयं योगस्थानकम् । ततोऽन्यस्याधिकतमवीर्यस्य जीवस्य प्रदक्षितप्रकारेण तृतीयं योगस्थानं वक्तव्यम् । एवं प्रकारेणान्यान्यजीवापेक्षयाधिकाधिकवीर्याणामन्येषां जीवानामपि तावद् योगस्थानानि वाच्यानि यावत्सर्वोत्कृष्टं योगस्थानं भवेत् । इह द्वितीययोगस्थाने प्रथमस्पर्षकस्य प्रथमवर्गणायां जीवप्रदेशाः प्रथमयोगस्थानसत्त्वरमस्पर्षकचरमवर्गणागतवीर्याविभागापेक्षयाऽसंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणैरसंख्येयैर्वीर्याविभागैरधिकाः प्राप्यन्ते । तृतीयेऽपि योगस्थाने प्रथमस्पर्षकस्य प्रथमवर्गणायां जीवप्रदेशा द्वितीययोगस्थानसत्त्वरमस्पर्षकस्य चरमवर्गणागतवीर्याविभागापेक्षया तावद्विरेव वीर्याविभागैरधिका लभ्यन्ते । एवं सर्वेष्वपि योगस्थानेषु स्वस्वप्रथमस्पर्षकस्य प्रथमवर्गणायां जीवप्रदेशाः स्वस्वानन्तरपूर्वयोगस्थानसत्त्वरमस्पर्षकस्य चरमवर्गणागतवीर्याविभागापेक्षया पूर्वोक्तप्रमाणैरसंख्येयैर्वीर्याविभागैरभ्यधिका बोध्याः ।

तानि सर्वाणि योगस्थानानि किपन्ति प्राप्यन्ते ? इति चेद्, उच्यते, तानि सर्वाण्यपि योगस्थानानि बनीकृतलोकाश्रेष्ठ्यसंख्येयभागगतप्रदेशराशिप्रमाणान्यसंख्येयानि प्राप्यन्ते । ननु संसारस्थजीवानामानन्त्याद् प्रतिजीवं च योगस्थानानां प्राप्यमाणत्वाद् योगस्थानान्यनन्तानि भवन्तीति कथमुक्तमसंख्येयानीति, अत्रोच्यते, एकैकस्मिन् सदृशे सदृशे योगस्थाने वर्तमानाः स्थावरजीवा अनन्ताः प्राप्यन्ते इत्यतः सर्वजीवापेक्षयाऽपि केवलपिह्या परिभाष्यमानानि सर्वाण्यपि योगस्थानानि यथोक्तप्रमाणान्येव भवन्ति, न तु न्यूनाधिकान्यपि ।

तदेवं कृता स्थानप्ररूपणा । साम्प्रतमनन्तरोपनिषाप्ररूपणावसरः । तत्रोपनिषानुपनिषा,

‘संस्तुतमिहैकैवमात्मानं भूमिर्धरः’ । अनन्तरैरेणोपनिषा-अनन्तरोपनिषा, अनन्तरपूर्वयोगस्थाना-
नन्तरोपनिषासु । स्वर्षकसंख्याद्विमार्गमिति सरलार्थः । तदेवाह—‘फट्पुणपरिवृद्धिं अञ्जो’
इति; अतः प्रथमाद् भेदास्थानात् द्वितीयादिषु योगस्थानेषु प्रत्येकं स्वर्षकपरिवृद्धिः-स्वर्षकाणां
परिवृद्धिः, ‘अङ्गुलभागो असंस्तमो’ इति, अङ्गुलस्यासंख्येयतमे भागे यावन्तः प्रदेशास्तावत्प्र-
माणा भवति । इदमुक्तं भवति—पूर्वपूर्वयोगस्थानापेक्षयोत्तरोत्तरयोगस्थानेषु परिभाष्यमानानि स्वर्ष-
कान्यङ्गुलसंख्येयमागतप्रदेशराशिप्रमाणान्यभ्यधिकानि भवन्ति । इयमत्र भावना—प्रथम-
योगस्थानवर्गनापेक्षया द्वितीययोगस्थानवर्गणायां मूलत एव हीनहीनतरा जीवप्रदेशा भवन्ति,
स्वभावदेवाधिकाधिकतरवीर्याविभागानामात्मप्रदेशानां स्तोक्तोक्ततरप्रमाणत्वेन हीनहीनतरवीर्या-
विभागानां जीवप्रदेशानां च बहुबहुतरप्रमाणत्वेन प्राप्यमाणत्वात् । ततोऽत्रादित एवोत्तरोत्तरवर्ग-
णयां स्तोक्तोक्ततरजीवप्रदेशतयाऽधिका वर्गणा भवन्ति, ततश्च स्वर्षकान्यपि वर्धन्ते इति वर्गणा-
नामुपसंभवतो यथोक्तं स्वर्षकवाहुन्युपपन्नत एव । एवमन्येष्वपि योगस्थानेषु पूर्वपूर्वयोगस्था-
नकगतस्वर्षकापेक्षयोत्तरोत्तरयोगस्थानेषु स्वर्षकबहुलता परिभाषनीयेति ।

तथा चात्र कर्मप्रकृतिचूर्णः—‘सेद्विजसंस्त्रिजमेसाणि फट्पुणति जहण्णं ठाणं’ ति—तासि सेदीए
असंस्त्रिजतिभागमिताति फट्पुणति, एसा एगजीवस्स जहण्णवीरियस्स फट्पुणपरुवणा भणिथा । एवं
जहण्णं जोगठाणं भवति । ततो अण्णस्स जीवस्स आहिणरवीरियस्स अप्पतरा जीवप्पदेसा होत्तुं पढम-
वग्गणा णिप्पवज्जति । वितियवग्गणा ततो एणेण वीरियवविभागो अम्महिगा, जीवपदेसेहि हीणतरगा
लम्भति । एवं एणुत्तरियाए वीरियवविभागपल्लिच्छेयबुद्धीए जीवप्पदेसहाणीए य फट्पुणं णिप्पतिवज्जति ।
एवं जाय सेदीए असंस्त्रिजतिभागमेसाणि फट्पुणति । एसा पढम अ(?) जहण्णवीरियठाणं पत्तस्स जीवस्स
फट्पुणपरुवणा भणिथा । एवं वीरिय जोगठाण । एव जहा जहा वीरियं परिवद्धति तहातहा फट्पुणेहि परिवु-
द्धाणि जोगठाणाणि होन्ति, ताणि सेद्विजसंस्त्रिजतिभागमेसाणि । एतेसु जोगठाणेषु करणवीरियसहिता
सम्भजीवा वर्द्धन्ति । भणिता ठाणपरुवणा । इदाणि ताणि जोगठाणाणि काए फट्पुणस्स परिवुद्धीए बद्धि-
ताणि तितं णिरुवणत्वं अणंतरोवणिहिता भण्णति—‘अणंतरोवणिहि?’ ति उवणिहाणं उवणिहा, अणंत-
रेण वणिहा अणंतरोवणिहा, अणंतं जोगठाणं पवुव वग्गणा—ताए अणंतरोवणिहाए पढमातो जोगठाणातो
वितियं जोगठाणं केवत्तिएहि फट्पुणेहि अम्महिगं ? ‘फट्पुणपरिवृद्धिं’ ति फट्पुणाणं परिवुद्धी फट्पुणपरिवृद्धी,
‘अतो’ ति—पढमातो जोगठाणातो वितियं जोगठाणं. ‘अङ्गुलभागो असंस्तमो’ ति अङ्गुलस्स असंस्त्रि-
जतिभागो जत्तिथा भागसवएसा तत्तिएहि फट्पुणेहि पढमजोगठाणातो वितियं जोगठाणं अम्महिगं ।
किं कारणं ? अण्णह—पढमे जोगठाणे बहुगा जीवप्पदेसा एणं फट्पुणं इवति । वितिए जोगठाणे वीरियबहु-
त्ताण्णो केवप्पदेसा फट्पुणं लम्भता । एतेण कारणेण पढमजोगठाणातो वितियं जोगठाणं अङ्गुलभसंस्त्रिज-
तिभागमेसेहि अम्महिगं । पढमजोगठाणस्स चरिमफट्पुणस्स चरिमाए वग्गणाए जे वीरियवविभागपल्लि-
च्छेदा तेहितो वितियस्स जोगठाणस्स आदिफट्पुणस्स आदिवग्गणातो वीरियवविभागपल्लिच्छेया असंस्त्रिज-
वीरियवविभागपल्लिच्छेदेहि अम्महिगा । एवं वितितातो वतितस्स, वतिततातो चउत्तस्स, एवं जाय उत्तस्स-
दुचरितातो उक्कोसगचरिमजोगठाणस्स आदिफट्पुणस्स आदिवग्गणाए वीरियवविभागपल्लिच्छेदा असंस्त्रि-
जेहि वीरियवविभागपल्लिच्छेदेहि अम्महिगा । भणिथा अणंतरोवणिहा’ इति[कर्मप्र० गाथा० ९]॥१८॥

इत्थं प्रकृतिऽनन्तरोपनिषा । इदानीं परम्परोपनिषावसर इति तां प्ररूपयति—

सेडिअसंस्त्रियभागं गंतुं गंतुं हवंति दुगुणाई ।

पल्लासंस्त्रियभागो णाणागुणहाणिठ्ठाणाणि ॥१९॥

(प्रे०) उपनिषत्प्रवृत्तिनिषा, परम्परयोपनिषा—मार्गानं परम्परयोपनिषा । प्रथमयोगस्थानात् क्रियन्ति योगस्थानानि भत्वा स्पर्शकानि द्विगुणानि भवन्तीति मार्गसंस्त्रियर्षः । तदेवाह—‘सेडिअसंस्त्रियभाग’ इत्यसिद्धिः, प्रथमयोगस्थानात् श्रेयैरसंस्त्रियतमे ममे यत्तस्मिन् ज्ञानदेशानि तावन्ति योगस्थानानि गत्वा गत्वा—अतिक्रम्यातिक्रम्योत्तरोत्तरयोगस्थाने स्पर्शकानि द्विगुणानि द्विगुणानि भवन्ति । इदमत्र हृदयम्—प्रथमयोगस्थाने यावन्ति स्पर्शकानि भवन्ति तदपेक्षया श्रेयैरसंस्त्रियभागप्रमाणानि योगस्थानान्यतिक्रम्यानन्तरं यद्योगस्थानं तस्मिन् द्विगुणानि भवन्ति । पुनरपि द्विगुणस्पर्शकात्तद्योगस्थानादारभ्य यद्योक्तप्रमाणानि योगस्थानान्यतीत्यनन्तरे योगस्थाने द्विगुणानि स्पर्शकानि भवन्ति । एवं तावद् वाच्यं यावदुत्कृष्टयोगस्थानं समागच्छेत् । तानि च द्विगुणद्विगुणस्पर्शकानिष्यन्तानि योगस्थानानि संख्यया परिभाष्यमानानि पन्थोपमासंख्येयभागप्रमाणानि भवन्ति, तदेवाह—‘पल्लासंस्त्रियभागो’ इति, सूक्ष्मस्याद्वापन्थोपमासंख्येयतमे भागे यावन्तः समयास्तावत्प्रमाणानि द्विगुणवृद्धिस्थानानि भवन्ति । अथ द्विगुणहानिस्थानानि कियत्प्रमाणानि भवन्तीत्याह—‘णाणागुणहाणिठ्ठाणाणि’ इति, नानारूपाणि यानि गुणहानिस्थानानि—द्विगुणहानिस्थानानि तान्यपि यद्योक्तपन्थोपमासंख्येयभागगतसमयप्रमाणानि भवन्ति । यतो यानि द्विगुणवृद्धिस्थानानि तांश्चैव पञ्चानुपूर्व्यां द्विगुणहानिस्थानानि भवन्ति । तथाहि—उत्कृष्टयोगस्थानादारभ्याधोऽवः श्रेयैरसंख्येयभागगतप्रदेशराशिप्रमाणानि योगस्थानान्यतिक्रम्यानन्तरं यद्योगस्थानं तस्मिन् द्विगुणहीनानि—अर्धानि स्पर्शकानि भवन्ति । पुनरपि द्विगुणहीनस्पर्शकात्तद्योगस्थानादधोऽवतरणे यद्योक्तप्रमाणेषु योगस्थानेषु व्यतीतेषु यदनन्तरं योगस्थानं तस्मिन् द्विगुणहीनानि—अर्धानि स्पर्शकानि प्राप्यन्ते । एवं भूयो भूयो अधन्ययोगस्थानं यावद् वक्तव्यम् । ननु द्विगुणानां हानिः द्विगुणहानिरित्यर्थस्यावधानावतुषपचिरिति चेद्, सत्यम्, किन्तु तत्तद्द्विगुणवृद्धयवधिसमाप्त्यवच्छिन्नहानेरैवेह द्विगुणहानेर्विवक्षितत्वात् । एतद्वचनार्थमेव यत्रे ‘नाना’ इति दम्बपन्यस्तम् । इदानीं द्विगुणवृद्धिद्विगुणहानिस्थानानां तदन्तरालस्थानानां चान्यत्रहुत्वमुच्यते—द्विगुणवृद्धीनां द्विगुणहानीनां च स्थानानि सर्वस्तोकानि, परस्परं च तुल्यानि । तदपेक्षया द्विगुणवृद्धीनां द्विगुणहानीनां वाऽन्तराले यानि स्थानानि तान्यसंख्येयगुणानि भवन्ति ।

तथा चात्र कर्मप्रकृतिर्चाङ्गः—

‘सेडिअसंस्त्रियभागो जतिषा भागासपदैसा जतिषाणि जोगहाणाणि गंतुं यदनाते जोगहाणातो दुगुणवृद्धिर्बं जोगहानिर्बं जतिषाणि, कदापि चतुषः । अतो पुनो जतिषाणि चैव जोगहानिर्बं गंतुं चित्तिं दुगुणवृद्धिर्बं जोगहानिर्बं जतिषाणि । एवं जतिषाणि जतिषाणि जोगहानिर्बं । याति दुगुणवृद्धिर्बं जोगहानिर्बं जतिषाणि । तं गिरुषण्यं मण्ड—‘पल्लासंस्त्रियभागो’ पित् । सुदृमस्स अद्वापलिगोवमस्स जतिषा समयो सेडिअसंस्त्रियभागो जतिषाणि दुगुणवृद्धिर्बं जतिषाणि । ‘णाणागुणहाणिठ्ठाणाणि’ पित् जतिषातो जोगहानिर्बं

भारुम् जाव जहृणणं जोगट्टाणं एतितं अम्मंतरे जाणि चेव दुगुणवडिदहाणाणि ताणि चेव दुगुणहाणि-
टाणाणि वि भवति । इदाणि एगंमि दुगुणवडिदहाणंतरे जाणि जोगट्टाणाणि सव्वदुगुणवडिदहाणिट्टाणाणि
च कतराणि ? अण्णाणि या बहुताणि वा अण्णइ-सव्वत्थोवाणि दुगुणवडिदहाणाणि । एगंमि दुगुणवडिद-
हाणंतरे जोग-टाणाणि असंखेज्जगुणाणि । परंपरोवणिहा भणिता” इति [कर्मप्रकृतिगाथाः १०] ॥१९॥

तदेवं कृता परम्परोपनिधा प्ररूपणा । अथ वृद्धिप्ररूपणां चिकीर्षु राह—

बुड्ढीहाणिचउक्कं तम्हा कालोऽथ अंतिमल्लाणं ।

अंतोमुहुत्तमावलिअसंखभागो य सेसाणं ॥२०॥

(प्रे०) अप्रेदमनुसन्धेयम्—योगप्रवृत्तिस्तावदीर्यान्तरायकर्मक्षयोपशमाधीना , वीर्यान्तराय-
क्षयोपशमश्च तच्चदृष्ट्यादिसामग्रीमवाप्य कदाचिद् वर्धते, कदाचिद् वर्धतेतराम्, कदाचिद् हीयते, कदा-
चिच्च हीयतेतराम् ; ततो योगस्थानान्यपि योगप्रवृत्त्यनुसारं कदाचिद् वर्धन्ते, कदाचिच्च वर्धन्तेतराम् ,
कदाचिद्धीयन्ते कदाचिच्च हीयन्तेतरामिति योगस्थानानां कतिविधा वृद्धिः हानिश्च भवतीति
प्रतिपादयति—‘बुड्ढीहाणिचउक्कं’इति, योगस्थानानां वृद्धिः हानिश्च चतुर्धा भवति । तथाचा-असंख्या-
तभागवृद्धिः, संख्यातभागवृद्धिः, संख्यातगुणवृद्धिः, असंख्यातगुणवृद्धिश्चेति चतुर्धा वृद्धिः । एवं हानिरपि
चतुर्धा, तथाचा-असंख्येयभागहानिः, संख्येयभाग हानिः, संख्येयगुणहानिः, असंख्येयगुणहानिश्च ।

इयमत्र भावना- विवक्षितसमये जीवस्य योगव्यापारानुसारेण यद् योगस्थानं वर्तते, तदपे-
क्षयाऽन्यस्मिन् समये यथायोगवृद्धि कदाचिदसंख्यातभागवृद्धं, कदाचित्संख्यातभागवृद्धं, कदाचि-
त्संख्यातगुणवृद्धं, कदाचिदसंख्यातगुणवृद्धं योगस्थानं वर्तते । एवं हानावपि विवक्षितसमये यद्
योगस्थानं वर्तते तदपेक्षयाऽन्यस्मिन् समये यथायोगहानि कदाचिदसंख्यातभागहीनं, कदाचित्संख्या-
तभागहीनं, कदाचित्संख्यातगुणहीनं, कदाचिदसंख्येयगुणहीनं योगस्थानं वर्तते । यदा तु योगव्या-
पारस्य वृद्धिः हानिर्वा न भवति तदा योगस्थानान्यवस्थितानि भवन्तीति बोध्यं विप्रश्चिद्धिः ।

तदेवं वृद्धिः हानिश्च चतुर्धा निरूपिताऽथ यस्मादेवं वृद्धिहान्योश्चतुष्कं वर्तते तस्मादत्र तासां प्रत्येकं
नियतः कालो वक्तव्य इति वृद्धिहानिकालं निरूपयन्नाह—‘तम्हा कालोऽथ’इत्यादि, तत्रान्तिमयोरसं-
ख्येयगुणस्वरूपयोर्वृद्धिहान्योः प्रत्येकवृत्तयोऽन्तर्हृतकालः । शेषाणां त्वाद्यानां तिसृणां वृद्धीनां
हानीनां च प्रत्येकमावलिक्काऽसंख्येयभागमात्रः परः कालः । इदमत्राकृतम्— तथाविधतीव्रवीर्यान्त-
रायक्षयोपशमभावतो विवक्षितयोगस्थानादसंख्येयगुणवृद्धेऽन्यस्मिन्नन्यस्मिन् योगस्थाने प्रतिसमयं
जीवस्य या गतिः साऽसंख्येयगुणवृद्धिः । एवं तथाविधमन्दक्षयोपशमभावतो विवक्षितायोगस्था-
नादसंख्येयगुणहीनेऽपरस्मिन्नपरस्मिन् योगस्थाने प्रतिसमयं जीवस्य यद् गमनं साऽसंख्येयगुण-
हानिः । एवंविधाऽसंख्येयगुणवृद्धिः हानिर्वा यदि निरन्तरं भवेत् तदोत्कर्षतोऽन्तर्हृतकालं यावद्
भवेत् । शेषास्तिस्रो वृद्धयः हानयो चोत्कर्षतो निरन्तरमावलिक्काऽसंख्येयभागमात्रकालं यावद्
भवेयुः । जघन्यतस्तु चतस्रोऽप्येकं द्वौ वा समयौ यावद् भवन्ति । विवक्षितस्य वृद्धेः हानिर्वा यथोक्त-

कालात्परमवस्थानं भवति, विपरीतप्रकारा वृद्धिः हानिर्वा भवति, अन्यप्रकारा वृद्धिः हानिर्वा भवति ।

तथा चात्र कर्मप्रकृतिचूर्णिः—

“अथि असंख्यजतिभागवद्दी, संख्यजतिभागवद्दी, संख्यजगुणवद्दी, असंख्यजगुणवद्दी । हाणिठा-
णेसु त एव हाणीवि । तन्मा कालोऽथ अतिमकालाणं तेषु चतस्र वद्दीठाणेसु हाणिठाणेसु त अतिमकालाणं
ति—असंख्यजगुणवद्दी असंख्यजगुणहाणिठाणाणं अतोमुद्रुतकालं वद्दी वा हाणी वा । आवलियमसंख्यज-
भागो य ‘सेसाथे’ ति—असंख्यजभागवद्दी संख्यजभागवद्दी संख्यजगुणवद्दी असंख्यजभागहाणी संख्यज-
भागहाणी संख्यजगुणहाणिठाणां आवलियाए असंख्यजतिभागमेतं कालं वद्दी वा हाणी वा । एवं ताव
उक्कोसेण । जहणे ण एक्कं वा दो वा समया वद्दी वा हाणी वा । एवं सम्भव वद्दीहाणिपरूपणा भणितो”
इति [कर्मप्रकृतिगाथाः ११] ॥२०॥

विवक्षितस्य वृद्धेः हानेर्वा यथोक्तकालममासौ भिन्नप्रकारा वृद्धिः हानिर्वा भवति, यद्वा
तेज्वेव योगस्थानेषु जीवा अवस्थिता भवन्त्यतो योगस्थानेषु वृद्धिहानिरहिता जीवाः कियत्कालं
यावत् प्राप्यन्त इति जिज्ञासात्प्राप्तये समयप्ररूपणमाह—

चतुराई जावट्टगमित्तो जावं दुगं ति समयाणं ।

पज्जत्तजहन्नाओ जावुक्कोसं ति उक्कोसो ॥२१॥

(प्रे०) ‘समयानाम्’ अवस्थितकालनियामकानां ‘चतुरादिः’ इति—चत्वार आदिर्यस्याः
सा चतुरादिः, वृद्धिर्भवतीति शेषः, सा च तावद्वाच्या ‘यावदष्टकम्’ यावदष्टौ समयाः । ‘इतः’
इति—इत ऊर्ध्वं पुनः समयानां हानिर्वक्तव्येति योजनायम्, सा च तावद्वाच्या ‘यावद्व-
द्विकम्’ यावद् द्वौ समयौ । सा च चतुरादिका वृद्धिः ‘पर्याप्तजघन्यात्’—पर्याप्तनिगोदसत्कजघ-
न्ययोगस्थानादारभ्य तावदवसेया यावदष्टकम्—अष्टौ समयाः । ततः परं हानिः । सापि तावत्
‘यावद्वत्कृष्टम्’—यावद्वत्कृष्टयोगस्थानम् । ‘उत्कृष्टः’ इति—एष उत्कृष्टोऽवस्थितिकालः । तदेव-
मर्थवशादक्षरयोजना कृता । भावार्थः पुनरयम्—पर्याप्तसमनिगोदस्य सर्वान्परीर्यस्य जघन्ययोग-
स्थानादारभ्य क्रमशो यानि श्रेष्ठसंख्येयभागगतप्रदेशराशिप्रमाणानि योगस्थानानि तेषु चतुरः
समयान् यावदुत्कर्षतो जीवा अवस्थिता भवन्ति । ततः परं यानि तावन्ति योगस्थानानि तेषु पञ्च
समयान् यावत् । तस्मादपराणि यानि तावन्ति योगस्थानानि तेषु षट् समयान् यावत् । ततोऽप-
राणि यानि तावन्ति योगस्थानानि तेषु सप्त समयान् यावत् । ततोऽपि परं यानि तावन्ति
योगस्थानानि तेष्वष्टौ समयान् यावत् । तदनन्तरं क्रमेण यानि तावन्ति योगस्थानानि तेषु सप्त
समयान् यावत् । ततोऽपराणि यानि यथोक्तप्रमाणानि योगस्थानानि तेषु षट् समयान् यावत् ।
एवं प्रतिलोमतदा तावद्वाच्यं यावदन्तिमानि पूर्वोक्तसंख्याकानि यान्युत्कृष्टयोगस्थानानि तेषु द्वौ
समयौ यावत् । सर्वत्राप्युत्कर्षतो जीवा अवस्थिता भवन्तीति शेषः ।

तथा चात्र कर्मप्रकृतिचूर्णिः—“चतुरादी जावट्टगमित्तो जावं दुगं ति समयाणं” ति—चतुरो समया
आदि जेसि ठाणाणं ते चतुरादी वद्दी जावद्वत्तम’ति चतुसससिगाणि जोगद्वठ्ठाणाणि सेवीय असंख्यजतिभाग-

मेत्याणि सुदुमपञ्चरत्नस्य सहजतो ज्योत्स्नाणां भावेषु । ततो पञ्चसमतिगाणि जोगदृष्टाणि सेदीय कसं-
 लेज्जतिभागमेत्याणि । ततो छत्समतिगाणि एवं चेत् । ततो सत्तसमतिगाणि एवं चेत् । ततो अट्टसमतिगाणि
 जोगदृष्टाणां सेदीय असंलेज्जतिभागमेत्याणि । 'इतो जार्त्तं दुर्गं ति समयान्' ति-अट्टसमतिगाणं अततो
 पुणो सत्तसमतिगाणि जोगदृष्टाणां अर्धं । सेदीय असंलेज्जतिभागमेत्याणि । ततो पुणो छत्समतिगाणि एवं
 चेत् । ततो पुणो पञ्चसमतिगाणि एवं चेत् । ततो पुणो चतुसमतिगाणि जोगदृष्टाणां सेदीय असंलेज्जति-
 भागमेत्याणि । एवं तिसमतिगाणि वि । एवं दु समतिगाणि परिवादीय ओप्परुप्परि वेत्तव्याणि । एते चतु-
 समतिगादिजोगदृष्टाणां कतो आदत्ता अर्धं तस्मिन्पञ्चत्वं भण्णति-पञ्चत्तज्जइत्तामे' ति-सुदुमपञ्चरत्नस्य
 चत्तसमतिगादिजोगदृष्टाणां आदि काऊवं जाव उक्कोसठावं दाव एते चतुसमतिगाणी दुसमपञ्चपञ्चसाणां परि-
 वादीय वेत्तव्या । 'उक्कोसो' ति-एसो सब्बजोगदृष्टाणां उक्कोसो कालो मणितो' इति [कर्मप्रकृति-
 माथाङ्कः १२] ॥२१॥

तदेवं योगस्थानेषु वृद्धिदानिरहिता जीवा उत्कृष्टतः कियत्कालं यावत् प्राप्यन्त इति निरूपितम् ।
 अथ योगस्थानेषु वृद्धिदानिरहिता जीवा जन्मन्यतः कियत्कालं यावत् प्राप्यन्त इति, अष्टसामयिकदि-
 योगस्थानानामल्पवहुत्वं चाह—

एगसमयं जहन्नं ठाणाणप्याणि अट्टसमयाणि ।

उभओ असंखगुणयाणि समयसो ऊण ठाणाणि ॥२२॥

(प्रे०) 'एगसमयं जहन्नं' इति, जन्मयोगस्थानादारभ्योत्कृष्टयोगस्थानं यावत् सर्वेषु
 योगस्थानेषु जन्मन्यत एकं समयं जीव्य अवस्थिता भवन्ति । यानि चाप्यसंखगुणनिगोदस्यासंख्ये-
 यानि योगस्थानानि पूर्वमनुक्तकालनियमानि तेषु जन्मन्यत उत्कर्षतो वाऽप्येकं समयमवस्थानं
 भवति । ननु कोऽत्र हेतुरिति चेद्, उत्पत्तेः, सर्वोपर्याप्ताः प्रतिसमयं वीर्यवृद्ध्याऽसंख्येयगुण-
 वृद्धिरूपेषु योगस्थानेषु गच्छन्तीति तेषामुत्कर्षतोऽप्येकमेव समयमवस्थानं भवति । उक्तं च—
 "सर्वोवि अपवजत्तगो पइसणमसंखगुणाए जोगउददीए वड्ढइ" इति ।

अष्टसामयिकादियोगस्थानानामल्पवहुत्वमाह—'ठाणाणि' इत्यादि, अष्टसमयिकानि यानि
 योगस्थानानि तानि शेषसप्तसामयिकादियोगस्थानापेक्षयाऽन्यानि, सर्वस्तोकानित्यर्थः । कोऽत्र
 हेतुरिति चेद्, चिरकालवस्थापिनां योगस्थानानां स्तोकत्वेन प्राप्यमाणत्वात् । तेभ्यः 'समययज्ञाः'
 समयेन समयेन न्यूनानि यान्युभयोः पूर्वोत्तररूपयोर्द्वयोः शार्धयोर्योगस्थानानि तानि क्रमेणासंख्येय-
 गुणानि । तथा-अष्टसामयिकानि योगस्थानानि सर्वस्तोकानि, तेभ्यः पूर्वोत्तरवर्तिनि सप्तसामयिकानि
 योगस्थानान्यसंख्येयगुणानि, स्वस्थाने च परस्परं तुल्यानि । तेभ्य उभयपार्श्ववर्तीनि षट् सामयिकानि
 योगस्थानान्यसंख्येयगुणानि, स्वस्थाने च परस्परं तुल्यानि । तेभ्य उभयपार्श्वस्थानि पञ्चसामयि-
 कानि योगस्थानान्यसंख्येयगुणानि, स्वस्थाने च परस्परं तुल्यानि । तेभ्य उभयपार्श्वगानि चतु-
 ससामयिकानि योगस्थानान्यसंख्येयगुणानि, स्वस्थाने च परस्परं तुल्यानि । तेभ्यः तिसामयिकानि
 योगस्थानान्यसंख्येयगुणानि । तेभ्यो द्विसामयिकानि योगस्थानान्यसंख्येयगुणानि ।

तत्र चैव कर्मप्रकृतिवृत्तिः—‘यस्यस्यं-जहृणं’ सि-सन्वजोगद्वयेषु जहृणैर्वा एव समर्थं भव-
 द्वायं । इदानीं सुहृद्वर्णनोपपन्नस्य जहृणं जोगद्वयं वादि काङ्क्षं चतुस्रमतिगादी अमेद्वान्मुत्ता’
 ततो हेद्वतो अपरजतगतामेगा जोगद्वया ये यस्यमतिगा भस्सेज्जग । कर्ह ? भण्णह-सन्वो अपरजतगो
 अपरजतगद्वय वद्वत्तमाणे भस्सेज्जग जोगवद्वीयवद्वत्तिति काङ्क्षं गन्थि अवद्वत्तान्, तन्वा सन्वाहि पञ्ज-
 वीहि पञ्जत्तस्स अवद्वत्तान् भवति । समयपरूषणा मज्जिता । चतुस्रमतिगादी जोगद्वया सन्वो
 किं तुल्लं ? अतुल्लं ? तस्मिन्वणत्थं भण्णति अप्पावहुत्तं-ठाणाणप्पणि अट्टसमवाणि उभयो भस्सेज्जगि-
 यस्मिं’सि सन्वत्थोवाणि अट्टसमतिगाणि जोगद्वयाणि । किं करणं ? भण्णति-अतिचिरकालद्वयतिणि ठाणा
 थोवा भवन्तिस्सि काङ् । उभयो पाप्सि सत्तसमतिगा जोगद्वयाणा दोवि तुल्लं, भस्सेज्जगुणा । सत्तसमति-
 गेहिंतो उभयो पाप्सि छत्तसमतिगा जोगद्वयाणा दोवि तुल्लं, भस्सेज्जगुणा । एवं उभतो पाप्सि पञ्चसमति-
 याणि दोवि तुल्लं, भस्सेज्जगुणा । ततो उभतो पाप्सि चतुस्रमतिगाणि दोवि तुल्लं, भस्सेज्जगुणाणि ।
 ततो उभरि तिस्रमतिगाणि जोगद्वयाणाणि भस्सेज्जगुणाणि । ततो तिस्रमतिगाणि जोगद्वयाणि भस्सेज्जग-
 गुणाणि । ‘समयसो ऊणठाणाणि’ सि-अट्टसमयोहिंतो सत्तसमतिगाणि समयं ऊणाणि, एवं जाव तिस-
 मद्भगेहिंतो दुस्रमतिगाणि समयपूणाणि” इति [कर्मप्रकृतिगाथाः १३] ॥२२॥

तदेवं कृतमष्टसामयिकादीनां योगस्थानानामल्पबहुत्वम् । अथ जीवस्थानेषु जघन्योक्तुष्ट-
 योगविषयमल्पबहुत्वं विशेषेण वक्तुं काम आह—

सन्वत्थोवो जोगो साहारणसुहृद्वपढमसमयम् ।

बायरबियतियचउरमणसन्नपज्जत्तगजहणो ॥२३॥

(प्रे०) ‘सन्वत्थोवो’ इत्यादि, इह ‘असंख्येयगुणः’ इत्यग्निमगाधातुः सम्बध्यते । तावा-
 रणस्य छत्तस्य लब्धपर्याप्तकस्य प्रथमसमये वर्तमानस्य जघन्यो योगः सर्वस्तोकः । ततो बादरै-
 केन्द्रियस्य लब्धपर्याप्तकस्य प्रथमसमये वर्तमानस्य जघन्यो योगोऽसंख्येयगुणः । ततो द्वीन्द्रियस्य
 लब्धपर्याप्तकस्य प्रथमसमये वर्तमानस्य जघन्यो योगोऽसंख्येयगुणः । ततः त्रीन्द्रियस्य लब्ध-
 पर्याप्तकस्य प्रथमसमये वर्तमानस्य जघन्यो योगोऽसंख्येयगुणः । ततः चतुरिन्द्रियस्य लब्धपर्याप्त-
 कस्य प्रथमसमये वर्तमानस्य जघन्यो योगोऽसंख्येयगुणः । ततः अक्षिपञ्चेन्द्रियस्य लब्धपर्याप्त-
 कस्य प्रथमसमये वर्तमानस्य जघन्यो योगोऽसंख्येयगुणः । ततः संक्षिपञ्चेन्द्रियस्य लब्धपर्याप्तकस्य
 प्रथमसमये वर्तमानस्य जघन्ययोगोऽसंख्येयगुणः ।

तथा चैव कर्मप्रकृतिवृत्तिः—“साहारणस्य सुहृद्वस्य लब्धो अपरजतगत्स पढमसमये बहु-
 माणस्य अप्पावीरियत्तस्स जहृणतो जोगो सन्वत्थोवो । ‘बादरैरिणियत्तस्य अपरजतगत्स जहृणतो जोगो भस्सेज्जगुणो । वेहदियत्तस्य अपरजतगत्स जह-
 रणतो जोगो भस्सेज्जगुणो । एवं तेहदियत्तस्य चउरिदियत्तस्य अक्षिपञ्चिदियत्तस्य संक्षिपञ्चिदियत्तस्य अपरज-
 तगत्स जहृणतो जोगो भस्सेज्जगुणो” इति [कर्मप्रकृतिगाथाः १४] ॥२३॥

आहदुगुकोसो सि पज्जत्तजहृणगोयरे य कमा ।

उकोसजहृणियरो असमत्तिररे असंखगुणो ॥२४॥

(श्रै०) 'आह्वय' इति, आदिदिकमपर्याप्तसूक्ष्मवादरैकेन्द्रियलक्षणम्, तस्योत्कृष्टो योगः क्रमज्ञोऽसंख्येयगुणो वाच्यः । तथाहि—अपर्याप्तसंज्ञिपञ्चेन्द्रियजघन्ययोगतोऽपर्याप्तसूक्ष्मैकेन्द्रिय-स्योत्कृष्टो योगोऽसंख्येयगुणः । ततोऽपर्याप्तवादरैकेन्द्रियस्योत्कृष्टो योगोऽसंख्येयगुणः । 'सिं पञ्जसजहन्नगेयरे य कमा' इति, 'सिं' इत्यत्र दिवचनस्य बहुवचनं प्राकृतत्वात् । ततः तयोः सूक्ष्मवादरैकेन्द्रिययोरेव पर्याप्तयोजघन्ययोग इतरस्योत्कृष्टयोगः क्रमेणाऽसंख्येयगुणो वक्तव्यः । तथा—अपर्याप्तवादरैकेन्द्रियस्योत्कृष्टयोगापेक्षयाऽपर्याप्तसूक्ष्मैकेन्द्रियस्य जघन्यो योगोऽसंख्येयगुणः । ततो वादरैकेन्द्रियस्य पर्याप्तस्य जघन्यो योगोऽसंख्येयगुणः । ततः पर्याप्तसूक्ष्मैकेन्द्रियस्योत्कृष्टो योगो-ऽसंख्येयगुणः । ततः पर्याप्तवादरैकेन्द्रियस्योत्कृष्टो योगोऽसंख्येयगुणः । 'उक्कोसजहन्नियरो वसमसितियरे असंख्यगुणो' इति, असमाप्तः-अपर्याप्तः, 'दीन्द्रियादि'रिति परिशेषाल्लभ्यते, ततोऽप्याप्तिं दीन्द्रियादावुत्कृष्टयोगः, इतरस्मिंश्च पर्याप्ते दीन्द्रियादां जघन्ययोगः, इतरस्योत्कृष्ट-योगः क्रमेणाऽसंख्येयगुणो वक्तव्यः । तथा—पर्याप्तवादरैकेन्द्रियोत्कृष्टयोगाद् दीन्द्रियस्य लब्ध-पर्याप्तकस्योत्कृष्टयोगोऽसंख्येयगुणः । ततः श्रीन्द्रियस्य लब्धपर्याप्तकस्योत्कृष्टयोगोऽसंख्येयगुणः । ततः चतुरिन्द्रियस्य लब्धपर्याप्तकस्योत्कृष्टयोगोऽसंख्येयगुणः । ततोऽसंज्ञिपञ्चेन्द्रियस्य लब्ध-पर्याप्तकस्योत्कृष्टयोगोऽसंख्येयगुणः । ततः संज्ञिपञ्चेन्द्रियस्य लब्धपर्याप्तकस्योत्कृष्टयोगोऽसंख्ये-यगुणः । ततो दीन्द्रियस्य पर्याप्तस्य जघन्यो योगोऽसंख्येयगुणः । ततः श्रीन्द्रियस्य पर्याप्तस्य जघन्यो योगोऽसंख्येयगुणः । ततः चतुरिन्द्रियस्य पर्याप्तस्य जघन्यो योगोऽसंख्येयगुणः । ततोऽसंज्ञिपञ्चेन्द्रियस्य पर्याप्तस्य जघन्यो योगोऽसंख्येयगुणः । ततः संज्ञिपञ्चेन्द्रियस्य पर्याप्तस्य जघन्यो योगोऽसंख्येयगुणः । ततो दीन्द्रियस्य पर्याप्तस्योत्कृष्टो योगोऽसंख्येयगुणः । ततः श्रीन्द्रि-यस्य पर्याप्तस्योत्कृष्टो योगोऽसंख्येयगुणः । ततः चतुरिन्द्रियस्य पर्याप्तस्योत्कृष्टो योगोऽसंख्येयगुणः ।

तथा चात्र कर्मप्रकृतिवृत्तिः—

"आविदुगञ्जोसो" सि—आविदुगं—सुदुमवादरपङ्क्तिविद्या अपवज्रसत्ता, सिं उक्कोसो ततो परिवादीय असंख्येयगुणो । सुदुमस्त अपवज्रसत्तास उक्कोसो जोगो असंख्येयगुणो । वादरस्त अपवज्रसत्तास उक्कस्तसगो जोगो असंख्येयगुणो । 'सिं पञ्जसजहन्नगेयरे य कमा' इति—तेसिं चैव सुदुमवादराणां पञ्जसत्ताणां करणं पञ्च जहन्नुक्तसंगा जोगा क्रमेण असंख्येयगुणा । ततो सुदुमस्त पञ्जसत्तास जहन्नगो जोगो असंख्येय-गुणो । ततो वादरस्त पञ्जसत्तास जहन्नो जोगो असंख्येयगुणो । ततो सुदुमस्त पञ्जसत्तास उक्कस्तसगो जोगो असंख्येयगुणो । वादरपञ्जसत्ता (स्त) उक्कस्तसगो जोगो असंख्येयगुणो । 'उक्कोसजहन्नियरो वसमसि-यरे असंख्यगुणो' सि । 'उक्कोसगं' ति—वेद्विद्याईणं अपवज्रसत्ताणां उक्कोसो । 'जहन्नितरो' ति—तेसिं चैव पञ्जसत्ताणां जहन्नगो, 'इयो' च उक्कोसो । 'वसमसितियरे' ति—अपवज्रसत्तापञ्चसत्तासु असंख्येयगुणो जेयव्यो । वादरपङ्क्तिविद्यपञ्जसत्तास उक्कस्तसगो वेद्विद्यस्य अपवज्रसत्तास उक्कस्तसगो जोगो असंख्येयगुणो । तेद्विद्यस्य अपवज्रसत्तास उक्कस्तसगो जोगो असंख्येयगुणो । चउरिन्द्रियस्य अपवज्रसत्तास उक्कस्तसगो जोगो असंख्येयगुणो । असमिपङ्क्तिविद्यस्य अपवज्रसत्तास उक्कस्तसगो जोगो असंख्येयगुणो । समिपङ्क्तिविद्यपञ्जसत्तास उक्कस्तसगो असंख्येयगुणो । एते सव्ये लक्ष्ये अपवज्रसत्ता गदिता । वेद्विद्यस्य पञ्जसत्ताजहन्नगो

असंख्यगुणो करणपञ्चत्तगत्स । ततो हिद्विह्म ठाणा ऋद्धिपञ्चत्तगत्स करणेण अपञ्चत्तगत्स भवन्ति । ततो वेत्तिदियपञ्चत्तगत्स जह्मभो जोगो असंख्यगुणो । तेत्तिदियपञ्चत्तगत्स जह्मन्नभो जोगो असंख्यगुणो । चवर्त्तिदियपञ्चत्तगत्स जह्मन्नभो जोगो असंख्यगुणो । असन्निर्पञ्चिदियत्स पञ्चत्तगत्स जह्मन्नभो जोगो असंख्यगुणो । सन्निर्पञ्चिदियत्स पञ्चत्तगत्स जह्मन्नभो जोगो असंख्यगुणो । सत्वे करणपञ्चत्तगत्स पञ्चत्तगत्स । ततो वेत्तिदियपञ्चत्तगत्स उक्कत्सजोगो असंख्यगुणो । तेत्तिदियपञ्चत्तगत्स उक्कत्सजोगो असंख्यगुणो । चवर्त्तिदियपञ्चत्तगत्स उक्कत्सजोगो असंख्यगुणो । असन्निर्पञ्चिदियपञ्चत्तगत्स उक्कत्सजोगो असंख्यगुणो” इति [कर्मप्रकृतिगाथाङ्कः १५] ॥२४॥

अमणानुत्तरगेविज्जभोगभूमिगयतइयतणुगेसु ।

कमसो असंख्यगुणिओ सेसेसु य जोग उक्कोसो ॥२५॥

(प्र०) ‘अमना’ असंखी । पर्याप्तचतुरिन्द्रियोत्कृष्टयोगाद् असंखिपञ्चेन्द्रियस्य पर्याप्तस्योत्कृष्टो योगोऽसंख्येयगुणः । ततोऽनुचरोपपातिनां देवानामुत्कृष्टो योगोऽसंख्येयगुणः । ततो ग्रैवेयकाणां देवानामुत्कृष्टो योगोऽसंख्येयगुणः । ततो भोगभूमिजानां तिर्यग्मनुष्याणामुत्कृष्टो योगोऽसंख्येयगुणः । ततः आहारकशरीरिणामुत्कृष्टो योगोऽसंख्येयगुणः । ततः शेषाणां देवनारकतिर्यह्मनुष्याणामुत्कृष्टो योगोऽसंख्येयगुणः ।

‘तृतीयतनुकेतु’ इत्यत्र तृतीया तनुराहारकं शरीरं येषां ते तृतीयतनुका इति बहुव्रीहिसमासादाहारकशरीरिण इत्यर्थो लभ्यते । पर्याप्ताः सर्वत्रापि करणपर्याप्ता विज्ञेयाः । असंख्येयगुणाकारश्च सूक्ष्मक्षेत्रपन्थोपमासंख्येयभागगतप्रदेशाशिप्रमाणो द्रष्टव्यः । प्रदेशान्पबहुत्वमपि एवमेव ज्ञातव्यम्, प्रदेशबन्धस्य योगाधीनत्वात् । इदमुक्तं भवति—‘सत्त्वबोधो जोगो साधारणसुदुमपडमसमयन्मि’ इत्यत आरभ्य “सेसेसु य जोग उक्कोसो” इति यावद् येन क्रमेण योगस्यान्यपबहुत्वमुक्तं तेनैव क्रमेण बद्धकर्मदलिकानामन्यपबहुत्वमपि वक्तव्यम्, प्रदेशबन्धो योगानुसारेण भवति, अतो येषां जीवानां स्तोको योगस्तेषां कर्मदलिकान्यपि स्तोकाणि बध्यन्ते, येषामधिको योगस्तेषां कर्मदलिकान्यप्यधिकानि बध्यन्ते, अतो यथा योगो भवति तथैव कर्मदलिकानि बध्यन्ते इति प्रदेशान्पबहुत्वमपि योगान्पबहुत्ववद् ज्ञातव्यम् । अत्रासंख्यगुणाकारः पन्थोपमासंख्यातभागगतप्रदेशाशिप्रमाणो ज्ञातव्यः ।

तथा चात्र कर्मप्रकृतिचूर्णिः—

“अमणानुत्तरगेवेज्जभोगभूमिगतइयतणुगेसु कमसो असंख्यगुणो” इति ततो असन्निर्पञ्चिदियत्स उक्कत्सजातो जोगोभो अनुत्तरोपपाद्याणं देवानां उक्कत्सजोगो असंख्यगुणो । ततो गेवेज्जायाणं देवानां उक्कत्सजोगो असंख्यगुणो । ततो भोगभूमिगाणं तिरियमणुयाणं उक्कत्सजोगो असंख्यगुणो । ‘ततिवतणु’ इति आहारसरीरं, ततो आहारशरीरीणं उक्कत्सजोगो असंख्यगुणो ‘सेसेसु य जोग उक्कोसो’ इति सेसाणं देवपेरतिवतिरियमणुयाणं उक्कत्सजोगो असंख्यगुणो । एवं एकैककत्स जीवस्स जोगगुणागारो सुदुमक्षेत्रपलिभोवमस्स असंख्यजतिभागो । पदेसमण्यपबहुदपि सत्त्वबोधं सुदुमस्स अपञ्चत्तगत्स जह्मन्नं पदेसगं । एवं जहा जोगे अप्पाबहुदं भणिबं तहा पदेसमण्यपबहुदपि भागिबव्वं । एकैककत्स जीवस्स पदेसगुणागारो पल्लोबमस्स असंख्यजतिभागो । जोगा परूथिया” इति [कर्मप्रकृतिगाथाङ्कः १६] ॥२५॥

॥ विस्तरतो योगस्थानप्ररूपणा ॥

इयेवं कर्मप्रकृत्युद्भूतयोगस्थानप्ररूपणा गता । सम्प्रति विस्तरतः समतान्तरं च योगस्थान-
निरूपणप्रतिज्ञाः प्रतिजानीते—

वित्थरमयंतरजुअं तं तिअडपरूवणाहि उण वोच्छं ।

तत्थ तिपरूवणाओ संतपयपमाणअप्पबहू ॥ २६ ॥

(प्रे०) “वित्थर” इत्यादि, प्रपञ्चयुक्तं मतान्तरयुक्तं च तद् योगस्थानं व्यष्टप्ररूपणाभिः
वक्ष्यामि । अत्रायं भावः—अत्र पर्यन्तं ‘पुब्बं जोगट्ठाणं’ इत्यादिना कृता कर्मप्रकृत्युद्भूतयोगस्थान-
निरूपणप्रतिज्ञा निर्वाहिता । कर्मप्रकृत्युद्भूतयोगस्थाननिरूपणमभिसंक्षिप्तमिति सम्प्रति यथास्थाने
मतान्तरनिर्देशपूर्वकं प्रपञ्चेन योगस्थाननिरूपणं चिकीर्षुः ‘वित्थर’ इत्यादिना तत् प्रतिजानीते ।
सविस्तरं तद् योगस्थानं द्विधा वक्ष्यते, तद्यथा—त्रिप्ररूपणामिरष्टप्ररूपणाभिश्च । अथ त्रिप्ररूपणा
ब्रामत आह—‘तत्थ’ इत्यादि, तत्र-सविस्तरयोगस्थाने सत्पदं प्रमाणमन्यवहुत्वं चेति तिस्रः प्ररूपणाः,
सन्तीत्यध्याहारः । आदौ सत्पदप्रमाणान्यवहुत्वद्वयैर्योगस्थानप्ररूपणा करिष्यते इत्यर्थः । अष्टप्ररूप-
णाया नामानि त्रिप्ररूपणानन्तरं ‘जोगट्ठाणदुआरे’ इत्यादिना वक्ष्यति । साम्प्रतं यथोद्देशं निर्दे-
शुकामः सत्पदप्ररूपणामाह—

तिविहो जोगो गेयो उववाएगंतवड्हिपरिणामा ।

भवपढमखणे पढमो बीओ उण भवदुइअसमया ॥२७॥

लद्धिअपज्जत्तेसुं होज्जाउगबंधजोग्गकालं जा ।

करणअपज्जत्तेसुं गेयो जाव तणुपज्जत्तिं ॥२८॥

लद्धिअपज्जत्तेसुं पुव्वुत्ता सेसकालम्मि ।

विण्णेयो परिणामो जोगो तह करणपज्जेसुं ॥२९॥ (उपगोतिः)

(प्रे०) “तिविहो” इत्यादि, योगस्त्रिविधो ज्ञातव्यः । अथ योगस्य विभेदानाह—‘उववा’
इत्यादि, ‘उववा’ इत्यत्र ‘लुक्’ (सिद्धहेम. १८।१।१०) इति प्राकृतसंज्ञेयान्ताकारलुक्, उपपातयोगः,
एकान्तवृद्धियोगः परिणामयोगश्चेति त्रिविधो योगो भवतीत्यर्थः । तत्र भवान्तराद् विवक्षितमवे
आद्यमनरूपे उपपाते प्रवर्तमानो योग उपपातयोगः । एकान्तेनासंख्यगुणा इद्विर्यस्यासौ एकान्त-
वृद्धियोगः । असंख्यगुणः, संख्यातगुणः, संख्यातमागोऽसंख्यातमागश्चेति चतुर्विधपरिणामयुक्तो
योगः परिणामयोगः । ननु कस्मिन् जीवे को योगः कदा भवति ? इत्याह—‘भवपढमखणे’
इत्यादि, त्रियोगेषु प्रथम उपपातयोगः भवप्रथममवे भवति, ‘सर्वेषु जीवेषु’ इति गम्यते, जीवविशेष-
स्थानमिधानात् । ‘बीओ’ इत्यादि, द्वितीय एकान्तवृद्धिलक्षणो योगो भवति तृतीयसमयाद् भवति ।
ननु भवद्वितीयसमयाद् क्रियत्कालं यावद् भवति ? इत्याह—‘लद्धिअपज्जत्तेसुं’ इत्यादि, लब्ध-

पर्याप्तजीवेषु आसुर्बन्धप्रायोग्यकालं यावद् भवति । करणापर्याप्तजीवेषु पुनः शरीरपर्याप्तिं यावज्जातव्यः । लब्ध्यपर्याप्तजीवेषु भवद्वितीयसमयादारभ्यासुर्बन्धप्रायोग्यकालं यावद्, करणापर्याप्तजीवेषु भवद्वितीयसमयादारभ्य शरीरपर्याप्तिं यावदेकान्तबुद्धियोगो भवतीत्यर्थः ।

अत्रेदमवगन्तव्यम्—क्रियकालं यावज्जीवः करणापर्याप्तो भवतीति विषये मतान्तरं विद्यते । तद्यथा—केचित् शरीरपर्याप्तिं यावत् करणापर्याप्तवस्थेत्याहुः । कर्मप्रकृतित्त्वपूर्णादिषु मनःपर्याप्तिं यावत् करणापर्याप्तवस्था प्रदर्शिता । ततोऽत्र करणापर्याप्तिषु द्वितीयसमयादारभ्य शरीरपर्याप्तिं यावदेकान्तबुद्धियोगो भवतीति यन्निरूपितं तद् ये केचित् शरीरपर्याप्तिं यावत् करणापर्याप्तवस्थेत्याहुः तेषामभिप्रायेण ज्ञेयम् । कर्मप्रकृतित्त्वपूर्णादिभिप्रायेण तु मनःपर्याप्तिं यावदेकान्तबुद्धिरवगन्तव्या । तथा चोक्तं कर्मप्रकृतित्त्वपूर्णं—“ततो हेतुतो अपञ्जत्तपतोग्मा जोगदृष्टाणा ते एगस्ममतिगा असंसेजा । कद् ? भण्णइ सच्चो अपञ्जत्तगो अपञ्जत्तगदाए वट्टमाणो असंसेज्जाए जोगवड्डीए वड्डतिप्पि काऊणं णत्थि अवट्टाणं, तम्हा सच्चोहि पञ्जत्तोहि पञ्जत्तस्स अवट्टाणं भवति । न चात्र तु मनःपर्याप्त्याऽपर्याप्तानामवस्थानं न भवतीत्युक्तम्, मनःपर्याप्तिं यावत् करणापर्याप्तो भवतीति तु नोक्तमिति वाच्यम्, यतोऽत्र ‘सच्चो अपञ्जत्तगो’ इत्यादिनाऽपर्याप्तवस्थायामसंख्यगुणा योगबुद्धिर्भवत्यतोऽवस्थानं नास्तीत्युक्तम्, अतो यावत्कालमवस्थानं न भवति तावत्कालं करणापर्याप्ताऽवस्था भवतीति सिद्धम् । अथ ‘तम्हा’ इत्यादिना मनःपर्याप्त्या पर्याप्तस्यैवावस्थानं भवतीत्युक्तम्, अतो मनःपर्याप्तिं यावत् करणापर्याप्तो भवतीति सिद्धम् । न चात्र ‘सच्चो अपञ्जत्तगो’ इत्यादिप्रतिपादनं लब्ध्यपर्याप्तमाश्रित्य कृतमिति वाच्यम्, ‘तम्हा सच्चोहि’ इत्यादिना विरोधापातात्, लब्ध्यपर्याप्तस्य सर्वपर्याप्तीनामसम्भवाच्च, इत्यलं प्रपञ्चेन ।

‘लद्धिअपञ्जेसु’ इत्यादि, लब्ध्यपर्याप्तजीवेषु पूर्वोक्तादुपपातैकान्तबुद्धियोगकालादतिरिक्तकाले परिणामयोगो ज्ञातव्यः । ‘तद् करणपञ्जेसु’ इति, ‘परिणामो जोगो’ इत्यत्रानुषज्यते, तथा करणपर्याप्तजीवेषु परिणामयोगो भवति । अत्रेदं ध्येयम्—केवाञ्चिन्मते शरीरपर्याप्त्या पर्याप्तः करणपर्याप्तो भवति । कर्मप्रकृतित्त्वपूर्णादिभिप्रायेण सर्वपर्याप्तिपर्याप्त एव करणपर्याप्तो भवति । इत्थमत्रायं निष्कर्षः—उपपातयोगो निर्दिष्टकाले लब्ध्यपर्याप्तेषु करणापर्याप्तेषु च भवति । एवमेकान्तबुद्धियोगोऽपि निर्दिष्टकाले लब्ध्यपर्याप्तेषु करणापर्याप्तेषु च भवति । परिणामयोगो निर्दिष्टकाले लब्ध्यपर्याप्तेषु करणपर्याप्तेषु च भवति । २७।२८।२९ ।।

एतावताऽत्रेदं समायातम्—लब्ध्यपर्याप्तजीवेषूपपातदयस्त्रयोऽपि योगा भवन्ति । करणापर्याप्तेषु एकं परिणामयोगं विना द्वौ योगौ भवतः । करणपर्याप्तेषु एकः परिणामयोग एव भवति । अग्रे-
वार्थं व्यक्तावबोधाय प्रत्यकारः स्वयं निरूपयन्माह—

लद्धिअपञ्जेसु तिहा उप्पाएमंतवड्ढिहपरिणामा ।

करणअपञ्जेसु दुहा परिणामो करणपञ्जेसु ॥३०॥

(प्र०) 'लुब्धि' इत्यादि, लब्ध्यपर्याप्तिजीवेषु 'उपपादगंतवड्डीण' इति, 'उपपादगंत' इत्यत्र श्रुतत्वादेकार्पूर्वस्याकारस्य लुग्, उत्पादयोगः, 'उत्पाद उपपातः' इत्यनर्थान्तरम्, उपपातयोगः, एकान्तवृद्धियोगः, परणामयोगश्चेति त्रिधा योगो भवति । 'करण' इत्यादि, करणपर्याप्तेषु उपपातयोग एकान्तवृद्धियोगश्चेति द्विधा योगो भवति । 'परिणामो' इत्यादि, करणपर्याप्तेषु परिणामयोगो भवति ॥३०॥ इदानीमुपपातादिविविधयोगस्थानानां स्थितिकालं निरूपयति-

तिण्हं पि लहू समयो कालो उपपादगंतवड्डीणं ।

जेट्टो वि भवे समयो परिणामस्स समया अट्ट ॥३१॥

(प्र०) 'तिण्हं' इत्यादि, त्रयाणामपि योगानाम्, 'स्थानानाम्' इति गम्यते, योगस्थानानां जघन्यकाल एकमयः, 'उपपादगंतवड्डीणं' इत्यादि, उत्पादैकान्तवृद्धियोगस्थानानामुत्कृष्टकालोऽपि एकमयः, द्वितीयमये उपपातयोगाभावात्, एकान्तवृद्धियोगस्य सत्त्वेऽपि अन्यैकान्तवृद्धियोगस्थाने गमनाद् । 'परिणामस्स' इत्यादि, परिणामयोगस्थानम्योत्कृष्टकालोऽष्टौ समया भवति । नन्वत्र 'स्थानानाम्' इति कथं गम्यते ? प्रतिविधीयते, यद्यत्र 'स्थानानाम्' इति न गम्यते तदा 'तिण्हं' इति पदेन त्रयो योगा गृह्यन्ते; ततश्चेदं कालनिरूपणं योगानां भवति । तथा सति 'उपपादगंतवड्डीणं जेट्टो वि भवे समयो' इत्यस्योपपातयोगस्यैकान्तवृद्धियोगस्य चोत्कृष्टकाल एकमयो भवतीत्यर्थो भवति । परं सोऽर्थोऽनुपपन्नो भवति, एकान्तवृद्धियोगस्योत्कृष्टकालस्यैकसमयत्वाभावाद्, द्वितीयसमयादारभ्य लब्ध्यपर्याप्तेषु आधुर्बन्धप्रायोग्यकालं यावत् करणपर्याप्तेषु च शरीरपर्याप्तिं यावदेकान्तवृद्धियोगस्यैव सत्त्वाद् । एवं परिणामयोगस्याष्टौ समया अपि नोपपद्यन्ते, करणपर्याप्तावस्थायां परिणामयोगस्यैव सद्भावाद् । अतोऽत्र 'स्थानानाम्' इति गम्यते । अत इदं कालनिरूपणं त्रियोगानां न, अपि तु त्रियोगानां ये स्थानानि तेषां प्रत्येकयोगस्थानस्य भवति । अर्थादेकजीवमाश्रित्य त्रियोगानां विवक्षितं यदेकं स्थानं तस्य कालनिरूपणं भवति । ततः 'उपपादगंत' इत्यादेः "तत्तज्जीवस्य यदेकमुपपातयोगस्थानं यच्चैकान्तवृद्धियोगस्थानं तदेकसमयमेवावतिष्ठते" इत्यर्थो भवति । स चार्थः क्षपद्यते, विवक्षितसमये जीवस्य यद् विवक्षितमेकं योगस्थानं विद्यते तस्य द्वितीयसमयेऽभावाद् । एवं तत्तज्जीवस्य विवक्षितं यदेकं परिणामयोगस्थानं तदुत्कृष्टतोऽष्टौ समयान् यावदेवावतिष्ठते । यद्यपि नवमसमये परिणामयोगो विद्यते, तथापि परिणामयोगस्थानं तु अन्यदेव भवति ॥३१॥

तदेवं सत्पदप्ररूपणा कृता । इदानीमुपपातयोगादीनां स्थानानि कियन्ति भवन्तीति बोधार्थं प्रमाणप्ररूपणां विदधाति—

सेटीअ असंखयमो भागो सव्वेसु जीवमेएसुं ।

ठाणाइं पेयाइं पत्तेअविहाण जोगाणं ॥३२॥

(प्रे०) 'सेतोअ' इत्यादि, सर्वेषु-अनन्तरोक्तलब्धपर्याप्तानि त्रिषु जीवभेदेषु, प्रत्येकविधानां योगानां-लब्धपर्याप्तानि त्रिषु जीवभेदेषु यस्मिन् जीवभेदे यावन्तो योगाः सम्भवन्ति तस्मिन् तावतां प्रत्येकविधानां योगानां श्रेष्ठसंख्यातभागप्रमाणानि योगस्थानानि भवन्ति, यद्वा सर्वेषु-अपर्याप्त-लक्ष्मैकेन्द्रियादिषु चतुर्दशजीवभेदेषु, प्रत्येकविधानां योगानाम्-अपर्याप्तलक्ष्मैकेन्द्रियादिचतुर्दशजीव-भेदेषु यस्मिन् जीवभेदे यावन्तो योगाः सम्भवन्ति तस्मिन् तावतां प्रत्येकविधानां योगानां श्रेष्ठसंख्यातभागप्रमाणानि योगस्थानानि भवन्ति । चतुर्दशजीवभेदेषु सप्त लब्धपर्याप्तानां भेदाः, सप्त च लब्धपर्याप्तानां भेदाः सन्ति । तत्र सप्तलब्धपर्याप्तप्राप्तपातादयस्त्रयोऽपि योगाः सम्भव-न्ति । सप्तलब्धपर्याप्तेषु कर्मापर्याप्तानां करणपर्याप्तानां च समावेशः । तत्र करणपर्याप्तेषुप्राप्त-एकान्तवृद्धिश्चेति द्वौ योगौ । करणपर्याप्तेषु जीवेषु एकः परिणाम एव योगः । उपपातादियोगानां श्रेष्ठसंख्यातभागप्रमाणानि योगस्थानानि चतुःस्थानपतितानि भवन्ति । तद्यथा-विवक्षित-योगस्थानापेक्षया कानिचिद् योगस्थानानि असंख्यातभागवृद्धानि, कानिचित् संख्यातभागवृद्धानि, कानिचित् संख्यातगुणवृद्धानि कानिचिदासंख्यातगुणवृद्धानि भवन्ति । एवमसंख्यातभागहीनानि भवन्तीत्याद्यपि वक्तव्यम् । अत्र वृद्धिर्हानिश्च स्पर्शकानां बोध्या । अर्थाद् विवक्षितयोगस्थानापेक्षया कानिचिद् योगस्थानानि असंख्यातभागवृद्धानि भवन्तीत्यादिपदानां विवक्षितयोगस्थानगतस्पर्शक-पेक्षया कानिचित् योगस्थानानि असंख्यातभागस्पर्शकैर्वृद्धानि भवन्तीत्यर्थः कार्यः । स्पर्शकवृद्धि-हान्यनुसारेण वीर्याविभागानामपि वृद्धिहानौ भवत इत्यपि ध्येयम्, स्पर्शकेषु पारम्पर्येण वीर्याविभा-गानां कारणः । तत्रोत्पातैकान्तवृद्धियोगस्थानानि नानाजीवानाभित्यैव चतुःस्थानपतितानि भवन्ति । यतो विवक्षितकजीवस्योपपातयोगस्तु एकसमयमेवावतिष्ठते, अतो द्वितीयसमये तज्जीव-स्योपपातयोगस्थानस्यैवाभासः । यद्यपि विवक्षितकजीवे एकान्तवृद्धियोगस्य द्वितीयादिसमयेषु सद्भावादेकान्तवृद्धियोगस्थानानि द्वितीयादिसमयेषु भवन्ति, तथापि असंख्यातगुणान्येव भवन्तीति एकान्तवृद्धिस्थानानि एकस्थानपतितान्येव भवन्ति । अत एकस्य जीवस्य भवद्वितीयादिसमयस्यै-कान्तवृद्धियोगस्थानापेक्षया भवत्तृतीयादिसमयेषु प्राप्यमाणानि एकान्तवृद्धियोगस्थानानि असंख्य-गुणान्येव भवन्ति । इत्येवमुपपातैकान्तवृद्धियोगस्थानानि नानाजीवानाभित्यैव चतुःस्थानपतितानि भवन्ति । अर्थादेकजीवस्य विवक्षितयोगस्थानापेक्षयाऽन्येषां केषाञ्चिज्जीवानां योगस्थानानि असं-ख्यातभागवृद्धानि, केषाञ्चित् संख्यातभागवृद्धानि, केषाञ्चित् संख्यातगुणवृद्धानि केषाञ्चित् सं-ख्यातगुणवृद्धानि भवन्ति । परिणामयोगस्थानानि तु नानाजीवानाभित्येकजीवमाश्रित्य चेत्यु-भयथाऽपि चतुःस्थानपतितानि भवन्ति । तत्र नानाजीवानाभित्य चतुःस्थानपतितत्वे भावना उप-पातैकान्तवृद्धियोगस्थानानां चतुःस्थानपतितत्वे प्रदर्शितरीत्येकजीवमाश्रित्यानन्तरवस्यमाणरीत्या च विधेया । एकजीवमाश्रित्यैव-कश्चिदेको जीवो विवक्षितसमये यस्मिन् योगस्थाने वर्तते, स एव जीव द्वितीयसमये तद्योगस्थानापेक्षया कदाचिदसंख्याततमभागवृद्धे, कदाचित् संख्याततम-

मत्स्यवृद्धे, कदाचिद् संख्यातगुणवृद्धे कदाचिच्चरितसंख्यातगुणवृद्धेऽन्यस्मिन् योगस्थाने गच्छति । प्रथमसंख्यातभागहीने योगस्थाने गच्छतीत्याद्यपि वक्तव्यम् । इत्थेवं परिणामयोगस्थानानि एक-
त्रीचमाश्रित्याऽपि चतुःस्थानपतितानि भवन्ति ।

अथ श्रेष्ठसंख्यातभागेषूपपातयोगस्थानेषु नानाजीवानाभित्य योगस्थानानि चतुःस्थान-
परितानि कथं भवन्तीति गणितप्रक्रियया प्रदर्श्यते—सर्वजघन्ययोगस्थानादारभ्य प्रथमद्विगुणयोग-
स्थानं यावद्यावन्ति योगस्थानानि भवन्ति, तावन्ति जघन्यपरित्यासंख्यातेन भाज्यानि; जघन्य-
परित्यासंख्यातेन भाजितेषु तावद्योगस्थानेषु यावन्ति योगस्थानानि लब्धित्वेन समागच्छन्ति, ताव-
त्तत्र योगस्थानं यावत् सर्वाणि योगस्थानानि असंख्यातभागवृद्धानि भवन्ति । सर्वजघन्ययोगस्था-
नापेक्षया सर्वजघन्ययोगस्थानाऽनन्तरयोगस्थानादारभ्य तावन्ति योगस्थानान्यसंख्यातभागवृद्धानि
भवन्तीत्यर्थः । अत्रासंख्यातभागा वृद्धिः कर्तव्येति जघन्यपरित्यासंख्यातेन भागाकारः कर्तव्यो
भवतीति ध्येयम् । अथासंख्यातभागवृद्धान्तिमयोगस्थानाऽनन्तरयोगस्थानादारभ्य प्रथमद्विगुण-
वृद्धयोगस्थानं यावत् यावन्ति योगस्थानानि तावन्ति सर्वाणि संख्यातभागवृद्धानि भवन्ति । अथ
प्रथमद्विगुणवृद्धियोगस्थानात् द्वितीयद्विगुणवृद्धियोगस्थानं यावत्, तृतीयद्विगुणवृद्धियोगस्थानं यावत्,
चतुर्थद्विगुणवृद्धियोगस्थानं यावत्, एवं संख्याततमं द्विगुणवृद्धियोगस्थानं यावत् यानि योगस्था-
नानि तानि सर्वाणि संख्यातगुणवृद्धानि भवन्ति । संख्याततममित्यत्र संख्यातत्वं जघन्यपरित्या-
संख्यातस्य यावन्ति छेदनकानि तावत्प्रमाणं बोध्यम् । संख्यातगुणवृद्धान्तिमयोगस्थानाऽनन्तरयोग-
स्थानादारभ्य सर्वान्तिमयोगस्थानं यावत् सर्वाणि योगस्थानानि सर्वजघन्ययोगस्थानापेक्षया असं-
ख्यातगुणवृद्धानि हेयानि । उक्तविपरीतक्रमेणासंख्यातभागहीनादीनि योगस्थानान्यपि ज्ञातव्यानि ।
अर्थाद् वृद्धी सर्वजघन्ययोगस्थानात् प्रारम्भं, परं हानौ सर्वोत्कृष्टयोगस्थानात् प्रारम्भव्यम् ।

अथैतत्सर्वमसत्कारूपनया चिन्तयते—प्रथमद्विगुणवृद्धयोगस्थानं यावत् विश्वत्यधिकत्रिश-
शोचरत्नारिस्तसहस्राणि (४०३२०) योगस्थानानि भवन्ति । जघन्यपरित्यासंख्यातत्वं चात्रासत्तया
चतुःषष्टिः (६४) कल्प्यते । अतो विश्वत्यधिकत्रिशोचरत्नारिस्तसहस्राणि चतुःषष्ट्या भाजनी-
यानि, चतुःषष्ट्या विश्वत्यधिकत्रिशोचरत्नारिस्तसहस्रेषु भाजितेषु लब्धिः त्रिंशदधिकषट्शतानि
(६३०) समागच्छति । अतः प्रथमात् सर्वजघन्ययोगस्थानाद् यदनन्तरं द्वितीयं योगस्थानं तस्मा-
दारभ्य त्रिंशदधिकषट्शततमं यावत् सर्वाणि योगस्थानानि असंख्यातभागवृद्धानि भवन्ति । एक-
त्रिंशदधिकषट्शततमयोगस्थानादारभ्य नवदशधिकत्रिशोचरत्नारिस्तसहस्रं (४०३१९) तमं
योगस्थानं यावत् सर्वाणि योगस्थानानि संख्यातभागवृद्धानि भवन्ति । विश्वत्यधिकत्रिशोचर-
त्नारिस्तसहस्रतमयोगस्थानादारभ्य षट्छेदनक्रमेणासंख्याततमं षट् द्विगुणवृद्धियोगस्थानं
यावत् सर्वाणि योगस्थानानि संख्यातगुणवृद्धानि भवन्ति । संख्यातभागवृद्धयोगस्थानेभ्यः संख्या-
तगुणवृद्धयोगस्थानानि साधिकापञ्चगुणानि भवन्तीति ध्येयम् । षष्ठद्विगुणवृद्धयोगस्थानाऽनन्तरयोग-

स्थानादन्तिमयोगस्थानं यावत् सर्वाणि योगस्थानानि असंख्यातगुणवृद्धानि भवन्ति । एवं विस्तीर-
क्रमेण हानावपि वक्तव्यम् ॥३२॥

ननु लब्धपर्याप्त्यादिसर्वविषयीषु योगस्थानानामत्र शेषसंख्यातभागः समस्तः उक्तं न्यूना-
धिकः ? इत्याद्युक्त्यामिदानीं लब्धपर्याप्तेषु उच्यते । अदियोगस्थानानां विशेषपरिमाणवृद्ध्यर्थं
तेषामल्पबहुत्वं निरूपयति—

लद्धिअपजत्तेसुं उप्पाअस्स ऽप्पगाणि ठाणाणि ।

ताउ असंखगुणाहं कमसो एगंतवड्ढिइयराणं ॥३३॥ (गीतिः)

(प्रे०) 'लद्धिअपजत्तेसुं' इत्यादि, लब्धपर्याप्तेषुपपातयोगस्य स्थानानि सर्वस्तोकानि,
तत एकान्तवृद्धियोगस्थानानि असंख्यगुणानि, ततः परिणामयोगस्थानानि असंख्यगुणानि ॥३३॥

इदानीं करणापर्याप्तेषुपपातादियोगस्थानानामल्पबहुत्वमाह—

करणअपजत्तेसुं उप्पाआओ इगंतवड्ढीए ।

ठाणाणि खलु असंखियगुणाणि णो करणपज्जेसुं ॥३४॥

(प्रे०) 'करणअपजत्तेसुं' इत्यादि, करणापर्याप्तीषु उपातात्, उपपातयोगस्थानेष्व-
इत्यर्थः, एकान्तवृद्धियोगस्थानानि असंख्यगुणानि भवन्ति, अर्थात्करणापर्याप्तेषुपपातयोगस्थानानि
स्तोकानि, तेभ्य एकान्तवृद्धियोगस्थानानि असंख्यगुणानि । 'णो करणपज्जेसुं' इति, करण-
पर्याप्तेषु योगस्थानानामल्पबहुत्वं न भवति, तेषु परिणामयोगस्यैव सत्त्वाद् ॥३४॥

उदेवं द्वितीया परिमाणप्ररूपणा कृता । सम्प्रति क्रमागतां तृतीयामल्पबहुत्वप्ररूपणां चिकी-
र्षुरादौ गाथाद्विकेन स्वस्थानान्त्वबहुत्वमाह—

लद्धिअपजत्ताणं लहुस्स अत्थि उववाअजोगस्स ।

अविभागाऽप्पा ततो गुरुस्स णया असंखगुणा ॥३५॥

ताउ लहुगुरुण कमा इगंतवड्ढिपरिणामिगाण कमा ।

एमेव सगपयाणं करणअपजत्तपजाणं ॥३६॥

(प्रे०) अत्रेदं बोध्यम्—अस्मिन्नल्पबहुत्वद्वारे ऋण्योऽकृतमेदमिजान्त्वपपातादित्रिविधानां ये
वीर्याविभागास्तेषामल्पबहुत्वं निरूपयिष्यते । तदल्पबहुत्वं त्रिविधं वक्ष्यते । तद्यथा—स्वस्थानम्, पर-
स्थानं सर्वपरस्थानं च । तत्र स्वस्थानान्त्वबहुत्वं त्रिधा निरूपयिष्यते । तद्यथा—स्वस्थानेन्द्रियादिस-
लब्धपर्याप्त्यभेदेषु अत्येकभेदे, स्वस्थानेन्द्रियादिसत्करणापर्याप्त्यभेदेषु प्रत्येकभेदे स्वस्थानेन्द्रियादिसत्करणा-

पर्याप्तमेदेषु प्रत्येकमेदे च । जघन्योत्कृष्टमेदभिन्नोपपातादित्रियोगवीर्याऽविभागानामल्पबहुत्वमिति मञ्जु-
योजनीयम् । परस्थानरूपद्वितीयाऽल्पबहुत्वे ब्रह्मैकेन्द्रियादिसप्तमेदेषु प्रत्येकमेदस्य ये लब्ध्यपर्याप्तः,
करणपर्याप्तः करणपर्याप्तश्चेति त्रयो मेदास्तेषु युगपद् जघन्योत्कृष्टमेदभिन्नानामुपपातादित्रियोगानां
वीर्याविभागानामल्पबहुत्वं चिन्तयिष्यते, अर्थात् स्वस्थाने येषां पृथक्पृथगल्पबहुत्वं चिन्तितं तेषा-
मेवात्र युगपत् चिन्तयिष्यते । तृतीयं सर्वपरस्थानरूपमल्पबहुत्वं त्रिविधम्, तद्यथा—जघन्यम्, उत्कृष्टं
जघन्योत्कृष्टं च । तत्र जघन्ये सर्वपरस्थानरूपबहुत्वे ब्रह्मैकेन्द्रियादिसप्तलब्ध्यपर्याप्तेषु, ब्रह्मैके-
न्द्रियादिसप्तकरणापर्याप्तेषु ब्रह्मैकेन्द्रियादिसप्तकरणपर्याप्तेषु चेति एकविंशतिमेदेषु समुदितं जघ-
न्यानामुपपातादित्रियोगानां वीर्याविभागानामल्पबहुत्वं चिन्तयिष्यते । उत्कृष्टे सर्वपरस्थानरूपबहु-
त्वेऽनन्तरीकैकविंशतिमेदेषु समुदितमुत्कृष्टानामुपपातादित्रियोगानां वीर्याविभागानामल्पबहुत्वं
निरूपयिष्यते । जघन्योत्कृष्टे सर्वपरस्थानरूपबहुत्वे उपर्युक्तैकविंशतिमेदेषु समुदितं जघन्योत्कृष्टा-
नामुपपातादित्रियोगानां वीर्याविभागानामल्पबहुत्वं वक्ष्यते । अथ गाथार्थः प्रस्तूयते । आदौ स्व-
स्थानरूपबहुत्वं वक्तुकामः ब्रह्मैकेन्द्रियादिसप्तलब्ध्यपर्याप्तमेदानां प्रत्येकमेदे जघन्योत्कृष्टानामु-
पपातादित्रियोगानां वीर्याविभागानामल्पबहुत्वमाह—‘लज्जि अपञ्चसाणं’ इत्यादि,

(१) लब्ध्यपर्याप्तानां जीवानां जघन्योपपातयोगस्य वीर्याविभागाः सर्वस्तोकाः । (२) तत-
स्तेषामुत्कृष्टेष्वपपातयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः । (३) ततस्तेषां जघन्यैकान्तबुद्धियोगस्य
वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः । (४) ततस्तेषामुत्कृष्टैकान्तबुद्धियोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः ।
(५) ततस्तेषां जघन्यपरिणामयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः । (६) ततस्तेषामुत्कृष्टपरिणाम-
योगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः ।

इदमल्पबहुत्वं ब्रह्मैकेन्द्रियादिमप्तलब्ध्यपर्याप्तमेदानां प्रत्येकमेदे वक्तव्यमस्तीत्यत्र ‘लज्जि
अपञ्चसाणं’ इत्यनेन युगपन्मप्तलब्ध्यपर्याप्तमेदानां अत्रत्य निरूपितमल्पबहुत्वमस्माभिरादौ ब्रह्मैके-
न्द्रियमाश्रित्य प्रदर्शयते—

(१) ब्रह्मैकेन्द्रियलब्ध्यपर्याप्तस्य जघन्योपपातयोगस्य वीर्याविभागाः सर्वस्तोकाः । (२) तत-
स्तस्योत्कृष्टोपपातयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः । (३) ततस्तस्य जघन्यैकान्तबुद्धियोगस्य
वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः । (४) ततस्तस्योत्कृष्टैकान्तबुद्धियोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः ।
(५) ततस्तस्य जघन्यपरिणामयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः । (६) ततस्तस्योत्कृष्टपरिणाम-
योगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः । एवमेव बादरैकेन्द्रिये, द्वीन्द्रिये, त्रीन्द्रिये, चतुरिन्द्रिये,
असंज्ञिष्वेन्द्रिये संज्ञिष्वेन्द्रिये च तद्बहुलब्ध्यपर्याप्तैस्त्रयि वक्तव्यम् ।

‘एवमेव’ इत्यादि, एवमेव ब्रह्मैकेन्द्रियादिसप्तलब्ध्यपर्याप्तानां प्रत्येकमेदस्य जघन्योत्कृष्ट-
त्रियोगानां वीर्याविभागानामल्पबहुत्वं वक्ष्यते तथैव, ब्रह्मैकेन्द्रियादिसप्तकरणापर्याप्तानां ब्रह्मै-

केन्द्रियादिसप्तकरणपर्याप्तानां च प्रत्येकमेदस्य 'स्वरापचयाणं' इति, स्वस्य नाम प्रत्येकमेदस्योपपात-
योगादिनिषेधेषु यावन्ति पदानि सम्भवन्ति तेषां वीर्याविभागानामल्पबहुत्वं वक्तव्यम् ।

तत्र करणापर्याप्तोपपातैकान्तबुद्धिलक्षणे द्वे पदे सम्भवतः; करणपर्याप्तेषु परिणामलक्षणेकं
पदं सम्भवति । अथ करणापर्याप्तानां प्रत्येकमेदस्य सम्भाव्यमानपदानां वीर्याविभागानामल्पबहु-
त्वमेवम् —

(१) सूक्ष्मैकेन्द्रियकरणपर्याप्तस्य जघन्योपपातयोगस्य वीर्याविभागाः सर्वस्तोकाः । (२)
ततस्तस्योत्कृष्टोपपातयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः । (३) ततस्तस्य जघन्यैकान्तबुद्धियोगस्य
वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः । (४) ततस्तस्योत्कृष्टैकान्तबुद्धियोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः ।

एवं बादरैकेन्द्रियकरणपर्याप्तादिषु बहुमेदेष्वपि वक्तव्यम् । अथ करणपर्याप्तानां प्रत्येक-
मेदस्य परिणामयोगस्य वीर्याविभागानामल्पबहुत्वमेवम्—सूक्ष्मैकेन्द्रियकरणपर्याप्तस्य जघन्यपरिण-
मयोगस्य वीर्याविभागाः सर्वस्तोकाः । ततस्तस्योत्कृष्टपरिणामयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्य-
गुणाः । एवं बादरैकेन्द्रियकरणपर्याप्तादिषु बहुमेदेष्वपि वक्तव्यम् ॥३५॥३६॥

तदेवं स्वस्थानाल्पबहुत्वं निरूपितम् । सम्प्रति परस्थानाल्पबहुत्वं निरूपयिष्याम—

मुहुमियरेगक्खाणं उववाअस्स लहुगस्स अविभागा ।

लद्धिअपज्जस्सऽप्या करणअपज्जस्स तो असंखगुणा ॥३७॥ (गीतिः)

ताउ गुरुस्स कमा सिं तओ जहन्नस्सिगंतवडिडस्स ।

अत्थि कमा लद्धि करणअपज्जगणं तओ गुरुस्स कमा ॥३८॥ (गीतिः) ।

ततो परिणामाणं लद्धिअपज्जस्स लहुगुरुण कमा ।

ताउ लहुगुरुणकमा विण्णेयो करणपज्जस्स ॥३९॥

(प्रे०) अत्रेदमवगन्तव्यम्—इदमल्पबहुत्वं सूक्ष्मैकेन्द्रियादिसप्तमेदेषु न समानम्, अपि तु
सूक्ष्मबादरैकेन्द्रिययोः समानम्, तथा द्वीन्द्रियादिष्वमेदेषु समानमिति तदत्र द्वैविध्यं समाभ्ययति,
अत आदौ गाथात्रिकेन सूक्ष्मबादरैकेन्द्रिययोः प्रत्येकमेदस्याल्पबहुत्वं वक्तुकाम आह—“मुहुमिय-
रेगक्खाणं” इत्यादि, सूक्ष्मबादरैकेन्द्रिययोः प्रत्येकमेदस्य लब्धपर्याप्तस्य जघन्योपपातयोगस्य
वीर्याविभागाः सर्वस्तोकाः । ‘करणअपज्जस्स तो असंखगुणा’ इति, ‘मुहुमियरेगक्खाणं’
इत्यादिपूर्वार्थपदानि अत्र सम्बध्यन्ते, मुहुमियरेगक्खाणं इति अविभागा इति च पदमत्रेऽपि
सर्वत्र सम्बध्यते, ततः सूक्ष्मबादरैकेन्द्रिययोः प्रत्येकं लब्धपर्याप्तस्य जघन्योपपातयोगवीर्या-
विभागेभ्यः, सूक्ष्मबादरैकेन्द्रिययोः प्रत्येकं करणापर्याप्तस्य जघन्योपपातयोगस्य वीर्याविभागाः
असंख्यगुणाः । इति प्रथमगाथार्थः ।

‘ताड गुरुस्स कमा सिं’ इति, असंख्यगुणा इत्यत्रापि सम्बध्यते, एवमग्रेऽपि सर्वत्र बोध्यम्, ततः सिं-सूक्ष्मबादरैकेन्द्रिययोः, गुरुस्स-उत्कृष्टस्य, उपातयोगस्येत्यनुवर्तते, वीर्या-विभागाः कमा-प्रथमं लब्ध्यपर्याप्तस्य ततः करणापर्याप्तस्येत्यनुक्रमेणाऽसंख्यगुणा वक्तव्याः । ‘तओ अहमस्सिगंतवड्ढीणस्स’ इत्यादि, तत एकान्तबुद्धियोगस्य जघन्यवीर्याविभागा अनु-क्रमेण लब्ध्यपर्याप्तानां करणापर्याप्तानामसंख्यगुणाः । ‘तओ गुरुस्स कमा’ ततः उत्कृष्टस्यै-कान्तबुद्धियोगस्य वीर्याविभागाः प्रथमं लब्ध्यपर्याप्तानां ततः करणापर्याप्तानामित्यनुक्रमेणासंख्य-गुणा वक्तव्याः । इति द्वितीयगाथार्थः ।

‘तत्तो’ इत्यादि, ततः लब्ध्यपर्याप्तस्य प्रथमं जघन्यपरिणामयोगस्य तत उत्कृष्टपरिणाम-योगस्येत्यनुक्रमेण वीर्याविभागा असंख्यगुणा वक्तव्याः । ‘ताड’ इत्यादि, ततः करणपर्याप्तस्य प्रथमं जघन्यपरिणामयोगस्य तत उत्कृष्टपरिणामयोगस्येत्यनुक्रमेण वीर्याविभागा असंख्यगुणा वक्तव्याः । इति तृतीयगाथार्थः । गाथात्रिकाथानुसारेणान्यबहुत्वमेवम्—

(१) सूक्ष्मैकेन्द्रियस्य लब्ध्यपर्याप्तस्य जघन्योपातयोगस्य वीर्याविभागाः सर्वस्तोकाः । (२) तत-स्तस्य करणापर्याप्तस्य जघन्योपातयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः । (३) ततस्तस्य लब्ध्यपर्याप्त-स्योत्कृष्टोपातयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः । (४) ततस्तस्य करणापर्याप्तस्योत्कृष्टोपातयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः । (५) ततस्तस्य लब्ध्यपर्याप्तस्य जघन्यैकान्तबुद्धियोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः । (६) ततस्तस्य करणापर्याप्तस्य जघन्यैकान्तबुद्धियोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः । (७) ततस्तस्य लब्ध्यपर्याप्तस्योत्कृष्टैकान्तबुद्धियोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः । (८) तत-स्तस्य करणापर्याप्तस्योत्कृष्टैकान्तबुद्धियोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः । (९) ततस्तस्य लब्ध-पर्याप्तस्य जघन्यपरिणामयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः । (१०) ततस्तस्य लब्ध्यपर्याप्तस्यो-त्कृष्टपरिणामयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः । (११) ततस्तस्य करणपर्याप्तस्य जघन्यपरि-णामयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः । (१२) ततस्तस्य करणपर्याप्तस्योत्कृष्टपरिणामयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः । एवमेव बादरैकेन्द्रियमाश्रित्यापि वक्तव्यम् ॥ ३७।३८।३९॥

सम्प्रति द्वीन्द्रियादिपञ्चमेदेषु प्रत्येकमेदमाश्रित्य परस्थानान्यबहुत्वं गाथात्रिकेन प्रतिपादयति-

वेहंदियाइगाणं उववाअस्स लहुगस्स अविभागा ।

लद्धिअपज्जस्सऽप्या करणअपज्जस्स तो असंख्यगुणा ॥४०॥ (गीतिः)

ताड गुरुस्स कमा सिं तओ लहुगुरुणिगंतवड्ढीणं ।

लद्धिअपज्जस्स तओ लहुजेट्ठाण परिणामाणं ॥४१॥

ताड लहुगुरुण कमा करणअपज्जस्सिगंतवड्ढीणं ।

ताड कमा लहुगुरुपरिणामाणं करणपज्जस्स ॥४२॥

(प्रे०) 'वेदविद्याइगण' इत्यादि, द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियासंक्षिप्येन्द्रियसंक्षिप्येन्द्रियाणां प्रत्येकं लब्ध्यपर्याप्तस्य जघन्योपपातयोगस्य वीर्याविभागाः सर्वस्तोकाः । 'करणअप-
ज्जस्स तो असंख्यगुणा' इति, 'वेदविद्याइगण' इत्यादीनि पूर्वार्थपदानि अत्रापि सम्बध्यन्ते,
'वेदविद्याइगण' इति 'अविभागा' इति चक्षेऽपि सर्वत्र सम्बध्यते, द्वीन्द्रियादीनां प्रत्येकं लब्ध्यपर्या-
प्तस्य जघन्योपपातयोगवीर्याविभागेभ्यो द्वीन्द्रियादीनां प्रत्येकं करणापर्याप्तस्य जघन्योपपातयोगस्य
वीर्याविभागा असंख्यगुणाः । इति प्रथमगाथार्थः । 'ताड गुरुस्स कमा सि' इति, 'असंख-
गुणा' इति पदमत्रापि सम्बध्यते, एवमग्रेऽपि सर्वत्र ज्ञेयम्, ततः सि-तेषां द्वीन्द्रियादीनाम्, 'गुरु-
स्स-उत्कृष्टस्य, उपपातयोगस्येत्यनुवर्तते, वीर्याविभागाः कमा-प्रथमं लब्ध्यपर्याप्तस्य ततः कर-
णापर्याप्तस्येत्यनुक्रमेणासंख्यगुणा वक्तव्याः । 'तओ छड्गुरुणिगंतवड्डीणं लुडिअपज्ज-
स्स' इति, 'कमा' इति पदमत्रापि सम्बध्यते, ततो द्वीन्द्रियादीनां लब्ध्यपर्याप्तस्यानुक्रमेण जघ-
न्यैकान्तबुद्धियोगस्योत्कृष्टैकान्तबुद्धियोगस्य च वीर्याविभागा असंख्यगुणा वक्तव्याः । 'तओ
छड्गुजेड्डाण परिणामाण' इति, 'लुडिअपज्जस्स' इत्यत्र सम्बध्यते, ततो द्वीन्द्रियादीनां लब्ध्य-
पर्याप्तस्यानुक्रमेण जघन्यपरिणामयोगस्योत्कृष्टपरिणामयोगस्य च वीर्याविभागा असंख्यगुणा वक्त-
व्याः । इति द्वितीयगाथार्थः ।

'ताड छड्गुरुण कमा करणअपज्जस्सिगंतवड्डीण' इति, ततो द्वीन्द्रियादीनां
करणापर्याप्तस्यानुक्रमेण जघन्यैकान्तबुद्धियोगस्योत्कृष्टैकान्तबुद्धियोगस्य च वीर्याविभागा असंख्य-
गुणा वक्तव्याः । 'ताड कमा' इत्यादि, ततो द्वीन्द्रियादीनां करणपर्याप्तस्यानुक्रमेण जघन्यपरि-
णामयोगस्योत्कृष्टपरिणामयोगस्य च वीर्याविभागा असंख्यगुणा वक्तव्याः । इति तृतीयगाथार्थः ।
गाथासारेणान्यवङ्गत्वमेवम्—

- (१) द्वीन्द्रियस्य लब्ध्यपर्याप्तस्य जघन्योपपातयोगस्य वीर्याविभागाः सर्वस्तोकाः ।
- (२) ततस्तस्य करणापर्याप्तस्य जघन्योपपातयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः ।
- (३) ततस्तस्य लब्ध्यपर्याप्तस्योत्कृष्टोपपातयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः ।
- (४) ततस्तस्य करणापर्याप्तस्योत्कृष्टोपपातयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः ।
- (५) ततस्तस्य लब्ध्यपर्याप्तस्य जघन्यैकान्तबुद्धियोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः ।
- (६) ततस्तस्य लब्ध्यपर्याप्तस्योत्कृष्टैकान्तबुद्धियोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः ।
- (७) ततस्तस्य लब्ध्यपर्याप्तस्य जघन्यपरिणामयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः ।
- (८) ततस्तस्य लब्ध्यपर्याप्तस्योत्कृष्टपरिणामयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः ।
- (९) ततस्तस्य करणापर्याप्तस्य जघन्यैकान्तबुद्धियोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः ।
- (१०) ततस्तस्य करणापर्याप्तस्योत्कृष्टैकान्तबुद्धियोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः ।
- (११) ततस्तस्य करणपर्याप्तस्य जघन्यपरिणामयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः ।

(१२२) कस्तस्य करणपर्याप्तस्योत्कृष्टपरिणामयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः ।

अथ श्रीनिध्यादीनाभित्यापि वक्तव्यम् ।

तदेवं परस्थानान्बहुत्वं निवेदितम् । साम्प्रतं सर्वपरस्थानान्बहुत्वं प्रतिपिपदयिषुरादी
-वाग्वाद्यापदकेन जघन्यसुत्कृष्टञ्च सर्वपरस्थानान्बहुत्वमाह—

जोगोऽस्थि जहण्णपये लद्धिअपज्जस्स सुहमस्स ।

उप्पाओ सव्वप्पो करणअपज्जस्स तो असंखगुणो ॥४३॥ [उद्गोतिः]

ताहिन्तो लद्धिकरणअपज्जगाणं कमा मुणेयव्वो ।

बायरवित्तिचउहंदियअसण्णिसण्णीण जहकमसो ॥४४॥

ताउ कमा लद्धिकरणअपज्जगाणं इगंतवड्ढी उ ।

सुहमाणं विण्णेयो ताहिन्तो बायराण कमा ॥४५॥

ततो सुहमियराणं लद्धिअपज्जत्तगमण होइ कमा ।

परिणामो ताहिन्तो विण्णेयो करणपज्जाणं ॥४६॥

तो लद्धिअपज्जाणं वित्तिचउहंदियअसण्णिसण्णीणं ।

कमसो इगंतवड्ढी ताउ कमा ताण परिणामो ॥४७॥

तो करणअपज्जाणं तेसिं कमसो इगंतवड्ढी तो ।

पज्जाणं परिणामो कमाऽत्थि एमेव जेट्ठपये ॥४८॥

(प्र०) 'जोगोऽस्थि' इत्यादि, जवन्यपदे बहुललब्धपर्याप्तोपपातयोगः सर्वस्तोकाः, बहुललब्धपर्याप्तस्य जघन्यस्योपपातयोगस्य वीर्याविभागाः सर्वस्तोका इत्यर्थः, एवमत्रोऽपि सर्वत्र बोध्यम् । 'करणअपज्जस्स तो असंखगुणो' इति, 'लद्धिअपज्जस्स' इति पदं विहायोपरितनानि सर्वपदान्यत्रापि सम्बध्यन्ते, 'जहण्णपये' इति पदं तु पष्ठगायां यावदनुवर्तनीयम्, बहुललब्धपर्याप्तस्य जघन्योपपातयोगवीर्याविभागस्यः बहुलकरणपर्याप्तस्य जघन्योपपातयोगवीर्याविभागा असंख्यगुणाः । इति प्रथमगाथावार्थः ।

'ताहिन्तो लद्धिकरणअपज्जगाणं कमा मुणेयव्वो' इति, 'उप्पाओ' 'असंख-
गुणो' इति पदद्विक्रमत्रापि संबध्यते, 'असंखगुणो' इति तु पष्ठगायां यावदनुवर्तनीयम्, तेभ्यः—बहुल-
करणपर्याप्तस्य जघन्योपपातयोगवीर्याविभागस्यः, प्रथमं लब्धपर्याप्तानां ततः करणपर्याप्तानामिति
क्रमेणोपपातयोगस्य वीर्याविभाग असंख्यगुणा इत्यव्याः, केषां लब्धिकरणपर्याप्तानाम् ? इत्यह-
'बायर' इत्यादि, अयं भावः—मयं बादरेकेन्द्रियव्याधित्याहुकमेण लब्धपर्याप्तकरणपर्याप्तोर्व-

अन्योपपातयोगस्य वीर्याविभागा अतस्त्वयुगा ज्ञातव्याः, द्वयो द्वीन्द्रियमाभित्य, तत्तस्त्रीन्द्रियमाभित्य, तत्तत्तुरिन्द्रियमाभित्य, ततोऽसंक्षिपञ्चेन्द्रियमाभित्य, ततः संक्षिपञ्चेन्द्रियमाभित्यनुक्रमेण लब्ध्यपर्याप्तकरणापर्याप्तयोर्जघन्योपपातयोगस्य वीर्याविभागा अतस्त्वयुगा ज्ञातव्याः । इति द्वितीयगाथार्थः ।

‘ताड कमा लङ्घिकरणअपञ्जगणं इगंतचड्डी उ सुहमाणां विण्णोयो’ इति, ततः सूक्ष्माणां लब्ध्यपर्याप्तकरणापर्याप्तानां जघन्यैकान्तवृद्धियोगस्य वीर्याविभागा अनुक्रमेणसंख्यगुणा ज्ञातव्याः । ‘ताहित्तो वापराण कमा’ इति, ‘लङ्घिकरणअपञ्जगणं’ इति पदमत्र सम्बध्यते, तेभ्यो बादरैकेन्द्रियाणां लब्ध्यपर्याप्तकरणापर्याप्तानां जघन्यैकान्तवृद्धियोगस्य वीर्याविभागा अनुक्रमेणाऽसंख्यगुणा ज्ञातव्याः । इति तृतीयगाथार्थः ।

‘तत्तो सुहमियराणां लङ्घिअपञ्जसगण होइ कमा परिणामो’ इति, ततः सूक्ष्माणामितरेषां च बादराणाम्, एकेन्द्रियाणामिति गम्यते, द्वीन्द्रियादीनां सूक्ष्मत्वाभावाद्, लब्ध्यपर्याप्तानां त्रयन्यपरिणामयोगस्य वीर्याविभागा अनुक्रमेणाऽसंख्यगुणा भवन्ति । ‘लङ्घिअपञ्जगण’ इत्यत्र स्वाथे कप्रत्ययः । ‘ताहित्तो विण्णो यो करणपञ्जगणं’ इति, ‘लङ्घिअपञ्जगण’ इति पदं विना ‘सुहमियराणां’ इत्याद्युपरितनसर्वपदान्यत्र सम्बध्यन्ते, तेभ्यः सूक्ष्मबादरैकेन्द्रियाणां करणपर्याप्तानां जघन्यपरिणामयोगस्य वीर्याविभागा अनुक्रमेणासंख्यगुणा भवन्ति । इति चतुर्थगाथार्थः ।

‘तो लङ्घिअपञ्जगणं चित्तिचड्डीदियअसपिणसगणीणं कमसो इगंतचड्डी’ इति, ततो लब्ध्यपर्याप्तानां द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियासंक्षिपञ्चेन्द्रियसंक्षिपञ्चेन्द्रियाणां जघन्यैकान्तवृद्धियोगस्य वीर्याविभागा अनुक्रमेणासंख्यगुणा देयाः । ‘ताड कमा ताण परिणामो’ इति, ततस्तेषां लब्ध्यपर्याप्तानां द्वीन्द्रियादिष्वभेदानां त्रयन्यपरिणामयोगस्य वीर्याविभागा अनुक्रमेणासंख्यगुणा ज्ञातव्याः । इति पञ्चमगाथार्थः ।

‘तो करणअपञ्जगणं तेसिं कमसो इगंतचड्डी’ इति, ततः करणापर्याप्तानां तेषां द्वीन्द्रियादिष्वभेदानां जघन्यैकान्तवृद्धियोगस्य वीर्याविभागा अनुक्रमेणाऽसंख्येयगुणा भवन्ति । ‘तो पञ्जगणं परिणामो कमाऽन्धि’ इति, ‘तेसिं’ इति पदमत्र संबध्यते, ततः करणापर्याप्तानां तेषां द्वीन्द्रियादिष्वभेदानां जघन्यपरिणामयोगस्य वीर्याविभागा अनुक्रमेणासंख्यगुणा भवन्ति । ‘एमेव जेडपरं’ इति, जघन्यपदे तत्कमेणोक्तं तत्कमेणोक्तोत्कृष्टपदेऽपि ज्ञेयम् । इति षष्ठगाथार्थः ।

गाथासुसारेणान्यवहुत्वमेवम्—

(१) सूक्ष्मैकेन्द्रियस्य लब्ध्यपर्याप्तस्य जघन्योपपातयोगस्य वीर्याविभागाः सर्वस्वीकाः ।

(२) ततः सूक्ष्मैकेन्द्रियस्य करणापर्याप्तस्य जघन्योपपातयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्येयगुणाः ।

- [illegible]

- (३३) ततः द्वीन्द्रियस्य करणपर्याप्तस्य जघन्यैकान्तबुद्धियोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः ।
 (३४) ततः त्रीन्द्रियस्य करणपर्याप्तस्य जघन्यैकान्तबुद्धियोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः ।
 (३५) ततः चतुरिन्द्रियस्य करणपर्याप्तस्य जघन्यैकान्तबुद्धियोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः ।
 (३६) ततः असंख्यज्वेन्द्रियस्य करणपर्याप्तस्य जघन्यैकान्तबुद्धियोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः ।
 (३७) ततः संज्ञपञ्चेन्द्रियस्य करणपर्याप्तस्य जघन्यैकान्तबुद्धियोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः ।
 (३८) ततः द्वीन्द्रियस्य करणपर्याप्तस्य जघन्यपरिणामयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः ।
 (३९) ततः त्रीन्द्रियस्य करणपर्याप्तस्य जघन्यपरिणामयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः ।
 (४०) ततः चतुरिन्द्रियस्य करणपर्याप्तस्य जघन्यपरिणामयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः ।
 (४१) ततः असंज्ञपञ्चेन्द्रियस्य करणपर्याप्तस्य जघन्यपरिणामयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः ।
 (४२) ततः संज्ञपञ्चेन्द्रियस्य करणपर्याप्तस्य जघन्यपरिणामयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः ।
 इति जघन्यं सधरस्थानान्बहुत्वम् । एवमेवोत्कृष्टपदेऽपि ज्ञेयम्, नच जघन्यपदस्योत्कृष्टपदं
 वक्तव्यम् । ४३ तः ४८॥ सम्प्रति जघन्योत्कृष्टपदद्वयसम्वदितसधरस्थानान्बहुत्वं निरूपयितुमारभते-

हस्तो उप्पाओऽण्पो लद्धिअपज्जस्स अत्थि सुहमस्स ।

ताउ असंखेज्जगुणो करणअपज्जस्स विण्णेयो ॥४९॥

ताओ जेट्ठो लद्धिअपज्जस्स तओऽत्थि बायरस्स लहू ।

तत्तो हवेज्ज जेट्ठो करणअपज्जस्स सुहमस्स ॥५०॥

तो बायरस्स हस्तो तो लद्धिअपज्जगस्स उक्कोसो ।

तो बिंदियस्सऽणू तो करणअपज्जस्स बायरस्स गुरू ॥५१॥ (गीतिः)

तो बिंदियस्स हस्तो तो लद्धिअपज्जस्स जेट्ठो तो ।

तेहंदियस्सऽणू तो करणअपज्जस्स बिंदियस्स गुरू ॥५२॥ (गीतिः)

तो तिंदियस्स हस्तो तो लद्धिअपज्जगस्स जेट्ठो तो ।

चउरिंदियस्सऽणू तो करणअपज्जस्स तिंदियस्स गुरू ॥५३॥ (गीतिः)

तो चउरक्खस्स लहू तो लद्धिअपज्जगस्स जेट्ठो तो ।

अमणस्स लहू तो चउरक्खस्स करणअपज्जगस्स गुरू ॥५४॥ (गीतिः)

ताउ असणिस्स लहू तो लद्धिअपज्जगस्स जेट्ठो तो ।

सणिस्स लहू तत्तो अमणस्स करणअपज्जगस्स गुरू ॥५५॥ (गीतिः)

ततो सणिस्स लहू तो लद्धिअपज्जगस्स उक्कोसो ।
 ताओ सुहमस्स लहू णेयो एगंतवड्ढी उ ॥५६॥
 ताउ गुरू उप्पाओ करणअपज्जस्स अत्थि सणिस्स ।
 ताओ सुहमस्स लहू णेयो एगंतवड्ढी उ ॥५७॥
 ताहिन्तो लद्धिअकरणअपज्जग्गणत्थि बायराण कमा ।
 ताउ गुरू सुहमस्स य कमा तओ बायराण कमा ॥५८॥
 तो अंतरं कमा तो लद्धिअपज्जाण सुहमइयराणं ।
 परिणामो अत्थि लहू तओ कमा ताण अत्थि गुरू ॥५९॥
 तो अंतरं कमा तो सुहमियराणऽत्थि करणपज्जाणं ।
 हस्सो ताउ गुरू सिं कमा तओ अंतरं णेयं ॥६०॥
 तो लद्धिअपज्जाणं हस्सो वेइंदियाइगाण कमा ।
 णेयो इगंतवड्ढी तओ गुरू सिं कमंतरं ततो ॥६१॥
 ताउ कमा परिणामोऽणू ताउ गुरू कमांतरं ततो ।
 ताओ कमा लहू सिं करणअपज्जाणिगंतवड्ढी उ ॥६२॥(गीतिः)
 ताउ गुरू सिं कमसो तओंतरं ताउ करणपज्जाणं ।
 ताण लहू परिणामो कमा तओ सिं कमा जेटो ॥६३॥

(प्रे०) 'हस्सो' इत्यादि, लब्धपण्यास्य अस्मैकेन्द्रियस्य जघन्य उपपातयोगः सर्वस्तोकाः, जघन्यस्योपपातयोगस्य वीर्याविभागाः सर्वस्तोकाः इत्यर्थः, एवमत्रेऽपि सर्वत्र बोध्यम् । 'ताउ अस्सं खेज्जगुणो करणअपज्जस्स विण्णेयो' इति, 'हस्सो उप्पाओ सुहमस्स' इत्यत्रापि सम्बध्यते, 'उप्पाओ' इति पदं 'एगंतवड्ढी' पदं यावदनुवर्तनीयम्, ततः करणापर्याप्तस्य अस्मैकेन्द्रियस्य जघन्योपपातयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः, 'असंखेज्जगुणो' इति पदं जघन्योत्कृष्टसर्वपरस्थानान्पबहुत्वनिरूपणं यावदनुवर्तनीयम् । इति प्रथमगाथार्थः ।

'ताओ जेटो लद्धिअपज्जस्स' इति, अत्र 'सुहमस्स' पदमनुवर्तते, ततो लब्धपण्यास्य अस्मैकेन्द्रियस्योत्कृष्टोपपातयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः । "तओऽत्थि बायराणस्स कमा" इति, 'लद्धिअपज्जस्स' इति पदमत्रापि सम्बध्यते, ततो लब्धपण्यास्तस्य बादरकेन्द्रियस्य जघन्यस्योपपातयोगस्य वीर्याविभागाः असंख्यगुणाः । 'तस्सो ह्वेज्ज' इत्यादि, ततः करणा-

पर्याप्तस्य सूक्ष्मैकेन्द्रि यस्योत्कृष्टोपजातयोगस्य वीर्याविमाना अतन्त्यमुना । इति द्वितीयमाचार्यः ।

‘तो बाय्यस्स इस्सो’ इति, ‘करणञ्जस्स इति पदमत्रापि सम्बध्यते, ततः करणप-
र्याप्तस्य बादरैकेन्द्रस्य जपन्योपपातयोगस्य वीर्याविभागा असंख्यगुणाः । ‘तो लद्धिजपज्जग-
स्स ष्णोस्सो’ इति, ‘बाय्यस्स’ इति पदमत्रापि सम्बध्यते, ततो लब्धपर्याप्तस्य बादरैकेन्द्रिय-
स्योत्कृष्टोपपातयोगस्य वीर्याविभागा असंख्यगुणाः । ‘तो बिंदियस्स ऽण’ इति, पूर्वार्थस्य ‘लद्धि-
जपज्जगस्स’ इति पदमत्रापि सम्बध्यते, ततो द्वीन्द्रियस्य लब्धपर्याप्तस्य जपन्योपपातयोगस्य
वीर्याविभागा असंख्यगुणाः । ‘तो करणजपज्जगस्स’ इत्यादि, ततः करणमत्राप्तस्य बादरैके-
न्द्रियस्योत्कृष्टोपपातयोगस्य वीर्याविभागा असंख्यगुणाः । इति तृतीयपद्यार्थाः ।

‘तो बिंदियस्स इस्सो’ इति, उत्तरार्धस्य ‘करणअपज्जस्स’ इति पदमत्रापि संबध्यते, ततो द्वीन्द्रियस्य करणापर्याप्तस्य जघन्योपपातयोगस्य वीर्याविभागा असंख्यगुणाः । ‘तो लद्धिअपज्जरास्स जेद्धो’ इति, ‘वदिइयस्स’ इति पदमत्रापि सम्बध्यते, ततो द्वीन्द्रियस्य लब्ध्यपर्याप्तस्येत्तुल्योपपातयोगस्य वीर्याविभागा असंख्यगुणाः । ‘तो तेइंदियस्सण्णू’ इति, पूर्वार्धस्य ‘लद्धिअपज्जरास्स’ इति पदमत्रापि संबध्यते, ततो लब्ध्यपर्याप्तस्य त्रीन्द्रियस्य जघन्योपपातयोगस्य वीर्याविभागा असंख्यगुणाः । ‘तो करणअपज्जरास्स बिंदियस्स गुरू’ इति, ततः करणापर्याप्तस्य द्वीन्द्रियस्येत्तुल्योपपातयोगस्य वीर्याविभागा असंख्यगुणाः । इति चतुर्थमाध्यायः ।

‘तो तिदियस्स हस्सो’ इति, उचरार्थस्य ‘करणअपज्जस्स’ इति पदमत्रापि सम्बध्यते, ततः करणापर्याप्तस्य त्रीन्द्रियस्य जघन्योपपातयोगस्य वीर्याविभागा असंख्यगुणाः । ‘तो लद्धि-अपज्जस्स जेडो’ इति, ‘तिदियस्स’ इति पदमत्र सम्बध्यते, ततो लब्धपर्याप्तस्य त्रीन्द्रियस्योत्कृष्टोप-पातयोगस्य वीर्याविभागा असंख्यगुणाः । ‘तो चउरिदियस्स ऽणू’ इति, पूर्वार्थस्य ‘लद्धिअपज्जस्स’ इति पदमत्रापि सम्बध्यते, ततो लब्धपर्याप्तस्य चतुरिन्द्रियस्य जघन्योपपातयोगस्य वीर्याविभागा असंख्यगुणाः । ‘तो करणअपज्जस्स तिदियस्स गुरू’ इति, ततः करणापर्याप्तस्य त्रीन्द्रियस्यो-त्कृष्टोपपातयोगस्य वीर्याविभागा असंख्यगुणाः । इति पञ्चमगार्थः ।

‘तो बडरक्खस्स लङ्क’ इति, उत्तरार्धस्थं ‘करणअपज्जस्स’ इति पदमत्रापि सम्बध्यते, ततः करणापर्याप्तस्य चतुरिन्द्रियस्य जघन्योपपातयोगस्य वीर्याविभागा असंख्यगुणाः । ‘तो लद्धि-अपज्जगस्स जेड्ढो’ इति, ‘बडरक्खस्स’ इति पदमत्रापि सम्बध्यते, ततो लब्धपर्याप्तस्य चतुरिन्द्रियस्योत्कृष्टोपपातयोगस्य वीर्याविभागा असंख्यगुणाः । ‘तो अमणस्स लङ्क’ इति, पूर्वार्धस्थं ‘लद्धिअपज्जगस्स’ इति पदमत्रापि सम्बध्यते, ततो लब्धपर्याप्तस्यासंक्षिपन्नेन्द्रियस्य जघन्योपपातयोगस्य वीर्याविभागा असंख्यगुणाः । ‘तो बडरक्खस्स करणअपज्जगस्स लङ्क’ इति, ततः करणापर्याप्तस्य चतुरिन्द्रियस्योत्कृष्टोपपातयोगस्य वीर्याविभागा असंख्यगुणाः । इति षष्ठ्याचार्यः ।

‘ताड असणिगस्स लङ्क’ इति, उत्तरार्धस्थं ‘करणअपज्जगस्स’ इति पदमत्रापि सम्ब-
ध्यते, ततः करणपर्याप्तस्यासंक्षिपञ्चेन्द्रियस्य जघन्योपपातयोगस्य वीर्याविभागा असंख्यगुणाः ।
‘तो लद्धिअपज्जगस्स जेडो’ इति, ‘असणिगस्स’ इति पदमत्रापि सम्बध्यते, ततो लब्ध्य-
पर्याप्तस्यासंक्षिपञ्चेन्द्रियस्योत्कृष्टोपपातयोगस्य वीर्याविभागा असंख्यगुणाः । ‘तो सणिगस्स
लङ्क’ इति, पूर्वार्धस्थं ‘लद्धिअपज्जगस्स’ इति पदमत्रापि सम्बध्यते, ततो लब्ध्यपर्याप्तस्य
संक्षिपञ्चेन्द्रियस्य जघन्योपपातयोगस्य वीर्याविभागा असंख्यगुणाः । ‘तसो अमणस्स करण-
अपज्जगस्स गुरू’ इति, ततः करणापर्याप्तस्यासंक्षिपञ्चेन्द्रियस्योत्कृष्टोपपातयोगस्य वीर्याविभागा
असंख्यगुणाः । इति सप्तमगाथायः ।

‘तसो सणिगस्स लङ्क’ इति, पूर्वगाथास्थं ‘करणअपज्जगस्स’ इति पदमत्रापि सम्ब-
ध्यते, ततः करणापर्याप्तस्य संक्षिपञ्चेन्द्रियस्य जघन्योपपातयोगस्य वीर्याविभागा असंख्यगुणाः ।
‘तो लद्धिअपज्जगस्स जेडोसो’ इति, ‘सणिगस्स’ इति पदमत्रापि सम्बध्यते, ततो लब्ध्य-
पर्याप्तस्य संक्षिपञ्चेन्द्रियस्योत्कृष्टोपपातयोगस्य वीर्याविभागा असंख्यगुणाः । ‘ताओ सुहमस्स’
इत्यादि, ‘उपाजो’ इति पदालुपचिनिवृत्ता, पूर्वार्धस्थं ‘लद्धिअपज्जगस्स’ इति पदमत्रापि सम्बध्यते,
ततः द्रुमैकेन्द्रियस्य लब्ध्यपर्याप्तस्य जघन्यैकान्तबुद्धियोगोऽसंख्यगुणो ज्ञातव्यः, जघन्यैकान्त-
बुद्धियोगस्य वीर्याविभागा असंख्यगुणा भवन्तीत्यर्थः । इति अष्टमगाथायः ।

‘ताड गुरू’ इत्यादि, ततः करणापर्याप्तस्य संक्षिपञ्चेन्द्रियस्योत्कृष्टोपपातयोगस्य वीर्या-
विभागा असंख्यगुणाः । ‘ताओ सुहमस्स’ इत्यादि, पूर्वार्धस्थं ‘करणअपज्जगस्स’ इति पदमत्रापि
सम्बध्यते, ततः करणापर्याप्तस्य द्रुमैकेन्द्रियस्य जघन्यैकान्तबुद्धियोगस्य वीर्याविभागा असंख्यगुणाः ।
इति नवमगाथायः ।

‘ताहिन्तो’ इत्यादि, ‘लङ्क एगंतवड्डी’ इति पूर्वगाथातोऽत्रापि संबध्यते, ततो लब्ध्यपर्याप्तबादरैके-
न्द्रियाणां करणापर्याप्तबादरैकेन्द्रियाणां च जघन्यैकान्तबुद्धियोगस्य वीर्याविभागा अनुक्रमेणासंख्यगुणाः ।
‘ताड गुरू सुहमस्स कमा’ इति, ‘एगंतवड्डी’ इति ‘लद्धिकरणअपज्जगस्स’ इति चात्रापि सम्ब-
ध्यते, ततो लब्ध्यपर्याप्तद्रुमैकेन्द्रियाणां करणापर्याप्तद्रुमैकेन्द्रियाणां चोत्कृष्टैकान्तबुद्धियोगस्य वीर्या-
विभागा अनुक्रमेणासंख्यगुणाः । ततो ‘वायराण कमा’ इति, ‘एगंतवड्डी, लद्धिकरणअपज्जगस्स,
गुरू’ इति पदत्रिकमत्रापि संबध्यते, ततो लब्ध्यपर्याप्तबादरैकेन्द्रियाणां करणापर्याप्तबादरैकेन्द्रियाणां
चोत्कृष्टैकान्तबुद्धियोगस्य वीर्याविभागा अनुक्रमेणासंख्यगुणाः । इति दशमगाथायः ।

‘तो अंतर्’ इति, ततोऽन्तरम्, ततः श्रेष्ठसंख्यसमागमप्रमाणानि योगस्थानानि केषामपि
जीवानां कदाऽपि न भवन्तीत्यर्थः । ‘कमा तो’ इत्यादि, ततो लब्ध्यपर्याप्तानां द्रुमैकेन्द्रियाणां भित्तरेषां
च बादरैकेन्द्रियाणां जघन्यपरिणामयोगस्य वीर्याविभागा अनुक्रमेणासंख्यगुणा भवन्ति । ‘तसो

कमा ताव अन्वि'शुस्' इति, परिणामी' इति पदमत्रापि सम्बध्यते, तत्तत्तेषां लब्धव्यपरीक्षायां
सूत्र्यैकेन्द्रियाणां वादरैकेन्द्रियाणां चोत्कृष्टपरिणामयोगस्य वीर्याविभागा अनुक्रमेणासंख्यगुणा
भवन्ति । इति एकदशमाध्यायः ।

'तो अन्तर' इति, ततः पूर्वोक्तवदन्तरम् । 'कमा तो' इत्यादि, 'परिणामी' इति पदमत्रापि
सम्बध्यते, ततः करणपर्याप्तानां सूत्र्यैकेन्द्रियाणां वादरैकेन्द्रियाणां च ज्वल्यपरिणामयोगस्य वीर्यावि-
भागा अनुक्रमेणासंख्यगुणा भवन्ति । 'ताउ' शुस् सि कमा' इति, परिणामी' इति पदमत्रापि सम्बध्यते,
ततस्तेषां करणपर्याप्तानां सूत्र्यैकेन्द्रियाणां वादरैकेन्द्रियाणां चोत्कृष्टपरिणामयोगस्य वीर्याविभागा
अनुक्रमेणामख्यगुणाः । 'तओ अन्तर' गेय' इति, ततोऽन्तरं ज्ञातव्यम् । इति त्रयोदशमाध्यायः ।

'तो लब्धिअपञ्चाण' इत्यादि, ततो लब्धव्यपर्याप्तानां द्वित्रिचतुरिन्द्रियासंज्ञितसंज्ञिपञ्चेन्द्रि-
याणां ज्वल्यैकान्तवृद्धिवैकल्यस्य वीर्याविभागा अनुक्रमेणासंख्यगुणा ज्ञातव्याः । 'तओ शुस् सि
कमतर् ततो' इति, 'एकैवड्डी' इति पदमत्रापि सम्बध्यते, ततस्तेषां लब्धव्यपरीक्षायां द्वीन्द्रियो
दीनामुत्कृष्टैकान्तवृद्धियोगस्य वीर्याविभागा अनुक्रमेणासंख्यगुणाः । ततोऽन्तरम् । 'कमेतर्' इत्यत्र
प्राकृतवक्त्रादाकारलुक् सन्धिरव । इति त्रयोदशमाध्यायः ।

'ताउ कमा परिणामीऽण' इति, 'सि' इति पदमत्रापि सम्बध्यते, ततस्तेषां लब्धव्य-
परीक्षायां द्वीन्द्रियादीनां ज्वल्यपरिणामयोगस्य वीर्याविभागा अनुक्रमेणासंख्यगुणाः । 'ताउ शुस्
कमातर् ततो' इति, 'सि' इति 'परिणामी' इति वात्रापि सम्बध्यते, ततस्तेषां लब्धव्यपरीक्षायां
द्वीन्द्रियादीनामुत्कृष्टपरिणामयोगस्य वीर्याविभागा अनुक्रमेणासंख्यगुणाः । ततोऽन्तरम् । 'ताओ
कमा' इत्यादि, ततः करणपर्याप्तानां तेषां द्वीन्द्रियादीनां ज्वल्यैकान्तवृद्धिवैकल्यस्य वीर्याविभागा
असंख्यगुणाः । इति चतुर्दशमाध्यायः ।

'ताउ शुस् सि कमासी' इति, 'इतिवड्डी' इत्यत्रापि सम्बध्यते, ततः तेषां करणपर्याप्तानां
द्वीन्द्रियादीनामुत्कृष्टैकान्तवृद्धियोगस्य वीर्याविभागा अनुक्रमेणासंख्यगुणा भवन्ति । 'तओ अन्तर'
इति, ततोऽन्तरम् । 'ताउ करणअपञ्चाण' इत्यादि, ततः करणपर्याप्तानां तेषां द्वीन्द्रियादीनां ज्वल्य
परिणामयोगस्य वीर्याविभागा अनुक्रमेणासंख्यगुणाः । 'तओ सि कमा ओडो' इति, 'परिणामो
इति पदमत्रापि सम्बध्यते, ततस्तेषां करणपर्याप्तानां द्वीन्द्रियादीनामुत्कृष्टपरिणामयोगस्य वीर्याविभागा
अनुक्रमेणासंख्यगुणा भवन्ति । इति पञ्चदशमाध्यायः । गायत्र्युत्तारेणामन्तरं द्वयोः—

- (१) सूत्र्यैकेन्द्रियस्य लब्धव्यपरीक्षास्य ज्वल्योपपातयोगस्य वीर्याविभागाः अतःख्यगुणाः ।
- (२) ततः सूत्र्यैकेन्द्रियस्य करणपर्याप्तस्य ज्वल्योपपातयोगस्य वीर्याविभागाः अतःख्यगुणाः ।
- (३) ततः सूत्र्यैकेन्द्रियस्य लब्धव्यपरीक्षास्य उत्कृष्टोपपातयोगस्य वीर्याविभागाः अतःख्यगुणाः ।
- (४) ततः वादरैकेन्द्रियस्य लब्धव्यपरीक्षास्य ज्वल्योपपातयोगस्य वीर्याविभागाः अतःख्यगुणाः ।
- (५) ततः सूत्र्यैकेन्द्रियस्य करणपर्याप्तस्य उत्कृष्टोपपातयोगस्य वीर्याविभागाः अतःख्यगुणाः ।

- [illegible]

- [illegible]

॥इति त्रिविधं सर्वपरस्थानास्पन्नद्वयं समाप्तम् ॥

नन्वसंख्यातस्यासंख्यमेवादत्र गुणकारः कियत्प्रमाणेनासंख्यातेन विधेय इत्याह्वयामपने-
तुमिदानीं गुणकारप्रमाणं तथाऽन्यबहुत्वगतं योगस्यानानामन्तरं कियत्प्रमाणं ब्रह्ममिति निरू-
पयति—

पलिओवमस्स भागो असंखियमोऽस्थि जोगगुणगारे ।

सब्बह असंखभागो सेढीए अंतरं जेयं ॥६४॥

(प्रे०) 'पलिओवमस्स' इत्यादि, पन्योपमासंख्यातभागो जोगगुणकारोऽस्ति, पूर्वपूर्व-निर्दिष्टजीवानां यावन्तो वीर्याविभागास्तेषु पन्योपमासंख्यातभागप्रमाणेनासंख्यातेन गुणितेषु यावद् गुणनफलं भवति तावत्प्रमाणा वीर्याविभागा उचरोत्तरनिर्दिष्टजीवानां भवन्ति । 'सब्बह' इत्यादि, अस्मिन्नन्यबहुत्वे यत्र यत्रान्तरं निर्दिष्टं तत्र सर्वत्र तदन्तरं श्रेष्ठ्यसंख्यातभागप्रमाण-योगस्थानरूपं ज्ञातव्यम् । निर्दिष्टप्रत्येकान्तरे श्रेष्ठ्यसंख्यातभागप्रमाणानि योगस्थानानि कैश-मपि जीवानां कदापि न प्राप्यन्ते । इत्येवं स्थानद्वारान्तर्गते योगस्थानद्वारे त्रिप्ररूपणाः कृताः ॥६४॥ साम्प्रतं योगस्थानद्वारेऽष्टप्ररूपणा अवशिष्टीकृष्टप्ररूपणानामपि निर्दिशति—

जोगट्ठाणदुआरे परूवणा अट्टु हुन्ति अविभागे ।

वगगणाफद्दगअंतरठाणा समयबद्धिअप्पबद्ध ॥६५॥

(प्रे०) 'जोगट्ठाणदुआरे' इत्यादि, स्थानद्वारान्तर्गते योगस्थानद्वारेऽष्टौ प्ररूपणा भव-न्ति । ता अनुक्रमेणैवम्-अथमाऽविभागप्ररूपणा । द्वितीया वर्गभाप्ररूपणा । तृतीया स्पर्धकरूपणा । चतुर्थ्यन्तरप्ररूपणा । पञ्चमी स्थानप्ररूपणा । षष्ठी समयप्ररूपणा । सप्तमी बुद्धिप्ररूपणा । अष्टम्य-न्यबहुत्वरूपणा । इतो योगस्थानद्वारेऽविभागवर्गणास्पर्धकान्तरस्थानसमयबुद्धयन्यबहुत्वानीत्यष्ट-द्वाराणि यथाक्रमं निरूपयिष्यन्ते इत्यर्थः । अत्रेदं ज्येष्ठ्य-वर्गणादिद्वारेष्वन्तरद्वाराण्यपि वक्ष्यन्ते । एवं कुत्रचिद् वर्गणादिद्वाराणामन्तर्द्वारेष्वपि पुनस्तन्तर्द्वाराणि वक्ष्यन्ते । इत्येवमनेकान्तर्द्वारविभूषि-तेयं योगस्थानप्ररूपणा छद्ममत्या विभावनीया स्थानद्वारचिन्तनपरायणैः ॥६५॥

सम्प्रति यथाक्रममष्टप्ररूपणाविकीर्णविभागप्ररूपणां वर्गणाप्ररूपणां च विदधाति—

जीवस्स पइपपसे वीरियअणवो असंखलोगसमा ।

सरिस्सप्पपएसाणं असंखपयराण वगगणा एगा ॥६६॥

(प्रे०) 'जीवस्स' इत्यादि, जीवस्य लोकाकाशप्रदेशप्रमाणेष्वसंख्यप्रदेशेषु प्रतिप्रदेशमसं-ख्यलोकसमाः असंख्यलोकानां यावन्तः प्रदेशास्तावन्तो वीर्याणवो भवन्ति । अत्रेदं ज्येष्ठ्य-प्रतिप्रदेशं जघन्यत उत्कृष्टतोऽपि आसंख्येयलोककाशप्रदेशस्तुल्या एव वीर्याणवो भवन्ति, तथापि जघन्यपदीय-वीर्याविभागेन्य उत्कृष्टपदीयवीर्याणवोऽसंख्येयगुणा ज्ञेयाः । केवलप्रज्ञाच्छेदनकेन छिन्ना लघुवमा ये वीर्याविभागाः, वीर्याश्च इति यावद्, ते वीर्याणवोऽभिधीयन्ते । एतत्सर्वं ग्राम्ययोगस्थानप्ररूपणायां निरूपितमेव । कृताऽविभागाप्ररूपणा ।

इदानीं ते वीर्याणवः किं सर्वजीवप्रदेशेषु तुल्या उताहु न्यूनाधिका इत्यवबोधाय वर्गणास्वरूप-
माह—‘सरिस’ इत्यादि, वीर्याणवो जीवस्य केषुचित्प्रदेशेषु स्तोकाः, केषुचित्प्रदेशेषु अधिकाः केषुचि-
त्प्रदेशेषु च समाना भवन्ति । तत्र तेषु जीवप्रदेशेषु वीर्याणवः समसंख्याकास्ते आत्मप्रदेशा अत्र
समाना उच्यन्ते । समसंख्याकवीर्याणुभिः समानानामात्मप्रदेशानां समुदाय एका वर्गणा भवति ।
यद्यपि वर्गणा असंख्याता भवन्ति, तथापि प्रत्येकवर्गणा, अर्थात् विशिष्टा काऽप्येकवर्गणा तुल्य-
संख्याकवीर्याणुभिः समानानामेवात्मप्रदेशानां भवति । ननु समानवीर्याणुभिः समाना आत्म-
प्रदेशाः कियन्तो भवन्तीत्याह—‘असंख्यपरराण’ इति, असंख्यातानां प्रतराणां यावन्तः प्रदेशा-
स्तावतां वीर्याणुभिः समानानां जीवप्रदेशानामेका वर्गणा भवति । प्रत्येकवर्गणायामसंख्यातप्रतरप्रदे-
शतुल्याः आत्मप्रदेशा भवन्तीत्यर्थः । तदेवं वर्गणास्वरूपं निरूपितम् ॥६६॥

सम्प्रति वर्गणाविषयकं विशेषनिरूपणं चिकीर्षु वर्गणाप्ररूपणायां द्वारप्रतिपादिकां गायामाह—

दाराणि वग्गणाए जेयाणि छ सप्पयप्पमाणाणि ।

सेटिअवहारकाला भागप्पबहु जहाकमसो ॥६७॥

(प्रे०) ‘दाराणि’ इत्यादि, वर्णणाविषयकनिरूपणे बहु दाराणि ज्ञेयानि । ननु तानि बहु
दाराणि कानि ? कश्च तेषां निरूपणक्रमः ? इत्याह—‘सप्पयप्पमाणाणि’ इत्यादि, प्रथमं
सत्पदद्वारं, ततः प्रमाणद्वारं, ततः श्रेणिद्वारं, ततोऽपहारकालद्वारं, ततो भागद्वारं, ततोऽन्यबहुत्व-
द्वारमित्यनुक्रमेण तानि निरूपयिष्यन्ते । (१) तत्र सत्पदद्वारे वर्णणासत्ता निरूपयिष्यते । (२)
प्रमाणद्वारे वर्णणाप्रमाणं बह्यते । (३) श्रेणिद्वारं त्रिधा निरूपयिष्यते, तद्यथा-अनन्तरोपनिधया,
परम्परोपनिधयाऽन्यबहुत्वेन च । (१) तत्रानन्तरोपनिधयां पूर्वपूर्ववर्गणातः स्वाऽन्यबहुतोर-
वर्गणायां कियन्त आत्मप्रदेशा भवन्तीति चिन्तयिष्यते । (२) परम्परोपनिधयां कियत्यो वर्गणा
गत्वा आत्मप्रदेशा द्विगुणहीना भवन्तीति प्रतिपादयिष्यते । (३) अन्यबहुत्वे सर्वद्विगुणहानिस्था-
नानां विवक्षितैकद्विगुणहानिस्थानगतवर्गणानां चान्यबहुत्वं चिन्तयिष्यते । (४) अपहारकालद्वारे
प्रतिसमयं प्रथमवर्गणागतात्मप्रदेशप्रमितानामात्मप्रदेशानामपहारे क्रियमाणे किंता कालेन सर्वे
जीवप्रदेशा अपह्रियन्ते इत्यादि चिन्तयिष्यते । (५) भागद्वारे प्रत्येकवर्गणायां वर्तमाना आत्म-
प्रदेशा सर्ववर्णनागतजीवप्रदेशानां कतिपे मागे सन्तीति बह्यते । (६) अन्यबहुत्वद्वारे वर्गणा-
माभित्य जीवप्रदेशानां न्यूनाधिकत्वं प्रतिपादयिष्यते ॥६७॥

तदेवं वर्णनानिरूपणे दाराण्युद्दिष्टानि । सम्प्रति यथोद्देशं निर्देष्टुकाम एकगाथया सत्पद-
प्रमाणद्वारे निरूपयति—

सत्त्वप्पवीरियाणं जीवपसाण वग्गणा पढमा ।

दुइआइवग्गणा उण हवन्ति एगेगवड्ढीए ॥६८॥

(प्र०) 'सत्त्वस्य' इत्यादि, सर्वान्परीयाविभागानां येषु समानसंख्याकवीर्याण्यवोऽन्यसर्वजीवप्रदेश-
गतवीर्याविभागेभ्यः स्तोक्तमास्तेषामसंख्यातप्रतरप्रदेशराशितुल्यानां जीवप्रदेशानां समुदायः प्रथमा
वर्गणा भवति । 'बुद्ध्याह' इत्यादि, क्रमशः एकैकवीर्याविभागबुद्धौ सत्यां द्वितीयादयो वर्गणा भवन्ति ।
तथाहि-प्रथमाया जघन्यवर्गणातो ये एकेन वीर्याविभागेनाधिका असंख्यातप्रतरप्रदेशराशिप्रमाणम्
जीवप्रदेशास्तेषां समुदायो द्वितीया वर्गणा । जघन्यवर्गणातो द्वाभ्यां वीर्याविभागामधिकाभ्याम-
संख्यातप्रतरप्रदेशराशितुल्यानां जीवप्रदेशानां समुदायस्तृतीया वर्गणा । जघन्यवर्गणातस्त्रिभिर्वीर्याऽत्रि-
भागैरधिकानां तावतां जीवप्रदेशानां समुदायश्चतुर्थी वर्गणा । एवं रीत्या क्रमशः एकैकेन वीर्याणुनाऽधिकाणां
तावतां तावतां जीवप्रदेशानां समुदायरूपा वर्गणाः श्रेण्यसंख्यातभागप्रमाणा असंख्येया ह्येतान्यः
॥६८॥ सम्प्रति श्रेणिद्वारेऽनन्तरोपनिषां निरूपयन्नाह—

पठमाञ्ज वर्गणाञ्ज जीवपणसाऽहिया तओ हुन्ते ।

क्रमसो विसेसहीणा जा णेया वर्गणा चरमा ॥६९॥

(प्र०) द्वितीयादिप्रत्येकवर्गणायां स्वानन्तरपूर्ववर्गणापेक्षया कियन्त आत्मप्रदेशा भवन्तीति
मार्गमनन्तरोपनिषा । तावेवात्राह—'पठमाञ्ज' इत्यादि, प्रथमायां वर्गणायां जीवप्रदेशा अधिका
भवन्ति, द्वितीयवर्गणागतमात्मप्रदेशेभ्य इति लभ्यते । 'तओ हुन्ते' इत्यादि, ततो द्वितीयादि-
वर्गणासु क्रमशो विशेषहीना आत्मप्रदेशा ज्ञेयाः । इदमुक्तं भवति—प्रथमवर्गणागतात्मप्रदेशेभ्यो द्विती-
यवर्गणायामात्मप्रदेशा विशेषहीनाः, द्वितीयवर्गणागतात्मप्रदेशेभ्यस्तृतीयवर्गणायामात्मप्रदेशा विशे-
षहीनाः, तृतीयवर्गणागतात्मप्रदेशेभ्यश्चतुर्थवर्गणायामात्मप्रदेशा विशेषहीनाः, चतुर्थवर्गणागतात्मप्रदेशे-
भ्यः पञ्चमवर्गणायामात्मप्रदेशा विशेषहीना भवन्तीत्येवं पूर्वपूर्ववर्गणातः स्वाव्यवहितोत्तरोत्तरवर्गणा-
यामात्मप्रदेशा विशेषहीना भवन्ति । क यावत् ? इत्याह—'जा णेया' इत्यादि, चरमवर्गणां
यावत्, द्वितीयवर्गणायाः प्रारभ्य चरमवर्गणां यावत् प्रत्येकवर्गणायां स्वानन्तरपूर्ववर्गणाऽपेक्षया
विशेषहीना जीवप्रदेशा भवन्तीत्यर्थः ।

अत्रेयं भावना—तथास्वामान्यादेवाधिकाधिकतरवीर्याविभागा जीवप्रदेशाः स्तोक्तस्तोक्ततर-
प्रमाणाः प्राप्यन्ते । एवं हीनहीनतरवीर्याविभाग आत्मप्रदेशा बहुबहुतरप्रमाणाः प्राप्यन्ते । अत्र
च यथा यथोपरि गम्यते तथा तथाऽधिकाधिकतरवीर्याविभागानां जीवप्रदेशानां वर्गणा भवति,
ततो यथा यथोपरि गम्यते तथा तथा हीनहीनतरात्मप्रदेशानां वर्गणा भवति । अतः क्रमशः प्रथ-
मादिवर्गणातो द्वितीयादिवर्गणायां जीवप्रदेशानां विशेषहीनत्वं संप्रपद्यते ॥६९॥

सम्प्रति पूर्वपूर्ववर्गणातः स्वाव्यवहितोत्तरोत्तरवर्गणायां विशेषहीना जायमाना आत्म-
प्रदेशाः कियतीवर्गणा गत्वा द्विगुणहीना भवन्तीति प्रतिपादनार्थं परमरोपनिषामाह—

‘सैद्धिअसंस्वियभगं गमितं भमितं भवे दुगुणहाणी ।

ता य दुगुणहाणीयो पस्साऽसंस्वसमेत्ताओ ॥७०॥

(प्रे०) ‘सैद्धिअ’ इत्यादि, प्रथमवर्णणातो द्वितीयवर्णणायां जीवप्रदेशा विशेषहीनाः, द्वितीयवर्णणा-
तस्तृतीयवर्णणायां विशेषहीनाः, तृतीयवर्णणातश्चतुर्थवर्णणायां विशेषहीना इत्येवं श्रेण्यसंख्यातभागप्रमाणा
वर्णणा गत्वाऽनन्तरा या वर्णणा तस्यां प्रथमवर्णणागत्यात्मप्रदेशेभ्यो द्विगुणहीना आत्मप्रदेशा भवन्ति ।
पुनरपि ‘द्विगुणहीनात्मप्रदेशायास्तद्वर्णणाया अनन्तरोपरवर्णणायां जीवप्रदेशा विशेषहीनाः, तत-
स्तदनन्तरोपरवर्णणायां विशेषहीनाः, इत्येवं श्रेण्यसंख्यातभागप्रमाणा वर्णणा अतिक्रम्याऽनन्तरायां
वर्णणायां जीवप्रदेशाः, द्विगुणहीनात्मप्रदेशायां पूर्ववर्णणायां याक्नो जीवप्रदेशास्तेभ्यो द्विगुणहीना
भवन्ति, अर्था भवन्तीत्यर्थः । ततः पुनः यथोक्तप्रमाणा वर्णणा गत्वाऽनन्तरवर्णणायां जीवप्रदेशाः,
द्विगुणहीनात्मप्रदेशायां पूर्ववर्णणायां पस्सन्तो जीवप्रदेशास्तेभ्यो द्विगुणहीना भवन्ति । इत्येवं
श्रेण्यसंख्यातभागप्रमाणा वर्णणा गत्वा अन्त्याऽनन्तरवर्णणायां द्विगुणहीना आत्मप्रदेशा भवन्ति ।
ननु ता द्विगुणहानयः सर्वा मीलित्वा कियत्यो भवन्तीत्याशङ्कामावृत्तराधेन द्विगुणहानीनां प्रमाणं
निरूपयन्नाह—‘ता य’ इत्यादि, ताश्च द्विगुणहानयः सर्वा मीलित्वा पण्योपमासंख्यातभागप्रमाणा
भवन्ति ॥७०॥

अस्मपि द्विगुणहानिस्थानानां तदन्तरालस्वप्नानां व्यल्पबहुत्वं निरूपयति—

‘सिं हुन्ते ठाणाइं योवाणि तओ अमंस्वियगुणाणि ।

एगंतरे हवन्ते जं सेढीए असंस्वसं ॥७१॥

(प्रे०) ‘सिं’ इत्यादि, तासां द्विगुणहानीनां स्थानानि स्तोकाणि, ‘तओ’ इत्यादि, ततः—द्विगुण-
हानिस्थानेभ्यः एकान्तरे—द्विगुणहानिस्थानयोरेकमन्तरं तस्मिन् स्थितानि स्थानानि असंख्य-
गुणानि भवन्ति । कुतः ? इत्याह—‘जं’ इत्यादि, यतो द्विगुणहानिस्थानान्तरे स्थितानि स्थानानि
श्रेण्यसंख्यातभागप्रमाणानि भवन्ति । इदमुक्तं भवति—सर्वेष्वपि द्विगुणहानिस्थानानि पण्योपमा-
संख्यातभागमात्राण्येव, द्विगुणहानिस्थानेकान्तरे स्थितानि स्थानानि श्रेण्यसंख्यातभागप्रमाणानि,
पण्योपमासंख्यातभागपेक्षया श्रेण्यसंख्यातभागोऽसंख्यगुण इति यथोक्तमव्यवहृत्यं षट्ठां याति ।
तदेवं श्रेणिद्वारं निरूपितम् ॥७१॥ सम्प्रत्यक्षपक्षद्वारं निरूपयितुं प्रक्रमते—

आइमवगगणजीवपएसपमाणेण अवहरिज्जंति ।

सव्वा जीवपएसा दिवद्दुगुणहाणिकालम्मि ॥७२॥

(प्रे०) ननु यदि प्रथमवर्णणागतजीवप्रदेशैः प्रतिसमयमात्मप्रदेशा अवह्रियन्ते तदा सर्वे
आत्मप्रदेशाः कियति कालेऽपह्नियेरिति पर्यनुवीर्यं भवति निपायाह—‘अमंस्वियगुणाणि’ इत्यादि,
प्रथमवर्णणागतजीवप्रदेशप्रमाणेन प्रतिसमयमात्मप्रदेशेषु अवह्रियमाणेषु सर्वे जीवप्रदेशाः सर्वे द्वि-

गुणहानिकाले—सार्धद्विगुणहानिगतवर्गणाप्रमाणसमयेषु अपह्रियन्ते । कथम् ? इति चेद्, उच्यते—
प्रथमवर्गणागतात्मप्रदेशैः प्रतिसमयमात्मप्रदेशेष्वपह्रियमाणेषु प्रथमद्विगुणहानिगताः सर्वे आत्म-
प्रदेशाः साधिकपादोनद्विगुणहानिकाले—साधिकपादोनद्विगुणहानिगतवर्गणाप्रमाणसमयेष्वपह्रियन्ते ।
शेषसर्वद्विगुणहानिगताः सर्वे आत्मप्रदेशाः किञ्चिन्पूनुपादोनद्विगुणहानिकालेऽपह्रियन्ते । अतः
प्रथमवर्गणागतात्मप्रदेशप्रमाणेन प्रतिसमयमपह्रियमाणेष्वपह्रियमाणेष्वपह्रियमाणेषु सार्धद्विगुणहानिकाले सर्वे
जीवप्रदेशा अपह्रियन्ते ।

अथ प्रतिसमयं प्रथमवर्गणागतात्मप्रदेशप्रमाणेऽपह्रियमाणेषु प्रथमद्विगुणहानिगताः
सर्वे आत्मप्रदेशाः साधिकपादोनद्विगुणहानिकाले कथमपह्रियन्ते इति गणितप्रक्रियया प्रदर्श्यते—

[१] आदौ तावत् प्रथमद्विगुणहानिस्थानानि स्थापयितव्यानि ।

[२] ततो यावन्ति प्रथमद्विगुणहानिस्थानानि तावद्द्वारं प्रथमवर्गणागतात्मप्रदेशसंख्या
स्थापयितव्या ।

[३] अतः क्रमशो द्वितीयवर्गणायामेकचयो वृद्धः, तृतीयवर्गणायां द्विचयी वृद्धी, चतुर्थवर्ग-
णायां त्रिचया वृद्धा इति क्रमशः एकैकचयवृद्ध्या प्रथमद्विगुणहानिचरमवर्गणायामेकन्यूनद्विगुण-
हानिगतवर्गणाप्रमाणाश्रया वृद्धि गताः ।

[४] अथ प्रथमवर्गणागतात्मप्रदेशानां प्रथमद्विगुणहानिस्थानप्रमाणस्थापनायां कृतायां
द्विगुणहानिगतसर्ववर्गणासु कियन्त आत्मप्रदेशा वृद्धि गता इति संशोधनार्थं सङ्कलनां कृत्वा वृद्धि
गता आत्मप्रदेशाः प्रथमवर्गणाप्रमाणेन कियतीं वृद्धि प्राप्ता इति प्रदर्श्यते—

[५] प्रथमान्तिमचयसंख्याया योगो विधेयः ।

[६] प्राप्तं योगफलमेकस्मिन् चये यावन्त आत्मप्रदेशा अधिकास्तावत्संख्यया गुणनीयम् ।

[७] एवं गुणने कृते गुणनफलत्वेन प्राप्ता आत्मप्रदेशाः प्रथमवर्गणागतात्मप्रदेशेभ्योऽर्धा
मविष्यन्ति ।

[८] अतोऽर्धा प्रथमवर्गणा एकन्यूनद्विगुणहानिस्थानानामर्धभागेन गुणनीया । तद्यथा—
प्रथमवर्गणा × द्विगुणहानिस्थानानि-१ = ३ द्विगुणहानिप्रमाणवर्गणाः - ३ प्रथमवर्गणा । अत्र गणितानु-
सारेण सङ्कलनकरणीतिरेकम्—प्रथमान्तिमचयसंख्याया योगं विधाय गच्छार्धेन गुणनीयम् ।
अत्रैकवर्गणान्यूनद्विगुणहानिप्रमाणो गच्छोऽस्तीति व्येयम् ।

[९] अथैकद्विगुणहानिप्रमाणवर्गणाम्यः ३वर्गणान्यून ३द्विगुणहानिवर्गणानामन्तरे कृते
वर्गणाचतुर्थभागाधिकपादोनद्विगुणहानिवर्गणा अन्तरफलं प्राप्तम् ।

[१०] अतः प्रतिसमयं प्रथमवर्गणागतात्मप्रदेशेष्वपह्रियमाणेषु प्रथमद्विगुणहानिसर्ववर्गणागताः
सर्वे आत्मप्रदेशा वर्गणाचतुर्थभागाधिकपादोनद्विगुणहानिकालेऽपह्रियन्ते, अर्थाद् गोपुच्छाकारेण

अदि प्रतिसमयं जीवप्रदेशानामपहारः क्रियते तदा प्रथमद्विगुणहानिगतानां सर्वेषामात्मप्रदेशानामपहारो एकद्विगुणहानिकाले-एकद्विगुणहानिगतवर्गणातुल्यसमयेषु भवति । यदि च प्रथमवर्गणागतात्मप्रदेशमालेनपहारः क्रियते तदा वर्णनाचतुर्थभागाधिके पादोनद्विगुणहानिकाले-पादोनद्विगुणहानिगतवर्गणातुल्यसमयेषु भवति ।

[११] अथ तथैव प्रथमवर्गणागतात्मप्रदेशैरेव प्रतिसमयमपहारे कृते द्वितीयद्विगुणहानिगत-सर्वात्मप्रदेशानामपहारः पूर्वोक्तकालादर्धकालेन, अर्थात् द्विगुणहानिग्रहभागकालेन, तृतीयद्विगुणहानिगतसर्वप्रदेशानां पूर्वोक्तात् कालादर्थेन द्विगुणहानिप्रचोडशभागकालेन, इत्येवं चरमद्विगुणहानि यावत् प्रत्येकद्विगुणहानेः सर्वात्मप्रदेशाः क्रमशः उत्तरोत्तरमर्धार्धकालेनापहियन्ते, यतः उत्तरोत्तरं द्विगुणहानिवर्गणासु आत्मप्रदेशाः क्रमशः अर्धं भवन्ति ।

[१२] अथ द्वितीयगुणहान्यपहारकालः, तृतीयद्विगुणहान्यपहारकालः, चतुर्थद्विगुणहान्यपहारकालः, इत्येवं चरमद्विगुणहान्यपहारकालं यावत् सर्वोऽप्यपहारकालः किञ्चिन्न्यूनपादोनद्विगुणहानितुल्यः, अर्थात् किञ्चिन्न्यूनपादोनद्विगुणहानिगतवर्गणाप्रमाणमया भवति । यत उत्तरोत्तरमर्धसंख्यायाः सर्वस्या योगफलं पूर्वसंख्यातः किञ्चिन्न्यूनं भवति ।

[१३] साधिकपादोनद्विगुणहानिकालस्य किञ्चिन्न्यूनपादोनद्विगुणहानिकालस्य च योगे कृते सार्धद्विगुणहानिकालो योगफलं भवति । इत्येवं प्रतिसमयं प्रथमवर्गणागतात्मप्रदेशेषु अपहियमाणेषु समस्तद्विगुणहानिगतममवर्गणानामर्थात् सकलात्मप्रदेशानामपहारः सार्धद्विगुणहानिकालेन भवति ।

अत्रेदं बोध्यम्-प्रथमद्विगुणहान्यपहारकाले यत् किञ्चिदधिकत्वं वर्तते, तदपेक्षया शेषसर्वद्विगुणहान्यपहारकाले यत् किञ्चिन्न्यूनत्वं वर्तते तदधिकमस्ति, अतोऽत्र समस्तात्मप्रदेशानामपहारकालः सम्पूर्णसार्धद्विगुणहानिप्रमाणो न भवति, अपि तु किञ्चिन्न्यूनो भवति; तथापि तन्न्यूनत्वस्यातिस्तोक्त्वात् तद्विशिष्टां सार्धद्विगुणहानिकाल उक्तः ।

अथानन्तरेक्ता सर्वा गणितप्रक्रियाऽसत्कल्पनया प्रदर्श्यते । आत्मप्रदेशानामसंख्यातत्वेऽप्यसत्कल्पनया द्वास्तत्पत्रिकाप्रसहस्रः (३०७२) सर्वे आत्मप्रदेशाः कल्प्यन्ते । अत्रेदं ध्येयम्-यद्यपि अष्टमात्मस्थानायां सर्वे आत्मप्रदेशा एकशताधिकप्रसहस्रं भवन्ति, अतस्तदपेक्षया कर्वा-त्मप्रदेशापहारकालः साधिकसार्धद्विगुणहानिप्रमाणो भवति, तथापि अत्र गणितशैक्यसंक्षेपेन सर्वे आत्मप्रदेशा द्वास्तत्पत्रिकाप्रसहस्रः कल्पिताः । यत एकद्विगुणहानौ सर्वे आत्मप्रदेशा अष्टचत्वारिंशदधिकद्विप्रसहस्रमाणाः कल्पिताः, अतस्तदपेक्षया सार्धद्विगुणहानौ चतुर्विंशत्यधिकैकप्रसहस्रमाणा आत्मप्रदेशा भवन्ति, अतः सार्धद्विगुणहानौ द्वास्तत्पत्रिकाप्रसहस्रं आत्मप्रदेशा भवन्ति । परमार्ध-लोऽमन्तरैकरीत्या सर्वात्मप्रदेशापहारकालः किञ्चिन्न्यूनसार्धद्विगुणहानिप्रमाणो भवतीत्यपि न

विस्मर्तव्यम् । एवं सर्वा द्विगुणहानयः पञ्च कल्प्यन्ते । प्रतिद्विगुणहानौ चत्वारि स्पर्शकानि वर्गणाश्चाष्टौ कल्प्यन्ते । अत्र प्रतिद्विगुणहानौ यावत्स्यो वर्गणास्तावत्संख्याको गच्छो भवतीति ज्ञेयम् । प्रथमद्विगुणहानौ षोडशात्मप्रदेशानां, द्वितीयद्विगुणहानावष्टात्मप्रदेशानां, तृतीयद्विगुणहानौ चतुरात्मप्रदेशानां, चतुर्थद्विगुणहानौ द्वयोरात्मप्रदेशयोः, पञ्चमद्विगुणहानावैकात्मप्रदेशस्य चतुः कल्प्यन्ते ।

(१) इत्येवमत्रासत्कल्पनया स्थापनैवं भवति—

२५६	२४०	२२४	२०८	१९२	१७६	१६०	१४४
१२८	१२०	११२	१०४	९६	८८	८०	७२
६४	६०	५६	५२	४८	४४	४०	३६
३२	३०	२८	२६	२४	२२	२०	१८
१६	१५	१४	१३	१२	११	१०	९

(२) अत्र प्रतिद्विगुणहानावष्टौ वर्गणाः कल्पिता इत्यत्राष्टकुतः प्रथमवर्गणागततात्मप्रदेश-संख्या स्थाप्यते—

२५६	२५६	२५६	२५६	२५६	२५६	२५६	२५६
-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----

(३) द्वितीयवर्गणायामेकचयः, तृतीयवर्गणायां द्वौ चयौ, चतुर्थवर्गणायां त्रिचयाः, इत्येवमन्तिमाष्टमवर्गणायां सप्त चया बुद्धि गताः ।

(४) अथ प्रथमवर्गणागतात्मप्रदेशानामष्टकुतः स्थापनायां कृतायां प्रथमद्विगुणहानिगज-सर्ववर्गणासु कियन्त आत्मप्रदेशा इद्धा इति संशोधनार्थं संकलनां विधाय बुद्धि गतास्ते आत्म-प्रदेशाः प्रथमवर्गणागतात्मप्रदेशप्रमाणेन कियतीं बुद्धि गता इति प्रदर्श्यते—

(५) प्रथमान्तिमचयसंख्याया योगे कृते $१+७=८$ इत्येवमष्टौ योगफलं भवति ।

(६) अत्रैकस्मिन् चये षोडशात्मप्रदेशाः कल्पिता इत्यष्टौ षोडशमिगुं ष्यन्ते $८ \times १९ = १२८$ ।

(७) अष्टाविंशत्यधिकश्चत (१२८) जीवप्रदेशाः प्रथमवर्गणागतपट्पञ्चाशदधिकद्विचत (२५६) बीजप्रदेशेभ्योऽर्धाः सन्ति, अर्धाधर्मा प्रथमवर्गणा सन्ति ।

(८) अत्राष्टसंख्याको गच्छोऽस्तीति अर्धप्रथमवर्गणा एकन्यूनगच्छार्धेन सप्तद्विमागप्रमाणेन गुण्यते । $\frac{\text{प्रथमवर्गणा}}{२} \times २ = १२८$ गुणफलम् ।

(९) अथ प्रथमद्विगुणहानावष्टौ वर्गणाः कल्पिता इत्यष्टम्यः १३ इत्यस्यान्तरे कृते $१-१३=१३$ इति सपादपट्पञ्चाशदधिकद्विचत (२५६) गुणफलं भवति, ताव वर्गणाचतुर्थमागेनाधिकाः पादोनद्विगुणहानि-प्रमाणाः सन्ति ।

(१०) इत्येवं प्रतिसमयं पट्पञ्चाशदधिकद्विचततात्मप्रदेशेषु अपहियमाणेषु प्रथमद्विगुणहानि-

सर्ववर्णगाताः सर्वे षोडशस्तप्रमाणा आत्मप्रदेशा वर्गणास्तुर्थभागेनाधिके पादोनद्विगुणहानिकालेऽपह्रियन्ते ।

(११) अथ द्वितीयद्विगुणहान्यपहारः प्रथमद्विगुणहान्यपहारकालादर्थे द्विगुणहानिष्यष्टमागकाले, तृतीयद्विगुणहान्यपहारः स्वपूर्वद्विगुणहान्यपहारकालादर्थे द्विगुणहानिषिषोडशभागकाले, चतुर्थद्विगुणहान्यपहारः द्विगुणहानिषिद्वात्रिंशद्भागकाले, पञ्चमद्विगुणहान्यपहारः द्विगुणहानिषिचतुःषष्टिभागकाले भविष्यति ।

(१२) इतेषां सर्वेषां कालानां योगे कृते $\frac{2}{2} + \frac{1}{2} + \frac{1}{2} + \frac{1}{2} + \frac{1}{2} = \frac{5}{2}$ इति योगफलम् । एतच्च योगफलं पूर्वोक्तहेतुना किञ्चिन्पुनःपादोनद्विगुणहानिकारप्रमाणमस्ति ।

(१३) प्रथमद्विगुणहान्यपहारकालस्य शेषचतुर्द्विगुणहान्यपहारकालस्य च योगफलं सार्धद्विगुणहानिकालो भवति । इत्येवमस्तत्कल्पनया प्रतिसमयं षट्पञ्चाशदधिकद्विंशतात्मप्रदेशेषु अपह्रियमाणेषु सार्धद्विगुणहानिकालेन दिसप्तत्यधिकत्रिंशद्वात्रिंशत्प्रदेशा अपह्रियन्ते ॥७२॥ अथ द्वितीयद्विगुणहानेः प्रसप्तत्यन्तिमद्विगुणहानिं यावत् सर्वद्विगुणहानिमध्ये विवक्षितायाः कस्या अप्येकद्विगुणहानेः प्रथमवर्णगातात्मप्रदेशैः प्रतिसमयमपहारे कृते सर्वात्मप्रदेशापहारः कियत्कालेन भवतीति ज्ञायनाय करणायामाह—

‘मुणह अवहारकालो एगूणिच्छिअदुगुणिअहाणिसमा ।

ठविअ दुसंस्वाऽण्णोण्णं गुणिअ दिवड्ढेण गुणिअव्वं ॥७३॥

(प्र०) ‘मुणह’ इत्यादि, प्रतिसमयं यावत्तिसद्विगुणहान्याः प्रथमवर्णगातात्मप्रदेशैः सर्वात्मप्रदेशानामपहारः कर्तुं भिष्यते एकन्यूनानां तावतीनां द्विगुणहानीनां तुल्यां द्विसंख्यां स्थापयित्वाऽन्योन्यं गुणयित्वा पुनः सार्धया द्विगुणान्तां गुणयितव्यम् । गुणिने यावद् गुणनरुचं प्राप्यते तावद्द्विगुणहानिकालेन सर्वात्मप्रदेशानामपहारो भवति ।

अत्रास्तत्कल्पनया प्रदर्श्यते—प्रतिसमयं द्वादशद्विगुणहानेः प्रथमवर्णगातात्मप्रदेशैः सर्वात्मप्रदेशानामपहारः कर्तुं भिष्यते, अत एकादशकृत्वो द्विसंख्यां स्थापयित्वा साऽन्योन्यं गुणनीया भवति । तद्यथा— $2 \times 2 \times 2 \times 2 \times 2 \times 2 \times 2 \times 2 \times 2 \times 2 \times 2 \times 2 = 2048$ गुणनफलम् । एतद्गुणनफलं सार्धेन द्विगुणहान्या गुणनीयं भवत्यतः $2048 \times 2 = 4096$ गुणनफलं प्राप्तम् । अतः प्रतिसमयं द्वादशद्विगुणहानिप्रथमवर्णगाताऽऽत्मप्रदेशेष्वपह्रियमाणेषु द्वादसप्तत्यधिकत्रिंशद्वात्रिंशद्द्विगुणहानिगतवर्णगाप्रमाणसमयेषु सर्वस्वप्रदेशानामपहारो भवतीति यावत् । यदि प्रतिसमयं पञ्चमद्विगुणहानिप्रथमवर्णगातात्मप्रदेशैः सर्वात्मप्रदेशानामपहारः कर्तुं भिष्यते, तर्हि चतुर्द्विसंख्यां स्थापयित्वा साऽन्योन्यं गुणनीया भवति । तद्यथा— $2 \times 2 \times 2 \times 2 = 16$ गुणनफलम् । ततः $16 \times 2 = 32$ गुणनफलं प्राप्तम् । अतः प्रतिसमयं पञ्चमद्विगुणहानिप्रथमवर्णगातात्मप्रदेशेष्वपह्रियमाणेषु चतुर्विंशतिद्विगुणहानिकालेन सर्वात्मप्रदेशा-

नामपहारो भवति । चतुर्विंशतिद्विगुणहानिगतवर्गानां तु न्यसमयैः सर्वात्मप्रदेशानामपहारो भवतीत्यर्थः ॥७३॥

यथ प्रतिमयं विगृहीतद्विगुणहान्याः प्रथमवर्गणागतात्मप्रदेशेष्वपहियमाणेषु यावत् कालेन सर्वात्मप्रदेशा अपहियन्ते तदपेक्षया तस्या एव द्विगुणहान्या द्वितीयादिवर्गणागतात्मप्रदेशैः प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणे कियता कालेन सर्वात्मप्रदेशा अपहियन्ते इति प्रतिपादयन्नाह—

होइ अवहारकालो सव्वत्थ वि पढमवग्गणाहिन्तो ।

बीआइवग्गणानं विण्णोयो अहियअहिययरो ॥७४॥

(प्रे०) सर्वत्रापि-सर्वद्विगुणहानिमध्ये विवक्षितायाः कस्या अपेक्षद्विगुणहानेः प्रथमवर्गणागतात्मप्रदेशैः प्रतिमयमपहारे कृते यावत् कालेन सर्वात्मप्रदेशानामपहारो भवति, तावत्कालात् तस्या एव द्विगुणहानेः द्वितीयादिवर्गणागतात्मप्रदेशैः प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणे कमशोऽधिकचिकित्तरादिकालेन सर्वात्मप्रदेशानामपहारो भवति । अर्थात् प्रथमद्विगुणहानेः प्रथमवर्गणागतात्मप्रदेशैः प्रतिसमयमपहारे कृते यावत् कालेन सर्वात्मप्रदेशानामपहारो भवति तावत्कालात् प्रथमाया एव द्विगुणहान्या द्वितीयवर्गणागतात्मप्रदेशैरपहारे क्रियमाणेऽधिककालेन सर्वात्मप्रदेशानामपहारो भवति, तृतीयवर्गणागतात्मप्रदेशैरपहारे क्रियमाणेऽधिकतरकालेन भवति । एवं चतुर्थदिवर्गणागतात्मप्रदेशप्रमाणापहारमाश्रित्यापि वक्तव्यम् । एवं द्वितीयादिद्विगुणहानिष्वपि श्रेयम् ।

अथात्रासत्कल्पनया प्रवर्धयन्ते—प्रथमद्विगुणहानेः प्रथमवर्गणागतात्मप्रदेशैरपहारे क्रियमाणे सार्धद्विगुणहानिकालेन सर्वात्मप्रदेशानामपहारो भवतीति पूर्वं चिन्तितमिति ज्ञेयम् । अथ प्रथमाया एव द्विगुणहानेः द्वितीयवर्गणागतात्मप्रदेशैरपहारे क्रियमाणे प्रथमवर्गणापेक्षया प्रतिसमयं षोडशात्मप्रदेशा वर्धन्ते । यतः पूर्वमसत्कल्पनया प्रथमवर्गणायां षट्षांशदधिकद्विशतात्मप्रदेशा द्वितीयवर्गणायां च चत्वारिंशदधिकद्विशतात्मप्रदेशाः कल्पिताः । अतः प्रथमवर्गणापेक्षया द्वितीयवर्गणाप्रमाणेन प्रतिमयं षोडशात्मप्रदेशा न्यूना अपहियन्ते । ततः प्रतिसमयं षोडशात्मप्रदेशा वर्धन्ते । एवं प्रतिमयं षोडशात्मप्रदेशेषु वर्धमानेषु पञ्चदशसमयैः एका वर्गणा वर्धते । पूर्वमेकद्विगुणहानावर्गणाः कल्पिता इत्येकद्विगुणहानिरष्टसमयप्रमाणा भवति । ततश्च सार्धद्विगुणहानिः द्वादशसमयप्रमाणा भवति ।

अतो यदि पञ्चदशसमयैः एकवर्गणा वर्धते तर्हि द्वादशसमयैः कियत्यो वर्धणा वर्धन्ते इति संशोधनार्थं त्रिराशिर्विधेयम्, अर्थात् द्वादशसंख्या पञ्चदशसंख्या भाजनीया । १२—१५=३=३ लब्धिः । अतो द्वितीयवर्गणागतात्मप्रदेशैः प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणे द्वादशसमयेषु अर्थात् सार्धद्विगुणहानिकाले चतुःपञ्चाशत्(४०)वर्गणा विहाय सर्वात्मप्रदेशा अपहृताः, चतुःपञ्चाशत्(४०)-वर्गणैश्च वृद्धाः । ततः सार्धद्विगुणहानिकाले चतुःपञ्चाशत्(४०)वर्गणापहारका इत्येव योगो विधेयः ।

अतो द्वितीयवर्गणागतात्मप्रदेशैरपहारे क्रियमाणे चतुःपञ्चमागाधिकद्वादशसमयैः सर्वात्मप्रदेशा अपहियन्ते । अतः प्रथमवर्गणागतात्मप्रदेशापहारकालापेक्षया द्वितीयवर्गणागतात्मप्रदेशापहारकालोऽधिकः । अथ प्रथमाया एव द्विगुणहानेस्तृतीयवर्गणाऽऽत्मप्रदेशैरपहारे क्रियमाणे प्रथमवर्गणाऽपेक्षया प्रतिसमयं द्वात्रिंशदात्मप्रदेशा वर्धन्ते, तृतीयवर्गणायां चतुर्विंशत्यधिकद्वादशतात्मप्रदेशानां कल्पितत्वाद् । एवं प्रतिसमयं द्वात्रिंशदात्मप्रदेशेषु वर्धमानेषु सप्तसमयैरेका वर्गणा वर्धते । अतो यदि सप्तसमयैरेका वर्गणा वर्धते तर्हि द्वादशसमयैः क्रियन्त्यो वर्गणा वर्धन्ते इति संशोचनार्थं द्वादशसंख्या सप्तसंख्या भाजनीया । तथा- $12 \div 7 = 1 \frac{5}{7}$ । अतस्तृतीयवर्गणागतात्मप्रदेशैरपहारे क्रियमाणे पञ्चसप्तमागाधिकत्रयीदशसमयैः सर्वात्मप्रदेशा अपहियन्ते । अतः प्रथमवर्गणागतात्मप्रदेशापहारकालापेक्षया तृतीयवर्गणागतात्मप्रदेशापहारकालोऽधिकतरः । एवं चतुर्थादिवर्गणागतात्मप्रदेशप्रमाणापहारकालमाश्रित्यापि ह्येयम् । एवं द्वितीयवर्गणापेक्षया तृतीयादिवर्गणानामधिकाधिकतरादिकालो वक्तव्यः । एवं तृतीयवर्गणापेक्षया चतुर्थादिवर्गणानामधिकाधिकतरादिकालो वक्तव्यः । एवं यावदुपान्त्यवर्गणातोऽन्तिमवर्गणायाः कालोऽधिको वक्तव्यः । एवं द्वितीयादिद्विगुणहानिष्वपि वक्तव्यम् ॥७४॥

तदेवमपहारद्वारं निरूपितम् । सम्प्रति प्रथमादिप्रत्येकवर्गणायां स्थिता आत्मप्रदेशाः समस्तवर्गणागतजीवप्रदेशानां कतिपे भागे भवन्तीति प्रतिपादनार्थमेकवृत्तेन भागद्वारं निरूपयन्माह—

णेया अमंस्वभागे समत्यवगणजिअप्पएसाणं ।

पढमाअ वगणाए जीवपएसा तहेव इयरासुं ॥७५॥ (गोतिः)

(प्रे०) ‘णेया’ इत्यादि, प्रथमवर्गणायां यावन्त आत्मप्रदेशाः सन्ति ते सर्वे समस्तवर्गणागतात्मप्रदेशानामसंख्याततमभागे सन्ति । ‘तहेव इयरासुं’ इति, यथा प्रथमवर्गणागतात्मप्रदेशाः सर्ववर्गणागतात्मप्रदेशानामसंख्याततमे भागे सन्ति, तथैव द्वितीयवर्गणायाः प्रारभ्यान्तिमवर्गणां यावत् प्रत्येकवर्गणायां वर्तमाना आत्मप्रदेशाः सर्ववर्गणागतजीवप्रदेशानामसंख्याततमे भागे भवन्ति ॥७५॥

तदेवं भागद्वारं निरूपितम् । इदानीं गायान्तिकेनाल्पबहुत्वाद्वारमाह—

चरमाअ वगणाए जीवपएसा हवेज्ज सव्वप्पा ।

ताउ असंखेज्जगुणा पढमाए तो अपढमचरमाणं ॥७६॥ (गोतिः)

एत्तो विसेसअहिया विण्णेया वगणाणऽणजाणं ।

तत्तो अणंतिमाणं ताओ सव्वण बोद्धवा ॥७७॥

(प्रे०) ‘चरमाअ’ इत्यादि, चरमवर्गणायां वर्तमाना जीवप्रदेशाः सर्वस्वीका भवन्ति । अज्जेयं आचनान्तास्वाम्यादधिकाधिकतरादिवीर्याविभागा आत्मप्रदेशाः स्वीकस्तोक्ततरादिप्रमाणा भवन्ति ।

चरमवर्णनायां प्रत्येकात्मप्रदेशेऽन्यसर्ववर्णनात्प्रत्येकात्मप्रदेशगतवीर्याविभागेभ्योऽचिका वीर्या-
विभागा भवन्ति । अतः चरमवर्णनायामात्मप्रदेशा अन्यसर्ववर्णनागतात्मप्रदेशेभ्यः स्तोका भवन्ति ।
'ताड' इत्यादि, ततः चरमवर्णनागतात्मप्रदेशेभ्यः प्रथमवर्णनायां वर्तमाना आत्मप्रदेशा असंख्य-
गुणा भवन्ति । प्रथमवर्णनायाः शरभ्य चरमवर्णना यावदात्मप्रदेशानामसंख्याता द्विगुणहानयो
भवन्ति । ततः प्रथमवर्णनागतजीवप्रदेशेभ्यश्चरमवर्णनायामसंख्यगुणहीना आत्मप्रदेशा भवन्ति ।
ततश्चरमवर्णनागतजीवप्रदेशेभ्यः प्रथमवर्णनागतात्मप्रदेशानामसंख्यगुणत्वं समापतितम् । 'तो' इत्यादि,
ततः-प्रथमवर्णनागतात्मप्रदेशेभ्यः प्रथमचरमवर्णनाभ्यां विनाऽन्यसर्ववर्णनागतात्मप्रदेशा असं-
ख्यगुणा भवन्ति । अत्रेयं भावना-प्रतिसमर्थं प्रथमवर्णनागतात्मप्रदेशैरपहारे क्रियमाणे सार्धद्विगुण-
हान्या सर्वे आत्मप्रदेशा अपक्षिप्यन्त इति पूर्वं प्रदर्शितम् । ततः सर्ववर्णनागतात्मप्रदेशाः प्रथम-
वर्णनाप्रमाणेन सार्धद्विगुणहानिप्रमाणा भवन्तीति सिद्धम् । प्रथमवर्णनाप्रमाणेन सार्धद्विगुणहानि-
प्रमाणेभ्यो जीवप्रदेशेभ्यः प्रथमान्तिमवर्णनागतात्मप्रदेशानामन्तरे कृतेऽप्रथमान्तिमवर्णनासु प्रथम-
वर्णनाप्रमाणेन साधिकरूपन्यूनसार्धद्विगुणहानिप्रमाणा आत्मप्रदेशा अवस्थिताः । ततः प्रथमवर्णना-
गतजीवप्रदेशेभ्योऽप्रथमान्तिमवर्णनागता आत्मप्रदेशाः साधिकरूपन्यूनमाषद्विगुणहानिगुणा भवन्ति ।

अत्रेदं बोध्यम्-प्रथमवर्णनागतात्मप्रदेशानामसंख्यगुणत्वतोऽप्रथमचरमवर्णनागतात्मप्रदेशाना-
मसंख्यगुणत्वमसंख्यगुणं बोध्यम् । यतः प्रथमवर्णनागतात्मप्रदेशानामसंख्यगुणत्वं यावत्यो द्वि-
गुणहानयस्तावत्प्रमाणान् इत्यङ्गुलं स्थपयित्वा कस्मिन् च गुणयित्वा यावद् गुणवफले भवेत् तावत्प्र-
माणतः किञ्चिन्न्यूनमस्ति, तथाद्वारूपन्यूनमासंख्यातमागमागम् । अथाऽप्रथमचरमवर्णनागतात्म-
प्रदेशानामसंख्यातगुणत्वं किञ्चिन्न्यूनसार्धद्विगुणहानिर्बर्णनापुनश्चमस्ति । किञ्चिन्न्यूनसार्धद्विगुण-
हानिर्बर्णनाः श्रेण्यसंख्यातमागमागमाः सन्ति । एषोपमसंख्यातमागमापेक्षया श्रेण्यसंख्यातमागमाऽसं-
ख्यगुणो भवति । अतः प्रथमवर्णनागतात्मप्रदेशानामसंख्यगुणत्वापेक्षयाऽप्रथमचरमवर्णनागतात्म-
प्रदेशानामसंख्यातगुणत्वमसंख्यगुणं भवति । इति प्रथमयाचार्यः ।

अथ द्वितीया गाथा व्याख्यायते-‘एतो’ इत्यादि, अप्रथमचरमवर्णनागतात्मप्रदेशेभ्यः
अनाधानां-प्रथमवर्णनामन्तराऽन्यसर्ववर्णनामात्मप्रदेशा विशेषाचिकाः । अथ चरमवर्णनायाः सप्ता-
वेष्टात् चरमवर्णनायां यावन्तो जीवप्रदेशस्तत्कृतोऽचिका भवन्ति । ‘ततो’ इत्यादि, अप्रथमवर्णना-
गतजीवप्रदेशेभ्यः चरमवर्णनायां चरमवर्णनायां विहायान्यसर्ववर्णनामात्मप्रदेशा विशेषाचिका भवन्ति ।
अथ प्रथमवर्णनायाः सप्तावेष्टादन्तिमवर्णनायां यावत् निर्गमनाचरमवर्णनागतात्मप्रदेशेभ्यः प्रथमवर्णनागता-
त्मप्रदेशा कृताः । ‘तातो’ इत्यादि, अप्रथमवर्णनागतात्मप्रदेशेभ्यः सर्ववर्णनागतात्मप्रदेशा विशेष-
पाचिकाः, चरमवर्णनायाः प्रवेष्टाद् ॥७६॥ ७७॥ तदेवं वर्णनाप्रमाणायाम् सत्प्रदादिष्वङ्गुलि प्रति-
पक्षिणः । सम्प्रति वर्णनाप्रमाणायाम् वीर्याविभागाविषयकनिरूपणं किञ्चिद् सप्तमवर्णना-
वत्त्वं प्रदर्शयामहे—

वग्गो भवे समूहो एगपपएसवीरियाणूणं ।

सरिमाविभागजीउपएसोहो वग्गणा णेया ॥७८॥

(प्र०) 'वग्गो' इत्यादि, एकस्मिन्मान्मप्रदेशे स्थितानां वीर्याविभागानां समुदायो वर्गः भवति । 'सरिमा' इत्यादि, सदृशाः-समानमंख्याका अविभागा येषु ते सदृशविभागा जीव-प्रदेशाः, तेषामोषः-समुदायः वर्गणा हेया ॥७८॥

सम्प्रति विवक्षितैकस्पधकमातवर्गणासु वीर्याविभागानामन्यवहुत्वं निरूपयति—

पढमाअ वग्गणाए अविभागा वीरियस्स सव्वहिया ।

तत्तो विसेसहीणा कमसो जा वग्गणा चरमा ॥७९॥

(प्र०) 'पढमाअ' इत्यादि, विवक्षितस्पद्धकम्य यावत्यो वर्गणास्तासु प्रथमायां वर्गणायां वीर्याविभागाः सर्वाधिकाः । ततो द्वितीयवर्गणायाः प्राग्भ्यान्तिमवर्गणां यावत् प्रत्येकवर्गणायां वीर्याविभागा अनुक्रमेण स्वानन्तरपूर्वपूर्ववर्गणागतवीर्याविभागेष्वप्यो विशेषहीना भवन्ति । प्रथमवर्गणागतवीर्याविभागेष्वप्यो द्वितीयवर्गणागतवीर्याविभागा विशेषहीनाः, द्वितीयवर्गणागतवीर्याविभागेष्वप्यो तृतीयवर्गणागतवीर्याविभागा विशेषहीना इत्येवं क्रमशश्चरमवर्गणां यावत् प्रत्येकवर्गणायां सर्ववीर्याविभागाः स्वपूर्ववर्तिवर्गणागतवीर्याविभागेष्वप्यो विशेषहीना भवन्ति ।

अग्रेयं 'भावना-पूर्ववर्गणापेक्षयोत्तरवर्गणायामात्मप्रदेशा एकचयेन हीना भवन्ति, ततः पूर्ववर्गः एकचयनात्मात्मप्रदेशैर्गुणनीयः, गुणिते यावत् गुणनफलं तावत्प्रमाणा वीर्याविभागा न्यूना भवन्ति; तथा प्रतिप्रदेशमेको वीर्याविभागो वर्धते । अत उत्तरवर्गणागतात्मप्रदेशन्यूनपूर्वोक्तप्रमाणहीना वीर्याविभागा उत्तरवर्गणायां भवन्ति । चयो नाम पूर्वपूर्वस्थानत उत्तरोत्तरस्थाने नमसङ्ख्याका हानिर्बुद्धिर्वा । अत्र तु आत्मप्रदेशानां हानिरूपचयोऽस्ति । पूर्ववर्गणापेक्षयोत्तरवर्गणायां न्यूनत्वे स्थापनैवम्—(पूर्ववर्गः×चयः)—उत्तरवर्गणागतात्मप्रदेशराशिः ।

अत्र गणितप्रक्रियैवम्—[चयः×प्रथमवर्गाविभागाः]—[द्वितीयवर्गणाजीवप्रदेशः×१] इत्येवं चयं प्रथमवर्गाविभागैर्गुणयित्वा समागतगुणनफलाद् द्वितीयवर्गणागतजीवप्रदेशानां विरूपे कृते यावन्तो वीर्याविभागा अवशिष्टन्ते तावन्तो वीर्याविभागा द्वितीयवर्गणायां प्रथमवर्गणागतवीर्याविभागेष्वप्यो न्यूना भवन्ति । तथा [चयः×द्वितीयवर्गवीर्याविभागाः]—[तृतीयवर्गणाजीवप्रदेशः×१] इत्येवं चयं द्वितीयवर्गाविभागैर्गुणयित्वा प्राग्गुणनफलाद् तृतीयवर्गणागतजीवप्रदेशानां विरूपे कृते यावन्तो वीर्याविभागा अवशिष्टन्ते तावन्तो वीर्याविभागास्तृतीयवर्गणायां द्वितीयवर्गणागतवीर्याविभागेष्वप्यो न्यूना भवन्ति इत्येवं विवक्षितस्पद्धकचरमवर्गणां यावद् वक्तव्यम् ।

अत्रास्तकल्पनयैवम्—पूर्वम् 'आइमवग्गणाजीवपएस' इति गाथायामेकद्विगुणहानिस्थाने चत्वारि स्पर्धकानि अष्टौ च वर्गणाः कल्पिता इत्यत्र द्विवर्गणयोरेकं स्पद्धकं कल्प्यते । प्रथम-

वर्गणायां षट्पञ्चाशदधिकद्विशतात्मप्रदेशा द्वितीयवर्गणायां च चत्वारिंशदधिकद्विशतात्मप्रदेशाः कल्प्यन्ते । प्रत्यात्मप्रदेशे प्रथमवर्गणायां लक्षवीर्याविभागा द्वितीयवर्गणायां चैकाधिकलक्षवीर्याविभागाः कल्प्यन्ते । अतः [षोडशप्रमाणस्यः] प्रथमवर्गणागतलक्षवीर्याविभागाः-द्वितीयवर्गणागतचत्वारिंशदधिकद्विशतजीवप्रदेशाः[१] इत्येवं षोडशलक्षेण गुणिताः षोडशलक्षवीर्याविभागा जाताः, तेभ्यश्चत्वारिंशदधिकद्विशतवीर्याविभागानां विश्वे ये कृते चत्वारिंशदधिकद्विशतन्यूनषोडशलक्षवीर्याविभागा अवशिष्टाः । अतः प्रथमवर्गणागतवीर्याविभागेभ्यो द्वितीयवर्गणायां चत्वारिंशदधिकद्विशतन्यूनषोडशलक्षवीर्याविभागा न्यूना भवन्ति । यद्यप्यत्रासत्कल्पनायामेकस्मिन् स्पर्धके द्वे एव वर्गणे कल्पिते इति द्वितीयवर्गणागतस्तृतीयवर्गणायां कियन्तो वीर्याविभागा न्यूना भवन्तीति वक्तुं न शक्यते, तथापि सत्प्ररूपणायामेकस्मिन् स्पर्धकेऽसंख्यातवर्गणानां सत्त्वात् तत्रोपयुक्तीत्या विशेषहीनत्वं परिमावनीयम् ।

अत्रायं विचेको विचेयः-पूर्वं “प्रथमायां षडन्यवर्गणातो ये एकेन वीर्याविभागेनाधिका अमंख्यातप्रतरप्रदेशराशिप्रमाणा जीवप्रदेशास्तेषां समुदायो द्वितीयवर्गणा” इत्यादिना प्रथमादिवर्गणातो द्वितीयादिवर्गणायामनुक्रमेणैकैकवीर्याणोरधिकत्वं यभिरूपितम् तत् , प्रत्येकप्रदेशमाश्रित्य निरूपितम् । अत्र तु विशेषहीनत्वं सर्वप्रदेशानाश्रित्य निरूपितम् । यदि वर्गणागतं प्रत्येकजीवप्रदेशमाश्रित्य वीर्याविभागाश्रित्यन्त्ये तदा पूर्ववर्गणायां प्रत्येकजीवप्रदेशे यावन्तो वीर्याविभागा भवन्ति तेभ्योऽव्यवहितोत्तरवर्गणायां प्रत्येकजीवप्रदेशे एको वीर्याणुरधिको भवति । यदि वर्गणागतान् सर्वप्रदेशानाश्रित्य वीर्याविभागाश्रित्यन्त्ये तदा पूर्ववर्गणायां सर्वात्मप्रदेशानां समुदिता यावन्तो वीर्याविभागा भवन्ति तेभ्योऽव्यवहितोत्तरवर्गणायां सर्वात्मप्रदेशानां समुदिता वीर्याविभागाः पूर्वोक्तीत्या विशेषहीना भवन्ति ॥७९॥

इदानीं प्रथमादिस्पर्धकस्य चरमवर्गणागतवीर्याविभागेभ्यो द्वितीयादिस्पर्धकस्य प्रथमवर्गणायां वीर्याविभागाः कियन्तो भवन्तीति प्रतिपादयति—

पढमाइफडुगचरमवगगणओऽज्जा जहुत्तरस्स भवे ।

कमसो किंचूणा खलु दुगुणिअदुतिआइभागहिया ॥८०॥

(प्रे०) ‘पढमाइ’ इत्यादि, प्रथमादिस्पर्धकस्य चरमवर्गणागतः-चरमवर्गणागतवीर्याविभागेभ्यो यद्योत्तरं द्वितीयादेः स्पर्धकस्य प्रथमा वर्गणा, प्रथमवर्गणागतवीर्याविभागा इत्यर्थः, क्रमशः किञ्चिन्न्यूनद्विगुण-द्वि-त्रि-चतुर्थादिभागेनाधिका भवन्ति । अत्रेवं तात्पर्यम्-प्रथमस्पर्धकचरमवर्गणागतवीर्याविभागेभ्यो द्वितीयस्पर्धकप्रथमवर्गणायां वीर्याविभागाः किञ्चिन्न्यूनद्विगुणा भवन्ति । द्वितीयस्पर्धकचरमवर्गणागतवीर्याविभागेभ्यस्तृतीयस्पर्धकप्रथमवर्गणायां वीर्याविभागाः किञ्चिन्न्यूनद्विभागेनाधिका भवन्ति । तृतीयस्पर्धकचरमवर्गणागतवीर्याविभागेभ्यश्चतुर्थस्पर्धकप्रथमवर्गणायां वीर्याविभागाः किञ्चिन्न्यूनत्रिभागेनाधिका भवन्ति । चतुर्थस्पर्धकचरमवर्गणागतवीर्याविभागेभ्यः

पञ्चमस्पर्धकप्रथमवर्गणागतवीर्याविभागाः किञ्चिन्न्यूनचतुर्थभागेनाधिका भवन्ति । इत्येवमेकैकभाग-
द्वयञ्च चरमस्पर्धकाद्यवर्गणां यावद् वक्तव्यम् ।

एतद्वैद्यास्तत्करूपमञ्च प्रवर्त्यन्ते अत्र द्विवर्गणयोरेकं स्पर्धकं कल्पितम् । प्रथमस्पर्धकचरम-
वर्गणायां चत्वारिंशदधिकद्विशतात्मप्रदेशाः, प्रत्यात्मप्रदेशे एकाधिकलक्षवीर्याविभागाश्च कल्प्यन्ते ।
द्वितीयस्पर्धकप्रथमवर्गणायां चतुर्विंशत्यधिकद्विशतात्मप्रदेशाः, प्रत्यात्मप्रदेशे द्दिलक्षवीर्याविभागाश्च
कल्प्यन्ते । अतः $[२४० \times १००००१ = २४०००२४०]$ प्रथमस्पर्धकचरमवर्गणायां चत्वारिंशद-
धिकद्विशतोत्तरचत्वारिंशदधिकद्विशतलक्षवीर्याविभागाः प्राप्ताः । एवम् $[२२४ \times २००००० =$
 $४४८०००००]$ द्वितीयस्पर्धकप्रथमवर्गणायामष्टचत्वारिंशदधिकचतुःशतलक्षवीर्याविभागाः प्राप्ताः ।
चत्वारिंशदधिकद्विशतोत्तरचत्वारिंशदधिकद्विशतलक्षवीर्याविभागैर्म्योऽष्टचत्वारिंशदधिकचतुःशतल-
क्षवीर्याविभागाः किञ्चिन्न्युना द्विगुणा भवन्ति । अथ द्वितीयस्पर्धकचरमवर्गणायामष्टोत्तरद्विशतात्म-
प्रदेशाः, प्रत्यात्मप्रदेशे एकाधिकद्विलक्षवीर्याविभागाः कल्प्यन्ते । अतः $[२०८ \times २००००१ =$
 $४१६००२०८]$ द्वितीयस्पर्धकचरमवर्गणायामष्टोत्तरद्विशताधिकषोडशोत्तरचतुःशतलक्षवीर्याविभागाः
प्राप्ताः । तृतीयस्पर्धकप्रथमवर्गणायां दिनवत्यधिकैकशतात्मप्रदेशाः, प्रत्यात्मप्रदेशे त्रिलक्षवीर्या-
विभागाः कल्प्यन्ते । अतः $(१९२ \times ३००००० = ५७६०००००)$ तृतीयस्पर्धकप्रथमवर्गणायां
षट्सप्तत्यधिकपञ्चशतलक्षवीर्याविभागा लब्धाः । अष्टोत्तरद्विशताधिकऋषोडशोत्तरचतुःशतलक्षवीर्या-
विभागैर्म्यः षट्सप्तत्यधिकपञ्चशतलक्षवीर्याविभागाः किञ्चिन्न्यूनद्विभागेनाधिका भवन्ति । इत्येवं
तृतीयादिस्पर्धकचरमवर्गणागतवीर्याविभागैर्म्यश्चतुर्थादिस्पर्धकप्रथमवर्गणागतवीर्याविभागानां त्रिभागा-
दिनाऽधिकत्वमपि परिभाषनीयम् ।

अत्र कश्चिदाह-ननु कस्य स्पर्धकस्य चरमवर्गणागतवीर्याविभागैर्म्यः कस्य स्पर्धकस्य
प्रथमवर्गणायां वीर्याविभागा जघन्यपरित्यासंख्यातभागेनाधिका भवन्ति ? अत्र प्रतिविधीयते,
जघन्यपरित्यासंख्याततमस्पर्धकस्य चरमवर्गणागतवीर्याविभागैर्म्यस्तद्व्यवहितोत्तरस्पर्धकप्रथमवर्ग-
णायां वीर्याविभागा जघन्यपरित्यासंख्याततमभागेनाधिका भवन्ति । यतो द्वितीयस्पर्धकचरम-
वर्गणागतवीर्याविभागैर्म्यस्तु तृतीयस्पर्धकप्रथमवर्गणायां द्विभागेनाधिकाः, तृतीयस्पर्धकचरमवर्गणा-
गतवीर्याविभागैर्म्यश्चतुर्थस्पर्धकप्रथमवर्गणायां त्रिभागेनाधिकाः, चतुर्थस्पर्धकचरमवर्गणागतवीर्या-
विभागैर्म्यः पञ्चमस्पर्धकप्रथमवर्गणायां चतुर्भागेनाधिका वीर्याविभागा भवन्ति ।

इत्येवं यावत्तिष्ठत्यस्पर्धकस्य चरमवर्गणागतवीर्याविभागैर्म्योऽप्यवहितोत्तरस्पर्धकप्रथमवर्गणायां
वीर्याविभागाः कियन्तोऽधिका भवन्तीति ज्ञातुमिष्यते तावत्तिष्ठत्यस्पर्धकस्य चरमवर्गणागतवीर्याविभागे-
र्म्योऽप्यवहितोत्तरस्पर्धकप्रथमवर्गणायां वीर्याविभागास्तावत्तिष्ठत्यभागेनाधिका भवन्ति । अतो जघन्य-

परिचासंख्याततमस्पर्शकस्य चरमवर्गणागतवीर्याविभागोभ्यो जघन्यपरिचासंख्याततमस्पर्शकाद्व्यवहितोत्तरस्य स्पर्शकस्य प्रथमवर्गणायां वीर्याविभागाः किञ्चिन्न्यूनजघन्यपरिचासंख्याततमभागेनाधिका भवन्ति । अत्र सर्वत्र किञ्चिन्न्यूनत्वं बोध्यम् ।

ननु 'षडमात्र वर्गणाप' इत्याद्यनन्तरगाथायां पूर्वपूर्ववर्गणातोऽव्यवहितोत्तरवर्गणायां वीर्याविभागा विशेषहीना भवन्तीति प्रतिपादितम्, अतः प्रथमादिस्पर्शकचरमवर्गणागतवीर्याविभागोभ्यो द्वितीयादिस्पर्शकप्रथमवर्गणागतवीर्याविभागानां विशेषहीनत्वं समुपपद्यते, तत्कथं किञ्चिन्न्यूनद्विगुणद्वित्रिभागादिनाधिका निरूप्यन्ते ? इति चेद्, प्रतिविधीयते, अनन्तरगाथायां पूर्वपूर्ववर्गणातोऽव्यवहितोत्तरवर्गणायां वीर्याविभागानां विशेषहीनत्वं यन्निरूपितं तद् विवक्षितं किमप्येकं स्पर्शकमाश्रित्य निरूपितम्, न तु मिश्रस्पर्शकमाश्रित्य । अत्र तु मिश्रस्पर्शकमाश्रित्य निरूप्यते । मिश्रस्पर्शकमाश्रित्योक्तनिरूपणं सुखेनोपपद्यते, यतो विवक्षितस्पर्शकचरमवर्गणातस्तदव्यवहितोत्तरस्पर्शकप्रथमवर्गणायामात्मप्रदेशा एकेन वीर्याविभागेनाधिका न प्राप्यन्ते, द्विवीर्याविभागाम्याधिका न प्राप्यन्ते, त्रिवीर्याविभागैरधिका न प्राप्यन्ते, यावत् संख्येयवीर्याविभागैरधिका अपि न प्राप्यन्ते, अपि तु असंख्यलोकाश्रप्रदेशप्रमाणैरसंख्यातवीर्याविभागैरभ्यधिका आत्मप्रदेशाः प्राप्यन्ते । यदि एकमेव स्पर्शकमाश्रित्य चिन्त्यते तदा पूर्वपूर्ववर्गणातोऽव्यवहितोत्तरवर्गणायां प्रत्यात्मप्रदेशे एक एव वीर्याविभागो वर्धते । अत एवात्रासत्कल्पनायां प्रथमस्पर्शकचरमवर्गणायां प्रत्यात्मप्रदेशे एकाधिकलक्षवीर्याविभागाः कल्पिताः, तथा द्वितीयस्पर्शकप्रथमवर्गणायां प्रत्यात्मप्रदेशे द्विलक्षवीर्याविभागाः कल्पिताः । यदि सर्ववर्गणास्वनन्तरपूर्ववर्गणात एकेनैव वीर्याविभागेनाधिका आत्मप्रदेशाः प्राप्येरन् तदा स्पर्शकनिष्पत्त्यभावः स्यात् ॥८०॥ तदेवं वर्गणाद्वारं निरूपितम् । सम्प्रति क्रमप्राप्तं स्पर्शकद्वारं तथा स्पर्शकनिरूपणेऽन्तरनिरूपणस्याप्यावश्यकत्वादन्तरद्वारमपि निरूपयितुकामो गाथादिकमाह—

सेढिअसंखियभागो एगुत्तरवडिहवग्गणाण भवे ।

फड्गमज्जं तत्तो ण हवेज्ज असंखिया लोका ॥८१॥

तो फड्गं तु वीअं एगुत्तरवडिहवग्गणाहि भवे ।

तो अतरं तओ उण तइआई फड्गेमेव ॥८२॥

(प्रे०) 'सेढिअसंखियभागो' इत्यादि, एकोत्तरा बुद्धिर्यस्य ता एकोत्तरबुद्धयः, अत्रैकोत्तरा बुद्धिः प्रत्यात्मप्रदेशे वीर्याविभागानां भवतीति न विस्मयतव्यम्, एकोत्तरबुद्धयश्च ता वर्गणाभ्येति एकोत्तरबुद्धिवर्गणाः, एकोत्तरबुद्धिवर्गणानां श्रेण्यसंख्याततमभाग आद्यं स्पर्शकं भवेत् ।

क्रमशः एकैकवीर्याविभागोऽधिकानामात्मप्रदेशानां श्रेण्यसंख्यमागप्रमाणानां वर्णनानामर्थं स्वर्णकमिति भावः । अत्रैवं तात्पर्यम्—पूर्ववर्णनानिरूपणे ‘सञ्चल्यवीरिणां’ इत्यादिगाथायां सार्धस्यवीर्याविभागानां जीवप्रदेशानां प्रथमा वर्णना, तत एकेन वीर्याविभागेनाधिकानामात्मप्रदेशानां द्वितीया वर्णना, तत एकेन वीर्याविभागेनाधिकानामात्मप्रदेशानां तृतीया वर्णना, इत्येवं द्वितीयादिवर्णनास्तु क्रमशः स्वानन्तरपूर्ववर्णनापेक्षया क्रमशः एकैकवीर्याविभागोऽधिको भवति, ततो वर्णना अपि क्रमेण बहुद्वय उच्यन्ते । एकोत्तरद्वय एता वर्णना यदा श्रेण्यसंख्यात्रयमागप्रमाणा भवन्ति तदा प्रथमं स्वर्णकं भवति ।

इदानीमन्तरं निरूपयति—‘ततो’ इत्यादि, ततः—प्रथमस्पर्षकात्, प्रथमस्पर्षकचरमवर्णनाया इत्यर्थः, एकेन वीर्याविभागेनाभ्यधिका आत्मप्रदेशा न प्राप्यन्ते, नापि द्वाभ्यां वीर्याविभागभ्यां, नापि त्रिभिर्वीर्याविभागैः, नापि चतुर्भिर्वीर्याविभागैः, यावन्नापि संख्यातैर्वीर्याविभागैः, किन्त्व-संख्यातानां श्लोकानां यावन्त आकाशप्रदेशस्तावत्प्रमाणैरसंख्यातैर्वीर्याविभागैरधिका आत्मप्रदेशाः प्राप्यन्ते । अतः स्वर्णकद्वयमध्येऽसंख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणवीर्याविभागानामन्तरं भवति ।

अथ द्वितीयादिस्पर्षकं निरूपयन्नाह—‘तो कृद्भुष’ इत्यादि, ततः, स्वर्षकद्वयान्तरस्य पञ्चादित्थं, एकोत्तरद्वद्विवर्णनाभिः श्रेण्यसंख्यातमागप्रमाणमिति द्वितीयं स्वर्षकं भवेत् । अत्रायं स्वष्टार्थः—अनन्तरं स्वर्षकद्वयमध्येऽसंख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणवीर्याविभागानामन्तरं निरूपितम् । अतः प्रथमस्पर्षकचरमवर्णनातोऽसंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणैरेव वीर्याविभागैरधिका आत्मप्रदेशाः प्राप्यन्ते । अतः प्रथमस्पर्षकचरमवर्णनातोऽसंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणवीर्याविभागैरभ्यधिकानामात्मप्रदेशानां समुदायः द्वितीयस्पर्षकस्य प्रथमा वर्णना । तत एकेन वीर्याविभागेनाधिकानामात्मप्रदेशानां समुदायो द्वितीया वर्णना । द्वाभ्यां वीर्याविभागभ्यामधिकानामात्मप्रदेशानां समुदायस्तृतीया वर्णना । त्रिभिर्वीर्याविभागैरधिकानामात्मप्रदेशानां समुदायश्चतुर्थी वर्णना । एवं क्रमशः एकैकवीर्याविभाग-बुद्ध्या निरन्तरं वर्धमानानामात्मप्रदेशानां श्रेण्यसंख्येयमागप्रमाणा असंख्येया वर्णना वक्तव्याः । श्रेण्य-संख्यातमागप्रमाणानां तासां वर्णनानां द्वितीयं स्वर्षकं भवेत् । ‘स्ते अन्तर’ इति, ततः—द्वितीयस्पर्षक-चरमवर्णनायाः पूर्वोक्तवदसंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणानां वीर्याविभागानामन्तरं भवति । ‘ततो’ इत्यादि, द्वितीयस्पर्षकचरमवर्णनाया असंख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणवीर्याविभागैरभ्यधिकानामात्मप्रदेशानां तृतीयस्पर्षकस्य प्रथमवर्णना । ततः पूर्वोक्तवत् क्रमशः एकैकवीर्याविभागबुद्ध्या निरन्तरं वर्धमानानामात्मप्रदेशानां श्रेण्यसंख्यातमागप्रमाणा वर्णना भवन्ति । ‘तासां’ समुदायस्तृतीयं स्वर्षकम् । ततः पुनः पूर्वोक्तप्रमाणमन्तरम् । ततः पुनः पूर्वोक्तवत् तृतीयं स्वर्षकं भवति । ततः पुनस्तत्परम् । ततः पुनः पञ्चमं स्वर्षकम् । इत्येवं श्रेण्यसंख्यातमागप्रमाणानि असंख्येयानि स्वर्षकानि भवन्ति ॥८१॥८२॥

तदेवं स्पर्धकद्वारमन्तरद्वारं च निरूपितम् । इदानीं स्थानद्वारं व्यापिकृत्वानुरादी तावत् स्थानप्ररूपणा कया रीत्या क्रियते इति निरूपयति—

अहिकिञ्च फट्गुगार्ह जीवा ठाणे परूवणा दुविहा ।

दोण्हं पि वग्गणव्व छ दारा जीवासिआ ठप्पा ॥८३॥

(प्रे०) 'अहिकिञ्च' इत्यादि, स्थानद्वारे स्पर्धकादीन्यधिकृत्य जीवानधिकृत्य वेति द्विविधा प्ररूपणा करिष्यते । 'दोण्हं पि' इत्यादि, द्विविधाया अपि प्ररूपणाया वर्णप्रनिरूपणावत् पदद्वाराणि सन्ति । तद्यथा—सत्यदप्रमाणभेदपदद्वाराभागाव्यवहृत्यानि । 'जीवासिआ ठप्पा' इति, जीवाभिता प्ररूपणा स्थाप्या, सर्वपक्षात् करिष्यते इत्यर्थः । इदमुक्तं भवति—स्थानद्वारे आदौ स्पर्धकादीन्यधिकृत्य सत्यदादिषट्द्वाराणि चिन्तयिष्यन्ते । ततः 'जोगडानुणारे' इत्यादिमात्राप्रदक्षि-
तानि वृद्धिसमयाल्पवहुत्वद्वाराभ्यनुक्रमेण निरूपयिष्यन्ते । द्वौ जीवानधिकृत्य सत्यदादिषट्द्वाराणि प्ररूपयिष्यन्ते । क्रमेण निरूपणे क्रियमाणे तु स्पर्धकादीन्यधिकृत्य पदद्वारनिरूपणाऽनन्तरं जीवान-
धिकृत्य सत्यदादिषट्द्वारनिरूपणं कर्तव्यं भवेदतोऽप्योक्तं 'छ दारा जीवासिआ ठप्पा' इति ॥८३॥ इदानीं सत्यदद्वारं निरूपयन्नाह—

ते सेढिअसंखंसो लहुठाणं होइ विग्गहऽज्जखणे ।

सव्वप्पवीरियाणं लद्धिअपज्जत्तसुहमाणं ॥८४॥

(प्रे०) 'ते' इत्यादि, श्रेष्ठसंख्यातभागप्रमाणानि स्पर्धकानि जघन्यं योगस्थानं भवति, अर्थात् श्रेष्ठसंख्यातभागप्रमाणैः स्पर्धकैर्जघन्यं योगस्थानं भवति । इदं जघन्ययोगस्थानं केना जीवानां कदा भवतीत्याशङ्क्यामाह—'विग्गहऽज्जखणे' इत्यादि, सर्वान्वयीर्याणां लब्धपरास्तत्त्वजीवानां विग्रहगतौ प्रथमसमये भवति । अनेन योगस्थानसत्ता दर्शिता ॥८४॥ सम्प्रति क्रमप्राप्तं प्रमाणद्वारं निरूपयति—

तत्तो अहियअहिययरविरियाण विआइजोगठाणाणि ।

भागो असंखिययसो सेढीए ताणि सव्वाणि ॥८५॥

(प्रे०) 'तत्तो' इत्यादि, सर्वान्वयीर्यान्तु लब्धलब्धपरास्तादृशविक्रयविक्रयद्विविधीर्याणां जीवानां क्रमद्वौ द्विविधादियोगस्थानाविवि भवन्ति । अत्रार्थः भावः—सर्वान्वयीर्याजीवास्तद्विक्रयविक्रयजीवास्त-
सर्वान्वयीर्याविग्रहगतसमयेऽर्थात् समुदायो जघन्यवर्णना । एकेन वीर्याविग्रहेऽन्यमधिकानां जीव-
प्रदेशकानां समुदायो द्विविधा वर्णना । द्वयमां वीर्याविग्रहसंख्यमधिकानां जीवप्रदेशकानां समुदाय-
स्तद्विधा वर्णना । विभिन्नविग्रहागैर्यधिकानां जीवप्रदेशकानां समुदायस्तद्विधा वर्णना । एवं क्रम-
प्राप्तविक्रयविक्रयविक्रयजीवानां जीवप्रदेशकानां समुदायस्य सव्वत्पादयो वर्णनास्तद्वि-
धा वर्णना ।

श्रेण्यसंख्येयमागतप्रदेशरक्षिप्रमाणा भवेयुः । तासां समुदाय एकं स्पर्षकम् । ततः एकेन वीर्याविभागेनाभ्यधिका आत्मप्रदेशा न प्राप्यन्ते, नापि द्वाभ्याम्, नापि त्रिवृतः पञ्चादिभिः, यावन्नापि संख्यातैः, अपि त्वसंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणवीर्याविभागैरभ्यधिका जीवप्रदेशाः प्राप्यन्ते । तेषां समुदायो द्वितीयस्पर्षकस्य प्रथमा वर्गणा । तदनन्तरं पूर्वोक्तवर्गणाप्रकारेण द्वितीयादयो वर्गणा अपि श्रेण्यसंख्यातभागप्रमाणा वक्तव्याः । तासां समुदायो द्वितीयं स्पर्षकम् । एवं जघन्ययोगस्थानप्रदर्शितप्रकारेण तृतीयादीनि स्पर्षकान्यपि श्रेण्यसंख्यातभागप्रमाणानि वक्तव्यानि । तेषां समुदायो द्वितीयं योगस्थानकम् ।

ततोऽन्यस्याधिकतरवीर्यस्य जीवस्य प्रदर्शितप्रकारेण तृतीयं योगस्थानं वक्तव्यम् । एवं प्रकारेणान्यान्यजीवापेक्षयाऽधिकाधिकवीर्याणामन्येषां जीवानामपि तावद् योगस्थानानि वाच्यानि यावत्सर्वोत्कृष्टं योगस्थानं भवेत् । नन्वेवमुत्कृष्टयोगस्थानं यावत् कियन्ति योगस्थानानि भवन्तीति जिज्ञासायामाह—‘भागो असंख्ययमो’ इत्यादि, जघन्ययोगस्थानादारभ्योत्कृष्टयोगस्थानं यावत् सर्वाणि योगस्थानानि श्रेण्यसंख्यातभागप्रमाणानि भवन्ति ॥८५॥ इदानीं प्रसङ्गाद् गाथाद्विकेन जघन्ययोगस्थानगतवर्गणासु वीर्याविभागमाश्रित्याप्यबहुत्वमाह—

पढमाञ्ज वग्गणाए सव्वप्पा हुन्ति वीरियविभागा ।

ताउ असंखेज्जगुणा चरमाए तो अपढमचरमाणं ॥८६॥ (गोतिः)

एत्तो विसेसअहिया अणंतिमाणऽत्थि वग्गणाण तओ ।

होअन्ति अपढमाणं तत्तो सव्वान बोद्धव्वा ॥८७॥

(प्र०) ‘पढमाञ्ज’ इत्यादि, अस्मिन् गाथाद्विके वक्ष्यमाणचरमादिवर्गणागतवीर्याविभागेभ्यः प्रथमवर्गणायां समुदिता वीर्याविभागाः सर्वस्तोकाः । ‘ताउ’ इत्यादि, ततः प्रथमवर्गणागतवीर्याविभागेभ्यश्चरमवर्गणायां वीर्याविभागा असंख्यगुणा भवन्ति । अत्र गुणकारः श्रेण्यसंख्यातभागो ज्ञातव्यः । ननु श्रेण्यसंख्यातभागस्यानेकमेदमिच्छत्वात् श्रेण्यसंख्यातभागः कियन्प्रमाणो ब्राह्मः ? उच्यते, स्पर्षकसंख्याऽसंख्यातभागप्रमाण इति । ननु प्रथमवर्गणायां प्रत्यात्मप्रदेशे यावन्तो वीर्याविभागास्तेभ्यश्चरमवर्गणायां प्रत्यात्मप्रदेशे वीर्याविभागाः स्पर्षकसंख्याप्रमाणाऽसंख्यगुणा भवन्ति, प्रतिस्पर्षके प्रत्येकात्मप्रदेशेऽसंख्यवीर्याविभागानां वर्धमानत्वाद्, अतोऽत्र श्रेण्यसंख्यातभागः स्पर्षकसंख्याप्रमाणो वक्तव्यः, तत्कथं स्पर्षकसंख्याऽसंख्यातभागप्रमाण उक्तः ? इति चेद्, न, अत्र प्रथमवर्गणायां प्रत्यात्मप्रदेशगतवीर्याविभागेभ्यश्चरमवर्गणायां प्रत्यात्मप्रदेशे वीर्याविभागाः कियन्तो भवन्तीति न चिन्त्यते, अपि तु प्रथमवर्गणायां समस्तात्मप्रदेशगतवीर्याविभागेभ्यश्चरमवर्गणायां सकलतात्मप्रदेशानां समुदिता वीर्याविभागाः कियन्तो भवन्तीति चिन्त्यते । अतः प्रथमवर्गणापेक्षया चरमवर्गणायां जीवप्रदेशाः कियन्तो भवन्तीत्यपि चिन्तनीयं भवति । प्रथमवर्गणापेक्षया चरम-

वर्गणायां जीवप्रदेशा असंख्यगुणहीना भवन्ति । अत्रासंख्येयत्वं पन्थोपमसंख्यातभागप्रमाणं बोध्यम् । अत्र पन्थोपमसंख्यातभागो जघन्ययोगस्थाने यावन्ति द्विगुणहानिस्थानानि तावद्भारं द्रष्टुं विन्यस्य परस्परं गुणने कृते यावद् गुणनफलं किञ्चिद्वृण्यतावत्प्रमाणो बोध्यः । प्राप्त्वगुण-
नफलेन स्पर्धकसंख्यायां भाजितायां यावद्विस्तारवद्गुणा वीर्याविभागाः प्रथमवर्गणागतसमुदित-
वीर्याविभागेभ्यश्चरमवर्गणायां समुदिता भवन्ति इत्यत्र गुणकारः स्पर्धकसंख्याऽसंख्यातभागप्रमाणो
भवति, न तु स्पर्धकसंख्याप्रमाणः ।

तदसत्कल्पनामाश्रित्य प्रवृत्त्यै-जघन्ययोगस्थाने सर्वाणि स्पर्धकानि चतुर्विंशत्यधिक-
सहस्रम् (१०२४) । प्रथमवर्गणायामात्मप्रदेशाः षट्त्रिंशदधिकषडशतोचरषष्टिसहस्राणि (६५५-
३६) । द्विगुणहानिस्थानानि चत्वारि । अतश्चरमवर्गणायां षण्णवत्यधिकचतुःसहस्राणि (४०९६) जीव-
प्रदेशा भवन्ति । प्रथमवर्गणायां प्रत्यात्मप्रदेशे लक्षं वीर्याविभागाः । प्रतिस्पर्धके प्रत्येकात्मप्रदेशे
लक्षं वीर्याविभागा वर्धन्ते । ततश्चरमवर्गणायां प्रत्यात्मप्रदेशे चतुर्विंशत्यधिकसहस्र (१०२४) लक्ष-
वीर्याविभागा भवन्ति । प्रथमवर्गणागतैः समुदितवीर्याविभागैश्चरमवर्गणागतसमुदितवीर्याविभागेषु
भाजितेषु यावद्विस्तारवद्गुणा वीर्याविभागाः प्रथमवर्गणापेक्षया चरमवर्गणायां भवन्ति । तथा—

$$\frac{४०९६}{१} \times \frac{१०२४ \text{ लक्षाः}}{१} \div ६५५३६ \text{ लक्षाः} = \frac{४४}{१} \times \frac{१०२४ \text{ लक्षाः}}{१} \times \frac{१}{६५५३६ \text{ लक्षाः}} = ६४$$

इत्येवं प्रथमवर्गणागतसमुदितवीर्याविभागेभ्यश्चरमवर्गणायां समुदिता वीर्याविभागाः चतुःषष्टिगुणा
भवन्ति । यद्यत्र गुणकारः स्पर्धकसंख्याप्रमाणः स्यात् तदा प्रथमवर्गणागतसमुदितवीर्याविभागेभ्य-
श्चरमवर्गणायां समुदितवीर्याविभागाश्चतुर्विंशत्यधिकसहस्रगुणा भवितव्याः, परं तावद्गुणा न भवन्ति ।
एवं जघन्ययोगस्थाने चत्वारि द्विगुणहानिस्थानानि कल्पितानीति चतुर्दशहानां गुणकारे कृते गुणनफलं
षोडश भवति । षोडशराशिना चतुर्विंशत्यधिकसहस्रराशौ भाजिते भागफलं चतुःषष्टिर्भवति ।

‘तो’ इत्यादि, ततः-चरमवर्गणागतवीर्याविभागेभ्योऽप्रथमचरमाणां-प्रथमचरमवर्गणे विहाय
शेषास्तु योगस्थानगतसर्वस्पर्धकानां वर्गणास्तु स्थिता वीर्याविभागा असंख्यगुणा भवन्ति । अत्रेयं
‘आचना’-चरमस्पर्धके चरमवर्गणायामान्यसर्ववर्गणापेक्षया स्तोक्तमा वीर्याविभागाः सन्ति । चरम-
स्पर्धके चरमवर्गणापेक्षयाऽन्यप्रत्येकवर्गणायां वीर्याविभागा विशेषाधिका भवन्ति । चरमस्पर्धके सर्वा
वर्गणा असंख्याताः सन्ति । अतश्चरमवर्गणापेक्षया चरमस्पर्धकवर्गणागतवीर्याविभागा अप्यसंख्यगुणा
भवन्तीति जघन्ययोगस्थानस्याप्रथमचरमवर्गणास्तु सुतरामसंख्यातगुणा वीर्याविभागा सिद्धयन्ति ।
एष गुणकारोऽसंख्यगुणहानिर्कर्णणाप्रमाणो बोध्यः । ‘एतो’ इत्यादि, अप्रथमचरमवर्गणागतवीर्या-
विभागेभ्योऽचरमवर्गणास्तु वीर्याविभागा विशेषाधिका भवन्ति, प्रथमवर्गणागतवीर्याविभागानां प्रवेशाद् ।
‘ततो’ इत्यादि, अचरमवर्गणागतवीर्याविभागेभ्योऽप्रथमवर्गणास्तु वीर्याविभागस्य विशेषा-

धिकाः, प्रथमवर्गणागतवीर्याविभागान्पुनश्चरमवर्गणागतवीर्याविभागानां समावेशाद् । 'तत्सो' इत्यादि, अप्रथमवर्गणागतवीर्याविभागेष्व्यो जघन्ययोगस्थानप्रथमस्पर्धकप्रथमवर्गणाया आरभ्य तस्यैव योगस्थानस्य सर्वोत्कृष्टचरमस्पर्धकचरमवर्गणां यावत् सर्ववर्गणानां वीर्याविभागा विशेषाधिकाः, प्रथमवर्गणावीर्याविभागानां प्रविष्टत्वाद् ॥८६॥८७॥

इदानीं स्थानप्ररूपणायां श्रेणिद्वारे स्पर्धकमाश्रित्यानन्तरोपनिधामाह—

हस्ता जोगट्टाणा जहुत्तरे फङ्गुगा विससहिया ।

जा जेट् सा वड्ढी अंगुलभागो असंखयमो ॥८८॥

(प्र०) 'हस्ता' इत्यादि, जघन्याद् योगस्थानादारभ्य सर्वोत्कृष्टयोगस्थानं यावद् यथोचरे योगस्थाने स्पर्धकानि विशेषाधिकानि भवन्ति, विवक्षितयोगस्थानगतस्पर्धकेभ्यस्तद् व्यवहितोत्तरोत्तरयोगस्थाने स्पर्धकानि विशेषाधिकानि भवन्तीत्यर्थः । अत्र कश्चिदाह—नन्वत्र पूर्वपूर्वयोगस्थानादव्यवहितोत्तरोत्तरयोगस्थाने स्पर्धकानां विशेषाधिकत्वं जघन्ययोगस्थानगतजघन्यस्पर्धकापेक्षयाऽर्थात् जघन्ययोगस्थानगतजघन्यस्पर्धकगतवीर्याविभागापेक्षया भवति उत यथास्वरूपस्पर्धकापेक्षयाऽर्थात् स्पर्धकसंख्याऽपेक्षया भवति ? अत्रोच्यते, कर्मप्रक्रान्याद्यभिप्रायेण यथास्वरूपस्पर्धकापेक्षया विशेषाधिकत्वं भवति । असत्कल्पनया यदि प्रथमयोगस्थाने पञ्चदशस्पर्धकानि भवन्ति, तर्हि द्वितीययोगस्थाने विंशतिः, तृतीययोगस्थाने पञ्चविंशतिः, चतुर्थयोगस्थाने त्रिंशत् स्पर्धकानि भवन्ति, इत्येवं चरमयोगस्थानं यावद् वक्तव्यम् । सत्कल्पनया तुत्तरोत्तरयोगस्थानेषु अङ्गुलासंख्यातभाषप्रमाणानि स्पर्धकानि वर्धन्ते । तन्त्रान्तरमाश्रित्येदं विशेषाधिकत्वं यथास्वरूपस्पर्धकापेक्षया नोपपद्यते, द्वितीयादियोगस्थानेषु स्पर्धकसंख्यायाः ममानन्वात् । अमन्कल्पनया प्रथमयोगस्थाने यदि चत्वारि स्पर्धकानि सन्ति तर्हि द्वितीये योगस्थानेऽपि चत्वार्येव, तृतीययोगस्थानेऽपि तान्न्येव । अतो यथास्वरूपस्पर्धकापेक्षया यथोत्तरोत्तरयोगस्थाने विशेषाधिकत्वं नोपपद्यते । अत इदं विशेषाधिकत्वं वीर्याविभागद्वयया जघन्यस्पर्धकापेक्षया परिभाषनीयम् । इदम्लोकं भवति-प्रतियोगस्थाने यावन्तो वीर्याविभागास्तेषां जघन्यस्पर्धकतुल्यानि स्पर्धकानि विधेयानि । उत्तरोत्तरं प्रतियोगस्थाने वीर्याविभागा वर्धन्ते । अत उत्तरोत्तरं प्रतियोगस्थाने यथास्वरूपेण स्पर्धकानां तुल्यत्वेऽपि जघन्यस्पर्धकतुल्येषु स्पर्धकेषु कृतेषु स्पर्धकानि विशेषाधिकानि भवन्ति ।

असत्कल्पनया विशेषाधिकत्वं प्रवक्ष्यते—चतुर्णां स्पर्धकानामेकं योगस्थानं कल्प्यते । प्रथमयोगस्थानस्य प्रथमस्पर्धके एकलक्षम्, द्वितीयस्पर्धके द्विलक्षम्, तृतीयस्पर्धके त्रिलक्षम्, चतुर्थस्पर्धके चतुर्लक्षम् वीर्याविभागाः कल्पन्ते । द्वितीयादियोगस्थानेषुत्तरोत्तरं प्रथमस्पर्धके विंशति-सहस्राणि, द्वितीयस्पर्धके चत्वारिंशसहस्राणि, तृतीयस्पर्धके पञ्चसहस्राणि, चतुर्थस्पर्धकेऽष्टादशसहस्राणि वीर्याविभागा वर्धन्ते । तथाहि—द्वितीययोगस्थानस्य प्रथमस्पर्धके विंशतिसहस्राधिकैकलक्षम्, द्विती-

यस्पर्धके चत्वारिंशत्सहस्राधिकद्विलक्षे, तृतीयस्पर्धके षष्टिसहस्राधिकत्रिलक्षाणि, चतुर्थस्पर्धकेऽशीतिसहस्राधिकचतुर्लक्षाणि वीर्याविभागा भवन्ति । तृतीययोगस्थानस्य प्रथमस्पर्धके चत्वारिंशत्सहस्राधिकैकलक्षं, द्वितीयस्पर्धकेऽशीतिसहस्राधिकद्विलक्षे, तृतीयस्पर्धके विंशतिसहस्राधिकचतुर्लक्षाणि, चतुर्थस्पर्धके षष्टिसहस्राधिकपञ्चलक्षाणि वीर्याविभागा भवन्ति । चतुर्थयोगस्थानस्य प्रथमस्पर्धके षष्टिसहस्राधिकैकलक्षं, द्वितीयस्पर्धके विंशतिसहस्राधिकत्रिलक्षाणि, तृतीयस्पर्धकेऽशीतिसहस्राधिकचतुर्लक्षाणि, चतुर्थस्पर्धके चत्वारिंशत्सहस्राधिकषड्लक्षाणि वीर्याविभागा भवन्ति । इत्येवं पञ्चमादियोगस्थानेष्वपि वक्तव्यम् । अत्र समुदिता वीर्याविभागा प्रथमयोगस्थाने दश लक्षाणि, द्वितीययोगस्थाने द्वादश लक्षाणि, तृतीययोगस्थाने चतुर्दश लक्षाणि, चतुर्थयोगस्थाने षोडश लक्षाणि भवन्ति । इत्येवं पञ्चमादियोगस्थानेष्वपि वक्तव्यम् । इत्येवं द्वितीयादियोगस्थानेषु स्वाऽप्यवहितपूर्वयोगस्थानापेक्षया द्विलक्षवीर्याविभागा वर्धन्ते । प्रथमयोगस्थाने यद्यपि चत्वारि स्पर्धकानि सन्ति तथापि सर्वजघन्यस्पर्धकापेक्षयाऽर्थात् सर्वजघन्यस्पर्धकगतवीर्याविभागानुसारेण स्पर्धकानि कल्प्यन्ते तदा प्रथमयोगस्थाने दश स्पर्धकानि भवन्ति । यतः प्रथमयोगस्थानस्य प्रथमं स्पर्धकं सर्वजघन्यमस्ति, तत्रैकलक्षवीर्याविभागाः कल्पिताः । सर्वजघन्यस्पर्धकानुसारेण द्वितीययोगस्थाने द्वादश, तृतीययोगस्थाने चतुर्दश, चतुर्थयोगस्थाने षोडश स्पर्धकानि भवन्ति । एवं पञ्चमादियोगस्थानेष्वपि ज्ञेयम् । इत्येवं द्वितीयादियोगस्थानेषु सर्वजघन्यस्पर्धकानुसारेण द्वे द्वे स्पर्धके वर्धन्ते । दशादिस्पर्धकेभ्यो द्वादशादिस्पर्धकानि विशेषात्रिकान्येव । असत्कल्पनानुसारेण स्थापनैवम्—

वीर्याविभागाः						
योगस्थानानि	प्रथमस्पर्धके	द्वितीयस्पर्धके	तृतीयस्पर्धके	चतुर्थस्पर्धके	योगस्थानगत-सर्ववीर्याविभागाः	प्रथमस्पर्धकवीर्या-विभागप्रमासेन योगस्थानगतसर्व-स्पर्धकसंख्या
प्रथमयोगः	१०००००	२०००००	३०००००	४०००००	१००००००	१०
द्वितीययोगः	१२००००	२४००००	३६००००	४८००००	१२०००००	१२
तृतीययोगः	१४००००	२८००००	४२००००	५६००००	१४०००००	१४
चतुर्थयोगः	१६००००	३२००००	४८००००	६४००००	१६०००००	१६

तदेवं स्थानद्वारान्तर्गते भेषिहारेऽनन्तरपनिधा कृता ॥८८॥

सम्प्रति तस्मिन्नेव स्पर्धकान्याश्रित्य परम्परपनिधां विवक्षुराह—

सेढिअसंखियभागं गमिअ गमिअ फड्डणाणि दुगुणाणि ।

पञ्चासंखियभागो हुन्ति दुगुणवडिद्दहाणीणं ॥८९॥

(श्लो०) 'सेढिअसंखियभागं' इत्यादि, यथोत्तरयोगस्थाने विशेषाधिकानि जायमानानि स्पर्षकानि श्रेण्यसंख्यातभागप्रमाणानि योगस्थानानि गत्वा गत्वा दिगुणानि भवन्ति । अत्रायं भाषः- सर्वत्रचन्ययोगस्थाने यावन्ति स्पर्षकानि भवन्ति तदपेक्षया श्रेण्यसंख्यातभागप्रमाणानि योगस्थानान्यतिक्रम्य तदनन्तरे योगस्थाने दिगुणानि भवन्ति । पुनरपि दिगुणस्पर्षकात् तथोगस्थानादारभ्य यथोक्तप्रमाणानि योगस्थानान्यतिक्रम्यान्तरं यद् योगस्थानं तस्मिन् दिगुणस्पर्षकयोगस्थानापेक्षया दिगुणानि स्पर्षकानि भवन्ति । एवमुत्कृष्टयोगस्थानं यावद् वक्तव्यम् ।

अत्रेदं बोध्यम्-यद्यप्यत्र श्रेण्यसंख्यातभागप्रमाणानि योगस्थानानि गत्वा स्पर्षकानि दिगुणानि भवन्तीत्युक्तं तथापि उत्तरोत्तरदिगुणवृद्धिस्थाने श्रेण्यसंख्यातभागो दिगुणो ऋषः । अत्रासत्कम्पनया चिन्त्यते-अनन्तरगाथायां द्वितीयादियोगस्थानेषु क्रमशो द्वे द्वे स्पर्षके वचंते इति प्रदर्शितम् । अतो जघन्ययोगस्थानं विहाय पञ्चमे, जघन्ययोगस्थानात् षष्ठे योगस्थाने विंशतिः, अर्थाद् जघन्ययोगस्थानसत्कस्पर्षकापेक्षया दिगुणानि स्पर्षकानि भवन्ति । ततः पञ्चमयोगस्थानं विहाय दशमे, जघन्ययोगस्थानात् षोडशे योगस्थाने दिगुणानि स्पर्षकानि भवन्ति । ततो विंशतितमे, जघन्ययोगस्थानात् षट्त्रिंशत्तमे योगस्थाने स्पर्षकानि दिगुणानि भवन्ति । इत्येवमग्रेऽपि विभाषनीयम् ।

अत्रेदं बोध्यम्-उपयुक्तीत्या यावन्ति दिगुणवृद्धिस्थानानि भवन्ति तावन्त्येव दिगुणहानिस्थानानि भवन्ति । यतो यानि दिगुणवृद्धिस्थानानि तान्येव पञ्चानुपूर्व्या दिगुणहानिस्थानानि भवन्ति । तथा-उत्कृष्टयोगस्थानादारभ्याद्योऽञ्चः श्रेण्यसंख्येयभागप्रमाणानि योगस्थानानि गत्वाऽनन्तरं यद्योगस्थानं तस्मिन् स्पर्षकानि दिगुणहीनानि अर्थाद्वर्धानि भवन्ति । पुनरपि दिगुणहीनस्पर्षकात् तथोगस्थानादधोऽवतरणे यथोक्तप्रमाणेषु योगस्थानेषु व्यतीतेषु अनन्तरे योगस्थाने स्पर्षकानि दिगुणहीनानि भवन्ति । एवमेव पुनः पुनर्जघन्ययोगस्थानं यावद् वक्तव्यम् । उत्तरोत्तरदिगुणहानिस्थाने श्रेण्यसंख्यातभागोऽञ्चो भवतीति ध्येयम् ।

ननु तानि दिगुणवृद्धिस्थानानि दिगुणहानिस्थानानि च प्रत्येकं कियत्प्रमाणानि भवन्तीत्याह- 'पञ्चासंखियभागो' इत्यादि, दिगुणवृद्धिहानीनां पन्वोपमासंख्यातभागो भवति, दिगुणवृद्धिस्थानानि दिगुणहानिस्थानानि च प्रत्येकं पन्वोपमासंख्यातभागप्रमाणानि भवन्तीत्यर्थः ॥८९॥

इदानीं श्रेणिद्वारे दिगुणवृद्धिदिगुणहानिस्थानानां हदन्तरालस्थानानां चान्यबहुत्वमाह—

सिं हुन्ते ठाणाइं थोवाणि तओ असंखियगुणाणि ।

एगंतरे इवन्ते जं सेढीए असंखंसे ॥९०॥

(प्रे०) 'सिं' इत्यादि, तासां द्विगुणद्वितीयां द्विगुणहानीनां च स्थानानि स्तोत्रानि । ततो द्विगुणद्विस्थानयोर्द्विगुणहानिस्थानयोर्वाऽन्तराले स्थितानि स्थानानि असंख्यातगुणानि । अत्र हेतुमाह—'जं सेढीए असंखंसो' इति, यतो द्विगुणद्विस्थानयोरन्तरे द्विगुणहानिस्थानयोरन्तरे वा स्थितानि स्थानानि श्रेण्यसंख्यातभागप्रमाणानि भवन्ति । द्विगुणद्विस्थानानि द्विगुणहानि-स्थानानि च प्रत्येकं पन्थोपमासंख्यातभागमात्राणि भवन्ति । पन्थोपमासंख्यातभागापेक्षया श्रेण्य-संख्यातभागोऽसंख्यगुणो भवति । अतो यथोक्तमन्त्रबहुत्वमुपपद्यते ॥९०॥

सम्प्रति प्रसङ्गाद् वीर्याविभागानां बाहुन्यप्रदर्शनाय गाथात्मकेनान्यबहुत्वमाह—

सव्वप्पा अण्णोण्णऽभत्थसलागाऽत्थि तेउकायाणं ।

ताउ असंखगुणा सिं वग्गसलागा मुणेयव्वा ॥९१॥

तो छेअणगा सिं तो पवेसगा णिग्गमा व विण्णेया ।

तेसुं जहण्णगेणं ताओ जेद्वेण संखगुणा ॥९२॥

ताउ असंखेज्जगुणा णेया तेसिं जहण्णगा रामी ।

ततो विसेसअहिया जेद्वा रामी मुणेयव्वा ॥९३॥

ताउ अमंखेज्जगुणा कायठिई ताण ताउ विण्णेया ।

गुणगारसलागाओ ओहिणिवद्धस्स सेत्तस्स ॥९४॥

ततो वग्गसलागा तस्स तओ अद्धछेअणगा ।

तस्स हवन्ते ततो भेआ तस्स च्चिय हवन्ते ॥९५॥ (उपगीतिः)

तो गुणगारसलागा ठिइबंधस्सऽत्थि अज्झवमणाणं ।

ततो वग्गसलागा अत्थि तओ अद्धछेअणगा ॥९६॥

ताओ से ठाणाइं हवन्ति ताउ अणुभागबंधस्स ।

अज्झवसायाणं खलु ठाणाइं ताउ विरियाणू ॥९७॥

(प्रे०) 'सव्वप्पा' इत्यादि, तेजःकायिकानामन्योन्याभ्यामश्लोकाः सर्वस्तोकाः । ततस्तेषा-मेव वर्गश्लोका असंख्यगुणाः । इति प्रथमगाथार्थः । 'तो छेअणगा सिं' इति, ततस्तेषामेवार्ध-च्छेदनकश्लोका असंख्यगुणाः ।

अथात्रान्योन्याभ्यासश्लोकादीनां कोऽर्थः ताः कथं च भवन्तीति प्रदर्शयते । अत्रास्मा-भिरिदानीमेव प्रणीता अन्योन्याभ्यासश्लोकादीनां करणगाथा एवम्—
इहाङ्कं तावद्द्वारं न्यस्य परस्परं कृते शुण्ठे । अन्योन्यागुणनराशिर्भवेतीति वदन्ति गणितज्ञाः ॥९॥

द्वयोपचक्रैर्वावद्वैकमन्योन्वं गुणे कृते सति यः । राशिः प्राप्तस्तस्य शलाकास्तावन्मिता भवेद् गणिते ॥१॥ गीतिः
येषाम्भक्तानां नामद्वारं वर्गमूलं स्थात् । वर्गशलाका तावन्मिताऽवसेया तदङ्कानाम् ॥३॥ (उपगीतिः)
येऽङ्काः सावद्वारं द्विगुणन्यूना भवन्ति तावन्त्यः । अर्धच्छेदनकशलाका ज्ञातव्यास्तदङ्कानाम् ॥४॥

(१) प्रथमकरणगाथायैस्त्वेवम्-इष्टाङ्कं-यस्याङ्कस्यान्योन्याभ्यासराशिः कर्तुंमिष्यते तं तावद्वारं
स्थापयित्वाऽन्योन्यं च गुणकारं विधाय यद् गुणनफलं भवति तदन्योन्यगुणराशिरभिधीयते ।
दृष्टान्ततो यथा-चतुरङ्कस्याभ्यासराशिः कर्तुंमिष्यते, अतश्चतुश्चतुरङ्कं स्थापयित्वा गुणकारः कर्त-
व्यः । तद्यथा- $४ \times ४ \times ४ \times ४ = २५६$, यदा $(४)^४ = २५६$, इत्येवं चतुरङ्कस्यान्योन्याभ्यासराशिः
षट्पञ्चाशदधिकद्विशते (२५६) भवति । यदि षट्पञ्चाशदधिकद्विशतराशेरन्योन्याभ्यासः कर्तुंमि-
ष्यते तदा तु गुणनफलत्वेनातिमहती संख्या भवति । सा संख्या द्वादशाधिकपञ्चाशताङ्कतोऽधिका-
ऽष्टषष्ठ्यधिकसप्तशताङ्कतो न्यूना भवति । एतावन्महत्या अपि संख्याया अन्योन्याभ्यासराशिः शला-
कास्तिष्ठ एव भवन्ति । अन्योन्याभ्यासराशिः, अन्योन्यगुणकाराशिः, अन्योन्यगुणराशिः इत्ये-
कार्यकानि ।

(२) द्वितीया गाथा गतार्था । दृष्टान्ततो यथा-द्वयङ्केन सकृदन्योन्याभ्यासे कृते चत्वारि
प्राप्तानि, अतश्चतुर्णामन्योन्यराशिः शलाका एकं भवति । एवं षट्पञ्चाशदधिकद्विशत (२५६) राशे-
रन्योन्याभ्यासराशिः शलाके द्वे भवतः । यतः सकृद् द्वयङ्केनान्योन्याभ्यासः कृतः, द्वितीयवारं च
चतुरङ्केन कृत इति द्विरन्योन्याभ्यासः कृतः ।

(३) तृतीया गाथा गतार्था । दृष्टान्त एवम्-चतुर्णाम्भक्तानां वर्गमूलमेकवारं भवतीति तेषां
वर्गशलाका एका भवति । एवं २५६राशेः वर्गमूलं त्रिर्भवत्यतस्तस्य वर्गशलाकाः तिस्रो भवन्ति ।
षट्पञ्चाशदधिकद्विशतराशेरार्धं वर्गमूलं षोडश, द्वितीयं चत्वारि, तृतीयं द्वे । एवं षट्पञ्चाशदधि-
कद्विशतान्योन्याभ्यासराशेरर्धशलाका एकादश भवन्ति ।

(४) चतुर्थगाथा गतार्था । दृष्टान्ततो यथा-चत्वारो द्विदिगुणहीना भवन्ति । प्रथमं दिगुण-
हीनेषु कृतेषु द्वौ लभ्येते, द्वितीयवारं चैकं लभ्येते । तदनन्तरं दिगुणहानिं कर्तुं न शक्यते । अत-
श्चतुर्णामर्धच्छेदनकशलाके द्वे । एवं षट्पञ्चाशदधिकद्विशतराशेरर्धहानिरष्टकृत्वो भवति । तद्यथा-
१२८-६४-३२-१६-८-४-२-१ । अतस्तस्यार्धच्छेदनकशलाका अष्टौ भवन्ति । एवं षट्पञ्चाशदधि-
कद्विशतान्योन्याभ्यासराशेरर्धच्छेदनकशलाका अष्टचत्वारिंशदधिकद्विसहस्रप्रमाणा भवन्ति ।

नन्वत्रोक्तकरणगाथाभिः चतुरादीनामन्योन्याभ्यासराशिः शलाकादयः कियत्यो भवन्तीति
ज्ञातम्, तथापि (२५६) "इत्येवमतिमहत्प्रमाणस्य षट्पञ्चाशदधिकद्विशतराश्यादेर्योन्याभ्यास-
राशिः सोऽतिमहत्प्रमाणः, अतस्तस्यातिमहत्प्रमाणराशेरर्धच्छेदनकशलाकास्तथा वर्गशलाकाः कार्यं
ज्ञातुं शक्यते इति चेद्, अत्रोच्यते, यस्य विवक्षितराशेरन्योन्याभ्यासराशेरर्धच्छेदनकशलाका ज्ञात-
मिष्यन्ते तत्राशिः स्वस्वैर्धच्छेदनकैर्गुणनीयाः, गुणकारे कृते यावद् गुणनफलं भवेद् सप्तप्रमाणा

विवक्षितराशेरन्योन्याभ्यासराशेरर्धच्छेदनकशलाका भवन्ति । दृष्टान्ततो यथा-षट्पञ्चाशदधिकद्विशत-
राश्यन्योन्याभ्यासराशेरर्धच्छेदनकशलाका ज्ञातुमिष्यन्ते, अतः षट्पञ्चाशदधिकद्विशतराशिः स्व-
स्याष्टावर्धच्छेदनकानि भवन्तीत्यष्टभिर्गुणीयः । ततः $२५६ \times ८ = २०४८$ । इत्येवं षट्पञ्चाशद-
धिकद्विशतराशेरन्योन्याभ्यासराशेरर्धच्छेदनकशलाका अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशतहस्रप्रमाणा भवन्ति ।
तथा यस्य विवक्षितराशेरन्योन्याभ्यासराशेरर्धच्छेदनकशलाका ज्ञातुमिष्यन्ते तस्य वर्गशलाकानां तस्यैव
अर्धच्छेदनकशलाकानां च योगो विधेयः, कृते योगे यावद् योगफलं भवेत् तावत्प्रमाणा विव-
क्षितराशेरन्योन्याभ्यासराशेरर्धच्छेदनकशलाका भवन्ति । तद्यथा-षट्पञ्चाशदधिकद्विशतराशेरन्योन्याभ्यास-
राशेरर्धच्छेदनकशलाका ज्ञातुमिष्यन्ते, अतस्तस्य वर्गशलाकानामर्धच्छेदनकशलाकानां च योगो विधेयः ।
तस्य वर्गशलाकास्तिष्ठः, अर्धच्छेदनकशलाका अष्टौ सन्ति । अतः $३ + ८ = ११$ । इत्येवं षट्पञ्चा-
शदधिकद्विशतराशेरन्योन्याभ्यासराशेरर्धच्छेदनकशलाका एकादश भवन्ति । अत्र स्थापनं वम्—

अन्योन्याभ्यासराशिः

अन्योन्याभ्यास—

वर्गमूल—

अर्धच्छेदनक—

राशिशलाका

शलाका

शलाका

$२ \times २ =$ यद्वा (२) = ४

१

१

२

$४ \times ४ \times ४ \times ४ =$ यद्वा (४)^४ = २५६

२

३

८

$(२५६)^{१/४} =$ द्वादशाधिकषट्पञ्चाशतेभ्योऽधिका

३

११

२०४८

अष्टपञ्चाधिकसप्तशतेभ्यश्च न्यूना अङ्काः

अथ मूलगाथार्थः प्रस्तूपते—‘तो पचेस्सगा’ इत्यादि, ततः—तेजःकायानामर्धच्छेदनक-
शलाकाभ्यस्तेजःकायेषु प्रवेशकाः—तेजःकायत्वेनोत्पद्यमाना अथवा निर्गमकाः—तेजःकायत्वं त्यजन्तो
जीवाः समुदिता जघन्यतोऽसंख्येयगुणाः । तेभ्यस्तेजःकाये प्रवेशकास्तेजःकायाभिर्गमका वोत्कृष्टतः
संख्येयगुणाः । इति द्वितीयागाथार्थः ।

‘ताड असंख्येज्जगुणा’ इत्यादि, तेभ्यस्तेजःकायानां जघन्यो राशिरसंख्येयगुणाः ।
तेभ्यस्तेजामेवोत्कृष्टो राशिर्विशेषाधिकः । इति तृतीयागाथार्थः ।

‘ताड असंख्येज्जगुणा’ इत्यादि, तेभ्यस्तेजःकायानां कायस्थितिरसंख्यात्तगुणाः । तेभ्यो-
ऽवधिनिर्गमस्य क्षेत्रस्य, अवधिज्ञानेनोत्कृष्टतो यावत्प्रमाणं क्षेत्रं ज्ञातुं शक्यते तत्क्षेत्रस्येत्यर्थः,
अन्योऽन्यगुणकारशलाका असंख्यगुणाः । इति चतुर्थगाथार्थः ।

‘तत्तो वर्गसलागा’ इत्यादि, ततस्तस्यैव वर्गशलाका असंख्यगुणाः । ततस्तस्यैवार्धच्छे-
दनकशलाका असंख्येयगुणाः । ततोऽवधिज्ञानस्य मेदा असंख्यगुणाः । इति पञ्चमगाथार्थः ।

‘तो गुणगारसलागा’ इत्यादि, ततः स्थितिबन्धस्याप्यवसायानामन्योन्यसुगुणकार-
शलाका असंख्यगुणाः । ततस्तेजामेव वर्गशलाका असंख्यगुणाः । ततस्तेजामेवार्धच्छेदनकशलाका
असंख्यगुणाः । इति षष्ठगाथार्थः ।

‘ताभो से ठाणाइ’ इत्यादि, ततस्तस्य स्थितिवन्वाध्यवसायस्य स्थानानि असंख्यात-
गुणानि । ततोऽनुभागबन्धवस्याध्यवसायानां स्थानानि असंख्यगुणानि । ततो वीर्याणोऽसंख्य-
गुणाः । इति सप्तमगाथायः ।

अत्र कश्चिदाह-ननु वीर्याविभागानां बहुलताप्रदर्शनाय तेजःकायादीनामेवाल्पबहुत्वं वक्त-
व्यम्, किमन्योन्याभ्यामराशिशलाकादीनामल्पबहुत्वेनेति चेद्, न, अन्योन्याभ्यामराशिशलाका-
दीनामल्पबहुत्वे निरूपिते एव वीर्याणूनां यथार्थरीत्या बाहुल्यं प्रतीयते । यतः कस्यापि राशे-
रन्योन्याभ्यामराशिशलाकादयोऽतीव स्तोका भवन्ति । यथाऽसत्कल्पनायां द्वादश अधिकपञ्चशतेभ्यो-
ऽधिकानामष्टपष्टधिकसप्तशतेभ्यश्च न्यूनानामङ्कानां योऽतिमहत्प्रमाणराशिस्तस्यान्योन्याभ्यामराशि-
शलाकास्तिस्र एव, वर्गमूलशलाका एकादश एव, अर्धच्छेदनकशलाका अष्टचत्वारिंशदधिकद्विसहस्रे एव
भवन्ति । अत्र हि तेजःकायराशितस्तेजःकायकायस्थितिराशिरसंख्यगुणः, ततोऽप्यवधिनिबद्धक्षेत्र-
स्य स्वतोऽतिस्तोका अप्यन्योन्याभ्यामराशिशलाका असंख्यगुणा भवन्तीत्यवधिनिबद्धक्षेत्रस्याति-
प्रचुरत्वं प्रतीयते । एवमतिप्रचुरप्रमाणावधिनिबद्धक्षेत्रतः स्थितिवन्वाध्यवसायानां स्वतोऽतिस्तोका
अप्यन्योन्याभ्यामराशिशलाका असंख्यगुणा भवन्तीति स्थितिवन्वाध्यवसायानामतिप्रचुरत्वं ज्ञायते ।
स्थितिवन्वाध्यवसायेभ्यो रसबन्वाध्यवसाया असंख्यगुणाः । रसबन्वाध्यवसायेभ्यो वीर्याविभागा
असंख्यगुणाः । अतोऽतिप्रचुरप्रमाणावधिनिबद्धक्षेत्रतोऽतिप्रचुरतरस्थितिरसबन्वाध्यवसायेभ्योऽपि वीर्या-
विभागा अतिप्रचुरतमा इति वीर्याविभागानामतिशयबाहुल्यं प्रतीयते । इत्येवमत्रान्योन्याभ्यामराशि-
शलाकादीनामल्पबहुत्वं निरूपणं वीर्याणूनामतिबाहुल्यप्रदर्शने परस्परया कारणम् ।

सम्प्रति योगस्थानहेतूनां स्पर्धकादीनामल्पबहुत्वं प्रतिपादयति—

जोगट्टाणेहिन्तो इगफड्डगवग्गणा असंखगुणा ।

तो अंतरठाणाइ हुन्ति तओ फड्डगाणि अहियाणि ॥९८॥ (गीतिः)

तो सव्वफड्डगाणं विण्णेया वग्गणा असंखगुणा ।

तत्तो जीवपएसा ताओ विरियाणवो णेया ॥९९॥

(प्र०) ‘जोगट्टाणेहिन्तो’ इत्यादि, सर्वयोगस्थानेभ्य एकस्पर्धकस्य वर्गणा असंख्य-
गुणाः । ‘तो’ इत्यादि, ‘असंखगुणा’ इति पदं लिङ्गविपर्ययसिनात्रापि सम्बध्यते, एकस्पर्धकगतव-
र्गणभ्यो द्विस्पर्धकमध्यवर्तीनि क्रमशो वीर्याविभागद्वेरेन्तरस्थानानि असंख्येयगुणानि । यद्यपि
एकस्पर्धकगतवर्गणावद् द्विस्पर्धकमध्यवर्तीनि क्रमशो वीर्याविभागद्वेरेन्तरस्थानानि श्रेण्यसंख्यात-
भागप्रमाणान्येव, तथापि तेषां श्रेण्यसंख्यातभाग एकस्पर्धकगतवर्गणासत्कश्रेण्यसंख्यातभागतोऽसंख्यगु-
णो बोध्यः, यतोऽन्तरस्थानानि एकहीनस्पर्धकतुल्यानि, सर्वाणि स्पर्धकानि चैकस्पर्धकगतवर्गणभ्योऽ-
संख्येयगुणानि । ‘ताओ’ इत्यादि, द्विस्पर्धकमध्यवर्तीभ्यः क्रमशो वीर्याविभागद्वेरेन्तरस्थानेभ्यः

स्पर्धकानि विशेषाधिकानि । केनापि वस्तुनामन्तराणि वस्तुसंख्यात एकेन न्यूनानि भवन्तीति वस्तूनि स्वान्तरसंख्यापेक्षया एकेनाधिकानि भवन्तीति सिद्धम् । अतोऽत्र स्पर्धकानि स्वान्तरसंख्यात एकेनाधिकानि भवन्ति । 'तो' इत्यादि, सर्वस्पर्धकेभ्यः सर्वस्पर्धकगतवर्गणा असंख्यगुणा भवन्ति । अत्रापि स्पर्धकानां श्रेण्यसंख्यातमागतः सर्वस्पर्धकगतवर्गणानां श्रेण्यसंख्यातमागोऽसंख्यगुणो ज्ञेयः, प्रतिस्पर्धकसंख्येयानां वर्गणानां सङ्ख्यात्वात् । 'तस्यो जीवपण्या' इति, 'असंख्यगुणा' इति पदमत्राप्यनुषज्यते, सर्वस्पर्धकगतवर्गणान्यो जीवप्रदेशः—यावदात्मप्रदेशैरेका वर्गणा निष्पन्ना तावदात्मप्रदेशा असंख्यगुणाः । सर्वस्पर्धकगतवर्गणानां श्रेण्यसंख्यातमागप्रमाणत्वात्, यावदात्मप्रदेशैरेका वर्गणा निष्पद्यते तावदात्मात्मप्रदेशानां श्रेण्यप्रमाणत्वात् । यद्यपि मूलग्रन्थे 'जीवपण्या' इत्येवमेव पदमस्ति, तथापि ग्रन्थकृतोऽत्रैकवर्गणावर्तिन एव जीवप्रदेशा इष्टाः । सकलजीवप्रदेशास्तु लोकाकाशप्रदेशप्रमाणः सन्तीति तेषामसंख्यगुणत्वं सुरां सिद्धमेव । 'ताओ चिरियाणवो जेया' इति, 'असंख्यगुणा' इति पदमत्रापि सम्बध्यते, एकवर्गणावर्तिजीवप्रदेशेभ्यः सर्ववीर्याणवोऽसंख्यगुणाः, असंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात्, असंख्ययानां लोकानां धावन्तः प्रदेशास्तावत्प्रमाणत्वादित्यर्थः ॥९८॥९९॥ सम्प्रति प्रतिसमर्थं जघन्ययोगस्थानप्रमाणवीर्याणूनामपहारे क्रियमाणे सकलयोगस्थानगतवीर्याणवः क्रियता कालेनापह्रियन्ते इति प्रतिपादनायापहारद्वारमाह—

संजोइअ अविभागा जहण्णउक्कोसजोगठाणाणं ।

ताणाऽद्धी काऊणं जोगट्टाणेहि गुणिअवं ॥१००॥

जं लद्धमवहये लहुजोगट्टाणस्स वीरियाणूहिं ।

तत्तिअकालेण सयलजौगट्टाणाणि अवहरिज्जन्ति ॥१०१॥(गीतिः)

(प्रे०) 'संजोइअ' इत्यादि, जघन्ययोगस्थानम्यौत्कृष्टयोगस्थानस्य च वीर्याविभागान् योजयित्वा तेषामर्धभागो विधेयः, ततः सोऽर्धभागः सर्वयोगस्थानसंख्यया गुणीयः, ततो येषु गुणनफल लब्धं तद् जघन्ययोगस्थानवीर्याणुभिरपहर्तव्यम् अपहृते च यावद् भागफलं प्राप्तं तावता कालेन प्रतिसमर्थं जघन्ययोगस्थानप्रमाणवीर्याणूनामपहारे क्रियमाणे सकलयोगस्थानानि अपह्रियन्ते, सकलयोगस्थानानां वीर्याविभागा अपह्रियन्ते इत्यर्थः । अत्र स्थापनवम्—

जघन्ययोगस्थानवीर्यार्धभागा + उत्कृष्टयोगस्थानवीर्याविभागा × योगस्थानराशि — जघन्ययोगस्थानवीर्याणुराशि

२

तच्च आसत्कल्पमात्राभिस्तस्य प्रसङ्गवर्ति-सर्वाणि योगस्थानानि पट्टिः कल्प्यन्ते । जघन्ययोगस्थाने, अर्धात् प्रथमयोगस्थाने एकलक्षवीर्याविभागः कल्प्यन्ते । उत्कृष्टयोगस्थाने, अर्धोदन्तिमयोगस्थाने षोडशलक्षवीर्याविभागाः कल्प्यन्ते । कस्वारि त्रिगुणवृद्धिस्थानानि कल्प्यन्ते । प्रथमत्रिगुणवृद्धिस्थाने चत्वारि, द्वितीयात्रिगुणवृद्धिस्थानेऽष्टौ, तृतीयात्रिगुणवृद्धिस्थाने षोडश, चतुर्थात्रिगुण-

इद्विस्थाने च इद्विंशद् योगस्थानान्तीत्येवं सर्वाणि योगस्थानानि षष्टिः कल्पन्ते ।

$$\text{अतः } १००००० + १६००००० = १७०००००, \frac{१७०००००}{१} \div \frac{१}{१} = \frac{१७०००००}{२}, \frac{१७०००००}{२} \times \frac{६०}{१} \\ = ५१०००००, ५१००००० \div १००००० = ५१० ।$$

इत्येवं सर्वयोगस्थानानां वीर्याविभागा दशाधिकपञ्चाशत् (५१०) समयैरपहियन्ते ॥१००॥१०१॥

इदानीं द्वितीयादियोगस्थानप्रमाणवीर्याणूनां प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणे क्रियता कालेन सर्वयोगस्थानवीर्याविभागा अपहियन्ते इति निरूपयति—

ताड विसेमूणेणं कालेणं पढमदुगुणवड्डिं जा ।

तो अद्धमेत्तगेणं एमेव हवेज्ज चरमं जा ॥१०२॥

(प्रे०) 'ताड' इत्यादि, ततो द्वितीयादियोगस्थानप्रमाणवीर्याणुभिः प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणे जघन्ययोगस्थानवीर्याणुप्रमाणाऽपहारकालतो विशेषहीनेन कालेन सर्वयोगस्थानवीर्याणूनामपहारो भवति । एवं यौवदित्याह—'पढमदुगुणवड्डिं जा' इति, प्रथमद्विगुणवृद्धिं यावत्, प्रथमद्विगुणवृद्धियोगस्थानं यावदित्यर्थः । अत्र यावच्छब्दो मर्यादाऽर्थे ज्ञेयः । तेन प्रथमद्विगुणवृद्धिस्थानं विहाय प्रथमद्विगुणवृद्धिस्थानं यावद् विशेषहीनकालो बोध्यः । 'तो अद्धमेत्तगेणं' इति, ततः प्रथमद्विगुणवृद्धिस्थानवीर्याणुभिः प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणे इत्यर्थः, जघन्ययोगस्थानवीर्याणुप्रमाणापहारकालतोऽर्धकालेन सर्वयोगस्थानवीर्याविभागानामपहारो भवति ।

अत्रार्थ आचः—द्वितीययोगस्थानगतवीर्याणुभिः प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणे सर्वयोगस्थानवीर्याविभागानामपहारो जघन्ययोगस्थानगतवीर्याणुप्रमाणापहारकालतो विशेषहीनेन कालेन भवति । तृतीययोगस्थानगतवीर्याविभागैः प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणे सर्वयोगस्थानवीर्याणूनामपहारो जघन्ययोगस्थानवीर्याविभागपहारकालतो विशेषतरहीनेन कालेन भवति । चतुर्थयोगस्थानगतवीर्याणुभिः प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणे सर्वयोगस्थानगतवीर्याविभागानामपहारो जघन्ययोगस्थानगतवीर्याविभागापहारकालतो विशेषतमहीनकालेन भवति । इत्येवं प्रथमद्विगुणवृद्धिस्थानं यावद् वक्तव्यम् । प्रथमद्विगुणवृद्धिस्थानगतवीर्याविभागैः प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणे सर्वयोगस्थानवीर्याणूनामपहारो जघन्ययोगस्थानगतवीर्याविभागपहारकालतोऽर्धेन कालेन भवति । अनन्तरगाथाप्रदर्शिताऽसत्कल्पनया पञ्चपञ्चादधिकदिशत् (२५५) समयैः सर्वयोगस्थानवीर्याविभागा अपहियन्ते । 'पमेव हवेज्ज चरमं जा' इति, यथा जघन्ययोगस्थानवीर्याविभागपहारकालतो द्वितीयादियोगस्थानात् प्रथमद्विगुणवृद्धिस्थानं यावद् विशेषतरतमादिहीनः प्रथमद्विगुणवृद्धिस्थाने चाधोऽपहारकालः प्रसिवादितस्तथैव प्रथमद्विगुणवृद्धिस्थानानन्तरस्थानात् प्रारभ्य चरमयोगस्थानं यावद् भवति ।

इष्टवृत्तं भवति—प्रथमद्विगुणवृद्धिस्थानानन्तरप्रथमस्थानगतवीर्याणुभिः प्रतिसमयमपहारे

क्रियमाणे सर्वयोगस्थानानामपहारो जघन्ययोगस्थानवीर्याविभागापहारकालतो विशेषहीनार्धकालेन भवति । प्रथमद्विगुणवृद्धिस्थानतो द्वितीययोगस्थाने स्थितैर्वीर्याणुभिः प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणे सर्वयोगस्थानवीर्याणूनामपहारो जघन्ययोगस्थानवीर्याविभागापहारकालतो विशेषपतरहीनार्धकालेन भवति । इत्येवं द्वितीयद्विगुणवृद्धिस्थानं यावद् वक्तव्यम् । द्वितीयद्विगुणवृद्धिस्थाने स्थितैर्वीर्याणुभिः प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणे सर्वयोगस्थानवीर्याणूनामपहारो जघन्ययोगस्थानवीर्याविभागापहारकालतो चतुर्थभागकालेन भवति । द्वितीयद्विगुणवृद्धिस्थानानन्तरस्थाने स्थितैर्वीर्याविभागैः प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणे सर्वयोगस्थानवीर्याविभागानामपहारो जघन्ययोगस्थानवीर्याविभागापहारकालतो विशेष-हीनचतुर्थभागेन भवति । एवं तृतीयद्विगुणवृद्धिस्थानं यावद् वक्तव्यम् । तृतीयद्विगुणवृद्धिस्थाने स्थितैः वीर्याणुभिः प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणे सर्वयोगस्थानवीर्याणूनामपहारो जघन्ययोगस्थानवीर्यावि-भागापहारकालतोऽष्टमभागकालेन भवति । इत्येवं चरमद्विगुणवृद्धियोगस्थानं यावद् वक्तव्यम् ॥१०२॥

तदेवमपहारद्वारं निरूपितम् । सम्प्रति विवक्षितैकयोगस्थानगतस्पर्शकानि सर्वयोगस्थान-गतस्पर्शकानां कतिथे भागे भवन्तीति निरूपणार्थं स्थानप्ररूपणार्थं क्रमप्राप्तं भागद्वयमाह—

हुन्ते असंखभागे फड्गाणं सव्वजोगठाणाणं ।

पढमस्स फड्गाणं एमेव हवेज्ज चरमं जा ॥१०३॥

(प्रे०) ‘हुन्ते’ इत्यादि, प्रथमयोगस्थानस्य स्पर्शकानि सर्वयोगस्थानगतस्पर्शकानामसं-ख्याततमे भागे भवन्ति, सर्वयोगस्थानस्पर्शकापेक्षया प्रथमयोगस्थानस्पर्शकानि असंख्यातभाग-मात्राणि भवन्तीत्यर्थः । ‘एमेव हवेज्ज चरमं जा’ इति, एतेमेव द्वितीययोगस्थानादारभ्य चरमयोगस्थानं यावत् प्रत्येकयोगस्थाने स्थितानि स्पर्शकानि सर्वयोगस्थानस्पर्शकानामसंख्याततमे भागे भवन्ति । अयं आचः—द्वितीययोगस्थानस्पर्शकानि सर्वयोगस्थानस्पर्शकानामसंख्याततमे भागे भवन्ति । तृतीययोगस्थानस्पर्शकानि सर्वयोगस्थानस्पर्शकानामसंख्याततमे भागे भव-न्ति । चतुर्थयोगस्थानस्पर्शकानि सर्वयोगस्थानस्पर्शकानामसंख्याततमे भागे भवन्ति । इत्येवं चरम-योगस्थानं यावद् वक्तव्यम् ॥१०३॥

तदेवं भागद्वारं निरूपितम् । इदानीं गाथाद्विकेनाल्पबहुत्वद्वयमाह—

थोवाणि फड्गाणं जोगट्टाणस्स अत्थि हस्सस्स ।

ताउ असंखगुणाणं हवन्ति गुरुजोगठाणस्स ॥१०४॥

ताओ अलहुगुरूणं हवन्ति ताओ विससअहियाणं ।

अगुरूणं ताहिनतो अलहुणं ताउ सव्वेसिं ॥१०५॥

(प्रे०) ‘थोवाणि’ इत्यादि, जघन्ययोगस्थानस्य स्पर्शकानि सर्वस्तोकानि । ‘ताउ’

इत्यादि, जघन्ययोगस्थानस्पर्षकेभ्यः सर्वोत्कृष्टयोगस्थानस्य स्पर्षकानि असंख्यगुणानि भवन्ति । अत्रेयं भावना—प्रथमयोगस्थानादारभ्य चरमयोगस्थानं यावत् स्पर्षकानां द्विगुणद्वितीयां स्थानानि जघन्यसंख्येयतामात्रप्रमाणान्यसंख्यातानि भवन्ति । अतो द्विगुणद्विस्थानप्रमाणान् द्वयङ्गान् स्थापयित्वा परस्परं च गुणयित्वा यावत् गुणनफलं भवेत् तावत्प्रमाणगुणानि स्पर्षकानि जघन्ययोगस्थानानि स्योत्कृष्टयोगस्थाने भवन्ति । ‘ताओ अलहुगुरूणं ह्वन्ति’ इति, ततः-उत्कृष्टयोगस्थानगतस्पर्षकेभ्योऽजघन्यगुरूणां-जघन्योत्कृष्टयोगस्थाने विहाय शेषसर्वयोगस्थानानां स्पर्षकानि असंख्यगुणानि भवन्ति । अत्रेयं भावना—चरमद्विगुणद्विगतयोगस्थानानामेव स्पर्षकानि चरमयोगस्थानगतस्पर्षकेभ्योऽसंख्येयगुणानि भवन्तीत्यजघन्योत्कृष्टयोगस्थानानां स्पर्षकानि सुतरामसंख्येयगुणानि भवन्ति । ‘ताओ विसैसअहियाहं अगुरूणं’ इति, ततः-अजघन्योत्कृष्टयोगस्थानस्पर्षकेभ्योऽनुत्कृष्टयोगस्थानगतानि स्पर्षकानि विशेषाधिकानि, अनुत्कृष्टयोगस्थानेषु जघन्ययोगस्थानस्य समावेशात् तद्गतस्पर्षकान्यधिकानि । ‘ताहिन्तो अलहुणं’ इति, अनुत्कृष्टयोगस्थानगतस्पर्षकेभ्योऽजघन्ययोगस्थानानां स्पर्षकानि विशेषाधिकानि, अजघन्ययोगस्थानेऽनुत्कृष्टयोगस्थानस्य समावेशाजघन्ययोगस्थानस्य च निर्गमनाद् जघन्ययोगस्थानस्पर्षकान्यनुत्कृष्टयोगस्थानस्पर्षकानि अधिकानि । ‘ताउ सव्वेसिं’ इति, अजघन्ययोगस्थानगतस्पर्षकेभ्यः सर्वयोगस्थानानां स्पर्षकानि विशेषाधिकानि, सर्वयोगस्थानेषु जघन्ययोगस्थानस्य समावेशात् तद्गतस्पर्षकानि अधिकानि ॥१०४॥१०५॥

तदेवं योगस्थानप्ररूपणायां स्पर्षकादीन्याश्रित्य षट्दशराणि निरूपितानि । पूर्वमपहारद्वारे सर्वजघन्ययोगस्थानगतवीर्याविभागैः प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणे सर्वयोगस्थानगतवीर्याणूनामपहारः क्रियता कालेन भवतीति निरूपणे ‘संजोइअ अरिमागा’ इति गाथायां जघन्योत्कृष्टयोगस्थानवीर्याणूनां संयोगो विधेय इत्युक्तम्, अत इदानीं जघन्ययोगस्थानगतवीर्याविभागानयनार्थमादावेकस्मिन् स्पर्षके वीर्याविभागाः कथं ज्ञातव्या इति बोधार्थं करणं प्रतिपादयति—

पढमंतवग्गणाणं इच्छिअफड्डस्स जिअपएसा य ।

संजोइअ संगुणिउं फड्डगआयामअद्धेणं ॥१०६॥

गुणिए आइमवग्गणविरियाणूहिं ह्वेज्ज लद्धं जं ।

तत्तो किंचहिया इगफड्डे विरियाणओ गेया ॥१०७॥

(प्र०) ‘पढमंतवग्गणाणं’ इत्यादि, इष्टसर्षकस्य-यस्य स्पर्षकस्य वीर्याणुसंख्या ज्ञातुमिष्टा तस्य स्पर्षकस्य प्रथमाया अन्त्याया च वर्गाया जीवप्रदेशान् संयोज्य, ‘संगुणिउं फड्डगआयामअद्धेणं’ इति, संयोजितान् प्रथमचरमवर्गणाजीवप्रदेशान् स्पर्षकायामाधेय-स्पर्षकातवर्गार्थभागेन गुणयित्वा, ‘गुणिए’ इत्यादि, स्पर्षकागतवर्गार्थभागेन गुणितानां संयोजित-

प्रथमचरमवर्गणाजीवप्रदेशानां प्रथमवर्गणावीर्याणुभिः, प्रथमवर्गणायामेकात्मप्रदेशस्थितवीर्याविभागैरित्यर्थः, गुणकारे कृते यद् गुणनफलं लब्धं ततः किञ्चिद्विका वीर्याणव इष्टस्पर्धके ज्ञातव्याः । इदमुक्तं भवति—आदौ वीर्याणुसंख्यां ज्ञातुमिष्टस्य स्पर्धकस्य प्रथमाया अन्त्यावाध वर्गणाया जीवप्रदेशानां संयोजनं कर्तव्यम् । ततः संयोजिता जीवप्रदेशाः स्पर्धकगतवर्गणाऽवभागेन गुणनीयाः । ततः प्रथमवर्गणैकात्मप्रदेशस्थितवीर्याणुभिर्गुणकारो विधेयः । गुणकारे कृते यद् गुणनफलं प्राप्तं ततः किञ्चिद्विका वीर्याणव इष्टस्पर्धके भवन्ति । अत्र स्थापनैवम्—(इष्टस्पर्धक-प्रथमवर्गणात्मप्रदेशाः+इष्टस्पर्धकचरमवर्गणात्मप्रदेशाः) $\times$ स्पर्धकवर्गणार्धभागः $\times$ प्रथमवर्गणावीर्या-विभागराशिः । अत्रासत्कल्पनामाश्रित्य स्थापनैवम्—

स्पर्धक- क्रमः	वर्गणा- क्रमः	वर्गणागत- जीवप्रदेशाः	प्रत्यात्मप्रदेशे वीर्याविभागाः	स्पर्धक- क्रमः	वर्गणा- क्रमः	वर्गणागत- जीवप्रदेशाः	प्रत्यात्मप्रदेशे वीर्याविभागाः
१.	१	२५६	एकलक्षम्	५.	१	१९२	पञ्चलक्षानि
	२	२५२	एकाधैकलक्षम्		२	१८८	एकाधिकपञ्चलक्षानि
	३	२४८	द्वयधिकैकलक्षम्		३	१८४	द्वयधिकपञ्चलक्षानि
	४	२४४	त्रयधिकैकलक्षम्		४	१८०	त्रयधिकपञ्चलक्षानि
२.	१	२४०	द्विलक्षे	६.	१	१७६	षड्लक्षानि
	२	२३६	एकाधिकद्विलक्षे		२	१७२	एकाधिकषड्लक्षानि
	३	२३२	द्वयधिकद्विलक्षे		३	१६८	द्वयधिकषड्लक्षानि
	४	२२८	त्रयधिकद्विलक्षे		४	१६४	त्रयधिकषड्लक्षानि
३.	१	२२४	त्रिलक्षानि	७.	१	१६०	सप्तलक्षानि
	२	२२०	एकाधिकत्रिलक्षानि		२	१५६	एकाधिकसप्तलक्षानि
	३	२१६	द्वयधिकत्रिलक्षानि		३	१५२	द्वयधिकसप्तलक्षानि
	४	२१२	त्रयधिकत्रिलक्षानि		४	१४८	त्रयधिकसप्तलक्षानि
४.	१	२०८	चतुर्लक्षानि	८.	१	१४४	अष्टलक्षानि
	२	२०४	एकाधिकचतुर्लक्षानि		२	१४०	एकाधिकाष्टलक्षानि
	३	२००	द्वयधिकचतुर्लक्षानि		३	१३६	द्वयधिकाष्टलक्षानि
	४	१९६	त्रयधिकचतुर्लक्षानि		४	१३२	त्रयधिकाष्टलक्षानि

अत्र गणितप्रक्रियैवम्—प्रथमस्पर्धकस्य सर्ववीर्याविभागा ज्ञातुमिष्यन्ते, अतः प्रथमवर्गणागतात्म-प्रदेशाः २५६+चरमवर्गणागतात्मप्रदेशाः २४४=५०० । एकस्मिन् स्पर्धके चत्वारो वर्गणाः कल्पिता इति वर्णनार्थः २ अतः ५०० $\times$ २ = १००० । प्रथमवर्गणायां प्रत्यात्मप्रदेशे एकलक्षं वीर्याविभागाः कल्पिताः

इति एकसहस्रम् $\times$ एकलक्षम् = एकसहस्रलक्षाणि [$1000 \times 100000 = 100000000$] । इत्येवं प्रथमस्पर्धके सर्ववीर्याविभागाः किञ्चिदधिकैकसहस्रलक्षाणि भवन्ति । अथ यदि द्वितीयस्पर्धकस्य सर्व-वीर्याविभागा ज्ञातुमिष्यन्ते तदा $280 + 220 = 500$, $500 \times 2 = 1000$, $1000 \times 2 = 2000$ इति चेत् $2000 \times 2 = 4000$ इति चेत् $4000 \times 2 = 8000$ इति चेत् $8000 \times 2 = 16000$ इति चेत् $16000 \times 2 = 32000$ इति चेत् $32000 \times 2 = 64000$ इति चेत् $64000 \times 2 = 128000$ इति चेत् $128000 \times 2 = 256000$ इति चेत् $256000 \times 2 = 512000$ इति चेत् $512000 \times 2 = 1024000$ इति चेत् $1024000 \times 2 = 2048000$ इति चेत् $2048000 \times 2 = 4096000$ इति चेत् $4096000 \times 2 = 8192000$ इति चेत् $8192000 \times 2 = 16384000$ इति चेत् $16384000 \times 2 = 32768000$ इति चेत् $32768000 \times 2 = 65536000$ इति चेत् $65536000 \times 2 = 131072000$ इति चेत् $131072000 \times 2 = 262144000$ इति चेत् $262144000 \times 2 = 524288000$ इति चेत् $524288000 \times 2 = 1048576000$ इति चेत् $1048576000 \times 2 = 2097152000$ इति चेत् $2097152000 \times 2 = 4194304000$ इति चेत् $4194304000 \times 2 = 8388608000$ इति चेत् $8388608000 \times 2 = 16777216000$ इति चेत् $16777216000 \times 2 = 33554432000$ इति चेत् $33554432000 \times 2 = 67108864000$ इति चेत् $67108864000 \times 2 = 134217728000$ इति चेत् $134217728000 \times 2 = 268435456000$ इति चेत् $268435456000 \times 2 = 536870912000$ इति चेत् $536870912000 \times 2 = 1073741824000$ इति चेत् $1073741824000 \times 2 = 2147483648000$ इति चेत् $2147483648000 \times 2 = 4294967296000$ इति चेत् $4294967296000 \times 2 = 8589934592000$ इति चेत् $8589934592000 \times 2 = 17179869184000$ इति चेत् $17179869184000 \times 2 = 34359738368000$ इति चेत् $34359738368000 \times 2 = 68719476736000$ इति चेत् $68719476736000 \times 2 = 137438953472000$ इति चेत् $137438953472000 \times 2 = 274877906944000$ इति चेत् $274877906944000 \times 2 = 549755813888000$ इति चेत् $549755813888000 \times 2 = 1099511627776000$ इति चेत् $1099511627776000 \times 2 = 2199023255552000$ इति चेत् $2199023255552000 \times 2 = 4398046511104000$ इति चेत् $4398046511104000 \times 2 = 8796093022208000$ इति चेत् $8796093022208000 \times 2 = 17592186044416000$ इति चेत् $17592186044416000 \times 2 = 35184372088832000$ इति चेत् $35184372088832000 \times 2 = 70368744177664000$ इति चेत् $70368744177664000 \times 2 = 140737488355328000$ इति चेत् $140737488355328000 \times 2 = 281474976710656000$ इति चेत् $281474976710656000 \times 2 = 562949953421312000$ इति चेत् $562949953421312000 \times 2 = 1125899906842624000$ इति चेत् $1125899906842624000 \times 2 = 2251799813685248000$ इति चेत् $2251799813685248000 \times 2 = 4503599627370496000$ इति चेत् $4503599627370496000 \times 2 = 9007199254740992000$ इति चेत् $9007199254740992000 \times 2 = 18014398509481984000$ इति चेत् $18014398509481984000 \times 2 = 36028797018963968000$ इति चेत् $36028797018963968000 \times 2 = 72057594037927936000$ इति चेत् $72057594037927936000 \times 2 = 144115188075855872000$ इति चेत् $144115188075855872000 \times 2 = 288230376151711744000$ इति चेत् $288230376151711744000 \times 2 = 576460752303423488000$ इति चेत् $576460752303423488000 \times 2 = 1152921504606846976000$ इति चेत् $1152921504606846976000 \times 2 = 2305843009213693952000$ इति चेत् $2305843009213693952000 \times 2 = 4611686018427387904000$ इति चेत् $4611686018427387904000 \times 2 = 9223372036854775808000$ इति चेत् $9223372036854775808000 \times 2 = 18446744073709551616000$ इति चेत् $18446744073709551616000 \times 2 = 36893488147419103232000$ इति चेत् $36893488147419103232000 \times 2 = 73786976294838206464000$ इति चेत् $73786976294838206464000 \times 2 = 147573952589676412928000$ इति चेत् $147573952589676412928000 \times 2 = 295147905179352825856000$ इति चेत् $295147905179352825856000 \times 2 = 590295810358705651712000$ इति चेत् $590295810358705651712000 \times 2 = 1180591620717411303424000$ इति चेत् $1180591620717411303424000 \times 2 = 2361183241434822606848000$ इति चेत् $2361183241434822606848000 \times 2 = 4722366482869645213696000$ इति चेत् $4722366482869645213696000 \times 2 = 9444732965739290427392000$ इति चेत् $9444732965739290427392000 \times 2 = 18889465931478580854784000$ इति चेत् $18889465931478580854784000 \times 2 = 37778931862957161709568000$ इति चेत् $37778931862957161709568000 \times 2 = 75557863725914323419136000$ इति चेत् $75557863725914323419136000 \times 2 = 151115727451828646838272000$ इति चेत् $151115727451828646838272000 \times 2 = 302231454903657293676544000$ इति चेत् $302231454903657293676544000 \times 2 = 604462909807314587353088000$ इति चेत् $604462909807314587353088000 \times 2 = 1208925819614629174706176000$ इति चेत् $1208925819614629174706176000 \times 2 = 2417851639229258349412352000$ इति चेत् $2417851639229258349412352000 \times 2 = 4835703278458516698824704000$ इति चेत् $4835703278458516698824704000 \times 2 = 9671406556917033397649408000$ इति चेत् $9671406556917033397649408000 \times 2 = 19342813113834066795298816000$ इति चेत् $19342813113834066795298816000 \times 2 = 38685626227668133590597632000$ इति चेत् $38685626227668133590597632000 \times 2 = 77371252455336267181195264000$ इति चेत् $77371252455336267181195264000 \times 2 = 154742504910672534362390528000$ इति चेत् $154742504910672534362390528000 \times 2 = 309485009821345068724781056000$ इति चेत् $309485009821345068724781056000 \times 2 = 618970019642690137449562112000$ इति चेत् $618970019642690137449562112000 \times 2 = 1237940039285380274899124224000$ इति चेत् $1237940039285380274899124224000 \times 2 = 2475880078570760549798248448000$ इति चेत् $2475880078570760549798248448000 \times 2 = 4951760157141521099596496896000$ इति चेत् $4951760157141521099596496896000 \times 2 = 9903520314283042199192993792000$ इति चेत् $9903520314283042199192993792000 \times 2 = 19807040628566084398385987584000$ इति चेत् $19807040628566084398385987584000 \times 2 = 39614081257132168796771975168000$ इति चेत् $39614081257132168796771975168000 \times 2 = 79228162514264337593543950336000$ इति चेत् $79228162514264337593543950336000 \times 2 = 158456325028528675187087900672000$ इति चेत् $158456325028528675187087900672000 \times 2 = 316912650057057350374175801344000$ इति चेत् $316912650057057350374175801344000 \times 2 = 633825300114114700748351602688000$ इति चेत् $633825300114114700748351602688000 \times 2 = 1267650600228229401496703205376000$ इति चेत् $1267650600228229401496703205376000 \times 2 = 2535301200456458802993406410752000$ इति चेत् $2535301200456458802993406410752000 \times 2 = 5070602400912917605986812821504000$ इति चेत् $5070602400912917605986812821504000 \times 2 = 10141204801825835211973625643008000$ इति चेत् $10141204801825835211973625643008000 \times 2 = 20282409603651670423947251286016000$ इति चेत् $20282409603651670423947251286016000 \times 2 = 40564819207303340847894502572032000$ इति चेत् $40564819207303340847894502572032000 \times 2 = 81129638414606681695789005144064000$ इति चेत् $81129638414606681695789005144064000 \times 2 = 162259276829213363391578010288128000$ इति चेत् $162259276829213363391578010288128000 \times 2 = 324518553658426726783156020576256000$ इति चेत् $324518553658426726783156020576256000 \times 2 = 649037107316853453566312041152512000$ इति चेत् $649037107316853453566312041152512000 \times 2 = 1298074214633706907132624082305024000$ इति चेत् $1298074214633706907132624082305024000 \times 2 = 2596148429267413814265248164610048000$ इति चेत् $2596148429267413814265248164610048000 \times 2 = 5192296858534827628530496329220096000$ इति चेत् $5192296858534827628530496329220096000 \times 2 = 10384593717069655257060992658440192000$ इति चेत् $10384593717069655257060992658440192000 \times 2 = 20769187434139310514121985316880384000$ इति चेत् $20769187434139310514121985316880384000 \times 2 = 41538374868278621028243970633760768000$ इति चेत् $41538374868278621028243970633760768000 \times 2 = 83076749736557242056487941267521536000$ इति चेत् $83076749736557242056487941267521536000 \times 2 = 166153499473114484112975882535043072000$ इति चेत् $166153499473114484112975882535043072000 \times 2 = 332306998946228968225951765070086144000$ इति चेत् $332306998946228968225951765070086144000 \times 2 = 664613997892457936451903530140172288000$ इति चेत् $664613997892457936451903530140172288000 \times 2 = 1329227995784915872903807060280344576000$ इति चेत् $1329227995784915872903807060280344576000 \times 2 = 2658455991569831745807614120560689152000$ इति चेत् $2658455991569831745807614120560689152000 \times 2 = 5316911983139663491615228241121378304000$ इति चेत् $5316911983139663491615228241121378304000 \times 2 = 10633823966279326983230456482242756608000$ इति चेत् $10633823966279326983230456482242756608000 \times 2 = 21267647932558653966460912964485513216000$ इति चेत् $21267647932558653966460912964485513216000 \times 2 = 42535295865117307932921825928971026432000$ इति चेत् $42535295865117307932921825928971026432000 \times 2 = 85070591730234615865843651857942052864000$ इति चेत् $85070591730234615865843651857942052864000 \times 2 = 170141183460469231731687303715884105728000$ इति चेत् $170141183460469231731687303715884105728000 \times 2 = 340282366920938463463374607431768211456000$ इति चेत् $340282366920938463463374607431768211456000 \times 2 = 680564733841876926926749214863536422912000$ इति चेत् $680564733841876926926749214863536422912000 \times 2 = 1361129467683753853853498429727072845824000$ इति चेत् $1361129467683753853853498429727072845824000 \times 2 = 2722258935367507707706996859454145691648000$ इति चेत् $2722258935367507707706996859454145691648000 \times 2 = 5444517870735015415413993718908291383296000$ इति चेत् $5444517870735015415413993718908291383296000 \times 2 = 10889035741470030830827987437816582766592000$ इति चेत् $10889035741470030830827987437816582766592000 \times 2 = 21778071482940061661655974875633165533184000$ इति चेत् $21778071482940061661655974875633165533184000 \times 2 = 43556142965880123323311949751266331066368000$ इति चेत् $43556142965880123323311949751266331066368000 \times 2 = 87112285931760246646623899502532662132736000$ इति चेत् $87112285931760246646623899502532662132736000 \times 2 = 174224571863520493293247799005065324265472000$ इति चेत् $174224571863520493293247799005065324265472000 \times 2 = 348449143727040986586495598010130648530944000$ इति चेत् $348449143727040986586495598010130648530944000 \times 2 = 696898287454081973172991196020261297061888000$ इति चेत् $696898287454081973172991196020261297061888000 \times 2 = 1393796574908163946345982392040522594123776000$ इति चेत् $1393796574908163946345982392040522594123776000 \times 2 = 2787593149816327892691964784081045188247552000$ इति चेत् $2787593149816327892691964784081045188247552000 \times 2 = 5575186299632655785383929568162090376495104000$ इति चेत् $5575186299632655785383929568162090376495104000 \times 2 = 11150372599265311570767859136324180752990208000$ इति चेत् $11150372599265311570767859136324180752990208000 \times 2 = 22300745198530623141535718272648361505980416000$ इति चेत् $22300745198530623141535718272648361505980416000 \times 2 = 44601490397061246283071436545296723011960832000$ इति चेत् $44601490397061246283071436545296723011960832000 \times 2 = 89202980794122492566142873090593446023921664000$ इति चेत् $89202980794122492566142873090593446023921664000 \times 2 = 178405961588244985132285746181186892047843328000$ इति चेत् $178405961588244985132285746181186892047843328000 \times 2 = 356811923176489970264571492362373784095686656000$ इति चेत् $356811923176489970264571492362373784095686656000 \times 2 = 713623846352979940529142984724747568191373312000$ इति चेत् $713623846352979940529142984724747568191373312000 \times 2 = 1427247692705959881058285969449495136382746624000$ इति चेत् $1427247692705959881058285969449495136382746624000 \times 2 = 2854495385411919762116571938898990272765493248000$ इति चेत् $2854495385411919762116571938898990272765493248000 \times 2 = 5708990770823839524233143877797980545530986496000$ इति चेत् $5708990770823839524233143877797980545530986496000 \times 2 = 11417981541647679048466287755595961091061972992000$ इति चेत् $11417981541647679048466287755595961091061972992000 \times 2 = 22835963083295358096932575511191922182123945984000$ इति चेत् $22835963083295358096932575511191922182123945984000 \times 2 = 45671926166590716193865151022383844364247891968000$ इति चेत् $45671926166590716193865151022383844364247891968000 \times 2 = 91343852333181432387730302044767688728495783936000$ इति चेत् $91343852333181432387730302044767688728495783936000 \times 2 = 182687704666362864775460604089535377456991567872000$ इति चेत् $182687704666362864775460604089535377456991567872000 \times 2 = 365375409332725729550921208179070754913983135744000$ इति चेत् $365375409332725729550921208179070754913983135744000 \times 2 = 730750818665451459101842416358141509827966271488000$ इति चेत् $730750818665451459101842416358141509827966271488000 \times 2 = 1461501637330902918203684832716283019655932542976000$ इति चेत् $1461501637330902918203684832716283019655932542976000 \times 2 = 2923003274661805836407369665432566039311865085952000$ इति चेत् $2923003274661805836407369665432566039311865085952000 \times 2 = 5846006549323611672814739330865132078623730171904000$ इति चेत् $5846006549323611672814739330865132078623730171904000 \times 2 = 11692013098647223345629478661730264157247460343808000$ इति चेत् $11692013098647223345629478661730264157247460343808000 \times 2 = 23384026197294446691258957323460528314494920687616000$ इति चेत् $23384026197294446691258957323460528314494920687616000 \times 2 = 46768052394588893382517914646921056628989841375232000$ इति चेत् $46768052394588893382517914646921056628989841375232000 \times 2 = 93536104789177786765035829$

वर्णनासंकलनसंकलने द्विचयाभ्यां गुणिता [$४ \times ८ = ३२$] द्वित्रिंशद् गुणवत्फलं भवति । अतः $१५१२ - ३२ = १४८०$ । इत्येवं प्रथमस्पर्धकेऽशीत्यधिकचतुःशतोत्तरैकसहस्राधिकैकमहस्रलक्षाणि सर्वे वीर्याविभागो भवन्ति । अनन्तरगाथाद्विकेऽन्तिमगुणकारः प्रथमवर्गणैकात्म्यप्रदेशगतवीर्याविभागैः कृतः, अतो यद् गुणनफलं भवति तावत्प्रमाणा वीर्याविभागाः प्रथमस्पर्धके प्रथमवर्गणाप्रमाणेन भवन्ति । अतः तेषु द्वितीयादित्रिवर्गणानु प्रथमवर्गणाप्रमाणतोऽधिकानां वीर्याविभागानां योगे कृते प्रथमस्पर्धके सर्ववीर्याविभागो लभ्यन्ते । द्वितीयादित्रिवर्गणानु प्रथमवर्गणावीर्याविभागतो यथोक्त-प्रमाणा वीर्याणवोऽधिका भवन्ति ।

तद्यथा—द्वितीयवर्गणायां प्रत्यात्मप्रदेशे एको वीर्याविभागोऽधिकः, सर्वे ऽात्मप्रदेशाश्च द्वि-पञ्चाशदधिकद्विशते सन्ति । अतः $[२५२ \times १ = २५२]$ द्वितीयवर्गणायां प्रथमवर्गणावीर्याविभागतो द्विपञ्चाशदधिकद्विशते (२५२) वीर्याणवोऽधिकाः । तृतीयवर्गणायां प्रत्यात्मप्रदेशे द्विवीर्याविभाग-वधिकौ, सर्वात्मप्रदेशाष्टचत्वारिंशदधिकद्विशते (२४८) सन्ति । अतः $[२४८ \times २ = ४९६]$ तृतीयवर्गणायां प्रथमवर्गणावीर्याविभागतः षण्णवत्यधिकचतुःशतानि (४९६) वीर्याविभागो अधिकाः, चतुर्थवर्गणायां प्रत्यात्मप्रदेशे त्रिवीर्याविभागो अधिकाः, सर्वात्मप्रदेशाश्च चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशते (२४४) सन्ति । अतः $(२४४ \times ३ = ७३२)$ चतुर्थवर्गणायां प्रथमवर्गणावीर्याविभागतो द्वित्रिंशद-धिकमहस्रलक्षानि (७३२) वीर्याविभागो अधिकाः । तेषां सर्वेषां योगे कृते $(२५२ + ४९६ + ७३२ = १४८०)$ योगफलमशीत्यधिकचतुःशतोत्तरैकमहस्रवीर्याणवो भवति ।

अथ प्रथमादिप्रत्येकवर्गणागतवीर्याविभागानां योगे कृते विंशतिन्यूनसार्धसहस्राधिकानि एक-सहस्रलक्षाणि (१०००१४८०) योगफलं भवति । तद्यथा—प्रथमवर्गणायां प्रत्यात्मप्रदेशे एकलक्षवीर्या-विभागाः, सर्वात्मप्रदेशाः षट्पञ्चाशदधिकद्विशते, अतः $[२५६ \times \text{एकलक्षम्} =]$ २५६ लक्षाणि वीर्याविभागाः प्रथमवर्गणायां भवन्ति । द्वितीयवर्गणायां प्रत्यात्मप्रदेशे एकाधिकैकलक्षवीर्याविभागाः, सर्वात्मप्रदेशा द्विपञ्चाशदधिकद्विशते, अतः $[२५२ \times \text{एकाधिकैकलक्षम्} =]$ २५२ अधिकानि २५२ लक्षाणि वीर्या-विभागो द्वितीयवर्गणायां भवन्ति । तृतीयवर्गणायां प्रत्यात्मप्रदेशं द्व्यधिकैकलक्षवीर्याविभागाः, सर्वात्मप्रदेशाः २४८, अतः $[२४८ \times \text{द्व्यधिकैकलक्षम्} =]$ ४९६ अधिकानि २४८ लक्षाणि वीर्या-विभागो तृतीयवर्गणायां भवन्ति । चतुर्थवर्गणायां प्रत्यात्मप्रदेशे त्र्यधिकैकलक्षवीर्याविभागाः, सर्वात्मप्रदेशाः २४४, अतः $(२४४ \times \text{त्र्यधिकैकलक्षम्} =) ७३२$ अधिकानि २४४ लक्षाणि वीर्याविभाग-श्चतुर्थवर्गणायां भवन्ति । एतेषां सर्वेषां योगे कृते (१०००१४८०) विंशतिन्यूनसार्धसहस्राधिकानि एकसहस्रलक्षाणि योगफलं भवति । अतोऽसत्कल्पनया प्रथमस्पर्धके सर्ववीर्याविभागो विंशतिन्यून-सार्धसहस्राधिकानि एकसहस्रलक्षाणि भवन्ति ॥ १०८॥ १०९॥

अनन्तरगाथाद्विके 'संकलणं गुणिज' इति संकलणासंकलना गुणिजा' इति चोक्तम्, अत इदानीं गणितरीत्या संकलनविधिं संकलनासंकलनाविधिं च प्रचिकटयिषुस्त्वरणायामिह—

गच्छज्जंतधणजुई गच्छद्वेण गुणिआऽत्थि संकलणं ।

तं दुजुअगच्छगुणिअं तिहयं संकलणसंकलणं ॥११०॥

(प्र०) आदी तावत् पूर्वार्धेन संकलनविधिमाह-‘गच्छज्जंतधणजुई’ इत्यादि, गच्छस्याध्वनेनान्त्यध्वनेन च युतिः संख्या गच्छार्धेन गुणिता सती संकलनं भवति । यावतां राशीनां संकलनं कर्तुमिष्यते ते सर्वे राशयो गच्छशब्देनाभिधीयन्ते । यदि एकसंख्यातः प्रारभ्य दशसंख्यां यावत् संकलनं कर्तुमिष्यते तदा एकं, द्वे, त्रीणीत्येवं दश यावद् ये दशराशयस्तेषां समुदायो गच्छः, अर्थाद् दशराशीनामेको गच्छो भवति । यदि पञ्चतः प्रारभ्य दश यावत् संकलनं कर्तुमिष्यते तदा पञ्च, षट्, सप्तयेवं दश यावत् षड्वाशयो भवन्ति । षण्णां राशीनां गच्छो भवति । धनं नाम राशिः ।

अथात्र दृष्टान्तेन संकलनविधिः प्रदर्श्यते-एकराशेः प्रारभ्य दशराशिं यावत् संकलनं कर्तुमिष्यतेऽतो गच्छस्यादिराशेरैकस्यान्त्यराशेश्च दशानां योगो विधेयः, अतः $(१+१०=११)$ गच्छस्याध्वनेनान्त्यध्वनेन च युक्ता संख्या ११, सा गच्छार्धेन पञ्चभिः गुणीया, अतः $११ \times ५ = ५५$, इत्येवमेकसंख्यातो दशसंख्यां यावत् संकलनं ५५ भवति ।

अथ द्वितीयसुदाहरणम्-पञ्चतः प्रारभ्य दश यावत् संकलनं कर्तुमिष्यते, अतो गच्छस्यादिराशेः पञ्चानामन्त्यराशेश्च दशानां योगो विधेयः, $५+१०=१५$, इति गच्छस्यादिवरमध्वनयुक्ता संख्या १५, सा गच्छार्धेन त्रिभिर्गुणीया, अतः $१५ \times ३ = ४५$, इत्येवं पञ्चतः दश यावत् संकलनं ४५ भवति ।

तृतीयसुदाहरणम्,—एकसंख्यातः षोडशसंख्यां यावत् संकलनमेवम्- $१+१६=१७$, $१७ \times ८ = १३६$ संकलनम् ।

अथात्रोक्तदृष्टान्तत्रिके प्राप्तं संकलनं क्रमशः स्थापनया प्रदर्श्यते-

$$(१) १+२+३+४+५+६+७+८+९+१०=५५$$

$$(२) ५+६+७+८+९+१०=४५$$

$$(३) १+२+३+४+५+६+७+८+९+१०+११+१२+१३+१४+१५+१६=१३६$$

अथोत्तरार्धेन संकलनसंकलनविधिमाह-‘तं’ इत्यादि‘तं’ इति पदं नपुंसकलिङ्गे प्रथमैकवचनं संकलनशब्दपरामर्शकं, तत् संकलनमेव संकलनसंकलनं भवति । कथम्भूतं संकलनमित्याह-‘दुजुअगच्छगुणिअं’ इति, द्वय्यां युक्तेन गच्छेन गुणितम्, पुनः कथम्भूतमित्याह-‘तिहयं’ इति त्रिभिर्हितम् । पूर्वं द्वियुक्तगच्छेन गुणितं ततस्त्रिभिर्हितं संकलनमेव संकलनसंकलनं भवतीति भावः ।

अत्रोदाहरणम्-एकतः प्रारभ्य दश यावत् संकलनसंकलनं कर्तुमिष्यते, तेषां संकलनं ५५ भवतीत्यनन्तरं प्रदर्शितम्, अत्र दशराशीनां गच्छोऽस्तीति $(१०+२=१२)$ द्वियुक्तो गच्छः १२, ततः $५५ \times १२ = ६६०$, $६६० \div ३ = २२०$, इत्येवमेकतः प्रारभ्य दशसंख्यानां संकलनसंकलनं २२० भवति ।

अत्र स्थापनेषु—

१	= १
१+२	= ३
१+२+३	= ६
१+२+३+४	= १०
१+२+३+४+५	= १५
१+२+३+४+५+६	= २१
१+२+३+४+५+६+७	= २८
१+२+३+४+५+६+७+८	= ३६
१+२+३+४+५+६+७+८+९	= ४५
१+२+३+४+५+६+७+८+९+१०	= ५५
	<hr/>
	२२०

द्वितीयसुदहरणम्—एकतः प्रारम्भ्य षोडश यावत् संकलनसंकलनं कर्तुं निष्यते, तेषां संकलनं १३६ भवतीति पूर्वं प्रदर्शितम्, अत्र षोडशराश्रीनां गच्छोऽस्तीति (१६+२=१८) द्वियुक्तो गच्छः १८, अतः १३६×१८=२४४८, २४४८÷३=८१६, इत्येवमेकतः प्रारम्भ्य षोडश-संख्यानां संकलनसंकलनं ८१६ भवति । एकतः प्रारम्भ्य दश यावत् संकलनसंकलने स्थापना पूर्वं प्रदर्शिता, अत्र एकादशतः प्रारम्भ्य षोडश यावत् संकलनसंकलनस्य स्थापना प्रदर्श्यते—

१+२+३+४+५+६+७+८+९+१०+११	= ६६
१+२+३+४+५+६+७+८+९+१०+११+१२	= ७८
१+२+३+४+५+६+७+८+९+१०+११+१२+१३	= ९१
१+२+३+४+५+६+७+८+९+१०+११+१२+१३+१४	= १०५
१+२+३+४+५+६+७+८+९+१०+११+१२+१३+१४+१५	= १२०
१+२+३+४+५+६+७+८+९+१०+११+१२+१३+१४+१५+१६	= १३६
	<hr/>
	५९६

[एकतः प्रारम्भ्य दश यावत् संकलनसंकलनं] २२०+५९६ (एकादशतः प्रारम्भ्य षोडश यावत् संकलनसंकलनं)=८१६ ।

अत्रेवं ध्येयम्—अत्र संकलनसंकलनस्य यो विधिः प्रदर्शितः स एकतः प्रारम्भ्य एकोपर-वृद्धीनामङ्कानां संकलनसंकलनमाश्रित्य ध्येयः, न तु एकतः प्रारम्भ्य इथायुपरवृद्धीनामङ्कानां, नवा द्वित्रिचतुरादितः प्रारम्भ्य एकोपरवृद्धीनां इथायुपरवृद्धीनां वाऽङ्कानां संकलनसंकलनमाश्रित्येति ॥११०॥

इदानीमनन्तरोस्तमर्थं तथैकतः प्रारभ्य द्वाद्युत्तरवृद्धीनामङ्कानां, द्वित्रिचतुराद्यङ्कतश्च प्रारभ्यैकोत्तरवृद्धीनां द्वाद्युत्तरवृद्धीनां वाङ्कानां संकलनासंकलनाविधिं निजिगदिषुरिदं गाथा-
द्विकमाह—

एस उ एगार्हणं हवेज्ज एगुत्तराण अंकाणं ।

संकलणासंकलणा अहत्थकरणेण अण्णेसिं ॥१११॥

णेया सा संकलणं गच्छस्स पढमधणेण गुणिअ जुआ ।

संकलणासंकलणा चयगुणिएगूणगच्छस्स ॥११२॥

(प्रे०) 'एस उ' इति, एषः-अनन्तरगाथोक्तः संकलनसंकलनविधिस्तु, 'एगार्हणं' इत्यादि, एकादीनामेकोत्तरवृद्धीनामङ्कानां भवति । अनन्तरगाथायां प्रदर्शितकरणेन यः संकलनासंकलना-
विधिः प्रदर्शितः स एकतः प्रारभ्यैकोत्तरवृद्धयङ्कानाभित्योक्त इत्यर्थः । 'संकलणासंकलणा'
इत्यादि, अन्येषाम्-एकतः प्रारभ्य द्वाद्युत्तरवृद्धीनामङ्कानां तथा द्वित्रिचतुराद्यङ्कतः प्रारभ्यैकोत्तर-
वृद्धीनां द्वाद्युत्तरवृद्धीनां वाङ्कानां संकलनासंकलना अवस्तनकरणेन-निम्नोक्तकरणेन भवति ।

तदेवाह—'णेया सा' इति, सा ज्ञातव्या, एकतः प्रारभ्य द्वाद्युत्तरवृद्धीनामङ्कानां तथा
द्वित्रिचतुराद्यङ्कतः प्रारभ्यैकोत्तरवृद्धीनां द्वाद्युत्तरवृद्धीनां वाङ्कानां संकलनासंकलना इति गम्यते,
सा का ? इत्याह—'संकलणं' इत्यादि, गच्छस्य संकलनं प्रथमधनेन-आदिधनेन गुणित्वा, 'जुआ
संकलणासंकलणा' इत्यादि, आदिधनेन गच्छस्य संकलने गुणिते यद् गुणनफलं भवति तेन युक्ता
चयेन गुणिता एकन्यूनस्य गच्छस्य संकलनासंकलना । इति गाथाध्वरार्थयोजना ।

भाषार्थस्तु पुनरेवम्—आदौ तावद् गच्छस्य संकलनमाद्यधनेन गुणनीयम्, तत एकन्यून
गच्छस्य संकलनासंकलना चयेन गुणनीया, ततः प्रथमधनेन गुणितस्य गच्छसंकलनस्य चयेन
गुणिताया एकन्यूनगच्छसंकलनासंकलनायाश्च योगो विधेयः, योगे कृते यद् योगफलं प्राप्तं तदेकतः
प्रारभ्य द्वाद्युत्तरवृद्धीनामङ्कानां तथा द्वित्रिचतुरादितः प्रारभ्यैकोत्तरवृद्धीनां द्वाद्युत्तरवृद्धीनां
वाङ्कानां संकलनासंकलना भवति । अत्र स्थापनैवम्—

[गच्छसंकलनम् × आदिधनम्] + [एकन्यूनगच्छसंकलनासंकलना × चयः] = इष्टाङ्कानां संकलनासंकलना ।

अथैतत्सर्वं दृष्टान्तैः प्रदर्श्यते । तत्राद्यमुदाहरणमेवम्—एकतः प्रारभ्य व्युत्तरवृद्धीनां दशान्ता-
नामङ्कानां संकलनसंकलनं कर्तुमिष्यते, अतो गच्छः ४, तस्य संकलनं $[१ + २ + ३ + ४] = १०$,
तदाद्यधनेनैकेन गुणनीयम्, अतः $१० \times १ = १०$, एकन्यूनस्य गच्छस्य संकलनासंकलनाऽनन्तर-
गाथाप्रदर्शितरीत्या $[१ + (१ + २) + (१ + २ + ३)] = १०$ (दश) भवति, सा त्रिसंख्याकेन
चयेन गुणनीया, अतः $१० \times ३ = ३०$, अथ प्रथमधनेन गुणितस्य गच्छसंकलनस्य चयेन

गुणिताया एकन्यूनगच्छसंकलनासंकलनाऽथ योगो विधेयः, अतः $३० + १० = ४०$, इत्येवमेकतः प्रारभ्य श्रुतरवृद्धीनां दशान्तानामङ्कानां संकलनसंकलना चत्वारिंशद् (४०) भवति । अत्र

स्थापनैवम्—

$$\begin{array}{rcl}
 १ & & = १ \\
 १ + ४ & & = ५ \\
 १ + ४ + ७ & & = १२ \\
 १ + ४ + ७ + १० & & = २२ \\
 & & \underline{४०}
 \end{array}$$

द्वितीयश्रुदाहरणमेवम्—षट्संख्यातः प्रारभ्यैकोत्तरवृद्धीनां दशपर्यन्तानामङ्कानां संकलनसंकलनं कर्तुमिष्यते, अतः गच्छः पञ्च (५), तस्य संकलनं $(१+२+३+४+५=)$ पञ्चदश (१५), तदादिष्वनेन षडात्मकेन गुणनीयम्, अतः $१५ \times ६ = ९०$, एकन्यूनगच्छस्य संकलनसंकलनं $[१+(१+२)+(१+२+३)+(१+२+३+४)=]$ विंशतिः (२०) भवति, तदेकात्मकेन चयेन गुणनीयम्, अतः $२० \times १ = २०$, अथ प्रथमधनेन गुणितस्य गच्छसंकलनस्य चयेन गुणितया एकन्यूनगच्छसंकलनासंकलनं राशौ योगो विधेयः, अतः $९० + २० = ११०$, इत्येवं षट्संख्यातः प्रारभ्यैकोत्तरवृद्धीनां दशान्तानामङ्कानां संकलनासंकलना ११० भवति । अत्र स्थापनैवम्—

$$\begin{array}{rcl}
 ६ & & = ६ \\
 ६ + ७ & & = १३ \\
 ६ + ७ + ८ & & = २१ \\
 ६ + ७ + ८ + ९ & & = ३० \\
 ६ + ७ + ८ + ९ + १० & & = ४० \\
 & & \underline{११०}
 \end{array}$$

तृतीयश्रुदाहरणमेवम्—पञ्चत आरभ्य पञ्चोत्तरवृद्धीनां पञ्चविंशतिपर्यन्तानामङ्कानां संकलनसंकलनं कर्तुमिष्यते, अतः गच्छः पञ्च (५), तस्य संकलनं पञ्चदश (१५), तत् प्रथमधनेन गुणनीयम्, अतः $१५ \times ५ = ७५$, एकन्यूनगच्छस्य संकलनसंकलनं विंशतिः (२०), तत् पञ्चस्वरूपेण चयेन गुणयितव्यम्, अतः $२० \times ५ = १००$, अथ प्रथमधनेन गुणितस्य गच्छसंकलनस्य चयेन गुणितस्यैकन्यूनगच्छसंकलनसंकलनस्य च योगो विधेयः, अतः $७५ + १०० = १७५$, इत्येवं पञ्चतः प्रभृति पञ्चोत्तरवृद्धीनां पञ्चविंशतिपर्यन्तानामङ्कानां संकलनसंकलनं १७५ भवति । अत्र स्थापनैवम्—

५	=५
५+१०	=१५
५+१०+१५	=३०
५+१०+१५+२०	=५०
५+१०+१५+२०+२५	=७५
	<u>१७५</u>

चतुर्थो दृष्टान्त इत्यम्—सप्तदशतः प्रारभ्य सप्तोत्तरवृद्धीनां षट्षष्टिं यावदङ्कानां संकलनसंकलनं कर्तुमिष्यते, अतः गच्छोऽष्टौ (८), तस्य संकलनं $[१+२+३+४+५+६+७+८=]$ ३६, अतः तदादिमघनेन सप्तदशमङ्कल्याकेन गुणनीयम्, $३६ \times १७=६१२$, एकन्यूनगच्छस्य संकलनसंकलनं $(१+(१+२)+(१+२+३)+(१+२+३+४)+(१+२+३+४+५)+(१+२+३+४+५+६)+(१+२+३+४+५+६+७)+(१+२+३+४+५+६+७+८)=८४$, अतः सप्ततः केन घयेन गुणनीयम्, अतः $८४ \times ७=५८८$, अथाद्यधनेन गुणितस्य गच्छसंकलनस्य चरेन गुणितस्यैकन्यूनगच्छसंकलनसंकलनस्य च योगो विधेयः, अतः $६१२+५८८=१२००$, इत्येवं सप्तदशतः प्रारभ्य सप्तोत्तरवृद्धीनां षट्षष्टिपर्यन्तानामङ्कानां संकलनं संकलनं १२०० भवति ।

अत्र स्या नै.म्—

१७	= १७
१७+२४	= ४१
१७+२४+३१	= ७२
१७+२४+३१+३८	= ११०
१७+२४+३१+३८+४५	= १५५
१७+२४+३१+३८+४५+५२	= २०७
१७+२४+३१+३८+४५+५२+५९	= २६६
१७+२४+३१+३८+४५+५२+५९+६६	= ३३२
	<u>१२००</u>

अथ गच्छसंकलनविधिरित्यम्—

(आदिचरन+अन्तिमघन) $\times$ गच्छार्ध = संकलनम् ।

$$१ + ८ = ९ \times ४ = ३६ ।$$

★ एकन्यूनगच्छसंकलनसंकलनविधिरित्यम्—

संकलनम् $\times$ (एकन्यूनगच्छ ७ + २) $\div ३$ = संकलनसंकलनम् ।

$$३६ \times ९ \div ३ = ८४$$

इदानीं प्रथमद्विगुणहानौ सर्वदीर्घाविभागाः कियन्तो भवन्तीति प्रतिपादनार्थं करण-
गायात्रिकमाह—

पढमदुगुणहाणीए तावइआ वीरियाणवो जेया ।

फड्गसंकलणेणं गुण्णाइमफड्डविरियाणू ॥११३॥

एगूणफड्डगाणं किञ्चा संकलणसंकलणं ।

संगुणिऊण चयेहिं जीवपएसेहि एगफड्डस्स ।११४।(उद्गीतिः)

गुणिउं विरियाणूहिं आइमवग्गस्स बीअरुड्डस्स ।

पुव्वुत्ता य विसुद्धा ते किञ्चहियाऽत्थि जावइआ ॥११५॥

(प्र०) 'पढमदुगुणहाणीए' इत्यादि, प्रथमद्विगुणहानौ तावन्तो वीर्षाविभागा ज्ञातव्याः, किय-
न्तोः ? इत्याह—'फड्गसंकलणेणं' इत्यादि, स्पर्षकसंकलनेन प्रथमस्पर्षकवीर्षाणवो गुणनीयाः,
ततः किं कर्तव्यमित्याह—'एगूणफड्गगाणं किञ्चा संकलणसंकलणं' इति, एकन्यूनस्पर्षकानां
संकलनसङ्कलनं कृत्वा, 'संगुणिऊण चयेहिं जीवपएसेहि एगफड्गस्स' इति, एकस्पर्षकस्य
चरुता ये जीवप्रदेशास्तैर्गुणयित्वा, 'गुणिउं विरियाणूहिं आइमवग्गस्स बीअरुड्गस्स'
इति, द्वितीयस्पर्षकस्यादिवर्गस्य ये वीर्षाणवस्तैर्गुणयित्वा, 'पुव्वुत्ता य विसुद्धा ते' इत्यादि, ते-
एकन्यूनस्पर्षकानां संकलनसंकलनं कृत्वा, एकस्पर्षकस्य चरुपञ्चजीवप्रदेशैर्गुणयित्वा, द्वितीयस्पर्ष-
कस्य प्रथमवर्गवीर्षाणुभिर्गुणयित्वा च यावन्तो वीर्षाविभागाः प्राप्तास्ते वीर्षाविभागाः पूर्वोक्ता-
स्पर्षकसंकलनेन प्रथमस्पर्षकवीर्षाणुषु गुणितेषु यद् गुणनफलं प्राप्तं तस्मात् विशुद्धाः, कर्तव्याः
इति शेषः, 'किञ्चहियाऽत्थि जावइआ' इति, 'ते' इति पदमत्रापि सम्प्रच्यते, ते-स्पर्षकसंकलनेन
गुणितेष्वो वीर्षाविभागस्य एकन्यूनस्पर्षकानां संकलनसंकलनं कृत्वा, एकस्पर्षकस्य चरुपञ्चजीव-
प्रदेशैर्गुणयित्वा, द्वितीयस्पर्षकस्य प्रथमवर्गवीर्षाणुभिर्गुणयित्वा च यावन्तो वीर्षाविभागाः प्राप्तास्तेषु
विशुद्धेषु कृतेषु येऽवशिष्टा वीर्षाणवस्ते किञ्चिदधिकाः कृताः सन्तो यावन्तो भवन्ति, तावन्तो वीर्षा-
णवः प्रथमद्विगुणहानौ भवन्ति ।

४. यं भावः—स्पर्षकसंकलनेन प्रथमस्पर्षकवीर्षाविभागान् गुणयित्वा यो राशिः प्राप्यते सः
स्थानीयः । तत एकन्यूनस्पर्षकानां सङ्कलनसंकलनं कर्तव्यम् । ततस्तत् संकलनसंकलनमेकस्पर्ष-
कचरुपञ्चजीवप्रदेशैर्गुणनीयम् । एकस्पर्षकचरुपञ्चजीवप्रदेशैर्गुणिते सङ्कलनसङ्कलने यद् गुणनफलं
प्राप्तं तद् द्वितीयस्पर्षकप्रथमवर्गवीर्षाविभागैर्गुणनीयम् । एवं यद् गुणनफलं प्राप्तं तत् पूर्वं स्पर्षक-
संकलनेन प्रथमस्पर्षकवीर्षाविभागान् गुणयित्वा यो राशिः स्थापितस्तस्मात् विशुद्धं कर्तव्यम् । एवं

कृते यद्वशिष्टं ततः किञ्चिदधिका वीर्याविभागा यावन्तो भवन्ति तावन्तो वीर्याविभागाः प्रथम-
द्विगुणहानौ भवन्ति ।

तद्व्यासत्करूपनया चिन्त्यते-पूर्वं विवक्षितैकस्पर्धकगतवीर्याविभागबोधार्थं प्रदर्शिते 'पदमत-
वग्यगणार्थं इच्छिमकस्तु' इत्यादिगाथादिके (गाथा० १०६-१०७) तद्वृत्तौ योगस्थानादिषु स्पर्धकादीनां
या कल्पना कृता सैवात्रापि ज्ञातव्या । तत्रैकद्विगुणहानावष्टौ स्पर्धकानि कल्पितानि, अतः $१ + ८ = ९, ९ \times$
 $४ = ३६$, इति प्रथमद्विगुणहानि उत्कस्पर्धकमंकलनं षट्त्रिंशद्, प्रथमस्पर्धके एकसहस्रलक्षाणि वीर्या-
विभागाः सन्ति, अत एकसहस्रलक्षाणि $\times ३६ = षट्त्रिंशत्सहस्रलक्षाणि$ । $१ + ७ = ८, ८ \times २ = १६$, इत्येव-
मेकन्यूनस्पर्धकानां संकलनमष्टाविंशतिर्भवति, संकलनसंकलनं = गच्छ संकलनम् $\times$ (गच्छः + २) $\div ३$ ।

प्रस्तुते $(२८) \times (७ + २) \div ३ = ८४$ ।

अतः $२८ \times ९ = २५२, २५२ \div ३ = ८४$, इत्येवमेकन्यूनस्पर्धकानां संकलनसंकलनं चतुर-
शीतिर्भवति । अत्र स्पर्धकगतचयः चतुःषष्टिर्स्ति । नन्वेतत् कथं ज्ञान्ते ? इति चेद्, प्रति-
विधीयते, वर्गणावर्गो = (वर्गणासंख्या) विवक्षितद्विगुणहानौ उत्तरोत्तरवर्गणायामात्मप्रदेशानां हानिरूपो
यावान् चयस्तावता राशिना गुणनीयः, गुणकारे कृते यावद् गुणनफलं तावत्प्रमाणश्वयो विवक्षितद्विगुण-
हानेरैकस्पर्धकस्य भवति । तथाहि-प्रथमद्विगुणहानौ वर्गणायामात्मप्रदेशानां चयश्चत्वारि, अतो
वर्गणावर्गः $१६ \times ४ = ६४$, इति प्रथमद्विगुणहानेरैकस्पर्धकस्यात्मप्रदेशानां चयश्चतुःषष्टिर्भवति ।
द्वितीयद्विगुणहानौ वर्गणायामात्मप्रदेशानां चयः द्वौ, अतो वर्गणावर्गः $१६ \times २ = ३२$, इति द्वितीयद्वि-
गुणहानेरैकस्पर्धकस्यात्मप्रदेशानां चयो द्वात्रिंशद् । एवं तृतीयद्विगुणहानौ वर्गणायामा-मप्रदेशानां
चय एकः, अतो वर्गणावर्गः $१६ \times १ = १६$, इति तृतीयद्विगुणहानेरैकस्पर्धकस्यात्मप्रदेशानां चयः
षोडश । इत्येवं चतुर्थादिद्विगुणहानिष्वपि परिभाषनीयम् । वर्गणावर्गस्तु सर्वद्विगुणहानिषु षोडशैव
भवति, प्रत्येकस्पर्धके चतसृणामेव वर्गणानां कल्पितत्वात् ।

तदेवं प्रसङ्गात् चयानयनकरणं प्रदर्शितम् । इदानीं प्रस्तुतं चिन्त्यते-अत्र प्रथमद्विगुणहानौ
वीर्याणवचिन्त्यन्ते । प्रथमद्विगुणहानेरैकस्पर्धकस्य चयश्चतुःषष्टिः (६४) अस्ति । अतः $८४ \times ६४ =$
 $५३७६।५३७६ \times$ दलित्वं = १०७५२ लक्षाणि । ३६००० लक्षाणि - १०७५२ लक्षाणि = २५२४८
लक्षाणि । इत्येवं प्रथमद्विगुणहानौ सर्ववीर्याविभागाः किञ्चिदधिकानि २५२४८ लक्षाणि भवन्ति ।

तदेवं कारणेन प्रथमद्विगुणहानौ सर्ववीर्याविभागा भाविताः । अथ यदि पूर्वं 'पदमतवग्यगणार्थं
इच्छिमकस्तु' इत्यादिगाथादिके (गाथा० १०६-१०७) तद्वृत्तौ प्रथमयोगस्थानस्पर्धकवीर्याणां
स्थापनायां प्रदर्शितप्रमाणेन प्रत्येकस्पर्धकगतवीर्याणां योगः कियते तर्हापि सर्ववीर्याविभागाः किञ्चि-
दधिकानि २५२४८ लक्षाणि भवन्ति । अत्रैवं स्थापना-

स्व- धक- क्रमः	स्वर्धक- गतसर्व- बीर्याविभागाः	वर्ग- णानां क्रमः	वर्गणा- गतसर्व- बीर्याविभागाः	स्व- धक- क्रमः	स्वर्धक- गतसर्व- बीर्याविभागाः	वर्ग- णानां क्रमः	वर्गणा- गतसर्व- बीर्याविभागाः
१.	१००० लक्षाणि	१	२५६ लक्षाणि	५	३७२० लक्षाणि	१	९६० लक्षाणि
		२	२५२ लक्षाणि			२	९४० लक्षाणि
		३	२४८ लक्षाणि			३	९२० लक्षाणि
		४	२४४ लक्षाणि			४	९०० लक्षाणि
२	१८७२ लक्षाणि	१	४८० लक्षाणि	६	४०८० लक्षाणि	१	१०५६ लक्षाणि
		२	४७२ लक्षाणि			२	१०३२ लक्षाणि
		३	४६४ लक्षाणि			३	१००८ लक्षाणि
		४	४५६ लक्षाणि			४	९८४ लक्षाणि
३	२६१६ लक्षाणि	१	६७२ लक्षाणि	७	४३१२ लक्षाणि	१	११२० लक्षाणि
		२	६६० लक्षाणि			२	१०९२ लक्षाणि
		३	६४८ लक्षाणि			३	१०६४ लक्षाणि
		४	६३६ लक्षाणि			४	१०३६ लक्षाणि
४	३२३२ लक्षाणि	१	८३२ लक्षाणि	८	४४१६ लक्षाणि	१	११५२ लक्षाणि
		२	८१६ लक्षाणि			२	११२० लक्षाणि
		३	८०० लक्षाणि			३	१०८८ लक्षाणि
		४	७८४ लक्षाणि			४	१०५६ लक्षाणि

सर्वबीर्याविभागाः=२५२४८ लक्षाणि

अत्र किञ्चिदधिका बीर्याविभागाः स्वयं परिभाषनीयाः ॥११३॥११४॥११५॥

तदेवं प्रथमद्विगुणहानौ सर्वबीर्याविभागानयनार्थं करणं निर्दिष्टम् । सम्प्रति द्वितीयादिद्विगुण-
हानिषु सर्वबीर्याविभागानां संशोधनार्थं गद्यापञ्चकेन करणं प्रदर्शयति—

तावद्वा विरियाणू हवन्ति बीआहदुगुणहाणीए ।

सव्वपढमफडुस्स उ जहुत्तरं ठविअ अद्वाऽद्वा ॥११६॥

इच्छिअगुणहाणीए फडुहि सपुव्वसव्वफडुणि ।

संगुणिउं संजोइअ इच्छिअगुणहाणिफडुसंकलणं ॥११७॥ (गीतिः)

तेण गुणिअ सा ठप्पा गुणिअण सपुव्वसव्वफडुहि ।

इच्छिअगुणहाणीए इगुणफड्डाण संकलणं ॥११८॥

संकलणासंकलणा इच्छिअगुणहाणिगुणफड्डाणं ।

गुणिअ दुगेणं जोइअ गुणिउं सव्वज्जवग्गेणं ॥११९॥

इच्छिअगुणहाणीए गुणिउं फड्डचयजिअपएसेहिं ।

उप्पाए य विसोइअ ते किंचहियाऽत्थि जावइआ ॥१२०॥

(प्रे०) (१) 'तावइआ' इत्यादि, द्वितीयादिद्विगुणहानिषु वीर्याणवस्तावन्तो भवन्ति, कियन्त इत्याह—'सव्वपढम' इत्यादि, यद्योत्तरं द्विगुणहानिषु सर्वप्रथमस्पर्शकस्य, प्रथमद्विगुणहानेः प्रथमस्पर्शकस्येत्यर्थः, वीर्याणूनामर्चनार्थान् वीर्याणून् स्थापयित्वा, यद्योत्तरं द्विगुणहानिषु सर्वप्रथमस्पर्शकस्यार्चनार्थान् वीर्याणून् स्थापयित्वा इति यावत् । इदमुक्तं भवति—यावत्तेषां द्विगुणहानेः सर्ववीर्याणवो ज्ञातुमिष्यन्ते तत एकन्यूनवारं प्रथमद्विगुणहानेः प्रथमस्पर्शकस्य वीर्याविभागादधीकृत्य या संख्या प्राप्ता तां स्थापयित्वा । इति प्रथमगाथार्थः ।

(२) ततः किं कर्तव्यमित्याह—'इच्छिअगुणहाणीए फड्डेहि सपुव्वसव्वफड्डाणि संगुणिउं' संजोइअ इच्छिअगुणहाणिफड्डसंकलणं तेण गुणिअ' इति, अनन्तरोक्तस्य 'ठविअ' इति वदय 'तेण गुणिअ' इत्यनेन सह सम्बन्धः, इष्टद्विगुणहानेः—यस्या द्विगुणहानेः सर्ववीर्याविभागा ज्ञातुमिष्यन्ते तस्या द्विगुणहानेः, अग्रेऽपि इष्टद्विगुणहानेरप्येत्यर्थो ज्ञातव्यः, इष्टद्विगुणहानेः स्पर्शकैः, 'सपुव्वसव्वफड्डाणि संगुणिउं' इति, स्वस्याः इष्टद्विगुणहानेः पूर्वाणि सर्वस्पर्शकानि संगुण्य, ततः किं विधेयमित्याह—'संजोइअ इच्छिअगुणहाणिफड्डसंकलणं' इति, इष्टद्विगुणहानिस्पर्शकैः स्वपूर्वसर्वस्पर्शकेषु गुणितेषु यद् गुणनफलं प्राप्तं तेन सहेष्टद्विगुणहानिस्पर्शकसंकलनं संयोज्य । इति द्वितीयगाथार्थः ।

(३) ततः किं कार्यमित्याह—'तेण गुणिअ' इति, इष्टद्विगुणहानिस्पर्शकैः स्वपूर्वसर्वस्पर्शकानि गुणयित्वा प्राप्तगुणनफलेन सहेष्टद्विगुणहानिस्पर्शकसंकलने संयोजिते यद् योगफलं प्राप्तं तेनैकन्यूनेष्टद्विगुणहानिवारमधीकृता सर्वप्रथमस्य स्पर्शकस्य वीर्याणूनां या संख्या पूर्वं स्थापिता तां गुणयित्वा ।

'सव्वपढमफड्डस्स' इत्यतः प्रारम्भ 'तेण गुणिअ' इति यावद्विक्रूपणस्यायं सारलार्थः—इष्टद्विगुणहानिस्पर्शकैः स्वपूर्वसर्वस्पर्शकानि गुणयित्वा गुणनफलेन सहेष्टद्विगुणहानिस्पर्शकसंकलनं संयोज्य, योगफलेनैकन्यूनेष्टद्विगुणहानिवारमधीकृता सर्वप्रथमस्पर्शकवीर्याणुसंख्या गुणनीया । ततः किं विधेयमित्याह—'सा ठप्पा' इति, इष्टद्विगुणहानिस्पर्शकैः स्वपूर्वसर्वस्पर्शकानि गुणयित्वा, गुणफलेन सहेष्टद्विगुणहानिसंकलनं संयोज्य, योगफलेनैकन्यूनेष्टद्विगुणहानिवारमधीकृतसर्वप्रथमस्पर्शकवीर्या-

विभागसंख्यायां गुणितायां या संख्या प्राप्ता सा स्थापनीया । नन्वत्र स्थापनायां किं वीर्यं ? प्रति-
विधीयते, अनन्तरवक्ष्यमाणराशिरस्याः संख्याया विबुद्धः कर्तव्य इतीदानीमस्यां संख्यायां विशो-
धनादिका काऽपि प्रक्रिया न कर्तव्या, तथैव स्थापनीया । अथ स्थापिताया अस्याः संख्याया यो
राशिर्विशुद्धः कर्तव्यस्तदानयनार्थं करणमाह—‘गुणिकाणं सप्तुच्चसव्वफब्बेहि’ इति, स्वस्याः—
इष्टदिगुहानेः पूर्वैः सर्वस्पर्धकैः गुणयित्वा, किं गुणयित्वा ? इत्याह—‘इच्छिअगुणहाणीए
इगणपङ्काणं संकलणं’ इति, इष्टदिगुहानेरेक-पुनस्पर्धकानां संकलनमिष्टदिगुहानिपूर्व-सर्व-
स्पर्धकैर्गुणयित्वेत्यर्थः । इति तृतीयगाथार्थः ।

(४) ततः किं करणीयमित्याह—संकलणासंकलणा इच्छिअगुणहाणिगणफङ्काणं
गुणिअं दुगेणं’ इति, इष्टदिगुहानेरेकपुनस्पर्धकानां मङ्कलनसंकलनं द्वाभ्यां गुणयित्वा, पुनः
किं विधेयम् ? इत्याह—‘जोइअ’ इति, इष्टदिगुहाने पूर्वस्पर्धकैरिष्टदिगुहान्येकपुनस्पर्धकसंकल-
ने गुणिते प्राप्तं गुणनफलं, द्वाभ्यामिष्टदिगुहान्येकपुनस्पर्धकसंकलनसंकलने गुणिते प्राप्तं गुणन-
फलं च योजयित्वा, पुनः किं कर्तव्यम् ? इत्याह—‘गुणिअं सव्वअवग्गेण’ इति, इष्टदिगुह-
हानिपूर्वस्पर्धकैरिष्टदिगुहान्येकपुनस्पर्धकसंकलनगुणकारेण प्राप्ते गुणनफले द्वाभ्यामिष्टदिगुह-
हान्येकपुनस्पर्धकसंकलनसंकलनगुणकारेण प्राप्ते गुणनफले च संयोजिते यद् योगफलं प्राप्तं तद्
सर्वावगणे—प्रथमदिगुहानेः प्रथमस्पर्धकस्य प्रथमवगणे गुणयित्वा । इति चतुर्थगाथार्थः ।

(५) पुनः किं विधेयम् ? इत्याह—‘इच्छिअगुणहाणीए गुणिअं फङ्कअयजिअपएसेहि’
इति, अनन्तरोक्तगुणकारेण प्राप्तं गुणनफलमिष्टदिगुहानेरेकस्पर्धकस्य चरूपजीवप्रदेशैर्गुणयित्वा,
पुनः किं कर्तव्यम् ? इत्याह—‘ठप्पाए यं विसोइअ’ इति, अनन्तरोक्तगुणकारेण प्राप्तं गुणनफलं
स्थापितायाः—गाथापञ्चकस्य तृतीयगाथापूर्वार्धे ‘सा ठप्पा’ इत्यनेन या संख्या स्थापिता तस्याः
विशेष्य, ततः किम् ? इत्याह—ते किञ्चिद्याऽस्थि जावइआ’ इति, ‘तावइआ’ आदि कृत्वा ‘तेण
गुणिअं’ इत्यन्तगाथोक्तगुणकारेण प्राप्तं गुणनफलरूपायाः स्थापितायाः संख्यायाः ‘गुणिकाणं’ आदि कृत्वा
‘फङ्कअयजिअपएसेहि’ इत्यन्तगाथोक्तगुणकारेण प्राप्ते गुणनफले विशेषिते ये वीर्याणञ्चोऽवशिष्टास्ते
किञ्चिदधिका यावन्तो भवन्ति, तावन्तो वीर्याविभागा विवक्षितद्वितीयादिदिगुहानौ भवन्तीति
गाथापञ्चकस्य प्रथमगाथायाः पूर्वार्धेन सह सम्बन्धः । इति पञ्चमगाथार्थः ।

अत्रार्थं गाथापञ्चकसरलार्थः—प्रथममेकपुनैरिष्टदिगुहानिचारं सर्वप्रथमस्पर्धकवीर्याविभागा
अवीर्यकर्तव्याः । तत इष्टदिगुहानिस्पर्धकैः स्वपूर्वस्पर्धकानि गुणयित्वा, प्राप्तगुणनफलेन सहेष्टदि-
गुहानिस्पर्धकसंकलनं संयोज्य, प्राप्तयोगफलेनैकपुनैरिष्टदिगुहानिचारमधीकृताः सर्वप्रथमस्पर्धक-
वीर्याविभागा गुणनीयाः । तदनन्तरं प्राप्तगुणनफलाद् बक्ष्यमाणकरणप्राप्ते राशिर्विशोधनीयः । एवं
कृते यावती संख्या प्राप्ता किञ्चिदधिकास्तावत्प्रमाणा वीर्याविभागा इष्टद्वितीयादिदिगुहानौ भव-
न्ति । विशेषनीयराश्यानयनकरणमेवम्—इष्टदिगुहानेरेकपुनस्पर्धकसंकलनमिष्टदिगुहानिपूर्व-

सर्वस्पर्धकैर्गुणीयम् । तत इष्टद्विगुणहानिरेकन्यूनस्पर्धकसंकलनसंकलनं द्वाभ्यां गुणीयम् । ततः संकलनगुणफलस्य संकलनसंकलनगुणनफलस्य च योगो विधेयः । ततः प्राप्तं योगफलं सर्वाद्यवर्गेण गुणीयम् । ततः प्राप्तगुणनफलमिष्टद्विगुणहानिस्पर्धकस्य चरूपजीवप्रदेशैर्गुणीयम् । कृते गुणकारे यो राशिः प्राप्ते त उपयुक्तगुणनफलाद् विशेषनीयः । इति गायत्र्यञ्जकसरलार्थः ।

अथैतत्सर्वमसत्कल्पनया द्वितीयद्विगुणहानौ तृतीयद्विगुणहानौ च चिन्त्यते । तत्रादौ द्वितीयद्विगुणहानावेक-सर्वप्रथमस्पर्धके सहस्रलक्षाणि वीर्याणवः सन्ति । तेऽत्र पूर्वोक्तरीत्या सकृदेवार्थकर्तव्याः । सकृदर्थाकृताः सर्वप्रथमस्पर्धकवीर्याविभागाः पञ्चाशतलक्षाणि भवन्ति । इष्टाया द्वितीयद्विगुणहानेः स्पर्धकान्यष्टौ, एवं तस्याः पूर्वाणि सर्वस्पर्धकान्यप्यष्टौ, अतः $८ \times ८ = ६४$ । इष्टद्वितीयद्विगुणहानेष्टानां स्पर्धकानां संकलनं षट्त्रिंशद्, अतः $६४ + ३६ = १००$ । इदानीमेकशतेन पञ्चाशतलक्षाणि वीर्याविभागा गुणीयाः, अतः ५०० लक्षाणि $\times १०० = ५००००$ लक्षाणि । एभ्यो निम्नकरणप्राप्ता संख्या विशेषनीया । तद्यथा—एकन्यूनस्पर्धकसंकलनमष्टात्रिंशतिः, इष्टद्वितीयद्विगुणहानि पूर्वस्पर्धकान्यष्टौ, अतः $२८ \times ८ = २२४$ । इष्टद्वितीयद्विगुणहानिरेकन्यूनस्पर्धकानां संकलनसंकलनं चतुरशीतिः, अतः $८४ \times २ = १६८$ । अथ संकलनगुणफलस्य संकलनसंकलनगुणफलस्य च योगो विधेयः, अतः $२२४ + १६८ = ३९२$ । सर्वाद्यवर्गः एकलक्षम्, अतः $३९२ \times$ एकलक्षम् $= ३९२$ लक्षाणि । इष्टद्वितीयद्विगुणहानिरेकस्पर्धकस्य चरूपजीवप्रदेशा द्वित्रिंशद्, अतः ३९२ लक्षाणि $\times ३२ = १२५४४$ लक्षाणि । एषा संख्या पञ्चाशत्सहस्रलक्षेभ्यो विशेषनीया, अतः ५०००० लक्षाणि— १२५४४ लक्षाणि $= ३७४५६$ लक्षाणि । इत्येवं द्वितीयद्विगुणहानौ सर्ववीर्याविभागाः किञ्चिदधिकानि ३७४५६ लक्षाणि सन्ति ।

यथाऽत्रासत्कल्पनयां करणेन द्वितीयद्विगुणहानौ सर्ववीर्याविभागाः किञ्चिदधिकानि ३७-४५६ लक्षाणि भवन्ति, तथैव प्रत्येकवर्गणायां प्रत्येकात्मप्रदेशे वर्तमानानां वीर्याविभागानां स्थानां कृत्वा तदनुसारेण सर्ववीर्याविभागानां योगः क्रियते तदाऽपि तावन्त एव भवन्ति । तद्यथा—

स्पर्धक-वर्गणा-	वर्गणागत-	प्रत्यात्मप्रदेशे-	वर्गणागतसर्व-	स्पर्धकमतसर्व- ...
क्रमः	क्रमः	जीवप्रदेशाः	वीर्याविभागः	वीर्याविभागः
१.	१	१२८	नवलक्षाणि	११५२ लक्षाणि
	२	१२६	एकाधिकनवलक्षाणि	११३४ लक्षाणि
	३	१२४	द्व्यधिकनवलक्षाणि	१११६ लक्षाणि
	४	१२२	त्र्यधिकनवलक्षाणि	१०९८ लक्षाणि
२.	१	१२०	दशलक्षाणि	१२०० लक्षाणि
	२	११८	एकाधिकदशलक्षाणि	११८० लक्षाणि

४५०० लक्षाणि

४६८० लक्षाणि

	३	११६	द्वयधिकदशलक्षानि	११६० लक्षानि	
	४	११४	अधिकदशलक्षानि	११४० लक्षानि	
३.	१	११२	एकादशलक्षानि	१२३२ लक्षानि	४७९६ लक्षानि
	२	११०	एकाधिकैकादशलक्षानि	१२१० लक्षानि	
	३	१०८	द्वयधिकैकादशलक्षानि	११८८ लक्षानि	
	४	१०६	अधिकैकादशलक्षानि	११६६ लक्षानि	
४.	१	१०४	द्वादशलक्षानि	१२४८ लक्षानि	४८४८ लक्षानि
	२	१०२	एकाधिकद्वादशलक्षानि	१२२४ लक्षानि	
	३	१००	द्वयधिकद्वादशलक्षानि	१२०० लक्षानि	
	४	९८	अधिकद्वादशलक्षानि	११७६ लक्षानि	
५.	१	९६	त्रयोदशलक्षानि	१२४८ लक्षानि	४८३६ लक्षानि
	२	९४	एकाधिकत्रयोदशलक्षानि	१२२२ लक्षानि	
	३	९२	द्वयधिकत्रयोदशलक्षानि	११९६ लक्षानि	
	४	९०	अधिकत्रयोदशलक्षानि	११७० लक्षानि	
६.	१	८८	चतुर्दशलक्षानि	१२३२ लक्षानि	४७६० लक्षानि
	२	८६	एकाधिकचतुर्दशलक्षानि	१२०४ लक्षानि	
	३	८४	द्वयधिकचतुर्दशलक्षानि	११७६ लक्षानि	
	४	८२	अधिकचतुर्दशलक्षानि	११४८ लक्षानि	
७.	१	८०	पञ्चदशलक्षानि	१२०० लक्षानि	४६२० लक्षानि
	२	७८	एकाधिकपञ्चदशलक्षानि	११७० लक्षानि	
	३	७६	द्वयधिकपञ्चदशलक्षानि	११४० लक्षानि	
	४	७४	अधिकपञ्चदशलक्षानि	१११० लक्षानि	
८.	१	७२	षोडशलक्षानि	११५२ लक्षानि	४४१६ लक्षानि
	२	७०	एकाधिकषोडशलक्षानि	११२० लक्षानि	
	३	६८	द्वयधिकषोडशलक्षानि	१०८८ लक्षानि	
	४	६६	अधिकषोडशलक्षानि	१०५६ लक्षानि	

=३७४५६ लक्षानि

अत्र द्विगुणहानिगतसर्वबीर्वाविभागा अनन्तरोक्तसंख्याक्रम्यो बीर्वाविभागेभ्यः किञ्चि-

दक्षिण विज्ञेयाः । तत्तत्स्पर्शकस्य प्रथमवर्गणात् उत्तरोत्तरवर्गणायां वीर्याविभागानामेकैकेना-
विख्यात्, प्रस्तुतगणितप्रक्रियायां वीर्याविभागानां प्रथमवर्गणापेक्षया विवक्षितत्वाच्च ।

अथ तृतीयद्विगुणहानौ सर्ववीर्याविभागाभिन्यन्ते—अत्र सर्वप्रथमस्पर्शकगताः सहस्रलक्षानि
वीर्याणि नो द्विर्धीकर्तव्याः । अत एरन्यूनैद्विगुणहानि वारमर्षीकृताः सर्वप्रथमस्पर्शकवीर्याविभागाः
सार्धद्विशतलक्षानि । इष्टायास्तेतीयद्विगुणहानेः स्पर्शकान्यष्टौ, एवं तस्याः पूर्वाणि सर्वस्पर्शकानि
षोडश, अतः $१६ \times ८ = १२८$ । इष्टतृतीयद्विगुणहानेरष्टस्पर्शकानां संकलनं षट्त्रिंशद्, अतः
 $१२८ + ३६ = १६४$ । सम्प्रति चतुःषष्ट्यधिकशतेन सार्धद्विशतलक्षानि वीर्याविभागा गुण-
नीयाः, अतः २५० लक्षानि $\times १६४ = ४१०००$ लक्षानि । एभ्योऽधस्तनकरणागता
संख्या विशोधनीया । तद्यथा—एरन्यूनस्पर्शकसंकलनमष्टाविंशतिः, इष्टतृतीयद्विगुणहानेः
पूर्वाणि सर्वस्पर्शकानि षोडश, अतः $२८ \times १६ = ४४८$ । इष्टतृतीयद्विगुणहानेरन्यूनस्पर्शकानां
संकलनसंकलनं चतुरशीतिः, अतः $८४ \times २ = १६८$ । अथ संकलनगुणनफलस्य संकलनसंकलन-
गुणनफलस्य च योगो विधेयः, अतः $४४८ + १६८ = ६१६$ । सर्वाधर्वा एकलक्षम्, अतः $६१६ \times$
 १ एकलक्षम् $= ६१६$ लक्षानि । इष्टतृतीयद्विगुणहानेरकस्पर्शकस्य चरूपजीवप्रदेशः षोडश, अतः
 ६१६ लक्षानि $\times १६ = ९८५६$ लक्षानि । एषा संख्या ४१००० लक्षेभ्यो विशोधनीया,
अतः ४१००० लक्षानि $- ९८५६$ लक्षानि $= ३११४४$ लक्षानि । इत्येवं तृतीयद्विगुणहानौ सर्व-
वीर्याविभागाः किञ्चिदधिकानि ३११४४ लक्षानि । अत्रेयं स्थापना—

स्पर्शक- क्रमः	वर्गणा- क्रमः	वर्गणागत- जीवप्रदेशः	प्रत्यात्मप्रदेशे वीर्याविभागाः	वर्गणागत- वीर्याविभागाः	स्पर्शकगत- वीर्याविभागाः
१.	१	६४	सप्तदशलक्षानि	१०८८ लक्षानि	४२५० लक्षानि
	२	६३	एकाधिकसप्तदशलक्षानि	१०७१ लक्षानि	
	३	६२	द्व्यधिकसप्तदशलक्षानि	१०५४ लक्षानि	
	४	६१	त्र्यधिकसप्तदशलक्षानि	१०३७ लक्षानि	
२.	१	६०	अष्टदशलक्षानि	१०८० लक्षानि	४२१२ लक्षानि
	२	५९	एकाधिकाष्टदशलक्षानि	१०६३ लक्षानि	
	३	५८	द्व्यधिकाष्टदशलक्षानि	१०४६ लक्षानि	
	४	५७	त्र्यधिकाष्टदशलक्षानि	१०२९ लक्षानि	
३.	१	५६	नवदशलक्षानि	१०६४ लक्षानि	४१४२ लक्षानि
	२	५५	एकाधिकनवदशलक्षानि	१०४७ लक्षानि	
	३	५४	द्व्यधिकनवदशलक्षानि	१०२९ लक्षानि	
	४	५३	त्र्यधिकनवदशलक्षानि	१००७ लक्षानि	

४.	१	५२	विंशतिलक्षणि	१०४० लक्षणि	४०४० लक्षणि
	२	५१	एकाधिकविंशतिलक्षणि	१०२० लक्षणि	
	३	५०	द्व्यधिकविंशतिलक्षणि	१००० लक्षणि	
	४	४९	त्र्यधिकविंशतिलक्षणि	९८० लक्षणि	
५.	१	४८	एकविंशतिलक्षणि	१००८ लक्षणि	३९०६ लक्षणि
	२	४७	एकाधिकैकविंशतिलक्षणि	९८७ लक्षणि	
	३	४६	द्व्यधिकैकविंशतिलक्षणि	९६६ लक्षणि	
	४	४५	त्र्यधिकैकविंशतिलक्षणि	९४५ लक्षणि	
६.	१	४४	द्वाविंशतिलक्षणि	९६८ लक्षणि	३७४० लक्षणि
	२	४३	एकाधिकद्वाविंशतिलक्षणि	९४६ लक्षणि	
	३	४२	द्व्यधिकद्वाविंशतिलक्षणि	९२४ लक्षणि	
	४	४१	त्र्यधिकद्वाविंशतिलक्षणि	९०२ लक्षणि	
७.	१	४०	त्रयोविंशतिलक्षणि	९२० लक्षणि	३५४२ लक्षणि
	२	३९	एकाधिकत्रयोविंशतिलक्षणि	८९७ लक्षणि	
	३	३८	द्व्यधिकत्रयोविंशतिलक्षणि	८७४ लक्षणि	
	४	३७	त्र्यधिकत्रयोविंशतिलक्षणि	८५१ लक्षणि	
८.	१	३६	चतुर्विंशतिलक्षणि	८६४ लक्षणि	३३१२ लक्षणि
	२	३५	एकाधिकचतुर्विंशतिलक्षणि	८४० लक्षणि	
	३	३४	द्व्यधिकचतुर्विंशतिलक्षणि	८१६ लक्षणि	
	४	३३	त्र्यधिकचतुर्विंशतिलक्षणि	७९२ लक्षणि	

३११४४ लक्षणि

अत्र वीर्याविभागाणामाधिक्यं स्वयमेव विज्ञेयम् ॥११६॥११७॥११८॥११९॥१२०॥

तदेवम् “अद्विकृत्तं पञ्चगार्ह” इत्यादिगणारां (गाथा० ८३)स्पर्षकादीन्याभित्य प्रतिज्ञात-
स्थानद्वारप्ररूपणा सम्पादिता, तस्यामेव गाथायां जीवानाभित्य स्थानद्वारप्ररूपणा सर्वपञ्चात्
करिष्यते इति प्रतिज्ञातम्, अतः सम्प्रति क्रमगतां वृद्धिप्ररूपणां चिकीर्षाद—

चउहाऽत्थि वड्ढिद्दाणी असंखसंखगुणभागभेएहिं ।

कालोऽत्थि लहू समयो चउण्हमवि वड्ढिद्दाणीणं ॥१२१॥

जेट्ठो भिन्नमुहुत्तं होइ असंखगुणवड्ढिद्दाणीणं ।

आवलिआऽसंखसो सेऽण ति वड्ढिद्दाणीणं ॥१२२॥

(प्र०) 'चउहाऽन्धि' इत्यादि, 'योगस्थानानाम्' इति गम्यते, योगस्थानरूपगणाः प्रकान्तत्वाद्, योगस्थानानां बुद्धिहानी प्रत्येकं चतुर्धा भवतः, कथमित्याह—'असंख्यसंख्यगुण-भागाभेदहि' इति, गुणशब्दस्य भागशब्दस्य च पृथक् पृथक् संख्यामख्यशब्दाभ्यां परतो योजनात् संख्यातगुणमख्यतगुणमख्यानभागासख्यातभागरूपचतुर्मेदः, अर्थात् संख्यातगुणा, असंख्यातगुणा, संख्यातभागाऽसंख्यातभागा चेति चतस्रो बुद्धयश्चतस्रो हानयश्च भवन्ति ।

अग्रेयं भावना—जीवानां योगप्रवृत्त्यनुसारेण योगो वर्धते हीयते च, अतो योगस्थानानि विभिन्नानि भवन्ति । योगस्थानानि पूर्वममयापेक्षया कदाचिद् योगवृद्धयनुसारेण वर्धन्ते, कदाचिद् योगहान्यनुसारेण हीयन्ते । अर्थाज्जीवः कदाचित् पूर्वसमये यस्मिन् योगस्थाने वर्तते, तस्मिन् यावन्तो वीर्याविभागास्तदपेक्षया तदव्यवहितोत्तरममये योगवृद्धया यस्मिन् योगस्थानेऽ-विका वीर्याविभागास्तस्मिन् योगस्थाने गच्छति, कदाचिच्च योगहान्या यस्मिन् योगस्थाने स्तोका वीर्याविभागास्तस्मिन् योगस्थाने गच्छति । तत्र जीवो यदा पूर्वममयापेक्षया तदव्यवहितोत्तरममये योगवृद्धयाऽसंख्यभागवृद्धवीर्याविभागेऽन्यस्मिन् योगस्थाने गच्छति तदाऽसंख्यभागा बुद्धिर्भवति, यदा संख्यातभागवृद्धवीर्याविभागेऽन्यस्मिन् योगस्थाने गच्छति तदा संख्यातभागा बुद्धिर्भवति, यदा संख्यातगुणवृद्धवीर्याविभागेऽन्यस्मिन् योगस्थाने गच्छति तदा संख्यातगुणा बुद्धिर्भवति, यदाऽसंख्यातगुणवृद्धवीर्याविभागेऽन्यस्मिन् योगस्थाने गच्छति तदाऽसंख्यातगुणा बुद्धिर्भवति । एवं यदा पूर्वसमयापेक्षया तदव्यवहितोत्तरममये योगहान्याऽसंख्यातभागहीनवीर्याविभागेऽन्यस्मिन् योगस्थाने गच्छति तदाऽसंख्यातभागा हानिर्भवति । एवं संख्यातभागान्यादिप्रापि वक्तव्यम् ।

अथ चतुर्विधा बुद्धयो हानयश्च प्रत्येकं सततं क्रियत्कालं यावत् प्रवर्तन्ते इति पर्ययुयोर्ग समाधातुं तासां प्रत्येकं कालमाह—'कालोऽन्धि' इत्यादि, चतसृणां बुद्धीनां चतसृणां हानीनाञ्च प्रत्येकं अथन्यकाल एकममयोऽस्ति । 'जेहो भिन्नमुहृत्' इत्यादि, अमख्यगुणवृद्धेरसंख्यगुण-हानेशोत्कृष्टः कालः 'अन्तमुहृत्' भवति । 'आवलिआऽसंख्यसो' इत्यादि, शेषाणां तिसृणां बुद्धीनां हानीनाञ्च प्रत्येकमुत्कृष्टकालः आवलिकाऽसंख्यातभागो भवति । अथ आचः—जीवो यदि तथाविचरीवरीर्यान्तरायक्षयोपशमभावतः प्रतिममय पूर्वपूर्वमयापेक्षयोत्तरोत्तरममयेऽसंख्येयगुण-वृद्धवीर्याविभागेऽन्यस्मिन्नन्यस्मिन् योगस्थाने गच्छति तदोत्कृष्टतोऽन्तमुहृत्कालं यावदेव गच्छति । तदनन्तरमवश्यं तस्य जीवस्यासंख्यगुणा बुद्धिर्निवर्तते । एवमसंख्यगुणहान्यादयोऽपि स्वकालं यावत् प्रवृत्त्याऽवश्यं निवर्तन्ते ॥१२१॥१२२॥

तदेवमेषवो बुद्धिहानी प्रत्येकं चतुर्धेति प्रतिपादितम् । इदानीं चतुःषामविकादियोगस्था-नेषु बुद्धिहान्योः प्रत्येकं क्रियन्तो भेदा भवन्तीति प्रतिपादयन्माह—

हेट्टिमचउसमयुवरिमदुतिसमयेसु चउवडिडहाणीओ ।

उवरिमचउसमयेसु दो एगा सेससमयेसु ॥१२३॥

सम् (१०२४) । अचरतनोपरितनानि चतुःसामयिकानि योगस्थानानि दिनवत्पथिकैकशतोत्तराष्टसहस्राणि (८१९२) । त्रिसामयिकानि योगस्थानानि द्वासप्तत्यधिकैकशतसहस्रोत्तरलक्षम् (१३१०७२) । द्विसामयिकानि योगस्थानानि द्विपञ्चाशदधिकैकशतसहस्रोत्तरलक्षम् (२०९७१५२) । अग्रेऽन्यद्व्युत्तररूपेऽष्टसामयिकानि योगस्थानानि सर्वस्तोकानि वक्ष्यतीत्यत्र चत्वारि कल्पितानि । एां पूर्वोत्तरवर्तिसप्तसामयिकादियोगस्थानान्युत्तरोत्तरमनुक्रमेणासंख्येयगुणानि वक्ष्यतीत्यष्टगुणानि चतुर्गुणानि षोडशगुणानि च कल्पितानि । अत्र स्थापनैवम्—

स्थितिसमयाः—	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
योगस्थानसंख्या—	८१९२	१०२४	२५६	३२	४	३२	२५६	१०२४	८१९२

अचन्ययोगस्थाने, अर्थादचरतनेषु चतुःसामयिकेषु दिनवत्पथिकैकशतोत्तराष्टसहस्रेषु योगस्थानेषु यत् प्रथमं योगस्थानं तस्मिन् अष्टलक्षाणि वीर्याविभागाः कल्प्यन्ते । तदनन्तरं द्वितीययोगस्थानादारभ्योपरितनानां त्रिसामयिकयोगस्थानानामन्तिमयोगस्थानं यावद्, अर्थाद्द्विषोडशसहस्रेषु योगस्थानेषु प्रथमं योगस्थानं तस्मिन् अष्टलक्षाणि वीर्याविभागानां बुद्धिः कल्प्यते । एवं प्रतियोगस्थानमेकलक्षवीर्याविभागानां बुद्ध्या स्वस्वजन्ययोगस्थानापेक्षया यस्मिन् योगस्थाने सार्धगुणा वीर्याविभागा भवन्ति तत्पूर्वेषु सर्वयोगस्थानेष्वसंख्यातभागवीर्याविभागा वर्धन्ते, अर्थाद् वीर्याविभागानामसंख्यातभागा बुद्धिर्भवति, यस्मिन् योगस्थाने द्विगुणा वीर्याविभागा भवन्ति तत्पूर्वेषु यस्मिन् योगस्थाने सार्धगुणा वीर्याविभागा भवन्ति तद् योगस्थानं यावद् सर्वयोगस्थानेषु वीर्याविभागानां संख्यातभागा बुद्धिर्भवति, यस्मिन् योगस्थाने त्रिगुणा वीर्याविभागा भवन्ति तत्पूर्वेषु यस्मिन् योगस्थाने सार्धगुणा वीर्याविभागा भवन्ति तद् योगस्थानं यावद् सर्वयोगस्थानेषु वीर्याविभागानां संख्यातभागा बुद्धिर्भवति, यस्मिन् योगस्थाने चतुर्गुणा वीर्याविभागा भवन्ति तत्पूर्वेषु यस्मिन् योगस्थाने द्विगुणा वीर्याविभागा भवन्ति तद् योगस्थानं यावद् सर्वयोगस्थानेषु वीर्याविभागानां संख्यातभागा बुद्धिर्भवति, यस्मिन् योगस्थाने चतुर्गुणा बुद्धिर्भवति तत्रोत्तराष्टसहस्रेषु योगस्थानेषु सर्वेषु योगस्थानेषु वीर्याविभागानामसंख्यातभागा बुद्धिर्भवतीति कल्प्यते ।

अथोपपत्तासत्कल्पनयाऽवस्तनचतुःसामयिकयोगस्थानेषु चतस्रो बुद्धयश्चतस्रो हानयश्चोपपाद्यन्ते—अचन्ययोगस्थानेऽष्टलक्षवीर्याविभागाः सन्तीति यत्र द्वादशलक्षवीर्याविभागा भवेयुस्तत्र सार्धगुणा बुद्धिर्भवेत् । अचन्ययोगस्थानं विहाय चतुर्थे योगस्थाने वीर्याविभागा द्वादशलक्षाणि भवन्तीति अचन्ययोगस्थानानन्तरविप्रागस्थानेषु अचन्ययोगस्थानापेक्षया वीर्याविभागानामसंख्यातभागा बुद्धिर्भवति । यत्र षोडशलक्षवीर्याविभागा भवेयुस्तत्र द्विगुणा बुद्धिर्भवेत् । अचन्ययोगस्थानं विहायऽष्टमयोगस्थाने वीर्याविभागा षोडशलक्षाणि भवन्तीति चतुर्थयोगस्थानादारभ्य सप्तमयोगस्थानं यावद् चतुर्षु योगस्थानेषु संख्यातभागा बुद्धिर्भवति । यत्र द्वात्रिंशलक्षवीर्याविभागा भवेयुस्तत्र चतुर्गुणा बुद्धिर्भवेत् । अचन्ययोगस्थानं विहाय चतुर्विंशतिरमे योगस्थाने वीर्याविभागा द्वात्रिंशलक्षाणि भवन्तीत्यष्टमयोगस्थानादारभ्य अष्टोविंशतितमयोगस्थानं यावद् षोडशयोग-

स्थानेषु संख्यातगुणा वृद्धिर्भवति । चतुर्विंशतितमयोगस्थानादारभ्य एकनवत्यधिकैकशतोत्तराष्ट-
सहस्रतमं चरमं योगस्थानं यावत् सर्वयोगस्थानेषु असंख्यातगुणा वृद्धिर्भवति । इत्येवमवस्थानेषु
चतुःसामयिकेषु योगस्थानेषु चतुर्विधा वृद्धिश्छिन्तिता । एवं वैपरीत्येनोत्कृष्टयोगस्थानात् प्रारभ्य
अवन्ययोगस्थानं यावत् चतुर्विधा हानिरपि परिभाषनीया ।

अवस्तनपञ्चसामयिकयोगस्थानेभ्यः प्रभृत्युपरितनपञ्चसामयिकयोगस्थानानि यावदसंख्य-
मागैव वृद्धिर्भवति । तथा—“अवस्तनचतुःसामयिकवचनयोगस्थानेषु लक्षाणि वीर्याविभागाः
कल्प्यन्ते । तदनन्तरं द्वितीययोगस्थानादारभ्योपरितनानां त्रिसामयिकानामन्तिमयोगस्थानं यावद-
नुक्रमेणैकैकशरीर्याविभागानां वृद्धिः कल्प्यते” इति प्रागुक्तम् । अतोऽनुक्रमेणैकैकलक्षवीर्यावि-
भागवृद्ध्याऽधस्तनपञ्चसामयिकवचनयोगस्थाने द्विशताधिकसहस्र (८२००) लक्षाणि वीर्या-
विभागा जाताः । अतो यत्र त्रिशताधिकद्वादशमहस्र (१२३००) लक्षाणि वीर्याविभागा भवेयुस्तत्र
संख्यातभागा वृद्धिर्भवेत् । अवस्तनचतुःसामयिकवचनयोगस्थानाद् द्विनवत्यधिकद्विशतोत्तर-
द्वादशसहस्र (१२३९२) तमे योगस्थाने त्रिशताधिकद्वादशमहस्र (१२३००) लक्षाणि वीर्या-
विभागा भवन्ति । अत्रेदमवधेयम्—सर्ववचनयोगस्थानाद् यदनन्तरं योगस्थानं तदत्र प्रथमं गणनीयम् ।
तदन्तरमनुक्रमेण द्वितीयादीनि योगस्थानानि ज्ञातव्यानि । एवमेवोपरितनेषु चतुःसामयिकादि-
योगस्थानेष्वपि प्रत्येकं स्वस्ववचनयोगस्थानादनन्तरं योगस्थानं प्रथमं, तदनन्तरमनुक्रमेण द्विती-
यादीनि योगस्थानानि ज्ञेयानि । अवस्तनपञ्चसामयिकयोगस्थानेषु तावत्तृतीयं योग-
स्थानं न प्राप्यते, अवस्तनचतुःसामयिकवचनयोगस्थानादधस्तनपञ्चसामयिकान्तिमं योग-
स्थानं पञ्चदशाधिकद्विशतोत्तरनवसहस्र (९२१५) तमं ज्ञेयम् । एवमवस्तनषट्सामयिकयोगस्था-
नेभ्यः प्रभृति उपरितनपञ्चसामयिकयोगस्थानानि यावत् तावत्तृतीयं योगस्थानं न प्राप्यते, अवस्तन-
षट्सामयिकचरमयोगस्थानं यावत् सर्वयोगस्थानानां द्वासप्तत्यधिकचतुःशतोत्तरनवसहस्र (९४७२)-
मात्रत्वाद्, अवस्तनसप्तसामयिकचरमयोगस्थानं यावत् सर्वयोगस्थानानां चतुरधिकपञ्चशतोत्तरनव-
सहस्र (९५०४) मात्रत्वाद्, षष्टसामयिकचरमयोगस्थानं यावत् सर्वयोगस्थानानामष्टाधिकपञ्चशतो-
त्तरनवसहस्र (९५०८) मात्रत्वाद्, उपरितनसप्तसामयिकचरमयोगस्थानं यावत् सर्वयोगस्थानानां
चत्वारिंशदधिकपञ्चशतोत्तरनवसहस्र (९५४०) मात्रत्वाद्, उपरितनषट्सामयिकचरमयोगस्थानं
यावत् सर्वयोगस्थानानां षण्णवत्यधिकमत्तशतोत्तरनवसहस्र (९७९६) मात्रत्वाद्, उपरितनपञ्च-
सामयिकचरमयोगस्थानं यावत् सर्वयोगस्थानानां विंशत्यधिकसहस्रतोत्तरदशसहस्र (१०८२०)
मात्रत्वाद् । इत्येवमवस्तनपञ्चसामयिकयोगस्थानेभ्यः प्रभृति उपरितनपञ्चसामयिकयोगस्थानानि
यावदधस्तनपञ्चसामयिकवचनयोगस्थानगतवीर्याविभागापेक्षयाऽपि वीर्याविभागाः सार्वशुभा न
भवन्ति, अतः स्वस्ववचनयोगस्थानगतवीर्याविभागपेक्षया तु सुतरां न भवन्ति । ततश्च यदि संख्यात-
भागा वृद्धिरपि न भवति तर्हि संख्यातगुणाया असंख्यातगुणायाश्च वृद्धेस्तु वार्ताऽपि का ? । अतोऽ-

चस्तनपञ्चसामयिकयोगस्थानेभ्यः प्रभृति उपरितनपञ्चसामयिकयोगस्थानानि यावदसंख्यातमाग-
बुद्धिरेव भवति ।

अथोपरितनचतुःसामयिकयोगस्थानेषु अमंख्यातमागा संख्यातमागा च बुद्धिचिन्त्यते-
स्वजघन्ययोगस्थानेऽष्टाविंशत्यधिकाऽशतोत्तरदशसहस्र (१०८२८) लक्षवीर्याविभागाः सन्ति । अतः
स्वजघन्ययोगस्थानात् चतुर्दशाधिकचतुःशतोत्तरपञ्चसहस्रतमे (५४१४) योगस्थाने वीर्याविभागाः
सार्धगुणा भवन्ति । अतः स्वजघन्ययोगस्थानापेक्षया स्वत्रयोदशाधिकचतुःशतोत्तरपञ्चसहस्रतमं
(५४१३) योगस्थानं यावदसंख्यातमागा बुद्धिर्भवति । स्वचतुर्दशाधिकचतुःशतोत्तरपञ्चसहस्रतमाद्
योगस्थानादारभ्य स्वान्तिमयोगस्थानं यावत् संख्यातमागा बुद्धिर्भवति । क्वापि वीर्याविभागा
दिगुणा न भवन्तीति संख्यातगुणाऽसंख्यातगुणा च बुद्धिर्न भवति ।

अथोपरितनत्रिसामयिकयोगस्थानेषु चतुर्विधा बुद्धिर्निरागते-स्वजघन्ययोगस्थाने विंशत्य-
धिकैकोनविंशतिमहस्र (१९०२०) लक्षवीर्याविभागाः सन्ति । अतः स्वजघन्ययोगस्थानात् नवा-
धिकपञ्चशतोत्तरनवमहस्र (९५०९) तमं योगस्थानं यावदसंख्यातमागा बुद्धिर्भवति । एवं विंशत्य-
धिकैकोनविंशतिमहस्र (१९०२०) तमे योगस्थाने वीर्याविभागा दिगुणा भवन्ति । अतो दशाधिक-
पञ्चशतोत्तरनवसहस्र (९५१०) तमयोगस्थानादारभ्यैकोनविंशत्यधिकैकोनविंशतिमहस्रतमं (१९०-
१९) योगस्थानं यावत् संख्यातमागा बुद्धिर्भवति । षट्पञ्चमसप्तपञ्चाशत्सहस्र (५७०६०)
तमे योगस्थाने वीर्याविभागाश्चतुर्गुणा भवन्ति । अतो विंशत्याधिकैकोनविंशतिसहस्र (१९०२०)
तमयोगस्थानादारभ्य नवपञ्चाशदधिकमसप्तपञ्चाशत्सहस्र (५७०५९) तमं योगस्थानं यावत् संख्या-
तगुणा बुद्धिर्भवति । ततश्चरमयोगस्थानं यावदसंख्यगुणा बुद्धिर्भवति ।

अथोपरितनद्विसामयिकयोगस्थानेषु चतुर्विधा बुद्धिचिन्त्यते-स्वजघन्ययोगस्थाने दिनवत्यधिक-
सार्धशतमहस्र (१५००९२) लक्षवीर्याविभागाः सन्ति । अतः स्वजघन्ययोगस्थानात् षट्चत्वारिंशदधिक-
पञ्चसप्ततिमहस्र (७५०४६) तमे योगस्थाने वीर्याविभागाः सार्धगुणा भवन्ति । अतः स्वजघन्य-
योगस्थानात् पञ्चचत्वारिंशदधिकपञ्चसप्ततिसहस्र (७५०४५) तमं योगस्थानं यावदसंख्यातमाग-
बुद्धिर्भवति । दिनवत्यधिकमार्धलक्ष (१५००९२) तमे योगस्थाने वीर्याविभागा दिगुणा भवन्ति ।
अतः षट्चत्वारिंशदधिकपञ्चसप्ततिसहस्र (७५०४६) तमयोगस्थानादारभ्यैकनवत्यधिकसार्धलक्ष-
(१५००९१) तमं योगस्थानं यावत् संख्यातमागा बुद्धिर्भवति । षट्मसत्यधिकद्विशतोत्तरसार्धचतु-
र्लक्ष (४५०२७६) तमे योगस्थाने वीर्याविभागाश्चतुर्गुणा भवन्ति । अतो दिनवत्यधिकसार्धलक्ष-
(१५००९२) तमाद् योगस्थानादारभ्य पञ्चसप्तत्यधिकद्विशतोत्तरसार्धचतुर्लक्ष (४५०२७५) तमं
योगस्थानं यावत् संख्यातगुणा बुद्धिर्भवति । ततोऽन्तिमयोगस्थानं यावदसंख्यगुणा बुद्धिर्भवति । अनेदं
ध्येयम्-अस्यां गाथायां प्रकृता तत्रान्तराऽऽदित्य कृता, स्वतन्त्रमाश्रित्य स्वयं परिभाषनीया ॥१२३॥

- इदानीं गाथाद्विकेन चतसृणां वृद्धीनां चतसृणां हानीनाञ्च प्रत्येकं कालस्याल्पबहुत्वमाह—

संवत्थोवो कालो अत्थि असंखंसवड्ढिहाणीणं ।

ताउ असंखेज्जगुणो संखंसवड्ढिहाणीणं ॥ १२४ ॥ (गोतिः)

तत्तो हवेज्ज कमसो संखअसंखगुणवड्ढिहाणीणं ।

ताओ विसेसअहियो चउण्हमवि वड्ढिहाणीणं ॥ १२५ ॥

(प्रे०) 'संवत्थोवो' इत्यादि, असंख्यातमागाया वृद्धेहानेश्च कालः सर्वस्तोकः, आवलिका-
ऽसंख्यातभागमात्रत्वात् । परस्परं च तुल्यः । 'ताउ असंखेज्जगुणो' इत्यादि, असंख्यातभाग-
वृद्धिहानिकालतः संख्यातमागाया वृद्धेहानेश्च कालोऽसंख्यगुणः, असंख्यातभागवृद्धिहान्योरावलिका-
ऽसंख्यातभागकालतः संख्यातभागवृद्धिहान्योरावलिकाऽसंख्यातभागकालस्यासंख्यगुणत्वाद् । 'तत्तो
हवेज्ज' इत्यादि, पूर्वगाथातः 'असंखेज्जगुणो' इति पदमत्रानुवर्तते, ततोऽनुक्रमेण संख्यातगुणवृद्धि-
हान्योरासंख्यातगुणवृद्धिहान्योश्च कालोऽसंख्येयगुणः । अत्रायं भावः—संख्यातभागवृद्धिहानिकालतः
संख्यातगुणाया वृद्धेहानेश्च कालः असंख्यातगुणः परस्परं च तुल्यः, अत्र हेतुः पूर्वोक्तवद् ज्ञातव्यः ।
संख्यातगुणवृद्धिहानिकालतोऽसंख्यातगुणाया वृद्धेहानेश्च कालोऽसंख्यातगुणः, अन्तर्मुहूर्त्तप्रमाण-
त्वाद्, अत्रायं विशेषः—असंख्यगुणहानिकालतोऽसंख्येयगुणवृद्धिकालो विशेषाधिकः । एवमग्रेऽपि
समुदितहानिकालतः समुदितवृद्धिकालो विशेषाधिको भवति 'ताओ विसेसअहियो' इत्यादि,
असंख्यातगुणवृद्धिहानिकालतश्चतसृणां वृद्धीनां समुदितकालः चतसृणां हानीनां समुदितः कालो वा
विशेषाधिकः । अत्रासंख्यातमागादीनां त्रिवृद्धीनां त्रिहानीनां च समुदितः कालो वृद्धः, स चाव-
लिकाऽसंख्यातभागमात्र इति चतसृणां वृद्धीनां चतसृणां हानीनां वा समुदितः काल आवलिका-
ऽसंख्यमागाधिकान्तर्मुहूर्त्तप्रमाणो जातः, स चाऽसंख्यगुणवृद्धिहान्योरन्तर्मुहूर्त्तकालतो विशेषाधिक
एव ॥ १२४ । १२५ ॥

तदेवं गता वृद्धिप्ररूपणा । सम्प्रति जीवाः केषु योगस्थानेषु सततं कियत्कालं यावदवतिष्ठन्ते
इति ममयप्ररूपणां चिकीर्षुर्गाथादिक्रमाह—

उक्कोसा चउसमया पज्जत्तसुहमणिगोअजीवस्स ।

लहुजोगटाणाओ सेढिअसंखंसमेत्ताणि ॥ १२६ ॥

ताउ हवेज्ज कमा जा समयाऽट्ट तओ य जा दुवे समया ।

होइ जहण्णा समयं सव्वाइं जोगटाणाइं ॥ १२७ ॥

(प्रे०) 'उक्कोसा चउसमया' इत्यादि, पर्याप्तवृद्धमणिगोदजीवस्य, "व्याख्यानतो विशेष-

प्रतिपत्तिः” इति न्यायात् सर्वात्म्यविर्यस्य पर्याप्तस्मृतिगोदजीवस्य ज्ञान्ययोगस्थानात् श्रेण्यसंख्यात-
भागमात्राणि योगस्थानानि उत्कृष्टतत्त्वतः समयान् यावद् भवन्ति । ‘ताड हवेज्ज’ इत्यादि,
‘हेदिअसंखंसमेत्ताणि’ इति पदमत्रानुवर्तते, ततोऽनुक्रमेणैकसमयप्रद्वयाऽष्टसमयान् यावत् श्रेण्यसं-
ख्यातभागप्रमाणानि योगस्थानानि भवन्ति । ‘तओ य’ इत्यादि, ततोऽनुक्रमेणैकसमयहान्या
द्विसमयौ यावत् श्रेण्यसंख्यातभागप्रमाणानि योगस्थानानि भवन्ति ।

अग्नेवसुक्कं भवति—पर्याप्तस्मृतिगोदस्य सर्वात्म्यविर्यस्य ज्ञान्ययोगस्थानादादभ्य क्रमशो
यानि श्रेण्यसंख्यातभागप्रमाणानि योगस्थानानि तेषुत्कृष्टतत्त्वतः समयान् यावज्जीवा अवतिष्ठन्ते ।
तत परं यानि श्रेण्यसंख्यातभागप्रमाणानि योगस्थानानि तेषु पञ्चसमयान् यावद्, ततोऽपराणि
यानि तावन्त्येव योगस्थानानि तेषु षट् समयान् यावत्, ततः पराणि यानि यथोक्तप्रमाणानि
योगस्थानानि तेषु सप्तसमयान् यावत्, ततः पराणि यानि तावन्ति योगस्थानानि तेषु अष्टसम-
यान् यावद्, ततः पराणि यानि तावन्ति योगस्थानानि तेषु सप्तसमयान् यावत्, ततोऽपराणि
यानि तावन्ति योगस्थानानि तेषु षट्समयान् यावद्, एवमेकैकसमयहान्या तावद् बाच्यं यावच्च-
रमाणि श्रेण्यसंख्यातभागप्रमाणानि यानि योगस्थानानि तेषु द्विसमयौ यावत् । सर्वत्रोत्कृष्टतो
जीवा अवतिष्ठन्ते इति योजनीयम् ।

इदानीं ज्ञान्यतोऽवस्थानकालमाह—‘होहो जहण्णा’ इत्यादि, सर्वाणि योगस्थानानि
ज्ञान्यत एकसमयं यावदेव भवन्ति, सर्वेषु योगस्थानेषु ज्ञान्यत एकसमयं यावदेव जीवा अवति-
ष्ठन्ते इति भावः ॥ १२६ ॥ १२७ ॥

तदेवं कृता समयप्ररूपणा । सम्प्रति क्रमप्राप्तमन्यबहुत्वप्ररूपणां वक्तुकाम आह—

अडसमहगाणि हुन्ते थोवाणि तओ असंखियगुणाणि ।

कमसोऽत्थि उभयपासे तुल्लसमहगाणि तुल्लाणि ॥ १२८ ॥

(प्र०) ‘अडसमहगाणि’ इत्यादि, अष्टसामयिकानि योगस्थानानि शेषसप्तसामयिकादि-
योगस्थानेभ्यः स्तोक्रानि, तथास्वामाव्यात् चिरकालावस्थापिनां योगस्थानानां स्तोक्त्वेन प्राप्य-
माणत्वाद् । ‘तओ’ इत्यादि, ततोऽनुक्रमेण सप्तसामयिकादीनि योगस्थानानि असंख्यगुणानि
भवन्ति । ‘उभयपासे’ इत्यादि, तत्र पूर्वोत्तररूपोभयपार्श्वस्थानि यानि तुल्यसामयिकानि
योगस्थानानि तानि परस्परं तुल्यानि । तद्यथा—

(१) अष्टसामयिकानि योगस्थानानि सर्वस्तोक्रानि । (२) तेभ्य उभयपार्श्वस्थायीनि
सप्तसामयिकानि योगस्थानानि असंख्यगुणानि, स्वस्थाने च परस्परं तुल्यानि । (३) तेभ्यः
उभयपार्श्वस्थायीनि षट्सामयिकानि योगस्थानानि असंख्यगुणानि, स्वस्थाने च परस्परं तुल्यानि ।
(४) तेभ्य उभयपार्श्वस्थायीनि पञ्चसामयिकानि योगस्थानानि असंख्यगुणानि, स्वस्थाने च

परस्परं तुल्यानि । (५) तेभ्यः उभयपार्श्वरथादीनि चतुःसामयिकानि योगस्थानानि असंख्यगुणानि, स्वस्थाने च परस्परं तुल्यानि । (६) तेभ्यः त्रिसामयिकानि योगस्थानानि असंख्यगुणानि । (७) तेभ्यो द्विसामयिकानि योगस्थानानि असंख्यगुणानि ॥ १२८ ॥ इदानीं चतुर्दशजीव-
मेदानाश्रित्य जघन्योत्कृष्टमेदभिन्नस्य योगस्याल्पबहुत्वमाह—

थोवोऽस्थि लहू जोगो अपज्जसुहमस्स तो असंखगुणो ।

कमसो अपज्जबायरवितिचउइं दियअसणिसणणीणं ॥ १२९ ॥ (गोतिः)

ताउ अपज्जत्ताणं सुहमियराण कमसो गुरू तत्तो ।

सिं पज्जत्ताण कमा लहू तओ सिं कमा जेट्ठो ॥ १३० ॥

ताउ अपज्जत्ताणं कमा गुरू होइ विंदियाईणं ।

तो सिं पज्जाण कमा लहू तओ सिं कमा परमो ॥ १३१ ॥

(प्रे०) (१) 'थोवोऽस्थि' इत्यादि, अपर्याप्तसूक्ष्मैकेन्द्रियस्य जघन्ययोगः सर्वस्तोकः । 'तो असंखगुणो' इत्यादि, 'लहू जोगो' इत्यत्र संबध्यते, ततः क्रमशोऽपर्याप्तानां बादरैकेन्द्रिय-
द्दीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियासंक्षिपञ्चेन्द्रियसंक्षिपञ्चेन्द्रियाणां जघन्यो योगोऽसंख्येयगुणः । इति प्रथमगाथार्थः ।

(२) 'ताउ अपज्जत्ताणं' इत्यादि, 'जोगो असंखगुणो' इत्यत्र संबध्यते, एवमग्रेऽपि ज्ञेयम्, ततोऽनुक्रमेणापर्याप्तानां सूक्ष्मवादरैकेन्द्रियाणामुत्कृष्टो योगोऽसंख्येयगुणः । 'तत्तो सिं पज्जत्ताण कमा लहू' इति, ततोऽनुक्रमेण पर्याप्तयोस्तयोः सूक्ष्मवादरैकेन्द्रिययोर्जघन्यो योगोऽसंख्येयगुणः । 'तओ सिं कमा जेट्ठो' इति, ततस्तयोः सूक्ष्मवादरैकेन्द्रिययोः पर्याप्तयोरुत्कृष्टो योगोऽनुक्रमेणासंख्येयगुणः । इति द्वितीयगाथार्थः ।

(३) 'ताउ अपज्जत्ताणं' इत्यादि, ततोऽनुक्रमेणापर्याप्तानां द्वित्रिचतुरसंक्षिपञ्चेन्द्रियाणामुत्कृष्टो योगोऽसंख्येयगुणः । 'तो सिं पज्जाण कमा लहू' इति, ततोऽनुक्रमेण तेषामनन्तरोक्तानां द्वीन्द्रियादीनां पर्याप्तानां जघन्यो योगोऽसंख्येयगुणः । 'तओ सिं कमा परमो' इति, ततोऽनुक्रमेण तेषां पर्याप्तद्वीन्द्रियादीनामुत्कृष्टयोगोऽसंख्येयगुणः । इति तृतीयगाथार्थः ।
गाथात्रिकाश्रयांशुसारेणान्यबहुत्वमेवम्—

(१) अपर्याप्तसूक्ष्मैकेन्द्रियस्य जघन्ययोगः सर्वस्तोकः । (२) ततोऽपर्याप्तवादरैकेन्द्रियस्य जघन्ययोगोऽसंख्येयगुणः । (३) ततोऽपर्याप्तद्वीन्द्रियस्य जघन्ययोगोऽसंख्येयगुणः । (४) ततोऽपर्याप्तत्रीन्द्रियस्य जघन्ययोगोऽसंख्येयगुणः । (५) ततोऽपर्याप्तचतुरिन्द्रियस्य जघन्ययोगोऽसंख्येयगुणः । (६) ततोऽपर्याप्तसंक्षिपञ्चेन्द्रियस्य जघन्ययोगोऽसंख्येयगुणः । (७) ततोऽपर्याप्तसंक्षिपञ्चेन्द्रिय-

स्य जघन्ययोगोऽसंख्येयगुणः । (८) ततोऽपर्याप्तसूक्ष्मैकेन्द्रियस्योत्कृष्टयोगोऽसंख्येयगुणः । (९) ततोऽपर्याप्तबाहुरैकेन्द्रियस्योत्कृष्टयोगोऽसंख्येयगुणः । (१०) ततः पर्याप्तसूक्ष्मैकेन्द्रियस्य जघन्ययोगोऽसंख्येयगुणः । (११) ततः पर्याप्तबाहुरैकेन्द्रियस्य जघन्ययोगोऽसंख्येयगुणः । (१२) ततः पर्याप्तसूक्ष्मैकेन्द्रियस्योत्कृष्टयोगोऽसंख्येयगुणः । (१३) ततः पर्याप्तबाहुरैकेन्द्रियस्योत्कृष्टयोगोऽसंख्येयगुणः । (१४) ततोऽपर्याप्तदीन्द्रियस्योत्कृष्टयोगोऽसंख्येयगुणः । (१५) ततोऽपर्याप्तत्रीन्द्रियस्योत्कृष्टयोगोऽसंख्येयगुणः । (१६) ततोऽपर्याप्तचतुरिन्द्रियस्योत्कृष्टयोगोऽसंख्येयगुणः । (१७) ततोऽपर्याप्तपञ्चिन्द्रियस्योत्कृष्टयोगोऽसंख्येयगुणः । (१८) ततोऽपर्याप्तसंज्ञिपञ्चिन्द्रियस्योत्कृष्टयोगोऽसंख्येयगुणः । (१९) ततः पर्याप्तदीन्द्रियस्य जघन्ययोगोऽसंख्येयगुणः । (२०) ततः पर्याप्तत्रीन्द्रियस्य जघन्ययोगोऽसंख्येयगुणः । (२१) ततः पर्याप्तचतुरिन्द्रियस्य जघन्ययोगोऽसंख्येयगुणः । (२२) ततः पर्याप्तपञ्चिन्द्रियस्य जघन्ययोगोऽसंख्येयगुणः । (२३) ततः पर्याप्तसंज्ञिपञ्चिन्द्रियस्य जघन्ययोगोऽसंख्येयगुणः । (२४) ततः पर्याप्तदीन्द्रियस्योत्कृष्टयोगोऽसंख्येयगुणः । (२५) ततः पर्याप्तत्रीन्द्रियस्योत्कृष्टयोगोऽसंख्येयगुणः । (२६) ततः पर्याप्तचतुरिन्द्रियस्योत्कृष्टयोगोऽसंख्येयगुणः । (२७) ततः पर्याप्तपञ्चिन्द्रियस्योत्कृष्टयोगोऽसंख्येयगुणः । (२८) ततः पर्याप्तसंज्ञिपञ्चिन्द्रियस्योत्कृष्टयोगोऽसंख्येयगुणः ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥

सम्प्रति पूर्वं 'जीवामित्रा ठग' (गाथा ०८३) इति वचनेन स्थापिताया जीवविषयकस्थान-
प्ररूपणया अवसरः । तस्या अपि सत्यदादीनि षड्वाराणि सन्ति । तत्रादावेकगाथया सत्यदप्रमाणद्वारे
निरूपयति—

पञ्चतसजिआसिजिह पुरुवणाऽत्थि पइजोगठाणम्मि ।

सेढिअसंखेज्जसमा सव्वेसु वि जोगठाणेसुं ॥ १३२ ॥

(प्रे०) ननु जीवविषयकप्ररूपणा जीवसामान्यमधिकृत्य क्रियते उत जीवविशेषमधिकृत्यैत्याश-
ङ्क्यायामाह- 'पञ्चतसजिआसिजिह पुरुवणाऽत्थि' इति, इह—स्थानद्वारातन्तर्गतजीवविषयकप्ररूप-
णार्था जीवविषयकप्ररूपणा पर्याप्तत्रसजीवानाश्रित्यास्ति, अर्थात् सत्यदादिसर्वद्वारेषु पर्याप्तत्रसजीवानामेव
सत्तादीनि निरूपयिष्यन्ते । अथ योगस्थानेषु पर्याप्तत्रसजीवानां सर्वा प्रमाणं चाह- 'पइजोगठाणम्मि
सव्वेसु वि जोगठाणेसुं' इति, सर्वेष्वपि योगस्थानेषु, जघन्ययोगस्थानादाभ्योत्कृष्टयोग-
स्थानं यावदित्यर्थः, प्रत्येकयोगस्थानेऽसंख्यश्रेणिप्रमाणाः पर्याप्तत्रसजीवा वर्तन्ते ॥ १३२ ॥

इदानीं श्रेणिद्वारे विवक्षितयोगस्थानापेक्षया तदनन्तरे योगस्थाने पर्याप्तत्रसजीवाः कियन्तो
भवन्तीति बोधार्थमनन्तरोपनिधां चिकीर्षुराह—

अत्थि लहुजोगठाणा ठाणम्मि जहुत्तरे विसेसहिआ ।

जा जवमज्झं एत्तो विसेसहीणाऽत्थि जेढं जा ॥ १३३ ॥

(प्रे०) 'अस्थि' इत्यादि, ज्वन्ययोगस्थानादारम्य यवमध्यमयोगस्थानं यावद् यथोचरे योगस्थाने पर्याप्तत्रसजीवा विशेषाधिका भवन्ति । इदमुक्तं 'भवन्ति-ज्वन्ययोगस्थाने यावन्तः पर्याप्तत्रसजीवा वर्तन्ते तदपेक्षया द्वितीययोगस्थाने विशेषाधिका भवन्ति । द्वितीययोगस्थानगत-जीवेभ्यस्तृतीययोगस्थानगता जीवा विशेषाधिकाः, तृतीययोगस्थानगतजीवापेक्षया चतुर्थयोगस्थाने पर्याप्तत्रसजीवा विशेषाधिका भवन्ति । इत्येवं यवमध्यमयोगस्थानं यावदनुक्रमेण पूर्वपूर्वयोगस्थान-गतपर्याप्तत्रसजीवेभ्योऽव्यवहितोत्तरोत्तरयोगस्थाने पर्याप्तत्रसजीवा विशेषाधिका वक्तव्याः । ततो विशेषहीना भवन्ति । तदेवाह-'पक्षो विस्सेस्सहीणाऽस्थि जेहुं जा' इति, यवमध्यमयोगस्थानात् प्रारम्भोत्कृष्टयोगस्थानं यावत् यथोचरे योगस्थाने पर्याप्तत्रसजीवा विशेषहीना भवन्ति ।

अथ 'भावः-यवमध्यमयोगस्थाने यावन्तः पर्याप्तत्रसजीवा वर्तन्ते तेभ्यस्तदनन्तरयोगस्थाने ते विशेषहीना भवन्ति । तेभ्यस्तदनन्तरे योगस्थाने विशेषहीना भवन्ति । तेभ्यस्तदनन्तरयोग-स्थाने विशेषहीना भवन्ति । इत्येवमुत्कृष्टयोगस्थानं यावदनुक्रमेण पूर्वपूर्वयोगस्थाने स्थितेभ्यः पर्याप्तत्रसजीवेभ्य उत्तरोत्तरयोगस्थाने पर्याप्तत्रसजीवा विशेषहीना भवन्ति ॥ १३३ ॥

इत्थं ज्वन्ययोगस्थानादारम्य यवमध्यमयोगस्थानं यावत् पर्याप्तत्रसजीवानां विशेषवृद्धिस्त-तश्चोत्कृष्टयोगस्थानं यावत् विशेषवृद्धिर्भवति । परं विशेषवृद्धिर्विशेषवृद्धिनिर्वाणेकमेदमिमा । अतोऽत्र विशेषवृद्धेर्विशेषवृद्धिर्भवति प्रमाणनिर्णयार्थं चतुरो भागहारादुद्दिष्टि—

इह अवठियरूवाहियरूवूणगछेअभागहारेहिं ।

णेया अणंतरोवणिधाए उ परूवणा चउहा ॥१३४॥

(प्रे०) 'इह' इति, 'अणंतरोवणिधाए' इति पदमत्र सम्बध्यते, अस्यामनन्तरोपनिषायात् 'अवठिय' इत्यादि, 'इन्द्रात्परः प्रत्येकमभिसम्बध्यते' इति न्यायादवस्थितभागहारः, रूपाधिकभाग-हारः, रूपोनभागहारः, छेदभागहारश्चेति चतुर्भिर्भागहारैश्चतुर्विधा प्ररूपणा ज्ञेया । अर्थादिदानीं विशेष-वृद्धेर्विशेषवृद्धिर्भवति प्रमाणनिर्णयार्थमवस्थितादयश्चत्वारो भागहाराः प्ररूपयिष्यन्ते । यत्र यत्र भाजक-राशिरवस्थितो भवति, अर्थादेक एव भवति, स भागहारोऽवस्थित उच्यते । रूपेन=एकेनाधिकः रूपाधिकः, यत्र भाजकराशिः क्रमशः एकैकेनाधिको भवति स भागहारो रूपाधिक उच्यते । शब्द एकस्य रूपेति संज्ञा । रूपेनोऽः=रूपोनः, यत्र भाजकराशिः क्रमशः एकैकेन न्यूनो भवति स भाग-हारो रूपोन उच्यते । छेदो नाम भागः, यत्र भाजकराशिर्द्वित्रिचतुरादिभागो भवति स भागहारो छेदभागहारो निगद्यते ॥ १३४ ॥ तदेवमनन्तरोपनिषायां चत्वारो भागहारा उद्दिष्टाः । सम्प्रति यथोद्देशं निर्देष्टुकामोऽवस्थितभागहारो माह—

तहऽवठिअभागहारो इगुणहाणीअ भाजिअं हस्सं ।

सो पक्खेवो जाऽज्जं ठाणं बीअगुणहाणीए ॥ १३५ ॥

(प्र०) 'तद्दृष्टवडिअभाणहारो' इति, तत्र=अन्तरोक्तचतुर्विधभागहारमध्येऽवस्थितभाग-
हारः, 'एवम्' इत्यध्याहारः, 'इगुणहानोअ' इति, एकद्विगुणहान्या, एकद्विगुणहानिगतयोगस्थानै-
रित्यर्थः, 'भाजिअं इस्स' इति, सर्वजघन्ययोगस्थाने भाजिते, जीवाभित्तप्ररूपणायाः प्रकान्तत्वात्
सर्वजघन्ययोगस्थानगतजीवेषु भाजितेषु इत्यर्थः, 'सो पक्खेधो' इति, एकद्विगुणहानिगतयोग-
स्थानैः प्रथमद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानगतजीवेषु भाजितेषु यावद् भागफलं भवति तावत्प्रमाणः स
प्रक्षेपो भवति, प्रथमद्विगुणहानेद्वितीयादियोगस्थानेषूत्तरोत्तरं तावत्प्रमाणा जीवा अधिका भवन्ती-
त्यर्थः, क यावत् ? इत्याह—'आऽअ' इत्यादि, प्रथमद्विगुणहानिद्वितीययोगस्थानादारभ्य द्वितीय-
द्विगुणहानेः प्रथमयोगस्थानं यावत् ।

इदमुक्तं भवति—एकद्विगुणहानियोगस्थानैर्जघन्ययोगस्थानगतजीवेषु भाजितेषु यावद्
भागफलं लब्धं तस्य जघन्ययोगस्थानगतजीवेषु प्रक्षेपे निक्षिप्ते द्वितीययोगस्थानगतजीवानां प्रमाणं
भवति, द्वितीययोगस्थानगतजीवेषु प्रक्षेपे निक्षिप्ते तृतीययोगस्थानगतजीवानां प्रमाणं भवति, तृतीय-
योगस्थानगतजीवेषु प्रक्षेपे निक्षिप्ते चतुर्थयोगस्थानगतजीवानां प्रमाणं भवति, चतुर्थयोगस्थानगत-
जीवेषु प्रक्षेपे कृते पञ्चमयोगस्थानगतजीवानां प्रमाणं भवति, इत्येवमेकस्यैव भागफलस्यानुक्रमेण
प्रथमादियोगस्थानगतजीवेषु प्रक्षेपे कृते द्वितीयादियोगस्थानगतजीवानां प्रमाणं भवति, एवं च ताव-
द्वाच्यं यावत् प्रथमद्विगुणहानिचरमयोगस्थानगतजीवेषु तस्य भागफलस्य प्रक्षेपे कृते द्वितीयद्विगुण-
हानिप्रथमयोगस्थानगतजीवानां प्रमाणं भवेत् । इति सुकलितार्थः ।

सुकलितार्थः पुनरयम्—उपयुक्तीन्या भागहारे कृते असंख्यश्रेणयो भागफलं
भवति । तथा—एकद्विगुणहानेयोंगस्थानानि श्रेणिप्रथमवर्गमूलसंख्यातभागः सन्ति । जघन्य-
योगस्थाने स्थिता जीवाः श्रेण्यसंख्यप्रथमवर्गमूलप्रमाणश्रेणिषु यावन्तः प्रदेष्टास्तावन्मिताः सन्ति ।

अतः जघन्ययोगस्थानगतजीवाः—एकद्विगुणहानिगतयोगस्थानानि=श्रेणेरसंख्यप्रथमवर्गमूलानि×

श्रेणिप्रथमवर्गमूलम्
श्रेणिः— $\frac{\text{असंख्यप्रथमवर्गमूलम्}}{\text{असंख्यप्रथमवर्गमूलम्}} = \text{असंख्यश्रेणिप्रथमवर्गमूलानि} \times \text{श्रेणिः} \times \frac{\text{असंख्यप्रथमवर्गमूलम्}}{\text{असंख्यप्रथमवर्गमूलम्}} = \text{असंख्यश्रेणयः ।}$

अत्रास्तकल्पनया चिन्त्यते—षट्त्रिंशदधिकपञ्चशतोत्तरपञ्चाष्टिसहस्र (६५५३६) प्रमाणा
श्रेणिः कल्प्यते । असंख्यातराशिरष्टौ कल्प्यते । अतः श्रेणिप्रथमवर्गमूलं षट्पञ्चाशदधिकद्विशते
(२५६) भवति । श्रेणिप्रथमवर्गमूलसंख्यातभागः षट्पञ्चाशदधिकद्विशताष्टभागाः ($\frac{२५६}{१०००००}$), द्वात्रिंशदि-
त्यर्थः, भवति ।

एवं श्रेण्यसंख्यप्रथमवर्गमूलप्रमाणश्रेणयः— $८ \times २५६ \times ६५५३६ ।$

अतः $८ \times २५६ \times ६५५३६ \div २५६ =$

$$\frac{८}{१} \times \frac{२५६}{१} \times \frac{६५५३६}{१} \times \frac{८}{२५६} = ६४ \times ६५५३६$$

इत्येवमत्रैका श्रेणिसंख्यातराशिना गुण्यते, अतः कलमसंख्यातश्रेणयो भवति । अत्र कश्चिदाह—
नन्वनया रीत्या प्रथमद्विगुणहानिद्वितीयादियोगस्थानेष्वचरोत्तरमसंख्यातश्रेणिप्रमाणा जीवा वर्बन्त
इति सिद्धम्, परमेकद्विगुणहानिगतानि योगस्थानानि श्रेणिप्रथमवर्गमूलासंख्यातभागप्रमाणानि कथं
भवन्ति ? अत्र प्रतिविधीयते, सर्वयोगस्थानेभ्य एकस्पर्धकगतवर्गणा असंख्यगुणाः । एकस्पर्धकगत-
वर्गणाम्यः सर्वस्पर्धकान्यसंख्यगुणानि । सर्वस्पर्धकेभ्यः सर्ववर्गणा असंख्यगुणाः । अतः सर्ववर्गणा
योगस्थानेभ्योऽसंख्यगुणा जाताः । अतः सर्ववर्गणासंख्या योगस्थानसंख्यातोऽसंख्यगुणसंख्यया
भाजनीया, कृते भागहारे यावद् भागफलं भवेत् तावत्प्रमाणा सर्वयोगस्थानसंख्या भवति । सर्वा
अपि वर्गणाः श्रेण्यसंख्यातभाग एव । अतोऽत्र भागहारप्रक्रियायां भागफलराशितो भाजकराशिर्बृह-
दस्ति । यतो भागफलराशिर्योगस्थानराशिरस्ति, भाजकराशिश्च योगस्थानराशितोऽसंख्यगुणोऽस्ति ।
अथात्रायं नियमः—कस्मिन्नपि विवक्षितराशौ भाजिते सति यदि भागफलराशितो भाज-
कराशिर्बृहत् स्यात् तदा तद् भागफलमवश्यं भाज्यराशेः प्रथमवर्गमूलतो न्यूनं भवति । दृष्टान्ततो
यथा— $६५५३६ \div १०२४ = ६४$ । अत्र भागफलराशिः ६४, भाजकराशिः १०२४, इति भागफल-
राशितो भाजकराशिर्बृहत्तरः । अस्ति चेदं चतुःषष्टिप्रमाणं भागफलं भाज्यस्य ६५५३६ राशेः षट्-
पञ्चाशदधिकद्विशत(२५६)प्रमाणप्रथमवर्गमूलतो न्यूनम् । प्रस्तुते भागफलं योगस्थानानि अस्ति, भाज्य-
राशिर्वर्गणाराशिः, भाजकराशिश्च योगस्थानसंख्यातोऽसंख्यगुणोऽस्ति । अतो योगस्थानानि वर्गणा-
प्रथमवर्गमूलतो न्यूनानि भवन्तीति समायातम् । सर्वा अपि वर्गणाः श्रेण्यसंख्यातभाग एव । अतो
योगस्थानानि श्रेण्यसंख्यातभागप्रथमवर्गमूलतो न्यूनानीति सिद्धम् ।

अथ कियन्ति न्यूनानि भवन्तीति चिन्त्यते । अत्रायं नियमः—भागफलराशितो भाजक-
राशिर्यावद्गुणः स्यात् तावद्वाशेः वर्गमूल विधेयम्, कृते वर्गमूले यावद् वर्गमूलं भवेत्, भाज्यराशि-
प्रथमवर्गमूलतस्तावतिथे भागे भागफलं भवति । दृष्टान्ततो यथा—उपर्युक्तभागहारे भागफल-
राशिचतुःषष्टितो भाजकराशिः चतुर्विंशत्यधिकैकपहस्रं षोडशगुणः, षोडशराशेर्वर्गमूलं चत्वारि,
अतो भागफलं चतुःषष्टिः षट्पञ्चाशदधिकद्विशतप्रमाणस्य भाज्यराशिप्रथमवर्गमूलस्य चतुर्थभागो-
ऽस्ति । एवं प्रस्तुते भागफलराशितो भाजकराशिरसंख्यगुणः, तस्य वर्गमूलमसंख्यप्रमाणं भवति ।
अतो भागफलरूपयोगस्थानानि श्रेण्यसंख्यातभागप्रमाणभाज्यराशेः प्रथमवर्गमूलासंख्याततमो भागो
भवन्ति । इत्येवं योगस्थानानि श्रेण्यसंख्यातभागप्रथमवर्गमूलासंख्याततमो भागो भवन्तीति सिद्धे
श्रेणिप्रथमवर्गमूलासंख्याततमो भागो भवन्तीति तु सुतरां सिद्धयति ।

पुनरत्र कश्चिदाह—ननु जघन्ययोगस्थानस्थिता जीवाः श्रेण्यसंख्यप्रथमवर्गमूलप्रमाणश्रेण्यः
कथं भवन्ति ? अत्रोच्यते, यद्यमध्यमयोगस्थानस्थितजीवेभ्यो जघन्ययोगस्थानगता जीवा अद्वा-
पण्योपमासंख्यातभागे सन्ति । अत आदौ यद्यमध्यमयोगस्थानस्थिता जीवा कियन्तः सन्तीति
निश्चयेम् । तद्यथा—सर्वयोगस्थानासंख्यातभागेन वर्गात्तत्रसजीवसंख्यायां भाजितायां यावद् भागफलं

भवति तावत्प्रमाणाः पर्याप्तत्रसजीवा यवमध्ययोगस्थाने स्थिताः प्राप्यन्ते । पर्याप्तत्रमजीवा अङ्गुलवर्गसंख्यातभागभाजितप्रतरप्रमाणाः सन्ति । सर्वयोगस्थानानि श्रेणिवर्गमूलासंख्यात-
भागप्रमाणानि भवन्तीति उपरि साधितमेव । अत्रैवं गणितप्रक्रिया—

$$\begin{aligned} \text{प्रतरम्} &= \text{श्रेणिः} \times \text{श्रेणिः} \mid \text{अतः} \frac{\text{श्रेणिः} \times \text{श्रेणिः}}{\text{अङ्गुलवर्गः}} \div \frac{\text{श्रेणिवर्गमूलम्}}{\text{असंख्यातम्}} \\ &\quad \text{संख्यातम्} \\ \text{श्रेणिवर्गमूलम्} &\quad \text{असंख्यातम्} \\ \text{श्रेणिः} \times \frac{\text{श्रेणिः}}{1} \times \frac{\text{संख्यातम्}}{\text{अङ्गुलवर्गः}} \times \frac{\text{असंख्यातम्}}{\text{श्रेणिवर्गमूलम्}} &= \text{असंख्यश्रेणिवर्गमूलतुल्यश्रेणयः} \end{aligned}$$

इत्येवं यवमध्ययोगस्थानस्थिताः पर्याप्तत्रसजीवा असंख्यश्रेणिवर्गमूलतुल्यश्रेणिप्रमाणाः सन्ति ।

अथैवं द्येयम्—श्रेणिवर्गमूलासंख्यातभागघटकासंख्यातत्वं श्रेण्यमंख्यातभागप्रमाणमस्ती-
त्यङ्गुलवर्गतोऽसंख्येयुणं भवति । अथ यवमध्ययोगस्थानस्थितपर्याप्तत्रसजीवेभ्यो जघन्ययोगस्थान-
गतजीवा अद्वापरूपमासंख्यातभागो भवति । अतोऽद्वापरूपमासंख्यातभागेन यवमध्ययोगस्थान-
गतपर्याप्तत्रसजीवराशौ भाजिते जघन्ययोगस्थानगतजीवानां संख्या लभ्यते । तद्यथा—

$$\begin{aligned} \frac{\text{श्रेणिवर्गमूलम्}}{1} \times \frac{\text{श्रेणिः}}{1} \times \frac{\text{संख्यातम्}}{1} \times \frac{\text{असंख्यम्}}{1} \div \frac{\text{अद्वापरूपमासंख्यातम्}}{\text{असंख्यातम्}} \\ &\quad \text{असंख्यातम्} \\ &= \frac{\text{श्रेणिवर्गमूलम्}}{1} \times \frac{\text{श्रेणिः}}{1} \times \frac{\text{संख्यातम्}}{1} \times \frac{\text{असंख्यातम्}}{1} \times \frac{\text{असंख्यातम्}}{\text{अद्वापरूपमासंख्यातम्}} = \text{असंख्यश्रेणिवर्गमूलतुल्यश्रेणयः} \end{aligned}$$

इत्येवं यवमध्ययोगस्थानस्थितजीववद् जघन्ययोगस्थानस्थिता जीवा अपि असंख्यश्रेणिवर्गमूलतुल्य-
श्रेणिप्रमाणा भवन्ति । यतः श्रेण्यमंख्यवर्गमूलघटकासंख्यातत्वं तत्रमद्वापरूपमासंख्येयुणं वर्तते ।
नन्वत्रायं गाथायोऽसत्कल्पनया प्रदर्शनीयः । अमन्कल्पनायां प्रदर्शितायां मत्सदृशचालजनानां
प्रकृतगाथायां दृढीभवतीति चेत्, सत्यम्, मा त्वरिष्ठाः, अयं गाथार्थस्तथा वक्ष्यमाणगाथाद्विकार्यो
वक्ष्यमाणगाथाद्विकस्य द्वितीयगाथाटीकायामसत्कल्पनया प्रदर्शयिष्यते ॥ १३५ ॥

इदानीं द्वितीयद्विगुणहानिद्वितीयादियोगस्थानेषु कियन्तो जीवा वर्धन्त इति निरूपयति—

इगुणगुहाणीअ ह्यं बीअदुगुणगुहाणिपढमठाणं सो ।

पक्खेवो जाव पढमठाणं तइअगुणगुहाणीए ॥ १३६ ॥

(वे०) 'इगुणगुहाणीअ ह्यं' इत्यादि, एकद्विगुणहानिगतयोगस्थानैः द्वितीयद्विगुणहानेः
प्रथमयोगस्थानस्थितजीवेषु भाजितेषु यद् भागफलं भवति, 'सो पक्खेवो' इति, तावत्प्रमाणः
क्षेपो द्वितीयद्विगुणहानिद्वितीयादियोगस्थानेषु भवति, न च यावद् ? इत्याह—'जाव' इत्यादि,

तृतीयद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानं यावत् । अत्राप्यनन्तरगाथाप्रदक्षितगणितरीत्या भागफलमसंख्यात-
श्रेणयो भवति ॥ १३६ ॥ इदानीं यवमध्यमयोगस्थानं यावज्जीवद्वेरेतिदेशपूर्वकं यवमध्यमयोग-
स्थानानन्तरयोगस्थानादिषु जीवानां क्रियती हानिर्भवतीति प्रतिपादयति—

एवं जवमज्झं जा पक्खेवो ताउ दुगुणहाणिहयं ।

गुरुजोगट्ठाणं जा तहेव पक्खेवअवहारो ॥ १३७ ॥

(प्रे०) 'एवं जवमज्झं जा पक्खेवो' इति, प्रथमद्विगुणहानिद्वितीयादियोगस्थानेषु
द्वितीयद्विगुणहानिद्वितीयादियोगस्थानेषु च यथा प्रक्षेपः प्रदक्षितस्तथैव तृतीयद्विगुणहानिद्वितीय-
योगस्थानादारभ्य यवमध्यमयोगस्थानं यावत् प्रक्षेपो ज्ञातव्यः । तद्यथा-एकद्विगुणहानिगत-
योगस्थानैस्तृतीयद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानस्थितजीवेषु भाजितेषु यावद् भागफलं भवति
तावत्प्रमाणः प्रक्षेपः तृतीयद्विगुणहानिद्वितीययोगस्थानादारभ्य चतुर्थद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानं
यावद् भवति । एकद्विगुणहानिगतयोगस्थानैश्चतुर्थद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानगतजीवेषु भाजितेषु
यावद् भागफलं भवति तवत्प्रमाणः प्रक्षेपः चतुर्थद्विगुणहानिद्वितीययोगस्थानादारभ्य पञ्चमद्विगुण-
हानिप्रथमयोगस्थानं यावद् भवति । एकद्विगुणहानिगतयोगस्थानैः पञ्चमद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थान-
स्थितजीवेषु भाजितेषु यावद् भागफलं भवति तवत्प्रमाणः प्रक्षेपः पञ्चमद्विगुणहानिद्वितीययोग-
स्थानादारभ्य षष्ठद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानं यावद् भवति । एवं क्रमशो यवमध्यमयोगस्थानं
यावद् वक्तव्यम् ।

इत्थमत्रार्थं निष्कर्षः—यद्द्विगुणहानिगतद्वितीयादियोगस्थानेषु प्रक्षेपः चिन्त्यते तद्-
द्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानगतजीवेषु एकद्विगुणहानिगतयोगस्थानैर्भाजितेषु यावद् भागफलं
भवति तवत्प्रमाणः प्रक्षेपः तद्द्विगुणहानिद्वितीययोगस्थानादारभ्य तदनन्तरद्विगुणहानिप्रथमयोग-
स्थानं यावद् भवति ।

अथ हानिमाह—'ताउ' इत्यादि, ततः=यवनप्यमानन्तरयोगस्थानादुत्कृष्टयोगस्थानं
यावद् तथैव=पूर्वोक्तक्रमेणैव, 'दुगुणहाणिहयं' इत्यादि, द्विद्विगुणहानिगतस्थानैस्तत्तद्द्विगुण-
हानिप्रथमयोगस्थानगतजीवेषु इतेषु यावद् भागफलं भवति तवत्प्रमाणः, 'पक्खेवअवहारो'
इति, प्रक्षेपावहारः कर्तव्यः । नन्वत्र प्रक्षेपशब्दस्य कोऽर्थः ? उच्यते, प्रक्षेपशब्देनात्र अयो बोध्यः ।
अयो नाम उत्तरोत्तरं समानतया वर्धमानो हीयमानो वा राशिः । इदमुक्तं भवति—यवमध्यमयोग-
स्थानं यावत् यथा प्रक्षेपश्चिन्तितः, तथैव यवमध्यमानन्तरयोगस्थानादारभ्योत्कृष्टयोगस्थानं यावद्-
पहारश्चिन्तनीयः । नवरं पूर्वं तत्तद्द्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानगता जीवा एकद्विगुणहानियोगस्थानैर्भा-
जिताः, अत्र तु द्विद्विगुणहानियोगस्थानैर्भाजनीयाः । अत्रास्तत्कल्पनयैवम्—अष्टद्विगुणहानयः
कल्प्यन्ते । एकद्विगुणहानौ चत्वारि योगस्थानानि कल्प्यन्ते । चतुर्थद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानं
यवमध्यमयोगस्थानं कल्प्यते । अवन्ययोगस्थाने षोडश जीवाः कल्प्यन्ते । अतश्चतुर्भिः षोडश

जीवेषु भाजितेषु भागफलं चत्वारि । अतः प्रथमद्विगुणहानिद्वितीययोगस्थानादारभ्य द्वितीयद्विगुण-
हानिप्रथमयोगस्थानं यावच्चतुर्णां जीवानां प्रक्षेपो भवति । अतो द्वितीयद्विगुणहानिप्रथमयोग-
स्थाने द्वाविंशजीवा जाताः । चतुर्भिर्द्वाविंशजीवेषु भाजितेषु भागफलमष्टौ भवति । अतो द्वितीय-
द्विगुणहानिद्वितीययोगस्थानादारभ्य तृतीयद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानं यावदष्टजीवानां प्रक्षेपो
भवति । अतस्तृतीयद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थाने चतुःषष्टिजीवा जाताः । चतुर्भिश्चतुःषष्टिजीवेषु
भाजितेषु भागफलं षोडश भवति । अतस्तृतीयद्विगुणहानिद्वितीययोगस्थानादारभ्य यवमध्यमयोगस्थानं
यावद् षोडशजीवानां प्रक्षेपो भवति । अतो यवमध्यमयोगस्थानेऽष्टाविंशत्यधिकैकशतजीवा भवन्ति ।

इदानीं षट्कष्टयोगस्थानं यावद् हानिर्भवति । अष्टमिष्टाविंशत्यधिकशतजीवेषु भाजितेषु
भागफलं षोडश भवति । अतश्चतुर्थद्विगुणहानिद्वितीययोगस्थानादारभ्य पञ्चमद्विगुणहानिप्रथम-
योगस्थानं यावद् षोडशजीवानां हानिर्भवति । अतः पञ्चमद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थाने चतुःषष्टिजीवाः
संजाताः । अष्टमिः चतुःषष्टिजीवेषु भाजितेषु भागफलमष्टौ भवति । अतः पञ्चमद्विगुणहानि-
द्वितीययोगस्थानादारभ्य षष्ठद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानं यावदष्टजीवानां हानिर्भवति । अतः षष्ठ-
द्विगुणहानिप्रथमयोगस्थाने द्वाविंशजीवा भवन्ति । अष्टमिर्द्वाविंशजीवेषु भाजितेषु भागफलं
चत्वारि भवति । अतः षष्ठद्विगुणहानिद्वितीययोगस्थानादारभ्य सप्तमद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानं
यावच्चतुर्णां जीवानां हानिर्भवति । अतः सप्तमद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थाने षोडश जीवा भवन्ति ।
अष्टमिः षोडशजीवेषु भाजितेषु भागफलं द्वे भवति । अतः सप्तमद्विगुणहानिद्वितीययोगस्थानादारभ्य
द्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानं यावद् द्विजीवयोर्हानिर्भवति । ततोऽन्तिमयोगस्थानं यावदेकजीवस्य
हानिर्भवति । कुतः ? यतोऽष्टमिः अष्टमद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानस्थिताष्टजीवेषु भाजितेषु भाग-
फलमेकं भवति । अत्र स्थापनैवम्—

यवमध्यमयोगस्थानम्

जीवसंख्या—	१६	२०	२४	२८	३२	४०	४८	५६	६४	८०	९६	११२	१२८	
योगस्थानमि-	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१
द्विगुणहानिक्रमः—					२				३				४	
	११२	९६	८०	६४	५६	४८	४०	३२	२८	२४	२०	१६	१२	१०
	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१

॥१३७॥

पूर्वं जघन्ययोगस्थानाद् यवमध्यमयोगस्थानं यावद् षट्द्विगुणहानि तत उत्कृष्टयोगस्थानं यावद्
हानिषोडशयोगस्थानादारभ्य प्रदर्शितः । इदानीं यवमध्यमयोगस्थानात् पूर्वपार्श्वे जघन्ययोगस्थानं
यावदुपस्थानं षोडशयोगस्थानं यावद् हानिषोडशयोगस्थानादारभ्य प्रदर्शितं पूर्वपार्श्वे जघन्ययोगस्थानं

अहव दुगुणहाणिहये जवमज्जे सो पस्सेवअवहारो ।

अत्थि उभयओ जाऽज्जं ठाणं दुइअगुणहाणीए ॥१३८॥

तो तम्मि दुगुणहाणिहये पुव्वद्वो पस्सेवअवहारो ।

जाव तइअणिपढमठाणं एवं लहुगुरुं जा ॥१३९॥

(प्रे०) 'अहव' इत्यादि, अथवा यवमध्यमयोगस्थाने द्विद्विगुणहानिभ्यां हते, द्विद्विगुणहानि-योगस्थाने यवमध्यमयोगस्थानगतजीवेषु हतेषु इत्यर्थः, यावद् भागफलं भवति, 'सां पस्सेव अवहारो अत्थि उभयअं' इति, तावत्प्रमाणः स प्रक्षेपापहारो यवमध्यमयोगस्थानतः पूर्वोत्तरोभयपार्श्वयोगस्थानेषु भवति । क्व यावद् ? इत्याह—'जाऽज्जं' इत्यादि, द्वितीयद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानं यावत् । ततः किं विधेयम् ? इत्याह—'तो' इत्यादि, ततो द्विद्विगुणहानिहते तस्मिन्=द्वितीयद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थाने, द्विद्विगुणहानियोगस्थानाभ्यां द्वितीयद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानगतजीवेषु हतेष्वित्यर्थः, पूर्वतः=अनन्तरभागहारेण प्राप्तप्रक्षेपापहारतोऽर्धः प्रक्षेपापहारो भवति । क्व यावद् ? इत्याह—'जाव तइअ' इत्यादि, 'उभयओ' इति पदमत्रापि संबध्यते, पूर्वोत्तरोभयपार्श्वयोगस्थानेषु तृतीयद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानं यावद् । अथ तृतीयद्विगुणहानिद्वितीयादियोगस्थानेषु प्रक्षेपापहारमतिदिद-काह—'एवं लहुगुरुं जा' इति, प्रथमद्विगुणहानौ द्वितीयद्विगुणहानौ च यथा प्रक्षेपापहारः प्रदर्शितस्तथैव तृतीयादिसर्वद्विगुणहानिषु पूर्वार्धे ज्वन्ययोगस्थानं यावदुत्तरपार्श्वं चोत्कृष्टयोगस्थानं यावद् ज्ञेयः । इदमुक्तं भवति—यद्विगुणहानिद्वितीयादियोगस्थानेषु हानिश्चिन्त्यते तद्विगुणहानिप्रथम-योगस्थाने यावन्तो जीवा वृन्ते तावन्तो द्विद्विगुणहानियोगस्थानैर्भजनीयाः, कृते भागहारे यावद् भागफलं भवति, तावतां जीवानां हानिस्तद्विगुणहानिद्वितीययोगस्थानादारभ्य तदनन्तर-द्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानं यावद् भवति । सर्वत्र भागः कृतं पूर्वपूर्वत उत्तरोत्तरमर्धमर्धं भवति ।

अथ पूर्वोक्तासत्कल्पनाभाषित्यैतद्ग्राह्यादिकोक्तावस्थितभागहारश्चिन्त्यते—यवमध्यमयोगस्थानेऽष्टाविंशत्यधिकशतजीवाः सन्ति । द्विद्विगुणहानियोगस्थानैरष्टभिर्भाजितेषु भागफलं षोडश भवति । अतः पूर्वोत्तरोभयपार्श्वयोः प्रथमद्विगुणहानिद्वितीययोगस्थानादारभ्य द्वितीयद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानं यावद् षोडशजीवानां प्रक्षेपापहारो भवति । अतः पूर्वोत्तरोभयपार्श्वयोर्द्वितीयद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थाने चतुःषष्टिजीवा भवन्ति । अष्टभिर्भाजितेषु तेषु भागफलमष्टौ भवति । अतः पूर्वोत्तरोभयपार्श्वयोर्द्वितीयद्विगुणहानिद्वितीययोगस्थानादारभ्य तृतीयद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानं यावदष्टजीवानां हानिर्भवति । अतः पूर्वोत्तरोभयपार्श्वयोस्तृतीयद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थाने द्वात्रिंश-जीवा भवन्ति । अष्टभिर्भाजितेषु तेषु भागफलं चत्वारि भवति । अतस्तृतीयद्विगुणहानिद्वितीययोगस्थानादारभ्य चतुर्थद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानं यावच्चतुर्णां जीवानां हानिर्भवति । इत्येवं पूर्वपूर्वद्विगुण-

इति उत्तरोपरद्विगुहान्नार्थवर्जीकनां इति: पूर्वपक्षे ब्रह्मयोगस्थानं यावदुत्तरपक्षे बोक्तव्यमस्मान् यावत्: कृत्स्ना ॥१३८॥१३९॥

इत्येवमवस्थितमागक्षरो द्विषा प्रदर्शितः । इदानीं रूपविक्रमागहनं प्रदर्शयन् गायत्रिक्रमाद-

रुवऽहिमभागहारो इगमुणहाणीअ भाजिअं हस्सं ।

तस्मि चिअ तप्पस्वेवे जोगद्वाणं भवे बीअं ॥१४०॥

तं ख्वहियाअ भजिअ पक्खेवे तस्स तम्मि चिअ तहअं ।

एवं गुणदाणीश्च बीजाश्च पठमठाणं जा ॥१४१॥

तं गुणहाणीअ भजिअ पक्खेवे तम्मि चिअ भवे वीअं ।

तो पुण्यवेवं जा जवमज्झं एवमेव जेहा वि ॥१४२॥ [गोतिः]

(प्र०) (१) 'रूपद्रव्यभागहारो' इति, रूपाधिकभागहारः 'एवम्' इत्यध्याहारः, 'इगुणहानीअ' इत्यादि, एकद्रिगुणहानियोगस्थानैर्जघन्ययोगस्थानगतजीवेषु भाजितेषु यद् भागफलं भवति, 'तस्मि चिअ' इत्यादि, तस्मिन्नेव=जघन्ययोगस्थाने एव, जघन्ययोगस्थानगत-जीवेष्वेवेति यावत्, तस्य =भागफलस्य प्रक्षेपे कृते द्वितीयं योगस्थानं भवति, द्वितीययोगस्थान-गतजीवानां प्रमाणं भवतीत्यर्थः । इति प्रथमगणार्थः ।

(२) 'तं रूढहियाअ' इत्यादि, 'रूढहियाअ' इति 'इगुणहाणीअ' इत्यस्य विशेषणम्, तद्= द्वितीययोगस्थानमेकाधिकपैकद्विगुणहान्या भाजयित्वा, द्वितीययोगस्थानगतजीवनेऽधिकैरेकदि-
गुणहानियोगस्थानैर्भाजयित्वेत्यर्थः, 'एकस्त्वेव' इत्यादि, तस्य=भागफलस्य, तस्मिन्नेव=द्वितीय-
योगस्थाने एव, द्वितीययोगस्थानगतजीवेवेति यावद्, प्रक्षेपे कृते तृतीय योगस्थानं भवति, तृतीय-
योगस्थानगतजीवानां प्रमाणं भवतीत्यर्थः । 'एवं' इत्यादि, एवं द्वितीयद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानं
यावद् भक्तव्यम् । तद्यथा—तृतीययोगस्थानगतान् जीवान् पूर्वत एकाधिकैर्योगस्थानैः, द्व्यधिकैव-
द्विगुणहानियोगस्थानैरित्यर्थः, भाजयित्वा तृतीययोगस्थानगतजीवेषु भागफलस्य प्रक्षेपे कृते चतुर्-
योगस्थानगतजीवानां प्रमाणं भवति । चतुर्थयोगस्थानगतजीवान् पूर्वत एकाधिकैर्योगस्थानैः,
त्र्यधिकैकद्विगुणहानियोगस्थानैरित्यर्थः, भाजयित्वा चतुर्थयोगस्थानगतजीवेषु भागफलस्य प्रक्षेपे
कृते पञ्चमयोगस्थानगतजीवानां प्रमाणं भवति । इत्थेन पूर्वपूर्वयोगस्थानगतान् जीवान् क्रमशः
पूर्वपूर्वत एकाधिकैरेकद्विगुणहानियोगस्थानैर्भाजयित्वा पूर्वपूर्वयोगस्थानगतजीवेषु भागफलस्य
प्रक्षेपे कृते उत्तरोत्तरयोगस्थानगतजीवानां प्रमाणं भवति । इति द्वितीयमार्थः ।

(३) : अब द्वितीयद्विगुणहानिद्वितीयादिपोगस्यानेषु किं विधेयमित्याह- 'तं गुणहाजोऽ-
इत्यदि, तद्-द्वितीयद्विगुणहानिप्रथमपोगस्यानेकद्विगुणहान्या भाजयित्वा, द्वितीयद्विगुणहानि-

तेषु भागफलं चत्वारि । विंशतिजीवेषु चतुर्णां प्रक्षेरे कृते तृतीययोगस्थाने चतुर्विंशतिजीवा भवन्ति । षड्भिश्चतुर्विंशतिजीवेषु भाजितेषु भागफलं चत्वारि । चतुर्विंशती चतुर्णां प्रक्षेपे कृते चतुर्थयोगस्थानेऽष्टाविंशतिजीवा भवन्ति । सप्तभिरष्टाविंशतिजीवेषु भाजितेषु भागफलं चत्वारि । अष्टाविंशती चतुर्णां प्रक्षेपे कृते द्वितीयद्विगुणहानिरथमयोगस्थाने द्वाविंशजीवा भवन्ति । चतुर्भिर्द्वाविंशजीवेषु भाजितेषु भागफलमष्टौ, द्वाविंशति अष्टानां प्रक्षेपे कृते द्वितीयद्विगुणहानिर्द्वितीययोगस्थाने चत्वारिंशजीवा भवन्ति । ततो द्वितीयद्विगुणहानेर्द्वितीयादियोगस्थानगतजीवेषु क्रमशः पञ्चभिः, षड्भिः, सप्तभिश्च भाजितेषु भागफलमष्टौ भवति । द्वितीयादियोगस्थानगतजीवेषु क्रमशोऽष्टानां प्रक्षेपे कृते तृतीयद्विगुणहानिरथमपरादाने चतुःषष्टिजीवा भवन्ति । इत्येवं यवमध्यमयोगस्थानं यावत् परिभाषनीयम् । ततोऽनयैव रीत्योत्कृष्टयोगस्थानदारभ्य यामध्यमयोगस्थानं यावत् परिभाषनीयम् । ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ इदानीं रूपोनभागहारं वक्तुं नामो गायत्रिकमाह—

रूद्रूणभागहारो जवमज्ज्ञं भाजिअं दुहाणीहिं ।

जवमज्ज्ञा तं सुद्धं ठाणं बीअं उभयभावे ॥१४३॥

रूद्रूणाहिं भत्तं तं तो सुद्धं तदुत्तरं ठाणं ।

एवं पढमट्टाणं जा गुणहाणीअ बीआए ॥१४४॥

तं हाणिदुगेण हयं ताउ विसुद्धं हवेज बीआए ।

बीअं एवं जेयं जहण्णउकोसठाणं जा ॥१४५॥

(प्रे०) (१) 'रूद्रूणभागहारो' इति, रूपोनभागहारः, 'एवम्' इत्युच्चारः, 'जवमज्ज्ञे' इत्यादि, द्विद्विगुणहानिगतयोगस्थानैर्यवमध्यमयोगस्थानगतजीवेषु भाजितेषु यद् भागफलं भवति, 'जवमज्ज्ञा' इत्यादि, यवमध्यमयोगस्थानगतजीवेभ्यस्तस्मिन् भागफले विद्युद्दे, 'ठाणं' इत्यादि, पूर्वोक्तोभयपार्श्वस्थं द्वितीययोगस्थानस्य जीवानां प्रमाणं भवति । इति प्रथमगाथार्थः ।

(२) 'रूद्रूणाहिं' इत्यादि, एकन्यूनैर्द्विद्विगुणहानियोगस्थानैर्द्वितीययोगस्थानगतजीवेषु भाजितेषु यद् भागफलं भवति, 'तो' इत्यादि, तस्मात्=द्वितीययोगस्थानात्, द्वितीययोगस्थानगतजीवेभ्य इति यावत्, तस्मिन् भागफले विद्युद्दे, 'तदुत्तरं' इत्यादि, तस्मात्=द्वितीययोगस्थानादुत्तरं पूर्वोक्तोभयपार्श्वस्थं तृतीयं योगस्थानं भवति, तृतीययोगस्थानगतजीवानां प्रमाणं भवतीत्यर्थः । तृतीययोगस्थानगतान् जीवान् पूर्वत एकन्यूनैर्योगस्थानैः, द्विन्यूनद्विद्विगुणहानियोगस्थानैरित्यर्थः, भाजयित्वा तृतीययोगस्थानगतजीवेभ्यो भागफले विद्युद्दे चतुर्थयोगस्थानगतजीवानां प्रमाणं भवति । चतुर्थयोगस्थानगतजीवान् पूर्वतः एकन्यूनैर्योगस्थानैः, त्रिन्यूनद्विद्विगुणहानियोगस्थानैरित्यर्थः, भाजयित्वा चतुर्थयोगस्थानगतजीवेभ्यो भागफलविद्युद्दे कृतायां पञ्चम-

योगस्थानगतजीवानां प्रमाणं भवति । इत्येवं पूर्वपूर्वयोगस्थानगतजीवान् क्रमशः पूर्वपूर्व एकन्यूनैर्द्विदिगुणहानियोगस्थानैर्भाजयित्वा पूर्वपूर्वयोगस्थानगतजीवेभ्यो भागफलस्य विशुद्धौ कृतायास्तुतरोत्तरयोगस्थानगतजीवानां प्रमाणं भवति । एवं क यावद् वक्तव्यमित्याह—‘एवं पदमठानं’ इत्यादि, इत्येवं द्वितीयदिगुणान्याः प्रथमयोगस्थानं यावद् वक्तव्यम् । इति द्वितीयगाथार्थः ।

(३) ततः किं विधेयमित्याह—‘तं ह्यपिदुषेण’ इत्यादि, ततो द्विदिगुणहानियोगस्थानैर्द्वि-
तीयदिगुणहानिप्रथमयोगस्थानगतजीवेषु भाजितेषु, ‘ताज चिन्तुन्’ इति, द्वितीयदिगुणहानिप्रथम-
योगस्थानगतजीवेभ्यो भागफले विशुद्धे, ‘हवेज्ज षोआए षोअ’ इति, द्वितीयदिगुणहानिद्वितीय-
योगस्थानगतजीवानां प्रमाणं भवति । ततः पुनः पूर्ववद् पूर्वपूर्वयोगस्थानगतान् जीवान् क्रमशः
पूर्वपूर्वत एकैकन्यूनैर्द्विदिगुणहानियोगस्थानैर्भाजयित्वा पूर्वपूर्वयोगस्थानगतजीवेभ्यो भागफलस्य
विशुद्धौ कृतायास्तुतरोत्तरयोगस्थानगतजीवानां प्रमाणं भवति । इत्येवं तृतीयदिगुणहानिप्रथमयोगस्थानं
यावद् वक्तव्यम् । ततः पुनर्द्विदिगुणहानियोगस्थानैस्तृतीयदिगुणहानिप्रथमयोगस्थानगतजीवेषु
भाजितेषु तृतीयदिगुणहानिप्रथमयोगस्थानगतजीवेभ्यो भागफलस्य विशुद्धौ कृतायां पूर्वोत्तरमय-
पाथंस्तृतीयदिगुणहानिद्वितीययोगस्थानगतजीवानां प्रमाणं भवति ।

ततः पुनः पूर्ववत् पूर्वपूर्वयोगस्थानगतजीवान् क्रमशः पूर्वपूर्वतः एकैकन्यूनैर्द्विदिगुणहानि-
योगस्थानैर्भाजयित्वा पूर्वपूर्वयोगस्थानगतजीवेभ्यो भागफलस्य विशुद्धौ कृतायास्तुतरोत्तरयोगस्थान-
गतजीवानां प्रमाणं भवति । एवं क यावद् वक्तव्यमित्याह—‘एवं षोअ जहणजक्खोसठानं
जा’ इत्येवं पूर्वपार्श्वे जघन्ययोगस्थानं यावदुत्तरपार्श्वे चोत्कृष्टयोगस्थानं यावद् वक्तव्यम् । इति
तृतीयगाथार्थः ।

इत्थमत्रेदं समायातम्—तत्तद्दिगुणहानैर्द्वितीययोगस्थानगतजीवानां प्रमाणनिर्णयार्थं तत्तद्-
दिगुणहानेः प्रथमयोगस्थानगतजीवान् द्विदिगुणहानियोगस्थानैर्भाजयित्वा भाज्यराशितो भागफलं
विशोचनीयम् । तत्तद्दिगुणहानैस्तृतीयादियोगस्थानगतजीवानां प्रमाणनिर्णयार्थं पूर्वपूर्वयोग-
स्थानगतान् जीवान् क्रमशः पूर्वपूर्वत एकैकन्यूनैर्द्विदिगुणहानियोगस्थानैर्भाजयित्वा भाज्यराशितो
भागफलं विशोचनीयम् ।

अथार्थं रूपोनभागहारः पूर्वोक्तामत्कल्पनामाभित्य प्रदर्श्यते—यवमध्यमयोगस्थानेऽष्टाविंश-
त्यधिकशतं जीवाः सन्ति । द्विदिगुणहानिस्थानैरष्टमिरष्टाविंशत्यधिकशते भाजिते भागफलं
षोडशम् । अष्टाविंशत्यधिकशतान् षोडशसु विभक्तितेभ्यमयपार्श्वयोर्द्वितीययोगस्थानगतजीवानां प्रमाणं
ष्टादशत्यधिकशतं भवति । एकन्यूनद्विदिगुणहानिस्थानैः सप्तमिर्द्वादशत्यधिकशते भाजिते भागफलं
षोडशम् । तस्मात् षोडशसु विभक्तितेभ्यमयपार्श्वयोस्तृतीययोगस्थानगतजीवानां प्रमाणं षण्णवतिरिति ।
पञ्चमिः षण्णवत्ये भाजित्वाष्टादशत्यधिकशतं षोडशम् । तस्याः षोडशसु विभक्तितेभ्यमयपार्श्वयोः चतुर्दशेभ्य-

स्थानगतानां जीवानां प्रमाणमशीतिर्भवति । पञ्चमिरशीतौ भाजितायां भागफलं षोडश । अशीतेः षोडशसु विशोधितेषु पूर्वोत्तरोमयपार्श्वयोर्द्वितीयद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानगतजीवानां प्रमाणं चतुःषष्टिर्भवति । अतः परं पूर्वोक्तवत् क्रमश्चोऽष्टादिमिद्वितीयद्विगुणहानिप्रथमादियोगस्थानगतजीवान् भाजयित्वा भाज्यराशितो भागफले विशोधिते पूर्वोक्तवदनुक्रमेण पूर्वोत्तरोमयपार्श्वयोर्द्वितीयद्विगुणहानिद्वितीयादियोगस्थानगतानां जीवानां प्रमाणं षट्पञ्चाशदादि भवति । इत्थेवं पूर्वपार्श्वे जघन्ययोगस्थानं यावदुत्तरपार्श्वे चोत्कृष्टयोगस्थानं यावत् परिभावनीयम् ॥१४३॥१४४॥१४५॥
इदानीं छेदभागहारं विवश्रुगायात्रिकमाह—

अह छेअभागहारो इगगुणहाणीअ भाजिअं इस्सं ।

तम्मि चिअ तप्पखेवे जोगट्ठाणं भवे बीअं ॥१४६॥

पढमं चेव विभइउं इगगुणहाणिदुतिआइभागेहिं ।

तम्मि चिअ तप्पखेवे कमसो तइआइठाणाणि ॥१४७॥

एवं बीआए जा पढमं तत्तो हवेज पुव्वव्व ।

एवं जवमज्झं जा जेट्ठा वि तहेव विण्णेयं ॥१४८॥

(प्र०) (१) 'अह छेअभागहारो' इति, अह छेदभागहारः, 'एवम्' इत्यप्याहारः, 'इगगुणहाणीअ' इत्यादि, एकद्विगुणहानियोगस्थानैर्जघन्ययोगस्थानगतजीवेषु भाजितेषु यद् भागफलं भवति, 'तम्मि चिअ तप्पखेवे' इति, तस्मिन्नेव=जघन्ययोगस्थाने एव, जघन्ययोगस्थानगतजीवेष्वेवेति यावत्, तस्य=भागफलस्य प्रक्षेपे कृते 'जोगट्ठाणं भवे बीअं' इति, द्वितीययोगस्थानगतजीवानां प्रमाणं भवति । इति प्रथमगाथायाः ।

(२) ततः किं कर्तव्यमित्याह—'पढमं चेव' इत्यादि, प्रथमं जघन्ययोगस्थानमेव, जघन्ययोगस्थानगतजीवानेवेत्यर्थः, अनुक्रमेणैकद्विगुणहानियोगस्थानानां द्वित्रिचतुरादिभिर्मगैर्भाजयित्वा यद् भागफलं प्राप्यते, 'तम्मि चिअ' इत्यादि, जघन्ययोगस्थानगतजीवेष्वेव तस्य भागफलस्य प्रक्षेपे कृते, 'कमसो तइआइठाणाणि' इति, अनुक्रमेण तृतीययोगस्थानगतजीवानां प्रमाणं प्राप्यते । इति द्वितीयगाथायाः ।

इत्थेवं कं यावद् विवेयमित्याह—'एवं बीआए जा पढमं' इति, एवं द्वितीयद्विगुणहान्याः प्रथमयोगस्थानं यावद् विवेयम् । इदमुक्तं भवति—प्रथमयोगस्थानगतजीवानेकद्विगुणहानियोगस्थानद्विभागेन भाजयित्वा प्रथमयोगस्थानगतजीवेषु भागफलस्य प्रक्षेपे कृते तृतीययोगस्थानगतजीवानां प्रमाणं भवति । प्रथमयोगस्थानगतजीवानेकद्विगुणहानियोगस्थानत्रिभागेन भाजयित्वा भाज्यराशौ भागफलस्य प्रक्षेपे कृते चतुर्थयोगस्थानगतजीवानां प्रमाणं भवति । प्रथमयोगस्थान-

गतजीवानेकद्विगुणहानियोगस्थानचतुर्भागेन भाजयित्वा भाज्यराशौ भागफलस्य प्रक्षेपे कृते पञ्चम-
योगस्थानगतजीवानां प्रमाणं भवति । इत्येवं क्रमशः एकैकाधिकेनैकद्विगुणहानियोगस्थानभागेन
प्रथमयोगस्थानगतजीवान् भाजयित्वा भाज्यराशौ भागफलस्य प्रक्षेपे कृते क्रमशः उत्तरोत्तरयोग-
स्थानगतजीवानां प्रमाणं भवति । एवं द्वितीयद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानं यावद् विधेयम् । ततः किं
विधेयमित्याह—‘तस्यो ह्येवञ्च पुनश्च’ इति, ततो द्वितीयादिद्विगुणहानिषु पूर्ववत्=प्रथमद्विगुण-
हानिवद् विधेयम् । तद्यथा-द्वितीयद्विगुणहानौ प्रथमयोगस्थानगतजीवानेकद्विगुणहानियोगस्थानैर्भा-
जयित्वा भाज्यराशौ भागफलस्य प्रक्षेपे कृते द्वितीयद्विगुणहानेर्द्वितीययोगस्थानगतजीवानां प्रमाणं
प्राप्यते । द्वितीयद्विगुणहानौ प्रथमयोगस्थानगतजीवानेकद्विगुणहानियोगस्थानद्विभागेन भाजयि-
त्वा भाज्यराशौ भागफलस्य प्रक्षेपे कृते तृतीययोगस्थानगतानां जीवानां प्रमाणं भवति । प्रथमयोग-
स्थानगतजीवानेकद्विगुणहानियोगस्थानत्रिभागेन भाजयित्वा भागराशौ भागफलस्य प्रक्षेपे कृते
चतुर्थयोगस्थानगतजीवानां प्रमाणं भवति । इत्येवं क्रमशः एकैकाधिकेनैकद्विगुणहानियोग-
स्थानभागेन प्रथमयोगस्थानगतजीवान् भाजयित्वा भाज्यराशौ भागफलस्य प्रक्षेपे कृते क्रमशः
उत्तरोत्तरयोगस्थानगतजीवानां प्रमाणं भवति । इत्येवं तृतीयद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानं यावद्
विधेयम् । इत्येवमनुक्रमेण तृतीयादिद्विगुणहानिष्वपि विधेयम् । एवं एव यावद् विधेयमित्याह—‘एवं
जवमज्ज्ञं जा’ इति, एवं यवमध्यमयोगस्थानं यावद् विधेयम् । ‘जेष्टा धि तहेव विण्णोयं’
इति, ‘जवमज्ज्ञं जा’ इत्यत्रापि संबध्यते, जघन्ययोगस्थानादारभ्य यवमध्यमयोगस्थानं यावद्
यथोक्तं तथैवोक्तद्वययोगस्थानाद् यवमध्यमयोगस्थानं यावद् ज्ञातव्यम् ।

अथारं छेदभागहारः पूर्वोक्तासत्कल्पनामाश्रित्योच्यते—जघन्ययोगस्थाने षोडश जीवाः सन्ति ।
अतः $१६ \div ४ = ४$, $१६ + ४ = २०$, इत्येवं द्वितीययोगस्थाने विंशतिजीवा भवन्ति । $१६ \div ५ = ३$
 $१६ \times ३ = ४८$, $१६ + ४८ = ६४$ इत्येवं तृतीययोगस्थाने चतुर्विंशतिजीवा भवन्ति । $१६ \div ६ = २$, $१६ \times २ = ३२$

१२ , $१६ + १२ = २८$, इत्येवं चतुर्थयोगस्थानेऽष्टाविंशतिजीवा भवन्ति । $१६ \div ७ = २$, $१६ \times ७ = ११२$, $१६ + ११२ = १२८$,
 ३२ , इत्येवं द्वितीयद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थाने द्वात्रिंशज्जीवा भवन्ति । $३२ \div ४ = ८$, $३२ + ८ = ४०$
इत्येवं द्वितीयद्विगुणहानिद्वितीययोगस्थाने चत्वारिंशज्जीवा भवन्ति । इत्येवं यवमध्यमयोगस्थानं यावद्
ज्ञातव्यम् । तथैवोक्तद्वययोगस्थानादपि यवमध्यमयोगस्थानं यावद् ज्ञातव्यम् । $१४६१४७१४८॥$

तदेवं श्रेणिद्वारेऽनन्तरोपनिषा कृता । सम्प्रति श्रेणिद्वारे कियन्ति योगस्थानानि गत्वा
जीवा द्विगुणा भवन्तीति प्रतिपादयितुं परम्परोपनिषां चिकीर्षुः सत्यदमाह—

सेढिअसंखियभागं गच्चाऽत्थि दुगुणिआ जीवा ।

जा जवमज्ज्ञं एतो दुगुणूणा जाव गुरुणं ॥१४९॥

जवमज्ज्ञस्स अहत्था गुणहाणीओ ह्वेज्ज सब्बप्पा ।

तत्तो विसेसअहिया गुणहाणीओ उवरिमाओ ॥१५१॥

ताओ विसेसअहिया गुणहाणीओ ह्वेज्ज सब्बाओ ।

ताउ असंखगुणाइं इगंतरे अत्थि ठाणाइं ॥१५२॥

(प्रे०) 'जवमज्ज्ञस्स' इत्यादि, यवमध्ययोगस्थानस्यावस्तन्यो द्विगुणहानयः सर्वस्तोका भवन्ति । ननु परम्परोपनिधायां सत्यनिरूपणे 'सेदिअत्तंजियभागं गत्ता गत्ताऽत्थि दुगुणिआ जीवा जा जवमज्ज' (गाथा० १४९) इत्युल्लेखाद् यवमध्ययोगस्थानस्यावस्तनयोगस्थानेषु जीवानां द्विगुणा वृद्धयो भवन्तीति कथमत्र यवमध्ययोगस्थानस्यावस्तनद्विगुणहानयः सर्वस्तोका भवन्तीत्युक्तम् ? सत्यम्, जघन्ययोगस्थानादारभ्य यवमध्ययोगस्थानं यावद् या द्विगुणवृद्धयस्ता एव पश्चानुपूर्व्या द्विगुणहानयो भवन्ति । तथाहि-यवमध्ययोगस्थानात् श्रेण्यसंख्यातभागप्रमाणानि योगस्थानान्यति-क्रम्यानन्तरे योगस्थाने जीवा द्विगुणहीना भवन्ति । ततः पुनरपि तावन्ति योगस्थानानि गत्वाऽनन्तरे योगस्थाने द्विगुणहीना भवन्ति । इत्येवं जघन्ययोगस्थानं यावद् वक्तव्यम् । अतोऽत्र यवमध्ययोग-स्थानस्यावस्तन्यो द्विगुणहानयः सर्वस्तोका भवन्तीति निरूपणे न विरोधावकाशः । 'तत्तो' इत्यादि, ततः-यवमध्ययोगस्थानस्यावस्तनद्विगुणहानिभ्यो यवमध्ययोगस्थानस्योपरितन्यो द्विगुणहानयो विशेषाधिका भवन्ति । अत्र विशेषाधिकत्वं पन्थोपमासंख्यातभागप्रमाणमेव बोध्यम् । 'ताओ' इत्यादि, यवमध्ययोगस्थानस्योपरितनद्विगुणहानिभ्यः सर्वा द्विगुणहानयो विशेषा-धिकाः, यवमध्ययोगस्थानस्यावस्तनद्विगुणहानिनां प्रवेशात् । 'ताउ' इत्यादि, सर्वद्विगुणहानि-भ्य एकस्या एव द्विगुणवृद्धे द्विगुणहानेर्वाऽन्तराले स्थितानि योगस्थानान्यसंख्यगुणानि । यतः प्रमाणनिरूपणे द्विगुणवृद्धिद्विगुणहानिनां समुदितान्यपि स्थानानि पन्थोपमासंख्यातभागप्रमाणानि, एकस्या द्विगुणवृद्धे द्विगुणहानेर्वा स्थानानि श्रेण्यसंख्यातभागप्रमाणानीति निरूपितम् । पन्थोपमा-संख्यातभागतः श्रेण्यसंख्यातभागोऽसंख्येयगुणः ॥ १५१ । १५२ ॥

तदेवं श्रेणिद्वारं निरूपितम् । सम्प्रति क्रमाऽऽयातमपहाद्वारं निरूपयमाह-

जवमज्ज्ञेणऽवहारो सयलजिआणूणतिगुणहाणीसुं ।

लहुजोगट्टाणेण अत्थि असंखगुणहाणीसुं ॥१५३॥

(प्रे०) 'जवमज्ज्ञेण' इत्यादि, योगस्थानगतजीवानां प्रतिसमयं यवमध्यमेन-यवमध्ययोग-स्थानगतजीवरूपहारे क्रियमाणे सर्वपक्षिप्रसजीवानामपहारः किञ्चिन्न्यूनत्रिद्विगुणहानिषु भवति, किञ्चिन्न्यूनत्रिद्विगुणहानिषु यावन्ति योगस्थानानि तावत्समयेषु भवतीत्यर्थः । तदसत्कल्पनयैवम्-पूर्वमवस्थितभागद्वारे प्रद्विज्जितकल्पनानुसारेण यवमध्ययोगस्थानेऽष्टाविंशत्यविकृतं (१२८)

जीवा भवन्ति । सर्वयोगस्थानेषु स्थितानां जीवानां योगे कृते द्वाविंशत्यधिकचतुःशतौपरसहस्रं (१४२२) जीवा भवन्ति । यवमध्यमयोगस्थानगतजीवैः सर्वयोगस्थानगतजीवेषु विभाजितेषु यावती लघ्विर्भवति तावत्समयैः सर्वपर्याप्तसजीवा अपह्रियन्ते । अतः १४२२-१२८=११९४=११९४ इत्येवं किञ्चिन्न्यूनद्वादशसमयैः सर्वजीवानामपहारो भवति । किञ्चिन्न्यूनद्वादशसमयाः किञ्चिन्न्यून-त्रिदिगुणहानौ भवन्ति । प्रतिदिगुणहानौ चतुर्णां योगस्थानानां कल्पितत्वात् त्रिदिगुणहानिषु द्वादश योगस्थानानि भवन्ति ।

इदानीं सर्वयोगस्थानगतजीवानां जघन्ययोगस्थानगतजीवैः प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणे सर्वजीवानामपहारः कियति काले भवतीत्याह—‘लघुजोगठाणेषु’ इत्यादि, सर्वयोगस्थानस्थित-जीवानां जघन्ययोगस्थानगतजीवैः प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणेऽसंख्यत्रिदिगुणहानिगतयोगस्थानसम-येषु सर्वजीवानामपहारो भवति ॥१५३॥ अथ जघन्ययोगस्थानगतजीवैः सर्वजीवानामपहारोऽसंख्य-त्रिदिगुणहानिषु कथं भवतीति गणितप्रक्रिययोपपादयन्त्याह—

जइ जवमज्झे हेट्ठिमअण्णोण्णऽभत्थरासिलहुठाणा ।

किं जवमज्झस्स लहे ऊणासुं तिगुणहाणीसुं ॥१५४॥

(प्रे०) ‘जइ’ इत्यादि, यदि यवमध्यमयोगस्थानेऽवस्तनान्योन्याभ्यस्ताराशिलघुस्थानानि=यवमध्यमयोगस्थानादवस्तनीनां त्रिदिगुणहानीनामन्योन्याभ्यस्तो राशिर्भावान् भवति तावत्प्रमा-णानि जघन्ययोगस्थानानि भवन्ति तर्हि, ‘किं जवमज्झस्स लहे ऊणासुं तिगुणहाणीसुं’ इति, यवमध्यमयोगस्थानस्य किञ्चिन्न्यूनत्रिदिगुणहानिषु जघन्ययोगस्थानानि कियन्ति भवन्ति ? अनन्तरगाथायां जघन्ययोगस्थानैः सर्वजीवानामपहारोऽसंख्यत्रिदिगुणहानिषु भवतीति यदुक्तं तदि-त्येवं त्रैराशिकेनाऽपि सिद्धये दिव्यर्थः ।

इदमुक्तं भवति—यदि यवमध्यमयोगस्थाने एवासंख्येयानि जघन्ययोगस्थानानि भव-न्तीति जघन्ययोगस्थानजीवैरपहारे क्रियमाणे यवमध्यमयोगस्थानस्थिता जीवा अप्यसंख्यसमये-ष्वपह्रियन्ते तर्हि यवमध्यमयोगस्थानस्य किञ्चिन्न्यूनत्रिदिगुणहानिषु स्थिता जीवाः सुतरामसंख्य-त्रिदिगुणहानिषु अपह्रियन्ते । अत्रेदं ध्येयम्—अत्रान्योन्याभ्यस्ताराशिरवस्तनत्रिदिगुणहानिष्वारं द्वयङ्कान् विन्यस्य परस्परं गुणनरूपो बोध्यः, न तु वीर्याविभागबाहुल्यप्रदर्शनपरगाथासप्तकवृत्तौ प्रदर्शितः ।

असत्कल्पनयाऽत्र त्रैराशिकमेवम् अवस्थितभागहारनिरूपणोक्तोऽसत्कल्पनानुसारेण यवमध्यम-योगस्थानादवस्तन्यो त्रिदिगुणहानयस्तिष्ठः सन्ति । अतस्तासामन्योन्याभ्यस्ताराशिः (२×२×२=८) अष्टौ । अतो यवमध्यमयोगस्थाने जघन्ययोगस्थानान्यष्टौ जातानि । जघन्ययोगस्थानस्थित-जीवराशिना यवमध्यमयोगस्थानगतजीवराशौ भाजितेऽपि लघ्विरष्टौ भवति । यथेकयवमध्यम-योगस्थानस्याष्टौ जघन्ययोगस्थानानि भवन्ति तर्हि ११९४ यवमध्यमयोगस्थानानां कियन्ति जघन्य-

योगस्थानानि भवन्ति ? $८ \times ११ \times ८८ = ७७४४$ इत्येवं यवमयमस्य किञ्चिन् युनत्रि द्विगुणहानिषु ७७४४ जघन्ययोगस्थानानि भवन्ति । ७७४४ योगस्थानानां ३३ द्विगुणहानयो भवन्ति । यतः पूर्व चतुर्णां योगस्थानानामेकद्विगुणहानिः कल्पिता । इत्थं जघन्ययोगस्थानस्थितजीवैः प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणे सर्वजीवानामपहारः ७७४४ द्विगुणहानिषु भवति । ॥ १५४ ॥

सम्प्रति प्रतिसमयं द्वितीयादिद्विगुणहानेः प्रथमयोगस्थानस्थितजीवानामपहारे क्रियमाणे सर्वजीवानामपहारः कियति काले भवतीत्याह—

होअह जहुत्तरदुगुणवड्ढीए अज्जजोगठणेण ।

अवहारो विण्णेयो अद्वाऽद्वासु गुणहाणीसुं ॥ १५५ ॥

(प्रे०) 'होअह' इत्यादि, यथोचरं द्विगुणवृद्धेराद्ययोगस्थानेन, प्रथमयोगस्थानगतजीवैरित्यर्थः, प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणे सर्वयोगस्थानेषु स्थितयथास्तत्रमजीवानामपहारः क्रमशोऽर्धांशु द्विगुणहानिषु ज्ञातव्यः । अयमन्वाक्यः—प्रथमद्विगुणवृद्धिप्रथमयोगस्थानजीवैः प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणे यावतीषु द्विगुणहानिषु सर्वजीवानामपहारो भवति ततो द्वितीयद्विगुणवृद्धिप्रथमयोगस्थानजीवैः प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणेऽर्धांशु द्विगुणहानिषु सर्वजीवानामपहारो भवति । तृतीयद्विगुणवृद्धिप्रथमयोगस्थानजीवैः प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणे ततोऽर्धांशु द्विगुणहानिषु सर्वजीवानामपहारो भवति । चतुर्थद्विगुणवृद्धिप्रथमयोगस्थानगतजीवैः प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणे ततोऽर्धांशु द्विगुणहानिषु सर्वजीवानामपहारो भवति । पञ्चमद्विगुणवृद्धिप्रथमयोगस्थानजीवैः प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणे ततोऽर्धांशु द्विगुणहानिषु सर्वजीवानामपहारो भवति । इत्येवं क्रमश उत्तरोत्तरं द्विगुणवृद्धिप्रथमयोगस्थानजीवैः प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणेऽर्धांशु द्विगुणहानिषु सर्वजीवानामपहारो भवति । षष्ठ्यमाणानन्तरगाथास्यम् “एवं जवमब्धं जाणेयो” इत्यत्र सम्बध्यते, एतादृशोऽपहारो यवमध्यमयोगस्थानं यावद् ज्ञातव्यः । अत्रायं हेतुः—उत्तरोत्तरं द्विगुणवृद्धेः प्रथमयोगस्थाने जीवाः क्रमशो द्विगुणा भवन्ति । अत उत्तरोत्तरद्विगुणवृद्धेः प्रथमयोगस्थानेऽपहारे क्रियमाणे पूर्वपूर्वद्विगुणवृद्धेः प्रथमयोगस्थानपेक्षया प्रतिसमयं द्विगुणा अपह्रियन्त इति यथोत्तरद्विगुणवृद्धिप्रथमयोगस्थानेन सर्वजीवानामपहारोऽर्धांशु द्विगुणहानिषु भवति ।

तदसत्कल्पनामाभित्यैवम्—प्रथमद्विगुणवृद्धिप्रथमयोगस्थानेन सर्वजीवानामपहारः ३३ द्विगुणहानिषु भवतीत्यनन्तरगाथायां प्रदर्शितम् । अतो द्वितीयद्विगुणवृद्धिप्रथमयोगस्थानेन सर्वजीवानामपहारः ३३ द्विगुणहानिषु भवति । तृतीयद्विगुणवृद्धिप्रथमयोगस्थानेन सर्वजीवानामपहारः ३३ द्विगुणहानिषु भवति । एवं चतुर्थद्विगुणवृद्ध्यादिष्वपि ज्ञेयम् ॥ १५५ ॥

सम्प्रति प्रथमादिद्विगुणवृद्धेः प्रथमयोगस्थानेनापहारे क्रियमाणे सर्वजीवानामपहारो यावतीषु द्विगुणहानिषु भवति तदपेक्षया प्रथमादिद्विगुणवृद्धेर्द्वितीयादियोगस्थानेन सर्वजीवानामपहारः क्रियतीषु द्विगुणहानिषु भवतीत्याह—

संखदुगुणबद्धीसुं बिआइठाणेहि पढमठाणत्तो ।

ऊणूणयराईसुं गुणहाणीसु खलु अवहारो ॥१५६॥

एवं जवमज्झं जा णेषो एवं असंसखगुणहाणीसुं ।

गुरुजोगट्ठाणेणं तत्तो पुव्वव्व होइ जवमज्झं जा ॥१५७॥ (आर्याभोनिः)

(प्रे०) 'संखदुगुणबद्धीसुं' इत्यादि, सर्वद्विगुणबद्धिषु प्रथमस्थानतः=स्वप्रथमयोगस्थानेन सर्वजीवापहारो यावतीषु द्विगुणहानिषु भवति तदपेक्षया द्वितीयादिस्थानैः=स्वद्वितीयादि-योगस्थानैः सर्वजीवापहारः न्यूनन्यूनतरादिषु द्विगुणहानिषु ज्ञेयः । अत्रेवं हृदयम्-प्रथमद्विगुण-बद्धेः प्रथमयोगस्थानेन सर्वजीवानामपहारो यावतीषु द्विगुणहानिषु भवति तदपेक्षया प्रथमद्विगुण-बद्धेर्द्वितीययोगस्थानेन न्यूनासु द्विगुणहानिषु भवति, प्रथमद्विगुणबद्धेस्तृतीययोगस्थानेन न्यूनतरासु द्विगुणहानिषु भवति, तस्या एव चतुर्थयोगस्थानेन न्यूनतमासु द्विगुणहानिषु भवति । इत्येवं प्रथमद्विगुणबद्धेश्वरमयोगस्थानं यावद् वक्तव्यम् । द्वितीयाद्विगुणबद्धेः प्रथमयोगस्थानेन सर्वजीवा-नामपहारो यावतीषु द्विगुणहानिषु भवति तदपेक्षया तस्या द्वितीययोगस्थानेन न्यूनासु द्विगुण-हानिषु भवति, तस्या एव तृतीययोगस्थानेन न्यूनतरासु द्विगुणहानिषु भवति, तस्या एव चतुर्थ-योगस्थानेन न्यूनतमासु द्विगुणहानिषु भवति । इत्येवं द्वितीयाद्विगुणबद्धेरन्तिमयोगस्थानं यावद् वक्तव्यम् । इत्येवं तृतीयाद्विगुणबद्धिष्वपि वक्तव्यम् । क यावद् ? इत्याह- 'एवं जवमज्झं जा' इति, इत्येवमपहारो यवमध्यमयोगस्थानं यावद् यावत्यो द्विगुणबद्धयो भवेयुरतावतीषु द्विगुणबद्धिषु ज्ञेयः ।

अथ पूर्वोक्तास्तत्कल्पनामाभित्य प्रथमद्विगुणबद्धौ प्रकृतापहारश्चिन्त्यते । तत्रादौ द्वितीययोग-स्थानेनापहारकाल एवम्-प्रथमद्विगुणबद्धेराद्यं योगस्थानं जघन्ययोगस्थानम् । जघन्ययोगस्थानेन सर्वजीवानामपहारः '३१'द्विगुणहानिषु, अर्थात् '३'योगस्थानेषु भवतीति पूर्वं प्रदर्शितम् । प्रथम-द्विगुणबद्धेः प्रथमयोगस्थाने षोडश द्वितीययोगस्थाने च विंशतिर्जीवाः सन्ति, अतो द्वितीययोग-स्थानेनापहारे क्रियमाणे प्रथमयोगस्थानापहारापेक्षया प्रतियोगस्थाने चतुष्प्रमाणो बृद्धिरूप एकचयो भवति, अर्थात् प्रथमयोगस्थानापहारापेक्षया प्रतियोगस्थाने चत्वारो जीवा अधिका अधिका अपहृियन्ते । जघन्ययोगस्थानगतजीवप्रमाणेन सर्वाणि योगस्थानानि '३'भवन्तीति सर्वे चया अपि '३'भवन्ति । द्वितीययोगस्थाने विंशतिर्जीवाः सन्तीति एकाधिकैकद्विगुणहानिचयैः, पञ्चचयै-रित्यर्थः, एकं द्वितीययोगस्थानं निष्पद्यते । सर्वेषां चयानां योगस्थानानयनार्थं त्रैसाक्षिकं विधेयम्, तद्यथा-यदि एकाधिकैकद्विगुणहानियोगस्थान-(५) चयैरेकं द्वितीयं योगस्थानं भवति तर्हि '३' चयैः कियन्ति द्वितीययोगस्थानानि स्युः ? अत्र चतुर्णां योगस्थानानामेका द्विगुणहानिः कल्पिता इत्येकाधिकैकद्विगुणहानियोगस्थानानि पञ्च, अतः '३'×३='९', इति द्वितीययोगस्थानेनापहारे

क्रियमाणे $२१^{१}$ योगस्थानेष्वपहृतेषु $३३^{१}$ योगस्थानानि हृद्धानि, अधिकान्यपहृतानीत्यर्थः । अतः $२१^{१}$ योगस्थानेभ्यः $३३^{१}$ योगस्थानानां हानिर्विधेया, $\frac{७११}{८} - \frac{७११}{४०} = \frac{३४५४-७११}{४०} = \frac{२८४४}{४०} = \frac{७११}{१०}$

इत्येवं द्वितीययोगस्थानेन प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणे $३३^{१}$ योगस्थानेषु सर्वजीवानामपहारो भवति । यदि क्रियतीषु द्विगुणहानिषु भवतीति चिन्त्यते तदा प्रतिद्विगुणहानौ चत्वारि योगस्थानानि कल्पितानीति $\frac{७११}{१०} \times \frac{१}{४} = \frac{७११}{४०}$ द्विगुणहानिषु सर्वजीवापहारो भवति ।

अथ तृतीययोगस्थानेन सर्वजीवापहारकाल एवम्-तृतीययोगस्थाने चतुर्विंशतिजीवाः सन्तीति प्रथमयोगस्थानापहारापेक्षया प्रतियोगस्थाने चतुष्प्रमाणौ द्विचरौ भवतः, अर्थात् प्रतियोगस्थाने-ऽष्टजीवा अधिका अपह्रियन्ते । अतः सर्वे चयाः $३३^{१} \times ३ = ९९^{१}$ भवन्ति । द्व्यधिकैकद्विगुणहानि-योगस्थानचर्यैः, षट्चर्यैरित्यर्थः, एकं तृतीययोगस्थानं निष्पद्यते । यदि षट्चर्यैरेकं तृतीययोग-स्थानं भवति तर्हि $९९^{१}$ चर्यैः कियन्ति तृतीययोगस्थानानि स्युः ? $९९^{१} \times ३ = २९७$, इत्येवं तृतीययोगस्थानेनापहारे क्रियमाणे $३३^{१}$ योगस्थानेष्वपहृतेषु $३३^{१}$ योगस्थानान्यधिकान्यपहृतानि । $\frac{७११}{८} - \frac{७११}{२४} = \frac{२१३३-७११}{२४} = \frac{१४२२}{२४} = \frac{७११}{१२}$, इत्येवं तृतीययोगस्थानेन सर्वजीवापहारः $३३^{१}$

योगस्थानेषु भवति, द्विगुणहानिना चिन्त्यमाने तु $३३^{१}$ द्विगुणहानिषु भवति ।

अथ चतुर्थयोगस्थानेनैवम्-अष्टाविंशतिजीवाः सन्तीति प्रथमयोगस्थानापहारापेक्षया प्रति-योगस्थाने चतुष्प्रमाणान्नचयाः । सर्वचयाः $३३^{१} \times ३ = ९९^{१}$ । सप्तचर्यैरेकं चतुर्थयोगस्थानं भव-तीति यदि सप्तचर्यैरेकं चतुर्थयोगस्थानं भवति तर्हि $९९^{१}$ चर्यैः कियन्ति चतुर्थयोगस्थानानि स्युः ? $९९^{१} \times ३ = २९७$, इत्येवं चतुर्थयोगस्थानेनापहारे क्रियमाणे $३३^{१}$ योगस्थानेष्वपहृतेषु $३३^{१}$ योगस्थानान्यधिकान्यपहृतानि । $\frac{७११}{८} - \frac{२१३३}{५६} = \frac{४९७७-२१३३}{५६} = \frac{२८४४}{५६} = \frac{७११}{१४}$, इत्येवं

चतुर्थयोगस्थानेन सर्वजीवापहारः $३३^{१}$ योगस्थानेषु यद्वा $३३^{१} \times ३ = ९९^{१}$ द्विगुणहानिषु भवति । $३३^{१}$ द्विगुणहानिभ्यः $९९^{१}$ द्विगुणहानयः, $३३^{१}$ द्विगुणहानयः, $३३^{१}$ द्विगुणहानयो-ऽनुक्रमेण हीनाः, हीनतराः, हीनतमा भवन्ति ।

अथ द्वितीयद्विगुणहृद्दौ प्रकृतापहारकालचिन्त्यते । तत्रादौ प्रथमयोगस्थानेनैवम्-प्रथमद्वि-गुणहृदिप्रथमयोगस्थानापेक्षयाऽत्र जीवा द्विगुणाः सन्तीति प्रथमद्विगुणहृदिप्रथमयोगस्थानेनापहारा-कालापेक्षया द्वितीयद्विगुणहृदिप्रथमयोगस्थानेनापहारोऽर्धांशु द्विगुणहानिषु भवति । प्रथमद्विगुणहृदि-प्रथमयोगस्थानेन सर्वजीवापहारः $३३^{१}$ द्विगुणहानिषु भवतीति द्वितीयद्विगुणहृदिप्रथमयोगस्थानेन सर्वजीवापहारः $३३^{१}$ द्विगुणहानिषु भवति । एवमग्रेऽपि सर्वत्र तत्तद्द्विगुणहृदिप्रथमयोगस्थानेन सर्वजीवापहारः स्वाभ्यवहितपूर्वद्विगुणहृदिप्रथमयोगस्थानेन यावतीषु द्विगुणहानिषु सर्वजीवापहारो भवति, ततोऽर्धांशु द्विगुणहानिषु भवतीति ध्येयम् ।

अथ द्वितीययोगस्थानेनैवम्-प्रथमयोगस्थाने द्वात्रिंशद् द्वितीययोगस्थाने च चत्वारिंश-
जीवाः सन्तीति द्वितीययोगस्थानेनापहारे क्रियमाणे प्रथमयोगस्थानापहारापेक्षया प्रतियोगस्थाने-
ऽष्टप्रमाणश्चो भवति । अत्र प्रथमयोगस्थानगतजीवप्रमाणेन सर्वाणि योगस्थानानि ११ भव-
न्तीति सर्वे चया अपि ११ भवन्ति । पञ्चयैरेकं द्वितीयं योगस्थानं निष्पद्यते । अत्र त्रैराशिक-
प्रकारोन्लेखः स्वयं विधेयः । ११ × १ = ११ इत्येवं द्वितीययोगस्थानेनापहारे क्रियमाणे ११ योग-
स्थानेष्वपहृतेषु ११ योगस्थानान्यधिकान्यपहतानि । अतः ११ योगस्थानेभ्यः ११ योगस्थानानां
हानिर्विधेया, ११ - ११ = ० इति ११ योगस्थानानि ११ योगस्थानानि ११ योगस्थानानि ११ योगस्थानानि
प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणे ११ द्विगुणहानिषु सर्वे जीवा अपहियन्ते ।

अथ तृतीययोगस्थानेनैवम्-अत्राष्टाचत्वारिंशजीवाः सन्तीति प्रतियोगस्थाने पूर्वोक्तप्रमाणौ
द्विचयौ । सर्वचयाः ११ × १ = ११ । पञ्चयैरेकं तृतीययोगस्थानं निष्पद्यते इति

$$\frac{७११}{८} \times \frac{१}{६} = \frac{७११}{४८}, \frac{७११}{१६} - \frac{७११}{४८} = \frac{२१३३-७११}{४८} = \frac{१४२२}{४८} = \frac{७११}{२४}, \frac{७११}{२४} \times \frac{१}{४} = \frac{७११}{९६} ।$$

इत्येवं तृतीययोगस्थानेन ११ द्विगुणहानिषु सर्वे जीवा अपहियन्ते ।

अथ चतुर्थयोगस्थानेनैवम्-अत्र पट्पञ्चाशजीवाः सन्तीति प्रतियोगस्थाने त्रिचयाः ।
सर्वचयाः ११ × १ = ११ । सप्तयैरेकं चतुर्थयोगस्थानं निष्पद्यते इति ११ × ३ = ३३
योगस्थानान्यधिकान्यपहतानीति $\frac{७११}{१६} - \frac{२१३३}{११२} = \frac{४९७७-२१३३}{११२} = \frac{२८४४}{११२} = \frac{७११}{२८}$ इत्येवं चतुर्थ-

योगस्थानेन ११ योगस्थानैः सर्वजीवापहारो भवति । ११ द्विगुणहानिभ्यः ११ द्विगुणहानयः
११ द्विगुणहानयः, ११ द्विगुणहानयोऽनुक्रमेण हीनाः, हीनतराः, हीनतमा भवन्ति । अनयैव
रीत्या तृतीयद्विगुणहृदः प्रथमादियोगस्थानेन सर्वजीवापहारोऽनुक्रमेण ११, ११, ११, ११,
द्विगुणहानिषु भवति । ११ द्विगुणहानिभ्यः ११, ११, ११ द्विगुणहानयः क्रमशो न्यूनाः,
न्यूनतराः, न्यूनतमा भवन्ति ।

तदेवं यवमध्यमयोगस्थानेन यवमध्यमयोगस्थानपूर्वपार्श्वयोगस्थानैश्च सर्वयोगस्थानगतजीव-
विषयकापहारप्ररूपणा कृता । सम्प्रति यवमध्यमयोगस्थानोत्तरपार्श्वयोगस्थानैस्तां कर्तुं काम
उत्कृष्टयोगस्थानेन प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणे सर्वजीवानामपहारः क्रियतीषु द्विगुणहानिषु भवती-
त्याह-‘एवं असंख्यहानिषु गुरुजोगडाणेण’ इति, उत्कृष्टयोगस्थानेन प्रतिसमयमपहारे
क्रियमाणे सर्वजीवानामपहारोऽसंख्यद्विगुणहानिषु भवति । तथापि जघन्ययोगस्थानेनापहारे जाय-
मानाभ्योऽसंख्यद्विगुणहानिभ्य उत्कृष्टयोगस्थानेनापहारे जायमाना असंख्यद्विगुणहानयोऽसंख्य-
गुणा ज्ञेयाः, जघन्ययोगस्थानगतजीवेभ्य उत्कृष्टयोगस्थानस्थितजीवानामसंख्यगुणहीनत्वाद् ।

अपहारप्रथममगाथा (वाल्मीकि १५३) टीकायां सविस्तरं प्रदर्शितत्वात् । इदानीं पूर्वोक्तगार्थयोः प्रत्येकं सर्वद्विगुणहानिषु स्वप्रथमयोगस्थानेनापहारकालमाह—“अङ्गुत्तरद्वुगुणहाणीषु” इत्यादि, पूर्वोक्तरोमपार्थयोः प्रत्येकं यथोत्तरद्विगुणहान्याः प्रथमयोगस्थानेन सर्वजीवापहारो द्विगुणमित्यु द्विगुणहानिषु भवति, क्रमशो द्विगुणद्विगुणासु द्विगुणहानिषु भवतीत्यर्थः, क्रमशो द्विगुणद्विगुण-कालेन भवतीति यावत्, यथोत्तरं द्विगुणहानेः प्रथमयोगस्थाने जीवानामवर्धत्वाद् । इदमुक्तं भवति—यवमध्यमयोगस्थानात् पूर्वपार्श्वे प्रथमद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानेन सर्वजीवापहारो यावतीषु द्विगुणहानिषु भवति ततः पूर्वपार्श्वे द्वितीयद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानेन द्विगुणासु द्विगुणहानिषु भवति । अत्र प्रथमद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानं यवमध्यमरूपयोगस्थानं ज्ञातव्यम् । ततः पूर्वपार्श्वे तृतीयद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानेन द्विगुणासु द्विगुणहानिषु भवति । एवं पूर्वपार्श्वे चतुर्थाद्विगुण-हानिष्वपि वक्तव्यम् । एवमेवोत्तरपार्श्वे प्रथमाद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानापहारकालतोऽनुक्रमेण द्वितीयाद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानापहारकालो द्विगुणो वक्तव्यः । नन्वुक्तरीत्या द्विगुणोऽपहारकालः कः यावद् भवति ? इत्याह—“आव लङ्गुगुरु” इति, इत्येवं द्विगुणोऽपहारकालः पूर्वपार्श्वे जघन्य-योगस्थानं यावदुत्तरपार्श्वे चोत्कृष्टयोगस्थानं यावद् भवति । सम्प्रति जघन्ययोगस्थानेनोत्कृष्टयोग-स्थानेन आपहारकालमाह—“लङ्गुणा गुरुणाऽसंख्यगुणहाणीषु” इति, सुगमम्, एवं सविस्तरं विवृतत्वाद् ।

न च यवमध्यमजघन्योत्कृष्टेषु त्रियोगस्थानेषु पूर्वमपहारप्ररूपणा कृतेत्यत्र तेषु पुनरपहार-प्ररूपणा “पिष्टपेषण”न्यायं समाश्रयतीति वाच्यम्, पूर्वतोऽत्र भिन्नक्रमेणापहारप्ररूपणायाः कृतत्वात् । एवं हि जघन्ययोगस्थानादारभ्य यवमध्यमयोगस्थानं यावत्, तथोत्कृष्टयोगस्थानाद् यवमध्यमयोग-स्थानं यावदिति क्रमेणापहारप्ररूपणा कृता । अत्र तु यवमध्यमयोगस्थानादारभ्य पूर्वपार्श्वे जघन्य-योगस्थानं यावदुत्तरपार्श्वे चोत्कृष्टयोगस्थानं यावदिति क्रमेणापहारप्ररूपणा क्रियते । अतो भिन्न-क्रमप्ररूपणायां तत्स्थानाश्रित्यार्थं पुनरत्र यवमध्यमजघन्योत्कृष्टेषु योगस्थानेषु कृतायामपहारप्र-रूपणायां न पिष्टपेषणत्वम् ॥१५८॥१५९॥ साम्प्रतं विवक्षितद्विगुणहानेः प्रथमयोगस्थानापेक्षया सत्या एव द्वितीयादियोगस्थानैः सर्वजीवानामपहारः क्रियता कालेन भवतीत्याह—

संख्यद्वुगुणहाणीषु विआइठानेहि पढमठाणत्तो ।

अहियहियरार्ईसु गुणहाणीसु खलु अवहारो ॥१६०॥

(प्रे०) ‘संख्यद्वुगुणहाणीषु’ इत्यादि, सर्वद्विगुणहानिषु स्वप्रथमयोगस्थानेन सर्वजीवा-नामपहारो यावतीषु द्विगुणहानिषु भवति तदपेक्षया स्वद्वितीयादियोगस्थानैरनुक्रमेणाधिकाधिक-तरादिषु द्विगुणहानिषु भवति । अत्रार्थ आद्यः—पूर्वपार्श्वे प्रथमद्विगुणहानेः प्रथमयोगस्थानेन याव-तीषु द्विगुणहानिषु सर्वजीवानामपहारो भवति तदपेक्षया पूर्वपार्श्वे एव प्रथमद्विगुणहानेरेव द्वितीय-

योगस्थानेनाधिकासु द्विगुणहानिषु भवति, तृतीययोगस्थानेनाधिकतरासु द्विगुणहानिषु भवति, ततः चतुर्थयोगस्थानेनाधिकतरासु द्विगुणहानिषु भवति । इत्येवं पूर्वपार्श्वे प्रथमद्विगुणहानेश्वरमयोगस्थानं यावद् वक्तव्यम् । पूर्वपार्श्वे द्वितीयद्विगुणहानेः प्रथमयोगस्थानेन सर्वजीवानामपहारो यावतीषु द्विगुणहानिषु भवति ततः पूर्वपार्श्वे एव द्वितीयद्विगुणहानेरेव द्वितीययोगस्थानेनाधिकासु द्विगुणहानिषु भवति, तृतीययोगस्थानेनाधिकतरासु द्विगुणहानिषु भवति, इत्येव द्वितीयद्विगुणहानेश्वरमयोगस्थानं यावद् वक्तव्यम् । एवक्रमेण पूर्वपार्श्वे अथन्ययोगस्थानं यावद् यावत्तयो द्विगुणहानयस्तासु सर्वासु स्वप्रथमयोगस्थानापेक्षया द्वितीयादियोगस्थानैः सर्वजीवापहारकालोऽधिकाधिकतरादिको वक्तव्यः । अनेनैव क्रमेणोत्तरपार्श्वेऽपि उत्कृष्टयोगस्थानं यावद् यावत्तयो द्विगुणहानयस्तासु सर्वासु स्वप्रथमयोगस्थानापेक्षया स्वद्वितीयादियोगस्थानैः सर्वजीवापहारकालोऽधिकाधिकतरादिको वक्तव्यः ।

अत्र पूर्वोक्तासत्कल्पनामाश्रित्य प्रथमद्विगुणहानौ चिन्त्यते । तत्र द्वितीययोगस्थानेनापहारकाल एवम्— यवमध्यमयोगस्थानं प्रथमद्विगुणहानेः प्रथमयोगस्थानं भवति । यवमध्यमयोगस्थानेन सर्वजीवापहारः ११२ द्विगुणहानिषु, अर्थात् ११२ योगस्थानेषु भवतीति पूर्वं प्रदक्षितम् । प्रथमद्विगुणहानेः प्रथमयोगस्थानेऽष्टाविंशत्यधिकजतं द्वितीययोगस्थाने च द्वादशाधिकजतं जीवाः सन्ति, अतो द्वितीययोगस्थानेनापहारे क्रियमाणे प्रथमयोगस्थानापहारपेक्षया प्रतियोगस्थाने षोडशप्रमाणो हानिरूप एकचयो भवति, अर्थात् प्रथमयोगस्थानापेक्षया प्रतियोगस्थाने षोडश जीवा हीना अपह्रियन्ते । यवमध्यमयोगस्थानगतप्रमाणेन सर्वाणि योगस्थानानि ११२ भवन्तीति सर्वे चया अपि ११२ भवन्ति । एकन्यूनद्विद्विगुणहानियोगस्थानचयैः, सप्तचयैरित्यर्थः, एकं द्वितीययोगस्थानं निष्पद्यते । सर्वेषां चयानां योगस्थानानयनार्थं त्रैराशिकं विधेयम् । तद्यथा—यदि सप्तचयैरेकं द्वितीययोगस्थानं भवति तर्हि ११२ चयैः क्रियन्ति द्वितीययोगस्थानानि स्युः ? ११२ × ३ = ३३६ इति द्वितीययोगस्थानेनापहारे क्रियमाणे प्रथमयोगस्थानापहारपेक्षया ३३६ योगस्थानानि हीनानि अपहृतानि, अतः प्रथमयोगस्थानेन सर्वजीवापहारकालापेक्षया द्वितीययोगस्थानेन सर्वजीवापहारकालः ३३६ योगस्थानप्रमाणोऽधिको भवति, अतः ११२ योगस्थानेषु ३३६ योगस्थानानां योगो विधेयः, $\frac{११२}{१} + \frac{३३६}{३} = ४४८ + ११२ = ५६० = \frac{५६०}{१}$ इति द्वितीययोगस्थानेनापहारे क्रियमाणे ११२ योगस्थानेषु सर्वजीवानामपहारो भवति । पूर्वं प्रतिद्विगुणहानौ चत्वारि योगस्थानानि कल्पितानीति ११२ योगस्थानानां ३३६ द्विगुणहानयो भवन्ति । अतो द्वितीययोगस्थानेनापहारे क्रियमाणे ३३६ द्विगुणहानिषु सर्वजीवानामपहारो भवति ।

अथ तृतीययोगस्थानेन सर्वजीवापहारकाल एवम्—तृतीययोगस्थाने णवत्रिंशत्जीवाः सन्तीति यवमध्यमयोगस्थानापहारपेक्षया प्रतियोगस्थाने षोडशप्रमाणौ द्विचयौ, अर्थात् प्रतियोगस्थाने द्वाविं-

सर्वजीवा न्यूना अपह्रियन्ते । अतः सर्वचयाः $५१२ \times ३ = १५३६$ भवन्ति । इह पञ्चयैरेकं तृतीयं योग-
स्थानं भवति । यदि पञ्चयैरेकं तृतीययोगस्थानं भवति तर्हि ३१२ चयैः कियन्ति तृतीययोगस्थानानि
स्युः ? $३१२ \times ३ = ९३६$ इत्येवं तृतीययोगस्थानेनापहारे क्रियमाणे प्रथमयोगस्थानापहारापेक्षया

$$९३६ \text{ योगस्थानानि न्यूनान्यपहृतानि । अतः } \frac{७११}{६४} + \frac{७११}{१९२} = \frac{२१३३ + ७११}{१९२} = \frac{२८४४}{१९२} = \frac{७११}{४८}$$

योगस्थानानि, $५१२ \times ३ = १५३६$ द्विगुणहानयः । इत्येवं तृतीययोगस्थानेषु प्रतिसमयमपहारे क्रिय-
माणे १५३६ द्विगुणहानिषु सर्वजीवा अपह्रियन्ते ।

अथ चतुर्थयोगस्थानेनैवम्—अप्राचीतिजीवाः सन्तीति प्रथमयोगस्थानेनापहारापेक्षया प्रति-
योगस्थाने षोडशप्रमाणान्निश्चयाः । सर्वचयाः $११२ \times ३ = ३३६$ । पञ्चचयैरेकं चतुर्थयोगस्थानं
भवतीति सर्वचयैः ३३६ चतुर्थयोगस्थानानि भवन्ति । अतश्चतुर्थयोगस्थानेनापहारे क्रियमाणे
प्रथमयोगस्थानापेक्षया ३३६ योगस्थानानि हीनान्यपहृतानि ।

$$\frac{७११}{६४} + \frac{२१३३}{३२०} = \frac{३५५४ + २१३३}{३२०} = \frac{५६८७}{३२०} = \frac{७११}{४०}, \frac{७११}{४०} \times \frac{१}{४} = \frac{७११}{१६०}$$

इत्येवं चतुर्थयोगस्थानेन प्रतिसमयमपहारे क्रियमाणे ११२ द्विगुणहानिषु सर्वजीवा अपह्रियन्ते ।
 ३३६ द्विगुणहानिभ्यः ३३६ द्विगुणहानयः, ११२ द्विगुणहानयः, ११२ द्विगुणहानयोऽनुक्रमेण-
विका अधिकतरा अधिकतमा भवन्ति । इत्येवं द्वितीयादिद्विगुणहानिषु स्वयं परिभाषनीयम्
॥ १६० ॥ इदानीमिष्टद्विगुणहानेः प्रथमयोगस्थानेन सर्वजीवापहारकालं ज्ञातुं करणमायामाह—

गुण्णेशुणिद्वदुगुणहाणिदुसंस्वा परोप्परं गुण्णा ।

किंचूणतिहाणीहिं तासुं इदुज्जठाणेणं ॥१६१॥

(प्र०) 'गुण्णेशुणिद्वदुगुणहाणिदुसंस्वा परोप्परं' इति, एकन्यूना इष्टद्विगुण-
हानिप्रमाणा द्विसंख्या परस्परं गुणनीया । ततः किं विधेयमित्याह—'गुण्णा किंचूणतिहाणीहिं'
इति, एकन्यूनेष्टद्विगुणहानिप्रमाणद्विसंख्यायां परस्परं गुणितायां या संख्या प्राप्ता सा किंचिन्न्यून-
त्रिद्विगुणहानिभिर्गुणनीया, इते गुणकारे गुणनफलं या द्विगुणहानयः प्राप्ताः 'तासुं' इदु-
ज्जठाणेणं' इति, तासु द्विगुणहानिषु इष्टद्विगुणहानेः प्रथमयोगस्थानेन सर्वजीवापहारो भवति
इत्यखरयोचना ।

आचार्यः पुनरयम्—यावतिथ्या द्विगुणहान्याः प्रथमयोगस्थानेन सर्वजीवापहारो ज्ञातु-
मिष्यते तावतिथीं द्विगुणहानिं यावद् एकन्यूना यावन्त्यो द्विगुणहानयस्तावत्प्रमाणा इत्यङ्गाः स्थाप-
यित्वा परस्परं गुणनीयाः, कृते गुणकारे यद् गुणनफलं समागतं तद् किंचिन्न्यूनत्रिद्विगुणहानिभिर्गुण-
नीयम्, कृते गुणकारे गुणनफलत्वेन यावत्यो द्विगुणहानयः प्राप्तास्तावतीषु द्विगुणहानिषु इष्टद्विगुण-
हानेः प्रथमयोगस्थानेन सर्वजीवापहारो भवति ।

तत् पूर्वोक्तामत्कल्पनयैव तृतीयाया द्विगुणहान्याः प्रथमयोगस्थानेन सर्वजीवापहारो ज्ञातु-
मिष्यते, अतः $२ \times २ = ४$ $\frac{१}{१} \times \frac{१}{१} = १$ इत्येवं तृतीयाद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानेन $\frac{१}{१}$ द्विगुण-
हानिषु सर्वजीवानामपहारो भवति ।

चतुर्थद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानेन सर्वजीवानामपहारो ज्ञातुमिष्यते, अतः $२ \times २ \times २ = ८$,
 $\frac{१}{१} \times \frac{१}{१} = १$, इत्येवं चतुर्थद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानेन $\frac{१}{१}$ द्विगुणहानिषु सर्वजीवापहारो भवति ।

पञ्चमद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानेन सर्वजीवापहारो ज्ञातुमिष्यते, अतः $२ \times २ \times २ \times २ = १६$,
 $\frac{१}{१} \times \frac{१}{१} = १$ इत्येवं पञ्चमद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानेन सर्वजीवापहारः $\frac{१}{१}$ द्विगुणहानिषु भवति ।

यदि द्वितीयद्विगुणहानिप्रथमयोगस्थानेन सर्वजीवापहारो ज्ञातुमिष्यते तदा सकृद् द्व्यङ्कः
स्थापनीयः, द्वितीयद्व्यङ्काभावात् परस्परं गुणाभावः । $\frac{१}{१} \times \frac{१}{१} = १$ इत्येवं द्वितीयद्विगुणहानि-
प्रथमयोगस्थानेन $\frac{१}{१}$ द्विगुणहानिषु सर्वजीवापहारो भवति ॥१६१॥

तदेवमपहारद्वारं निरूपितम् । सम्प्रति क्रमायातं भागद्वारं निरूपयन्नाह—

जवमज्झम्मि असंखियभागोऽत्थि सयलजिआण एमेव ।

हस्से तहा गुरुम्मि वि तहेव सब्वत्थ विण्णेया ॥१६२॥

(प्रे०) 'जवमज्झम्मि' इत्यादि, यवमध्यमयोगस्थाने वर्तमानाः पर्याप्तसजीवाः सर्वपर्याप्त-
त्रसजीवानामसंख्याततमे भागे भवन्ति । अत्रेय-भावना-सर्वे पर्याप्तसजीवा यवमध्यमयोगस्थान-
गतजीवप्रमाणेन देशोनत्रिद्विगुणहानीनां यावन्ति योगस्थानानि तावत्प्रमाणाः सन्तीति यवमध्यम-
योगस्थाने स्थिता जीवा देशोनत्रिद्विगुणहानियोगस्थानप्रमाणासंख्याततमे भागे भवन्ति । अस-
त्कल्पनया सर्वे जीवाः १४२२ सन्तीति यवमध्यमयोगस्थानगतजीवाः $\frac{१}{१}$ तमे भागे भवन्ति ।
'एमेव' तथैव जघन्ययोगस्थाने वर्तमाना जीवा असंख्याततमे भागे भवन्ति । असंख्यातद्विगुण-
हानियोगस्थानप्रमाणासंख्याततमे भागे भवन्ति । असत्कल्पनया तु जघन्ये उत्कृष्टे च योग-
स्थानेऽनुक्रमेण $\frac{१}{१}$ तमे भागे $\frac{१}{१}$ तमे भागे जीवा भवन्ति । 'तहेव सब्वत्थ विण्णेया' इति,
तथैव सर्वत्र—सर्वयोगस्थानेषु प्रतियोगस्थाने वर्तमाना जीवाः सर्वजीवानामसंख्याततमे भागे ज्ञात-
व्याः ॥१६२॥

तदेवं गतं भागद्वारम् । सम्प्रति क्रमप्राप्तमन्यबहुत्वद्वारं प्रतिपादयितुमुपक्रमते—

लहुजोगडाणेऽप्पा जीवा णेया तओ असंखगुणा ।

जवमज्झे हुन्ति तओ जवमज्झाहजहण्णेषु ॥१६३॥

ताओ विसेसअहिया णेया जवमज्झहेट्ठिमेसु तओ ।

हेट्ठिमजहण्णेषु तओ अहत्येसु सब्वेसु ॥१६४॥

(प्रे०) अत्रेदं बोध्यम्- इदमन्यबहुत्वद्वारं त्रिधा चिन्तयिष्यते । (१) तत्र प्रथमप्रकारेण जघन्ययोगस्थानाद् यवमध्यमयोगस्थानं यावत् स्थितेषु योगस्थानेषु जीवानामन्यबहुत्वं वक्ष्यते । (२) द्वितीयप्रकारेणोत्कृष्टयोगस्थानाद् यवमध्यमयोगस्थानं यावत् स्थितेषु योगस्थानेषु जीवानामन्यबहुत्वं वक्ष्यते । (३) तृतीयप्रकारेण येषु योगस्थानेषु प्रथमप्रकारेण येषु च द्वितीयप्रकारेण जीवानामन्यबहुत्वं चिन्तितं तेष्वेव युगपच्चिन्तयिष्यते ।

तत्र प्रहौ तावत् प्रथमप्रकारेणामन्यबहुत्वं निरूपयति-‘लघुजोगद्वाणेऽप्पा, इत्यादि, जघन्य-योगस्थाने वर्तमाना जीवाः स्तोकाः । ‘तओ असंखगुणा’ इत्यादि, ततः-जघन्ययोगस्थान-गतजीवेभ्यो यवमध्यमयोगस्थानगत जीवा असंख्यगुणा भवन्ति । ननु कियत्प्रमाणोऽत्र गुण-कारः ? उच्यते, यावन्त्योऽधस्तन्यो द्विगुणहानयस्तावद्द्वारं द्वयं स्थापयित्वा परस्परं गुणकारे कृते यावद् गुणनफलं तावत्प्रमाणो ह्येव । तदस्तत्कल्पनयैवम्-यवमध्यमयोगस्थानादधस्तनद्विगुण-हानयस्तिस्र इति तासामन्योन्याभ्यस्तराशिरष्टौ भवति । अतो जघन्ययोगस्थानापेक्षया यवमध्यम-योगस्थाने जीवा अष्टगुणा भवन्ति । अत एवाष्टभिर्जघन्ययोगस्थानजीवराशौ गुणिते यवमध्यम-योगस्थानजीवराशिर्भवति-१६×८=१२८ ।

‘तओ अवमज्झाहअजहणोसु’ इति, ‘असंखगुणा’ इति पदमत्रापि सम्बध्यते, ततः=यव-मध्यमयोगस्थानगतजीवेभ्यो यवमध्यादधस्तनेषु अजघन्येषु, जघन्ययोगस्थानं विना यवमध्यादधस्त-नेषु, सर्वयोगस्थानेष्वित्यर्थः, वर्तमाना जीवा असंख्यगुणा भवन्ति । अत्र गुणकारो देशोनसार्धद्वि-गुणहानिप्रमाणो ज्ञातव्यः । अस्तत्कल्पनयैवम् यवमध्यादधस्तनेषु जघन्ययोगस्थानाच्चोपरितनेषु सर्वयोगस्थानेषु सर्वजीवाः षट् शतानि, यवमध्यमयोगस्थानेऽष्टाविंशत्यधिकशतं जीवाः । अतो यव-मध्यमयोगस्थानगतजीवेभ्यो यवमध्यादधस्तनेषु जघन्ययोगस्थानाच्चोपरितनेषु सर्वयोगस्थानेषु वर्तमाना जीवाः ११ गुणाः भवन्ति । अत एव ११ राशिना १२८राशौ गुणिते गुणनफलं ६०० भवति-११×१२८=६०० ।

‘ताओ’ इत्यादि, यवमध्यमादधस्तनेषु जघन्ययोगस्थानाच्चोपरितनेषु योगस्थानेषु स्थितेभ्यो जीवेभ्यो यवमध्यादधस्तनेषु सर्वयोगस्थानेषु स्थिता जीवा विशेषाधिका भवन्ति, जघन्ययोगस्थान-गतजीवानां प्रवेशात् । अस्तत्कल्पनयैवम्-जघन्ययोगस्थाने जीवाः १६ तथा पूर्वोक्तजीवाः ६००, अतः ६००+१६=६१६ । यवमध्यमादधस्तनेषु सर्वयोगस्थानेषु ६१६ जीवाः भवन्ति ।

‘तओ’ इत्यादि, यवमध्यमादधस्तनयोगस्थानगतजीवेभ्योऽधस्तनाजघन्येषु=जघन्ययोग-स्थानं विनाऽधस्तनसर्वयोगस्थानेषु वर्तमाना जीवा विशेषाधिका भवन्ति । इयमत्र भोवना—अत्र जघन्ययोगस्थानं निर्गतं यवमध्यमयोगस्थानं च प्रविष्टम् । अतो जघन्ययोगस्थानगतजीवन्यूना यवमध्यमयोगस्थानगत जीवाः पूर्वतोऽधिका जाताः । तद्यथा-१२८-१६=११२, ६१६+११२=७२८ । इत्येवं जघन्ययोगस्थानं विनाऽधस्तनसर्वयोगस्थानेषु ७२८ जीवा भवन्ति ।

‘ततो अष्टम्येसु सव्वेसु’ इति, अष्टम्यावस्तवयोगस्थानजीवेभ्योऽधस्तनेषु सर्वयोग-
स्थानेषु वर्तमाना जीवा विशेषाधिका भवन्ति, अधस्तनेषु सर्वयोगस्थानेषु अष्टम्ययोगस्थानस्य
समावेशात् । सर्वे जीवाः ७४४ भवन्ति ॥१६३॥१६४॥

सम्प्रति गद्यादिकेन द्वितीयप्रकारमन्यवहुत्वमाह—

जीवा थोवा जेट्टे जोगट्टाणे तओ असंखगुणा ।

जवमज्जे अत्थि तओ जवमज्जुवरिस्सअगुरुसुं ॥१६५॥

ततो विसेसअहिया णेया जवमज्जुउवरिमेसुं तओ ।

उवरिमजेट्टेसु तओ हुन्ति उवरिमेसु सव्वेसु ॥१६६॥

(प्रे०) ‘जोवाः थोवा’ इत्यादि, उत्कृष्टे योगस्थाने जीवाः स्तोकाः, तथास्वामान्यद्
योगस्थानेषु यथा यथा योगोऽधिकस्तथा तथा जीवानां स्तोकत्वेन प्राप्यमाणत्वाद् ।
असत्कल्पनया पञ्चैव जीवाः सन्ति ।

‘तओ’ इत्यादि, ततः=उत्कृष्टयोगस्थानगतजीवेभ्यो यवमध्यमयोगस्थानगतजीवा असंख्यगुणा
भवन्ति । अत्र गुणकारो यवमध्यमयोगस्थानादुपरितन्यो यावत्थो द्विगुणहानयस्तावद्द्वारं द्वयं विन्य-
स्य परस्परं गुणकारे कृते यावद् गुणनफलं तावत्प्रमाणोऽवगन्तव्यः । तदसत्कल्पनयैवम्—यव-
मध्यमयोगस्थानादुपरितन्यो द्विगुणहानयः किञ्चिन्न्यूनपञ्च सन्तीति तासामन्योन्याभ्यस्तराशिः
द्वात्रिंशदपेक्षया हीनो भवति । अत उत्कृष्टयोगस्थानतो यवमध्यमयोगस्थाने जीवाः 12^5 गुणा
भवन्ति । अतः 12^5 राशिभिः पराश्रौ गुणिते यवमध्यमयोगस्थानगतजीवाराशिर्भवति- $12^5 \times$
 $5 = 12^6$ ।

‘तओ जवमज्जुवरिस्सअगुरुसुं’ इति, ‘असंखगुणा’ इति पदमत्रापि सम्भवते,
ततः यवमध्यमयोगस्थानगतजीवेभ्य उपरितनेष्वनुत्कृष्टेषु, अर्थादुत्कृष्टयोगस्थानात् पाश्चात्त्येषु
यवमध्यमयोगस्थानादग्रेतनेषु योगस्थानेषु वर्तमाना जीवा असंख्यगुणा भवन्ति । अत्र
गुणकारः किञ्चिन्न्यूनतार्धद्विगुणहानिप्रमाणो द्वेयः । अत्रासत्कल्पनयैवम्—यवमध्यमयोग-
स्थानादग्रेतनेष्वुत्कृष्टयोगस्थानाच्च पाश्चात्त्येषु योगस्थानेषु जीवाः ६७३, यवमध्ययोगस्थानेऽपि
१२८ । अतो यवमध्यमयोगस्थानगतजीवेभ्यो यवमध्यमयोगस्थानादग्रेतनेष्वुत्कृष्टयोगस्थानाच्च
पाश्चात्त्येषु योगस्थानेषु स्थिता जीवाः 12^5 गुणा भवन्ति । अत एव 12^5 राशिना 12^6 राशौ
गुणिते गुणनफलं ६७३ भवति- $12^5 \times 12^6 = 673$ ।

‘ततो’ इत्यादि, यवमध्यमयोगस्थानादग्रेतनेष्वुत्कृष्टयोगस्थानाच्च पाश्चात्त्येषु योगस्थानेषु
यावन्तो जीवास्तेभ्यो यवमध्यमयोगस्थानादुपरितनेषु योगस्थानेषु वर्तमाना जीवा विशेषाधिका
भवन्ति, उत्कृष्टयोगस्थानगतजीवानां समावेशात् । असत्कल्पनयैवम्—उत्कृष्टयोगस्थाने

जीवाः ५, अतः $६७३ + ५ = ६७८$ । इत्येवं यवमध्यमयोगस्थानादुपरितनयोगस्थानेषु सर्वे जीवाः ६७८ भवन्ति ।

‘तओ’ इत्यादि, यवमध्यमयोगस्थानादुपरितनयोगस्थागतजीवेभ्य उपरि अज्येष्ठेष्ट, अर्थादुत्कृष्टयोगस्थानं विनोपरितनसर्वयोगस्थानेषु वर्तमाना जीवा विश्लेषादिका भवन्ति । इयं भावनाऽत्र—अत्रोत्कृष्टयोगस्थानं निर्गतं यवमध्यमयोगस्थानं च प्रविष्टम् । अत उत्कृष्टयोगस्थान-जीवादीना यवमध्यमयोगस्थानजीवाः पूर्वतोऽधिका भवन्ति । $१२८-५=१२३$, $६७८+१२३=८०१$ । इत्येवमुत्कृष्टयोगस्थानमन्तरोपरितनसर्वयोगस्थानेषु ८०१ जीवा भवन्ति ।

‘तओ’ इत्यादि, अनुत्कृष्टोपरितनयोगस्थानगतजीवेभ्य उपरितनसर्वयोगस्थानेषु स्थिता जीवा विश्लेषाधिका भवन्ति, उत्कृष्टयोगस्थानस्य समावेशात् । उपरितनसर्वयोगस्थानेषु ८०६ जीवा भवन्ति— $८०१+५=८०६$ ॥१६५॥१६६॥ इदानीं तृतीयप्रकारमन्यबहुत्वं चिन्तयति—

जेष्टे थोवा तत्तो अत्थि असंखियगुणा जहणम्मि ।

तो जवमज्जे ताओ जवमज्झाहत्थअलहुसुं ॥१६७॥

एत्तो विसेसअहिया णेया जवमज्झहेट्ठिमेसु तओ ।

अत्थि अणुकोसेसुं जवमज्झस्स उवरिल्लेसुं ॥१६८॥

तत्तो जवमज्झुवरिमठाणेसुं ताउ उवरिअगुरुसुं ।

ताउ सयलुवरिमेसुं तओ सयलजोगठाणेसुं ॥१६९॥

(प्रे०) ‘जेष्टे थोवा’ इति, उत्कृष्टयोगस्थाने जीवाः सर्वस्तोकाः । अत्र हेतुर्द्वितीयप्रकारान्य-

बहुत्वे उक्त एव ज्ञातव्यः ।

‘तत्तो’ इत्यादि, उत्कृष्टयोगस्थानगतजीवेभ्यो जघन्ययोगस्थानगता जीवा असंख्यगुणा भवन्ति । नन्वत्र को गुणकारः ? इति चेद्, उच्यते, अवस्तनद्विगुणहानिन्यूना उपरितनद्विगुण-हानयो यावत्यो भवन्ति तावद्द्वारं द्वयद्वं स्थापयित्वा परस्परं गुणकारे कृते यावद् गुणनफलं किञ्चिन्न्यूनस्तावत्प्रमाणोऽत्र गुणकारो बोध्यः । तद्वस्तुत्कृष्टरूपनयैवम्—उपरितनद्विगुणहानयः पञ्च, अवस्तनद्विगुणहानयस्तिस्रः । अतः उपरितनद्विगुणहानिभ्योऽवस्तनद्विगुणहानिनां विश्लेषे कृते द्वे द्विगुणहानी शिष्टे । तयोरेन्योन्याभ्यस्तराशिः ४, स च किञ्चिन्न्यूनः कर्तव्यः, अतः ४ राशिरत्र गुणकारः । ४ राशिर्नोत्कृष्टयोगस्थानस्वजीवराशौ गुणिते जघन्ययोगस्थानगतजीवराशि-र्भवति— $४ \times ४ = १६$ ।

‘तो जवमज्जे’ इति, ‘असंख्यगुणा’ इति पदमत्रापि सम्राध्यते, जघन्ययोगस्थानगत-जीवेभ्यो यवमध्यमे योगस्थाने वर्तमाना जीवा असंख्यगुणाः । अत्र भावना प्रथमप्रकारान्यबहुत्वे अर्थादुत्कृष्टयोगस्थाने जीवाः ।

‘ताओ जवमज्झाहत्थअल्लसु’ इति, ‘असंखगुणा’ इति पदमत्रापि संबध्यते, यवमध्यमयोगस्थानस्यजीवेभ्योऽव्यसतनाऽजघन्ये योगस्थाने वर्तमाना जीवा असंख्यातगुणाः । अत्र भावना प्रथमप्रकारान्यवब्रुत्वे निगदितरीत्या कार्या ।

‘पत्तो’ इत्यादि, अव्यसतनाजघन्ययोगस्थानगतजीवेभ्यो यवमध्यमयोगस्थानादघस्तनेषु योगस्थानेषु वर्तमाना जीवा विशेषाधिकाः । भावनाऽऽद्यप्रकारान्यवब्रुत्त्ववद् ।

‘तओ अत्थि अणुक्कोसेसु’ जवमज्झस्स उवरिल्लेसु’ इति, “विसेसअहिया” इति पदमत्रापि संबध्यते, यवमध्यमयोगस्थानस्याघस्तनयोगस्थानगतजीवेभ्यो यवमध्यमयोगस्थानस्योपरितनेष्वनुत्कृष्टयोगस्थानेषु वर्तमाना जीवा विशेषाधिकाः । इयमत्र भावना—यवमध्यादुपरितनवर्तिषु यस्मिन् योगस्थाने जघन्ययोगस्थानप्रमाणा जीवा भवन्ति तत् उत्कृष्टयोगस्थानं विहाय यावन्ति योगस्थानानि विद्यन्ते तेषु स्थिता जीवा यावत्प्रमाणा भवन्ति तावत्प्रमाणेन अधिकाः । अस्तत्कल्पनया तु-१४+१२+१०+८+७+६=५७, इत्येवं यवमध्यमयोगस्थानादघस्तनेषु योगस्थानेषु यावन्तो जीवास्तेभ्यो यवमध्यमयोगस्थानादुपरितनेषु अनुत्कृष्टेषु योगस्थानेषु सप्तपञ्चाशज्जीवा अधिकाः । अतो यवमध्यमस्योपरितनानुत्कृष्टयोगस्थानेषु सर्वे जीवाः ६१६+५७=६७३ भवन्ति ।

‘तत्तो जवमज्झुवरिमठाणेसु’ इति, यवमध्यमोपरितनानुत्कृष्टयोगस्थानस्यजीवेभ्यो यवमध्यमोपरितनसर्वयोगस्थानेषु वर्तमाना जीवा विशेषाधिकाः, उत्कृष्टयोगस्थानस्य प्रवेशात् । अस्तत्कल्पनया यवमध्यमोपरितनयोगस्थानस्थाः सर्वे जीवाः ६७३+५=६७८ ।

‘ताउ उवरिअगुरुसु’ इति, “विसेसअहिया” इति पदमत्रापि संबध्यते, यवमध्यमोपरितनयोगस्थानस्यजीवेभ्यो उपरितनानुत्कृष्टयोगस्थानस्था जीवा विशेषाधिकाः । अत्र भावना द्वितीयप्रकारान्यवब्रुत्वाकनीत्या विधेया ।

‘ताउ सयसुवरिमेसु’ इति, “विसेसअहिया” इति पदमत्रापि संबध्यते, उपरितनानुत्कृष्टयोगस्थानस्यजीवेभ्यो उपरितनपर्वयोगस्थानस्था जीवा विशेषाधिकाः । भावना पूर्ववद् ।

‘तओ सयसजोगठाणेसु’ इति, “विसेसअहिया” इति पदमत्रापि संबध्यते, उपरितनसर्वयोगस्थानस्यजीवेभ्यो सर्वयोगस्थानस्था जीवा विशेषाधिकाः । इयमत्र भावना—अत्र यवमध्यमादघस्तनानि योगस्थानानि प्रविष्टानीति तद्गता जीवाः पूर्वतोऽधिकाः । उपरितनयोगस्थानेषु ८०६ जीवाः, यवमध्यमादघस्तनयोगस्थानेषु वर्तमाना जीवाः ६१६, अतः सर्वयोगस्थानगता जीवाः ८०६+६१६=१४२२ भवन्ति ॥ १६७।१६८।१६९ ॥

इति जीवविषयकप्ररूपणायाः षड्वाराणि समाप्तानि । समाप्तेषु च तेषु ऋतुप्ररूपणाऽन्तर्गता स्थानप्ररूपणा समाप्ता, तत्समाप्तौ च योगस्थानप्ररूपणा समाप्ता ।

— इति योगस्थानप्ररूपणा —

॥ प्रदेशबन्धस्थानप्ररूपणा ॥

तदेवं गता योगस्थानप्ररूपणा । विस्तरेण निरूपितान्नेतानि योगस्थानान्येव प्रदेश-
बन्धकारणानि, नान्यानीति सूचनार्थं सम्प्रति क्रमप्राप्तां प्रदेशबन्धस्थानप्ररूपणां प्रारभते—

जत्तिअजोगट्टाणा तत्तिअठाणा पएसबंधस्स ।

णवरं विसेसअहिया पयडिविसेसेण विण्णेया ॥१७०॥

(प्र०) ‘जत्तिअजोगट्टाणा’ इत्यादि, यावन्ति योगस्थानानि तावन्त्येव प्रदेशबन्धस्था-
नानि । नवरं प्रकृतिविशेषेणाधिकानि विज्ञेयानि, प्रकृतिविशेषेण यो स्थानेभ्यः प्रदेशबन्धस्थानानि
विज्ञेयाधिकानि भवन्तीत्यर्थः । इति समासार्थः । एषासाथः पुनरयम्—सर्वज्ञघन्ययोगस्था-
नेन ज्ञानावरणीयं कर्म बध्नतो जीवस्यैकं प्रदेशबन्धस्थानम्, प्रक्षेपाधिकद्वितीययोगस्थानेन ज्ञाना-
वरणीयं कर्म बध्नतो द्वितीयं प्रदेशबन्धस्थानम्, पुनः प्रक्षेपाधिकतृतीययोगस्थानेन तद् बध्नतस्तृतीयं
प्रदेशबन्धस्थानम्, पुनः प्रक्षेपाधिकचतुर्थयोगस्थानेन तद् बध्नतश्चतुर्थं प्रदेशबन्धस्थानम्, इत्येवम-
न्तिमं सर्वोत्कृष्टयोगस्थानं यावद् वक्तव्यम् । एवं ज्ञानावरणीयकर्मणो यावन्ति योगस्थानानि ताव-
न्त्येव प्रदेशबन्धस्थानानि भवन्ति । एवमायुरन्तराऽन्यथटकर्मस्वपि वक्तव्यम् । आयुष्ययं विशेषः—
आयुःकर्मणो यावन्ति योगस्थानानि तावन्ति प्रदेशबन्धस्थानानि न भवन्ति, उपपातैकान्तदृष्टि-
योगस्थानानामायुर्वन्धाप्राप्तोप्यस्तात् । नन्वनं विशेषो मूले तु नोक्तः ? इति चेत्, सत्सम्,
“न्यायस्थानतो विशेषप्रतिपत्तिः” इत्यतिप्रसिद्धन्यायोऽत्राश्रयणीयः ।

सम्प्रति “णवरं विसेसअहिया” इत्यायुचरार्थस्य व्यासार्थो ज्ञानावरणीयकर्माश्रित्य प्रदर्श्यते,
तद्यथा—ज्ञानावरणीयबन्धकाले कदाचिदष्टौ, कदाचित् सप्त कदाचिच्च षट् कर्माणि बध्यन्ते । तत्राष्ट-
विधबन्धकाले ज्ञानावरणीयकर्मणो यावन्ति योगस्थानानि तावन्ति प्रदेशबन्धस्थानानि भवन्ति,
परन्तु सप्तविधबन्धकाले षड्विधबन्धकाले च यानि प्रदेशबन्धस्थानानि तान्यधिकानि भवन्ति ।
यतो योगस्थानानि तु तान्येव । इदंशुक्तं भवति—यावन्ति योगस्थानानि सन्ति तेषु
प्रत्येकयोगस्थाने ज्ञानावरणीयकर्मणो यथाऽष्टविधबन्धकाले एकं प्रदेशबन्धस्थानं भवति, तथैव
सप्तविधबन्धकाले एकमेकं च षड्विधबन्धकाले भवति; अष्टविधबन्धकालापेक्षया सप्तविधबन्धकाले
सप्तविधबन्धकालापेक्षया च षड्विधबन्धकाले भागद्वाराणां स्तोक्तत्वेनाधिकप्रदेशानां प्राप्यमाणत्वाद् ।
इति ज्ञानावरणीयकर्मणो सप्तविधबन्धस्य षड्विधबन्धस्य च यावन्ति प्रदेशबन्धस्थानानि तावन्ति
योगस्थानेभ्योऽधिकानि ।

ननु यदि अष्टविधबन्धकाले, सप्तविधबन्धकाले षड्विधबन्धकाले च प्रत्येकयोगस्थाने ज्ञाना-
वरणीयकर्मणो मिश्रं मिश्रं प्रदेशबन्धस्थानं भवति तदा तु योगस्थानेभ्यः प्रदेशबन्धस्थानानि
त्रिगुणानि भवितव्यानि तत्तत्त्रयं विशेषाधिकान्येवोक्तानि ? इति चेद्, न, अष्टविधबन्धकाले ज्ञाना-

वरणीयस्य यावन्तः प्रदेशा बद्धास्तस्यैव तावन्त एव प्रदेशाः सप्तविधबन्धकाले यस्मिन् योगस्थाने बद्धास्तत्र सप्तविधबन्धस्य प्रदेशबन्धस्थानं भिन्नं न भवति, एवं सप्तविधबन्धकाले ज्ञानावरणीयस्य यावन्तः प्रदेशा बध्यन्ते तस्यैव तावन्त एव प्रदेशाः षड्विधबन्धकाले यस्मिन् योगस्थाने बद्धास्तत्र षड्विधबन्धस्य प्रदेशबन्धस्थानं भिन्नं न भवति, समानप्रदेशबन्धद्वियोगस्थानवीरकस्यैव प्रदेशबन्धस्थानस्य सत्त्वाद् । अतो यावत्सु योगस्थानेषु अष्टविधबन्धकालापेक्षया सप्तविधबन्धकाले समानाः प्रदेशा बध्यन्ते तावन्ति प्रदेशबन्धस्थानानि अपवर्त्य यावन्ति अवशिष्टानि तावन्ति सप्तविधबन्धस्य प्रदेशबन्धस्थानान्यधिकानि भवन्ति, न तु सर्वाणि । एवं यावत्सु योगस्थानेषु सप्तविधबन्धकालापेक्षया षड्विधबन्धकाले समानाः प्रदेशा बध्यन्ते तावन्ति प्रदेशबन्धस्थानान्यपवर्त्य यावन्ति शिष्टानि तावन्ति षड्विधबन्धस्य प्रदेशबन्धस्थानान्यधिकानि भवन्ति, न तु सर्वाणि । अतो ज्ञानावरणीयकर्मणो योगस्थानापेक्षया प्रदेशबन्धस्थानानि विशेषाधिकानि भवन्ति ।

सम्प्रति कियत्सु योगस्थानेषु अष्टविधबन्धापेक्षया सप्तविधबन्धे ज्ञानावरणीयकर्मणः समानाः प्रदेशा बध्यन्ते इति प्रदर्श्यते- जघन्ययोगस्थाने सप्तविधबन्धे यावन्तः प्रदेशा बध्यन्ते तावन्त एव प्रदेशा जघन्ययोगस्थाने बद्धप्रदेशानां सप्तमभागेनाधिकाः प्रदेशा यत्र बध्यन्ते तत्र, अर्थाजघन्ययोगस्थानात् प्रथमद्विगुणहानिसर्वयोगस्थानानां सप्तमभागप्रमाणेषु योगस्थानेषु गतेषु अष्टविधबन्धे बध्यन्ते । ततो जघन्ययोगस्थानात् सप्तप्रक्षेपाधिकयोगस्थाने सप्तविधबन्धकालं यावन्तः प्रदेशा बध्यन्ते तावन्त एव प्रदेशाः पूर्वोक्तात् सप्तमभागादष्टप्रक्षेपाधिकयोगस्थानेऽष्टविधबन्धे बध्यन्ते । ततः पुनः सप्तप्रक्षेपाधिकयोगस्थाने सप्तविधबन्धे यावन्तः प्रदेशा बध्यन्ते तावन्त एव प्रदेशाः पूर्वोक्ताद् योगस्थानादष्टप्रक्षेपाधिकयोगस्थानेऽष्टविधबन्धे बध्यन्ते । इत्येवं क्रमशः पूर्वपूर्वतः सप्तप्रक्षेपाधिकयोगस्थाने सप्तविधबन्धे यावन्तः प्रदेशा बध्यन्ते तावन्त एव प्रदेशाः पूर्वपूर्वतोऽष्टप्रक्षेपाधिकयोगस्थानेऽष्टविधबन्धे बध्यन्ते । एवं च तावद् बाध्यं यावदुत्कृष्टयोगस्थानेऽष्टविधबन्धे बद्धा ज्ञानावरणीयकर्मप्रदेशास्तथा उत्कृष्टयोगस्थानबद्धप्रदेशानामष्टमभागेन हीनाः प्रदेशा यत्र बध्यन्ते तत्र, अर्थादुत्कृष्टयोगस्थानात् चरमद्विगुणहानिसर्वयोगस्थानानां चतुर्धभागयोगस्थानेष्ववतीर्णेषु सप्तविधबन्धे बद्धा ज्ञानावरणीयप्रदेशास्तुल्याः स्युः । अन्तिमद्विगुणहान्युपरितनचतुर्थभागयोगस्थानेषु सप्तविधबन्धविधबन्धयोः सर्वेचो न वक्तव्य इति यावद् । यतस्तेषु योगस्थानेषु अष्टविधबन्धे उत्कृष्टयोगस्थाने बद्धप्रदेशेभ्यः सप्तविधबन्धेऽधिकाः प्रदेशा बध्यन्ते । चरमद्विगुणहान्युपरितनचतुर्थभागो योगस्थानानि सर्वयोगस्थानानां साधिकाष्टमो भागः, उत्तरोत्तरद्विगुणवृद्धौ द्विगुणानां योगस्थानानां सत्त्वाद् । इत्थमत्र सर्वयोगस्थानानां साधिकाष्टमभागयोगस्थानानि विहाय सप्तविधबन्धस्य क्षेत्रयोगस्थानेषु अतिरिक्तयोगस्थानसप्तके एकस्मिन् योगस्थानेऽष्टविधबन्धापेक्षया समानप्रदेशा बध्यन्ते, षट्सु योगस्थानेषु विधना बध्यन्ते । अतः सप्तविधबन्धे

सप्तयोगस्थानेषु षट्प्रदेशबन्धस्थानान्यधिकानि भवन्ति । अष्टमभागयोगस्थानेषु तु यावन्ति योग-
स्थानानि तावन्ति प्रदेशबन्धस्थानानि वर्धन्ते ।

अष्टमभागन्यूनसर्वयोगस्थानेषु वृद्धानि प्रदेशबन्धस्थानानि सर्वाणि कियन्ति भवन्तीति
बोधार्थं त्रैराशिकं विधेयम् । तद्यथा- यदि सप्तयोगस्थानेषु षट् प्रदेशबन्धस्थानानि वर्धन्ते तर्हि अष्ट-
भागहीनसर्वयोगस्थानेषु कियन्ति प्रदेशबन्धस्थानानि वर्धेरन् ? सर्वयोगस्थानानि $\times 2 \times \frac{1}{2} \times \frac{1}{2} = 2 \times$ -
सर्वयोगस्थानानि । इत्येवमष्टभागहीनसर्वयोगस्थानेषु ५ भागेन प्रदेशबन्धस्थानानि वृद्धानि । तेषूपरि-
तानामष्टमभागप्रदेशबन्धस्थानानां प्रक्षेपे कृते $\frac{1}{2} + \frac{1}{2} = 1$ प्रदेशबन्धस्थानानि । इत्येवं सप्तविधबन्ध-
माश्रित्य ज्ञानावरणीयकर्मणः सर्वयोगस्थानापेक्षया २ भागेन प्रदेशबन्धस्थानानि वृद्धानि ।

साम्प्रतं कतिपु योगस्थानेषु सप्तविधबन्धापेक्षया षड्विधबन्धे ज्ञानावरणीयकर्मणः समानाः
प्रदेशा बध्यन्ते इति चिन्त्यते, जघन्ययोगस्थाने षड्विधबन्धे यावन्तः प्रदेशा बध्यन्ते तावन्त एव
प्रदेशा जघन्ययोगस्थानात् प्रथमद्विगुणहानियोगस्थानानां षष्ठभागप्रमाणेषु योगस्थानेषु गतेषु
सप्तविधबन्धे बध्यन्ते । ततो जघन्ययोगस्थानात् षट्प्रक्षेपाधिकयोगस्थाने षड्विधबन्धे यावन्तः
प्रदेशा बध्यन्ते तावन्त एव प्रदेशाः षष्ठभागान्तिमयोगस्थानात् सप्तप्रक्षेपाधिकसप्तविधबन्धे बध्यन्ते ।
ततः पुनः पूर्वतः षट्प्रक्षेपाधिकयोगस्थाने षड्विधबन्धे यावन्तः प्रदेशा बध्यन्ते तावन्त एव
प्रदेशाः पूर्वतः सप्तप्रक्षेपाधिकयोगस्थाने सप्तविधबन्धे बध्यन्ते । इत्येवं क्रमशः पूर्वपूर्वतः षट्प्रक्षेपा-
धिकयोगस्थाने षड्विधबन्धे यावन्तः प्रदेशा बध्यन्ते तावन्त एव प्रदेशाः पूर्वपूर्वतः सप्तप्रक्षेपा-
धिकयोगस्थाने सप्तविधबन्धे बध्यन्ते । एवं तावद् वाच्यं यावदुत्कृष्टयोगस्थाने सप्तविधबन्धे बद्धा
ज्ञानावरणीयकर्मप्रदेशास्तथा उत्कृष्टयोगस्थानबद्धप्रदेशानां सप्तभागान्तिमहीनाः प्रदेशा यत्र बध्यन्ते
तत्र, अर्थादुत्कृष्टयोगस्थानात् चरमद्विगुणहानिसर्वयोगस्थानानां द्विसप्तभागयोगस्थानेषु अवतीर्णेषु
षड्विधबन्धे बद्धा ज्ञानावरणीयकर्मप्रदेशास्तुन्याः स्युः । चरमद्विगुणहान्युपरितनद्विसप्तभागयोग-
स्थानेषु षड्विधसप्तविधबन्धयोः संबन्धो न वक्तव्य इत्यर्थः । यतस्तेषु योगस्थानेषु सप्तविधबन्धे
उत्कृष्टयोगस्थाने बद्धप्रदेशेभ्यः षड्विधबन्धेऽधिकाः प्रदेशा बध्यन्ते । चरमद्विगुणहान्युपरितन-
द्विसप्तभागे योगस्थानानि सर्वयोगस्थानानां सप्तभागो भवति । इत्यमत्र सर्वयोगस्थानानां सप्तम-
भागयोगस्थानानि विहाय षड्विधबन्धस्य शेषयोगस्थानेषु प्रतियोगस्थानषट्के एकस्मिन् योग-
स्थाने सप्तविधबन्धापेक्षया समानाः प्रदेशा बध्यन्ते, पञ्चसु योगस्थानेषु विषमा बध्यन्ते । अतः षड्वि-
धबन्धे षड्योगस्थानेषु पञ्चप्रदेशबन्धस्थानानि वर्धन्ते । सप्तमभागयोगस्थानेषु तु यावन्ति योग-
स्थानानि तावन्ति प्रदेशबन्धस्थानानि वर्धन्ते ।

सप्तमभागन्यूनसर्वयोगस्थानेषु वृद्धानि प्रदेशबन्धस्थानानि सर्वाणि कियन्ति भवन्तीति
ज्ञानार्थं त्रैराशिकं विधेयम्, तद्यथा- यदि षड्योगस्थानेषु पञ्चप्रदेशबन्धस्थानानि वर्धन्ते तर्हि सप्तम-

भागहीनसर्वयोगस्थानेषु क्षियन्ति प्रदेशबन्धस्थानानि वर्धन् सर्वयोगस्थान $\times 3 \times 2 \times 1 = 6$ सर्वयोग ० इत्येवं सप्तमभागन्यूनसर्वयोगस्थानेषु सर्वयोगस्थानानां पञ्चसप्तभागेन (५) प्रदेशबन्धस्थानानि वृद्धानि । तेषूपरितनानां सप्तमभागप्रदेशबन्धस्थानानां प्रक्षेपे कृते $6 + 3 = 9$ प्रदेशबन्धस्थानानि । इत्येवं षड्विधबन्धमाश्रित्य ज्ञानावरणीयकर्मणः सर्वयोगस्थानापेक्षया ५ भागेन प्रदेशबन्धस्थानानि वृद्धानि ।

अथ षड्विधबन्धमाश्रित्य सप्तविधबन्धमाश्रित्य च वृद्धानां प्रदेशबन्धस्थानानां योगे कृते $9 + 6 = 15$ प्रदेशबन्धस्थानानि । इत्येवं ज्ञानावरणीयकर्मणो योगस्थानापेक्षया $15 \div 3 = 5$ गुणप्रदेशबन्धस्थानान्यधिकानि । तेष्वष्टविधबन्धस्य प्रदेशबन्धस्थानानां योगे कृते ज्ञानावरणीयकर्मणः सर्वाणि प्रदेशबन्धस्थानानि $(1 + 15 \div 2) \div 2 = 8$ गुणानि भवन्ति ।

अत्रायं विशेषः— आयुर्वन्धकालेऽष्टानामेव प्रकृतीनां बन्धसम्भावेन सप्तविधबन्धं षड्विधबन्धश्चाश्रित्याधिकप्रदेशबन्धस्थानानामप्राप्यमाणत्वादायुषः स्वप्रायोग्याणि यावन्ति योगस्थानानि तावन्त्येव प्रदेशबन्धस्थानानि भवन्ति । विशेषाधिकानि न भवन्ति । एवं मोहनीयबन्धकाले षट्प्रकृतिबन्धस्यासम्भावेन षड्विधबन्धमाश्रित्याधिकप्रदेशबन्धस्थानानामप्राप्यमाणत्वाद् मोहनीयस्य सप्तविधबन्धमेवाश्रित्याधिकप्रदेशबन्धस्थानानि भवन्ति । अतो मोहनीयस्य प्रदेशबन्धस्थानानि योगस्थानापेक्षया ५ भागेनाधिकानि । तस्य सर्वाणि प्रदेशबन्धस्थानानि १५ गुणानि भवन्ति । दर्शनावरणीयादिपञ्चकर्मसु ज्ञानावरणीयबन्ध विभावनीयम् ।

अत्रासत्कल्पनया स्थापनैवम्—

षड्विधबन्धे	सप्तविधबन्धे	अष्टविधबन्धे	सप्तयोगस्थाने बध्यमान-	योगस्थानक्रमः
प्राप्तविकल्पानि	प्राप्तविकल्पानि	प्राप्तविकल्पानि	सर्वविकल्पानि	
११२०	६९०	८४०	६७२०	१
		८५०	६८००	२
		८६०	६८८०	३
		८७०	६९६०	४
		८८०	७०४०	५
		८९०	७१२०	६
१२००		९००	७२००	७
	१०४०	९१०	७२८०	८
		९२०	७३६०	९
		९३०	७४४०	१०
		९४०	७५२०	११
		९५०	७६००	१२

१२००

११२०

१२००

१२००

१९०

१७०

१८०

१९०

१०००

१०१०

१०२०

१०३०

१०४०

१०५०

१०६०

१०७०

१०८०

१०९०

११००

१११०

११२०

७६००

७७६०

७८२०

७९८०

८०००

८०८०

८१६०

८२४०

८३२०

८४००

८४८०

८५६०

८६४०

८७२०

८८००

८८८०

८९६०

१३

१४

१५

१६

१७

१८

१९

२०

२१

२२

२३

२४

२५

२६

२७

२८

२९

३०

३१

३२

३३

३४

३५

३६

३७

३८

३९

४०

४१

४२

४३

४४

४५

४६

४७

४८

४९

५०

५१

५२

५३

५४

५५

५६

५७

५८

५९

६०

१२२८८०

१०७५२०

१२२८८०

१०७५२०

७३७२८०

७३२६४०

८६०१६०

१३३६

१३४४

१०६६८

उत्कृष्टयोगस्थानम्

अथ प्रदर्शितस्थापनाभ्याख्या क्रियते-सर्वयोगस्थानानि १०६६८ कल्पितानि । सप्त
 द्विगुणवृद्धिस्थानानि कल्पितानि । प्रथमादिद्विगुणवृद्धौ क्रमशः ८४, १६८, ३३६, ६७२,
 १३४४, २६८८, ५३७६ योगस्थानानि । जषन्ययोगस्थाने ६७२० कर्मदलिकाणि वध्यन्ते,
 अतोऽष्टविषवन्धे, सप्तविषवन्धे षड्विषवन्धे च क्रमशः ८४०, ९६०, ११२० कर्मदलिकाणि
 ज्ञानावरणीयस्य स्वभागतया परिममन्ति । द्वितीययोगस्थाने ६८००, तृतीययोगस्थाने ६८८०,

चतुर्थयोगस्थाने ६९६० कर्मदलिकानि बध्यन्ते, इत्थेवं कमश्च उत्कृष्टयोगस्थानं यावत् प्रतियोग-
स्थानेऽशीतिः कर्मदलिकान्यधिकानि बध्यन्ते ।

अथ सप्तविधबन्धेऽष्टविधबन्धे च कुत्र कुत्र प्रदेशाः समाना भवन्तीति स्थापनानुसारेण
चिन्त्यते पूर्वं सत्कल्पनायां “जघन्ययोगस्थाने बद्धानां सर्वप्रदेशानां सप्तभागेनाधिकाः प्रदेशा
यत्र बध्यन्ते तत्र जघन्ययोगस्थाने सप्तविधबन्धे यावन्तः प्रदेशा बध्यन्ते तावन्त एव प्रदेशा अष्ट-
विधबन्धे बध्यन्ते” इत्युक्तम्, अतोऽत्र जघन्ययोगस्थानाद् द्वादशयोगस्थानेषु गतेषु जघन्ययोग-
स्थाने सप्तविधबन्धे बद्धप्रदेशप्रमाणाः प्रदेशा अष्टविधबन्धे बध्यन्ते । जघन्ययोगस्थाने सप्तविध-
बन्धे ज्ञानावरणीयतया ९६० कर्मदलिकानि परिणतानि, एवं जघन्ययोगस्थानाद् त्रयोदशे योग-
स्थानेऽष्टविधबन्धेऽपि ज्ञानावरणीयतया ९६० कर्मदलिकानि परिणतानि । जघन्ययोगस्थानाद्
द्वादशयोगस्थानेषु गतेषु बद्धाः प्रदेशा जघन्ययोगस्थाने बद्धानां सर्वप्रदेशानां सप्तभागेनाधिका
सन्त्येव । एवं द्वादश योगस्थानानि प्रथमद्विगुणज्ञानिसर्वयोगस्थानानां सप्तभागः सन्त्येव । तद-
नन्तरं सप्तविधबन्धे सप्तयोगस्थानानि गत्वाऽष्टविधबन्धे चाष्टयोगस्थानानि गत्वा सप्तविधबन्धे-
ऽष्टविधबन्धे च ज्ञानावरणीयस्य स्वतया परिणतानि दलिकानि समानानि भवन्ति । अत्र जघन्य-
योगस्थानाद् सप्तयोगस्थानेषु गतेषु सप्तविधबन्धे ज्ञानावरणीयस्य १०४० दलिकानि भवन्ति ।
एवमष्टविधबन्धे यत्र ९६० दलिकानि सन्ति ततोऽष्टयोगस्थानेषु गतेषु ज्ञानावरणीयस्य १०४०
दलिकानि भवन्ति । अतस्तद्वृद्धयोर्योगस्थानयोः प्रदेशबन्धस्थानमेकमेव । एवं सप्तविधबन्धे यत्र
ज्ञानावरणीयस्य १०४० दलिकानि ततः सप्तयोगस्थानेषु गतेषु १२०० दलिकानि भवन्ति ।
अष्टविधबन्धे यत्र ज्ञानावरणीयस्य १०४० दलिकानि ततोऽष्टयोगस्थानेषु गतेषु १२०० दलिकानि
भवन्ति । अतस्तद्वृद्धयोर्योगस्थानयोः प्रदेशबन्धस्थानमेकमेव । एवं तावद् बाह्यं यावदुत्कृष्टयोग-
स्थानेऽष्टविधबन्धे बद्धाः प्रदेशास्तथोत्कृष्टयोगस्थाने बद्धानां सर्वप्रदेशानामष्टभागेन हीनाः
प्रदेशा यस्मिन् योगस्थाने बध्यन्ते तस्मिन् योगस्थाने सप्तविधबन्धे बद्धाः प्रदेशाः समानाः
स्युः । उत्कृष्टयोगस्थाने सर्वे प्रदेशाः ८६०१९० बध्यन्ते । तेषामष्टभागेन हीनाः ७५२६४०
प्रदेशाः उत्कृष्टयोगस्थानाद् चतुश्चत्वारिंशदधिकत्रिंशतोत्तरैकसहस्र (१३४४) तमे योगस्थाने
बध्यन्ते । चतुश्चत्वारिंशदधिकत्रिंशतोत्तरैकसहस्र (१३४४) तमे योगस्थाने सप्तविधबन्धे १०७५-
२० प्रदेशाः बध्यन्ते । तावन्त एव प्रदेशा उत्कृष्टयोगस्थानेऽष्टविधबन्धे बध्यन्ते । अत उत्कृष्ट-
योगस्थानाद् चतुश्चत्वारिंशदुत्तरत्रिंशताधिकैकसहस्र (१३४४) तमं योगस्थानं यावत् सप्तविधबन्धे सप्त-
योगस्थानानि गत्वाऽष्टविधबन्धे चाष्ट योगस्थानानि गत्वा ज्ञानावरणीयस्य समानाः प्रदेशा भवन्ति ।

अथ षड्विधबन्धे सप्तविधबन्धे च कुत्र कुत्र समानप्रदेशा बध्यन्ते इति चिन्त्यते—जघन्ययोगस्था-
नाद् चतुर्दशयोगस्थानानि व्यतिक्रम्य षड्विधबन्धे योगस्थाने जघन्ययोगस्थाने बद्धानां सर्वदलि-

कार्या बह्विधमेवाधिकाः प्रदेशा बध्यन्ते । अतः पञ्चदशतमे योगस्थाने ज्ञानावरणीयस्य सप्तविधबन्धे बद्धाः प्रदेशास्तथा जघन्ययोगस्थाने षड्विधबन्धे बद्धाः प्रदेशास्तुल्याः । जघन्ययोगस्थाने षड्विधबन्धे ११२० प्रदेशा बद्धाः, जघन्ययोगस्थानात्पञ्चदशतमे योगस्थाने सप्तविधबन्धेऽपि तावन्त एव प्रदेशा बध्यन्ते । अतस्तदुद्योगयोगस्थानयोरेकमेव प्रदेशबन्धस्थानम् । तदनन्तरं सप्तविधबन्धे षष्ठ्य योगस्थानानि षड्विधबन्धे च षड् योगस्थानानि गत्वा समानाः प्रदेशा बध्यन्ते । जघन्ययोगस्थानात् षड्योगस्थानेषु गतेषु ज्ञानावरणीयस्य १२०० कर्मदलिकानि बध्यन्ते । एवं सप्तविधबन्धे यत्र ११२० कर्मदलिकानि बध्यन्ते ततः सप्तयोगस्थानानि गत्वा १२०० कर्मदलिकानि बध्यन्ते । एवं षड्विधबन्धे यत्र ज्ञानावरणीयस्य १२०० दलिकानि ततः षड्योगस्थानेषु गतेषु १२८० दलिकानि बध्यन्ते, सप्तविधबन्धे यत्र १२०० दलिकानि ततः सप्तयोगस्थानेषु गतेषु १२८० दलिकानि बध्यन्ते । एवं तावद् बाध्यं यावदुत्कृष्टयोगस्थाने सप्तविधबन्धे बद्धाः प्रदेशास्तथोत्कृष्टयोगस्थाने बद्धानां सर्वप्रदेशानां सप्तभागेन हीनाः प्रदेशा यत्र बध्यन्ते तस्मिन् योगस्थाने षड्विधबन्धे बद्धाः प्रदेशास्तुल्याः स्युः । उत्कृष्टयोगस्थाने सर्वे प्रदेशाः ८६०१६० बध्यन्ते । तेषां सप्तभागेन हीनाः ७३७२८० प्रदेशा उत्कृष्टयोगस्थानात् प्राक् षट्त्रिंशदधिकपञ्चशतोत्तरैकसहस्र (१५३६) तमे योगस्थाने बध्यन्ते । उत्कृष्टयोगस्थानात् प्राक् षट्त्रिंशदुत्तरपञ्चशताधिकैकसहस्र (१५३६) तमे योगस्थाने षड्विधबन्धे १२२८८० दलिकानि बध्यन्ते । तावन्त्येव दलिकानि उत्कृष्टयोगस्थाने सप्तविधबन्धे बध्यन्ते । अत उत्कृष्टयोगस्थानात् प्राक् षट्त्रिंशदधिकपञ्चशतोत्तरैकसहस्र (१५३६) तमं योगस्थानं यावत् षड्विधबन्धे षड्योगस्थानानि गत्वा सप्तविधबन्धे च सप्तयोगस्थानानि गत्वा ज्ञानावरणीयस्य तुल्याः प्रदेशा भवन्ति ।

अथ प्रदर्शितस्थापनानुसारेण कियन्ति प्रदेशबन्धस्थानानि वर्धन्त इति चिन्त्यते- यद्यपि स्थापनानुसारेण वास्तविकं च सप्तमद्दिगुणहानौ यावन्ति योगस्थानानि ततः किञ्चिन्न्यूनानि योगस्थानान्यन्यसर्वद्दिगुणहानिषु सन्ति, परमत्र गणितप्रक्रियासौकर्यानुगोचेन सप्तमद्दिगुणहानौ यावन्ति योगस्थानानि तावन्त्येव योगस्थानान्यन्यसर्वद्दिगुणहानिषु कल्प्यन्ते । अतः सर्वाणि योगस्थानानि १०७५२ सन्ति ।

अदौ तावत् सप्तविधबन्धमाश्रित्य कियन्ति प्रदेशबन्धस्थानानि वर्धन्त इति चिन्त्यते । अत्रोच्चैः शैराधिकम्—यदि सप्तयोगस्थानेषु षट्प्रदेशबन्धस्थानानि वर्धन्ते तर्हि अष्टभागन्यूनेषु १०७५२ योगस्थानेषु कियन्ति वर्धन्त ? १०७५२ योगस्थानानामष्टमो भागः १३४४ । १०७५२-१३४४=९४०८। $\frac{1}{4} \times \frac{1}{4} \times \frac{1}{4} = \frac{1}{64}$, तेष्वसमानप्रदेशबन्धानां चरमाष्टमभागप्रदेशबन्धस्थानानां प्रत्येके कृते $[८०६४ + १३४४]=९४०८$ प्रदेशबन्धस्थानानि जातानि । इत्येवं सप्तविधबन्धमाश्रित्य ज्ञानावरणीयकर्मणः ९४०८ प्रदेशबन्धस्थानानि वर्धन्ते ।

अथ षड्विधबन्धमाभित्य क्रियन्ति प्रदेशबन्धस्थानानि वर्धन्ते इति चिन्त्यते । अत्रोच्यते श्रीराशिकम्—यदि षड्योगस्थानेषु एव प्रदेशबन्धस्थानानि वर्धन्ते तर्हि सप्तमभागान्तेषु १०७-५२ योगस्थानेषु क्रियन्ति प्रदेशबन्धस्थानानि वर्धन्तु ? १०७५२ योगस्थानानां सप्तमो भागः १५३६ । १०७५२-१५३६=९२१६, $\frac{१५३६}{१५३६} \times \frac{१५३६}{१५३६} \times १५३६=९२१६$ । ७६८० + १५३६=९२१६ । इत्येवं षड्विधबन्धमाभित्य ज्ञानावरणीयकर्मणः ९२१६ प्रदेशबन्धस्थानानि वर्धन्ते । ९२१६ + ९४०८=१८६२४, १८६२४÷१०७५२=१.७३३३=१.१३३३ । इत्येवं ज्ञानावरणीयकर्मणो योगस्थानापेक्षया ज्ञानावरणीयकर्मणः प्रदेशबन्धस्थानानि १.१३३ गुणाधिकानि । तेष्वष्टविधबन्धस्य प्रदेशबन्धस्थानानां प्रदेशे कृते ज्ञानावरणीयकर्मणः सर्वप्रदेशबन्धस्थानानि २.१३३ गुणानि भवन्ति । इत्येवं दर्शनावरणीयादिष्वकर्मस्वपि परिभाषनीयम् । मोहनीये षड्विधबन्धस्य प्रदेशबन्धस्थानानि न वक्तव्यानि । आपुषितु सप्तविधबन्धस्यापि योगस्थानानि न वक्तव्यानि । एवमायुर्धन्वाऽप्रायोग्येषु योगस्थानेषु प्रदेशबन्धस्थानानि न वक्तव्यानि ।

ननु यथा सप्तविधबन्धेऽष्टविधबन्धापेक्षया यावत्सु योगस्थानेषु समानाः प्रदेशा बध्यन्ते, एवं षड्विधबन्धे सप्तविधबन्धापेक्षया यावत्सु योगस्थानेषु समानाः प्रदेशा बध्यन्ते तावन्ति प्रदेशबन्धस्थानान्यपवर्तितानि तथैव षड्विधाष्टविधबन्धयोः संबंधं विधाय षड्विधबन्धेऽष्टविधबन्धापेक्षया यावत्सु योगस्थानेषु समानाः प्रदेशा बध्यन्ते तावन्ति योगस्थानानि कथं नापवर्तितानि ? इति चेद्, उच्यते, षड्विधबन्धे सप्तविधबन्धापेक्षया येषु योगस्थानेषु समानाः प्रदेशा बध्यन्ते किञ्चिन्न्यूनेषु तेषु एव योगस्थानेषु षड्विधबन्धेऽष्टविधबन्धापेक्षया समानाः प्रदेशा बध्यन्ते । तानि च षड्विधसप्तविधबन्धसंबन्धेऽपवर्तितान्येवेति षड्विधाष्टविधबन्धसंबन्धे एकमपि नवीनमपवर्तनीयं प्रदेशबन्धस्थानं न प्राप्यते ।

ननु सप्तविधबन्धेऽष्टविधबन्धापेक्षया षड्विधबन्धे च सप्तविधबन्धापेक्षया यावत्सु योगस्थानेषु समानाः प्रदेशा बध्यन्ते तावत्सु योगस्थानेष्वपवर्तितेष्वपि ज्ञानावरणीयकर्मणो योगस्थानापेक्षया प्रदेशबन्धस्थानानि द्विगुणतोऽप्यधिकानि भवन्तीति कथं विशेषाधिकानि भवन्तीति पूर्वं समाहितम् ? एवमायुषः प्रदेशबन्धस्थानानि तुम्यन्येव भवन्ति न विशेषाधिकानीति चेद्, सत्यम्, अत्र संख्यासगुणानि प्रदेशबन्धस्थानानि विशेषाधिकत्वेन विवक्षितानि, एवं प्रधानफलमाभित्य विशेषाधिकान्युक्तानीत्याहुषि विशेषाधिकत्वाभावे न दोषः । यथा “ज्वरं विसेसकहिया कपटि-विसेसेण विभेया” इत्युत्तरादिस्वायम्बरः कार्यः—प्रकृतिः—स्वभावः, स्वभावश्चैवम्-आयुषो बन्धेऽष्टानामेव प्रकृतीनां बन्धो भवति, मोहनीयबन्धे सप्तानामष्टानां वा प्रकृतीनां बन्धो भवति, ज्ञानावरणीयादिष्वष्टप्रकृतिबन्धे कणां, सप्तानामष्टानां वा प्रकृतीनां बन्धो भवति, इति स्वभावभेदवशा कस्यचित्कर्मणः प्रदेशबन्धस्थानानि बन्धकर्मणः प्रदेशबन्धस्थानेभ्यो विशेषाधिकानि, कस्यचित्कर्मणः

विशेषहीनानि भवन्ति । तथा—आयुषः प्रदेशबन्धस्थानानि सर्वस्तोकानि, तेभ्यो मोहनीयस्य विशेषाधिकानि, तेभ्यो ज्ञानावरणीयादिषट्कर्मणां विशेषाधिकानि, परस्परं च तुल्यानि । इत्येवमत्र ‘णवरं’ इत्याद्युत्तरार्धेन योगस्थानप्रदेशबन्धस्थानानामन्यबहुत्वं न वक्तव्यम्, किन्तु भिन्नभिन्नकर्मणां प्रदेशबन्धस्थानानामन्यबहुत्वं वक्तव्यम् ॥१७०॥

‘णवरं’ इत्याद्युत्तरार्धेन प्रकृतिविशेषेण प्रदेशबन्धस्थानानि विशेषाधिकानि भवन्तीति सामान्यत उक्तम्, परं कस्य कर्मणः प्रदेशबन्धस्थानेभ्यः कस्य कर्मणः प्रदेशबन्धस्थानानि विशेषाधिकानि कस्य च विशेषहीनानीति विशेषतो नोक्तम्, अतः सम्प्रति ‘णवरं’ इत्यनेन सामान्यत उक्तमेवान्यबहुत्वं विशेषेण निरूपयन्माह—

हुन्ते सव्वप्पाइं आउस्स पएसबंधठाणाणि ।

ताउ विसेसहियाइं मोहंस्स तैओ छकम्मैणं ॥१७१॥

(प्र०) ‘हुन्ते’ इत्यादि, आयुषः प्रदेशबन्धस्थानानि सर्वस्तोकानि, ‘ताउ विसेसहियाइं मोहंस्स’ इति, ‘पएसबंधठाणाणि’ इत्यत्रापि संव्यते, एवमग्रेऽपि, आयुषः प्रदेशबन्धस्थानेभ्यो मोहनीयस्य प्रदेशबन्धस्थानानि विशेषाधिकानि । अत्रयं भावना उपपातैकान्तबुद्धियोगस्थानेषु आयुषो बन्धो न भवतीति तेषु आयुषः प्रदेशबन्धस्थानानि न भवन्ति, मोहनीयकर्मणस्तु भवन्ति । एवमायुर्बन्धकालेऽष्टानामेव प्रकृतीनां बध्यमानत्वादायुषः सप्तविधबन्धमाश्रित्य प्रदेशबन्धस्थानानि न भवन्ति, मोहनीयस्य तु सप्तविधबन्धमाश्रित्यापि प्रदेशबन्धस्थानानि भवन्ति । अतो मोहनीयस्योपपातैकान्तबुद्धियोगस्थानप्रमाणानि तथा सप्तविधबन्धमाश्रित्य प्राप्तानि प्रदेशबन्धस्थानानि आयुषः प्रदेशबन्धस्थानेभ्योऽधिकानि । ‘तओ छकम्मैणं’ इति, मोहनीयस्य प्रदेशबन्धस्थानेभ्यो ज्ञानावरणीयादिषट्कर्मणां प्रत्येकं प्रदेशबन्धस्थानानि विशेषाधिकानि, स्वस्थाने च परस्परं तुल्यानि । इयमत्र भावना—मोहनीयबन्धे षड्विधबन्धो न भवतीति तत्त्रिबन्धनानि प्रदेशबन्धस्थानानि मोहनीयस्य न भवन्ति, ज्ञानावरणीयादिषट्कर्मणां तु भवन्ति, अतो ज्ञानावरणीयादिषट्कर्मणां षड्विधबन्धे यावन्ति प्रदेशबन्धस्थानानि भवन्ति तावन्ति मोहनीय-प्रदेशबन्धस्थानेभ्योऽधिकानि । मोहनीयस्य ज्ञानावरणीयादिषट्कर्मणां च प्रदेशबन्धस्थानानि कियन्ति भवन्तीति प्रदेशबन्धस्थाननिरूपणे प्रथमगाथायां सविस्तरं निरूपितम् । मोहनीयस्य प्रदेशबन्धस्थानानि स्वयोगस्थानेभ्यः सप्ताष्टमागाधिकैकैः (१३) गुणानि भवन्ति । षट्कर्मणां प्रदेशबन्धस्थानानि स्वयोगस्थानेभ्यः एकचत्वारिंशत्षट्पञ्चाशद्भागाधिकद्विगुणानि २५१ भवन्ति । असत्कल्पनया मोहनीयस्य षष्ठ्याधिकैकशतोत्तरविंशतिसहस्राणि (२७१६०), षट्कर्मणां च षट्सप्तस्यधिकत्रिंशतोत्तरनवविंशतिसहस्राणि (२९३७६) प्रदेशबन्धस्थानानि भवन्ति ॥१७१॥

इहानीं गाथाधिकेन प्रकृतान्यबहुत्वं मार्गणं भवित्यति—

तिणरदुर्गणितितसपणमणवयकायुरललोहणाणसुं ।
 संयमतिदरिसणसुं सुक्कभवियसम्मसहणसुं ॥१७२॥
 सण्णिम्मि तहाहारे ओघव्व सगपयडीण तुल्लाहं ।
 विक्कियमीसे कम्मे सुहमे मीसे अणाहारे ॥१७३॥
 गयवेअउवसमेसुं छण्ह विसेसाहियाणि मोहत्तो ।
 सेसासुं आउत्तो सत्तण्ह विसेसअहियाणि ॥१७४॥

(प्रे०) 'तिणर' इत्यादि, मनुष्यौषधप्राप्तमनुष्यमानुषीलक्षणविमनुष्येषु, पञ्चेन्द्रियौष-
 धप्राप्तपञ्चेन्द्रिययोः, त्रयीषधप्राप्तत्रयोः, पञ्चमनःपञ्चवचनेषु, काययोगौघाद्वारिककाययोगयोः,
 लोभे, मतिभुतावचिमनःपर्यवलयवचतुल्लानेषु, संप्रमौषे, दर्शनत्रिके, शुक्ललेखायां, मध्ये, सम्भवत्तौष-
 धस्यैकसम्यक्त्वयोः संक्षिप्याद्वारके चेति चतुस्त्रिंशन्मार्गणसु अन्यवहुत्वमोषकम् भवति । त्वानन्तर-
 मायामेवोक्तम् । मनुष्यौषादिमार्गणसु ओघवदन्पवहुत्वानिरूपणे बीजं तासु त्रिविधबन्धस्थानसद्व-
 भावः । मनुष्यौषादिमार्गणसु भेषिसत्त्वात् षट्प्रकृतिबन्धमाश्रित्यापि प्रदेशबन्धस्थानानि भवन्ति ।

इदानीमायुर्वन्धनार्हसु शसु मार्गणसु एकविधबन्धस्थानसद्वभावः तास्वाह—“सगपयडीण
 तुल्लाहं विक्कियमीसे कम्मे सुहमे मीसे अणाहारे” इति, वैकियमिआदिपञ्चमार्गणसु स्व-
 स्यां यावत्पयः प्रकृतयो बध्यन्ते तासां प्रदेशबन्धस्थानानि परस्परं तुल्यानि । अत्रेयं भावना-
 द्द्वयसंपरायं विना एतासु मार्गणसु आयुर्वन्धाभावात् सप्तकर्मणामेव प्रदेशबन्धस्थानानामन्यवहुत्वं
 वक्तव्यम् । तत्रैतासु भ्रंशेणभावेन षड्विधबन्धाभावात् ज्ञानावरणीयादिषट्कर्मणा षड्विधबन्धनि-
 बन्धनानि प्रदेशबन्धस्थानानि न भवन्ति । अतः सप्तात्तमापि कर्मणां प्रदेशबन्धस्थानानि तुल्यानि
 भवन्ति । द्द्वयसम्पराये भ्रंशः सत्त्वेऽपि षट्प्रकृत्यात्मकस्यैकविधबन्धस्थानस्यैव सप्तमावादधिक-
 प्रदेशबन्धस्थानस्यालामः ।

इदानीमायुर्वन्धनार्हयोर्द्विविधबन्धस्थानयोरेवेदोपक्रममार्गणयोराह—“गयवेअउवसमेसुं -
 छण्ह विसेसाहियाणि मोहत्तो” इति, अवेदोपक्रममार्गणयोर्मोहनीयस्य प्रदेशबन्धस्थानेभ्यो
 ज्ञानावरणीयादिषट्कर्मणां प्रदेशबन्धस्थानानि विक्षेपाधिकानि । इयमत्र भावना-अवेदोपशमयोः भेषि-
 सत्त्वात् षड्विधबन्धमाश्रित्यापि प्रदेशबन्धस्थानानि भवन्ति, अतो ज्ञानावरणीयादिषट्कर्मणां षड्विध-
 बन्धमाश्रित्य यावन्ति प्रदेशबन्धस्थानानि भवन्ति तावन्ति मोहनीयप्रदेशबन्धस्थानेभ्योऽधिकानि ।

अथ शेषमार्गणास्वाह—“सेसासुं आउत्तो” इत्यादि, ऐसासु एकोनत्रिंशदधिकैकशतमार्गणसु
 आयुषः प्रदेशबन्धस्थानेभ्यो ज्ञानावरणीयादिकर्मणां प्रदेशबन्धस्थानानि विक्षेपाधिकानि । अत्रेयं
 भावना उपपातैकान्तवृद्धिरीमस्यानेषु आयुषः प्रदेशबन्धस्थानानि न भवन्ति, शेषसप्तप्रकृतीनां

तु भवन्ति । एवमायुर्बन्धकालेऽहन्नामेव प्रकृतीनां बन्धो भवति, ज्ञानावरणीयादिवन्धकाले तु सत्तानामपि प्रकृतीनां बन्धो भवति । अत आयुषः सप्तविधबन्धमाश्रित्य प्रदेशबन्धस्थानानि न भवन्ति, शेषसप्तप्रकृतीनां सप्तविधबन्धमाश्रित्यापि प्रदेशबन्धस्थानानि भवन्ति । इत्युपपातैकान्त-
द्विष्टियोगस्थानेषु यावन्ति प्रदेशबन्धस्थानानि तथा सप्तविधबन्धमाश्रित्य यावन्ति योगस्थानानि तावत्प्रमाणानि सप्तकर्मणां प्रदेशबन्धस्थानानि आयुषः प्रदेशबन्धस्थानेभ्योऽधिकानि । तथा शेष-
मार्गवासु ब्रह्मसम्परायशुक्लस्थानाग्राप्त्या ज्ञानावरणीयादीनां षड्विधबन्धनिबन्धनप्रदेशबन्धस्थाना-
नामप्राप्त्यभावात् सत्तानामपि कर्मणां प्रदेशबन्धस्थानानि तुल्यानि भवन्ति ।

शेषमार्गाणां नामत इमाः- कृत्स्ननरकमेदाः, सर्वतिर्यग्मेदाः, अपर्याप्तमनुष्यः समामर्त्यमेदा-
वेति चतुर्व्यवहारिष्वृतिमेदाः, पञ्चेन्द्रियौघपर्याप्तपञ्चेन्द्रियो विना सप्तदशेन्द्रियमेदाः, त्रयोच-
र्याप्तवसौ विना निखिलकायमेदाः, औदारिकमिश्रः, वैकिण्काय आहारकद्विकं चेति चत्वारो योग-
मेदाः, क्षीणुल्लनपुंसकवेदाः, लोभमन्तरा कषायत्रिकम्, बह्वानत्रिकम्, सामायिकलेदोस्वापनीयपरिहार-
विशुद्धिदेशविरत्यसंयमाः, शुभ्रमन्तरापञ्चलेदयाः, अमन्या, धावोपशमिकसास्वादनिमित्तात्स्नान्यसंक्षी-
येति । इत्यष्टकर्मणां प्रदेशबन्धस्थानानामन्यबहुत्वम् । इत्येवं प्रदेशबन्धस्थानप्ररूपणा समाप्ता,
तस्याः समाप्तौ च द्वितीयं स्थानद्वारं समाप्तम् ॥१७२॥१७३॥१७४॥

इति श्रीविश्वनाटीश्वरसमस्तकृते बन्धविहाये मूलप्रकृतिप्रदेशबन्धे प्रथमाधिकारे द्वितीयं स्थानद्वारं समाप्तम् ।

॥ तृतीयं स्वामित्वद्वारम् ॥

निरूपितं प्रपञ्चेन स्थानद्वारम् । साम्प्रतं तृतीयं स्वामित्वद्वारं प्रारिप्सुरिमां गाथा-
माह—

यो जोगे उक्कोसे वट्टइ बंधेइ पयडिमप्ययरं ।

सो चेव बंधगो खलु जेट्टपएसस्स विण्णेयो ॥१७५॥

(प्रे०) प्रदेशबन्धस्य योगाधीनत्वं पूर्वमसकृत् प्रतिपादितम् । तथाहि—जघन्ययोगव्या-
पारेण जघन्यप्रदेशबन्धः, उत्कृष्टयोगव्यापारेणोत्कृष्टप्रदेशबन्धो भवति । तदेवात्र ग्रन्थकारः प्रति-
पादयन्नाह—‘यो जोगे उक्कोसे वट्टइ’ इति, अत्र यत्पदेन जीवो गृह्यते, जीवव्यतिरिक्तस्य
योगासंभवाद्, । एवमग्रेऽपि यथास्थाने बोध्यम्, यो जीवः उत्कृष्टयोगे=उत्कृष्टयोगव्यापारे वर्तते,
यत्तदोर्नित्यामिसंबद्धत्वादह—‘सो चेव’ इत्यादि, खलु वाक्यालङ्कारे, स एव जीवः, ‘जेट्टप-
एसस्स’ इति, जातावेक्यचनम्, ज्येष्ठानाम्=उत्कृष्टसंख्याकानां प्रदेशानां बन्धको विज्ञेयः ।
उत्कृष्टयोगव्यापारे पर्याप्तः संज्ञी जीवो वर्तते इति पूर्वं जीवस्थानेषु जघन्योत्कृष्टयोगविषयेऽन्य-
बहुत्वे प्रतिपादितम् । एतादृशोऽपि जीवो यदि बहुतरप्रकृतिबन्धको भवति तर्हि मागहारणां बहुत्वेन
विवक्षितप्रकृतौ प्रदेशमागः स्तोक्तः स्यात्, अतो बहुतरप्रकृतिबन्धकस्य व्यवच्छेदनावर्धमाह—
‘बंधेइ पयडिमप्ययरं’ इति, जातावेक्यचनम्, यो जीवोऽन्यतराः प्रकृतीर्बध्नाति, माग-
हारणां स्तोक्तत्वेन विवक्षितप्रकृतौ बृहत्प्रदेशमागप्राप्तेः ।

इत्यमग्रेऽं समापतितम्-मर्वोत्कृष्टव्यापारवानन्यतरप्रकृतिबन्धकः पर्याप्तः च संज्ञी जीव उत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धस्वामी भवति । अत्रोच्चं ध्येयम्—कर्मदलिकबन्धानन्तरं विभागेन यस्यां प्रकृतौ याव-
न्तः प्रदेशाः स्वतया परिणमन्ति तावत्प्रदेशापेक्षयोत्कृष्टप्रदेशबन्धो बोध्यः, न तु इत्यविमा-
जनद्वारे प्रदर्शिताल्पबहुत्वापेक्षया, अन्यथा वेदनीयस्यैवोत्कृष्टप्रदेशबन्धः स्यात्, तस्यैवान्यज्ञाना-
वरणीयापेक्षयोत्कृष्टप्रदेशानां प्राप्तिर्भवति । एवमग्रे जघन्यप्रदेशबन्धेऽपि बोध्यम् ॥१७५॥

तदेवं सामान्यतः उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामी प्ररूपितः । इदानीमोचतो प्रत्येकमूलप्रकृतिमा-
भित्य विशिष्टमुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामिनं चिन्तयति—

छण्ह उवसामगो उअ खवगो मोहाउगाण सम्मत्ती ।

मिच्छत्ती वा सण्णी समग्गपज्जत्तिपज्जत्तो ॥१७६॥

(प्रे०) “इत्येत्कृष्टयोगे वर्तमान उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामी भवति” इत्यनुसन्धेयम् । ‘छण्ह
उवसामगो उअ खवगो’ इति, यस्यां ज्ञानदर्शनावरणीयवेदनीयनामगोत्रान्तरापरिज्ञानां
प्रत्येकं मूलप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धम् ‘उपशामको पद्दा वपका’ वपकवस्तुतस्तस्य वृत्तमसम्भवात्
उत्कृष्टयोगे वर्तमानो जीवो विदधाति । वृत्तमसम्भवात्पक्षो जीवो मोहनीयायुषी न वज्जात्यतस्तद्-

मागोऽधिको लभ्यते इत्यस्यैव ग्रहणम् । तथा चोक्तं शातकषूणी—एषसि ऋणं कर्माणां उक्को-
छगो परेक्षन्वो मोहनिजस्तस्य बन्धे बोधित्वे सुदुर्मसंपराश्रयस्तस्य उवसामगास्तस्य स्ववगास्त वा उक्कोसे जोगे
वदुनागस्तस्य उक्कोखो लभ्यते एवम् वा दो वा समया । हेदिल्लोवि उक्कोसो जोगो लभ्यति, तदि वाउ-
गस्तस्य मोहिज्जरस्य य मागो लभ्यति तदि तदि [वि] उक्कोसो परेक्षन्वो न भवति ।

अथ मोहनीयायुक्तयोस्तुक्कुटप्रदेशबन्धस्वामिर्न निरूपयति—‘मोहाडगाण’ इत्यादि, मोहा-
युक्तलक्षणस्य मूलप्रकृतिद्विकस्योत्कुटप्रदेशबन्धमुत्कुटवीर्यव्यापारवान् ‘संज्ञी’ विदधाति । संज्ञा
मनोविकल्पनलब्धिः, सा विद्यते यस्यासौ संज्ञी, ‘शिक्षादिभ्य इन्’ [सिद्धं ७२।४] इति मत्व-
धीयः ‘इन्’ प्रत्ययः । कश्चभूतः संज्ञीत्याह—‘सम्भ्रमसो मिच्छती वा’ सम्यक्त्वमस्यास्तीति
सम्यक्त्वही, मिध्यात्वमस्यास्तीति मिध्यात्वी, ‘अतोऽनेकत्वात्’ [सिद्धं ७२।६] इति मत्वधीयः
‘इन्’ प्रत्ययः, सम्यग्दृष्टिमिध्यादृष्टिवैतर्क्यः, पुनः कश्चभूतः संज्ञीत्याह—‘समगगपञ्चसिपञ्चसो’
समग्राः षट्संख्याका याः पर्याप्तयस्ताभिः पर्याप्ताः । असमाप्तसर्वपर्याप्तिकः सम्यग्दृष्टिमिध्यादृष्टिर्वा
संज्ञी यद्वा पर्याप्तोऽसंज्ञी उत्कुटयोगे वर्तमानो न भवतीति तद्व्यवच्छेदनायैवमुक्तं ‘संज्ञी समग्र-
पर्याप्तियप्ताः’ इति ।

अत्रायं विज्ञेयो बोध्यः—मोहनीयस्योत्कुटप्रदेशबन्धस्वामी सप्तप्रकृतिबन्धको भवति । कुतः ?
इति चेत् ; तस्यैवाष्टप्रकृतिबन्धकापेक्षयान्तरप्रकृतिबन्धकत्वात्, ऋषद्विबन्धकस्य तु मोहनीय-
बन्धमाभावात् । आयुर्वन्धकालेऽष्टावपि प्रकृतयो बध्यन्ते इति आयुस्तुक्कुटप्रदेशबन्धस्वाम्यष्टप्रकृतिबन्धक
एव भवति ॥१७६॥

तदेवमोषत उत्कुटप्रदेशबन्धस्वामित्वप्ररूपणा कृता । साम्प्रतं तामादेशतधिकीर्णलौचवप्रियो
ग्रन्थकृत् सर्वमार्गणामु वर्तमानं स्वामित्वसामान्यं प्रदर्शयन्नाह—

सज्वासु बंधगो सो जेट्टपणसस्त आउवज्जाणं ।

यो उक्कडजोगत्थो कुणह पयडिबन्धमण्यरं ॥१७७॥

(प्रे०) ‘सज्वासु’ इत्यादि, प्रथमाधिकारद्वारागाथाटीकायां प्रदक्षितसु सप्तविंशतसंख्याकासु
मार्गणामु विनाऽऽयुष्कं सप्तकर्मणामुत्कुटप्रदेशानां बन्धकः स जीवः, भवतीति प्रयोजनीयम्, तथा
चोक्तं—‘श्रीहैमहंसगणिकिरचितन्यायमञ्जूषायां “यत्रान्वन् क्रियापदं न श्रूयते, तत्रास्तिर्भव-
न्तीपरः ॥ प्रयुज्यते” इति, यत्तदोर्नित्यामिसम्बद्धत्वादाह—‘यो उक्कडजोगत्थो’ इति, यः
उत्कुटयोगस्थो भवति, यः उत्कुटयोगव्यापारे वर्तते इत्यर्थः, उत्कुटयोगव्यापारवानपि यदि

॥ ननु कथमन्यतरप्रकृतिबन्धकोऽपेक्ष्यते तर्हि बन्धविबन्धक एवोपादेय इत्याह अस्माह—‘बन्धविबन्धकत्व’ इत्यादि-
॥ भवन्तीपरः=वर्तमानापरः । अत्रास्तिरित्युपलक्षणम्, तेन भवतिविधितिरित्याद्योऽपि प्रयुज्यन्ते । नत्व
न्यायस्य विज्ञेयत्वबोधार्थं “श्रीहैमप्रकाशे न्यायमञ्जूषां वा दृष्टिपथं कुर्वन्तु ।

बहुतरप्रकृतिबन्धको भवति तर्हि भागहाराणां बहुत्वेन विवक्षितप्रकृतौ स्लोकमगमप्राप्तेरुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धस्वामी न भवितुमर्हतीत्याह—‘कुण्ड पयश्चिबन्धमप्ययं’ इति, तथा योऽन्यतरं प्रकृ-
तिबन्धं विदधाति । अन्यतरप्रकृतिबन्धक उत्कृष्टयोगे वर्तमानो जीवो बहूनि कर्मदलिकानि
गृह्णाति, प्रकृतीनाञ्चान्यतराणां बध्यमानत्वादबध्यमानप्रकृतिभागोऽधिको लभ्यते इत्यत्र तात्प-
र्यार्थः । उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामिनः उत्कृष्टयोगवानन्यतरप्रकृतिबन्धकश्चेति विशेषणद्वयमुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धस्वामित्वनिरूपणं यावदनुवर्तनीयम्, तस्य सर्वमार्गणास्वपेक्ष्यमाणत्वाद् ॥१७७॥ अत्रेदं
त्ववधेयम्-कामुचिभरकादिमार्गणानु ओषसत्कोत्कृष्टयोगो ब्राह्मः, यत्र तस्याभावस्तत्रकेन्द्रियादि-
मार्गणानु मार्गणाप्रायोग्योत्कृष्टयोगो ब्राह्मः । साम्प्रतमादेशतः क्रियमाणायामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामि-
त्वरूपणायामावश्यकसामान्यसिद्धान्तं प्रदिदर्शयिषुराह—

जत्थ उ पज्जत्तिररा दुहाऽवि जीवाऽत्थि तत्थ पज्जत्तो ।

णेयो पज्जत्तीहिं सन्वाहिं अत्थ भण्णइ विसेमो ॥१७८॥ (गोतिः)

(प्रे०) ‘जत्थ’ इत्यादि, प्रस्तुतोत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामित्वप्रकरणे यस्यां कस्यामपि मार्गणा-
याम्, ‘पज्जत्तिररा’ इति लब्धितः पर्याप्ता इतराश्च लब्धितोऽपर्याप्ताः, यद्वा करणपर्याप्ताः कणापर्या-
प्ताश्चेति द्विविधा जीवाः सम्भवन्ति, ‘तत्थ’ इत्यादि, तत्र ‘स्वप्रायोग्याभिः सर्वाभिः पर्याप्तिभिः
पर्याप्तो’ ब्राह्मः, तस्यैवोत्कृष्टप्रदेशबन्धयोग्योत्कृष्टयोगप्राप्तिमदुभावात् ।

अत्रायं भावः—ग्रन्थकारोऽत्र लषवाद् मार्गणायामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामिनं पर्याप्ताऽपर्याप्ता-
भ्यामविशिन्यैवाभिधास्यति, ततो यस्यां मार्गणायाम् लब्धिकरणान्यतरपर्याप्ता यद्वा लब्धिकरणान्यतरा-
पर्याप्ता इति द्विविधा अपि जीवाः स्युः, तत्र पर्याप्ता ब्राह्मा उतापर्याप्ता इत्यारेकायाः सम्भाव्यमानत्वात्
तन्निगकार्गार्थमुक्तं ‘पज्जत्तो णेयो पज्जत्तीहिं सन्वाहिं’ इति, यत्र पर्याप्तास्तदितरे चेति
द्विविधा जीवास्तत्र स्वप्रायोग्याभिः सर्वाभिः पर्याप्तिभिः पर्याप्तो ब्राह्म इति तात्पर्यार्थः ।

अथाभिधास्यमानविषयं प्रतिजानीते—“अत्थ भण्णइ विसेसो” इति;—अनन्तरोक्त-
गाथायां मार्गणानु सामान्येनोत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामी प्रतिपादितः । साम्प्रतमनन्तरवक्ष्यमाणगाथातो
विशेषेणोत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामी प्रतिपाद्यते ॥१७८॥

इदानीमनन्तरोक्तप्रतिज्ञानिर्वाहाय मार्गणानु षण्णां मूलप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामिनं
गाथाद्वयेन निरूपयति—

छण्ह उवसामगो उअ खवगो तिणरदुपणिंदियतसेसुं ।

पणमणवयजोगेसुं कायोरोलियअवेएसुं ॥१७९॥

लोहे चउणाणेसुं संयमसुहुमणयणेयरोहीसुं ।

सुकभविअसम्मखइअउवसमसण्णीसु आहारे ॥१८०॥

(प्रे०) इहोत्कृष्टयोगे वर्तमानोऽन्यतरप्रकृतिबन्धक उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामी भवतीति सम्बन्धः, एवमग्रेऽप्युत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामित्वनिरूपणं यावज्ज्ञेयम् । 'छण्ह' इत्यादि, पण्णां मूल-प्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामी 'उपशामकः' यद्वा 'क्षपकः' क्षपकत्वात्प्रत्ययस्य ह्रस्वसम्प्राये उत्कृष्ट-योगे वर्तमानो जीवो भवति । ह्रस्वसम्प्राये मोहनीयबन्धाभावात् तत्रस्थजीवस्य षड्विधप्रकृति-बन्धकत्वादन्यतरप्रकृतिबन्धकत्वमुपपद्यते, अत उपशामकः क्षपको वा ह्रस्वसम्प्रायस्य एव ग्राह्यः । कासु मार्गणासु ? इत्याह-'तिणर' इत्यादि, मनुष्यौघपर्याप्तमनुष्यमानुषीलक्षणत्रिमनुष्येषु, पञ्चेन्द्रियौघपर्याप्तपञ्चेन्द्रियलक्षणद्विपञ्चेन्द्रिययोः, त्रसौघपर्याप्तत्रसलक्षणद्वित्रसयोः, 'पणमण' इत्यादि, मनोयोगमार्गणापञ्चके, वचनयोगमार्गणापञ्चके, काययोगौघौदारिककाययोगयोः, अवदे, [द्वितीयगाथावृत्तिः] । लोमे, मतिभ्रुतावधिमनःपर्यवलक्षणज्ञानचतुष्के, संयमौघह्रस्वसम्प्रायसंयमयोः, चक्षुरचक्षुर्वचिदर्शनेषु, शुक्ललेश्यायां, मध्ये, सम्यक्त्वौघक्षायिकौपशमिकसम्यक्त्वेषु, संज्ञिन्याहारके चेति सप्तत्रिंशन्मार्गणासु । शेषासु मार्गणासु षड्विधमूलप्रकृतिबन्धप्रायोग्यस्थानं न प्राप्यते इति ता वर्जिताः ॥ १७९ ॥ १८० ॥

अथान्तरोक्तसप्तत्रिंशन्मार्गणासु मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामी चिन्तनीय इति यासु मार्गणासु मोहनीयोत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामी संज्ञी ता आह—

मोहस्स भवे सण्णी दुपणिंदितसेसु दुवयजोगेसु ।

कायउरललोहनयणअणयणभवियेसु आहारे ॥१८१॥

(प्रे०) इहाप्युत्कृष्टयोगे वर्तमानोऽन्यतरप्रकृतिबन्धक उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामी भवतीत्यनुवर्तनीयम् । 'मोहस्स' इत्यादि, मोहनीयामिधमूलप्रकृतेरुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वाम्युत्कृष्टयोगे वर्तमानोऽन्यतरप्रकृतिबन्धकः 'संज्ञी पञ्चेन्द्रियो' भवति, असंज्ञितः संज्ञिनोऽधिकतरयोगमन्वाह । कासु मार्गणासु ? इत्याह-'दुपणिंदिय' इत्यादि, अपर्याप्तमन्तरा द्विपञ्चेन्द्रिययोः, विनाऽपर्याप्तं द्वित्रसयोः, वचनौघव्यवहावचनयोः, काययोगौघौदारिककाययोगयोः, लोमे, चक्षुरचक्षुदर्शनयोः, मध्ये आहारके चेति त्रयोदशमार्गणासु । अत्रान्यतरप्रकृतिबन्धकत्वेन सप्तप्रकृतिबन्धको गृह्यते, मोहनीयबन्धे षड्विधबन्धाभावात् । द्विपञ्चेन्द्रियादिमार्गणासु असंज्ञिनः संज्ञिनश्चेति द्विविधा जीवा भवन्ति, तत्रासंज्ञिजीवेभ्यः संज्ञिजीवानां योगोऽधिकतरो भवतीत्यसंज्ञिजीवव्यवच्छेदनाय संज्ञीति विशेषणमुपायम् ।

अत्रार्थं विशेषोऽप्यवन्तव्यः-अनन्तरगाथायां सप्तत्रिंशन्मार्गणासु षट्कर्मणासुत्कृष्टप्रदेश-बन्धस्वामी चिन्तितः । सम्प्रति तासु मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामी चिन्तनीयः । तत्रानेन वृत्तेन त्रयोदशमार्गणासु मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामी साक्षान्निरूपितः । शेषासु ह्रस्वसम्प्राय-मार्गणां विहाय त्रिमनुष्यपञ्चमनोयोगविषयनयोगावगतवैद्वान्चतुष्कसंयमौघावधिदर्शनशुद्ध-

लेख्यासम्यक्त्वौषधायिकौषधमिकसम्यक्त्वसंज्ञिरूपासु त्रयोविंशतिमार्गणासु स्वामित्वद्वयप्रथम-
गाथायामुक्तः “यो जोगे उक्तोसे वट्टव” इत्यादिसामान्यविशेषणविशिष्टो जीवो मोहनीयोत्कृष्टप्रदेश-
बन्धस्वामी भवति । तास्वसंज्ञिजीवाभावात् संज्ञीति विशेषणं नोपादेयम् । ब्रह्मसम्परायमार्गणायां तु
मोहनीयबन्ध एव नास्तीति तस्यां मोहनीयोत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामिचित्तैव न कर्तव्या । इत्थं मोह-
नीयकर्माश्रित्य षट्त्रिंशन्मार्गणासु षट्प्रकृतीराश्रित्य च सप्तत्रिंशन्मार्गणास्तृष्टप्रदेशबन्धस्वामी प्रद-
र्शितः । बध्यमाणमार्गणासु तु षड्विधबन्धकाभावादन्यतरप्रकृतिबन्धकत्वेन सप्तप्रकृतिबन्धक एव
प्राप्यते इत्यालक्षितव्यं बोधनैः ॥ १८१ ॥

एतर्हि शेषमार्गणासु सप्तप्रकृतीराश्रित्योत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामिनं विमणिपुर्वासु मार्गणास्तृष्ट-
प्रदेशबन्धस्वामी संज्ञी ताः सार्धगाथयाह—

सण्णी सत्तण्ह सयलतिरियापज्जगपणिंदियतसेसुं ।

कम्मम्मि तिवेएसुं तिकसायऽण्णाणअयतेसुं ॥ १८२ ॥

तिअसुहलेसाअभवियमिच्छाणाहारगेसु विण्णेयो ।

सत्तण्हेगिंदियपणकायणिगोएसु बायरो णेयो ॥ १८३ ॥ (गतिः)

(प्र०) “सण्णी” इत्यादि, सप्तमूलप्रकृतीनास्तृष्टप्रदेशबन्धस्वाम्युत्कृष्टयोगे वर्तमानः
सप्तप्रकृतिबन्धकः ‘संज्ञी’, ‘विज्ञेयः’ इति परेणान्वयः । कासु मार्गणास्वित्याह-‘सयल’ इत्यादि,
तिर्यगोषतिर्यक्पञ्चेन्द्रियौषधप्राप्तपर्याप्तपञ्चेन्द्रियतिर्यक्तरिशीलक्षणेऽसु सकलतिर्यग्गतिमेदेषु,
अपर्याप्तपञ्चेन्द्रिये, अपर्याप्तत्रसे, कर्मणकाययोगे, वेदत्रिके, लोभे प्ररूपितत्वात् क्रोधमानमाया-
रूपत्रिकषायेषु, अज्ञानत्रिके, असंयमे, अशुभलेदयात्रिके, अमन्ये मिथ्यात्वेऽनाहारके चेति चतुर्विंशति-
मार्गणासु संज्ञित्वे सति सामान्यत उक्तेन विशेषणेन विशिष्टो जीवः सप्तमूलप्रकृतीनास्तृष्टप्रदेश-
बन्धस्वामी भवतीति तात्पर्यार्थः । तथाहि-अपर्याप्तपञ्चेन्द्रियतिर्यगादिपञ्चापर्याप्तमार्गणासु “सप्त-
प्रकृतिबन्धक उत्कृष्टयोगी संज्ञी, तत्रापि कर्मणानाहारयोः करणापर्याप्तो संज्ञी बोध्यः, शेषासु मार्ग-
णासु पर्याप्ताऽपर्याप्तानां संभवात् * “पर्याप्तः सप्तप्रकृतिबन्धक उत्कृष्टयोगी संज्ञी” सप्तप्रकृतीना-
स्तृष्टप्रदेशबन्धस्वामी भवति ।

अथोत्तरार्धेन यासु मार्गणास्तृष्टप्रदेशबन्धस्वामी बादरस्ता आह-‘सत्तण्हेगिंदिय’ इत्यादि,
सप्तानां मूलप्रकृतीनास्तृष्टप्रदेशबन्धस्वामी उत्कृष्टयोगे वर्तमानः सप्तप्रकृतिबन्धको बादरो
ज्ञातव्यः । कासु मार्गणास्वित्याह-‘दुगिंदिय’ इत्यादि, एकेन्द्रियौषधे, पृथिव्यसंज्ञोवायुवनस्पतिकाय-
रूपपञ्चकायौषधेषु निगोदे चेति सप्तमार्गणासु । अत्रायं भावः-एतासु मार्गणासु ब्रह्मा बादराधेति

* ‘पर्याप्तः’ इति, विशेषणं “अत्र च पञ्चचित्तरा” इति गायत्रौ लब्धते, एषमत्रेऽपि बोध्यम् ।

द्विविधा जीवाः संभवन्ति । तत्र सूक्ष्मापेक्षया बादरस्य योगोऽधिकतरो भवतीति सूक्ष्मजीवानां व्यवच्छेदनार्थं बादरेति विशेषणमुपासम् ॥ १८२ । १८३ ॥

इदानीमौदारिकमिभ्रे सप्तकर्मणासुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामिनं चिन्तयति-

ओरालमीसजोगे यो खलु सण्णी अणंतरे काले ।

तणुपज्जत्ति गहिहिइ सो खलु सत्तण्ह विण्णेयो ॥१८४॥

(प्रे०) 'ओरालमीसजोगे' इत्यादि, औदारिकमिश्रमार्गणायां यः 'संज्ञी' जीवोऽनन्तरे काले-औदारिकमिश्रकाययोगमार्गणाचरमसमये शरीरपर्याप्तिं ग्रहीष्यति, समापयिष्यतीत्यर्थः, यत्तदो-
नित्यामिसम्बद्धत्वादाह-'सो खलु' इत्यादि, खलु वाक्पालङ्कारे, स जीवः सप्तप्रकृतिबन्धकत्वे सत्पुत्कृष्टयोगवान् सन् सप्तमूलप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामी भवति ।

अत्रेदमाकृतम्-असंज्ञिजीवेभ्यः संज्ञिजीवेषु योगोऽधिकतरः, तत्रापि लब्ध्यपर्याप्तापेक्षया करणा-
पर्याप्तिं योगोऽधिकतरः । लब्ध्यपर्याप्तापेक्षया करणापर्याप्तिषु योगोऽसंख्येयगुणो वर्तते । करणा-
पर्याप्तवस्थायामपि प्रतिसमयमसंख्येयगुणा योगवृद्धिर्भवति । तथा चोक्तं "सन्त्रोवि अपज्जत्तां
पञ्चसंख्येयगुणाणं जोगबुद्धीए वड्ढइ" इति, ततश्चौदारिकमिश्रमार्गणासुत्कृष्टयोगव्यापारः औदा-
रिकमिश्रमार्गणाचरमसमयावच्छिन्नसंज्ञिन एव लभ्यते । इत्यतः समीचीनमेवोक्तं यः संज्ञी जातोऽ-
नन्तरे काले शरीरपर्याप्तिं समापयिष्यति स उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामी भवतीति ॥ १८४ ॥

सम्प्रति बैक्रियमिश्राहारकमिश्रकाययोगयोः सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामिनं चिन्तयन्नाह-

मीसदुजोगेसु भवे सत्तण्ह स यो अणंतरे काले ।

तणुपज्जत्ति गहिहिइ अमणम्मि पणिंदियो जेयो ॥१८५॥

(प्रे०) "मीसदुजोगेसु" इत्यादि, अनन्तरगाथायामौदारिकमिश्रमार्गणासुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धस्वामी निगदितः, ततः परिशेषाद् बैक्रियमिश्राहारकमिश्रकाययोगमार्गणयोरिति लभ्यते ।
एतयोः सप्तमूलप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वाम्युत्कृष्टयोगवत्त्वे सति सप्तप्रकृतिबन्धकः सन् 'योऽ-
नन्तरे काले=बैक्रियमिश्राहारकमिश्रकाययोगमार्गणाचरमसमये शरीरपर्याप्तिं ग्रहीष्यति=समाप-
यिष्यति स जीवो भवति । एतादृशो जीवो बैक्रियमिश्रमार्गणायां देवो नरको वा तथा-
ऽऽहारकमिश्रकाययोगमार्गणायां संयत एव ज्ञातव्यः । अत्र बैक्रियमिश्राहारकमिश्रकाययोग-
मार्गणाचरमसमयावच्छिन्नस्य जीवस्य ग्रहणे हेतुरौदारिकमिश्रकाययोगमार्गणायां दर्शितेन प्रका-
रेण यथासंभवं भावनीयः । अथासंज्ञिमार्गणायां प्रकृतस्वामिनं चिन्तयति-'अमणम्मि' इत्यादि,
असंज्ञिमार्गणायां सप्तमूलप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वाम्युत्कृष्टयोगवत्त्वे सति सप्तप्रकृतिबन्धकः सन्

‘पञ्चेन्द्रियो’ जीवो ज्ञातव्यः, अन्यासंज्ञिजीवापेक्षया तस्यैवोत्कृष्टयोगगपारं वशात् । अन्य-
चतुरिन्द्रियादिसर्वासंज्ञिजीवास्तदपेक्षया हीनयोगव्यापारवन्तः ।

अत्रायं विशेषोऽवगन्तव्यो विपश्चिद्भिः-अत्र पर्यन्तं द्वापसतिमार्गणास्तत्कृष्टप्रदेशबन्ध-
स्वामी भावितः, अष्टनवतिमार्गणाश्चावशिष्टाः । तसु सामान्यनियममनुसृत्यैवोत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामी
परिभावीति इति ग्रन्थकृता न भावितः, अतोऽस्माभिः परिभाष्यते, तद्यथा-नरकदेवसर्वभेदाः,
सूक्ष्मबादरैकेन्द्रियसूक्ष्मबादरपर्याप्तैकेन्द्रियद्वीन्द्रियौघद्वीन्द्रियपर्याप्तत्रीन्द्रियौघत्रीन्द्रियपर्याप्तचतुरि-
न्द्रियौघचतुरिन्द्रियपर्याप्तमार्गणाः, पृथ्वीकायापकायतेजस्कायवायुकायसाधारणवनस्पतिकायसूक्ष्माः,
पृथ्वीकायापकायतेजस्कायवायुकायसाधारणवनस्पतिकायबादराः, पृथ्वीकायापकायतेजस्कायवायुकाय-
साधारणवनस्पतिकायसूक्ष्मपर्याप्ताः, पृथ्वीकायापकायतेजस्कायवायुकायसाधारणवनस्पतिकायबादर-
पर्याप्ताः, प्रत्येकवनस्पतिकायपर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायमार्गणे, आहारकवैक्रियाकाययोगौ, तेजःपञ्च-
तेश्वरे, वेदकसास्वादनसम्पत्त्वभेदाविति षट्सप्ततिमार्गणासु सप्तमूलप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामी
पूर्वं “सव्वासु बंधगो” इत्यत्राभिहितेन ‘उत्कृष्टयोगव्यापारवानन्यतरप्रकृतिबन्धकश्च’ इति विशेषे-
षणद्वयेन तथा “जत्थ उ पजत्तियरा” इत्यत्र निगदितेन ‘सर्वपर्याप्तपर्याप्तः’ इति विशेषणेन विशिष्टो
ज्ञातव्यः । तथाऽपर्याप्तमनुष्यः, अपर्याप्तसूक्ष्मबादरैकेन्द्रियभेदी, अपर्याप्तद्वित्रिचतुरिन्द्रियाः, अप-
र्याप्तसूक्ष्मबादरपृथ्वीकायापकायतेजस्कायवायुकायसाधारणवनस्पतिकायभेदाः, अपर्याप्तप्रत्येकवनस्प-
तिकायभेदश्चेति सप्तदशाऽपर्याप्तमार्गणासु “उत्कृष्टयोगव्यापारवानन्यतरप्रकृतिबन्धकः” इति विशेषे-
षणद्वयविशिष्टो जीवः सप्तमूलप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामी ज्ञातव्यः । तत्र पर्याप्तजीवानाम-
सम्भवात् पर्याप्तविशेषणस्यानवकाशः । एवं सामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहरविशुद्धिदेशविरति-
भेदेषु, मिश्रमार्गणायाञ्च “उत्कृष्टयोगव्यापारवानन्यतरप्रकृतिबन्धकश्च” इति विशेषणद्वयमेव
योज्यम्, तत्र पर्याप्तविशेषणस्याव्यभिचारात् । यद्वा विशेषावबोधाय क्वचित् स्वरूपबोधकं विशेषणं
प्रयुज्यते, यथा बह्वावुष्णत्वस्य व्यभिचाराभावेऽपि वह्निरुष्ण इत्यभिधीयते, तथैवात्रापि स्वरूप-
बोधकं पर्याप्तविशेषणं योजनीयम् । तदेवं सप्ततिष्ठतसंख्याकासु सर्वासु मार्गणासु सप्तमूलप्रकृतीना-
मुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामी भावितः ॥ १८५ ॥

तदेवं सप्तकर्मण्याश्रित्यादेशत उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामिचिन्ता कृता । साम्प्रतमापुराश्रित्या-
देशत उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामिचिन्तां चिकीर्षुरादौ तावत्सर्वमार्गणासम्भविसामान्यसिद्धान्तमाह—

सव्वासु मगगणासु जेट्ठपणसस्स बंधगो णेयो ।

आउस्सुक्कडजोगी अट्ठवि कम्माणि बंधंतो ॥१८६॥

(प्रे०) ‘सव्वासु’ इत्यादि, सर्वासु त्रिषष्ट्यधिकशतसङ्ख्याकासु मार्गणासु आयुषः, ‘जेट्ठ-
पणसस्स’ इति, ज्ञातव्यैकवचनम्, उत्कृष्टप्रदेशानां बन्धक उत्कृष्टयोगव्यापारवान् तथाहापि मूल-

प्रकृतीर्बन्धन् जीवो ज्ञातव्यः । आयुर्बन्धकाले सर्वैर्जीवैर्वैवश्यमष्टावपि प्रकृतयो बध्यन्ते इत्या-
शुर्बन्धकोऽष्टप्रकृतिबन्धक एव लभ्यते, न सप्तादिबन्धकोऽपि, अत उक्तम् 'अद्वि कम्मणि
बंधतो' इति । ननु कथमत्र सप्तमार्गणा वर्जिताः ? इति चेद्, उच्यते, वैक्रियमिश्रकर्मणापगतवेद-
क्षसम्परायोपश्रममिश्रसम्यक्त्वानाहारकरूपासु सप्तमार्गणास्वायुषो बन्धाभावाद् तासामत्र वर्जनं
कृतम् ॥ १८६ ॥

पुनरपि प्रस्तुतप्रकरणोपयोगिसामान्यसिद्धान्तं प्रदर्शयन्नाह—

जत्थ उ पज्जत्तियरा दुहा वि जीवाऽत्थि तत्थ पज्जतो ।

णेयो पज्जतीहिं सव्वाहिं अत्थ भण्णइ विसेसो ॥१८७॥ (गोमिः)

(प्रे०) 'जत्थ' इत्यादि, प्रस्तुतायुरुक्तकृष्टप्रदेशबन्धस्वामिचिन्तायां यस्यां कस्यामपि मार्ग-
णायां 'पर्याप्तोत्तराः' करणपर्याप्ता इतरे करणापर्याप्ताश्च, यद्वा लब्धिपर्याप्ता लब्ध्यपर्याप्ताश्चेति
द्विविधा अपि जीवाः सम्भवन्ति तत्र स्वप्रायोग्यामिः सर्वाभिः पर्याप्तिभिः पर्याप्तो ज्ञातव्यः,
तस्यैवायुरुक्तकृष्टप्रदेशबन्धयोग्योत्कृष्टयोग्यपारवत्त्वात् । अथ विशेषेणायुरुक्तकृष्टप्रदेशबन्धस्वामित्व-
निरूपणं प्रतिजानीते—“अत्थ भण्णइ विसेसो” इति, अनन्तरोक्तगाथायां मार्गणासु सामान्येना-
युरुक्तकृष्टप्रदेशबन्धस्वामी निगदितः । साम्प्रतमनन्तरवक्ष्यमाणगाथातो विशेषेणायुरुक्तकृष्टप्रदेशबन्ध-
स्वामी निगद्यते ॥ १८७ ॥

तत्रादौ सप्तमनरकादिमार्गणासु आयुरुक्तकृष्टप्रदेशबन्धस्वामिनं चिन्तयन्नाह—

सत्तमपुहवीए खलु मिच्छादिट्ठी मुणेयव्वो ।

सव्वतिरिक्खपणिंदियतसदुवयणकायउरलेसुं ॥१८८॥ (उपगोतिः)

वेअतिगकसायचउगतिअणाणायतअचक्खुचक्खुसुं ।

तिअसुहलेसाभवियरमिच्छाहारेसु खलु सण्णी ॥१८९॥

(प्रे०) 'सत्तम' इत्यादि, सप्तमपृथिव्यां=सप्तमनरकमार्गणायामायुरुक्तकृष्टप्रदेशबन्धस्वामी
“उत्कृष्टयोगव्यापारबन्धे सत्पष्टप्रकृतिबन्धको मिध्यादृष्टिः” भवति । अत्रार्थं भावः—सप्तमनरके
सम्यग्दृष्टयो मिध्यादृष्टयश्चेति द्विविधा अपि जीवाः सम्भवन्ति । नरकस्थाः सम्यग्दृष्टयो जीवा
मनुष्यायुरेव बध्न्तीति त्रिकालावाहितो नियमः । परं सप्तमनरकस्था जीवा मनुष्यायुर्न
बध्न्ति, अपि तु तिर्यगायुरेव बध्न्ति, अतः सप्तमनरकस्था जीवाः प्राप्तं सम्यग्दर्शनं परित्य-
जन्ति, सम्यग्दर्शनसद्भावे तिर्यगायुषोऽवध्यमानत्वाद् । अर्थात् सप्तमनरके यदा जीवस्य
सम्यग्दर्शनसद्भावस्तदाऽऽयुर्न बध्यते, यदाऽऽयुर्बध्यते तदा न सम्यग्दर्शनमिति सप्तमनरके
सम्यग्दृष्टिरायुर्न बध्नाति, अतोऽत्र सम्यग्दृष्टिजीवानां व्यवच्छेदार्थं 'मिच्छादिट्ठी' इति विशेषणम्—

वाचम् । अत्रेदं बोध्यम्—सास्वादनगुणस्थानकेऽपि तथास्वामाख्यात् तेषामाप्तुर्बन्धामावः । सम्प्रति यासु मार्गणास्वायुक्तुष्टप्रदेशबन्धस्वामी 'संज्ञी' भवति ताः सार्वावृत्तेनाह—'सञ्च-
तिरिक्त्व' इत्यादि, सर्वतिर्यग्भेदेषु, सर्वपञ्चेन्द्रियभेदेषु, सर्वत्रसभेदेषु, वचनीयव्यवहारवचनरूप-
द्विवचनयोः, काययोगौघौदारिककाययोगयोः, वेदत्रिके, कषायचतुष्के, अज्ञानत्रिके, असंयमे, चक्षुर-
चक्षुर्दर्शनयोः, अशुभलेदयात्रिके, भ्रष्टाभिव्ययोः, मिथ्यात्वे आहारके चेति पञ्चत्रिंशन्मार्गणासु
अष्टप्रकृतिबन्धकत्वे सन्त्युत्कृष्टयोगव्यापारवान् सन् संज्ञी जीव आयुक्तुष्टप्रदेशबन्धस्वामी भवति ।
अत्रेयं भावना—एतासु मार्गणासु संज्ञिनोऽसंज्ञिनश्चेति द्विविधा जीवाः सम्भवन्ति । परमसंज्ञिजीवा-
पेक्षया संज्ञिनो योगोऽधिकतरो भवति, अतोऽसंज्ञिव्यवच्छेदनाय 'सण्णी' इति विशेषणमुपासम् ।
परं विभङ्गमार्गणायां तत् स्वरूपबोधकं ज्ञेयम्, तत्रासंज्ञिजीवानामसंभवात् ॥१८८॥ १८९॥

एगिंदियपुढवाइगपणगणिगोएसु बायरोणेयो ।

ओरालमीसजोगे मिच्छादिट्ठी भवे सण्णी ॥१९०॥

(प्रे०) 'एगिंदिय' इत्यादि, एकेन्द्रियौघे, पृथ्व्यप्तेजीवायुवनस्पतिकायौघलक्षणपृथ्व्या-
दिपञ्चके, निगोदं चेति सममार्गणासु आयुक्तुष्टप्रदेशबन्धस्वामी "उत्कृष्टयोगव्यापारवत्त्वे सत्यष्ट-
प्रकृतिबन्धको बादरो" ज्ञेयः । अत्रेयं भावना—एतासु मार्गणासु दृष्ट्वा बादराद्वेति द्विविधा जीवा
भवन्ति, तत्र दृष्टमजीवापेक्षया बादराणां योगोऽधिकतर इति दृष्टमाणां व्यवच्छेदनार्थं 'बायरो'
इति विशेषणमुपासम् । अयोचराधेनौदारिकमिश्रे प्रस्तुतं चिन्तयति—'ओरालमोस' इत्यादि,
औदारिकमिश्रकाययोगे आयुक्तुष्टप्रदेशबन्धस्वामी "उत्कृष्टयोगव्यापारवत्त्वे सत्यष्टप्रकृतिबन्धको
मिथ्यादृष्टिः संज्ञी" ज्ञातव्यः । अत्रेयं भावना—औदारिकमिश्रमार्गणायां लब्धपर्याप्ता लब्धि-
पर्याप्ताश्चेति द्विविधा जीवाः सम्भवन्ति । परन्तु सम्यग्दृष्टिजीवा लब्धपर्याप्तात्वेन नोत्पद्यन्तेऽपि तु
लब्धिपर्याप्तात्वेनैव । लब्धिपर्याप्तानाञ्च जीवानामौदारिकमिश्रमार्गणायामाप्तुयो बन्धो न भवति
किन्तु लब्धपर्याप्तानामेव । ततः आयुर्बन्धकाले मार्गणाप्राप्तोप्योत्कृष्टयोगो न प्राप्यते, किन्तु लब्ध-
पर्याप्तप्राप्तोप्योत्कृष्टयोगः प्राप्यते अर्थादौदारिकमिश्रमार्गणायां ये लब्धिपर्याप्ताः तेषामाप्तुर्बन्धो न
भवति, येषाञ्च भवति ते लब्धपर्याप्ताः, लब्धपर्याप्ताश्च मिथ्यादृष्टय एव । अतः सम्यग्दृष्टिव्यव-
च्छेदार्थमौदारिकमिश्रमार्गणायामायुक्तुष्टप्रदेशस्वामिनः "मिथ्यादृष्टिः" इति विशेषणं योजित-
वान् । अथैतादृशो मिथ्यादृष्टिरपि यद्यसंज्ञी भवति तदा तस्य संज्ञिमिथ्यादृष्टिर्नियोगव्यापारवत्त्वा-
दायुःप्राप्तोप्योत्कृष्टव्यापारो न भवति, ततोऽसंज्ञिमिथ्यादृष्टिव्यवच्छेदार्थं संज्ञीति प्रोक्तम् ॥१९०॥

साम्यतमाहारकमिश्रेऽसंज्ञिनि चायुक्तुष्टप्रदेशबन्धस्वामिनं चिन्तयति—

आहारमीसजोगे सो णेयो यो अणंतरे काले ।

तणुपज्जति गाहिइ अमणम्मि णिंदियो कुणए ॥१९१॥

(श्रे०) 'आहार' इत्यादि, आहारकमिश्रकाययोगमार्गणायां स जीव आयुरुक्तप्रदेशबन्ध-
कत्वेन ज्ञातव्यो भवति योऽनन्तरे काले, आहारकमिश्रमार्गणाचरममये इत्यर्थः, शरीरपर्याप्तं
प्राप्तिव्यति, समापयिष्यतीत्यर्थः । आहारकमिश्रमार्गणाचरममयावच्छिन्नग्रहणे हेतुः पूर्वं सप्त-
प्रकृतीनामुक्तप्रदेशबन्धस्वामिचिन्तायामौदारिकमिश्रमार्गणायां यथा भावितः तथैव भावनीयः,
ग्रन्थगौरवमयादत्र न प्रपञ्च्यते । "अमणम्मि" इत्यादि, असंज्ञिमार्गणायामायुरुक्त-
प्रदेशबन्धमुक्तप्रयोगव्यापारवानष्टमूलप्रकृतिबन्धकश्च पञ्चेन्द्रियः करोति, अन्यासंज्ञिजीवापेक्षया
पञ्चेन्द्रियैवोक्तप्रयोगव्यापारवत्त्वात् । एतद् योगविषयकाल्पबहुत्वे दर्शितमेव ।

तदेवं ग्रन्थकृता पटचत्वारिंशद्मार्गणास्वायुरुक्तप्रदेशबन्धस्वामी भावितः । शेषासु सप्तदशो-
त्तरशतमार्गणासु सामान्यनियमेन परिभाषनीयत्वात् नोक्तः, अतोऽस्माभिः परिभाष्यते । तद्यथा-
सप्तनरकसर्वदेवमार्गणा अपर्याप्तमन्तरा तिलो मनुष्यमार्गणाः, सूक्ष्मबादरपर्याप्तसूक्ष्मबादरैकेन्द्रिय-
भेदाः, द्वित्रिचतुरिन्द्रियौषपर्याप्तद्वित्रिचतुरिन्द्रियमार्गणाः, पृथिव्यप्तेजोवायुसाधारणवनस्पति-
कायसूक्ष्माः, पृथिव्यप्तेजोवायुसाधारणवनस्पतिकायबादराः, पर्याप्तपृथिव्यप्तेजोवायुसाधारणवन-
स्पतिकायसूक्ष्माः, पर्याप्तपृथिव्यप्तेजोवायुसाधारणवनस्पतिकायबादराः, प्रत्येकवनस्पतिपर्याप्तप्रत्येक-
वनस्पतिकायभेदौ, मतिश्रुतावधिज्ञानानि, अवधिदर्शनं, शुभलेश्यात्रिकं, सम्यक्त्वौषध्यायिक-
क्षायोपशमिकसास्वादनसम्यक्त्वभेदाः, संज्ञी चेति पञ्चाशीतिमार्गणास्वायुरुक्तप्रदेशबन्धस्वामी
"सव्यासु मग्गाणासु" इत्यग्राभिहितेन "उक्तप्रयोगव्यापारवानष्टमूलप्रकृतिबन्धकश्च" इति विशे-
षणद्वयेन "जत्थ उ पवजत्तिथरा" इत्यत्र प्रोक्तेन "सर्वपर्याप्तपर्याप्तः" इति विशेषणेन च विशिष्टो
जीवो ज्ञातव्यः । पञ्चमनःसत्यासत्यसत्यासत्यरूपत्रिवचनवैक्रियकाययोगभेदाः, मनःपर्यवज्ञानम्,
संयमौषसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिदेशविरतिसंयमभेदाश्चेति पञ्चदशमार्गणासु
"उक्तप्रयोगवानष्टप्रकृतिबन्धकश्च" इति विशेषणद्वयविशिष्टो जीव आयुरुक्तप्रदेशबन्धस्वामी
ज्ञातव्यः । एतासु मार्गणासु सर्वे जीवाः पर्याप्ता एवातः पर्याप्तविशेषणं न योजनीयम् । एवमपर्याप्त-
मनुष्यः, अपर्याप्तसूक्ष्मबादरैकेन्द्रियभेदौ, अपर्याप्तद्वित्रिचतुरिन्द्रियभेदाः, अपर्याप्तसूक्ष्मपृथिव्य-
प्तेजोवायुसाधारणवनस्पतिकायमार्गणाः, अपर्याप्तबादरपृथिव्यप्तेजोवायुसाधारणवनस्पतिकाय-
मार्गणाः, अपर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायभेदश्चेति सप्तदशमार्गणास्वपि "उक्तप्रयोगव्यापारवानष्टप्रकृति-
बन्धकश्च" इति विशेषणद्वयविशिष्टो जीव आयुरुक्तप्रदेशबन्धस्वामी ज्ञातव्यः । तदेवमायुर्बन्ध-
प्राप्तेर्यासु त्रिपष्टिशतमार्गणास्वायुरुक्तप्रदेशबन्धस्वामी भावितः । इत्युक्तप्रदेशबन्धस्वामित्व-
प्ररूपणा समाप्ता ॥ १९१ ॥

तदेवमष्टकर्मणासुक्तप्रदेशबन्धस्वामिचिन्ता कृता । सम्प्रतं जघन्यप्रदेशबन्धस्वामिनं
निरूपयितुमादौ तत्त्वोक्तो विनाऽऽयुः सप्तमूलप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामिनं प्रतिपादयति—

सुहुमापज्जणिगोओ भवपढमखणम्मि सत्तविहवंधी ।

णेयो जहन्नजोगी हस्सपएसस्स सत्तण्हं ॥१९२॥

(प्रे०) “सुहुमापज्जणिगोओ” इति, सूक्ष्मापर्याप्तश्चामौ निगोदश्चेति सूक्ष्मापर्याप्त-
निगोदः, “भवपढमखणम्मि” इति, भवरय प्रथमक्षणः-प्रथमः समयः इति भवप्रथमक्षणः,
तस्मिन्, वर्तमान इत्यध्याहार्यम्, “सत्तविहवंधी” इति, सप्तविधानां मूलप्रकृतीनां बन्धः सप्त-
विधबन्धः, सप्तविधबन्धोऽस्यास्तीति सप्तविधबन्धी, सप्तविधबन्धक इत्यर्थः, ‘णेयो’ इति, ज्ञात-
व्यः, ‘जहन्नजोगी’ इति, जघन्ययोगव्यापारवान्, ‘हस्सपएसस्स’ इति, जातावेकवचनम्,
ह्रस्वानां जघन्यसंख्याकानां प्रदेशानाम्, बन्धक इति प्रकरणात्लभ्यते, जघन्यप्रदेशबन्धस्वामीत्यर्थः,
‘सत्तण्हं’ इति, आयुरन्तरा सप्तमूलप्रकृतीनाम्, इति शब्दार्थः । आयुर्विना सप्तमूलप्रकृतीनां
जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी सप्तविधमूलप्रकृतिबन्धको जघन्ययोगी भवप्रथमसमये वर्तमानः सूक्ष्माऽपर्याप्त-
निगोदो ज्ञातव्य इत्यन्वयार्थः । अत्र निगोदो विशेष्यः, शेषाणि तु तस्य विशेषणानि ।

अत्रेयं भावना-पूर्वं योगाधिकारे जघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्ययोगाधीनत्वमिति प्रतिपा-
दितम्, यथा यथा योगव्यापारोऽन्यः तथा तथा प्रदेशबन्धः स्तोकः । तथा पर्याप्तद्वीन्द्रियादियोगा-
पेक्षयैकेन्द्रियस्य योगो न्यूनः । तत्रापि पृथ्वीकायादितो निगोदस्य न्यूनः । निगोदेऽपि पर्याप्तापेक्षया-
ऽपर्याप्तस्य न्यूनः । तत्रापि बादरापेक्षया सूक्ष्मस्य न्यूनतरः । इत्येवं सूक्ष्मापर्याप्तनिगोदस्यैव सर्व-
जीवापेक्षया जघन्ययोगो भवति । अतः पृथ्वीकायादेः, पर्याप्तनिगोदस्य बादरापर्याप्तनिगोदस्य च
व्यवच्छेदनार्थमुक्तं “सूक्ष्मापर्याप्तनिगोदः” इति । तत्र ‘निगोदः’ इत्यनेन पृथ्वीकायादीनां व्यव-
च्छेदः, ‘अपर्याप्त’ इत्यनेन पर्याप्तनिगोदस्य व्यवच्छेदः, ‘सूक्ष्म’ इत्यनेन बादरनिगोदस्य व्यव-
च्छेदः । तथा सूक्ष्मापर्याप्तनिगोदस्यापि भवद्वितीयादिसमये योगस्यासंहृत्वेयगुणवृद्धिर्भवतीति
भवद्वितीयादिसमये वर्तमानस्य सूक्ष्मापर्याप्तनिगोदस्य व्यवच्छेदनार्थमुक्तं “भवप्रथमसमये” इति ।
भवप्रथमसमयेऽपि वर्तमानानां सूक्ष्मापर्याप्तनिगोदानामन्योन्यमाश्रित्य योगव्यापारे हीनताधिक्ये
जायेतेऽतोऽधिकयोगव्यापारवता व्यवच्छेदनार्थमुक्तं ‘जघन्ययोगी’ इति । अथैतादृशः सूक्ष्मापर्या-
प्तनिगोदः सप्तविधबन्धक एव भवतीति सप्तविधबन्धकत्वस्य व्यभिचाराभावेऽपि स्वरूपावबोधनाय
निगदितं “सप्तविधबन्धकः” इति । अत्र ‘जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी’ इति जघन्यप्रदेशबन्धस्वामित्व-
निरूपणं यावदनुवर्तनीयम् । न चाप्राष्टविधप्रकृतिबन्धको ग्राह्यः, तस्य सप्तविधप्रकृतिबन्धका-
पेक्षया बध्यमानप्रकृतीनामधिकत्वेन मागहारणामाधिक्याद् विवक्षितप्रकृतौ स्तोकप्रदेशबन्ध-
प्राप्तेरिति वाच्यम् ; अष्टविधप्रकृतिबन्धकत्वमायुर्बन्धकाले एव प्राप्यते, आयुर्बन्धश्च स्वभवद्विभाग-
स्य पश्चादेव भवितुमर्हति । तदा च योगस्य भवप्रथमसमयापेक्षयाऽसंहृत्वेयगुणत्वमिति जघन्य-
प्रदेशबन्धस्यासंभवात् । अत्रेदं ज्येष्ठ-एकजीवविषयकान्तरद्वारे ओषतोऽष्टकर्मणां जघन्यप्रदेश-

बन्धस्योत्कृष्टान्तरम् 'असंख्यलोकाः' यद्वा 'श्रेण्यसंख्यातभागः' प्ररूपितम् । तत्रासंख्यलोक-
प्रमाणमन्तरं सूक्ष्मापर्याप्तनिगोदमाश्रित्योपपद्यते, तद्यथा—सकृजघन्यप्रदेशबन्धं विधाय पुन-
रुत्कृष्टतो यावता विलम्बेन विदधाति तावत्प्रमाणः काशो जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं भवति ।
सूक्ष्मनिगोदमार्गणाया उत्कृष्टमन्तरमसंख्यलोकः, अतः कश्चिज्जीवः सूक्ष्मनिगोदमार्गणां प्राप्य
लब्धपर्याप्तत्वेनोत्पद्य जघन्यप्रदेशबन्धं विदधाति, ततोऽसंख्यलोकान् यावत् सूक्ष्मनिगोद-
मार्गणा न प्राप्यते, असंख्यलोकप्रमाणे काले व्यतीते पुनः सूक्ष्मनिगोदमार्गणां प्राप्य लब्ध-
पर्याप्तत्वेन जघन्यप्रदेशबन्धं विदधाति, इत्येवं सूक्ष्मापर्याप्तमाश्रित्याष्टकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्ध-
स्योत्कृष्टान्तरमसंख्यलोका उपपद्यते, परं मतान्तरेण सूचिश्रेण्यसंख्यातभागप्रमाणमन्तरं यन्नि-
रूपितं तच्च तदा घटामञ्चेत् यदा जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी न केवलं सूक्ष्मापर्याप्तनिगोदः,
अपि तु पृथ्व्याद्यन्यतमः सूक्ष्मापर्याप्तः स्यात्, अतोऽत्र सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी
मतान्तरेण पृथ्व्याद्यन्यतमः सूक्ष्मापर्याप्तो बोध्यः ॥१९२॥

साम्प्रतमोषत आयुःप्रकृतौ जघन्यप्रदेशबन्धस्वामिनं चिन्तयति—

सुहुमापज्जणिगोओ साउतिभागस्स पढमसमयत्थो ।

अट्टविहबन्धगो खलु आउस्स जहण्णजोगत्थो ॥१९३॥

(प्रे०) 'सुहुमापज्ज' इत्यादि, सूक्ष्मापर्याप्तनिगोद आयुःप्रकृतेर्जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी
भवतीति सम्बन्धः । कथम्भूतः सूक्ष्मापर्याप्तनिगोदः ? इत्याह—“साउतिभागस्स पढम-
समयत्थो” इति, स्वायुःत्रिभागस्य प्रथमसमये वर्तमानः स्वायुश्चरमत्रिभागस्य प्रथमसमये
वर्तमान इत्यर्थः । स्वस्यायुः=स्वायुः, द्वितीयो भागः त्रिभागः, “मयूरन्धसकेत्याद्य.” (सिद्ध-
हेम० ३।१।११६) इति मध्यमपदलोपिसमासः, ततः स्वायुषः त्रिभागः-स्वायुस्त्रिभागः इति
तत्पुरुषः, स्वायुस्त्रिभागस्य यः प्रथमः समयः तत्र तिष्ठतीति प्रथमसमयस्थः, “स्वागस्नात्रः कः”
(सिद्धहेम० ५।१।१५२) इति कः प्रत्ययः ।

न चात्र 'प्रथमसमयस्थः' इति सामान्यप्रयोगो चतुराणां चिन्ताकारी, “पदार्थः पदार्थेना-
न्वेति न तु पदार्थैकदेशेन” इति नियमात् स्वायुस्त्रिभागस्य प्रथमसमयस्थस्य यः प्रथमसमयस्वरूप
एकदेशः, तत्रान्वयस्यापचरिति वाच्यम्, क्वचिदेकदेशान्वयस्यापि स्वीकृतत्वाद्, यथा “शरैः शान्ति-
तपत्रम्, चैत्रस्य गुरुकुलम्” इत्यादौ । शरैः शान्तिपत्रमित्यत्र शान्तिपत्रपदार्थैकदेशे शान्तनक्रियायां
शरकरणत्वस्यान्वयस्य, तथा चैत्रस्य गुरुकुलमित्यत्र गुरुकुलपदार्थैकदेशे गुरुत्वं चैत्रनिरूपितत्वस्या-
न्वयस्य स्वीकृतत्वात् ।

पुनः कथम्भूतः ? इत्याह—“अट्टविहबन्धगो” इति, अष्टानामपि मूलप्रकृतीनां बन्धकः,
आयुर्बन्धकालोऽष्टानामपि प्रकृतीनां बध्यमानत्वात् । अथैतादृशोऽपि निगोदो यद्यन्यैतादृशनिगोद-

माश्रित्याधिकयोगव्यापारवान् भवति तदा तस्य जघन्यप्रदेशबन्धभावात् तद्व्यवच्छेदनार्थमाह-
“जहणजोगन्ध” इति, सर्वसूक्ष्मापर्याप्तनिगोदापेक्षया जघन्ययोगव्यापारवानित्यर्थः । जघन्य-
योगव्यापारवानष्टविधबन्धकः स्वायुस्त्रमहतीयभागप्रथमसमये वर्तमानः सूक्ष्मापर्याप्तनिगोद आयुः-
प्रकृतेर्जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी भवतीत्यन्वयार्थः ॥१९३॥

तदेवमष्टानामपि कर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामिचिन्तौघतः कृता । साम्प्रतं तामादेशत-
श्चिकीर्षुरादौ तावत्सप्तकर्माण्याश्रित्य सर्वमार्गणासम्भविशामान्यवक्तव्यतामाह—

सव्वासु बंधगो खलु हस्सपएसस्स आउवज्जाणं ।

जोगम्मि जहण्णे खलु वट्टेमाणो मुणेयव्वो ॥१९४॥

(प्रे०) “सव्वासु” इति, सर्वासु सप्ततिष्ठतसंख्याकासु मार्गणासु ‘आउवज्जाणं’ इति, कर्मणामिति गम्यते, आयुषो वर्जः=त्यागो येषु ते आयुर्वर्जाः, तेषामायुर्वर्जानामिति व्यधिकरण-
बहुव्रीहिसमाप्तः, आयुरन्तरा सप्तकर्मणामित्यर्थः, “बंधगो खलु हस्सपएसस्स” इति, खलु
णदपूर्णे, जघन्यप्रदेशानां बन्धकः, ‘जोगम्मि’ इत्यादि, जघन्ययोगे वर्तमानो ज्ञेयः । सर्वासु
मार्गणासु आयुरन्तरा मत्प्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी जघन्ये योगव्यापारे वर्तमानो जीवो
भवतीत्यर्थः । “सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकः” इति सप्तकर्मजघन्यप्रदेशबन्धस्वामित्वप्ररूपणां
यावदनुवर्तनीयम् ॥१९४॥

सम्प्रति प्रतिमार्गणं सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामिनं वक्तुकाम आह—

पणमणत्तिवयेसु तहा मणपज्जवसंयमेसु सामहए ।

छेओवट्ठावणिये परिहारविसुद्धिदेसेसु ॥१९५॥

अडविहवंधी घोलणजोगी दुवयेसु तारिसो णेयो ।

बेइंदियो विजव्वे तणुपज्जत्तिपढमस्खणत्थो ॥१९६॥

(प्रे०) ‘पणमण’ इत्यादि, ‘जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी’ इत्यनुवर्तते, पञ्चमनोयोगेषु, सत्या-
सत्यसत्यासत्यलक्षणत्रिवचनयोगेषु, तथा सङ्गुच्यार्थे, मनःपर्यवज्ञाने, संयमौघे, सामायिके,
छेदोपस्थापनीये, परिहारविशुद्धौ देशविरतौ चेति चतुर्दशमार्गणासु सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्ध-
स्वामी ‘अडविहवंधी’ इत्यादि, अष्टविधो बन्धः=अष्टविधबन्धः, सोऽस्यास्तीत्यष्टविधबन्धी,
‘अतोऽनेकस्वरात्’ (सि० हे० अ० १६) इति मत्वर्थीयः इन् प्रत्ययः, यद्वा अष्टौ विधाः प्रकारा यस्य तद-
ष्टविधं कर्म, अष्टविधं बध्नातीत्येवंशीलोऽष्टविधबन्धी, “अजाते शीले” (सिद्ध.५।१।१५४) इति णिन्
प्रत्ययः, अष्टप्रकृतिबन्धक इत्यर्थः, घोलणः=परावर्तमानो योगोऽस्यास्तीति घोलणयोगी, परावर्त-

मानयोगव्यापारवानित्यर्थः, भवतीत्यध्याहारः । अत्राष्टविधबन्धको घोलणयोगी अपि जघन्ययोग-
व्यापारवान् सन् जघन्यप्रदेशबन्धं विदधातीति न विस्मर्तव्यम् ।

अत्रेयं भावना—एतासु मार्गणासु वर्तमाना जीवा करणपर्याप्ता एव । करणपर्याप्तानां
परावर्तमानयोगव्यापारे एव जघन्ययोगः प्राप्यते । करणपर्याप्ता जीवा क्रमिकासंख्यगुणादिदीय-
मानयोगव्यापारे प्रवर्तमाने स्वप्रायोग्यजघन्ययोगस्थानं यावदागन्तुं समर्था न भवन्तीत्युक्तं
'घोलणजोगी' इति । तथा यथा यथाऽधिकाः प्रकृतयो वध्यन्ते तथा तथा भागहाराणां बहुन्वेन
तत्तत्कर्मणः स्वविभागतया स्तोकानि कर्मदलिकानि परिणमन्ति अतः सप्तविधबन्धकादिव्यवच्छेद-
नार्थमुक्तम् 'अट्टविहवंधी' इति । अथ शेषद्विवचनयोः प्रकृतमाह—“दुवयेषु तारिसो णेयो
वेइदियो” इति, 'दुवयेसु' इत्यत्र “द्विवचनस्य बहुवचनम्” मिद्ध० ८।३।१३० इति प्राकृतसूत्रेण
बहुवचनम्, एवमग्रेऽपि यथास्थानं बोध्यम्, सत्या-ऽसत्य-सन्दासत्यलक्षणत्रिवचनेष्वनन्तर-
गाथायां निरूपितत्वाद् वचनांषव्यवहारवचनलक्षणद्विवचनयोः सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी
तादृशः=जघन्ययोगव्यापारवच्चे सत्यष्टविधबन्धको घोलणयोगी च द्वीन्द्रियो ज्ञातव्यः । अत्राष्टविध-
बन्धकस्य परावर्तमानयोगिनश्च ग्रहणे हेतुर्यथोक्त एव । वचनौषव्यवहारवचनमागणाप्रविष्टौषेव
द्वीन्द्रियस्यैव जघन्ययोगव्यापारवच्चात् त्रीन्द्रियादिव्यवच्छेदाद्यै द्वीन्द्रिय इति प्रोक्तम् । अथ
वैक्रियकाये प्रकृतमाह—“विडव्वे तणुपज्जस्ति पढमखणत्थो” इति, वैक्रियकाययोगे सप्तमूलप्रकृ-
तीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी जघन्ययोगव्यापारवच्चे सति “तनुपर्याप्तिप्रथमक्षणस्थः” भवति, तनोः
पर्याप्तिः तनुपर्याप्तिः, तनुपर्याप्तिः प्रथमक्षणः=तनुपर्याप्तिप्रथमक्षणः, तनुपर्याप्तिप्रथमक्षणे तिष्ठतीति
तनुपर्याप्तिप्रथमक्षणस्थः, “स्थापत्तान्न कः” (मिद्धहेम ४।१।१४२) इति “कः” प्रत्ययः, शरीर-
पर्याप्तिनिष्ठापन्नप्रथमक्षणवर्तीत्यर्थः ।

अत्रायं भावः—शरीरपर्याप्तिनिष्ठापनप्रथमममयादेव वैक्रियमार्गणाप्रारम्भो भवति । शरीर-
पर्याप्तिद्वितीयादिसमयेषु सर्वो वि अपक्वतगो पइल्लगममंखुणाए जोगबुद्धीए वड्डइ” इति निय-
मादसंख्यगुणयोगवृद्धिर्भवति । अतो वैक्रियकाये शरीरपर्याप्तिप्रथमसमये एव जघन्ययोगो भवति,
तथा शरीरपर्याप्तिनिष्ठापन्नप्रथमक्षणस्थानां जीवानां सप्तविधबन्धकत्वमेव भवति, देवादेर्भवस्याद्यव-
स्थायां सत्यामायुषो बन्धामावाद् ॥१९५॥१९६॥

अथौदारिके आहारकद्विके च सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामिनं दर्शयति—

उरले सुहमणिगोओ तणुपज्जत्तीअ पढमसमयत्थो ।

आहारदुगे सपढमसमयत्थो अट्टविहवंधी ॥१९७॥

(प्रे०) 'वरले' इत्यादि, औदारिककायमार्गणायां सप्तमूलप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी
जघन्ययोगव्यापारवान् सन् सुहमणिगोदो भवति । कथम्भूतः ? इत्याह—तणुपज्जत्तीअ पढम-

समस्यस्यो' इति, स्वशरीरपर्याप्त्याः प्रथमसमये वर्तमानं इत्यर्थः । एतादृशः सूक्ष्मनिगोदः करण-
पर्याप्त एव भवति, आँदार्गिकायोगमार्गणायां लब्ध्यपर्याप्तानामसम्भवात् । पृथ्वीकायाद्येकेन्द्रिया-
पेक्षया सूक्ष्मनिगोदस्याल्पयोगः, तत्रापि स्वशरीरसमाप्तिप्रथमसमये वर्तमानस्याल्पतरो योगः, पूर्वोक्त-
नियमेन द्वितीयादिममयेषु योगस्य वर्धनात् । अतः साधूक्तं "सूक्ष्मनिगोदः तनुपर्याप्त्याः प्रथम-
क्षणस्थः" इति ।

न चात्र ॐ "सापेक्षमसमर्थम्" इति न्यायात् पदान्तरसापेक्षं पदं समामपदविधीन् प्राप्तुं
नालम्, यथा "ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः" इत्यत्र राजपदस्य ऋद्धविशेषणसापेक्षपुरुषपदेन सह न
समाप्तः, तथैव प्रस्तुते प्रथमसमयपदस्य तनुपर्याप्तिपदसापेक्षत्वात् स्थपदेन सह समाप्तो न भव-
तीति वाच्यम् "सापेक्षमसमर्थम्" इति न्यायस्यानित्यत्वाद्, यथा देवदत्तस्य दासभायैत्यादौ
दामपदस्य देवदत्तस्येति पदसापेक्षत्वेऽपि समापदर्शनात् । देवदत्तस्य यो दासस्तस्य भायैति
अत्रार्थः ।

[उत्तरार्धवृत्तिः] "आहारबुधे" इत्यादि,—आहारकाहारकमिश्ररूपाहारकद्विके सप्तमूल-
प्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी जघन्ययोगव्यापारवान् सन् "स्वप्रथमसमयस्योऽष्टविधबन्धको"
भवति । "व्याख्यानतो विशेषार्थप्रतिपत्तिः" इति न्यायात् "स्वप्रथमसमयस्यः" इत्यत्र स्वपदेन मार्गणा-
योध्या । आहारकमार्गणायां शरीरपर्याप्त्याः प्रथमसमये स्थितः आहारकमिश्रमार्गणायाश्च मार्गणा-
प्रथमममये स्थित इत्यर्थः । पूर्वोक्तनियमबलेन द्वितीयादिसमयेषु योगस्य वृद्धिर्भवतीति मार्गणा-
प्रथमममये एव जघन्ययोगः प्राप्यते ॥१९७॥

साम्प्रतमवेदसूक्ष्मसम्प्रायमिश्रमार्गणासु सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामिनं प्ररूपयति—

वट्टेमाणो घोलणजोगे गयवेअसुहुममीसेसुं ।

सत्तविह्वंघगो उण अवगयवेए मुणेयव्वो ॥१९८॥

(प्र०) 'वट्टेमाणो' इत्यादि, अवेदसूक्ष्मसम्प्रायमिश्रसम्यक्त्वमार्गणासु स्वबन्धप्रायोग्य-
मूलप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी जघन्ययोगव्यापारवान् सन् घोलणयोगे=परावर्तमानयोगे वर्त-
मानो भवति । अथावेदमार्गणायां यो विशेषः तमुत्तरार्धेन प्राह—'सत्तविह्वंघगो उण'
इत्यादि, पुनः विशेषतादर्शकमव्ययम्, विशेषता चैयम्-वृत्तपूर्वोऽवेदमार्गणायां सप्तमूलप्रकृतीनां
जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी यः प्रतिपादितः स सप्तविधप्रकृतिबन्धको ज्ञातव्यो न तु षड्विधबन्धकः,
षड्विधबन्धकापेक्षया सप्तविधबन्धकस्य भागहराणामधिकत्वाद् विवक्षितप्रकृतौ स्तोत्रप्रदेश-
बन्धप्रसंगः ।

न चात्र सूक्ष्मसम्प्रायमिश्रसम्यक्त्वयोरपि यथाक्रमं "षड्विधबन्धकः" "सप्तविध-

ॐ भीहैमप्रकाशे "लोकान्" इति सूत्रे न्यायप्रकरणम्, यद्वा न्यायमञ्जुषामलोकयन्तु ।

बन्धकाः” इति विशेषणे योजनीये इति वाच्यम्, यतो विशेषणं हि सम्भवेऽव्यभिचारे चार्थवद् भवति, अत्र तु स्रस्मसम्पराये सर्वे बहुविधबन्धका एव, मिश्रसम्पत्त्वे च सर्वे सप्तविधबन्धका एवेति व्यभिचाराभावाद् न विशेषणप्रयोजनम् ॥१९८॥ सम्प्रति विभङ्गज्ञानमार्गाणां सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामिनं मतान्तरनिर्देशपूर्वकमाह—

विभंगे णेरह्यो देवो व भवे भवऽजसमयत्थो ।

अण्णे अडविहब्धी घोलणजोगी चउगइट्ठो ॥१९९॥

(प्रे०) “विभंगे” इत्यादि, विभङ्गज्ञानमार्गाणां सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी भवप्रथमसमयस्थो नैरयिको देवो वा भवति । इयमत्र भावना—द्वितीयादिसमयापेक्षया भवप्रथमसमये योगो न्यूनतमो भवति । भवप्रथमसमये विभङ्गज्ञानं देवनारकाणामेव भवति, तिर्यग्मनुष्याणामपर्याप्तावस्थायां विभङ्गज्ञानस्याभावाद्, यतो देवनारका विभङ्गज्ञानेन सहान्यगतौ नोत्पद्यन्ते तथा तिर्यग्मनुष्याणामपर्याप्तावस्थायां नूतनमपि विभङ्गज्ञानं नोत्पद्यते । अथ मतान्तरमाह—‘अण्णे’ इत्यादि, अन्ये तु विभङ्गज्ञानमार्गाणां सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी अष्टविधबन्धको घोलणयोगी चतुर्गत्यन्तोऽन्यतमगतौ वर्तमानो जीवो भवतीति मन्यन्ते ।

इयमत्र भावना—केचिद् देवनारकाणामपर्याप्तावस्थायां विभङ्गज्ञानं न मन्यन्ते । अतः करणपर्याप्तानामेव जीवानां विभङ्गज्ञानं सम्भवति । करणपर्याप्ता जीवानां परावर्तमानयोगव्यापारे एव जघन्ययोगः प्राप्यते । करणपर्याप्ता जीवाः क्रमिकद्वीयमानयोगव्यापारे प्रवर्तमाने स्वप्रायोग्यजघन्ययोगस्थानं यावदागन्तुं समर्था न भवन्तीत्युक्तं ‘घोलणजोगी’ इति । तथा सप्तविधबन्धापेक्षयाऽष्टविधबन्धे भागहाणां बहून्वेन तत्तत्कर्मणः स्वविभागतया स्तोकाणि कर्मदलकानि परिणमन्तीत्युक्तम् ‘अडविहब्धी’ इति । विभङ्गज्ञानवानाष्टविधबन्धको घोलणयोगी चतुर्वर्षि गतिषु प्राप्यते अत उक्तम् ‘चउगइट्ठो’ इति ॥१९९॥

अथ शेषासु मार्गाणामसमूलप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामिनं निरूपयितुमना आदौ तावत् तस्य शेषसर्वमार्गाणामभवि सामान्यविशेषणमाह—

सेसासु मग्गणासुं भवस्म पढमसमयम्मि वट्ठतो ।

सत्तविहब्धगो खलु सत्तहं बंधगो णेयो ॥२००॥

(प्रे०) “सेसासु” इत्यादि, शेषासु षट्चत्वारिंशदधिकशतप्रमाणासु मार्गाणामसमयस्य प्रथमे समये वर्तमानः सप्तविधबन्धको जीवः, ‘सत्तहं बंधगो णेयो’ इति, जघन्यप्रदेशाना-

★ सम्भवः—विशेषणस्य विशेष्यसम्बन्धयोग्यता, व्यभिचारः—विशेषणमन्तरापि विशेष्यप्रत्ययेऽप्यस्मान्तरा, तयोः सत्तोरेव विशेषणं सार्यकं भवति, नान्वधा । तयोरेकस्याप्यभावे विशेषणप्रयोगस्यानौचित्यत्वं । नहि गति द्विवादिति विशेषण दीयतेऽसम्भवाद्, नापि चतुर्वादिति व्यभिचाराभावाद् । एवं प्रस्तुतेऽपि षट्-विधबन्धकः सप्तविधबन्धकश्चेति विशेषणे न दीयते व्यभिचाराभावाद् ।

मिति गम्यते, सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशानां बन्धको ज्ञातव्यः । इयमत्र भावना—शेषसर्वमार्गणासु वर्तमानानां जीवानां भवद्वितीयादिसमयेषु पूर्वोक्तनियमवशादसंख्यगुणा योगवृद्धिर्भवतीति भव-
प्रथमसमये एव जघन्ययोगः प्राप्यते । अत्रेदं ध्येयम्-यद्यपि शेषासु जघन्यप्रदेशबन्धस्वामिनो यथा सम्भवमन्यान्यपि विशेषणानि वक्ष्यति तथाप्येतद्विशेषणद्वयस्य सर्वासु मार्गणासु योजनीयत्वान्नाथ-
वादत्रैव सामान्येनाभिहितवान् । ततश्च यत्र विशेषोऽभिधास्यते तत्राप्येतद्विशेषणद्वयं तु योज-
नीयमेव । तथा “सप्तविधबन्धकः” इति विशेषणं स्वरूपबोधकं ज्ञेयम् । भवप्रथमसमये सप्तैव प्रकृ-
तयो बन्धमायान्ति, न त्वष्टावपि, तदानीमायुषोऽवध्यमानत्वाद् ॥२००॥ पुनरपि लाघवाय
प्रस्तुतप्रकरणोपयोगिसामान्यनियमं निर्वक्ति—

जहि बंधगाऽस्थि दुविहा लद्धिअपज्जत्तगो तहा अण्णो ।

तहि मुणह अपज्जत्तो जोऽस्थि विसेसोऽस्थ बुच्चइ सो ॥२०१॥

(प्रे०) ‘जहि’ इत्यादि, यस्यां मार्गणायां सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशानां बन्धका जीवा लब्ध्य-
पर्याप्तास्तथाऽन्ये लब्धिपर्याप्ता इति द्विविधाः सन्ति तस्यां मार्गणायां लब्ध्यपर्याप्तान् जानीत ।
इदमुक्तं भवति—यस्यां मार्गणायां लब्ध्यपर्याप्ता लब्धिपर्याप्ताश्चेति द्विविधा जीवा भवन्ति, तस्यां
मार्गणायां लब्धिपर्याप्तैर्मन्यो लब्ध्यपर्याप्तानां योगो जघन्यतरो भवतीति जघन्यप्रदेशबन्धकत्वेन
लब्ध्यपर्याप्ता जीवा बोध्याः ॥२०१॥ अथ शेषासु मार्गणासु यो विशेषस्तमभिधातुकामः प्रति-
जानीते-‘जोऽस्थि विसेसोऽस्थ बुच्चइ सो’ इति, अत्र=शेषासु मार्गणासु यो विशेषोऽस्ति स
उच्यते ॥२०१॥

कृतप्रतिज्ञां निर्वाहयितुकाम आह—

णिरयपढमणिरयसयलणरसुरभवणदुगविउवमीसेसुं ।

सण्णिम्मि य सत्तण्हं असण्णिणो आगओ णेयो ॥२०२॥

(प्रे०) ‘णिरय’ इत्यादि, नरकौघप्रथमनरकयोः, सर्वमनुष्यमेदेषु, देवौघे, ‘अवण-
दुग’ इति, “व्याख्यानतो विशेषार्थप्रतिपत्तिः” इति भवनपतिव्यन्तरमार्गणयोः, वैक्रियमिश्रे संज्ञिनि
चेत्वेकादशमार्गणासु सप्तानां मूलप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी जघन्ययोगव्यापारवान् “अस्सं-
ज्ञित आगतो” जीवो ज्ञातव्यः, संज्ञित आगतेभ्योऽसंज्ञित आगतानां जीवानां योगस्य न्यून-
तरत्वाद् । तथाऽसंज्ञीनां सम्यग्दर्शनाभावाद् तेभ्य आगतो जीवो भवप्रथमसमये मिथ्यादृष्टिरेव
भवति । स च पूर्वोक्तेन “भवस्य प्रथमसमये वर्तमानः सप्तविधबन्धकः” इति विशेषणद्वयेन
विशिष्टो जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी भवतीति न विस्मर्तव्यम् ॥२०२॥ एतर्हि यासु मार्गणासु सप्त-
प्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी मिथ्यास्वी यासु चासंज्ञी ता निर्वक्ति—

मिच्छती सेसणिरयजोइसदेवेसु होअइ असण्णी ।

सव्वेसु पर्णिदितिरियपर्णिदियेसुं पुरिसथीसुं ॥२०३॥

(प्रे०) 'मिच्छती' इति, सप्तमूलप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी "जघन्ययोगव्यापार-
वान् मिथ्यादृष्टिः," भवति । कासु मार्गणासु ? इत्याह—'सेस' इत्यादि, शेषेषु षड्नरकेषु, ज्यो-
तिष्कदेवे चेति सप्तमार्गणासु । एतासु मार्गणासु भवप्रथमसमये वर्तमानः सप्तविधबन्धको
मिथ्यात्वी सप्तमूलप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी भवतीत्यर्थः । एतासु मार्गणासु सम्यग्दृष्टी-
नामृतादाभावाद् भवप्रथमसमये वर्तमाना जीवा मिथ्यादृष्टय एव भवन्ति ।

ननु क्षायिकसम्यग्दृष्टयस्तृतीयनरकं यावद् गच्छन्तीति जिनागमेषु श्रूयते तत्कथमत्र द्विती-
यादिषड्नरकेषु भवप्रथमसमये वर्तमाना जीवा मिथ्यादृष्टय एव भवन्तीत्युच्यते ? इति चेद्,
सत्यम्, क्षायिकसम्यग्दृष्टयः प्रायो रत्नप्रभां यावद् गच्छन्ति, परतस्तु स्वल्पा एवेत्यत्र तेषां
विवक्षा न कृता । तदुक्तं जीवसमासे "वेमाणिया य मणुया रयणाए" इत्यादिगाथाया वृत्ता-
"ननु बासुदेवादीनां क्षायिकसम्यग्दृष्टीनां तृतीयां नरकपृथ्वीं यच्चदुत्पत्तिरागमे श्रूयते तत्किमिति शर्करा-
प्रभाषालुकाप्रभानारकाणामपि क्षायिकसम्यक्त्वं निषिध्यते ? सत्यं किन्तु क्षायिकसम्यग्दृष्टयः प्रायो रत्न-
प्रभायेव यावद् गच्छन्ति, परतस्तु स्वल्पा एव किञ्चिद् प्रजन्तीति स्वल्पत्वात् तद् इह प्रमथे न विवक्षितं,
अन्यतो वा कुतश्चित्कारणविति केवलिनो बहुश्रुता वा विदन्तीति" ।

'असण्णी' इति, सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी जघन्ययोगव्यापारवान् "असणी"
भवति । कासु मार्गणासु ? इत्याह—'सव्वेसु' इत्यादि, सर्वेषु पञ्चेन्द्रियतिर्यक्षु, सर्वेषु पञ्चे-
न्द्रियेषु, पुरुषस्त्रीवेदयोश्चेति नव मार्गणासु । एतासु मार्गणासु "भवप्रथमसमये वर्तमानः सप्त-
विधबन्धकोऽसंज्ञी" सप्तमूलप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी भवतीत्यर्थः । इयमत्र भावना—एतासु
मार्गणासु संज्ञिनोऽसंज्ञिनश्चेति द्विविधा जीवा भवन्ति । तत्र संज्ञिभ्योऽसंज्ञिनां योगोऽन्यतर इति
संज्ञिजीवानां व्यवच्छेदनार्थमसंज्ञीति विशेषणमपात्तम् ॥२०३॥

सम्प्रति सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी यासु मार्गणासु सूक्ष्मनिगोदो यासु च निगो-
दस्ता गाथादिकेनाह—

हवए सुहमणिगोओ तिरिएगिंदियवणेसु कायम्मि ।

ओरालियमीसणपुमकसायदुअणाणअयतेसुं ॥२०४॥

अणयणतिअसुहलेसाभवियरमिच्छामणेसु आहारे ।

होइ णिगोओ खलु छसु एगिंदियसकभेएसुं ॥२०५॥

(प्रे०) 'हवए' इत्यादि, सप्तमूलप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी जघन्ययोगी "सूक्ष्म-
निगोदो" भवति । कासु मार्गणास्त्वित्याह—'तिरि' इत्यादि, तिर्यगोघे, एकेन्द्रियौघे, वनस्पति-

कार्यांघ्रे, काययोगांघ्रे, आदारिकमिध्रे, नपुंसकवेदे, कषायचतुष्के, अतिशूललक्षणज्ञानद्विके, असंयमे, [द्वितीयाद्याधुनिः] अचक्षुर्दर्शने, अप्रशस्तलेष्ट्यात्रिके, मन्व्यामन्वयोः, मिथ्यात्वे, असंज्ञिन्याहारके चेति द्वाविंशतिमार्गणासु । तिर्यगोधादिद्वाविंशतिमार्गणासु सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी जघन्ययोगी, भवप्रथमसमये वर्तमानः, सप्तविधबन्धकः, सूक्ष्मनिगोदो भवतीत्यर्थः, अन्यबादर-निगोदाद्यपेक्षया तस्याल्पयोगवत्त्वाद् । ‘होह् णिगोओ’ इत्यादि, सूक्ष्मबादरैकेन्द्रियौ, पर्याप्त-सूक्ष्मबादरैकेन्द्रियौ अपर्याप्तसूक्ष्मबादरैकेन्द्रियौ चेति षडेकेन्द्रियभेदेषु सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्ध-स्वामी जघन्ययोगी ‘निगोदो’ भवति, पृथ्वीकायाद्यपेक्षया तस्याल्पयोगवत्त्वाद् । स च पूर्वोक्तेन “भवप्रथमसमये वर्तमानः, सप्तविधबन्धकः” इति विशेषणद्वयेन विशिष्टो ज्ञातव्यः ॥२०४॥२०५॥

इदानीं पृथ्वीकायांघादिमार्गणासु सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामिनं निरूपयति—

पुहवाइणिगोएसु सुहमो तितसेसु बिंदियो जेयो ।

कम्माणाहारेसु सुहमणिगोओ उ विग्गहर्गई ॥२०६॥ (गीतिः)

(प्र०) ‘पुहवाई’ इत्यादि, अप्रादिना पृथ्व्यादयः चत्वार एव गृह्यन्ते, वनस्पतिकार्येऽन-न्तरमेवेकत्वाद् । पृथिव्यप्तेजोवायुकार्यांघेषु, निगोदांघ्रे च सप्तमूलप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्ध-स्वामी जघन्ययोगी ‘सूक्ष्मो’ भवति । तथाहि—एतासु मार्गणासु बादराः सूक्ष्माश्चेति द्विविधा जीवाः सन्ति । बादरैर्मयः सूक्ष्माणां योगोऽन्यतर इति प्रकृतप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी जघन्य-योगी सूक्ष्मो भवति । स च पूर्वोक्तेन “भवप्रथमसमये वर्तमानः सप्तविधबन्धकः ‘इति विशेषण-द्वयेन विशिष्टो ज्ञातव्यः । अथ त्रसत्रिके प्रकृतं चिन्तयति—‘तितसेसु’ इत्यादि, त्रित्रसमार्ग-णासु सप्तमूलप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी जघन्ययोगी पूर्वोक्तेन भवप्रथमसमये वर्तमानः सप्तप्रकृतिबन्धकः” इति विशेषणद्वयेन विशिष्टो द्वीन्द्रियो भवति, त्रीन्द्रियादिभ्यस्तस्याल्पयोग-सद्भावात् । अथोत्तरार्धेन कार्मणकायानाहारकयोः सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामिनं चिन्त-यति—‘कम्माणाहारेसु’ इत्यादि, कार्मणकाययोगानाहारकयोः सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्ध-स्वामी जघन्ययोगी “विग्रहगतौ वर्तमानः सूक्ष्मनिगोदो” भवति । एतस्मिन् मार्गणाद्विके जीवा विग्रहगतावेव वर्तमाना भवन्ति । सूक्ष्मत्वात्सूत्रस्य विग्रहगतौ “प्रथमसमये” वर्तमानः सूक्ष्म-निगोदो ज्ञेयः, अपर्याप्तत्वेन द्वितीयादिसमयेषु योगवृद्धेः ॥२०६॥ साम्प्रतं चक्षुर्दर्शनदिषु सप्त-प्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामिनं प्रतिपादयन्नाह—

चउरिंदियो उ णयणे सुहलेसासुं णरो अहव देवो ।

हवइ उवसमे देवो तिगइट्ठो सासणे जेयो ॥२०७॥

(प्र०) ‘चउरिंदियो’ इत्यादि, चक्षुर्दर्शनमार्गणायां सप्तमूलप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्ध-स्वामी जघन्ययोगी ‘चतुरिन्द्रियो’ ज्ञेयः । षष्ठेन्द्रियतस्तस्याल्पयोगसद्भावात्, त्रीन्द्रियादीनां

प्राप्तसम्भवः । सम्प्रति शुभलेश्यात्रिके प्रकृतं प्ररूपयति—“सुहृत्सेसासु” इत्यादि, शुभलेश्यात्रिके सप्तमूलप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी जघन्ययोगवान् “मनुष्यः यद्वा देवः” भवति । अन्नेयं भावना—नरकणां शुभलेश्यानामत्यन्ताभाव एव । तिरश्चां शुभलेश्यानां सद्भावेऽपि भवप्रथमसमये त्वत्यन्ताभाव एव, शुभलेश्यासहिषानां जीवानां तिर्यग्गतावनुत्पादात् । अतो भवप्रथमसमये देवमनुष्याणामेव शुभलेश्यानां सद्भावाज्जघन्यप्रदेशबन्धस्वामित्वं देवमनुष्याणामेवोपपद्यते । अथोप-
शमसम्यक्त्वे प्रकृतं प्रतिपादयति—“उचस्समे देवो” इति, उपशमसम्यक्त्वे सप्तमूलप्रकृतीनां जघन्य-
प्रदेशबन्धस्वामी जघन्ययोगवान् “देवो” भवति । इयमत्र भावना—उपशमश्रेणिमन्तरोपशमसम्य-
क्त्वसहिता जीवाः पञ्चत्वं न यान्ति उपशमश्रेणौ निधनं प्राप्ता जीवा देवगतावेत्येवोत्पद्यन्ते इत्यत्र सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामिनो विबुधा एव भवन्ति । सम्प्रति सास्वादनसम्यक्त्वे प्रस्तुतं
निरूपयति—“तिगइडो सासणे णोपो” इति, सास्वादनसम्यक्त्वे सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेश-
बन्धस्वामी जघन्ययोगव्यापारवान् “त्रिगतिकः”=नरकजातिमन्तरा तिसृषु गतिषु वर्तमानो जीवो
ज्ञातव्यः, सास्वादनसम्यक्त्ववतां जीवानां नरकगतावनुत्पादात् । अत्र चतुरिन्द्रियादयः सर्वे भव-
प्रथमसमये वर्तमानाः सप्तविषयबन्धकाश्च ज्ञातव्याः ।

तदेवं षट्त्वार्तिशदधिकशतमार्गणान्त एकसप्ततिमार्गणसु सप्तमूलप्रकृतीनां जघन्यप्रदेश-
बन्धस्वामी निरूपितः । अवशिष्टासु पञ्चसप्ततिमार्गणसु विशेषवक्तव्यताभावाद् “सेसासु
मग्गणासु” इत्यादिगाथादिकानुसारेण स्वयं परिभाषनीयः । तद्यथा—आदेशवैमानिकाः, नव-
श्रैवैयाकाः पञ्चालुत्तराश्चेति षड्विंशतिदेवभेदाः, पर्याप्तद्वित्रिचतुरिन्द्रियाः, अपर्याप्तद्वित्रिचतुरिन्द्रियाः,
पर्याप्तस्रस्मपृथिव्यप्तेजोवायुनिगोदाः, पर्याप्तबादरपृथिव्यप्तेजोवायुनिगोदप्रत्येकवनस्पतिकायाः,
अपर्याप्तस्रस्मपृथिव्यप्तेजोवायुनिगोदाः, अपर्याप्तबादरपृथिव्यप्तेजोवायुनिगोदप्रत्येकवनस्पतिकायाः,
मतिभुतावधिज्ञानानि, अवचिदर्शनं सम्यक्त्वांघ्र्यायिकवेदकसम्यक्त्वानि चेति एकषष्टिमार्गणसु
सप्तमूलप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी “जघन्ययोगी भवप्रथमसमये वर्तमानः सप्तविषयबन्धको”
भवति । अत्र “लब्ध्यपर्याप्तः” इति न वक्तव्यम्, अपर्याप्तमार्गणसु व्यभिचाराभावाद्, शेषासु च
लब्ध्यपर्याप्तानामसम्भवः । तथा द्वित्रिचतुरिन्द्रियोधाः, स्रस्मपृथिव्यप्तेजोवायुनिगोदाः, बादरपृथि-
व्यप्तेजोवायुनिगोदप्रत्येकवनस्पतिकाया इति चतुर्दशमार्गणसु सप्तमूलप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्ध-
स्वामी “जघन्ययोगवान्, भवप्रथमसमये वर्तमानः, सप्तविषयबन्धकः, लब्ध्यपर्याप्तो” भवति ।
तदेवं सप्तकर्मणिश्रित्य जघन्यप्रदेशबन्धस्वामित्वप्ररूपणा कृता ॥२०७॥

साम्प्रतमादेशत आयुषो जघन्यप्रदेशबन्धस्वामिनं निरूपयितुमना आदौ तावत् सर्वमार्गणा-
सम्भविसामान्यवक्तव्यतामाह—

सव्वासु बंधगो खलु हस्सपएसस्स आउगस्स भवे ।

बंधंतोऽट्ठवि पयडी जहण्णजोगमि वट्ठंतो ॥२०८॥

(प्रे०) “सञ्वास्तु” इत्यादि, सर्वासु त्रिविष्टितप्रमितसु मार्गणसु आयुषो जघन्यप्रदेश-
बन्धकोऽष्टावपि मूलप्रकृतीर्बज्जन् तथा जघन्ययोगे वर्तमानो जीवो भवति । आयुषो बन्धकालेऽष्टा-
नामपि प्रकृतीनां बध्यमानत्वादुक्तं ‘बंधंतोऽहं वि पयस्वो’ इति ॥२०८॥

पुनरपि गायत्रिकेण सामान्यवक्तव्यतामाह—

घोलणजोगी उ सयलणारगसुरपज्जजोणिणीसु तहा ।

पणमणवयउरलेसुं विउव्वथीपुमविभगेसुं ॥२०९॥

चउणाणसंयमेसुं समइअलेअपरिहारदेसेसुं ।

णयणोहितिसुहलेसासम्मखइअवेअगेसु सासाणे ॥२१०॥ (गोतिः)

(प्रे०) “घोलणजोगो” इति—आयुषो जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी परावर्तमानयोगी भवति ।
कासु मार्गणसु ? इत्याह—“सयल” इत्यादि, सर्वनरकभेदेषु, सर्वदेवभेदेषु, सर्वपर्याप्तभेदेषु, सर्वे
पर्याप्ता विंशतिः, तद्यथा—पञ्चेन्द्रियतिर्यग्, मनुष्यः, सूक्ष्मकेन्द्रियः, बादरैकेन्द्रियः, द्वित्रिचतुः-
पञ्चेन्द्रियाः, सूक्ष्मपृथिव्यपृतेजोवायुसाधारणवनस्पतिकायाः, बादरपृथिव्यपृतेजोवायुसाधारण-
वनस्पतिकायाः, प्रत्येकवनस्पतिकापत्रसकायश्च, ‘पर्याप्त’ इति यथावचनं सर्वत्र योजनीयम्,
‘जोणिणीसु’ इति, तिर्यग्मनुष्ययोनिमत्स्योः, तथा समुच्चये, ‘पणम्मण’ इत्यादि, पञ्चमनः-
पञ्चवचनेषु, औदारिकवैकृत्यिकाययोगयोः, स्त्रीपुरुषवेदयोः, विभङ्गज्ञाने, चतुर्ज्ञानमार्गणसु,
संयमौघसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिदेशविरतिसंयमेषु, क्षुरवचिदर्शनयोः, शुभलेश्या-
त्रिके, सम्यक्त्वौघध्यायिकक्षयोपशमिकसास्वादनसम्यक्त्वेषु चेति त्रिनवतिमार्गणसु ।

अत्रेदमाहृतम्—एतन्मार्गणाप्रविष्टजीवा लब्धिपर्याप्ता एव, लब्धिपर्याप्तानां चायुषो बन्धः
करणपर्याप्तावस्थायामेव । तथा करणपर्याप्तावस्थायामायुर्जघन्यप्रदेशबन्धयोग्यजघन्ययोगो घोलणयोगे
एव, नान्यत्र । करणपर्याप्तावस्थायां घोलणयोगादन्यतरयोगसत्त्वेऽपि तत्रायुर्वन्धाभावात् तत्रस्था जीवा
जघन्यप्रदेशबन्धस्वामित्वेन ग्रहीतुमशक्याः । एतत्परिभाष्यैवोक्तं घोलणयोगीति ॥२०९॥२१०॥

प्रस्तुतमेवाह—

आहारदुगे मग्गणपारंभस्सणम्मि कुणह वट्ठंतो ।

सेसासु पढमसमये आउतिभागस्स विण्णेयं ॥२११॥

(प्रे०) “आहारदुगे” इत्यादि, आहारकद्विके आयुषो जघन्यप्रदेशबन्धं “मार्गणाप्रारम्भ-
क्षणे”—आहारकाहारकमिभमार्गणयोः प्रारम्भस्य यः प्रथमः क्षणस्तस्मिन् वर्तमानो जीवः करोति,
मार्गणाद्वितीयादिसमयेषु असंख्यगुणयोगद्विप्रवर्तनात् । “सेसासु” इत्यादि, शेषासु—उक्तव्य-
तिरिक्तसु अष्टषष्टिमार्गणसु आयुषो जघन्यप्रदेशबन्धं स्थापुः तृतीयभागस्य प्रथमसमये वर्त-

मानो जीवः करोतीति ज्ञेयम् । अत्रेयं भावना—शेषासु अष्टषष्टिमाणासु क्वचिद् लब्ध्यपर्याप्ताः क्व-
चिद् लब्धिपर्याप्ता इति द्विविधा अपि जीवाः सम्भवन्ति । तत्र लब्धिपर्याप्तापेक्षया लब्ध्यपर्याप्तानां योगः
श्लोकः, लब्ध्यपर्याप्तानाञ्चाधुबन्धः स्वायुस्तृतीयभागे भवति । स्वायुस्तृतीयभागेऽपि द्वितीयादिसमया-
पेक्षया प्रथमसमये योगो जघन्य इति श्लोकं “पहमसमये आउति भागस्स” इति । तत्रापि जघ-
न्यायुष्को जीवो प्राज्ञः । शेषमार्गणाश्रमाः तिर्यगोषपञ्चेन्द्रियतिर्यगोषाऽपर्याप्तिरित्येकपञ्चेन्द्रियाः,
मनुष्यौषापर्याप्तमनुष्यौ, पर्याप्तैर्विना त्रयोदशेन्द्रियभेदाः, पर्याप्तैर्विना त्रिंशत्कायभेदाः, काय-
योगौघौदारिकमिश्रयोगौ, नपुंसकभेदः, कषायचतुष्कम्, मतिश्रुताज्ञाने, असंयमः, अचक्षुर्दर्शनम्,
अश्रुमलेष्ट्यात्रिकम्, भव्यामव्यौ, मिथ्यात्वम्, संज्ञी, असंज्ञी आहारकश्च ॥२११॥

साम्प्रतं प्रस्तुतप्रकरणोपयोगिसामान्यनियमं निर्वक्ति—

जहि बंधगाऽस्थि दुविहा लद्धिअपज्जत्तगो तहा अण्णो ।

तहि मुणह अपज्जत्तो जोऽस्थि विसेसोऽन्थ वुच्चइ सो ॥२१२॥

(प्रे०) ‘जहि’ इत्यादि, यस्यां मार्गणायामधुपो बन्धका जीवा लब्ध्यपर्याप्तास्तथाऽन्ये
लब्धिपर्याप्ता इति द्विविधाः सन्ति तस्यां मार्गणायामधुपो जघन्यप्रदेशबन्धको लब्ध्यपर्याप्तो
भवतीति जानीत । इदंश्लोकं भवति—यस्यां मार्गणायां लब्ध्यपर्याप्ता लब्धिपर्याप्ताश्चेति द्विविधा
जीवा भवन्ति, तस्यां मार्गणायां लब्धिपर्याप्तभ्यो लब्ध्यपर्याप्तानां योगो जघन्यतरो भवतीति
जघन्यप्रदेशबन्धकत्वेन लब्ध्यपर्याप्ता जीवा बोध्याः । अथ शेषासु मार्गणासु यो विशेषः तमभिधातु-
कामः प्रतिजानीते—‘जोऽस्थि विसेसोऽन्थ वुच्चइ सो’ इति, अत्र=शेषासु मार्गणासु यो
विशेषोऽस्ति स उच्यते ॥२१२॥

अथ कृतप्रतिज्ञां निर्वाहयितुकामो विशेषवक्तव्यतां निर्वक्तुमुपक्रमते—

मिच्छादिद्वीयो खलु सत्तमणिरयमि होअह असण्णी ।

सब्बेसु पणिंदितिरियपणिदियेसुं पुरिसथीसुं ॥२१३॥

(प्रे०) ‘मिच्छादिद्वीयो’ इत्यादि, सप्तमनरके आयुर्जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी बोलणयोगे
वर्तमानो “मिथ्यादृष्टिः” भवति, सप्तमनरके द्वितीयादिगुणस्थानकेऽधुपो बन्धाभावाद् ।
‘असण्णी’ इत्यादि, सर्वेषु=चतुर्षु पञ्चेन्द्रियतिर्येषु, सर्वेषु=त्रिषु पञ्चेन्द्रियेषु, पुरुषस्त्रीवेदयो-
श्चेति नवमार्गणास्वायुर्जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी “असंज्ञी” भवति । एतासु मार्गणास्वसंज्ञिनः संज्ञिन-
श्चेति द्विविधा जीवाः सम्भवन्ति, तत्र संज्ञितोऽसंज्ञिनो योगस्य हीनतरत्वाद् संज्ञिव्यवच्छेदार्थ-
मुक्तमसंज्ञीति । अत्रेदमवधेयम्—पञ्चेन्द्रियतिर्यगोषापर्याप्तपञ्चेन्द्रियतिर्यक्पञ्चेन्द्रियौषापर्याप्तपञ्चे-
न्द्रियेषु वेद्यमानस्वायुस्तृतीयभागप्रथमसमये वर्तमानोऽपर्याप्ताऽसंज्ञी ज्ञातव्यः । तथा शेषपर्याप्तपञ्चे-
न्द्रियतिर्यक्सादिषु बोलणयोगस्थानसंज्ञी ज्ञातव्यः । एतच्च सामान्यवक्तव्यताया लब्धं तथापि सुकुमार-

मतीनां शीघ्रावबोधायास्मामिः स्पष्टीकृतम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥२१३॥

णेयो सुहमणिगोओ तिरिये एगिदिये वणम्मि तहा ।

कायोरालदुगेसुं णपुंसगे चउकसायेसुं ॥२१४॥

अण्णाणदुगे अयते अचक्खुअपसत्थलेसभवियेसुं ।

अभवियमिच्छतेसुं असण्णिआहारगेसुं च ॥२१५॥

(प्रे०) “णेयो सुहमणिगोओ” इति, आयुर्जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी स्रस्मनिगोदो ज्ञातव्यः । कासु मार्गणासु ! इत्याह—“तिरिये” इत्यादि, तिर्यगोघे, एकेन्द्रियौघे, वनस्पति-कायौघे, काययोगौघे, औदारिकद्विके, नपुंसकवेदे, चतुष्कषायेषु, मतिश्रुताज्ञानद्विके, असंयमे, अचक्षुर्दर्शने, अप्रशस्तलेयात्रिके, भव्ये, अभव्ये, मिथ्यात्वे, असंज्ञिन्याहारके चेति त्रयोविंशति-मार्गणासु । इयमत्र भावना—सर्वजीवभ्यो निगोदानां योगोऽन्वतरः, निगोदेऽपि बादरेभ्यः स्रस्मणां योगोऽन्वतरः, अतोऽत्र पृथ्वीकायादीनां बादरनिगोदानां च व्यच्छेदनार्थमुक्तं ‘सुहम-णिगोओ’ इति । अप्रेदमालक्षितव्यम्—सामान्यवक्तव्यतानुसारेणौदारिककाययोगमार्गणायां पर्याप्तो घोलणयोगी च स्रस्मनिगोद आयुर्जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी भवति । तथा शेषासु मार्गणासु अपर्याप्तो वेद्यमानस्वायुस्त्रिभागप्रथमसमये वर्तमानः स्रस्मनिगोदः आयुर्जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी भवति । मतान्तरे सप्तकर्मजघन्यप्रदेशबन्धस्वामिवदत्रापि स्रस्मपृथ्वीकायादिको ज्ञेयः ॥२१४॥२१५॥

पुहवाइणिगोएसुं सुहमो सव्वतसदुवयजोगेसुं ।

वेइंदियो हवेज्जा णयणे चउरिंदियो णेयो ॥२१६॥

(प्रे०) “पुहवाइ” इत्यादि, अत्र पृथ्व्यादीत्यनेन पृथ्व्यादयः चत्वार एव गृह्यन्ते, वनस्पति-कायेऽनन्तरमेवोक्तत्वाद्, पृथ्व्यपतेजोवायुनिगोदौघेषु आयुर्जघन्यप्रदेशबन्धस्वन्धस्वामी “सुहमो” भवति, बादरेभ्यो स्रस्मणां योगस्य हीनतरत्वाद् । स च सामान्यवक्तव्यतानुसारेण वेद्यमानस्वायु-स्त्रिभागप्रथमसमये वर्तमानो लब्धपर्याप्तो ज्ञातव्यः । ‘सव्वतस’ इत्यादि, सर्वेषु=त्रिषु त्रसेषु, वच-नौघव्यवहारवचनरूपद्विवचनयोगयोरायुर्जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी “द्वीन्द्रियो” भवति, त्रीन्द्रियादिभ्यो द्वीन्द्रियस्य हीनयोगाद् । स त्रसौघत्रसापर्याप्तयोः वेद्यमानस्वायुस्तृतीयभागप्रथमसमये वर्तमानो लब्धपर्याप्तत्रसवचनौघव्यवहारवचनेषु पर्याप्तो घोलणयोगी ज्ञेयः । “णयणे” इत्यादि, चक्षु-र्दर्शनमार्गणायामायुर्जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी “चतुरिन्द्रियो” ज्ञातव्यः, पञ्चेन्द्रियेभ्यश्चतुरिन्द्रियाणां हीनयोगाद् । स च पर्याप्तो घोलणयोगी बोध्यः, लब्धपर्याप्तजीवानामप्रवेशाद् ।

तदेवं विशेषवक्तव्यतायां चतुश्चत्वारिंशद्वमार्गणासु आयुर्जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी प्ररूपितः । आहारद्विके तु सामान्यवक्तव्यतातो नास्ति कश्चिद् विशेषः । शेषासु सप्तदशशतमार्गणासु

* आयुर्वेजसप्तमूलपत्रकृत्युक्तः

प्रतिपत्तः—सामान्यत उत्कृष्टयोगी अल्पतरप्रकृतिबन्धकश्च (गाथा० १७५) । विशेषतस्तु ज्ञानावरणीयादिषट्कमंगा सूक्ष्म-
हृत्परायस्यः क्षपक उपशमको वा, मोहनीयस्य समप्रपर्याप्तियर्थात्, संज्ञी, सम्यग्दृष्टिमिथ्यादृष्टिर्वा गाथा० १७६)

प्रकृतिः	आदेशतः स्वाभिन्नः	गति०	इन्द्रिय०	काय०	योग०	वेद०	कपाय०
षट्०	बद्धविचबन्धी सूक्ष्मसम्प- रायस्यः क्षपक उपशमको वा	म.हा.मानु० प. न.	पञ्चे. सा. पञ्चे. प.	त्रससा० त्रसप०	पञ्चम० पञ्चव० का० सा० प्रो० का०	प्रवे०	लो०
मोह०	सप्तप्रकृतिबन्धकः संज्ञी		पञ्चे. सा. पञ्चे० प.	त्रससा० त्रसप०	व०ना श्वव. का.सा श्रौदा.		ला०
"	"	म.सा.मानु. प० म०			पञ्चम० स० व० प्र० व० सत्वा० व०	प्रवे०	
सप्त०	" संज्ञी	ति. सा. पञ्चे. ति. ३ तिरएषी	पञ्चे. प्रप.	त्रस. प्रप.	काबंण०	वेद० ३	कपाय० ३
"	" बाधः		एके. सा.	गृह्यादिपञ्च निगोहीच०			
"	स. प्र. व. मार्गशाचरम- समयावच्छिन्नकरणापवर्ति संज्ञी				श्रौदा. मि.		
"	स. प्र. व. मार्गशाचरमसमया- वच्छिन्नः, वै. मित्रे देवो नारको वा, प्रा. मित्रे संयतः				वै मि.प्रा मि.		
"	पञ्चेन्द्रियः						
"	सप्तप्रकृतिबन्धकः	सर्वनरकदेव- भेदाः प्र.म.	षेच० १५	षेच० ३३	आहा. वैक्ति०		

प्रदेशबन्धस्वामिप्रदर्शकपत्रकम् *

आवेष्टातः—सामान्यत उत्कृष्टयोगी अल्पतरप्रकृतिबन्धकश्च (गाथा १७७), पर्याप्ताऽपर्याप्तोभयसत्त्वे पर्याप्त एव,
(गाथा १७८) विषेधतस्तु निम्नोक्तयन्त्राज्ज्ञेय. (गाथाः १७९-१८५)

ज्ञान०	संयम०	दर्शन०	लेखा०	भण्ड०	सम्ब०	संज्ञी०	आहा०	सर्वाः	गाथा०
ज्ञा० ४	सं० सा० सूच्य०	च० अच० अवधि०	शुक्ल०	अव्य०	स.सा.पौ. सायिक० ३	सं०जी०	आहा०	१७	१७९ १८०
		चक्षु० अचक्षु०		अव्य०			आहा०	११	१८१
ज्ञा० ४	संयमसा०	अव०	शुक्ल०		सं०सा० उप० सायिक.	सं०जी०		२३	१८१
अज्ञान० १	असंयम०		अवभा० ३	अव०	मिथ्या०		अना०	२४	१८२ १८३
								७	१८१
								१	१८४
								२	१८५
						असं०		१	
	शेष० ४		शेष० २		शेष० ३			१८	

* आयुस्कुष्टप्रेतसंबन्धस्वामिप्रदर्शकं यन्त्रकम् *

श्रीवर्तः—सामान्यतः उत्कृष्टयोगी वर्तमानः (गाथा० १७५), विशेषतः सर्वपापतिपर्जनः संज्ञी सम्यहृष्टिमिव्याहृष्टिर्वा (गाथा० १७६)

आवेष्टतः—सामान्यतः उत्कृष्टयोगी अष्टप्रकृतिवन्धकः (गाथा० १८६), पञ्चापार्याप्तोपसत्त्वे पर्याप्त एव (गाथा० १८७), विशेषतस्तु विन्मप्रवर्धितयन्त्रावस्थेतः (गाथा० १८७-१८९) ।

आवेष्टतः स्वाभिः	गतिः	इन्द्रियः	कायः	योगः	वेदः	कषायः	ज्ञानः	संयमः	दर्योतः	लेदयाः	प्रत्ययः	सम्बन्धः	संज्ञिः	गाथाः
मिव्याहृष्टिः	सप्तम- नरकः													
संज्ञी	तिर्य्यङ्	पञ्चै० ३	नर० ३	वृ. सा. श. अ. ३	वृ. सा. श. अ. ३	सर्व० ४	प्रज्ञान. ३	यसं०	च० अच्युतः ३	सर्व० अच्युतः ३		मिव्या०	वाहा.	१८९
वाहः		एकै. सा.	पुष्ट-आदि पञ्चमि- मोदीच०											१९०
मिव्याहृष्टिः संज्ञी				धी० मि०										१९०
मार्गवाचरससमया- वन्धिसंयतः				मा० मि०										१९१
पञ्चैन्द्रियः													अतः.	१९१
आष्टविषयकः	विष० ४१	विष० १५	विष० ३३	विष० १०			ज्ञान० ४	विष० ५	प्रव०	युग्म० ३		विष० ४	संज्ञि.	

॥ आयुर्जघन्यप्रदेशबन्धस्वामिप्रदर्शकं यन्त्रम् ॥

बोधतः—अचन्ययोगवानमृप्रकृतिबन्धकः स्वायुश्चरमृतृतीयभागप्रथमसमये वर्तमानः सूक्ष्मापर्याप्तिनिगोदः (गाथा० १६३) ।

भाषितः—सामान्यतो ज्वर-यस्योगाग्रप्रकृतिवचकः (गाथा २०८), पर्याप्तपर्याप्तोमयसत्वे उपर्याप्त एव ग्राह्यः (गाथा २१२), विशेषतस्तु निम्नोक्तिविरचनाद आहतः।
बोध्यः (गाथा २०९-२१६) ।

[illegible]

॥ मतान्तरेण सूक्ष्मः पृथ्व्याद्यन्यतमो ज्ञेयः ।

* आपूर्वजसप्तकर्मजघन्यप्रदेशबन्ध-

श्लोकतः—सप्तप्रकृतिबन्धको जघन्ययोगी भवप्रथमसमये वर्तमान सूक्ष्मापर्याप्तो ॐ निगोदः (भाषा० ११२) ।

आदेशतः स्वाभितः	गति०	इन्द्रिय०	काय०	यो०	वेद०	कथा०
बोलेखयोगवानष्टविषयबन्धकः				पञ्चम० सन्यव० अ.व. सत्या० व०		
बोले० अष्ट० द्विन्द्रियः				व. सा.. व्यव व.		
तनुपर्याप्तप्रथमक्षणस्थः				वैक्रियकाय०		
तनु. पर्या. प्र. सूक्ष्मनिगोदः				श्रोत्रात्क्रियकाय०		
मार्गणाप्रथमक्षणस्थोऽष्ट- विषयबन्धकः				प्राहा, प्राहा. मि०		
बोलेखयोगी						
बोलेखयोगीसप्तविषयबन्धकः					अवेद०	
अवाद्यक्षणस्थो देवो नारको वा						
असंशित आगतो भव- प्रथमक्षणस्थः	नरकसा० प्र० न० सर्वभनुष्य० देवसा०, भव० व्यं०			वैक्रियमिय०		
मिथ्याहृष्टमंवादिक्षणस्थः	शेषनरक० ६ व्यो० १					
असंशितो भवप्रथमक्षणस्थः	तिर्यगोद्यमन्तरा सर्वतिर्यग्मेधाः ४	पञ्च० ३			पु० स्त्री०	
+ सूक्ष्मनिगोदो भव- प्रथमक्षणस्थः	ति. सा.	एके० सा०	वन० सा०	का. सा., द्यो. मिश्र	न०	सर्व०
अवादिक्षणस्थो निगोदः		शेषकेन्द्रिय० ६				
सूक्ष्मो अवाद्यक्षणस्थः			गुण्यादिचतु- निगोदोवा.			
द्विन्द्रियो अवाद्यक्षणस्थः			वस० ३			
विप्रहृष्टो प्रथमसमयस्थः सूक्ष्मनिगोदः				कार्मण०		
चतुर्दिन्द्रियो अवाद्यक्षणस्थः						
नरो देवो वा अवाद्यक्षणस्थः						
देवो अवाद्यक्षणस्थः						
मिगतिस्थो अवाद्यक्षणस्थः						
भवप्रथमसमये वर्तमानः	शेष० २६	शेष० १	शेष० ३३			

ॐ मतान्तरेण गुण्याद्यन्यतमः सूक्ष्मापर्याप्तो बोध्यः । + मतान्तरेण सूक्ष्मः गुण्याद्यन्यतमोऽवसातव्यः ।

स्वामिप्रदर्शक यन्त्रकम् ❀

प्रादेशतः—सामान्यतो जघन्ययोगे वर्तमानः (गाथा १६४, पर्याप्तापर्याप्तोभयसत्त्वैर्याप्य एव ग्राह्यः (गाथा २०१), विशेषतस्तु निम्नोक्तयन्त्रादवसातव्य (गाथा १०५-२०७) ।

ज्ञान०	संयम०	दर्शन०	लेखा०	भय०	सम्प०	सक्ति०	आहा०	गाथा०
मन पर्यव०	सं.सा.,सा., छे. प. दे.							१६५ १९६ १९६ १९६ १९७ १९७ १९८ १९८
	सूक्तम० ★				मिथ्य०			१६८ १९८
विभक्त० *						सक्ति०		२०२ २०३ २०३
मतिश्रुता० *	अस०	अपभ्रु०	अशुभ० ३	सर्व०	मिथ्या०	अस०	आहा०	२०४ २०५ २०५ २०६ २०६ २०६ २०७ २०७ २०७ २०७ २०७
		बहु०	शुभ० ३		श्रीप०		अना०	२०७ २०७ २०७ २०७ २०७
शेष० ३		अवधिद०			सात्वा०			२०७ २०७

★ सूक्ष्मसम्पराये प्रकृतस्वामी षट्कर्मणा वक्तव्यः । * मत्तान्तरेणाष्टप्रकृतिबन्धको बोलणयोगी मनुष्यान्त्यतमगतौ
२४ वर्तमानोऽवसातव्यः ।

साधन्यवक्तव्यतानुसारेण परिभाषनीयः । तद्यथा—सप्तमनरकं विना सप्तनरकभेदाः, सर्वामराः, पर्याप्तमनुष्यमानुष्यौ, पर्याप्तस्रस्मबादरैकेन्द्रियद्वित्रिचतुरिन्द्रियभेदाः, पर्याप्तत्रयं विनैकादशकाय-पर्याप्तभेदाः, पञ्चमनोयोगसत्यासत्यसत्यासत्यवचनयोगवैक्रियकाययोगमार्गणाः, मतिश्रुतावधि-मनःपर्यवविभङ्गज्ञानानि संयमौघसामायिकलेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिदेशविरतिभेदाः, अव-धिदर्शनम्, शुभलेदयात्रिकम्, सम्यक्त्वौघस्त्रायिकवेदकसास्नादनभेदाश्चेति द्व्यशीतिमार्गणास्वायुर्जघ-न्यप्रदेशबन्धस्वामी “घोलनयोगी” भवति । तथा मनुष्यौघापर्याप्तमनुष्यौ स्रस्मबादरैकेन्द्रियौ, अपर्याप्तस्रस्मबादरैकेन्द्रियौ, द्वित्रिचतुरिन्द्रियौषाः, अपर्याप्तद्वित्रिचतुरिन्द्रियाः, अपर्याप्तत्रयं विनैका-दश कायापर्याप्तभेदाः, स्रस्मपृथ्वीकायादिपञ्चबादरपृथिवीकायादिपञ्चप्रत्येकवनस्पतिकायौघभेदाः संज्ञी चेति पञ्चत्रिंशद्व्युमागणास्वायुर्जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी “वेद्यमानस्वायुस्तृतीयमागप्रथमसमये वर्त-मानो लब्ध्यपर्याप्तो” भवति । अपर्याप्तमार्गणासु “लब्ध्यपर्याप्त” इति विशेषणं स्वरूपबोधकं बोध्यम् ॥२१६॥

॥इति श्रीभैरवप्रमाटीकासमलंकृते बन्धविधाने मूलप्रश्नप्रदेशबन्धे प्रथमाधिकारे तृतीयं स्वामित्वद्वारं समाप्तम्॥

॥ चतुर्थं साद्यादिद्वारम् ॥

तदेवं तृतीयं स्वामित्वद्वारं चिन्तितम् । सम्प्रति क्रमप्राप्तं चतुर्थं साद्यादिद्वारं वक्तुं प्रक्रमते-
बन्धमि साहआई चउभंगा मोहआउवज्जाणं ।

अगुरुपएसस्स दुवे सेसपएसण तिबिहाणं ॥२१७॥

(प्रे०) अत्रेदमवधेयम्-प्रदेशबन्धः चतुर्विधः, तथा-उत्कृष्टः, अनुत्कृष्टः, जघन्यः अजघ-
न्यश्च । तद्व्याख्या त्वैवम्-इह तावद्यत्र सर्वोत्कृष्टयोगव्यापारादिना सर्वोत्कृष्टसंख्याकाः
कर्मस्कन्धा गृह्यन्ते तत्र यः प्रदेशबन्धः स उत्कृष्टप्रदेशबन्धः । सर्वोत्कृष्टप्रदेशबन्धात् यथायोग-
हान्यादि कर्मस्कन्धहानिमाश्रित्य यावत्सर्वस्तोककर्मस्कन्धग्रहणं तावत्सर्वोऽपि प्रदेशबन्धो “न
उत्कृष्टः-अनुत्कृष्टः” इति कृत्वा अनुत्कृष्टः । इत्येवमुत्कृष्टानुत्कृष्टप्रकाराभ्यां सर्वोऽपि प्रदेशबन्धः
संगृहीतः । तथा यत्र सर्वजघन्ययोगव्यापारादिना सर्वस्तोकाः कर्मस्कन्धा गृह्यन्ते तत्र यः प्रदेश-
बन्धः स जघन्यप्रदेशबन्धः । सर्वजघन्यप्रदेशबन्धात् यथायोगव्यापाराद्व्यादि कर्मस्कन्धवृद्धिमा-
श्रित्य यावत्सर्वोत्कृष्टकर्मस्कन्धग्रहणं तावत्सर्वोऽपि प्रदेशबन्धः “न जघन्यः-अजघन्यः” इति कृत्वा
अजघन्यः । इत्येवं जघन्याजघन्यप्रकाराभ्यामपि सर्वोऽपि प्रदेशबन्धः संगृहीतः । तथा चतुर्विधेऽपि
प्रदेशबन्धे प्रत्येके चतुर्भङ्गानाश्रित्य मार्गणीयम् । चत्वारो भङ्गा एवम्-सादिः, अनादिः, ध्रुवः,
अध्रुवश्च । तद्व्याख्या त्वित्यम्-य उत्कृष्टादिप्रदेशबन्धो व्यवच्छिन्नीभूतोऽपूर्वो वा प्रारब्धः स
आदिना सह वर्तते इति कृत्वा सादिरुच्यते । यस्त्वनादिकालतः सततं प्रवृत्तोऽन्तराले कदाचिदपि
न व्यवच्छिन्नः स न विद्यते आदिर्यस्येति कृत्वाऽनादिरभिधीयते । योऽतीतकाले कदापि न
व्यवच्छिन्नः, नाप्यनागतकाले व्यवच्छेदं प्राप्स्यति स ध्रुवः, सदैव भवनात् । यथायत्नामवश्यं
व्यवच्छिन्नीभवत्यति सोऽध्रुवः, सदैवाऽभवनात् । ध्रुवो नित्योऽनन्त इत्याद्यनर्चान्तरम् ।
अध्रुवोऽनित्यः सान्त इत्याद्यकार्यवाचकाः ।

अथ प्रकृतगाथार्थः प्रस्तुते-“बन्धमि” इत्यादि, मोहायुर्वर्जानामगुरुप्रदेशस्य बन्धे साद्या-
दयः चत्वारो भङ्गाः, त्रिविधानां शेषप्रदेशानां द्वौ भङ्गावित्यन्वयः । मोहायुर्वर्जानां षण्णां मूलप्रकृ-
तीनामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धे “साद्यादयः चतुर्भङ्गाः” सम्भवन्ति । सादिरादौ येषां ते साद्यादयः ।
चत्वारश्च ते भङ्गाश्चेति चतुर्भङ्गाः । तदुपपत्तिस्त्वेवम्-एतासां षण्णां प्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धः ह्यस्म-
सम्पराये भवतीति प्राक् प्रदर्शितम् । ततः य उपशमकः ह्यस्मसम्पराये षण्णां प्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धं विधायोपशान्तमोहगुणस्थानं चारुण पुनः प्रतिपत्योत्कृष्टयोगाद्वाऽत्रैव प्रतिपत्य यदाऽनुत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धं करोति, तदासौ सादिः । एवस्थानमप्राप्तपूर्वाणामनादिः, सदैव सततं बध्यमानत्वात् ।
अमव्यस्य ध्रुवः, अमव्यस्य हि अनादिकालतोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धो भवति, पूर्वं कदापि न व्यव-

च्छिन्नः, नाप्यापत्यां व्यवच्छेदं प्राप्स्यति । मध्यस्याध्रुवः, मध्यो हि भविष्यति काले क्षपकश्रेणि-
सुपशमश्रेणि वाऽऽरुह्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य व्यवच्छेदं करोति ।

मोहाध्रुवर्जानां षण्णां मूलप्रकृतीनामुत्कृष्टादिशेषप्रदेशबन्धानां पुनः सादिरध्रुवश्चेति द्वौ
भङ्गौ सम्भवतः । तच्चैव-क्षपकश्रेणिनोपशमश्रेणिना वा सूक्ष्मसम्परायं प्रथममागतस्योत्कृष्टयोग-
प्राप्त्योत्कृष्टप्रदेशबन्धः सादिः, तस्य प्रथमतया वध्यमानत्वाद् । यश्च तत्र एकं द्वौ वा समयौ
पावदुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विधायानुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विधास्यति, तस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धोऽध्रुवः । कस्यापि
वीथस्यानादिकालतः सदैव चोत्कृष्टप्रदेशबन्धमावाचित्त्यानादिध्रुवभङ्गौ न भवतः ।

जघन्यप्रदेशबन्धः पुनरपर्याप्तस्य सर्वमन्दवीर्यलब्धिकस्य सप्तविधबन्धकस्य सूक्ष्मनिगोदस्य भव-
प्रथमसमये भवति । तस्यैव यथोक्तविशेषणविशिष्टस्य जघन्यप्रदेशबन्धप्रायोग्यजघन्ययोगात् । जघ-
न्यप्रदेशबन्धे जघन्ययोगस्य हेतुता पूर्ववृत्तैव । तस्यैव द्वितीयादिसमयेषु योगस्यासंख्येयगुणवृद्ध्या
वर्धमानत्वादजघन्यप्रदेशबन्धो भवति । पुनः सङ्ख्यातेनासङ्ख्यातेन वा कालेन पूर्वोक्तजघन्ययोगं
प्राप्तस्य तस्य जघन्यप्रदेशबन्धो भवति । पुनः तस्यैव पूर्वोक्तजघन्ययोगं प्राप्तस्याजघन्यप्रदेश-
बन्धो भवति । इत्येवं भवे भ्रम्यतां जीवानां जघन्याजघन्यप्रदेशबन्धयोः साधध्रुवौ भङ्गौ भवतः
॥२१७॥ अथ मोहाध्रुवोर्जघन्यादिचतुर्विधप्रदेशबन्धे साधादिभङ्गान् चिन्तयति—

मोहाऊणं बंधे चउव्विहाण हविरं पएसाणं ।

दोणिण खलु साइअधुवा ओघव्व अचक्खुभवियेसुं ॥२१८॥

(प्र०) “मोहाऊणं” इत्यादि, मोहाध्रुवोः चतुर्विधानामपि जघन्यादिप्रदेशानां बन्धे
सादिरध्रुवश्चेति द्वौ भङ्गौ सम्भवतः । तद्यथा—मिथ्यादृष्टिः सम्यग्दृष्टिर्वाऽनिष्टचित्तादिरान्तः सप्त-
विधबन्धकाले उत्कृष्टयोगे वर्धमानो मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति, पुनरनुत्कृष्टयोगं प्राप्या-
नुत्कृष्टप्रदेशबन्धं करोति, पुनरुत्कृष्टम्, पुनरनुत्कृष्टमित्येवं भवे भ्रमताममुमतं मोहस्योत्कृष्टानुत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धौ प्रत्येकं साधध्रुवौ भवतः । तथा जघन्याजघन्यप्रदेशबन्धौ यथा कर्मवट्टकस्य सूक्ष्मनिगो-
दादिषु संसरतां जन्तुनामनन्तरमेव भावितौ, तथाऽत्रापि निर्विशेषं भावनीयौ । आयुष्कस्याध्रुव-
बन्धित्वादेशोऽनुत्कृष्टादिचतुर्विधोऽपि बन्धः साधध्रुवः एव भवति । तदेवमोघतोऽष्टानामपि मूल-
प्रकृतीनां साधादिविकल्पाः चिन्तिताः ।

अथ मार्गणास्वष्टमूलप्रकृतीनां चतुर्विधबन्धस्य साधादिप्रकारान् निरूपयति—‘ओघव्व’
इत्यादि, अचक्षुर्भ्रम्यमार्गणयोरष्टानामपि मूलप्रकृतीनामुत्कृष्टादिचतुर्विधोऽपि प्रदेशबन्ध ओघव्व=
अनन्तरोक्तसामान्यवक्तव्यतावद् भवति । तद्यथा-षण्णां मूलप्रकृतीनामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धः साधा-
दिचतुर्विकल्पः, शेषोत्कृष्टादिविचिधप्रदेशबन्धः सादिरध्रुवश्चेति द्विविधः । तथा मोहाध्रुवोश्चतुर्विधो-
ऽपि प्रदेशबन्धः साधध्रुवः । तदुपपत्तिरपि अनन्तरोक्तरीत्या स्वयं परिभाषनीया ॥२१८॥

सम्प्रति भव्यमार्गणायामपवदन् शेषसु मार्गणास्वष्टप्रकृतीनां चतुर्विधबन्धस्य साद्यादि-
विकल्पान् प्ररूपयति—

णवरं भवियम्भि ध्रुवो ण अत्थि सेसासु साइअधुवा दो ।

भंगा चउव्विहे खलु पएसवधे मुणेयव्वा ॥२१९॥

(प्रे०) 'णवरं' इत्यादि, नवरं भव्यमार्गणायां प्रवभङ्गो नास्ति, भव्यस्यापत्यामष्टानामपि
कर्मणां बन्धाभावेनानुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य व्यवच्छेदः सुतरां जायते । 'सेसासु' इत्यादि, शेषसु मार्ग-
णासु अष्टानां कर्मणास्तुत्कृष्टादिचतुर्विधेऽपि प्रदेशबन्धे सादिग्ध्रुवश्चेति द्वौ भङ्गौ ज्ञातव्यौ । तच्चै-
वम्-मिथ्यात्वासंयमाज्ञानद्विकामव्यैर्विना शेषाणां सर्वासां मार्गणानां सादिसान्तत्वाच्चतुर्विधः प्रदेश-
बन्धोऽपि सादिसान्तः । मिथ्यात्वादिपञ्चमार्गणासु तु स्रक्ष्मसम्परापगुणस्थानभावेन ज्ञानदर्शना-
वरणवेदनीयनामगोत्रान्तरायलक्षणाणां कणां मूलप्रकृतीनास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धको मोहनीयवद् भवति ।
ततो मिथ्यात्वादिमार्गणाप्रविष्टानां जीवानां कणां मूलप्रकृतीनामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धोऽपि सादिसान्तः,
उत्कृष्टजघन्याजघन्यप्रदेशबन्धास्तु ओघवद् ज्ञेयाः । तथा मोहाधुर्योरुत्कृष्टादिचतुर्विधप्रदेशबन्धो-
ऽपि ओघवद् भावनीयः ॥२१९॥

॥ इति श्रीप्रेमप्रभाटीकासमलङ्कृते मूलप्रकृतिप्रदेशबन्धे प्रथमाधिकारे चतुर्थे साद्यादिद्वारं समाप्तम् ॥

* ओघत आदेशतथाष्टानां कर्मणामुत्कृष्टादिचतुर्विधप्रदेशबन्धमाश्रित्य साद्यादिभङ्गप्रदर्शकं यन्त्रकम् *			
ओघतः— (पाया० २१७-२१८)			
प्रकृति०	प्रदेशबन्ध०	भङ्गाः	
मोहाधुर्यो विना षट्कर्मणि	अनुत्कृष्ट०	साद्यादिध्रुवाध्रुवाः ४	
„	उत्कृष्टजघन्याजघन्य०	साद्यध्रुवी २	
मोहाधुर्यो	चतुर्विध०	साद्यध्रुवी २	
आदेशतः— (पाया० २१८-२१९)			
मार्गणा०	कर्म०	प्रदेशबन्ध०	भङ्गाः
अचक्षुर्मय्य०	षट्०	चतुर्विध०	ओघवद्→नवरं भव्ये ध्रुवभङ्गाभावः
शेषसर्व०	„	„	साद्यध्रुवी

॥ पञ्चमं कालद्वारम् ॥

तदेवं चतुर्थं साधादिद्वारं गतम् । सम्प्रति क्रमप्राप्तं पञ्चमं कालद्वारं व्याचिख्यासुरिमां
गाथायाह—

सत्तण्ह लहू समयो जेट्ठपएसस्स दुसमया परमो ।

इयरस्स लहू समयो मोहस्स गुरू असंखपरिअट्ठा ॥२२०॥ (गीति.)

(प्रे०) अत्रेवं बोध्यम्—कालप्ररूपणा नामाष्टमूलप्रकृतीनामनन्तरद्वारे निर्दिष्टः उत्कृष्टः, अनु-
त्कृष्टः, जघन्यः, अजघन्य इति चतुर्विधप्रदेशबन्धो जघन्यत उत्कृष्टतश्च कियत्कालं यावद् भवतीति
ज्ञापनम् । उत्कृष्टादिचतुर्विधप्रदेशबन्धोत्कृष्टादिचतुर्विधयोगस्थानाधीनः । उत्कृष्टयोगस्थानादुत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धः अनुत्कृष्टयोगस्थानादनुत्कृष्टप्रदेशबन्धः । जघन्ययोगस्थानाद् जघन्यप्रदेशबन्धः, अजघ-
न्ययोगस्थानादजघन्यप्रदेशबन्धः । ततोऽयं नियमो निर्गलितः,—उत्कृष्टादिचतुर्विधयोगस्थानानि
यावत्कालमवतिष्ठन्ते तावत्कालमुत्कृष्टादिचतुर्विधप्रदेशबन्धो भवितुमर्हति । उत्कृष्टजघन्ययोगस्थाना-
वस्थानकालः पूर्वं कर्मप्रकृत्युद्गतयोगनिरूपणप्रस्तावे “चउराई जावट्टगमित्तो” इति गाथायां निरू-
पितोऽपि भाट्टनिस्मरणशीलानां स्मरणमुचितं मत्वा प्रस्तुतोपयोगिमात्रः स्मर्यते ।

तद्यथा—उत्कृष्टयोगस्थानानि उत्कृष्टतो द्विसमयौ यावदवतिष्ठन्ते । करणपर्याप्तजघन्ययोगस्था-
नानि उत्कर्षतश्चतुरः समयान् यावदवतिष्ठन्ते । सर्वजघन्ययोगस्थानानि भवप्रथमसमयवर्तीनि
उत्कर्षतोऽपि समयमेकमेवातिष्ठन्ते । जघन्यतस्तु उत्कृष्टादिसर्वयोगस्थानानि समयमेकमेवावतिष्ठन्ते ।
तथोत्कृष्टयोगस्थानातिरिक्तयोगस्थानानि अनुत्कृष्टयोगस्थानानि । अतो द्वयोर्लुत्कृष्टयोगस्थानयोर्य
उत्कृष्टोऽन्तरालकालः सोऽनुत्कृष्टयोगस्थानकालः । एवं जघन्ययोगस्थानातिरिक्तयोगस्थानानि अज-
घन्ययोगस्थानानि । अतो द्वयोर्जघन्ययोगस्थानयोर्य उत्कृष्टोऽन्तरालकालः सोऽजघन्ययोगस्थान-
कालः । अनयैव दिशाऽत्र कालप्ररूपणा भविष्यति । यत्र यो विशेषः स वक्ष्यते ।

अथ गाथार्यः प्रस्तूयते—“सत्तण्ह” इत्यादि, सप्तानां मूलप्रकृतीनां ज्येष्ठप्रदेशस्य, पदैकदेशेन
पदसमुदायस्यापि गम्यमानत्वादुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य लघुः, प्रकरणवशात्कालः इति गम्यते, एवमग्रे-
ऽपि यथास्थानं कालस्य गम्यमानत्वं बोध्यम्, जघन्यकालः एकममयोऽस्ति, उत्कृष्टयोगस्थान-
स्य जघन्यत एकसमयमेवावस्थितः । एवमग्रेऽपि जघन्यकालस्यैकसमयत्वेऽयमेव हेतुर्बोध्यः ।
‘दुसमया परमो’ इति, सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालो द्वौ समयौ भवति, तत्कारणी-
भूतोत्कृष्टयोगस्थानस्योत्कृष्टतो द्वौ समयौ यावदेवावस्थितः । एवमग्रेऽप्युत्कृष्टकालस्य द्विसमयत्वे
ऽयमेव हेतुर्बोध्यः । “इयरस्स लहू समयो” इति, उत्कृष्टप्रदेशबन्धादितरस्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य
सप्तकर्मण्यभित्य जघन्यकाल एकसमयः, जघन्यत एकसमयं यावदेवानुत्कृष्टयोगस्थानस्यावस्था-
नात् । एवमग्रेऽपि अनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य जघन्यकालस्यैकसमयिकत्वेऽयमेव हेतुर्बोध्यः ।

अथानुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालं निरूपयिषुरादौ मोहस्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालं निरूपयति—“मोहस्त” इत्यादि, ‘इपरस्त’ इति षदमत्रापि सम्बन्धते, मोहनीयस्यानुत्कृष्ट-प्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालः ‘असंख्यपुद्गलपरावर्ताः’ भवति । मूले “असंख्यपरावर्ताः” इत्यत्र ‘ते लुग्या’ (सिद्धहेम० ३।२।१०८) इति सूत्रेण पुद्गलपदस्य लुक् । इयं भावनाऽत्र—मोहस्योत्कृष्ट-प्रदेशबन्धस्योत्कृष्टयोगी संज्ञी द्वौ समयौ यावद् विदधाति । तदनन्तरं क्षेत्रसंज्ञिकायस्थितिं यावद-नुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति । संज्ञिकायस्थितिसमाप्त्यनन्तरमसंज्ञी भवति । तत्राप्यनुत्कृष्टमेव प्रदेश-बन्धं स्वकायस्थितिं यावद् विदधाति । तत्र स्वकायस्थितिश्चासङ्ख्यपुद्गलपरावर्तप्रमाणा । अतो मोहनीयस्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालोऽसङ्ख्येयपुद्गलपरावर्ता भवति ।

ननु कश्चिद् जीवः संज्ञी भूत्वा प्रकृष्टयोगं प्राप्य मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति, ततः स्वकायस्थितिं क्षतपृथक्त्वसागरोपमाणि यावदनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विधायासंज्ञी भवति । तत्रापि स्व-कायस्थितिमसङ्ख्यपुद्गलपरावर्तान् यावदनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विधाय संज्ञी भवति । तत्रापि पुन-रुत्कृष्टयोगायोगात् स्वकायस्थितिं यावदनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति । पुनरसंज्ञी भूत्वा स्वकायस्थितिं यावदनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति । पुनः संज्ञी भूत्वोत्कृष्टयोगानुपलम्भेः स्वकायस्थितिं यावदनुत्कृष्ट-प्रदेशबन्धं विदधाति । पुनरसंज्ञी भूत्वाऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति । इत्येवं क्रमेण तस्य मोहनीयस्या-नुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालोऽनन्तपुद्गलपरावर्ताः कथं न सम्भवेदिति चेदुच्यते, गुणितकर्मांश-लक्षणेनोत्कृष्टसत्ताया विधातुर्जीवस्योत्कृष्टप्रदेशसत्ताया उत्कृष्टान्तरमसंख्येयपुद्गलपरावर्तप्रमाण-मेवामिहितम्, तथा गुणितकर्मांशस्वरूपे उत्कृष्टयोगोऽविनाभावी । तत उत्कृष्टयोरमस्यान्तरमप्य-सङ्ख्येयपुद्गलपरावर्तप्रमाणमेव, ततश्चानुत्कृष्टप्रदेशबन्धकालोऽपि उत्कर्षतो यथोक्त एव भवति, न पुनरनन्तपुद्गलपरावर्ताः । तथा चोक्तं कषायप्राभृतचूर्णौ—मिच्छत्तरस उक्कस्तपदेससंतिकम्भि-यंतरं जहन्नुक्करसेण अणतकालमसंख्येयजा पोगलपरिबट्टा, एवं सेसाण कम्ममाणं जेदव्वं॥३२०॥

अथ वण्णां मूलप्रकृतीनामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालं दर्शयति—

छण्हऽतिय अणाइधुवो अणाइधुवो य साइअधुवो य ।

तइओ परमो जेयो देसूणो अद्धपरिअट्टो ॥२२१॥

(प्र०) ‘छण्ह’ इत्यादि, मोहनीयापुरतिरिक्तानां षट्प्रकृतीनामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धः ‘अनाद्य-नन्तः, अनादिसान्तः, सादिसान्तश्चेति त्रिविधो भवति । तत्राद्यद्विभेदयोरुत्कृष्टकालप्रमाणाभावात् तृतीयभेदस्योत्कृष्टकालस्युपपत्तिर्नाह—‘तइओ’ इत्यादि, तृतीयस्य सादिसान्तात्मकस्यानुत्कृष्टप्रदेश-बन्धस्य परमः=उत्कृष्टकालो ‘देशोन्तार्चपुद्गलपरावर्तो’ ज्ञेयः । तद्यथा—कश्चिदुपशमक उपशम-शेषिमवाप्योपशान्तमोहमारुक्ताद्वाक्षयात्प्रतिपत्य दशमगुणस्थानकस्य पतत्प्रथमसमयादाभ्यानुत्कृष्ट-प्रदेशबन्धं विदधाति, तस्य सोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्तावद् भवति यावद् देशोन्तार्चपुद्गलपरावर्त-

प्रमाणे काले व्यतीते क्षपकश्रेणिमवाप्य दशमगुणस्थानकत्रमसमये बन्धविच्छेदो भवति ।

नन्वत्र भवक्षयप्रयुक्तानुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालः कथं न निर्दिष्टः ? स हि भवदुक्त-
कालप्रमाणादन्तर्मुहूर्त्तदिकेनाधिकः प्राप्यते । तथाहि—यदि दशमगुणस्थानत्रयमसमये उत्कृष्टप्रदेश-
बन्धं विधाय द्वितीयसमायदानुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति, पश्चाच्चोपशान्तमोहमनारुहैव पञ्चत्वं
प्राप्य देवगतौ याति, तथा देशोनाशपूर्वगुणपरावर्तप्रमाणे काले व्यतीते क्षपकश्रेणिमवाप्य दशम-
गुणस्थानचरमसमये बन्धविच्छेदं विदध्यादिति ब्रह्ममम्परायोपशान्तमोहगुणस्थानयोरन्तर्मुहूर्त्त-
दिकमधिकं प्राप्यते, इति चेदुच्यते, यो हि जीव उपशमश्रेणितो भवक्षयात्प्रतिपतति स स्वसंसा-
रस्य परिमितत्वादनन्तकालं न परिभ्रमति इत्यतो भवदभिमतो भवक्षयप्रयुक्तानुत्कृष्टप्रदेशबन्ध-
स्योत्कृष्टकालो न निर्दिष्टः । नन्वत्र द्वितीयवारमुपशमश्रेण्यारूढमनुपादाय किमेवं क्षपकश्रेण्यारूढ
उपात्तः ? इति चेदुच्यते, यद्यत्र द्वितीयवारमुपशमश्रेण्यारूढो गृह्यते तदोत्कृष्टकाल उक्तप्रमाणा-
दन्तर्मुहूर्त्तं न्यूनः प्राप्यते, उपशमश्रेण्यारूढग्रहणेन कालस्योत्कृष्टप्रमाणे क्षपकश्रेणेः समावेशमावाह ।
उपशमश्रेण्यारूढोऽपि क्षपकश्रेणिं विना मुक्तिप्राप्त्यभावेनावश्यं क्षपकश्रेण्यारूढो भविष्यति, अतो
द्वितीयवारमुपशमश्रेण्यारूढस्य ग्रहणे जघन्यतोऽपि तावत्प्रमाणः कालः न्यूनः प्राप्यतेऽतो द्वितीय-
वारमुपशमश्रेण्यारूढमुपेक्ष्य क्षपकश्रेण्यारूढ एव गृहीतः ॥२२१॥

साम्प्रतमायुष उत्कृष्टादिप्रदेशबन्धस्य जघन्यादिकालं प्रतिपादयति—

आउस्स लहू समयो जेट्ठपएसस्स दुसमया जेट्ठो ।

अगुरुपएसस्स लहू समयो परमो मुहुत्तंतो ॥२२२॥

(प्रे०) ‘आउस्स’ इत्यादि, आयुःप्रकृतेरुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य जघन्यकाल एकसमयः, उत्कृष्ट-
कालो द्वौ समयौ । अत्र जघन्यकाले उत्कृष्टकाले च हेतुः पूर्वमुक्त एव ज्ञातव्यः । अथोत्तरार्धेनानुत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धकालमाह—‘अगुरुपएसस्स’ इत्यादि, अनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य जघन्यकाल एकसमयः,
उत्कृष्टकालोऽन्तर्मुहूर्त्तम् । आयुर्बन्धस्य सर्वस्यापि कालस्यान्तर्मुहूर्त्तमात्रत्वादायानुत्कृष्टप्रदेशबन्ध
उत्कृष्टतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तं यावदेव प्रवर्तते ॥२२२॥

साम्प्रतमादेशत उत्कृष्टानुत्कृष्टप्रदेशबन्धकालप्ररूपणां चिकीर्षुः सप्तकर्मभ्य आयुष्यन्पतर-
वक्तव्यत्वात्—“सूचिकटाह” न्यायेन आदौ तावदायुष उत्कृष्टानुत्कृष्टप्रदेशबन्धकालं निर्वर्त्ति—

एमेव जाणियव्वो सव्वासुं णवरि होअए समयो ।

आहारमीसजोगे जेट्ठपएसस्स उक्कोसो ॥२२३॥

❖ यथाऽव्यक्तरः सूचीकटाहोभयकर्तव्यताप्रसङ्गे कटाहापेक्षया सूच्यल्पतरकालेन निष्पन्ना भवतीति प्रथमं
सूची करोति, सतः कटाहम् । कटाहो हि बृहत्तरकालेन निष्पद्यते । एवमत्रापि सप्तकर्मवक्तव्यतापेक्षयायुषो
वक्तव्यता स्तोतरत्वाप्यल्पतरकालेन वक्तुं शक्यते इति प्रथममायुष उत्कृष्टानुत्कृष्टप्रदेशबन्धकालं प्ररूपयति ।

(प्रे०) “एमेव” इत्यादि, अयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्यातुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य च जघन्य उत्कृष्टश्च कालः एवमेव=शेषवत्कृत्यतावद्, अनन्तरगाथायां सामान्येन यथामिहितः तथैवेति यावद्, ज्ञातव्यः । कुत्र ? इत्याह “सञ्वास्तु” इति, ‘मार्गणास्तु’ इति प्रकरणवशात्कल्प्यते । ओषवः कियान् कालोऽमिहित इति तत्र नामिधीयते, अनन्तरार्यायामेवोक्तत्वाद् । अथात्रापि विविदिपुराह— “णवरि” इत्यादि, णवरि विशेषतायुक्तमव्ययम्, आहारकमिधयोगे उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकाल एकसमयो भवति, स्वचरममये उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य भवनात् ॥२२३॥

सम्प्रति शेषसप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य जघन्यादिकालं व्याख्याति—

सञ्वास्तु मगणास्तुं जेट्पएसस्स आउवज्जाणं ।

हस्तो समयो णेयो उक्कोतो होइ दो समया ॥२२४॥

(प्रे०) ‘सञ्वास्तु’ इत्यादि,—सर्वास्तु मार्गणास्त्वायुर्वर्जानां सप्तमूलप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य जघन्यकालः एकसमयो ज्ञातव्यः, उत्कृष्टकालश्च द्वौ समयौ भवति । उपपत्तिस्तु सुगमा, कालप्ररूपणाप्रारम्भे “सत्तण्ह ल्ह” इत्यत्र इत्यादिमिहिता ॥ २२४ ॥ इदानीमत्रापवादं दर्शयति—

णवरं जेट्ठो कालो जेट्पएसस्स होअए समयो ।

मिस्सतिजोगेसुं तह कम्माणाहारगेसुं च ॥२२५॥

(प्रे०) ‘णवरं’ इत्यादि, णवरमिति ‘णवरं केवले’ (सिद्ध. ८।२।१८०) इति केवलाद्य-द्योतकमव्ययम्, सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टः काल एकः समयो भवति । कास्तु मार्गणास्तु ? इत्याह—“मिस्सतिजोगेसुं” इत्यादि, त्रयो योगाः त्रियोगाः, मिश्राश्च ते त्रियोगाभेति मिश्र-त्रियोगाः, तेषु, ‘विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्मधारयश्च” (सिद्धदेव० ३।१।१९६) इति सूत्रेण कर्मधारयसमासः, औदारिकमिधे वैक्रियमिधे, आहारकमिधे चेत्यर्थः, तथा कर्मण्यकार्ययोगेऽनाहारकमार्गणायाञ्च ।

अज्जेयं भावना-मिभिर्मार्गणास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धचरमसमय एव भवति । तथा कर्मणानाहारकमार्गणयोः संक्षिजीवानमेकं द्वौ वा समयौ यावदवस्थितिर्भवति । तत्र यदि द्वौ समयौ यावदवस्थितिर्भवति तदा चरम एकस्मिन् समय एवोत्कृष्टप्रदेशबन्धो भवति, तत्रस्थानां जीवानामपयस्ति-त्वेन प्रतिसमयमसङ्ख्यगुणयोगइद्विभवनाचरमसमय एवोत्कृष्टयोगप्राप्तेः ॥२२५॥

एतर्हि सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य जघन्यकालं चिन्तयति—

सञ्वास्तु ल्ह समयो अशुरुपएसस्स आउवज्जाणं ।

णवरं भिन्नमुहुत्तं तिमिस्सजोगेसु विण्णेयो ॥२२६॥

(प्रे०) ‘सञ्वास्तु’ इत्यादि,—सर्वास्तु मार्गणास्त्वायुर्वर्जानां सप्तमूलप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य जघन्यकाल एकसमयो भवति । हेतुः सुगमः । अपोचरार्थेनापवादति-“णवरं” इत्यादि, किन्तु

“त्रिमिश्रयोगेषु”=औदारिकमिश्रः, वैक्रियमिश्रः, आहारकमिश्रश्चेति त्रिमिश्रयोगेषु, “भिन्नमुहूर्तं” इति, भिन्नं च तद् मुहूर्तं चेति भिन्नमुहूर्तम्, अन्तर्मुहूर्तमित्यर्थः, विज्ञेयः । तद्यथा-एतद् मार्गणा-प्रविष्टानां जीवन्तानां चरमसमय एवोत्कृष्टप्रदेशबन्धो भवति । ततः चरमसमयात् प्राक्कालोऽनुत्कृष्ट-प्रदेशबन्धो भवति । तिसृणामपि मार्गणानां जघन्यस्यापि कालस्यान्तर्मुहूर्तप्रमाणत्वात् चरमसम-यात् पूर्वोक्तकालोऽन्तर्मुहूर्तप्रमाण एव भवति । अतोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य कालो जघन्यतोऽपि तावत्प्रमाणो भवति ॥२२६॥ सम्यति सप्तप्रकृतीनामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालं चिन्तयति—

अगुरुपएसस गुरु ओधव्व भवे अचक्खुभवियेसुं ।

णवरं णो चेव भवे भविये भंगो अणाइधुवो ॥२२७॥

(प्रे०) “अगुरुपएसस” इत्यादि, अचक्षुर्दर्शनमध्ययोः सप्तमूलप्रकृतीनामनुत्कृष्टप्रदेशबन्ध-स्योत्कृष्टकाल ‘ओधव्व’ भवेत् । तद्यथा-मोहनीयस्यासंख्यपुद्गलपरावर्ताः, शेषाणां पण्णामनुत्कृष्ट-प्रदेशबन्धोऽनादिध्रुवः, अनाद्यध्रुवः, साद्यध्रुवश्चेति त्रिविधः, तत्र तृतीयस्योत्कृष्टकालो देशोनाधपुद्गल-परावर्तः । तदुपपत्तिस्तु जिज्ञासुना सामान्यवक्तव्यताया अवगन्तव्या, ग्रन्थविस्तरभयाद्वा प्रपञ्च्यते ।

अथात्र योऽपवादस्तं विवक्षुराह-“णवरं” इत्यादि, केवलम्, ‘नो’ इति निषेधाश्रयश्चक्रमव-यम्, तथा चोक्तं कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्रसूरिवरैः अभिधानचिन्तामणिकोशे सामान्य-काण्डे “प्रादुराविःप्रकाशे स्यादभावे त्व नो नहि” इति, ‘चेव’ इति अवधारणे, नैव भवेदित्यर्थः । किं नैव भवेदित्याह-“भविये” इत्यादि, भव्यमार्गणायामनादिध्रुवभङ्गो नैव भवेद् । कुतः ? इति चेदुच्यते, भव्यस्यानागतकालोऽष्टानामपि कर्मणां बन्धव्यवच्छेदादननुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्यापि व्यवच्छेदो भवति ॥२२७॥ अथ मार्गणान्तरेषु सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालमाह—

णेयो असंखलोगा एगिंदिणिगोअपंचकायेसुं ।

सेढीअ असंखयमो भागो सुहमोघभेएसुं ॥२२८॥

(प्रे०) “णेयो” इत्यादि, एकैन्द्रियनिगोदपृच्छ्यतेजोवायुवनस्पतिकायरूपसप्तौघमार्गणासु सप्तमूलप्रकृतीनामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालोऽसंख्येयलोका ज्ञेयः । “व्याख्यानतो विशेषार्थ-प्रतिपत्तिः” इति असंख्येयानां लोकानां यावन्त आकाशप्रदेशास्तावन्तः समया बोध्यः । कालस्तु असंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीप्रमाणा भवति । तदुपपत्तिस्त्वित्यम्-एतासु मार्गणासु सप्तमूलप्रकृतीना-मुत्कृष्टप्रदेशबन्धं सप्तप्रकृतिबन्धकः पर्याप्तः उत्कृष्टयोगी बादर एकं द्वौ वा समयौ यावद् विद-धाति । तदनन्तरं बादरकायस्थितिसमाप्तौ सूक्ष्मो भूत्वा सूक्ष्मकायस्थितिं यावदनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति । सूक्ष्मकायस्थितिरथ क्षेत्रतोऽसंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणा, कालतथासंख्येयोत्सर्पिण्यव-सर्पिणीप्रमाणा । अतोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकालस्योत्कृष्टतोऽसंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणा सुतरां यथोक्तमिति ।

“सेवीभ” इत्यादि, ‘असंख्यतमा’ इत्यत्र न विद्यते सङ्ख्या इयत्ता यस्यागावसङ्ख्यः, इति नञ् बहुव्रीहिः, ततः “अतादिमासाऽर्द्धमाससंवत्सरान्” (सिद्धहेम. ७।१।१४०) इति सूत्रेण सङ्ख्यापूर्णे “तमद्” प्रत्ययः, सप्तमूलप्रकृतीनामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालः श्रेण्या वसङ्ख्य-तमो भागः=घनीकृतलोकाकाशश्रेण्या असंख्येयतमे भागे यावन्त आकाशप्रदेशास्तावन्तः समया भवति । कासु मार्गणासु ? इत्याह—“सुहृन्मोघमेणसु” इति, सूक्ष्मा एकेन्द्रियपृच्छ्यपतेजोवायु-साधारणवनस्पतिकायरूपा ये ओषधेदास्तेषु । सूक्ष्ममार्गणाप्रविष्टानां जीवानां तथाम्बभावत एवो-त्कृष्टत उक्तकालव्यतीत उत्कृष्टप्रदेशबन्धयोग्योत्कृष्टयोगयोगो भवति ॥२२८॥ सम्प्रति सप्तकर्मणा-मनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालप्ररूपणां पिपायिषुराह—

दुअणाणायतअभविमिच्छत्तेसुं असंखपरिअट्ठा ।

सेसासुं उक्कोसा सगसगकायट्ठिई णेयो ॥२२९॥

(प्रे०) ‘दुअणाण’ इत्यादि, मतिभूताज्ञानासंयमामव्यभिच्यात्वमार्गणासु सप्तमूलप्रकृतीना-मनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालोऽसंख्यपरावर्ताः=असंख्यपुद्गलपरावर्तप्रमाणो भवति । तद्यथा-एतासु मार्गणासु सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धमुत्कृष्टयोगी “संज्ञी” एकं द्वौ वा समयो यावद् विद-धाति, तदनन्तरं संज्ञिकायस्थितिसमाप्तौ असंज्ञी भूत्वाऽसंज्ञिकायस्थितिं यावदनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विद-धाति । असंज्ञिकायस्थितिश्चासङ्ख्यपुद्गलपरावर्तप्रमाणा । अतः समीचीनमेवेत्तु “मसङ्ख्येय-परावर्ताः” इति । ‘सेसासु’ इत्यादि, शेषासु सार्वभूतमार्गणासु सप्तमूलप्रकृतीनामनुत्कृष्टप्रदेश-बन्धस्योत्कृष्टकाल उत्कृष्टा स्वकायस्थितिर्जातव्यः । अत्र स्वपदेन मार्गणा प्राप्ता । अयं कालो मार्गणाप्रविष्टस्य यस्य जीवस्य मार्गणास्थितिं यावदनुत्कृष्टयोगाग्राप्तेरुत्कृष्टप्रदेशबन्धाभावेनानुत्कृष्ट एव प्रदेशबन्धो भवति तमाभित्य बोध्यः ।

ननु कोऽत्र विशेषः ? यत्र शेषासु मार्गणासु अनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालो मार्गणोत्कृष्ट-कायस्थितिप्रमाणोऽभिहितः, एकेन्द्रियादिमार्गणासु च तथाऽनुकृत्वा पृथगभिहितः, इति चेदुच्यते, शेषमार्गणाप्रविष्टानां केवाशिद् जीवानां तथास्वामाभ्याद् मार्गणास्थितिं यावदनुत्कृष्टयोगाग्राप्तिरपि सम्भवति, यतः शेषासु मार्गणासु नास्ति नियमो यत् तत्र प्रविष्टानां सर्वेषामनुत्कृष्टकायस्थितिक-जीवानामप्यनुत्कृष्टयोगग्राप्तिर्भवत्येव । अतः शेषासु मार्गणासु येषां जीवानां मार्गणास्थितिं यावदनु-त्कृष्टयोगाग्राप्तेरुत्कृष्टप्रदेशबन्धाभावेनानुत्कृष्ट एव प्रदेशबन्धो भवति तानाभित्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्ध-स्योत्कृष्टकालः प्राप्यते । एकेन्द्रियादिमार्गणासु तु तत्र प्रविष्टानामनुत्कृष्टकायस्थितिकानां सर्वेषामपि जीवानां तथास्वामाभ्यादनुत्कृष्टयोगग्राप्तिर्भवत्येव । अतस्तासु शेषमार्गणावदनुत्कृष्टकायस्थितिप्रमाणं कालमनुकृत्वा पृथगभिहितवान् ।

शेषमार्गणास्त्वैताः—अशेषनरकतिर्यग्मनुष्यदेवमेदाः, एकेन्द्रियौघस्यैकेन्द्रियौ विना समे-न्द्रियमेदाः, पृच्छ्यपतेजोवायुवनस्पतिनिगोदौघस्यपृच्छ्यपतेजोवायुसाधारणवनस्पतिकायैर्विना सम-

स्तकायभेदाः, विश्वयोगभेदाः, निखिलवेदभेदाः, समग्रकषायभेदाः, मतिश्रुतावधिमनःपर्यव-
विभक्तज्ञानानि, असंयममन्तरा कृत्स्नसंयमभेदाः, चक्षुरवधिदर्शने, निखिललेशभेदाः, मिथ्या-
स्वमन्तरा सकलसम्यक्त्वभेदाः, संज्ञी, असंज्ञी, आहारकानाहारकभेदौ । अथात्र शेषासु सार्ध-
शतमार्गणास्तत्कृष्टकायस्थितिरभिधेया, अतः प्रसङ्गात्सर्वासु मार्गणसु कायस्थितिरभिधीयते तथा चात्र
ब्रह्मप्रकृतिस्थितिबन्धे द्वितीयाधिकारे कालक्षारे प्रविष्टा उत्कृष्टकायस्थितिप्रतिपादकगाथाः—

कायार्थे चकोसा गिरयसुराणं विभंगणाणस्स । किण्वसुहृदलक्षद्वयाण तेत्तीसा सागरा गेया ॥ १५२ ॥
पदसाग्रागिरयाणं कमसो एगो य तिणिण सत्त दत्त । सत्तरह य बावीसा तेत्तीसा सागरा गेया ॥ १५३ ॥
येवा असंखिया खलु परिभट्टा योगलाण तिरियस्स । एगिदियहरिआणं कायणपुंसागजसण्णीणं ॥ १५४ ॥
तिपणिदियतिरियाणं तिणराणं य पलिओवमा तिणिण । भम्महिंया पुत्राणं कोडिपुहुत्तेण णायव्वा ॥ १५५ ॥
सव्वापज्जात्ताणं समत्तबायरणिगोअकायस्स । पज्जत्तागमुद्दमाणं पणमणवयउरलमीसाणं ॥ १५६ ॥
विचवाहारदुगाणं भवावबेअस्स चउकसायाणं । सुहसुवसममीसाणं भिन्नमुहुत्तं मुणेयव्वा ॥ १५७ ॥
भवणस्स साहियुद्धी पल्लं वंतरसुरस्स विण्णेया । पलिओवममम्महिंयं जोइसदेवस्स णायव्वा ॥ १५८ ॥
सोहम्माहिंयं कमा अयरा दो साहिंया दुबे सत्त । भम्महिंया सत्तय दस चउदस सत्तरह णायव्वा ॥ १५९ ॥
एत्तो एगेगऽहिंया णायव्वा जाव एगतीसुद्धी । उवरिमगेविज्जस्स च तेत्तीसाऽणुत्तराण भवे ॥ १६० ॥
अंगुलजसंखमागो बायरएगिदियस्स सुहुमाणं । तह पुह्वाइचउण्हं गेया लोगा असंखेज्जा ॥ १६१ ॥
बायरपज्जेगिदियभुवगपत्तेअवाचविगलाणं । संखेज्जसहस्ससमा समत्तवेइदियस्स संखसमा ॥ १६२ ॥
पज्जत्तागेइदियवायरतेऊण होइ संखेज्जा । दिवसा संखियमासा समत्तचउइदियस्स भवे ॥ १६३ ॥
एगिदियचक्खुणऽहियुवहिंसहस्सं तसस्स तं दुगुणं । पज्जपणिदितसपुरिससण्णीणायरसयपुहुत्तं ॥ १६४ ॥
अद्वत्तइअपरिभट्टा भवे णिगोअस्स होइ मोहतिई । बायरपुह्वाइचउगणिगोअपत्तेअहरिआणं ॥ १६५ ॥
देसूणसहस्ससमा बावीसुरलस्स तिसमया गेया । कम्माणाहाराणं पज्जसयपुहुत्तमिस्तीए ॥ १६६ ॥
अणणाणसयमाणं समइअअपरिहारदेसाणं । देसूणा पुत्राणा कोडी एगा मुणेयव्वा ॥ १६७ ॥
दुअणाणावतमिच्छाण अणाइअवुवा अणाइअवुवा य । साइअवुवा य तिविहा तइअ हीणद्वपरिभट्टो ॥ १६८ ॥
साहियल्लं सट्ठिजलही तिणाणसम्मत्तवेगोहीसुं । दुविहाऽत्थि अणाइअवुवा अणाइअवुवा अचक्खुस्स ॥ १६९ ॥
णीलाइचउण्हं कमा अयरा दस तिणिण दोणिण भट्टार । भवियस्सऽणाइअवुवा तइअ अमवियस्सऽणाइअवुवा ॥ १७० ॥
सासाणस्सावलिआ ७ भवे आहारगस्स णायव्वा । अंगुलजसंखमागोति भवे उक्कोसकायतिई ॥ १७१ ॥
मत्तान्तरेणाह—अण्णे च अणन्ति भवे संखसहस्सवरिसा समत्ताण । वेइदियतेइदियचउरिदियवायरगीणं
दो सागरा सहस्सा समत्ततसचक्खुदसणाण भवे । सत्तरह सत्त अयरा होइ कमा णीलकाऊसुं ॥ १७२ ॥

इत्येवमत्र सामान्यावबोधायोत्कृष्टकायस्थितिप्रतिपादिका गाथा अभिहिताः । विशेषावबोधा-
र्थिना विदुषा ओजगच्छन्निजव्यस्यनिपुणत्वेन कृता इति निर्निश्चयीया ॥ २२९ ॥

तदेवमष्टानामपि कर्मणामोषत आदेशतश्चोत्कृष्टानुत्कृष्टप्रदेशबन्धकालचिन्ता कृता । साम्प्र-
तमष्टमूलप्रकृतीनां जघन्याजघन्यप्रदेशबन्धकालं व्याख्यातुकाम आदौ तावदष्टकर्मणां जघन्यप्रदेश-
बन्धस्यापुप्रस्थाजघन्यप्रदेशबन्धस्य कालमोषतः प्रतिपादयति—

अट्टण्ह जहण्णियरो हस्सपएसस्स होअए समयो ।

आउस्स मुहुत्तं तो अलहुपएसस्स हस्सियरो ॥ २३० ॥

(प्रे०) 'अष्टपङ्क्त' इत्यादि, अष्टानामपि मूलप्रकृतीनां हस्तप्रदेशस्य=जघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्य इतरश्रोतुकृष्टः काल एकसमयो भवति, जघन्यप्रदेशबन्धयोग्यजघन्ययोगस्थानस्य जघन्यत उत्कृष्टतश्चैकसमयमेवावस्थितेः, यतः सप्तमूलप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी भवप्रथमसमये वर्तमानः आयुषश्च जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी वेद्यमानस्वायुस्त्रिभागस्य प्रथमसमये वर्तमानः निगदितः । अथोत्तरार्धेनाऽऽयुषोऽजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमुत्कृष्टञ्च कालमाह—“आउरस्” इत्यादि, आयुषः अलघुप्रदेशस्य=अजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्य इतरश्च उत्कृष्टः कालः “मुहूर्तान्तः”—अन्तर्मुहूर्तं भवति । मुहूर्तस्य अन्तः इति मुहूर्तान्तः, “वष्टयत्नाच्छेपे” (सिद्धहेम. ३।१।७६) इति सूत्रेण पठितत्पुरुषसमासः । मुहूर्तान्तः, अन्तर्मुहूर्तमित्येकाधौ, यतो मुहूर्तस्यान्तः=मध्ये इत्यत्र यदा “वष्टयत्नाच्छेपे” इत्यनेन सूत्रेण पठितत्पुरुषः क्रियते तदा “मुहूर्तान्तः” इति भवति, यदा तु “पारेमध्येऽमेऽन्तः पठया वा” (सिद्धहेम. ३।१।३०) इति सूत्रेण पूर्वपदार्थेऽन्यथीभावसमासः क्रियते तदा “अन्तर्मुहूर्तम्” इति भवति, इत्येवं समासमेदात् शब्दभेदः, शब्दार्थस्त्वेक एव ।

इयं भावनाऽत्र-यः कोऽपि जीव आयुर्जघन्यप्रदेशबन्धं विदधाति स आयुर्बन्धस्य प्रथमसमये एव विदधाति, अतो द्वितीयसमयादारभ्य चरमसमयं यावदजघन्यप्रदेशबन्धं विदधाति । आयुर्बन्धद्वितीयसमयादारभ्यान्तिमसमयं यावत् कदाऽपि जघन्यप्रदेशबन्धो न भवति । इत्येवं सर्वेऽपि जीवा आयुर्बन्धस्य द्वितीयसमयादारभ्यान्तिमसमयं यावत् सततमजघन्यमेव प्रदेशबन्धं कुर्वन्ति । आयुर्बन्धस्य द्वितीयसमयादारभ्यान्तिमसमयं यावत् सर्वेऽपि कालोऽन्तर्मुहूर्तप्रमाणो भवति । अत आयुर्जघन्यप्रदेशबन्धकालस्य जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्तप्रमाणात् षट्मासञ्चति ॥२३०॥ साम्प्रतमोक्षतः सप्तकर्मणामजघन्यप्रदेशबन्धस्य कालमाह—

समयूणखुड्गभवो हस्सो सेसाण होइ उकोसो

णेयो असंखलोगा उअ सेढीए असंखंसो ॥२३१॥

(प्रे०) 'समयूणखुड्गभवो हस्सो सेसाण होइ' इति, शेषाणाम्=आयुर्व्यतिरिक्तानां सप्तकर्मणामजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यः कालः समयन्यूनखुल्लकभवो भवति । अत्रेयं भावना-प्रकृतमवप्रथमसमये जघन्यप्रदेशबन्धं विधाय पुनर्जघन्यप्रदेशबन्धविधाने जघन्यतोऽपि खुल्लकभवस्यान्तरं भवति, तत्पूर्वं जघन्ययोगायोगात् । तथा-इयोर्जघन्यप्रदेशबन्धयोरन्तरालेऽजघन्यप्रदेशबन्धो भवति, तथा जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी क्षुद्रनिगोदः प्रथममवे प्रथमसमये जघन्यप्रदेशबन्धं विदधात्यतः प्रथमसमयं विना कृत्स्ने खुल्लकमवेऽजघन्यप्रदेशबन्धो भवति, द्वितीयमवे च प्रथम एव समये जघन्यप्रदेशबन्धं विदधाति । अतः सप्तकर्मणामजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यकालः एकसमयेन न्यूनः खुल्लकभवो भवति ।

‘उचकोसो णेयो भसंखलोणा’ इति, सप्तकर्मणामजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टः कालः ‘असं-
ख्यलोकाकाशप्रमाणो’ इति । इयमत्र-‘भावना-सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी’ ‘सूक्ष्मा-
ऽपर्याप्तिनिगोदो’ भवति, सूक्ष्मनिगोदमार्गणाया उत्कृष्टमन्तरमसंख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणं भवति,
अतः कश्चिद्विधः सकृजघन्यप्रदेशबन्धं विधायोत्कृष्टतोऽसंख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणकाले व्यतीते
पुनर्विदधाति, द्वयोर्जघन्यप्रदेशबन्धयोरन्तराले सर्वोऽपि प्रदेशबन्धो “न जघन्योऽजघन्यः” इति
कृत्वाऽजघन्यो भवति, अतोऽजघन्यप्रदेशबन्धस्य यथोक्तकालस्य नालुपपत्तिः ।

अत्र मतान्तरमाह-‘उअ’ इत्यादि, यद्वा सप्तकर्मणामजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टः कालः
कश्चिद्व्येया असंख्यतमे भागे यावन्तः प्रदेशास्तावत्प्रमाणो भवति । अयं कालः सूक्ष्मापर्याप्तिनिगोद-
माश्रित्य ज्ञोपपद्यते, अपि तु पृथग्याद्यन्यतमं सूक्ष्मापर्याप्तिजीवमाश्रित्योपपद्यते, तद्यथा-‘केषाञ्चिद-
मिप्रायेण सूक्ष्मापर्याप्तो भवप्रथमसमये जघन्यप्रदेशबन्धं विदधातीति पूर्वं स्वामित्वद्वारे बृताव-
श्ममिः प्रदर्शितम्, भवप्रथमसमयस्थानि योगस्थानानि सर्वाण्यपि श्रेण्यसंख्यातभागप्रमाणानि
सन्ति, अतः कश्चित् पृथग्याद्यन्यतमः सूक्ष्मापर्याप्तिः सकृजघन्यप्रदेशबन्धं विधाय श्रेण्यसंख्यातभाग-
प्रमाणकाले व्यतीतेऽख्यं पुनर्विदधातीति सूक्ष्मापर्याप्तमाश्रित्य यथोक्तकाल उपपद्यते ॥२३१॥

साम्प्रतमष्टकर्मणां जघन्याजघन्यप्रदेशबन्धकालं मार्गणासु निरूपयिषुरादौ तावत्सप्तप्रकृ-
तीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्य कालं गायानि केन निरूपयति—

सञ्चासु जहणियरो हस्सपएसस्स आउवज्जाणं ।

समयो एवहं पणमणवयणावेपसु मणणाणे ॥२३२॥

संयमसामहअसुहुमछेअगपरिहारदेसमीसेसुं ।

चउसमया जैटो वा विउवाहारगविभंगेसुं ॥२३३॥

(प्रे०) “सञ्चासु” इत्यादि, सर्वासु मार्गणासु आयुरन्तरा सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्य
जघन्य उत्कृष्टम कालः “एकसमयो” भवति, करणपर्याप्तप्रायेण जघन्ययोगस्थानातिरिक्तसर्वजघ-
न्ययोगस्थानानां जघन्यत उत्कृष्टतमैकसमयं यावदेवावस्थानात् । अथाप्रापवादमाह-“णवहं”
इत्यादि, किन्तु पञ्चमनःपञ्चवचनयोगेण, अवेदे मनःपर्यवहने, संयमौघसामायिकसूक्ष्मसम्पराय-
छेदोपस्थापनीयपरिहारमिश्रद्विदेशविरतिषु, मित्रे चेत्येकोनविंशतिमार्गणासु सप्तप्रकृतीनां जघन्य-
प्रदेशबन्धस्योत्कृष्टः कालः “चत्वारः समया” भवति । अत्रेयं ‘भावना-एतासु मार्गणासु जघन्य-
प्रदेशबन्धस्वामी षोडशयोगी भवति, मार्गणावतिसर्वजीवानां करणपर्याप्तत्वात् । करणपर्याप्तस्य
जघन्ययोगस्थानान्युत्कृष्टतमः समयात् यावदवतिष्ठन्ते इति यथोक्तकालः समुपपद्यते ।

अथ वैक्रिययोगादिमार्गणात्रिके समतान्तरं प्रकृतमेवाह-“वा विउवाहारगविभंगेसुं”
इति, वैक्रियहारककाययोगयोर्विमज्जने च सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालो विक्र-

न्येन “चत्वारः समयाः” भवति । वैक्याहारकालयोगयोर्भावनेवम्—जघन्यप्रदेशवन्धनप्रयोग्यजघन्ययोगस्योत्कृष्ट एकममयमवस्थितिर्भवतीति केचिदाहुः, केचिच्च चतुरः समयान् यावदवस्थानं भवतीति मन्यन्ते । तत्र यदि जघन्ययोगस्वैरूपमयं यावदवस्थितिः स्वीक्रियते तर्हि जघन्यप्रदेशवन्धनस्योत्कृष्टकाल एकममयो भवति, यदि तु चतुरः समयान् यावद् स्वीक्रियते तर्हि कत्वप्रः समया भवति । अथ विमङ्गज्ञाने भावनेवम्—पूर्वं कालद्वारे विमङ्गज्ञाने जघन्यप्रदेशवन्धस्वामी भवप्रथम-समयस्थो देवो नारको वा निरूपितः, मतान्तरेण च धोलणयोगी प्रदर्शितः । तत्र येषां मते मन्त्र-प्रथममयस्थो देवो नारको वा जघन्यप्रदेशवन्धस्वामी भवति तेषां मते जघन्यप्रदेशवन्धस्योत्कृष्टकालः एकसमयो भवति, येषां मते जघन्यप्रदेशवन्धस्वामी धोलणयोगी भवति तेषां मते जघन्यप्रदेशवन्धस्योत्कृष्टकालः चत्वारः समया भवति, धोलमाजघन्ययोगस्योत्कृष्टतथचतुरः समयान् यावदवस्थानान् ॥२३९॥२३३॥

सम्प्रति सप्तमूलप्रकृतीनामजघन्यप्रदेशवन्धस्य जघन्यकालं दिदर्शयिष्यासु मार्गणासु जघन्य-काल एकममयस्ता गाथात्रिकणाह—

समयो भवे जहण्णो अलहुपएसस्स आउवज्जाणं ।

तिणरपणमणवयेसुं कायतिउरलाहजोगकम्मोसुं ॥२३४॥ [गुतिः]

थीणपुमावेएसुं कसायणाणचउगम्मि विन्भंगे ।

मयममामइएसुं छेए परिहारदेसेसुं ॥२३५॥

तह मुहुमसंपराये ओहिमुडलमम्मस्सइउवममेसुं ।

वेअगमीनेसु तहा सामणणाहारगियरेसुं ॥२३६॥

(प्र०) ‘समयो’ इत्यादि, आयुर्वर्जाना सप्तकमेणामजघन्यप्रदेशवन्धस्य जघन्यकालः ‘एक-समयो’ भवति, काम् मार्गणास्त्रित्वाह—‘तिणर’ इत्यादि, मनुष्यावपरासप्तमनुष्यमालुपीलक्षणत्रिमनुष्येषु, पञ्चमनःपञ्चवचनेषु, काययोगांघे, औदारिकवैक्याहारककायरूपेषु औदारिकादित्रियोगेषु, कर्म-णकाये, स्त्रीनपुंसकवेदावेदेषु, कषायचतुष्के, ज्ञानचतुष्के, विमङ्गज्ञाने, सयमौषसामायिकछेदोपस्था-पनोपरिहारविशुद्धिदेशविरतिषु, तथा छद्मसम्पराये, अवधिदर्शने, शुक्लश्लेष्मायां, सम्यक्त्वौष-क्षायिकोपशमश्वायोपशमिकमिश्रेषु, तथा सास्त्रादनसम्यक्त्वे आहारकानां आहारकयोश्चेति षट्त्वारिंशति मार्गणासु ।

अत्रोपपत्तिश्चैवम्—त्रिमनुष्यमार्गणासु यदा उपशमश्रेणौ कृष्ण कर्मणां बन्धविच्छेदं कृत्वा उपशान्तमोहावस्थां प्राप्य पुनः प्रतिपत्य कृष्णां प्रकृतीनामेकसमयमजघन्यप्रदेशवन्धं कृत्वा पञ्चत्वमेति तदा कृष्णां कर्मणामजघन्यप्रदेशवन्धस्य जघन्यकाल एकसमयो भवति । मोक्षेती-

यस्य तु बन्धमनुष्ठापनकर्मणात्यैकमयमजघन्यप्रदेशबन्धं कृत्वा निबन्धं याति तदाऽजघन्यप्रदेश-
बन्धस्य जघन्यकाल एकसमयः प्राप्यते । क्षीनपुंत्कावैदाहारकर्मणां तत्रापि तथैव भावनीयम् ।

कषययोगौषमार्गणां भावनैवम्—काययोगे वतमानः कश्चिज्जीव उपशान्तमोहगुणस्थानात्
अतिवृत्त्यैकसमयमजघन्यप्रदेशबन्धं विद्यायाऽनन्तरसमये काययोगमार्गणां विहाय मनोयोगादि-
मार्गणां प्रविशति । एवं कश्चिज्जीवो दृश्यमगुणस्थानात् प्रतिपत्य नवमगुणस्थानप्रथमसमये मोहनी-
यस्याऽजघन्यप्रदेशबन्धं विद्यायाऽनन्तरसमये काययोगमार्गणां विहाय मनोयोगादिमार्गणां प्रवि-
शति । इत्येवं कषययोगौषे सप्तकर्मणामजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यकाल एकसमयः स्तूपपद्यते ।

मतिभुतावधिज्ञानावधिदर्शनशुक्ललेश्यासम्पत्कौषध्यापिकौषधमिकमप्यक्त्वेषु भावनैवम् कश्चि-
ज्जीव उपशमभोगौ षट्कर्मणा बन्धविच्छेदं विद्यायोगज्ञानमोहावस्थां प्राप्य पुनः प्रतिपत्य वर्णां कर्मणा-
मेकसमयमजघन्यप्रदेशबन्धं विद्याय पञ्चत्वं प्राप्य देवगतिप्रथमसमये जघन्यप्रदेशबन्धं विदधाति ।
एवं कश्चिज्जीवो दृश्यमगुणस्थानात् प्रतिपत्यानिष्ठसिवाद्गुणस्थाने एकमयं मोहनीयस्याजघन्यप्रदेश-
बन्धं विद्याय निबन्धं प्राप्य देवगतिप्रथमसमये जघन्यप्रदेशबन्धं विदधाति । इत्येव मतिज्ञानादिमार्ग-
णासु सप्तकर्मणामजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यकालस्यैकसमयिकत्वस्तूपपद्यते । मनःपर्यवज्ञानसं यमौष-
सामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिदेशे विरतिस्त्वसम्परायमिभ्रमार्गणासु जघन्यप्रदेशबन्ध-
स्वामिनः परावर्तमानयोगित्वादेकसमयं जघन्यं प्रदेशबन्धं विद्यायैकसमयमजघन्यं विदधाति, पुन-
रेकसमयं जघन्यं विदधातीति द्वयोर्जघन्यप्रदेशबन्धयोर्मध्ये एकसमयमजघन्यप्रदेशबन्धः प्राप्यते ।
मनःपर्यवज्ञानसंयमौषसामायिकछेदोपस्थापनीयस्त्वसम्परायमार्गणासु तृप्तमभोगिमाश्रित्यायेक-
समयो लभ्यते । पञ्चमनःपञ्चवचनौदारिकवैकियाहारकर्मणकाययोगविमङ्गमात्वादनाहारक-
मार्गणासु स्वस्वकायस्थितेर्जघन्यत एकसमयप्रमाणत्वाद्देवाजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यकाल एक-
समयो लभ्यते । कषयचतुष्के जघन्यकायस्थित्यादिना भावना कार्या ।

धायोपशममिकसम्पत्त्वे भावनैवम्—यदा ह्यविच्छित्सत्कर्मजीवस्य अवप्रथमसमये जघन्यप्रदेश-
बन्धः, अवद्वितीयसमयेऽजघन्यप्रदेशबन्धः, अवतृतीयसमये धायिकसम्पत्त्वप्राप्त्या मार्गणाविच्छेद-
स्तदा जघन्यत एकसमयः सत्तूपपद्यते ॥२३४॥२३५॥२३६॥

सम्प्रति सप्तकर्मणामजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यकालो यासु मार्गणास्वन्तर्हृत्वं ता आह—

पञ्जपणिंदियतसपुमदुमीसजोगपणलेसचक्खुसुं ।

भिन्नमुहुचं हस्सा सगकायठिई उरलमीसे ॥२३७॥

(प्र०) 'पञ्जपणिंदिय' इत्यादि, पर्याप्तपञ्चेन्द्रिये, पर्याप्तप्रसे, पुरुषदे, औदारिकमिभे
उत्तरार्धेन वक्ष्यमानत्वात् वैकिमिभाहारकमिभलक्षणद्विमिभयोगोः, विना शुक्ल पञ्चलेश्यासु,
चतुर्दशे केत्येकप्रदमार्गणासु सप्तकर्मणामजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यकालः 'अन्तर्हृत्वं' भवति ।

अत्रेयं भावना-पर्याप्तपञ्चेन्द्रियपर्याप्तत्रसकायपुरुषवेदचक्षुर्दर्शनेषु मार्गणायाः प्रथमसमये जघन्यप्रदेशबन्धः, द्वितीयसमयादारभ्य मार्गणाजघन्यकालं यावदजघन्यप्रदेशबन्धः, मार्गणाया जघन्यकालोऽन्तर्मुहूर्तमिति प्रस्तुते यथोक्तकालः समुपपद्यते । अथवा यदोपशमश्रेणी नवमगुणस्थानान्ते मोहनीयस्य दशमगुणस्थानान्ते च षण्णां कर्मणां बन्धविच्छेदं कृत्वा, उपशान्तमोहावस्थां प्राप्य, अद्वाक्ष्येण प्रतिपत्य, दशमगुणस्थाने षण्णां कर्मणां नवमगुणस्थाने च मोहनीयस्याजघन्यप्रदेशबन्धं प्रारभते, पुनः शीघ्रातिशीघ्रमुपशमश्रेणिं प्राप्य, मोहनीयस्य नवमगुणस्थानान्ते षण्णां कर्मणां दशमगुणस्थानान्ते च बन्धविच्छेदं विदधाति, तदा यथोक्तकालो घटामश्नति । वैक्रियमिभाहारकमिभ्रपञ्चलस्यासु मार्गणाप्रथमसमये जघन्यप्रदेशबन्धः, ततो मार्गणाकालं यावदजघन्यप्रदेशबन्धः, एतासां मार्गणानां जघन्यकालोऽप्यन्तर्मुहूर्तप्रमाण इति यथोक्तकालो घटां याति । औदारिकमिश्रकाययोगे सप्तप्रकृतीनामजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यकालो जघन्या स्वकायस्थितिः= औदारिकमिश्रकाययोगमार्गणाकायस्थितिर्भवेत् । तस्या जघन्या कायस्थितिश्च त्रिसमयन्यूनशुक्लकभवप्रमाणा बोध्या ।

ननु यथाऽग्रे शेषासु मार्गणासु समयन्युना जघन्यकायस्थितिरिष्यते, अत्रापि तथालुक्त्वा किमेवं सम्पूर्णा स्वजघन्यकायस्थितिरभिहिता ? इति चेदुच्यते, अत्र जघन्यकायस्थितिक्रमोवाः त्रिसमयान् यावत् विग्रहगतौ वर्तमाना भवन्ति । औदारिकमिश्रे विग्रहगत्यागतानां जीवानां जघन्ययोगासम्भवः । अतोऽत्र मार्गणाप्रथमसमये जघन्ययोगासम्भवः । ततश्च मार्गणाप्रथमसमयत एवाजघन्यप्रदेशबन्धो भवतीत्यत्रैकसमयन्यूनता न प्राप्यते । न च श्रुजुगत्यागतानां जीवानां मार्गणाप्रथमसमये जघन्ययोगासम्भवात् तानाभित्यैकसमयन्यूनता प्राप्यत इति बाध्यम्, श्रुजुगत्याऽऽगतानां जीवानामौदारिकमिश्रकाययोगस्य जघन्यकायस्थितिः सम्पूर्णशुक्लकभवप्रमाणैव । ततः तेषां भवप्रथमसमये जघन्ययोगासम्भवेऽपि अजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यकाल एकसमयन्यूनः शुक्लकभवः प्राप्यते न तु त्रिसमयन्यूनः । इत्येवमृजुगत्याऽऽगतान् जीवानाभित्य तु विग्रहगत्याऽऽगतजीवापेक्षया द्वौ समयावधिकौ भवतः । अत एवात्र श्रुजुगत्याऽऽगतान् जीवानुपेक्ष्य विग्रहगत्याऽऽगता जीवा उपात्ताः । तेषाञ्च भवप्रथमसमये जघन्ययोगासम्भवात् त्रिसमयन्यूनशुक्लकभवप्रमाणां मार्गणाकायस्थितिं यावदजघन्यप्रदेशबन्धो भवति । ततोऽजघन्यप्रदेशबन्धकालो जघन्यतोऽपि तावानेव प्राप्यते ॥२३७॥

अथैकार्यया शेषासु मार्गणासु सप्तप्रकृतीनामजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यकालमभिदधाति—

ओघव्व अणाणदुगे अयताचक्खुभविअभविमिच्छेसुं ।

सेसासु समयहीणा ससलहुकायट्ठिं जेयो ॥२३८॥

(ब्र०) 'ओषध्व' इति, सप्तप्रकृतीनामजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यकाल ओषध्व-पूर्वं सामान्येन यथाभिहितस्तथा ज्ञेयः । कासु मार्गणासु ? इत्याह—'अण्णाण्डुगे' इत्यादि, मतिश्रुतलक्षणाज्ञान-
द्विके अर्धवसे, अचक्षुर्दर्शने, भव्याभ्ययोः, मिथ्यात्वे चेति सप्तमार्गणासु । ओषतः सप्तप्रकृती-
नामजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यकालः समयन्यूनशुक्लकभवोऽभिहित इति ध्येयम् । तदुपपत्तिरपि
सामान्यवक्तव्यतावद् विधेया । 'सेसासु' इत्यादि, शेषासु पञ्चाधिकशतमार्गणासु सप्तप्रकृतीना-
मजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यकालः समयन्यूना स्वस्वजघन्यकायस्थितिर्ज्ञेयः । अत्र स्वपदेन मार्गणा
ज्ञेया ।

शेषमार्गणाशेषाः—निखिलनरकतिर्यग्नाकिमेदाः, अपर्याप्तमनुष्यः, पर्याप्तपञ्चेन्द्रियं विना-
ऽष्टादशेन्द्रियमेदाः, पर्याप्तप्रसं विनैकचत्वारिंशत्कायमेदाः, संज्ञी, असंज्ञी च । अत्रेयं भावना-
एतासु मार्गणासु सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी भवप्रथमसमयस्थो भवति, अतो मार्गणाकाय-
स्थितेः प्रथममवे प्रथमसमये जघन्यप्रदेशबन्धं विधाय द्वितीयसमयादारभ्य मार्गणाजघन्यकालं
यावदजघन्यप्रदेशबन्धं विदधातीति यथोक्तः काल उपपद्यते ।

अथात्र शेषासु मार्गणासु जघन्यकायस्थितिर्वक्तव्या, इति प्रसङ्गात्सर्वासु मार्गणाख्यते ।
तथा चात्र मूलप्रकृतिस्थितिबन्धे द्वितीयाधिकारे कालद्वारे प्रविष्टा जघन्यकायस्थिति-
प्रतिपादिका गाथाः—

कायठिई जायव्वा जहणणा इस्सहस्सवासाणि । गिरयपदमगिरयाणं देवभवणवंतराणं च ॥ १७४ ॥
दुइमाइगणिरयाणं सा पदमाइगिरयाणं जा जेट्ठा । सुद्धभवो तिरियाणिदितिरियमणुसत्तइपवज्जाणं ॥ १७५ ॥
पज्जत्तभेअवज्जिअसेसिंदियकायभेअसण्णीणं । अमणस्स तिसमयूणो आहारिउरालमीसाण ॥ १७६ ॥
भिअमुहुत्तं उ सयलपज्जजोणिणीणं कायस्स । मीसदुजोगपुमाणं कपायतिगणाणजुगालाणं ॥ १७७ ॥
अण्णाणदुगस्स तहा वेसायतच्चक्खुसव्वलेसाणं । सम्मत्तल्लइअवेअगउअसममीसाणं मिच्छस्स ॥ १७८ ॥
पल्लिगस्स अट्टमागो जोइसिअस्स पल्लिजोअमं पेया । सोहम्मसुरस्स भवे ईसाणस्सऽअमहिअपल्लं ॥ १७९ ॥
दोणिणं इवेज्जा जलही सणकुमारस्स दोणिणं अम्महिआ । माईदस्स इवेज्जा सत्त भवे अम्महदेवस्स ॥ १८० ॥
लंतकदेवाईणं सा अम्मसुराइगाणं जा जेट्ठा । सव्वत्यावक्खणं भवियाभवियाणं गत्थि लहू ॥ १८१ ॥
पणमणवयजोगाणं भोराहाहारविउवक्कमाणं । यीणपुमावेमाणं लोहविभंगोहिज्जुगालाणं ॥ १८२ ॥
मण्णाणसंयमाणं समइअअपरिहारसुद्धमाणं । सासणऽणाहाराणं समयोत्थि लहणकायठिई ॥ १८३ ॥

मतान्तरेणाह—

अण्णे कोहाईणं समयो मण्णाणभोहिज्जुगालाणं । संयमपरिहाराणं भिअमुहुत्तं पज्जुअ उअमत्थं ॥ १८४ ॥

सम्प्रति सप्तप्रकृतीनामजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालं निरूपयितुमुपक्रमते—

तिरिये एगिंदियतस्सुहमेसुं कायजोगणपुमेसुं ।

दुअणाणायतअणयणभवियेयरमिच्छअमणेसुं ॥ २३९ ॥

कालो अजहणस्स पणस्स गुरु असंखिया लोगा ।

अहवा असंखियमो भागो सेटीअ बोद्धव्वो ॥ २४० ॥

(प्रे०) 'तिरिचे' इत्यादि, तिर्यगोघे, एकेन्द्रियौघे, तस्य=एकेन्द्रियस्य सूक्ष्मे, एकेन्द्रिय-सूक्ष्मौघे इत्यर्थः, काययोगौघे, नपुंसके, अज्ञानद्विकासंयमाऽचक्षुर्दर्शनमव्यामव्यमिध्यात्वासंज्ञिषु चेति त्रयोदशमार्गणां सप्तप्रकृतीनामजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालः असंख्यलोकाशप्रदेशप्रमाणः, यद्वा सूचिश्रेण्यसंख्यातभागप्रदेशप्रमाणः बोद्धव्यः । अत्रोपपत्तिस्तु यथा सामान्यवत्त्व्यतायां कृता तथैव कर्तव्या ॥२३९॥२४०॥ साम्प्रतं यासु मार्गणास्वजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालः श्रेण्य-संख्यातभागस्तासु शेषमार्गणासु च प्रतिपादयति ।

पणकायणिगोएसुं पणसुहमेसु य भवे असंखंसो ।

सेढीए सेसासुं सगसगकायट्टिई जेट्टा ॥२४१॥

(प्रे०) 'पणकाय' इत्यादि, पृथ्व्यप्तेजोवायुवनस्पतिकायस्वरूपपञ्चकायौघेषु, निगो-दौघे, पृथ्व्यप्तेजोवायुसाधारणवनस्पतिकायरूपेषु पञ्चसु सूक्ष्मौघेषु च सप्तप्रकृतीनामजघन्यप्रदेश-बन्धस्योत्कृष्टकालः "सूचिश्रेण्यसंख्यातभागप्रदेशप्रमाणो" भवेत् । तथाहि-द्वयोर्जघन्यप्रदेशबन्ध-स्योरन्तरालः कालोऽजघन्यप्रदेशबन्धकालो भवति । तथैतासु मार्गणासु सत्कृजघन्यप्रदेशबन्धं विधायोत्कृष्टतः सूचिश्रेण्यसंख्यातभागप्रमाणकाले व्यतीते पुनर्जघन्यप्रदेशबन्धं विदधाति, पुनर्जघन्य-योगस्य तावत्कालेन प्राप्यमाणत्वाद् । अतो द्वयोर्जघन्यप्रदेशबन्धयोरुत्कृष्टोऽन्तरालः कालः सूचि-श्रेण्यसंख्यातभागप्रमाणः । अतोऽजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालोऽपि तावत्प्रमाणो भवति ।

'सेसासु' इत्यादि, शेषासु षट्षत्वारिंशदधिकशतमार्गणासु अजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालः "उत्कृष्टा स्वस्वकायस्थितिः" ज्ञातव्याः । अत्रैवं 'माघना-शेषमार्गणाप्रविष्टानां केषाञ्चिज्जीवानां तथास्वाभाव्याद् मार्गणास्थितिं यावद् अजघन्ययोगायोगोऽपि सम्भवति । शेषासु मार्गणासु नास्ति नियमो यत्तत्र प्रविष्टानां जीवानां जघन्ययोगः प्राप्नोत्येव । यतो भवप्रथमसमये जघन्यप्रदेशबन्धो भवति, भवप्रथमसमयभावीनि जघन्ययोगस्थानानि श्रेण्यसंख्यातभागप्रमाणानि सन्ति । अतो यासु मार्गणासु स्वकायस्थितिः श्रेण्यसंख्यातभागतो न्यूना तासु केषाञ्चिद् जीवानां मार्गणाकाय-स्थितिं यावज्जघन्ययोगस्थानं न प्राप्यते । अस्ति च एतासां शेषमार्गणानां स्वकायस्थितिः श्रेण्य-संख्यभागतो न्यूना । अतः शेषासु मार्गणासु येषां जीवानां मार्गणोत्कृष्टकायस्थितिं यावज्जघन्य-योगप्राप्त्या जघन्यप्रदेशबन्धभावादजघन्य एव प्रदेशबन्धो भवति तानाश्रित्य यथोक्तकालो घटा-मटादयते ।

शेषमार्गणाश्रेमाः—कृत्स्ननरकमर्त्यमित्यमेदाः, तिर्यगोघमन्तरा तिर्यग्मेदाः, एकेन्द्रियौघ-सूक्ष्मैकेन्द्रियाभ्यां विना विश्वेन्द्रियमेदाः, बादरपृथिव्यप्तेजोवायुनिगोदमेदाः, पर्याप्तबादरपृथ्व्यप्-तेजोवायुनिगोदाः, पर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यप्तेजोवायुनिगोदमेदाः, अपर्याप्तबादरपृथ्व्यप्तेजोवायुनिगोदाः, अपर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यप्तेजोवायुनिगोदमेदाः, प्रत्येकक्षरीरवनस्पतिकायौघपर्याप्तापर्याप्तप्रत्येकवनस्पति-

कामाः, त्रसौचपर्याप्तापर्याप्तासकायाः, काययोगपामान्यं विना सकृद्रोगभेदाः, स्त्रीपुरुषावेदाः कषाय-
प्रतुष्णम्, मतिश्रुतावधिमनःपर्यवविमङ्गज्ञानानि, अज्ञंयममन्तरा सकलपंचमभेदाः, चक्षुरवधिदर्शन-
वेदौ, लेखापट्टम्, मिश्रगामृते समस्तसम्भक्त्यभेदाः, संज्ञी, आहारकानाहारकभेदा च ।
सार्वाणोत्कृष्टकायस्थितिश्च पूर्वं "जघनाणां यत" इत्यत्र इत्तौ निगदिता ॥२४१॥

साम्प्रतमायुषो जघन्यप्रदेशबन्धस्य कालं प्रतिपादयति—

सव्वासु जहणियरो हस्सपएसस्स आउगस्स खणो ।

णवरि गुरु जहि घोलणयोगी तहि अत्थि चउममया ॥२४२॥

"सव्वासु" इत्यादि, सर्वासु मार्गास्वायुषो जघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यः इतरश्चोत्कृष्टः
कालः क्षणः=एकसमयो भवति । भावना सुगमा । अथोत्तरार्धेनापवदति—“णवरि” इत्यादि, केवलं
यत्र=यासु मार्गासु जघन्यप्रदेशबन्धको घोलणयोगी=परावर्तमानयोगी स्यात् तत्र=तासु मार्गासु
जघन्यप्रदेशबन्धस्य गुरुः—उत्कृष्टः कालः चतुःसमयप्रमाणोऽस्ति । यतो घोलणयोगी हि करण-
पर्याप्तिं भवति । करणापर्याप्तानां जघन्ययोगस्थानान्युत्कृष्टतद्वत्तुःसमयान् यावदवतिष्ठन्ते ।

यासु मार्गासु आयुर्जघन्यप्रदेशबन्धको घोलणयोगी ता मार्गणा नामत इमाः—कृत्स्नर-
कामर्त्याः, सर्वपर्याप्ताः, सर्वे मीलित्वा पर्याप्ता विंशतिः, तद्यथा-पञ्चेन्द्रियतिर्यग्मनुष्यसूक्ष्मबादरैके-
न्द्रियद्वित्रिचतुःपञ्चैन्द्रियसूक्ष्मपृथिव्यपृथ्वेजोवायुनिगोदबादरपृथिव्यपृथ्वेजोवायुनिगोदप्रत्येकत्रनस्पति-
त्रसकायपर्याप्ताः, तिर्यग्मनुष्ययोनीमत्स्यौ, पञ्चमनःपञ्चवचनौदारिकैकैकिकाययोगाः, स्त्रीपुरुषवेदौ,
मतिश्रुतावधिमनःपर्यवविमङ्गज्ञानानि, संयमौषसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिदेशविरति-
संयमाः, चक्षुरवधिदर्शनं, प्रशस्तलेखात्रिकं, सम्यक्त्वौषधापिकक्षापोषात्मिकसास्त्रादनानि चेति
त्रिनवतिः ॥२४२॥ अयायुषोऽजघन्यप्रदेशबन्धस्य कालं गाथाद्विकेन प्रतिपाद्य प्रकृतद्वारं पारयति—

जासुं घोलणजोगी हस्सपएसस्स बंधगो तासुं ।

काये आहारदुगे कोहाइकसायचउगे य ॥२४३॥

आउस्स लहू समयो अलहुपएसस्स होइ सेसासुं ।

णेयो भिन्नमुहूत्तं सव्वासु गुरु मुहूत्तं तो ॥२४४॥

(प्रे०) 'जासुं' इत्यादि, यासु मार्गासु जघन्यप्रदेशानां बन्धको घोलणयोगी भवेत्
तासु मार्गासु तथा कायोगीषे, आहारकाहारकमिश्रयोः क्रोधादिकायचतुष्के चायुषोऽजघन्य-
प्रदेशबन्धस्य जघन्यकाल एकसमयो भवति । यासु मार्गासु जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी घोलणयोगी
तासु भावनैवध-विबोधितप्रथमसमये जघन्यप्रदेशबन्धः, द्वितीयसमयेऽजघन्यप्रदेशबन्धः, तृतीय-
समये पुनर्जघन्यप्रदेशबन्ध इति जघन्यकाल एकसमयो भवति । काययोगीषादिसप्तमार्गासु

भावनेवम्-मार्गणाचरमसमये आयुर्वन्धसुरक्रमतेऽजघन्यप्रदेशबन्धं च विदधातीति जघन्यकाल-एक-समयो भवति । यासु मार्गणासु जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी घोलणयोगी तास्त्रिनवतिमार्गणा अनन्तर-गाथावृत्तौ प्रदर्शिता इत्यत्र नोन्निरूप्यन्ते ।

‘स्वेसासु’ इत्यादि, शेषासु त्रिषष्टिमार्गणासु आयुषोऽजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यकालो भिन्नमुहूर्त्तम्=अन्तमुहूर्त्तं ज्ञेयः । अत्रेयं भावना-आयुर्वन्धस्य प्रथमसमये जघन्यप्रदेशबन्धो भवति, द्वितीयसमयादारभ्यायुर्वन्धकालं यावदजघन्यप्रदेशबन्धो भवति । अतः समयन्यूनायुर्वन्ध-कालं आयुर्वन्धस्याजघन्यप्रदेशबन्धस्य कालो भवति । आयुर्वन्धकालो जघन्यतोऽप्यन्तमुहूर्त्तप्रमाणो भवति । अतः शेषमार्गणास्वायुरजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यकालोऽन्तमुहूर्त्तप्रमाण एव भवति ।

शेषमार्गणा इमाः-तिर्यगोद्यतिर्यक्पञ्चेन्द्रियौघाऽपर्याप्ततिर्यक्पञ्चेन्द्रियाः, मनुष्यौघाऽपर्या-प्तमनुष्यौ, पर्याप्तिर्विना त्रयोदशेन्द्रियमेदाः, द्वादशपर्याप्तिर्विना त्रिशत्कायमेदाः, औदारिकमिश्र-काययोगः, नपुंसकवेदः, मतिश्रुताज्ञाने, असंयमः, अचक्षुर्दर्शनम्, अशुभलेश्यात्रिकं, मव्यामव्यौ, मिथ्यात्वम्, असंज्ञी, संज्ञी आहारकञ्चेति । अथान्तिमचरणेनोत्कृष्टकालमाह-‘सव्वासु’ इत्यादि, सर्वासु मार्गणासु आयुषोऽजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालो मुहुर्ह्रान्तः=अन्तमुहूर्त्तं भवति, उत्कृष्टतो-ऽपि आयुषोऽन्तमुहूर्त्तं यावदेव बध्यमानत्वाद् ॥ २४३ ॥ २४४ ॥

॥ इति श्रीप्रेमप्रभाटीकासमलंकृते बन्धविधाने मूलप्रकृतिप्रदेशबन्धे पञ्चमं कालद्वारं समाप्तम् ॥

* अष्टकर्मणामुत्कृष्टानुत्कृष्टप्रदेशबन्धक-

शोधकः—सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य जघन्यः काल एकसमयः, उत्कृष्टो द्विसमयः, अनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य जघन्य एकसमयः, उत्कृष्टो मोहनीयस्यासंख्यपुद्गलपरावर्ताः, षट्कर्मणाभनादिध्रुवः, भनाद्यध्रुवः, साद्यध्रुवश्चेति त्रिविधः, तत्र साद्यध्रुवः देशोन्नायपुद्गलपरावर्तप्रमाणः ।

उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य		बन्धकालस्य प्रमाणम्.		गति०	इन्द्रिय०	काय०	योग०	वेद०	कषाय०
		आयुर्वर्जसप्तमकुटीनाम्	उत्कृष्टः	एकसमयः			श्री.मि / वै मि शा.मि. कर्म		
अनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य	आयुः	उत्कृष्टः	जघन्यः	द्वी समयी (भोषवत्)	सर्व.	सर्व.	सर्व.	शेष.	सर्व.
			जघन्यः	एकसमयः (भोषवद्)	सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.
			उत्कृष्टः	एकसमयः			शा. मि.		
			जघन्यः	द्वी समयी (भोषवत्)	सर्व.	सर्व.	सर्व.	शेष.	सर्व.
	आयुर्वर्जसप्तमकुटीनाम्	उत्कृष्टः	जघन्यः	एकसमयः (भोषवत्)	सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.
			जघन्यः	मोहनीयस्य असंख्यपुद्गलपरावर्ताः षण्णा देशोन्नायपुद्गलपरावर्तः *					
			जघन्यः	असंख्यलोकाकाश-प्रवेशतुल्यः		एके. शो.	पृच्छ्यादि-पञ्चनिगोदीय०		
			जघन्यः	अप्यसंख्याततम-भागप्रदेशानुल्यः		सू. एके.	पृच्छ्यादि-पञ्चसूक्ष्म०		
			जघन्यः	असंख्यपुद्गलपरावर्ताः					
			जघन्यः	स्वस्वकायस्थितिनुल्यः	सर्व.	शेष०	शेष.	सर्व.	सर्व.
	आयुः	जघन्यः	जघन्यः	अन्तर्गुह्यं			त्रिमिश्र.	सर्व.	सर्व.
			जघन्यः	एकसमयः (भोषवत्)	सर्व.	सर्व.	सर्व.	उत्तशेष.	सर्व.
आयुर्वर्जसप्तमकुटीनाम्	उत्कृष्टः	जघन्यः	जघन्यः	एकसमयः अन्तर्गुह्यं	सर्व.	सर्व.	सर्व.	शेष.	
			जघन्यः	भोषवत्	सर्व.	सर्व.	सर्व.	शेष.	

* षण्णामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य कालः भनाद्यनन्तः भनादिशान्तः सादिशान्तश्चेति त्रिविधो भवति । तत्र सादिशान्तमङ्ग-स्थोत्कृष्टो देशोन्नायपुद्गलपरावर्तः ।

जीवविषयककालप्रदर्शकयन्त्रम् *

आयुषः—उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य द्विविधोऽपि कालः सप्तकर्मवत्, अनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य अथवा एकसमयः, उत्कृष्टो-
ऽन्तर्मुहूर्तप्रमाणः (गाथा० २२०-२२२) ।

ज्ञान०	संयम०	दर्शन०	लेखा०	भव्य०	सम्यक्त्व०	संज्ञि०	आहा०	मार्गणासंख्या०	गाथा०
							अना.	५	२२५
सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	आहा.	१६५	२२४
सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	१७०	२२४
								१	२२३
सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	आ.	१६२	२२३
सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	आ.	१६३	२२३
		अचक्षु०		भव्य.				२	२२७
								७	२२८
								६	२२८
म.घ./ म.घ.	असंयमः			अम.	मिथ्या.			५	२२९
सर्व.	शेष०	शेष०	सर्व.			सर्व.	सर्व.	१५०	२२९
								३	२२९
सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	१६०	२२६
सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	आ.	१६३	२२३

● अत्रानाद्यन्तो भङ्गो न वक्तव्यः ।

પ્રદેશવન્ધકાલપદ્ધત્યન્યમ્ #

દોષસત્કર્મણાં જથમ્: કાલ: સમયન્યૂનસુલ્ભકમવ:, ઉત્કૃષ્ટોડમચ્ચલોકા અથવા શ્રેયસચ્ચાત્રમાય:
(ગાથા- ૨૩૧) ।

સંયમ૦	દર્શન૦	લેદ્યા૦	અન્ય૦	સમ્ય૦	સંજ્ઞિ૦	આહ્વા૦	માર્ગણાસંખ્યા	ગાથા૦
અસંયમ વિના ષદ્				મિથ૦			૧૬	૨૩૨ ૨૩૩
અસંયમ૦	સર્વ૦	સર્વ૦	સર્વ૦	સોષ૦ ૬	સર્વ૦	સર્વ૦	૧૫૧	૨૩૨
સર્વ૦	સર્વ૦	સર્વ૦	સર્વ૦	સર્વ૦	સર્વ૦	સર્વ૦	૧૭૦	૨૩૨
અસંયમ વિના સર્વ૦	અવ૦	શુક્લ૦		મિથ્યાત્વં વિના સર્વ૦		સર્વ૦	૪૬	૨૩૪ ૨૩૫ ૨૩૬
							૧	૨૩૭
	અસુ૦	સોષ૦ ૫					૧૧	૨૩૭
અસંયમ૦	અવ૦		સર્વ૦	મિથ્યા૦			૭	૨૩૮
					સર્વ૦		૧૦૫	૨૩૮
અસંયમ૦	અવ૦		સર્વ૦	મિથ્યા૦	અસ૦		૧૩	૨૩૯ ૨૪૦
							૧૧	૨૪૧
સોષ૦ ૬	સોષ૦ ૨	સર્વ૦		સોષ૦ ૬	સ૦	સર્વ૦	૧૪૬	૨૪૧
અસંયમ વિના સર્વ.	અ૦ અવ૦	શુભ૦		મિ૦ વિના સર્વ૦ ૪			૧૩	૨૪૨
અસંયમ૦	અવ૦	અશુભ૦	સર્વ૦	મિથ્યા૦	સર્વ૦	આહ્વા૦	૭૦	૨૪૨
સર્વ૦	સર્વ૦	સર્વ૦	સર્વ૦	સર્વ૦	સર્વ૦	સર્વ૦	૧૧૩	૨૪૨
અસંયમ વિના સર્વ.	અ૦ અવ૦	શુભ૦		મિથ્યા૦ વિના સર્વ૦ ૪			૧૦૦	૨૪૩ ૨૪૪
અસંયમ૦	અવ૦	અશુભ૦	સર્વ૦	મિથ્યા૦	સર્વ૦	આહ્વા૦	૬૩	૨૪૪
સર્વ૦	સર્વ૦	સર્વ૦	સર્વ૦	સર્વ૦	સર્વ૦	આહ્વા૦	૧૧૩	૨૪૪

॥ षष्ठमन्तरद्वारम् ॥

तदेवं गतं कालद्वारम् । साम्प्रतं कमायातं षष्ठमन्तरद्वारं निरूपयितुमुपक्रमते—

अट्टण्ह लहुं समयो जेट्टपएसस्स अंतरं छण्हं ।

गुरुमूणाद्धपरट्टो मोहाऊणं असंखपरिअट्टा ॥२४५॥ (गीतिः)

(प्रे०) अत्रैदमवगन्तव्यम्-अन्तरप्ररूपणा नाम जीवः सकृद् विवक्षितोत्कृष्टादिप्रदेशबन्धं विधाय, पुनस्तमेव बन्धं जघन्यत उत्कृष्टतश्च कियत्कालेन विदधातीति प्रतिपादनम् । अत्रान्तरं त्रिधा लभ्यते, तद्यथा-कचिदबन्धप्रयुक्तं, कचिद्विपरीतबन्धप्रयुक्तं, कचिच्चान्धविपरीतबन्धो-भयप्रयुक्तम् । अत्राशेषान्तरनिरूपणमनया दिशा वक्ष्यते ।

अथ गाथाार्थः प्रारभ्यते-‘अट्टण्ह’ इत्यादि, अष्टानामपि मूलप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरमेकसमयो भवति । तद्यथा-जीवः सकृदुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विधाय पुनर्जघन्यतः समयान्तरेण विदधाति, तत्कारणस्योत्कृष्टयोगस्य पुनर्जघन्यतः समयान्तरेण प्राप्यमाणत्वात् । ‘छण्हं’ इत्यादि, मोहनीयायुषी विना ण्णां मूलप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं “देशोनाद्धपुद्गलपरावर्तो” भवति । तद्यथा-ण्णां मूलप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्ध उपशमभ्रणौ क्षपकभ्रणौ वा वर्तमानस्य भवति । स चावश्यं सम्यक्त्वं प्राप्तः । सम्यक्त्वं प्राप्तस्य जीवस्योत्कृष्टतोऽपि देशोना-र्धपुद्गलपरावर्तप्रमाणकाले व्यतीते दुःखदौर्मत्यजन्मादिक्लिष्टसंसाराद् निर्दुःखदौर्मत्यजन्मादिमुक्ति-र्भवत्येव । मुक्तिश्च कृत्स्नकर्मक्षयाविनाभाविनी । ततः सञ्जाते कृत्स्नकर्मक्षये “मूलं नास्ति कुतः शाखा” ? इत्यन्तरस्याप्यभावः, ततश्चाधिकान्तरस्यालाम एव । अत्र भावना त्वेवम्-कश्चिदुपशमकः सूक्ष्मसम्प्राये प्रथमसमय उत्कृष्टप्रदेशबन्धं विधाय द्वितीयसमयादारभ्य देशोनार्धपुद्गलपरावर्तं यावदनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति । ततः क्षपकभ्रणिमवाप्य सूक्ष्मसम्प्राये चरमसमय उत्कृष्टप्रदेश-बन्धं विदधाति । इत्येवं ण्णां कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरमनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकालाद् द्विसमयान्यूनान्तर्द्वैर्द्विक्रियाधिकं देशोनार्धपुद्गलपरावर्तप्रमाणं भवति ।

‘मोहाऊणं’ इत्यादि, मोहनीयायुषोरुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तर-“मसंख्यपुद्गलपरा-वर्तोः” भवति । अत्रोपपत्तिश्चैवम्-मोहनीयायुषोरुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टयोगी संज्ञी द्वौ समयौ यावद् विदधाति । तदनन्तरं स्वकायस्थितिं यावदनुत्कृष्टं प्रदेशबन्धं विदधाति । स्वकायस्थिति-समाप्तौ चासंज्ञी भवति । तत्रापि असंज्ञिकायस्थितिं यावदनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति । असंज्ञि-कायस्थितिश्च उत्कृष्टतोऽसंख्येयपुद्गलपरावर्तप्रमाणा, ततोऽसंज्ञिकायस्थितिसमाप्तौ संज्ञी भूत्वो-त्कृष्टयोगं प्राप्योत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति । इत्येवं मोहनीयायुषोरुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरम-संख्यपुद्गलपरावर्तप्रमाणं भवति । ॥२४५॥ साम्प्रतमष्टप्रकृतीनामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य जघन्यो-त्कृष्टमन्तरे प्रतिपादयति—

अट्टण्ह लहुं समयो अगुरुपएसस्स आउगस्स गुरुं ।

साहियतेत्तीसुदही सेसाण भवे मुहुत्तंतो ॥२४६॥

(प्र०) “अट्टण्ह” इत्यादि, अत्रान्तरमित्यनुवर्तते, एवमप्येऽपि अन्तरपदाप्रयोगे ज्ञेयम् । अष्टानामपि मूलप्रकृतीनामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य जघन्यान्तरमेकसमयो भवति, उत्कृष्टप्रदेशबन्ध-कालस्य जघन्यत एकसमयत्वाद् । तथाहि-अनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन् कश्चिज्जीव उत्कृष्टयोगं प्राप्य जघन्यत एकसमयमुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विशाय द्वितीयादिसमयेषु अनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विद-धातीत्यनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरमेकसमयप्रमाणं समागच्छति । ‘आउगस्स’ इत्यादि, “मध्यमणिन्यायेन” अगुरुप्रदेशस्येति पदमत्रापि युज्यते । आयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्ट-मन्तरं “साधिकत्रयस्त्रिंशदुदधयः=३६कोटिब्रिभागाधिकत्रयस्त्रिंशत्सामगरोपमाणि भवति । तद्यथा-सम्पूर्णपूर्वकोटयायुष्कः कश्चित्संयमी स्वायुस्त्रिभागे त्रयस्त्रिंशत्सामगरोपमप्रमाणवैमानिकायुषार्ज-यति । ततो वैमानिकायुषो उपान्त्यान्तर्मुहूर्त्तं मनुष्यायुर्वध्नातीत्यायुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्ट-मन्तरमन्तर्मुहूर्त्तन्यूनपूर्वकोटिब्रिभागाधिकत्रयस्त्रिंशत्सामगरोपमाणि भवति । नरकायुष्कापेक्षया-ऽपि यथासंभवं भावना विधेया । ‘सेसाण भवे मुहुत्तंतो’ इति, शेषाणां सप्तप्रकृतीनाम-नुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं मुहुत्तान्तः-अन्तर्मुहूर्त्तं भवेत् । अत्र भावना त्वेवम्-तत्रादौ मोहनीयमाश्रित्य भाष्यते । कश्चिज्जीव उपशमभ्रेणावनिवृत्तिबादरसम्पराये चरमद्विसमयौ मोहस्यो-त्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति । सूक्ष्मसम्परायोपशान्तमोहयोश्चाबन्धः । ततः प्रतिपत्त्यानिवृत्तिबादर-सम्परायमागत्याद्यद्विसमयावुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति । इति मोहस्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्ट-मन्तरं चतुःसमयाधिकान्तर्मुहूर्त्तत्रिकप्रमाणं भवति । अन्तर्मुहूर्त्तेऽनेकमेदमवभावादन्तर्मुहूर्त्तत्रिक-मप्यन्तर्मुहूर्त्तमेवोच्यते । एवं यथासंभवं सर्वत्र भावनीयम् । अथ षट्कर्मण्याश्रित्य भाष्यते-कश्चिदुपशमभ्रेणौ सूक्ष्मसम्परायस्य चरमसमयद्विचरमसमयावुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति । उप-शान्तमोहे चाबन्धः । ततः प्रतिपत्य सूक्ष्मसम्परायमागत्याद्यद्विसमयावुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधा-तीति षट्कर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं चतुःसमयाधिकोपशान्तमोहकालप्रमाणमन्तर्मुहूर्त्तं भवति ॥२४६॥

सम्प्रति सप्तप्रकृतीरधिकृत्य मार्गणास्तुत्कृष्टानुत्कृष्टप्रदेशबन्धान्तरं निरूपयितुमना आदौ तावद् यासु मार्गणास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धान्तरासम्भवः ता आह—

आउगवज्जाण भवे जेट्ठपएसस्स अंतरं णेव ।

मिस्सतिजोगेसुं तह कम्मणजोगे अणाहारे ॥२४७॥

(प्र०) “आउगवज्जाण” इत्यादि, आयुरन्तरा सप्तप्रकृतीनास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्यान्तरं नैव भवेत् । कासु मार्गणासु ? इत्याह “मिस्सतिजोगेसु” इत्यादि, मिथा ये त्रयो योगाः तेषु,

औदारिकमिभ्रवैक्रियमिश्राहारकमिभ्रेषु इत्यर्थः, तथा कर्मणःकालयोगेऽनाहारकमार्गणायाञ्च । तथाहि—अत्र तावन्नाबन्धप्रयुक्तमन्तरम्, उपशमभ्रेणैवभावाद् । नापि तद्विपरीतबन्धप्रयुक्तं, मार्गणा-
चरमसमय एवोत्कृष्टबन्धभावाद् । इत्यत्रोभययाप्यन्तरं न प्राप्यते ॥२४७॥

एतर्हि शेषास्तु मार्गणास्तत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य जघन्योत्कृष्टान्तरे वक्तुं प्रक्रमते—

सेसास्तु लहुं समयो जेट्पएसस्त आउवज्जाणं ।

ओघव्व जाणियव्वं उक्कोसमचक्खुभवियेसुं ॥२४८॥

(प्रे०) “सेसास्तु” इत्यादि, अनन्तरवृत्तोकव्यतिरिक्तास्तु सर्वास्तु मार्गणानु आयुर्वर्जानाम्
=आयुरन्तरा सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरमेकप्रमयो ज्ञातव्यम् । अनुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धकालस्य जघन्यत एकसमयप्रमाणत्वात् प्रथमसमये उत्कृष्टं प्रदेशबन्धं विवाप्य द्वितीयसमयेऽ-
नुत्कृष्टं विदधाति, तृतीये पुनरुत्कृष्टं विदधातीत्युत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरमेकसमयप्रमाणं
भवति । ‘उक्कोस’ इत्यादि, अचक्षुर्दर्शनमव्यमार्गणयोः सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य उत्कृष्ट-
मन्तर-‘मोघव्व’ ज्ञातव्यम् । तद्यथा-मोहनीयमन्तरा षण्णां प्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्ट-
मन्तरं देशोनार्धपुद्गलपरावर्तो भवति, मोहनीयस्य तु असंख्यपुद्गलपरावर्ताः भवति । तदुपप-
त्तिस्तु सामान्यवक्तव्यतायां दर्शितरीत्या स्वयमेव परिभाषनीया ॥२४८॥

सम्प्रति सप्तकर्माणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टान्तरं क पूर्वकोटिपृथक्त्वं क च देशोनद्वा-
विंशतिसागरोपमाणि भवति तत्प्रतिपादयति—

तिपणिदितिरिणरेसुं कोडिपुहुत्तं हवेज्ज पुव्वाणं ।

देवम्मि सागराणं बावीसा होह देसूणा ॥२४९॥

(प्रे०) “तिपणिदि” इत्यादि, तिर्यक्पञ्चेन्द्रियपर्याप्ततिर्यक्पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिमती-
रूपेषु त्रिषु तिर्यक्पञ्चेन्द्रियेषु, मनुष्यौषधपर्याप्तमनुष्यमानुषीरूपेषु त्रिषु मनुष्यभेदेषु सप्तप्रकृतीना-
मुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं पूर्वाणां कोटिपृथक्त्वं भवति । तद्यथा-यदा पूर्वकोट्यायुष्को जीव
उत्कृष्टं योगं प्राप्योत्कृष्टप्रदेशबन्धं करोति, ततोऽव्यवहितं संख्यातमवेष्वनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विधायो-
त्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति, तदोत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं पूर्वकोटिपृथक्त्वं भवति ।

ननु एतास्तु मार्गणास्तत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं पूर्वकोटिपृथक्त्वाधिकत्रिपण्योपम-
प्रमाणां स्योत्कृष्टकायस्थितिमनुक्त्वा किमेवं पूर्वकोटिपृथक्त्वमात्रमभिहितम् ? इति चेदुच्यते,
एतास्तु मार्गणानु पूर्वकोटिपृथक्त्वाधिकत्रिपण्योपमप्रमाणोत्कृष्टकायस्थितिपृथगलिकापेक्षयास्ति ।
परं युगलिकानामुत्कृष्टयोगः तथास्वामाव्याद् न भवति । तथा चाभिहितं कर्मप्रकृतौ-‘अमणायु-
चररोजिज्जभोगभूमिगवत्तइयत्तणुगे कम्मसो अंसंखगुणिणो सेसेसु व जोग उक्कोसो’ । एवैव गाथाऽस्मा-

भिरत्र पूर्वं स्थानद्वारे कर्मप्रकृत्युद्भूतयोगस्थानप्ररूपणायां व्याख्याता । अतस्त्रिपञ्चोपमप्रमाणयुग-
लिककालस्थितिं विहाय पूर्वकोटिपृथक्त्वमात्रमभिहितम् ।

‘देवचिम्म’ इत्यादि, -देवौषमार्गणायां सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टान्तरं देशन्यूनदा-
विंशतिसागरोपमाणि भवति । तच्चैत्यम्-कश्चिदच्युतदेवः पर्याप्तको भूत्वा शीघ्रमुत्कृष्टयोगवशादुत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धं विधाय स्वभवचरमसमय उत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति । इत्येवमत्र प्रोक्तोत्कृष्टमन्तरं प्राप्यते ।

ननु देवानामुत्कृष्टायुस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि भवतीत्यत्र सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृ-
ष्टान्तरं भवदुक्तीत्या देशन्यूनत्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि भवतीति चेद्, न, देवानामुक्तप्रमाणमुत्कृ-
ष्टायुरनुत्तरदेवानां भवति, तथापि “अमणाणुत्तरगेविज” इत्यनन्तरोक्तकर्मप्रकृतिगाथानुसारेणानु-
त्तरदेवानामुत्कृष्टयोगो न भवति, अपि त्वच्युतदेवानां भवति, तेषां चोत्कृष्टायुर्द्वाविंशतिसागरोप-
माणि, अतोऽप्राच्युतदेवानाश्रित्य सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टान्तरं देशन्यूनद्वाविंशतिसागरो-
पमाण्येवोपपद्यते । ॥२४९॥

इदानीं शुक्ललेश्यायां सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टान्तरं निरूपयति—

सुइलाए मोहस्स उ बावीसा सागरोवमाऽम्भहिया ।

भिन्नमुहुत्तं हवए छण्हं मोहाउवजाणं ॥२५०॥

(प्रे०) ‘सुइलाए’ इत्यादि, शुक्ललेश्यायां मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं
साधिकद्वाविंशतिसागरोपमाणि । तथा-यो जीवो मनुष्यभवे स्वायुरन्तिमान्तर्मुहूर्त्ताद्यसमये शुक्ल-
लेश्यायां मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्यात्, ततो मनुष्यायुःसमाप्तौ अच्युतदेवलोके उत्पद्यते,
तत्र स्वायुरुपान्त्यसमयं यावदुत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्यात्, अन्त्यसमये चोत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्यात्, तमा-
श्रित्येत्येवं मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरमन्तर्मुहूर्त्ताधिकद्वाविंशतिसागरोपमाणि प्राप्यते ।

न च कश्चिज्जीवो मनुष्यभवे स्वायुरन्तिमान्तर्मुहूर्त्ताद्यसमये मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धं
विधाय त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमायुष्कालानुत्तरदेवेऽप्युत्पद्येत, तत्र च स्वायुरन्तिमसमये उत्कृष्टप्रदेशबन्धं
कुर्यादिति शुक्ललेश्यायां मोहनीयस्योत्कृष्टमन्तरमन्तर्मुहूर्त्ताधिकत्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि प्राप्नु-
यादिति वाच्यम्, आप्रथमप्रेवेयकमनुत्तरं यावदुत्कृष्टयोगासम्भवाद् । तथा चोक्तं कर्मप्रकृतौ
श्रीमच्छ्रीवशर्मसूरिपदैः “अमणाणुत्तरगेविजसोगभूमिगयतइयत्तणुगेसु कमसो असंखगुणिभो
सेसेसु य जोग उक्कोलो” । तथास्वभावात्तैरुत्कृष्टयोगो नैव प्राप्यते इति तानाश्रित्योक्तप्रमाण-
मुत्कृष्टमन्तरं न भवति । न चानुत्तरदेवलोकाच्युत्वा मनुष्यभवे उत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्यादिति
प्रोक्तप्रमाणमुत्कृष्टमन्तरं प्राप्नुयादित्यपि वक्तव्यम्, तत्र तावत्पृच्छामः—स मनुष्यभवे उत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धमपर्याप्तावस्थायां कुर्यादित् पर्याप्तावस्थायाम् ? आद्यपक्षे तत्कृष्टयोगाभावः, द्वितीयपक्षे
तु लेश्यानां परावर्तमानत्वेन शुक्ललेश्याया एवाभावात्तस्यामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्यान्तरस्यासम्भवः ।

अबोचरार्थे विप्रियते-मोहायुर्वर्जानां वण्णां कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं “मिह-
सृष्टिर्हृत्”=अन्तर्मुहूर्त्तं भवति । अबोपपत्तिस्तु “सेसेसु जोगेसु” इत्यत्र वृत्तौ उपशमावेदमार्गणयो-
रुपशमभेगिमाश्रित्य यथा वक्ष्यते तथैव कर्तव्या ॥२५०॥ अथात्र मतान्तरं विवक्षुराह—

तिपर्णिदितिरिसुरेसुं सत्तण्ह तहा तिमणुससुक्कासुं ।

मोहस्स बिंति अण्णे ससगुरुकायट्ठिई ऊणा ॥ २५१॥

(म्रे०) “तिपर्णिदिय” इत्यादि, पञ्चेन्द्रियतिर्यक्पर्याप्तपञ्चेन्द्रियतिर्यक्वितरिशीलक्षणेषु
त्रिपञ्चेन्द्रियतिर्यग्मार्गणासु देवौघे च सप्तकर्मणां, तथा मनुष्यौघपर्याप्तमनुष्यमानुषीरूपत्रिमनुष्य-
मार्गणासु, शुक्ललेश्यायां च मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं देशन्यूना स्वस्वकायस्थिति-
र्भवतीत्यन्ये आहुः । तदुपपत्तिश्चैवम्-तेषां मते हि युगलिकानामप्युत्कृष्टयोगः सम्भवति अतः
त्रिपञ्चेन्द्रियतिर्यग्मार्गणासु प्रथमभवे उत्कृष्टयोगं प्राप्य सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति ।
ततोऽन्तिमभवस्यान्तिमसमये पुनरुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति । इत्येवं प्रथमभवे यावत्कालंमुत्कृष्ट-
योगं न प्राप्नोति तावता कालेन समयद्वयेन च न्यूना स्वोत्कृष्टकायस्थितिः सप्तकर्मणामुत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं भवति । एवमेव त्रिमनुष्यमार्गणासु मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धस्यो-
त्कृष्टान्तरमपि बोध्यम् ।

तथा तेषां मतेऽनुत्तरदेवानामप्युत्कृष्टयोगः सम्भवति, अतोऽनुत्तरदेवमाश्रित्य देवौघमार्ग-
णायां भावनैवम्-कश्चिद् देवः पर्याप्तो भूत्वा सकृदुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विधाय पुनः स्वायुरन्तिमसमये
विदधातीति यावत्कालमुत्कृष्टयोगो न प्राप्तस्तावता कालेन न्यूना स्वोत्कृष्टकायस्थितिः प्रकृतान्तरं
भवति । अथ शुक्ललेश्यायां भावनैवम्-यदा मनुष्यमवेऽन्तिमान्तर्मुहूर्त्तं शुक्ललेश्यां प्राप्योत्कृष्टप्रदेश-
बन्धं विदधाति, ततः पञ्चत्वं प्राप्यानुत्तरदेवेषूपपद्यते, तत्र स्वायुरन्तिमसमये पुनरुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धं विदधाति । मार्गणा तु आगामिभवेऽपि अन्तर्मुहूर्त्तं यावदवतिष्ठते । अतोऽन्तर्मुहूर्त्तन्यूना
स्वोत्कृष्टकायस्थितिर्बोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं भवति ।

ननु त्रिपञ्चेन्द्रियतिर्यग्मार्गणासु यथा सप्तानामपि कर्मणामन्तरं मतान्तरेण निर्दिष्टं तथा
त्रिमनुष्यमार्गणास्वपि मतान्तरेण सप्तानामपि कर्मणामन्तरं कथं न निर्दिष्टं ? मतान्तरेण मनुष्य-
युगलिकानामप्युत्कृष्टयोगसम्भवादिति चेदुच्यते, नोत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य योग एव कारणं, किन्त्वल्प-
तरप्रकृतिबन्धस्यापि तत्कारणरूपे समावेशो भवति । अत एव वण्णां कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामी
क्षस्मसम्परये वर्तमान उत्कृष्टयोगी भवति । युगलिकानां तु भ्रेणेरभावः । अतो युगलिकमवात्पूर्व
यो जीव उपशमभेगिमारोहति तदपेक्षयोत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं समागच्छति । युगलिकमवात्
पूर्वः कालश्चोत्कृष्टतः पूर्वकोटिप्रथमस्वप्नमात्र एव । इत्थं त्रिमनुष्यमार्गणासु वण्णां कर्मणां युग-
लिकापेक्षयाप्यन्तरभेदाभावाच्चात्र मतान्तरेण निर्दिष्टम् ॥२५१॥

इदानीं सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशवन्धस्योत्कृष्टमन्तरं क “असंख्यलोकाः” क च श्रेष्ठ-
संख्यातमात्र इति प्रतिपादयन्नाह—

णेयं असंख्यलोका एर्गिदिणिगोअपंचकायेसुं ।

सेढीअ असंख्यमो भागो सुहुमोघभेएसुं ॥२५२॥

(प्रे०) “णेयं” इत्यादि, एकेन्द्रियनिगोदयोः पृथ्व्यपूतेजोवायुबनस्पतिरूपश्चकायेषु च
सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशवन्धस्योत्कृष्टान्तरम् “असंख्यलोकाः”=असंख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाण-
समयाः भवति । एतासु मार्गणासु उत्कृष्टतो यावत्कालमनुत्कृष्टप्रदेशवन्धो भवति, तावत्कालमुत्कृष्ट-
प्रदेशवन्धस्योत्कृष्टतोऽन्तरं भवति । एतासु मार्गणासु उत्कृष्टतोऽनुत्कृष्टप्रदेशवन्धकालोऽसंख्यलोका-
काशप्रदेशप्रमाणसमया भवति । अत उत्कृष्टप्रदेशवन्धस्योत्कृष्टान्तरमपि तावत्समया भवति । ‘सेढीअ’
इत्यादि, एकेन्द्रियपृथिव्यपूतेजोवायुनिगोदरूपेषु षट्सु सूक्ष्मौघभेदेषु सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशवन्ध-
स्योत्कृष्टमन्तरं “श्रेष्ठसंख्यतमो भागः=श्रेष्ठश्रेष्ठसंख्यतमे भागे यावन्त आकाशप्रदेशास्ताव-
त्प्रमाणसमया भवति । अत्र भावना त्वेवम्—एतासु मार्गणासु उत्कृष्टतो यावत्कालमनुत्कृष्टप्रदेशवन्धो
भवति, तावत्कालमुत्कृष्टप्रदेशवन्धस्योत्कृष्टतोऽन्तरं भवति । एतासु मार्गणासु उत्कृष्टतोऽनुत्कृष्टप्रदेश-
वन्धकालः श्रेष्ठसंख्यतामाणाकाशप्रदेशप्रमाणसमयाः । अत उत्कृष्टप्रदेशवन्धस्योत्कृष्टान्तरमपि
तावत्समया भवति ॥२५२॥

साम्प्रतं यासु मार्गणासु सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशवन्धस्योत्कृष्टमन्तरमन्तर्हृतं ता आह—

सेसेसुं जोगेसुं अवगयवेए कसायचउगे य ।

सुहुमुवसममीसेसुं भिन्नमुहुत्तं मुणेयव्वं ॥२५३॥

(प्रे०) “सेसेसु” इत्यादि, शेषेसु=उक्तव्यतिरिक्तेषु चतुर्दशसु पञ्चमनःपञ्चवचनकायौ-
घौदारिकवैक्रियाहारककाययोगेषु, त्रिमिश्रयोगेषु कर्मणकाययोगे चान्तरामावस्य प्रतिपादनात्,
अपगतवेदे, कषायचतुष्के, चकारः समुच्चयार्थः भिन्नकमश्च, सूक्ष्मसम्परायोपशममिश्रेषु चेति द्वाविं-
शतिमार्गणासु सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशवन्धस्योत्कृष्टमन्तरं “भिन्नमुहुत्तं” अन्तर्मुहुत्तं ज्ञातव्यम् ।

अत्रोपपत्तिश्रेष्ठम्—पञ्चमनःपञ्चवचनकायौघौदारिककायेषु सूक्ष्मसम्परायस्य प्रथमसमये उत्कृ-
ष्टयोगेन षण्णां कर्मणासु उत्कृष्टप्रदेशवन्धं विधायानुत्कृष्टयोगेनानुत्कृष्टप्रदेशवन्धं तत्प्रायोग्यान्तर्हृतं
यावद् विदधाति । ततः पुनः सूक्ष्मसम्पराय एवोत्कृष्टयोगं प्राप्योत्कृष्टप्रदेशवन्धं विदधाति । इत्येव-
मेतासु मार्गणासु षण्णां कर्मणासु उत्कृष्टप्रदेशवन्धस्योत्कृष्टमन्तरमन्तर्हृतं प्राप्यते । तदन्तर्हृतं
च सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानकालतो न्यूनमिति तु प्रदर्शितमावचना सुस्पष्टं प्रतिमाति । लोमसूक्ष्म-
सम्परायमार्गणयोः सूक्ष्मसम्परायस्य प्रथमसमये उत्कृष्टयोगेन षण्णां कर्मणासु उत्कृष्टप्रदेशवन्धं विद-
धाति । द्वितीयसमादाहारम्यान्यसमयं यावदनुत्कृष्टयोगवशादनुत्कृष्टप्रदेशवन्धं विदधाति । अन्तिम-

समये च पुनस्तुक्छट्योगं प्राप्योत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति । इत्येवमत्रापि षण्णास्तुक्छट्यमन्तरमन्त-
र्हृत्पूर्वम् । परं तदन्तर्हृत् स्रस्मसम्परायकालतो द्विसमयन्यूनम्, प्रथमान्तिमसमयाप्रवेशाद् ।
उपश्रमापगतवेदमार्गणयोरुपशमश्रेणिमारोहन् जीवः स्रस्मसम्परायस्य प्रथमसमये षण्णां कर्मणास्तुक्छट्य-
प्रदेशबन्धं विदधाति । ततो द्वितीयसमयादारभ्यान्तिमसमयं यावदनुत्कृष्टप्रदेशबन्धः, उपशान्त-
मोहे च बन्धमावः । ततः प्रतिपत्य स्रस्मसम्परायमामत्य तच्चरमसमये उत्कृष्टप्रदेशबन्धं विद-
धाति । इत्येवमत्र षण्णां कर्मणास्तुक्छट्यमन्तरमन्तर्हृत् प्राप्यते । तदन्तर्हृत् च स्रस्मसम्पराय-
कालतः सङ्ख्यातगुणमिति दर्शितरीत्या स्पष्टमाभाति ।

अत्र पर्यन्तं भावितासु स्रस्मसम्परायवर्जासु गाधोक्तपञ्चदशमार्गणासु मोहस्य तथा वैक्रिया-
हारकविकषायमिश्रेषु सप्तानामपि कर्मणास्तुक्छट्यप्रदेशबन्धं मार्गणाप्रथमचरमसमयोर्विदधाति । इत्यु-
त्कृष्टमन्तरमन्तर्हृत् प्राप्यते । किन्तु तदन्तर्हृत् मार्गणाकालतो द्विसमयन्यूनमित्यालक्षित-
व्यम्, मार्गणाप्रथमचरमसमयाप्रवेशाद् । तदेवमवोकासु द्वाविंशतिमार्गमाणासु सप्तकर्मणास्तुक्छट्य-
न्तरमन्तर्हृत्प्रमाणमेवेत्युपपादितम् ।

अत्रात्र सम्भाव्यमानासङ्ख्यापरिहारी प्रदर्श्यते । ननु काययोगमार्गणायामनुत्कृष्टप्रदेशबन्ध-
स्योत्कृष्टकालोऽसङ्ख्यपुद्गलपरावर्तप्रमाणः, अतो मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्त-
रमसङ्ख्यपुद्गलपरावर्ताः कथं नोक्तम् ? इति चेदुच्यते, काययोगमार्गणायामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धः संज्ञिन
एव भवति, तस्य च योगस्य परावर्तमानत्वात् काययोग उत्कृष्टतोऽप्यन्तर्हृत् यावदेवावतिष्ठते ।
अतः तत्र मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टान्तरमपि तावदेव भवति । अन्तर्हृत्पूर्वात्परतो
मार्गणाया विनाशेनान्तराभावाद् । एतदन्तरमपि ये जीवा द्विस्तुक्छट्यप्रदेशबन्धं विदधाति ताना-
श्रित्य बोध्यम् ।

न च देवमवे काययोगे वर्तमानः कश्चिर्जीवो भवचरमसमय उत्कृष्टं प्रदेशबन्धं विधायै-
केन्द्रिये उत्पद्यते । तत्र चासङ्ख्यपुद्गलपरावर्तप्रमाणैकैन्द्रियकायस्थितिं यावदनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं
विदध्यात् । ततश्च संज्ञी भूत्वोत्कृष्टयोगं प्राप्योत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्यादिति तमाश्रित्य काययोगमार्ग-
णायां मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरमसङ्ख्यपुद्गलपरावर्ताः प्राप्यत इत्यपि बाच्यम्,
संज्ञिन आगमनानन्तरस्तुक्छट्यप्रदेशबन्धप्रायोग्यावस्थायाः प्राप्तेः पूर्वं काययोगमार्गणैव नष्टा
भवति । ततो द्विस्तुक्छट्यप्रदेशबन्धस्यासम्भवादुक्तान्तरं न प्राप्यते । पर्याप्तमवनानन्तरं संज्ञिनोऽने-
कशो मनोयोगादीनां परावृत्तिर्भवति तदोत्कृष्टयोगः प्राप्यते । उत्कृष्टयोगप्राप्तेः पूर्वं तु मार्गणैव
नष्टा भवति । औदारिककाययोगस्य मार्गणाकालो यद्यपि देशेनद्वाविंशतिसहस्रवर्षप्रमाणोऽस्ति, परं
स त्वेकैन्द्रियापेक्षयाऽस्ति, एकैन्द्रियस्य चोत्कृष्टयोगप्राप्तेर्नोत्कृष्टप्रदेशबन्धः । किन्तु संज्ञिन एवो-
त्कृष्टप्रदेशबन्धो भवति । तस्य चौदारिककाययोग उत्कृष्टतोऽन्तर्हृत्पूर्वमात्रप्रमाण एव । अतोऽत्रा-
प्यन्तर्हृत्पूर्वाधिकमन्तरं न प्राप्यते ॥२५३॥

साम्प्रतमेकार्यया सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं निरूपयति—

दुअणाणायतअभवियमिच्छत्तेसुं असंखपरिअट्ठा ।

सेसासुं देसूणा सगसगकायट्ठिं जेट्ठा ॥२५४॥

(प्रे०) 'दुअणाणायत' इत्यादि, मतिश्रुतलक्षणाज्ञानद्विकासंयमामन्यमिध्यात्वेषु इति पञ्च-
मार्गणासु सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरमसङ्ख्यपुद्गलपरावर्तप्रमाणं भवति । एतासु
मार्गणासु द्वयोरुत्कृष्टप्रदेशबन्धयोरन्तराले उत्कृष्टतो यावाननुत्कृष्टप्रदेशबन्धकालः तावत्प्रमाणमुत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं भवति । द्वयोरुत्कृष्टप्रदेशबन्धयोरन्तराले उत्कृष्टप्रदेशबन्धकालोऽसङ्ख्य-
पुद्गलपरावर्ता भवतीति तु अत्र प्रकरणे सामान्यवक्तव्यतायाम् "अट्ठण्ह लहुं समयो" इत्यत्र-
वृत्तौ तथा कालद्वारे सामान्यवक्तव्यतायां "सत्तण्ह लहुं समयो" इत्यत्र वृत्तौ चिन्तितम्—अत
एतासु मार्गणासु सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरमपि "असङ्ख्यपुद्गलपरावर्ताः"
भवति । "सेसासु" इत्यादि, शेषासु पञ्चदशशतमार्गणासु सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्यो-
त्कृष्टमन्तरं देशन्यूना सौवी सौवी उत्कृष्टा कायस्थितिर्भवति ।

अत्रेयं भावना—मतिश्रुतावधिमनःपर्यवविभङ्गज्ञानसंयमौषसामायिकछेदोपस्थापनीयपरि-
हारविशुद्धिदेशविरत्यवधिदर्शनक्षयोपशमिकादिमार्गणासु मार्गणायाः प्रथमे चरमे च समय उत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धो भवति । अतो द्विसमयन्यूना मार्गणोत्कृष्टकायस्थितिरुत्कृष्टमन्तरं भवति । शेषनरकदेवादि-
मार्गणासु मार्गणाप्राप्तेरन्तर्मुहूर्तकालस्य पञ्चादुत्कृष्टयोगः प्राप्यते । अतो मार्गणाप्राप्तेरन्तर्मुहूर्ता-
नन्तरमुत्कृष्टप्रदेशबन्धं कृत्वा पुनर्मार्गणाचरमसमये विदधाति । अतोऽन्तर्मुहूर्तन्यूनामार्गणोत्कृष्ट-
कायस्थितिरुत्कृष्टमन्तरं भवति । अत्रोत्कृष्टान्तरनिरूपणस्य प्रस्तुतत्वादुत्कृष्टा कायस्थितिरुपात्ता ।

शेषमार्गणाश्रेभाः—निखिलनरकाः, देवौघं विना समदेवाः, तिर्यगोषापार्याप्तपञ्चेन्द्रियतिर्य-
ग्भेदौ, अपर्याप्तमनुष्यः, एकेन्द्रियौघक्ष्मैकेन्द्रियाभ्यां विना सप्तदशेन्द्रियभेदाः, बादरपृथिव्य-
पृतेजोवायुनिगोदाः, पर्याप्तबादरपृथिव्यपृतेजोवायुनिगोदप्रत्येकवनस्पतिकायत्रासाः, पर्याप्तक्ष्मपृथि-
व्यपृतेजोवायुनिगोदाः, अपर्याप्तबादरक्ष्मपृथिव्यपृतेजोवायुनिगोदप्रत्येकवनस्पतिकायत्रासाः, प्रत्येक-
वनस्पतित्रसकायौघभेदौ चेत्येकत्रिंशत्कायभेदाः, स्त्रीपुरुषनपुंसकवेदाः, मतिश्रुतावधिमनःपर्यव-
विभङ्गज्ञानानि, सूक्ष्मसम्परायासंयमौ विना पञ्च संयमभेदाः, क्षुरवधिदर्शने, शुक्लेश्याभन्तरा पञ्च-
लेश्याः, सम्यक्त्वौघक्षायिकक्षायोपशमिकसास्वादनसम्यक्त्वानि, संज्ञी असंज्ञी, आहारकश्च ॥२५४॥

सम्प्रति सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्यान्तरं निरूपयितुमुपक्रमते—

सत्तण्हं णो अंतरमगुरुपणसस्स मिस्सजोगेसुं ।

कम्माणाहारेसुं सेसासु भवे लहुं समयो ॥२५५॥

(प्रे०) “सत्तण्ह” इत्यादि, आयुरन्तरा सप्तप्रकृतीनामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्यान्तरं न भवेत् । कासु मार्गणासु ? इत्याह—“मिस्सजोगेसु” इत्यादि, औदारिकमिश्रवैक्रियमिआहारकमिश्रलक्षण-त्रिमिश्रयोगेषु । अत्र मार्गणाचरमसमय एवोत्कृष्टप्रदेशबन्धो भवति, तदनन्तरं च मार्गणाया विनाशाद-नुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्यान्तरं न प्राप्यते । “सेसासु” इत्यादि, शेषासु पञ्चषष्टिशतमार्गणासु जघन्य-मन्तरमेकसमयो भवेत् । तद्योत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रयुक्तं ज्ञातव्यम् । उत्कृष्टप्रदेशबन्धश्च जघन्यत एक-समयं भवति । अतो यद्योक्तमन्तरमुपपद्यते ॥२५५॥

साम्प्रतं वृत्तयुग्मेन सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं यासु मार्गणास्वन्तर्मुहूर्तं ता निरूपयति—

सत्तण्हं कम्माणं भिन्नमुहुत्तं हवेज उक्कोसं ।

तिणरेसुं दुपणिंदियतसेसु कायम्मि गयवेए ॥२५६॥

चउणाणसंयमेसुं णयणेयरओहिसुक्कभवियेसुं ।

सम्मत्तउवसमेसुं खइए सण्णिम्मि आहारे ॥२५७॥

(प्रे०) ‘सत्तण्ह’ इत्यादि, सप्तानां कर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं भिन्नमुहूर्तम् अन्तर्मुहूर्तं ज्ञेयम् । कासु मार्गणासु ? इत्याह—‘तिणरेसुं’ इत्यादि, मनुष्यौषधपर्याप्तमनुष्यमानुषी-रूपत्रिमनुष्येषु, पञ्चेन्द्रियौषधपर्याप्तपञ्चेन्द्रियलक्षणद्विपञ्चेन्द्रिययोः त्रसौषधपर्याप्तत्रसरूपद्वित्रसयोः, काययोगौषधे, अपगतवेदे, [द्वितीयवृत्तवृत्तिः] श्रुतिश्रुतावधिमनःपर्यवलक्षणज्ञानचतुष्के, संयमौषधे, चक्षुरचक्षुरवधिदर्शनेषु, शुक्लेश्यामव्यसम्पक्त्वौषधेषु, क्षायिके, संज्ञिनि आहारके चेति चतुर्विंशतिमार्गणासु । अत्रेयं भावना—तत्रादौ काययोगे भावना क्रियते । कश्चिज्जीव उपशमश्रेणीं सूक्ष्मसम्परायचरमसमये काययोगं प्राप्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति, उपशान्तमोहे चाबन्धः, तत औदारिककाययोगचरमसमये निघनं प्राप्य देवेष्टुत्यद्यमानः पुनरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधातीति तस्य श्रेष्ठ्यन्तर्गतकाययोगकालत एकसमयन्यूनमन्तर्मुहूर्तमन्तरं भवति । मोहनीयकर्मणो भावना-प्येषम्, नवरं सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानके नवमगुणस्थानकमुपशान्तमोहगुणस्थानके च सूक्ष्मसंपराय-गुणस्थानकं वक्तव्यम् ।

अथ शेषासु मार्गणासु भावना क्रियते, तत्राप्यादौ मोहनीयमाश्रित्य भावयते—अनुत्कृष्टप्रदेश-बन्धं कुर्वन् जीव उपशमश्रेणवनिवृत्तिचादरसम्पराये चरमद्विसमयौ मोहस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति । सूक्ष्मसम्परायोपशान्तमोहयोश्चाबन्धः । प्रतिपत्त्यानिवृत्तिचादरसम्परायमाप्त्याद्यद्वि-समयौ उत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति इति शेषासु मार्गणासु मोहस्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्यान्तरं चतुः-समयाधिकान्तर्मुहूर्तत्रिकप्रमाणं भवति ।

न च भवान् प्राक् तु त्रिनरादिमार्गणसु सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरमन्त-
र्मुहूर्त्तमभिहितवान्, अत्र भावनायां तु चतुःसमयाधिकान्तर्मुहूर्त्तत्रिकप्रमाणं साधितवान्, अतो
“अदतो व्यापानः” इति मनसि निधेयम्, यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमसंख्यभेदभिन्नम्, अत्रोत्कृष्टमन्तर-
प्रमाणत्वेनास्मदभिमतान्तर्मुहूर्त्तपेक्षया प्राक् प्रदर्शितं गुणस्थानस्यान्तर्मुहूर्त्तं न्यूनम् । तदन्तर्मुहूर्त्त-
त्रिकं चतुःसमयाश्च मीलित्वाऽत्रास्मदभिमतमन्तर्मुहूर्त्तं भवति । अत्र चतुःसमयाधिकगुणस्थानान्त-
र्मुहूर्त्तत्रिकप्रमाणमन्तर्मुहूर्त्तमपेक्षितमिति भावः ।

अथ षट्कर्मण्याश्रित्य भाव्यते-अनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन् जीव उपशमश्रेणौ स्रष्टुमसम्पराये
चरमद्विसमयौ उत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति । उपशान्तमोहे चाबन्धः । ततः प्रतिपत्य स्रष्टुमसम्प-
रायमागत्याद्यद्विसमयौ उत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति । इति शेषासु मार्गणसु षट्कर्मणामनुत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं चतुःसमयाधिकोपशान्तमोहकालप्रमाणमन्तर्मुहूर्त्तं भवति ॥२५६॥२५७॥

सम्प्रति लोभे शेषासु मार्गणसु च सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं निरूपयन्नाह—

लोहे अंतमुहुत्तं मोहस्स हवेज्ज छण्ह दो समया ।

सेसासु मग्गणासु सत्तण्ह वि होइ दो समया ॥२५८॥

(प्र०) “छोहे” इत्यादि, लोभमार्गणायां मोहस्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरमन्तर्मुहूर्त्तं
भवति । तथा—उत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन् कश्चिज्जीवोऽनिवृत्तिबादरसम्परायस्य चरमद्विचरमसमयौ
उत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति । स्रष्टुमसम्पराये चाबन्धः । स्रष्टुमसम्परायस्य चरमसमये पञ्चत्वं
प्राप्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधातीति पञ्चोक्तमन्तरमुपपद्यते । “छण्ह” इत्यादि, लोभे षण्णां कर्म-
णामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं तु द्वौ समयौ भवति । तत्रोत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रयुक्तं समाग-
च्छति । उत्कृष्टप्रदेशबन्धश्चोत्कृष्टतो द्वौ समयौ यावदेव भवति । “सेसासु” इत्यादि, शेषासु
निगदितव्यतिरिक्तसु चत्वारिंशदधिशक्तमार्गणसु सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं द्वौ
समयौ भवति । तथाहि-शेषासु मार्गणास्वनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्यान्तरमुत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रयुक्तं समायाति ।
उत्कृष्टप्रदेशबन्धश्चोत्कृष्टतो द्वौ समयौ यावदेव भवति । शेषमार्गणाश्वेमाः—निखिलनरकनाकितिर्य-
ग्मेदाः, अपर्याप्तमुष्यः, समस्तैकेन्द्रियद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियमेदाः, अपर्याप्तपञ्चाक्षः, त्रसौष-
पर्याप्तप्रसाम्यामृते कुत्सनायमेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनौदारिकवैक्रियाहारकाययोगाः, स्त्रीपुरुषनपुं-
सकवेदाः, लोभमन्तरा कषायत्रिकं, अज्ञानत्रिकं, संयमसामान्यं विना षट्संयममेदाः, विना शुभ्रं
पञ्चलेश्याः अमव्यः, वेदकमिश्रसास्वादनमिध्यात्वानि, असंज्ञी च ॥२५८॥

साम्प्रतमायुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्यान्तरं वक्तुं प्रक्रमते—

आहारमीसजोगे जेट्ठपएसस्स अंतरं णत्थि ।

आजस्स लहुं समयो सेसासु मग्गणासु भवे ॥२५९॥

(प्रे०) 'आहारमोसजोगे' इत्यादि, उत्तरार्धस्थं "आउस्त" इति पदं * "देहलीदीपक"-
न्यायेन अत्रापि युज्यते, आहारकमिश्रयोगे आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्यान्तरं नास्ति, मार्गणाचरम-
समये उत्कृष्टप्रदेशबन्धभवनात् । अथोत्तरार्धं विव्रियते-पूर्वार्धस्थं 'जैहपएसस्त' इति पदमनन्तरोक्त-
न्यायेनोत्तरार्धेऽपि सम्बध्यते, शेषासु द्वाषष्ट्यधिकशतमार्गणासु आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य जघन्य-
मन्तरमेकसमयो भवेत् । प्रथमसमय उत्कृष्टं प्रदेशबन्धं, द्वितीयसमयेऽनुत्कृष्टं तृतीयसमये च
पुनरुत्कृष्टं विदधातीति जघन्यत एकसमयमन्तरमुपपद्यते ॥२५९॥

सम्प्रति यासु मार्गणासु देशन्यूनवर्णमासा उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं ताः पूर्वाधेनाह—

देसूणा छम्मासा गुरुं सयलणिरयदेवलेसासुं ।

तिपणिदितिरिणरेसुं बोद्धव्वं मोहणीयव्व ॥२६०॥

(प्रे०) "देसूणा" इत्यादि, आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं "देशन्यूनाः
वर्णमासाः" भवति । कासु मार्गणासु ? इत्याह- 'सयल' इत्यादि, निखिलनरकमेदेषु, कृत्स्न-
नाकिमेदेषु, समस्तलेश्यासु चेति चतुश्चत्वारिंशन्मार्गणासु । तद्यथा-यो नाको नाकी वा स्वायुरन्तिम-
वर्णमासाद्यान्तर्मुहूर्त्तचरमसमये आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धं विधाय पुनः स्वायुरुपान्त्यान्तर्मुहूर्त्तचरम-
समये विदधाति तस्यायुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरमन्तर्मुहूर्त्तन्यूनाः वर्णमासा भवति । एवं
लेश्यास्वपि देवनारकापेक्षया भावनीयम्, तेषां लेश्यानामवस्थितत्वात् । तिर्यग्मनुष्याणां लेश्यानां
परावर्तमानत्वेन तानाश्रित्याभिमतोत्कृष्टान्तरं न प्राप्यते ।

नन्वत्र पुनरायुष उत्कृष्टप्रदेशबन्ध उपान्त्यान्तर्मुहूर्त्तचरमसमये न वक्तव्योऽपि त्वन्ति-
मान्तर्मुहूर्त्तचरमसमये वक्तव्यः, यतो द्विसमयन्यूनवर्णमासा उत्कृष्टमन्तरं प्राप्नुयादिति चेदुच्यते,
आयुषोऽजाधाकालो जघन्यतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणोऽस्ति । अत आयुषः स्वायुरन्तिमान्तर्मुहूर्त्तात्
पूर्वमेव बन्धो भवति । अन्यथाऽजाधाकालो नोपपद्येत । अत आयुषो बन्ध उपान्त्यान्तर्मुहूर्त्तं
वक्तव्यः । उपान्त्यान्तर्मुहूर्त्तचरमसमये चोत्कृष्टप्रदेशबन्धो वक्तव्यः । अग्रेऽपि यत्रोपान्त्यान्त-
र्मुहूर्त्तं आयुषो बन्धो वक्ष्यते तत्राप्येवमेव बोध्यम् ।

अथोत्तरार्धेन मोहनीयवदायुत्कृष्टप्रदेशबन्धोत्कृष्टान्तरा मार्गणा प्रतिपादयति- "तिप-
णिदि" इत्यादि, तिर्यक्पञ्चेन्द्रियपर्याप्ततिर्यक्पञ्चेन्द्रियतिर्यक्पञ्चेन्द्रियेषु, मनुष्यौ-
षपर्याप्तमनुष्यमानुषीलक्षणेषु त्रिमनुष्येषु आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टान्तरं "मोहनीयवद्"
ज्ञातव्यम् । तद्यथा-एकपक्षे मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं "पूर्वकोटिपृथक्त्वम्",
तच्च पूर्वं "तिपणिदि" इत्यत्राभिहितं, शुचौ सूक्ष्मेक्षिकया भावितं च, तथा परपक्षे "देशन्यूना

* गृहदेहत्यां स्थितो दीपको यथा गृहस्थान्तो बहिः प्रकाशं करोति तथैकस्यैव शब्दस्य वाक्यस्य बोधयत्र
सम्बन्धज्ञापको न्यायो देहलीदीपकसंज्ञक्य कीर्यते ।

स्वस्वोत्कृष्टकायस्थितिः,” तच्च पूर्वं “निपणिदि” इत्यत्र मतान्तरतया प्रदर्शितं, वृत्तौ लेखेन भावि-
तमपि ॥२६०॥ अथ यासु मार्गाणां आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरमसङ्ख्यलोका यासु
च श्रेण्यसङ्ख्यातमागस्ताः प्ररूपयति—

णेयं असंखलोगा एर्गिदिणिगोअपंचकायेसुं ।

सेटीअ असंखयमो भागो सुहमोघमेएसुं ॥२६१॥

(प्रे०) ‘णेयं असंखलोगा’ इत्यादि, एकेन्द्रियनिगोदपृथ्व्यपूतेजोवायुवनस्पतिकाय-
रूपसमौघमेदेषु आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं ‘असंख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणसमया’
भवति । एतासु मार्गाणां आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामी “बादरो”ऽस्ति । ततोऽसङ्ख्यलोका-
काशप्रदेशप्रमाणां सूक्ष्मकायस्थितिं यावदुत्कृष्टप्रदेशबन्धाभावादुक्तान्तरं प्राप्यते । “सेटीअ”
इत्यादि, एकेन्द्रियपृथ्व्यपूतेजोवायुनिगोदलक्षणषट्सूक्ष्मौघमेदेषु आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्ट-
मन्तरं सूचिश्रेण्या असङ्ख्याततमे भागे यावन्त आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणं भवति । तथास्वामाग्याद्
व्यतीते एतावति कालेऽवश्यमुत्कृष्टयोगप्राप्तिस्मभवाद् ॥२६१॥ सम्प्रति यासु मार्गाणां आयुष
उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरमन्तमुं हर्त्तं ता दर्शयति—

भिन्नमुहुत्तं णेयं पणमणवयकायउरलजोगेसुं ।

वेउन्वाहारेसुं कसायचउगमि सासाणे ॥२६२॥

(प्रे०) “भिन्नमुहुत्तं” इत्यादि, आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरमन्तमुं हर्त्तं
भवति । कासु मार्गाणां ? इत्याह—“पणमण” इत्यादि, पञ्चमनःपञ्चवचनकाययोगौघौदारिकाय-
योगेषु, वैक्रियादारककाययोगयोः, कषायचतुष्के, सास्वादने चेति नवदशमार्गाणां । काययोगौघौदा-
रिकायान्यां विनैतासु मार्गाणां सङ्ख्येवायुषो बन्धो भवति, न त्वनेकशः । अस्य ज्ञापकं त्वग्रे
आयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं द्वौ समयौ एव वक्ष्यतीति । ततोऽत्रोत्कृष्टमन्तरमबन्ध-
प्रयुक्तं न प्राप्यते, किन्त्वनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकालमाभित्य प्राप्यते । तद्यथा-आयुर्वन्धस्य प्रारम्भसमये-
ऽन्तिमसमये चायुर्नुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधातीति द्विसमयन्यूनायुर्नुत्कृष्टबन्धकालप्रमाणमुत्कृष्टमन्तरं
भवति । न चात्र काययोगौदारिकाययोः कायस्थितेरधिकत्वादबन्धप्रयुक्तमन्तरमन्तमुं हर्त्तं अधिकं
प्राप्तुयादित्याशङ्कितव्यम्, तयोरायुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धः “संज्ञिनः” भवति, तस्य च योगः परावर्त-
मानत्वाद् उत्कृष्टतोऽप्यन्तमुं हर्त्तमेवावतिष्ठते । इत्यन्तमुं हर्त्तं हर्त्तं मार्गाणां विनाशेन द्विरायुषो
बन्धाभावाभाधिकमन्तरं प्राप्यते ॥२६२॥ एतर्हि यासु मार्गाणां आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्ट-
मन्तरं देशन्यूनः पूर्वकोटिश्रिमागस्ताः प्ररूपयति—

मणणाणसंयमेसुं समइअछेअपरिहारदेसेसुं ।

देसूणो पुव्वाणं कोडितिभागो मुणेयव्वं ॥२६३॥

(प्रे०) 'मणणाणसंयमेसु' इत्यादि, 'भीमो भीमसेनः' इति न्यायाद् मनःपर्यवज्ञाने, संयमौघे, सामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिदेशविरतिषु चेति षण्मार्गणास्वायुष उत्कृष्टप्रदेश-बन्धस्योत्कृष्टमन्तरं "देशन्यूनः पूर्वकोटितृतीयभागो" ज्ञातव्यम् । तद्यथा-यदा सम्पूर्णपूर्वकोटि-प्रमाणस्योत्कृष्टायुषस्तृतीयभागस्याद्यन्तर्मुहूर्त्तप्रथमसमये उत्कृष्टप्रदेशायुर्बन्धं विधाय पुनरुपान्त्यान्त-र्मुहूर्त्तसत्कचरमसमये बध्नाति, तदाऽन्तर्मुहूर्त्तन्यूनपूर्वकोटिप्रमाणप्रमाणमन्तरं भवति ॥२६३॥ सम्प्रति यासु मार्गणासु आयुष उत्कृष्टमन्तरमसङ्ख्यपुद्गलपरावर्तमानं ताश्चिन्तयति—

अण्णाणदुगे अयते अचक्खुदंसणअभवियभवियेसुं ।

मिच्छतमि य गेयं असंखिया पोग्गलपरट्ठा ॥२६४॥

(प्रे०) 'अण्णाणदुगे' इत्यादि, मतिश्रुतलक्षणज्ञानदिके, असंयमे, अचक्षुर्दर्शनमव्या-भक्ष्येषु, मिथ्यात्वे चेति सप्तमार्गणास्तत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरम् "अमङ्गये या पुद्गलपरावर्ता" ज्ञेयम् । कथम् ? इति चेद्, एतासु मार्गणासु स्वकायस्थितेरसंख्यपुद्गलपरावर्तंभ्योऽधिकत्वाद् । इदमुक्तं भवति-ओघत आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टान्तरमसंख्यपुद्गलपरावर्ता निरूपितम् । तच्च यासु मार्गणासु स्वकायस्थितिरसंख्यपुद्गलपरावर्तंभ्योऽधिका ताद्वयपद्यते । अस्ति चैतासु मार्गणासु स्वकायस्थितिरसंख्यपुद्गलपरावर्तंभ्योऽधिका । अतोऽत्र यथोक्तमन्तरमुपपद्यते । विशेष-भावना तु सामान्यवक्तव्यतावत् स्वयमेव विभावनीया, विस्तरभयान्नात्र पुनः प्रपञ्च्यते ॥२६४॥ अथ मतान्तरप्रदर्शनपूर्वकं विभङ्गज्ञानमार्गणायामायुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं विमणिपुराद्—

विब्भंगे देसूणा जेट्ठा कायट्ठिई मुण्येव्वं ।

अण्णे उ भणन्ति भवे जेट्ठं देसूणलम्मासा ॥२६५॥

(प्रे०) "विब्भंगे" इत्यादि, विभङ्गज्ञानमार्गणायामायुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं देशन्यूनानां मार्गणाया उत्कृष्टा कायस्थितिर्ज्ञातव्यम् । तद्यथा-पूर्वकोट्यायुष्को विभङ्गज्ञानी कश्चि-जीवो मनुष्यमेव स्वायुस्तृतीयभागस्याद्यन्तर्मुहूर्त्तप्रथमसमये उत्कृष्टप्रदेशादायुरुत्कृष्टप्रदेशबन्धं कृत्वा सप्तमनरक उत्पद्यते । तत्र च स्वायुरुपान्त्यान्तर्मुहूर्त्तचरमसमये आयुरुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विद-धाति । इति किञ्चित्कालेन न्यूना विभङ्गज्ञानमार्गणोत्कृष्टकायस्थितिरायुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्यो-त्कृष्टमन्तरं भवति । अथोत्तरार्धेन मतान्तरमाह-"अण्णे उ" इत्यादि, अन्ये तु विभङ्गमार्गणाया-मायुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य "ज्जेष्टम्" = उत्कृष्टमन्तरं देशन्यूनवर्णमासा मधेदिति भणन्ति । तैरपर्याप्ता-वस्थायां विभङ्गज्ञानाऽस्वीकाराद् मनुष्यतिर्येषु तत्कृष्टतोऽपि अन्तर्मुहूर्त्तं यावदेवाङ्गीकाराच्च मार्ग-णाया नाशेन निगदितोत्कृष्टमन्तरं न प्राप्यते । अपि तु यदा कोऽपि नारको देवो वा स्वायुषोऽवशिष्टेषु वर्णमासेषु आद्यसमये आयुरुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति, द्वितीयवारं चायुरुपान्त्यान्तर्मुहूर्त्तचरमसमये करोति, तदाऽन्तर्मुहूर्त्तन्यूनवर्णमासा अतुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं भवति ॥२६५॥

सम्प्रति पूर्वार्धेन क्षायिकमार्गणायां मतान्तरप्रदर्शनपूर्वकमायुर्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टान्तरमाह—

खइए बावीसुदही अब्भहियाऽण्णे उ हीणजेठ्ठिई ।

सेसासुं देसूणा सगसगकायट्ठिई जेट्ठा ॥२६६॥

(प्रे०) “खइए” इत्यादि, क्षायिकमार्गणायामायुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टान्तरं साधिक-
द्वाविंशतिसागरोपमा भवति । द्वयोरायुर्बन्धयोरन्तराले तावत्प्रमाणकालस्य प्राप्यमाणत्वाद् । अत्र मतान्तरमाह—“अण्णे” इत्यादि, अन्ये तु क्षायिकमार्गणायामायुर्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं “हीन-
ज्येष्ठकायस्थितिः”—देशन्यूनस्वोत्कृष्टकायस्थितिर्भवतीत्याहुः । अस्य बीजं त्वनुत्तरदेवानामप्युत्कृष्ट-
योगस्य सम्भव इत्यङ्गीकरणम् । अथोत्तरार्धेनावशिष्टमार्गणासु आयुर्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टान्तरं प्ररूपयति—“सेसासु” इत्यादि, निरूपितावशिष्टासु पञ्चषष्टिमार्गणास्वायुर्कृष्टप्रदेशबन्ध-
स्योत्कृष्टमन्तरं देशन्यूना सौवी सौवी उत्कृष्टा कायस्थितिर्भवति । अत्र भावनैवम्-प्रथमं तावदुत्कृष्ट-
बन्धप्राप्तये जघन्यस्थितिके प्रथमभवे स्वायुस्त्रिभागाद्यन्तर्मुहूर्त्तप्रथमसमये आयुर्कृष्टप्रदेशबन्धं
विदधाति, द्वितीयवारं चान्तिमभवस्योपान्त्यान्तर्मुहूर्त्तसत्कचरमसमये विदधातीति देशेन—उत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धस्य द्विसमयाभ्यामन्तिमान्तर्मुहूर्त्तेन चाधिकेनोत्कृष्टप्रदेशबन्धप्राप्त्यै जघन्यस्थितिक-
प्रथममवायुर्दिभागेन न्यूना स्वोत्कृष्टकायस्थितिरुत्कृष्टमन्तरं भवति । अत्रेदमवधेयम्—सर्वापर्याप्त-
मार्गणासु किञ्चिद्विशेषोऽस्ति, स स्वयमेवावगन्तव्यः ।

शेषमार्गणाश्रमाः—तिर्यगोषापर्याप्तपञ्चेन्द्रियतिर्यग्भेदौ, अपर्याप्तमनुष्यः, एकेन्द्रियौघसूक्ष्मै-
केन्द्रियाभ्यामृते विश्वेन्द्रियभेदाः, बादरपृथ्व्यपृतेजोवायुनिगोदाः, पर्याप्तबादरपृथ्व्यपृतेजोवायु-
निगोदप्रत्येकवनस्पतिकायत्रसाः, अपर्याप्तबादरपृथ्व्यपृतेजोवायुनिगोदप्रत्येकवनस्पतिकायत्रसाः,
पर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यपृतेजोवायुनिगोदाः, अपर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यपृतेजोवायुनिगोदाः, प्रत्येकवनस्पतित्रस-
कायौघभेदौ चेत्येकत्रिंशत्कायभेदाः, औदारिकमिश्रकाययोगः, स्त्रीपुरुषनपुंसकभेदाः, मति-
भुतावधिज्ञानानि, चक्षुरवधिदर्शने, सम्यक्त्वौघश्चायोपशमिकसम्यक्त्वभेदौ, संज्ञी, असंज्ञी, आहा-
रकथ ॥२६६॥

तदेवमायुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्यान्तरं निरूपितम् । साम्प्रतमायुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्या-
न्तरं वक्तुमुपक्रमते—

आहारमीसजोगे अगुरुपएसस अंतरं णत्थि ।

आउसस लहुं समयो सेसासुं मग्गणासु भवे ॥२६७॥

(प्रे०) “आहार” इत्यादि, अत्रोचरार्थस्यम् “आउसस” इति पदं “चण्डालाला” न्यायेन पूर्वा-
र्धेऽपि सम्बध्यते, आहारकमिश्रयोग आयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्यान्तरं नास्ति । स्वचरमसमय एवो-

त्कुष्टप्रदेशबन्धस्य सम्भवात् । “आवस्स लहु” इत्यादि, शेषासु मार्गणासु आयुषोऽनुत्कुष्टप्रदेश-
बन्धस्य जघन्यमन्तरमेकसमयो भवेत् । तच्चैवम्-अत्र प्रतिपक्षीभूतबन्धप्रयुक्तमन्तरं घटां याति ।
तत्प्रतिपक्षीभूतोत्कुष्टप्रदेशबन्धप्रायोग्योत्कुष्टयोगस्य जघन्यत एकसमयमवस्थानेनोत्कुष्टप्रदेश-
बन्धो जघन्यत एकसमयं भवतीति यथोक्तमन्तरमुपपद्यते । नन्वाहारकमिश्रयोगे स्वचरमसमय
एवोत्कुष्टप्रदेशबन्धो भवतीति विपरीतबन्धप्रयुक्तमन्तरं मा प्राप्नुयात्, परमबन्धप्रयुक्तमन्तरं कथं
न प्राप्नुयाद् ? इति चेदुच्यते, आहारकमिश्रयोगे आयुषो बन्धः सकृदेव भवति, न त्वनेकशः ।
तदावेदकं त्वाकर्षद्वयान्तरस्य जघन्योऽपि काठ आहारकमिश्रयोगकाशद् बृहत्तर इति । यथाहारक-
मिश्रयोगे द्विरायुर्वन्धो भवेत् तर्हि त्वाहारकमिश्रयोगस्य काल आकर्षद्वयान्तराद् बृहत्तरः स्यात् ।
नास्ति च बृहत्तर इति ज्ञायते आहारकमिश्रयोग द्विरायुर्वन्धो न भवतीति ॥२६७॥ इदानीमायु-
षोऽनुत्कुष्टप्रदेशबन्धस्योत्कुष्टमन्तरमाह—

देसूणा छम्मासा उक्कोसं अंतरं मुणेयव्वं ।

सव्वणिरयदेवसुं पसत्थअपसत्थलेसासुं ॥२६८॥

(प्रे०) ‘देसूणा’ इत्यादि, आयुषोऽनुत्कुष्टप्रदेशबन्धस्योत्कुष्टमन्तरं देशन्यूनाः षण्मासा
ज्ञातव्यम् । कासु मार्गणासु ? इत्याह—“सव्वणिरय” इत्यादि, सर्वनरकभेदेषु, प्रशस्ताप्रशस्त-
लेश्याषट्के चेति चतुश्चत्वारिंशन्मार्गणासु । तद्यथा-अत्राबन्धविपरीतबन्धोभयप्रयुक्तमन्तरं प्राप्यते ।
तथाहि नारको देवश्च प्रथमाकर्षेण स्वायुरन्तिमषण्मासाद्यन्तमुद्भूते आयुषोऽनुत्कुष्टं प्रदेशबन्धं
विदधाति, परन्तु अन्तिमौ द्विसमयावुत्कुष्टं विदधाति । ततोऽबन्धः । ततो द्वितीयाकर्षेण स्वायु-
रुगन्त्यान्तमुद्भूते आयुर्वध्नाति । तत्र प्रारम्भद्विसमयौ उत्कुष्टं प्रदेशबन्धं विदधाति । तृतीयादि-
समयेषु पुनरनुत्कुष्टं विदधातीति यथोक्तमन्तरं तत्प्रतिपक्षीभूतोत्कुष्टबन्धप्रयुक्तचतुःसमयाधिका-
कर्षद्वयोत्कुष्टान्तरकालप्रमाणं भवति । एवं लेश्यास्वपि देवनरकानाश्रित्य परिभाचनीयम्, तेषां
लेश्यानामवस्थितत्वाद् । तिर्यग्मनुष्याणां लेश्यानां परावर्तमानत्वेन तानाश्रित्य यथोक्तमुत्कुष्ट-
मन्तरं न प्राप्यते ।

ननु विबुधगतौ नरकगतौ बोत्पत्स्यमाना जीवास्तत्र यन्लेश्यायामुत्पत्स्यन्तेऽन्तमुद्भूतं पूर्वं
तल्लेश्यायुक्ता भवन्ति । अतः पूर्वभवसत्कल्लेश्यायुक्तजीवोऽन्तिमान्तमुद्भूतार्थभागे आयुषोऽनुत्कुष्ट-
प्रदेशबन्धं कृत्वा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमादिस्वप्रायोग्योत्कुष्टस्थितिकोऽमरो नारको वा भवति । तत्र
चोपात्त्यान्तमुद्भूते पुनरायुषोऽनुत्कुष्टप्रदेशबन्धं विदधातीति लेश्यास्वायुषोऽनुत्कुष्टप्रदेशबन्धस्यो-
त्कुष्टमन्तरं त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमादिप्रमाणं कथं नोपपद्यते ? इति चेद्, श्रुणु, यद्यप्यमर्त्यगतौ नरक-
गतौ बोत्पत्स्यमाना जीवाः प्रकृतस्वायुरन्तिमान्तमुद्भूते देवनरकभवलेश्यायुक्ता भवन्ति, तथापि तत्पूर्वं
तु तैरायुर्वदमेव । यदा च न बद्धं तदा तु देवनरकभवलेश्याया एवाभावः । यतो जीवा अन्तिमान्त-

हृत्तेऽनागतमवलोक्येद्यायुक्ता भवन्ति । आयुस्तृप्तान्त्यान्तमुहूर्ते बध्नन्ति । तथा यद्यपि जीवा यस्यां लेख्यायां वर्तमाना नरकगतौ विबुधगतौ वोत्पद्यन्ते सा लेख्याऽऽयुर्बन्धकाले भवति, तथापि तस्या लेख्यायाः परावर्तमानत्वेन स्थैर्यं न भवति । ततो भवदुक्तरीत्या द्वयोरायुर्बन्धयोर्मध्ये एकलेख्याया अप्राप्यमाणत्वात् त्रयस्त्रिंशत्सामरोपमादिप्रमाणमुत्कृष्टमन्तरं नोपपद्यते ॥२६८॥ सम्प्रति यासु मार्मणासु आयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्यान्तरं साधिकोत्कृष्टा भवस्थितिस्ताः प्ररूपयति—

सन्वेसुं तिरियमणुसर्गिंदियविगलपंचकायेसुं ।

असमत्तपर्णिदितसेसु साहिया भवठिई जेट्टा ॥२६९॥

(प्रे०) ‘सन्वेसुं’ इत्यादि, सर्वतिर्यग्भेदेषु, सर्वैकेन्द्रियभेदेषु, सर्वविकलेन्द्रियभेदेषु, सर्वपृथ्व्येतेजोवायुनस्पतिरूपपञ्चकायभेदेषु, अपर्याप्तपञ्चेन्द्रियेऽपर्याप्ततत्रसे चेति षडुत्तरपट्टिमार्मणासु आयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं साधिकोत्कृष्टा स्वभवस्थितिर्भवति । तद्यथा-स्वप्रायो-ग्योत्कृष्टस्थितिके प्रथमभवे स्वायुस्त्रिभागाद्यान्तमुहूर्ते आयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विधाय स्वप्रायो-ग्योत्कृष्टायुष्कद्वितीयभवे स्वायुरुपान्त्यान्तमुहूर्ते पुनरायुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति । इत्येव-मन्तमुहूर्तत्रिकल्पनेन स्वोत्कृष्टायुस्तृतीयभागेनाधिका स्वभवोत्कृष्टस्थितिरायुषोऽनुत्कृष्टप्रदेश-बन्धस्योत्कृष्टमन्तरं भवति । एतदन्तरमवन्धप्रयुक्तमागतं, विपरीतबन्धप्रयुक्तं चतुःसमयाधिक्यं तु यथागमं स्वयमेव परिभाषनीयम् ।

अत्रेदमालक्षितव्यं संख्याविद्वद्भिः—तिर्यगोषपञ्चेन्द्रियतिर्यगोषपर्याप्तपञ्चेन्द्रियतिर्यकतिरिधीषु तथा मनुष्यौषपर्याप्तमनुष्यमानुषीषु प्रथमभवः पूर्वकोटिप्रमाणायुष्को ग्राह्यः, न तु त्रिपल्यो-पमायुष्कः, तदनन्तरं मार्मणाया विनाशाद् । यतः स कायस्थितेरन्तिमो भवोऽस्ति । किन्तु द्वितीयभवस्तु त्रिपल्योपमायुष्को ग्राह्यः, ततः प्रथमभवे पूर्वकोट्यायुष्कः कश्चिज्जीवः स्वायु-स्तृतीयभागाद्यान्तमुहूर्त् आयुषोऽनुत्कृष्टं प्रदेशबन्धं विदधाति । ततः समाप्ते जीवितकाले संस्थां प्राप्य त्रिपल्योपमायुष्को युगलिको भवति । तत्र स्वायुरुपान्त्यान्तमुहूर्त् पुनरायुषोऽनुत्कृष्टप्रदेश-बन्धं विदधातीत्यन्तमुहूर्तत्रिकल्पनेन पूर्वकोटिप्रमागेनाधिकानि त्रीणि पल्योपमानि आयुषोऽ-नुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं भवति, न तु ततोऽधिकम् । विपरीतबन्धप्रयुक्ताधिकान्तरं तु स्वयमेव विभाषनीयम् ।

अथात्र प्रकृतमार्मणास्तत्कृष्टभवस्थितिः प्रदर्शयते—विंशतिसङ्ख्याकसर्वाऽपर्याप्तानां द्वादश-सङ्ख्याकशेषसङ्ख्यानां निगोदीचबादरनिगोदपर्याप्तनिगोदानां चान्तमुहूर्त् इत्थम् । एकेन्द्रियौषवादरै-केन्द्रियपर्याप्तवादरैकेन्द्रियाणां पृथ्वीकायौषवादरपृथ्वीपर्याप्तवादरपृथ्वीकायानां च द्वाविंशतिवर्ष-सहस्राणि । अपृथ्वीकायौषवादरपृथ्वीकायानां सप्तवर्षसहस्राणि । तेजःकायौषवादरतेजः-कायपर्याप्तवादरतेजःकायानां त्रीण्यहोरात्राणि । वायुकायौषवादरवायुपर्याप्तवादरवायुकायानां त्रीणि

वर्षसप्ताणि । वनस्पतिकायौघप्रत्येकवनस्पतिकायौघपर्याप्तप्रत्येकरूपां दश वर्षसहस्राणि । द्वीन्यौ-
घपर्याप्तद्वीन्द्रियोद्वादश वर्षाणि । त्रीन्द्रियौघपर्याप्तत्रीन्द्रिययोरेकोनपञ्चाशद्विंशतिः । चतुरिन्द्रियौ-
घपर्याप्तचतुरिन्द्रिययोः षण्मासाः । मनुष्यौघपर्याप्तमनुष्याणां तिर्यगौघपञ्चेन्द्रियतिर्यक्पर्या-
प्तपञ्चेन्द्रियतिर्यक्तिर्यग्योनमतीनां च त्रीणि पण्योपमानि । उत्कृष्टभवस्थितिरस्तीति सर्वत्र योज-
नीयम् । तथा च निगदितं जीवसमासे—

बावीस सत्तिणि य बाससहस्राणि दस य उक्कोसा । पुढविद्गानिलपत्तेयतरुसु तेऽऽ तिरायं च ॥

तत्र 'तेऽऽ तिरायं च' इति, बादरतेजःकायिकानां त्रिरात्रं=त्रीण्यहोरात्राप्युत्कृष्टा भवस्थिति-
रित्यर्थः । शेषं सुगमम् ।

बादर अणवप्यत्र छप्पिय बासाणि दिवसमासा य । चेद्द्विद्याइयाणं नरतिरियाणं तिपल्लं च ॥

मावार्थस्त्वेवम्—द्वीन्द्रियस्य द्वादशवर्षाणि, त्रीन्द्रियस्यैकोनपञ्चाशद्विंशतिः, चतुरिन्द्रियस्य
षण्मासाः, नरतिरियां त्रिपण्योपमाप्युत्कृष्टभवस्थितिः ।

उभयं साह्यारसम्बन्धुमार्ग । अतोमुहुत्तमाऽऽ सञ्जापज्जत्तयाणं च ॥

“उभय”मिति, जघन्योत्कृष्टस्वरूपद्विविधमप्यायुः । “साहार” इति, साधारणाः=निगोदा-
परपर्यायानन्तकायवनस्पतयस्तेषां सूक्ष्मबाह्वरमेदभिन्नानाम् । शेषं गतार्थम् । इत्येवमत्र दुर्बोधपदा-
र्थोऽभिहितः । तथाप्यनभिज्ञातमावार्थं जीवसमासद्वित्वलोकनीया । पुनर्निर्देशतो या उत्कृष्टभव-
स्थितिप्रतिपादिका गाथाः अस्थैव ग्रन्थस्य मूलप्रकृतिचन्धे प्रथमाधिकारान्तरद्वारे प्रति-
पादिता ता अप्यत्र प्रदर्श्यन्ते—

तिरियस्स पणिदितिरियणरत्तप्यज्जत्तजोणिणीणं च । तिणि पल्लोवमाई उक्कोसा भवठिई णेया ॥ १ ॥
एगिदियपुहवीणं होइ दुवीसा सहस्सबासाणि । एमेव होइ तेसि बायर-बायरसमत्ताणं ॥ २ ॥
एगबाऊणं कमसो सहस्सबासाणि सत्त तिणिणं भवे । तिदिणाऽग्निग्ग्सेवं सि बायरबायरसमत्ताणं ॥ ३ ॥
चेद्द्विद्याइयाणं कमसो बाह्वरसमा अणवण्णणा । दिवसा तह उक्मासा एवं तेसि समत्ताणं ॥ ४ ॥
बासाऽस्ति सहस्सा दस वणपत्तेअवणत्तसमत्ताणं । भिन्नसुहुत्तं णेया सेसाणं पंचनीसाय ॥ ५ ॥ इति

सम्प्रति यासु मार्गणास्वायुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं द्वौ समयौ ता निर्वर्त्ति—

विण्णेयं दो समया पंचमणवयणविउज्जोगेसुं

आहारगजोगे तह कसायचउगम्भि सासाणे ॥२७०॥

(प्रे०) “विण्णेयं दो समया” इति, आयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं “द्वौ
समयौ” विज्ञेयम् । कासु मार्गणासु ? इत्याह-‘पञ्च’ इत्यादि, पञ्चमनःपञ्चवचनवैक्रियाहारक-
योगेण, तथा कषायचतुष्के सात्त्वाद्ने चेति सप्तदशमार्गणासु । अत्रैवं भावना—एतासु मार्गणासु
सकृदेवायुषो बन्धो भवति, न तु द्विः, अतोऽत्रानुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरमनुत्कृष्टप्रदेशबन्ध-
प्रपुक्तं प्राप्यते, उत्कृष्टयोगस्योत्कृष्टतोऽपि द्वौ समयौ यावदेवस्थितिर्भवति, अत उत्कृष्टप्रदेश-

बन्धोऽप्युत्कृष्टतो द्वौ समयौ एव भवतीति तत्प्रयुक्तमायुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं द्वौ समयौ प्राप्यते ॥२७०॥

अथ काययोगौघे औदारिककाययोगे चायुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं चिन्तयति—

देसूणतिभागाहियजेद्वपुहविभवठिई भवे काये ।

उरले भवे तिभागो देसूणो जेद्वभूमवडिइए ॥२७१॥ (गीतिः)

(प्रे०) “देसूण” इत्यादि, देशेनोनः न्यूनः=देशेनः, “ऊनार्थपूर्वायैः” (सिद्धहेम. ३।१।६७) इति तृतीयातत्पुरुषसमासः, तृतीयो भागः त्रिभागः, “मयूरव्यंसकेत्यादयः” [३।१।१६६] इति छत्रेण मध्यमपदलोपिसमासः, ततो देशेनश्चासौ त्रिभागश्चेति देशेनत्रिभागः, “विशेषणं विशेष्येणैकार्यं कर्मधारयश्च” [३।१।९६] इति कर्मधारयः, देशेनत्रिभागेनाधिका देशेनत्रिभागाधिका, “ऊनार्थपूर्वायैः [सि०३।१।६७] इति तृतीयातत्पुरुषः, भवस्य स्थितिः=भवस्थितिः, “कृति” [३।१।७७] इति षष्ठी-तत्पुरुषः, पृथिव्या भवस्थितिः=पृथिवीभवस्थितिः, “षष्ठ्यऽवत्ताच्छेषे” (३।१।७६) इति षष्ठीतत्पुरुषः, ततो देशेनत्रिभागाधिका च ज्येष्ठा चासौ पृथिवीभवस्थितिश्चेति देशेनत्रिभागाधिकज्येष्ठपृथिवीभवस्थितिः, पूर्ववत् कर्मधारयसमासः, “पुन्वत् कर्मधारये” (३।१।५७ इति छत्रेण च पुन्मावः । काययोगौघमार्गणायामायुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं देशेनत्रिभागाधिका ज्येष्ठा पृथिवी-भवस्थितिर्भवेदित्यर्थः ।

तद्यथा-उत्कृष्टायुष्कः पृथ्वीकायो जीवः स्वायुस्तृतीयभागस्याद्यान्तमुर्हतेऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति । ततः समाप्ते जीवितकाले पञ्चत्वं प्राप्य पुनरुत्कृष्टायुष्कः पृथ्वीकायो भवति । तत्र च स्वायुरुपान्त्यान्तमुर्हते आयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधातीति यथोक्तमुत्कृष्टमन्तरमुपपद्यते ।

अत्रायं स्फुटार्थः—काययोगौघमार्गणायां प्रस्तुतमन्तरं पृथ्वीकायस्य भवति । तस्य चोत्कृष्टायु-द्वाविंशतिवर्षप्रमाणम् । तस्य तृतीयो भागः चतुर्मासाधिकत्रयस्त्रिंशदुत्तरविंशताधिकसप्तसहस्रवर्षाणि भवति । अथ स पृथ्वीकायो जीवः प्रथमं तृतीयभागस्याद्यन्तमुर्हते आयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति, द्वितीयवारं च द्वितीयोत्कृष्टस्थितिकमवस्योपान्त्येऽन्तमुर्हते विदधातीति साधिकै-कोनत्रिंशत्सहस्रवर्षप्रमाणमुत्कृष्टमन्तरं प्राप्यते ।

‘उरले’ इत्यादि, औदारिककाययोगमार्गणायामायुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं “त्रिभागः”=तृतीयो भागो भवति, किसत्कः कस्य त्रिभागः ? इत्याह—“जेद्वभूमवडिइए” इति, ज्येष्ठा उत्कृष्टा या भुवःपृथिव्या भवस्य स्थितिः, तस्याः कथम्भूतस्त्रिभागः ? इत्याह—“देसूणो” इति, देशेन-अन्तमुर्हत्त्रिकरूपेण न्यूनः । अत्रेयं भावना-औदारिककायमार्गणायामुत्कृष्टमन्तरं प्रकृतमवमाभित्य लभ्यते, न तु द्वितीयमवमाभित्य, तदानीं मार्गणाया अनवस्थानात् । औदारिककाय-मार्गणायामुत्कृष्टस्थितिष्व पृथ्वीकायस्य भवति । अतो यदोत्कृष्टायुष्कः कश्चित्पृथ्वीकायः प्रथमं

स्वायुस्त्वृतीयभागस्याद्यान्तर्मुहूर्तेऽनुत्कृष्टं प्रदेशबन्धं विदधाति, द्वितीयवारं चोपान्त्यान्तर्मुहूर्ते विदधाति, तदौदारिकक्रायमार्गणायामायुपोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरमन्तर्मुहूर्तत्रिकन्यून-
पृथ्वीक्रायस्थितेस्त्वृतीयभागो भवति ॥२७१॥

साम्प्रतमौदारिकमिश्रे स्त्रीवेदे आयुपोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं प्रतिपादयति—

ओरालमीसजोगे भिन्नमुहुत्तं हवेज इत्थीए ।

पलिओवमा उ अहिया पंचावण्णा मुणेयव्वं ॥२७२॥

(प्रे०) “ओरालमीसजोगे” इत्यादि, औदारिकमिश्रयोगे आयुपोऽनुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धस्योत्कृष्टमन्तरं “भिन्नमुहुत्तं” भवति । औदारिकमिश्रयोगे आयुर्वन्धका जीवा लब्धपण्यांता
एव, तेषामुत्कृष्टायुरप्यन्तर्मुहूर्तप्रमाणमेव, अतो द्विभवप्रयुक्तं द्विरायुर्वन्धमाश्रित्यापि अन्तर्मुहूर्त-
प्रमाणमेवोत्कृष्टमन्तरं भवति । ‘इत्थीए’ इत्यादि, स्त्रीवेदमार्गणायामायुपोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्यो-
त्कृष्टमन्तरं “साधिकाः पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमाः” भवति । तच्चेत्यम्-पूर्वकोटयायुष्का काचिद्
मातुषी तिरथी वा स्वायुस्त्वृतीयभागस्याद्यान्तर्मुहूर्ते आयुपोऽनुत्कृष्टं प्रदेशबन्धं विदधाति, किन्तु
चरमद्विसमयावुत्कृष्टं विदधाति । समाप्तायुष्का सा निघनं प्राप्य पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमस्थितिका देवी
भवति । तत्र च पुनः स्वायुरुपान्त्यान्तर्मुहूर्तप्रारम्भद्विसमयावुत्कृष्टं प्रदेशबन्धं विधाय तृतीयादि-
समयेषु पुनरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधातीत्यन्तर्मुहूर्तत्रिकन्यूनेनोत्कृष्टबन्धप्रयुक्तचतुःसमयाधिकेन
पूर्वकोटिप्रमाणेनाधिकाः पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमाः प्रकृतमन्तरं भवति ॥२७२॥ एतर्हि यासु मार्ग-
णासु आयुपोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं देशन्यूनपूर्वकोटितृतीयभागस्ताः प्राह—

मणणाणसंयमेसुं समइअछेअपरिहारदेसेसुं ।

देसूणो पुव्वाणं कोडितिभागो मुणेयव्वं ॥२७३॥

(प्रे०) “मणणाण” इत्यादि, “भीमो भीमसेनः” इति न्यायाद् मनःपर्यवज्ञाने, संयमे,
सामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिदेशविरतिषु चेति षण्मार्गणासु आयुपोऽनुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धस्योत्कृष्टमन्तरं देशन्यूनः पूर्वकोटितृतीयभागो ज्ञातव्यम् । तन्मूलम्-पूर्वकोटयायुष्कः संयमी
प्रथमं स्वायुस्त्वृतीयभागस्याद्यान्तर्मुहूर्तेऽनुत्कृष्टं प्रदेशबन्धं विदधाति, चरमद्विसमयो चोत्कृष्टं
विदधाति, द्वितीयवारमुपान्त्यान्तर्मुहूर्ते प्रारम्भद्विसमयावुत्कृष्टं विधाय तृतीयादिसमयेषु पुनर-
नुत्कृष्टं विदधाति । इत्येवमन्तर्मुहूर्तत्रिकन्यून उत्कृष्टबन्धप्रयुक्तचतुःसमयाधिकः पूर्वकोटिप्रमाणः
प्रस्तुतमन्तरं भवति ॥२७३॥

अथ विभङ्गज्ञानमार्गगायां समतान्तरमायुपोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरमाह—

विब्भंगे देसूणा जेद्धा कायडिई मुणेयव्वं ।

देसूणा छम्मासा हवण्ति भणन्ति अण्णे उ ॥२७४॥

(प्रे०) “विन्मने” इत्यादि, विभङ्गज्ञानमार्गणायामायुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्ट-
मन्तरं देशन्यूनोत्कृष्टा स्वकायस्थितिर्ज्ञातव्यम् । अत्रोपशसिन्वेवम्—नरकमार्गणादिवद्वापि विपरीत-
बन्धावबन्धोपमप्रयुक्तमन्तरं प्राप्यते । तथाहि—पूर्वकोटिजीवितकालो विभङ्गज्ञानी कश्चिद् मनुष्य-
स्तिर्यग् वा स्वायुस्त्रिभागस्याध्वान्तर्मुहूर्त्तं आयुर्वध्नाति । तत्र चरमौ द्विसमयौ विहायानुत्कृष्टं
प्रदेशबन्धं करोति, चरमौ द्विसमयौ उन्कृष्टं करोति । ततोऽबन्धः । ततः स्वायुःसमाप्तौ संस्थां
प्राप्य सप्तमनरके ज्येष्ठायुष्को नारको भवति । स्वायुरुपान्त्यान्तर्मुहूर्त्तं आयुर्वध्नाति । तत्र
प्रारम्भद्विसमया उन्कृष्टं प्रदेशबन्धं विधाय तृतीयादिसमयेषु पुनरनुत्कृष्टं विदधातीति किञ्चि-
त्कालन्यूनस्वोत्कृष्टकायस्थितिप्रमाणमन्तरमुपपद्यते ।

अथ मतान्तरमाह—“वेसूणा” इत्यादि, अन्ये तु विभङ्गज्ञानमार्गणायामायुषोऽनुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धस्योत्कृष्टमन्तरं देशन्यूनः षण्मासा भवतीति भणन्ति । तैत्तरीयसंस्थायाम् विभङ्गज्ञानस्याभावः
स्वीकृतः । ततो द्वितीयमवायुर्वन्धकालादवागं मार्गणया नाशाद् देशन्यूनस्वोत्कृष्टकायस्थितिप्रमाण-
मन्तरं नोपपद्यते । किन्तु यदा कश्चित् प्रेतो देवो वा स्वायुषोऽवशिष्टेषु षण्मासेषु प्रथमान्तर्मुहूर्त्तं
आयुर्नुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति । पुनश्चोपान्त्यान्तर्मुहूर्त्तं विदधाति तदा किञ्चिन्न्यूनषण्मासा
आयुर्नुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं भवति । ननु मतान्तरे पर्याप्तमनुष्यतिर्यक्सत्कं विभङ्गज्ञानमा-
श्रित्य देशोनपूर्वकोटिद्वितीयभागप्रमाणमन्तरं कथं न प्राप्यते इति चेद्, उच्यते, मतान्तरे तस्या-
न्तर्मुहूर्त्तं यावदेव सत्ता स्वीकृता ॥२७४॥

सम्प्रति पूर्वार्धेनासंज्ञिनि तथोत्तरार्धेन शेषासु मार्गणास्वायुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्ट-
मन्तरं प्रतिपादयन्माह—

पुष्वाणेगा कोडी अम्भहिया होअए असणिमि ।

सेसासु जाणियव्वं तेत्तीसा सागराऽम्भहिया ॥२७५॥

(प्रे०) “पुष्वाणेगा कोडी” इत्यादि, असंज्ञिमार्गणायामायुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्ट-
मन्तरमभ्यधिका=साधिका पूर्वाणामेका कोटिर्भवति । तथाहि—पूर्वकोटिधायुष्कोऽसंज्ञी स्वायुस्तृ-
तीयभागस्याध्वान्तर्मुहूर्त्तं आयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति चरमद्विसमयौ चोत्कृष्टं विदधाति,
ततः पुनः पूर्वकोटिधायुष्कोऽसंज्ञी भवति । तत्र च स्वायुरुपान्त्यान्तर्मुहूर्त्तं प्रारम्भद्विसमयावुत्कृष्टं
प्रदेशबन्धं विधाय तृतीयादिसमयेषु पुनरनुत्कृष्टं विदधाति । इत्येवमन्तर्मुहूर्त्तत्रिकन्यूनोत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धप्रयुक्तचतुःसमयाधिकेन पूर्वकोटिबिभागेनाधिका पूर्वकोटिः प्रस्तुतमन्तरं भवति ।
“सेसासु” इत्यादि, शेषासु त्रयोविंशतिमार्गणसु आयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं साधि-
कानि त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि ज्ञातव्यम् ।

तच्चैवम्—पूर्वकोटिधायुष्कः कश्चिज्जीवः स्वायुस्तृतीयभागस्याध्वान्तर्मुहूर्त्तं आयुषोऽनुत्कृष्टं
प्रदेशबन्धं विदधाति । ततः समाप्तजीवितकालः स पञ्चत्वं प्राप्य त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमायुष्को
नारको वैमानिकदेवो वा भवति । तत्र च स्वायुरुपान्त्यान्तर्मुहूर्त्तं पुनरायुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं

विदधाति । इत्येवमन्तर्मुहूर्तन्यूनेन पूर्वकोटिप्रभागोनाधिकानि त्रयस्त्रिंशत्सारागरोपमाणि प्रकृतमन्तरं भवति । पूर्ववदत्राप्युत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रयुक्तं चतुःसमयाधिक्यं ज्ञेयम् । शेषमार्गेणाश्वेमाः—पञ्चवेन्द्रियौष-
पर्याप्तपञ्चवेन्द्रियौ, त्रसकायौषपर्याप्तत्रसकायौ, पुरुषनपुंसकवेदी, मतिश्रुतावधिज्ञानानि, मतिश्रुता-
ज्ञाने, असंयमः, दर्शनत्रिकम्, भव्याभव्यौ, सम्यक्त्वौषध्यायिकक्षापोषशमिकमिध्यात्वानि, संज्ञी,
आहारकश्च । अत्रायं विवेकः—नपुंसकवेदाज्ञानद्विकारसंयमाभव्यमिध्यात्वेषु नारकमाश्रित्य, पुरुषवेद-
ज्ञानत्रिकावधिदर्शनसम्यक्त्वौषध्यायिकक्षापोषशमिकेषु देवमाश्रित्य, शेषासु नवमार्गणासु च देव-
नारकद्वयमाश्रित्य प्रकृतान्तरं समागच्छति ॥२७५॥

सम्प्रति जघन्याजघन्यप्रदेशबन्धयोर्जघन्योत्कृष्टान्तरे निरूपयिषुरादौ तावदोषतो जघ-
न्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरं प्रतिपादयति—

अट्टण्हं कम्माणं हस्सपएसस्स अंतरं हस्सं ।

एगेणं समयेणं हीणो खुड्ढगभवोणेयं ॥२७६॥

(प्रे०) “अट्टण्हं” इत्यादि, अष्टानामपि प्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरमेकेन
समयेन हीनः—न्यूनः शुल्लकभवो ज्ञेयम् । तच्चेत्थम्—सूक्ष्मापर्याप्तनिगोदस्य सप्तप्रकृतीनां भव-
प्रथमसमय एव तथायुषः स्वायुस्तृतीयभागस्याद्यसमय एव जघन्यप्रदेशबन्धो भवति । तत आभ-
वमजघन्य एव भवति । समाप्तायुष्कः स पञ्चत्वं प्राप्य पुनः सूक्ष्मापर्याप्तनिगोदो भवति । तत्र च
भवप्रथमसमये सप्तप्रकृतीनां स्वायुस्तृतीयभागस्याद्यसमये चायुषो जघन्यप्रदेशबन्धं विदधाति ।
इत्येवं जघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरं जघन्यप्रदेशबन्धस्य य एकः समयस्तेन न्यूनः शुल्लकभवो
भवति ॥२७६॥

अथ पूर्वार्धेन मतान्तरनिर्देशपूर्वकं जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरमुत्तरार्धेन च सप्तकर्म-
णामजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरं प्रतिपादयति—

जेट्ठं असंखलोगा उअ सेटीए भवे असंखंसो ।

सत्तण्ह लहुं समयो अलहुपएसस्स विण्णेयं ॥२७७॥

(प्रे०) “जेट्ठं असंखलोगा” इत्यादि, “अष्टानां कर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्य” इत्यनु-
वर्तते, अष्टानामपि कर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरमसंखलोलोकाश्रयप्रदेशप्रमाणं भवेत् ,
उत—अथवा स्रचिश्रेण्यसंखलुयातभागप्रमाणं भवेत् । अत्रायं विवेकः—सत्तण्ह जघन्यप्रदेशबन्धं
विचाप द्वितीयवेलायास्तुत्कृष्टतो यावता कालेन विदधाति, तावत्कालो जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्ट-
तोऽन्तरं भवति । जघन्यप्रदेशबन्धश्चापर्याप्तस्य भवप्रथमसमयस्थस्य सूक्ष्मनिगोदस्य भवति ।
अन्यसर्वजीवापेक्षया तस्य जघन्ययोगवत्त्वाद् । ततः स सत्तण्ह जघन्यप्रदेशबन्धं कृत्वा द्वितीय-
वेलायास्तुत्कृष्टतो यावता कालेन विदधाति, तावत्कालो जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं भवति ।
तस्योत्कृष्टतो द्वितीयवेलायां जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टतो यावता कालेन पुनः सूक्ष्मनिगोदो भवेत्

तावता कालेन भवति । स पुनः सूक्ष्मनिगोदोऽसङ्ख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणकाले व्यतीते भवत्येव, तस्यान्तरकालस्य तावत्प्रमाणाद् । तथा च निगदितं जीवसमासे—“वायरसुद्धमनिभोया हरिश्चत्त असंख्यया भवे लोका” (२५३गाथाः) । तस्यायमर्थः—बादरसूक्ष्मनिगोदानां वनस्पतिकायसामान्यानां च स्वकायादुद्ब्रूयान्यत्रोत्पन्नानां पुनः स्वकायप्राप्तिः “असंख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणकाले” व्यतीते भवति । अतो जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरमसङ्ख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणं भवतीति समापतितम् । अथ मतान्तरेण यत् सूचिश्रेण्यसंख्ययातमागप्रमाणमन्तरं प्रतिपादितं तत्तु तदा घटामटेत् यदा जघन्यप्रदेशबन्धो न केवलं निगोदसूक्ष्मस्य किन्तु पृथिव्याद्यन्यतमस्यापर्याप्तस्य भवप्रथममयस्थस्य सूक्ष्मस्य भवेत् । अतो मतान्तरेणोत्कर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी पृथ्व्याद्यन्यतमः सूक्ष्मापर्याप्तो भवतीति मन्तव्यम् । ‘सत्तण्ह’ इत्यादि, सप्तकर्मणामजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरमेकसमयो विज्ञेयम् । जघन्यप्रदेशबन्धस्यैकसमयमेव सम्भवात् तत्प्रयुक्तमजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरमेकसमयप्रमाणं भवति ॥२७७॥ साम्प्रतमायुषोऽजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यम्, अष्टानां कर्मणां चाजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरमाह—

आउस्स मुहुत्तंतो सतण्ह गुरुं भवे मुहुत्तंतो ।

आउस्स जाणियव्वं तेत्तीसा सागराब्भहिया ॥२७८॥

(प्रे०) “आउस्स” इत्यादि, आयुषोऽजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरं मुहूर्तान्तः=अन्तर्मुहूर्तं भवेत् । तद्यथा—कश्चिज्जीवः सकृदायुषोऽजघन्यं प्रदेशबन्धं कृत्वा पुनर्जघन्यतो व्यतीतेऽन्तर्मुहूर्तं करोतीत्युक्तमन्तरमुपपद्यते । ‘सत्तण्ह’ इत्यादि, आयुष उतरार्धेन कस्यमाणत्वाद् विनाऽऽयुः सप्तप्रकृतीनामजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरमन्तर्मुहूर्तं भवेत् । तद्यथा—सप्तकर्मणामजघन्यप्रदेशबन्धं विदधतो जीवस्य उपशमश्रेणौ मोहनीयस्यानिवृत्तिबादरसम्परायान्ते षण्णां कर्मणां च सूक्ष्मसम्परायान्ते बन्धविच्छेदो भवति । ततः स उपशान्तमोहमालम्ब, तत्रतः प्रतिपत्य पुनरजघन्यप्रदेशबन्धं विदधातीत्यजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं षण्णां कर्मणामुपशान्तमोहकालप्रमाणं मोहस्यारोहसूक्ष्मसम्परायोपशान्तमोहपतत्सूक्ष्मसम्पराया इति गुणस्थानकविक्रमप्रमाणमन्तर्मुहूर्तमेव भवति । एतच्च “सत्तण्ह कम्माणं” इति (गाथा० २५६-२५७) गाथायाम् “अय शेवासु मार्गिणसु भावना क्रियते” इत्यत्र वृत्तौ यथा भावितं तथैव भावयितव्यम् । नवं तत्र यथोत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रयुक्तावतुःसमया अधिक्रा भावितास्तथाऽत्र जघन्यप्रदेशबन्धप्रयुक्तावतुःसमया अधिक्रा न वक्तव्याः । “आउस्स” इत्यादि, आयुषोऽजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं साधिकास्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा भवति । अत्र भावना तु ‘अट्ठण्ह ण्हं समयो’ (गाथा० २४६) इत्यत्र वृत्तौ यथा कृता तथैवाविशेषेणात्रापि कर्तव्या ॥२७८॥

सम्प्रति मार्गिणसु जघन्याजघन्यप्रदेशबन्धयोर्जघन्योत्कृष्टान्तरे विवक्षुरादौ तावद् यस्तु मार्गिणसु सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्यान्तराभाक्ता गाथाद्विक्रमं प्ररूपयति—

णो अंतरं चिअ भवे हस्सपएसस्स आउवज्जाणं ।

सव्वेसुं णिरयमणुससुरेसु उरले विउव्वदुगे ॥२७९॥

आहारदुगे कम्मे कसायचउगम्मि असुहलेसासुं ।

उवसमसासाणेसुं सण्णिअणाहारगेसुं च ॥२८०॥

(प्रे०) “णो” इत्यादि, नो इति निषेधे, ‘चिअ’ इति “णइ चेअ चिअ च अवधारणे” (सिद्धहेम० ८।१।८४) इति सूत्रेणावधारणार्थः, प्रस्तुते भिन्नक्रमश्च । आयुर्वर्जानां सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्ध-
स्यान्तरं नैव भवेदित्यर्थः । कासु मार्गणासु ? इत्याह—‘सव्वेसुं’ इत्यादि, सर्वनरकभेदेषु,
सर्वमनुष्यभेदेषु सर्वदेवभेदेषु, औदारिके, वैक्रियवैक्रियमिश्रयोः, [द्वितीयवृत्तवृत्तिः] आहारकाहारक-
मिश्रयोः, कर्मणकाये, कषायचतुष्के, अशुभत्रिलेश्यासु, उपशमसास्वादनयोः, संज्ञिनि, अनाहारके
चेति नवपञ्चाशद्भूमार्गणासु ।

अत्र भावना त्वेवम्—देवनारकाणां पुनर्देवनरकगतौ उत्पादामावेन देवनरकमार्गणास्व-
व्यवहितं द्वितीयवेलायां जघन्यप्रदेशबन्धो न भवति । देवनरकमार्गणासु जघन्यप्रदेशबन्धो
भवप्रथमसमय एव भवति । ततस्ते यदा द्वितीयवेलायां भवप्रथमसमये वर्तन्ते तदा तेषां न देव-
नरकमार्गणाः । यावत्कालं च देवनरकमार्गणास्तावत्काले न पुनर्जघन्यप्रदेशबन्धोऽतः तेषां जघन्य-
प्रदेशबन्धस्य नान्तरम् । तथा सर्वमनुष्यसंज्ञिमार्गणासु जघन्यप्रदेशबन्धोऽसंज्ञित आगतानां भवप्रथम-
समये भवति । ततो यद्यपि मनुष्यो मृत्वा मनुष्यः संज्ञी च मृत्वा संज्ञी भवतीति द्वितीयभवप्रथम-
समये मार्गणाऽवस्थिता भवति, तथापि स मनुष्यः संज्ञी चासंज्ञितो नागत इति जघन्यप्रदेशबन्धो
न भवति । इत्थं द्विर्जघन्यप्रदेशबन्धस्यालाभाज्जघन्यप्रदेशबन्धस्यान्तराभावः । औदारिकवैक्रियमार्ग-
णयोरपि तनुपर्याप्तिप्रथमक्षण एव जघन्यप्रदेशबन्धो भवति । ततस्तत्रस्थो जीवो यदा द्वितीयवारं
तनुपर्याप्तिप्रथमक्षणस्थो भवति तदा यथासंख्यमौदारिकमिश्रमार्गणायां वैक्रियमिश्रमार्गणायां
च प्रविश्यैव भवतीति मार्गणाया नाशाच्च जघन्यप्रदेशबन्धस्यान्तरम् । वैक्रियमिश्रेऽसंज्ञित आगतस्य
देवस्य नारकस्य वा भवप्रथमसमये एव जघन्यप्रदेशबन्धो भवति । अन्तर्मुहूर्तानन्तरं च तौ वैक्रिय-
मार्गणायां प्रविशत इति मार्गणा नष्टा भवति, अतः तस्यां न जघन्यप्रदेशबन्धस्यान्तरम् । आहारक-
द्विके मार्गणाप्रारम्भकाल एव जघन्यप्रदेशबन्धो भवति । ततो द्वितीयवारं जघन्यप्रदेशबन्धनामे-
नान्तरं न प्राप्यते । कर्मणकाये अनाहारके च विग्रहगतौ प्रथमसमय एव जघन्यप्रदेशबन्धो
भवति । तयोः प्रत्येकं काल उत्कृष्टतोऽपि त्रिसमयप्रमाण एव इति व्यतीते समयत्रिके तयोरनवस्था-
नाच्च जघन्यप्रदेशबन्धस्यान्तरम् । कषायचतुष्काशुभत्रिलेश्यासु मार्गणागतक्षरमजीवानां भवप्रथम-
समये एव जघन्यप्रदेशबन्धो भवति । मार्गणानां च परावर्तमानत्वेनान्तर्मुहूर्तानन्तरमवश्यमन-
वस्थानाच्च जघन्यप्रदेशबन्धस्यान्तरम् । उपशमसम्यक्त्वे जघन्यप्रदेशबन्धो देवस्य भवप्रथमसमय

एव भवति । मार्गणायाः कालश्चान्तर्मुहूर्तप्रमाण एव । ततोऽन्तर्मुहूर्तान्तरं मार्गणाया नाशाश्च जघन्यप्रदेशबन्धस्यान्तरम् । सास्त्रादने भवप्रथमसमय एव जघन्यप्रदेशबन्धो भवति, तस्य कालश्च षडावलिकाप्रमाण एव । इति व्यतीतसु षडावलिकासु तस्य नाशाश्च न जघन्यप्रदेशबन्धस्यान्तरम् । 'सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्यान्तरम्' इत्यग्रेऽनुवर्तनीयम् ॥२७९॥२८०॥

सम्प्रति विभङ्गज्ञानमार्गणायामन्तराभावं मतान्तरेण च जघन्यद्वुत्कृष्टं चान्तरं प्ररूपयन्नाह—

णो अत्थि अंतरं चिअ विभंगणाणम्मि अह्व बोद्धव्वं ।

हस्सं समयो जेट्ठं हवए देसूणळ्ळमासा ॥२८१॥

(प्र०) 'णो' इत्यादि—'नो' इति निषेधे, 'चिअ' इत्यवधारणार्थो भिन्नक्रमश्च । विभङ्गज्ञान-मार्गणायामायुर्वर्जानां सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्यान्तरं नैव भवेदित्यर्थः । ननु किमत्र बीजम् ? इति चेदुच्यते, देवनारकाणां विभङ्गज्ञानेन सहान्यगतावुत्पादाभाव एवात्र कारणम् । तथाहि—विभङ्ग-ज्ञानमार्गणायां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी भवप्रथमसमये वर्तमाना देवनारकाः । ते हि विभङ्गज्ञानेन सहान्यत्र नोत्पद्यन्ते । ततो मार्गणानां देवनारकाणां तस्यां मार्गणायामव्यवहितं द्विर्भवप्रथम-समयो न प्राप्तः । अतोऽन्तरं न प्राप्यते ।

'अह्व' इत्यादि, अथवेति मतान्तरेण विभङ्गज्ञाने सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्य-मन्तरं समयो ज्ञातव्यम् । अन्येषां मते देवनारकाणामपर्याप्तावस्थार्यां विभङ्गज्ञानाभावात् । ततश्च जघ-न्यप्रदेशबन्धस्वाम्यष्टविधबन्धको बोलणयोगी जीवो भवति । अतो विवक्षितप्रथमसमये जघन्यप्रदेश-बन्धं विदधाति । द्वितीयसमयेऽजघन्यं प्रदेशबन्धं विधाय पुनस्तृतीयसमये जघन्यं विदधातीति जघन्यमन्तरमेकसमयो भवति । 'जेट्ठं हवए' इत्यादि, विभङ्गे मतान्तरेण जघन्यप्रदेशबन्ध-स्योत्कृष्टमन्तरं देशन्यूनगणमासा भवति । तद्यथा—स्वायुषोऽन्तिमगणमासाद्यन्तर्मुहूर्ताद्यसमयेऽष्ट-विधबन्धं कुर्वन् जघन्यं प्रदेशबन्धं विधाय पुनरुपान्त्यान्तर्मुहूर्तचरमसमयेऽष्टविधबन्धं कुर्वन् जघन्यं विदधातीत्यन्तर्मुहूर्तन्यूनाः गणमासा उत्कृष्टमन्तरं भवति । अत्र प्रथमं जघन्यान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वेऽप्यत्र जघन्योत्कृष्टोऽप्यन्तरोक्तिर्लघुवार्त्ता बोध्या ॥२८१॥

साम्प्रतं यासु मार्गणासु जघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरं समयन्यूना स्वजघन्यकायस्थिति-स्ता निरूपयति—

सगसगलहुकायठिई समयेणूणा हवेज्ज सव्वेसुं ।

तिरिइंदियकायेसुं चक्खुअसण्णीसु य जहण्णं ॥२८२॥

(प्र०) "सगसग" इत्यादि, सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरं समयेन न्यूना स्वस्वजघन्यकायस्थितिर्भवति । कासु मार्गणासु ? इत्याह—"सव्वेसुं" इत्यादि, सर्वैरित्येकसर्वेन्द्रिय-

कृत्स्नकल्पमार्गणासु चक्षुर्दर्शनासंज्ञिमार्गणयोश्चेत्यष्टवष्टिमार्गणासु । तद्यथा—तत्तन्मार्गणाप्रायोग्य-
जघन्यायुष्को जीवो भवप्रथमसमये जघन्यप्रदेशबन्धं विधाय स्वायुःसमाप्नो पञ्चत्वं प्राप्य तस्यामेव
मार्गणायां स्थितो द्वितीयमवे तत्तद्मार्गणाप्रायोग्यजघन्यायुष्के प्रथमसमये पुनर्विदधातीति यथोक्त-
मन्तरमुपपद्यते । जघन्यकायस्थितिस्तु कालद्वारे प्रतिपादितैव ॥२८२॥

एतर्हि यासु मार्गणासु जघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरमोषवद् ता आह—

ओषव्व कायुरालियमीसणपुंसदुअणाणअयतेसुं

अणयणभवियेसुं तह अभवियमिच्छेसु आहारे ॥२८३॥

(प्र०) “ओषव्व” इत्यादि, सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरम् “ओषव्व”
भवति । ओषे समयोनशुल्लकभवप्रमाणमन्तरं निरूपितमित्यवधेयम् । कासु मार्गणासु ? इत्याह—
“कायुरालिय” इत्यादि, काययोगौघौदारिकमिश्रणपुंसकवेदाङ्गानद्विकाऽसंयमेसु अचक्षुर्दर्शन-
मव्याभ्यमिध्यात्वाहारकेषु चेत्येकादशमार्गणासु । अत्र भावनाऽपि यथोषवक्त्वव्यतायां कृता तथैव
कर्तव्या ॥२८३॥

साम्प्रतमन्तर्मुहूर्तान्तरा वर्षपृथक्त्वान्तराश्च मार्गणाः प्ररूपयति—

धीपुरिसेसुं णेयं भिन्नमुहुत्तं तिणाणओहीसुं ।

सम्मत्तवेअगेसुं वासपुहुत्तं मुणेयव्वं ॥२८४॥

(प्र०) “धीपुरिसेसुं” इत्यादि स्त्रीपुरुषमार्गणयोः सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्य-
मन्तरमन्तर्मुहूर्तं ज्ञेयम् । तथाहि—तयोर्जघन्यायुरन्तर्मुहूर्तं भवति । ततोऽसंज्ञिनौ स्त्रीपुरुषौ जघन्यायुष्के
प्रथममवे प्रथमसमये जघन्यप्रदेशबन्धं कृत्वा, समाप्ते जीवितकाले पञ्चत्वं प्राप्यासंज्ञिन्येवोत्पद्य
यथासङ्ख्यं स्त्रीत्वं पुरुषत्वं च प्राप्य भवप्रथमसमये पुनर्जघन्यप्रदेशबन्धं विदधत इति यथोक्त-
मन्तरमुपपद्यते । “तिणाण” इत्यादि, मतिश्रुतावधिलक्षणत्रिज्ज्ञानावधिदर्शनेषु, सम्यक्त्वौषवेदक-
सम्यक्त्वयोश्चेति षण्मार्गणासु सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरं वर्षपृथक्त्वं भवति ।
तद्यथा—कश्चिज्जीवो देवमवाद् वर्षपृथक्त्वप्रमाणं मनुष्यमव प्राप्य तत्र प्रथमसमये जघन्यप्रदेशबन्धं
विदधाति, ततः स्वायुःसमाप्नो पुनर्देवमव प्राप्य तत्र प्रथमसमये पुनर्जघन्यप्रदेशबन्धं विदधातीति
निगदितमन्तरं घटामञ्जति ॥२८४॥

साम्प्रतं तेजःपद्मलेशयोर्यजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरं निरूपयति—

तेऊए देवस्स व सोहम्मस्स व जहण्णकायठिई ।

समयूणा पउमाए अब्भहिया सागरा दोणिण ॥२८५॥

(प्र०) “तेऊए” इत्यादि, तेजोलेश्यायां सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरं
देवस्य=देवसामान्यस्य समयन्बूना जघन्यकायस्थितिः, यद्वाऽभिप्रायान्तरेण सौवर्गदेवस्य जघन्य-

कायस्थितिज्ञातव्यम् । ‘पञ्चमाह’ इत्यादि, पञ्चलेश्यायां सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्य-
मन्तरम् “अभ्यधिकौ द्वौ सागरो” पदैकदेशेन पदसमुदायस्यापि गम्यमानत्वात् सागरोपमौ ज्ञात-
व्यम् । तथा—पञ्चलेश्याया जघन्यप्रदेशबन्धो भवप्रथमसमये एव देवस्य भवति । तथा देवे पञ्च-
लेश्याया जघन्यकायस्थितिः साधिकद्विसागरोपमौ । अतो प्रथमं देवभवे प्रथमसमये जघन्यप्रदेश-
बन्धो भवति, द्वितीयवारं च मनुष्यभवे प्रथमसमये भवतीति यथोक्तमन्तरमुपपद्यते ॥२८५॥

सम्प्रति सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यान्तरनिरूपणसमाप्तिं चिकीर्षुराह—

आणतलहुकायठिई समयूणाऽत्थि सुइलाअ समयूणा ।

चुलसीइसहस्ससमा खइए समयोऽत्थि सेसासुं ॥२८६॥

(प्रे०) ‘आणत’ इत्यादि, शुक्रलेश्यायां सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरं
समयन्यूनाऽऽनतजघन्यकायस्थितिरेति । तच्चैवम्—शुक्रलेश्यायामानतदेवानामेव जघन्यायुष्कत्वाद्
जघन्यायुष्क आनतदेवः स्वभवप्रथमसमये जघन्यप्रदेशबन्धं विधाय स्वायुःसमाप्तौ मनुष्यत्वं प्राप्य
तत्र भवप्रथमसमये पुनर्जघन्यप्रदेशबन्धं विदधातीति यथोक्तमन्तरं घटते । “समयूणा”
इत्यादि, क्षायिकमार्गाणां सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरं समयन्यूनाः चतुरशीति-
सहस्रवर्षाणि भवति । तथा—काश्चित् क्षायिकसम्यग्दृष्टिः चतुरशीतिसहस्रवर्षप्रमाणायुष्को नारको
भवति । तत्र भवप्रथमसमये जघन्यप्रदेशबन्धं विधाय स्वायुःसमाप्तौ मनुष्यत्वमवाप्य पुनस्तत्र
भवप्रथमसमये जघन्यप्रदेशबन्धं विदधातीति यथोक्तमन्तरमुपपद्यते ।

अत्रायं विवेकः—ग्रन्थकृताऽत्र क्षायिकमार्गाणां जघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरं समय-
न्यूनचतुरशीतिसहस्रवर्षाणि यद् ज्ञापितम् तद् यदि क्षायिकसम्यग्दृष्टेर्नरकायुः तावत्प्रमाणं स्यात्
तदैवोपपद्यते नान्यथा । इत्यर्थापत्तितोऽयं नियमो निर्गलति यद् क्षायिकसम्यग्दृष्टेर्नरकायुर्जघ-
न्यतोऽपि चतुरशीतिसहस्रवर्षाण्येव भवेत् । “समयोऽत्थि सेसासुं” इति, शेषासु प्रति-
पादितव्यतिरिक्तासु नवदशमार्गाणाम् सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरमेकसमयो
भवति । तथाहि—एतासु मार्गाणाम् जघन्यप्रदेशबन्धस्वामिनः परावर्तमानयोगित्वेन जघन्यं प्रदेश-
बन्धं विधायैकसमयमजघन्यं विदधाति । तदनन्तरं पुनर्जघन्यं विदधातीत्यतः सूक्तमेव “समयो-
ऽस्ति शेषासु” इति । शेषमार्गाणाञ्चेमाः पञ्चमनःपञ्चवचनावेदमिश्रमनःपर्यवज्ञानानि, असंयम-
मन्तरा षट्संयमभेदाः ॥२८६॥

साम्प्रतं सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं निरूपयितुं प्रस्तुते—

तिरिये एगिंदियतस्सुहमेसुं कायजोगणपुमेसुं ।

दुअणाणायत अणयणभवियेयरमिच्छअमणेसुं ॥२८७॥

जेदुं असंखलोगा उअ सेदीए असंखभागोऽत्थि ।

तिपणिंदितिरिक्खेसुं कोडिपुहुत्तं उ पुब्बाणं ॥२८८॥

(प्रे०) 'तिरिये' इत्यादि, तिर्यगोघे, एकेन्द्रियौघे, तस्य=एकेन्द्रियस्य दृष्टौघे, एकेन्द्रिय-
दृष्टौघे इत्यर्थः, काययोगौघे, नपुंसके मतिश्रुतलक्षणाज्ञानद्विकासंयमाचक्षुर्दर्शनभव्याभव्य-
मिध्यात्वासंक्षिप्तु वेति त्रयोदशमार्गणासु सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरम्—“असङ्ख्य-
लोकाकाशप्रदेशप्रमाणं” यद्वा “सूचिश्रेण्यसङ्ख्यातभागप्रदेशप्रमाणम्” अस्ति । तथाहि— एतासु
मार्गणासु जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरमजघन्यप्रदेशबन्धोत्कृष्टकालप्रयुक्तमस्ति । अजघन्य-
प्रदेशबन्धोत्कृष्टकालासङ्ख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणो यद्वा मतान्तरेण सूचिश्रेण्यसङ्ख्यातभागप्रदेश-
प्रमाणः । अतो जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरमपि तावत्प्रमाणमेव भवति ।

अथोत्तरार्धेन त्रिपञ्चेन्द्रियतिर्यग्मार्गणासु सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तर-
माह—‘तिपणिंदि’ इत्यादि, पञ्चेन्द्रियतिर्यगोघपर्याप्तपञ्चेन्द्रियतिर्यक्कतिर्यग्योनिमतीस्वरूप-
त्रिपञ्चेन्द्रियतिर्यग्मार्गणासु सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं पूर्वकोटिपृथक्त्वं भवति ।
तच्चैवम्—अत्र जघन्यप्रदेशबन्धोऽसंक्षिप्तपञ्चेन्द्रियस्य अवप्रथमसमये भवति । तस्य चोत्कृष्टा काय-
स्थितिः पूर्वकोटिपृथक्त्वप्रमाणाऽस्ति । अतोऽसंज्ञी प्रथमं स्वकायस्थितेः प्रथमभवे प्रथम-
समये जघन्यप्रदेशबन्धं विधाय पुनरन्तिममवे प्रथमसमये जघन्यं विदधातीति यथोक्तमन्तरमुपपद्यते
॥२८७॥२८८॥ सम्प्रति सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं यासु मार्गणासु श्रेण्य-
संख्यातभागप्रमाणं यासु चान्तर्मुहूर्त्तप्रमाणं ता निर्वक्ति—

पणकायणिगोएसुं पणसुहमेसु य भवे असंखंसो ।

सेदीअ मुहुत्ततो बोद्धव्वं पणमणवयेसुं ॥२८९॥

(प्रे०) ‘पणकाय’ इत्यादि, पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिस्वरूपपञ्चकार्यौघेषु, निगोदौघे,
तेषां पृथिव्यप्तेजोवायुसाधारणवनस्पतिकायानां पञ्चदृष्टौघमेदेषु च सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेश-
बन्धस्योत्कृष्टमन्तरं सूचिश्रेण्यसङ्ख्यातभागप्रमाणं भवेत् । तथाहि—एतासु मार्गणासु जघन्यप्रदेश-
बन्धस्योत्कृष्टमन्तरमजघन्यप्रदेशबन्धोत्कृष्टकालप्रयुक्तं भवति । अजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालः
सूचिश्रेण्यसंख्यातभागप्रमाण इति कालद्वारे प्ररूपितम् । अतो जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरमपि
तावत्प्रमाणं भवति । ‘मुहुत्ततो’ इत्यादि, पञ्चमनःपञ्चवचनेषु सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्यो-
त्कृष्टमन्तरमन्तर्मुहूर्त्तं बोद्धव्यम् । तथाया—एतासु मार्गणासु जघन्यप्रदेशबन्धमष्टविधबन्धकः परावर्त-
मानयोगी विदधाति, तस्मादायुर्बन्धस्य प्रथमसमये जघन्यप्रदेशबन्धं विधाय पुनरायुर्बन्धस्या-
न्तिमसमये विदधातीति यथोक्तमुत्कृष्टमन्तरं घटामटति ॥२८९॥

सम्प्रति यासु मार्गणसु सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं देशोनपूर्वकोटित्रि-
भागस्ता विमणिपुराह—

मणणाणसंयमेसुं समइअछेअपरिहारदेसेसुं ।

देसूणो पुव्वाणं कोडितिभागो मुणेयव्वं ॥२९०॥

(प्रे०) 'मणणाण' इत्यादि, मनःपर्यवज्ञानसंयमौषसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहार-
विशुद्धिदेशविरतिषु सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं 'देशन्यूनः पूर्वकोटितृतीयभागो'
ज्ञातव्यम् । तच्चैवम्—एतासु मार्गणसु सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धमष्टविधबन्धको धौलणयोगी
करोति । अष्टविधबन्धकश्चायुर्बन्धकाल एव भवति । आयुश्च स्वायुस्तृतीयभागात्पूर्वं न बन्धमायाति ।
अतः पूर्वकोटयायुष्कः कश्चिज्जीवः स्वायुस्त्रिभागाद्यान्तमुहूर्तं आयुर्वध्नाति, तत्र प्रथमसमये जघन्य-
प्रदेशबन्धं विदधाति । ततः पुनर्द्वितीयाकर्षणोपान्त्यान्तमुहूर्तं आयुर्वध्नाति, उपान्त्यान्तमुहूर्तान्ते
च जघन्यप्रदेशबन्धं विदधाति । इत्येवं समयद्वयाधिकान्तमुहूर्तन्यूनपूर्वकोटित्रिभागप्रमाणं जघन्य-
प्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरमुपपत्तिं याति ॥२९०॥

अथ शेषासु मार्गणसु सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं निर्बक्ति—

देसूणा उक्कोसा मगसगकायट्ठिई मुणेयव्वं ।

सेसासुं सत्तण्हं हस्सपएसस्स उक्कोसं ॥२९१॥

(प्रे०) 'देसूणा' इत्यादि, तत्र 'सेसासु' इति, 'णो अंतरं चिभ भवे हस्सपएसस्स आउ-
वज्जाणं' इति गाथा(२७९-२८०)द्वये प्रतिषिद्धप्रकृतान्तरा निरयगत्योधाघोकोनषष्टिमार्गणास्तथा
'णो अन्ति अंतरं चिभ विमंगणाणस्मि अहव बोद्धव्वं । हस्सं समयो जेट्ठं इवए देसूणछन्मासा (गा०
२८१) इत्यनेन विमङ्गज्ञानमार्गणायां मतेनैकेन प्रस्तुतान्तरस्य प्रतिषिद्धत्वादन्येन मतेनाऽपि
लाघवार्थमुत्कृष्टान्तरस्याप्यभिहितत्वाच्च तां विमङ्गज्ञानमार्गणां तथा 'तिरिये एगिदिये'त्यादि-
गाथाचतुष्टयेना(गाथा० २८७-२९०)ऽभिहितप्रस्तुतान्तरास्तियेगगत्योधादित्रिचत्वारिंशन्मार्गणाश्च
विहाय शेषास्वपर्याप्तितिर्यक्पञ्चेन्द्रियादिसप्तषष्टिमार्गणसु सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्ट-
मन्तरं देशन्यूनोत्कृष्टा स्वस्वकायस्थितिर्ज्ञातव्यम् । तथाहि—अपर्याप्तितिर्यक्पञ्चेन्द्रियादिमार्गणसु काय-
स्थितेः प्रथममवे प्रथमसमये सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धं विधाय पुनः कायस्थितेरन्तिममवे
प्रथमसमये विदधातीति जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं समयाधिकचरमभवन्यूनस्वोत्कृष्टकाय-
स्थितिप्रमाणं भवति । उत्कृष्टकायस्थितिश्च कालद्वारेऽभिहितैव ।

शेषमार्गणाश्रेमाः—तिर्यक्पञ्चेन्द्रियापर्याप्तः, एकेन्द्रियौघवृक्षमैकेन्द्रियौ वर्जयित्वा निखिलै-
केन्द्रियमेदाः, बादरपृथ्व्यपतेजोवायुनिगोदाः, पर्याप्तबादरपृथ्व्यपतेजोवायुनिगोदप्रत्येकवनस्पति-
कायव्रसाः, पर्याप्तवृक्षमपृथ्व्यपतेजोवायुनिगोदाः, अपर्याप्तबादरपृथ्व्यपतेजोवायुनिगोदप्रत्येकवन-

स्पतिक्वायत्रसाः, अपर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यपृतेजोवायुनिगोदाः, प्रत्येकवनस्पतिक्वायत्रसकायौघभेदौ चेत्येक-
त्रिंशत्कायभेदाः, औदारिकमिश्रभेदः, स्त्रीपुरुषावेदाः, मतिश्रुतावधिज्ञानानि, सूक्ष्मसम्परायभेदः,
चक्षुरवचिदर्शनभेदौ, शुभलेद्याविकम्, सम्यक्त्वौघध्यायिकक्षायोपशमिकमिश्रभेदाः, आहारकश्च ।
विभङ्गज्ञानस्योत्कृष्टान्तरं तु जघन्यान्तरनिरूपणप्रस्तावे निरूपितमिति न विस्मृत्यं धीधनैः ।
अत्रायं विशेषोऽवगन्तव्यः सूक्ष्मदर्शिभिः—मतिश्रुतावधिज्ञानसम्यक्त्वौघध्यायोपशमिकावधि-
दर्शनेषु भावनैवं विधेया-मनुष्यमभवे चरमान्तर्मुहूर्ते जीवस्तत्तन्मार्गणान्वितो भवति । ततो
निधनं प्राप्यानन्तरभवे प्रथमसमये जघन्यप्रदेशबन्धं विदधाति । तदनन्तरमजघन्यप्रदेशबन्धं विद-
धाति । ततो मार्गणाकायस्थितेरन्तिमान्तर्मुहूर्तेश्चिष्टे पञ्चत्वं प्राप्यानन्तरभवे प्रथमसमये पुन-
र्जघन्यप्रदेशबन्धं विदधातीत्यन्तर्मुहूर्तद्विकन्यूनस्वोत्कृष्टकायस्थितिः प्रस्तुतमन्तरं भवति । ध्यायिके
पुनरेवं विभावनीयम्-मनुष्यमभवे ध्यायिकमार्गणान्वितो भवति । ततः स्वायुःसमाप्ता मृत्युमित्य त्रय-
स्त्रिंशत्सागरोपमायुष्केषु देवेषूत्पद्यते । तत्र भवप्रथमसमये जघन्यं प्रदेशबन्धं विधायाजघन्यं विद-
धाति । ततः क्रमेण कालक्षयाद् मनुष्यतयोत्पद्यते । तत्र भवप्रथमसमये पुनर्जघन्यं विदधातीति
समयन्यूनत्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि प्रस्तुतमन्तरं भवति । शुभलेद्याविके पुनरेवं विभावनीयम्-कश्चि-
ज्जीवः मनुष्यमभवे चरमान्तर्मुहूर्ते विवक्षितलेद्यां प्राप्यायुःक्षयाच्चिधनं प्राप्य स्वप्रायोग्योत्कृष्टा-
युष्को देवो भवति । तत्र भवप्रथमसमये जघन्यं प्रदेशबन्धं विधायाऽजघन्यं विदधाति । ततो
जीवितकालनाशात् तन्लेद्यान्वित एव मनुष्यतयोत्पद्यते । तत्र च भवप्रथमसमये पुनर्जघन्यं प्रदेश-
बन्धं विदधातीति द्व्यन्तर्मुहूर्तन्यूनस्वोत्कृष्टकायस्थितिः प्रकृतमन्तरं भवति । सूक्ष्मसम्पराये मिश्रे
च भवप्रथमसमये जघन्यप्रदेशबन्धो न वक्तव्यः । अपि तु मार्गणायाः प्रथमे चरमे च समये
वक्तव्यः । अतो जघन्यप्रदेशबन्धप्रयुक्तद्विसमयन्यूनस्वोत्कृष्टकायस्थितिप्रमाणमन्तरं भवति ॥२९१॥

साम्प्रतं सप्तप्रकृतीनामजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्योत्कृष्टान्तरे निरूपयितुं प्रचिक्रं सुराह—

सञ्चणिरयदेवेसुं अपज्जमणुसे विउव्वियदुगम्मि ।

आहारदुगे उरले कम्माणाहारगेसुं च ॥२९२

णो अत्थि अंतरं खलु अलहुपएसस आउव्जाणं ।

तिणरेसु मुहुत्तंतो हस्सं समयोऽत्थि सेसासुं ॥२९३॥

(प्रे०) 'सञ्चणिरय' इत्यादि, सर्वनरकभेदेषु, निखिलनाकिभेदेषु, अपर्याप्तमनुष्ये,
वैक्रियवैक्रियमिश्रयोः, आहारकाहारकमिश्रयोः, औदारिके, कर्मणानाहारकयोश्चेति षडुत्तरचत्वारि-
ंशन्मार्गणास्वायुर्बर्जानां सप्तप्रकृतीनामजघन्यप्रदेशबन्धस्यान्तरं न भवति । तथाहि—अन्तरं हि
त्रिविधं प्राप्यते, क्वचिद् विपरीतबन्धप्रयुक्तं, क्वचिच्चाबन्धप्रयुक्तम्, क्वचिद् विपरीतबन्धा-
बन्धोभयप्रयुक्तम् । तत्र नाद्यम्, अजघन्यप्रदेशबन्धविपरीतस्य जघन्यप्रदेशबन्धस्य क्वचिद् भव-

प्रथमसमय एव भवनाद् क्वचित्च मार्गणाप्रथमसमये भवनाद् । नापि द्वैतीयिकम्, एतासु मार्ग-
णाद्यप्रथमश्रेणेरभावाद्, तत्पक्षमश्रेणिमाश्रित्य प्राप्यते । अतस्तृतीयमपि न प्राप्यते, तस्य प्रथम-
द्वितीयाऽन्तरस्वरूपत्वाद् । नन्वौदारिककाययोगमार्गणायामुपशमश्रेणिरस्त्येव, तत्कथं तस्यामबन्ध-
प्रयुक्तमन्तरं नाभिधीयते ? इति चेद्, सत्यम्, औदारिककाययोगे उपशमश्रेणेः सन्धेऽप्यबन्ध-
प्रयुक्तमन्तरं न प्राप्यते, यतो बन्धोत्तरकालमात्रं अबन्धो मार्गणामध्यकाले न विरमत्यपि तु
मार्गणाचरमसमयं यावद् भवति । संज्ञिन औदारिककाययोगकालापेक्षयोपशान्तमोहगुणस्थानस्य
कालस्य बृहत्तरत्वाद् । इत्येवं पुनरजघन्यप्रदेशबन्धात् पूर्वमेव मार्गणायानाशाब्जबन्धप्रयुक्तमप्य-
न्तरं प्राप्यते ।

साम्प्रतमुत्तरार्धेन सप्तकर्मणामजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरं चिन्तयति—“तिणेरसु”
इत्यादि, अपर्याप्तमृते त्रिमनुष्यमार्गणासु सप्तकर्मणामजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरम् “अन्त-
र्धृत्” भवति । तथाहि—जघन्यप्रदेशबन्धस्वाम्यसंज्ञित आगतो भवप्रथमसमयस्थो जीवो भवति ।
त्रिमनुष्यमार्गणात्थाश्च जीवा यदि पुनर्मनुष्येषूपपद्यन्ते तदा ते नासंज्ञित आगताः, इति तेषां
जघन्यप्रदेशबन्धो न भवति । अतः त्रिमनुष्यमार्गणासु प्रतिपक्षबन्धप्रयुक्तमन्तरं न प्राप्यते ।
अतोऽबन्धप्रयुक्तमन्तरमानेतव्यम् । तच्चैवम्—अजघन्यप्रदेशबन्धं कुर्वन् जीवोऽनिवृत्तिबादरसम्प्राय-
चरमसमये मोहनीयस्य, सूक्ष्मसम्प्रायान्तमसमये च वृणां कर्मणां बन्धविच्छेदं करोति । तत
उपशान्तमोहमाला तत्कालक्षयाच्च प्रतिपत्य पुनः सूक्ष्मसम्प्राये पतदाद्यसमये वृणां कर्मणामनि-
वृत्तिबादरसम्प्राये च पतत्प्रथमसमये मोहनीयस्याजघन्यप्रदेशबन्धं विदधाति । इत्येवं त्रिमनुष्य-
मार्गणासु मोहनीयस्य द्विसूक्ष्मसम्प्राययोरुपशान्तमोहस्य च यो कालस्तावत्प्रमाणं, वृणां कर्मणां
चोपशान्तमोहकालप्रमाणमजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरं भवति ।

“समयोऽस्थि सेसासु” इति, ‘हस्सं’ इति पदं “कमरुकमणि”न्यायेनाऽत्रापि सम्बध्यते ।
शेषासु भणितव्यतिरिक्तास्वेकविंशतिशतमार्गणासु सप्तकर्मणामजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरम्
‘एकसमयो’ भवति । तद्यथा—पञ्चमनःपञ्चवचनावेदमनःपर्यवसंयमौघसामायिकछेदोपस्थापनीय-
परिहारविशुद्धिसूक्ष्मसम्प्रायदेशविरतिमिश्रेत्येकोनविंशतिमार्गणासु जघन्यप्रदेशबन्धं “परावर्तमान-
योगी” विदधाति । अतो विवक्षितप्रथमसमयेऽजघन्यप्रदेशबन्धं विदधाति, द्वितीयसमये, जघ-
न्यप्रदेशबन्धं विधाय पुनस्तृतीये समयेऽजघन्यप्रदेशबन्धं विदधातीति जघन्यमन्तरमेकसमयो
भवति । विमङ्गलाने तु “परावर्तमानयोगी भवप्रथमसमयस्थो वा” जघन्यप्रदेशबन्धं विदधातीति
जघन्यमन्तरमेकसमय उपपद्यते । संज्ञिमार्गणायामुपशमश्रेणौ मोहनीयस्य सूक्ष्मसम्प्राये प्रथमसमये
वृणां कर्मणां चोपशान्तमोहे प्रथमसमयेऽबन्धं विधाय द्वितीयसमये पञ्चत्वं प्राप्य देवमये पुनर-
जघन्यप्रदेशबन्धं विदधातीति जघन्यमन्तरमेकसमयो भवति । भावितव्यतिरिक्तासु मार्गणासु
“भवप्रथमसमयस्थो” जघन्यप्रदेशबन्धत्वामी भवति । अतो गतभवचरमसमयेऽजघन्यं प्रदेशबन्धं

विदधाति । ततस्तस्यामेव मार्गणायां स्थितो जघन्यप्रदेशस्य प्रथमसमये जघन्यं प्रदेशबन्धं विधाय द्वितीयसमयेऽजघन्यं प्रदेशबन्धं विदधातीति जघन्यमन्तरमेकसमयो घटामश्नति ।

१. विशेषमार्गणाश्वेमाः—निखिलतिर्यग्मातिभेदाः, न्यक्षेन्द्रियभेदाः, कृत्स्नकायभेदाः, पञ्चमनःपञ्च-
वक्त्रनकाययोगौघौदारिकमिश्रकाययोगेषु, समस्तवेदभेदाः, कषायचतुष्कं, ज्ञानचतुष्कम्, अज्ञान-
त्रिकं, निखिलसंयमभेदाः, दर्शनत्रिकं, लेदयाषट्कं, भव्याभव्यौ, समसम्यक्त्वभेदाः, संज्ञी, असंज्ञी, आहारकश्च । अत्रायं विशेषः—ज्ञानत्रिकादौ संज्ञिवदपि परिभाषनीयम् ॥२९२॥२९३॥

सम्प्रति सप्तकर्मणामजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं निरूपयितुमुपचिकं सुरादौ तावद्यासु
मार्गणास्तुत्कृष्टमन्तर—“मन्तमु हूचं” ताः सार्वभूतेन निरूपयति—

तिमणुस्सदुपंचिदियतसकायावेअणाणचउगेसुं ।

संयमतिदरिसणेसुं सुक्कभवियसम्मखहएसु ॥२९४॥

उवसमसणीसु तहा आहारम्मि परमं मुहुत्तंतो ।

(प्र०) “तिमणुस्स” इत्यादि, अपर्याप्तमन्तरा त्रिमनुष्यमार्गणासु, विनाऽपर्याप्तं द्विपञ्च-
न्द्रिययोः, त्रसौषपर्याप्तप्रसयोः, काययोगौघे, अवेदे, मतिश्रुतावधिमनःपर्यवलक्षणे ज्ञानचतुष्के,
संयमौघे, दर्शनत्रिके, सुहृत्लेदयायां, भव्ये, सम्यक्त्वौघध्यायिकोपशमसंज्ञिषु, आहारके चेति चतु-
र्विंशतिमार्गणासु सप्तप्रकृतीनामजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरम् “अन्तमु हूचं” भवति । अत्रोपपत्ति-
श्वेदम्—काययोगमार्गणायामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं यथा भावितं तथैवात्रापि भावनीयम् ।
अपगतवेदेऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टान्तरवद् भावनीयं, नवरं चतुःसमयस्थाने मोहनीयमाश्रित्याष्टौ
समया अधिका वक्तव्याः ।

नन्वत्र किं बीजमिति चेदुच्यते, अवेदे सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी सप्तविधबन्धको
घोलणयोगी भवति । घोलणयोगी च करणपर्याप्त एव । करणपर्याप्तस्य जघन्ययोगस्थानान्युत्कृष्टत-
त्त्वतुःसमयान् यावदवतिष्ठन्ते । ततोऽजघन्यप्रदेशबन्धं कुर्वन् कश्चिज्जीव उपशमश्रेणावनिर्हृति-
बहिरसम्परायेऽन्तिमचतुःसमयेषु मोहनीयस्य जघन्यप्रदेशबन्धं विदधाति । ह्रस्वसम्परायोपशान्त-
मोह्योभावन्धः । ततः प्रतिपत्यानिर्बुत्तिबादरसम्परायमागत्य पतत्प्रारम्भचतुःसमयेषु पुनर्मोहनी-
यस्य जघन्यप्रदेशबन्धं विदधातीत्यष्टसमयाधिकं यथोक्तप्रमाणमन्तरमुपपद्यते । तथा षट्कर्मण्या-
श्रित्य यच्चतुःसमयानामाधिक्यं निगदितं तदत्र न वक्तव्यम्, यतो जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी सप्तविध-
बन्धको भवति । ह्रस्वसम्पराये षट्प्रकृतयो वध्यन्ते । अतस्तत्र तेषां जघन्यप्रदेशबन्धभावनेन तत्प्रयुक्त-
माधिक्यं न प्राप्यते । शेषासु त्रिमनुष्यादिमार्गणास्वपि यथा मनुष्यत्रिकेऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्यो-
त्कृष्टान्तरं भावितं तथा भावनीयम् । नवरं सप्तपि कर्मण्याश्रित्य यच्चतुःसमयानामाधिक्यं भणितं
तदत्र न वक्तव्यम् ।

नन्वत्र को हेतुरिति चेदुच्यते, त्रिमनुष्यादिमार्गणासु सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशकाले विद-
भवप्रथमसमयस्थो भवतीत्युपशमभ्रणौ जघन्यप्रदेशबन्धस्वामीनेन तत्प्रयुक्तमाधिक्यं न प्राप्यतेजघन्य-
त्रिमनुष्यादिषु जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी भवप्रथमसमयस्थोऽस्त्यतस्तास्वष्टसमयानामाधिक्यं न प्राप्-
किन्तु संयमौघमनःपर्यवमार्गणयोर्जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी बोलणयोगी भवति । अत उपशमभ्रणावत्
हतोऽन्तिमचतुःसमयानबरोहतश्च बन्धप्रारम्भचतुःसमयान् जघन्यप्रदेशबन्धो भवेदिति तयोः सप्त-
प्रकृतीराश्रित्याष्टसमयानामाधिक्यं वक्तव्यमिति चेद्, त्वदुक्तिः सत्या, परं भो महानुभाव !
जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी यथा जघन्ययोगी परावर्तमानयोगी च भवति तथाऽष्टप्रकृतिबन्धक एव
भवतीति कथं विस्मृतम् । अत्र तु स्रष्टमसम्पराये षडनिवृत्तिबादरसम्पराये च सप्त प्रकृतयो बध्यन्ते,
न त्वष्टौ । अतो जघन्यप्रदेशबन्धस्वामीनेन तत्प्रयुक्तमष्टसमयानामाधिक्यं नोपपद्यते ॥२९४॥

एतर्हि यासु मार्गणासु सप्तप्रकृतीनामजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं चतुःसमयास्ता लोभ-
मार्गणां च सार्धवृत्तेन निरूपयति—

पणमणवयजोगेसुं समहअछेअपरिहारेसुं ॥२९५॥

देससुहममीसेसुं समया चत्तारि होअए लोहे ।

मोहस्स मुहुत्ततो समयो सेसाण छण्ह भवे ॥२९६॥

(प्र०) “पणमण” इत्यादि, पञ्चमनःपञ्चवचनरूपदशयोगेषु, सामायिकछेदोपस्थापनीय-
परिहारविशुद्धिदेशविरतिष्वहमसम्परायेषु, मिश्रे चेति षोडशमार्गणासु सप्तप्रकृतीनामजघन्यप्रदेश-
बन्धस्योत्कृष्टमन्तरं चत्वारः समया भवति । अत्रोपपत्तिमीमांसा त्वेवम्—अत्राबन्धप्रयुक्तमन्तरं
नायाति । यतः सामायिकादिष्वमार्गणासु पशान्तमोहगुणस्थानस्याभावोऽस्ति । पञ्चमनःपञ्चवच-
नेषु च यद्यप्युपशान्तमोहगुणस्थानसद्वभावः, तथाप्युपशान्तमोहगुणस्थानस्य कालतस्तेषां कालो
न्यूनतरः । ततः पुनरजघन्यप्रदेशबन्धप्रारम्भं यावत्तेषामनवस्थानादबन्धप्रयुक्तमन्तरं न प्राप्यते ।
अतोऽत्राजघन्यप्रतिपक्षजघन्यप्रदेशबन्धप्रयुक्तमन्तरमानेतव्यम् । एतासु मार्गणासु जघन्यप्रदेश-
बन्धस्वामी परावर्तमानजघन्ययोगी भवति । परावर्तमानयोगी च करणपर्याप्त एव । करणपर्याप्तस्य
जघन्ययोगस्थानान्युत्कृष्टतत्त्वतः समयान् यावदवतिष्ठन्ते । ततो विवक्षितसमयेऽजघन्यप्रदेशबन्धं कृत्वा
चतुःसमयान् यावज्जघन्यं विदधाति, ततश्च पुनरजघन्यं विदधातीति यथोक्तमन्तरं षटमाटायन्ते ।

‘लोहे’ इत्यादि, लोभमार्गणायां मोहनीयस्याजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं “मुहुत्तान्तः”
अन्तर्मुहूर्तं भवति । तच्चैवम्—उपशमभ्रणाबनिवृत्तिबादरसम्परायचरमसमयेऽजघन्यं प्रदेशबन्धं विद-
धाति । स्रष्टमसम्पराये चाबन्धः । ततः स्रष्टमसम्परायचरमसमये दिष्टान्तं प्राप्य देवेष्टत्पद्यमानो-
ऽजघन्यं विदधातीति समयोनस्रष्टमसम्परायगुणस्थानकालप्रमाणमन्तर्मुहूर्तमन्तरं भवति । “समयो”
इत्यादि, लोभे कृष्णां कर्मणामजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरम् “एकसमयो” भवेत् । अत्र हि

जघन्यप्रदेशकृतमन्तरं प्राप्यते, उपशान्तमोहे लोमस्याभावाद् । किन्तु विपरीतबन्धप्रयुक्तं प्राप्यते । तत्र विपरीतजघन्यप्रदेशबन्धश्च भवप्रथमसमय एव भवति, भवप्रथमसमयवर्तिनः सर्वजघन्ययोगस्थान-
सर्वोत्कृष्टतोऽप्येकसमयं यावदेवावस्थानाद् । अतः वृष्णां कर्मणामजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तर-
जघन्यसमय एव भवति ॥२९५॥२९६॥

सम्प्रति सप्तकर्मणामजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टान्तरनिरूपणस्य समाप्तिं चिकीर्षुराह—

विष्मंगे सत्तण्हं समयो अहवा हवेज्ज चउसमया ।

सेसासु मग्गणासुं एगो समयो मुणेयव्वं ॥२९७॥

(प्रे०) ‘विष्मंगे’ इत्यादि, विमङ्गज्ञाने सप्तकर्मणामजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरम्
“एकसमयः” यद्वा “चत्वारः समयः” भवति । येषां मते भवप्रथमसमये विमङ्गज्ञानस्य सद्भावाद्
जघन्यप्रदेशबन्धो भवप्रथमसमये भवति तेषां मते एकसमयो येषां च मते भवप्रथमसमये विमङ्ग-
ज्ञानस्यासद्भावाद् जघन्यप्रदेशबन्धः परावर्तमानयोगे भवति तेषां मते चत्वारः समयः प्रकृ-
तान्तरं भवति । अत्रेयं भावना-विमङ्गज्ञानान्वितः कश्चिन्मनुष्यः स्वाधुरन्तिमसमयेऽजघन्यप्रदेश-
बन्धं विधाय पञ्चत्वं प्राप्य, नरके देवलोके वा उत्पद्य, प्रथमसमये जघन्यप्रदेशबन्धं करोतीति
प्रतिपक्षजघन्यप्रदेशबन्धप्रयुक्तं प्रकृतान्तरमेकसमयो भवति । चतुःसमयोपपत्तिस्तु अनन्तरगा-
थायां मनोर्योगादिमार्गणासु यथा कृता तथा विधेया ।

“सेसासु” इत्यादि, शेषासु व्याख्यातव्यतिरिक्तासु इत्यशीतिमार्गणासु सप्तकर्मणामजघन्य-
प्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरम् “एकसमयो” ज्ञातव्यम् । शेषासु मार्गणासु सूक्ष्मसम्परायोपशान्तमोह-
शुभस्थानप्राप्त्यभावादबन्धप्रयुक्तमन्तरं नापाति, किन्तु तत्प्रतिपक्षबन्धप्रयुक्तं समायाति ।
तत्प्रतिपक्षजघन्यप्रदेशबन्धश्च भवप्रथमसमय एव भवतीति सूक्तम् “एगो समयो मुणेयव्वं” इति ।
शेषमार्गणाश्वेमाः—सर्वतिर्यग्मेदाः पञ्चेन्द्रियौषपर्याप्तपञ्चेन्द्रियाम्यामृते सकलेन्द्रियमेदाः, त्रसौष-
पर्याप्तत्रसाम्यां विना कृतस्नकायमेदाः, औदारिकमिश्रकाययोगः, वेदत्रिकं, लोममन्तरा कषाय-
त्रिकं, मतिभ्रुतज्ञाने, असंयमः, विहाय शुक्रां लेस्यापञ्चकम्, अवध्यः, क्षायोपशमिकसास्वादन-
मिथ्यात्वानि, असंज्ञी च ॥२९७॥ साम्प्रतमाशुषो जघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्योत्कृष्टान्तरे निरू-
पमितुसुषुचिकं सुरादी तावथासु मार्गणासु जघन्यप्रदेशबन्धस्यान्तराभावस्ताः प्रतिपादयति—

आहारदुगे चउसुं कोहाईसुं तिसुहलेसासुं ।

णो अंतरं खलु भवे हस्सपएसस्स आउस्स ॥२९८॥

(प्रे०) “आहारदुगे” इत्यादि, आहारकाहारकमिश्रकाययोगरूपाहारकद्विके, चतुर्षु क्रोधा-
दिकषायेषु, अशुभलेद्यात्रिके चेति नव मार्गणासु “णो” इत्यादि, ‘खलु’ वाक्पालद्वारे, आशुषो

जघन्यप्रदेशबन्धस्यान्तरं न भवेत्, सकृदायुषो जघन्यप्रदेशबन्धं विधाय पुनर्प्राप्ति काले विद-
ध्यात्तावत्कालं मार्गणाया अनवस्थानाद् ॥२९८॥ अथैकद्वयेनायुषो जघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्य-
मन्तरं निरूपयति—

सामी जहिं खलु भवे घोलणयोगी तहिं लहुं समयो ।

सेसासु मग्गणासुं समयूणो होह खुडुभवो ॥२९९॥

(प्रे०) 'सामी' इत्यादि, 'खलु' इति वाक्यालङ्कारे, यस्यां मार्गणायायुषो जघन्यप्रदेश-
बन्धस्वामी घोलणयोगी—परावर्तमानयोगी भवेत् तस्यां मार्गणायायुषो जघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्य-
मन्तरं समयो भवति । तथाहि—विवक्षितप्रथमसमये जघन्यं प्रदेशबन्धं विदधाति । द्वितीयसमये-
ऽजघन्यं विधाय पुनस्तृतीयसमये जघन्यं विदधातीति यथोक्तमन्तरं घटामटति । अथ यासु
मार्गणास्वायुषो जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी घोलणयोगी ता नामग्रहं प्रदर्शयन्ते—^१"निखिलनाकिनरक-
मेदाः, ^२पर्याप्तितिर्यक्पञ्चेन्द्रियतिरक्षीपर्याप्तमनुष्यमानुष्यः, ^३इन्द्रियमार्गणायाः षट् पर्याप्तमेदाः,
^४कायमार्गणाया द्वादशपर्याप्तमेदाः, ^५पञ्चमनःपञ्चबचनौदारिकवैक्यकाययोगाः, ^६स्त्रीपुरुषवेदौ,
^७मतिभ्रुतावधिमनःपर्यवविमङ्गलानानि, ^८संयमौघसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिदेश-
विरतयः, ^९चक्षुरवधिदर्शने ^{१०}प्रशस्तलेख्यात्रिकं, ^{११}सम्यक्स्त्रीपक्षायिकक्षायोपशमिकसास्वादनानि
चेति त्रिनवतिः ।

"सेसासु" इत्यादि, शेषासु भणितव्यतिरिक्तासु एकषष्टिमार्गणास्वायुषो जघन्यप्रदेशबन्ध-
स्य जघन्यमन्तरम् "एकसमयपूनः क्षुल्लकभवो" भवति । अत्रेयं भावना—शेषासु मार्गणासु जघ-
न्यप्रदेशबन्धं स्वायुस्तृतीयभागप्रथमसमयस्योऽपर्याप्तजीवो विदधाति । अतः प्रथममये स्वायुस्तृतीय-
भागप्रथमसमये जघन्यप्रदेशबन्धं विधाय, पञ्चत्वं प्राप्य, पुनर्लब्धपर्याप्तो भवति । तत्र च पुनः
स्वायुस्तृतीयभागप्रथमसमये जघन्यप्रदेशबन्धं विदधातीति यथोक्तमन्तरं घटते । शेषमार्गणाश्वेमाः-
^१तिर्यगोचतितिर्यक्पञ्चेन्द्रियौघाऽपर्याप्तितिर्यक्पञ्चेन्द्रियाः, ^२मनुष्यौघापर्याप्तमनुष्यौ, पर्याप्तविंदा
^३त्रयोदशेन्द्रियमेदाः, द्वादशपर्याप्तविंदा ^४विंशत्कायमेदाः, ^५काययोगसामान्यौदारिकमिश्र-
कायौ, ^६नपुंसकवेदः, ^७मतिभ्रुताज्ञाने, ^८असंयमः, ^९अचक्षुर्दर्शनम्, ^{१०}अव्याभयौ, ^{११}मिथ्या-
त्वम्, ^{१२}असङ्गी, ^{१३}सङ्गी ^{१४}आहारकश्चेति ॥२९९॥ अथायुर्जघन्यप्रदेशबन्धस्योक्तमन्तरं प्रतिपिपाद-
यिपुरादौ तावदासु मार्गणासु देशन्यूनवर्णमासप्रमाणमन्तरं ताः प्ररूपयति—

देसूणा छम्मासा उक्कोसं अंतरं मुणेयव्वं ।

सव्वणिरयदेवेसुं तीसु पसत्थासु लेसासु ॥३००॥

(प्रे०) 'देसूणा' इत्यादि, आयुषो जघन्यप्रदेशबन्धस्योक्तमन्तरं "देशन्यूनाः वर्णमासा"
भवति । कासु मार्गणासु ? इत्याह—'सव्वणिरय' इत्यादि, सर्वेषु नरकमेहेषु, सर्वेषु देवमेहेषु,

शुभलेदवात्रिके चेत्येकवत्तारिश्चनमार्गणासु । तद्यथा-नारको नाकी वा स्वापुषोऽवशिष्टवण्मासाद्यसमय
आयुषो जघन्यप्रदेशबन्धं विधाय द्वितीयाहर्षेण स्वायुषान्त्यान्तर्मुहूर्तान्यसमये पुनर्विदधातीत्यन्त-
र्हर्षान्यनूयणमासप्रमाणमन्तरमुपपद्यते । लेख्यात्रिकेऽपि देवानाश्रित्यैवमेव परिभाषनीयम् ॥३००॥

सम्प्रति यासु मार्गणास्वापुषो जघन्यप्रदेशबन्धस्योक्तुष्टमन्तरमसङ्ख्यलोका मतान्तरेण
च श्रेण्यसङ्ख्यातमागस्ताः सार्धमायथा निरूपयति—

तिरिये एगिंदियतस्सुहमेसुं कायजोगणपुमेसुं ।

दुअणाणायतअणयणभवियेयरमिच्छअमणेसुं ॥३०१॥

लोगा असंखिया उअ असंखभागो हवेज्ज सेटीए ।

तिपणिदितिरिणरेसुं कोडिपुहुत्तं तु पुव्वाणं ॥३०२॥

(प्रे०) 'तिरिये' इत्यादि, तिर्यगोषे, एकेन्द्रियोषे, तस्य=एकेन्द्रियस्य सूक्ष्मे, एकेन्द्रिय-
सूक्ष्मोष इत्यर्थः, काययोगोषे, नर्पुसके, मतिश्रुतलक्षणज्ञानद्विकासंयमाचक्षुर्दर्शनमव्याभ्यमिध्या-
त्वात्संक्षिप्तं चेति त्रयोदशमार्गणास्वापुषो जघन्यप्रदेशबन्धस्योक्तुष्टमन्तरम् "असंख्यलोकाकाश-
प्रदेशप्रमाणसमयाः" यद्वा "ब्रुचिश्रेण्यसङ्ख्यातमागप्रदेशप्रमाणसमयाः" भवति । अत्र भावना तु
"तिरिये एगिंदिये" इत्यत्र सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्योक्तुष्टमन्तरं यथा भावितं तथा कर्तव्या ।

इदानीं चरार्थेन यासु मार्गणास्वापुर्जघन्यप्रदेशबन्धस्योक्तुष्टमन्तरं पूर्वकोटिपृथक्त्वं ताः
प्रतिपादयति—'तिपणिदि' इत्यादि, पञ्चेन्द्रियतिर्यगोषपर्याप्तपञ्चेन्द्रियतिर्यग्भोनिमर्ता-
स्वरूपत्रिपञ्चेन्द्रियतिर्यग्मार्गणासु, मनुष्योषे चापुर्जघन्यप्रदेशबन्धस्योक्तुष्टमन्तरं "पूर्वकोटि-
पृथक्त्वं" भवति । तद्यथा—तिर्यगोषेऽपर्याप्तोऽसंज्ञी पर्याप्तपञ्चेन्द्रियतिर्यक्त्तिरिह्योः पर्याप्तोऽसंज्ञी,
मनुष्योषे चापर्याप्तो मनुष्यो जघन्यप्रदेशबन्धं विदधाति । ते हि स्वकायस्थितेः प्रथममवे जघन्य-
प्रदेशबन्धं विधाय पुनः स्वकायस्थितेरन्तिममवे जघन्यप्रदेशबन्धं विदधातीति यथोक्तान्तरं सुपपद्यते ।
न च तिर्यग्मनुष्याणामुक्तुष्टकायस्थितिः पूर्वकोटिपृथक्त्वाधिकत्रिपण्योपमप्रमाणाऽस्ति । अतः काय-
स्थितेः प्रथममवे आयुषो जघन्यं प्रदेशबन्धं विधाय पुनरन्तिममवे विदधातीति देशन्यूनपूर्वकोटि-
पृथक्त्वाधिकत्रिपण्योपमप्रमाणमन्तरमुपपद्यत इति शक्यम्, प्रोक्तोक्तुष्टकायस्थितिस्तु युगलिकाना-
श्रित्यास्ति । युगलिकमवश्च कायस्थितेरन्तिम एव । तत्र चापुर्जघन्यप्रदेशबन्ध एव न भवति,
असंज्ञिनां तद्बन्धकत्वेन जघन्ययोगाग्राप्तेः । अतस्तेषां कायस्थितिं विहायैवान्तरं वक्तव्यमिति यथो-
क्तमेवान्तरं भवति नाधिकम् ॥३०१॥३०२॥

सम्प्रति यासु मार्गणास्वापुर्जघन्यप्रदेशबन्धस्योक्तुष्टमन्तरं श्रेण्यसङ्ख्यातमागो यासु चान्त-
र्हर्षात् ताः प्रतिपादयति—

सेटिअसंखियभागो षण्कायणिगोअपंचसुहमेसुं ।

पणमणवयउरलविउवसासापोसुं मुहुत्तंतो ॥३०३॥

(प्रे०) 'सेटिअसंखियभागो' इत्यादि, पृथिव्यपत्तेजोवायुवन्स्पतिलक्षणषण्कायोषेषु, निगोर्दोषे, षण्कासुषेपु—सूक्ष्ममन्त्रकौषमेदाः षडेव, परमेकेन्द्रियसूक्ष्मे पूर्वमुक्तत्वात् पृथिव्यपत्ते-जोवायुनिगोदलक्षणषण्कासुषेपु, इत्येकादशमार्गणास्त्रायुर्जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं "अपंचसुहमे-तमे भागे यावन्त आकाशप्रदेशास्तावन्तः समया" भवति । अत्र भावना तु "षण्कायणोगोएसु" इतिगाथाया वृत्तौ सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टान्तरस्य यथा कृता तथैव कर्तव्या । 'पणमण' इत्यादि, षण्मनःषण्मनचनौदारिकवैक्रियसास्वादानेष्वायुर्जघन्यप्रदेशबन्धस्यो-त्कृष्टमन्तरम् "अन्तर्मुहूर्तं" भवति । एतासु मार्गणासु सकृदेवायुषो बन्धो भवति, न त्वनेकशः । तदावेदकं तु प्रकृतिबन्धेऽन्तरप्ररूपणायामन्तरस्य प्रतिषेधो विहित इति । अतोऽन्योत्कृष्टमन्तरमबन्ध-प्रयुक्तं न प्राप्यते किन्तु तत्प्रतिषेधबन्धप्रयुक्तं लभ्यते । तद्यथा-आयुर्बन्धस्य प्रारम्भसमये आयुषो जघन्यप्रदेशबन्धो भवति, द्वितीयादिसमयेषु चाजघन्यप्रदेशबन्धो भवति, पुनरन्तिमसमये जघन्य-प्रदेशबन्धो भवतीति द्विसमपन्यूनायुर्बन्धकालप्रमाणमन्तर्मुहूर्तमायुर्जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं घटामञ्चति । नवरमौदारिककाययोगमार्गणायामबन्धप्रयुक्तमन्तरमप्यानेतव्यम् । यतस्तस्यामार्कष-द्वयप्रयुक्तमप्यन्तरमस्ति, अनेकश आयुर्बन्धस्य सवभावाद् । न च यद्यत्रार्कषद्वयप्रयुक्तमन्तरमाने-तव्यमस्ति तदा देशोनपृथ्वीभवेत्कृष्टस्थितित्रिभागप्रमाणमन्तरं लभ्यते इत्यारोकणीयम्, उक्त-मन्तरं तु यदि जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी बादरपृथ्वीकायः स्यात्तदैवोपपद्यते, परमत्र तु जघन्यप्रदेश-बन्धस्वामी सूक्ष्मः पर्याप्तोऽस्ति, तस्य चायुर्कृष्टतोऽप्यन्तर्मुहूर्तमात्रप्रमाणमेव भवति । ततः प्रस्तुत-मन्तरमपि सुतरामन्तर्मुहूर्तप्रमाणमेव भवेद् ॥३०३॥

एतहिं यासु मार्गणास्त्रायुर्जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं देशोनपूर्वकोटिबिभागस्ता आह—

मणणाणसंयमेसुं समइअछेअपरिहारदेसेसुं ।

देसुणो पुव्वाणं कोडितिभागो मुणेयव्वं ॥२०४॥

(प्रे०) 'मणणाण' इत्यादि, षडैकदेशे पञ्चसहस्रायोपचाराद् मनःपर्यवज्ञाने, संयमे, सामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिदेशविरितिष्वायुर्जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं "देसन्नुन-पूर्वकोटितृतीयभागो" ज्ञातव्यम् । तथाहि-स्वायुस्त्वृतीयभागात्पूर्वमायुर्बन्धो न भवति । अतः स्वायु-स्त्वृतीयभागस्याघान्तर्मुहूर्तं आयुर्बन्धाति । तथैतासु मार्गणासु धोलणयोगिन आयुर्जघन्यप्रदेशबन्ध-स्वामित्वादाधान्तर्मुहूर्तप्रथमसमये जघन्यप्रदेशबन्धं विदधाति । ततः पुनर्द्वितीयाकर्षेण स्वायुल्या-न्त्यान्तर्मुहूर्तं आयुर्बन्धाति । उपान्त्यान्तर्मुहूर्तचरमसमये च जघन्यप्रदेशबन्धं विदधातीति द्विसमवा-यिकान्तर्मुहूर्तचरमपूर्वकोटितृतीयभागात्प्रमाणमन्तरं भवति ॥२०४॥

सम्प्रति विमङ्गलाने समतान्तरमायुर्जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं निर्वक्ति—

विभंगे देसूणा जेडा कायट्टिई मुणेर्यवं ।

देसूणा छम्मासा हवएत्ति भणन्ति अण्णे उ ॥३०५॥

(प्रे०) “विभंगे” इत्यादि, विमङ्गलानमार्गणायामायुर्जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं “देश-
न्यूना सौवी ज्येष्ठा=गुर्वी कायस्थितिः” ज्ञातव्यम् । तद्यथा-पूर्वकोट्यायुष्कः कश्चिद् विमङ्गलानी
स्वायुस्त्वृतीयभागस्याद्यान्तर्हृत् प्रथमसमये आयुषो जघन्यप्रदेशबन्धं विदधाति । स्वजीवितकाल-
समाप्तौ च सप्तमनरकं याति । तत्र च स्वायुस्त्वृत्पान्त्यान्तर्हृत् चरमसमये पुनरायुषो जघन्यप्रदेशबन्धं
विदधातीति किञ्चित्कालन्यूनयथोक्तान्तरस्य रूपपत्तिः । अथोत्तरार्धेन पञ्चान्तरमाह—“देसूणो”
इत्यादि, अन्ये तु विमङ्गलानमार्गणायामायुषो जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं “देशन्यूनवर्णमासाः”
मवतीति भणन्ति । अस्य बीजं तु अपर्याप्तावस्थायां विमङ्गलानस्यानङ्गीकरणम् । तेषां मतेऽपर्या-
प्तावस्थायां विमङ्गलानामावाद् द्वितीयायुर्बन्धकाले मार्गणायानाशेन यथोक्तमन्तरं नोपपद्यते ।
किन्तु यदा कश्चिन्नारको देवो वा स्वायुरन्तिमवर्णमासानां प्रथमान्तर्हृत् प्रथमसमये आयुषो जघन्यं
प्रदेशबन्धं विदधाति । द्वितीयायुर्बन्धेन पुनरुपान्त्यान्तर्हृत् आयुर्बध्नाति, तथा उपान्त्यान्तर्हृत् चरम-
समये जघन्यप्रदेशबन्धं विदधाति तदाऽऽयुर्जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं “द्विसमयाधिकान्त-
र्हृत् न्यूनवर्णमासाः” षटां याति ॥३०५॥

सम्प्रति शेषासु मार्गणस्वायुर्जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं निरूपयन्नाह—

देसूणा उक्कोसा सगसगकायट्टिई मुणेर्यवं ।

मग्गणपणसट्ठीए सेसाए अंतरं जेड्ढ ॥३०६॥

(प्रे०) “देसूणा” इत्यादि, शेषायां मार्गणपञ्चषट्ठी, शेषासु पञ्चषष्टिमार्गणास्वित्यर्थः,
आयुषो जघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं “देशन्यूना ज्येष्ठा स्वस्वकायस्थितिः” ज्ञातव्यम् । अत्रो-
पपत्तिस्त्वेवम्-तत्रादौ पर्याप्तमार्गणसु स्त्री-पुरुषचक्षुर्दर्शनमार्गणसु च प्रदर्श्यते-तथाहि कश्चिज्जीवः स्व-
कायस्थितेः स्वप्रायोग्यजघन्यायुष्के प्रथममये स्वायुस्त्रिभागाद्यान्तर्हृत् प्रथमसमये जघन्यं प्रदेशबन्धं
विदधाति । ततः कायस्थितेरुपान्त्यान्तर्हृत् सत्कचरमसमये पुनर्जघन्यं विदधातीति स्वप्रायोग्य-
जघन्यायुषो द्वित्रिभागेन जघन्यावाकाकालेन जघन्यप्रदेशबन्धप्रयुक्तद्विसमयेन च न्यूना स्वोत्कृष्ट-
कायस्थितिः प्रकृतमन्तरं भवति । अथापर्याप्तमार्गणसु, ओषमार्गणसु, औदारिकमिधे, संज्ञिनि,
आहारके चैवं वरिभाबनीयम्-कश्चिज्जीवः स्वकायस्थितेः शुक्लकमवप्रमाणायुष्के प्रथममये स्वायु-
स्त्रिभागाद्यान्तर्हृत् प्रथमसमये जघन्यप्रदेशबन्धं विदधाति । ततः स्वकायस्थितेरन्तिममये
शुक्लकमवप्रमाणायुष्के स्वायुस्त्रिभागाद्यान्तर्हृत् प्रथमसमये पुनर्जघन्यप्रदेशबन्धं विदधातीति देशेन=

एकसमयाधिकशुक्लकमवप्रमाणेन न्यूना स्वोत्कृष्टकायस्थितिः प्रस्तुतमन्तरं भवति । मतिज्ञानादि-
मार्गणासु तु सूक्ष्मरीत्या स्वबुद्धिरेव व्यापारबीजाः । श्लेषमार्गणाश्लेषाः—तिर्यक्पञ्चेन्द्रियापार्याप्तः,
पर्याप्तनारार्याप्तनरमानुष्यः, एकेन्द्रियौषैकेन्द्रियसूक्ष्मौ विना सकलेन्द्रियमेदाः, पञ्चकायौघनिगोद-
पञ्चकायसूक्ष्मैर्विना कुत्सनायमेदाः, औदारिकमिभकाययोगः, स्त्रीपुरुषवेदौ, मतिश्रुतावधिज्ञानानि,
चक्षुरवधिदर्शने, सम्यक्त्वौघश्चायिकवेदकानि, संज्ञी, आहारकश्च ॥३०६॥

अथापुषोऽजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमुत्कृष्टं चान्तरं वक्तुं प्रक्रमते । तत्रादौ जघन्यमन्तरं
व्याचिख्यासुराह—

णंतरमलहुपएसस्साउस्साहारदुगकसायेसुं ।

जहि घोलणयोगी तह समयो लहुमण्णहिं मुहुत्तंतो ॥३०७॥ (गोतिः)

(प्रे०) “आहारदुगे” इत्यादि, आहारकाहारकमिश्ररूपाहारकद्विके चतुष्कषायेषु चापुषोऽ-
जघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तरं नास्ति । ‘णंतरम्’ इत्यत्र ‘लुक्’ (सिद्धहेम०
८।१।१०) इति धृष्टेण नकारस्थस्याकारस्य लुक् । नन्वचान्तराभावे किं बीजम् ? इति चेदुच्यते,
अत्रापुर्वबन्धप्रथमसमये एव जघन्यप्रदेशबन्धो भवतीति विपरीतबन्धप्रयुक्तमन्तरं न प्राप्यते, नाप-
बन्धप्रयुक्तमन्तरं प्राप्यते, द्विरापुर्वबन्धस्याभावात् । तत्र हेतुस्तु मार्गणाकालादाकर्षद्वयान्तरस्य जघन्य-
स्यापि कालस्य बृहत्तरैव ।

‘जहि’ इत्यादि, यस्यां मार्गणायामापुर्वजघन्यप्रदेशबन्धस्वामी घोलणयोगी तस्यामायुर-
जघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरं “समयो” भवेत् । कथम् ? इति चेदुच्यते, अत्र तद्विपरीत-
बन्धप्रयुक्तमन्तरमानेतव्यम् । तद्विपरीतजघन्यप्रदेशबन्धश्च जघन्यत एकसमयमेव भवति । जघन्य-
प्रदेशबन्धप्रायोग्यजघन्ययोगस्य जघन्यत एकसमयमेवावस्थानाद् । यासु मार्गणास्वापुर्वजघन्यप्रदेश-
बन्धस्वामी घोलणयोगी ता इमाः—^१“अशेषनरकामर्त्यमेदाः, ^२पर्याप्ततिर्यक्पञ्चेन्द्रियतिरिक्तीपर्याप्त-
मनुष्यमानुष्यः, इन्द्रियमार्गणायाः ^३‘वट्पर्याप्तमेदाः, कायमार्गणाया’ द्वादशपर्याप्तमेदाः, ^४‘पञ्च-
मनःपञ्चचनौदारिकवैक्रियकाययोगाः, ^५‘स्त्रीपुरुषवेदौ, ^६‘मतिश्रुतावधिमनःपर्यवविभक्तज्ञानानि,
^७‘संयमौघसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिद्वेष्टविरत्यः ^८‘चक्षुरवधिदर्शने, ^९‘प्रज्ञस्तलेष्ट्यात्रिकं,
^{१०}‘सम्यक्त्वौघश्चायिकश्चायोपश्चमिकसास्वादनानि चेति त्रिनवतिः । ‘अण्णहिं’ इत्यादि, अन्यत्र
भणितव्यतिरिक्तासु चतुःषष्टिमार्गणास्वापुषोऽजघन्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरम् ‘अन्तर्मुहूर्त्तं’
अस्ति । औपपत्तिरेवम्-शेषासु मार्गणासु प्रस्तुतमन्तरमबन्धप्रयुक्तमानेतव्यम् । अतस्तत्तन्मार्ग-
णास्वा जीवा यदा जघन्यान्तरेणाकर्षद्वयेनायुरजघन्यप्रदेशबन्धं विदधति तदा यथोक्तमन्तरमुप-
पद्यते । श्लेषमार्गणाश्लेषाः—^१तिर्यगौघतिर्यक्पञ्चेन्द्रियौघापार्याप्ततिर्यक्पञ्चेन्द्रियमेदाः, मनुष्यौघ-
ऽपर्याप्तमनुष्यौ, पर्याप्तैर्विना ^२‘त्रयोदशेन्द्रियमेदाः, द्वादशपर्याप्तैर्विना ^३‘मिश्रत्कायमेदाः, ^४‘काय-

योगसामान्यौदारिकमिश्रकापौ, 'नपुंसकवेदः, 'मतिभ्रुताज्ञाने, 'असंयमः, अवसुर्दर्शनम्, 'अप्र-
शस्तलेश्यात्रिकं, 'भ्रम्याभ्रम्यौ, 'मिष्यात्वम्, असंज्ञी, 'संज्ञी, 'आहारकश्च ॥३०७॥

साम्प्रतमायुषोऽजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं निरूपयितुं प्रचिकंशुरादौ तावद्यासु मार्ग-
णासु 'देसूयूनवण्मासाः' अन्तरं ताः प्रतिपादयति—

देसूणा छम्मासा उक्कोसं अंतरं मुणेयव्वं ।

सव्वेणिरयदेवेसुं पसत्थअपसत्थलेसासुं ॥३०८॥

(प्र०) "देसूणा" इत्यादि, आयुषोऽजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं "देसूयूनाः
वण्मासाः" ज्ञातव्यम् । कासु मार्गणासु ? इत्याह—'सव्वेणिरय' इत्यादि, सर्वनरकभेदेषु समामर्त्य-
भेदेषु, प्रशस्ताप्रशस्तलेश्यापदके चेति चतुश्चत्वारिंशन्मार्गणासु । अत्र भावना त्वायुषोऽनुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धस्योत्कृष्टान्तरस्य "देसूणा छम्मासा" इति गाथाया दृष्टौ यथा कृता तथा कर्तव्या । नवरं तत्र
यथोक्तमन्तरं तत्प्रतिपक्षीभूतोत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रयुक्तचतुःसमयाधिकाकर्षद्वयोत्कृष्टान्तरकालप्रमाणं भव-
तीति निगदितम् । परमत्र तु तत्प्रतिपक्षीभूतजघन्यप्रदेशबन्धप्रयुक्ताष्टसमयाधिकाकर्षद्वयोत्कृष्टा-
न्तरकालप्रमाणं भवतीति वक्तव्यम् । यतो जघन्ययोगस्थानानामुत्कृष्टतः चतुःसमयान् यावदव-
स्थानाद् जघन्यप्रदेशबन्धोऽप्युत्कृष्टतः चतुःसमयान् यावद् भवति । नवरं कृष्णनीलाकापोतलेश्यासु
प्रतिपक्षबन्धप्रयुक्ताष्टसमया अधिका न वक्तव्याः । नारकाणां कृष्णादिलेश्याप्रायोग्यजघन्ययोगास-
म्भवाद् ॥३०८॥

सम्प्रति यासु मार्गणास्त्रायुरजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं "साधिका ज्येष्ठमवस्थितिः"
ता निरूपयति—

सव्वेसुं तिरियमणुसएगिंदियविगलपंचकायेसुं ।

असमत्तपणिंदितसेसु साहिया भवठिई जेट्ठा ॥३०९॥

(प्र०) "सव्वेसुं" इत्यादि, सर्वतिर्यग्भेदेषु, सर्वमनुष्यभेदेषु, सर्वैकन्द्रियभेदेषु, सर्वविक-
लेन्द्रियभेदेषु, सर्वपृथिव्यभेदेषु वायुपुनस्पतिकारूपपञ्चकायभेदेषु, अपर्याप्तपञ्चेन्द्रिये, अपर्याप्तज्ञे-
तेति बहुचरषट्मार्गणास्त्रायुषोऽजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं "साधिका ज्येष्ठा स्वमवस्थितिः"
भवति । अत्र भावना तु "सव्वेसुं तिरिच" इति गाथाया दृष्टावायुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृ-
ष्टान्तरस्य यथा कृता तथा कर्तव्या । अवस्थितिरपि तत्रोक्तास्तीति पुनरुक्तमयान्नात्रोल्लिख्यते,
जिज्ञासुना तत्रतोऽवसेषा । नवरं यासु मार्गणास्त्रायुर्जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी धोलणयोगी तासु
जघन्यप्रदेशबन्धप्रयुक्ताष्टसमया अधिका वक्तव्याः, ता मार्गणाश्वेमाः—पर्याप्तमनुष्यमातुष्यौ,
पर्याप्तश्वस्मवादरैकैन्द्रियौ पर्याप्तद्वित्रिचतुरिन्द्रियाः, एकादशकायपर्याप्तभेदाश्चेत्यष्टादशमार्गणाः ।
अजघन्यमवचेयम्—पर्याप्ततिर्यक्पञ्चेन्द्रियतिर्य्योर्जघन्यप्रदेशबन्धप्रयुक्ताष्टसमया अधिका न प्राप्य-

न्ते । यतोऽनयोर्जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी न केवलं बोलणयोगी, किन्त्वसंज्ञी बोलणयोगी भवति । अत्र तु यं जीवमाभित्योत्कृष्टमन्तरं समागच्छति स जीवः संज्ञी विद्यते । तस्य च मार्गणाप्रायोग्य-जघन्ययोगाभावेन जघन्यप्रदेशबन्धाभावः । अतो विपरीतजघन्यप्रदेशबन्धप्रयुक्ता अष्टसमया अधिका न प्राप्यन्ते ॥३०९॥

एतर्हि यासु मार्गणास्वायुरजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं “चतुःसमयाः” ताः प्ररूपयति—
पणमणवयजोगेसुं वेउव्वियकायजोगम्मि ।

सासायणम्मि समया चत्तारो अंतरं णेयं ॥३१०॥ (उपगोतिः)

(प्रे०) “पणमण” इत्यादि, पञ्चमनःपञ्चवचनवैक्रियकायरूपैकादशयोगेषु, सास्वादाने चेति द्वादशमार्गणास्वायुतोऽजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं “चतुःसमयाः” विज्ञेयम् । अत्रापि भावना “विण्णेयं दो समया” इति गाथाया बुचावायुरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टान्तरस्य यथा कृता तथा कर्तव्या । नवरं तत्र द्वौ समयान्तरमुक्तमत्र तु जघन्यप्रदेशबन्ध उत्कृष्टतः चतुःसमयान् यावद् भवत्यतः चतुःसमया अन्तरं वक्तव्यम् ॥३१०॥

सम्प्रति काययोगौघौदारिककाययोगयोरायुषोऽजघन्यप्रदेशबन्धोत्कृष्टमन्तरं निरूपयति—

देसूणतिभागाहियजेट्टपुहविभवठिई भवे काये ।

उरले भवे तिभागे देसूणो जेट्टभूभवठिईए ॥३११॥ (गोतिः)

(प्रे०) “देसूण” इत्यादि, काययोगौघमार्गणायामायुषोऽजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं “देशोनत्रिभागेनाधिका ज्येष्ठा पृथिवीभवस्थितिः” भवति । अत्र भावना तु “देसूणतिभागा” इति गाथाया बुचावायुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टान्तरस्य यथा कृता तथा कर्तव्या । “उरले” इत्यादि, औदारिककाययोगमार्गणायामायुषोऽजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरम् “उत्कृष्टायाः पृथिवी-कायस्थितेर्देशन्यूनः तृतीयभागे” भवेत् । अत्रापि भावना “देसूणतिभागा” इत्यत्र बुचावायुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टान्तरस्य यथा कृता तथा कर्तव्या । अपि च तत्र ययोत्कृष्टबन्धप्रयुक्त-चतुःसमया अधिका न प्राप्यन्ते, तथाऽत्रापि जघन्यप्रदेशबन्धप्रयुक्ताष्टसमया अधिका न प्राप्यन्ते ॥३११॥ साम्प्रतमौदारिकमिश्रे स्त्रीवेदे चायुषोऽजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं भावयति—

ओरालमीसजोगे भिन्नमुहुत्तं हवेज्ज इत्थीए ।

पलिओवमा उ अहिया पंचावण्णा मुणेयव्वं ॥३१२॥

(प्रे०) “ओरालमीसजोगे” इत्यादि, औदारिकमिश्रमार्गणायामायुषोऽजघन्यप्रदेश-बन्धस्योत्कृष्टमन्तरम् “अन्तर्मुहुत्तं” भवति । अत्र भावना तु “ओरालमीसजोगे” इति गाथाया बुचावायुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टान्तरस्य यथा कृता तथैवाविशेषेण कर्तव्या । “इत्थीए”

इत्यादि; स्त्रीमार्गणामायुषोऽजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं “साधिकाः पञ्चपञ्चाशत्यन्योपमा” भवति । अत्रापि ‘मोटाळमीसजोगे’ इत्यत्र यथा भावितं तथा भावनीयम् । नवरं तत्रोत्कृष्टबन्ध-
प्रयुक्तचतुःसमया अधिकाः प्ररूपिताः; अत्र तु जघन्यबन्धप्रयुक्तमाधिक्यं न ज्ञेयम् । यतः स्त्रीवेदे-
ऽसंज्ञी जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी भवति । अत्र तु यं जीवमाश्रित्योत्कृष्टमन्तरं प्राप्यते स तु संज्ञी ।
अतो जघन्यप्रदेशबन्धप्रयुक्तमन्तरं न प्राप्यते ॥३१२॥

इदानीं यासु मार्गणास्वायुषोऽजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं “देशन्यूनः पूर्वकोटिनिभागः”
ताः प्रतिपादयति—

मणणाणसंयमेसुं समइअछेअपरिहारदेसेसु ।

देसूणो पुव्वाणं कोडितिभागो मुणेयव्वं ॥३१३॥

(प्रे०) “मणणाण” इत्यादि, मनःपर्यवज्ञानसंयमौघसामाधिक्येदोपस्थापनीयपरिहार-
विशुद्धिदेशविरतिस्वायुषोऽजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं “पूर्वकोटितृतीयभागो” ज्ञातव्यम् । अत्र
भावना तु “मणणाणसंयमेसुं” इत्यत्र वृत्तावापुरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टान्तरस्य यथा कृता तथा
कर्तव्या । नवरं तत्रोत्कृष्टबन्धप्रयुक्तचतुःसमया अधिका निरूपिताः, अत्र तु जघन्यबन्धप्रयुक्ताष्ट-
समया अधिका वक्तव्याः ॥३१३॥

इदानीं मतान्तरप्रदर्शनपूर्वकं विमङ्गलानमार्गणायामायुषोऽजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं
प्रतिपादयितुकाम आह—

विब्भंगे देसूणा जेट्ठा कायट्ठिई मुणेयव्वं ।

देसूणा छम्मासा हवएत्ति भणन्ति अण्णे उ ॥३१४॥

(प्रे०) “विब्भंगे” इत्यादि, विमङ्गलानमार्गणायामायुषोऽजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं
“देशन्यूनः स्वकायस्थितिः” ज्ञातव्यम् । अत्रेयं भावना—पूर्वकोट्यायुक्तः कश्चिद् विमङ्गलानी
स्वायुस्तृतीयमागाद्यन्तर्गृह्येत् जघन्यप्रदेशबन्धं कुर्वन्नायुर्वर्धनाति । अन्तिमचतुःसमयेषु जघन्यप्रदेश-
बन्धं विदधाति । ततः समाप्ते जीवितकाले सप्तमं नरकं याति । तत्र स्वायुषान्त्यान्तर्गृह्येत् आयु-
र्वर्धनाति । तत्र प्रथमेषु चतुःसमयेषु जघन्यप्रदेशबन्धं विधाय पञ्चमादिसमयेष्वजघन्यप्रदेशबन्धं
विदधातीति विमङ्गलाने देशेना स्वोत्कृष्टकायस्थितिरायुषोऽजघन्यप्रदेशबन्धस्यान्तरं भवति ।

अथ मतान्तरमाह—“देसूणा” इत्यादि, अन्ये तु विमङ्गलानमार्गणायामायुषोऽजघन्यप्रदेश-
बन्धस्योत्कृष्टान्तरं “देशन्यूनपणमासाः” भवतीति भणन्ति । इयमत्र भावना—अन्येऽप्यर्थाभाव-
स्यायां विमङ्गलानामावन् मन्यन्ते । अतः पूर्वोक्तरीत्या मनुष्यं तिर्यञ्चं वाश्रित्य प्रकृतान्तरं नोपपद्यते,
अपि तु देवं नरकं वाश्रित्य । तद्यथा—कश्चिन्मरको देवो वा स्वाशुरन्तिमपणमासाद्यन्तर्गृह्येत् आयु-
र्वर्धनाति । तत्रान्तिमेषु चतुःसमयेषु जघन्यप्रदेशबन्धं विदधाति । ततो द्वितीयाकर्षणे पुनः स्वायुषान्त्या-

न्तर्मुहूर्त्तं आपूर्वञ्जाति । तत्रायच्चतुःसमयेषु जघन्यप्रदेशबन्धं विवाय पञ्चमादिसमयेष्वजघन्यप्रदेश-
बन्धं विदधाति । इति मतान्तरेण विभङ्गज्ञाने आपुषोऽजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरमष्टसमय-
न्यूनान्तर्मुहूर्त्तत्रिकेण न्यूनाः षण्मासा भवति ॥३१४॥

साम्प्रतं पूर्वार्धेनासंज्ञिनि तयोचरार्धेन शेषासु मार्गणास्वायुषोऽजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्ट-
मन्तरं निरूप्यान्तरनिरूपणं पारयति—

पुष्पाणेगा कोडी अब्भहिया होअए असण्णिम्मि ।

सेसासु जाणियव्वं तेत्तीसा सागराऽब्भहिया ॥३१५॥

(प्रे०) ‘पुष्पाणेगा’ इत्यादि, असंज्ञिमार्गणामायुषोऽजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं
‘साधिका पूर्वाणामेका कोटिः’ भवति । अत्र भावना तु “पुष्पाणेगा कोडी” इत्यत्रवृत्तावायुषो-
ऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टान्तरस्य यथा कृता तथा कर्तव्या । नवरं तत्रोत्कृष्टबन्धप्रयुक्तचतुःसमया
अधिका निगदिताः, अत्र जघन्यबन्धप्रयुक्ताष्टसमया अधिका न वक्तव्याः । यतोऽसंज्ञिमार्गणाया-
मायुषो जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी सूक्ष्मनिगोदोऽस्ति । अत्रोत्कृष्टमन्तरं त्वसंज्ञिपञ्चेन्द्रियमाश्रित्य
प्राप्यते इति जघन्यबन्धप्रयुक्तमन्तरं न प्राप्यते ।

“सेसासु” इत्यादि,—निरूपितेतरासु त्रयोविंशतिमार्गणास्वायुषोऽजघन्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्ट-
मन्तरं “साधिकास्त्रयस्त्रिंशत् सागराः” पदैकदेशेन पदसमुदायस्यापि गम्यमानत्वात् सागरोपमाः
ज्ञातव्यम् । अत्रापि “पुष्पाणेगा कोडी” इत्यत्र वृत्तावायुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं यथा
भावितं तथैव भावनीयम् । नवरं मतिश्रुतावधिज्ञानावचिदर्शनसम्यक्त्वौषध्यायिकक्षायोपशमिकसम्य-
क्त्वमार्गणासु जघन्यप्रदेशबन्धप्रयुक्ताष्टसमया अधिका वक्तव्याः, शेषासु तु न । शेषमार्गणाश्वेमाः—
पञ्चेन्द्रियौषपर्याप्तपञ्चेन्द्रियौ, त्रसौषपर्याप्तत्रसौ, पुरुषनपुं सकवेदौ, मतिश्रुतावधिज्ञानानि, मतिश्रुता-
ज्ञाने, असंयमः, दर्शनत्रिकं, भव्याप्रयौ, सम्यक्त्वौषध्यायिकक्षायोपशमिकमिध्यात्वानि, संज्ञी,
आहारकश्चेति त्रयोविंशतिः ॥३१५॥

॥ इति श्रीप्रेमप्रभाटीकासमलङ्कृते बन्धविधाने मूलप्रकृतिप्रदेशबन्धे षष्ठममन्तरद्वारं समाप्तम् ॥

आयुर्वर्जसप्तकर्मणामुत्कृष्टानुत्कृष्टवदेशः

सप्तकर्मणां	उत्कृष्टमेवमन्त्र	उत्कृष्टम्	अन्तरम्	गति०	इन्द्रिय०	काय०	योग०	वेद०
			अन्तराभावः				त्रिमिथकर्म- नकाय०	
			एकसमयः	सर्व. ४७	सर्व. १६	सर्व. ४२	शेषसर्व. १४	सर्व. ४
सप्तकर्मणां	उत्कृष्टमेवमन्त्र	उत्कृष्टम्	शेषवद्					
			पूर्वकोटिपुष्पवद् ॐ	ति.प.तिरन्धी प.ति.प.म.सा. प.म.मानुषी				
			देशोनद्धाविशति- छागरोपमाणि ॐ	देवसामा.				
			मोहस्य द्वाविशतिसागरो० वर्णां त्रिममूहस्य ॐ					
			असंख्यलोकाः		एके. सा.	पञ्चकायसामा. निगोदसा.		
			मेध्यसंख्यातमायः		एके. सू.	पञ्चकायसू.		
			अन्तमुहस्य				त्रिमिथकर्म- सौमिना शेष १४	अवे.
			असंख्यपुद्गलपरावर्ताः					
			सौषी सौषी खेष्टा कायस्थितिः	शेष० ४०	शेषसर्व. १७	शेषसर्व. ३१		शेषसर्व. ३
			अन्तराभावः				त्रिमिथ- कर्मस्य.	
			एकसमयः	सर्व. ४७	सर्व. १६	सर्व. ४२	शेषसर्व. १४	सर्व. ४
			अन्तमुहस्य	म.सा.प.म. मानुषी	पञ्चे. सा. " प. २	त्रससा. त्रस. प. २	काययोगसा. १	अवे.
सप्तकर्मणां	उत्कृष्टमेवमन्त्र	उत्कृष्टम्	मोहस्यान्तमुहस्य वर्णां त्रिसमयी					
			ही समयी	शेषसर्व. ४४	शेषसर्व. १७	शेषसर्व. ४०	शेषसर्व. १३	शेषसर्व. ३

ॐ त्रिपञ्चेन्द्रियसिद्धिं देवीने च सप्तकर्मण्यामित्य, त्रिमयेषु सुवर्ततेत्यायां च मोहनीयमाभित्य मतान्तरं देशोना
स्वभावस्थितिरन्तरमवगत्यवद् (भाषा० २५१) ।

बन्धस्यैकजीवाभितान्तरप्रदर्शकयन्त्रकम् *

कथाय०	ज्ञान०	संयम०	दर्शन०	लेख्या०	ग्रन्थ०	सम्पत्क०	सङ्गि०	आहा०	महिमा संख्या	गाथा.
								अना.	५	२४७
सर्व. ४	सर्व. ७	सर्व. ७	सर्व. ३	सर्व. १	सर्व. २	सर्व. ७	सर्व. २	आहा.	१६५	२४८
			अथ.		अथ.				२	२४८
									६	२४९
									१	२४९
				शुक्ल.					१	२५०
									७	२५२
									९	२५२
सर्व. ४		सू. सं.				उप. मिथ.			२२	२५३
	मतिभुता	असं.			अथ.	विध्या.			५	२५४
	शेषसर्व ५	शेषसर्व ५	शेषसर्व. २	शेषसर्व ५		शेषसर्व. ५	सर्व. २	आहा.	११५	२५५
								अना.	५	२५५
सर्व. ४	सर्व. ७	सर्व. ७	सर्व. ३	सर्व. ६	सर्व. २	सर्व. ७	सर्व. २	आहा १	१६५	२५५
	ज्ञानचतु- ष्क. ४	सं.सा. १	सर्व. ३	शुक्ल. १	अ. १	स. सा / उप. सा. ३	स. १	आहा. १	२४	२५६ २५७
सोम.									१	२५८
शेषसर्व. ३	अज्ञान- मिक०	शेषसर्व. ६		शेषसर्व. ५	अथ. १	शेषसर्व. ४	अस १		१४०	२५८

* आयुष उत्कृष्टालुत्कृष्टप्रदेशबन्धक-

आयुषः	उत्कृष्टप्रदेशबन्धक	उत्कृष्टप्रदेशबन्धक	अन्तरम्	गति०	इन्द्रि०	काय०	योग०
आयुषः	उत्कृष्टप्रदेशबन्धक	उत्कृष्टप्रदेशबन्धक	अन्तराभावः				आहारकमिथ०
			देशान्यूनवष्मासाः	सर्वनरकदेव. ३८			
			पूर्वकोटिपृथक्त्वम् मता- न्तरेण देशान्यूनस्त्वो- त्कृष्टकायस्थितिः	प.ति.सा.तिरभी प.ति.प.मानुषी. प. म. म. सा.			
			असंख्यलोकाः		एके. सा.	निगोदसा. पञ्चकायसा.	
			अप्यसंख्यातभागः		एके. सू.	पञ्चकायसू.	
			अन्तमुं हृतम्				पञ्चमनोवचन. का. सा. श्रीदा. वै. आहा.
			देशान्यूनः पूर्वकोटिभागः				
			असंख्यपुद्गलपरावताः				
			देशान्स्त्वोत्कृष्टकायस्थितिः मतान्तरेण देशान्यूनवष्मासाः				
			साधिकद्विविधासामगरो- मतान्तरेण देशान्यूनस्त्वो- त्कृष्टकायस्थितिः	ति. सा./५० ति. प्र/म. अ			
			स्त्वोत्कृष्टकायस्थितिः		शेषसर्व. १७	शेषसर्व ३१	श्रीदा. मिथ.
			एकसमयः	सर्व. ४७	सर्व. १९	सर्व. ४२	शेषसर्व. १५
			अन्तराभावः				आहारकमिथ.
			एकसमयः	सर्व. ४७	सर्व १९	सर्व. ४२	शेषसर्व १५
			देशान्यूनवष्मासाः	सर्वनरकदेव.			
आयुषः	उत्कृष्टप्रदेशबन्धक	उत्कृष्टप्रदेशबन्धक	साधिकोत्कृष्टस्त्वोत्कृष्टकायस्थितिः	सर्वतियुगनर. ६	पञ्चेन्द्रियोप- पञ्चनिद्रियपरिती विना सर्व ४७	सर्वपृष्ठमन्ते- जोभायुवनरूप तिकाय घप- यासत्रम. ४०	पञ्चमनावचन. वै. आहा.
			द्वौ समयौ				का. सा.
			देशान्यूननिभागाधिकपृष्ठी- भवज्येष्ठस्थितिः				श्रीदा.
			ज्येष्ठपृष्ठीभवस्थितेः देशानिभागः				श्रीदारिकमिथ.
			अन्तमुं हृतम्				
			साधिकपञ्चपञ्चासत्पत्न्यो०				
			देशान्यूनपूर्वकोटिभागः				
			देशान्स्त्वोत्कृष्टकायस्थितिः मतान्तरेण देशान्यूनवष्मासाः				
			साधिकपूर्वकोटिः				
			साधिकत्रयस्त्रिधासामगरो- पमाणि		पञ्चे. सा. पञ्चे. प. २	मस. सा. मस. प.	

जीवाश्रितान्तरप्रदर्शकं यन्त्रकम् ॥

वेद०	कथाव०	ज्ञान०	सवम०	वर्तन०	नेत्रवा.	भुजव.	सम्प०	संज्ञि.	आहा०	मार्गणा- सकथा	साधा०
										१	२५६
					सर्व. ६					४४	२६०
										६	२६०
										७	२६१
										६	२६१
	सर्व. ४						सात्वा.			१६	२६२
		मन.पर्वव.	सा.से.प.दे.							६	२६२
		मतिभ्रुताज्ञा०	अस.	अच.	सर्व. २	मिथ्या.				७	२६४
		विभङ्ग.								१	२६५
							सायिक०			१	२६६
सर्व. ३		मतिभ्रुतावधि.		चक्षुरवधि.			स सा सायो.	मर्व. २	आहा	६५	२६६
सर्व. ३	सर्व. ४	सर्व. ७	सर्व. ६	सर्व. ३	सर्व. ६	सर्व. २	सर्व. ५	मर्व. २	आहा	१६२	२६९
											२६७
सर्व. ३	सर्व. ४	सर्व. ७	सर्व. ६	सर्व. ३	सर्व. ६	सर्व. २	सर्व. ५	सर्व. २	आहा	१६२	२६७
					सर्व. ६					४४	२६८
										६६	२६९
	सर्व. ४						सात्वा. १			१७	२७०
										१	२७१
										१	२७१
										१	२७२
स्वी.		मन.पर्वव.	स. सा. सा.							१	२७२
		विभङ्ग.	से. प. दे.							६	२७३
										१	२७४
								अस		१	२७५
सर्व. ३		मतिभ्रुतावधि.	अस.	सर्व. ३	सर्व. ६	म. वा. / सावि.	दे. मिथ्या.	स.	आहा.	२३	२७५

* सप्तकर्मणां जघन्याजघन्यप्रदेशबन्धैक-

सप्तकवीनाम्	अन्तरम्	गति०	इन्द्रिय०	काय०	योग०	वेद०
सप्तकवीनाम्	अन्तराभावः	सर्वनरकनरवेद्य०			श्रीवा. वि. दि. का. ६	
	समयोनस्वस्थचान्यमवस्थितिः	सर्वतियम्०	सर्व. १६	सर्व. ४२		
	अन्तर्मुहूर्तम्					स्त्री. पु.
	हायनपुष्पकत्वम्					
	वेदस्यचान्यकायस्थितिरवस्था					
	सौधर्मवेदस्यचान्यकायस्थितिः					
	साधको द्वौ सामरोरयो					
	समयोनानतजघ. स्वकायस्थि					
	समयोनचतुरशीतिसहस्रवर्षाणि					
	एकसमयः				पञ्चमनोवचन.	अवे.
सप्तकवीनाम्	समयोनभुक्तकभवः (श्रीभवद्)				का सा. श्री. मि.	नपुं.
	अन्तराभावः अन्यमतेन वा एकसमयः					
	असत्यलाकाः यद्वा अप्यसंख्यातभागः	ति. सा.	एके. सा. / एके. मू.		का. सा.	नपुं.
	पूर्वकोटिपुष्पकत्वम्	ति व सा. ति. प. प. तिरधो ३				
	अप्यसंख्यातभागः			पञ्चकार्यानिगोदसा पञ्चकायम्. ११		
	अन्तर्मुहूर्तम्				पञ्चमनोवचन १०	
	देशोनपूर्वकोटिभिभागः					
	अन्तराभावः यद्वा देशोनषण्मासाः					
	देशोनस्वस्वाकृष्टकायस्थितिः	ति. पञ्च. प.	शेषसर्व. १७	शेषसर्व. ३१	श्रीवा. मिथ.	शेष. ३
	अन्तराभावः	सर्वनरकदेव. अ. म.			वे. दि. भा. दि. श्रीवा. का. ६	
सप्तकवीनाम्	अन्तर्मुहूर्तम्	म. सा. म. प. भा.				
	एकसमयः	सर्वतियम्० ५	सर्व. १६	सर्व. ४२	पञ्चमनोवचन. का सा. श्री. मि.	सर्व. ४
	अन्तर्मुहूर्तम्	म. सा. मानुषी. म. प. ३	पञ्च. सा. पञ्च. प. २	मससा. असप. २	का. सा.	अवे.
	चत्वारः समयाः				पञ्चमनोवचन.	
	मोहस्यान्तर्मुहूर्तम्					
	षण्मासिकसमयः					
	एकसमयः, यद्वा चतुःसमयः					
	एकसमयः	सर्वतियम्० ५	शेषसर्व. १७	शेषसर्व. ४०	श्रीवा. मिथ.	वेद. मिथ.

जीवाभितान्तरप्रदर्शकं यन्त्रकम् *

कथाय०	ज्ञान०	संयम०	दर्शन०	लेखा०	भक्त्य०	सम्ब०	संज्ञि०	आहा०	मागणा- संख्या०	गाथा०
सर्व. ४				क.।नी.।का.३		उप.सास्वा. २	स. १	घना १	५९	२७६ २८०
			चणु. १				घस. १		६८	२८२
									२	२८४
	म.पू.प्र. ३		प्रवाच. १			स. सा. वे.			६	२८४
				ते.					१	२८५
				प.					१	२८५
				शु.					१	२८५
						ज्ञायि.			१	२८६
	मनःपर्यव.	प्र. विनायट्				विश्व.			१६	२८६
	मतिश्रुता.	असंयम.	प्रच.		सर्व. २	मिथ्या.		आहा०	११	२८३
	विभक्त.								१	२८१
	मतिश्रुता	अस.	प्रच.		सर्व. २	मिथ्या.	अस. १		१३	२८७ २८८
									३	२८८
									११	२८९
									१०	२८९
	मनःपर्यव.	सं.सा.।सा.। छे.।प.।दे.							६	२९०
	विभक्त.								१	२८१
	मतिश्रुता- वधि. ३	सूक्तम.	चक्षुरवधि.	सुम ३		स सा ।ज्ञायि. वे. मिथ.		आहा०	६७	२९१
								प्र. १	४६	२६२ २९३
									३	२९३
सर्व. ४	सर्व. ७	सर्व. ७	सर्व. ३	सर्व. ६	सर्व. २	सर्व. २	सर्व. २	आहा०	१२१	२६३
	चत्वार शानानि	सं.सा.	सर्व. ३	कु.	म. १	स सा ।ज्ञायि उप. ३	स.	आहा०	२४	२९४ २९५
		सा.।छे.।प.। दे.।सू.				मिथ.			१६	२९५ २९६
सोम.									१	२९६
	विभक्त.								१	२९७
विषसर्व. ३	मतिश्रुता.	असं.		वेप. ५	अस. १	वेप० ३	असं. १		८२	२९८

आयुः	अयस्यप्रदेशबन्धवत्	अयस्यप्रदेशबन्धवत्	अन्तरम्	गति०	इन्द्रिय०	काय०	योग०	वेद०
आयुः	अयस्यप्रदेशबन्धवत्	अयस्यम्	अन्तराभावः				आहारकद्विक	
			एकसमयः	सर्वनरकदेव. प.ति./तिरस्त्री प.म./मानुषी.	वट्पयाति.	द्वादशपर्याप्त	पञ्चमनोवचन. श्रीश. वे. १२	श्री.पु
			समयानुगतलक्षणकमयः	ति.सा./ति.पञ्चे मा./म.ति.पञ्चे म.सा./अ.म.	पर्याप्तविना सर्व. १३	पर्याप्तविना सर्व ३०	का. सा./श्रीश रिकमिथ २	नपु
		उत्कृष्टम्	देशानवध्यासाः	सर्वनरकदेव.				
			असंख्यलोका यतान्तरेण अव्ययस्यातभागः	ति. सा.	एके सा./एके.सू.		का. सा.	नपु
			पूर्वहोतिपुत्रकम्	नि. पञ्चे सा ति. पञ्चे. प. तिरस्त्री./म.सा.				
			अव्ययस्यातभागः			पञ्चकायन- गोवसा.पञ्च सूत्रम् ११		
			अन्तर्मुहूर्तम्				पञ्चमनोवचन. श्रीश./वे १२	
			देशानपूर्वकोटिभिर्भागः					
			देशानस्वोक्तुकायस्थितिः यतान्तरेण देशानवध्यासा					
			देशानस्वोक्तुकायस्थितिः	नि. पञ्चे. अ प म./द.म. मानुषी भू	शेषसर्व १७	शेषसर्व. ३१	श्रीश मिथ.	श्री.पु
		अयस्यम्	अन्तराभावः				आहारकद्विक.	
			एकसमयः	सर्वनरकदेव. प.ति./तिरस्त्री प.म./मानुषी.	वट्पयाति.	द्वादशपर्याप्त.	पञ्चमनोवचन० श्रीश वे. १२	श्री. पु०
			अन्तर्मुहूर्तम्	ति.सा ति पञ्चे. सा.अ ति.पञ्चे म.सा. अ.म.	शेषसर्व. १३	शेषसर्व. ३०	का.सा./श्रीश- रिकमिथ	नपु
			अतःसमयाः				पञ्चमन पञ्च- वचनवैकल्य	
आयुः	अयस्यप्रदेशबन्धवत्	उत्कृष्टम्	अनुक्तुष्टप्रदसम्बन्धाकुटान्त- रवत् ॥	सर्व०	सर्व०	सर्व०	शेष० ६	सर्व०

॥ तथैवा - निश्चलनारकदेवतेषां इति चतुःषष्टिमात्रेणानु देशानुवध्यासाः (याथा० ३०८). सर्वतिर्यन्तरकेन्द्रिय-
विकसेन्द्रियपुण्यतेजोबाधुवनस्पृष्टिकायाः, अपर्याप्तपञ्चेन्द्रियवचसायौ चेति बहुतरपट्टिमात्रेणानु साधि-
कस्वोक्तुष्टमवस्थितिः (याथा० ३०९), काययोगीने देशाननिभागाधिकोक्तुष्टपुण्यीभवस्थितिः (याथा० ३११), श्रीवारिककाययोगे उत्कृष्टपुण्यीभवस्थितेरर्थेनोननिभागाः (याथा० ३११),
श्रीवारिकनिष्पेक्षानुहूर्तम् (या ३१२), श्रीवेदे साधिकपञ्चपादत्वत्योपमाः (या.३१२), यमःपर्याप्त-

जीवाभितान्तरप्रदर्शकं यन्त्रकम् *

कषाय०	ज्ञान०	संयम०	दर्शन०	लेखा०	मन्त्र०	सम्ब०	सङ्गि०	आह्वा०	मार्गगा- संख्या	गाथा.
सर्व० ४				क./नी। का.					९	२२८
	मतिभूतावधि मन.पर्यव. विमङ्ग.	स.सा.।सा. छे।प.।दे.	चल. अवधि	तै.।प.।धु.		स.सा.।सा. कायो।सात्वा.			२३	२९९
	मतिभूता- ज्ञान.	अस०	अच.		सर्व. २	मिथ्या०	सर्व. २	आह्वा.	६९	२९९
				तै.।प.।धु.					४९	३००
	मतिभूता- ज्ञान.	अस०	अच.		सर्व. २	मिथ्या०	अस०		१३	३०१ ३०२
									४	३०२
									११	३०३
						सात्वा.			१३	३०३
	मन.पर्यव.	शेष० ५							९	३०४
	विमङ्ग०								१	३०५
	मतिभूतावधि.		चल- वधि.			स.सा.।सा। कायो.	स०	आह्वा.	६५	३०६
सर्व० ४									६	३०७
	मतिभूतावधि मन.पर्यव. विमङ्ग.	स.सा.।सा. छे।प.।दे.	चल. अवधि.	तै./प./धु.		स.सा.।सा. कायो।सात्वा.			२३	३०७
	मतिभूता- ज्ञान.	अस०	अच.	क./नी। का.	सर्व. २	मिथ्या.	सर्व. २	आह्वा.	६४	३०७
						सात्वा०			१२	३१०
सर्व०	सर्व०	सर्व०	सर्व०	सर्व०	सर्व.	शेष० ५	सर्व०	सर्व०	१२१	

ज्ञाने संयमीयसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविधुद्विदेकविरतितु चेति यज्जानंस्तानु देवोत्पन्नपूर्वकोटिनिमायः (गा० ३१३), विमङ्गज्ञाने देवोत्पन्नोत्कृष्टमवस्थितिः, अतन्त्रेण देवान्मृतपञ्चासाः (गा. ३१४). अर्धभित्ति साधिकपूर्वकोटिः (गा. ३१५) ज्ञेयानु यन्त्रेन्द्रियीयपर्याप्तपञ्चोन्मयी, मत्तौयपर्याप्तमत्तौ, पुष्पननु सङ्केतो, मतिभूतावधितानानि, अतिष्ठ ताज्ञाने, असत्त्वः, दर्शननिकं, यज्जानमयी, सम्यक्त्वोपस्थायिकसायोपस्थायिक-मिथ्यात्वानि संज्ञी आहारकचेति मत्तौविधितानंस्तानु साधिकपञ्चविंशत्युपस्थायोपस्थानि (माथा० ३१५) ।

॥ सप्तमं संनिकर्षद्वारम् ॥

तदेवं परिभाषितमन्तरद्वारमेकजीवाश्रितम् । इदानीं क्रमागतं सप्तममेकजीवाश्रितं संनिकर्ष-
द्वारम् । अत्रोत्कृष्टजघन्यप्रदेशबन्धमेदाद् द्विविधः संनिकर्षः प्रतिपादनीयः । संनिकर्षपरूपणेत्यं
भावयिष्यते—यदि ज्ञानावरणीयादिष्वन्यतमप्रकृतेरुत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन् जीवः किमन्यामासुत्कृष्ट-
मेव प्रदेशबन्धं विदधाति, आहोस्विदनुत्कृष्टप्रदेशबन्धम् ? यद्यनुत्कृष्टं प्रदेशबन्धं करोति तर्हि तद्वन्ध
उत्कृष्टप्रदेशबन्धापेक्षया किमसंख्यातभागेन हीनः, संख्यातभागेन हीनः, संख्यातगुणेन हीनोऽसंख्य-
गुणेन हीनो वा भवतीति । तथैव ज्ञानावरणीयस्य जघन्यप्रदेशबन्धं कुर्वन् जीवोऽन्यासां किं जघन्य-
प्रदेशबन्धमुताजघन्यप्रदेशबन्धं करोति ? यद्यजघन्यप्रदेशबन्धं विदधाति तर्हि किं जघन्यप्रदेशबन्धा-
पेक्षया असंख्यभागेन, संख्यभागेन, संख्यगुणेनासंख्यगुणेन वाधिकं प्रदेशबन्धं करोतीत्यादि ।

तत्र तावदोक्तः पण्णां कर्मणाम्युत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य शेषप्रकृतिबन्धेन सह संनिकर्षं प्रतिपादयति—
बंधंतो मोहाऊ विण अण्णयरस्स गुरुपएसं तु ।

ण उ मोहाऊ बंधइ सेसाण गुरुं चिअ पएसं ॥३१६॥

(प्रे०) ‘बंधंतो’ इत्यादि, मोहायुषी विना पण्णां कर्मणां मध्येऽन्यनमस्य कर्मणः, ‘गुरुपएसं’
इति जातावेकवचनम्, एवमग्रेऽपि बोद्धव्यम्, तुः पादपूर्त्तौ, उत्कृष्टप्रदेशं बध्नु जीवः, ‘ण उ
मोहाऊ बंधइ’ इति, तुशब्द एवकारार्थः, मोहायुषी नैव बध्नाति । ‘सेसाण’ इत्यादि, ‘चिअ’
अवधारणार्थे, शेषाणां पञ्चप्रकृतीनामुत्कृष्टमेव प्रदेशं बध्नाति । इत्युक्तार्थः । भावार्थस्तु पुनरेवम्—
ज्ञानावरणीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन् जीवो मोहनीयायुषी विना षट्कर्मणां बन्धं विदधाति, तथा
दर्शनावरणीयादिपञ्चकर्मणामप्युत्कृष्टमेव प्रदेशबन्धं विदधाति । एवं दर्शनावरणीयस्योत्कृष्टप्रदेश-
बन्धं कुर्वन् जीवो मोहायुषी विना पण्णां कर्मणां बन्धं विदधाति, तथा ज्ञानावरणीयादिपञ्चकर्मणा-
मप्युत्कृष्टप्रदेशबन्धमेव विदधाति । एवं वेदनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन् जीवो मोहायुषी विना
पण्णां कर्मणां बन्धं विदधाति, तथा ज्ञानावरणीयादिपञ्चकर्मणामप्युत्कृष्टप्रदेशबन्धमेव विदधाति ।
इत्येवंरीत्या नामगोत्रान्तरायकर्मस्वपि वक्तव्यम् । अग्रेऽप्यन्यतरस्यार्थ एवमेव परिभाषनीयः । अत्रो-
पपत्तिस्त्वैवम्—उत्कृष्टप्रदेशबन्धे उत्कृष्टयोगोऽन्यतरप्रकृतिबन्धश्च हेतु इति स्वामित्वद्वारनिरूपणे
प्रतिपादितम् । तौ च सूक्ष्मसम्पराय एव प्राप्येते । यद्यप्युत्कृष्टयोगप्राप्तिः सूक्ष्मसम्परायात्पूर्वमपि
भवति, परमन्यतरप्रकृतिबन्धस्तु सूक्ष्मसम्पराय एव । तत्र हि मोहायुषोर्बन्धो न भवतीत्युक्तं
‘न तु मोहायुषी बध्नाती’ति । तथा ज्ञानावरणीयादीनां पण्णामपि कर्मणां सूक्ष्मसम्पराय एव युग-
पदुत्कृष्टप्रदेशबन्धो भवतीति ज्ञानावरणीयादीनां पण्णां मध्ये यदा विवर्चितैकस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धो
भवति तदा शेषपञ्चानामप्युत्कृष्ट एव प्रदेशबन्धो भवति । अतः साधूक्तं ‘सेसाण गुरुं चिअ पएसं’
इति ॥३१६॥

अथ मोहस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य शेषप्रकृतिबन्धेन सह सन्निकर्षं निरूपयति—

मोहस्य गुरुपएसं बन्धतो णेव बन्धए आउं ।

सेसाण बन्धए खलु संखंसूणमगुरुपएसं ॥३१७॥

(प्रे०) 'मोहस्य' इत्यादि, मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशं बन्धन् जीवः 'णेव' इत्यादि, आयुर्नैव-
बध्नाति । आयुर्बन्धकालेऽष्टावपि प्रकृतयो बध्यन्ते, ततो यद्यायुरपि बध्नीयात् तदान्पतरप्रकृति-
बन्धाभावात् मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धस्यानुपपत्तिः स्यात् । 'सेसाण' इत्यादि, खलुशब्दोऽवधार-
णार्थः, प्रस्तुते भिन्नक्रमश्च, 'अगुरुपएसं' इत्यत्र योज्यः, ततोऽयमर्थः—शेषाणां षट्कर्मणामनुत्कृष्टमेव
प्रदेशं बध्नाति, उत्कृष्टप्रदेशान्पुनः प्रदेशं बध्नातीत्यर्थः । किंपत्रमाणं न्यूनं बध्नाति ? इति जिज्ञा-
सायामाह—'संखंसूण'—इति, संख्यतमोऽंशः संख्यांशः इति मध्यमपदलोपिसमापः, संख्या-
शेनोः संख्यांशोः, इति तृतीयातत्पुरुषः स्वोत्कृष्टप्रदेशबन्धतः संख्याततमेन भागेन न्यूनमनु-
त्कृष्टप्रदेशं बध्नातीत्यर्थः । तथा—षड्विधबन्धकाले सप्तविधबन्धकाले च कर्मप्रदेशाः समसंख्याका
एव बध्यन्ते । तथा यदा षट्प्रकृतयो बध्यन्ते तदा भागहराः षट् यदा च सप्तप्रकृतयो बध्यन्ते तदा
भागहराः सप्त इति यावत्प्रमाणानि दलिकानि षड्विधबन्धकाले षड्विभागतया परिणमन्ति, तावत्प्र-
माणान्येव सप्तविधबन्धकाले सप्तविभागतया परिणमन्तीत्येकविभागाधिक्येन षड्विधबन्धकाले षण्णां
कर्मणां स्वस्वविभागतया यावन्ति दलिकानि परिणमन्ति तदपेक्षया सप्तविधबन्धकाले संख्यातभागेन
न्यूनानि परिणमन्ति ।

तदसत्कल्पनया प्रवक्ष्यते—तथाहि—विवक्षितसमये षट्प्रकृतयो बद्धाः । कर्मप्रदेशाश्चासत्क-
ल्पनयोत्कृष्टतः षट्यधिकत्रिंशतोत्तरत्रिसहस्रप्रमाणा (३३६०) बद्धाः । षड्विंशतिमाजिताश्च ते षट्यधिक-
पञ्चशतप्रमाणा (५६०) भवन्तीत्येकप्रकृतौ तावत्प्रमाणाः कर्मप्रदेशाः समागच्छन्ति । अथ यदा
सप्तप्रकृतयो बद्धास्तदा कर्मप्रदेशा अपि षट्यधिकत्रिंशतोत्तरत्रिसहस्रप्रमाणा एवोत्कृष्टतो बध्यन्ते ।
सप्तविंशतिमाजिताश्च तेऽष्टीत्युत्तरचतुःशतप्रमाणा (४८०) भवन्तीत्येकप्रकृतौ तावत्प्रमाणाः कर्मप्रदेशाः
समागच्छन्ति । षट्यधिकपञ्चशतप्रदेशापेक्षयाऽष्टीत्यधिकचतुःशतप्रमाणाः प्रदेशाः संख्याततमेन
भागेनैव न्यूना इति समीचीनमेवोक्तं 'संख्यांशेन' इति । एतदसत्कल्पनयाऽपि स्थूलतो बोध्या,
यतः षट्सु कर्मस्वपि विभागाकाले स्वस्वविभागतया न्यूनाधिकाः कर्मप्रदेशाः परिणमन्ति ।
तथाहि—वेदनीयस्य कर्मप्रदेशविभागो सर्वाधिकतया परिणमति । ततो ज्ञानावरणीयदर्शनाऽऽरणीय-
न्तरायाणां न्यूनतया परिणमति, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्यः । ततो नामगोत्रयोर्न्यूनतया परिण-
मति, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्यः । अत्रासत्कल्पनया तु सर्वेषां विभागः समान एव प्रदर्शितः ।
अतः सूक्ष्मतोऽसत्कल्पनां चिकीर्षुणा किञ्चिन्न्यूनत्वमाधिक्यं वा स्वयमेव परिभाषनीयम् ॥३१७॥

साम्प्रतमायुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य संनिकर्षमोषत आदेशतश्चैककृत्वेन प्रतिपादयति—

आउस्स गुरुपएसं बन्धतोऽण्णाण संखभागूणं ।

सब्बह एमेव णवरि उरालमीसे असंखगुणहीणं ॥३१८॥ (गोतिः)

(ब्रे०) “आउस्स गुरुपएसं बन्धतो” इत्यादि, आयुष उत्कृष्टं प्रदेशं बन्धन् जीवः सप्त-
कर्मणां संख्यातभागन्यूनमनुत्कृष्टमेव प्रदेशं बध्नाति । तथा—सप्तप्रकृतीनामायुषश्चोत्कृष्टप्रदेश-
बन्धस्वामिनां तुल्ययोगित्वात् सप्तविधबन्धकालेऽष्टविधबन्धकाले च कर्मप्रदेशाः समसंख्याका एव
बध्यन्ते, इदमुक्तं भवति—पट्कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधतः क्षुद्रमसम्परायस्थजीवस्य यावत्प्रमाणो
योगस्तावानेव योगो यदा सप्तकर्मणि बध्नातः संक्षिपञ्चेन्द्रियजीवस्य भवति तदैव सः संक्षि-
पञ्चेन्द्रियो मोहस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति, एवं तावानेव योगो यदाऽष्टकर्मणि बध्नातः संक्षि-
पञ्चेन्द्रियस्य भवति तदैव स संक्षिपञ्चेन्द्रिय आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति, इत्यष्टानामपि
कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वतां जीवानां योगस्य तौल्यात् कर्मप्रदेशानां च योगानुसारेण बध्य-
मानत्वात् सप्तविधबन्धकालेऽष्टविधबन्धकाले च कर्मप्रदेशाः समसंख्याका एव बध्यन्ते । तथा सप्त-
विधबन्धे भागहरः सप्ताष्टविधबन्धकाले चाष्टौ भागहरः, इति यावत्प्रमाणानि दलिकानि सप्तविधबन्धे
सप्तविभागतया परिणमन्ति तावत्प्रमाणान्येवाष्टविधबन्धेऽष्टविभागतया परिणमन्ति । इत्येकविभागा-
विषयेन सप्तविधबन्धे सप्तानां कर्मणां स्वस्वविभागतया यावन्ति कर्मदलिकानि परिणमन्ति तद-
पेक्षयाऽष्टविधबन्धे संख्यातभागेन न्यूनानि परिणमन्ति ।

अत्रासत्कल्पनया भाषणा पुनरेवम्—विबध्दितसमये सप्त प्रकृतयो बद्धाः । कर्मप्रदेशाश्चो-
त्कृष्टतः पञ्चाधिकविंशतोत्तरत्रिसहस्रप्रमाणा बद्धाः । सप्तभिर्विभाजिताश्चैतेऽशीत्यधिकचतुःशतप्रमाणा
भवन्तीत्येकप्रकृतौ तावत्प्रमाणाः कर्मप्रदेशाः समागच्छन्ति । अथ यदाऽष्टौ प्रकृतयो बद्धास्तदा कर्मप्रदेशा
अप्युत्कृष्टतः पूर्वोक्तप्रमाणा एव बद्धाः । अष्टभिर्विभाजिताश्च ते विंशत्यधिकचतुःशतप्रमाणा भवन्तीत्येक-
प्रकृतौ तावत्प्रमाणाः कर्मप्रदेशाः समागच्छन्ति । अशीत्यधिकचतुःशतप्रदेशापेक्षया विंशत्युत्तरचतुः-
शतप्रदेशाः संख्यातसमये भागेनैव न्यूना इति द्रष्टुं ‘संखभागूणं’ इति । अथौघेन तुल्यप्राय-
त्वान्मार्गणास्वतिदेशादिनैवाऽऽयुत्कृष्टप्रदेशबन्धसंनिकर्णं समापयन्नाह—‘सब्बह एमेव’ इत्यादि,
सर्वत्र-आयुर्बन्धप्राप्त्येवाऽसु सर्वासु मार्गणास्वायुष उत्कृष्टप्रदेशं बध्न् जीवः सप्तकर्मणामोषवत्
संख्यातभागन्यूनमनुत्कृष्टमेव प्रदेशं बध्नाति । केवलमोदारिकमिभ्रकाययोगे ‘असंखगुणहीणं’
ति असत्तुत्कृष्टप्रदेशमुत्कृष्टप्रदेशपेक्षयाऽसंख्येयगुणहीनं बध्नाति, न पुनरोषवच्छेषमार्गणावद्वा
संख्येयभागहीनम्, ओषत्तः शेषमार्गणासु च सप्तानामायुषश्चोत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामिनः पर्याप्तत्वा-
दिरूपेण तुल्यत्वेऽप्यौदारिकमिभ्रकाययोगे सप्तानां तस्य करणापर्याप्तस्वामिकत्वात् आयुषस्तु लब्ध-
पर्याप्तस्वामिकत्वादिति भावः ॥३१८॥

सव्वासु मग्गणासु अण्णयरस्साउगं विण पएसं ।

उक्कोसं बन्धतो आउं बन्धे णो चेव ॥३१९॥

(प्रे०) 'सञ्चासु' इत्यादि, सर्वासु सप्तविंशतमार्गणासु विनायुर्ज्ञानावरणीयादिसप्तप्रकृतीनां मध्येऽन्यतमप्रकृतेरुत्कृष्टं प्रदेशं बध्नन् जीव आयुर्नैव बध्नाति । आयुर्वन्धकालेऽष्टानामपि प्रकृतीनां वध्यमानत्वेनान्यतरप्रकृतिबन्धाभावादुत्कृष्टप्रदेशवन्धस्यानुपपत्तिः स्यात्, अतः आयुर्वन्धनिषेधार्थं ह्युक्तम् 'आउं बंधेह णो चेव' इति ॥३१९॥

इदानीं मार्गणासु विशेषवक्तव्यतां व्याचिख्यासुः सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशवन्धस्यान्यकर्मभिः समं सन्निकर्षं परिविभावयिष्या यासु मार्गणासु सन्निकर्षं ओघवत् ता गायत्रिकेन निर्वक्ति—

ओघव्व सण्णियासो आउगवज्जाण गुरुपएसस्स ।

तिणरदुपणिदितसपणमणवयकायउरलेसु गयवेए ॥३२०॥ (गोति.)

लोहे चउणाणेसुं संयमतिदरिसणसुक्कभवियेसुं ।

समत्तखाहएसुं उवसमसण्णीसु आहारे ॥३२१॥

(प्रे०) 'ओघव्व' इत्यादि, आयुर्वर्जानां सप्तप्रकृतीनां मध्येऽन्यतमप्रकृतेरुत्कृष्टप्रदेशस्य सन्निकर्षं ओघवत्=सन्निकर्षद्वाराद्यभाषादिके सामान्यवक्तव्यतायां यथा प्रदर्शितस्तथा, ज्ञानव्य इत्युपस्कारः । कासु मार्गणासु ? इत्याह—'तिणर' इत्यादि, अपर्याप्तमृते त्रिमनुष्यमार्गणासु, अपर्याप्तमन्तरा द्विपञ्चेन्द्रियद्वित्रिसमार्गणासु, पञ्चमनःपञ्चवचनेषु, काययोगसामान्यौदारिककाय-योगयोः, अवदे, लोमे, मतिभ्रुतावधिमनःपर्यवत्क्षणचतुर्ज्ञानेषु, संयमौघे, दर्शनत्रिके, शुक्र-सेस्यायां, भव्ये, सम्यक्तौषधायिकोपशमेषु, संश्लिन्वाहारके चेति मार्गणावट्त्रिंशतिः । तद्यथा—मोहमृते षट्प्रकृतीनां मध्येऽन्यतमस्य कर्मण उत्कृष्टप्रदेशं बध्नन् जीवः श्लेषाणां पञ्चप्रकृतीनामुत्कृष्टमेव प्रदेशं बध्नाति । तथा मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशं बध्नन् जीवः श्लेषाणां षण्णां कर्मणामनुत्कृष्टमेव प्रदेशं बध्नाति, तच्च संख्यातमागेन न्यूनं बध्नाति । अत्रोपपत्तिस्तु सामान्यवक्तव्यताया एवावगन्तव्या, पुनरुक्तिभियां नात्र प्रपञ्च्यते ॥३२०॥३२१॥

अथ श्लेषाश्लेषमार्गणासु सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशवन्धस्य सन्निकर्षमेकमेव गायया निरूपयति—

सेसासुं बंधंतो अण्णयरस्साउगं विण पएसं ।

उक्कोसं सेसाणं बंधेह गुरुं चिअ पएसं ॥३२२॥

(प्रे०) 'सेसासु' इत्यादि, श्लेषासु चतुस्त्रिंशदधिकशतमार्गणासु विनायुः सप्तप्रकृतीनां मध्येऽन्यतमप्रकृतेरुत्कृष्टं प्रदेशं बध्नन्जीवः श्लेषाणां षण्णां कर्मणामुत्कृष्टमेव प्रदेशं बध्नाति । अस्य बीजं तु ब्रह्मसंपरायवर्जश्लेषाश्लेषमार्गणासु बहुविधवन्धस्यानस्याभावः । अनन्तरमात्राणिगदितमार्गणासु तु श्लेषेः सत्त्वात् ब्रह्मसम्भारायै षण्णामुत्कृष्टप्रदेशवन्धस्य भवनाद् मोहनीयकाले षण्णामनुत्कृष्टप्रदेशवन्धो भवति । अत्र प्रदर्शितमार्गणासु तुत्कृष्टप्रदेशवन्धस्वामिन देव्याद्यदोत्कृष्टयोगेन सप्त-

कर्मस्वन्वतमस्य कर्मण उत्कृष्टप्रदेशबन्धो भवति तदा शेषाणां षण्णामप्युत्कृष्टप्रदेशबन्धो भवतीति सप्तानामपि कर्मणां युगपदेवोत्कृष्टप्रदेशबन्धो भवतीति न्यूनत्वमाधिक्यं वा न प्राप्यते ।

शेषमार्गणाम्भेदाः—निखिलनरकतिर्यग्नाकिमेदाः, अपर्याप्तमनुष्यः, पञ्चेन्द्रियौघपर्याप्तपञ्चेन्द्रियौ विना कुत्सेनेन्द्रियमेदाः, त्रसौघपर्याप्तत्रसौ विना सकलकायमेदाः, औदारिकमिश्रवैक्रियद्विक्काहरकद्विककर्मणकाययोगाः, स्त्रीपुरुषनपुंसकवेदाः, क्रोधमानमायाकषायाः, अज्ञात्रिकं, संयमौघमन्तरा षट्संयममेदाः, शुक्ललेख्यामृते पञ्चलेख्याः, अव्ययः, वेदकमिश्रसास्वादनमिध्यात्वानि, असंज्ञी अनाहारकश्च । नवरं ब्रह्मसम्पराये मोहायुषोरवध्यमानत्वात् षण्णां कर्मणामेव सभिकर्षो वक्तव्यः । ३२२॥

तदेवमष्टानामपि कर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य सभिकर्षः प्ररूपितः । सम्प्रति जघन्यप्रदेशबन्धस्य सभिकर्षं चिन्तयिषुरादौ तावत्समकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धसभिकर्षस्य सामान्यवक्तव्यतामाह—

आउं विणा पएसं जहण्णमण्णयरगस्स बंधंतो ।

आउं ण चेव बंधइ सेसाण लहुं चिअ पएसं ॥३२३॥

(प्रे०) ‘आउं विणा’ इत्यादि, आयुरन्तरा ज्ञानावरणीयादिसप्तप्रकृतीनां मध्येऽन्यतमस्य कर्मणो जघन्यं प्रदेशं बध्नान् जीव आयुर्नैव बध्नाति । यतः सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धो भवप्रथमसमय एव भवति, आयुषश्च तदानीं बन्धो न भवति, स्वभवायुर्द्वित्रिभागादवगव्यमानत्वाद् । ‘सेसाण’ इत्यादि, शेषाणां षण्णां कर्मणां जघन्यमेव प्रदेशं बध्नाति । यतः सप्तानामपि कर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी भवप्रथमसमयस्यः ब्रह्मापर्याप्तो निगोद एव भवतीत्यन्यस्य जघन्यप्रदेशबन्धस्वामिनोऽभावाद् जघन्यप्रदेशबन्धस्य भेदो न भवति ॥३२३॥

साम्प्रतमायुर्जघन्यप्रदेशबन्धसभिकर्षस्य सामान्यवक्तव्यतां चिकीर्षुराह—

आउस्स लहुपएसं बंधंतो सेससत्तपयडीणं ।

बंधइ चेव पएसं अलहुमसंखियगुणाब्महिंयं ॥३२४॥

(प्रे०) ‘आउस्स’ इत्यादि, आयुषो जघन्यप्रदेशं बध्नान् जीवः शेषज्ञानावरणीयादिसप्तप्रकृतीनामजघन्यप्रदेशमेव बध्नाति । कियत्प्रमाणाधिकं बध्नाति ? इत्याह—‘असंखियगुणाब्महिंयं’ इति, स्वजघन्यमसंख्यैर्गुण्यते इति असंख्यगुणम्, तेनाभ्यधिकमित्यसंख्यगुणाभ्यधिकम्, ‘ऊनार्थपूर्णांघीः’ [सिद्धहेम० ३।१।६०] इति सूत्रेण तृतीयातत्पुरुषसमासः । अत्र हेतुस्तु योगस्यासंख्यगुणबुद्धिरिति । “सध्वोवि षपञ्जसतो पञ्चक्षणमसंख्यगुणप जोगबुद्धीप बद्धइ” इति वचनात् भवप्रथमसमये यो योगस्तदपेक्षयायुर्बन्धकाले योयोऽसंख्यगुणो भवति । ततश्च सप्तकर्मणां भवप्रथमसमये यावत्प्रमाणं प्रदेशं जीवो बध्नाति तदपेक्षयायुर्बन्धकालेऽसंख्यगुणं बध्नातीति साधूक्तम् ‘असंखियगुणाब्महिंयं’ इति ॥३२४॥

सम्प्रति मार्गणासु यथासम्भवं वृणां सप्तानामष्टानाञ्च कर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्य सन्निकर्षं
गाथाश्रिकेण चिन्तयित्वा सन्निकर्षनिरूपणं पारयति—

पणमणवयजोगेसुं आहारदुगे विउव्वमीसे ।

कम्मणगयवेएसुं मणपज्जवसंयमेसुं च ॥३२५॥

सामाइअछेएसुं परिहारे देससुहुमेसुं ।

उवसमसम्मत्तम्मि य मीसाणाहारगेसुं च ॥३२६॥ (उपगीतिः)

अण्णयरस्स पएसं बंधंतोऽणुं सगावसेसाणं ।

बंधइ चेव पएसं जहण्णमोघव्व सेसासुं ॥३२७॥

(प्र०) 'पणमण' इत्यादि, पञ्चमनःपञ्चवचनेषु, आहारकदिके, वैक्रियमिश्रे, कर्मणकाय-
योगे, अवेदे, मनःपर्यवज्ञाने, संयमौघे, [द्वितीयवृत्तवृत्तिः] सामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धि-
देशविरतिसूक्ष्मसम्प्रारयेषु, उपशमसम्यक्त्वे, मिश्रे, अनाहारके चेति पञ्चविंशतिमार्गणासु 'व्याख्यान-
नतो विशेषप्रतिपत्तिः' इति यथासम्भवं वृणां सप्तानामष्टानाञ्च कर्मणां मध्येऽन्यतरमस्य कर्मणो जघन्यं
प्रदेशं बध्नन् जीवः 'स्वावशेषाणां' स्वस्य=प्रकृतमार्गणान्वितजीवस्यावशिष्टानि यानि यानि यथा-
सम्भवं पञ्च पदं सप्त वा तदानीमेव बध्यमानानि कर्माणि तेषां जघन्यमेव प्रदेशं बध्नाति । कुतः ?
इति चेद्, एतासु मार्गणासु पडादिप्रकृतीनां प्रदेशबन्धस्य स्वामिन ऐक्यात् । दृष्टान्ततो यथा-
वचनौघव्यवहारवचनमार्गणयोरायुषो जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी 'घोर्णयोगवानष्टविधबन्धको जघन्य-
योगीद्वीन्द्रियो' भवति, स एव ज्ञानावरणीयादिसप्तकर्मणामपि जघन्यप्रदेशबन्धस्वाम्यस्ति । एवं सत्य-
वचनासत्यवचनसत्यासत्यवचनमार्गणासु सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी संज्ञी जघन्ययोगी
घोर्णयोगवानष्टविधबन्धकोऽस्ति, स एवायुषोऽपि जघन्यप्रदेशबन्धस्वामीति जघन्यप्रदेशबन्धस्वामि-
मेदामावाद् जघन्यप्रदेशबन्धे न भेदोऽस्ति । ननु 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः' इति न्यायस्याश्रयणे
किं बीजम् ? इति चेदुच्यते, अत्र मूले तृतीयगाथापूर्वार्धेऽन्यतरस्येति निगदितं, परमन्यतरपदार्थो
हि सापेक्षोऽस्ति, अन्यतरपदार्थज्ञानानन्तरं जिज्ञासा भवति यत्कतिपयेष्वन्यतरादिति । मूले तु
तन्नोक्तमिति तज्ज्ञापनायास्वामिः 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः' इति न्याय आश्रितः । विशेष-
प्रतिपत्तिश्चेयम्—सूक्ष्मसम्प्रारये मोहायुषी विना वृणामेव कर्मणां बध्यमानत्वात् वृणां मध्ये-
ऽन्यतरस्येति बोध्यम् । वैक्रियमिश्रकर्मणकाययोगागतवेदोपशममिथानाहारकेषु आयुषोऽवध्य-
मानत्वाद् सप्तानां मध्येऽन्यतरस्येति बोध्यम् । शेषासु पञ्चमनोवचनादिमार्गणास्वष्टानामपि
कर्मणां बध्यमानत्वादष्टानां मध्येऽन्यतरस्येति श्लेषम् । अत एव मूले 'सगावसेसाणं' इत्यत्र केवलम्
'अवसेसाणं' इत्यनुक्त्वा 'सगावसेसाणं' इत्यभिहितम् । तथाहि—सूक्ष्मसम्प्रारये स्वावशेषाणि बध्य-

* अष्टकर्मणामुत्कृष्टजघन्यप्रदेशबन्ध-

प्रोक्षतः-वट्कर्मणा मध्येऽन्यतमस्य कर्मण उत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन् मोहायुषी न बध्नाति, शेषपञ्चकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विवधाति । मोहस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन्प्राप्तुं न बध्नाति, शेषवट्कर्मणा संख्यातभागन्यूनमनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विवधाति । प्रायुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन् शेषसप्तकर्मणा संख्यातभागन्यूनमनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं करोति (माया० ३१६ । ३१७ । ३१८) ।

उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य सप्तिकर्मः	आयुः	प्रोक्षतः	गति०	इन्द्रिय०	काय०	योग०
			सर्व०	सर्व०	सर्व०	बीजा, मि. विना सर्व०
उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य सप्तिकर्मः	आयुः	प्रायुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन् जीवः शेषसप्तकर्मणा संख्यातभागन्यूनमनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विवधाति ।				
		प्रायुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन् जीवः शेषसप्तकर्मणा- मसंख्यातभागन्यूनमनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विवधाति ।				प्रौढारिक- मिथ०
		गणां कर्मणा मध्येऽन्यतमस्य कर्मण उत्कृष्टप्रदेश- बन्धं कुर्वन् जीवः शेषपञ्चकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विवधाति, मोहायुः शौरव्यः । मोहस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन् जीवः प्रायुषं न बध्नाति, शेषवट्कर्मणा संख्यात- भागन्यूनमनुत्कृष्टमेव प्रदेशबन्धं विवधाति ।	अपयान्तवृत्ते विनर०	पञ्चेन्द्रियोप- पयान्तपञ्चेन्द्रियो	वसौष- पयान्त प्रसौ	पञ्चमनः- पञ्चवचन. कायसा. प्रौढारिक.
जघन्यप्रदेशबन्धस्य सप्तिकर्मः	आयुः	सप्तकर्मणा मध्येऽन्यतमस्य कर्मण उत्कृष्ट प्रदेशबन्धं कुर्वन् जीवः प्रायुषं न बध्नाति, शेषवट्कर्मणामुत्कृष्टमेव प्रदेशबन्धं विवधाति ।	शेषसर्व० (४४)	शेषसर्व (१७)	शेषसर्व० (४०)	शेषसर्व. (६)
		वणां कर्मणा मध्येऽन्यतमस्य कर्मणो जघन्यप्रदेश- बन्धं कुर्वन् जीवः शेषपञ्चकर्मणा जघन्यमेव प्रदेश- बन्धं विवधाति ।				
		सप्तानां कर्मणा मध्येऽन्यतमस्य कर्मणो जघन्यप्रदेश- बन्धं कुर्वन् जीवः शेषवट्कर्मणा जघन्यमेव प्रदेश- बन्धं विवधाति ।				वैक्रियमि कर्मण.
		अष्टकर्मणा मध्येऽन्यतमस्य कर्मणो जघन्यप्रदेशबन्धं कुर्वन् जीवः शेषसप्तकर्मणा जघन्यमेव प्रदेश- बन्धं विवधाति ।				पञ्चमन - पञ्चवचन. आहा.दि
जघन्यप्रदेशबन्धस्य सप्तिकर्मः	आयुः	सप्तानां कर्मणा मध्येऽन्यतमस्य कर्मणो जघन्य प्रदेशबन्धं कुर्वन् जीवः प्रायुषं न बध्नाति, तथा शेषाणां वट्कर्मणा जघन्यमेव प्रदेशबन्धं विवधाति । प्रायुषो जघन्यप्रदेशबन्धं कुर्वन् जीवः शेषसप्तकर्मणामसंख्य- नुष्ठापिकमजघन्यमेव प्रदेशबन्धं विवधाति ।	सर्व० (४७)	सर्व० (१९)	सर्व० (४२)	शेषसर्व० (४)

सन्निकर्षप्रदर्शकयन्त्रम् *

सन्तकर्मणा मध्येऽन्यतमस्य जघन्यप्रदेशबन्ध कुर्वन्नायुर्न बध्नाति, शेषवट्कर्मणा जघन्यमेव प्रदेशबन्ध विदधाति ।
आयुर्वो जघन्यप्रदेशबन्ध कुर्वन् शेषसन्तकर्मणामसक्ययुषाधिकमबन्धन्यप्रदेशबन्ध करोति (गाथा० ३२३-३२४) ।

वेद०	कथाय०	ज्ञान०	सयम०	दर्शन०	लेखा०	अव्य०	सम्य०	सन्धि०	आहा०	मार्गणा- सक्या	गाथा०
सर्व०	सर्व०	सर्व०	सर्व०	सर्व०	सर्व०	सर्व०	सर्व०	सर्व०	आहा०	१६२	३१८
										१	३१८
प्रवे.	लोम०	मतिश्रुतावधि- मनःपर्व०	सयमौष०	सर्व०	शुक्ल०	म०	सम्यक्-वौष० सायिक० उपशम०	सन्धि०	आहा०	३६	३१९ ३२० ३२१
शेष- सर्व० (१)	शेषसर्व० (३)	शेषसर्व० (३)	शेषसर्व० (६)	शेष- सर्व० (५)	अमव्य० (१)	शेषसर्व० (४)	घसं. (१)	घना. (१)	१३४	३२२	
			सूक्त०							१	३२५ ३२६ ३२७
प्रवे.							उप./मिश्र०		घना.	६	३२५ ३२६ ३२७
		मनःपर्व०	सं.सा./सा. छे./प./वि.							१८	३२५ ३२६ ३२७
शेष- सर्व० (३)	सर्व० (४)	शेषसर्व० (६)	असंयम० (१)	सर्व० (३)	सर्व० (६)	सर्व० (२)	शेषसर्व० (५)	सर्व० (२)	आहा० (१)	१४५	३२७

मानानि कर्माणि यश्च, पातु सप्तप्रकृतिबन्धस्तासु वैक्रियमिश्रादिमार्गणासु स्वावशेषाणि बध्यमानानि कर्माणि षट्, शेषासु पञ्चमनोवचनादिमार्गणासु स्वावशेषाणि बध्यमानानि कर्माणि सप्त ।

तत इहं सम्भाषितम्-दृष्टमसम्पराये षट्सु कर्मसु ज्ञानावरणीयाद्यन्यतमस्य कर्मण जघन्यं प्रदेशं बध्न् जीवः शेषदर्शनावरणीयादिपञ्चप्रकृतीनां जघन्यमेव प्रदेशं बध्नाति । वैक्रिय-मिश्रादिषण्मार्गणासु सप्तसु प्रकृतिषु ज्ञानावरणीयाद्यन्यतमस्य जघन्यप्रदेशं बध्न् जीवः शेषाणां दर्शनावरणीयादिषट्कर्मणां जघन्यमेव प्रदेशं बध्नाति । पञ्चमनोवचनादिमार्गणास्त्वष्टकर्मसु ज्ञाना-वरणीयाद्यन्यतमस्य कर्मणो जघन्यं प्रदेशं बध्न् जीवः शेषदर्शनावरणीयादिसप्तप्रकृतीनां जघन्यमेव प्रदेशं बध्नाति ।

‘ओषब्ध सेसासु’ इति, ‘अण्ययरस्स पएसं बंधंतोऽणुं’ सगावसेसाणं’ इति पूर्वार्धमत्रापि शुज्यते । ततोऽयमर्थः-शेषासु भणितेतरासु पञ्चचत्वारिंशदधिकशतमार्गणास्त्वष्टप्रकृतीनां मध्येऽन्यतम-स्य कर्मणो जघन्यप्रदेशं बध्न् जीवः स्वस्य शेषाणां बध्यमानानां कर्मणां प्रदेशम् ‘ओषब्ध’ बध्नाति । तथा-आयुरन्तरा सप्तकर्मणां मध्येऽन्यतमस्य कर्मणो जघन्यं प्रदेशं बध्न् जीवः आयुर्नैव बध्नाति । शेषाणां षण्णां कर्मणां जघन्यमेव प्रदेशं बध्नाति । अत्र हेतुस्तु सप्तानामपि कर्मणां जघन्यप्रदेश-बन्धस्वामिन ऐक्यम् । विशेषभावाना तु सामान्यवक्तव्यताया एवावगन्तव्या । तथायुषो जघन्यं प्रदेशं बध्न् जीवः शेषज्ञानावरणीयादिसप्तप्रकृतीनामसंख्यगुणान्यधिकमजघन्यमेव प्रदेशं बध्नाति । अत्र सप्तकर्मणामायुषश्च जघन्यप्रदेशबन्धस्वामिनो मिश्रत्वं बीजम् । विशेषभावना तु सामान्यवक्त-व्यतातो ज्ञेया । शेषमार्गणाशेषाः-समस्तगतीन्द्रियकायमेदाः, काययोगौघौदारिकद्रिकवैक्रियकाय-योगाः, वेदत्रिकं, कषायचतुष्कं, मनःपर्यवसृते कृत्स्नज्ञानमेदाः, असंयमः, दर्शनत्रिकं, लेइया-षट्कं, भव्यामव्यौ, सम्यक्सौचवेदकक्षायिकसास्वादनमिध्यात्वानि, संज्ञी, असंज्ञी आहारकश्च । ननु सप्तकर्मणामायुषश्च जघन्यप्रदेशबन्धस्वामिनो मिश्रता कथम् ? इति चेद्, उच्यते, भवप्रथम-समये सर्वान्पयोगस्य सत्त्वादेतासु मार्गणासु सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशस्वामिनो भवप्रथमसमयस्था बीजा भवन्ति । आयुषश्च स्वायुस्तृतीयभाग एव बध्यमानत्वात् तस्य जघन्यप्रदेशबन्धस्वामिनो यथा-सम्भवं स्वायुस्त्रिभागाद्यसमयस्यादयो बीजा भवन्तीति सप्तकर्मणामायुषश्च जघन्यप्रदेशबन्धस्वामिनो मिश्राः । इति संक्षेपः । विस्तररुचिना स्वामित्वद्वारान्तर्गतं जघन्यप्रदेशबन्धस्वामिविषयकं निरूपणं विलोकनीयम् ॥३२५॥३२६॥३२७॥

॥ इति श्रीप्रेमश्रीभाटीकासमलंकृते बन्धविधाने मूलप्रकृतिप्रदेशबन्धे प्रथमाधिकारे सप्तमं सन्निकर्षद्वारं समाप्तम् ॥

॥ अष्टमं भङ्गविचयद्वारम् ॥

तदेवं सञ्चिकर्षद्वारमभिहितम् । साम्प्रतं 'यथोद्देशं निर्वृतः' इति क्रमप्राप्तमष्टमं भङ्गविचयद्वारं
निरूपयितुमना आदौ तावद् भङ्गानां संख्यां स्वरूपं च गाथादिकेन प्रतिपिपादयिषुराह—

भंगाऽट्ट बंधगो खलु पढमो दुइओ अवंधगो तइओ ।

सव्वेवि बंधगा तह सव्वेवि अवंधगा तुरिओ ॥३२८॥

एगेण बंधगेण एगोऽणेगे अवंधगा कमसो ।

णेगेहि बंधगेहिं सह एवं पंचमाइचउ ॥३२९॥

(प्रे०) भङ्गविचयो नाम भङ्गानामेकद्वयादिसंयोगनिष्पन्नानां विकल्पानां विचयः=समूहः ।
इति शब्दार्थः । भावार्थस्तु पुनरेवम्--विवक्षितपदार्थानामेकद्वित्रिचतुरादिपदार्थसंयोगैरनेकभङ्गा
निष्पद्यन्ते । एवं निष्पन्नाश्चानेकभङ्गाः प्रकरणादिशास्त्रेषु निरूपिता अपि दृश्यन्ते । परमत्र तत्कुट्ट-
प्रदेशादीनामेकसंयोगेन चत्वारो भङ्गा द्विसंयोगेन च चत्वारो भङ्गा इत्यष्टावेव भङ्गा निरूपयिष्यन्ते ।
तत्रोत्कुट्टप्रदेशस्याष्टौ भङ्गा एवम्—

(१) स्यादेको बन्धक एव, (२) स्यादेकोऽबन्धक एव, (३) स्यात् सर्वे बन्धकाः, (४) स्यात् सर्वेऽ-
बन्धकाः, इति चत्वार एकसंयोगिभङ्गाः, (५) स्यादेक एव बन्धक एक एवाबन्धकः, (६) स्यादेक एव बन्ध-
कोऽनेकेऽबन्धकाः, (७) स्यादनेके बन्धका एक एवाबन्धकः, (८) स्यादनेके बन्धका अनेकेऽबन्धकाः,
इति चत्वारो द्विसंयोगिभङ्गाः । एवमनुत्कुट्टजघन्याजघन्यप्रदेशानामप्येत एवाष्टौ भङ्गा ज्ञातव्याः । एतदे-
वात्र ग्रन्थकारो निरूपयति—'भंगाऽट्ट' इति, अत्र भङ्गविचयप्ररूपणायामष्टौ भङ्गाः सन्ति । अथाष्टानामपि
भङ्गानां क्रमशः स्वरूपं दर्शयति—'बंधगो खलु पढमो' इति-अष्टभङ्गानां मध्ये प्रथमो भङ्गो 'बन्धकः'
सिबिभक्त्यन्तत्वादेकत्वं प्राप्यते, तत 'एको बन्धकः' इति । तथा खलुशब्दोऽत्रावधारणार्थः, तत 'एको
बन्धक एव' इत्यर्थो लभ्यते । इदमुक्तं 'अचनि—यदा विवक्षितमार्गणायां विवक्षितकर्मणो विवक्षितो-
त्कुट्टादिप्रदेशस्य बन्धक एक एव जीवः स्यात्, तथा तदितरस्यानुत्कुट्टादिप्रदेशस्य बन्धकः कोऽपि
जीवो न स्यात् तदा तस्यां मार्गणायां तस्य कर्मणः तस्योत्कुट्टादिप्रदेशस्य 'एकबन्धक एव' इति-
स्वरूपः प्रथमो भङ्गः सम्भवति । नन्वत्रैवकारोन्त्येत् किं बीजम् ? इति चेदुच्यते, यद्यत्रैवकारो न
स्यात् तर्हि यदा कस्याञ्चिद् मार्गणायामनेके जीवा बन्धकाः स्युः, तथा विवक्षितकर्मणो विवक्षितो-
त्कुट्टादिप्रदेशस्यैकजीवो बन्धकः स्यात् तदैकबन्धकस्य सत्त्वादस्य भङ्गस्य प्रसक्तिर्भवेत् । ततश्च
'एकबन्धक एवानेकाबन्धकाः' इति षष्ठ्यभङ्गस्य नैरर्थक्यमापद्येत । अतः षष्ठ्यभङ्गादस्य व्यावृत्त्यर्थमेवकारो
योजितः । ततो यदा मार्गणायां प्रदेशस्य बन्धको जीव एक एव स्यात्, स च पुनर्विवक्षितकर्मणो
विवक्षितोत्कुट्टादिप्रदेशस्यैव बन्धकः स्यात् तदैवास्य भङ्गस्य प्रसङ्गः, नान्यदा । अथ द्वितीयभङ्ग-

स्वरूपमाह—‘बुद्धो अवन्धगो’ इति, अत्राप्यवन्धकस्य सिविमक्त्यन्तत्वादेकत्वं प्राप्यते । अवधार-
णार्थः खलुशब्दोऽत्रापि युज्यते । ततोऽयमर्थः—द्वितीयो भङ्गः ‘एकावन्धक एव’ इति । अत्रेदं तात्प-
र्यम्—यदा कस्याञ्चिद् मार्गाणां विवक्षितकर्मणो विवक्षितोत्कृष्टादिप्रदेशस्य बन्धक एक एव जीवः
स्यात्, स एव च तदितरस्यानुत्कृष्टादिप्रदेशस्य बन्धकः स्यात् तदा तस्योत्कृष्टादिप्रदेशस्य
‘एकावन्धक एव’ इतिस्वरूपो द्वितीयो भङ्गः सम्भवति । अर्थाद् यदाऽनुत्कृष्टप्रदेशस्य प्रथमो भङ्गः
सम्भवेत् तदोत्कृष्टप्रदेशस्य द्वितीयो भङ्गः सम्भवेत् । एवं यदोत्कृष्टप्रदेशस्य प्रथमो भङ्गः सम्भवेत्
तदाऽनुत्कृष्टप्रदेशस्य द्वितीयः सम्भवेत् । एवं जघन्यप्रदेशविषयेऽपि बोध्यम् । अत्रापि यद्येवकारो
न योज्यते तर्हि यदा विवक्षितमार्गाणामनेके जीवा बन्धकाः स्युः, तेषु विवक्षितकर्मणो विवक्षित-
प्रदेशस्यैकाऽवन्धकः स्यात् तदन्ये च बन्धकाः स्युस्तदैकस्यावन्धकस्य सत्त्वादस्य भङ्गस्य प्रसक्तिः
स्यात् । ततश्च ‘अनेकबन्धका एकावन्धकः’ इति सप्तमभङ्गस्य व्यर्थ्यापत्तिः । अतः सप्तमभङ्गादस्य
व्यावृत्त्यर्थमेवकारोल्लेखः कर्तव्यः । उल्लिखिते चैवकारे यदा विवक्षितमार्गाणां विवक्षितकर्मणः
प्रदेशस्य बन्धक एक एव जीवः स्यात्, स च पुनर्विवक्षितोत्कृष्टादिप्रदेशस्य प्रतिपक्षीभूतस्यानुत्कृ-
ष्टादिप्रदेशस्यैव बन्धकः स्यात् तदवस्थाय भङ्गस्य प्रसक्तिः, नान्यदा । इदानीं तृतीयभङ्गमाह—
‘तद्बुद्धो सच्चवेचि बंधगा’ इति, तृतीयो भङ्गः सर्वेऽपि बन्धका इति । अत्राप्यमाशयः—यदि विवक्षित-
मार्गाणां विवक्षितकर्मणो विवक्षितोत्कृष्टादिप्रदेशस्य बन्धका जीवा अनेके स्युः तदितरस्य चानुत्कृ-
ष्टादिप्रदेशस्य बन्धकः कोऽपि जीवो न स्यात् तदा तस्योत्कृष्टादिप्रदेशस्य ‘सर्वबन्धकाः’ इतिस्वरूपः
तृतीयो भङ्गः सम्भवति । सम्प्रति चतुर्थभङ्गस्वरूपमाह—‘तद्बुद्धो सच्चवेचि अबंधगा तुत्तिओ’ इति, तथा
समुच्चये, चतुर्थो भङ्गः सर्वेऽप्यवन्धका इति । अयं भावः—यदि विवक्षितमार्गाणां विवक्षितकर्मणो
विवक्षितोत्कृष्टादिप्रदेशस्थानेकं जीवा अवन्धका भवेयुस्त एव च तदितरस्यानुत्कृष्टादिप्रदेशस्य बन्धकाः
स्युस्तदा तस्यां मार्गाणां तस्य कर्मणस्तस्योत्कृष्टादिप्रदेशस्य ‘सर्वावन्धकाः’ इति तुर्यो भङ्गः
संभवति । ततश्चाप्यपत्तिरिदमायातम्—यदाऽनुत्कृष्टप्रदेशस्य तृतीयो भङ्गः सम्भवेत् तदोत्कृष्ट-
स्य चतुर्थः सम्भवेत् । एवं यदोत्कृष्टस्य तृतीयो भङ्गः सम्भवेत् तदाऽनुत्कृष्टस्य चतुर्थः सम्भवेत् ।
एवं जघन्याजघन्यप्रदेशविषयेऽपि ज्ञेयम् ।

एतर्हि द्विसंयोगिमङ्गान् वक्तुमुपचिकमिशुरादौ तावत्पूर्वार्धेन पञ्चमषष्ठौ भङ्गौ निर्वर्त्ति-
‘एणेण बंधणेण’ इत्यादि,—उत्तरार्धस्य ‘सह’ इति पदं घण्टालाग्न्यायेन अत्रापि युज्यते ।
पूर्वगाथातोऽवधारणार्थः खलुशब्दोऽत्र सम्बध्यते ‘अवन्धकाः’ इत्यत्र ‘स्यादावसंख्येयः’ (सि० हे० ३।१।
११९) इति द्वैतैक्येणाभिधसमासः । तत्र ‘अवन्धकश्चावन्धकाश्च’ इति विग्रहः । अतः ‘अवन्धकाः’ इति-
पदात् ‘अवन्धकोऽवन्धकाः’ इति द्विपदलाभः । अतः ‘एकोऽवन्धकः, अनेकेऽवन्धकाः’ इति पदयोजना ।
तथा ‘क्रमशः’ इत्यत्र ‘संख्येयत्वाद् बोधसायां शस्’ [सिद्धिम० ७.२।१२१] इति सूत्रेण ‘बोधसायां’ ‘शस्’
प्रत्ययः । शस्प्रत्ययान्तं च नाम ‘अधणत्वाद्याशसः’ (१।१।३२) इत्यनेनाप्ययं भवति । क्रमेण क्रमेणे-

त्यर्थः । तथा बाहुः श्रीहेमचन्द्ररिपादाः श्रीसिद्धहेमचन्द्रादुत्तासतस्वोपपन्नतत्त्वप्रकाशिकाभि-
वृद्धवृष्टौ—“क्रमश्च क्रमवत्तां भेदात् क्रमेण क्रमेणेति वीप्सां गमयति” । अनुक्रममिति हि सरलार्थः ।
अनुक्रमं चैवम्—प्रथमम् ‘एकेन बन्धकेन सहैकोऽबन्धकः’ इति योजनीयम् । ततः ‘एकेन बन्धकेन
सहानेकेऽबन्धकाः’ इति योजनीयम् । ततश्च ‘एको बन्धक एवैकोऽबन्धक एव’ इति पञ्चमो भङ्गः ।
‘एको बन्धक एवानेकेऽबन्धकाः’ इति षष्ठो भङ्गः । इत्येवमत्र बालावबोधाय पदयोजना कृता ।
तात्पर्यार्थस्तु पुनरेवम्—यदा विवक्षितमार्गाणां विवक्षितकर्मणां द्वावेव जीवाः बन्धकाः स्यातां तयो-
रन्यतरो विवक्षितोत्कृष्टादिप्रदेशस्य बन्धकः स्यादन्यतरभावबन्धकः स्यात् तदा तस्योत्कृष्टादि-
प्रदेशस्य ‘एकबन्धक एवैकोऽबन्धक एव’ इतिस्वरूपः पञ्चमो भङ्गः सम्भवति । ततश्चेदं समापति-
तम्-यदोत्कृष्टस्य प्रदेशस्य पञ्चमो भङ्गः सम्भवेत् तदाऽनुत्कृष्टस्यापि पञ्चमो भङ्गः सम्भवेत् । एवं
यदाऽनुत्कृष्टस्य पञ्चमो भङ्गः सम्भवेत् तदोत्कृष्टस्यापि पञ्चमो भङ्गः सम्भवेत् । एवं जघन्याजघन्य-
प्रदेशविषयेऽपि हेयम् । यदा चानेके जीवा बन्धकाः स्युः तेष्वेक एव विवक्षितप्रदेशस्य बन्धकः
स्यात् तदन्ये चाबन्धकाः स्युस्तदा तस्य प्रदेशस्य ‘एकबन्धक एवानेकेऽबन्धकाः’ इतिस्वरूपः षष्ठो
भङ्गः सम्भवति ।

अत्र कथिदाह—ननु प्रथमद्वितीयभङ्गयोरेकसंयोगित्वेनान्यस्माद् व्यावृत्त्यर्थमेवकारोऽ-
पेक्ष्यते । परं पञ्चमपष्ठयोस्तु द्विसंयोगित्वेनान्यव्यावृत्तिप्रयोजनाभावादिवकारोऽयुक्तियुक्तः, अत्र
प्रतिविधीयते, यद्यत्र पञ्चमभङ्गे बन्धकाबन्धकोभयत्रैवकारो न स्यात् तर्हि यदा कस्याश्चित्
मार्गाणामनेके जीवाः स्युः, तथा विवक्षितकर्मणो विवक्षितप्रदेशस्यानेके बन्धकाः स्युः, अनेके
चाबन्धकाः स्युस्तदाऽनेकस्मिन् एकस्य समावेशादेको बन्धकस्तथैकोऽबन्धकश्चास्तेव । तथाहि—यत्र
चत्वारो षटाः सन्ति तत्रैकादिषटा अवश्यं सन्ति, एकादिषटैर्विना चतुर्षटानामसम्भवाद् । एव-
मत्राप्येकमन्तराऽनेकेगमसम्भवः । अनेकैकेषां समुदायो हि अनेके भवति । इत्येवम् ‘अनेकबन्धका-
नेकाबन्धक’ स्वरूपाष्टमभङ्गस्यानेऽस्य प्रसङ्गः । ततश्चाष्टमभङ्गस्य निरवकाशतापत्तिः । इत्यष्टम-
भङ्गादस्य व्यावृत्त्यर्थमेवकारः प्रयोज्यः । प्रयोजिते चैवकारे विवक्षितमार्गाणां विवक्षितकर्मणः
प्रदेशस्य बन्धकौ यदा द्वावेव जीवौ स्याताम्, तथा तयोरन्यतरो विवक्षितकर्मणो विवक्षितोत्कृष्टादि-
प्रदेशस्य बन्धकः स्यादन्यतरभावबन्धकः स्यात् तद्वैवास्य भङ्गस्य प्रसक्तिः, नान्यदा । ननु पञ्चम-
भङ्गस्याष्टमभङ्गाद् व्यावृत्तिस्तु ‘एकाबन्धकः’ इत्यत्रैवकारयोजनेन भविष्यतीत्युभयत्रैवकारो निरर्थक
इति चेद्, उच्यते, यद्यत्र ‘एकबन्धकः’ इत्यत्रैवकारो न स्यात् तर्हि यदा विवक्षितमार्गाणामनेके
जीवाः स्युः तेष्वेक एव विवक्षितकर्मणो विवक्षितप्रदेशस्याबन्धकः स्यात् तदन्ये च बन्धकाः
स्युस्तदा निगदितयुक्त्यानेकेष्वेकस्य समावेशादेको बन्धकोऽस्तेव । ततश्च ‘अनेकबन्धका एका-
बन्धक एव’ इति सप्तमभङ्गस्यानेऽस्य प्रसक्तिः स्यात् । ततश्च सप्तमभङ्गे वैधर्म्यमाभवेत् । इति
सप्तमभङ्गादस्य व्यावृत्त्यर्थे ‘एकबन्धकः’ इत्यत्रैवकारो योजनीयः । प्रयोजिते चैवकारे न कोऽपि

दीनं उद्धमक्षितुमर्हति । न च तर्हि 'एकबन्धकः' इत्यत्रैवैकारो योजनीयो न 'एकाबन्धकः' इत्यत्रैवैति सत्यम्, यदि 'एकाबन्धकः' इत्यत्रैवैकारो न युज्यते तर्हि यदा विवक्षितमार्गणापामनेके जीवाः स्युः, तेष्वेक एव बन्धकः स्यात् तदन्ये चाबन्धकाः स्युस्तदा भणितरीत्यानेकेष्वेकस्य सम्बन्धिकादिकोऽबन्धकोऽस्त्येव, ततश्च 'एकबन्धक एवानेकाबन्धकाः' इति षष्ठमङ्गस्य स्थानेऽस्य प्रसक्तिः स्यात् । ततश्च पुनः षष्ठमङ्गस्यानवकाशाद् निराश्रयताप्रसङ्गः । ततश्चापातोऽयं ❖ 'घट-कुट्यां प्रमातम्' इति न्यायः । अतः षष्ठमङ्गादस्य व्यावृत्त्यर्थं 'एकाबन्धकः' इत्यत्राप्येवैकारो योजनीय एव, योजिते चैवकारे यदा विवक्षितमार्गणायां विवक्षितकर्मणः प्रदेशस्य बन्धकौ द्वावेव जीवौ स्यातां, तयोरेको विवक्षितकर्मणो विवक्षितोत्कृष्टादिप्रदेशस्य बन्धकः स्यात् तदैवास्य मङ्गस्य प्रसक्तिः, नान्यदा । एवं षष्ठमङ्गेऽप्येवकारस्य प्रयोजनं पञ्चममङ्गे दक्षितरीत्या स्वयमेव परिनीयम् ।

अथ सप्तमाष्टममङ्गौ व्याख्याति—'णेगेहि बंघगेहि सह एव' इति, पूर्वार्धे पञ्चममङ्गोपपादने पथैकेन सह क्रमशः एकाबन्धकोऽनेकेऽबन्धका इति योजितं तथैवात्राप्यनेकैर्बन्धकैः सह क्रमशः एकाबन्धकोऽनेकाबन्धका इति योजनीयम् । तद्यथा—अनेकबन्धका एकाबन्धक एव, अनेकबन्धका अनेकाबन्धकाः । अत्रायं भावः—यदा विवक्षितमार्गणायां विवक्षितकर्मणो बन्धका अनेके जीवाः स्युः तेष्वेक एव जीवो विवक्षितोत्कृष्टादिप्रदेशस्याबन्धकः स्यात् तदन्ये च बन्धकाः स्युस्तदा तस्योत्कृष्टादिप्रदेशस्य 'अनेकबन्धका एकाबन्धक एव' इति सप्तमो मङ्गः सम्भवति । ततश्चेदं समापतितम्—यदोत्कृष्टप्रदेशस्य षष्ठो मङ्गः सम्भवेत् तदाऽनुत्कृष्टप्रदेशस्य सप्तमः सम्भवेत् । एवं यदाऽनुत्कृष्टस्य प्रदेशस्य षष्ठो मङ्गः सम्भवेत् तदोत्कृष्टप्रदेशस्य सप्तमः सम्भवेत् । एवं जघन्याजघन्यविषयेऽपि वक्तव्यम् । अत्रैवकारप्रयोजनचिन्तायां स्वधीरेव व्यापारणीया । यदि चानेके जीवा बन्धकाः स्युः अनेके चाबन्धकाः स्युस्तदा 'अनेकबन्धका अनेकाबन्धकाः' इत्यष्टममङ्गः सम्भवति । ततश्चेदं प्राप्तम्—यदोत्कृष्टप्रदेशस्याष्टमो मङ्गः सम्भवेत् तदाऽनुत्कृष्टस्यापि स एव सम्भवेत् । एवं यदाऽनुत्कृष्टस्य प्रदेशस्याष्टमो मङ्गः सम्भवेत् तदोत्कृष्टप्रदेशस्यापि स एव सम्भवेत् । एवं जघन्याजघन्यप्रदेशविषयेऽपि बोध्यम् । 'नैकैः' इत्यत्र न एकैः नैकैरिति 'नाम-नामनैकाप्येव समासो बहुलम्' [सिद्धहेम० ३।१।१८] इति छत्रेण समासः । न चात्र 'नम्' [३।१।५१] इति छत्रेण समासः इत्यारोक्षणीयम्, यतो यद्यत्र 'नम्' [३।१।५१] इति छत्रेण समासः स्यात् तदा 'अन् स्वरे' इति छत्रस्य प्रसक्तौ नकारस्य 'अन्' स्यात् । ततश्च 'अनेक' इति सिद्धं भवेत् । अत्र तु 'नैक' इति साधनीयमस्ति । तथा चोक्तं प्रबन्धनसारोद्धारवत्तौ 'नैयम्' शब्दं व्युत्पादयद्भिः श्रीसिद्धसेनसूरिप्रवरैः—'तत्र न एकं नैकं, नात्र नम्, किन्तु 'न' इति 'अन् स्वरे'

❖ कश्चित् शाकटिकोऽन्तर्गते राजद्वेषं द्रव्यं बाहुमनिष्कन्धत्वात्तरेण वातः । परं रात्रौ मार्गाद् अष्टः प्रमाते उज्जमाश्रयमाहि कुटीरनिधावैवागतः । तेन तदुरे इयमसिद्धम् । इत्येवं अत्रोद्देशवासिद्धिः प्रतीयते तत्रार्थं न्याय उपबुध्यते ।

इति न भवतीति । न च 'नखावचः' [३।२।१२८] इत्यनेन 'नैकः' इति सिद्धं भविष्यतीत्यपि वाच्यम्, नखादिष्वदर्शनात् । 'नाम नान्मैकार्थ्ये' इति सूत्रेण समासो कृते तु 'अन् स्वरे' इति सूत्रस्यात्रानवकाशः । 'अन् स्वरे' इति सूत्रं हि यत्र 'अन्' इति सूत्रेण सानुबन्धनकारस्य समासस्तत्र प्रवर्तते । 'नाम नान्मैकार्थ्ये' इति सूत्रेण तु निरनुबन्धनकारस्य समासो भवति । तथा चोक्तं श्रीहेमचन्द्रसूरिभिः स्वीयाभिधानचिन्तामणिबृत्तौ 'नैकमेदं'शब्दव्याख्यावसरे,—'न एको नैकः, निरनुबन्धोऽत्र न', 'नाम नान्मैकार्थ्ये' इति समासः । 'पञ्चमादिचत्वारः' इति पञ्चम आदिर्येषां ते पञ्चमादयः, पञ्चमादयश्च ते चत्वारश्चेति पञ्चमादिचत्वारः, भङ्गा इत्युपस्कारः । ते च दर्शिता एव ॥३२८॥३२९॥ साम्प्रतमत्राबन्धकाः कथम्भूता ग्राह्या इति निरूपयति—

अतश्च खलु भङ्गविचये तत्पण्डिपक्खस्स बंधका जेऽत्थि ।

ते चिअ अबंधगा खलु तस्स पणसस्स णायब्बा ॥३३०॥

(प्रे०) 'अत्थ' इत्यादि, अत्र=निरूपणविषये भङ्गविचये, तस्य=उत्कृष्टादिप्रदेशस्य प्रतिपक्षो योऽनुत्कृष्टादिप्रदेशस्तस्य बन्धका ये जीवाः सन्ति, 'जे' इत्यादि, ते एव जीवाः 'खलुः' वाक्यालङ्कारे, तस्य=उत्कृष्टादेः प्रदेशस्याबन्धकाः ज्ञातव्याः ।

अत्र हीदमैदम्यर्मम्-भङ्गविचयेऽबन्धप्रयुक्ते भङ्गे विवक्षितोत्कृष्टादिप्रदेशस्याबन्धकत्वेन ये केऽपि जीवा न ग्राह्याः, किन्तुत्कृष्टप्रदेशस्य प्रतिपक्षीभूतो योऽनुत्कृष्टप्रदेशस्तस्य बन्धका ये जीवास्त एव जीवा उत्कृष्टप्रदेशस्याबन्धकत्वेन ग्राह्याः । एवमनुत्कृष्टप्रदेशस्य प्रतिपक्षीभूतो य उत्कृष्टप्रदेशस्तस्य बन्धका ये जीवास्त एव जीवा अनुत्कृष्टप्रदेशस्याबन्धकत्वेन ग्राह्याः । एवं जघन्याजघन्यप्रदेशविचयेऽपि बोध्यम् । अन्यथा वक्ष्यमाणभङ्गानामनुपपत्तिः स्यात् । दृष्टान्ततो यथा-अनन्तरगाथायां सामान्यवक्तव्यतायामष्टकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशस्य 'तृतीयसप्तमाष्टमभङ्गा' निरूपयिष्यन्ते । तत्र तृतीयसप्तमभङ्गौ नोपपद्येते । तद्यथा-'सर्वबन्धकाः' इति हि तृतीयो भङ्गः, उक्तनियमाभावे सिद्धा उपशान्तमोहादिगुणस्थानवर्तिनश्च जीवा अत्राबन्धकत्वेन ग्राहीतुं शक्यन्ते, ततश्च 'सर्वबन्धकाः' इति घटां नाञ्चेत् । अपि तु 'अनेके बन्धका अनेकाबन्धकाः' इत्यष्टमभङ्ग एव घटेत, अष्टकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशस्य बन्धकानामनेकेषां संसारिजीवानामबन्धकानामनेकेषां सिद्धानां च सर्वदैव प्राप्यमाप्त्वात् । इष्यते च 'सर्वबन्धका' इति तृतीयोऽपि भङ्गः । एवम् 'एकाबन्धक एवानेके बन्धकाः' इति सप्तमो भङ्गः । अत्राप्युक्तनियमाभावे सिद्धादयोऽबन्धकत्वेन ग्राहीतुं शक्यन्ते इति सप्तमभङ्गोऽपि न सम्भवेत् । इदं सप्तमोऽपि भङ्गः । निगदितनियमे कधीकुवे त्वश्च सिद्धादयोऽबन्धकत्वेन ग्राहीतुं न शक्यन्ते, तेषां प्रतिपक्षप्रदेशस्याबन्धकत्वात् । ततश्च तृतीयसप्तमभङ्गयोरपि घटनत् न काऽप्यनुपपत्तिः ॥३३०॥

साम्प्रतमोचतोऽष्टकर्मणाऽनुत्कृष्टस्यानुत्कृष्टस्य च प्रदेशस्य भङ्गान् निर्वाचि—

अष्टण्ह गुरुपसस्स तुरिअळट्टुट्टमा सिआ भंगा ।

अगुरुपसस्स तइअसत्तमअट्टमविगप्पाऽत्थि ॥३३१॥

(प्रे०) 'अष्टण्ह' इत्यादि, अष्टानामपि कर्मणासुत्कृष्टप्रदेशस्य 'तुर्यषष्ठाष्टमाः' भङ्गाः सम्भवन्ति । 'सर्वाबन्धकाः' इति चतुर्थो भङ्गः, 'एकबन्धक एवानेकाबन्धकाः' इति षष्ठो भङ्गः, 'अनेकबन्धकानेकाबन्धकाः' इत्यष्टमो भङ्ग इति त्रयो भङ्गाः सम्भवन्ति । 'सिआ' इति, स्यादित्यनेकान्तार्थद्योतकमव्ययं, कथञ्चिदित्यर्थः । इदमुक्तं भवति-विवक्षितभङ्गस्य कदाचिद्विहारे कदाचिच्चलामे तस्य भङ्गस्यानेकान्तेन लाभदर्शनार्थं तद्योज्यते । अतो यत्र नानाभङ्गपदभावस्तत्रैव तत्प्रसरः, न त्वेकभङ्गसदृभावे, तत्र तस्यैकस्यैव सर्वदा लाभेनायुज्यमानत्वात्, इत्येवं यत्र नानाभङ्गसदृभावस्तत्र स्यात्पदमनुक्तमपि योज्यम्, अन्यत्र तु नेति । तथा च प्रकृतेऽष्टकर्मणासुत्कृष्टप्रदेशस्य स्यात् चतुर्थो भङ्गः, स्यात्षष्ठो भङ्गः, स्यादष्टमो भङ्ग इति । इत्येवमत्र स्यात्पदप्रयोगेन निगदितभङ्गा 'युगपद्' भवन्तीति निराकृतम् । यदा यस्य भङ्गस्य सामग्री प्राप्यते तदा स भङ्गो भवति । अत्र वे त्रिचतुरादिभङ्गाः प्रदर्शितास्ते तु सम्मान्यमानापेक्षया प्रदर्शिताः ।

अत्रोपपत्तिरीतिरेवम्-यासु ब्रह्मापर्याप्तनिगोदादिमार्गणासु स्वप्रायोग्योत्कृष्टबन्धयोग्यजीवा असंख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणा असंख्याता यद्वाऽनन्तास्तासु मार्गणासुत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवाः सर्वदा प्राप्यन्ते । तथा यासु मार्गणासु जीवा असंख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणाद् न्यूनास्तासु मार्गणासुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः सर्वदा न प्राप्यन्ते । तासु मार्गणासुत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवा बहुकालं न प्राप्यन्ते । यदा च प्राप्यन्ते तदा कदाचिदेक एव, कदाचिद् द्वावेव, कदाचिच्च ततोऽप्यधिकाः प्राप्यन्ते । परन्तु यासु मार्गणासुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः सर्वदा प्राप्यन्ते तासु 'जघन्यतोऽप्यनेके' प्राप्यन्ते । ते च मार्गणागतजीवसंख्यातोऽसंख्यातभागप्रमाणाः । यतस्तेषां योगस्थानानि सर्वाण्यसंख्यातानि, प्रतियोगस्थानं च जघन्यत उत्कृष्टतश्चाऽप्यसंख्यातभागप्रमाणा जीवा अवतिष्ठन्ते । अत उत्कृष्टयोगस्थानेऽपि तावत्प्रमाणा जीवाः सर्वदाऽवतिष्ठन्ते । एनमेव सिद्धान्तमाश्रित्य निगदितभङ्गविवचयोपपत्तिर्भवति । तत ओषत उत्कृष्टप्रदेशस्य चतुर्थषष्ठाष्टमभङ्गोपपत्त्यर्थमोषत उत्कृष्टबन्धप्रायोग्या जीवाः कियत्प्रमाणाः सन्तीति ज्ञातव्यं भवति ।

ओषतोऽष्टकर्मणासुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामिनः संज्ञिजीवाः सन्ति । ते चोत्कृष्टतोऽप्यसंख्यलोकप्रमाणाद् न्यूनप्रमाणा एव । तथाहि-मोहनीयायुषी विना षण्णां कर्मणासुत्कृष्टप्रदेशस्य बन्धका जीवाः ब्रह्मसम्परायस्थाः, ते च संख्याता एव । मोहनीयायुषोत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः संज्ञितोऽसंख्यातगुणन्यूनाः, सर्वसंज्ञिनासुत्कृष्टयोगस्थाप्राप्यमाणत्वात् । संज्ञिजीवाश्चोत्कृष्टतोऽपि प्रतरासंख्यातभागप्रमाणाः सन्ति । इत्यष्टकर्मणासुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां जीवानामसंख्यलोकाकाशप्रदेशेभ्यो न्यूनप्रमाणत्वं सुतरां पठते । ततश्चोत्कृष्टप्रदेशबन्धकत्वेन ते कदाचिद् न प्राप्यन्ते, कदाचिदेकः, कदा-

चिच्च द्वित्रिचतुरादयोऽपि प्राप्यन्ते इति समापतितम् । ततो यदोत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां जीवाना-
मत्यन्ताभावोऽर्थाद् यदोत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवाः सर्वथा न प्राप्यन्ते तदा 'सर्वाऽबन्धकाः' इति
चतुर्थो भङ्गः सम्भवति । तथा कदाचिदेकस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धकस्य प्राप्यमाणत्वाद् यदेको जीव
उत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधाति तदा सुतरामनेके जीवा अबन्धकाः सन्ति, यतो यदा येऽनुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धकास्ते एव जीवा उत्कृष्टप्रदेशाबन्धका भवन्ति । अष्टकर्मणामन्यतमस्य कर्मणोऽनुत्कृष्टप्रदेशस्य
बन्धकाश्च प्रतिसमयमनन्ता जीवाः प्राप्यन्ते । इत्येवं 'एकबन्धक एवानेकाबन्धकाः' इति षष्ठो भङ्गो-
ऽपि ध्रुपपादो भवति । एवं कदाचिदनेकेषामप्युत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां प्राप्यमाणत्वाद् यदाऽनेके
जीवा उत्कृष्टप्रदेशबन्धकास्तदा षष्ठमङ्गोपपादनोक्तहेतुना सुतरामनेके जीवा उत्कृष्टप्रदेशाबन्धकाः
सन्ति । इति 'अनेकबन्धकानेकाबन्धक' स्वरूपोऽष्टमभङ्गोऽपि षष्ठामटति । नन्वत्र प्रथमादिभङ्गाः
कथं न सम्भवन्ति ? इति चेद्, उच्यते, प्रतिसमयमष्टकर्मणामन्यतमस्य कर्मणोऽनुत्कृष्टप्रदेशस्य
बन्धका जीवा अनन्ताः प्राप्यन्ते; ततः प्रथमादिभङ्गानां लक्षणं न घटतेऽतः प्रथमादिभङ्गा न सम्भवन्ति ।

अधोचरार्थं विव्रियते—'अशुरुपएसस्स' इत्यादि, अष्टकर्मणामित्यत्रापि सम्बध्यते । अष्ट-
कर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशस्य 'तृतीयसप्तमाष्टमविकल्पाः सन्ति । 'सर्वबन्धकाः' इति तृतीयः, 'अनेकबन्धका
एकाबन्धक एव' इति सप्तमः, 'अनेकबन्धकानेकाबन्धकाः' इत्यष्टम इति त्रयो भङ्गाः सम्भवन्ती-
त्यर्थः । अत्रायं भङ्गभावनाभङ्गः—उत्कृष्टप्रदेशमङ्गोपपादने निगदितसिद्धान्तेनोत्कृष्टप्रदेशस्य सर्वे
जीवा अबन्धका बहुकालं प्राप्यन्ते । तथाऽत्रोत्कृष्टप्रदेशस्याबन्धका जीवास्त एव गृह्यन्ते येऽनुत्कृष्ट-
प्रदेशस्य बन्धकाः स्युः । ततश्चार्थात्समापतितं यत् सर्वे जीवा यावत्कालमुत्कृष्टप्रदेशस्याबन्धकास्ताव-
त्कालमनुत्कृष्टप्रदेशस्य बन्धकाः । अर्थाद् यदोत्कृष्टप्रदेशस्य चतुर्थमङ्गः सम्भवति तदाऽनुत्कृष्टस्य
तृतीयो भङ्गो निराबाधं सम्भवति । उत्कृष्टप्रदेशस्य चतुर्थमङ्गस्तूपपादित एव, ततोऽष्टकर्मणामनु-
त्कृष्टप्रदेशस्य 'सर्वबन्धकाः' इति तृतीयो भङ्गः सुतरां घटते । तथा यदाऽनेकेषु य एक एव जीव
उत्कृष्टप्रदेशं बन्धाति तदानीमेव स एव जीवोऽनुत्कृष्टस्याबन्धक इति एकोऽबन्धकः प्राप्यते ।
तदन्ये षाऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका इति 'अनेकबन्धकाः' अपि प्राप्यन्ते । 'अनेकबन्धका एकाबन्धक एव'
इति सप्तमो भङ्गोऽपि संघटते । अथ यदाऽष्टकर्मणाऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका अनेके तदाऽनुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धका अप्यनेके भवन्ति, अष्टकर्मणामन्यतमस्य कर्मणोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामनन्तानां जीवानां
प्रतिसमयं प्राप्यमाणत्वाद् । एवं यदोत्कृष्टप्रदेशाबन्धका अनेके भवन्ति तदाऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका
अप्यनेके भवन्ति, अनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामेवोत्कृष्टप्रदेशाबन्धकत्वेन ग्रहीतुं शक्यत्वाद् । ततश्च
यदोत्कृष्टप्रदेशस्याष्टमो भङ्गः सम्भवति, तदाऽनुत्कृष्टस्यापि स एव भङ्गः सम्भवति, उभयोरपि
भङ्गयोः परस्परं सापेक्षत्वाद् । उत्कृष्टप्रदेशस्याष्टमो भङ्गस्तु ध्रुपपादित एव ततः 'अनेकबन्धकानेका-
बन्धकाः' इत्यष्टमभङ्गोऽपि ध्रुपपादो भवति । प्रथमादिभङ्गासम्भावना भावना उत्कृष्टप्रदेशे यथा
कृता तथा कर्तव्या ॥३३१॥

अथ सप्तकर्मणामुत्कृष्टानुत्कृष्टप्रदेशभङ्गविचयं मार्गणामु चिचिन्तयिषुरादौ तावद्यामु मार्गणा-
स्वष्टावपि भङ्गाः सम्भवन्ति ता नामग्राहं ग्राह—

असमत्तणरे विक्रियमीसे आहारदुगअवेएसुं ।

तह सुहमुवसमासणमीसेसुं अत्थि अडभंगा ॥३३२॥

(प्र०) 'असमत्त' इत्यादि, अपर्याप्तमनुष्ये, वैक्रियमिश्रकाययोगे, आहारकाहारकमिश्रलक्षण-
आहारकद्विके, अवेदे, 'तह' इत्यादि, तथा सूक्ष्मसम्पराये, उपशमे, सास्वादने मिश्रे चेति नव-
मार्गणामु आयुर्वर्जानां सप्तकर्मणामुत्कृष्टस्येतरस्यानुत्कृष्टस्य च प्रदेशस्य 'अष्टौ भङ्गाः' भवन्तीत्यर्थः ।
एतासां मार्गणानां सान्तरत्वादष्टावपि भङ्गाः सम्भवन्ति । सान्तरासु हि मार्गणामु कदाचिदेक एव
जीवः स्यात्, स च कदाचिद् विवक्षितप्रदेशस्य बन्धकोऽपि स्यात्, कदाचिच्चाबन्धकोऽपि स्यात्,
कदाचिद् द्वावेव स्याताम्, तौ कदाचिद् विवक्षितप्रदेशस्य बन्धकौ स्यातां, कदाचिच्चाबन्धकौ, एवं
कदाचित् तयोरेको विवक्षितप्रदेशस्य बन्धकः स्यात्, एकश्चाबन्धकः स्यात् । अत एतासु मार्ग-
णामु यदैक एव जीवः स्यात्, स च सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशस्य बन्धकः स्यात्, तदा सप्तकर्मणा-
मुत्कृष्टप्रदेशस्य प्रथमो भङ्गः, यदा चाबन्धकः तदा द्वितीयो भङ्गः । यदा चानेके जीवाः स्युः ते च
सर्वे सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशस्य बन्धकाः स्युः तदा तृतीयो भङ्गः, यदा च ते सर्वेऽबन्धकाः स्युः तदा
चतुर्थो भङ्गः । यदा द्वावेव जीवौ स्याताम्, तयोरेको बन्धक एकश्चाबन्धकः स्यात् तदा पञ्चमो
भङ्गः । यदा चानेके जीवाः स्युः तेष्वेक एव बन्धकः स्यात् तदा षष्ठो भङ्गः, यदा चैकोऽबन्धकः
स्यात् तदा सप्तमो भङ्गः, यदा च केचित् बन्धकाः केचिच्चाबन्धकाः स्युस्तदाऽष्टमो भङ्गः । एव-
मेवानुत्कृष्टप्रदेशस्याष्टौ भङ्गा अपि परिभाषनीयाः । यतो यदोत्कृष्टानुत्कृष्टप्रदेशयोरन्यतरस्याष्टौ
भङ्गाः प्राप्यन्ते तदा द्वितीयस्यापि अष्टौ प्राप्यन्ते ।

तद्यथा—यदोत्कृष्टप्रदेशस्य प्रथमो भङ्गस्तदाऽनुत्कृष्टप्रदेशस्य द्वितीयो भङ्गः सम्भवति । यतो-
ऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामत्यन्ताभावे सति यदैक एव जीव उत्कृष्टप्रदेशबन्धकस्तदोत्कृष्टप्रदेशस्य
प्रथमो भङ्गः सम्भवति । यथ तदानीमुत्कृष्टप्रदेशबन्धकः सोऽनुत्कृष्टप्रदेशाबन्धको भवति, एकस्यैव
जीवस्य विरुद्धप्रदेशबन्धयोरेककालावच्छेदेनाभवनात् । बन्धाभावे च नितरां बन्धकस्याभावः । अतः
सिद्धं यदोत्कृष्टप्रदेशस्य प्रथमो भङ्गस्तदाऽनुत्कृष्टप्रदेशस्य द्वितीयो भङ्ग इति । एवं यदाऽनुत्कृष्टप्रदेश-
स्य प्रथमो भङ्गस्तदोत्कृष्टप्रदेशस्य द्वितीयो भङ्गः सम्भवति । यत उत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामत्यन्ताभावे
सति यदैक एव जीवोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकस्तदा प्रथमो भङ्गः सम्भवति । यथ तदानीमनुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धकः सोऽनन्तरोक्तहेतुनोत्कृष्टप्रदेशाबन्धको भवतीति सिद्धं यदाऽनुत्कृष्टप्रदेशस्य प्रथमो भङ्गस्तदो-
त्कृष्टप्रदेशस्य द्वितीयो भङ्गः । एवं यदोत्कृष्टप्रदेशस्य तृतीयो भङ्गस्तदाऽनुत्कृष्टप्रदेशस्य चतुर्थो
भङ्गः सम्भवति । यतोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामत्यन्ताभावे सति यदोत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवा अनेके

भवन्ति तदोत्कृष्टप्रदेशस्य तृतीयो भङ्गः सम्भवति । ये च तदानीमुत्कृष्टप्रदेशबन्धकास्तेऽनुत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धका भवन्तीति सिद्धं यदोत्कृष्टप्रदेशस्य तृतीयो भङ्गस्तदाऽनुत्कृष्टप्रदेशस्य चतुर्थो भङ्गः ।
एवं यदाऽनुत्कृष्टप्रदेशस्य तृतीयो भङ्गस्तदोत्कृष्टप्रदेशस्य चतुर्थो भङ्गः सम्भवति । तद्यथा-उत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धकानामत्यन्ताभावे सति यदाऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवा अनेके भवन्ति तदाऽनुत्कृष्टप्रदेश-
स्य तृतीयो भङ्गः सम्भवति । ये च तदानीमनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकास्ते उत्कृष्टप्रदेशाबन्धका भवन्तीति
सिद्धं यदाऽनुत्कृष्टप्रदेशस्य तृतीयो भङ्गस्तदोत्कृष्टप्रदेशस्य चतुर्थो भङ्गः । अथ यदोत्कृष्टप्रदेशस्य
पञ्चमो भङ्गस्तदाऽनुत्कृष्टप्रदेशस्यापि पञ्चमो भङ्गः सम्भवति । तद्यथा-यदा विवक्षितकर्मणो बन्धक-
त्वेन द्वावेव जीवा स्याताम् । तयोरन्यतर उत्कृष्टप्रदेशस्य बन्धकः स्यादन्यतराबन्धकस्तदोत्कृष्ट-
प्रदेशस्य पञ्चमो भङ्गः सम्भवति । तत्र यो जीव उत्कृष्टप्रदेशबन्धकः सोऽनुत्कृष्टप्रदेशाबन्धकः,
यथोत्कृष्टप्रदेशाबन्धकः सोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकः, अनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकस्यैवोत्कृष्टप्रदेशाबन्धक-
त्वेन स्वीकृतत्वात्, इति सिद्धं यदोत्कृष्टप्रदेशस्य पञ्चमो भङ्गस्तदाऽनुत्कृष्टप्रदेशस्यापि पञ्चमो
भङ्गः सम्भवति । इत्येवमनयोः पञ्चमभङ्गस्य समव्याप्तत्वं सिद्धं भवति । एवं यदोत्कृष्टप्रदेशस्य
षष्ठो भङ्गस्तदाऽनुत्कृष्टप्रदेशस्य सप्तमो भङ्गः सम्भवति । एवं यदाऽनुत्कृष्टप्रदेशस्य षष्ठो भङ्गस्त-
दोत्कृष्टप्रदेशस्य सप्तमो भङ्गः सम्भवति । एवमष्टमभङ्गस्य समव्याप्तत्वादेकस्याष्टमो भङ्गस्तदा
तत्प्रतिपक्षस्याप्यष्टमः सम्भवति । सुगमत्वादेतत् स्वयमेव परिभाषनीयम् ॥३३२॥

अथ शेषसर्वमार्गणसु प्रस्तुतभङ्गविचयं दिदर्शयिषुर्गाथाद्वयमाह—

जेडियरपएसाणं आउगवज्जाण अट्टमो भंगो ।

सव्वेसुं एगिंदियणिगोअभेएसु सेससुहमेसुं ॥३३३॥ (गीतिः)

बायरअपज्जपुहवाइचउगपत्तेअवणवणोहेसुं ।

सयमुज्झो परिहारे छेए ओघव्व सेसासुं ॥३३४॥

(प्रे०) 'जेडियर' इत्यादि, आयुर्वर्जानां सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशस्यानुत्कृष्टप्रदेशस्य च
'अनेके बन्धका अनेकेऽबन्धकाः' इत्येवंलक्षणोऽष्टमो भङ्गः सम्भवति । कासु मार्गणसु ? इत्याह—
'सव्वेसुं' इत्यादि, सर्वेषु-सप्तसु एकेन्द्रियभेदेषु, सर्वेषु-सप्तसु निगोदभेदेषु, शेषद्वयभेदेषु, शेषाः
एकेन्द्रियनिगोदयोः सर्वभेदेषु कृत्वा तत्त्वद्वयभेदव्यतिरिक्ता ये पृथ्व्यग्नेजोवायुकायानां द्वास्मौष-
भेदाः, द्वास्मापयाग्नभेदाः, द्वास्मपयाग्नभेदाश्च तेषु, 'बायर' इत्यादि, बादरा अपर्णाश्च ये पृथ्व्यादयः
पृथिव्यग्नेजोवायवस्तेषां चतुष्के पृथ्व्यादीनां चतुर्णां बादरापर्णाभेदेषु इत्यर्थः, अपर्णाग्नप्रत्येकवनस्पति-
काये वनस्पतिकार्याभे चेति द्वात्रिंशन्मार्गणसु । अत्राप्यं हेतुः—एतासु मार्गणसु जघन्यतोऽपि कासु-
चिदसंख्यलोकप्रमाणाः कासुचिदनन्ता उत्कृष्टप्रदेशबन्धयोग्या जीवाः सर्वदैव प्राप्यन्ते । यासु च
मार्गणसु तावत्प्रमाणा जीवाः सर्वदैव प्राप्यन्ते तासु मार्गणादुत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवा जघन्यतो-

ऽप्यनेके एव प्राप्यन्ते इति सामान्यवक्तव्यतायां युक्त्या प्रतिपादितम् । अत एतासु मार्गणास्त्वनके जीवाः प्रतिसमयं सप्तकर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धकत्वेन प्राप्यन्ते । यदोत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवा अनेके भवन्ति तदा सुतरामनेके जीवा अनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः सन्तीत्यपि सामान्यवक्तव्यताया-
 श्रुतपादितम् । अत उत्कृष्टप्रदेशस्यानेकेऽबन्धका अपि प्राप्यन्ते । अत एतासु मार्गणासु सप्त-
 कर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेशस्याष्टम एव भङ्गः सम्भवति, न तु प्रथमादिः, एकबन्धकादीनामप्राप्यमाण-
 त्वाद् । यासु मार्गणास्तुत्कृष्टप्रदेशस्याष्टम एव भङ्गः सम्भवति तास्तुत्कृष्टस्याप्यष्टम एव भङ्गः
 सम्भवति, उभयोरष्टमभङ्गस्य समव्याप्तत्वाद् । अत उत्कृष्टस्य प्रदेशस्याष्टमभङ्गे उपपादितेऽनुत्कृष्ट-
 प्रदेशस्याप्युपपादित एव । 'सयमुज्झो परिहारे छेप' इति, परिहारविशुद्धिकसंयममार्गणायां छेदोप-
 स्थापनसंयममार्गणायां चाऽऽयुर्वर्जसप्तानास्तुत्कृष्टानुत्कृष्टद्विविधप्रदेशस्य बन्धकाबन्धकनिष्पन्नमङ्ग-
 विचयः स्वयमेवोद्भाः, मार्गणाद्वयस्य सान्तरत्वेऽपि जघन्यपदे सम्भाव्यमानबन्धकपरिमाणविषये भग-
 वत्यादिभिर्भूमिभ्रमन्थेषु नानाविधपाठलामातृत्वात्तत्पाठानुरोधेन यथामम्भवं भङ्गाः स्वयमेवाऽऽमूढाः,
 अत्र च बहुवक्तव्यम्, परं बन्धविधानमूलप्रकृतिस्थितिवन्धसन्दर्भद्वितीयाधिकारभङ्गविचय-
 द्वारे 'असमत्पणरे' इत्यादि (२८२-२८३-२८४) गाथात्रयवृत्तौ श्रीजगन्मन्त्रसुनिपुङ्गवेन विस्त-
 रेण प्रपञ्चितत्वात्तत्र प्रपञ्च्यते, इत्यतो विस्तरतो जिज्ञासुना तत्रत्या प्रेमप्रभावाच्चित्तवलोकनीयेति ।
 'ओषब्ध सेसास्तु' इति, शेषासु भणितेतरासु सप्तविंशतिशतमार्गणासु भङ्गाः ओषब्ध-
 सामान्यवक्तव्यतायां यावन्तः प्रतिपादितास्तावन्तो भवन्ति । तद्यथा-उत्कृष्टप्रदेशस्य 'चतुर्थवष्टा-
 दृष्टमा' इति त्रयो भङ्गाः । तत्र 'सर्वाबन्धकाः' इति चतुर्थः, 'एकबन्धक एवानेकाबन्धकाः' इति
 षष्ठः, 'अनेकबन्धकानेकाबन्धकाः' इत्यष्टमो भङ्गः । अनुत्कृष्टस्य 'तृतीयसप्तमाष्टमाः' भङ्गाः ।
 तत्र 'सर्वबन्धकाः' इति तृतीयः, 'अनेकबन्धका एकाबन्धक एव' इति सप्तमः, 'अनेकबन्धकानेका-
 बन्धकाः' इत्यष्टमो भङ्गः । भङ्गोपपत्तिमङ्गोऽपि सामान्यवक्तव्यतावद् ज्ञातव्यः ।

शेषमार्गणाशेषाः-अपराप्तमनुष्यमन्तराऽश्लेषगतिमेदाः, अश्लेषविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियमेदाः,
 पृथ्व्यन्तेजोवायुसामान्यमेदाः, बादरपृथ्व्यन्तेजोवायुमेदाः, पर्याप्तबादरपृथ्व्यन्तेजोवायुमेदाः, प्रत्येक-
 वनस्पतिकायौषधपर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायमेदौ, त्रसौषधपर्याप्तपर्याप्तत्रसमेदाः, वैक्रियमिश्राहारकद्विके
 बिना निखिलयोगमेदाः, वेदत्रिकं, कषायचतुष्कं, निखिलज्ञानमार्गणामेदाः, संयमौषधसामायिक-
 देशविरत्यसंयमाः, दर्शनत्रिकं, लेख्याष्टकं, मध्यामध्यायौ, सम्यक्त्वौषधवेदकक्षायिकमिध्यात्वानि,
 संज्ञी, असंज्ञी, आहारकानाहारकौ च ॥३३३॥३४॥

साम्प्रतमाधुष उत्कृष्टानुत्कृष्टप्रदेशमङ्गविचयं प्रति.पिपादयिषुरादौ तावयासु मार्गणासु सर्वे-
 ऽपि भङ्गाः सम्भवन्ति ता अर्धचतुर्थद्वयैः प्रतिपादयति—

सन्वेसुं खलु णारगपणिदितिरियणरदेवभेएसुं ।

सन्वेसुं विगलिंदियपणिदितसकायभेएसुं ॥३३५॥

वायरपज्जपुहविआइचउगपत्तेअपणमणवयेसु ।

विउवाहारदुगपुरिसथीचउणाणेसु विब्भंगे ॥३३६॥

संयमसमइअछेअपरिहारदेसोहिचक्खुतेऊसु ।

पम्हसुइलसम्मखइअवेअगसासाणसण्णीसु ॥३३७॥

आउस्स पएसाणं उकोसियराण हुन्ति भंगाऽट्ठ ।

(प्रे०) 'सञ्चेसु' इत्यादि, नारकादिपदानां समस्तत्वात् 'सर्वेषु' इति पदं प्रतिपदं सम्बध्यते, सर्वेषु नरकभेदेषु, सर्वेषु चतुःसंख्याकेषु पञ्चेन्द्रियतिर्यग्भेदेषु, सर्वेषु मनुष्यभेदेषु, सर्वेषु देवभेदेषु, 'सञ्चेसु' इत्यादि, अत्रापि 'सर्वेषु' इति पदं विकलेन्द्रियादित्रिपदेषु युज्यते, सर्वेषु विकलेन्द्रियभेदेषु, सर्वेषु पञ्चेन्द्रियभेदेषु, सर्वेषु त्रसकायभेदेषु, [द्वितीयवृत्तवृत्तिः] 'चायर' इत्यादि, बादरपर्याप्तं यत् पृथ्व्यादिचतुष्कं तस्मिन्, पृथ्व्यादिचतुर्णां बादरपर्याप्तभेदेषु इत्यर्थः, 'पत्तेअ' इत्यादि, पदैकदेशेन पदसमुदायस्यापि गम्यमानत्वात् पर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकाये, पञ्चमनःपञ्चवचनयोगेषु, वैक्रियकाययोगे, आहारकाहारकमिश्रलक्षणाहारकद्विके, पुरुषस्त्रीवेदयोः, मतिश्रुतावधिमनःपर्यवलक्षणचतुर्ज्ञानेषु, विभङ्गज्ञाने, [तृतीयायाम्वृत्तिः] 'संयम' इत्यादि, संयमौषसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिदेशविरतिषु, चक्षुरवचिदशने, तेजःपथशुक्ललेस्यासु, सम्यक्त्वबौध्दसायिकवेदकसास्वादनसम्यक्त्वेषु, संज्ञिनि चेत्येकोत्तरशतमार्गणासु, [चतुर्थगमाधिवृत्तिः] 'आउस्स' इत्यादि, आयुष उत्कृष्टस्येतरस्यानुत्कृष्टस्य प्रदेशस्य 'अट्ठो भङ्गा' भवन्ति ।

अग्नेयं भावना—यासु मार्गणासु असंख्यलोकाकाशप्रमाणान्पूयनप्रमाणा जीवास्तास्वायुर्वन्धः सान्तरो भवति । अत्र निगदितनरकादिमार्गणासु जीवा असंख्यलोकाकाशप्रमाणादपक्वप्रमाणाः, अत आयुर्वन्धः सान्तरः । यासु मार्गणास्वायुर्वन्धः सान्तरस्तासु कदाचिदेक एव जीव आयुर्वन्धं विदध्यात् । ततो यदा स एक एव जीव आयुरुत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्यात् तदोत्कृष्टप्रदेशस्य प्रथमो भङ्गः, अनुत्कृष्टप्रदेशस्य द्वितीयो भङ्गः । यदा चायुरुत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्यात् तदाऽनुत्कृष्टप्रदेशस्य प्रथमो भङ्गः, उत्कृष्टप्रदेशस्य द्वितीयो भङ्गः । अथ यद्यनेके जीवा आयुर्वन्धं कुर्युस्तर्हि ते सर्वेऽपि यदाऽयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्युस्तदोत्कृष्टप्रदेशस्य तृतीयो भङ्गः, अनुत्कृष्टप्रदेशस्य चतुर्थो भङ्गः । यदा चानुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदध्युस्तदाऽनुत्कृष्टप्रदेशस्य तृतीयो भङ्गः, उत्कृष्टप्रदेशस्य चतुर्थो भङ्गः । यदि च द्वौ जीवावेवायुर्वन्धं कुर्यातां तर्हि यदा तयोरन्यतर आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्यात् द्वितीयचानुत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्यात् तदोत्कृष्टप्रदेशस्यानुत्कृष्टप्रदेशस्य च पञ्चमो भङ्गः । अथ च यद्यनेके जीवा आयुर्वन्धं कुर्युः, तेष्वेक एवोत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्यात् तदन्ये चानुत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्युस्तदोत्कृष्टप्रदेशस्य षष्ठो भङ्गः, अनुत्कृष्टप्रदेशस्य च सप्तमो भङ्गः, यदि चानेके उत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्युरेक एव चानुत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्यात् तर्हि उत्कृष्टप्रदेशस्य सप्तमो भङ्गः, अनुत्कृष्टस्य च

पठो भङ्गः । अवानेकेष्वायुषो बन्धकेषु केचिदुत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्युः केचिन्चालुत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्युः सद्योत्कृष्टानुत्कृष्टोभयप्रदेशयोरप्यष्टमभङ्गः सम्भवेत् ॥३३५॥३३६॥३३७॥

सम्प्रति यासु मार्गणास्वायुत्कृष्टानुत्कृष्टप्रदेशयोरष्टमो भङ्गस्तासु तथा शेषमार्गणासु साति-
देशं भङ्गनिरूपणमाह—

सन्वेसुं एगिंदियणिगोअभेएसु सेससुहमेसुं ॥३३८॥ (गोतिः)

बायरअपज्जपुह्वाइचउगपत्तेअवणवणोहेसुं ।

भंगोऽस्थि अट्टमो खलु ओघव्व ह्वन्ति सेसासुं ॥३३९॥

(प्रे०) 'सन्वेसुं' इत्यादि, सर्वेषु सप्तसंख्याकैकेन्द्रियभेदेषु, सर्वेषु सप्तसंख्याकनिगोद-
भेदेषु, 'सेससुहमेसुं' इति, एकेन्द्रियनिगोदयोः सर्वभेदवृत्तवादेकेन्द्रियनिगोदयोः सूक्ष्मभेद-
स्योऽतिरिक्तेषु पृथ्व्यग्नेजोवायूनां सूक्ष्मौघभेदाः, सूक्ष्मपर्याप्तभेदाः सूक्ष्मपर्याप्तभेदाश्चेति द्वादशसूक्ष्मेषु,
बादराणामपर्याप्तानां पृथिव्यादीनां-पृथ्व्यग्नेजोवायूनां चतुष्कम्, अपर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकार्ये वनस्पति-
कायसामान्ये चेति द्वात्रिंशद्वमार्गणास्वायुष उत्कृष्टप्रदेशस्यानुत्कृष्टप्रदेशस्य च 'भंगोऽस्थि'
इत्यादि, खलुशब्दोऽवधारणार्थः, अष्टम एव भङ्गोऽस्ति ।

अत्रेयं भङ्गोपपत्तिरिति—एतासु मार्गणासु सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टानुत्कृष्टप्रदेशयोरष्टम-
भङ्गस्योपपत्तौ यो रादान्तो निगदितः सोऽत्र स्मर्तव्यः, तस्यात्रापि सम्बन्धमानत्वाद् । तथाहि-
यासु मार्गणासु उत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रयोग्या जीवा असंख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणा यद्वाऽनन्तास्तासु मार्गणासु
आयुत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवाः सर्वदैवानेके एव प्राप्यन्ते । एतासु मार्गणासु कासुचिदसंख्यलोका-
काशप्रदेशप्रमाणाः कासुचिच्चानन्ता जीवाः प्राप्यन्ते । तत एतासु मार्गणास्वायुत्कृष्टप्रदेशबन्धका
जीवा अप्यनेक एव प्राप्यन्ते । ततो ये जीवा उत्कृष्टप्रदेशबन्धकास्तेऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः, येऽ-
नुत्कृष्टप्रदेशबन्धकास्त उत्कृष्टप्रदेशबन्धका इत्येवमुत्कृष्टानुत्कृष्टोभयोरपि प्रदेशयोः 'अनेकबन्धका-
नेकबन्धकाः' इत्यष्टम एव भङ्गः सिध्यति, एकबन्धकादीनां कदाचिदप्यप्राप्यमाणत्वात् प्रथमा-
दयो भङ्गा न सिध्यन्ति । 'ओघव्व ह्वन्ति सेसासु' इति, शेषासु निगदितेतरासु त्रिंशन्मार्गणा-
स्वायुष उत्कृष्टप्रदेशस्यानुत्कृष्टप्रदेशस्य च भङ्गाः 'ओघव्व' भवन्ति । तद्यथा-उत्कृष्टप्रदेशस्य 'चतुर्थ-
षष्ठाष्टमाः' इति त्रयो भङ्गाः । तत्र 'सर्वाबन्धकाः' इति चतुर्थः, 'एकबन्धक एवानेकेऽबन्धकाः' इति
षष्ठः, 'अनेकबन्धकानेकबन्धकाः' इत्यष्टमो भङ्गः । अनुत्कृष्टप्रदेशस्य 'तृतीयसप्तमाष्टमाः' इति
त्रयो भङ्गाः । तत्र 'सर्वबन्धकाः' इति तृतीयः, 'अनेकबन्धका एकाबन्धकः' इति सप्तमः, 'अनेक-
बन्धकानेकबन्धकाः' इत्यष्टमो भङ्गः । तदुपपत्तिरपि सामान्यवक्तव्यताया एव ज्ञेया ।

शेषमार्गणाश्वेमाः-तिर्यगौघः, पृथ्व्यग्नेजोवायुकायौघाः, बादरपृथ्व्यग्नेजोवायुप्रत्येकवनस्पति-
कायौघाः काययोगीचैदारिकशिके, नपुंसकवेदः, कषायचतुष्कं, मतिभ्रुताङ्गाने, असंयमः, अच-
क्षुर्दर्शनम्, अप्रसूतलेशवात्रिकं, भव्यामन्यौ, मिथ्यात्वम्, असंख्यी आहारकश्च ॥३३८॥३३९॥

साम्प्रतमष्टकर्मणां जघन्याजघन्यप्रदेशमङ्गविचयनिरूपणद्वयचिकित्सादी तावदर्धशतेन सामान्यवक्तव्यतामभिधाति—

अट्टण्ह पणसाणं हस्सियराणऽट्टमो चिअ विगप्पो ।

(प्रे०) 'अट्टण्ह' इत्यादि, अष्टानामपि कर्मणां जघन्यप्रदेशस्वेतरस्य चाजघन्यप्रदेशस्था-
ष्टम एव भङ्गो भवेत् । अत्रायं हेतुः—अष्टानामपि कर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी दृष्टमापर्याप्तनिगो-
दोऽस्ति । दृष्टमापर्याप्तनिगोदाश्च प्रतिसमयमष्टानामपि कर्मणां जघन्यप्रदेशस्याजघन्यप्रदेशस्य च
बन्धं कुर्वन्तोऽनन्ताः प्राप्यन्ते । तत्र ये जघन्यप्रदेशबन्धकास्तेऽजघन्यप्रदेशाबन्धकाः, येऽजघन्य-
प्रदेशबन्धकास्ते जघन्यप्रदेशाबन्धकाः, इत्यनेकबन्धकानेकाबन्धकानामेव प्राप्यमाणत्वाद् 'अनेक-
बन्धका अनेकाबन्धकाः' इत्यष्टम एव भङ्गः सम्भवति । अष्टकर्मणां जघन्याजघन्यप्रदेशबन्धकाना-
मेकादीनामप्राप्यमाणत्वादप्यप्रथमादयो भङ्गा न सम्भवन्ति ।

सम्प्रति मार्गणासु सप्तकर्मणां जघन्याजघन्यप्रदेशमङ्गविचयमभिधातुकामो यासु मार्गणासु
'सञ्चेसु' एगिदिय' इत्यादिसार्धमाधया सप्तकर्मणासुत्कष्टलुत्कष्टप्रदेशयोरष्टमो भङ्गो निरूपितस्तासु
सप्तकर्मणां जघन्याजघन्यप्रदेशयोरप्यष्टममङ्गस्य 'सेसासु' इत्यादिनाऽग्रेऽतिदिश्यमानत्वात् तदति-
रिक्तसु यासु मार्गणास्वष्टम एव भङ्गस्ता गायत्रिकेण निरूपयति—

तिरियगईणं चउसुं पुहवीआईसु कायेसुं ॥३४०॥

वायरपुहवाइचउसु पत्तोअवणम्मि कायजोगम्मि ।

उरलदुगकम्मणेसुं णपुंसगे चउकसायेसुं ॥३४१॥

अण्णाणदुगे अयते अचक्खुअपसत्थलेसमवियेसुं ।

अभवियमिच्छत्तेसुं असण्णिआहारगियरेसुं ॥३४२॥

हस्सियरपणसाणं आउगवज्जाण अट्टमो भंगो ।

(प्रे०) 'तिरियगईणं' इत्यादि, तिर्यग्गतिसामान्ये, चतुर्षु पृथिव्यप्तेजोवायुस्वरूपेषु पृथि-
व्यादिकायौघेषु, 'वायर' इत्यादि, बादरा ये पृथिव्यादयश्चत्वारस्तेषु, बादरपृथिवीवादराब्बादर-
तेजोवादरावसु इत्यर्थः, प्रत्येकवनस्पतिकायौघे, काययोगौघे, औदारिकौदारिकमिथलक्षणौदारिक-
द्विके, कार्मणकाये, नपुंसकवेदे, चतुष्कायेषु, 'अण्णाणदुगे' इत्यादि, मतिभूतलक्षणाज्ञानद्विके,
असंयमे, अचक्षुर्दर्शने, अप्रशस्तलेख्यात्रिके, मध्यामव्ययोः, मिथ्यात्वे, असंज्ञिनि, आहारके, इतरे
वानाहारके इति द्वाविंशद्वमार्गान्वासायुर्वर्जानां सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशस्वेतरस्याजघन्यप्रदेशस्य
'अट्टमो' भङ्गो भवति ।

अन्नेयं भङ्गमाचनानायासु मार्गणासु जीवा असंख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणा यथा ततोऽप्यधिकाः प्राप्यन्ते तसु मार्गणासु सप्तकर्मणां जघन्याजघन्यप्रदेशबन्धं कुर्वाणा अनेके जीवाः सदैव प्राप्यन्ते । एतासु च मार्गणासु कासुचिदसंख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणाः कासुचिदानन्ता जीवाः प्राप्यन्ते । इत्येतासु मार्गणासु प्रतिसमयं सप्तकर्मणां जघन्याजघन्यप्रदेशबन्धं कुर्वाणा अनेके जीवा लभ्यन्ते । तत्र ये जघन्यप्रदेशबन्धकास्तेऽजघन्यप्रदेशाबन्धका येऽजघन्यप्रदेशबन्धकास्ते जघन्यप्रदेशाबन्धका इत्योषवदत्राप्यनेकबन्धकानेकाबन्धकानामेव लभ्यमानत्वाद् 'अनेकबन्धका अनेकाबन्धकाः' इत्यष्टम एव भङ्गो घटां याति, न तु प्रथमादिः, एकबन्धकादीनामलभ्यमानत्वाद् ॥३४०॥३४१॥३४२॥

सम्प्रति शेषमार्गणासु सप्तकर्मणां जघन्याजघन्यप्रदेशभङ्गविचयमतिदिशति—

सेसासु हवन्ति कमा उकोसेयरपएसव ॥३४३॥

(प्र०) 'सेसासु' इत्यादि, शेषासु निरूपितेतरासु अष्टात्रिंशन्मार्गणासु सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशस्याजघन्यप्रदेशस्य च भङ्गाः क्रमशः=यथार्थस्यम् 'उत्कृष्टेतरप्रदेशवत्', सप्तकर्मणामिति प्रकरणाद्व्युत्पद्यते, सप्तकर्मणासुत्कृष्टप्रदेशवत् तदितरासुत्कृष्टप्रदेशवद् भवन्तीत्यर्थः । अत्र 'तस्य' [सिद्धहेम ७१५५] इत्यनेन द्वयेण इवार्थे 'वत्' प्रत्ययः । तस्य प्राकृतवशाद् 'यतेर्व्यः' [८२१५१] इति द्वयेण 'व्य' इति द्विरुक्तो व आदेशः । ततोऽयमर्थः-शेषासु मार्गणासु सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशस्य भङ्गाः सप्तकर्मणासुत्कृष्टप्रदेशस्य यथा प्रदर्शितास्तथा भवन्ति, एवमजघन्यप्रदेशस्यासुत्कृष्टप्रदेशस्य यथा प्रदर्शितास्तथा भवन्ति । तद्यथा- 'नसमत्तरे' इत्यादिवृत्तेन निरूपितासु अपर्याप्तमनुष्ये, वैक्रियमिश्रकाययोगे, आहारकदिके, अवेदे, ब्रह्मसम्प्राये उपश्रमसास्वादनमिश्रेषु चैतेष्वेव नवमार्गणासु 'अष्टौ' भङ्गाः सम्भवन्ति ।

अन्नेयं मुष्टिः-सान्तरासु मार्गणासु सप्तकर्मणां बन्धकः कदाचिदेक एव जीवः स्यात्, स च कदाचिद् जघन्यप्रदेशबन्धं कुर्यात् कदाचिच्चाजघन्यप्रदेशबन्धं कुर्यात् । ततो यदा जघन्यप्रदेशबन्धं कुर्यात् तदा जघन्यप्रदेशस्य प्रथमो भङ्गः, अजघन्यप्रदेशस्य च द्वितीयो भङ्गः । यदा चाजघन्यप्रदेशबन्धं कुर्यात् तदाऽजघन्यप्रदेशस्य प्रथमो भङ्गः, जघन्यप्रदेशस्य च द्वितीयो भङ्गः । अथ कदाचिदनेके जीवाः सप्तकर्मणां बन्धकाः स्युः, ते सर्वेऽपि कदाचिद् जघन्यप्रदेशबन्धं कुर्युः कदाचिच्चाजघन्यप्रदेशबन्धं कुर्युः । ततो यदा जघन्यप्रदेशबन्धं कुर्युस्तदा जघन्यप्रदेशस्य तृतीयो भङ्गः, अजघन्यप्रदेशस्य च चतुर्थो भङ्गः । यदा चाजघन्यप्रदेशबन्धं कुर्युस्तदाऽजघन्यप्रदेशस्य तृतीयो भङ्गः जघन्यप्रदेशस्य च चतुर्थो भङ्गः । कदाचिद् द्वावेव जीवौ सप्तकर्मणां बन्धकौ स्याताम्, ततो यदि तयोरेको जघन्यप्रदेशबन्धं कुर्यादिकच्चाजघन्यप्रदेशबन्धं कुर्यात् तर्हि जघन्याजघन्योभयप्रदेशयोः पञ्चमो भङ्गः स्यात् । अथानेकेषु सप्तकर्मणां बन्धकेषु यद्येक एव जीवो जघन्यप्रदेशबन्धं कुर्यात् तदन्ये चाजघन्यप्रदेशबन्धं कुर्युस्तर्हि जघन्यप्रदेशस्य

वष्टो भङ्गः, अजघन्यप्रदेशस्य च सप्तमो भङ्गः । तथा यद्यनेके जीवा जघन्यप्रदेशबन्धं कुर्युरेक एव चाजघन्यप्रदेशबन्धं कुर्यात् तर्हि जघन्यप्रदेशस्य सप्तमः, अजघन्यप्रदेशस्य च वष्टो भङ्गः । यदि च जघन्याजघन्योभयविधस्यापि प्रदेशस्यानेके बन्धकाः स्युस्तर्हि तदुभयोरप्यष्टमो भङ्गः सम्भवेत् । एता नवापि मार्गणाः सान्तराः सन्ति । ततश्च निषादितीत्याद्यापि भङ्गाः स्युः पादा भवन्ति । छेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धिकयोस्तु 'सयमुबधो परिहारे छेपे' इत्यत्र व्याख्योक्त-नीत्या सम्भवद्भङ्गाः स्वयमूहाः ।

अथ 'सन्वेसु' एगिदिव' इत्यादिसार्धार्यया प्रतिपादितासु सर्वैकेन्द्रियभेदेषु, सर्वनिगोद-प्रकारेषु, पृथिव्यप्तेजोवायूनां ब्रह्मौघभेदेषु, ब्रह्मापर्याप्तभेदेषु, ब्रह्मपर्याप्तभेदेषु, बादरापर्याप्त-भेदेषु, अपर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकाये वनस्पतिकायौघे चैति द्वात्रिंशन्मार्गणासु 'अष्टम' एव भङ्गः सम्भवति । अत्रोपपत्तिः प्रदर्श्यते—यासु मार्गणासु जीवा असंख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणा यद्वा ततो-ऽप्यधिकास्तासु मार्गणासु सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशस्याजघन्यप्रदेशस्य च बन्धका जीवाः सदैवानेके एव प्राप्यन्ते । अथैतासु मार्गणासु कासुचिदसंख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणाः कासुचिच्चानन्ता जीवाः प्राप्यन्ते । ततः सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशस्याजघन्यप्रदेशस्य च बन्धकत्वेन सदैवानेके एव जीवाः प्राप्यन्ते । तत्र ये जघन्यप्रदेशबन्धकास्तेऽजघन्यप्रदेशाप्रबन्धकाः, ये चाजघन्यप्रदेशबन्धकास्ते जघन्यप्रदेशाप्रबन्धकाः । इत्येवमेतासु मार्गणासु जघन्याजघन्योभयप्रदेशयोः 'अनेकबन्धकानेका-बन्धकाः' इत्यष्टमभङ्गस्यैव लक्षणस्य प्रवेशादष्टम एव भङ्गः सम्भवति, न तु प्रथमादिरपि । अत्रेदमवधेयम्—पूर्वमपि द्वात्रिंशद्मार्गणास्वष्टम एव भङ्गो निगदितः, इति सर्वानां मीलनेन चतुः-षष्टिमार्गणास्वष्टम एव भङ्गः । नन्वत्र समानभङ्गा अपि मार्गणा एकत्रालुक्त्वा किमेवं पृथग-मिहिताः ? इति चेद्, उच्यते, अत्र हि ग्रन्थकारः सर्वमपि निरूपणं यथालाघवं करोति । ततो यद्यत्राष्टमभङ्गानां सर्वासामपि मार्गणानामेकत्रोक्तये तिर्यगोधादिमार्गणावत् सर्वैकेन्द्रियादिमार्ग-ना अपि नामग्राहं प्रदर्शयेत् तर्हि गौरवः स्यात् । शक्यातिदेशानामतिदेशे तु लाघवः । अतः सर्वै-केन्द्रियादिमार्गणाः तिर्यगोधादिमार्गणाभिः सहानभिषायातिदिष्टवान् । तिर्यगोधादिमार्गणानां तु अशक्यातिदेशत्वात् ता नातिदिष्टवान् ।

अथ 'भोषण्व इवन्ति सेसासु' इत्यत्र शेषतया प्ररूपितासु तिर्यगोधापर्याप्तमनुष्णौ विना निखिलगतिभेदेषु, अशेषविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियभेदेषु, पर्याप्तवातरपृथिव्यप्तेजोवायुभेदेषु, पर्याप्त-प्रत्येकवनस्पतिकाये, त्रसत्रिके, पञ्चमनःपञ्चवचनवैक्रियकाययोगेषु, स्त्रीपुरुषभेदयोः, मतिभृता-वधिमनःपर्यवविभङ्गज्ञानेषु, संयमौघसामायिकदेशविरनिषु, चक्षुरवधिदर्शनयोः, प्रशस्तलेश्यात्रिके, सम्यक्स्तौषधाधिकभेदकसम्यक्त्वेषु, संज्ञिनि चैति पञ्चनवतिमार्गणासु सप्तप्रकृतीनां जघन्य-प्रदेशस्य 'चतुर्थषष्टाष्टमाः' इति त्रयो भङ्ग अजघन्यप्रदेशस्य च 'तृतीयसप्तमाष्टमाः' इति त्रयो भङ्गाः सम्भवन्ति ।

अज्येयं भावनासरणी—यासु मार्गणासु जीवा असंख्यलोकाकाशप्रदेशेभ्यो न्यूनास्तासु मार्गणासु सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धका जीवाः सर्वदैव प्राप्यन्त इति न नियमः । कदाचिन्नापि प्राप्यन्ते । यदा च प्राप्यन्ते तदा कदाचिदेकः, कदाचिद् द्वौ, कदाचिच्चानेके प्राप्यन्ते । अथैतासु मार्गणासु जीवा असंख्यलोकाकाशप्रदेशेभ्यो न्यूनाः । ततः सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकाः कदाचित् सर्वथा न प्राप्यन्ते, कदाचिदेक एव, कदाचिद् द्वावेव, कदाचिच्चानेके प्राप्यन्ते । ततो यदा जघन्यप्रदेशबन्धकानामत्यन्ताभावस्तदा 'सर्वाबन्धकाः' इति चतुर्थो भङ्गः सम्भवति । यदा चैक एव जीवो जघन्यप्रदेशबन्धकत्वेन प्राप्यते तदा सुतरामनेके जीवा जघन्यप्रदेशाबन्धकत्वेन प्राप्यन्ते । यतो येऽजघन्यप्रदेशबन्धकास्त एव जघन्यप्रदेशाबन्धका भवन्ति । एतासु मार्गणासु सप्तकर्मणामजघन्यप्रदेशबन्धकं प्रतिसमयमनेके जीवाः कुर्वन्ति । इत्येवमेतासु मार्गणासु जघन्यप्रदेशस्य 'एक एव बन्धकोऽनेकेऽबन्धकाः' इति षष्ठमङ्गलक्षणस्य प्राप्यमाणत्वात् षष्ठोऽपि भङ्गः सम्भवति । यदाऽनेके जीवाः सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकं कुर्युस्तदाऽनेकेऽजघन्यप्रदेशबन्धकाः प्राप्यन्ते । अतः 'अनेकबन्धकानेकाबन्धकाः' इत्यष्टममङ्गोऽपि षट्मदाप्यते ।

अथ जघन्यप्रदेशस्य चतुर्थषष्ठाष्टमभङ्गोपपादितेष्वजघन्यप्रदेशस्य तृतीयसप्तमाष्टमभङ्गाः स्रूपपदीभवन्ति, यतोऽज्येयं व्याप्तिः—यदा जघन्यप्रदेशस्य चतुर्थो भङ्गस्तदाऽजघन्यप्रदेशस्य तृतीयो भङ्गोऽवश्यं सम्भवति । जघन्यप्रदेशस्य चतुर्थमङ्गस्याजघन्यप्रदेशतृतीयमङ्गाविनाभावित्वाद् । यतो जघन्यप्रदेशस्य चतुर्थमङ्गः 'सर्वाबन्धकाः' इति, अजघन्यप्रदेशस्य च तृतीयमङ्गः 'सर्वेबन्धकाः' इति । अथात्राबन्धकास्तत्रतिपक्षप्रदेशबन्धका एव ग्रहीतुं शक्यन्ते, न तु ये केचिदिति प्रागुक्तमेव । ततो यदा मार्गणास्थाः सर्वे जीवा अजघन्यप्रदेशबन्धकं कुर्युस्तदैव जघन्यप्रदेशस्य 'सर्वाबन्धकाः' भवन्ति । इत्येवं यदा जघन्यप्रदेशस्य 'सर्वेऽबन्धकाः' सन्ति तदाऽजघन्यप्रदेशस्य 'सर्वे बन्धकाः' सन्त्येव । एवं यदा जघन्यप्रदेशस्य षष्ठो भङ्गस्तदाऽजघन्यप्रदेशस्य सप्तमो भङ्गोऽवश्यं भवति । जघन्यप्रदेशषष्ठमङ्गस्याजघन्यप्रदेशसप्तममङ्गस्य च समव्याप्तत्वाद् । तथाहि—जघन्यप्रदेशस्य षष्ठो भङ्गः 'एकबन्धकानेकाबन्धकाः' इति, अजघन्यप्रदेशस्य च सप्तमो भङ्गः 'अनेकबन्धका एकाबन्धकाः' इति । ततो निगदिताबन्धकग्रहणनियमेन यदाऽजघन्यप्रदेशस्यानेके बन्धकाः स्युस्तदैव जघन्यप्रदेशस्यानेकेऽबन्धकाः स्युः । तथा यदैक एव जीवो जघन्यप्रदेशबन्धकं कुर्यात् तदैवाजघन्यप्रदेशस्यैकोऽबन्धकः स्यात् । इत्येवं द्वयोः परस्परं सापेक्षत्वात् समव्याप्तत्वम् । ततो यदा जघन्यप्रदेशस्य 'एकबन्धकोऽनेकेऽबन्धकाः' इति षष्ठो भङ्गोऽस्ति तदाऽजघन्यप्रदेशस्य 'अनेकबन्धका एकोऽबन्धकाः' इति सप्तमभङ्गोऽस्त्येव । एवमेवोभयोरष्टममङ्गस्य समव्याप्तत्वं स्वयमेव परिभाषनीयम् ॥३४३॥

अथैकयैव गाधयाऽऽधुषो जघन्याजघन्यप्रदेशबन्धमङ्गविषयं सातिदेशं निरूपयति—

जहि अत्थि पएसार्णं जेट्टियराणाउगस्स भंगाऽट्ठ ।

तहि से हस्सियराणं ते चिअ ओघव्व सेसासुं ॥३४४॥

(प्रे०) 'जहि अन्वि' इत्यादि, यत्र=यासु मार्गणासु आयुष उत्कृष्टप्रदेशस्येतरस्यानुत्कृष्ट-
प्रदेशस्याष्टौ भङ्गाः सन्ति, तत्र=तासु मार्गणासु तस्य=आयुषो यथासंख्यं जघन्यप्रदेशस्याजघन्य-
प्रदेशस्यापि, 'ते चिअ' इति, तेऽष्टावेव भङ्गाः सन्ति । यासु मार्गणासु 'सन्वेसु' खलु णारग'
इत्यादिसार्धत्रिंशत्तैरुत्कृष्टानुत्कृष्टप्रदेशयोरष्टौ भङ्गास्ता मार्गणा इमाः—सर्वनरकमेदाः, चत्वारः पञ्चे-
न्द्रियतिर्यग्मेदाः, सर्वमनुष्यमेदाः, सर्वदेवमेदाः, सर्वविकलेन्द्रियमेदाः, सर्वपञ्चेन्द्रियमेदाः, सर्व-
त्रसकायमेदाः, पृथ्व्यादीनां चतुर्णां बादरपर्याप्तमेदाः, पर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायः, पञ्चमनःपञ्चवच-
नानि, वैक्रियाहारकाहारकमिश्रकाययोगाः, स्त्रीपुरुषवेदौ, मतिश्रुतावधिमनःपर्यवविभङ्गज्ञानानि, संय-
मौघसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिदेशविरतिसंयमाः, चक्षुरवधिदर्शने, प्रशस्तलेश्याग्रिकं,
सम्पक्तवौघसायिकसायोपश्रमिकसास्वादनानि, संज्ञी चेत्येकोत्तरशतम् । अत्र भावनाऽप्युत्कृष्टानुत्कृष्ट-
प्रदेशयोरष्टभङ्गवत् कर्तव्या । नवरमुत्कृष्टस्थाने जघन्येति अनुत्कृष्टस्थाने चाऽजघन्येति वक्तव्यम् ।

'ओघव्व सेसासु' इति, शेषासु जघन्याजघन्यप्रदेशयोर्भङ्गविचय ओघवदस्ति । ओष-
वक्तव्यतायामष्टानामपि कर्मणां जघन्याजघन्यप्रदेशयोरष्टमो भङ्गः प्ररूपितः ततः शेषासु मार्गणा-
स्वायुषो जघन्याजघन्यप्रदेशयोरष्टमो भङ्गः सम्भवति । अत्र भावनाऽपि सामान्यवक्तव्यतावत् कर्तव्या ।
शेषमार्गणाश्रेमाः—तिर्यगोघः, सर्वैकेन्द्रियमेदाः, सर्वनिगोदमेदाः, पृथिव्यसंज्ञोवायुकायौघाः, सूक्ष्म-
पृथ्व्यसंज्ञोवायुकायौघाः सूक्ष्मपर्याप्तपृथिव्यसंज्ञोवायवः, सूक्ष्मपर्याप्तपृथिव्यसंज्ञोवायवः, बादरपृथिव्यसं-
ज्ञोवायवः, बादरपर्याप्तपृथ्व्यसंज्ञोवायवः, वनस्पतिकायौघः, प्रत्येकवनस्पतिकायौघापर्याप्तप्रत्येकवन-
स्पतिकायौ, काययोगौघौदारिकद्विके, नपुंसकवेदः, कषायचतुष्कं, मतिश्रुताज्ञाने, असंयमः, अचक्षुर्दर्श-
नम्, अप्रशस्तलेश्याग्रिकं, भव्याभयौ, मिथ्यात्वम्, असंज्ञी आहारकश्च ॥३४४॥

॥ इति श्रीमेघप्रभाटीकासमलङ्कृते बन्धविधाने मूलप्रकृतिप्रदेशबन्धेऽष्टमं भङ्गविचयद्वारं समाप्तम् ॥

प्रदेशबन्धमङ्गविचयप्रदर्शकपत्रकम् *

शोधतः—अष्टानामपि कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य चतुर्ष्वङ्गाद्वयमङ्गस्तथाऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य तृतीयसप्तमाष्टमङ्गाः ।
संभवन्ति (गाथा ३३१) । अष्टानामपि कर्मणा जयन्त्यस्यावचनस्य च प्रदेशबन्धस्याष्टमो भङ्ग
संभवति (गाथा ३४०) ।

वेद०	कषाय०	ज्ञान०	सयम०	दर्शन०	लेख्या०	मध्य०	सम्ब०	संक्षि०	आहा०	मार्गणा०	गाथा०
अवे.			शेव. परि. सूय०/०				ज.सा.।मि.			११	३३२
										३२	३३३ ३३४
शेष- सर्व० (३)	सर्व० (४)	सर्व०	शेषसर्व० (४)	सर्व० (३)	सर्व० (६)	सर्व० (२)	शेषसर्व० (४)	सर्व० (२)	स (२)	१२७	३३४
पु/ली		म.।शु./अ. मनःप.।वि.	सं.सा.।सा। शे।प.।दे.	अव./व.	तै./प./शु.		स. सा. शा. वे. सास्वा.	सं०		१०१	३३५- ३३८
										३२	३३८- ३३९
नपुं.	सर्व०	मतिश्रुता- ज्ञान०	असंयम०	अच०	क./नी./ का.	सर्व०	मिथ्यात्व.	असं.	आहा.	३०	३३६
नपुं.	सर्व०	मतिश्रुता- ज्ञान. (२)	असंयम. (१)	अच. (१)	क./नी./ का. (३)	सर्व० (२)	मिथ्यात्व० (१)	अस. (४)	सर्व० (२)	६४	३४०- ३४३
अवे.			शे.प./सु./०				ज.सा।मि.			११	३४३
शेष- सर्व० (२)		शेषसर्व० (४)	शेषसर्व० (३)	शेषसर्व० (२)	तै./प./शु. (३)		स.सा.।सा।वे. (३)	सं० (१)		६२	३४३
पु/ स्त्री.		म.।शु./अ. मनःप.।वि.	सं.सा.।सा./ शे.प.।दे.	अव./व.	तै./प./शु.		स.सा.।सा। वे. सास्वा.	सं०		१०१	३४४
नपुं.	सर्व०	मतिश्रुता- ज्ञान०	असंयम०	अच.	क./नी./का.	सर्व०	मिथ्यात्व.	असं.	आहा.	६२	३४४

● शेषोपस्थापनीयपञ्चाराविशुद्धिसंयमयोः सप्तकर्मणा भङ्गविचयः स्वर्गं ज्ञातव्यः ।

॥ नवमं भागद्वारम् ॥

गतं भङ्गविचयद्वारम् । इदानीं क्रमिकं नवमं भागद्वारं प्रतद्विषयादी तावदष्टकर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धकानां भागस्यौषवत्कल्प्यतामाह—

भागो उ अर्णतयमो जेट्टपएसस्स बंधगा णेया ।

अट्टण्ह अर्णतंसा अगुरुपएसस्स विण्णेया ॥३४५॥

(प्रे०) भागप्ररूपणा नाम यदा विवक्षितकर्मण उत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवा उत्कृष्टपदे वर्तन्ते तदा विवक्षितकर्मणो बन्धकेषु सर्वजीवेषु विवक्षितकर्मण उत्कृष्टप्रदेशबन्धका अनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाश्च जीवाः प्रत्येकं कतिपु भागेषु वर्तन्ते, एवं यदा विवक्षितकर्मणो जघन्यप्रदेशबन्धका जीवा उत्कृष्ट-
पदे वर्तन्ते तदा विवक्षितकर्मणो बन्धकेषु सर्वजीवेषु विवक्षितकर्मणो जघन्यप्रदेशबन्धकाः अजघन्य-
प्रदेशबन्धकाश्च जीवाः प्रत्येकं कतिपु भागेषु वर्तन्ते इति प्रतिपादनम् । तदेवाह—‘भागो उ’
इत्यादि, उपरार्थस्यम् “अष्टानाम्” इति पदं काकाशिगोलकन्यायेन अप्रापि सम्बध्यते, ततोऽयमर्थः—
अष्टानां कर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवा अनन्ततमो भागो ज्ञेयाः । “अनन्ततमः” इत्यत्र
“क्षतादिमासाधर्माससंबन्धरात्” [सिद्धहेम० ७।१।१५७] इति सूत्रेण “संख्यापूरेण तमट्” प्रत्ययः ।
सकषयप्रदेशबन्धकानां जीवानां समाना अनन्ता भागाः क्रियन्ते । तेष्वेकोऽनन्ततमो भाग उत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धकानां जीवानां भवति ।

तद्यथा—ज्ञानावरणीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवाः सूक्ष्मसम्परापस्या एव । ते च संख्याता
एवेति परिमाणद्वारे सप्रमाणं निरूपयिष्यते । ततः प्रतिसमयं ज्ञानावरणीयस्य प्रदेशबन्धं विदधतां
जीवानामनन्तसंख्योत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वतां जीवानां संख्यातसंख्यया भाजयितव्या, भाजितायां
च तस्यां यावती लब्धिः समागच्छति तावतियो भागो ज्ञानावरणीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां भवति ।
संख्यातसंख्ययाऽनन्तसंख्यायां विभाजितायां “अनन्तसंख्या” लब्धिः समागच्छति । ततो
ज्ञानावरणीयस्य बन्धकेषु सर्वजीवेषु ज्ञानावरणीयोत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामनन्ततमो भागो भवति ।
ज्ञानावरणीयोत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवा अनन्ततमे भागे वर्तन्ते इति यावत् । एवं मोहनीयायुषी विना
दर्शनावरणीयादिपञ्चकर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धकेष्वपि परिभाषनीयम्, बन्धकानां सारूप्याद् ।

तथा मोहनीयायुषोरुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः पर्याप्ताः संज्ञिजीवाः । ते चोत्कृष्टतोऽसंख्याता
इत्यत्र परिमाणद्वारेऽभिधास्यते । ततो मोहनीयायुषोः प्रदेशबन्धं कुर्वतां जीवानामनन्तसंख्योत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धं विदधतां जीवानामसंख्यातसंख्यया भाजयितव्या, भाजितायां च तस्यां “अनन्तसंख्या”
लब्धिः समागच्छति । ततश्च मोहनीयायुषोर्बन्धकेषु सर्वजीवेषु मोहनीयायुषोरुत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवा
अनन्ततमे भागे वर्तन्ते इति सिद्धम् । तदेवात्रास्तत्कल्पनया प्रवर्ण्यते—अत्रास्तत्कल्पनायामेकतः
प्रारभ्य षोडश यावत् संख्या संख्यातसंख्या, सप्तदशतः प्रारभ्यैकतसहस्रं यावत् संख्या अस्तंख्यातसंख्या,

ततः परा सर्वाऽपि संख्या अनन्तसंख्या कल्प्यते । अब ज्ञानावरणीयस्य बन्धकाः “एककोटिः” (१०००००००) इत्यनन्ताः कल्प्यन्ते । ज्ञानावरणीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धकाश्च “दश” (१०) इति संख्याताः कल्प्यन्ते । ततो ज्ञानावरणीयबन्धकानाम् “एककोटिः” (१०००००००) इत्यनन्त-संख्यायां ज्ञानावरणीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां “दश” (१०) इति संख्यातसंख्या विभाजितायां “दशलक्षाणि” (१००००००) इत्यनन्तसंख्या लब्धिः समागच्छति । ततो ज्ञानावरणीय-स्योत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवा ज्ञानावरणीयस्य बन्धकेषु सर्वजीवेषु “दशलक्षतमरूपेऽनन्ततमे” भागे वर्तन्ते । एवं दर्शनावरणीयादिषट्कर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामपि भागः परिभावेनीयः । तथा मोहनीयायुषोर्बन्धकाः “एककोटिः” (१०००००००) इत्यनन्ताः कल्प्यन्ते । मोहनीयायुषोरुत्कृष्ट-प्रदेशबन्धकाश्च “शतम्” (१००) इत्यसंख्याताः कल्प्यन्ते । ततो मोहनीयायुषोर्बन्धकानाम् “एककोटिः” (१०००००००) इत्यनन्तसंख्यायां तयोरुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां “शतम्” (१००) इत्यसंख्यातसंख्यायां विभाजितायाम् “एकलक्षम्” (१००००००) इत्यनन्तसंख्या भागफलं समागच्छति । अतो मोहनीयायुषोरुत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवा मोहनीयायुषोर्बन्धकेषु सर्वजीवेषु “लक्षतमरूपेऽनन्ततमे” भागे वर्तन्ते । अत्रेऽपि भागप्ररूपणां यावदनयैवास्तत्कल्पनया भागाः प्रदर्शयिष्यन्तेऽतो विषयिभिर्भागप्ररूपणां यावदेवाऽस्तत्कल्पना मनसि सम्यगवधारणीया । एवमत्र सत्कल्पनया संख्यातसंख्यायाऽसंख्यातसंख्यायां वाऽनन्तसंख्यायां विभाजितायाऽनन्तसंख्यैव भाग-फलं समागच्छति । यतः संख्यातसंख्यायाऽसंख्यातसंख्यायां चानन्तसंख्यायां अनन्ततमो भागो भवति । ततश्च ज्ञानावरणीयादिषट्कर्मणां मोहनीयायुषोर्बन्धकेषु उत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवाः बन्धकसर्वजीवानाम्-नन्ततमे भागे वर्तन्ते इति सुतरां सिद्धम् । नवरं ज्ञानावरणीयादिषट्कर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धके-भ्यो मोहनीयायुषोरुत्कृष्टप्रदेशबन्धका अधिका ज्ञेयाः ।

अथोत्तरार्धं विव्रियते—“अष्टणष्ट” इत्यादि, पूर्वार्धस्थं बन्धकाः इति १६मत्रापि सम्बध्यते, अष्टानां कर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका अनन्ता भागा विज्ञेयाः । उत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामेकमनन्त-तमं भागं विहाय शेषाः सर्वेऽपि भागा अनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां भवन्तीति हेतोः । अनन्तस्यानन्त-मेदत्वाद् भागफलादेकभागस्य विस्तरे कृतेऽपि अनन्ता एव भागा भवन्ति । पूर्वमस्तत्कल्पनया षट्कर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां भागार्थं कृते भागहरे “दशलक्षाणि” (१०००००००) इत्यनन्त-संख्या लब्धिः समागच्छतीति परिभाषितम् । अतो दशलक्षतममेकं भागं विश्लिष्य नवनवत्युत्तर-नवशताधिकनवनवतिसहस्रोत्तरनवलक्षाणि भागा ज्ञानावरणीयादिषट्कर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां भवन्ति । ते च दर्शितास्तत्कल्पनया अनन्ता एव । एवं मोहनीयायुषोरुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां भागार्थं कृते भागहरे “लक्षम्” (१०००००) इत्यनन्तसंख्या भागफलं समागच्छति । अतो लक्षतममेकं भागं विश्लिष्य ज्ञेयाः सर्वे “नवनवत्यधिकनवशतोत्तरनवनवतिसहस्राणि” भागा मोहनीयायुषोर-नुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां भवन्ति ॥३४५॥

अथादेशतः सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशस्यालुत्कृष्टप्रदेशस्य च बन्धकानां भागप्ररूपणां कर्तु-
मिच्छुरादौ तावद्यासु मार्गणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामेकोऽनन्ततमो भागस्ता गाथाद्विकेनाह—

सत्तण्ह अणंतंसो जेट्ठपएसस्स तिरियकायेसु ।

उरलदुगकम्मणेसु णपुंसगे चउकसायेसु ॥३४६॥

अण्णाणदुगे अयते अचक्खुदंसणतिअसुहलेसासु ।

भवियेयरमिच्छेसु असण्णिआहारगियरेसु ॥३४७॥

(प्रे०) 'सत्तण्ह' इत्यादि, अत्र 'बन्धकाः' इत्यनुवर्तते, आयुरन्तरा सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धका "अनन्ततमो" भागो भवन्ति । कासु मार्गणासु ? इत्याह 'तिरिय' इत्यादि, तिर्यगोघे,
काययोगौघे, औदारिकद्विके, कर्मणकाये, नपुंसकवेदे, कषायचतुष्के, [द्वितीयार्थावृत्तिः] मतिश्रुत-
लक्षणाज्ञानद्विके, असंयमे, अचक्षुर्दर्शने, तिसृष्वप्रशस्तलेस्यासु, मन्वे, तदितरेऽमन्वे, मिथ्यात्वे,
असंज्ञिनि, आहारकानाहारकयोश्चेति त्रयोविंशतिमार्गणासु । अत्रेदं बीजम्—एतासु मार्गणासु सप्त-
प्रकृतीनां बन्धका जीवा अनन्ताः सन्ति । तत्रोत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः काययोगौघादिषु कतिपयमार्ग-
णासु षण्णां कर्मणां संख्याताः मोहनीयस्य चाऽसंख्याताः, तिर्यगोघादिषु कतिपयमार्गणासु सप्ता-
नामपि कर्मणामसंख्याताः सन्ति । ततः संख्यातेनाऽसंख्यातेन वा राशिनाऽनन्तसंख्यायां विभा-
जितायामनन्तसंख्या लब्धिः समागच्छति । ततः सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धका अनन्ततमो भागो
भवति । सामान्यवक्तव्यतायां यथाऽसत्कल्पनया परिभाषितं यथासंभवं तथैवात्रापि परिभाषनीयम्
॥३४६॥३४७॥

साम्प्रतं यासु मार्गणासु सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां संख्याततमो यासु चासंख्यात-
तमो भागस्ताः सार्धवृत्तेन निरूपयति—

पज्जमणुसमणुसीसु सव्वत्थाहारदुगअवेएसु ।

मण्णाणसंयमेसु समइअछेअपरिहारसुहुमेसु ॥३४८॥(गोतिः)

होअन्ति संखभागो असंखभागो हवन्ति सेमासु ॥

(प्रे०) 'पज्जमणुस्स' इत्यादि, पर्याप्तमनुष्ये, मातुष्याम्, सर्वार्थे इति पदैकदेशेन पदसमूदाय-
स्यापि गम्यमानत्वात् सर्वार्थसिद्धे, देवमार्गणायामनुत्तरदेवमेदेषु योऽन्तिमः सर्वार्थसिद्धदेवमेदस्त-
स्मिन्नित्यर्थः, आहारकाहारकमिश्रलक्षणाहारकद्विके, अवदे, मनःपर्यवज्ञाने, संयमौघे, साम्नायिक-
छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिद्विधस्मसम्परायेषु चेति द्वादशमार्गणासु 'होअन्ति संखभागो' इति,
सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः संख्यातभागः, मध्यमपदलोपिसमासात् 'संख्याततमो' भागो
भवन्ति । तथाहि—एतासु मार्गणासु जीवानां संख्यातत्वात् सप्तकर्मणां बन्धका अपि संख्याता
एव । तत्राप्युत्कृष्टप्रदेशबन्धकास्तु ततोऽपि न्यूनाः संख्याताः । ततोऽन्यसंख्यातसंख्ययाऽधिक्यायां

संख्यातसंख्यायां विभाजितायां संख्यातराशिरेव लब्धिः समागच्छति, न असंख्यातराशिः, नाप्यनन्तराशिः । तत एतासु मार्गणासु सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां जीवानां संख्याततमो भागोऽस्ति ।

असत्कल्पनया यथा—सप्तकर्मणां बन्धकाः ‘द्वादश’ कल्प्यन्ते । तेषामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाश्च ‘त्रयः’ कल्प्यन्ते । ततः त्रिसंख्यया द्वादशसंख्यायां विभाजितायां लब्धिः ‘चत्वारि’ समागच्छति । ततः सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः तेषां बन्धकेषु सर्वजीवेषु “चतुर्थरूपे संख्याततमे” भागे वर्तन्ते ॥३४८॥

“असंख्यभागे हवन्ति सेषास्तु” इति, शेषासु निगदितवर्जितासु पञ्चत्रिंशदधिकशतमार्गणासु सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवा असंख्यभागः, अत्रापि मध्यमपदलोपिसमासाद् “असंख्याततमो भागो” भवन्ति । तथाहि—शेषासु मार्गणासु सप्तप्रकृतीनां बन्धका जीवा एकेन्द्रियादिषु कासुचिदनन्ताः नरकादिषु कासुचिच्चासंख्याताः सन्ति । तत्र यासु बन्धका जीवा अनन्तास्तामुत्कृष्टप्रदेशबन्धका बन्धकसर्वजीवेभ्यो न्यूनप्रमाणा अनन्ताः सन्ति । यासु बन्धकाः सर्वजीवा असंख्यातास्तामुत्कृष्टप्रदेशबन्धका बन्धकसर्वजीवेभ्यो न्यूनप्रमाणा असंख्याताः सन्ति । अतो न्यूनानन्तसंख्यया बृहदनन्तसंख्यायां, न्यूनसंख्यातसंख्यया च बृहदसंख्यातसंख्यायां विभाजितायां भागफलमसंख्यातसंख्या प्राप्यते । अतः सर्वासु शेषमार्गणासु सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवाः सप्तप्रकृतीनां बन्धकेषु सर्वजीवेषु “असंख्याततमे” भागे वर्तन्ते ।

असत्कल्पनयैवं परिभाषनीयम्—अत्र सप्तदशतः प्रभृति सहस्रं यावदसंख्यातत्वं कल्पितम् । एकेन्द्रियादिकतिपयमार्गणासु सप्तकर्मणां बन्धका जीवा “एककोटिः” (१००००००) इत्यनन्ताः कल्प्यन्ते । सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाश्च “शतसहस्राणि (१०००००) इत्यनन्ताः कल्प्यन्ते । ततः सप्तकर्मणां बन्धकानां जीवानाम् “एककोटिः” (१००००००) इत्यनन्तसंख्यायां सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां ‘शतसहस्राणि’ इत्यनन्तसंख्यया विभाजितायां लब्धिः ‘एकशतम्’ (१००) इत्यसंख्यया समागच्छति । तत एकेन्द्रियादिमार्गणासु सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवाः सप्तकर्मणां बन्धकेषु सर्वजीवेषु शततमरूपेऽसंख्याततमे भागे वर्तन्ते । एवं नरकादिमार्गणासु सप्तकर्मणां बन्धका जीवाः “अष्टशतानि” (८००) इत्यसंख्याताः कल्प्यन्ते । सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाश्च “विंशतिः” (२०) इत्यसंख्याताः कल्प्यन्ते । ततः “अष्टशतानि” (८००) इत्यसंख्यातसंख्यायां ‘विंशतिः’ (२०) इत्यसंख्यातसंख्यया विभाजितायां लब्धिः ‘चत्वारिंशद्’ (४०) इत्यसंख्यातसंख्या समागच्छति । अतो नरकादिमार्गणासु सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवाः सप्तकर्मणां बन्धकेषु सर्वजीवेषु चत्वारिंशद्वरूपेऽसंख्याततमे भागे वर्तन्ते ।

शेषमार्गणाशेषाः—सर्वनरकमेदाः, तिर्यगोर्षं विना सर्वतिर्यगमेदाः, मनुष्योपापर्याप्तमनुष्यौ, सर्वाभिसिद्धवन्तरा निखिलदेवमेदाः, कुत्सेन्द्रियमेदाः, समकायमेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनवैक्रिय-

वैक्रियमिभकपायैः, स्त्रीपुरुषवेदौ, मतिश्रुतावधिविमङ्गलानि, देशविरतिः, चक्षुरवचिदर्शने, शुभप्रिलेखाः, मिथ्यात्वमन्तरा सप्तसप्तसम्पत्त्वमार्गणाः सङ्गी येति पञ्चत्रिंशदधिकशतं शेषमार्गणाः ।

अथोचरार्थेन सर्वमार्गणासु सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्मरं चिन्तयति—

सन्वासु सेसभागा अगुरुपणसस्त विण्णेषा ॥३४९॥

(प्रे०) ‘सन्वासु’ इत्यादि, ‘सप्तानाम्’ इति ‘बन्धकाः’ इति चानुवर्तते, सर्वमार्गणासु सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः शेषभागाः=उत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामेकं भागं विहाय शेषसर्वभागा विण्णेषाः । इदमुक्तं भवति—“सत्तण्हं भणंतसो” इत्यादिगाथाद्विकेन निरूपितासु त्रयोविंशतिमार्गणासु भागहरे भागफलत्वेन प्राप्तेष्वनन्तमागेषूत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामेकमनन्ततमं भागं विहाय शेषाः सर्वेऽनन्तभागा अनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां भवन्ति । एवं “पज्जमणुस” इत्यत्र निरूपितासु द्वादशमार्गणासु उत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामेकं संख्याततमं भागमन्तरा शेषाः सर्वे संख्याता भागा अनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां भवन्ति । एवं “असंखभागे इवन्ति सेसासु” इत्यत्र शेषत्वेन निरूपितासु सर्वानारकादिपञ्चत्रिंशदधिकशतमार्गणासु उत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामेकमसंख्याततमं भागं विना शेषा अशेषा असंख्यातभागा अनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां भवन्ति ।

असत्कल्पनया चैवम्—“सत्तण्हं भणंतसो” इत्यत्रासत्कल्पनया भावना ओषध् विषयेत्यतिदिष्टम् । अतः सामान्यवक्तव्यतासुरारेण काययोगौघादिषु कतिपयमार्गणासु षण्णां कर्मणासु उत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां भागार्थं भागहरे कृते भागफलत्वेन दशलक्षाणि प्राप्यन्ते । अतो दशलक्षतममेकं भागं विहाय शेषा नवनवत्यधिकनवशतोत्तरनवनवतिसहस्राधिकनवलक्षाणि” भागाः षण्णां कर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां भवन्ति । तथा काययोगादिषु मोहनीयस्य तिर्यगोघादिषु च सप्तकर्मणासु उत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां भागार्थं भागहरे कृते भागफलत्वेन लक्षं प्राप्यते । अतो लक्षतममेकं भागमन्तरा शेषा “नवनवत्यधिकनवशतोत्तरनवनवतिसहस्राणि” भागा अनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां भवन्ति । एवं “पज्जमणुसमणुसीसु” इत्यत्र पर्याप्तमनुप्यादिमार्गणासु सप्तकर्मणासु उत्कृष्टप्रदेशबन्धकाश्चतुर्थे भागे वर्तन्ते । इति परिभाषितम् । अतः चतुर्थमेकं भागं विहाय शेषेषु “त्रिषु भागेषु” सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका वर्तन्ते । एवं “असंखभागे इवन्ति सेसासु” इत्यत्र नरकादिमार्गणासु सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः चत्वारिंशे भागे वर्तन्ते इति परिभाषितम् । अतः चत्वारिंशमेकं भागं विना शेषेषु “नवत्रिंशत्सु भागेषु” सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका वर्तन्ते । तथैकेन्द्रियप्रमुखमार्गणासु उत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः शततमे भागे वर्तन्ते इति परिभाषितम् । अतः शततममेकं भागमुत्ते शेषेषु “नवनवतिभागेषु” सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका वर्तन्ते इति । ननु पूर्वं भक्ष्यप्ररूपणायां तिर्यगोघादिमार्गणासु सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशस्य कदाचित् “सर्वबन्धकाः” इति द्वितीयो मूल्यः सम्भवतीति निरूपितम् । अतोऽत्र तिर्यगोघादिमार्गणासु सप्तप्र-

तीनामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः शेषभागेषु वर्तन्ते इति यथा निरूपितं तथा “सर्वभागेषु” वर्तन्ते इत्यपि निरूपणीयमिति चेद्, उच्यते, भो बहानुभाव ! भागनिरूपणव्याख्या किं विस्मृता ? तत्र हि निर्गदितं यद् “भागप्ररूपणा नाम यदा विवक्षितकर्मण उत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवा उत्कृष्ट-पदे वर्तन्ते तदा विवक्षितकर्मणो बन्धकेषु सर्वजीवेषु विवक्षितकर्मण उत्कृष्टप्रदेशबन्धका अनुत्कृष्टप्रदेश-बन्धकाश्च जीवाः प्रत्येकं कतिपु भागेषु वर्तन्ते इति प्रतिपादनम्” । ततो यदा विवक्षितकर्मणोऽनुत्कृष्ट-प्रदेशबन्धकाः सर्वे जीवाः सन्ति तदोत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामभावेनोत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामनुत्कृष्टपदे-ऽवर्तमानत्वाद् भागप्ररूपणायाः कुतोऽवकाशः ? ततोऽत्र तिर्यगोष्ठादिमार्गणास्वनुत्कृष्टप्रदेशबन्ध-कानां कदाचित् सर्वभागेषु सत्त्वेऽपि सर्वभागेषु वर्तन्ते इति न निरूपितम् ॥३४९॥

अथायुषो बन्धकानां भागं विभावयिषुरादौ तावद्यासु मार्गणास्वायुर्लुप्तप्रदेशबन्धकाना-मनन्ततमो भागस्ता गाथाद्विकेन प्ररूपयति—

आउस्स अणंतंसो जेट्ठपणसस्स तिरियकायेसुं ।

उरलउरलमीसेसुं णपुंसगे चउकसायेसुं ॥३५०॥

अण्णाणदुगे अयते अचक्खुदंसणतिअसुहलेसासुं ।

भवियेयरमिच्छेसुं असण्णिआहारगेसुं च ॥३५१॥

(प्र०) ‘आउस्स’ इत्यादि, अत्र “बन्धकाः” इत्यनुवर्तते । आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवा आयुर्बन्धकसर्वजीवापेक्षया एकोऽनन्ततमो भागः सन्ति, अर्थादनन्ततमे भागे वर्तन्ते । कासु मार्गणासु ? इत्याह—‘तिरिय’ इत्यादि, तिर्यगोष्ठी, काययोगसामान्ये, औदारिकौदारिकमिभयोः, नपुंसकवेदे, कषायचतुष्के, [द्वितीयार्याष्टुचिः] मतिभुतलक्षणज्ञानद्विके, असंप्रमे, अचक्षुर्दर्शने, अश्रुमलेक्ष्यात्रिके, भव्ये, तदितरेऽभव्ये, मिथ्यात्वे, असंज्ञिनि, आहारके चेत्येकविंशतिमार्गणासु ।

अन्नेर्यं भावना—एतासु मार्गणास्वायुषो बन्धका जीवा अनन्ताः सन्ति । परमुत्कृष्टप्रदेश-बन्धकास्तु औदारिकमिभेऽपर्याप्तसंज्ञिनः, असंज्ञिनि पर्याप्तसंज्ञिपञ्चेन्द्रियाः शेषासु च नवदशमार्ग-णासु पर्याप्तसंज्ञिजीवा इति “असंख्याता” एव सन्ति । ततोऽसंख्यातसंख्ययाऽनन्तसंख्यायां विभाजितायां “अनन्तसंख्या” लब्धिः समागच्छति । तत आयुर्लुप्तप्रदेशबन्धका जीवा अनन्त-तमे भागे वर्तन्ते । अत्रासत्कल्पनया भावना तु सामान्यवक्तव्यतायामायुःप्रकृतिमाश्रित्य यथा कृता तथा कर्तव्या ॥३५०॥३५१॥

साम्प्रतं कासु मार्गणास्वायुर्लुप्तप्रदेशबन्धका जीवाः संख्यातभागः कासु चासंख्यात-भागः इति सार्धचत्वेन निरूपयति—

पञ्चमणुसमणुसीसुं आहारदुगाणताहदेवेसुं ।

मणणाणसंयमसमइअण्णेअपरिहारसुकखइणसुं ॥३५२॥ (गोतिः)

होअन्ति संखभागो असंखभागो हवन्ति सेसासु ।

(प्र०) ‘पञ्चमणुस’ इत्यादि, पर्याप्तमनुष्यामनुष्योः, आहारकाहारकमिश्रलक्षणहारकद्विके, आनतादिदेवेषु—नयमे आनतदेवलोके, दशमे प्राणतदेवलोके, एकादशे आरणदेवलोके, द्वादशेऽप्युत-
देवलोके, नवसु त्रैवेयकेषु, पञ्चसु अतुवरेषु चेत्यानतादिदेवानामष्टादशमेदेवेषु, मनःपर्यवज्ञाने,
संयमौषसामाधिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिषु, शुक्रलेख्यायां क्षापिकमम्पक्त्वे चेति नव-
विंशतिमार्गभासु “होअन्ति संखभागो” इति, आयुर्बन्धकसर्वजीवापेक्षयाऽऽयुरुक्तप्रदेश-
बन्धका जीवाः संख्याततमभागो भवन्ति, संख्याततमे भागे वर्तन्ते इत्यर्थः ।

कथम् ? इति चेद्, उच्यते, एतासु मार्गभासु पर्याप्तमनुष्यादिषु कासुचिद् मार्गभासु
जीवा एव संख्याताः, आनतादिषु कासुचिद् मार्गभासु जीवानामसंख्यातत्वेऽप्यायुषो बन्धकाः
परिमाणद्वारे बध्यमाणयुक्तया संख्याता एव । तत एतासु सर्वासु मार्गभासु आयुरुक्तप्रदेश-
बन्धकाः संख्याता एवेति सुतरां सिद्धं भवति । नवरभुक्तप्रदेशबन्धकेभ्योऽनुक्तप्रदेशबन्धकाः
संख्यातगुणा भवन्ति । ततो लघुसंख्यातसंख्याया बृहत्संख्यातसंख्यायां विभाजितायां संख्यात-
संख्यैव लब्धिः समागच्छति । अत्रासत्कल्पनया भावना “पञ्चमणुसमणुसीसु” इत्यत्र सप्तकर्माभ्या-
भित्य यथा कृता तथा कर्तव्या ॥३५२॥

“असंखभागो हवन्ति सेसासु” इति, निगदितेतरासु त्रयोदशशतमार्गभासु आयु-
रुक्तप्रदेशबन्धका आयुर्बन्धकसर्वजीवापेक्षया “असंख्याततमभागः” भवन्ति । अत्रेयं भावना—
शेषासु मार्गभासु आयुषो बन्धका नरकादिषु कतिपयमार्गभासु मार्गभास्यानां जीवानामसंख्यात-
त्वेनासंख्याताः, एकेन्द्रियादिषु कतिपयमार्गभासु मार्गभास्यानां जीवानामनन्तत्वेनानन्ताः सन्ति ।
तथा यासु मार्गभासु आयुषो बन्धका असंख्यातास्तासु आयुरुक्तप्रदेशबन्धका अप्यसंख्याताः
सन्ति । नवरमायुषो बन्धकेभ्योऽसंख्यातभागमात्राः । एवं यासु मार्गभासु आयुषो बन्धका
अनन्तास्तासु आयुरुक्तप्रदेशबन्धका अप्यायुषो बन्धकेभ्योऽसंख्यातभागमात्रा अनन्ताः सान्त ।
ततोऽत्र द्वौ भागहरौ कर्तव्यौ । तत्रैकस्तावद् बृहदन्तमाज्यराशिरन्यानन्तमाजकराशिश्चेति ।
द्वितीयस्तु बृहदसंख्यातमाज्यराशिरन्यासंख्यातमाजकराशिश्चेति । द्वयोरपि भागहरोर्लब्धि-
स्तु असंख्यातराशिरेव समागच्छति । ततः शेषासु मार्गभासु आयुरुक्तप्रदेशबन्धका आयु-
र्बन्धकसर्वजीवानामसंख्याततमे भागे वर्तन्ते । पूर्वम् “असंखभागो हवन्ति सेसासु” इत्यत्र सप्तकर्माभ्या-
भित्यासत्कल्पनया यथा परिभाषितं तथैवात्रापि परिभाषनीयम् । शेषमार्गभाषेभाः—निखिलनरक-
मेदाः, तिर्यगोषमन्तरा क्षत्वारः तिर्यग्मेदाः, मनुष्यौषापर्याप्तमनुष्यौ, आनतप्रसृष्टाष्टादशमेदे-
विना शेषा द्वादशदेवमेदाः, समेन्द्रियमेदाः, कृत्स्नकायमेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनवैक्रियकाययोगाः,
स्त्रीपुरुषवेदी, मतिभुतावर्चिभङ्गज्ञानानि, वैश्वरितिः, चक्षुरवचिदर्शने, तेजःपक्षलेखे, सम्य-
क्त्वोपवेदकसास्वादनानि, संज्ञी चेति त्रयोदशोचरशतं शेषमार्गभाः ।

अथोचरार्धेन सर्वमार्गणासु आयुरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां भागप्ररूपणां चिकीर्षुराह—

सन्वासु सेसभागा अगुरुपएसस्स विण्णेया ॥३५३॥

(प्रे०) ‘सन्वासु’ इत्यादि, “आयुष” इति “बन्धकाः” इति चानुवर्तते, सर्वासु त्रिषष्ट्यधिकशतमार्गणासु आयुरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवाः शेषभागाः=आयुरुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामेकमनन्तमादिभागमन्तरा शेषाः सर्वेऽपि भागा विज्ञेयाः । अर्थादायुरुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामेकमनन्तमादिभागं त्यक्त्वा शेषाः निखिन्ना अनन्तादयो भागा आयुरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां भवन्ति । अस्तत्कल्पनया भावना तु पूर्वं “सन्वासु सेसभागा अगुरुपएसस्स विण्णेया” इत्यत्र मोहनीयस्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां भागार्थं यथा कृता तथा विधेया । नवरं तत्रानतादिदेवमेदेषु, शुक्लेदयायां क्षायिकसम्यक्त्वे च मोहनीयस्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धका एकाग्रचत्वारिंशद्भागेषु वर्तन्ते इत्युक्तम्, परमत्र तु तासु मार्गणासु त्रिषु भागेषु वर्तन्ते इति वक्तव्यम् ॥३५३॥

सम्प्रति जघन्यप्रदेशबन्धकानामजघन्यप्रदेशबन्धकानां च भागं प्रतिपिपादयिषुरादौ तावदष्टकर्मसु सामान्यवक्तव्यतामाह—

भागो असंखिययमो हस्सपएसस्स बंधगाऽट्ठण्हं ।

अण्णस्स बंधगा खलु गेया भागा असंखेज्जा ॥३५४॥

(प्रे०) ‘भागो’ इत्यादि, अष्टकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकाः “असंख्यतमः”=असंख्याततमो भागो ज्ञेयाः । नन्वयं कथमुपपद्यते इति चेद्, उच्यते, सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धका भवप्रथमसमयस्थाः स्रस्मापर्याप्तनिगोदजीवास्तथा आयुःकर्मणो जघन्यप्रदेशबन्धकाः स्वायुस्त्रिभागप्रथमसमयस्थाः स्रस्मापर्याप्तनिगोदजीवाः सन्ति । ते द्विविधा अपि जीवा अनन्तपरिमाणाः सन्ति । नवरं तत्तत्कर्मणो बन्धकेभ्यो जीवेभ्यस्तत्तत्कर्मणो जघन्यप्रदेशबन्धकास्ते द्विविधा अपि जीवा न्यूनपरिमाणाः सन्ति । ततो लघ्वनन्तसंख्याया बृहदनन्तसंख्यायां विभाजितायां भागफलम् “असंख्यातसंख्यैव” लभ्यते । ततोऽष्टकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकाः “असंख्याततमे” भागे वर्तन्ते, न संख्याततमे, नाप्यनन्ततमे । अत्रास्तत्कल्पना तु पूर्वम् “असंख्यभागो हवन्ति सेसासु” इत्यत्रैकेन्द्रियादिमार्गणासु यथा कृता तथा कर्तव्या ।

‘अण्णस्स’ इत्यादि, पूर्वार्धेनाष्टकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकाः कतिधे भागे वर्तन्ते इत्युक्तमतो जघन्यप्रदेशादन्यस्य अष्टकर्मणामजघन्यप्रदेशस्य बन्धकाः, खलुशब्दो वाक्यालङ्कारे, “असंख्येयाः” भागा ज्ञेयाः । तथाहि—पूर्वार्धे कृते भागहरे “असंख्याता” भागफलं समागतम् । तस्माद् भागफलाद् जघन्यप्रदेशबन्धकानामेकमसंख्याततमं भागं विशिष्य यावन्तो भागा अवतिष्ठन्ते ते सर्वेऽप्यजघन्यप्रदेशबन्धकानां भवन्ति । भागफलादेकस्यासंख्याततमभागस्य विशेषे कृतेऽपि शेषभागा “असंख्याता एव” अवतिष्ठन्ते, असंख्यातस्यासंख्यातमेदमिषत्वाद् । अतोऽष्टकर्मणाम-

जघन्यप्रदेशबन्धका जीवा असंख्यातेषु भागेषु वर्तन्ते इति सिद्धम् । अत्रासत्कल्पनया एवं 'सन्ध्यासु सेसभागा अगुरुपक्षस्त विण्णयेया' इत्यत्रैकेन्द्रियादिमार्गणासु भावितरीत्या नवनवतिभागेषु वर्तन्ते ॥३५४॥

साम्प्रतं मार्गणासु सप्तकर्मणां जघन्याजघन्यप्रदेशबन्धकानां भागप्ररूपणां चिकीर्षुरादौ तावदासु मार्गणासु जघन्यप्रदेशबन्धकाः "संख्याततमे भागे" वर्तन्ते ताः सार्धवृत्तेन निरूपयति—

पञ्चमणुसमणुसीसुं सव्वत्थाहारदुगवेएसुं ।

मणणाणसंयमेसुं समइअछेअपरिहारसुहमेसुं ॥२५५॥ [गीतिः]

होअन्ति संखभागे हस्सपएसस्स आउवज्जाणं ।

(प्र०) "पञ्चमणुस" इत्यादि, पर्याप्तमनुष्यमानुष्योः, सर्वार्थसिद्धदेवे, आहारकाहारक-मिश्रलक्षणाहारकदिके, अवेदे, मनःपर्यवहाने, संयमौघसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धि-सुखसम्परायेषु चेति द्वादशमार्गणासु "होअन्ति संखभागे" इत्यादि, "बन्धकाः" इत्यनुवर्तते, आयुर्वर्जानां ज्ञानावरणीयादिसप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकाः संख्याततमो भागो भवन्ति । सप्तकर्मणां बन्धकेषु सर्वजीवेषु सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धका जीवाः संख्याततमे भागे वर्तन्ते इत्यर्थः । अत्र भावना तु सुगमा । पूर्वमेतासु मार्गणासु सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां संख्याततमो भागो यथोपपादितस्तथाप्युपपादनीयः । एवमसत्कल्पनया भावनाऽपि सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां भागनिरूपणे यथा कृता तथैव कर्तव्या ॥३५५॥

अथोत्तरार्धेन शेषासु सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकानां तथा सर्वासु मार्गणास्वजघन्यप्रदेश-बन्धकानां भागं चिन्तयति—

सेसासु असंखंसो सव्वह इयरस्स सेसंसा ॥३५६॥

(प्र०) "सेसासु" इत्यादि; अनन्तरोक्तव्यतिरिक्तासु अष्टपञ्चाशदधिकशतमार्गणासु सप्त-कर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकाः असंख्याततमे भागे वर्तन्ते इत्यर्थः । कस्माद् ? इति चेद्, उच्यते, शेषमार्गणाप्रविष्टासु नरकादिमार्गणासु जीवा असंख्याताः, तिर्यगोषादिमार्गणासु चानन्ताः सन्ति । तत्र यासु मार्गणासु जीवा असंख्यातास्तासु जघन्यप्रदेशबन्धका अप्यसंख्याता एव । यासु चानन्ता जीवास्तासु जघन्यप्रदेशबन्धका अप्यनन्ता एव । नवरं जघन्यप्रदेशबन्धकानामसंख्यातत्वमनन्तत्वं च मार्गणास्थानां जीवानामसंख्यातत्वादनन्तत्वाच्च न्यूनतरं बोध्यम् । कनीयोऽनन्तसंख्यया बहुदनन्तसंख्यायां भाजितायां तथान्नीयोऽसंख्यातसंख्यया बृहदसंख्यातसंख्यायां विभाजितायां भागफलत्वेनासंख्यातसंख्यैवागच्छति । ततः शेषासु मार्गणासु सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धका जीवाः सप्तकर्मणां बन्धकेषु सर्वजीवेषु "असंख्याततमे भागे" वर्तन्ते ।

नन्वत्र को विशेषः ? येन तिर्यगोधादिमार्गणासु सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः “अनन्त-
तमे भागे” वर्तन्ते इत्युक्तम्, अत्र च जघन्यप्रदेशबन्धका असंख्याततमे भागे वर्तन्ते इत्युक्तमिति
चेद्, शृणु, तिर्यगोधादिमार्गणासु कासुचिदुत्कृष्टप्रदेशबन्धकस्वामिनः संज्ञिनः सन्ति । ते चोत्कृष्ट-
तोऽप्यसंख्याता एव । कासुचिच्च सूक्ष्मसम्परायस्था जीवाः सन्ति । ते चोत्कृष्टतोऽपि संख्याता
एव । ततस्तिर्यगोधादिमार्गणासु सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामसंख्यातानां कासुचिच्च बन्धा-
मुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां संख्यातानां च प्राप्यमाणत्वाद् क्रमशोऽसंख्यातसंख्याया संख्यातसंख्याया
च मार्गणास्थानां जीवानामनन्तसंख्यायां विभाजितायां भागफलत्वेनानन्तसंख्याऽऽगच्छतीति तिर्य-
गोधादिमार्गणासु सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामनन्ततमभागत्वमुपपद्यते । परन्तु जघन्यप्रदेश-
बन्धकस्वामिनस्तु अपर्याप्तसूक्ष्मनिगोदाः सन्ति । ते च जघन्यप्रदेशबन्धकत्वेन सदैवानन्ता एव प्राप्य-
न्ते । ततोऽत्र भावितरीत्या तिर्यगोधादिमार्गणासु सप्तप्रकृतीनां जघन्यप्रदेशबन्धकानामसंख्यात-
तमभागत्वमेवोपपद्यते । शेषमार्गणाश्रेमाः—पर्याप्तमनुष्यमानुषीसर्वाश्चसिद्धदेवैर्विना निखिलगति-
मेदाः, समेन्द्रियमेदाः, कृत्स्नकायमेदाः, आहारकद्विकमन्तरा सर्वयोगमेदाः, वेदत्रिकं, कषाय-
चतुष्कं, मनःपर्यवज्ञानं विना निखिलज्ञानमार्गणामेदाः, देशविरत्यसंयमौ, दर्शनत्रिकं, लेख्याषट्कं,
मव्यामव्यौ, निखिलसम्यक्त्वमार्गणामेदाः, द्वौ संज्ञिमार्गणामेदौ, द्वौ आहारकमार्गणामेदौ च ।
“सर्व्वह इयरस्त सैस्संसा” इति । सर्वासु मार्गणासु अजघन्यप्रदेशबन्धकाः शेषा भागाः, सन्ती-
त्युपस्कारः । तथा—पर्याप्तमनुष्यादिद्वादशमार्गणासु जघन्यप्रदेशबन्धकानामेकं संख्याततमं भागं
विहाय शेषाः संख्यातभागा अजघन्यप्रदेशबन्धकानां भवन्ति । तथा नरकौघप्रमुखाष्टपञ्चाशदधिक-
शतमार्गणासु जघन्यप्रदेशबन्धकानामेकमसंख्याततमं भागमन्तरा शेषा असंख्याता भागा अजघन्य-
प्रदेशबन्धकानां सन्ति । असत्कल्पनया भावना तु सुगमत्वात् पूर्व्वदर्शितदिशा स्वयमेव विधेया ॥३५६॥

साम्प्रतमायुषो जघन्याजघन्यप्रदेशबन्धकानां भागप्ररूपणां प्रचिक्रं स्रादौ तावद्यासु मार्ग-
णासु जघन्यप्रदेशबन्धकाः “संख्याततमे” भागे वर्तन्ते ताः सार्धवृत्तेन प्रातःप्रादयति—

पञ्जमणुसमणुसीसुं आहारदुगाणताइदेवेषुं ।

मणणाणसंयमसमइअछेअपरिहारसुक्खइएसुं ॥३५७॥ (गीतिः)

आउस्स संखभागो हस्सपएसस्स बंधगा णेया ॥

(प्र०) ‘पञ्जमणुस’ इत्यादि, पर्याप्तमनुष्यमानुष्योः, आहारकद्विके, आनताद्यष्टादशदेवेषु,
मनःपर्यवज्ञाने, संयमौघसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिषु, शुक्ललेइयायां, क्षायिकसम्य-
क्त्वे चेत्येकाग्रविश्वमार्गणासु आयुषो जघन्यप्रदेशबन्धकाः संख्याततमो भागो ज्ञेयाः, संख्याततमे
भागे वर्तन्ते इति यावद् । अत्र भावना पूर्व्वं ‘पञ्जमणुसीसुं’ इत्यत्रायुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां भागप्ररू-
पणयां यथा कृता तथा कर्तव्या ॥३५७॥

अथोचरावेन शेषासु मार्गणासु जघन्यप्रदेशबन्धकानां तथा सर्वासु मार्गणास्वजघन्यप्रदेश-
बन्धकानां भागं विचिन्त्य प्रकृतप्ररूपणां पारयति—

सेसासु असंखंसो सव्वेह इयरस्य सेसंसा ॥३५८॥

(प्रे०) 'सेसासु' इत्यादि, अनन्तरोक्ततरासु चतुस्त्रिंशदधिकशतमार्गणासु आयुषो जघन्य-
प्रदेशबन्धका 'असंख्याततमो भागो' भवन्ति । अत्र भागभावना तु पूर्वं "असखभागो हवन्ति सेसासु"
इत्यत्रायुस्तुष्टप्रदेशबन्धकानां भागस्योपपत्तौ यथा कृता तथा कर्तव्या । नवरं तत्र तिर्यगोघप्रमु-
खैर्विंशतिमार्गणासु भावना न कृताऽत्र तु तास्वपि कर्तव्या । नन्वत्र को विशेषः ? येन तिर्यगो-
घादिमार्गणासु आयुस्तुष्टप्रदेशबन्धकानामनन्ततमभागत्वमुपपद्यते, आयुर्जघन्यप्रदेशबन्धकानां
संख्याततमभागत्वमुपपद्यते इति चेद्, उच्यते, तिर्यगोघादिमार्गणासु जीवा अनन्ताः सन्ति । तथा-
ऽऽयुस्तुष्टप्रदेशबन्धकाः असंख्याताः सन्ति, संज्ञिजीवानामायुस्तुष्टप्रदेशबन्धस्वामित्वाद् । ततो-
ऽसंख्यातसंख्याऽनन्तसंख्यायां विभाजितायां भागफलमनन्तसंख्या लभ्यते । अतः तिर्यगोघादि-
मार्गणासु आयुस्तुष्टप्रदेशबन्धकानामनन्ततमभागत्वमुपपद्यते । अथायुषो जघन्यप्रदेशबन्धकास्तु
अनन्ताः सन्ति, छस्मनिगोदानामप्यायुर्जघन्यप्रदेशबन्धस्वामित्वाद् । ततोऽजघन्यसंख्याया
बृहदनन्तसंख्यायां विभाजितायां लब्धिरसंख्यातसंख्या प्राप्यते । ततस्तिर्यगोघादिमार्गणासु आयुषो
जघन्यप्रदेशबन्धकानामसंख्याततमभागत्वमुपपद्यते ।

शेषमार्गणाश्रेमाः—निखिलनरकमेदाः, समस्ततिर्यग्मातिमेदाः, मनुष्यौघाऽपर्याप्तमनुष्यौ, देव-
सामान्यमवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कसौघमेशानसनत्कुमारमाहेन्द्रबल्ललान्तकमहाशुकसहस्राररूपा द्वादश-
देवमेदाः, अश्वेपेन्द्रियमेदाः, कृत्स्नकायमेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनकायसामान्यौदारिकद्विक्रिय-
काययोगाः, वेदत्रिकं, कषायचतुष्कं, मतिश्रुतावधिज्ञानानि, मतिश्रुताज्ञाने, विभङ्गज्ञानम्, देश-
विरत्यसंयमौ, दर्शनत्रिकं, कुण्णनीलकापोततेजःपद्मलेश्याः, भव्यामव्यौ, सम्यक्त्वौघवेदकसास्वा-
दनमिध्यात्वानि, संज्ञी, असंज्ञी आहारकश्च । 'सव्वेह इयरस्स सेसंसा' इति, सर्वासु मार्ग-
णासु आयुर्जघन्यप्रदेशबन्धकानां शेषभागाः, सन्तीत्युपस्कारः । तथा—पर्याप्तमनुष्यादिनवविंशति-
मार्गणासु जघन्यप्रदेशबन्धकानामेकं संख्याततमं भागं विहाय शेषाः संख्यातभागा अजघन्यप्रदेश-
बन्धकानां भवन्ति । तथा शेषासु चतुस्त्रिंशदधिकशतमार्गणासु जघन्यप्रदेशबन्धकानामेकासंख्याततमं
भागं विहाय शेषा असंख्यातभागा अजघन्यप्रदेशबन्धकानां भवन्ति ॥३५८॥

॥ इति श्रीमेघप्रभाटीकासमलङ्कृते बन्धविधाने मूलप्रकृतिमधेशबन्धे प्रथमाधिकारेनवमं भागद्वारं समाप्तम् ॥

टीका:—पट्टकंगामुद्रप्रदेशवर्षा वनतले मोरे, झुल्लूदृष्टसिबन्धका घनतेनु मागेनु वतले (माघा० ३४) । यहकर्मणि जयमप्रदेसवर्षा प्रसंख्याउमे मोरे, जयमप्रदेसावर्षा वनतले मोरे, झुल्लूदृष्टसिबन्धका घनतेनु मागेनु वतले (माघा० ३४) ।

गति०	इंद्रिय.	काय०	योग०	देह०	कथाय.	ज्ञान०	संभय०	रसनि.	नेत्रवा.	अन्य.	सम्ब०	संक्षि०	आहा.	मा.सं.	गणा.
तिर्वीणीय			का.सा.। प्रो.विष्.	मनु०	सर्व.	मतिभूता- ज्ञान.	प्रयय०	अपवसु	मृ.ली. का.	सर्व.	विष्वा- त्न.	असं.	सर्व.	२३	३४७
व.व.,मा पुत्री वर्णम			आहारक- क्रि. २	अविच.		मन.प्रवर्ध.	सं वा सा							१२	३४८
देव. ४३	सर्व.	सर्व.	देव. १२	स्त्री. पुरुष.		मातृभूता- वर्ति० विमङ्ग.	देवाविर०	महोत्त- वर्ति.	ते.।व. पु.		देव०	सं०		१३४	३४९
तिर्वीणीय०			का. सा. प्रो. विष्.	मनु०	सर्व.	मतिभूता- ज्ञान०	प्रवर्धय	अपवसु	मृ.ली. का.	सर्व.	विष्वा- त्न०	असं.	सर्व.	२१	३५०
प.म.मा. आनतादि ई व०			आहारक- क्रि०			मन.प्रवर्ध.	सं.सा.।सा. दे.।व.		पुष्प.		सावि- क०			२६	३५१
देव० २७	सर्व.	सर्व.	पञ्चभन- ईक्रि०	स्त्री. पुरुष.		मतिभूता- ज्ञान.	देवाविर०	म० प्रव०	ते.।व.		ते.सा.। दे.	सं०		१३३	३५३
पयो.म.। आनुवी. सर्वम.			आहारक- क्रि०	अविच.		मन.प्रवर्ध.	सं.सा.।सा. दे.।व.							१२	३५५
देवसर्व.	सर्व.	सर्व.	देवसर्व.	देव०	सर्व.	देवसर्व०	देवाविर० सर्वव०	सर्व.	सर्व०	सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	१५८	३५६
प.म.मा. आनतादि- ई व०			आहारक- क्रि०			मन.प्रवर्ध.	सं.सा.।सा. दे.।व.		पुष्प.		सावि- क.			२६	३५७
देवसर्व.	सर्व.	सर्व.	देवसर्व.	सर्व.	सर्व.	देवसर्व०	देवाविर० सर्वव०	सर्व.	सर्व०	सर्व.	सर्व.	सर्व.	सर्व.	१३४	३५८

॥ दशमं परिमाणद्वारम् ॥

तदेवं भागप्ररूपणा कृता । भागप्ररूपणायां तत्तत्कर्मण उत्कृष्टादिप्रदेशबन्धका जीवाः कतिपु
भागेषु वर्तन्ते इति प्रतिपादितम्, तत्प्रतिपादनं च तत्तत्कर्मण उत्कृष्टादिप्रदेशबन्धका जीवाः किय-
त्यरिमाणाः सन्तीति प्रतिपादनेन सुज्ञातं भवति । अत इदानीं भागप्ररूपणायां हेतुत्वात् कमप्राप्त-
त्वाच्च दशमं परिमाणद्वारं वक्तुं प्रस्तुते—

मोहाऊण असंखा जेट्ठपएसस्स बंधगा णेया ।

सेसाणं संखेज्जा इयरस्सऽट्ठणहवि अणंता ॥३५९॥

(प्र०) “मोहाऊण” इत्यादि, मोहनीयायुःकर्मणोरुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्याता ज्ञेयाः ।
अत्रेदं बीजम्—यद्यपि मोहनीयायुःकर्मणोर्बन्धका जीवा अनन्ताः सन्ति, तथापि तयोरुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धका असंख्याता एव, यतः तयोरुत्कृष्टप्रदेशबन्धका संज्ञिजीवा एवेति पूर्वं बन्धस्वामित्वप्ररू-
पणायां प्ररूपितम्, संज्ञिजीवाश्चोत्कृष्टतौऽपि प्रतरासंख्यातभागप्रमाणाः सन्ति । तत्राप्युत्कृष्टप्रदेश-
बन्धकास्तु असंख्यातभागमात्रा एव, न तु सर्वेऽपि । अतः मोहनीयायुःकर्मणोरुत्कृष्टप्रदेशबन्धका-
नामसंख्यातत्वमुपपद्यते ।

‘सेसाणं’ इत्यादि, शेषाणां मोहनीयायुर्व्यतिरिक्तानां ज्ञानावरणीयादीनां षट्कर्मणामुत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धकाः संख्याता ज्ञेयाः । अत्रायं हेतुः—यद्यपि षण्णां कर्मणां बन्धकत्वेनानन्ता जीवाः प्राप्य-
न्ते तथापि तेषामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकत्वेन संख्याता एव प्राप्यन्ते । यतः षण्णां कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः
सूक्ष्मसम्परायशुणस्थानवर्तिनो जीवा एव, ते चोत्कृष्टतौऽपि शतपृथक्त्वादधिकान् न प्राप्यन्ते ।
तथा चोक्तं देवेन्द्रपूज्य—देवेन्द्रसूरिपादैः षडशीतिकर्मग्रन्थवृत्तौ अल्पबहुत्वद्वारे—“संयमद्वारे
सर्वस्तोकाः सूक्ष्मसम्परायवर्तिनः, शतपृथक्त्वमात्रात्” । अतः षण्णां कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः शतपृथ-
क्त्वादधिकान् न प्राप्यन्ते इति सुतरां सिद्धम् । ततश्च षण्णां कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः “संख्याताः”
सन्तीत्यपि सुतरां षट्मञ्जति ।

“इयरस्स” इत्यादि, अष्टानामपि कर्मणामितरस्य—उत्कृष्टप्रदेशादितरस्यानुत्कृष्टप्रदेश-
स्य बन्धकाः “अनन्ता” ज्ञेयाः । यतो यदा केऽपि जीवा उत्कृष्टप्रदेशबन्धं न कुर्वन्ति तदा
सर्वेऽपि जीवा अनुत्कृष्टमेव प्रदेशबन्धं कुर्वन्ति । यद्वा यदा जीवा उत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधति तदा-
प्यनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवा अनन्ता एव प्राप्यन्ते । यतोऽनन्तरोक्तहेतुना मोहनीयायुषोरुत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धका जीवा असंख्याताः शेषषट्कर्मणां च संख्याताः । ततस्तत्तत्कर्मणो बन्धकानां जीवा-
नामनन्तसंख्यात उत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामसंख्यातसंख्यायां संख्यातसंख्यायां च विस्मिष्टायाम-
नन्तसंख्यैवावशिष्यते ॥३५९॥

तदेवमेषतः परिमाणप्ररूपणा कृता । अथ मार्गणाद्यत्कृष्टादिप्रदेशबन्धकानां जीवानां परिमाणं वक्तुमुपक्रमते । तत्रादौ यासु मार्गणासु सप्तकर्मणाद्यत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवाः संख्यातास्ता यासु चानन्तास्ता गाथादिकेन प्रतिपादयति—

तिमणुससब्वत्थाहारदुगअवेअमणपज्जवेसुं च ।

संयमसामहएसुं छेए परिहारसुहमेसुं ॥३६०॥

संखाउगवज्जाणं जेट्ठपएसस्स बंधगाऽणंता ।

सव्वेसुं एगिंदियणिगोअभेएसु वणकाये ॥३६१॥

(प्र०) “तिमणुस” इत्यादि, अपर्याप्तमनुष्यमन्तरा मनुष्यौघपर्याप्तमनुष्यमानुषीलक्षण-त्रिमनुष्येषु, सर्वार्थसिद्धाभिधान्तिमदेवमेदे, आहारकाहारकमिश्रलक्षणाहारकदिके, अपगतवदे, मनः-पर्यवज्ञाने, संयमौघसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिद्वारमसम्परापसंयमेषु चेति त्रयोदशमार्ग-णासु, (द्वितीयवृत्तवृत्तिः) “संखा” इत्यादि, आयुर्वर्जानां ज्ञानावरणीयादिसप्तकर्मणाद्यत्कृष्टप्रदेश-बन्धका जीवाः “संख्याताः” भवन्ति । अन्वयेयं भावना—एतासु मार्गणासु सर्वे जीवा अपि संख्याता एव, तत उत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः सुतरां संख्याता एव भवन्ति ।

यद्यपि मनुष्यौघमार्गणायां “उक्कोसपए असंखिजा असंखिजाहिं उसत्पिणीओसत्पिणीहिं अबहीरति कालओ खित्तओ उक्कोसपए रुवपक्खित्तेहिं मणूसेहिं सेदी अबहीरइ, असंखेजजाहिं अवसत्पिणीहिं उसत्पि-णीहिं कालओ, खित्तओ अंगुलपटमवगामूलं तइअवगामूलपडुप्पमं” इति अनुयोगद्वाराध्वनवचनाद् मनु-ष्या उत्कृष्टत असंख्येया भवन्ति, तथाप्यत्रोत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां परिमाणस्य प्रस्तुतत्वादुत्कृष्टप्रदेशबन्ध-प्रायोग्या मनुष्यास्तु संख्याता एव । यतः वृष्णां कर्मणाद्यत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामिनः द्वास्मसम्पराय-वर्तिनः, ते च संख्याता एवेत्यनन्तरगाथयामेवोक्तम् । तथा मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामिन-स्तु पर्याप्तमनुष्याः, पर्याप्तमनुष्याश्च संख्याता एव । तथा चोक्तं ओइयामाचार्यपादैः ओपझा-पनोपाङ्गे—“सव्वत्थोवा गअमवक्कतिया मणुसा, मणुसीओ सखिज्जगुणाओ” इति । तत्र ओमलप-गिरिसूरिपादैः प्रणीता तट्टीका चैवम्—सर्वस्तोका गर्भव्युत्पत्तिरिति मनुष्याः, संख्येयकोटीकोटीप्रमाण-त्वाद् तेभ्यो मानुष्यो-मनुजस्त्रियः संख्येयगुणाः, सप्तविंशतिगुणात्वाद्” । अथानुयोगद्वारे यद् मनुष्या-णामसंख्यातत्वं प्रतिपादितं तत्तु मनुष्यसामान्यापेक्षया । इत्थेयं मनुष्यौघमार्गणायाद्यत्कृष्टप्रदेश-बन्धका जीवाः संख्याता एवेति सिद्धम् ।

अथ “अपयट्ठाणो सव्वट्ठ, जंबूदीओ इयं लक्खं” इति ओचन्त्रसूरिपादविरचितबृहत्सं-प्र-हणीग्रन्थवचनाद् सर्वार्थसिद्धविमानस्य लक्ष्योजनमाश्रित्वात् तत्रस्था देवा संख्याता एवेति सुतरां सिद्धं भवति ।

तथा पर्याप्तमनुष्याणां संख्यातत्वे सिद्धे आहारकादिमार्गणासु जीवानां संख्यातत्वं सुतरां सिद्धं, आहारकादिमार्गणासु पर्याप्तमनुष्याणामेव सम्भवात्, अत्रोऽत्र न प्रमाणापेक्षा, तथापि नियतसंख्यावबोधार्थं पूर्वमहर्विप्रतीयतश्चास्त्रेषु निरूपितं प्रमाणमभिधीयते । तत्राहारकदिके—

“अहं हुति जहणेणं एकं दो तिभि पञ्च न हवन्ति । उल्लोसेणं जुगवं पुहुत्तमेत्तं सहस्साणं” ॥
इति वचनाद् जघन्यत एक उत्कृष्टतश्च सहस्रपृथक्त्वमात्रा जीवा भवन्ति । अत्र “आहारगाहं” इति पूर्वगात्यातः सम्बध्यते ।

अवेदमार्गणायां सकृदायप्रदेशपञ्चस्य प्रस्तुतत्वात् सकृदाया अपगतवेदा जीवा गृह्यन्ते । सकृदाया अपगतवेदा जीवाश्च भेषावेव प्राप्यन्ते । भेषौ च जीवाः श्रुतपृथक्त्वमात्रा एव भवन्ति । तथा चोक्तं श्रीचन्द्रर्षिपार्वैः पञ्चसंघाहे द्रव्यप्रमाणे—

“एगाहं चवपणा समगं चवसामगा च चवसंता । अहं पञ्चुच सेडीए होंति सन्वे वि संखेजा” ॥

अत्र स्तोपज्ञपावेवममिहितम्—“यद्यपि संख्येयाः सामान्यतोऽभिहिताः, तथापि ज्ञानानि, न सहस्राणि, न कथाः । तत्रैव क्षपकाणां प्रमाणमेवमुक्तं—

“क्षवगा स्त्रीणाऽजोगी एगाहं जाव होंति अटुसवं । अद्याए सयपुहुत्त कोटिपुहुत्त सजोगीभो” ॥
इत्येवमवेदमार्गणायां जीवाः श्रुतपृथक्त्वप्रमाणा एवेति सिद्धम् ।

मनःपर्यवहानमार्गणायां “ज्ञानद्वारे मनोज्ञानिनो मनःपर्यायज्ञानिनः शेषज्ञान्यपेक्षया स्तोकाः, तद्वि गर्भजमनुष्याणां तत्रापि संवतानामप्रसक्तानां विधिवामवौषध्यादिलिखितयुक्तानामुपजायते । उक्तं च—
“वं संजयस्व सन्वप्पमावरहिस्स विधिहरिद्धिमजो” इत्यादि । ते च स्तोका एव संख्यातत्वात्” इति
वेवेन्द्रसूरिविरचितचतुर्थकर्मग्रन्थवृत्तवचनात् सुतरां जीवानां संख्यातत्वं सिद्धयति । तत्रैव
“संयमद्वारे सर्वस्तोकाः सूक्ष्मसम्पराचसंयमिनः श्रुतपृथक्त्वमात्रसंभवात् । तेभ्यः परिहारविद्युदिकाः संख्यात-
गुणाः, सहस्रपृथक्त्वसंभवात् । तेभ्योऽपि यथाख्यातचारित्रिणः संख्यातगुणाः, कोटिपृथक्त्वेन प्राप्-
माणत्वादिति । तेभ्योः यथाख्यातचारित्रिभ्यश्छेदोपस्थापनचारित्रिणः संख्येयगुणाः, कोटीशतपृथक्त्वेन
कथ्यमानत्वात् । तेभ्योऽपि सामासिकसंयमिनः संख्येयगुणाः कोटिसहस्रपृथक्त्वेन प्राप्यमाणत्वाद्” ।
इत्युक्तत्वात् सामासिके, छेदोपस्थापनीये, परिहारविद्युदौ, सूक्ष्मसम्पराये च यथासंख्यं कोटीसहस्र-
पृथक्त्वप्रमाणाः, कोटीशतपृथक्त्वप्रमाणाः, सहस्रपृथक्त्वप्रमाणाः, श्रुतपृथक्त्वप्रमाणाश्च जीवाः
प्राप्यन्ते । इत्यलं विस्तरेण ।

अथ प्रस्तुतं व्याख्यायते—“अनन्ता” इति, “आयुर्वर्जानां ज्येष्ठप्रदेशस्य बन्धकाः” इति
पदानि “बन्धकमणि” न्यायेन अत्रापि सम्बध्यते । ततोऽयमर्थः—आयुरन्तरा सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धका जीवा “अनन्ताः” भवन्ति । कासु मार्गणासु ? इत्याह—“संख्येसु” इत्यादि, सर्वेभ्य-
केन्द्रियौषादिसत्सैकैर्निबन्धेभ्यः, सर्वेषु निगोदौषादिसप्तनिगोदभेदेषु वनस्पतिकायसामान्ये चेति
पञ्चदशमार्गणासु । “यासु मार्गणासु उत्कृष्टप्रदेशवन्त्रायोगा जीवा निगोदा अपि तासु प्रतिसमंय-

मनन्ता जीवा उत्कृष्टप्रदेशबन्धकत्वेन प्राप्यन्ते” इति व्याप्तिः । सन्ति चेतासु मार्गणास्तत्कृष्टप्रदेश-
बन्धका निगोदा अपि ॥३६०॥३६१॥

सम्प्रति यासु मार्गणासु सप्तकर्मणास्तत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामिनः “ओषवक्तव्यतावद्” यासु
चासंख्यातास्ता गाथादिकेनाह—

ओषव्व जाणियव्वा दुपणिंदितसेसु पणमणवयेसुं ।

कायउरलजोगेसुं लोहम्मि तिणाणओहीसुं ॥३६२॥

णयणेयरसुइलासुं भविये सम्मतस्सइउवसमेसुं ।

सणिणम्मि तहाहारे सेसासु असंखिया णेया ॥३६३॥

(प्रे०) “ओषव्व” इत्यादि, सप्तप्रकृतीनास्तत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः “ओषवद्”=सामान्यवक्त-
व्यतायां यस्य कर्मणो यावत्परिमाणाः प्रतिपादितास्तस्य तावत्परिमाणा ज्ञातव्याः । कासु मार्गणासु ?
इत्याह—“दुपणिंदि” इत्यादि, अपर्याप्तमृते द्विपञ्चेन्द्रिययोः, त्रसौघपर्याप्तत्रसलक्षणत्रसदिके,
पञ्चमनःपञ्चवचनेषु, काययोगसामान्यौदारिककाययोगयोः, लोमकषाये, मनःपर्ववज्जाने निरूपित-
त्वाद् मतिश्रुतावधिलक्षणज्ञानत्रिके, अवधिदर्शने, (द्वितीयवृत्तवृत्तिः) “णयणेयर” इत्यादि,—
चक्षुर्दर्शने, तदितरे चाचक्षुर्दर्शने, शुक्ललेखायां, भव्ये, सम्यक्त्वौघायाधिकोपशमसम्यक्त्वेषु, संज्ञिनि,
तथा समुच्चये, आहारके चेति त्रिंशति मार्गणासु ।

सामान्यवक्तव्यतायां परिमाणनिरूपणमेवम्—मोहायुषोरुत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवा “असंख्याताः”
ज्ञानावरणीयादीनां षण्णां कर्मणास्तत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवाः “संख्याताः” सन्ति । अतोऽत्र
निगदितमार्गणात्रिंशति मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवा असंख्याताः, षण्णां ज्ञानावरणीयादि-
कर्मणास्तत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवाः संख्याता भवन्ति । अत्रायं हेतुः—एतासु मार्गणासु मोहनीयस्यो-
त्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामिनः उत्कृष्टयोगिसंज्ञिनः । संज्ञिनश्च असंख्याताः सन्तीति सामान्यवक्तव्यतायां
निरूपितम् । अथ “यासु मार्गणासु यस्य कर्मण उत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रायोग्या जीवा असंख्याता-
स्तासु मार्गणासु तस्य कर्मण उत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवाः कदाचिदसंख्याता अपि प्राप्यन्ते”
इति व्याप्तिः । तत एतासु मार्गणासु मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवा असंख्याता भवन्तीति
सिद्धम् । परन्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रायोग्यजीवानामपेक्षया तु ते “असंख्यातभागमात्रा” एव । उत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धप्रायोग्याणां सर्वेषां जीवानास्तत्कृष्टयोगस्यायोगाद् । अत्र युक्तिस्तु सामान्यवक्तव्यतायां
प्रतिपादितैव । अथैतसु मार्गणासु ज्ञानावरणीयादिषट्कर्मणास्तत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामिनः सूक्ष्मसम्प-
रायगुणस्थानवर्तिनो जीवाः । ते च संख्याता एवेति प्रागसकृद् प्रतिपादितम् । तत एतासु
मार्गणासु षण्णां कर्मणास्तत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवाः “संख्याता” भवन्तीत्यपि सिद्धम् ।

सम्प्रति ह्युपचरमन्त्रणेन शेषासु मार्गणास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां परिमाणमाह—“सेसासु असंख्यिया णेया” इति, निरूपितास्यासु द्वादशशतमार्गणासु सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः “असंख्याताः” ज्ञेयाः । शेषमार्गणा इमाः—सर्वनरकतिर्यग्मेदाः, सर्वार्थसिद्धमन्तराज्येभ्योदेवमेदाः, अपर्याप्तमनुष्यः, सर्वविकलेन्द्रियमेदाः, अपर्याप्तपञ्चेन्द्रियः, सप्तनिगोदभेदवनस्पतिकायौघत्रसौघ-पर्याप्तप्रसैर्विना शेषद्वात्रिंशत्कायमेदाः, औदारिकमिश्रवैक्रियद्विकर्मणकाययोगाः, वेदत्रिकं, क्रोध-मानमायालक्षणात्रिकपायाः, अज्ञानत्रिकं, देशविरत्यसंयमौ, विना शुक्रां पञ्चलेश्याः, अभव्यः, वेदक-सास्वादनमिश्रमिध्यात्त्वानि, असंज्ञी अनाहारकश्चेति शेषमार्गणाः ।

अत्रेयं भावना—शेषासु मार्गणास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रायोग्या जीवा असंख्याताः सन्ति ततः प्रागुक्तव्याप्त्योत्कृष्टप्रदेशबन्धका अप्यसंख्याताः प्राप्यन्ते । शेषमार्गणाप्रविष्टासु कासुचिद् मार्गणासु जीवानामानन्त्येऽप्युत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रायोग्यजीवानां तु सर्वासु मार्गणासु असंख्यातत्वमेव । तथा—निखिलतिर्यग्मेदाः, अपर्याप्तपञ्चेन्द्रियापर्याप्तप्रसै, कर्मणकायः, वेदत्रिकं, विना लोभं कषायत्रिकं, मतिभुताज्ञाने, असंयमः, अशुभलेश्यात्रिकम्, अभव्यः, मिध्यात्वम्, अनाहारकः, औदारिकमिश्र-श्चेति चतुर्विंशतिमार्गणासु सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामी सञ्ज्ञी भवति । संज्ञिनासंख्याता इत्यनेकशः प्राग् निरूपितम् । अपर्याप्तमनुष्यमार्गणायां जीवानामसंख्यातत्वादुत्कृष्टप्रदेशबन्धका अप्यसंख्याता एव । वैक्रिये तथा वैक्रियमिश्रे सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामी देवो नारको वा भवति । देवा नारकाश्च प्रत्येकमसंख्याता इति तु सुप्रसिद्धं, तथाप्यसंख्यातस्यासंख्यातभेद-मिच्छत्वाद् यदि देवनारकाः कियत्प्रमाणाः ? इति जिज्ञासा भवेत् तर्हि तत्तत्तान्यै श्रीइयामा-चार्यपादविरचितप्रज्ञापनोपाङ्गनाते तृतीयेऽन्यबहुत्वद्वारे निरूपितः सटीकमहादण्डको विलोक-नीयः । असंज्ञिनि सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामी “पर्याप्तपञ्चेन्द्रियो” भवति । पर्याप्ता असंज्ञि-पञ्चेन्द्रियास्त्वसंख्याता एव । तथा चोक्तं श्रीमच्चन्द्रार्चिप्रणीतपञ्चसंग्रहे द्रव्यप्रमाणे—..... “असंज्ञिणो भवहरति । अंगुलसंख्यासंख्येयसमर्थं पुनो पश्यं ॥” पृथग्यज्ञेजोनायुकायौघमार्गणासु सप्त-प्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामिनो यथासंख्यं पर्याप्तबादरपृथग्यज्ञेजोवायवः । तेऽपि प्रत्येकमसंख्याता एव । तथा च भणितं श्रीचन्द्रार्चिभिः पञ्चसंग्रहे द्रव्यप्रमाणे—

पञ्चपञ्चवणकाश्चा उ पश्यं हरति लोगस्त । अंगुलसंख्यामार्गेण आह्व भूदगतयू ॥१॥

आवलिबग्गो अनन्तरावलीय गुणिचो दु बावरा तेज । वाऊ य लोगसंखं सेसतिगमसंखिया लोग ॥२॥

अनभिज्ञातार्थेन स्वोपज्ञतद्दीकाऽवलोकनीया । नारकाणां देवानां च सर्वमेदेषु सप्तप्रकृति-सत्कोत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रायोग्याः सप्तप्रकृतिबन्धकपर्याप्ताः यथासंख्यं नारका देवाश्च भवन्ति । ते चासंख्याता एवेति सुप्रतीतमेव । विमज्जज्ञाने देशविरतौ तेजःपञ्चलेश्ययोः, वेदकसास्वादनसम्प-कृतयोः, मिश्रे च संज्ञिनामेव लामादसंख्यातत्वं सुतरां सिद्धम् । द्वित्रिचतुरिन्द्रियौघमार्गणासु पर्या-प्तद्वित्रिचतुरिन्द्रियमार्गणासु च सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रायोग्या जीवा यथासंख्यं पर्याप्तद्वित्रिचतु-

रिन्द्रिया भवन्ति । अपर्याप्तद्वित्रिचतुरिन्द्रियमार्गणासु सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रायोग्या अपर्याप्त-
द्वित्रिचतुरिन्द्रिया भवन्ति । पर्याप्तद्वित्रिचतुरिन्द्रिया अपर्याप्तद्वित्रिचतुरिन्द्रियाश्च प्रत्येकमसंख्याताः ।
तथा चोक्तं—

“पञ्जत्तापञ्जत्ता वितिचउअसण्णिणो अबहरंति । अंगुलसंसासंख्यएसमइयं पुढो पयरं ॥”

अथावशिष्टासु सूक्ष्मपृथ्वीकायाद्योषमार्गणासु सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामिनः पर्याप्त-
सूक्ष्मपृथ्वीकायादयः । अपर्याप्तपृथ्वीकायादिषु सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामिनोऽपर्याप्तपृथ्वी-
कायादयः । पर्याप्तपृथ्वीकायादयोऽपर्याप्तपृथ्वीकायादयश्च प्रत्येकमसंख्याता एव । अत्र प्रमार्थं
त्वत्रैव बादरपृथ्व्यादीनामसंख्यातत्वस्य प्रमाणार्थं प्रतिपादितं “पत्तेयपअवणकाइवा उ” इत्यादि-
गाथादिकमिति ॥३६२॥३६३॥

अनन्तरगाथायां “सेसासु असंखिया जेवा” इत्यनेन शेषमार्गणासु सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धका जीवा असंख्याता भवन्तीति निरूपितम् । परमग्रेऽनेकजीवविषयककालद्वारे “यासु मार्गणा-
मुत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रायोग्या जीवा असंख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणा यद्वाऽनन्तास्तास्वष्टकर्मणामुत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टकालः सर्वाद्धा भवति” इत्यादिव्याप्तीनामावश्यकता, अतः कासु मार्गणासु
सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रायोग्या जीवा असंख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणा भवन्तीति प्रतिपादनाये-
मामार्यामाह—

तत्थ वि असंखलोगा पुढवाइचउण्ह सव्वसुहमेसुं ।

बायरअसमत्तेसु य अपज्जपत्तेअवणकाये ॥३६४॥

(प्रे०) “तत्थ” इत्यादि, अनन्तरगाथायां शेषासु मार्गणासु सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धका जीवा असंख्याता भवन्तीति यन्निरूपितं तत्र पृथ्व्यादीनां चतुर्णां सर्वसूक्ष्मेषु, सूक्ष्म-
पृथिव्यपत्तेजोवायुकायेषु, पर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यप्तेजोवायुकायेषु, अपर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यप्तेजोवायुकायेषु
चेत्यर्थः, ‘बायरअसमत्तेसु’ इति, ‘पुढवाइचउण्ह’ इति पदमत्रापि सम्बध्यते, अपर्याप्तबादर-
पृथिव्यपत्तेजोवायुकायेषु, अपर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकार्ये चेति सप्तदशमार्गणासु सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धका जीवा असंख्यलोकानां यावन्तः प्रदेशास्तावत्प्रमाणा असंख्याता भवन्ति । सामर्थ्याच्च
शेषास्वनन्तरगाथावृत्तिनिरूपितसु शेषमार्गणासु सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवा असंख्यलोका-
काशप्रदेशेभ्यो न्यूना असंख्याता भवन्ति ॥३६४॥

साम्प्रतं मार्गणासु सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां परिमाणमभिहितसुरादौ तावद्यासु
मार्गणास्वनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका “अनन्ताः” ताः सार्धगाथादिकेन प्ररूपयति—

तिरिये सव्वेगिंदियणिगोअभेअवणकायजोगेसुं ।

उरलदुगकम्मणेसुं णपुंसगे चउकसायेसुं ॥३६५॥

अण्णाणदुगे अयते अचक्खुदंसणतिअसुहलेसासुं ।

भवियेयरमिच्छेसुं असण्णिआहारगियरेसुं ॥३६६॥

होज्जाउगवज्जाणं अगुरुपएसस्स बंधगाऽणंता ।

(प्रे०) “निरिये” इत्यादि, तिर्यक्सामान्ये, सर्वैकेन्द्रियभेदेषु, सर्वनिगोदभेदेषु, “चण” इति, वनस्पतिकायसामान्ये, काययोगसामान्ये, औदारिकौदारिकमिश्रलक्षणौदारिकद्विके, कर्मणकाये, न्युंसकवेदे, चतुष्कपायेषु, (द्वितीयायावृत्तिः) मतिश्रुतलक्षणज्ञानद्विके, असंयमे, अचक्षुर्दर्शने, अशुभ-
लेख्यात्रिके, भव्ये, इतरे चाभव्ये; मिथ्यात्वे, असंज्ञिनि, आहारके, इतरेऽनाहारके चेति मार्गणा-
नामष्टात्रिंशति (तृतीयायापूर्वार्धवृत्तिः) आयुर्वर्जानां सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका “अनन्ताः”
भवन्ति । यतो यासु निगोदजीवा अपि प्रविष्टा भवन्ति तासु प्रतिसमयमनन्ता जीवा अनुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धकत्वेन प्राप्यन्त इति व्याप्तिः ॥३६५॥३६६॥

सम्प्रति यासु मार्गणासु सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवाः “संख्याताः” यासु
चासंख्याताः” ताः सार्धगाथया प्रतिपादयति—

पज्जमणुसमणुसीसुं सव्वत्थाहारदुगअवेएसुं ॥३६७॥(गोतिः)

मणणाणसंयमेसुं समइअछेअपरिहारसुहमेसुं ।

संखेज्जा विण्णेया सेसासु असंखिया णेया ॥३६८॥

(प्रे०) ‘पज्जमणुस’ इत्यादि, पर्याप्तमनुष्यमानुष्योः, सर्वार्थमिद्वे, आहारकाहारकमिश्र-
लक्षणहारकद्विके, अपगतवेदे, मनःपर्यवज्ञाने, संयमसामान्ये, सामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहार-
विशुद्धिधर्मसम्परायेषु चेति द्वादशमार्गणास्वनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः “संख्याता” विज्ञेयाः । अत्र
बीजमेतासां मार्गणानां संख्यातजीवत्वम् । अत्रैतामां मार्गणानां संख्यातजीवत्वं कथमित्यनुयोग-
स्यानवकाशः, उत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां परिमाणप्ररूपणायां सप्रमाणं निरूपितत्वाद् ।

सम्प्रति चरमचरणेन शेषासु मार्गणासु निरूपयति—“सेसासु असंखिया णेया” इति,
शेषासु विंशत्युत्तरशतमार्गणासु सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका “असंख्याता” विज्ञेयाः । शेषमार्गणा-
श्वेमाः—सर्वनरकभेदाः, तिर्यक्पञ्चवेन्द्रियचतुष्कं, मनुष्यौघापर्याप्तमनुष्यौ, सर्वार्थमिद्वमन्तरा समा-
मर्त्यभेदाः, समस्तविकलेन्द्रियपञ्चवेन्द्रियभेदाः, निगोदसप्तकं वनस्पतिकायसामान्यं च विहाय
चतुस्त्रिंशत्कायभेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनवैकियवैकियमिश्रकाययोगाः, स्त्रीपुरुषवेदौ, मतिश्रुतावधि-
विमङ्गलानानि, देशविरतिः, चक्षुरवधिदर्शने, प्रशस्तलेख्यात्रिकं, मिथ्यात्वमृत्युं पट् सञ्चयकत्वमार्ग-
णभेदाः, संज्ञी च । अत्र हेतुस्तु शेषासु मार्गणासु जीवा असंख्याताः सन्तीति । तत्रापि विशेष-
परिमाणविज्ञासुता प्रज्ञापनादिप्रस्था अवलोकनीयाः ॥३६७॥३६८॥

प्रस्तुतगाथायां “संख्या अस्खिया बोधा” इत्यनेन शेषमार्गणसु सप्तकर्मणामनुत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धका जीवा असंख्याता भवन्तीति निरूपितम् । इदानीं कासु मार्गणसु सप्तकर्मणामनुत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धप्रयोगा जीवा असंख्यलोककाशप्रदेशप्रमाणा भवन्तीति प्ररूपयिषुरिमां गीतिमाह—
तहि पुह्वाइचउण्हं बायरपज्जत्तवज्जभेएसुं ।

पत्तेअवणम्मि तहा तदपज्जत्ते असंखलोगसमा ॥३६९॥ (गीतिः)

(प्रे०) ‘तहि’ इति, अनन्तरगाथायां शेषसु मार्गणसु सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका
जीवा असंख्याता भवन्तीति यमिरूपितं तत्र, “पुह्वाइचउण्हं” इत्यादि, बादरपर्याप्तान् विहाय
पृथिव्यादीनां चतुर्णां सर्वभेदेषु, पृथ्व्यप्तेजोवायुकायौषभेदेषु सूक्ष्मपृथिव्यप्तेजोवायुकायेषु, पर्याप्त-
सूक्ष्मपृथ्व्यप्तेजोवायुकायेषु, अपर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यप्तेजोवायुकायेषु, बादरपृथ्व्यप्तेजोवायुकायेषु,
अपर्याप्तबादरपृथ्व्यप्तेजोवायुकायेष्वित्यर्थः, ‘पत्तेअवणम्मि’ इत्यादि, प्रत्येकवनस्पतिकायौष-
ऽपर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकाये चेति षड्विंशतिमार्गणसु सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवाः ‘असंख-
लोगसमा’ इति, असंख्यलोकानां यावन्तः प्रदेशास्तावत्प्रमाणा असंख्याता भवन्ति ॥३६९॥ तदेवं
सप्तकर्मणामनुत्कृष्टानुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां परिमाणमभिहितम् । अथायुष उत्कृष्टानुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां
परिमाणं प्रचिकटयिषुरार्दां तावद्यासु मार्गणास्वायुर्नुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः “संख्याताः” ता गाथादि-
केन प्रतिपादयति—

आउस्स संखिया खलु जेट्ठपएसस्स बंधगा मणुसे ।

पज्जमणुसमणुसीसुं देवेसुं आणताईसुं ॥३७०॥

आहारदुगम्मि तहा मणपज्जवणाणसंयमेसु तहा ।

सामाइअछेएसुं परिहारे सुक्खइएसुं ॥३७१॥

(प्रे०) ‘आउस्स’ इत्यादि,—आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः संख्याता एव, भवन्तीत्यध्या-
हारः । कासु मार्गणसु ? इत्याह—‘मणुसे’ इत्यादि,—मनुष्यौषे, पर्याप्तमनुष्यमनुष्योः, आन-
ताघट्टादशदेवेषु, आहारकदिके, तथा समुच्चये, मनःपर्यवहाने, संयमौषे, तथा समुच्चये, सामा-
यिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिसंयमेसु, शुक्लेश्यायां, ध्यायिकसम्पत्तये चेति त्रिंशन्मार्गणसु ।
इयमत्र भावना—“दिमनुष्याहारकदिकसर्वाथसिद्धमनःपर्यवहानसंयमौषसामायिकछेदोपस्थाप-
नीयपरिहारविशुद्धिसंयमा” इति दशमार्गणसु तु सर्वजीवानामपि संख्यातत्वादायुषो बन्धका एव
संख्याता भवन्ति । ततश्चायुर्नुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः सुतरां संख्याता एव भवन्ति । मनुष्यौषे तु
जीवानामसंख्यातत्वेऽपि आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः संख्याता एव । पर्याप्तानां मनुष्याणामेव
तद्बन्धकत्वाद् । तथा आनतादिनवदशमार्गणसु जीवानामसंख्यातत्वेऽप्यायुषो बन्धकास्तु

संख्याता एव । तद्यथा-आनतादिदेवानां गर्भजसंख्येयवर्षाद्युष्कमनुष्येष्वेवोपपातो भवति । तथा चाह भगवान् श्रीश्यामाचार्यः प्रज्ञापनोपाङ्गस्योपपातोवर्तनानामिधानपष्ठपदे-“आणव जाण मणुपरोववाद्या देवा एवं चैव, नवरं नो तिरिक्खिजोणिणसु उववञ्जति मणुस्सेसु पज्जत्तसंख्खेज्जासाडव-कन्धमूमिगगम्भवक्खिउववञ्जति” । पर्याप्तमनुष्यास्तु संख्याता एव । तत आनतादिद्वा-युषो बन्धकाः संख्याता एव । ततश्चायुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः संख्याता एवेति सुतरां सिद्धं भवति ।

अथ शुक्लेश्यायामायुषो बन्धकानां संख्यातत्वं परिभाष्यते-शुक्लेश्या पञ्चेन्द्रियतिर्यग्म-नुष्यानतादिदेवानामेव भवति, नरकेषु सहस्रपर्यन्तेषु देवेषु च तस्या अभावात् । तत्र मनुष्यास्तु संख्याता एव । शुक्लेश्यायां वर्तमानाः तिर्यग् आयुर्नैव बध्नन्ति । शुक्लेश्यायां वर्तमानानां तिरश्चां देवद्विकर्यैव बन्धसत्त्वाद् तथा तिर्यग्चो यन्लेश्यायां देवायुर्वध्नन्ति तन्लेश्याकदेवेषूपधन्ते इति नियमात् शुक्लेश्यायां परिणतास्तिर्यग्चो देवायुर्नैव बध्नन्ति । यतो यदि शुक्लेश्यायां परि-णतास्तिर्यग्चो देवायुर्वध्नीयुस्तदाऽऽनतादिदेवेषूपधन्ते, न चोत्पद्यन्ते, पञ्चेन्द्रियतिर्यग्मात्रस्य सह-स्रारं यावदेवोत्पादसंभावाद् । तथा चोक्तं श्रीचन्द्रसूरिभिः स्वनिर्मितबृहत्संग्रहण्यम्-“जा सहसरो पञ्चिदितिरिक्ख” इति । ततः शुक्लेश्यायां वर्तमानास्तिर्यग्चो देवायुर्नैव बध्नन्तीति । ततश्च शुक्लेश्यायां वर्तमानाः पञ्चेन्द्रियतिर्यग् आयुर्नैव बध्नन्तीति समापतितम्, देवनारकान् विहाय तस्यां देवायुषो व्यतिरिक्तायुषो बन्धस्याभावाद् । अथ शुक्लेश्यायां परिणता आनतादयो देवा अपि मनुष्यायुरेव बध्नन्ति । तथा चाहुः श्रीचन्द्रसूरिभिरा-“आणवपमुहा चविडं मणुएसु चैव गच्छन्ति” इति । मनुष्याणां च संख्यातत्वेन संख्याता एवानतादयो देवा आयुर्वध्नन्ति । इत्येवं शुक्लेश्यायामायुषो बन्धकाः संख्याता एवेति सिद्धम् । इदं तु बोध्यम्-आसहस्रारान्तं पञ्चलेश्या एव इत्यभिप्रायेण शुक्लेश्यामार्गणायामायुर्वध्नकानां संख्यातत्वं विज्ञेयम् ।

साम्प्रतं ध्यायिकमार्गणायामायुषो बन्धकानां संख्यातत्वं चिन्त्यते । तथाहि-ध्यायिक-सम्यग्दृष्टिजीवाः चतुर्ध्वपि गतिषु भवन्ति । तत्र मनुष्यगतौ सर्वे जीवाः संख्याता एव, ततः संख्याता एव ध्यायिकसम्यग्दृष्टय आयुर्वध्नन्ति । तथा नरकादित्रिगतिषु ध्यायिकसम्यग्दृष्टीनाम-संख्यातत्वेऽपि आयुषो बन्धकास्तु संख्याता एव । तद्यथा-नरकादुद्भूताः ध्यायिकसम्यग्दृष्टयो जीवा मनुष्येष्वेवोत्पद्यन्ते । सम्यग्दृष्टिनारका देवगतौ तथामवस्वामाभ्यात् तिर्यग्गतौ च गुण-प्रत्ययाभोत्पद्यन्ते । मनुष्याणां च संख्यातत्वाद् नरकगतौ संख्याता एव ध्यायिकसम्यग्दृष्टय आयुर्वध्नन्ति । एवं देवेष्वपि भावनीयम् । अथ तिर्यग्गतेरुद्भूताः ध्यायिकसम्यग्दृष्टिजीवा देवेषूप-द्यन्ते । तत्र देवानामसंख्यातत्वेऽपि ध्यायिकसम्यग्दृष्टितिरश्चां संख्यातत्वाद् यद्वा तुन्यायव्यय-नियमाद् देवायुषो बन्धकाः ध्यायिकसम्यग्दृष्टितिर्यग्चः संख्याता एव ।

इदमुक्तं भवति-श्रीभगवत्प्राप्त्याभिप्रायेण सर्वेऽपि पुमितिर्त्यग्चः संख्याता एव । तथा चोक्तं श्रीभगवत्प्राप्त्या चतुर्विंशतमश्वतथद्वितीयोद्देशकस्य इषौ श्रीमदभयदेवसूरिपादैः-

“संखेज्जा उववञ्जंति असंख्यातवर्षायुस्तिरश्चामसंख्यातानां कदाचिदव्यवभावात्” इति (ब्रह्म ६९८) । ततो यदि श्रीमदमरदेवसूत्रिवचनमेष्टस्युभित्य युगलिकतिर्यञ्चः संख्याताः स्वीक्रियन्ते तदा तु तिरश्चामेव संख्यातत्वात् संख्याता एव ध्यायिकसम्यग्दृष्ट्य आयुर्वर्चन्ति । अथ यदि

संखेज्जा च मणुस्मृ सुखिमोहा सहस्सतो णिबमा सेसासु सुखिमोहा गदीसु णिबमा असंखेज्जा ॥
इति वचनं कक्षीक्रियते तदाऽपि तुल्यायव्ययनियममाभित्य संख्याता एव ध्यायिकसम्यग्दृष्टिर्त्यञ्च आयुर्वर्चन्ति ।

अयं भावः—नव्यं ध्यायिकसम्यग्दर्शनं मनुष्यगतावेव ज्ञायते । ततस्तिर्यग्गतौ नव्य-
ध्यायिकसम्यग्दर्शनस्याभावात् तत्र वर्तमानाः ध्यायिकसम्यग्दृष्टिर्त्यञ्चो गत्यन्तरगता एव भवन्ति ।
अथ नारकदेवगतित उद्बुत्ताः ध्यायिकसम्यग्दृष्टिजीवा मनुष्येष्वेव गच्छन्ति, देवनारकाणां ध्यायिक-
सम्यक्त्वभाजामशुभगतावुत्पादाभावात् स्वगतौ पुनरनुत्पादाच्च मनुष्यद्विकस्यैव बन्धस्तत्त्वाद् ।
ततस्तिर्यग्गतौ ध्यायिकसम्यग्दृष्टिजीवा मनुष्यगतित एवागच्छन्ति । मनुष्याणां च संख्यातत्वाद्
संख्याता एव ध्यायिकसम्यग्दृष्ट्यो जीवाः तिर्यग्गतावागच्छन्ति । ततस्तिर्यग्गतौ एकस्मिन् समये
गत्यन्तरादागमनरूप आयः संख्यातानामेव ध्यायिकसम्यक्त्वभाजां भवति । अथ “विवक्षितगतौ
यावतानामायो भवति तावतानामेव गत्यन्तरगमनरूपो व्ययो भवति, न न्यूनाधिकानाम्” इति
पूर्वमहर्षिप्रणीतशास्त्राणां दृष्टमेधिकायाऽवलोकनेन ज्ञायते । ततस्तिर्यग्गतौ संख्यातानां ध्यायिकसम्य-
ग्दर्शनिनामायाद् व्ययोऽपि संख्यातानामेव भवति । ततश्च तिर्यग्गतावपि संख्याता एव ध्यायिक-
सम्यग्दृष्ट्य आयुर्वर्चन्तीति सिद्धम् । अथ ध्यायिकसम्यग्दृष्टिदेवाः स्वमवादुद्बुत्ता मनुष्येष्वेवो-
त्पद्यन्ते इति प्रमाणेन युक्त्या चानन्तरमेव निगदितम् । ततो मनुष्याणां संख्यातत्वाद् देवगतावपि
संख्याता एव ध्यायिकसम्यग्दर्शनवन्त आयुषो बन्धका भवन्ति । इत्येवं चतुर्थपि गतिष्वायुषो बन्ध-
कानां ध्यायिकसम्यक्त्वभाजां संख्यातत्वादायुर्लुक्कष्टप्रदेशबन्धका अपि संख्याता एवेति सिद्धं
भवति ॥३७०॥३७१॥

सम्प्रति यासु मार्गणास्वायुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धका अनन्ता यासु चासंख्यातास्ता निरूपयति—

सख्वेसुं एगिंदियणिगोअभेएसु तह वणोघम्मि ।

होएइरे अणंता सेसासु असंखिया जेया ॥३७२॥

(प्र०) ‘सख्वेसुं’ इत्यादि, सर्वेषु सप्तसंख्याकेष्वेकेन्द्रियभेदेषु, सर्वेषु सप्तनिगोदभेदेषु,
तथा वनस्पतिकायसामान्ये इति पञ्चदशमार्गणासु “होएइरे अणंता” इति, आयुष उत्कृष्टप्रदेश-
बन्धका “अनन्ता” भवन्ति । अथ हेतुः सप्तकर्मणाहत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामनन्तरिमाण्यनिरूपणे यः
प्रदर्शितः स एवावगन्तव्यः । अथ ज्ञेयासु मार्गणासु प्राह—‘सेसासु असंखिया जेया’ इति, ज्ञेयासु
निरूपितव्यतिरिक्तासु अष्टादशाधिकशतमार्गणास्वायुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धका “असंख्याताः ज्ञेयाः ।

शेषमार्गणा इमाः—कृत्स्ननरकमेदाः, समस्ततिर्यग्मेदाः, अपर्याप्तमनुष्यः, देवौघमवनपति-
व्यनुरज्योतिष्कलौचर्मायष्टदेवमेदाः, निखिलद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियमेदाः, वनस्पतिकायौघसप्त-
निगोदमेदैर्विना चतुस्त्रिंशत्कायमेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनकाययोगसामान्यौदारिकद्विकवैक्रियकाय-
मेदाः, वेदत्रिकं, कषायचतुष्कं, मतिश्रुतापधिज्ञानानि, अज्ञानत्रिकं, देशविरत्यसंयमौ, दर्शनत्रिकं,
विना शुद्धं पञ्च लेख्याः, अव्यामव्यौ, सम्यक्त्वौघवेदकसास्वादनमिध्यात्वानि, संज्ञी, असंज्ञी,
आहारकश्च ।

इयमत्र भावना—शेषमार्गणा असंख्यातजीवा अनन्तजीवाश्चेति द्विधा विभज्यन्ते । तत्र
नरकौघादित्रिन्धनशतमार्गणा असंख्यातजीवाः, तिर्यगौघाद्येकविंशतिमार्गणा अनन्तजीवाः । अथा-
संख्यातजीवासु मार्गणानु जीवानामेवासंख्यातत्वेनायुषो बन्धकानामसंख्यातत्वादायुक्तकृष्टप्रदेश-
बन्धकाः सुतरामसंख्याता एव भवन्ति । तथाऽनन्तजीवासु मार्गणानु जीवानामानन्त्यादायुषो
बन्धकानामनन्तत्वेऽप्यायुक्तकृष्टप्रदेशबन्धकास्तु असंख्याता एव भवन्ति । तद्यथा—असंज्ञिमार्गणां
विना विंशतिमार्गणास्वायुक्तकृष्टप्रदेशबन्धस्वामिनः संज्ञीजीवाः, असंज्ञिमार्गणायां च पञ्चेन्द्रियाः ।
संज्ञिनः पञ्चेन्द्रियाश्च प्रत्येकमसंख्याता एव । ततोऽनन्तजीवमार्गणास्वपि आयुक्तकृष्टप्रदेशबन्धका
असंख्याता एव भवन्ति ॥३७२॥

सम्प्रतं मार्गणास्वायुरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां परिमाणं गाथाद्विकेन निर्वर्त्ति—

पञ्चमणुसमणुसीसुं आहारदुगाणताइदेवेसुं ।

मणणाणसंयमसमइअछेअपरिहारसुक्खइएसुं ॥३७३॥ (गोतिः)

संखेज्जाउत्स मुणह अगुरुएसस्स हुन्ति सेसासुं ।

तावइआ सत्तण्हं अगुरुएसस्स जावइआ ॥३७४॥

(प्र०) “पञ्च” इत्यादि, पर्याप्तमनुष्यमानुष्योः, आहारकद्विके, आनताद्यष्टादशदेव-
मेदेषु, मनःपर्यवज्ञाने, संयमौघे सामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिसंयमेषु, शुद्धलेख्यायां
ष्टायिकसम्यक्त्वे चेत्येकोनत्रिंशन्मार्गणानु, “संखेज्जा” इत्यादि,—आयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः
संख्याता जानीत । मुणह इत्यत्र “ज्ञो जाणसुणी” (सिद्धहेम० ८।४।७) इत्यनेन ज्ञाघातोः “मुण”
इत्यादेशः । इयमत्र भावना—पर्याप्तमनुष्यादिषु जीवा एव संख्याताः, आनतादिषु जीवानामसंख्यात-
त्वेऽपि प्राग्भावितरीत्याऽऽयुषो बन्धकाः संख्याता एव । तत एतासु मार्गणास्वायुरनुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धकाः संख्याता एव भवन्ति ।

सम्प्रति शेषासु मार्गणास्वतिदिशति—“हुन्ति सेसासु” इत्यादि, शेषासु चतुस्त्रिंशदधिक-
शतमार्गणास्वायुरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः तावन्तो भवन्ति, तावद्यावतोः सापेक्षत्वादाह—“सत्तण्हं”
अगुरुएसस्स जावइआ” इति, सप्तानां कर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका यावन्तो भवन्ति तावन्त

आयुरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका भवन्तीत्यर्थः । तद्यथा—तिर्बगोषे, सर्वैकन्द्रियभेदेषु, निगोदसप्तके, वनस्प-
तिकायीषे, काययोगौषादारिकद्विकार्मणकाययोगेषु, नपुंसकवेदे, कषायचतुष्के, मतिश्रुताज्ञान-
द्विके, असंयमे, अचक्षुर्दक्षने, अशुमलेऽशत्रिके, भयामव्ययोः, मिथ्यात्वे, असंज्ञिनि, आहारकाना-
हारकयोश्चेष्टात्रिशब्दमार्गणासु सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः अनन्ताः इति “तिरिरे सन्वेदि-
दिय” इत्यादिना निरूपितम् । अत एतासु मार्गणास्वायुरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका अपि “अनन्ताः”
भवन्ति । नवरं कामेणकाययोगानाहारकयोर्न वक्तव्यं, तयोरायुषोऽवध्यमानत्वाद् । हेतुरपि
तत्र यथा प्रदर्शितस्तथाऽत्रापि ज्ञेयः । तथा शेषासु सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः “असंख्याता”
इति “सेसासु असंख्या गेया” इत्यनेन निरूपितम् । अतोऽत्रापि शेषासु अष्टनवतिमार्गणासु
आयुरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका अपि “असंख्याता” भवन्ति । यद्यपि तत्र शेषासु विंशत्युत्तरशतमार्गणासु
निरूपितं तथाप्यत्र तु अष्टनवतिमार्गणासु बोध्यम्, एकाविंशतिमार्गणासु निरूपितत्वात् त्रिमार्ग-
णासु चायुषोऽवध्यमानत्वात् ।

शेषाष्टनवतिमार्गणाश्रेमाः—^१निखिलनरकभेदाः, ^२चतुस्तिर्यक्पञ्चेन्द्रियभेदाः, ^३मनुष्यौषा-
पर्याप्तमानुष्यौ, ^४‘देवौषभवनपतिव्यन्तरज्योनिष्कमौत्रमार्गघटवैमानिकदेवभेदाः, ^५निखिलविकले-
न्द्रियपञ्चेन्द्रियभेदाः, वनस्पतिकायीषनिगोदसप्तके विना ^६‘चतुस्त्रिंशकायभेदाः, ^७‘पञ्चमनःपञ्च-
वचनवैक्रियाययोगाः, ^८स्त्रीपुरुषवेदौ, ^९मतिश्रुतावधिबिभङ्गज्ञानानि, ^{१०}‘देशविरतिः, ^{११}‘चक्षुरवशि-
दक्षने, ^{१२}तेजःपञ्चलेश्ये, ^{१३}सम्यक्त्वौषधेदकसास्वादनसम्यक्त्वानि, ^{१४}संज्ञी । अत्र हेतुरपि तत्र यः
शेषासु मार्गणासु जीवा असंख्याताः सन्तीति निगदितः स एव ज्ञेयः ॥३७३॥३७४॥

तदेवमष्टानामपि कर्मणास्तुत्कृष्टानुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां परिमाणमभिहितम् । अथाष्टानामपि
कर्मणां जघन्याजघन्यप्रदेशबन्धकानां परिमाणं वक्तुमुपक्रममाण आह—

हस्तिरपपसाणं अट्टण्ह हवन्ति बंधगाऽण्ता ।

सप्पाउग्गाणं खलु अगुरुपएसव्व सव्वासुं ॥३७५॥

(प्र०) आदौ पूर्वाधेनं सामान्यवक्तव्यतामाह—‘हस्तिरप’ इत्यादि, अष्टकर्मणां जघन्यप्रदे-
शानामितरप्रदेशानामजघन्यप्रदेशानां बन्धका ‘अनन्ताः’ भवन्ति । अत्रायं हेतुः—अष्टानामपि
कर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामिनः बृहमापर्याप्तनिगोदाः, ते च प्रतिसमयमनन्ता जघन्याजघन्यप्रदेश-
बन्धं कुर्वन्तः प्राप्यन्ते । अत एव वक्ष्यमाणनानाजीवाश्रितकालद्वारे तानाश्रित्याष्टानामपि कर्मणां
जघन्याजघन्यप्रदेशबन्धकानां कालः सर्वाद्वा वक्ष्यते । अथोत्तरार्धेन सर्वासु मार्गणास्वतिदिश-
आह—‘सप्पाउग्गाणं खलु’ इत्यादि—खलुशब्दो पादपूरणार्थः, अष्टकर्मणां मध्ये स्वप्रायो-
ग्याणां षडादिकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धका अजघन्यप्रदेशबन्धकाश्च प्रत्येकं अगुरुप्रदेशवत्—षडादि-
कर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका यावत्प्रमाणा निरूपितास्तावत्परिमाणा भवन्ति ।

तद्यथा—तिर्यगोषः, सर्वैकेन्द्रियभेदाः, सर्वनिगोदभेदाः, वनस्पतिकायौषः, काययोगौषः, औदारिकदिकं, नपुंसकवेदः, कषायचतुष्कं, मतिश्रुताज्ञाने, असंयमः, अचक्षुर्दर्शनम्, अप्रशस्त-
लेख्यात्रिकं, भव्याभयौ, मिथ्यात्वम्, असंज्ञी, आहारक इति षट्त्रिंशद्मार्गणां स्वप्रायोग्याणाम-
ष्टानामपि कर्मणानाहारकयोश्च सप्तानां कर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः “अनन्ता” भवन्ति, अतो
जघन्यप्रदेशबन्धका अजघन्यप्रदेशबन्धकाश्च प्रत्येकमनन्ता भवन्ति । पर्याप्तमनुष्यमानुष्यौ, सर्वार्थ-
सिद्धम्, आहारकदिकं, मनःपर्यवज्ञानम्, संयमौघसामायिकलेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिसंयमा
इति दशमार्गणां अष्टानामपि, अत्रेदे सप्तानां, सूक्ष्मसम्पराये षण्णाम्, आनतादयश्चत्वारो
वैमानिकदेवाः, नवप्रैवेयकदेवाः, विजयवैजयन्तजयन्तापराजितलक्षणाश्चत्वारोऽनुत्तरदेवभेदाः, शुक्ल-
लेख्या ध्यायिकसम्यक्त्वं चेत्येकोनविंशतिमार्गणां स्वायुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः “संख्याताः” भवन्ति,
अतो जघन्यप्रदेशबन्धका अजघन्यप्रदेशबन्धका अपि “संख्याताः” भवन्ति । अथ सप्तकर्म-
वक्तव्यतायां विंशत्यधिकशतमार्गणां आयुर्वक्तव्यतायां चाष्टनवतिमार्गणां अवशिष्टाः । तत्रायुर्वक्तव्य-
तायामष्टनवतिमार्गणां स्वायुषानुत्कृष्टप्रदेशबन्धका ‘असंख्याता’ भवन्ति, अत आयुर्वक्तव्यतायामष्टनवतिमार्गणां
बन्धका अपि ‘असंख्याताः’ भवन्ति । तथा सप्तकर्मवक्तव्यतायां विंशत्युत्तरशतमार्गणां सप्तकर्मणाम-
नुत्कृष्टप्रदेशबन्धका “असंख्याताः” भवन्ति, अतो जघन्याजघन्यप्रदेशबन्धका अपि ‘असंख्याताः’
भवन्ति ॥३७५॥

अथ “सत्यादृगाणं सन्तु अगुरुपणसञ्च सञ्चासु” इत्यनेन कृतमतिदेशमानतादिविंशति-
मार्गणास्त्वपवदति—

णवराणताहगेसुं देवेसुं सुकस्वइउवसेसुं ।

सत्तण्हं संखेज्जा हस्सपणसस्स विण्णेया ॥३७६॥

(प्रे०) “णवर” इति केवलार्थमव्ययम्, तदुक्तं—“णवरं केवले” (सिद्धहेम० ८।२।१८७)।

“आणताहगेसुं देवेसुं” इति, आनतादय एव आनतादिकाः, “स्वर्गे कश्च ना” (सिद्धहेम० ८।२।१६४) इति सूत्रेण स्वार्थे कः, आनतादिसप्तदशदेवभेदेषु इत्यर्थः, । “सुकक” इत्यादि,—शुक्ल-
लेख्यायां, ध्यायिकसम्यक्त्वे उपलभ्यमानसम्यक्त्वे चेति विंशतिमार्गणां सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकाः
“संख्याता” ज्ञेयाः । अत्रेयं भावना—आनतादिसप्तदशविधदेवमार्गणां सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेश-
बन्धस्वामी भवप्रथमक्षणस्थो देवो भवति । तां भवप्रथमक्षणस्या देवाश्च संख्याता एव, युगपत्
संख्यातानामेव देवानामुत्पद्यमानत्वात् । कथमेतदवसीयते ? इति चेद्, गर्भजसंख्येयवर्षायुष्क-
मनुष्याणामेवानतादिदेवतोत्पद्यमानत्वात् । यतो वैमानिकदेवेषु गर्भजनरास्तिर्यञ्चोत्पद्यन्ते ।
तत्र तिर्यञ्चः सहस्रारपर्यन्तमुत्पद्यन्ते इति प्राग् निरूपितम्, असंख्येयवर्षायुष्का नरा अपि द्वितीय-
देवलोकं यावदेव गच्छन्ति । तथा बाहुः श्रीमच्छत्रिंशुक्का बृहत्संख्येयवर्षायु-
-

नरतिरिभसंज्ञाजीवी, सन्वे नियमेण जंति देवेभ्यः । नियमावयवसमहीणाऽयं ईसाण भंतिभ्यः ॥
ततो गर्भजसंख्येयवर्षायुष्करा एवावशिष्टाः । इत्येवमानतादिदेवमार्गणासु देवानामसंख्यात-
त्वेऽपि सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकाः संख्याता एव भवन्ति । तथा शुक्ललेश्यायां सप्तकर्मणां
जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी भवप्रथमसमयस्थो मर्त्योऽमर्त्यो वा भवति । तत्र मनुष्यास्तु सर्वेऽपि
संख्याता एव । विबुधा अपि प्राग्भावितर्नात्या शुक्ललेश्यायां भवप्रथमसमये वर्तमानाः संख्याता
एव । ततः शुक्ललेश्यायां सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकाः संख्याता एव भवन्ति । क्षायिकसम्य-
क्त्वमार्गणायां भवप्रथमसमयस्थाः संख्याता एव, अतो जघन्यप्रदेशबन्धका अपि संख्याता एव ।
अथोपशमसम्यक्त्वे सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी भवप्रथमसमयस्थो नास्ती भवति । उपशम-
सम्यक्त्वे वर्तमाना भवप्रथमसमयस्थाः त्रिदशाः संख्याता एव । यत उपशमश्रेणो निघर्नं प्राप्ता
मनुष्यजीवा एव देवतयोत्पद्य भवप्रथमसमय उपशमसम्यक्त्वे वर्तमाना भवन्ति । तत उपशमसम्य-
क्त्वेऽपि सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकाः संख्याता एव भवन्ति ।

अध्यायं निष्कर्षः—जघन्याजघन्यप्रदेशबन्धकानां परिमाणवत्कृत्यतमं ह्यसौ निगदितासु
तिर्यगोषप्रमुखाष्टाविंशति मार्गणासु स्वप्रायोग्याणां कर्मणां, जघन्याजघन्यप्रदेशबन्धकाः “अनन्ताः”
भवन्ति । पर्याप्तमनुष्यादिद्वादशमार्गणासु स्वप्रायोग्याणां कर्मणाम्, आनताद्येकोनविंशतिमार्गणासु
आयुषो जघन्याजघन्यप्रदेशबन्धकाः, आनतादिविंशतिमार्गणासु सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकाः
“संख्याताः” भवन्ति । आनतादिविंशतिमार्गणासु सप्तकर्मणामजघन्यप्रदेशबन्धकाः शेषासु शक-
मार्गणासु स्वप्रायोग्याणां कर्मणां जघन्याजघन्यप्रदेशबन्धकाः असंख्याता भवन्ति । शेषशत-
मार्गणा इमाः—निखिलनरकमेदाः, समस्ततिर्यक्पञ्चेन्द्रियमेदाः, मनुष्यौघापर्याप्तमनुष्यौ, देवौघादि-
सहस्रारान्ता द्वादशदेवमेदाः, अश्वेषद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियमेदाः, निगोदसप्तकवनस्पतिकायौ विना
चतुस्त्रिंशत्कायमेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनवैक्रियद्विकानि, स्त्रीपुरुषवेदौ, मतिश्रुतावधिविभङ्गज्ञानानि,
देशविरतिः, चक्षुरवधिदर्शने, तेजःपद्मलेश्ये, सम्यक्त्वौघवेदकसास्वादनमिभ्रलक्षणाश्रित्वारो सम्य-
क्त्वमेदाः, सङ्गी च ॥३७६॥

॥इति श्रीब्रह्मभट्टाटीकासमलंकृते बन्धविधाने मूलब्रह्मप्रदेशबन्धे प्रथमाधिकारे द्दशमं परिमाणद्वारं समाप्तम्॥

बन्धका धनन्ताः (गाथा० ३५६) । अष्टकर्मणां जपन्यायबन्धप्रदेशबन्धका धनन्ता गाथा० ३५७ ।

प्रेद०	कथाय०	ज्ञान०	सयम०	दर्शन०	लेख०	भय०	सम्ब०	सहि०	प्राहा०	माहीगा- संख्या	गाथा.
प्रेद०		मनःपर्यव	स सा./स./ छे./प./सूक्ष्म.							१३	३६० ३६१
										१५	३६१
	लोभे	मतिश्रुता बाध०		सर्व०	शुक्ल०	जम्बा	स.सा./सा./ उप०	स०	प्राहा	३०	३६२ ३६३
वेद- विके	शेषसर्व	अमानधिके	देशविरत्य- सयम०		शेषसर्व०	अमान्य.	शेषसर्व०	असं.	घना.	११२	३६३
नपु०	सर्व०	मतिश्रुता- ज्ञान०	असं०	अच.	कृ.नी./का.	सर्व०	मिथ्या०	असं.	सर्व०	३८	३६५ ३६६
अवे०		मन प०	सं सा./सा./ छे./प./सूक्ष्म							१२	३६७ ३६८
स्त्री, पुरुष.		शेषसर्व	देशविरति०	वसर- वधि.	ते.प./पु.		शेषसर्व०	सं०		१२०	३६८
		मन प०	स सा./सा०/ छे./प.		शुक्ल०		सायिक०			३०	३७० ३७१
										१५	३७२
वेद- विक	सर्व०	शेषसर्व.	वे०/असं०	सर्व.	शुक्लामृते सर्व०	सर्व०	आयिकमृते शेषसर्व०	सर्व०	प्राहा.	११८	३७२
		मन प०	स.सा./सा./ छे./प.		शुक्ल०		आयिक०			२६	३७३ ३७४
नपु०	सर्व०	मतिश्रुता- ज्ञान०	असं०	अच०	कृ.नी./का.	सर्व०	मिथ्या०	असं०	प्राहा.	३६	३७४
स्त्री, पुरुष		शेषसर्व०	देशविरति०	वसर- वधि	ते.प.		शेषसर्व० ३	सं०		१८	३७४
नपु०	सर्व०	मतिश्रुता ज्ञान०	असं०	अच.	कृ.नी./का.	सर्व०	मिथ्या०	अस.	सर्व०	३८	३७५
अवे०		मन प०	सं सा./सा./ छे./प./सूक्ष्म०							१२	३७५
					शुक्ल०		आयिक०			१६	३७५
					शुक्ल०		आयिक० उप०			२०	३७५
					शुक्ल०		आयिक० उप०			२०	३७५
स्त्री, पुरुष		शेषसर्व.	देशविरति०	वसर- वधि.	ते. प.		शेषसर्व० ४	सं०		१००	३७५

+ पृथग्देशोवायुकायां सर्वाधिवादीव्यापरापर्वातसर्वसूक्ष्मभेदेषु तथा प्रत्येकबन्धस्थितिवत्स्य क्षोभापर्वतभेदोपलब्ध-
प्रदेशबन्धका अस्तसंयमलोकाप्रदेशतुल्या ज्ञेयाः (गाथा० ३६६) ।

॥ एकादशं क्षेत्रद्वारम् ॥

गतं परिमाणद्वारम् । अथोत्कृष्टादिप्रदेशबन्धका जीवा वर्तमानकाले यद्वा कस्मिंश्चित्समये उत्कृष्टतो लोकाकाशस्य कतिपु भागेषु वर्तन्ते इत्येकादशं क्षेत्रद्वारं निरूपयितुमुपचिक्रं सुरादौ तावदुत्कृष्टानुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां क्षेत्रस्यौघवक्तव्यतामाह—

लोकासंख्यभागे जेटुपएसस्स बंधगाऽट्टण्हं ।

होअंति बंधगा खलु अगुरुपएसस्स सव्वजगे ॥३७७॥

(प्र०) “लोकासंख्यभागे” इत्यादि, अष्टानामपि कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धका लोकासंख्यभागे-लोकस्य असंख्यतमो भागो लोकासंख्यभागः, तस्मिन्, लोकस्यैकासंख्याततमे भागे भवन्तीत्यर्थः । इयमत्र भावना-वर्णां कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः सूक्ष्मसम्परायस्थाः, मोदनीया-पुनोत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः पर्याप्तसंज्ञिनो जीवाः सन्ति । अथ प्रज्ञापनादिषु पञ्चेन्द्रियमात्रस्य क्षेत्रं स्वस्थानादिना लोकस्यासंख्याततमो भागो निरूपितम् । तद्यथा—अहि णं भंते पंचिदिषाण पञ्चापञ्चत्ताणां ठाणा ५०, गोयमा । उदडलोयस्स तदेकदेसमाए, अहोलोयस्स तदेकदेसमाए, तिरिय-लोए अगडेसु, तलाप्पसु, नंदीसु, वहेसु, बावीसु, पुक्सरिणीसु, बीहियासु, गुंजालियासु, सरेसु, सरपंतियासु, सरसरपंतियासु, बिलेसु, बिलपंतियासु, उच्छरेसु, निच्छरेसु, चित्तलेसु, पत्तलेसु, वण्णियेसु, दीवेसु, समु-हेसु, सन्धेसु चेष जलासपसु, जलठाणेसु, एत्थ णं पंचिदिषाण पञ्चापञ्चत्ताणां ठाणा ५०, उववाएण लोयस्स असंखेज्जभागे, समुग्घाएण लोयस्स असंखेज्जभागे, सद्धानेण लोयस्य असंखेज्जभागे (सू० ४१) । इत्थेवं यदि पञ्चेन्द्रियमात्रस्य क्षेत्रं लोकासंख्याततमो भागोऽस्ति तर्हि उत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां पर्याप्तसंज्ञिनां तु सुरां लोकासंख्याततमभागो सिद्धिमुपयाति । न च “चतुर्थे लोकपूरणमष्टमे संहारः” इति वचनात् समुद्घातगतः सयोगिकेवली सर्वलोकव्यापी भवति, सयोगिकेवलिनश्च वेदनीयस्य बन्धोऽपि भवतीति वेदनीयकर्मणो बन्धकाः सर्वलोकव्यापिनो भवन्तीति बाध्यम्, अत्र सकषायप्रदेश-बन्धस्यैव प्रस्तुतत्वाद् । सकषायप्रदेशबन्धश्च सूक्ष्मसम्परायं यावदेव भवति । अतः सयोगिकेवलिनोऽत्र न विवक्षितः ।

अथोचरार्थं विव्रियते—“होअंति” इत्यादि, “अट्टण्हं” इति पदमत्रापि सम्बध्यते । अष्टानामपि कर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः सर्वजगति-सकललोके भवन्ति । यतोऽष्टानामपि कर्मणा-मनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं सकषायाः सर्वेऽपि जीवाः कुर्वन्ति । सकषायसर्वजीवेषु सूक्ष्मजीवानामपि समावेशः । पर्याप्तापर्याप्तमेदमिषाः प्रत्येकं सूक्ष्मजीवाः “सुहुमा उ सव्वलोए” इति वचनप्रामा-ण्यात् समुद्घातेन स्वस्थानेन च सर्वलोकव्यापिनो भवन्ति । अत्यन्तसूक्ष्मत्वादस्माकं चर्मचक्षुषां दृष्टिपथं नावतरन्ति । केवलवेदसां केवलज्ञानदृष्टिपथमवतरन्त्येव ॥३७७॥

साम्प्रतमादेशतः सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां क्षेत्रं प्ररूपयितुं सुरादौ तावदासु मार्गणासु क्षेत्रं संपूर्णविधेः ता मावाहिकेन मणति—

होअन्ति सब्वलोगे जेट्टपएसस्स आवज्जाणं ।

कम्माण बंधगा खलु एगिंदियसब्वमेएसुं ॥३७८॥

पुढवाईण चउण्हं सब्वसुहमवायरासमतोसुं ।

वणसब्वणिगोएसुं अपज्जपत्तेअवणकाये ॥३७९॥

(प्रे०) 'अत्रेदमवगन्तव्यं विपश्चिद्भिः—यासु मार्गणास्तुक्कुष्टादिप्रदेशबन्धकाः सूक्ष्मजीवास्तासु यथासम्भवं स्वस्थानादिभिः सर्वलोकः, यासु मार्गणासु बादरापर्याप्ता यद्वा बादरपर्याप्तिनिगोदास्तासु यथासम्भवमुपपातसमुद्घाताभ्यां सर्वलोकः, यासु पर्याप्तिबादरावायुकायास्तासु यथासम्भवं स्वस्थानादिना देशोनलोकः, यासु चोक्तव्यतिरिक्ता जीवास्तासु यथासम्भवं स्वस्थानादिना लोकासंख्याततममागः क्षेत्रमुत्कृष्टादिप्रदेशबन्धकानां भवति । एतच्च सामान्येनाभिहितम्, विशेषतस्तु यथास्थानमग्रे स्फुटीकरिष्यामः ।

अथ गायार्थः—“होअन्ति” इत्यादि,—आयुर्वर्जानां सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः “सर्वलोके” भवन्ति । कासु मार्गणासु ? इत्याह—“एगिंदिय” इत्यादि, एकेन्द्रियाणां सर्वमेदेषु, पृथ्व्यादीनां चतुर्णां पृथिव्यपत्तेजोवायूनां सर्वसूक्ष्मेषु, पृथ्व्यादीनां चतुर्णां बादरापर्याप्तिषु च, वनेति वनस्पतिकायौघे, सर्वेषु सप्तसंख्याकेषु निगोदेषु, अपर्याप्तप्रत्येकबनस्पतिकाये चेति द्वित्रिंशन्मार्गणासु ।

अथमत्र भाषणापथः—एकेन्द्रियौघबादरपर्याप्तिबादरैकेन्द्रियेषु पर्याप्तिबादरनिगोदा अपि, निगोदौघबादरपर्याप्तिबादरनिगोदेषु वनस्पतिकायौघे च पर्याप्तिबादरनिगोदाः, अपर्याप्तिबादरैकेन्द्रियेऽपर्याप्तिबादरनिगोदा अपि, अपर्याप्तिबादरनिगोदेऽपर्याप्तिबादरनिगोदाः सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धका भवन्ति । पर्याप्तापर्याप्तिबादरनिगोदाश्च प्रत्येकं समुद्घातेन सर्वलोकव्यापिनो भवन्ति । तथा चाह श्रीमद्भाषापर्यायां भगवान् इयमाभाष्यः—“एत्थ णं बादरवणस्सइकाइयाणं पवजत्तगाणं ठाणा १०, उववाएणं सब्वलोए, समुग्घाएणं सब्वलोए, सट्ठाणेणं लोचस्स अस्संखेज्जइभागे । कहि णं भंते बादरवणस्सइकाइयाणं अपवजत्तगाणं ठाणा १० । गोवसा । जत्थेव बादरवणस्सइकाइयाणं पवजत्तगाणं ठाणा तत्थेव बादरवणस्सइकाइयाणं अपवजत्तगाणं ठाणा १०, उववाएणं सब्वलोए समुग्घाएणं सब्वलोए, सट्ठाणेणं लोचस्स अस्संखेज्जइभागेइति” इत्येवमेकेन्द्रियौघादिनवमार्गणासु पर्याप्तापर्याप्तिबादरनिगोदानाश्रित्य सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां “सर्वलोकः” क्षेत्रं प्राप्यते ।

ननु निगदितप्रश्नापनावचनात् पर्याप्ता अपर्याप्ताश्च बादरवनस्पतिकायिकाः प्रत्येकं स्वस्थानेन लोकस्यासंख्यतममागोऽपि वर्तन्तेऽत उक्तनवमार्गणासु क्षेत्रं लोकस्यासंख्याततममागोऽपि किं न निरूप्यते ? इति चेद्, न, अभिप्रायापरिहानाद्, यद्यपि मार्गणास्तुक्कुष्टप्रदेशबन्धकानां जीवानां क्षेत्रं त्रिधा प्राप्यते, तथा—स्वोत्पत्तिस्थानात्प्रत्येकं स्वस्थानेन, मार्गणान्तिकसमुद्घातलक्षणेन समुद्घातेन, उत्पत्तेन च, तथाप्यत्र तु त्रिशकारमध्ये येन केनापि प्रकारेण प्राप्यमाणस्तुक्कुष्टमेव

क्षेत्रं निरूप्यते । उक्तत्रिमार्गणामुत्कृष्टक्षेत्रं समुद्धातेन सर्वलोकः प्राप्यत इति स एव निरूप्यते । स्वस्थानेन प्राप्यमाणस्य लोकासंख्याततमभागमात्रस्य क्षेत्रस्य तुत्कृष्टत्वाभावात् निरूप्यते । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । तथा ब्रह्माण्डादशमेदेषु यथासम्भवं पर्याप्तापर्याप्तब्रह्माः, बादरापर्याप्ता-पृथ्व्यादिचतुर्मेदेषु अपर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकाये च यथासम्भवं बादरापर्याप्तपृथ्व्यादयः सप्तकर्मणा-मुत्कृष्टप्रदेशबन्धका भवन्ति । पर्याप्तापर्याप्तब्रह्मा बादरापर्याप्तपृथ्व्यादयश्च प्रत्येकं सर्वलोके भवन्ति । तथा चोक्तं जीवसमासे—

“तिरिगिदिय सुहुमा सन्वे तद्वा बाधरा अपज्जसा । सन्वे वि सव्वलोए सेसा उ असंखभागम्मि”
अस्याक्षरगमनिका चैवम्—तिर्यञ्चः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पत्येकेन्द्रियलक्षणाः ब्रह्माः सर्वे तथा बादरापर्याप्ताः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पत्येकेन्द्रियाः प्रत्येकं सर्वेऽपि सर्वस्मिन् लोके वर्तन्ते । शेषाः पर्याप्ताबादरायुकायं विना बादरपर्याप्तपृथ्व्यादयो लोकस्यासंख्याततमे भागे वर्तन्ते । विस्तरार्थेना तु तद्भूकैवावलोकनीया । इत्येवं ब्रह्मैकेन्द्रियौषादित्रयोविंशतिमार्गणां ब्रह्मान् बादरापर्याप्ता-भ्रान्तित्य सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां क्षेत्रं “सर्वलोकः” प्राप्यते । तत्र ब्रह्मजीवानाभ्रित्य स्वस्थानसमुद्घाताभ्यां बादरापर्याप्तानाभ्रित्य च समुद्धातेन सर्वलोकः क्षेत्रं प्राप्यते । इत्येवमत्र द्वात्रिंशन्मार्गणां सप्तप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां सर्वलोकः क्षेत्रं भावितम् ॥३७८॥३७९॥

साम्प्रतं सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धका यासु बहवोऽसंख्यातमाणा यासु चासंख्याततमो भागस्ता निरूपयति—

होअन्ति वाउकाये वायरवाउम्मि तस्स पज्जत्ते ।

हीणजगे सेसासुं लोगस्स असंखभागम्मि ॥३८०॥

(प्र०) “होअन्ति” इत्यादि, वायुकायां, बादरायुकाये, तस्य बादरायुकायस्य पर्याप्ते, पर्याप्तबादरायुकाये इत्यर्थः, सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धका हीनजगति-असंख्याततमेन भागेन न्युने लोकं वर्तन्ते । तथाहि—उक्तत्रिमार्गणासु पर्याप्तबादरायुकायः सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेश-बन्धकस्वामी भवति । पर्याप्तबादरायुकायाश्च स्वस्थानादिना लोकस्यानेकेष्वसंख्येयभागेषु वर्तन्ते, तथा चोक्तं प्रज्ञापनायाम्—“एत्थ ण बादरावाउकाइमाणं पज्जसगणं ठाणा प०, उववाएणं कोवस्स असंखेजेसु भागेसु, समुग्घाएणं कोवस्स असंखेजेसु भागेसु, सट्ठाणेणं कोवस्स असंखेजेसु भागेसु” ।

‘सेसासु’ इत्यादि,—उक्तव्यतिरिक्तासु पञ्चविंशदधिकशतमार्गणासु सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेश-बन्धका “लोकस्यासंख्याततमे भागे” वर्तन्ते । शेषमार्गणा इमाः—सप्तसगतिभेदाः, कृत्स्नद्वित्रि-चतुःपञ्चेन्द्रियाः, पृथ्व्यप्तेजःकायाः, बादरपृथ्व्यप्तेजःकायाः, बादरपर्याप्तपृथ्व्यप्तेजःकायाः, प्रत्येकवनस्पतिकायौषधपर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायौ, त्रसत्रिकं चेति चतुर्दशकायवार्थभेदाः, क्षेत्र-सर्वमार्गणानां सर्वभेदाः ।

अत्रेयं भाषना-द्वित्रिचतुरिन्द्रियसर्वभेदेषु सप्तकर्मणामनुक्तप्रदेशबन्धका यथासम्भवं पर्याप्ता अपर्याप्ता वा यथासंख्यं द्वित्रिचतुरिन्द्रिया भवन्ति । तथा त्रसप्तिकमन्तरा पृथ्वीकायौषाद्येकादशकायमार्गणासु सप्तकर्मणामनुक्तप्रदेशबन्धकाः पर्याप्तवाटरपृथ्व्यादय एव भवन्ति । अथ पर्याप्तपर्याप्तद्वित्रिचतुरिन्द्रियाः पर्याप्तवाटरपृथ्व्यादयश्च त्रयेकं स्वस्थानादिना लोकासंख्याततमे भागे एव वर्तन्ते इति प्रज्ञापनायामभिहितम् । तद्यथा-“.....एष्व णं तेइद्विद्याणं पञ्चत्तापञ्चत्ताणं ठाणा ५०, उववाएणं कोवस्स असंखेज्जइभागे, समुग्घाएणं कोवस्स असंखेज्जइभागे, सद्दुग्घेणं कोवस्स असंखेज्जइभागे । .....एष्व णं तेइद्विद्याणं पञ्चत्तापञ्चत्ताणं ठाणा ५० उववाएणं कोवस्स असंखेज्जइभागे, समुग्घाएणं कोवस्स असंखेज्जइभागे, सद्दुग्घेणं कोवस्स असंखेज्जइभागे । .....एष्व णं चउरिद्विद्याणं पञ्चत्तापञ्चत्ताणं ठाणा ५०, उववाएणं कोवस्स असंखेज्जइभागे, समुग्घाएणं कोवस्स असंखेज्जइभागे, सद्दुग्घेणं कोवस्स असंखेज्जइभागे । .....एष्व णं वायरपुववीकाइमाणं पञ्चत्ताणं ठाणा ५०, उववाएणं कोवस्स असंखेज्जइभागे, समुग्घाएणं कोवस्स असंखेज्जइभागे, सद्दुग्घेणं कोवस्स असंखेज्जइभागे । .....एष्व णं वावरणाकइमाणं पञ्चत्ताणं ठाणा ५०, उववाएणं कोवस्स असंखेज्जइभागे, समुग्घाएणं कोवस्स असंखेज्जइभागे, सद्दुग्घेणं कोवस्स असंखेज्जइभागे । .....एष्व णं वावरतेक्काइमाणं पञ्चत्ताणं ठाणा ५०, उववाएणं कोवस्स असंखेज्जइभागे, समुग्घाएणं कोवस्स असंखेज्जइभागे, सद्दुग्घेणं कोवस्स असंखेज्जइभागे” । पर्याप्तप्रत्येकजनस्सत्तिकायिकाः पर्याप्तपृथ्व्यादिषट्संख्यलोकाकाशप्रदेशेभ्यो न्यूनाः सन्तीति तेऽपि पर्याप्तपृथ्व्यादिषट्त्रयोकासंख्याततमे भागे एव क्षेत्रे वर्तन्ते इति । असंज्ञिमार्गणायां सप्तकर्मणामनुक्तप्रदेशबन्धकाः पर्याप्तपञ्चेन्द्रिया असंज्ञिनो भवन्ति । शेषासु चतुर्दशोत्तरशतमार्गणासु सप्तकर्मणामनुक्तप्रदेशबन्धका यथासम्भवं पर्याप्तसंज्ञिनोऽपर्याप्तसंज्ञिनश्च भवन्ति । अथ सामान्यवक्तव्यतायामुक्तात् प्रज्ञापनावचनात् पञ्चेन्द्रियमात्रस्य क्षेत्रं लोकासंख्यभागप्रमाणमिति पर्याप्तपञ्चेन्द्रियासंज्ञिनः, पर्याप्तसंज्ञिनोऽपर्याप्तसंज्ञिनश्च लोकासंख्येयतमभागे एव वर्तन्त इति सुतरां मिद्वयति । इत्येवं शेषासु पञ्चत्रिंशदुत्तरशतमार्गणाम् सप्तकर्मणामनुक्तप्रदेशबन्धकानां लोकासंख्याततमभागप्रमाणं क्षेत्रं साधितम् ॥३८०॥

सम्प्रति मार्गणासु सप्तकर्मणामनुक्तप्रदेशबन्धकानां क्षेत्रं कलापकेन चिन्तयति—

तिरिये सञ्चेर्गिदियणिगोअवणसेससुहमभेएसुं ।

पुह्वाइचउसु तेसिं बायरबायरअपज्जेसुं ॥३८१॥

पत्तेअवणम्मि तहा तदपज्जत्तम्मि कायजोगे य ।

उरलदुगकम्मणेषुं णपुंसगे चउकसायेसुं ॥३८२॥

अण्णाणदुगे अयते अचक्खुअपसत्यलेसभवियेसुं ।

अभवियांमच्छत्तेसुं असण्णिआहारगियरेसुं ॥३८३॥

अगुरुपयस्स सयललोगे वायरसमतवाउमि ।

ऊणजगे सैसासु लोगस्स असंखभागमि ॥३८॥

(मै.९) 'तिविधे' इत्यादि, तिर्यगोषे, सर्वैकेन्द्रियमेदेषु, सर्वनिगोदमेदेषु, 'वन' इति, वनस्पतिकार्योषे, शेषसूक्ष्ममेदेषु—एकेन्द्रियनिगोदयोः सर्वमेदेषु कृत्वादेकेन्द्रियनिगोदयोः षड्भ्यः सूक्ष्ममेदेष्वो व्यतिरिक्तं पृथ्व्यन्तेजोवायूनां द्वादशसूक्ष्ममेदेषु इत्यर्थः, पृथ्व्यादिचतुर्षु—पृथ्व्यन्तेजोवायूनां चतुर्ष्वोषमेदेषु, तेषां—पृथ्व्यादिचतुर्णां बादरेषु बादरापर्याप्तेषु च, (द्वितीयवृत्तवृत्तिः) प्रत्येकवनस्पतिकार्योषे, तथा तस्य—प्रत्येकवनस्पतिकार्यस्यापर्याप्ते, काययोगीषे, औदारिकदिके, कार्यणकाये, ननु सकवेदे, चतुष्कषायेषु, (तृतीयायावृत्तिः) मतिभूतलक्षणाज्ञानदिके, असंयमे, अचक्षुर्दर्शने, अप्रशस्तलेष्यात्रिके, भव्याभ्ययोः, मिथ्यात्वे, असंज्ञिनि, आहारके, इतरेऽनाहारके चेति चतुःषष्टिमार्गणसु (चतुर्थगाथावृत्तिः) सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः सम्पूर्णलोके वर्तन्ते ।

अत्रेयं भावना—अत्र कासुचित्सूक्ष्मपृथिव्यादिमार्गणसु सूक्ष्मजीवानां समावेशः, कासुचित्सूक्ष्मवायुमार्गणसु बादरापर्याप्तानां समावेशः, कासुचित्तिर्यगोषादिमार्गणसु सूक्ष्मबादरापर्याप्तोष्णविधानां समावेशोऽस्ति । सूक्ष्मणां बादरापर्याप्तानां च क्षेत्रं सर्वलोक इत्युत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां क्षेत्रनिरूपणे सप्रमाणं निरूपितमेव । नवरमयं विशेषः—सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां क्षेत्रनिरूपणे सूक्ष्मणां स्वस्थानसमुत्थातस्यां बादरापर्याप्तानां च समुत्थितेन सर्वलोकः क्षेत्रं निरूपितम्, परमत्र तु सूक्ष्मणां बादरापर्याप्तानां चोपपातेनाऽपि सर्वलोकः क्षेत्रं ज्ञेयम् ।

ननु को विशेषो येन तत्रोपपातेन सर्वलोकः क्षेत्रं न प्राप्यतेऽत्र तु प्राप्यते इति चेद्, भृश, उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य कारणकृते उत्कृष्टयोगोऽपि प्रविष्टः । तथा भवान्तरालवर्तनात्मको हि उपपातः । भवप्रथमसमये स च भवान्तरं गच्छतो जीवस्य गमनप्रथमसमय एव भवति । भवप्रथमसमये च पर्याप्तानामपर्याप्तानां वा केनाऽपि जीवानामनुत्कृष्टयोगः नैव सम्भवति । यतः "सब्बो वि अपवज्जतगो पस्सणमसंखगुणाए जोगवुद्धीए वड्ढई" इति वचनाद् भवप्रथमसमयादन्तर्हृतं यावद् योगस्यासंख्यगुणवृद्धिर्भवति । इत्युपपातावस्थायां सर्वजीवानामनुत्कृष्टयोगाभावादुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामभावेन तन्मूलस्य क्षेत्रस्याप्यभावः ।

अथ प्रत्येकवनस्पतिकार्योषे अपर्याप्तवनस्पतिकार्येऽपि च जीवानामसंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वाद् सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका उपपातादिना सम्पूर्णलोके वर्तन्ते ।

"बादरसमतवाउमि ऊणजगे" इति, बादरापर्याप्तवायुकाये सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः 'ऊणजगति' एकास्तीत्यातममागेन न्यूनं लोके वर्तन्ते, 'बादरपवणा नसंखेसु' इति पञ्चसंख्यवचनप्रामाण्यात् ।

नन्वत्र को विज्ञेयः ? येनोक्तप्रदेशबन्धनानां क्षेत्रं वायुकायौघादित्रिमार्गानामु देशोन-
लोकः प्ररूपितम्, अत्र तु केवलं पर्याप्तवादरवायुकाये देशोनलोकः क्षेत्रं निरूप्यते, इति चेत्,
प्रतिविधीयते, वायुकायौघादित्रिभेदेषु सप्तकर्मणामुक्तप्रदेशबन्धकाः पर्याप्तवादरवायुकायिका
भवन्ति, ते चोक्तप्रदेशबन्धनानां क्षेत्रस्य चिन्तायामुक्तप्रज्ञापनावचनात् स्वस्थानादित्रिभिरपि प्रकारैः
देशोनलोके वर्तन्ते । अथ सप्तकर्मणामनुक्तप्रदेशबन्धका वायुकायौघे वादरवायुकाये च पर्याप्त-
वादरवायुकाया इवापर्याप्तवादरवायुकाया अपि भवन्ति । वादरापर्याप्तवायुकायाओपपातसमुद्भा-
ताभ्यां सर्वलोके वर्तन्ते । तथा चोक्तं प्रज्ञापनायाम्—“कहि णं मते अपक्खत्तवाद्रवात्तकाइयाणं ठाणा
प० ? गोयमा । जत्थेव वादरवात्तकाइयाणं पक्खत्तगाणं ठाणा तत्थेव वादरवात्तकाइयाणं अपक्खत्तगाणं ठाणा
प०, उववाएणं सब्बलोए, समुग्घाएणं सब्बलोए, सट्ठाणेणंलोयस्स भस्सेज्जेसु भागेसु” । इति वायुकायौघे
सूक्ष्मानाश्रित्यापर्याप्तवादरवायुकायानाश्रित्य वा वादरवायुकाये वापर्याप्तवादरवायुकायानाश्रित्य
सप्तकर्मणामनुक्तप्रदेशबन्धका उपपातसमुद्घाताभ्यां सर्वलोके वर्तन्ते । ततोऽत्र वायुकायौघादित्रि-
मार्गानां मध्ये पर्याप्तवादरवायुकाया एव सप्तकर्मणामनुक्तप्रदेशबन्धका देशोनलोके वर्तन्ते ।

“सैसासुं खोगस्स असंखमागम्मि” इति, शेषासु पञ्चोत्तरशतमार्गणसु सप्तकर्मणामनु-
क्तप्रदेशबन्धका लोकस्यासंख्याततमे भागे वर्तन्ते । शेषमार्गणा इमाः—निखिलनरकभेदाः,
तिर्यक्पञ्चेन्द्रियाणां चतुर्भेदाः, कृत्स्नमनुप्यदेवगतिभेदाः, समद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियभेदाः,
पर्याप्तवादरपृथ्व्यपूतजःकायाः, पर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायाः, त्रसत्रिकं चेति सप्तकायभेदाः, पञ्च-
मनःपञ्चवचनवैक्रियद्विकारहारकद्विकानि, स्त्रीपुरुषापगतवेदमार्गणाः, मतिश्रुतावचिनमःपर्ववचिन-
ज्ञानानि, असंयममन्तरा षट्संयमभेदाः, चक्षुरवचिदर्शने, प्रशस्तलेश्यात्रिकं, मिथ्यात्वमृते षट् सम्प-
क्त्वमार्गणाः संज्ञी च ।

इयमथ भावना—शेषमार्गणान्तर्गतसु कासुचिन्नरकगत्यादिमार्गणानामु संक्षिपञ्चेन्द्रिया
एव, कासुचिद् द्वीन्द्रियौघादिषु द्वीन्द्रियादय एव, कासुचित् त्रसौघादिषुमयविवा जीवाः प्रविष्टाः
सन्ति । संक्षिपञ्चेन्द्रियाः पर्याप्तद्वीन्द्रियादयश्च प्रत्येकं प्रागभिहितप्रज्ञापनावचनेन स्वस्थानादित्रि-
भिरपि प्रकारैर्लोकसंख्याततमे भाग एव वर्तन्ते । तथा वादरपर्याप्तपृथ्व्यपूतजःपर्याप्तप्रत्येकवन-
स्पतिकाया अपि प्राग् भावितरित्या स्वस्थानादिना लोकसंख्याततमे भागे वर्तन्ते । ततः शेषासु
पञ्चोत्तरशतमार्गणानामनुक्तप्रदेशबन्धका लोकसंख्याततमे भाग एव वर्तन्त इति
सिद्धं भवति ॥३८१॥३८२॥३८३॥३८४॥

साम्प्रतमायुष उक्तप्रदेशबन्धनानां क्षेत्रं चिन्तयितुमना आदौ तावदासु मार्गणानामु सर्व-
लोकः क्षेत्रं ताः प्राह—

उकोसस्स पणसस्स बंधगा आउगस्स कम्मस्स ।

होअन्ति सब्बलोगे सब्बेसुं सुहमभेएसुं ॥३८५॥

(प्रे०) “वक्षोऽस्मि” इत्यादि, आयुषः कर्मण उत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः सर्वलोके भवन्ति । कासु मार्गणासु ? इत्याह—“सञ्चरेसु” सुहृन्मेएसु” इति, हृन्मेकेन्द्रियौषधपर्यायपर्यायसिद्धसमैकेन्द्रियेषु, हृन्मेपृथिव्यपत्तेजोवायुवनस्पतिकार्यौषधेषु, पर्यायपर्यायसिद्धसमपृथिव्यपत्तेजोवायुवनस्पतिकार्येषु चैत्यष्टादशसंख्याकसर्वहृन्मेमेदेषु । इयमत्र भावना—हृन्मेमार्गणासु आयुस्कण्डप्रदेशबन्धका यथासम्भवं हृन्मेमा एवापर्यायनिगोदादयो भवन्ति । अथ सर्वेऽपि हृन्मेमाः “सुहृन्मा उ सञ्चरेसु” इति वचनात् स्वस्थानेन समस्तलोके प्राप्यन्ते । ततः सर्वहृन्मेमार्गणास्वायुस्कण्डप्रदेशबन्धकानां क्षेत्रं सर्वलोक एव भवति ॥३८५॥

साम्प्रतमायुस्कण्डप्रदेशबन्धकानां क्षेत्रं यासु मार्गणासु “देशोनलोके” यासु च “लोक-संख्याततममागः” ताः प्ररूपयति—

एगिन्दियवाऊसुं ताण सयलबायरेसु लोगम्मि ।

देसूणे सेमासुं लोगस्स असंखभागम्मि ॥३८६॥

(प्रे०) “एगिन्दिय” इत्यादि, एकैन्द्रियाधि, वायुकार्याधि, तयोः—एकैन्द्रियवायुकार्याधिः सकलबादरमेदेषु=बादरैकेन्द्रियपर्यायपर्यायबादरैकेन्द्रियेषु बादरवायुकार्यपर्यायपर्यायबादरवायुकार्येषु चैत्यष्टमार्गणास्वायुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः लोके देशोने—असंख्यानतममागात्मकदेशेन न्युने लोके वर्तन्ते इति सोपस्कारं व्याख्येयम् । अत्रयं भावना—एकैन्द्रियाधिबादरैकेन्द्रियपर्यायपर्यायबादरैकेन्द्रियेषु आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः पर्यायबादरजीवा भवन्ति । पर्यायबादरेषु पर्यायबादरवायुकार्यानामपि समावेशोऽस्ति । ततस्तेऽप्यायुस्कण्डप्रदेशबन्धका भवन्ति । तथाऽपर्यायबादरैकेन्द्रिये आयुष उत्कृष्ट-प्रदेशबन्धका अपर्यायबादरजीवा भवन्ति । अपर्यायबादरेषु बादरपर्यायवायुकार्यानामपि समावेशः । ततस्तेऽप्यायुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धका भवन्ति । तथा वायुकार्योधिबादरवायुकार्यपर्यायबादरवायुकार्येषु आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः पर्यायबादरवायुकार्या एव भवन्ति । एवमपर्यायबादरवायुकार्ये आयुस्कण्डप्रदेश-बन्धका बादरपर्यायवायुकार्या एव भवन्ति । अथ पर्यायबादरवायुकार्या अपर्यायबादरवायुकार्याश्च प्रत्येकं स्वस्थानेन देशोनलोके वर्तन्ते । तथा चोक्तं पञ्चसंग्रहे क्षेत्रद्वारे “अपर्यायवायु-असंखेसु” इति । पूज्यपादमल्लयगिरिसूरिकृततट्टीका चैवम्—“बादरपर्याय=बादरवायुकार्याकाः पर्याया अपर्यायाश्च प्रत्येकं लोकस्यासंख्येयेषु आगेषु वर्तन्ते । लोकश्च हि यत्किमपि शुचिं तत्र सर्वत्रापि वायवः प्रसरन्ति । वयुनरतिनिषिद्धिनिषितावयवतया शुचिरहीनकनकगिरिमन्थमागादि तत्र न । तत्र च सकलं लोकस्यासंख्येय-भाग मात्रं शुक्ला क्षेत्रेषु सर्वेष्वसंख्येयेषु आगेषु वायवो वर्तन्ते इति ।” इत्येवमेकैन्द्रियाधिमार्गणासु आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धका देशोनलोके वर्तन्ते, न न्युने, नाप्यधिके ।

नयेकेन्द्रियाधिमार्गणासु आयुस्कण्डप्रदेशबन्धकाः पर्यायबादरजीवाः सन्ति, ततः पर्यायबादरेषु पर्यायबादरवायुकार्यानां समावेशादायुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धका यथा पर्यायबादरवायु-कार्या अपि भवन्ति तथैव पर्यायबादरसाधारणवनस्पतिकार्यानामपि पर्यायबादरजीवेषु समावेशाद्

तिरिये एगिंदियपणकायणिगोएसु सव्वसुहमेसु ।

कायुरलदुगणपुंसगकसायचउगदुअणाणेसुं ॥३८७॥

अयताचक्खूसु असुहलेसाभवियेयरेसु मिच्छते ।

तह अमणाहारेसुं अगुरुपएसस्स सव्वजगे ॥३९८॥

(प्रे०) “तिरिये” इत्यादि, तिर्यगोषे, एकेन्द्रियौषे, पृथ्व्यप्तेजोशयुवनस्पतिलक्षणपञ्च-
कायौषेषु, निगोदौषे, सर्वेष्वष्टादशसु सूक्ष्मभेदेषु, काययोगौषे, आदारिकद्विके, नपुंसकवेदे,
कषायचतुष्के, मतिश्रुतलक्षणाज्ञानद्विके, असंयमे, अचक्षुर्दर्शने, अशुभलेश्यात्रिके, सम्ये, इतरेऽभ्ये,
मिथ्यात्वे, तथा समुच्चये, असंज्ञिनि, आहारके चेति षट्चत्वारिंशद्मार्गणासु आयुषोऽनुकृष्टप्रदेश-
बन्धकाः समस्तजगति वर्तन्ते । इयमत्र भावना—एतासु मार्गणास्वायुषोऽनुकृष्टप्रदेशबन्धकत्वेन
सूक्ष्मजीवानामपि समावेशः । ततस्तानाश्रित्यायुषोऽनुकृष्टप्रदेशबन्धकाः स्वस्थानेन विश्वस्मिन्
विष्टे वर्तन्ते ॥३८७॥३८३॥ इदानीमायुषोऽनुकृष्टप्रदेशबन्धका यासु मार्गणासु “देशोनलोके”
यासु च “लोकासंख्याततमे भागे” वर्तन्ते ताः प्ररूपयति—

देसूणजगे बायरएगिंदियवाउसव्वभेएसुं ।

लोगस्स असंख्यमे भागे सेसासु विण्णेया ॥३८९॥

(प्रे०) “देसूणजगे” इत्यादि, “आयुषोऽनुकृष्टप्रदेशबन्धकाः” इति पूर्वगाथातोऽनुवर्तते,
बादरौ च तावेकेन्द्रियवायू चेति बादरैकन्द्रियवायू, तयोः सर्वभेदेषु, तद्यथा—बादरैकन्द्रियपर्याप्तबादरै-
केन्द्रियापर्याप्तबादरैकेन्द्रियाः, बादरवायुकायपर्याप्तबादरवायुकायापर्याप्तबादरवायुकायाश्चेति षड्मार्ग-
णास्वायुषोऽनुकृष्टप्रदेशबन्धका असंख्याततमेन भागेन हीने जगति वर्तन्ते । एतासु मार्गणास्वायु-
षोऽनुकृष्टप्रदेशबन्धकत्वेन यथासम्भवं पर्याप्तानामपर्याप्तानां च बादरवायुकायानामपि समावेशः ।
ततस्तानाश्रित्यायुषोऽनुकृष्टप्रदेशबन्धकाः स्वस्थानेनैव लोकस्य बहुध्वमंख्यातभागेषु वर्तन्ते ।

अथ शेषासु मार्गणासु प्राह—“लोगस्स” इत्यादि, शेषासु एकादशाविक्रान्तमार्गणास्वायुषोऽनुकृष्ट-
प्रदेशबन्धका लोकस्यासंख्याततमे भागे विज्ञेयाः । शेषमार्गणा इमाः—निखिलनरकगतिभेदाः,
चत्वारः पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चः, समस्तमर्त्याऽमर्त्यगतिभेदाः, कृत्स्नद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियाः, बादर-
पृथ्व्यप्तेजोनिगोदाः, बादरपर्याप्तपृथ्व्यप्तेजोनिगोदाः, अपर्याप्तबादरपृथ्व्यप्तेजोनिगोदाः, प्रत्येक-
वनस्पतिकायत्रिकं, त्रसत्रिकं चेत्यष्टादशकायभेदाः, पञ्चमनोयोग पञ्चवचनयोगाः, वैक्रियकायः
आहारकद्विकं चेति त्रयोदश योगभेदाः, स्त्रीपुरुषवेदौ, मतिश्रुताविधिबिभ्रमनःपर्यवज्ञानानि, संय-
मौचसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिदेशविरतयः, चक्षुराविर्दर्शने, शुभलेश्यात्रिकं, सम्य-
क्सौषध्यापिकषायोपशमिकसास्वादनानि, संज्ञी च । इयमत्र भावना—आयुर्व-धकानां ध्वं

स्वस्थानेनैव प्राप्यत इति प्रागेव निरूपितम् । अथ प्रज्ञापनादिग्रन्थानुसारेण स्वस्थानेन सूक्ष्मजीवाना-
श्रित्य सर्वलोकः, पर्याप्तापर्याप्तबादरबायुकायानाश्रित्य देशोन्लोकः, शेषसर्वविषजीवानाश्रित्य लोका-
संख्याततमो भागः क्षेत्रं प्राप्यते । अत्र शेषमार्गणसु सूक्ष्मजीवानां पर्याप्तापर्याप्तबादरबायुकायिकानां
चामावः । ततः शेषमार्गणसु स्वस्थानेन लोकसंख्याततमो भाग एव क्षेत्रं प्राप्यते, नाधिकम् ।

तदेवमष्टानामपि कर्मणामुत्कृष्टानुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां क्षेत्रं चिन्तितम् ॥३८९॥ साम्प्रतमेके-
नैव वृत्तेनाष्टानामपि कर्मणां जघन्याजघन्यप्रदेशबन्धकानां क्षेत्रं प्रतिपिपादयिषुः पूर्वोर्ध्वनौचत
उत्तरार्धेन चादेशतः सातिदेशं निरूप्य प्रस्तुतक्षेत्रद्वारं समापयति—

हस्सियरपएसाणं अट्टण्हं बंधगाऽत्थि सब्वजगे ।

सप्पाउग्गाणं खलु अगुरुपएसव्व सव्वासुं ॥३९०॥

(प्रे०) ‘हस्सियर’ इत्यादि, अष्टानामपि कर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धका अजघन्यप्रदेश-
बन्धकाश्च प्रत्येकं स्वस्थानेन समस्मिन् लोके सन्ति । अत्रायं हेतुः—अष्टानामपि कर्मणां जघन्य
प्रदेशबन्धकाः सूक्ष्मापर्याप्तनिगोदजीवा एव । तथाऽष्टानामपि कर्मणामजघन्यप्रदेशबन्धका बादरजीवा
इव सूक्ष्मजीवा अपि भवन्ति । सूक्ष्मजीवाश्च प्रागुक्तवचनप्रमाणानुसारं सर्वलोके वर्तन्ते । ततोऽत्र.पा-
नामपि कर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकानां क्षेत्रं सूक्ष्मापर्याप्तनिगोदानाश्रित्याजघन्यप्रदेशबन्धकानां क्षेत्रं
च सूक्ष्मजीवानाश्रित्य सर्वलोक एव प्राप्यते । अथोत्तरार्धेन विशेषवक्तव्यतामितिदिशति—“सप्पा-
उग्गाणं” इत्यादि, सर्वासु-सप्ततिशतमार्गणसु स्वप्रायोग्याणां=यासु मार्गणसु यावन्ति कर्माणि
वच्यन्ते तावतां कर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकानामजघन्यप्रदेशबन्धकानां च प्रत्येकं क्षेत्रमगुरुप्रदेश-
वत्=अष्टकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां यासु मार्गणसु यावत्क्षेत्रं प्रतिपादितं तासु मार्गणसु
तावत्प्रमाणमस्तीति सोपस्कारं व्याख्येयम् । अष्टकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां क्षेत्रमेवम्—

आयुःकर्मणोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां क्षेत्रस्य वक्तव्यतायां निरूपितायुः तिर्यगोष्ठादिषट्त्वत्वा-
रिंशद्मार्गणास्वष्टानामपि कर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां क्षेत्रं सर्वलोकः । अतस्तास्वष्टकर्मणां
जघन्यप्रदेशबन्धकानामजघन्यप्रदेशबन्धकानां च क्षेत्रमपि सर्वलोको भवति । यतस्तास्वष्टानामपि
कर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकाः सूक्ष्मापर्याप्तनिगोदादयः सन्ति । तथाऽजघन्यप्रदेशबन्धकाः सूक्ष्मजीवा
अपि भवन्ति ।

अथ बादरपर्याप्तबादरपर्याप्तबादरैकेन्द्रियेषु, बादरपर्याप्तबादरबायुकाययोश्च सप्तकर्मणामनु-
त्कृष्टप्रदेशबन्धकानां सर्वलोकस्तथाऽऽयुःकर्मणोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां देशोन्लोकः क्षेत्रं प्ररूपित-
मतस्तासु जघन्यप्रदेशबन्धकानामजघन्यप्रदेशबन्धकानां च क्षेत्रं सप्तकर्माण्याश्रित्य सर्वलोकस्तथा-
ऽऽयुराश्रित्य देशोन्लोको ज्ञेयम् । अन्येऽर्थ आचन-बादरैकेन्द्रियपर्याप्तबादरैकेन्द्रिययोरजघन्य-
प्रदेशबन्धका अपर्याप्तबादरा भवन्ति, पर्याप्तबादरैकेन्द्रिये पर्याप्तबादरा भवन्ति । पर्याप्तबादरेषु

पर्याप्तबादरनिगोदस्यापि समावेशः । बादरैकेन्द्रियेऽजघन्यप्रदेशवन्धकमध्येऽपर्याप्तबादराणामपि समावेशः । पर्याप्तबादरपर्याप्तबादरैकेन्द्रिययोरजघन्यप्रदेशवन्धका अनुक्रमेण पर्याप्तबादरा अवर्तितादरा भवन्ति । पर्याप्तबादरेषु पर्याप्तबादरनिगोदा अपि प्रविष्टाः । सर्वत्रिधा पर्याप्तबादराः पर्याप्तबादरनिगोदाश्च प्रत्येकस्रुपपातादिना सर्वलोके वर्तन्ते । अत एतासु पञ्चमार्गणसु सप्तकर्मणां जघन्याजघन्यप्रदेशवन्धकानां क्षेत्रं सर्वलोको भवति । परमायुषो बन्धकानां क्षेत्रं तु स्वस्थानेनैव प्राप्यते । तद्यथा—बादरैकेन्द्रियौषारपर्याप्तबादरैकेन्द्रिययोरायुःकर्मणो जघन्यप्रदेशवन्धकानामजघन्यप्रदेशवन्धकानां चापर्याप्तबादराणामन्तोऽपर्याप्तबादरवायुकाया अपि प्रविष्टाः, पर्याप्तबादरैकेन्द्रिये जघन्यप्रदेशवन्धकानामजघन्यप्रदेशवन्धकानां च पर्याप्तबादराणां मध्ये पर्याप्तबादरवायुकायानामपि समावेशः, तथा वायुकायद्विमार्गणयोरायुःकर्मणो जघन्यप्रदेशवन्धका अजघन्यप्रदेशवन्धकाश्च अपर्याप्तबादरवायुकायाः सन्त्येव । अथापर्याप्तबादरवायुकायाः पर्याप्तबादरवायुकायाश्च प्रत्येकं स्वस्थानेन देशोन्विष्टे वर्तन्ते । अत एतासु पञ्चमार्गणसु आयुःकर्मणो जघन्यप्रदेशवन्धकानामजघन्यप्रदेशवन्धकानां च क्षेत्रं यथासम्भवं पर्याप्ताऽपर्याप्तबादरवायुकायानाश्रित्य देशोन्विष्टो भवति ।

अथ कर्मणकाययोगः बादरपर्याप्तबादरापर्याप्तबादरनिगोदाः, बादरपर्याप्तबादरपृष्ण्यपृष्ण्यः कायाः, प्रत्येकवनस्पतिकायौषारपर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकाया अनाहाराक्षेति त्रयोदशमार्गणसु सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशवन्धकानां क्षेत्रं सर्वलोकः प्ररूपितम्, अतस्तासु सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशवन्धकानामजघन्यप्रदेशवन्धकानां च क्षेत्रं सर्वलोको ज्ञानव्यम् । तद्यथा—कर्मणकाययोगे, अनाहारे च सप्तपर्याप्तनिगोदाः, निगोदत्रिमार्गणसु यथान्मभवमपर्याप्तपर्याप्तबादरनिगोदाः, बादरपर्याप्तबादरपृष्ण्यपृष्ण्यतृजःकायमार्गणसु यथासंख्यं बादरपर्याप्तपृष्ण्यपृष्ण्यतृजःकायिकाः, प्रत्येकवनस्पतिकायामार्गणयोश्चापर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायाः सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशवन्धकामजघन्यप्रदेशवन्धकं च विदधति । अथ ते सर्वे प्रत्येकं यथासम्भवं स्वस्थानादिना सर्वलोके वर्तन्ते । अत एतासु त्रयोदशमार्गणसु सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशवन्धकानामजघन्यप्रदेशवन्धकानां च क्षेत्रं विश्वविश्वं भवति ।

तथा कर्मणकायानाहारकमार्गणयोरायुषोऽव्यमानत्वाद् तु विहाय बादरनिगोदाद्येकादशमार्गणास्वायुःकर्मणोऽनुत्कृष्टप्रदेशवन्धका लोकासंख्याततमे भागे वर्तन्तेऽतो जघन्यप्रदेशवन्धका अजघन्यप्रदेशवन्धकाश्च प्रत्येकं लोकासंख्याततमे भागे वर्तन्ते । अत्र भावनाऽनन्तरं यथा कृता तथैव कर्तव्या । नवरं तत्र स्वस्थानादित्रिभिरपि प्रकारैः क्षेत्रं प्राप्यते स्म, अत्र तु स्वस्थानेनैव प्राप्यते । स्वस्थानेन चापर्याप्तबादरनिगोदाद्यो लोकासंख्याततमे भाग एव वर्तन्ते । अतो बादरनिगोदाद्येकादशमार्गणास्वायुःकर्मणो जघन्यप्रदेशवन्धकानामजघन्यप्रदेशवन्धकानां च क्षेत्रं लोकासंख्याततमे भाग एव भवति ।

तथा बादरपर्याप्तवायुकायमार्गणायामथानामपि कर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशवन्धका देशोन्जगति वर्तन्तेऽतो जघन्यप्रदेशवन्धका अजघन्यप्रदेशवन्धकाश्चापि देशोन्विष्टे वर्तन्ते, अथानामपि कर्मणां जघन्यप्रदेशवन्धकानामजघन्यप्रदेशवन्धकानां च पर्याप्तवायुकायानां देशोन्जगति लब्धमानत्वाद् ।

क्षेत्रासु सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशवन्धकानां क्षेत्रवक्तव्यतायां प्रदर्शितासु पञ्चोपरशतमार्गणासु यथासम्भवं वृद्धादिकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशवन्धका लोकासंख्याततमभागे वर्तन्तेऽतो यथासम्भवं वृद्धादिकर्मणां अथन्यप्रदेशवन्धकानामथन्यप्रदेशवन्धकानां च क्षेत्रमपि लोकासंख्याततमो भाग एव ज्ञातव्यम् । इयमत्र भावना-क्षेत्रं सर्वलोकः, देशोनलोकः, लोकासंख्यातमभागेति त्रिविधमेव क्षेत्रं प्राप्यते । एतासु मार्गणासु प्राक्प्रदर्शितप्रज्ञानादिवचनानुसारेण यान् जीवानाभित्य सर्वलोकः क्षेत्रं प्राप्यते तेषां सूक्ष्मादीनां, यांश्चाभित्य देशोनलोकः क्षेत्रं प्राप्यते तेषां पर्याप्तवादरादिबाधुक्त्यानामभावः । तत एतासु मार्गणासु अथन्यप्रदेशवन्धका अथन्यप्रदेशवन्धकाश्च सूक्ष्मादिव्यतिरिक्ता जीवा भवन्ति । सूक्ष्माद्यतिरिक्तानां सर्वविधानां जीवानां क्षेत्रं स्वस्थानादित्रिमिरपि प्रकारैर्लोकासंख्याततमभाग एव प्राप्यते ॥३९०॥

॥ इति श्रीमेघमहाटीकासमलङ्कृते बन्धविधाने मूलप्रकृतिप्रदेशवन्धके प्रथमाधिकारे एकादशक्षेत्रद्वयम् समाप्तम् ।

* अष्टकर्मणां चतुर्विधप्रदेशव्यवस्थानां

श्लोकः—अष्टकर्मणां चतुर्विधप्रदेशव्यवस्था लोकासंख्यातया, अष्टकप्रदेशकर्मणाः सम्पूर्णलोकं वर्तन्ते (भाषा ३७७, १)

अष्टककर्मणाः	समकर्मणां	क्षेत्रम्	गतिः	अग्निः	वायुः	योगः
अष्टकप्रदेशव्यवस्थानाम्	अष्टकप्रदेशव्यवस्थानाम्	सर्वलोकः		सर्वकेन्द्रियभेदेषु	पृथ्वादिचतुर्णां सर्वसूक्ष्मेषु, तनुविरापर्याप्तेषु, सर्वनिगोषभेदेषु ३० सा०, ४० प्र० व०	
		देशानलोकः			वायुकायोषवातरपर्याप्तवातर- वायुकायेषु	
		लोकासंख्याततमो भागः (धोषवत्)	सर्व०	सर्वविकल्प- अग्निः	शेषसर्वं (१४)	सर्व०
	अष्टकप्रदेशव्यवस्थानाम्	सर्वलोकः (धोषवत्)	तिर्यगोष०	सर्वकेन्द्रियभेदेषु	सर्वनिगोष०, ३० सा० द्वादश- सूक्ष्मेषु पृथ्वाप्लेजोवायुकायोष- वातरवातरपर्याप्तभेदेषु प्र० व० सा०, ४० प्र० व० ३४	का सा.।कर्मण० भौतिकद्विके
		देशानलोकः			वातरपर्याप्तवायुकाये	
		लोकासंख्यात- भागः	शेषसर्वं ४६	सर्वविकल्प- अग्निः	वातरपर्याप्तपृथ्वाप्लेज.कायेषु. प प्र व., असत्रिके ७	पञ्चमनोवचन. वैक्रियद्विके १४ आहारकद्विके
	अष्टकप्रदेशव्यवस्थानाम्	सर्वलोकः		सर्वसूक्ष्मभेदेषु	सर्वसूक्ष्मभेदेषु	
		देशानलोकः		एक० सा०। त्रिवातरभेदेषु	वायुवायोष० त्रिवातरवायु०	
		लोकासंख्याततमा भागः	सर्व०	सर्वविकल्प- अग्निः	शेषसर्वं २३	सर्व०
	अष्टकप्रदेशव्यवस्थानाम्	सर्वलोकः (धोषवत्)	तिर्यगोष०	एक० सा०। त्रिसूक्ष्मभेदेषु	पञ्चकायनिगोषोष० पञ्चवस- सूक्ष्म०	का सा./भौवा- रिकद्विके
		देशानलोकः		त्रिवातरकेन्द्रियेषु	त्रिवातरवायुकायेषु	
		लोकासंख्याततमो भागः	शेषसर्वं	सर्वविकल्प- अग्निः	वातरवातरपर्याप्तवातरपर्याप्त- पृथ्वाप्लेजोनिगोषेषु प्रत्येकवन- स्पतिकायिके, असत्रिके	पञ्चमनःपञ्च- वचनेषु वैक्रिये, आहारकद्विके

क्षेत्रप्रदर्शकं यन्त्रकम् *

प्रत्येककर्मणां व्यवस्थापनप्रदेशव्यवस्थाकां प्रत्येककर्मणां वर्तनी (वाचा ३३०) ।

वेद०	कथा०	ज्ञान०	संयम०	दर्शन०	लेखा०	भक्त्य०	सम्प०	संज्ञी०	आह्व०	सर्वोप- संज्ञा	गवा०
										३२	३७५
										३	३८०
सर्व०	सर्व०	सर्व०	सर्व०	सर्व०	सर्व०	सर्व०	सर्व०	सर्व०	सर्व०	१३५	३८०
नपुंसके	सर्व०	मतिश्रुता- ज्ञान०	मत्स्यमे	मत्स्य- वर्तनी	क.मी.- का० ।	सर्व०	मिथ्यात्वे	मत्स्य०	सर्व०	३४	३८१ ३८२ ३८३ ३८४
										१	३८४
स्त्री/पु.। अवे.		मतिश्रुता- मत्स्य- वर्तनी	मत्स्यसर्व० १	मत्स्य- वर्तनी	क.मी.प./ कु.		मत्स्यसर्व०	सर्व०		१०५	३८४
										१८	३८५
										५	३८६
सर्व०	सर्व०	सर्व०	सर्व०	सर्व०	सर्व०	सर्व०	सर्व०	सर्व०	सर्व०	१३७	३८७
नपुंसके	सर्व०	मतिश्रुता- ज्ञान०	मत्स्यमे	मत्स्य- वर्तनी	क.मी.- का.	सर्व०	मिथ्यात्वे	मत्स्य०	आह्व०	४६	३८७ ३८८
										६	३८९
स्त्री/पु.		मतिश्रुता- मत्स्य- वर्तनी	मत्स्यसर्व० (५)	मत्स्य- वर्तनी	क.मी.प.कु.		मत्स्यसर्व० ५	सर्व०		१११	३९०

॥ द्वादशं स्पर्शनाद्वारम् ॥

तदेवं प्ररूपितं क्षेत्रद्वारम् । सम्प्रति यथाक्रमप्राप्तमुत्कृष्टप्रदेशबन्धकादिभिर्जीवैरतीतानागतवर्तमानरूपत्रिविधकालमाभित्यातीतकालमाभित्य बोत्कृष्टतो लोकाकाशस्य कियन्तो भागाः स्पृष्टा इति स्पर्शनाद्वारप्ररूपणां प्रस्तोतुमना आदौ तावदोषतो मोहनीयायुषोरुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनामाह—

मोहस्स बंधगेहिं जेट्ठपएसस्स फोसिअं हवए ।

सव्वजगमट्ठ भागा फुसिआ आउस्स विण्णेया ॥३९१॥

(प्र०) “मोहस्स” इत्यादि, मोहनीयस्य प्रकृतेरुत्कृष्टप्रदेशबन्धकैर्निखिलो लोकः स्पृष्टो भवति । इयमत्र भावनासरणीः—मोहनीयोत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामिनः पर्याप्तसंक्षिपञ्चेन्द्रियाः, ते च ब्रह्मजीवेष्वप्युत्पद्यन्ते । ब्रह्मजीवानां निखिललोकव्यापित्वात् पर्याप्तसंक्षिपञ्चेन्द्रियाः सर्वत्रोर्ध्वमभस्तिर्यक् चोत्पद्यन्ते । ततो मोहस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वाणास्ते मारणान्तिकसमुद्घातेन सर्वलोकं स्पृशन्ति । यतो मारणसमुद्घातसमुद्घातो जीवः स्वशरीरविष्कम्भबाहुर्यं जघन्यतो दैर्घ्येणाङ्गुलासंख्येयभागमात्रमुत्कर्षेणासंख्येयानि योजनानि स्वप्रदेशदण्डं निसृजति, निसृज्य च तत्र स्थित एव यत्र स्थानेऽप्रेतनभवे समुत्पस्यते तत्र स्थाने तं स्वप्रदेशदण्डं प्रक्षिपति । तथा चोक्तं प्रज्ञापनायां समुद्घातपदे—“जीवे ण भंते । मारणंतिवसमुद्घातेणं समोहणए समोहणित्ता जे योगाले णिच्छुभति तेहि ण भंते । योगालेहि केवदिते सेतं भण्णुणे केवदिते सेते कुढे ? गो. सरीरप्पमाणमेसे विक्खंभबाहुरल्लेणं भावामेणं जहण्णेणं अंगुलस्स भसंखेज्जतिभागं उल्लोसेणं भसखेज्जातिं जोयणातिं एगदिंसि एवदिते सेते भण्णुणे एवदिए सेते कुढे” ।

एवं जीवसमासवृत्तावपि प्रोक्तं, तद्यथा—“कश्चिज्जीवोऽन्तर्मुहूर्तलोके स्वायुषि स्वशरीरविष्कम्भबाहुरल्लाम्बितमायामतस्तु जघन्यतोऽङ्गुलासंख्येयभागमात्रमुत्कृष्टतत्त्वसंख्येयानि योजनानि शरीराद् बहिः स्वप्रदेशदण्डं निसृजति, निसृज्य च यत्र स्थानेऽप्रेतनभवे समुत्पस्यते तत्र स्थाने तं स्वप्रदेशदण्डं प्रक्षिपति” । अतोऽत्र लोकसर्वस्थानेष्वुत्पद्यमानानां पर्याप्तसंक्षिपञ्चेन्द्रियाणां नानापर्याप्तसंक्षिपञ्चेन्द्रियानतीतादिकालं चाभित्य मारणान्तिकसमुद्घातेन सर्वलोकः स्पर्शना भवति । तथा चोक्तं जीवसमासे स्पर्शनाद्वारे—

आवरपज्जातां व व सयला विवला य समुहउववाए । सव्वं फोसंति जगं भइ एवं फोसणाणुमो ॥१९१॥

तत्र “सयला” इत्यनेन तिरश्चां स्पर्शनाप्ररूपणस्याः प्रस्तुतत्वात् पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चो गृह्यन्ते । एवं “नरतिरिए हि लोगो” [जीवसमासे गा. १९८] इत्यनेन मनुष्याणामपि सर्वलोकः स्पर्शना प्रतिपादिता । न च तत्र केवलिसमुद्घातमाभित्य मनुष्याणां सर्वलोकः स्पर्शना निरूपितेत्याशङ्कनीयम्, तत्र प्ररूपणाय गुणस्थानक्रमेण सत्त्वादनन्तरमेव “सत्तासाणेहि” इत्यादिना सात्त्वादानादीनां तिर्यग्मनुष्याणां स्पर्शनाया निरूपितत्वाच्च “नरतिरिए हि लोगो” इत्यनेन मिथ्यादृष्टीनां तिर्यग्मनुष्याणामेव सर्वलोकः स्पर्शना निरूपिता भवति ।

ननु “एषा ण पचिदिष्णां पञ्चत्तापञ्चत्ताभंत्तणा ५०, चव्वाएण कोयस्सासंखेवज्जग्गो, समुत्था-
यणं कोयस्सासंखेवज्जग्गो, सट्ठाजेणं कोयस्स असंखेवज्जग्गो । [६०. ४८] इति अणवधार्यजी-
इयावस्तुत्तिवचनात् प्रज्ञापनायां पञ्चेन्द्रियमात्राणां सर्वलोकव्यापिता निषिद्धा, ततः पचाति-
संज्ञिपञ्चेन्द्रियाणां तु सुतरां निषिद्धा भवतीति प्रज्ञापनावचनेन तद्वन्न विसंवादः समापततीति चेद्,
न, प्रज्ञापनावचनस्य प्रस्तुतग्रन्थस्य आभिप्रायान्तरत्वात्, प्रज्ञापनायां पञ्चेन्द्रियमात्राणां यद्वैक्य-
संख्याताभागः क्षेत्रं निरूपितं तत् वर्तमानकालमेवाश्रित्य निरूपितम् । प्रस्तुतग्रन्थे सर्वलोकः
स्पर्शना त्वरीतादिकालमाश्रित्य निरूपिता । ततोऽप्राविसंवाद्येवाभिहितं “मोहस्स बंभगेहिं जेहुप-
सस्स फोसिअं हवए सव्वजग्गम्” इति ।

नन्वत्रैव क्षेत्रद्वारेऽष्टानामपि कर्मणास्तुक्तप्रदेशबन्धकानां क्षेत्रं लोकसंख्याततनो भावः
प्ररूपितम्, अत्र च मोहनीयस्योक्तप्रदेशबन्धकानां स्पर्शना सर्वलोकः प्ररूपितेति “वक्तो
व्यापातः” । यतो जीवाः स्वस्थानादिना यस्मिन् स्थाने सम्भवन्ति तदेव स्थानं तेषां क्षेत्रं भवति;
तत्रैव च स्पर्शना भवति; ततो यावत् क्षेत्रं तावत्त्रैव स्पर्शना भवतीत्यत्र सर्वलोकः स्पर्शना कौत-
स्कुती समापतितेति चेद्, मैवं बोधः, वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात्, क्षेत्रं वर्तमानकालविषयकमेव भवति,
स्पर्शना त्वरीतादिकालविषयाऽपि भवतीति क्षेत्रस्पर्शमयोभिन्नविषयत्वाच्च ततो व्यापातः । इद-
मुक्तं भवति—यद्यपि जीवानां यत् स्वसम्भवस्थानं तदेव क्षेत्रं तदेव च स्पर्शना भवति; तथापि
तत्स्थानं यदि वर्तमानकाले एव चिन्त्यते तदा क्षेत्रं भवति, यदि चारीतानागतवर्तमानलक्ष्येषु
त्रिष्वपि कालेषु चिन्त्यते तदा स्पर्शना भवति । तथा चोक्तं मूलप्रकृतिबन्धे प्रबन्धाधिकारे
क्षेत्रद्वारे—

कालं तु बट्टमाणं पडुब खेतं परूवणा जेया । आसिच्च भईभट्टं परूवणा वणं करिसणाए ॥

एवं जीवसमाखेऽपि निगदितम्—

सट्ठाणसमुत्थाएणुववाएणं च जे अहिं भावा । संपइ काले खेतं तु फासणा होइ समईए ॥१८१॥

ततोऽत्र यदि मोहनीयस्योक्तप्रदेशबन्धकानां जीवानां स्वसम्भवस्थानं वर्तमानकाले चिन्त्यते
तदा वृक्षजीवापेक्षयाऽतिस्तोकत्वात् सर्वस्थानेष्वनुत्पद्यमानानां तेषां भावणान्तिकसङ्घट्टातेनाऽपि
लोकस्यासंख्याताभागमात्रमेव भवति । तच्च क्षेत्रमिति कीर्त्यते । अथ यद्यतीतादिकालेषु चिन्त्यते
तदाऽन्यान्यसमयेषु भिन्नभिन्नस्थानेष्वनुत्पद्यमानानां तेषामनन्तसमयेषु व्यतीतेषु सर्वलोकव्यापित्वं
भवति । तच्च स्पष्टमिति शीयते । एवमग्रेऽपि यथास्थानमवगन्तव्यम् । न च यदीत्थं क्षेत्रस्पर्शमयो-
र्विषयान्तस्मस्ति तर्हि ग्रन्थकृतैव स्वयमभिधेयं, न आभिहितमिति न्यूनत्वमवगन्तव्यम्, प्रकृति-
बन्धाधिकारे निरूपितत्वात् ग्रन्थमौलिकमन्त्रात् पुनरभिहितम्, यद्वा विचित्रत्वात् ग्रन्थकारप्रवृत्तेः ।

अथायुष उक्तप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनात् “अट्टमाणा” इत्यादि, “बंभगेहिं जेहुपसस्स”
इत्यत्रापि सम्बध्यते । “आयुष उक्तप्रदेशबन्धकैः” “अट्टमाणाः” सट्ठा विज्ञेयाः । तद्यथा—आयुष

उत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन्तो भवनपत्यादिकाः सहस्रारपर्यन्ता अमर्त्याः स्वयं गन्तुमसमर्था अपि 'मिथश्चति मञ्चुव जा मञ्चुववेवेण इत्यसुरा' इति श्रीचन्द्रविमलसहस्रवचनात् पूर्वसांगतिकैरच्युत-
देवलोकवासिदेवैः स्नेहादच्युतदेवलोकं नीयन्ते । अतो भवनपत्यादिदेवानामूर्ध्वलोकमाभित्य "ऊ मञ्चुप" इति वचनाद् बह्मागाः स्पर्शना भवति । तथाऽऽयुक्तकृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन्तो भवनपत्या-
दयो विबुधाः "सहस्रारतिवदेवनारचनेहेण जति तत्रयमुवं" इति पञ्चसंग्रहवचनाद् पूर्वसांगतिक-
नारकस्नेहेन तस्य वेदनोपशमार्थं यद्वा पूर्ववैरिकस्य वेदोदीरणाय बालकप्रमानामधेयां तृतीयां
नरकपृथ्वीं यावत् स्वसामर्प्याद् गच्छन्तीत्यधोलोकसम्बन्धिभागद्वयमधिकं लभ्यते । ततः पूर्वोक्ताः
बह्मागा मागद्वयेन सहिता अष्टौ भवन्ति । अथ पूर्वोक्ता देवा नरकादिषु गच्छन्तोऽतीतादिकाल-
माभित्य भिन्नभिन्नस्थाने आयुक्तकृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन्तीति तेषामायुक्तकृष्टप्रदेशबन्धकानां गमना-
गमनक्षेत्रापेक्षयाऽष्टमागाः स्पर्शना भवति । अत्र यद्यप्येकमेव जीवमाभित्याप्यष्टमागानां स्पर्शना
घटां याति, तथापि भङ्गविचयादीनां सर्वद्वाराणां नानाजीवानाभित्य निरूपणीयत्वाद् न लिख्यते ।

न चायुक्तकृष्टप्रदेशबन्धकाः सङ्घिष्यन्चेन्द्रिया भवन्ति, तेषां मध्ये मनुष्याः तिर्यक्षश्च द्रष्टृमेध्वयु-
स्पद्यन्त इति तानाभित्य मारणसमुद्घातेन तेषां सर्वलोकः स्पर्शना भवतीति कथमत्र देवानेवाभित्य
भावना कृतेत्याशङ्कनीयम्, आयुर्वन्धकाले मारणसमुद्घाताऽभावस्य प्रागेवोक्तत्वाद् । मनुष्यान्
तिर्यक्ष्यन्चेन्द्रियाभाभित्य या सर्वलोकः स्पर्शना प्राप्ता सा तु समुद्घातमाभित्य प्राप्ता । आयु-
र्वन्धकाले मारणान्तिकसमुद्घातो न भवति । मारणसमुद्घातं विना तु मनुष्यान् तिर्यक्ष्यन्चे-
न्द्रियाभाभित्य लोकासंख्ययातमाग एव प्राप्यते । नारकानाभित्य च लोकासंख्येयमाग एव
स्पर्शनाऽग्रे वक्ष्यते । इति मनुष्यादीनामायुक्तकृष्टप्रदेशबन्धकत्वेऽपि तानुपेक्ष्य देवानाभित्यैवात्र
भावना कृता ॥३९१॥

अथात्र येऽष्टौ मागाः प्ररूपिता अग्रे च ये षड्मादिमागाः प्ररूपयिष्यन्ते ते प्रत्येकं किमन्माना
इत्याशङ्कायां भागप्रमाणनिर्दिष्टारविषया भागप्रमाणप्रतिपादिकामार्त्तमाह-

फुसणाअ बुच्चिरे इह जे भागा भाजिआअ चउदसहिं ।

तसणाडीअ लहे जं गेया ते तावइअमाणा ॥३९२॥

(प्रे०) 'फुसणाअ' इत्यादि, इह-स्पर्शनादारे स्पर्शनाया ये मागा उच्यन्ते ते, कोऽर्थः ?
अनन्तरगाथायां येऽष्टमागाः प्रोक्ताः, अग्रे च ये षड्मादिमागा वक्ष्यन्ते ते सर्वेऽपि प्रत्येकं 'भाजि-
आअ चउदसहिं तसणाडीअ' इति, चतुर्दशभिरङ्गैर्विमात्रितायां चतुर्दशरज्ज्वैकज्जुवच-
विस्तृतायां वसनाभ्यां 'लहे जं गेया ते तावइअमाणा' इति वच्चावत्प्रमाणं भागफलं
लभ्यते तावत्प्रमाणाः-लम्बलब्धिव्रमणा ज्ञेयाः । एकरज्जुप्रमाण एकमात्रो भवतीति निष्कर्षः । ततो
षाड्मागाः स्पर्शना निरूप्यते तावत्प्रमाणाः स्पर्शना भवतीति सप्तमसिद्धम् ।

अत्र कश्चिदाह—नन्वत्रैकभागे एकरज्जुप्रमाणो भवति, अतोऽत्र निरूपितानां निरूपयिष्य-
माणानां च भागानां ज्ञानार्थं चतुर्दशरज्जुचतसराधिकार्यां कस्मिन् स्थाने कति रज्जवो भवन्तीति
ज्ञातव्यं भवति, तच्च कथं ज्ञायते ? अतोच्यते, शास्त्रवचनात्, तथैवम्—

“ईसाणम्मि दीवब्बा मब्बाइय्वा च रज्जु माहिंवे । पंचेव सहसारे ऽ अन्धुए सप्त लोगेते ॥”

इति जीवस्समासवचनेन ऊर्ध्वलोकसत्कसप्तभागाः प्रदर्शिताः । अधुनाऽधोलोकसत्कसप्त-
भागा लोकाप्रकाशप्रत्ययेन प्रदर्श्यन्ते । तथैवम्—

“अस्य सर्वस्य लोकस्य कल्या भागाअनुर्वस । एकैकम् विभागोऽयमेकैकरज्जुसम्मिः ॥

सर्वाधस्तना लोकान्तादारम्भोपरिगं तळम् । यावत् सप्तमेदिन्या एका रज्जुरियं भवेत् ॥

प्रत्येकमेवं सप्तानां भुषाअपरिवर्तिषु । तळेपु रज्जुरेकैअ स्युरेवं सप्त रचत्रवः ॥”

इति ॥३९२॥ इदानीमोचतः पूर्वार्धेन षण्णां कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामुत्तरार्धेन चाष्टानामपि
कर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनां चिन्तयति—

लोकस्स असंखियमो भागो फुसिओ ह्वेज्ज सेसाणं ।

अट्ठहं पि फरिसिअं अगुरुएसस्स सव्वजगं ॥३९३॥

(प्रे०) “लोकस्स” इत्यादि, “बंधगोहिं जेट्ठएसस्स” इति ‘अण्डुककुत्तिन्वायेन’ अत्रानु-
वर्तते, शेषाणां मोहनीयापूर्ववर्जानां षण्णां कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकैः “लोकस्यासंख्याततमो भागः”
स्पृष्टो भवति । इयमत्र भावना—षण्णां कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः सूक्ष्मसम्परायस्था भवन्ति । ते
यदि निघनं प्राप्तुवन्ति तदा वैमानिकेषु देवेष्वेवोत्पद्यन्ते । वैमानिकदेवानां सर्वमभ्युत्पत्तिस्थानं
रज्ज्वसंख्येयभागमात्रमेव । ततः सूक्ष्मसम्परायस्थानां जीवानां नानाजीवानतीतादिकालं मारणा-
न्तिकसमृद्ध्यात आश्रित्य लोकस्यासंख्येयभाग एव स्पर्शना भवति, नाशिका । तथा चोक्तं
जीवस्समासे—“सेसेइऽसंख्यभागे फुसिमो” इति । तत्र शेषत्वेन प्रमत्तादयो गृहीताः ।

ननु सूक्ष्मसम्परायस्था जीवा अनुत्तरदेवेष्वुत्पद्यन्ते, तथा तिर्यग्लोकादनुत्तरं यावत् सप्तरज्जवो
भवन्ति, अतस्तेषां सप्तरज्जवः स्पर्शना भवतीति कथं लोकासंख्येयभाग एव प्रदर्श्यते ? उक्तं
तेषां सप्तरज्जुस्पर्शना पञ्चसंग्रहे—“सगसेसा उ फुसंती रज्जु” इति, तत्र शेषत्वेन प्रमत्तादयो गृहीताः,
इति चेद्, प्रतिविधीयते, अत्र स्पर्शनाद्वारे चनरज्जुर्विबद्धिता एव सङ्ग्रहे च अचिरज्जुर्विबद्धिता ।
आयामेन विष्कम्भतो बाह्व्येन चेति त्रिधाऽपि या तुल्या रज्जुः सा चनरज्जुरुच्यते । प्रस्तुते
सूक्ष्मसम्परायस्थानां स्वोत्पत्तिस्थानं रज्ज्वसंख्येयभागमात्रमेव । अतस्तेषां स्पर्शनाया ऊर्ध्वमधः
सप्तरज्जुप्रमाणत्वेऽप्यायामविष्कम्भाभ्यां रज्ज्वसंख्यातभागमात्रत्वाद् चनरज्जुरेकाऽपि न प्राप्यते । अतः
सूक्ष्मसम्परायस्थानां जीवानां स्पर्शना नानाजीवैरतीतादिकालेनाऽपि च लोकासंख्यातभाग एव भवति ।

अथाऽत्र धनस्पर्शना विवक्षिताऽत इदं समापतितम्—येषां जीवानां स्पर्शनाऽऽयामविष्कम्भा-
भ्यां रज्जुप्रमाणाऽपि बाह्व्यतो रज्ज्वसंख्येयभागमात्रा तेषां लोकासंख्यातभाग एव स्पर्शना भवति ।

यथा ब्रह्मचर्यस्थानां जीवानाम् । एवं वैपरीत्येन येषां जीवानां स्पर्शनोर्ध्वमघः सप्तद्विरज्जु-
 प्रमाणाऽप्यपामविष्कम्भाभ्यां रज्ज्वत्संख्यातमाममात्रा तेषामपि स्पर्शना लोकासंख्यातमाममात्रा
 भवति । यथा ब्रह्मसम्परायस्यादयो जीवाः । तथा येषामापामविष्कम्भाभ्यां बाह्यतश्चेति त्रिधा
 रज्ज्वत्संख्यातमामः स्पर्शना तेषामपि लोकासंख्यातमामः स्पर्शना भवति । यथाऽऽहारकमिभ्रकाय-
 यैर्गै स्थितानां जीवानाम् । अथ येषां जीवानां स्वस्थानगमनस्थानपारमविकस्थानलक्षणेषु त्रिस्थाने-
 ध्वन्यतमस्थानमापामविष्कम्भाभ्यां त्रसनादीगततियंग्वृत्तविस्तृतप्रतरबहुसंख्येयमागान्यवगाहते, तथो
 र्ध्वमघः स्पर्शना एकाद्विरज्जो भवति, तेषां जीवानां मध्ये देवानां यथासम्भवं गमनागमनेन मारण-
 समुद्घातेन च शेषजीवानां च भ्रणसमुद्घातेनोर्ध्वमघः स्पर्शनानुमारेणैकादिधनरज्जवः स्पर्शना
 भवति । तत्र त्रिविधविस्तृतप्रतरबहुसंख्येयमागवगाहनायां स्वस्थाने देशविरतादयः, गमनागमन-
 स्थाने आनतादिचतुर्विधविबुधादयः, पारमविकोत्पत्तिस्थाने द्वितीयादिपृथ्वीस्थानैरविकादयो दृष्टान्त-
 त्वेनाऽवगन्तव्याः । अथ ब्रह्मस्यतिरिक्ता ये जीवाः ब्रह्मेष्वप्युत्पद्यन्ते तेषां मारणान्तिकसमुद्घ-
 षातेन सर्वलोकः स्पर्शना भवति । ब्रह्मणां तु मारणान्तिकसमुद्घातेन स्वस्थानेनाऽपि सर्वलोकः
 स्पर्शना भवति । अत्र दृष्टान्तत्वेन मोहस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः पर्याप्तत्रिपञ्चेन्द्रियादयः । अत्र
 प्रदर्शितदृष्टान्तान्तर्गतानां ब्रह्मसम्परायस्थानां पर्याप्तसंज्ञिपञ्चेन्द्रियाणां च प्राप्तं भावना कर्तव्यं ।
 शेषाणां तु यथास्थानमग्रे करिष्यते । अत्र सर्वमपि स्पर्शनाऽऽरमनया दिशा परिभाषयिष्यते ।
 अत्रेदमप्यलक्षितव्यम्—स्पर्शनाया येऽष्टमागाः प्रदर्शिता ये च षडादिमागा निरूपयिष्यन्ते ते सर्वे-
 ऽपि देशेना अवगन्तव्याः ।

अथोत्तरार्धं व्याख्यायते—“अष्टपञ्च” इत्यादि, अष्टानामपि कर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकैः
 सम्पूर्णं जगत् स्पृष्टम् । अष्टकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः ब्रह्मजीवा अपि भवन्तीति तानाश्रित्य न
 केवलं मारणसमुद्घातेनापि तु स्वस्थानेनाऽपि सर्वलोकः स्पर्शना भवति । इयमत्र भावना—उत्कृष्ट-
 प्रदेशबन्धकालं विहाय संसारस्थाः सर्वेऽपि जीवा अनुत्कृष्टमेव प्रदेशबन्धं कुर्वन्तीति सर्वजीवान्तर्गताः
 ब्रह्मजीवा अप्यनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन्ति । अतः ब्रह्मजीवापेक्षया सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः
 स्वस्थानसमुद्घाताभ्यां सम्पूर्णलोकं स्पृशन्ति ।

इदमुक्तं भवति—“सुहृदा व सम्बलोप” इति पूर्वमहर्षिवचनप्रामाण्यात् ब्रह्मजीवानां स्वीत्यपि-
 स्थानं सर्वलोक इति स्वस्थानेन स्पर्शना सर्वलोको भवति । तथा ब्रह्मजीवाः ब्रह्मेष्वपि समुत्प-
 द्यन्त इति पुनरपि ब्रह्मजीवेषु समुत्तिस्तवस्ते मरणसमुद्घाते स्वीत्यपि श्रेष्ठं यावत् प्रक्षिप्तात्प्रदेश-
 दण्डा मारणान्तिकसमुद्घातेनाऽपि सर्वलोकं स्पृशन्ति । परमायुःकर्मणोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकास्तु
 स्वस्थानेनैव सर्वलोकं स्पृशन्ति, अयुर्बन्धकाले मरणसमुद्घातस्याप्रवर्तनात् ॥३९३॥ तदेवमुत्कृ-
 ष्टानुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शना औपतौ निरूपिता । साम्प्रतं तामेव स्पर्शनामांशेऽशौ विवक्षुरादौ
 तावदास्तु मार्गनास्तु सप्तकर्मणां उत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां “षड्मागाः” स्पर्शना ताः प्रतिपादयति—

णिरयचरमणियेरसुं आणतपहुडीसु चउसु छ करिसिआ ।

भागाऽत्थि बंधगेहिं जेट्टपएसस्त आउवज्जाणं ॥३९४॥

(प्रे०) “णिरय” इत्यादि, नरकौषान्तिमसप्तमनरकयोः, “आणतपहुडीसु” इति, अत्र प्रभृतिशब्द आद्यर्थेऽनव्ययो बोध्यः, आनतः प्रभृतिः—आदिर्येषां ते आनतप्रभृतवस्तेषु, अर्थादन्त-देवल्लोकादारभ्य चतुर्षु देवमेदेष्विति षण्मार्गणास्वायुर्वर्जानां सप्तकर्मणास्तृक्कट्टप्रदेशबन्धकैः षट्-भागाः—षड्रजवः स्पृष्टाः सन्तीति ध्वन्द्वार्थः । भावना पुनरेवञ्च—नारकाणां स्वस्थानं तिर्यक्प्रत-रासंख्येयभागमात्रमेव, तथा त्रिविधवेदनादावानलेन पापच्यमानास्तो स्वस्थानादन्यत्र भ्रियमिषवो-ऽपि गन्तुं न शक्नुवन्तीति तेषां गमनागमनक्षेत्रस्याभावः । तथापि ते नरकादुत्सृत्य तिर्यग्लोके तिर्यक्पञ्चेन्द्रियतया स्वयम्भूरमणसमुद्रजगतीं यावत् तिर्यक्प्रतरासंख्यातबहुभागेष्वत्यन्त इति तेषां पारमविकोत्पत्तिस्थानमायामविष्कम्भाभ्यां तिर्यक्प्रतरासंख्येयबहुभागान्यवगाहते । तथा सप्तमनरकादारभ्य तिर्यग्लोकं यावत् दैर्घ्येण षड्रजवो भवन्ति । अतः सप्तमपृथिवीस्थानां नैरयि-काणां तिर्यग्लोके भिन्नभिन्नस्थानमुत्पद्यमानानां मार्गसमुद्घातेन तिर्यग्लोकं यावत् प्रक्षिप्तात्म-प्रदेशदण्डानां नानाजीवैरसीतादिकालमाश्रित्य षड्रजवः स्पर्शना भवति । एवं नरकौघेऽपि सप्तम-नरकमाश्रित्य परिभावेनीयम् । यतः शेषनरकेषु तस्मान्पूना स्पर्शना भवति । आनतादीनामच्युत-पर्यन्तानाममराणां स्वस्थानं प्रतरासंख्यातभागमेव । तथा ते मनुष्येष्वेवोत्पद्यन्त इति पारमवि-कोत्पत्तिस्थानमपि तिर्यक्प्रतरासंख्यातभागमात्रमेव । इति तेषां स्वस्थानपारमविकोत्पत्तिस्थानयो-स्तिर्यक्प्रतरासंख्यातभागमात्रत्वेऽपि तीर्थक्षेत्रजन्माभिषेकादिप्रयोजनवशात् तिर्यग्लोके तिर्यक्प्रतरा-संख्येयबहुभागेषु गमनागमनं कुर्वन्तीति गमनागमनस्थानं तिर्यक्प्रतरासंख्यातबहुभागान्यवगा-हते । तथा तिर्यग्लोकादानतपर्यन्तं दैर्घ्येण “छ मञ्जुप” इति वचनात् षड्रजवो भवन्ति । अत आनतादिदेवानां भिन्नभिन्नस्थानेन गमनागमनं कुर्वतां गमनागमनपेक्षयोत्कृष्टतः षट् षनरजवः स्पर्शना भवति । नन्वानतदेवाः षष्टरज्जुप्रारम्भे समागता इति तेषां साधिकषड्रजव एव स्पर्शना भवतीति चण्ड, न, आनतप्राणतदेवा अच्युतदेवलोकं यावन्नीयन्त इति सर्वेषां यथोक्ता स्पर्शना षटामटति ॥३९४॥

साम्प्रतं यासु मार्गाणसु सप्तकर्मणास्तृक्कट्टप्रदेशबन्धकानां लोकासंख्यातभागः स्पर्शना ताः षड्विंशतिमार्गणा याथादिकेन निरूपयति—

पढमणिरये सुरेसुं गेविज्जाईसु उरलमिस्सम्मि ।

वेठवियमीसे तह आहारदुगम्मि गयवेए ॥३९५॥

मणणाणसंयमेसुं समइअछेअपरिहारसुहमेसुं ।

लोगस्स असंखयमो भागो फुसिओ मुणेयव्वो ॥३९६॥

(प्रे०) 'प्रथममिह' इत्यादि, शब्दार्थः सुगमः । आचरणा पुनरेवम्—

इत्थप्रथममिहानप्रथमपृथ्वीमता नारकास्तिर्यग्लोक एवोत्पद्यन्ते । प्रथमनारकपृथ्वी सप्त-
मरज्ज्वरितनारकाः सप्तमता तिर्यग्लोकबाह्यमरज्जुप्रारम्भे समागतः । अतः प्रथमनारकपृथ्वी-
तिर्यग्लोकयोः समुद्रितसहस्यमपि संख्यातयोजनामेव । इत्येवं प्रथमपृथ्वीनारकाणां पारमावि-
कोत्पत्तिस्थानं यद्यपि तिर्यग्वृक्षविस्तृतप्रतरबहुसंख्येयभागेषु वर्तते, तथाऽप्यूर्ध्वमधः स्पर्शना
रज्ज्वरितसंख्यातमात्रमेव । ततस्तिर्यग्लोके समुत्पत्तिद्वारा प्रथमपृथ्वीनारकाणां स्पर्शनाऽऽयाम-
विष्कम्भाभ्यां रज्जुप्रमाणाऽपि बाह्यतो रज्ज्वरितसंख्येयभागमात्रैवेति ते मरणसमुद्घातेनाऽपि लोक-
असंख्यातमात्रमेव स्मृन्ति, नाधिकम् ।

प्रैवेयकादीनाममर्त्याणामैतलौकिकस्थानं रज्ज्वरितसंख्येयभागमात्रमिति प्रतीतमेव । तथा ते
स्वस्थानादन्यत्र गमनागमनं न कुर्वन्ति, अन्यत्वाद् दूरे आस्ताम्, तीर्थचरनमस्कारादिकमपि तत्र
स्थिता एव कुर्वन्ति । इति तेषां गमनागमनस्थानं न विद्यते । तेषां पारमविकोत्पत्तिस्थानं मनुष्य-
क्षेत्रमेव, तच्च रज्ज्वरितसंख्यातभागमात्रमेव । इत्येवं मारणान्तिकसमुद्घाते प्रैवेयकादिविमानादारभ्य
मनुष्यलोकं यावत् सप्तरज्जुदीर्घास्तिषामात्मप्रदेशदण्डा भवन्तीति स्पर्शनाया ऊर्ध्वमधः सप्तरज्जुप्रमा-
णत्वेऽप्यायामविष्कम्भाभ्यां रज्ज्वरितसंख्येयभागमात्रत्वात् सप्त चनारज्ज्वरः स्पर्शना न प्राप्यते, किन्तु
लोकसंख्यातभाग एव । तथा शीतं जीवसमासे—“मंसलभागुषि” इति ।

औदारिकमित्रे सप्तकर्मणास्तुल्यप्रदेशबन्धकाः करणापर्याप्ताः मार्गणाचरमसमये वर्तमानाः
संक्रियो भवन्ति । ते च तिरश्च आश्रित्य स्वयम्भूरमणसमुद्घातं वर्तन्ते इति तेषामायाम-
विष्कम्भाभ्यां स्पर्शना यद्यपि रज्जुप्रमाणाऽस्ति तथापि तेषामूर्ध्वमधो गमनागमनाभावाद् मारणा-
न्तिकसमुद्घातस्याभावाद् दैर्घ्येण स्पर्शनाया रज्ज्वरितसंख्यातभागमात्रत्वाद् लोकसंख्यातभाग एव
स्पर्शना भवति ।

वैक्रियमित्रे सप्तकर्मणास्तुल्यप्रदेशबन्धं देवा नारका वा मार्गणाचरमसमये विदधति । तदानीं
तेषामपर्याप्तत्वाद् गमनागमनस्याभावः । तेषां स्वस्थानमपि रज्जुसंख्यातभागमात्रमेव । वैक्रिय-
मित्रे मारणसमुद्घाततोऽपि न प्रवर्तते । इत्येवं वैक्रियमित्रे मार्गणाचरमसमये तुल्यप्रदेश-
बन्धं विदधतां देवानां नारकाणां वा स्पर्शना आयामविष्कम्भाभ्यां रज्जुसंख्यातभागमात्रत्वेऽपि
बाह्यतो रज्ज्वरितसंख्येयभागमात्रत्वाद् लोकसंख्येयभाग एव भवति ।

आहारककण्ठयोगे तुल्यप्रदेशबन्धकाः संयंताः । ते च वैद्वानिकेभ्यश्चनन्ति इति तेषां पार-
मविकोत्पत्तिस्थानं रज्ज्वरितसंख्येयभागमात्रमेव । ततो मारणान्तिकसमुद्घाततोऽपि न प्रव-
र्तन्ते । तेषां स्पर्शनाया ऊर्ध्वमधः सप्तरज्जुप्रमाणाऽपि आयामविष्कम्भाभ्यां रज्ज्व-

संख्येयभागमात्रत्वात् सप्तमनरज्जवः स्पर्शना न भवति, किन्तु लोकासंख्यातभाग एव भवति ।

आहारकमिश्रे तु मरणसमुद्घाताभावादायामविष्कम्भाम्यां दैर्घ्येण चेति त्रिवापि स्वस्थान-
स्य रज्ज्वसंख्यातभागमात्रत्वाद्धोकासंख्यातभाग एव स्पर्शना भवति ।

अवेदमनःपर्यवसंयमौघद्वह्मसम्परायमार्गणाहुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः द्वाह्मसम्परायस्थाः, तेषां
स्पर्शना तु वर्णा कर्मणाहुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनाप्रसङ्गे परिभाषितैव ।

अवेदमनःपर्यवसंयमौघेषु मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धकास्तथा सामायिकाद्वेदोपस्थापनीय-
परिहारविशुद्धिमार्गणासु सप्तानाहुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः संयता एव, ते च वैमानिकेषुत्वघन्ते । ततो-
ऽवेदादिषु मोहनीयोत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां तथा सामायिकादिषु सप्तकर्मणाहुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां
स्पर्शना प्रागाहारकयोगे भावितरीत्या लोकासंख्यातभाग एव भवति ।

तदेवं प्रथमनरकादिषु सप्तकर्मणाहुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शना लोकासंख्यातभाग एवेति
परिभाषितम् । अथ लोकासंख्यातभागस्यानेकमेदमिभत्वात् प्रथमनरकादिसर्वमार्गणासु स्पर्शना
समाना उव न्यूनाधिका वेत्याशङ्क्यापनोदार्थं स्पर्शनाल्पबहुत्वं लिख्यते । तद्यथा—आहारकमिश्रे
सर्वस्तोका स्पर्शना, तत्रस्थानां जीवानां मनुष्यक्षेत्रतोऽपि बीनक्षेत्रत्वात् । ततो वैवेयकादिषु
असंख्यगुणा, मनुष्यक्षेत्रादसंख्यगुणत्वात् तिर्यग्लोकस्य चासंख्यातभागमात्रत्वात् । ततः परिहार-
विशुद्धौ संख्यातगुणाऽसंख्यातगुणा वा, यथाऽऽगमं परिभाषनीयम् । तत आहारकगतवेदमनःपर्यव-
संयमसामायिकछेदोपस्थापनीयद्वह्मसम्परायेषु विशेषाधिकाः स्वस्थाने तुल्या, बृहत्तरतिर्यग्लोका-
संख्येयभागमात्रत्वात् । ततो वैकिपमिश्रे असंख्यगुणा, तिर्यग्लोकसंख्यातभागप्रमाणत्वात् ।
तत औदारिकमिश्रे संख्यातगुणा, देशेनतिर्यग्लोकप्रमाणत्वात् । ततः प्रथमनरके संख्यातगुणा,
संख्याततिर्यग्लोकप्रमाणत्वात् ॥३९५॥३९६॥

साम्प्रतं द्वितीयादिपञ्चनरकमार्गणासु देशविरती च सप्तकर्मणाहुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनां
चिन्तयति—

भागा फुसिआ पंचसु दुइआईसु गिरयेसु देसम्मि ।

एगं दोणिण य तिणिण य चत्तारो पंच पंच कमा ॥३९७॥

(प्रे०) “भागा फुसिआ पंचसु दुइआईसु गिरयेसु देसम्मि” इति, द्वितीय-
वृत्तीपचतुर्थपञ्चमपष्ठेऽ इति पञ्चसु नरकेषु देशविरती च, सप्तकर्मणाहुत्कृष्टप्रदेशबन्धकैर्मार्गाः
स्पृष्टाः, कियन्तः ? इत्याह—‘एगं दोणिण’ इत्यादि, कमेवैकः, द्वौ, त्रयः, चत्वारः, पञ्च, पञ्च
भागाः स्पृष्टाः । पञ्चनरकमार्गणासु भावना पूर्वं सप्तमनरके यथा कृता तथा कर्तव्या । नवरं तत्र
मारणान्तिकसमुद्घातेन दैर्घ्येण स्पर्शना बह्वृजवः प्रदक्षिता, अत्र तु द्वितीयादिनरकेषु यथासंख्य-
मेकद्वित्रिचतुःपञ्चरज्जवो ज्ञातव्याः । तथा चोक्तं जीवसभासे—‘एगाईओ भागा बीयाइसु गारगपुड-
वीसु’ इति ।

देशविरता पुनरेवं भावना—सम्यग्दृष्टितिर्यञ्चोऽपि देशविरतिप्रतिपद्यन्ते । देशविरताः सम्यग्दृष्टितिर्यञ्चः स्वयम्भूरमणसमुद्रं यावद् भवन्ति । ततस्तिरश्च आश्रित्य देशविरतानामैहलौकिकस्थानमायामविक्रमाम्यां तिर्यग्गोक्तगतितिर्यक्तरासंख्येयबहुभागेषु वर्तते । तथा ते ऊर्ध्वं सहस्रारकण्यं यावदुत्पद्यन्ते इति मारणान्तिकसमुद्रघातेन दैर्घ्येण पञ्च रजवः स्पर्शना भवति । अतः सहस्रारदेवलोकस्तृप्तिसवः सहस्रारपर्यन्तं निक्षिप्तस्वात्मप्रदेशदण्डा देशविरता मारणान्तिकसमुद्रघातेनातीतादिकालमाश्रित्य नानावीवापेक्षया पञ्चरजवः स्पृशन्ति ॥३९७॥ इदानीं यासु मार्गणासु मत्तकर्मणास्तृप्तप्रदेशवन्धकानां स्पर्शना “ओषवद्” ता निरूपयति—

ओषव्व तिणरदुपणिदितसपणमणवयकायउरलेसुं ।

लोहणयणेयेरेसुं भविये सण्णिम्मि आहारे ॥३९८॥

(प्रे०) “ओषव्व” इति, मत्तकर्मणास्तृप्तप्रदेशवन्धकानां स्पर्शना ओषवद्=मोहनीय-
माश्रित्य “सर्वलोकः” षट्कर्मण्यमाश्रित्य च “लोकासंख्यातभागो” भवति । कासु मार्गणासु ?
इत्याह—“तिणर” इत्यादि, अर्याप्तमन्तरा त्रिमनुष्येषु, पञ्चेन्द्रियौघपर्याप्तपञ्चेन्द्रियलक्षणद्वि-
ष्वचेन्द्रिययोः, त्रसौघपर्याप्तत्रसरूपद्वित्रसयोः, पञ्चमनःपञ्चवचनेषु काययोगौघौदारिककाययोः,
लोके, चक्षुर्दक्षणे, इतरेऽचक्षुर्दक्षणे, मध्ये, संज्ञिनि, आहारके चेति पञ्चविंशतिमार्गणासु । एतासु
मार्गणासु मोहनीयस्योक्तृष्टप्रदेशवन्धकाः पर्याप्तसंज्ञिपञ्चेन्द्रियाः षण्णां कर्मणां च सूक्ष्मसम्परा-
वस्थाः । अत्र भावनापि सामान्यवक्तव्यतावत् कर्तव्या ॥३९८॥

इदानीं यासु मार्गणासु सप्तकर्मणास्तृप्तप्रदेशवन्धकानां स्पर्शना “नव भागाः “यासु च”
अटमाणाः ताः प्ररूपयति—

भागाऽत्थि फोसिआ णव सुगईसाणंततेउलेसासुं ।

संससुरपम्हवेअगमीसेसु फुमीअ भागाऽट्ट ॥३९९॥

(प्रे०) “भागा” इत्यादि, सप्तकर्मणास्तृप्तप्रदेशवन्धकैः “नव भागाः” स्पृष्टाः । कासु
मार्गणासु ? इत्याह—“सुर” इत्यादि, देशौघे, “ईसाणंत” इति, भवनपतित आरम्येशान-
पर्यन्तेषु पञ्चदेवमेदेषु, तेजोलेख्यायां चेति सप्तनार्गणासु । अत्रेयं भावना—भवनपत्यादीशान
पर्यन्तानां देवानां स्वस्थानस्थानसंख्येयभागमात्रत्वेऽपि गमनागमनक्षेत्रमायामविक्रमाम्यां त्रसनाडी-
गत तिर्यग्दृष्टविस्तृप्ततरबहुसंख्येयभागान्ध्याहते, तथा भवनपतित्यन्तरज्योतिष्काणां पूर्वोक्तका-
रणादवस्तुतीयेनरकपृथिवीं यावद् गच्छतां रज्जुद्वयमुपरि चैवत्प्राग्भारादिपृथ्वीकायिकेवृत्तपथमानानां
मारणान्तिकसमुद्रघातेन सप्त रजवः स्पर्शना भवतीति सर्वा अपि नव रजवः स्पर्शना भवति ।
यद्वा गमनागमनापेक्षयाऽच्युतकणादारम्य तृतीयपृथिवीं यावदद्वी रजवः स्पर्शना भवति । मार-
णान्तिकसमुद्रघातेन चाच्युतकणादीपत्प्राग्भारापृथ्वीं यावत् स्पर्शना भवति । अच्युतकणादी-

पद्मप्रभारपृथ्वीं यावदेका रज्जुर्भवतीति सर्वा मीलिता नव रज्जवः स्पर्शना भवति । सौषमेक्षान-
देवानामपि तृतीयपृथिवीं यावद् गच्छतामवः सार्धं रज्जुत्रयमुपरि चेतप्रभारमादिपृथिवीकावेष्टुत्पद्य-
मानानामर्धन्यूनपद्मरज्जवः स्पर्शना भवतीति सर्वा अपि नव रज्जवः स्पर्शना भवति । तथा चोक्तं
जीवसमासे—‘ईसांता.....नव’ इति । एवं देवोषे तेजोलेद्यायां च यथासम्भवं
भजनपत्यादिदेवानाभित्य निगदितस्पर्शना परिभाषनीया ।

अथोत्तरार्धं विव्रियते—“सैस्” इत्यादि, शेषेषु=सनत्कुमारादारभ्य सहस्रारपर्यन्तेषु षड्-
विधेषु देवेषु, पद्मलेद्यायां, क्षायोपशमिकसम्पत्तये मित्रं चेति नव मार्गणानु सप्तकर्मणामुत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धकैः “अष्टभागाः” स्पृष्टाः । एतासु मार्गणानु वर्तमानानां जीवानामेकेन्द्रियेषुत्पादामावाद्
मरणान्तिकसमुद्घातेन नव रज्जवः स्पर्शना न भवत्यपि तु गमनागमनमेवाभित्याष्टौ रज्जवः स्पर्-
शना भवति । तथाहि—सनत्कुमारादयो देवा अवस्तृतीयपृथ्वीं यावद् गच्छन्तः सार्धं रज्जुचतुष्कं
स्पृशन्ति, उपरि च पूर्वसाङ्गतिकदेवैर्नीयमाना अच्युतदेवलोकां यावद् गच्छन्तीति सार्धं रज्जुत्रयं
स्पृशन्तीति सर्वा मीलिता “अष्टौ रज्जुः” स्पृशन्ति । तथा चोक्तं जीवसमासे—अष्ट सहस्रार-
विष” इति । एवं पद्मलेद्यायामपि सनत्कुमारादिदेवानाभित्य परिभाषनीयम् ।

ननु पद्मलेद्या पञ्चेन्द्रियतिरिक्तामप्यस्तीति कथं पद्मलेद्यायामपि सनत्कुमारादिदेवाना-
भित्य परिभाषनीयमित्युच्यते ? इति चेद्, सत्यम्, पञ्चेन्द्रियतिरिक्तां पद्मलेद्यासद्भावेऽपि
तानाभित्यात्र भावना न क्रियते । यतः पद्मलेद्यावन्तः पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चोऽवो नैरयिकेषु नोत्प-
द्यन्ते, तथोर्ध्वमपि सहस्रारपर्यन्तमेवोत्पद्यन्ते । तिर्यग्लोकात् सहस्रारपर्यन्तं पञ्जरज्जवो भवन्ति ।
ततो यद्यत्र तिर्यक्पञ्चेन्द्रियानाभित्य भावना क्रियते तदा तु त्रिभागा न्यूनाः प्राप्यन्ते । क्षायो-
पशमिकसम्पत्तयमिन्द्रियोरपि सनत्कुमारादिदेवानाभित्य आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामष्टभागस्पर्-
शनावद् वा परिभाषनीयम् ।

न चानुत्तरदेवेष्वपि क्षायोपशमिकसम्पत्तयस्य सद्भावः, मारणसमुद्घातेनानुत्तरविमानात्
तिर्यग्लोकं यावत् प्रक्षिप्तस्वात्मप्रदेशदण्डास्ते सप्तरज्जुः स्पृशन्तीत्युपरितनी सप्तरज्जवः स्पर्शना
भवति । तथा सहस्रारादिकल्पवासिनः सम्यग्दृष्टिदेवा अवस्तृतीयं पृथिवीं यावद् गच्छन्तीत्य-
वस्तनी द्विरज्जु स्पर्शना भवतीति सर्वा मीलिता नव रज्जवः स्पर्शना भवतीति कथमष्टावेव रज्जवः
स्पर्शना निरूपितेति वाच्यम्, अनुत्तरदेवास्तिर्यग्लोके मनुष्येष्वेवोत्पद्यन्ते । मनुष्याणां च क्षेत्रं
रज्ज्वसंख्यातमागमात्रमेव । अतोऽनुत्तरदेवानां दैव्येण स्पर्शनायाः सप्तरज्जुप्रमाणत्वेऽप्यायाम-
विष्कम्भाम्यां रज्ज्वसंख्यातमागमात्रत्वेन घनसप्तरज्जवो न प्राप्यन्ते । सनत्कुमारादिदेवानाभित्य
तु गमनागमनेन घनाष्टरज्जवः स्पर्शना प्राप्यत इति तानाभित्य भावना कृता । ॥३९९॥ इदानीं
सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां यत्र त्रयोदशभागा यत्र च द्वादशभागास्ता मार्गणा निरूपयति—

बुहिआ तेरहभागा णेया वेउन्वियम्मि परिपुट्टा ।

बारह भागा कम्मे सामाणे तह अणाहारे ॥४००॥

(प्रे०) “बुहिआ” इत्यादि, बैक्रियकाययोगमार्गणायां सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकैः “त्रयोदशभागाः” स्पृष्टा ज्ञातव्याः । तद्यथा—बैक्रियकाययोगवन्तः सप्तमपृथ्वीस्था नैरयिकास्तिर्यग्लोके उत्पत्तिस्तत्रैव मारणान्तिकसमुद्घातेन तिर्यग्लोकं यावत् षड्रजः स्पृशन्तीत्यधस्तनी षड्रजवः स्पर्शना भवति । तथा भवनपत्यादयो देवा ईषत्प्राग्भारादिपृथ्वीकायिकेषुत्यद्यमाना मारणान्तिकसमुद्घातेनेषत्प्राग्भारां पृथिवीं यावत् सप्तरजः स्पृशन्तीत्युपरितनी सप्तरजवः स्पर्शना भवति । इत्येवं बैक्रियकाययोगे प्रकृतजीवानां सर्वा मीलित्वा त्रयोदश रजवः स्पर्शना भवति ।

“परिपुट्टा” इत्यादि, कर्मणकाययोगे, सास्वादनसम्पत्त्वेऽनाहारके च सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकैः “द्वादशभागाः” स्पृष्टाः । तद्यथा—सास्वादनभावे वर्तमानाः षष्ठपृथिवीस्था नैरयिकाः तिर्यक्षूपधन्त इति मारणसमुद्घातेनाधस्तनी पञ्चरजवः स्पर्शना भवति । तथा तिर्यक्पञ्चेन्द्रियाः सास्वादनभावे वर्तमाना उपरि ईषत्प्राग्भारादिपृथ्वीकायिकेषुत्यद्यन्त इति मरणसमुद्घातेनोपरितनी सप्तरजवः स्पर्शना भवतीति सास्वादनमार्गणायां प्रस्तुतजीवानां सर्वा मीलित्वा द्वादशरजवः स्पर्शना भवति ।

ननु सप्तमपृथ्वीस्था नैरयिकाः सास्वादनभावमवाप्नुवन्तीति सप्तमनरकात् तिर्यग्लोके उत्पद्यमानानां तेषां मारणान्तिकसमुद्घातेन षड्रजवः स्पर्शना भवतीत्युपरितनसप्तरजुस्पर्शनया सह सास्वादनमार्गणायां त्रयोदशरजवः स्पर्शना भवतीति चेद्, न, सप्तमपृथिवीनारकाः सास्वादनभावं परित्यज्यैव तिर्यक्षूपधन्ते अतः सास्वादनभावे वर्तमानास्ते मरणसमुद्घातं न विदधतीत्युक्तरीत्या द्वादश रजवः एव स्पर्शना भवति ।

ननु सास्वादनभावमापन्नाः पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्च उपरि यथा लोकान्तप्रदेशेषुत्यद्यन्ते तथाऽधस्ताल्लोकान्तप्रदेशेषुत्यद्यन्ते न वा ? यदि समुत्पद्यन्ते तदा सास्वादनमार्गणायां त्रयोदशरजवः स्पर्शना भवतीति चेद्, उच्यते, इह-प्रायः सास्वादन भावमापन्नानामधोलोके गतिर्नोपजायते, तेषां किञ्चित् शुभपरिणामभूतत्वात् । तथा चोक्तं पञ्चसंग्रहे मूठ्टीकायां—“प्रायोऽधोलोकाभिमुखी सास्वादनगुणपन्नानां सत्त्वानां गतिरेव नास्ति, तेन इवन्मात्रा स्पर्शना प्रतिपादिता” ।

अथ कर्मणकायेऽनाहारके चैवं भवना—कामणकायानाहारकयोर्मुत्कृष्टप्रदेशबन्धका विग्रहगतौ वर्तमानाः संज्ञिनो भवन्ति । ततः सप्तमपृथ्वीस्था नैरयिकास्तिर्यग्लोके संज्ञितिर्यक्पञ्चेन्द्रियतयोत्पद्यन्त इत्यधस्तनी षड्रजवः स्पर्शना भवति । तथाऽप्युत्तरेवलोकामरैरच्युतदेवलोकं नीता भवनपत्यादयोऽप्युत्तरेवलोक एव मृता तिर्यग्लोके संज्ञितिर्यक्पञ्चेन्द्रियतया समुत्पद्यन्त इत्युपरितनी षड्रजवः स्पर्शना भवतीति कर्मणकायानाहारकयोः सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां विग्रहगत्या सर्वा मीलित्वा द्वादशरजवः स्पर्शना भवति ॥४००॥

सम्प्रति यासु मार्गणासु पोहस्व ण्णां च कर्मणास्तुक्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनानुक्रमेण
“अष्टभागा लोकस्यासंख्यातभागश्च” ताः प्ररूपयति—

भागा अट्ट फरिसिआ तिणाणऽवहिसम्मखइउवसमेसुं ।

मोहस्स असंखंमो जंगस्स पुट्ठोऽत्थि सेसाणं ॥४०१॥

(प्रे०) “भागा” इत्यादि, मतिश्रुतावधिलक्षणविज्ञानेषु, अवधिदर्शने, सम्यक्त्वौघध्यायि-
कौपशमिकसम्यक्त्वेषु चेति सप्तमार्गणासु मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धकैः “अष्टभागाः” स्पृष्टाः ।
अत्र भावना सामान्यवक्तव्यतायामापुरुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामष्टभागस्पर्शनायां यथा कृता, यद्वा
सनत्कुमारादीनामष्टभागस्पर्शनायां यथा कृता तथा कर्तव्या ।

अत्र कश्चिदाह—ननु त्रिनरादिमार्गणासु मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामिनो ये सप्तप्रकृति-
बन्धकाः पर्याप्तास्त एव विज्ञानादिषु सन्तीति को विशेषः ? येन मोहनीयस्योत्कृष्टबन्धकानां
त्रिनरादिमार्गणासु “सर्वलोकाः,” विज्ञानादिषु “अष्टौ भागाः” स्पर्शना भवति । अत्र प्रतिविधी-
यते,—त्रिनरादिमार्गणासु सप्तप्रकृतिबन्धकाः पर्याप्ता जीवाः सम्यग्दृष्टयो मिथ्यादृष्टयश्चेति द्विविधा
भवन्ति । तेषु मिथ्यादृष्टयो जीवाः सुस्मेष्वप्युत्पद्यन्त इति त्रिनरादिमार्गणासु मिथ्यादृष्टिजीवाना-
श्रित्य मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां “सर्वलोकाः” स्पर्शना भवति । विज्ञानादिमार्गणासु जीवाः
सम्यग्दृष्टय एव भवन्ति, ते च सुस्मेषु नोत्पद्यन्त इति तेषां स्पर्शना सर्वलोको न भवति, अपि
तु प्रदर्शितभावनयाऽष्टौ भागा एव भवति ।

“असंखंस्सो” इत्यादि, विज्ञानादिमार्गणासु शेषाणां—मोहनीयव्यतिरिक्तानां ण्णां
कर्मणास्तुक्कृष्टप्रदेशबन्धकैर्विधस्यासंख्याततमो भागः स्पृष्टोऽस्ति । एतासु मार्गणासु ण्णां कर्मणा-
स्तुक्कृष्टप्रदेशबन्धकाः सुस्मसम्परायस्या भवन्तीति सामान्यवक्तव्यतायां भावितरीत्या परिभाषनीयम्
॥४०१॥ सम्प्रति शुक्लेश्यायां शेषासु च मार्गणासु सप्तकर्मणास्तुक्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनां
निरूपयन्नाह—

सुइलाए छ फरिसिआ भागा मोहस्स छण्ह सेसाणं ।

लोगासखियभागो बुहिओ सेसासु पुट्ठमखिलजगं ॥४०२॥ (गीतिः)

(प्रे०) “सुइलाए” इत्यादि, शुक्लेश्यायां मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धकैः “पह्भागा”
स्पृष्टाः, शेषाणां ण्णां कर्मणास्तुक्कृष्टप्रदेशबन्धकैः “लोकासंख्याततमो भाग” स्पृष्टः । इयमत्र
भावना—अस्यां मार्गणायां मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धका अव्युत्पन्नवासिनो विबुधाः प्रागुक्त-
प्रयोजनवशात् त्रिवर्गलोकं यावदगच्छन्तीति तेषां गमनसामर्थ्यं भावयामविष्कम्भाभ्यां रज्जुप्रमाणं
दैर्घ्येण च पद्मरज्जुप्रमाणमस्तीति पद्म पद्मरज्जवः स्पर्शना भवति । अथ ण्णां कर्मणास्तुक्कृष्टप्रदेश-

बन्धस्वाभिनः सूक्ष्मसम्परायस्था इति वर्णा कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनायां भावना सुगमा ।

“सैसासु” इत्यादि, निरूपितेतरासु नवसप्ततिमार्गणासु सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकैः समस्तलोकः स्पृष्टः । श्रेयमार्गणा इमाः—सर्वेतिर्यग्गतिभेदाः, अपर्याप्तमनुष्यः, पञ्चेन्द्रियौषपर्याप्त-पञ्चेन्द्रियौ विना सप्तदशेन्द्रियभेदाः, त्रयौषपर्याप्तप्रसौ विना चत्वारिंशत्कायभेदाः, वेदत्रिकं, लोभमन्तरा कषायत्रिकम्, अज्ञानत्रिकम्, असंयमः, अप्रशस्तलेश्यात्रिकम्, अभव्यः, मिथ्यात्वम्, असङ्गी च । अत्रेयं भावना—एतासु मार्गणासु वर्तमाना जीवाः ‘संलग्ना चउडु गउडु’ इति सल-पणिद्वितिरिया मरिच चउडु वि गइसु जनि । यावरत्रिगञ्जा नियमा, सज्जाउय तिरिनरेषु गच्छन्ति ॥ इति च बचनात् सूक्ष्मेष्वपि समुत्पद्यन्त इति मारणान्तिकसमुद्धानेन, सूक्ष्मौषादिषु कासुचिद् मार्गणासु स्वस्थानेनापि सर्वलोकः स्पर्शना भवति । तदेवं सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शना निरूपिता ॥४०२॥

सम्प्रति विशेषकेण सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनां प्ररूपयिषुराह—

सव्वणिरयदेवेसुं वेउव्वाहारदुगअवेएसुं ।

चउणाणसंयमेसुं समइअछेअपरिहारेसुं ॥४०३॥

देससुहमओहीसुं तद्वा पसत्थासु तीसु लेसासुं ।

सम्मुवसमखइएसुं वेअगसासाणमीसेसुं ॥४०४॥

अगुरुपएसस्साउगवज्जाणं मोहगुरुपएसव्व ।

फुसणा णेयाऽणासुं सव्वजगं फोसिअं णेयं ॥४०५॥

(प्रे०) “सव्वणिरय” इत्यादि, सर्वनरकदेवगतिभेदेषु, वैक्रियदिके, आहारकदिकेऽपगत वेदे, चतुर्ज्ञानमार्गणासु संयमौषमामायिकल्लेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिसंयममार्गणासु [द्वितीयाया-द्विपि] “वेससुहम” इत्यादि, देशविरतिसूक्ष्मसम्पराययोः, अवचिदक्षणे, तथा प्रशस्तलेश्यात्रिके, सम्यक्त्वौषपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकमास्वादनसम्यक्त्वेषु, मिथे वेति शलाकापुरुषप्रमाणासु मार्गणासु [तृतीयगाथावृत्तिः] “अगुरु” इत्यादि, आयुर्वर्जानां ज्ञानावरणीयादिसप्तकर्मणामनुत्कृष्ट-प्रदेशबन्धकानां स्पर्शना “मोहगुरुपएसव्व” इति, मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनावद् भवतीति । अथादितासु मार्गणासु मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शना यावत्प्रमाणा प्रदर्शिता तावत्प्रमाणा सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां भवति ।

तद्यथा—द्वितीयादिष्वप्यन्तनरकगतनैरियिकेषु देशविरतेषु चालुकमेण एका, द्वे, तिस्रः, चतस्रः, पञ्च षष्ठ्य रज्जवः, नरकौषसप्तमनरकयोः, जानताद्यन्युत्पत्यन्तत्रिदशेषु, भुज्जलेश्यायां च षड्जवाः, सनत्कुम्भरादिसहस्रापर्यन्ताम्बरेषु, मतिभुतावचिलक्षणज्ञानत्रिके, अवचिदक्षणे, पञ्चलेश्यायां, सम्य-

कृत्वौषौषधिकाधिकशायोपशमिकसम्बन्धेषु मिश्रे चेति षोडशमार्गणासु अष्टौ रजवः, देवौघे, भवनपत्यादीशानपर्यन्तविषुषेषु, तत्रोलेद्यायां च नव रजवः, मास्वादनसम्पन्ने द्वादश रजवः, वक्रियकाययोगे त्रयोदश रजवः, प्रथमनरके आयुर्ग्रहेयकादिसर्वापसिद्धपर्यन्तचतुर्दशदेवेषु, वैक्रियमिश्रे, आहारकद्विके, अवेदे. मनःपर्यवज्ञाने, संयमौचसामायिकलेदोपस्वापनीयपरिहारावशुद्धि-सूक्ष्मसम्परायसंयमेषु चेति पञ्चविंशतिमार्गणासु लोकासंख्यातमागः, सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शना भवतीति सर्वत्र योज्यम् । अत्र तत्तन्मार्गणासु भावना मोहनीस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनायां यथा कृता तथा कर्तव्या ।

समुदितभावना त्वेवम्—यासु एकादिरजवः स्पर्शना तासु जीवानां यथासम्भवं स्वस्थानादि-क्षेत्रमायामविष्कम्भाम्यां रज्जुप्रमाणं दैर्घ्यं कैकादिरज्जुप्रमाणं भवतीति दैर्घ्यक्षेत्रानुसारेण तेषामेकादिरजवः स्पर्शना भवति । अथ यासु लोकासंख्यातमागः स्पर्शना तासु कचिदायामविष्कम्भाम्यां बाह्यतश्च रज्ज्वसंख्यातमागमात्रं यथासम्भवं स्वस्थानादिक्षेत्रं भवति, कचिच्च दैर्घ्येकैकादिरज्जु-प्रमाणमस्ति, तथाप्यायामविष्कम्भाम्यां रज्ज्वसंख्यातमागमात्रमेवेति तेषां लोकासंख्यातमाग एव स्पर्शना भवति ।

अथोत्तरार्धं विप्रियते—“कुसणा जेयाऽण्णासु” इत्यादि, शेषासु सप्तोत्तरशतमार्गणासु सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां “सर्वलोकः” स्पर्शना भवति । शेषमार्गणा इमाः—सर्वतिर्यग्मनुष्य-गतिमेदाः, समस्तेन्द्रियमेदाः, निखिलकायमेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनकाययोगौषौदारिकद्विकारमण-काययोगाः, वेदत्रिकं, कषायचतुर्कं, मतिभ्रतावचिलक्षणज्ञानत्रिकम्, असंयमः, चक्षुरचक्षुर्दन्त्रे, अशुमलेश्यात्रिकं, भव्यामच्यौ, मिथ्यात्व, संझी, असंझी, आहारकानाहारकौ च । अत्रेयं भावना—तिर्य-गोषादिकतिपयमार्गणासु सूक्ष्मजीवानां प्रवेशः, कतिपयमार्गणासु च मार्गणस्या जीवाः सूक्ष्मेष्ट-यन्ते इति शेषासु सप्तोत्तरशतमार्गणासु सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवाः सम्पूर्णलोकं स्पृशन्ति ।

तदेवं मार्गणासु सप्तकर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां च स्पर्शना निरू-पिता ॥४०३॥४०४॥४०५॥ अथायुःकर्मण उत्कृष्टास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनां निजिगदिषु रादौ तावद्यासु मार्गणास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शना “अष्टमागाः” ता विशेषेण प्ररूपयति—

आउस्स बंधगेहिं जेटुपएसस्स अट्ट भागा उ ।

परिपुट्ठा विण्णया देवसहस्सारअंतेसुं ॥४०६॥

दुपणिंदितसेसुं तह पणमणवयणेसु कायविजवेसुं ।

थीपुरिसकसायचउगतिणाणतिअणाणअयतेसुं ॥४०७॥

दरिसणतिगतेऊसुं पम्हभवियअभविसम्मसइएसुं ।

वेअगसासाणेसुं मिच्छे सण्णिम्मि आहारे ॥४०८॥

(प्रे०) “आउस्स” इत्यादि, आयुःप्रकृतेरुत्कृष्टप्रदेशबन्धकैः “अष्टमागाः” स्पृष्टा ज्ञातव्याः । कासु मार्गणासु ? इत्याह—“देवसहस्सार” इत्यादि, देवौघे, भवनपतिप्रमुखसहस्रारपर्यन्तेषु एकादशदेवमेदेषु, [द्वितीयवृत्तवृत्तः] “दुवणिचि” इत्यादि, पञ्चेन्द्रियौघपर्याप्तपञ्चेन्द्रियलक्षणपञ्चेन्द्रियदिके, त्रयोधपर्याप्तसलक्षणत्रसदिके, तथा समुच्चये, पञ्चमनःपञ्चवचनयोगेषु, कायचौगौघवैक्रियकाययोगयोः, स्त्रीपुरुषवेदयोः, कषायचतुष्कं, मतिभुतावधिलक्षणज्ञानत्रिके, मतिभुतावधिलक्षणज्ञानत्रिके, असंयमे, [तृतीयगाथावृत्तिः] “वरिस्सननिवा” इत्यादि, दर्शनत्रिके, तेजःपञ्चलेश्ययोः, भव्याभ्ययोः, सम्यक्त्वौघप्रायिकषायोपशमिकसास्वादनमस्यक्त्वेषु, विच्यत्वे, संज्ञिनि आहारके चेति पञ्चपञ्चाशद्मार्गणासु ।

अथमत्र भावना—देवौघमहस्रारपर्यन्तेषु आयुर्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शना सामान्य-वक्ष्यतायां यथा भाविता तथा भावनीया । अत्र कश्चित् प्रेरयति—नन्वत्र को विशेषः ? येन देवौघसौ-धमेशानपर्यन्तदेवमार्गणासु सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शना नव रजवः प्ररूपिता, अत्र च तास्वष्टौ रजवः स्पर्शना प्ररूप्यते, अत्र प्रतिविधीयते, सौधमेशानपर्यन्ता अमरा ईषत्प्राग्मारादिपृथ्वी-कायिकेषु समुत्पद्यन्त इति तेषां सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां मारणसमुद्घातेनोपरितनैकरजोर-चिकलाभाभव रजवः स्पर्शना भवति । परन्तु आयुर्कृष्टप्रदेशबन्धकानां तेषामायुर्बन्धकाले समुद्घातस्याभावादुपरितनैकरजुरचिका न प्राप्यत इत्यष्टौ रजव एव स्पर्शना भवति । द्विपञ्चेन्द्रिया-दिमार्गणासु सर्वपर्याप्तिपर्याप्ताः संज्ञिन एवायुर्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधतीत्यायुर्कृष्टप्रदेशबन्धका देवा अपि भवन्ति । अतो द्विपञ्चेन्द्रियादिमार्गणत्वापि भवनपतिप्रमुखामरानाश्रित्याष्टरजवः स्पर्शना परिभाषनीया । न च नपुंसकवेदेऽपि आयुर्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामिनः सर्वपर्याप्तिपर्याप्तसंज्ञिनो भवन्तीति कथमष्टमागाः स्पर्शना न भवतीत्याशङ्कनीयम्, देवेषु नपुंसकवेदस्यासद्भावात् ॥४०६॥४०७॥४०८॥ इदानीमायुर्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शना यासु मार्गणासु “षड् भागाः” यासु च “देशोनलोकः” ता दर्शयति—

चउआणताइसुइलासु छ भागा फोसिआऽत्थि हीणजगं ।

एगिंदियवाऊसुं ताण मयलबायरेसु भवे ॥४०९॥

(प्रे०) “चउआणताइ” इत्यादि, आनताघच्युतपर्यन्तेषु चतुर्षु देवमेदेषु शुक्ललेश्यायां चायुर्कृष्टप्रदेशबन्धकैः “षड् भागाः” स्पृष्टाः सन्ति । अत्र भावना सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनायां यथा कृता तथा कर्तव्या । “हीणजगं” इत्यादि, एकेन्द्रियौघे, बाह्यकायौघे, ‘ताण’ इति, एकेन्द्रियवायुकाययोः, प्राकृतत्वाद् द्विवचनस्थाने बहुवचनम्, समस्तेषु षट्संख्याकेषु बादरमेदेषु इत्यष्टमार्गणासु आयुर्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शना देशोनलोको भवति । अथमत्र भावनापथः—एकेन्द्रियौघत्रिबादरैकेन्द्रियेषु आयुर्कृष्टप्रदेशबन्धका यथासम्भवं पर्याप्ता अपर्याप्ता वा बादरजीवाः सन्तीति तासु पर्याप्ता अपर्याप्ताश्च बादरबाह्यकाया अप्यायुर्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन्ति । तथा बाह्यकायमार्गणासु

तु यथासम्भवं पर्याप्ता अपर्याप्ता वा बादरवायुकायिका एवायुक्तकृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन्ति । अथ पर्याप्ता-पर्याप्तबादरवायुकायाः प्रत्येकं सुषिरबहुलजोक्तस्य यत्किमपि सुषिरं तत्र सर्वत्रापि प्रसर्यन्तीति “वायरपवणा अमलेसु” इति वचनान्लोक्तस्यासंख्येयेषु भागेषु वर्तन्ते । ततोऽत्रैकेन्द्रियौषप्रमुखाष्ट-मार्गानामु यथासम्भवं पर्याप्तापर्याप्तबादरवायुकायानाभित्यायुक्तकृष्टप्रदेशबन्धकानां देशोनलोकः स्पर्शना भवति ।

* नन्वत्र पर्याप्तापर्याप्तबादरवायुकायाः सूक्ष्मेष्वपि समुत्पद्यन्ति इति सम्पूर्णलोकः स्पर्शना कथं न भवति ? इति चेद्, न, त्वं विस्मरणशीलो दृश्यसे, प्रागनिरूपिताद्येपपरिहाराणां विस्मृतत्वात्, सूक्ष्मेषु समुत्पद्यमानानां पर्याप्तापर्याप्तबादरवायुकायानां सर्वलोकः स्पर्शना मारणान्तिकसमुद्घातेन भवति, आयुर्बन्धकाले च मरणसमुद्घातो न भवतीति प्रागनेकशो निरूपितम् । अतोऽत्र तत्प्रयुक्ता सर्वलोकः स्पर्शना न भवति । स्वस्थानेन तु प्रायुक्तवचनाद् देशोनलोक एव स्पर्शना भवति ।

न चात्रैकेन्द्रियौषत्रिवादरैकेन्द्रियेषु आयुक्तकृष्टप्रदेशबन्धका यथा यथासम्भवं पर्याप्ता अपर्याप्ताश्च बादरवायुकाया भवन्ति तथा यथासम्भवं पर्याप्ता अपर्याप्ताश्च बादरनिगोदा अपि भवन्ति । ते च बादरवायुकायिकेभ्योऽधिकाः, यतः पर्याप्तापर्याप्तबादरवायुकायाः प्रत्येकम-संख्याताः, पर्याप्तापर्याप्तबादरनिगोदाश्च प्रत्येकमनन्ताः, इति तेषां बादरवायुकायिकेभ्योऽधिकत्वात् तेषां क्षेत्रमधिकं भवेदिति कथमत्र बादरवायुकायानाभित्यैव भावना कृतेत्याशङ्कनीयम्, एकस्मिन् शरीरेऽनन्तबादरनिगोदानां समावेशाद् बादरवायुकायिकेभ्योऽधिकत्वेऽपि तेषां स्वस्थानक्षेत्रं लोका-संख्यातभागमात्रमेव । तथा चोक्तं प्रज्ञापनार्था—“कहि णं भंते ? बादरवणस्सइकाइवाणं पज्जत्ताण णाणा प० ? गोयमा ?..... सट्ठाणेण लोयस्स अंसंखेज्जइभागे ! कहिणं भंते ? बादरवणस्सइ-काइवाणं अणवत्तत्ताणं णाणा प० ? गोयमा ?..... सट्ठाणेणं लोयस्स अमंखेज्जइभागे” । अतोऽत्रैकेन्द्रियौषत्रिवादरैकेन्द्रियेषु पर्याप्तापर्याप्तबादरनिगोदान् विहाय पर्याप्तापर्याप्तबादरवायु-कायानाभित्य भावना कृता ॥४०९॥

साम्प्रतं शेषमार्गानामु एकयाऽऽर्ययाऽऽयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धकस्पर्शनां प्रकटयन्नाह—

सव्वसुहमेसु सव्वो लोगो भागाऽट्ठ असुहलेसासुं ।

अण्णे भणन्ति लोगासंखंसो सो च सेसासुं ॥४१०॥

(प्र०) ‘सव्वसुहमेसु’ इत्यादि, अष्टादशसंख्याकेषु सर्वसूक्ष्ममार्गानामेदेषु आयुक्तकृष्ट-प्रदेशबन्धकैः सम्पूर्णो लोकः स्पष्टः । अत्र हेत्वादिकं सुगमं प्राक्प्रदर्शितमपि चेति न पुनः प्रपञ्च्य-ते । तथा ‘असुहलेसासुं’ इति, तिसृषु अप्रश्नस्तलेष्वामार्गानामु आयुक्तकृष्टप्रदेशबन्धकैरष्टौ भागाः परिस्पृष्टाः, अप्रश्नस्तलेष्वामासु आयुक्तकृष्टप्रदेशबन्धकेषु देवानां प्राधान्यात् अप्रश्नस्तलेष्व-भातां भवनपत्यादिदेवानां कालत्रयमपेक्ष्य गमनागमनक्षेत्रस्य यथोक्तदृग्जुप्रमाणत्वात् । अथात्रार्थे

मत्वाभ्यन्तरं दर्शयति—‘अण्णे’ इत्यादि, अन्ये महान्वकारादय इत्यर्थः, प्रस्तुतस्पर्शनां लोकाऽ-
संख्यैवभागमितामेव निगदन्ति, तेषां मते प्रस्तुतमार्गणसु देवानामायुर्वन्वाभावात्, यतः ते हि
देवाभ्यां वर्षाप्तावस्थायागमप्रशस्तलेखां न स्वीकुर्वन्ति, अपर्याप्तावस्थायाञ्च देवानामायुर्वन्वो नैव भवति,
ततः शेषत्रिगतिस्वपर्याप्तसंज्ञिन एवाश्रित्य प्रस्तुतस्पर्शना प्राप्यते, तेषां स्वस्थानस्योत्कृष्टतो
लोकाऽसंख्येयभागमात्रत्वात् गमनगमनक्षेत्रस्याऽकिञ्चित्करत्वाच्च । तथा ‘सैसासु’ इति, उक्त-
शेषासु एकाधिकसप्ततिमार्गणसु आयुर्लुत्कृष्टप्रदेशबन्धकैः ‘सो ष’ स एव—लोकाऽसंख्येयभाग
एव स्पृष्टः ।

शेषमार्गणा नामत इमाः—निखिलनरकगतिभेदाः, समस्ततिर्यग्मनुष्यगतिभेदाः, प्रथम-
त्रैवेककायनुत्तरपर्यन्ताः चतुर्दशदेवभेदाः, सर्वविकलन्द्रियभेदाः, अपर्याप्तपञ्चेन्द्रियक्षेत्रे दशेन्द्रिय-
भेदाः, पृथिव्यप्तेजोवनस्पतिकायौघभेदाः, साधारणवनस्पतिकायौघवाद्रपृथिव्यप्तेजःसाधारण-
वनस्पतिकायिकाः, पर्याप्तावाद्रपृथिव्यप्तेजःसाधारणवनस्पतिकायाः, अपर्याप्तावाद्रपृथिव्यप्तेजोनि-
गोदाः, प्रत्येकवनस्पतिकायत्रिकम्, अपर्याप्तत्रसकायक्षेत्र्येकविंशतिकायभेदाः, औदारिकद्विकाहारक-
द्विके, नपुंसकवेदः, मनःपर्यवज्ञानं, संयमौघसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिदेशविरति-
संयमाः, असंज्ञी च ।

इयमत्र भावना—एतासु मार्गणसु स्थानानां जीवानां विशिष्टगमनागमनक्षेत्रस्याभावात्
स्वस्थानक्षेत्रानुसारणैव स्पर्शना प्राप्यते । तत्र तिर्यगोघः, पृथिव्यप्तेजोवनस्पतिकायौघाः, साधा-
रणवनस्पतिकायौघः, औदारिकद्विकं, नपुंसकवेदः, अशुभलेश्यात्रिकमसंज्ञी चेति त्रयोदशमार्गणा
विहाय शेषमार्गणसु मार्गणास्थानां जीवानां स्वस्थानक्षेत्रं लोकासंख्यातभाग एवेति पूर्वं क्षेत्रद्वारे
सप्रमाणं प्रदर्शितम् । तिर्यगोघादित्रयोदशमार्गणसु धूम्रजीवानाश्रित्य मार्गणास्थजीवानां
स्वस्थानक्षेत्रस्य सम्पूर्णलोकप्रमाणत्वेऽप्यायुर्लुत्कृष्टप्रदेशबन्धका देवभिक्षपञ्चेन्द्रियादयो भवन्ति,
तेषां स्वस्थानक्षेत्रं तु लोकाऽसंख्यातभाग एव भवति । अतः शेषास्वशीतिमार्गणास्वायुर्लुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धका जीमा नानाजीवानतीतादिद्विविधकालञ्चाश्रित्य लोकासंख्यातभागमेव स्पृशन्ति । इत्यमायु-
र्लुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शना व्याख्याता ॥४१०॥

साम्प्रतमादेशत आयुर्लुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनां विशेषकेण प्ररूपयितुकाम आह—

तिरिये एर्गिदियपणकायणिगोएसु सन्वसुहमेपुं ।

कयोरालदुगेसुं णपुंसगे चउकसावेसुं ॥४११॥

अण्णाणदुगे अयत्ते अवक्खुदंसणतिअसुहलेसासुं ।

भविंयेयरमिच्छेसुं असण्णिआहारगेसुं च ॥४१२॥

आउस्स बंधगेहिं अगुरुपएसस्स फोसिअं जेयं ।

सव्वजगं सेसासुं जेट्ठपएसव्व फुसणाऽत्थि ॥४१३॥

(प्रे०) “तिरिचे” इत्यादि, तिर्यंगोषे, एकेन्द्रियौषे, “पणकाय” इति, पृथिव्यप्तेजो-
वायुवनस्पतिकायौषे, साधारणवनस्पतिकायौषे, सर्वेष्वष्टादशसु सूक्ष्ममेदेषु, काययोगौषे, औदा-
रिकादिके, नपुंरकवेदे, चतुष्कषायेषु, [द्वितीयवृत्तवृत्तिः] ‘अण्णाणवुणे’ इत्यादि, मतिभुतलक्ष-
णाज्ञानादिके, असंयमे, अचक्षुर्दर्शने, अशुमलेश्यात्रिके, मध्यामध्ययोः, मिथ्यात्वे, असंज्ञिनि,
आहारके चेति षट्चत्वारिंशद्मार्गणामु [तृतीयार्थावृत्तिः] “आउस्स” इत्यादि, आयुषोऽनुत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धकैः सम्पूर्णो लोकः स्पृष्टो ज्ञेयः । एतासु मार्गणास्वायुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः सूक्ष्मा
भवन्तीति तानाश्रित्य स्वस्थानेन सम्पूर्णलोकः स्पर्शना घटामटाटयते । “सेसासु” इत्यादि,
पूर्वार्धस्थं ‘बंधगेहिं’ इति पदमत्रापि सम्बध्यते, भणितव्यतिरिकासु सप्तदशशतमार्गणामु आयुषोऽ-
नुत्कृष्टप्रदेशस्य “मर्बवशाद् विभक्तिपरिणाम” इति न्यायाभ्यपणाद् बन्धकैः इति पदस्य पृथगन्ततया
परिणामे सति बन्धकानां स्पर्शना, “जेट्ठपएसव्व” इति, सूक्ष्मत्वात् सूक्ष्मस्यायुक्तकृष्टप्रदेशबन्ध-
कानां स्पर्शनावद् भवति । शेषासु मार्गणास्वायुक्तकृष्टप्रदेशबन्धकानां यावत्प्रमाणा स्पर्शना
भवति तावत्प्रमाणाऽऽयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां भवतीत्यर्थः ।

श्लेषमार्गणा इमाः—समस्तनरकगतिमेदाः, पञ्चेन्द्रियतिर्यंगोषपर्याप्तपञ्चेन्द्रियतिर्यक्-
तिरिक्तीलक्षणाश्रित्यतिर्यंगतिमेदाः, निखिलमनुष्यमेदाः, सकलदेशगतिमेदाः, बादरैकैन्द्रियपर्याप्ता-
पर्याप्तबादरैकेन्द्रियाः, निखिलविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियमेदाश्चेति पञ्चदशेन्द्रियमेदाः, बादरपृथ्व्यप्ते-
जोवायुमाधारणवनस्पतिकायाः, पर्याप्तबादरपृथिव्यप्तेजोवायुनिगोदाः, अपर्याप्तबादरपृथ्व्यप्तेजोवायु-
साधारणवनस्पतिकायाः, प्रत्येकवनस्पतिकावैश्विकं, त्रसत्रिकं चेत्येकविंशतिकायमेदाः, पञ्चमनः-
पञ्चवचनवैकियाहारकद्रिकाययोगाः, स्त्रीपुरुषवेदौ, मतिभुतावविभिमङ्गलमनःपर्यवज्ञानानि, संय-
मौवसामायिकलेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिदेशवितिसंयमाः, अक्षुरवचिदर्शने, प्रशस्तलेश्यात्रिकं
सम्यक्त्वौषधायिकक्षायोपशमिकसास्वादनसम्यक्त्वानि संज्ञी च ।

श्लेषमार्गणास्वायुक्तकृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनाऽदायुरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनैवम्-देवौषे,
मवनरतिर्यक्पृथ्व्यापर्यन्तेषु देवेषु, पञ्चेन्द्रियौषपर्याप्तपञ्चेन्द्रिययोः, त्रसौषपर्याप्तत्रसयोः, पञ्च-
मनःपञ्चवचनेषु, वैक्रियकाययोगे, स्त्रीपुरुषवेदयोः, मतिभुतावविभिमङ्गलनेषु, अक्षुरवचिदर्शनयोः,
तेजःपञ्चलेश्ययोः, “सम्यक्त्वौषधायिकक्षायोपशमिकसास्वादेनेषु, संज्ञिनि चेति द्विचत्वारिंश-
न्मार्गणामु “अष्टमागाः”, आनतादिचतुर्दशमेदेषु, शुक्ललेश्यायां च “पद्मागाः”, बादरैकेन्द्रिय-
पर्याप्तपर्याप्तबादरैकेन्द्रियेषु, बादरवायुकायपर्याप्तपर्याप्तबादरवायुकायेषु चेति षण्मार्गणामु “दिशोन-
लोकः”, शेषासु समस्तनरकगतिमेदेषु, तिर्यंगोषं विना चतुर्षु तिर्यंगतिमेदेषु, निखिलमनुष्य-

मतिमेदेषु, प्रथमश्रेयैयकाद्यन्तिमानुत्तरपर्यन्तेषु चतुर्दशदेवगतिमेदेषु, समस्तविकलेन्द्रियमेदेषु अप-
र्याप्तपञ्चेन्द्रिये चेति दशेन्द्रियमेदेषु, बादरपृथ्व्यन्तेजोनिगोदेषु, पर्याप्तबादरपृथिव्यपृत्तेजोनिगोदेषु,
अपृथ्व्यपृथिव्यन्तेजःसाधारणावनस्पतिकार्येषु, प्रत्येकवनस्पतिकार्यत्रिकेऽपर्याप्तत्रये चेति षोडशकाय-
मार्गमासु, आहारकदिके, मनःपर्यवज्ञाने, संयमौषसामाधिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिदेशविरति-
संयमेषु चेति चतुःषष्टिमार्गमासु “लोकासंख्यातभागः”, आपुरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शना
भवतीति सर्वत्र योज्यम् । अत्र भावनाऽपि आयुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनायां यथा कृता तथा
कर्तव्या ॥४११॥४१२॥४१३॥

तदेवमष्टानामपि कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां च स्पर्शना निरू-
पिता । साम्प्रतमष्टकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकानामजघन्यप्रदेशबन्धकानां च स्पष्टनां वक्तुं प्रतुष्टु-
रादौ तावत् सामान्यवक्तव्यतामाह—

होएइ सन्वलोगो परिपुट्टो बंधगेहि जीवेहिं ।

अट्टुहं कम्माणं हस्सियराणं पएसणं ॥४१४॥

(प्रे०) “होएइ” इत्यादि, अष्टानामपि कर्मणां जघन्यप्रदेशस्येतरस्याजघन्यप्रदेशस्य बन्ध-
कैर्जीवैः “सम्पूर्णलोकः” स्पृष्टो भवति । अष्टानामपि कर्मणां जघन्यप्रदेशस्याजघन्यप्रदेशस्य च
बन्धकाः ब्रह्मापर्याप्ता भवन्तीति तानाश्रित्य स्वस्थानेन “सर्वलोकः” स्पर्शना भवति ॥४१४॥

सम्प्रति सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनां मार्गमासु निर्दिष्टारविशुष्यासु मार्गमासु
“सर्वलोकः यासु च देशोनलोकः” ता गाथात्रिकेण वक्तुकाम आह—

तिरिये एगिदियपणकायणिगोएसु सन्वसुहमेसुं ।

कायउरलदुगकम्मणणपुंसगकसायचउगेसुं ॥४१५॥

अण्णाणदुगे अयते अचक्खुदंसणतिअसुहलेसासुं ।

भवियेरमिच्छेसुं अमणिआहारगियरेसुं ॥४१६॥

सत्तण्ह बंधगेहिं हस्सपएसस्स पुट्टमखिलजगं ।

देसूणजगं बायरएगिदियवाउसन्वमेएसुं ॥४१७॥ (गीतिः)

(प्रे०) “तिरिये” इत्यादि, तिर्यंगोघे, एकेन्द्रियौघे, “पणकाय” इति, पृथ्व्यन्तेजोषायुवन-
स्पतिकार्यौघेषु, सर्वेषु अष्टादशसु इत्थमेदेषु, काययोगौघे, औदारिकौदारिकमिथलक्षणौदारिकदिके,
कर्मणकार्ये, नपुंसकभेदे, चतुष्कषायेषु, [द्वितीयवृत्तवृत्तिः] मतिभूतलक्षणान्नान्तिके, असंयमे, अ-
शुद्धिनि, अशुभलोद्यात्रिके, मन्वे, इतरेऽमन्वे, मिथ्यात्वे, अस्तिनि, आहारके, इतरेऽनाहारके
वैत्यष्टावर्तारिष्यन्मार्गमासु [तृतीयवृत्तिः] सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकैः “समस्तजगत्”

स्पृष्टम् । इयमत्र भवना—एतासु मार्गणासु सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकाः कासुचित् दूहमनिगोदाः कासुचित्च दूहमा इति सूक्ष्मजीवानाश्रित्य स्वस्थानेन सर्वलोकः स्पर्शना भवति ।

“द्वैस्तृणजगं” इति, देशोनलोकः, ‘सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकैः स्पृष्टः’ इत्यत्र सम्बध्यते । कासु मार्गणासु ? इत्याह—“बायर्” इत्यादि, बादरैकेन्द्रियवायुकाययोः सर्वमेदेदु, बादरैकेन्द्रिये, पर्याप्तवादरैकेन्द्रिये, अपर्याप्तवादरैकेन्द्रिये, बादरवायुकाये, पर्याप्तवादरवायुकाये, अपर्याप्तवादरवायुकाये चेति षण्मार्गणास्वित्यर्थः । इयमत्र भावना—एतासु मार्गणासु यथासम्भवं पर्याप्ता अपर्याप्ताश्च बादरवायुकायाः सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धं कुर्वन्तीति तानाश्रित्य पूर्वोक्तवचनप्राप्त्यात् स्वस्थानेन देशोनलोकः स्पर्शना भवति ।

ननु पर्याप्तापर्याप्तवादरवायुकायाः दूहमेष्वपि समुत्पद्यन्ते, अतो मरणसमुद्घातेन सर्वलोकः स्पर्शना कथं न भवति ? न च मारणान्तिकसमुद्घातो न भवतीति वाच्यं, सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनायाः प्रस्तुतत्वाद्, इति चेत्, न, पर्याप्तापर्याप्तवादरवायुकायिका भवप्रथमसमये एव जघन्यप्रदेशबन्धं कुर्वन्ति, भवप्रथमसमये च केषामपि जीवानां मरणसमुद्घातो न भवति, पारभविकायुर्वन्धस्य पश्चादेव तस्य प्रवर्तनाद्, भवप्रथमसमये वायुर्वन्धस्यासम्भवाद् । अतोऽत्र सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनायाः प्रकान्तत्वेऽपि जघन्यप्रदेशबन्धं विदधतां पर्याप्तापर्याप्तवादरवायुकायिकानां मरणसमुद्घातो न भवति, ततश्च तत्प्रयुक्ता सर्वलोकः स्पर्शनाऽपि न भवति । एवमग्रेऽपि यथास्थानमवगन्तव्यम् ॥४१५। ४१६। ४१७॥

सम्प्रति विभङ्गज्ञानमार्गणायां सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनां मतान्तरप्रदर्शनपूर्वकं परिधिभावयिषुराह—

विभंगमि असंखियभागो लोगस्स फोसिओ जेयो ।

अण्णे बिंति फरिसिआ भागा अह बंधगेहिं तु ॥४१८॥

(प्र०) ‘विभंगमि’ इत्यादि, विभङ्गज्ञानमार्गणायां सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकैः “लोकस्यासंख्यातमो भागः” स्पृष्टो भवति । इयमत्र भावना—अस्यां मार्गणायां सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धं देवनाशका भवप्रथमसमये विदधति, तदानीं च गमनागमनादेरभावात् स्वस्थानेन स्पर्शना प्राप्यते । तेषां स्वस्थानं च लोकासंख्यातभागप्रमाणमेव । ततो विभङ्गज्ञाने सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकानां स्पर्शना लोकासंख्यातभाग एव भवति । अथोत्तरार्धेन मतान्तरमाह—“अण्णो” इत्यादि, अन्ये=वेऽपर्याप्तावस्थायां विभङ्गज्ञानं न मन्यन्ते ते विभङ्गज्ञाने सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकैः “अष्टभागाः” स्पृष्टा इत्याहुः । तेषां मते विभङ्गज्ञानस्य पर्याप्तावस्थायामेव सद्भावात् तस्मिन् सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धमष्टविधबन्धको चोलमयोमी जीवो विदधातीति भवनपक्षि-प्रमुखसहस्रपर्यन्तविदक्षानाश्रित्य भमनागमनप्रयुक्ताष्टरजवः स्पर्शना भवति ॥४१८॥

इदानीं सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकानां स्पर्शना यासु मार्गणासु “अष्टमागाः” यासु च “लोकसंख्यातभागः” ताः प्रकृत्यति—

भागा अट्ट फरिसिआ गेया पणमणतिवयणमीसेसुं ।

सेसासु असंख्यमो भागो लोगस्स परिपुट्ठो ॥४१९॥

(प्रे०) “भागा” इत्यादि, सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकैः “अष्टौ भागाः” स्पृष्टा ज्ञातव्याः । कासु मार्गणासु ? इत्याह—“पणमण” इत्यादि, पञ्चमनोयोगेषु, सत्यासत्यसत्यासत्य-लक्षणत्रिवचनयोगेषु, मिश्रे चेति नव मार्गणासु । तद्यथा—एताम्य अष्टमार्गणासु सप्तकर्मणां जघन्य-प्रदेशबन्धं जघन्ययोगवन्तो घोलणयोगिनः संज्ञिपञ्चेन्द्रिया अष्टविषयबन्धका एव, मिश्रसम्यक्त्वे तु ते एव सप्तविषयबन्धका विदधति । अतो भवनपतिप्रमुखसहस्रापर्यन्तदेवानां श्रियाष्टौ रज्जवः स्पर्शना द्रव्यपद्यते । तथाहि—आयुर्बन्धकाले सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धं कुर्वन्तो भवनपत्यादयः सहस्रा-पर्यन्ता अमराः पूर्वसाङ्गविकनारकवेदनोपशमाद्यर्थमथो बालुकाग्रमामिधानां तृतीयां पृथिवीं यावद् गच्छन्तीत्यचस्तनी दिरञ्जु स्पर्शना भवति । तथा तेऽप्युत्कल्पवासिदैवैरच्युतदेवलोकं यावन्नीयन्त इत्युपरितनी षड्रज्जवः स्पर्शना भवति । सर्वा मीलित्वा तेषामष्टौ रज्जवः स्पर्शना भवति ।

“सेसासु” इत्यादि, निरूपितव्यतिरिक्तासु षड्वतरशतमार्गणासु सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेश-बन्धकैः “लोकस्यासंख्यातमो भागः” स्पृष्टः । श्लेषमार्गणा नामत इमाः—सर्वनरकगतिमेदाः, तिर्यगोचं विना चत्वारस्तिर्यग्गतिमेदाः, सर्वमर्त्यामर्त्यगतिमेदाः, सर्वविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रिय-मेदाः, बादरपृथ्व्यप्लेजः साधारणवनस्पतिकायाः, पर्याप्तबादरपृथ्व्यप्लेजोनिगोदाः, अपर्याप्तबादर-पृथ्व्यप्लेजः साधारणवनस्पतिकायाः, प्रत्येकवनस्पतिकायात्रिकं त्रसत्रिकं चेत्यष्टादशकायमेदाः, वैक्रियद्विकम्, आहारकद्विकं, वचनौषासत्यामृषावचनयोगी चेति षड्योगमेदाः, स्त्रीपुरुषवेदावेदाः, प्रतिभ्रतावचिममः पर्यवज्ञानानि, असंयममन्तरा षट्संयममेदाः, चक्षुरवधिदर्शने, प्रशस्तलेइयात्रिक, सम्यक्त्वौषधायिकशायोपशमिकौषधमिकसास्वादनानि संज्ञी च ।

इयमत्र भावना—वचनौषधवहारवचनयोज्जघन्यप्रदेशबन्धमायुर्बन्धकाले घोलणयोगी द्वीन्द्रियो विदधाति, आयुर्बन्धकाले च मरणसङ्घट्टातस्याभाव इति द्वीन्द्रियाणां दृष्टमेव समुत्पत्ति-सद्भावेऽपि मारणसङ्घट्टातप्रयुक्तायाः सर्वलोकस्पर्शनाया अभावः । अतो द्वीन्द्रियाणां स्वस्था-नस्यायामविकल्पाभ्यां रज्जुप्रमाणत्वेऽपि बाहव्यतो रज्ज्वसंख्यातभागमात्रत्वाद्भोकासंख्यातभाग एव स्पर्शना भवति । एवमहाराकद्विके, मनःपर्यवज्ञाने, संयमौषादिपञ्चसंयममार्गणास्वपि परिमावनीयम् । नवरं तासु स्वस्थानस्व स्पर्शनाऽऽयामविकल्पाभ्यां रज्ज्वसंख्येयभागमात्रैवेति विशेषः परिमावनीयः । अवेददृष्टसम्भवावयोः सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनाया दैर्घ्येण सत्तरज्जुप्रमाणत्वेऽप्यायामविकल्पाभ्यां रज्ज्वसंख्येयभागमात्रत्वाद् यद्येकस्पर्शनैव भवति ।

वैक्रियकाययोगे सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धं नारका देवाश्च स्वशरीरपर्याप्तिप्रथमसमय एव विदधति, तदानीं च तेषां करणार्याप्तत्वात् गमनागमनयोर्मारणान्तिकसमुद्घातस्य चाभावः । अतः स्वस्थानप्रयुक्ता लोकासंख्यातभाग एव स्पर्शना भवति, तेषां स्वस्थानस्य बाह्येण रज्ज्वसंख्यातभागमात्रत्वात् । शेषास्तु नरकौषादिप्रतिनवतिमार्गणास्तु सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धो भवप्रथमसमय एव भवति । तदानीं च गमनागमनयोर्मारणसमुद्घातस्य चाभावः । अतः स्वस्थानप्रयुक्ता लोकासंख्यातभाग एव स्पर्शना भवति ॥४१९॥

सम्प्रति सप्तकर्मणामजघन्यप्रदेशबन्धकानाम्, आयुष्कर्मणो जघन्यप्रदेशबन्धकानामजघन्यप्रदेशबन्धकानां च स्पर्शनामतिदिशब्दाह—

संवासुं सत्तण्हं अलहुपएसस्स फोसणाउस्स ।

हस्सियरपएसण य अगुरुपएसव्व विण्णेया ॥४२०॥

(प्र०) “संवासुं” इत्यादि, उत्तरार्धस्थम् “अगुरुपएसव्व” इति पदसत्र सम्बध्यते, सर्वासु सप्तन्यधिकशतसंख्यासु मार्गणासु सप्तकर्मणामजघन्यप्रदेशस्य, बन्धकानामिति गम्यते, स्पर्शनाऽनुत्कृष्टप्रदेशवद्, “व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः” इति सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनावद् भवति । सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शना यासु मार्गणासु यावत्प्रमाणा निरूपिता तासु मार्गणासु तावत्प्रमाणैव स्पर्शना सप्तकर्मणामजघन्यप्रदेशबन्धकानां भवतीत्यर्थः ।

तद्यथा—द्वितीयादिषष्ठपर्यन्तनरकगतनैरपिकेषु देशविरतौ च क्रमशः एकः, द्वौ, त्रयः, चत्वारः, पञ्च, षष्ठ्य भागाः, नरकौषसप्तमनरकयोः, आनतप्रसृष्टालान्युतपर्यन्तेषु त्रिदशेषु, शुक्ललेश्यायां च षड्भागाः, सनत्कुमारादिदहस्त्रारपर्यन्तेषु विषुषेषु, मतिश्रुतावचिलक्षणज्ञानत्रिके, अवधिदर्शने, पञ्चलेश्यायां, सम्यक्त्वौषध्यायिकक्षायोगशमिकौपशमिकसम्यक्त्वेषु मिश्रे चेति षोडशमार्गणासु अष्टौ भागाः, देवांश्च, भवनपत्यादीज्ञानपर्यन्तामरेषु तेजोलेश्यायां च नव भागाः, सास्त्रादनसम्यक्त्वे द्वादशभागाः, वैक्रियकाययोगे त्रयोदशभागाः, प्रथमनरके, प्रथमग्रंथेयकप्रसृष्टालान्तिमातुचरान्तेषु चतुर्दशसु नाकिषु, वैक्रियमिश्रे, आहारकदिके, अवेदे, मनःपर्यवज्ञाने, संयमौषसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिद्विरूपसम्परायसंयमेषु चेति षष्ठ्यंतिमार्गणासु लोकासंख्यातभागः, समस्ततिर्यग्मनुष्यगतिभेदेषु, निखिलेन्द्रियभेदेषु, कृत्स्नकायभेदेषु, पञ्चमनःपञ्चवचनकाययोगौषौदारिकदिककाम्यकाययोगेषु, वेदत्रिके, कषायचतुष्टके, मतिश्रुतावचिलक्षणज्ञानत्रिके, असंयमे, चक्षुरचक्षुर्दर्शनयोः, अश्रुमलेश्यात्रिके, मय्यामन्ययोः, मिथ्यात्वे, संज्ञिनि, असंज्ञिनि, आहारके, अनाहारके चेति सप्ताधिकशतमार्गणासु सर्वलोकैः, सप्तकर्मणामजघन्यप्रदेशबन्धकानां स्पर्शना भवतीति सर्वत्र योज्यम् । अत्र भावनाऽपि सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनायां यथा कृता तथा कर्तव्या ।

“आवस्स” इत्यादि, ‘सन्वासु’ इति ‘कोसणा’ इति च पदे इहापि सम्बध्येते, ततोऽयमर्थः—सर्वासु=त्रिषष्टिस्तमार्गणासु आयुषो जघन्यप्रदेशस्येतरस्याजघन्यप्रदेशस्य च बन्धकानां स्पर्शना, “अशुरुपएसच्च विण्णोया” इति, अनुत्कृष्टप्रदेशवत् सूचकत्वात्तद्वत्स्यायुष्कर्मणोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनावद् विज्ञेया । आयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनायासु मार्गणासु यावत्प्रमाणा निरूपिता तावत्प्रमाणैव स्पर्शनाऽऽयुषो जघन्यप्रदेशबन्धकानामजघन्यप्रदेशबन्धकानां च भवतीति यावत् ।

तच्चैवम्—तिर्यगोषः, एकेन्द्रियौषः, पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिलक्षणपञ्चकायाः, साधारणवनस्पतिकायः, सर्वसूक्ष्ममेदाः, काययोगौषः, औदारिकद्विकं, नपुंसकवेदः, कषायचतुष्कं, मतिश्रुतलक्षणाज्ञानद्विकम्, असंयमः, अचक्षुर्दर्शनम्, अप्रशस्तलेश्यात्रिकं, मध्यामव्यौ, मिध्यात्वम्, असंज्ञी, आहारकश्चेति षट्चत्वारिंशद्मार्गणासु सूक्ष्मजीवानाभित्य स्वस्थानेन ‘सर्वलोकः’, देवौषः, भवनपतिप्रमूखसहस्रारपर्यन्ता अमराः, पञ्चेन्द्रियौषपर्याप्तपञ्चेन्द्रियौ, त्रसौषपर्याप्तत्रसौ, पञ्चमनःपञ्चवचनवेक्रियकाययोगाः, स्त्रीपुरुषवेदोः, मतिश्रुतावधिबिभक्ज्ञानानि, चक्षुरवधिदर्शने, तेजःपञ्चलेश्ये, सम्यक्त्वौषधायिकक्षायोपशमिकसास्वादनानि, संज्ञी चेति द्विचत्वारिंशन्मार्गणासु भवनपतिप्रमूखसहस्रारपर्यन्तदेवानाभित्य “अदौ मागाः”, आनतादिचतुर्विधामरेषु शुक्ललेश्यायां चानतादिविबुधानाभित्य ‘बहमागाः’, बादरैकैन्द्रियपर्याप्तापर्याप्ताबादरैकैन्द्रियेषु बादरवायुकायेषु चेति षण्मार्गणासु पर्याप्तापर्याप्ताबादरवायुकायिकानाभित्य ‘दिशोनलोकः’, सकलनरकगतिमेदेषु, तिर्यगोषं विना चतुर्षु तिर्यगगतिमेदेषु, अखिलमनुष्मगतिमेदेषु प्रथमग्रंथेयकप्रमूहान्तिमानुत्तरपर्यन्तेषु चतुर्दशविधामरेषु चेति त्रिषड्गतिमेदेषु, समविकलेन्द्रियमेदेषु, अपर्याप्तपञ्चेन्द्रिये चेति दशेन्द्रियमेदेषु, बादरपृथिव्यप्तेजःसाधारणवनस्पतिकायेषु, पर्याप्ताबादरपृथिव्यप्तेजःसाधारणवनस्पतिकायेषु, अपर्याप्ताबादरपृथिव्यप्तेजःसाधारणवनस्पतिकायेषु प्रत्येकवनस्पतिकायत्रिकं, अपर्याप्तत्रसे चेति षोडशकायमार्गणासु, आहारकद्विकं, मनःपर्यवज्ञाने, संयमौषसामायिकलेश्योपशमिकानि यपरिहारविशुद्धिदेशविरतिसंयमेषु चेति चतुःषष्टिमार्गणासु गमनागमनाभावात् स्वस्थानस्य च बाह्यदिना रज्ज्वसंख्येयभागमात्रत्वात् स्वस्थानेन ‘लोकसंख्यातभागः’, आयुष्कस्य जघन्यप्रदेशबन्धकानामजघन्यप्रदेशबन्धकानां च स्पर्शना भवतीति सर्वत्र योजनीयम् । अत्र भावनाऽपि आयुष्कस्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनायां यथा कृता तथा कर्तव्या ॥४२०॥

सम्प्रति पञ्चेन्द्रियौषपर्याप्तपञ्चेन्द्रिययोः, त्रसौषपर्याप्तत्रसयोः, वचनौषव्यवहारवचनयोः, स्त्रीपुरुषवेदयोः, चक्षुर्दर्शने संज्ञिनि चेति दशमार्गणासु आयुरजघन्यप्रदेशबन्धकानामष्टमागाः स्पर्शना भवनपतिप्रमूखसहस्रारपर्यन्तामरानाभित्य गमनागमनाभ्यां घटां याति, परमायुषो जघन्यप्रदेशबन्धकानां तावत्प्रमाणा स्पर्शना नोपपद्यते, यतो पञ्चेन्द्रियौषपर्याप्तपञ्चेन्द्रिययोः स्त्रीपुरुष-

वेदयोश्चासंज्ञिनः, त्रयोषपर्याप्तत्रयोः वचनौषव्यवहारवचनयोश्च द्वीन्द्रियाः, चक्षुर्दृशने चतुरिन्द्रियाः, संज्ञिनि च लब्धपर्याप्तसंज्ञिन आयुष्कस्य जघन्यप्रदेशबन्धका भवन्ति, असंज्ञिनां, द्वीन्द्रियाणां, चतुरिन्द्रियाणां, लब्धपर्याप्तसंज्ञिनां च स्वस्थानक्षेत्रस्य स्वयम्भूरमणसमुद्रं यावत् सद्भावात् स्पर्शनाया आयामविष्कम्भाभ्यां रज्जुप्रमाणत्वेऽप्यूर्ध्वमधो गमनागमनाभावाद् रज्ज्वसंख्यातभागमात्रत्वमेवेति तेषां लोकासंख्यातभाग एव स्पर्शना भवतीति पञ्चेन्द्रियौषादिदृष्टमार्गणास्वनन्तरगाथायामतिदिष्टां स्पर्शनामपोष प्रकृतस्पर्शनाद्वारं पारयति—

णवरि भवे दुपणिंदियतसवयथीपुरिसचक्खुसण्णीसुं ।

लोगासंखियभागो हस्सपणसस्स आउस्स ॥४२१॥

(प्रे०) ‘‘णवरि’’ इत्यादिशब्दार्थः स्पष्टः । भावनाऽपि गतार्था ॥४२१॥ तदेवमायुषो जघन्यप्रदेशबन्धकानामजघन्यप्रदेशबन्धकानां च स्पर्शना समाप्ता, तत्समाप्तौ बाह्यकर्मणामपि जघन्यप्रदेशबन्धकानामजघन्यप्रदेशबन्धकानां च स्पर्शना समाप्ता । तत्समाप्तौ स्पर्शनाद्वारमपि समाप्तम् ।

॥ इति श्रीप्रेमप्रभाटीकासमलङ्कृते ७०अध्यायान्ते
मूलप्रकृतिप्रदेशबन्धे प्रथमाधिकारे
द्वादशं स्पर्शनाद्वारं समाप्तम् ॥

* समकर्मणा चतुर्विधप्रदेशबन्धकानां

श्लोकः—मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धकैः सम्पूर्णजगत् स्पष्टम् (गाथा० ३६१) । वट्कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकैः
लोकसंख्यातभागः स्पष्टः, सप्तानामपि कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकप्रदेशबन्धकैः सर्वजगत् स्पष्टम् (गाथा० ३६३।४१५)

श्लोक-संख्या०	उत्कृष्टप्रदेशबन्धकानाम्		
	शार्ङ्गनाः	स्वर्णनाः	गाथा०
६	नरकोच-चरमनरकान्त-प्राचतारसाध्यम् ।	वट्भागः	३६४
२६	प्रथमनरक-प्रवेशकादिचतुर्विधदेव० धीमि/वै मि/प्राहा.दिक. धवेद. मनःपर्यव. सयमना० सामा. क्षेत्रो. परि० सूक्ष्म० ।	लोकसंख्यातभागः	३९५ ३९६
६	द्वितीयाधिपञ्चनरक० देशवि० ।	यथाक्रममेकद्वित्रिचतु.पञ्च पञ्चभागाः	३९७
२५	मनु० सा० पर्या०मनु० मानु० पञ्च० ना० पर्या० पञ्च० त्रसं सा० पर्या० त्रसं पञ्चमन- पञ्चवचन० दायसा० प्रोवा० लोम० बभ्रुरचतु० भव्य० संज्ञि० प्राहा० ।	अधोवत्	३९८
७	देवीच० भव० व्य० ज्यो० लोच० ईशान० तेजोले० ।	नवभागाः	३९९
९	मनकुमारादिषट्प्रदेश० पञ्चने० जायो० मिश्रतम्य० ।	अष्टभागाः	३९९
१	वैक्रिय० ।	त्रयोदशभागाः	४००
३	कामज० सात्वा० घना० ।	द्वादशभागाः	४००
७	मति० भूत० धव० च० धवविदसं० सम्यक्बोध. जायि० धीप० ।	मोहबन्धकैरुत्कृष्टभागाः वट्बन्धकैर्लोकसंख्यातभागः	४०१
१	शुक्ल०	मोहबन्धकैः वट्भागः वर्णा बन्धकैर्लोकसं.	४०२
७९	सर्वतियं० धप० म०. सर्वैकद्वित्रिचतुर्निद्रियमेदा०, धप पञ्चवे. द्वित्रिती विना सर्वकायमेदाः पु. स्त्री. नपु., त्रिकषाय. ज्ञानान. अर्लंय. कृ. नील. कापो धम. मिथ्या. घसं. ।	सर्वलोकः	४०२

अनुत्कृष्टाजपन्धप्रदेशबन्धकानाम्

७	नरकोच. चरमनरक. भ्रान्त. प्राखल. धारण. अच्युत. सुक्ल ।	वट्भागः	४०३
२५	प्रथमनरक. १४ देव. वै मि. प्राहा. दिक. धवेद. मनःपर्यव. संवमीच. सामा..क्षेत्रो. परि. सूक्ष्म. ।	लो० संख्यातभाग	४०३ ४०४
६	द्वितीयाधिपञ्चनरक. देश ।	यथाक्रममेकद्वित्रिचतुः- पञ्चपञ्चभागाः	४०३ ४०४
१६	मनकुमारादिसहस्रान्तदेव विज्ञानावधिदसं पञ्च. सम्बन्धबोध जायि० जायो. धीप मिश्र. ।	अष्टौ भागाः	४०३ ४०४
७	देवीच भवन् व्य. ज्यो. लोच. ईशान. तेजोले. ।	नव भागाः	४०३
१	सात्वा. ।	द्वादशभागाः	४०४
१	वैक्रिय ।	त्रयोदश भागाः	४०३
१०७	१ सर्वतियंमनु १६ सर्वैन्द्रिय. ४२ सर्वकाय. १४ लोचयोग. ३ देव त्रिक. ४ सर्वकाय. ३ ज्ञानान. १ अर्लंयम., २ बभ्रुरचतु ३- अधोवतिने. २ अन्धामध्य. १ मिथ्या. २ संवर्लंजि. १ प्राहा. १ घना. ।	सर्वलोकः	४०५

स्पर्शनाप्रदर्शकं यन्त्रम् *			
अध्यायप्रदेशचन्द्रिकायाः			
संख्या	मार्गणा	स्पर्शना	गाथा०
४८	तिर्यगोच एके. शीघ्र. त्रिसूक्तके. पञ्चकायोच. निगोदीय. १५ सूक्तकायोच. काय. लाया. शीघ्रा. द्विक. कार्यच. नपु. सर्वकथाय. अमानद्विक. असंयम. अचम. त्र्यमुद्यले. अन्धानन्ध्या. निम्बा. असंज्ञि. धाहा. धना. ।	सर्वलोकः	४१५ ४१६ ४१७
६	त्रिबादरेके. त्रिबादरवायु.	देशोलोकः	४१७
९	पञ्चमनो त्रिचचन. मिथ.	अष्टी भाषाः	४१८
१	विमङ्ग०	लोकसंख्यातमागः प्रतान्तरेण अष्टी भाषाः	४१८
१०६	तिर्यगोचं विना ४६ मति सर्वविकल्पकचे. १२, बादरपयात- बादरपयसिबादरपुञ्जपलेजोनिगोच. त्रिप्रलेकवन विचल. वै द्विक धाहा द्विक. वचनीचम्यवहारवचन शी. पु. धदेव. वपु- मनि. शेषवटसंयम. वल्लूरवचि. त्रिमुचलेख्या. सम्बकवीच० लावि. लायो. शीघ्र. सास्था. संज्ञि. ।	लोकसंख्यातमागः	४१८

* आयुषश्चतुर्विधवन्धकानां						
जीवतः—आयुष उत्कृष्टप्रदेशवन्धकं राष्ट्रभागं सृष्ट्या (गाथा०) आयुषोऽनुकृष्टप्रदेशवन्धकं वन्यप्रदेशवन्धकं :						
आयुषः	उत्कृष्टप्रदेशवन्धकानां	स्पर्शना०	गति०	इन्द्रिय० ३९१	काय०	योग०
		अष्टौ भागाः	देवीषभवनपर्या- दिसहस्रारान्तदेव०	पञ्चेन्द्रियीषपर्याप्त- पञ्चे०	त्रयीषपर्याप्ततप्तः	पञ्चमनःपञ्च- वचन० का.सा./वै.
		बद्ध भागाः	आनतादिचतुर्विध- देव०			
		देवोन्नतलोकः		एके सा / त्रिबादरेकं.	वायुकायीष० त्रिबादरवायुकाय०	
		सर्वलोक		त्रिसूक्तमेन्द्रिय०	पञ्चवदशासूक्तम्०	
		अष्टौ भागा मतान्तरेण लोका- संख्यातभाग				
	अनुकृष्टप्रदेशवन्धकानां	लोकासंख्यातभाग	सर्वनरकतिथ्यंगर- गतिभेदा नव- वर्षेयकपञ्चा- नुत्तरदेवभेदा	सर्वविकले० अप. पञ्चे०	पृथ्व्यप्तेजोवनस्पतिनिगोदीष बादरपर्याप्तबादरापर्याप्त- बादरपृथ्व्यप्तेजोनिगोद० प्रत्येकवनस्पतिकायानिक० त्रसाप० २१	श्रीदारिकाद्विक० आहारिकाद्विक०
		सर्वलोक	ति सा.	एकेन्द्रियीष० सर्वसूक्तम्०	पञ्चकायीष., निगोदीष., सर्वसूक्तम्. २१	काययोगीष० श्रीदारिकाद्विक
		अष्टौ भागाः	देवसा./भवनपर्या- दिसहस्रारान्तदेव०	पञ्चे. सा / प. प. ५	त्रसकायीषपर्याप्ततप्त० ५	पञ्चमन.पञ्च- वचन वै.का.५
		बद्ध भागाः	आनतादिचतुर्विध- देव०			
		देवोन्नतलोकः		सर्वबादर०	त्रिबादरवायुकाय०	
		लोकासंख्यातभागः	सर्वनरकतिथ्यंगसर्व- नरनवर्षेयकपञ्चा- नुत्तरदेवभेदाः ३०	सर्वविकलेन्द्रिय० अप. पञ्चे. १०	बादरपर्याप्तबादरा- पर्याप्तबादरपृथ्व्यप्ते- जोनिगोद. प्रत्येकवनस्पति- कायानिक० त्रसाप० १६	आहारिकाद्विक०

५ नवर पञ्चेन्द्रियीषपर्याप्तपञ्चेन्द्रियत्रसकायीषपर्याप्ततप्तसर्वनरीषव्यवहारवचनस्त्रीपुत्रवधेश्वरदुर्धर्षान्तर्निन इति वस-
मार्गमात्स्यायुषो वन्यप्रदेशवन्धकानां स्पर्शना लोकासंख्यातभागो भवति ।

स्पर्शनाप्रदर्शकं यन्त्रकम् *											
सम्पूर्णजगत् स्पष्टम् (गाथा० ३९३ ४१४) ।											
वेद०	कथाय०	ज्ञान०	संयम०	दर्शन०	लेखा०	भय०	सम्य०	संज्ञि०	आहा०		भा.
स्त्री./पु.	सर्व०	म/भू./भ. अज्ञानत्रिक.	असंयम०	सर्व०	ते./प.	सर्व०	स. सा./सा. सायो.सास्वा. मिथ्या०	स.	आहा.	५५	४०६ ४०७ ४०८
					सुन्द०					५	४०९
										८	४०९
										१८	४१०
					अशुभ०					३	४१०
नपु०		मनःपर्व०	शेषसर्व. (५)					असं.		७४	४१०
नपु० सक०	सर्व०	मतिश्रुता- ज्ञान०	असंयम.	अशुभ- संज्ञन०	अशुभ०	सर्व०	मिथ्यात्व०	असं.	आहा.	४९	४११ ४१२
स्त्री./पु. ॥		मतिश्रुतावधि- विमङ्गलान०		अशुभ- वि० ॥	ते./प.		स. सा./सा. सायो.सास्वा.	सं. ॥		४२	४१३
					सु०					५	४१३
										६	४१३
		मनःपर्व०	शेषसर्व. (५)							६४	४१३

॥ त्रयोदशं कालद्वारम् ॥

तदेवं स्पर्शानाद्वारं चिन्तितम् । अथ 'अथोद्देशं निर्देशः' इति कमप्राप्तं त्रयोदशं नानाजीवाभित्यं
कालद्वारं प्रचिक्रमिषुरादौ तावदोषतो वक्तुमना अष्टकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां जघन्यं षट्कर्म-
णामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टं च कालं चिन्तयति-

अट्टण्ह भवे कालो जेट्ठपएसस्स बंधगाण ल्हू ।

समयो संखियसमया जेट्ठो मोहाउवज्जाणं ॥ ४२२ ॥

(प्रे०) अत्रेदमवगन्तव्यं श्रेष्ठधीर्जनैः-अस्मिन् द्वारे नानाजीवानाभित्यं विवक्षितोत्कृष्टादि-
प्रदेशबन्धकानां जघन्य उत्कृष्टश्च कालः क्तिपान् भवत्यर्थाद् विवक्षितोत्कृष्टादिप्रदेशबन्धका जीवा
जघन्यत उत्कृष्टतश्च निरन्तरं कियत्कालं यावद् भवन्तीति चिन्तयिष्यते ।

ननु विवक्षितोत्कृष्टादिप्रदेशबन्धस्य जघन्य उत्कृष्टश्च कालो यावान् भवति तावानेव जघन्य
उत्कृष्टश्च कालो विवक्षितोत्कृष्टादिप्रदेशबन्धकानां भवति, उत्कृष्टादिप्रदेशबन्धकानां कालस्योत्कृष्टादि-
प्रदेशबन्धमूलत्वाद् । उत्कृष्टादिप्रदेशबन्धकालश्च पूर्वं तृतीये कालद्वारे चिन्तितः, ततश्चोत्कृष्टादि-
प्रदेशबन्धकानां कालोऽपि चिन्तित एवेति कथमत्र पुनश्चिन्त्यत इति चेद्, प्रतिविधीयते, पूर्वं तृतीये
कालद्वारे योत्कृष्टादिप्रदेशबन्धकालस्य चिन्ता कृता तैकजीवमाभित्यं कृता, अत्र त्वनेकजीवानाभि-
त्योत्कृष्टादिप्रदेशबन्धकालानुसारेणोत्कृष्टादिप्रदेशबन्धकानां कालस्य चिन्ता क्रियते इति तृतीय-
कालद्वारादेतत्कालद्वारे विशेषः । तृतीये कालद्वारे कालचिन्ताविषय एक एव जीवो भवति, अत्र त्वनेके
जीवाः कालचिन्ताविषया भवन्तीति यावद् । एवमग्रे चतुर्दशेऽन्तरद्वारेऽपि विज्ञेयम् ।

अथास्मिन् द्वारे इयं नियमावलिरनुसर्तव्या-तत्रादौ अष्टकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां जघ-
न्यप्रदेशबन्धकानां चोत्कृष्टकालमाभित्यं लिख्यते-उत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रायोग्या जघन्यप्रदेशबन्ध-
प्रायोग्याश्च जीवा यामु मार्गणामु संख्यातास्तासु 'संख्यातसमयाः', यामु मार्गणास्वसंख्याताः
सन्तोऽप्यसंख्यलोकाकाशप्रदेशेभ्यो न्यूनास्तासु 'आवलिासंख्यातमागः', यामु असंख्यलोकाकाश-
प्रदेशप्रमाणा यद्वाऽनन्तास्तासु 'सर्वाद्वा' अष्टकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां जघन्यप्रदेशबन्धकानां
चोत्कृष्टः कालो भवति । अथ सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामजघन्यप्रदेशबन्धकानां चोत्कृष्ट-
कालमाभित्यं प्रदर्श्यते-या मार्गणा निरन्तरास्तासु 'सर्वाद्वा', शेषामु 'मार्गणोत्कृष्टकाः' सप्त-
कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामजघन्यप्रदेशबन्धकानां चोत्कृष्टः कालो भवति । साम्प्रतमायुरोऽनु-
त्कृष्टप्रदेशबन्धकानामजघन्यप्रदेशबन्धकानां चोत्कृष्टकालमाभित्यो न्यते-अनुत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रायोग्या
अजघन्यप्रदेशबन्धप्रायोग्याश्च जीवा यामु मार्गणामु संख्यातास्तासु "अन्यर्हवै", यास्वसंख्याताः

सन्तोऽसंख्यलोकाकाशप्रदेशेभ्यो न्यूनास्तस्मिन् 'यस्योपमासंख्यतमागः', यस्तु असंख्यलोकाकाश-
प्रदेशप्रमाणा अनन्ता वा तस्तु 'सर्वाद्वा' आयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामजघन्यप्रदेशबन्धकानां चोत्कृ-
ष्टकालो भवति । अथाष्टानामपि कर्मणामुत्कृष्टादिचतुर्विधमपि प्रदेशबन्धं विदधनां जीवानां जघ-
न्यः काल एकसमयो भवति । नवरमत्रायमपवादः—वैक्रियमिआहारकमिभयोः मत्तकर्मणामनुत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धकानां वैक्रियमिआहारकमिभयोः सप्तमनुष्योपशमसम्यक्त्वेषु च सप्तकर्मणामजघन्यप्रदेश-
बन्धकानां जघन्यः कालः "अन्तर्मुहूर्त" भवति । अन्यैव नियमावल्याऽत्र कालद्वारे कालप्ररूपणा
करिष्यते ।

नन्वत्र प्रदर्शिते तत्त्वत्रियमे किं बीजम् ? इति चेद्, मा त्वरिष्ठाः, प्रदर्शितं तत्त्वत्रियमे
यद्यभिदानं तत्तदग्रं यथास्थानं यथासंभवं व्यक्तीकरिष्यामः । अथ गायार्थः प्रस्तूयते—"अङ्गुणह्"
इत्यादि, अष्टानामपि कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां जघन्यः कालः "एकसमयो" भवेत् । इयमत्र
भावना—उत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन्तः सर्वे जीवा उत्कृष्टप्रदेशबन्धकारणकलापान्तर्गतोत्कृष्टयोगस्य जघन्यत
एकसमयमेवावस्थित्येतुं गणजघन्यत एकसमयं यावद्वोत्कृष्टप्रदेशबन्धं विश्राय द्वितीयादिसमयेव-
नुत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन्तीत्यष्टानामपि कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां जघन्यकाल एकसमयो भवति ।

'संख्यसमया' इत्यादि, मोहायुर्वर्जानां षट्कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टः कालः
"संख्यातममयाः" भवति । अत्रायं हेतुः—जघनां कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः सूक्ष्मसम्परापस्था
जीवाः, ते च संख्याता एव । यस्य कर्मण उत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रायोग्या जीवाः संख्यातास्तस्य
नानाजीवानाभित्योत्कृष्टप्रदेशबन्धः संख्यातसमयान् यावदेव भवति, तदनन्तरमवश्यं तस्य विरहो
भवति । अत उत्कृष्टप्रदेशबन्धकालप्रयुक्तः षट्कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टकालोऽपि संख्यात-
समया भवति ॥४२२॥ इदानीं मोहायुषोरुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टमष्टकर्मणाञ्चातुत्कृष्टप्रदेशबन्ध-
कानां कालं चिन्तयति—

मोहाऊर्णं भागो आवलिआए भवे असंख्यमो ।

अट्टण्ह बंधगार्णं अगुरुपएसस्स सव्वद्धा ॥४२३॥

(प्रे०) 'मोहाऊर्णं' इत्यादि, "उत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टः कालः" इति पूर्वगाथातोऽत्र
सम्बध्यते, मोहायुषोरुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टकालः "आवलिआया असंख्याततमो भागो"
भवेत् । तथा—मोहायुषोरुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः कर्मासंक्षिप्पमेन्द्रियाः, ते चासंख्याताः, तथाप्य-
संख्यलोकाकाशप्रदेशेभ्यो न्यूनाः । यस्य कर्मण उत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रायोग्या जीवा असंख्याताः सन्तो-
ऽसंख्यलोकाकाशप्रदेशेभ्यो न्यूनास्तस्योत्कृष्टप्रदेशबन्ध उत्कृष्टत आवलिकासंख्यातमागं यावद्
भवतीति मोहायुषोरुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टकालः आवलिकसंख्यातमागो भवामश्नति ।

‘अणुत्कृष्ट’ इत्यादि, अष्टानामपि प्रकृतीनामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां कालः, ‘सर्वकाले’ इति, सर्वकाले भवति । अत्रेयं भावना—प्रतिसमयमनन्ता निगोदजीवा अष्टकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन्ति, तेषामनुत्कृष्टयोगस्य सर्वदाऽऽसद्भावाद् । अत्रेदं बोध्यम्—यत्र सर्वाद्वा कालस्तत्र जघन्योत्कृष्ट-भेदाभावः, यतो जघन्य उत्कृष्टश्च पदार्थो ह्रस्वदीर्घादिवत् सापेक्षत्वात् पदार्थान्तरमाश्रित्याभिधीयते, अत्र च सर्वकाल एक एवेति कालान्तरस्याभावः ।

तदेवमोचतोऽष्टानामपि कर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां च कालः प्ररूपितः ॥४२३॥ सम्प्रति तेषामेव कालमादेशतः प्रदिदर्शयिषुरादौ तावत्सप्तकर्माण्याभित्य वक्तुमनाः सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां कालमाह—

सर्वेषु एगिंदियणिगोअभेएसु सेससुहमेसु ।

बायरअपज्जपुह्वाहचउगपत्तेअवणवणोघेसु ॥४२४॥

सत्तण्ह बंधगाणं जेहपएसस्स होह सर्वद्धा ।

सेसासु मग्गणासुं हस्सो समयो मुण्यव्वो ॥४२५॥

(प्र०) “सर्वेषु” इत्यादि, सर्वेषु सप्तसंख्याकैकेन्द्रियभेदेषु, सर्वेषु सप्तसंख्याकसाधारण-वनस्पतिकार्यभेदेषु, शेषेषु—एकेन्द्रियनिगोदयोः समुदितषट्सूक्ष्मभेदेभ्यो व्यतिरिक्तेषु द्वादशसूक्ष्म-भेदेषु बादरापर्याप्तपृथ्व्यादिचतुके, बादरापर्याप्तपृथ्व्यन्तेजोवायुचित्पिर्षाः, बादरापर्याप्तपृथ्व्येकवन-स्पतिकार्ये, अत्र प्रत्येकवनस्पतिकार्यस्य बादरविशेषणं स्वरूपदर्शकं श्रेयस्, वनस्पतिकार्यौघे चेति द्वात्रिंशद्मार्गणासु सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां कालः ‘सर्वाद्वा’ भवति । इयमत्र भावना—एकेन्द्रियौघादिद्वात्रिंशन्मार्गणान्तर्गतासु एकेन्द्रियौघादिषु कासुचिन्मार्गणास्वनन्ताः सूक्ष्मपृथ्व्यादिषु कासुचिच्चासंख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणाः सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रयोग्या जीवाः सन्ति । यासु मार्गणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रयोग्या जीवा अनन्ता यद्वाऽसंख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणास्तास्तुत्कृष्टप्रदेश-बन्धः सर्वाद्वा भवतीत्यत्र प्रदर्शितासु द्वात्रिंशन्मार्गणासु सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां कालः सर्वाद्वा भवति ॥४२४॥४२५॥ साम्प्रतस्तत्तारात्तेन शेषासु मार्गणासु सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां जघन्यकालं वक्तुकाम आह—‘सेसासु’ इत्यादि, शेषासु अष्टात्रिंशदुत्तरतममार्गणासु सप्तकर्मणा-मुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां जघन्यः कालः ‘एकसमयः’ ज्ञातव्यः ।

सम्प्रति शेषासु अष्टात्रिंशदधिकतममार्गणासु सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामनुत्कृष्टं कालं प्ररूपयितुमना आदौ तावदासु मार्गणामनुत्कृष्टः कालः ‘जोषवद्’ ताः सार्धंइत्तेन निर्वर्त्ति—

जेहो दुपणिंदियत्तसपणमणवयकायउरलजोगेसुं ।

लोहम्मि तिणाणेसुं दरिसणत्तिगसुक्कभवियेसुं ॥४२६॥

सम्भुवसमस्वइणसुं च सण्णिआहारगेसु ओवव्व ।

(प्रे०) “जेडो” इत्यादि, अन्तिमम् ‘ओवव्व’ इति पदमत्र सम्बध्यते । सप्तकर्मणामुत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टकालः ‘ओवव्व’, सामान्यवक्तव्यतायां यावन्निरूपितस्तावन् भवति । तद्यथा—
ज्ञानावरणीयादिषट्कर्मणां मोहनीयस्य चोत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां यथासंख्यं संख्यातसमयाः आवलिका-
संख्यातभागमोत्कृष्टकालो भवति । कासु मार्गणसु ? इत्याह—“हुपणिंदि” इत्यादि, पञ्चेन्द्रियौष-
पर्याप्तपञ्चेन्द्रियलक्षणद्विपञ्चेन्द्रिययोः त्रसौषपर्याप्तत्रसलक्षणद्वित्रसयोः, पञ्चमनःपञ्चवचनेषु, काय-
योगौचौदारिककाययोः, लोमकषाये, मतिभ्रुतावचिलक्षणविज्ञानेषु, दर्शनत्रिके, शुक्ललेश्यायां, मध्ये,
सम्यक्त्वौषोपशमधायिकसम्यक्त्वेषु, संज्ञिनि, आहारके चेति त्रिंशन्मार्गणसु । अत्र भावनाऽपि
सामान्यवक्तव्यतायां प्रदर्शितरीत्या विधेया ॥४२६॥

सम्प्रति सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टकालो यासु मार्गणसु ‘संख्यातसमयाः’ यासु
च ‘आवलिकाऽसंख्यातभागः’ ताः सार्धार्यया प्रतिपादयति—

तिमणुससव्वत्थेसुं आहारदुगम्मि गयवेए ॥४२७॥

मणणाणसंयमेसुं समइअळेअपरिहारसुहमेसुं ।

संखियसमयाऽण्णासुं आवलिआए असंखंसो ॥४२८॥

(प्रे०) “तिमणुक्क” इत्यादि, भनुष्यौषपर्याप्तमनुष्यमानुषीलक्षणत्रिमनुष्येषु, सर्वार्थसिद्धे,
आहारकद्विके, अवेदे, मनःपर्यवहने, संयमौषसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिद्विद्वन्मसम्प-
रायेषु चेति त्रयोदशमार्गणसु सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टकालः ‘संख्यातसमयाः’ भवति ।
एतासु मार्गणसु सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः संख्याता एव । अतः सामान्यवक्तव्यतायामुक्त-
रीत्या तेषामुत्कृष्टकालः संख्यातसमया एव भवति । ‘अण्णासुं’ इत्यादि, अन्यासु—अत्र पर्यन्तं
नामतो भणिताभ्यो व्यतिरिक्तसु पञ्चनवतिमार्गणसु सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्ट-
कालः “आवलिकाया असंख्यातमो भागः” भवति ।

क्षेपमार्गणा इमाः—समस्तनरकतिर्यग्गतिमेदाः, अपर्याप्तमनुष्यः, सर्वार्थसिद्धमन्तरा नव-
विंशतिदेवमेदाश्चेति त्रिचत्वारिंशद्गतिमार्गणमेदाः, निखिलविकलेन्द्रियमेदाः, अपर्याप्तपञ्चेन्द्रिय-
श्चेति द्व्येन्द्रियमेदाः, पृथ्व्यपृतेजोबायुकायौषाः, वातरपृथ्व्यपृतेजोबायुकायौषाः, पर्याप्तवातर-
पृथ्व्यपृतेजोबायुकायाः, प्रत्येकवनस्पतिकायौषपर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायौ, अपर्याप्तत्रसकायश्चेति
पञ्चदशकायमेदाः, औदारिकमिधः, वैक्रियद्विकं कर्मणकायश्चेति चत्वारो योगमेदाः वेदत्रिकं,
लोममृते कषायत्रिकम्, अज्ञानत्रिकं, देशविरत्यसंयमी, शुक्लां विना लेश्यापञ्चकम्, अमव्याः,
ध्यायोपशमिकसत्त्वादनभिधमिध्यात्वानि, असंज्ञी, अनाहारकश्च ।

अत्रेयं भावना—सर्वतिर्च्यमार्गवासु, अपर्याप्तपञ्चेन्द्रियवसकपयोः, कार्यभावाये, वेद-
त्रिके, क्रोधाद्विषयासु, अज्ञानत्रिके, अशुभलेश्यात्रिके, अमन्ये, मिथ्यात्वे, अनाहारके चेति चतु-
र्विंशतिमार्गवासु यथासम्भवं पर्याप्ता अपर्याप्ता वा संज्ञिनः औदारिकमिमे वैक्रियमिमे च यथा-
संख्यं मार्गणाचरमसमयावच्छिन्नाः संज्ञिनो मार्गणाचरमसमयावच्छिन्ना देवनारकाश्च, असंज्ञिनि
पर्याप्तपञ्चेन्द्रियाः, शेषासु अष्टवष्टिमार्गणासु यथासम्भवं पर्याप्ता अपर्याप्ता वा तत्तत्तुमार्गणास्यां
जीवाः, सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका भवन्तीति सर्वत्र योजनीयम् । पर्याप्तसंज्ञिप्रमुखाः सर्वे जीवा
असंख्याताः सन्तोऽसंख्यलोकाकाशप्रदेशेभ्यो न्यूना इति सामान्यवक्तव्यतायामुक्तीत्या तेषामनुत्कृष्ट-
काल आवलिकाऽसंख्यातमागो षट्मटति ॥ ८२७।८२८ ॥

तदेवं सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां कालः चिन्तितः । सम्प्रति सप्तकर्मणामनुत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धकानां कालं व्याचिख्यासुरादौ तावद्यासु मार्गणासु 'सर्वाद्वा' कालस्ता निरूपयति—

जहि णत्थि अट्टमंगा अगुरुपएसस्स आउवज्जाणं ।

तहि कालो सन्वद्धा इगूणसट्ठिअहियसयम्मि ॥४२९॥

(प्र०) 'जहि' इत्यादि, यत्र-यासु मार्गणासु, 'णत्थि अट्टमंगा' इति, 'सूचनात् सूत्र'-
मिति न्यायाद् मङ्गविषयद्वारे सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामष्टमङ्गानां निरूपिताः किन्तु
एकः त्रयो वा निरूपिताः, 'तहि' इति, तत्र-तासु मार्गणासु, कतिमार्गणासु ? इत्याह—'इगूण-
सट्ठिअहियसयम्मि' इति, एकोनषष्ठ्यधिकशते, 'अगुरुपएसस्स' इत्यादि, आयुर्वर्जानां
सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां कालः 'सर्वाद्वा' भवति ।

यासु मार्गणासु सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामष्टमङ्गानामभावस्ता मागणा इमाः—अपर्याप्त-
मनुष्यमृते षट्चत्वारिंशद्वृत्तिभेदाः, निखिलेन्द्रियभेदाः, समस्तकायभेदाः, वैक्रियमिआहारकद्रिके
विना पञ्चदशयोगभेदाः, वेदत्रिकं, कषायचतुष्कम्, अखिलज्ञानमार्गणाः, संयमौघसामायिकदेशविर-
त्यसंयमाः, दर्शनत्रिकं, लेश्याष्टकं, अन्यामन्यौ, सम्यक्त्वौचवेदकक्षाधिकमिध्यात्वानि, संज्ञी, असंज्ञी,
आहारकानाहारकौ चेति नवपञ्चाशदधिकशतमार्गणासु सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामष्टमङ्गानाम-
भावोऽस्तस्यासु सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां कालः 'सर्वाद्वा' भवति ।

इयमत्र भावना—एता मार्गणा निरन्तराः, अर्थात्तासां कृताप्यत्यन्ताभावो न प्राप्यते ।
तत एतासु मार्गणासु मार्गणाकालस्य सर्वाद्वात्वेन सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां सर्वदा प्राप्य-
माणत्वाच्च प्रकृतजीवानां कालः सर्वाद्वा भवति । न च कदाचित् सर्वेऽपि जीवा उत्कृष्टप्रदेशं विद-
ध्युरिति कथं तेषां कालः सर्वाद्वा भवतीत्याशङ्कनीयम्, उत्कृष्टपदे वर्तमाना अपि उत्कृष्टप्रदेश-
बन्धका मार्गणास्थसर्वजीवापेक्षयाऽनन्ततमादिमागे वर्तन्ते । शेषसर्वजीवा अनुत्कृष्टमेव प्रदेशबन्धं
कुर्वन्ति । दर्शितं चैतत् प्राग् भागरूपणायाम् ॥४२९॥

इदानीं शेषासु एकादशमार्गणासु सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां जघन्यं कालं चिन्तयन्नाह—

मीसदुजोगेसु लहू भिन्नमुहुत्तं सयं च विण्णोयो ।

छेए तह परिहारे सत्तसु सेसासु समयोऽत्थि ॥४३०॥

(ब्रे०) ‘मीसदुजोगेसु’ इत्यादि, द्विमिभयोगयोः, औदारिकमिभेऽनन्तरगायायां सर्वाङ्गाकालस्योक्तत्वाद् वैक्रियमिभ्राहारकमिभलक्षणद्विमिभयोगयोः सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां जघन्यः कालः “अन्तर्मुहूर्त्तं भवति । कथम् ? इति चेद्, मार्गणयोः सान्तरत्वाद्, मार्गणाचरमसमय एवोत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य सद्भावाच्च । इदमुक्तं भवति—एते द्वे अपि मार्गणे सान्ते । ततो यदा तद्वमार्गणास्था देवनारका आहारकशरीरिणश्च मार्गणाप्रथमसमयादनुत्कृष्टमेव प्रदेशबन्धं कुर्वन्तो मार्गणाचरमसमय एवोत्कृष्टयोगं प्राप्य उत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्युः तदन्तरं च नभ्योत्पन्नदेवनारकाणामाहारकशरीरिणां चाभावेन मार्गणाविच्छेदो भवेत् तदा सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां जघन्यकालोऽन्तर्मुहूर्त्तमेव भवति, न न्यूनः, मार्गणाकालं यावद्योगस्यासंख्यगुणवृद्धिसद्भावेन मार्गणाचरमसमये एवोत्कृष्टयोगस्य सत्त्वाद्, मार्गणाजघन्यकालस्यान्तर्मुहूर्त्तप्रमाणत्वाच्च ।

‘सयं च’ इत्यादि, छेदोपस्पयापनीयपरिहारविशुद्धिकसंयममार्गणयोः प्रत्येकं सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां जघन्यो कालः स्वयमेव विज्ञेयः, तज्जातुसकाशाद् ज्ञात्वेति शेषः । एतद्विधं सामान्यतो भावितमेव प्राग् भङ्गविचयद्वारे ‘सपहुज्जो परिहारे’ इत्यादि ‘३३४’ भाषावृत्तौ, विशेषतो जिज्ञासुकृतेऽतिदिष्टं च तत्रेति तत्रत्या प्रेमप्रमाऽवलोकनीया । ‘सेसासु’ इत्यादि, शेषासु सप्तसु मार्गणासु प्रस्तुतजीवानां जघन्यः कालः ‘एकसमयः’ ज्ञातव्यः । तद्यथा—मार्गणास्थाः सर्वे जीवाः कदाचिद्युगपद् विवक्षितप्रथमसमय उत्कृष्टं प्रदेशबन्धं विधाय द्वितीयसमयेऽनुत्कृष्टं विदधति, तृतीयसमये पुनरुत्कृष्टं विदधतीति सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां जघन्यः कालः एकसमय उपपद्यते । यद्वा यदा मार्गणाद्विचरमसमये मार्गणास्थाः सर्वेऽपि जीवा युगपदुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विधाय मार्गणाचरमसमये पुनरुत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्युस्तदा जघन्यकाल एकसमयो भवति । शेषप्रसंगमार्गणा इमाः—अपर्याप्तमनुप्यः, आहारककाययोगः, अवेदः, सप्तसम्परायः, उपशमसात्वादनमिभेति त्रिसम्पत्त्वमेदाः ॥४३०॥

सम्प्रति शेषासु एकादशमार्गणासु सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामनुत्कृष्टकालं गाथाद्विकेन चिन्तयिषुमाह—

असमत्तमणुसविक्रियमीसुवसममीससासणेसु गुरू ।

पलिआऽसंखियभागो छेए अयराऽहकोदिकोडीओ ॥४३१॥ (गीतिः)

भिन्नमुहुत्तं जेयो आहारदुग्गयवेअसुहमेसुं ।

परिहारे विण्णेयो देसूणा पुव्वकोडी दो ॥४३२॥

(प्रे०) 'असत्तम' इत्यादि, अपर्याप्तमनुष्ये, वैक्रियमिभ्रसाययोगे, उपश्रममिभ्रसास्वादनेषु चेति पञ्चमार्गाणां सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामनुत्कृष्टः कालः 'पण्योपमासंख्यातमागो' भवति । 'छेदो अघरात्तकोटिकोडिओ' इति, छेदोपस्थापनीपसंयमे "अर्धकोटिकोड्यः=पञ्चाशद्विंश-कोट्योऽन्तराः=सगराः, पदैकदेशेन पदसहस्रस्यपि गम्भमानत्वाद् सागरोपमाः", (द्वितीयवृत्त-वृत्तिः) 'भिन्नमुहुत्त' इत्यादि, आहारकद्विके, अणवतवेदे, सूक्ष्मसम्प्राप्ते च 'अन्तर्मुहूर्तम्', 'परिहारे' इत्यादि, परिहारसंयमे देशेन-अष्टपञ्चाशद्वर्षप्रमाणेन न्यूने द्वे पूर्वकोटी, सप्तकर्मणा-मनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामनुत्कृष्टः कालो भवतीति सर्वत्र योजनीयम् । अत्रेयं भावमा-यदा तत्त-दुपमार्गाणां वर्तमाना जीवा मार्गणाप्रथमसमयादरम्भ मार्गणोत्कृष्टकालं यावदनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विद्वन्नुत्तदापर्याप्तमनुष्यादिमार्गणानामनुत्कृष्टकालस्य पण्योपमासंख्यातमागादिप्रमाणत्वाद् सप्तकर्म-णामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामनुत्कृष्टकालो यथोक्तः पण्योपमासंख्यातमागादिः स्वपपद्यते ।

नन्वपर्याप्तमनुष्यादिमार्गणानामनुत्कृष्टकालः पण्योपमासंख्यातमागादिप्रमाण इति कथं ज्ञायेत? इति चेत्, आसन्नवचनाद्, तथा-
एकमाजीवादिहं एसा बहुजीवा च सन्वद । मणुयअपणत्ताणं असंस्तमागो उ पल्लस्स ॥
पल्लसंसंस्सिअमागो आसणमिस्सा च हुंति उक्कोसं । अथिरहिआ च अण्णणेण एकसमयं मुहुत्ततो ।
पल्लसंसिअमागो वेउडिअयमिरसण्णणं अणुसारो । भिन्नमुहुत्तं आहारमिस्स सेसाणं सन्वदं ॥
इत्यनेनः जीवसंस्तवचनेनपर्याप्तमनुष्यस्य, सास्वादनस्य, मिभस्य, वैक्रियमिभ्रस्य च 'पण्योपमासंख्यातमागः', आहारकमिभ्रस्य अन्तर्मुहूर्तमुत्कृष्टकालो ज्ञायते । तथैवाहारकमार्गाणां या उत्कृष्टकालोऽन्तर्मुहूर्तप्रमाणो ज्ञातव्यः । सास्वादनस्योपश्रमसम्पत्कृत्यमूलकत्वाद् सास्वादनस्योत्कृष्ट-कालस्य पण्योपमासंख्यातमागे सिद्धे उपश्रमसम्पत्कृत्यमार्गाणां उत्कृष्टकालोऽपि निरुक्तकालाद् बहुत्वपण्योपमासंख्यातमागप्रमाणः सिद्धयति । तथा "कोटिसयसहस्साहं पन्नसं हुंति उचहिनामाण" । दो पुव्वकोटिकमा नाप्पजीवेहि उक्कोसं ॥ इति लोभसंस्तवचनेन छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकयो-रनुत्कृष्टकालो यथासंख्यं-पञ्चाशद्विंशकोट्यः समारोपमा देशेनद्विपूर्वकोटी च सिद्धयति । अथ सूक्ष्म-सम्प्राप्तो दशमगुणस्थानेऽवेदश्च प्रकृते नवमदशमगुणस्थानयोर्भवति, । दशमगुणस्थानस्य नवमद-शमगुणस्थानयोश्चोत्कृष्टकालोऽन्तर्मुहूर्तमिति तु सुप्रसिद्धम् ॥४३१॥४३२॥

तदेवं सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां च कालचिन्तितः । माम्प्रत-मादेशत आयुरुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां कालं निर्दिष्टायिपुराह—

मन्वेसुं एगिदिंयणिगोअभेएसु सेससुहमेसुं ।

वायखण्णज्जपुह्वाहवज्जमपत्तेअवणवणोहेसुं ॥४३३॥ (गीतिः)

आउस्स बंधगाणं जेट्ठपणसस्स होइ सव्वद्धा ।

सेसासु मग्गणासुं हस्सो समयो मुण्येयव्वो ॥४३४॥

(प्रे०) “सव्वेसु” इत्यादि, सर्वेषु एकेन्द्रियभेदेषु, सर्वेषु निगोदभेदेषु, शेषेषु एकेन्द्रिय-निगोदयोः सूक्ष्मेभ्यो व्यतिरिक्तेषु द्वादशसूक्ष्मेषु, बादरापर्याप्तपृथ्व्यादिचतुष्के, बादरापर्याप्तपृथ्व्य-पृतेजोबायुष्वित्यर्थः, बादरापर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकाशे, वनस्पतिकाशेषे चेति द्वात्रिंशद्मार्गणासु आयुर्लुप्तप्रदेशबन्धकानां कालः ‘सर्वाद्धा’ भवति । “सव्वेसु” एगिदिव” इत्यत्र सप्तकर्मणा-मुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां सर्वाद्धाकालो यथोपपादितस्तथाऽप्राप्युपपादनीयः ।

ननु एकेन्द्रियादिमार्गणास्थाः प्रत्येकं जीवाः सप्तकर्मणा बन्धं सदैव कुर्वन्तीति एकेन्द्रियौ-घादिमागणासु सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां कालः सर्वाद्धा धूपपघते, परमायुषो बन्धं प्रत्येकं जीवा अन्तर्मुहूर्त्तं यावदेव कुर्वन्तीति आयुषो बन्धकानां कालः सर्वाद्धा कथमुपपद्यते ? इति श्वे, न, प्रत्येकं जीवानामायुषो बन्धस्यान्तर्मुहूर्त्तं यावदेव सत्त्वेऽपि एकेन्द्रियौघादिद्वात्रिंशद्मार्गणान्त-र्गतासु कासुचिद् मार्गणासु आयुर्लुप्तप्रदेशबन्धप्रयोग्या जीवा अनन्ताः कासुचिच्चासंख्यलोक-काशप्रदेशप्रमाणा असंख्याताः सन्तीति आयुर्लुप्तप्रदेशबन्धप्रयोग्याणां जीवानां बहुत्वात् प्रति-समयं यथासंख्यमनन्ता असंख्याताश्च जीवा आयुर्लुप्तप्रदेशबन्धं कुर्वन्तो लभन्त इत्येकेन्द्रियादि-द्वात्रिंशद्मार्गणासु सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामपि कालः सर्वाद्धा धूपपद्यते । अथोचराशेन शेषासु मार्गणासु आयुर्लुप्तप्रदेशबन्धकानां जघन्यकालं प्रतिपादयति—‘सेसासु’ इति, एकत्रिंशदु-त्तरशतमार्गणासु, शेषशब्दार्थः स्पष्टः । भावनाऽपि सुगमा ॥४३३॥४३४॥

सम्प्रति शेषमार्गणासु आयुर्लुप्तप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टकालं गथादिकेन दिदर्शयिष्याम—

तिणराणतपहुडीसुं आहारदुग्गमणपज्जवेसु तहा ।

संयमसामइणसुं छेए परिहारसुक्खइणसुं ॥४३५॥ (नोतिः)

उक्कोसो संखेज्जा समया सेसासु मग्गणासुं तु ।

जणयेयव्वो भागो आवलिआए असंखयमो ॥४३६॥

(प्रे०) “तिणराणतपहुडीसुं” इत्यादि, मनुष्यौघपर्याप्तमनुष्यमालुपीलक्षणत्रिमनुष्येषु, आनतप्रभृतिष्वन्तिमालुचरपर्यन्तेषु अष्टादशसु देवेषु, आहारकदिके, मनापर्यवधाने, तथा समु-च्चये, संयमौघसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिसंयमेषु, शुक्ललेश्यायां, क्षायिकतम्यकृत्वे चेति त्रिंशति मार्गणासु (द्वितीयद्वन्द्वविः) ‘उक्कोसो संखेज्जसमया’ इति, आयुर्लुप्त-प्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टकालः ‘संख्यातसमया एव’ भवति । अत्र भावना सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्ध-कानां संख्यातसमयप्रमाणोत्कृष्टकालोपपादने ‘तस्सुसंखयव्वेसु’ इत्यत्र यथा कृता तथा कर्तव्या ।

ननु 'तिमणुससम्बन्धे' इत्यत्र तु सर्वा मार्गणाः संख्यातजीवा इति तत्र पूर्वोदितनियमालु-
 स्या संख्यातसमयाः कालः समुपपद्यते, परमत्र त्वानतादिमार्गणा असंख्यातजीवा इति कथं संख्या-
 तसमयमितकाल उपपद्येत ? इति चेद् न, आनतादिमार्गणासु जीवानामसंख्यातत्वेऽपि पूर्वं परि-
 माणद्वारे आयुष उक्तप्रदेशबन्धकानां परिमाणनिरूपणप्रारम्भे प्रदर्शितरीत्याऽऽयुष उक्तप्रदेश-
 बन्धप्रायोग्या जीवाः संख्याता एव । अत्र पूर्वोदितनियमे "यत्रोत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रायोग्या जीवाः
 संख्यातास्तत्रोत्कृष्टप्रदेशबन्ध उक्तप्रदेशः संख्यातसमयान् यावद् भवती"ति प्रतिपादितम्,
 न तु यत्र जीवाः संख्याता इति । अत आनतादिमार्गणास्वपि जीवानामसंख्यातत्वेऽप्यायुषं जनतां
 जीवानां संख्यातत्वादायुर्लुप्तप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टकालः संख्यातसमया एव भवति । 'सेसास्तु'
 इत्यादि, शेषासु एकाधिकशतमार्गणासु आयुर्लुप्तप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टः कालः "आवलिकाया
 असंख्याततमो भागः" ज्ञातव्यः । आवलिकाया असंख्याततमे भागे यावन्तः समयास्तावत्प्रमाण
 इत्यर्थः । अत्र भावना सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टकालस्यावलिकासंख्यातभागस्यो-
 पपादने यथा कृता तथा कर्तव्या । शेषा एकोत्तरशतमार्गणा नामत इमाः—निखिलनरकतिर्यग्गति-
 भेदाः, अपर्याप्तमनुष्यः, देवौघमवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कसौधर्माघटवैमानिकदेवाश्चेति षड्विंशति-
 गतिभेदाः, समस्तद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियाः, पृथ्व्यप्तेजोवायुकायौषाः, बादरपृथिव्यप्तेजोवायुकायाः,
 पर्याप्तबादरपृथिव्यप्तेजोवायुकायिकाः, प्रत्येकवनस्पतिकायौषधपर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायौ, त्रसत्रिकं
 चेति सप्तदशकायभेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनानि, काययोगौषादिरिकद्विक्रवैक्रियकाययोगाश्चेति
 चतुर्दशयोगभेदाः, वेदत्रिकं, कषायचतुष्कं, विना मनःपर्यवधानं बह्वृज्ज्ञानभेदाः, देशविरत्य-
 संयमौ, दर्शनत्रिकं, शुक्लामृते लेद्यापञ्चकं, मय्यामयौ, सम्यक्त्वौषधायोपशमिकसास्ता-
 दनमिष्यात्वानि, संज्ञी, असंज्ञी, आहारकम् ।

नन्वत्र शेषमार्गणान्तर्गतस्तिर्यगोधादिमार्गणा अनन्तजीवाः, ततः पूर्वोदितनियमेन तस्य
 तिर्यगोधादिमार्गणासु आयुर्लुप्तप्रदेशबन्धकानां सर्वाद्वा कालः कथं न प्राप्यते इति चेद्, न,
 तिर्यगोधादिमार्गणासु जीवानामानन्त्यादायुषो बन्धकानामनन्तजीवानां प्रतिसमयं प्राप्यमाणत्वे-
 ऽप्यायुर्लुप्तप्रदेशबन्धकानां कालः सर्वाद्वा न भवति, तिर्यगोधादिषु संज्ञिनोऽसंज्ञिनि च पञ्चेन्द्रिय-
 स्यायुर्लुप्तप्रदेशबन्धकामित्वाद् । संज्ञिनः पञ्चेन्द्रियाश्च प्रत्येकं प्रतरासंख्यातभागमात्रा इति
 प्रायुक्तनियमेन तेषामायुर्लुप्तप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टः काल आवलिकासंख्यातभाग एव भवति ।
 ॥४३५॥४३६॥

साम्प्रतमायुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां कालं व्याचिख्यासुराह—

तिरिये सवेर्गिदियणिगोअवणसेससुहमभेएसुं ।

पुहवाहचउसु तेसिं बायरबायरअपज्जेसुं ॥४३७॥

पक्षेभवणम्मि तहा तदपञ्जत्तम्मि कायजोगे य ।

ओरालदुगम्मि तहा णपुंसगे चउकसायेसु ॥४३८॥

अण्णाणदुगे अयते अचक्खुअपसत्यलेसभवियेसु ।

अभवियमिच्छत्तेसु असण्णिआहारगेसु च ॥ ४३९ ॥

आउस्स बंधगाणं अगुरुपएसस्स होइ सब्बदा ।

सेसासु मग्गणासु हस्सो समयो मुणेयव्वो ॥ ४४० ॥

(प्र०) “अर्वाचतसुमिर्यामिर्यासु मार्गणासु प्रकृतजीवानां सर्वाद्वा कालस्ता निरूपयति-
‘निरिये’ इत्यादि, तिर्यगोघे, सर्वैकेन्द्रियभेदेषु, सर्वनिगोदभेदेषु, ‘चण’ इति वनस्पतिकायौघे,
शेषेषु एकेन्द्रियनिगोदवृक्षभेदेषु व्यतिरिक्तेषु द्वादशकायवृक्षभेदेषु, ‘पुष्पाश्चउसु’ इति,
पृथ्व्यप्तेजोवायुकायौघेषु, ‘तेसि’ इत्यादि, पृथ्व्यप्तेजोवायुकायानां बादरेषु पृथ्व्यप्तेजोवायुकायानां
बादरापर्याप्तेषु, (द्वितीयगाथावृत्तिः) ‘पक्षेभवणम्मि’ इत्यादि, प्रत्येकवनस्पतिकायौघे, तस्य=
प्रत्येकवनस्पतिकायस्यापर्याप्ते, काययोगौघे, औदारिकौदारिकमिभरूपौदारिकद्विके, नपुंसकभेदे,
चतुष्पदेषु, (तृतीयवृत्तवृत्तिः) ‘अण्णाणदुगे’ इत्यादि, मतिभ्रुतलक्षणज्ञानद्विके, असंयमे, अच-
जुर्दुर्गेने प्रप्रशस्तलेश्यात्रिके, भव्ये, ब्रह्मव्ये, मिथ्यात्वे, असंज्ञिनि आहारके चेति द्वापष्टिमार्गणासु,
(चतुर्थार्थापूर्वाद्धवृत्तिः) ‘आउस्स’ इत्यादि, आयुरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां कालः सर्वदा भवति ।

इयमत्र भावना-प्रतिजीवमायुषो बन्धस्य सान्तरत्वेऽपि आयुषो बन्धका जीवाः तिर्यगोषा-
दिद्वापष्टिमार्गान्तःप्रविष्टासु कासुचिदन्तः कासुचिन्वासासंख्यलोकाकाशप्रमाणाः सन्तीति जीवानां
बहुत्वात् प्रतिसमयमायुषो बन्धका लभ्यन्ते । अतस्तिर्यगोषादिमार्गणासु आयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्ध-
कानां कालः सर्वाद्वा पठ्यते ।

साम्प्रतमुत्तरार्धेन शेषास्वेकोत्तरशतमार्गणास्वायुरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां जघन्यकालं निर्वक्ति-
‘सेसासु’ इत्यादि, निगदमिदम् । न चाहारकमिश्रमार्गणायां प्रतिसमयमसंख्यगुणयोगवृद्धि-
त्वान्मार्गणाचरमसमय एवोत्कृष्टप्रदेशबन्धो भवति, अतो मार्गणाचरमसमयात् प्रागन्तर्हर्त-
यावदनुत्कृष्ट एव प्रदेशबन्धो भवतीति तस्यामायुरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां जघन्यकालः अन्तर्हर्त-
भाव्य इति वाच्यम्, यदा मार्गणोपान्त्यसमय एकोऽनेके वा जीवा आयुर्बहुपुष्पकमन्ते तदा
मार्गणोपान्त्यसमये आयुरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धः, मार्गणान्तिमसमये आयुर्नुत्कृष्टप्रदेशबन्धः, तदनन्तरं
मार्गणाविच्छेदो भवतीत्याहारकमिश्रे आयुरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां जघन्यकालः ‘एकसमयः’ उपप-
द्यते । यद्वा यदा मार्गणाचरमसमये आयुर्बन्धप्रारम्भो भवेद् उत्कृष्टयोगस्य चाप्राप्तिस्तदाऽप्येकसमय
उपपद्यते ॥४३७॥४३८॥४३९॥४४०॥

अथ शेषास्वेकोत्तरशतमार्गणासु आयुरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टकालं पुमेन चिन्तयति—

दुणराभतपहुडीसुं आहारदुगमणपज्वेसु तहा ।

संयमसामहणसुं छेए परिहारसुकसहणसुं ॥४४१॥ (शोतिः)

भिन्नमुहत्तं णेयो उक्कोसो मग्गणासु सेसासुं ।

पलिओवमस्स भागो असंखिययमो मुणेयव्वो ॥४४२॥

(प्र०) 'दुणर' इत्यादि, पर्याप्तमनुष्यमातृषीलक्षणद्विमनुष्ययोः, आनतादारम्यान्तिमानुत्तर-पर्यन्तेषु अष्टादशदेवमेदेषु, आहारकदिके, मनःपर्यवहाने, तथा समुच्चये, संयमौघसामायिकछेदो-पस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकसंयमेषु, शुक्ललेखायां, श्वायिकसम्यक्त्वे चेत्येकात्रिंशद्मार्गणासु (द्वितीयवृत्तवृत्तिः) आयुरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टः कालो भिन्नमुहूर्तम्—अन्तर्मुहूर्तं ज्ञातव्यः । कथम् ? इति चेद्, एतासु मार्गणास्त्रायुषो बन्धकानां जीवानां संख्यातमात्रत्वादन्तर्मुहूर्तानन्तर-मवश्यं तेषामत्यन्ताभावो भवति । इदमन्तर्मुहूर्तमायुर्वन्धस्यान्तर्मुहूर्तकालाद् बृहत्तरं बोध्यम् ।

'मग्गणासु सेसासु' इत्यादि, शेषासु द्विसप्ततिमार्गणासु आयुरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाना-मुत्कृष्टकालः "पण्योपमासंख्यातमो भागो" ज्ञातव्यः । इयमत्र भावना—शेषासु मार्गणासु आयुषो बन्धका बीजा असंख्याताः सन्तोऽसंख्यलोकाकाशप्रदेशेश्च न्यूनाः सन्तीति प्रागुदितनियमेनायु-रनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टकालः पण्योपमासंख्यातभागो भवति । पण्योपमासंख्यातभागकालात् परमवश्यं तेषामत्यन्ताभावो भवति ।

शेषमार्गणा नामत इमाः—सर्वनरकमेदाः, तिर्यक्पञ्चेन्द्रियौघपर्याप्तापर्याप्ततिर्यक्पञ्चेन्द्रिय-तिरम्रीलक्षणाश्चत्वारः तिर्यग्मेदाः, मनुष्यौघापर्याप्तमनुष्यलक्षणद्विमनुष्यमेदौ, देवौघमवनपतिव्यन्तर-ज्योतिष्कसौचर्माद्यवैमानिकरूपद्वादशदेवमेदा इति षड्विंशतिगतिमेदाः, सर्वविषद्वित्रिचतुःपञ्चे-न्द्रियमेदा इति द्वादशेन्द्रियमेदाः, पर्याप्तादरपृथिव्यपृथ्वीजोवायुकायाः, पर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायः, त्रसत्रिकं चेत्यष्टौ कायमेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनवैक्रियकायलक्षणैकादशयोगमेदाः, स्त्रीपुरुषवेदौ, मतिभूतावचितिविभङ्गलक्षणज्ञानचतुष्कं, देशविरतिः, चक्षुर्दर्शनावधिदर्शने, तेजःपञ्चलेश्ये, सम्य-क्त्वीधयायोपशमिकसास्त्रादनम्यक्त्वानि सङ्गी च ।

तदेवमष्टानामपि कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानाञ्चौघत आदेशतश्च कालचिन्तितः ॥४४१॥४४२॥

साम्प्रतं जचन्यप्रदेशबन्धकानामजचन्यप्रदेशबन्धकानां च कालं परिचिभावयिपुराह—

हस्सियरपणसाणं अट्ठण्हं बंधगाणं सव्वदा ।

सत्तण्हं बंधगाणं हस्सपणस्स सव्वदा ॥४४३॥

तिरिये सन्वेर्गिदियणिगोअवचसेससुहमवेएसुं ।

पुहवाइचउसु तेसिं बायरबायरअपज्जेसुं ॥४४४॥

पत्तेअवणम्मि तहा तदपज्जतम्मि कायजोगे य ।

उरलदुगकम्मणेसुं णपुंसगे चउकसायेसुं ॥४४५॥

अण्णाणदुगे अयते अचक्खुअपसत्थलेसभवियेसुं ।

अभवियमिच्छत्तेसुं असण्णिआहारगियरेसुं ॥४४६॥

(प्रे०) आदौ तावत् पूर्वविनाष्टकर्मणामोषवक्तव्यतामाह-‘इत्तिस्सयरपपस्सार्ण’ इत्यादि, अङ्गरमनिका सुगमा । भावना पुनरेवम्-अष्टानामपि कर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामिनां ब्रह्मापर्याप्तत्वादष्टकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धप्रायोग्या जीवा अनन्ताः । यस्य कर्मणो जघन्यप्रदेशबन्धप्रायोग्या जीवा असंख्यलोकप्रमाणा अनन्ता वा तस्य जघन्यप्रदेशबन्धः सर्वाद्वा भवति । तथा च जघन्यप्रदेशबन्धकानां कालः सर्वाद्वा तत्राजघन्यप्रदेशबन्धकानां कालः सर्वाद्वा सुतरां भवति । अतोऽष्टकर्मणां जघन्याजघन्यप्रदेशबन्धकानां कालः ‘सर्वाद्वा’ भवति । साम्प्रतं सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकानां कालमादेशतो वक्तव्यमिह-‘पुरादौ तावद्यासु मार्गणासु ‘सर्वाद्वा’ कालस्ताः सार्वत्रिगाथाभिः प्रकृत्यति-‘सत्तण्ह’ इत्यादि, तिर्यगोपादिचतुःषष्टिमार्गणासु सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकानां कालः ‘सर्वाद्वा’ भवति । स्पष्टमन्यद्-भावना पुनरेवम्-अत्येकवनस्पतिकाप्याप्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकाप्ययोः अपर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकाप्यः, पृथिव्यादिचतुरोचमेदेषु ब्रह्मापर्याप्तपृथ्व्यादयः, वादरावादरापर्याप्तपृथ्व्यादिषु च वादरापर्याप्तपृथ्व्यादयः, पर्याप्तब्रह्ममेदेषु पर्याप्तब्रह्माः, शेषासु मार्गणासु अपर्याप्तब्रह्माः जघन्यप्रदेशबन्धस्वामिनो भवन्ति । अपर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकाप्यादयः प्रत्येकं यथासम्भवमसंख्यलोककाशप्रदेशप्रमाणा अनन्ता वा सन्तीति तिर्यगोपादिमार्गणासु प्राप्नुदितनियममवलम्ब्य सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकानां कालः ‘सर्वाद्वा’ भवति ॥४४३॥४४४॥४४५॥४४६॥

सम्प्रति शेषासु पञ्चतरश्रवमार्गणासु सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकानां जघन्यसुत्कृष्टकालं युग्मेन निरूपयति—

सेसासु लह् समयो जेडो समयो हवेज्ज संखेज्जा ।

दुणराणताइगेसुं आहारदुगम्मि गयवेए ॥ ४४७॥

मणणाणसंयमेसुं समइअळेअपरिहारसुहमेसुं ।

सुक्कसइउवसमेसुं अण्णह आवलिअसंखं सो ॥४४८॥

(प्रे०) सेसासु लह् समयो इति, निगदसिद्धम् । ‘जेडो’ इत्यादि, सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकानासुत्कृष्टः कालः “संख्याताः समयाः” भवति । कासु मार्गणासु ! इत्याह—

‘दुष्कार’ इत्यादि, पर्याप्तबन्धुभ्यस्तु प्रकृत्यदिमनुबन्धोः, ज्ञानतत्त्वप्रवृत्तिरमनुबन्धुपर्यन्तेषु गृहादेषु देवमेतेषु, आहारकदिके, ज्ञेये, मनःपर्यवधाने, संयमौचसमायिकदेशेऽप्यस्वाप्तीयपरिहारविद्युद्वि-
द्यन्तसम्परायेषु, शुक्ललेशवायां, क्षायिकौपथमिकसम्पत्त्वयोश्चेति द्विविधद्वयमार्गमाह । कथम् ?
इति चेत्, सत्कर्मणां ब्रह्मप्रदेशबन्धुप्रायोग्यानां जीवानां संख्यातत्वात् ।

न चानतादिविद्यतिव्यतिरिक्तासु मार्गमासु बटते इत्यनिरूपणं, परमानतादिषु तु जीवानाम-
संख्यातत्वात् कथमुपपद्येत्याशङ्कनीयम्, ज्ञानतादिमार्गमासु जीवानामसंख्यातत्वेऽपि भव-
प्रथमसमयस्यानां ब्रह्मप्रदेशबन्धुत्वमित्याह । परिमाण्वातामिदित्युक्त्याऽऽनतादिषु संख्याता-
नामेव जीवानाहृत्यमानत्वात् भवप्रथमसमयस्या जीवाः संख्याता एव, इति ब्रह्मप्रदेशबन्धु-
प्रायोग्यानां जीवानां संख्यातत्वादानतादिमार्गमासु प्रकृतजीवानां कालः संख्याताः समया
एव भवति ।

‘अजणह’ इत्यादि, अन्यत्र-अन्यासु चतुःसततिमार्गमासु सत्कर्मणां ब्रह्मप्रदेशबन्ध-
कानां लक्षणः कालः ‘आवलिक्कासंख्यातमागः’ भवति । शेषासु मार्गमासु सत्कर्मणां ब्रह्मप्रदेश-
बन्धुप्रायोग्यानां जीवानामसंख्यातत्वेऽप्यसंख्यलोककाशप्रदेशेभ्यो न्यूनत्वमित्यत्र बीजम् । शेष-
मार्गमाह इत्याः-निखिलनरकमेदाः, चत्वारस्तिर्यक्यप्चेन्द्रियमेदाः, अनुष्णौषापर्याप्तमनुष्णौ, देवौ-
चमवनपतिव्यन्धुरभ्योतिष्कसौवर्माप्यष्टैरमानिकमेदा इति षड्विंशतिगतिमेदाः, सर्वद्वित्रिचतुःपञ्चे-
न्द्रियाः पर्याप्तवाहरपृथिव्यपृथेजोवायुकायाः, पर्याप्तप्रत्येकजनस्पतिकायः, त्रसत्रिकं चेत्यष्टौ काय-
मेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनानि वैक्रियद्विकं चेति द्वादश योगमेदाः, स्त्रीपुरुषेदी, मतिभुतावधि-
विमलज्ञानानि, देशविरतिः, चक्षुरवधिदर्शने, तेजःपचलेश्ये, सम्यक्त्वौचसायोपशमिकसात्त्वादन-
विभाः, संज्ञी च ॥४४७॥४४८॥

तदेवं सत्कर्मणां ब्रह्मप्रदेशबन्धकानां कालं निरूप्य सम्प्रति सत्कर्मणामब्रह्मप्रदेश-
बन्धकानां कालमतिदिश्याह—

अलहुपणसस्स भवे अगुरुपणसस्स सव्वहिं कालो ।

णवरं भिन्नमुहुत्तं लह् अपजणरुवसमेसुं ॥४४९॥

(त्रे०) “अलहुपणसस्स” इत्यादि, सत्कर्मणां बन्धकानामिति ‘गङ्गागवाह’ न्यायेनासु
वर्तने, सर्वसु मार्गमासु सत्कर्मणामब्रह्मप्रदेशबन्धकानां कालः ‘अगुरुपणसस्स’ इति, ‘सत्वा-
मात्रत्वात् सूत्रस्य’ सत्कर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां कालो वासु मार्गमासु यावाविरूपितस्तासु
मार्गमासु तावान् भवति । तद्यथा-अपर्याप्तमनुष्णमन्तम् बहुतरचत्वारिंशद्विगतिमेदाः, विंश-
न्द्रियमेदाः, निखिलनरकमेदाः, वैक्रियविभाहरकाहस्रकः, वैर्विना वृद्धदश योगमेदाः, वेदत्रिकं,
चतुष्कतायाः, समज्ञानमार्गमामेदाः, संयमौचसमायिकदेशविरहसंयमाः, दर्शनत्रिकं, लेशवायद्विकं,

अव्ययमव्यो, सम्यक्सौषधायोपश्रमिकषायिकमिष्यात्वानि, संही, असंही, आहारकानाहारकौ चेति नवपञ्चाशदुत्तरशतमार्गणामु 'सर्वाद्वा' । अत्र भावनाऽपि सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां सर्वाद्वा-कालवद् विधेयः ।

अथ एकादशमार्गणामु सप्तकर्मणामव्ययप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टकाल एवम्—अपर्याप्तमनुष्यः, वैक्रियमिश्रः, उपश्रमसास्वादनमिश्रा इति पञ्चमार्गणामु पण्योपमासंख्यातभागः । तद्यथा—एतसु मार्गणामु वर्तमाना जीवा मार्गणाप्रथमसमयादारभ्यामार्गणोत्कृष्टकालमव्ययप्रदेशबन्धकं कुर्युरिति मार्गणोत्कृष्टकालस्य पण्योपमासंख्यातभागप्रमाणत्वात् सप्तकर्मणामव्ययप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टकालः पण्योपमासंख्यातभागो भवति । छेदोपस्थापनीयसंयमे 'पञ्चाशद्व्यक्षकोट्यः सामारोपमार्गि' । अत्र भावनाऽपर्याप्तमनुष्यादिषु यथा कृता तथा कर्तव्या, किन्तु मार्गणोत्कृष्टकालः पञ्चाशद्व्यक्षकोटि-सामारोपमप्रमाणो वक्तव्यः । आहारकदिकावेदस्यसम्परायेषु "अन्तर्मुहूर्तम्" । अत्र भावनाऽपर्याप्त-मनुष्यादिवद्, किन्तु मार्गणोत्कृष्टकालोऽन्तर्मुहूर्तप्रमाणो वक्तव्यः । परिहारसंयमे देशोने 'द्वे पूर्व-कोटी' । अत्रापि भावना पूर्ववद्, किन्तु मार्गणोत्कृष्टकालो देशोनेदिपूर्वकोटिप्रमाणो वक्तव्यः ।

अथ शेषामु एकादशमार्गणामु सप्तकर्मणामव्ययप्रदेशबन्धकानां जघन्यकाल एवम्—वैक्रिया-हारकमिश्रयोः 'अन्तर्मुहूर्तम्' । तद्यथा—एतयोर्मार्गणयोर्जघन्यप्रदेशबन्धकस्वामिनो मार्गणाप्रथम-समये जघन्यप्रदेशबन्धकं विधाय मार्गणाजघन्यकालं यावदजघन्यप्रदेशबन्धकं कुर्युः, तदनन्तरं च मार्गणाऽन्यन्ताभावो भवेत् तदा मार्गणाया जघन्यकालस्यान्तर्मुहूर्तप्रमाणत्वात् सप्तकर्मणामजघन्य-प्रदेशबन्धकानां जघन्यः कालोऽन्तर्मुहूर्तं भवति । छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकयोः प्रकृतबन्ध-कालः स्वयं विज्ञेयः । अपर्याप्तमनुष्योपश्रमसम्यक्त्वयोः प्रकृतबन्धकालस्य 'णवर्' इत्यादिना पृथक् कथयिष्यमाणत्वात् शेषामु पञ्चमार्गणामु प्रकृतबन्धकानां जघन्यकाल एकसमयः । अत्रेयं भावना—आहारककायसास्वादनमार्गणयोः स्वस्वनानाजीवविषयकजघन्यकालस्यैकसामयिकत्वाद् यथो-क्तः काल उपपद्यते । अवेदस्यसम्पराययोर्यदा सर्वे जीवा मार्गणोपान्त्यसमये जघन्यप्रदेश-बन्धकं विधाय मार्गणाप्रथमसमयेऽजघन्यप्रदेशबन्धकं कुर्युस्तदा, यदा सर्वे जीवा युगपद् विवक्षितप्रथम-समये जघन्यं प्रदेशबन्धकं विधाय द्वितीयसमयेऽजघन्यं विदध्युः, तृतीयसमये पुनर्जघन्यप्रदेशबन्धकं कुर्यु-स्तदा एकसमयः कालो घटां याति । मिश्रे नानाजीवविषयकः कालो जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमस्तीति यथोक्तः कालो मार्गणाजघन्यकालमाश्रित्य नोपपद्यते, किन्तु यदा सर्वेऽपि जीवा युगपद् विवक्षित-प्रथमसमये जघन्यं प्रदेशबन्धकं विधाय द्वितीयसमयेऽजघन्यं कुर्युः, तृतीयसमये पुनर्जघन्यप्रदेशबन्धकं विदध्युस्तदा यथोक्तः काल उपपद्यते । सप्तकर्मणामजघन्यप्रदेशबन्धकानामिति सर्वत्र योजनीयम् ।

अत्र 'सच्चिद्' इत्यनेन सर्वासु मार्गणामु सप्तकर्मणामजघन्यप्रदेशबन्धकानां कालः सप्त-कर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां यावान् कालस्तावान् भवतीत्यतिदिष्टं, परमव्रातिष्याप्तिः, तद्यथा—

अपर्याप्तमनुष्योपशमसम्यक्त्वयोः सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां जघन्यकाल एकसमयो भवति, परं सप्तकर्मणामजघन्यप्रदेशबन्धकानां सोऽन्तर्हृत् भवति । यतोऽपर्याप्तमनुष्योपशमसम्यक्त्वयोर्जघन्यप्रदेशबन्धो भवप्रथमसमये एव भवति । तदनन्तरं मार्गणाजघन्यकालं यावदजघन्यप्रदेशबन्धो भवति । एते मार्गणे जघन्यतोऽपि भवप्रथमसमयादारभ्यान्तर्हृत् यावदवतिष्ठेते । इत्यतिदेशस्यातिव्याप्तिप्रसितत्वादतिव्याप्तिमुद्धतुं काम आह—‘णचरं’ इत्यादि, सुगम् ॥४४९॥

तदेवं सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकानामजघन्यप्रदेशबन्धकानां च नानाजीवविषयकालप्ररूपणा कृता । अथायुषो जघन्यप्रदेशबन्धकानामजघन्यप्रदेशबन्धकानां च कालमतिदिशति—

‘सन्वासु मग्गणासु’ अगुरुपएसव्व पेयव्वो ।

आउस्स बंधगाणं हस्सियराणं पएसणं ॥४५०॥ [उपगीतिः]

(प्र०) “सन्वासु” इत्यादि, सर्वासु त्रिषष्टिशतमार्गणासु आयुषः, ‘हस्सियराणं’ इति, जघन्यानामितरेषामजघन्यानां प्रदेशानां बन्धकानां, ‘कालः’ इति पूर्वगाथातोऽनुवर्तते, ‘अगुरुपएसव्व’ इति ‘गारुणानतो विशेषप्रतिपत्तिः’ इति आयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां कालो यावत्किरूपितस्तावान् भवति । तद्यथा—तिर्यगोषः, सर्वैकेन्द्रियभेदाः, निखिलनिगोदभेदाः, वनस्पतिकार्योषः, एकेन्द्रियनिगोदव्यतिरिक्ता द्वादशब्रह्मभेदाः, पृथ्व्यप्तेजोवायुकायौषाः, बादरपृथ्व्यप्तेजोवायुकायाः, बादरापर्याप्तपृथ्व्यप्तेजोवायुकायाः, प्रत्येकवनस्पतिकार्योषापर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकार्यौ, काययोगौषः, औदारिकद्रिकं, नपुंसकवेदः, कपायचतुष्कं, मतिश्रुतलक्षणाऽज्ञानद्रिकम्, असंयमः, अचक्षुर्दर्शनम्, अग्रशस्तलेक्ष्यात्रिकं, भव्यामव्यौ, मिथ्यात्वम्, अस्मिन्नी, आहारकञ्चेति द्वाषष्टिमार्गणासु आयुर्जघन्याजघन्यप्रदेशबन्धकानां कालः ‘सर्वाद्वा’ भवति । अत्र भावनाऽपि आयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां सर्वाद्वाकालोपपादने यथा कृता तथा विधेया । शेषासु एकोत्तरशतमार्गणासु आयुषो जघन्यप्रदेशबन्धकानामजघन्यप्रदेशबन्धकानां च जघन्यकालो निरूपणीयः, तत्र पञ्चेन्द्रियतिर्यगोषादिपञ्चदशमार्गणासु अजघन्यप्रदेशबन्धकानां जघन्यकालस्यापवदिष्यमाणत्वात् षडशीतिमार्गणासु अजघन्यप्रदेशबन्धकानामेकोत्तरशतमार्गणासु च जघन्यप्रदेशबन्धकानां जघन्यकाल एकसमयः । भावना सुगमा । अथ शेषासु एकोत्तरशतमार्गणासु आयुषो जघन्यप्रदेशबन्धकानामजघन्यप्रदेशबन्धकानाञ्चोत्कृष्टकालो निरूपणीयः । तत्रायुषो जघन्यप्रदेशबन्धकानामनुत्कृष्टकालस्यापवदिष्यमाणत्वादजघन्यप्रदेशबन्धकानामनुत्कृष्टकाल एवम्—पर्याप्तमनुष्यमानुषीलक्षणद्विमनुष्यौ, आनतप्रभृत्यष्टादशभेदाः, आहारकद्रिकं, मनःपर्यवज्ञानं, संयमौषसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिसंयमाः, शुक्ललेख्या, क्षायिकसम्यक्त्वं चेत्येकात्रिंशद्ब्रह्ममार्गणासु अन्तर्हृद्दर्शनम्, निखिलनरकभेदाः, मनुष्यौषापर्याप्तमनुष्यौ, चत्वारस्तियक्पञ्चन्द्रियाः, देवीचभवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कसौवर्मायष्टवैमानिकदेवा इति षड्विंशतिगतिभेदाः, समस्तद्वित्रिचतुः-

पञ्चेन्द्रियाः, बाह्यपर्याप्तपृथ्व्यपतेजोवायुकायाः, पर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायः, त्रसत्रिकं चेत्यष्टौ कायभेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनवैकियकायलक्षणैकादशयोगभेदाः, स्त्रीपुरुषवेदौ, मतिभृतावधि-
विमङ्गलक्षणज्ञानचतुष्कं, देशविरतिः, चक्षुरवधिदर्शने, तेजःपक्षलेक्ष्ये, सम्यक्त्वौषधायोपशमिक-
सास्वादनानि, संज्ञी चेति द्वासप्ततिमार्गणासु पण्योपमासंख्यातभागः । अत्र भावनाऽऽयुषोऽनुत्कृष्ट-
कालवद् विधेया ॥ ४५० ॥

साम्प्रतमनन्तरगाथाकृतातिदेशमायुषोऽजघन्यप्रदेशबन्धकानां जघन्यकाले जघन्यप्रदेशबन्धकानाम्-
नुत्कृष्टकाले चापवदति-

णवरि पर्णिदितिरियणरविगलपर्णिदितसतदसमत्तेसु
सण्णिम्मि मुहुत्तं तो अलहुपएसस्स होइ लहू ॥४५१॥
संखसमया गुरू तहि हस्सपएसस्स जहि मुहुत्तं तो
जहि पल्लासंखसो तहि आवलिआअसंखसो ॥४५२॥

(प्रे०) 'णवरि' इत्यादि' किन्तु पञ्चेन्द्रियतिर्यग्मनुष्यद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रिय-
त्रसमार्गणानामोषभेदेषु अपर्याप्तभेदेषु संज्ञिनि चेति पञ्चदशमार्गणास्तायुषोऽजघन्यप्रदेशबन्धकानां
जघन्यकालोऽन्तर्गृह्यते भवति, एकजीवाश्रितप्रस्तुतकालस्यान्तर्गृह्यते प्रमाणत्वाद् ॥४५१॥ (द्वितीय-
गाथावृत्तिः) 'संखसमया' इत्यादि, यासु मार्गणासु आयुरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टकालोऽन्त-
र्गृह्यते तस्य पर्याप्तमनुष्याद्येकाग्रिषड्मार्गणासु आयुर्जघन्यप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टकालः संख्यात-
समया ज्ञातव्यः, आयुर्बन्धप्रायोग्यजीवानां संख्यातत्वाद् । "जहि पल्लासंखसो" इत्यादि,
यासु मार्गणासु आयुरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टकालः पण्योपमासंख्यातभागस्तासु निखिलनरका-
दिद्वासप्ततिमार्गणासु आयुर्जघन्यप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टकालः आवलिकासंख्यातभागो ज्ञातव्यः, आयु-
र्जघन्यप्रदेशबन्धयोग्यजीवानामसंख्यातत्वे सत्यसंख्यलोकाकाशप्रदेशेभ्यो न्यूनत्वाद् ॥४५२॥
इति श्रीमेमप्रमाटीकासमलङ्कृते बन्धविधाने मूलप्रकृतिप्रदेशबन्धे प्रथमाधिकारे त्रयोदशेऽध्याये समाप्तम् ॥

* नानाजीवाधितकालप्रदर्शकं यन्त्रकम् *

शेषतः अष्टकर्मणामुत्कृष्टप्रवेशबन्धकानां बन्धः काष्ठ-वृक्षतन्त्रः, बहुकर्मणामुत्कृष्टप्रवेशबन्धकानामुत्कृष्टतः संख्यातसमयाः, योहायुषोस्तु आचलिकासंख्यातभागः, अष्टानामपि कर्मणामुत्कृष्टप्रवेशबन्धकानां कालः सर्वाद्याः ।

उत्कृष्टप्रवेशबन्धकानां

— आदेशतः सप्तकर्मणां कालः —

अधन्यप्रवेशबन्धकानां

सर्वाद्याः	सर्वकैन्निय, सर्वनिगोद, शेवसुख्य, वादरापर्याप्त- पृथ्व्येदेवोवायु, अ. प्र. व. / वनीच, ३२	तिर्यगोच, सर्वकैन्नियवादिद्वानिगोवागंभा० पृथ्व्ये- वोवायुकायौच, वादरापृथ्व्येदेवोवायुकायौच, प्रत्येक- वनीच काय, सा. श्री. द्विक, कामंछ, नपुं., सर्वकपाय, वतिभूताज्ञान, अक्षय, अक्ष, अक्षुभने, यव्यामन्त्र, मिथ्या, अक्ष, आहा, धना. २६४
व. समयः	शेषास्तु १३८ मार्गणास्तु	शेषास्तु १०६ मार्गणास्तु
उत्कृष्टतः		
वर्णां संख्य.	द्विपञ्च, द्विपञ्च, पञ्चमनोवचन, कायता, जीवा.	
समयाः योह.	सोच, विज्ञान, विवर्धन, सुख, अन्त्र, सन्ध, सावि.	
भाव. अक्ष	उप संनि, आहा, ३०	
सप्तानां सं- समयाः	मनु, सा. मानु, व. मनु, सर्वाक्ष, आहा, द्विक, अवेव. मनः, संय, सामा, खेदो, परि, सूख्य, १३	पर्या, मनु, मानु, आनताष्टष्टादशदेव, आहा, द्विक, अवेव, मन.पर्य, संय, सामा, खेदो, परि, सूख्य, सुख, सायिक, उपसम० २२२
आचलिकासं.	शेषास्तु ३५ मार्गणास्तु	शेषास्तु ७४ मार्गणास्तु

— आदेशतः सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रवेशबन्धकानां कालः —

अपर्याप्तमनुष्याद्येकावर्णानामध्ये वैकिकवसिष्ठाहारकनिजगोत्रं बन्धतोऽन्तमुं हृतं, खेदोपस्वापनीपरिहारविधुदिकयोः
अचन्यतः स्वयं ज्ञेयः, शेषसप्तमार्गणास्तु समयः, किन्त्वपरातमनुष्योपसमयोरचन्यस्य अचन्यकासोऽन्तमुं, उत्कृष्टतो
यन्त्राज्ज्ञेयः ।

पर्याप्तमनु.	अप०, सप्त०, द्वि०, चिब०, उप०, नात्वा, मित्र, (५)	अन्तमुं ०	आहारक, द्विक, अवेव, सूख्य, (४)
अक्षकोटि- साग०	ज्ञेयो (१)	वेद्योनिद्विपूर्व, कोटी	परिहार० (१)

शेषास्तु १५९ मार्गणास्तु सर्वाद्याः ।

— आदेशतः आयुषः कालः —

उत्कृष्टप्रवेशबन्धकानां	अधन्यप्रवेशबन्धकानां	अजधन्यास्तु, बन्धकानां
सर्वाद्याः	उपयुक्तज्ञानिगोवागंभास्तु	कामंणालाहारवर्षासुपयुक्तज्ञानिगोवागंभास्तु
वच. १ समयः	शेषास्तु १३१ मार्गणास्तु	शेषास्तु १०१ मार्गणास्तु → १०१ मार्गणास्तु *
उत्कृष्टतः संख्यात- समयाः	मनु, सा. पर्या, मनु, मानु, आनतावि- देव, १८ आहा, द्विक, मनः, संय, सामा, खेदो, परि, सुख्य, सावि, ३०	मनुष्यीचबर्धननवविधिसप्तमार्गणास्तु → २९ मार्गणास्तु उत्कृष्टतः अन्त.
उ. भाव, प्रसं. भाव.	शेषास्तु १०१ मार्गणास्तु	शेषास्तु ७२ मार्गणास्तु उत्कृष्ट० पर्याप्तमनु०

* किन्तु पञ्चेन्द्रियतिर्यग्मनुष्यदीन्द्रियतीन्द्रियवतुतिर्यग्पञ्चेन्द्रियवत्सकालसक्तोवापर्याप्तमेवेत्यसंज्ञिनि आचन्यप्रवेश-
बन्धकानां अपचन्यकासोऽन्तमुं हृतं ज्ञेयः ।

॥ चतुर्दशमन्तरद्वारम् ॥

(नानाजीवविषयकम्)

तदेवं नानाजीवविषयकं कालद्वारं प्ररूपितम् । इदानीं क्रमप्राप्तं नानाजीवविषयकं चतुर्दशमन्तरद्वारद्वयविषयकं पुरादौ तावदोच्यतेऽष्टकर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेशवन्धकानामस्तुत्कृष्टप्रदेशवन्धकानां चान्तरमाह—

अट्टण्ह लहुं समयो जेट्टपएसस्स अंतरं परमं ।

सेट्ठिअ संखियभागो अगुरुपएसस्स णेवं भवे ॥४५३॥

(प्र०) 'अट्टण्ह' इत्यादि, अत्र 'वन्धकानाम्' इति गम्यते, मनुविषयादीनां द्वाराणां वन्धकालु-
द्विषय चिन्त्यमानत्वाद्, यथा पूर्वद्वारादनुवर्तते । ततोऽयमर्थः—अष्टकर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेशवन्धकानां
वधन्यमन्तरम् 'एकसमयो' भवति । वधन्यत एकसमयं यावदष्टकर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेशवन्धका न
प्राप्यन्त इत्यर्थः । अत्रेयं भावना—यदैक एवानेके वा जीवा पुनपुनस्तुत्कृष्टयोगं प्राप्य ज्ञानावरणीयादि-
विवक्षितकर्मण उत्कृष्टप्रदेशवन्धं कुर्वन्त एकमेव समयमनुत्कृष्टं प्रदेशवन्धं विधाय पुनस्तुत्कृष्टं विद-
धति तदा ज्ञानावरणीयादिविवक्षितकर्मण उत्कृष्टप्रदेशवन्धकानां वधन्यमन्तरेकसमयो भवति ।

'परमं' इत्यादि, अष्टकर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेशवन्धकानामस्तुत्कृष्टमन्तरं 'सेट्ठिअसंखियभागो'
इति, सूचिधर्मेण संख्याततमो भागो भवति । उत्कृष्टतः सूचिधर्मेण संख्यातमार्गं यावदष्टकर्मणा-
स्तुत्कृष्टप्रदेशवन्धकानामत्यन्ताभावो भवतीत्यर्थः । कथम् ? इति चेद्, नानाजीवानामित्योत्कृष्ट-
प्रदेशवन्धहेतुस्तुत्कृष्टयोगस्थानस्योत्कृष्टतस्तावत्कालमप्राप्यमाणत्वात्तदन्तरं यावदयस्तुत्कृष्टयोगस्य
प्राप्तेस्तुत्कृष्टप्रदेशवन्धकानां लभ्यमानत्वाद् । 'अगुरुपएसस्स' इत्यादि, अष्टकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेश-
वन्धकानामन्तरं नैव भवति, नानाजीवानामित्यास्तुत्कृष्टप्रदेशवन्धकानां कालस्य सर्वादात्वाद्
॥४५३॥

इदानीमादेशतः सप्तकर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेशवन्धकानां वधन्यस्तुत्कृष्टं चान्तरमेकमेव यथापि
निरूपयितुं काम्यमाह—

जेट्टपएसस्स जहिं सव्वद्धा अत्थि आउवज्जाणं ।

तहि अंतरं भवे णो अण्ह लहुमियरमोघन्व ॥४५४॥

(प्र०) "जेट्टपएसस्स" इत्यादि, अत्र यस्तु मार्गमातु 'सव्वद्धा' "व्यावृत्तान्तो विवेकप्रति-
पत्तिः" इति सप्तकर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेशवन्धकानां नानाजीवविषयकः कालः सर्वादा तत्र तस्तु सर्वै-
केन्द्रियाः, समस्तनिगोदमेदाः, द्वादशकायश्चक्षुमेदाः, बाह्यतत्त्वार्थानुपपत्तिबोधापुकायाः,
अप्यार्थप्रत्येकवनस्पतिकार्यः, वनस्पतिकार्योपशेति इति श्रुत्यामार्गमातु, "आउवज्जाणं" इत्यादि,
अपुरन्तरा सप्तकर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेशवन्धकानामन्तरं न भवेत् । हेतुः कुप्यः ।

‘अपणह’ इत्यादि, अन्धसु-समस्तमृतिमेदाः सर्वद्वित्रिचतुष्पञ्चेन्द्रियमेदाः, पृथ्व्य-
पृतेजोवायुकायौवाः, वादपृथ्व्यपृतेजोबसुकायाः, पर्याप्तादरपृथ्व्यपृतेजोवायुकायाः, प्रत्येक-
कर्मस्फुटिकायौषधप्राप्तिप्रत्येकवन्नस्फुटिकायौ, वसत्रिकं चेति सप्तदशकायमेदाः, निखिलयोगमेदाः,
सर्वैहमर्कण्यमेदाः, कषायचतुष्कं, समज्ञानमार्गण्यमेदाः, समस्तसंयममार्गण्यमेदाः, दर्शनत्रिकं,
लेइयापट्कं, भव्याभयौ, विश्वसम्यक्त्वमार्गण्यमेदाः, संज्ञी, असंज्ञी, आहारकानहारकौ वेत्यष्टात्रि-
शदुत्तरशतमार्गण्यसु सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां जघन्यमितरज्ज्वोत्कृष्टमन्तरम् ‘ओषवद्’
जघन्यमेकसमयमुत्कृष्टं च श्रेष्ठसंस्तुतमामो भवति । अत्र भावनाऽप्योषवद् विधेया ॥४५४॥

इदानीं सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामन्तरं प्रतिपिपादयिपुराह—

सत्तण्हं सव्वद्धा अगुरुपणसस्स जत्थ तहि णत्थि ।

सयममुज्झो परिहारु छेए णवसुं लहुं समयो ॥४५५॥

(प्र०) ‘सत्तण्ह’ इत्यादि, यत्र-यासु मार्गण्यसु आयुर्वर्जानां सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशस्य कालः
सर्वाद्धा, अर्थात्तत्त्वानुस्य सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां नानाजीवविषयकः कालः सर्वाद्धा
तासु, अर्थात्तमनुस्यमन्तरा पट्चत्वारिंशद्व्यतिमेदाः, सर्वेन्द्रियमेदाः, निखिलकायमेदाः,
वैक्रियमिन्द्रादिके विना पञ्चदशयोगमेदाः, वेदत्रिकं, कषायचतुष्कं, निखिलज्ञानमार्गण्यमेदाः,
संयमौषधमायिकदेशविरत्यसंयमाः, दर्शनत्रिकं, लेइयापट्कं, भव्याभयौ, सम्यक्त्वौषधायिक-
मिध्यात्वानि, संज्ञी, असंज्ञी, आहारकानहारकौ चेति नवपञ्चाशदुत्तरशतमार्गण्यसु सप्तकर्मणामनु-
त्कृष्टप्रदेशबन्धकानामन्तरं न भवेत् । भावनाऽतिमुगमा ।

‘सयममुज्झो’ इत्यादि, परिहारविशुद्धौ छेदोपस्थापनीये च प्रस्तुतमन्तरं स्वयं तज्ज्ञात-
सकांक्षाद् वा श्रेयम् । अथ शेषासु नवमार्गण्यसु सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां जघन्यमन्त-
रमाह—‘णवसुं’ इत्यादि, निगदसिद्धम् । भावना पुनरेवम्—यदा तत्तन्मार्गण्यस्याः सर्वे
जीवा युगपदुत्कृष्टयोगं प्राप्नोक्तेव समयं सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधति तदा सप्तकर्मणामनु-
त्कृष्टप्रदेशबन्धकानां जघन्यमन्तरमेकसमयो भवति । तथा “सज्जेसु जहणजो समयो” इति जीव-
समयसंभवनम् । मार्गण्यकालस्य जघन्यत एकसमयत्वमपि त्रयोक्तमन्तरमुपपद्येत ॥४५५॥

इदानीं शेषासु अपर्याप्तराद्येकादशमार्गण्यसु सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टमन्तरं
मात्रादिकेन चिन्तयति—

पल्लासंखियभगो अपज्जणमीसससण्णेषु गुरुं ।

बारमुहुत्ता विक्कयमीसेऽवेअसुहमेसु छम्मासा ॥४५६॥

आहारदुगे हायणपुहुत्तमट्टारकोडिकोडीओ ।

छेए तह परिहारे अयराणं सत्तदिणुवसमे ॥४५७॥

(प्र०) “पञ्चासंखियभागो” इत्यादि, अपर्याप्तमनुष्यमिश्रसास्वादनसम्यक्त्वेषु, ‘शुक्’ इति, सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशवन्धकानामुत्कृष्टमन्तरं ‘पण्योपमासंख्यातभागो’ भवति । ‘बारमुहुत्तर विक्कियमीसे’ इति, वैक्कियमिश्रे ‘द्वादशमुहूर्ताः’ । ‘ऽवेअसुहमेसु छम्मासा’ इति, ‘वेज’ इत्यत्राप्यकारस्य लुक्, अवेदद्वयसंस्मरणायोः ‘वणमासाः’ । (द्वितीयगाथावृत्तिः) ‘आहारदुगे हायणपुहुत्त’ इति, आहारकाहारकमिश्रयोः ‘हायनपृथक्त्वम्’, ‘स सं-पर्यनुद्भयो बवं, हायनोऽब्द सभाः शरत् ” इत्यभिधानचिन्तामणिवचनाद् हायनशब्दस्य वर्षवाचित्वाद् वर्षपृथक्त्वमित्यर्थः । ‘अट्टारकोडिकोडीओ’ इत्यादि, छेदोपस्थापनीये तथा परिहारविशुद्धौ संयमे प्रत्येकमतराणामष्टादशकोटिकोऽब्दः, अष्टादशकोटिकोटिसामरोपमा इत्यर्थः । ‘सत्तदिणुवसमे’ इति, सप्तदिना उवसमे’ इति विश्लेषः, ‘लुक्’ (सिद्धहेम० ८।१।१।१०) इति ध्वनेरान्त्याकारलोपः, उपश्रमसम्यक्त्वे सप्तदिनानि । सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशवन्धकानामुत्कृष्टमन्तरं भवतीति सर्वत्र योजनीयम् । कथम् ? इति चेद्, तत्तन्मार्गणानामुत्कृष्टान्तरस्य तावत्प्रमाणत्वाद् । अर्थाद्यासु मार्गणासु प्रकृतान्तरं यावदुक्तं ता मार्गणास्तावत्कालमस्मिन् जगति कदाचिन्न विद्यन्ते इत्यत्र मार्गणाऽभावप्रयुक्तमन्तरं चटां याति । नन्वपर्याप्तमनुष्यादिमार्गणानां यथोक्तमुत्कृष्टान्तरं कथमवगन्तव्यमिति चेद्, शास्त्रवचनात् । तद्यथा—पञ्चासंखियभागो सासणमिस्सत्तमत्तमणुएसु । बासपुहुत्तं ववसामएसु खवगेसु छम्मासा ॥२५॥ इति जीवसमासवचनाद् अपर्याप्तमनुष्यमिश्रसास्वादनानां पण्योपमासंख्यातभागः, अवेदद्वयसंस्मरणायोश्च ‘वणमासाः’ उत्कृष्टान्तरं सिद्धयति । यद्यप्यत्रावेदद्वयसंस्मरणायोः साक्षात्कोक्तं तथापि तयोक्तुष्टान्तरस्य क्षपकभ्रेणोक्तुष्टान्तरप्रमाणत्वात् क्षपकभ्रेणोक्तुष्टान्तरं चात्र वणमासा उक्तमित्यर्थोपपद्यते ।

आहारमिस्सजोगे बासपुहुत्तं विवडिभिमिस्सेसु ।

बारस हुंवि मुहुत्ता सन्वेसु जहण्णओ समणे ॥ (जी. स. गा०—२६०)

इति जीवसमासवचनाद् वैक्कियमिश्रे ‘द्वादशमुहूर्ताः’ आहारकद्विके च वर्षपृथक्त्वमुत्कृष्टान्तरं सिद्धं भवति । यद्यप्यत्राहारककालस्यान्तरं साक्षात्कोक्तं तथापि तदन्तरमाहारकमिश्रकायमूलमाहारकमिश्रस्योत्कृष्टान्तरञ्चात्र वर्षपृथक्त्वमुक्तमित्यर्थोपपत्त्याहारककालस्योत्कृष्टमन्तरमुक्तमेव । तथा—तेवद्दी पुलसीई बाससहस्साइ छेयपरिहारे । नवरं परमुद्दीणं नट्टारस कोडिकोडीओ ॥ (जी. स. गा. २६१) इति जीवसमासवचनात् छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिसंयमयोक्तुष्टान्तरं प्रत्येकमष्टादशसामरो-

पमकोटीकोट्यः सिद्धयति । एवद्वयमसम्बन्धत्वेऽपि यथोक्तमेवोत्कृष्टान्तरं ज्ञातव्यम् ॥४५६॥४५७॥

साम्प्रतमायुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामन्तरमेकयैव गायया वक्तुकाम आह—

जेद्वपएसस्स जहिं सव्वद्वाउस्स अंतरं तत्थ ।

गेव भवे सेसासुं ओघव्व भवे जहणियरं ॥४५८॥

(प्रे०) 'जेद्वपएसस्स' इत्यादि, यत्र—यासु मार्गणासु 'जेद्वपएसस्स सव्वद्वा' इति, आयुरुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां नानाजीवविषयककालः सर्वाद्वा, यत्तदोर्नित्यामितम्बन्धादाह—'अंतरं तत्थ गेव भवे' इति, तासु सर्वैकेन्द्रियाः, समनिगोदमेदाः, द्वादशकायद्वयमेदाः, बादरापर्याप्तपृथ्व्यपत्तेजोवायुकायाः, अपर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायाः, वनस्पतिकायौषधेति द्वात्रिंशन्मार्गणासु आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामन्तरं नैव भवेत् । 'सेसासु' इत्यादि, शेषासु एकत्रिंशदुत्तरशतमार्गणासु आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां जघन्यमितरदुत्कृष्टं चान्तरम् 'ओघव्व' = जघन्यमेकममयमुत्कृष्टं च श्रेष्ठसंख्यातमागो भवति । अत्र भावनाऽपि सामान्यवक्तव्यतावज्ज्ञेया । शेषमार्गणा नामत इमाः—समस्तगतिमेदाः, समद्वित्रिचतुष्टयकेन्द्रियमेदाः, पृथिव्यपत्तेजोवायुकायौषाः, बादरपृथ्व्यपत्तेजोवायुकायाः, पर्याप्तबादरपृथ्व्यपत्तेजोवायुकायाः, प्रत्येकवनस्पतिकायौषधपर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायौषधत्रिकं चेति सप्तदशकायमेदाः, सर्वयोगमेदाः, वेदत्रिकं, कषायचतुष्कं, कृत्स्नज्ञानमार्गणामेदाः, समस्तसंयममार्गणामेदाः, दर्शनत्रिकं, लेख्याषट्कं, मध्यामध्यायौ, विश्वसम्यक्त्वमेदाः, संह्री, असंह्री, आहारकानाहारकौ च ॥४५८॥

इदानीमायुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामन्तरं चिन्तयितुकाम आह—

आउस्स बंधगाणं अगुरुपएसस्स सव्वद्वा ।

तत्थंतरं ण हवए सेसासु लहुं भवे समयो ॥४५९॥

(प्रे०) 'आउस्स' इत्यादि, यत्र—यासु मार्गणासु 'सव्वद्वा' इति, आयुरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां नानाजीवविषयककालः सर्वाद्वा तत्र—तासु द्वापरिमार्गणासु आयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामन्तरं न भवति । बीजं सुगमम् । यासु आयुरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां कालः सर्वाद्वा ता मार्गणा इमाः—तिर्यगोषः, सर्वैकेन्द्रियमेदाः, निखिलनिगोदमेदाः, वनस्पतिकायौषः, द्वादशकायद्वयमेदाः, पृथ्व्यपत्तेजोवायुकायौषाः, बादरपृथ्व्यपत्तेजोवायुकायाः, अपर्याप्तबादरपृथ्व्यपत्तेजोवायुकायाः, प्रत्येकवनस्पतिकायौषधपर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायौषधेति चतुस्त्रिंशत्कायमेदाः, काययोगौषः, औदारिकद्विकं, ननुसकवेदः, कषायचतुष्कं, मतिभ्रुताऽज्ञाने, असंयमः, अक्षुर्दर्शनम्, अप्रशस्तलेद्यात्रिकं, मध्यामध्यायौ, मिथ्यात्वम्, असंह्री आहारकम् ।

'सेसासु' इत्यादि, शेषासु एकोत्तरशतमार्गणासु आयुरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां जघन्यमन्तरमेकममयो भवति । तद्यथा—यदैकोऽनेके वाऽऽयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन्तो जीवा उत्कृष्टयोगं

प्राच्यैकसमयेवोत्कृष्टप्रदेशबन्धं विधाप्य द्वितीयसमये पुनरुत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधति तदाऽऽप्युपोऽनु-
त्कृष्टप्रदेशबन्धकानां जघन्यमन्तरमेकसमयो भवति । श्लेषमार्गणा इमाः—सर्वनरकमेदाः, चत्वार-
स्तिर्यक्पञ्चेन्द्रियमेदाः, समप्रत्यमर्त्यगतिमेदाः, समस्तद्वित्रिचतुष्पञ्चेन्द्रियमेदाः, पर्याप्तवादर-
पृथ्व्यपूतेजोवायुकायाः, पर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायाः, त्रसत्रिकं चेत्यष्टौ कायमेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचन-
वैक्रियाहारकदिककायलक्षणप्रयोदशयोगमेदाः, स्त्रीपुरुषवेदी, मतिश्रुतावचिविचित्रमनःपर्यवहानानि,
संप्रमौषसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिदेशविरतिसंयमाः चक्षुरवचिदर्शने, प्रशस्तलेख्या-
त्रिकं, सम्यक्बौध्दधार्मिकधार्मिकसास्त्रादनसम्यक्ज्ञानं सङ्गी च ॥४५९॥

अथ श्लेषासु एकोनशतमार्गणासु आयुरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टमन्तरं चिन्तयन्नाह—

पञ्चिदियतिरियविगलपणिंदियतसेसु सिं अपज्जेसुं ।

भिन्नमुहुत्त जेट्ठं अण्णह णाऊण णेयव्वं ॥४६०॥

(प्रे०) ‘पञ्चिदिय’ इत्यादि, पञ्चेन्द्रियतिर्यगोष—द्वीन्द्रियौष—त्रीन्द्रियौष—चतुरिन्द्रि-
यौष—पञ्चेन्द्रियौष—त्रसकायौषरूपासु षट्सु मार्गणासु ‘सिं अपज्जेसुं’ इति, तेषामेव पञ्चेन्द्रिय-
तिर्यगादीनां षट्स्वपर्याप्तमेदेषु चेति सर्वसंख्यया द्वादशसु मार्गणासु प्रत्येकमायुषोऽनुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धकानामुत्कृष्टमन्तरमन्तर्मुहूर्त्तम्, प्रस्तुतमार्गणासु प्रत्येकं जीवानामुत्पत्तिच्यवनान्तरस्योत्कृष्टतो
यथोक्तमानत्वात् प्रकृतान्तरस्य सामान्यत उत्पत्तिच्यवनविरहाधीनत्वाच्च ।

‘अण्णह’ इत्यादि, उक्तश्लेषासु एकोनवती मार्गणासु प्रत्येकमायुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्ध-
कानामुत्कृष्टमन्तरं तज्ज्ञातुतकाशाद् ज्ञात्वा ज्ञेयम्, कृत इत्युक्तिर्ग्रन्थकृत इति चेत् तत्र जीवाना-
मुत्पत्तिविरहान्तरस्य दुःखमानुभावेन सम्यगपरिज्ञानात् । अप्राप्येऽन्यदपि वक्तव्यमस्ति तच्च स्थिति-
बन्धग्रन्थे विदुषा श्रीजगन्बन्धसुनिपुङ्गवेन विरचिताया इतिर्विज्ञेयम् ॥४६०॥

तदेवमष्टकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां च नानाजीवविषयकमन्तरं
प्ररूपितम् । साम्प्रतमष्टकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकानामजघन्यप्रदेशबन्धकानां चान्तरं वक्तुमभिला-
षुक आदौ गाढादिकेनौचितोऽष्टकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकानामजघन्यप्रदेशबन्धकानां चादेशतयाष्ट-
कर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकानामन्तरं निर्वक्ति—

हस्सियरपएसणं अंतरमट्ठण्ह बंधगाणं णो ।

जहि सप्पाउग्गाणं हस्सपएसस्स सब्बद्धा ॥४६१॥

तहि अंतरं ण हवए सेसासुं मग्गणासु होइ लहू ।

समयो असंखिययमो भागो सेढीअ उक्कोसं ॥४६२॥

(प्रे०) ‘हस्सियर’ इत्यादि, अष्टकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकानामजघन्यप्रदेशबन्धकानाञ्चा-
न्तरं न भवति, तेषां नानाजीवविषयककालस्य सर्वादात्वात् । “जहि सप्पाउग्गाणं हस्सप-

एसस्स सञ्चवन्ता' इति, बासु ज्ञप्तिगणसु स्वप्रायोग्याणां—त्वस्यां—तत्तन्मार्गगत्यां प्रायोग्याणि सप्तसौ वा यावन्ति कर्माणि बध्यन्ते तावतां कर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकानां नानाजीवविषयककालः सर्वाद्या, यत्तदोर्नित्यामित्यन्वादाह—'तहि अंतरं ण हृषए' इति, तासु मार्गणसु स्व-प्रायोग्याणां सप्तसौकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकानामन्तराऽभावः ।

तद्यथा—तिर्यगोषः, सर्वैकेन्द्रियमेदाः, अखिलनिगोदमेदाः, वनस्पतिकायौघः, द्वादशकाय-सूक्ष्ममेदाः, पृथ्व्यप्तेजोवायुकायौघाः, बादरपृथ्व्यप्तेजोवायुकायाः, बादरापर्याप्तपृथ्व्यप्तेजोवायु-कायाः, प्रत्येकवनस्पितकायौघापर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायौ, काययोगौघः, औदारिकद्विकं, नपुंसक-वेदः, कषायचतुष्कं, मतिश्रुताज्ञाने, असंयमः, अचक्षुर्दर्शनम्, अप्रशस्तलेश्यात्रिकं, भव्याभव्यौ, असंज्ञी, आहारकश्चेति द्व्यष्टिमार्गणसु स्वप्रायोग्याणामष्टकर्मणां कर्मणानाहारकयोश्च स्वप्रायो-ग्याणां सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकानामन्तराभावः ।

'सेसासु' इत्यादि, 'सप्पाउग्गाणं' इत्यत्रापि सम्बध्यते, स्वप्रायोग्याणां षडादिकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकानां जघन्यमन्तरम् 'एकसमयः' उत्कुटं च 'श्रेण्यसंख्यातमागः' भवति । अत्र भावना सामान्यवक्तव्यतायां सप्तकर्मणामुत्कुटप्रदेशबन्धकानां जघन्ये उत्कुटे चान्तरे यथा कृता तथा कर्तव्या । नवरमुत्कुटस्थाने जघन्येति अनुत्कुटस्थाने चाजघन्येति वक्तव्यम् । शेषमार्गणा नामत इमाः—सर्वनरकमेदाः, चत्वारस्तियक्पञ्चैन्द्रियमेदाः, कृत्स्ननरनाकिमेदाः, समद्वित्रिचतुष्पञ्चे-न्द्रियमेदाः, पर्याप्तबादरपृथ्व्यप्तेजोवायुकायाः, पर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायः त्रसत्रिकं वेत्यष्टौ काय-मेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनानि, वैकियद्विकाहारकद्विके, स्त्रीपुरुषवेदौ, अवेदः, पतिश्रुतावधिभिभङ्ग-मनःपर्यवज्ञानानि, संयमौघसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिद्वयसम्प्राप्यदेशं विरतयः, चक्षु-रवधिदर्शने, प्रशस्तलेश्यात्रिकं स्म्यक्त्वौघक्षायोपशमिकक्षायिकोपशममिश्रसास्वादनानि संज्ञी च ॥४६१॥४६२॥

इदानीमष्टकर्मणसमजघन्यप्रदेशबन्धकानामन्तरमिति दिश्य प्रकृतं नानाजीवविषयकमन्तरद्वारं पारयति—
सञ्चासुं मग्गणासु अगुरुपणसञ्च, अंतरं णेयं ।

अजहन्नपणसस्स उ सप्पाउग्गाणं कम्माणं ॥४६३॥

(प्र०) 'सञ्चासु' इत्यादि, सर्वासु मार्गणसु स्वप्रायोग्याणां षडादिकर्मणामजघन्यप्रदेश-बन्धकानामन्तरं तु 'अगुरुपणसञ्च' इति, 'जघनात्सुत्रम्' इति न्यायात् स्वप्रायोग्याणां षडादिकर्म-णामनुत्कुटप्रदेशबन्धकानां नानाजीवविषयकान्तरवद् भवति । इति संक्षेपार्थः । विस्तरस्तु अस्मि-न्नेव द्वारे 'जहि सञ्चवन्ता कालो' इत्यादिषु 'आकस्स बन्धगाणं' इत्यादिषु च मायासु कृतात् षडादिकर्म-णामनुत्कुटप्रदेशबन्धकानामन्तरनिरूपणादवगन्तव्यम् । तदेवमष्टकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकानाम-जघन्यप्रदेशबन्धकानां चान्तरं निरूपितम् ॥ ४६३ ॥ ॥ ॥

। इति श्रीमेघमार्गटीकासमलङ्कृते बन्धविधाने मूलप्रकृतिप्रदेशबन्धे प्रथमाधिकारे
(नानाजीवविषयक) चतुर्थमन्तरद्वारं समाप्तम् ॥

पञ्चदशं भावद्वारम्

तदेवं नानाजीवविषयकमन्तरद्वारं प्ररूपितम् । ननुत्कृष्टादिप्रदेशबन्धकाः सकाया जीवा औदयिकादिपञ्चभावान्तः कदाचिदौदयिकपारिणामिकक्षायोपशमिकरूपेषु त्रिषु भावेषु वर्तन्ते, कदाचिदौदयिकपारिणामिकक्षायोपशममिकरूपेषु चतुर्षु भावेषु वर्तन्ते, तत्रोत्कृष्टादिचतुर्विधप्रदेशबन्धः केन भावेन भवतीत्याशङ्क्य मनसि निषाय तदपनोदाय सम्प्रति क्रमप्राप्तं पञ्चदशं भावद्वारं निरूपयितुमना अष्टविधकर्मचतुष्प्रकारप्रदेशबन्धकारणीभूतं भावमोघत आदेशतथैकयैव गायया प्रतिपाद्य समाप्तिं गमयति—

अट्टण्ह पएसाणं चउव्विहाणं वि होइ भावेणं ।

औदहणं बंधो एमेव हवेज्ज सव्वासुं ॥४६४॥

(प्र०) ‘अट्टण्ह’ इत्यादिशब्दार्थः सुगमः । इदमत्र हृदयम्—पूर्वम् ‘एगपएसोगाढं’ इत्यत्र जीवो मिथ्यात्वाविरतिकषाययोगैः कर्म बध्नातीत्युक्तम् । ते मिथ्यात्वादिबन्धहेतव्यौदयिकभावजन्या एव । तथाहि—मिथ्यात्वं मिथ्यात्वमोहनीयामिषकर्मोदयेन भवति । अविरतिरप्रत्याख्यानावरणक्षायोदयेन भवितुमर्हति । क्रोधादयः क्षयायाश्च क्षायमोहनीयकर्मोदयेन प्रवर्तन्ते । मनः-प्रसुखयोगव्यापारोऽपि योगजनककर्मोदयजन्य एव । इत्येवमत्राष्टानामपि कर्मणां चतुर्विधप्रदेशबन्ध औदयिकभावेनैव भवतीति समीचीनमेवोक्तम् ‘अट्टण्ह’ इत्यादि ॥४६४॥

॥ इति श्रीमेघप्रभाटीकासमलङ्कृते बन्धविधाने मूलप्रकृतिप्रदेशबन्धे प्रथमाधिकारे पञ्चदशं भावद्वारं समाप्तम् ॥

॥ षोडशमल्पबहुत्वद्वारम् ॥

तदेवं भाषद्वारं चिन्तितम् । इदानीं कमिकं षोडशमल्पबहुत्वद्वारं प्रविक्'पुरादौ तावदोचत
उत्कृष्टप्रदेशबन्धे बद्धानां कर्मदलिकानामल्पबहुत्वमाह—

जेट्टो पएसबन्धो थोवो आउस्स तो कमाऽन्महिओ ।

मोहस्स वीसियाणं तिण्हं घाईण वेअस्स ॥४६५॥

(प्रे०) अत्रेदमनुसन्धेयं श्रेष्ठपीचनैः—अस्मिन् द्वारे विवक्षितोत्कृष्टादिप्रदेशबन्धोऽष्टकर्मणां मध्ये कस्मात् कर्मणः कस्य कर्मणः स्तोकोऽधिकोऽधिकतरादिको वा भवतीति निरूपयिष्यते । तत्र च यस्य कर्मणो विवक्षितोत्कृष्टादिप्रदेशबन्धे सत्यन्यकर्मपेक्षया यथा यथाऽन्यप्रकृतयो बध्यन्ते तथा तथा तस्य कर्मणो विवक्षितोत्कृष्टादिप्रदेशबन्धोऽन्यकर्मपेक्षयाऽधिकोऽधिकतरोऽधिकतमो वा भवति, भागहराणामल्पत्वाद् । यस्य कर्मणो विवक्षितोत्कृष्टादिप्रदेशबन्धे सत्यन्यकर्मपेक्षया समानाः प्रकृतयो बध्यन्ते तस्य कर्मणो विवक्षितोत्कृष्टादिप्रदेशबन्धोऽन्यकर्मपेक्षया स्वस्थित्यनुसारमधिकादितया परिणमति । किन्तु सर्वत्र वेदनीयस्य विवक्षितोत्कृष्टादिप्रदेशबन्धोऽन्यसर्वकर्मपेक्षयाऽधिकतया परिणमति । तद्धि तथास्वाभाष्यात् पूर्वं दलविभाजनद्वारे प्रदर्शितदृष्टान्तेन सौवं प्रभूतदलिकं भवति तदेव स्वफलभूतं सुखं दुःखं वा स्फुटतयाऽनुभावयितुं प्रभविष्णु, नान्यथा । एनामेव सिद्धान्तावलिमाश्रित्याह—‘जेट्टो पएसबन्धो थोवो आउस्स’ इति, आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धोऽन्यसर्वकर्मपेक्षया स्तोक्तया परिणमति । अन्यकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाले बद्धदलिकमध्याद्यावन्ति कर्मद्रव्याणि प्रत्येकं कर्मणः स्वतया परिणमन्ति तदपेक्षयाऽऽयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धकाले बद्धदलिकमध्याद्यावन्ति कर्मद्रव्याणि आयुष्कतया परिणमन्ति तानि स्तो-
कानीत्यर्थः, आयुर्वन्धकालेऽष्टानामपि कर्मणां बध्यमानत्वेन भागहराणां बहुत्वाद् । ‘तो कम्मा-
ऽन्महिओ’ इत्यादि, तस्माद्—आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धोपायकर्म मोहनीयस्य, ‘वीसियाणं’ इति, नामगोत्रयोः, विवक्षितोत्कृष्टादिप्रदेशबन्धोपमस्थितिकयोर्नामगोत्रकर्मणोः, ‘वीसम’ इति नामगोत्रकर्मणोः संज्ञा, त्रयाणां ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायलक्षणानां चातिकर्मणां, वेदनीयस्य चोत्कृष्टप्रदेशबन्धो विशेषाधिको भवति । अत्रेयं भाषना— आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धे सति बद्धकर्मद्रव्येभ्यो यावन्ति कर्मद्रव्याणि आयुष्कतया परिणमन्ति तदपेक्षया मोहनीयोत्कृष्टप्रदेशबन्धे सति मोहनीयस्य विभागो विशेषाधिकतया परिणमति, मोहनीयोत्कृष्टप्रदेशबन्धकाले सप्तकर्मणां बध्यमानत्वेन भागहराणामल्पत्वाद् । नामगोत्रकर्मणोरुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाले षट्प्रकृतयो बध्यन्त इति मोहनीयोत्कृष्टप्रदेशबन्धोपेक्षया नामगोत्रयोर्नुत्कृष्टप्रदेशबन्धो विशेषाधिकः परस्परं च तुल्यो भवति । ज्ञानावरणीयादित्रिधातिकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकालेऽपि षट् प्रकृतयो बध्यन्ते तथापि नाम-
गोत्रकर्मणोरुत्कृष्टस्थित्यपेक्षया ज्ञानावरणीयादित्रिधातिकर्मणां स्थितेर्बृहत्तरत्वाद् उत्कृष्टप्रदेशबन्ध-

काले बहुदालिकमप्याद्यान् विभागो नामगोशकर्मतया परिणमति ततो ज्ञानावरणीयादित्रिषातिकर्म-
तया विशेषाधिकः परस्परं च तुल्यः परिणमति । ततो वेदनीयतया विशेषाधिकः परिसंभवि ॥४६५॥

तदेवमेषत् उत्कृष्टप्रदेशबन्धनस्याप्यबहुत्वमुक्तम् । सम्भवति तदेवादेशतो विश्वरुद्रोक्तवाच्यस्तु
मार्गणास्तु तदोचयत् ताः सार्धगायया निरूपयति—

तिमणुसदुपणिदियतसपणमणवयकायउरलजोगेसुं ।

लोहे चउणाणेसुं संयमतिदरिसणसुकासुं ॥४६६॥

भविसम्मखाइएसुं य सणिआहारगेसु ओघव्व ।

(प्र० ५) 'तिमणुस' इत्यादि, मनुष्यौचपर्याप्तमनुष्यमानुषीलक्षणमिमनुष्येषु, पञ्चेन्द्रियौच-
पर्याप्तपञ्चेन्द्रियलक्षणद्विपञ्चेन्द्रिययोः, त्रसौचपर्याप्तत्रसरूपद्वित्रसयोः, पञ्चमनःपञ्चवचनयोगेषु, कस्य-
योगौघे, औदारिककाययोगे, लोभकषाये, मतिश्रुतावधिमनःपर्यवरूपचतुष्टानेषु, संयमौघे, दर्शन-
त्रिके, शुक्ललेश्यायां, भव्ये, सम्यक्त्वौघायायिकसम्यक्त्वयोः, संज्ञिनि आहारकेषु चेति चतु-
स्त्रिंशद्मार्गणास्तु, 'ओघव्व' इति, अष्टकर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धनस्याप्यबहुत्वमोचयत् भवतीति सोप-
स्कारं व्याख्येयम् । तद्यथा—आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धः सर्वस्तोको भवति । ततो नामगोशयोर्विशेषा-
धिकः परस्परं च तुल्यः । ततो ज्ञानावरणीयादित्रिषातिकर्मणां विशेषाधिकः परस्परं च तुल्यः ।
ततो वेदनीयस्य विशेषाधिकः । अत्र भावनाऽनन्तरगाद्योक्तरीत्या विधेया ॥४६६॥

इदानीं यासु मार्गणास्तु भेदेरायुर्वन्धस्य बामावस्तासु वैक्रियमिआदिचतुर्मागणास्तुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धस्याप्यबहुत्वं सार्धवृत्तेन प्रतिपादयति—

वेउव्वमीसकम्मणमीसाणाहारगेसुं च ॥४६७॥

थोवोऽत्थि वीसियाणं पयडीणेत्तो हवेज्ज अम्महियो ।

घाईण तओ हवए मोहस्स तओऽत्थि वेअस्स ॥४६८॥

(प्र० ६) 'वेउव्वमीस' इत्यादि, वैक्रियमिभकाये, कर्मणकाये, मित्रे अनाहारके चेति चतु-
मार्गणास्तु नामगोशप्रकृत्योरुत्कृष्टप्रदेशबन्धः सर्वस्तोकः परस्परं च तुल्यो भवति । ततो ज्ञाना-
वरणीयादित्रिषातिकर्मणां विशेषाधिकः परस्परं च तुल्यो भवति । ततो मोहनीयस्य विशेषाधिको
भवति । ततो वेदनीयस्य विशेषाधिको भवति । इदमत्र इदमम्—एतासु मार्गणास्तुयो बन्धमावात्
सप्तप्रकृतीनामेवान्प्यबहुत्वं वक्तव्यम् । तत्रापि भेदभेदेन षड्विधप्रकृतिबन्धमावात् सप्तानामपि
कर्मणां युगपदुत्कृष्टप्रदेशबन्धो भवतीति न्यूनाधिकप्रकृतिबन्धस्यामावाद् सप्तानामपि कर्मणास्तु-
ष्टप्रदेशबन्धस्याप्यबहुत्वं स्वस्थित्वनुसारमेव विभाजनीयं भवति । ततः सप्तकर्ममध्ये नामगोशमि-
धकर्मणोः स्थितेर्विश्रुतिकोटिकोटिसाम्योपमप्रमाणत्वेन सर्वस्तोकत्वादुत्कृष्टप्रदेशबन्धः सर्वस्तोको

भवति । ततो ज्ञानावरणीयादित्रिषातिकर्मणां स्थितेस्त्रिंशत्कोटीकोटिसागरोपमप्रमाणत्वेन विशेषा-
धिक्यत्वादुक्तप्रदेशबन्धो विशेषाधिको भवति । ततो मोहनीयस्य स्थितेर्विशेषाधिक्यत्वादुक्तप्र-
देशबन्धो विशेषाधिको भवति । ततः प्रागुक्तहेतुना वेदनीयस्य विशेषाधिको भवति ।

ननु मोहनीयस्य स्थितिः सप्ततिकोटिकोटिसागरोपमप्रमाणत्वाद् ज्ञानावरणीयादित्रिषाति-
कर्मणां त्रिंशत्कोटिकोटिसागरोपमप्रमाणस्थित्यपेक्षया साधिकद्विगुणा भवतीति ज्ञानावरणीयादि-
त्रिषातिकर्मापेक्षया मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धः साधिकद्विगुण इत्यनुक्त्वा विशेषाधिकः कथमुच्यते?
इति चेद्, न अभिप्रायापरिज्ञानाद् । अत्र हि चारित्रमोहनीयस्य स्थितिर्विवक्षिता । दर्शनमोह-
नीयस्य स्थितेः सप्ततिकोटिकोटिसागरोपमप्रमाणत्वेऽपि तस्य सर्वधातित्वाद् बद्धदलिकमप्यादनन्ततमो
भाग एव स्वतया परिणमतीति तस्य स्थितिरेव न विवक्षिता । चारित्रमोहनीयस्य स्थितिश्च चत्वा-
रिंशत्कोटीकोटिसागरोपमप्रमाणा । सा तु त्रिंशत्कोटिकोटिसागरोपमप्रमाणस्थित्यपेक्षया विशेषा-
धिकैवेति न कश्चिद् दोषः ॥४६७॥४६८॥

साम्प्रतमवेदोपशमसम्यक्त्वयोक्तुष्टप्रदेशबन्धस्यान्यबहुत्वमाह—

गयवेअउवसमेसुं थोवो मोहस्स ताउ अन्महियो ।

कमसोऽत्थि वीसियाणं तिसेसघाईण वेअस्स ॥४६९॥

(प्रे०) 'गयवेअ' इत्यादि, अवेदोपशमसम्यक्त्वयोर्मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धः सर्व-
स्तोकः । ततो यथाक्रमं नामगोत्रयोः, शेषज्ञानावरणीयादित्रिषातिकर्मणां, वेदनीयस्य च विशेषा-
धिको भवति । एतयोर्मार्गणयोरायुषो बन्धाऽभावात् सप्तकर्मणामेवोत्कृष्टप्रदेशबन्धस्यान्यबहुत्वं
चिन्तितम् । अत्र भावनापथ ओषवज्ज्ञातव्यः ॥४६९॥ सम्प्रति सूक्ष्मसम्पराये प्रकृतान्यबहुत्वमाह—

सुहमम्मि वीसियाणं सव्वत्थोवो तओ कमा गेयो ।

अन्महियो घाईणं ताहिन्तो वेअणीअस्स ॥४७०॥

(प्रे०) 'सुहमम्मि' इत्यादि, सूक्ष्मसम्परायसंयमे नामगोत्रयोक्तुष्टप्रदेशबन्धः सर्वस्तोको
भवति । ततो ज्ञानावरणीयादित्रिषातिकर्मणां विशेषाधिको ज्ञातव्यः । ततो वेदनीयस्य विशेषा-
धिको ज्ञातव्यः । सूक्ष्मसम्पराये मोहायुषोर्बन्धाभावात् षट्कर्मणामेवोत्कृष्टप्रदेशबन्धस्यान्यबहुत्वं
निरूपितम् । अत्र भावना वण्णामपि कर्मणां युगपदुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य सत्त्वान्नुपानाधिकप्रकृति-
बन्धस्याभावात्स्वस्थित्यनुसारं कर्तव्या ॥४७०॥

अथौदारिकमिअमार्गणात्थमाह—

आउस्स उरलमीसे थोवो तो वीसियाणऽसंखगुणो ।

ततो विसेसअहियो अत्थि कमा घाहमोहवेआणं ॥४७१॥(गीतिः)

(प्रे०) “आउस्स” इत्यादि, औदारिकविभक्त्यायोज्यत्वबन्धवत्त्वाने आद्युक्तमलक्षण-
मूलप्रकृतेः प्रदेशबन्धः स्तोको भवति, कुतः ? शस्तुतमार्गणायां लब्धपर्वसंज्ञिवानांशेषाऽऽनुबन्ध-
मवाचेषां करणापर्याप्तजीवापेक्षयाऽसंख्यगुणहीनबोगस्तद्भाषा । ‘तो वीसियाण’ इत्यादि,
विश्रुतिकयोर्नाम-गोत्रकर्मणोः प्रदेशबन्धोऽसंख्यगुणो भवति, ‘संख्यगुण’ इत्यत्र पूर्वकारस्य
लोपः । ‘तस्सो’ इत्यादि, ज्ञानावरण-दर्शनावरणाऽन्तरायकर्मणां श्रुतेकं विशेषाधिकः प्रदेशबन्धः,
परस्परान्तु तेषामसौ तुल्य एव, ततोऽपि मोहनीयस्य विशेषाधिकस्ततो पुनर्बेदवीचस्य विशेषा-
धिकः । तत्र द्वितीयपदेऽसंख्यगुणो बन्धः करणापर्याप्तस्वामिकत्वाद्, तदुत्तरत्रयायां विशेष-
विक्रयं पूर्ववद् भावनीयम् ॥४७१॥

इदानीं शेषाऽशेषमार्गणाद्वत्कृष्टप्रदेशबन्धस्याल्पबहुत्वं चिन्तयति—

सेसासु मवे थोवो आउस्स तओ कमा विसेसहियो ।

मुण वीसियाण घाईण तिण्ह मोहस्स वेअस्स ॥४८२॥

(प्रे०) “सेसासु” इत्यादि, श्रुतव्यतिरिक्तास्वष्टाविंशत्यधिकतममार्गणानु आयुक्तकृष्ट-
प्रदेशबन्धः सर्वस्तोको भवति । ततोऽनुक्रमेण नामगोत्रयोः, ज्ञानावरणीयादित्रिधातिकर्मणां, मोह-
नीयस्य वेदनीयस्य च विशेषाधिको जानीहि । अत्र भावना सुगमा । नवरं शेषासु मर्गणानु
श्रेण्यभावेन षड्विधबन्धस्याभावादायुक्तकृष्टप्रदेशबन्धाभ्यामगोत्रयोरेवोक्तकृष्टप्रदेशबन्धो विशेषाधिको
भवति, न तु मोहनीयस्येत्यालक्षित्यं प्रज्ञाशालिभिः ।

शेषमार्गणा नामत इमाः—निखिलनरकमेदाः, समस्ततिर्यग्मेदाः, अपर्याप्तमनुष्यः समामर्त्य-
मेदाश्चेति चतुश्चत्वारिंशद् गतिमेदाः, पञ्चेन्द्रियौषधप्राप्तपञ्चेन्द्रियौ विना सप्तदशेन्द्रियमेदाः,
त्रसौषधप्राप्तत्रसौ विना चत्वारिंशत्कायमेदाः, वैक्रियाहारकतन्मिश्रलक्षणयोगमेदाः, वेदत्रिकं,
क्रोधमानमायाकषायाः, अज्ञानत्रिकं, सामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिदेशविरतिसंयमाः, असं-
यमः, शुक्रामन्तरा पञ्चलेयाः, अमव्यः, क्षायोपशमिकसास्वादनमिध्यात्वानि, असंज्ञी च ॥४७२॥

तदेवमष्टानामपि कर्मणाद्वत्कृष्टप्रदेशबन्धस्याल्पबहुत्वं प्रदर्शितम् । अथाष्टकर्मणां जघन्य-
प्रदेशबन्धवाच्यबहुत्वं निमिगदिपुरादौ तावदोषवक्तव्यतामाह—

हस्सोऽत्थि वीसियाणऽणो तोऽम्भहियो कमाऽत्थि घाईणं ।

मोहस्स वेअणीयस्स तो असंखियगुणोऽत्थि आउस्स ॥४७३॥ (मोतिः)

(प्रे) ‘हस्सोऽत्थि’ इत्यादि, अत्र ‘प्रदेशबन्धः’ इत्यनुवर्तते, नामगोत्रयोर्येवबन्धप्रदेशबन्धः सर्व-
स्तोको भवति । ततः क्रमशो ज्ञानावरणीयादित्रिधाविकर्मणां, मोहनीयस्य वेदनीयस्य च विशेषा-
धिको भवति । तत आयुषोऽसंख्यगुणो भवति ।

इयमत्र आचनत-अत्र सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धो युगपदेव भवतीति न्यूनाधिकप्रकृति-
बन्धस्यासत्त्वात् तेषामन्यबहुत्वं स्वस्थित्यनुसारं विभाजनीयं, नवरमायुषि विशेषः । तथा-
ज्ञानावरणीयादिसप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धो भवप्रथमसमये भवत्यायुषस्तु भवतृतीयभागाद्यक्षणे
भवति । अपर्याप्तवस्थायां भवप्रथमसमयादारभ्य यथोत्तरसमयेषु योगस्यासंख्यगुणा दृष्टिर्भवतीति
भवप्रथमसमयापेक्षया भवतृतीयभागप्रथमसमये योगोऽसंख्यगुणो भवति । ततो भवप्रथमसमय-
भाविजघन्यप्रदेशबन्धे यावन्ति कर्मद्रव्याणि बध्यन्ते तदपेक्षया भवतृतीयभागाद्यक्षणाभाविजघन्य-
प्रदेशबन्धेऽसंख्यगुणानि बध्यन्ते । तत आयुषो जघन्यप्रदेशबन्धकालेऽष्टप्रकृतीनां बन्धसत्त्वात्सप्त-
कर्मजघन्यप्रदेशबन्धत एकभागहरस्याधिकत्वेऽपि, न केवलं सप्तविधजघन्यप्रदेशबन्धकाले प्रत्येकं
कर्मणः स्वतया यावन्ति कर्मद्रव्याणि परिणमन्ति तदपेक्षया, अपि तु सप्तविधजघन्यप्रदेशबन्धकाले
समस्तानि यानि कर्मद्रव्याणि बद्धानि तदपेक्षयाऽपि, आयुषो जघन्यप्रदेशबन्धकाले आयुष्कतयाऽ-
संख्यगुणानि कर्मदलिकानि परिणमन्ति ।

तदसत्कल्पनया परिभाव्यते-अत्रासत्कल्पनया द्वाभ्यामारभ्य श्रुतं यावदसंख्यात-
राशिः तदूर्ध्वं चानन्तराशिः कल्प्यते । भवप्रथमसमये जघन्यप्रदेशबन्धेऽसत्कल्पनया चतुःशतो-
त्तरषट्सहस्राणि कर्मद्रव्याणि बद्धानि । तत्र सप्तकर्मणां विभाग एवम्-नामगोत्रयोः प्रत्येकमष्ट-
शतानि ज्ञानावरणीयादित्रिधातिकर्मणां प्रत्येकं नवशतानि । मोहनीयस्य सहस्रम् । वेदनीयस्यैक-
शतोत्तरसहस्रम् । कर्मद्रव्याणि परिणतानीति सर्वत्र योजनीयम् । अथ भवतृतीयभागप्रथमसमय-
भावायुःकर्मजघन्यप्रदेशबन्धे चतुःशतोत्तरषट्सहस्रापेक्षयाऽसंख्यगुणानि पञ्चसप्ततिसहस्रोत्तरद्वि-
लक्षप्रमाणानि कर्मद्रव्याणि बद्धानि । तत्राष्टकर्मणां विभाग एवम्-नामगोत्रयोः प्रत्येकं चतुस्त्रि-
शत्सहस्राणि कर्मद्रव्याणि स्वतया परिणतानि । ज्ञानावरणीयादित्रिधातिकर्मणां प्रत्येकं पञ्चशतो-
त्तरचतुस्त्रिंशत्सहस्राणि । मोहनीयस्य पञ्चत्रिंशत्सहस्राणि । वेदनीयस्य पञ्चशतोत्तरपञ्चत्रिंशत्सह-
स्राणि । आयुषश्चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि । अत्रायुष्कतया परिणतानि त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि कर्मद्रव्याणि
भवप्रथमसमयभाविजघन्यप्रदेशबन्धे वेदनीयतया परिणतेभ्य एकशताधिकमहस्रकर्मद्रव्येभ्योऽसत्कल्प-
नयाऽसंख्येयगुणानि भवन्त्येव, परं भवप्रथमसमये बद्धेभ्यः सर्वदलिकेभ्यश्चतुःशतोत्तरषट्सहस्रप्रमा-
णेभ्योऽप्यसंख्यगुणानि भवन्ति ॥४७३॥

सम्प्रति मार्गणास्वभिधित्सुरादौ तावद् गाथादिकेन यासु मार्गणासु सप्तप्रकृतीनां जघन्य-
प्रदेशबन्धस्वामी चोलणयोगवानष्टविधबन्धको भवति तासु आहारकदिके च जघन्यप्रदेशबन्धान्य-
बहुत्वमाह—

पणमणवयजोगेसुं आहारदुग्मणपञ्जवेसु तहा ।

संयमसामहएसुं छेए परिहारदेसेसुं ॥ ४७४ ॥

आउस्स लहू थोवो तोऽम्भहियो वीसियाण बोद्धव्वो ।

तो तीसियाण ततो मोहस्स तओऽत्थि वेअस्स ॥ ४७५ ॥

(प्रे०) 'पणम्मण' इत्यादि, पञ्चमनःपञ्चवचनयोगेषु, आहारकादिके, मनःपर्यवहाने, संय-
मौषसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिदेशविरतिसंयमेध्विति अष्टादशमार्गणासु, (द्वितीय-
गाथावृत्तिः) 'आउस्स' इत्यादि, आयुषो जघन्यप्रदेशबन्धः सर्वस्तोको भवति । ततो नामगोत्रयो-
रभ्यधिको ज्ञातव्यः । 'तो तीसियाण' इति, त्रिंशत्कोटिकोटीमागरोपमस्थितिकानां ज्ञाना-
वरणीयदर्शनावरणीयान्तरायाणां 'तीसग' इति संज्ञा, ततो ज्ञानावरणीयाद्विषयव्यतिर्कर्मणां विशेषा-
धिको भवतीत्यर्थः । ततो मोहनीयस्य विशेषाधिकः । ततो वेदनीयस्य विशेषाधिकः । इयमत्र
भावना-अत्राष्टानामपि कर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धोऽष्टविधबन्धकबोल्लणयोगिनो जीवस्य भवति, अतो-
ऽष्टानामपि कर्मणां युगपदेव जघन्यप्रदेशबन्धो भवतीति स्वस्थित्यनुसारमेवान्धुत्वस्य चिन्त-
नीयत्वाद्यथोक्तमन्यबहुत्वं घटो याति ॥ ४७४।४७५ ॥

सम्प्रति सप्तकर्मबन्धनीषु वैक्रियमिभ्रादिषण्मार्गणासु जघन्यप्रदेशबन्धस्याल्पबहुत्वं प्रति-
पादयति—

वेउव्वमीसकम्मणअवेअमीसुवसमेसुणाहारे ।

थोवोऽत्थि वीसियाण एत्तो ऊड्हं मणव्व भवे ॥ ४७६ ॥

(प्रे०) 'वेउव्वमीस' इत्यादि, -वैक्रियमिभ्रादिषण्मार्गणासु नामगोत्रयोर्जघन्यप्रदेशबन्धः
सर्वस्तोकः । 'एत्तो ऊड्हं मणव्व भवे' इति, इत ऊर्ध्वमनन्तरगाथायां मनोयोगमार्गणायां
यथोक्तं तथा ज्ञातव्यम् । तच्च सुगमम् । अत्र हेतुस्तु सप्तानामपि कर्मणां युगपदेव जघन्यप्रदेश-
बन्धसत्त्वात् स्वस्थित्यनुसारमन्यबहुत्वं चिन्त्यं भवतीति ॥ ४७६ ॥

साम्प्रतं विभङ्गज्ञाने प्रकृतान्धुत्वत्वं प्रतिपादयन्नाह—

ओघव्व विभंगे उअ हस्सो आउत्स होह सब्बणो ।

ताउ कमाऽम्भहियो वीसियतीसियमोह्वेआणं ॥ ४७७ ॥

(प्रे०) "ओघव्व" इत्यादि, विभङ्गज्ञाने जघन्यप्रदेशबन्धस्याल्पबहुत्वम् 'ओघव्व' भवति ।
ओघतो जघन्यप्रदेशबन्धः भवप्रथमसमये भवति, अत्रापि जघन्यप्रदेशबन्धो भवप्रथमसमय एव भवति,
इत्युभयत्र जघन्यप्रदेशबन्धकालस्य साम्यादत्रांधवदित्यतिदिष्टम् । अत्र भावनाऽप्योचवत् विधेया ।
केषाञ्चिन्मतेऽपर्याप्तावस्थायां विभङ्गज्ञानस्यासत्त्वाद् निरुक्तमार्गणायां परावर्तमानयोगे जघन्य-
प्रदेशबन्धो भवतीत्युक्तान्धुत्वस्यासम्भवादाह—'उअ' इत्यादि, अथवा विभङ्गज्ञाने जघन्यप्रदेश-
बन्ध आयुषः सर्वस्तोको भवति, ततोऽनुक्रमेण नामगोत्रयोः, ज्ञानावरणीयदर्शनावरणीयान्तरा-

याणां, मोहनीयस्य वेदजीवस्य च विशेषाधिको भवति । अत्र भावना 'यणमणवयजोमेधु' इत्यादिगाथायां पञ्चमनोयोगादिषु यथा कृता तथा विधेया ॥४७०॥

इदानीं सूत्रसम्पराये शेषासु मार्गणासु च जघन्यप्रदेशवन्धस्याल्पबहुत्वं कथयामाह—

सुहृदमग्नि वीसियाणं थोवो ताउ अहियो तिघार्हणं ।

तत्तो वेअस्स भवे ओघव्व हवेज्ज सेसासुं ॥४७८॥

(प्रे०) "सुहृदमग्नि" इत्यादि, सूत्रसम्पराये नामगोत्रयोर्वचन्यप्रदेशवन्धः सर्वस्तोकः परस्परं च तुल्यः । ततो ज्ञानावरणीयादित्रिधातिकर्मणां विशेषाधिकः परस्परं च तुल्यः । ततो वेदजीवस्य विशेषाधिकः । अत्र मोहनीयापुषेर्वन्धभावात् ज्ञानावरणीयादिषट्कर्मसु स्वस्थित्यनुसारेणान्यबहुत्वं चिन्तितम् । "ओघव्व हवेज्ज सेसासुं" इति, निगदितव्यतिरिक्तासु चतुस्तत्त्वारिंशत्तत्त्वमार्गणासु जघन्यप्रदेशवन्धस्याल्पबहुत्वमोघवद् भवति । तद्यथा—नामगोत्रयोर्वचन्यप्रदेशवन्धः सर्वस्तोकः परस्परं च तुल्यो भवति । ततो ज्ञानावरणीयादित्रिधातिकर्मणां विशेषाधिकः परस्परं च तुल्यः । ततो मोहनीयस्य विशेषाधिकः । ततो वेदजीवस्य विशेषाधिकः । तत आयुषोऽसंख्यगुणो भवति । अत्र भावना सामान्यवक्तव्यतायां प्रदर्शितदिशा कर्तव्या, नवरमयं विशेषः—नरकगत्यादिमार्गणासु यत्र लब्धपर्वसजीवानामभावंस्तत्रायुषो जघन्यप्रदेशवन्धस्यासंख्यगुणत्वे को हेतुरिति चेद्, उच्यते, भवप्रथमसमयस्त्वयोमतः करणवर्षासिन्धुस्थायं वर्तमानस्य जीवस्य जघन्ययोगस्यासंख्यातशुण्णत्वादिति । शेषमार्गणा इमाः—सर्वमतीन्द्रियकायमार्गणाः, काययोगौघौदारिकद्विक्रवैक्रिययोगमेदाः, वेदत्रिकं, कृपायचतुष्कं, विज्ञानानि, मतिभ्रताह्वाने, असंयमः, दर्शनत्रिकं, लेदयाषट्कं, भव्याभयौ, सम्यक्त्वौघश्चायिकवेदकसास्त्रादनमिध्यात्वानि, संज्ञी, असंज्ञी आहारकश्च ॥४७८॥ तदेवं बद्धदलिकमाभित्याल्पबहुत्वं चिन्तितम् । सम्प्रति बन्धकजीवानाभित्याल्पबहुत्वरूपणां प्रारिप्सुराह—

अट्टण्ह अणंतगुणा अगुरुपएसस वंधगा णेया ।

जेट्टपएस एव अत्थि तिरियकायजोमेसुं ॥४७९॥

ओरातियट्टगकम्मणणपुंसगेसुं कसायचउगमि ।

अण्णाम्णदुगे अयते अचस्सुअपसत्थलेसासुं ॥४८०॥

भविषेयरमिच्छेसुं अममहाहारेयेसु सत्तण्हं ।

(प्रे०) 'अट्टण्ह' इत्यादि, अष्टवर्णमनुकृष्टप्रदेशवन्धका अनन्तगुणा ज्ञातव्याः, केन्यः ? इत्यतः—'जेट्टपएस' इति, पदैकदेशे बद्धसहृदायोपचारादुत्कृष्टप्रदेशवन्धकात्, जातावेकवचनानुत्कृष्टप्रदेशवन्धकेन्य इत्यर्थः । इयमत्र भावना—ज्ञानावरणीयादिषट्कर्मणां दुत्कृष्टप्रदेशवन्धकाः सूत्रसम्प-

राश्याः जीवाः, ते च संख्याता एव, मोहनीपायुषोक्तकृष्टप्रदेशबन्धकाः संक्षिप्ताः, सर्वेऽपि संक्षिप्ताः प्रकाशंख्यातशायमज्ञा एषेति परिग्रहद्वारे निरूपितम् । अतः नामवि कर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका निगोदजीवा अपि भवन्ति, ते चानन्ताः । अत उत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्योऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका अनन्तगुणा भवन्ति । अत एव भागद्वारेऽष्टकर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवाः सर्वजीवनामनन्तमेव भागे प्रदर्शिताः । 'अगुरुपस्य बंधगा जेदुपसा' इति सप्तमभाषं भावदनुवर्तनीयम् ।

अथ सप्तकर्मण्यभित्यादेशतो वक्तुकामो यासु मार्गणास्वोषवदन्यबहुत्वं तास्माद्—'एष' इत्यादि, तिर्यगोषे, काययोगौषादिकदिककर्मणकाययोगेषु, ननु सकृदे, कषायक्षतुष्के, बतिभूताज्ञानयोः, असंयमे, अचक्षुर्दर्शने, अग्रशस्तत्रिलेयासु, धव्यामव्ययोः, मिथ्यात्वे, असंज्ञिनि, आहारकानाहारकयोश्चेति त्रयोविंशतिमार्गणासु प्रकृतान्यबहुत्वमेवम्—ओषवद् ज्ञातव्यम् । अत्रेयं भावना—काययोगौषादिकतिपयमार्गणासु षट्कर्मणां संख्याता मोहनीयस्य चासंख्याता उत्कृष्टप्रदेशबन्धका भवन्ति । तिर्यगोषादिमार्गणासु सप्तानामपि कर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्याताः । तिर्यगोषादि-सर्वमार्गणासु सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका निगोदजीवाः । अतस्तिर्यगोषादिमार्गणासु सप्तकर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्योऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका अनन्तगुणाः । अत एव भागद्वारे तासु सप्तकर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धका अनन्तभागे प्रतिपादिताः ॥४७९॥४८०॥

इदानीं सार्वभूतेन सप्तकर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्यः सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः कस्य मार्गणासु संख्यातगुणाः कासु चासंख्यातगुणा भवन्तीति निरूपयन्माह—

दुमणुयसवत्थेसु आहारदुगे अवेअम्मि ॥४८१॥

मणणाणसंयमेसु समइअळेअपरिहारसुहमेसु ।

संखेजगुणा णेया असंखियगुणाऽत्थि सेसासु ॥४८२॥

(प्र०) 'दुमणुय' इत्यादि, पर्याप्तमनुष्यमातृपीलक्षणद्विमनुष्ययोः, सर्वार्थसिद्धे, आहारकद्विके, अवेदे, मनःपर्यवज्ञाने, संयमौषसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिद्वयसम्परायसंबन्धेति द्वादशमार्गणासु सप्तकर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्यः सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः संख्यातगुणा ज्ञातव्याः । इयमत्र भावना—एतासु मार्गणासु सर्वे जीवा अपि संख्याता एव । तत्राप्यनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकास्तु संख्याततमे भागे वर्तन्ते । अत उत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्योऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः संख्यातगुणा भवन्तीति सुतरां सिद्धयति ।

'असंखियगुणा' इत्यादि, उक्तव्यतिरिक्तासु पञ्चविंशदधिकशतमार्गणासु सप्तकर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्यः सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः "असंख्यातगुणाः" भवन्ति । इयमत्र भावना—शेषमार्गणासु सप्तकर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्याततमे भागे भवन्तीति प्रथमाधिकारे भागप्ररूपणायां निरूपितम्, अतोऽनोत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्योऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यातगुणाः सिद्धयन्ति । शेषमार्गणा नामत इमाः—निखिलनरकमेदाः, तिर्यगोषं विना शेषतिर्यगतिमेदाः,

मनुष्यौषधपर्याप्तमनुष्यौ, सर्वार्थसिद्धं विना सर्वदेवगतिमेदाः, अखिलेन्द्रियमेदाः, सर्वकायमार्गणाः, पञ्चमनःपञ्चवचनवैक्रियवैक्रिमिश्रक्राययोगाः, स्त्रीपुरुषवेदौ, मतिभ्रतावधिविभङ्गज्ञानानि, देश-
विरतिः, चक्षुरवचिदर्शने, प्रशस्तलेश्यात्रिकं, मिथ्यात्वमृते समस्तसम्यक्त्वमार्गणाः, संज्ञी चेति
॥४८१॥४८२॥

तदेवमादेशतः सप्तकर्मण्याश्रित्य प्रकृतान्पचद्वत्वं चिन्तितम् । साम्प्रतं गाथात्रिकेणायुरा-
भित्याह—

आउस्स तिरियकायगउरालदुगणपुमचउकसायेसुं ।

अण्णाणदुगे अयते अचक्खुअपसत्थलेसासुं ॥४८३॥

भवियेयरमिच्छेसुं अमणाहारेसु अत्थि ओघव्व ।

दुमणुयसव्वत्थेसुं आहारदुगाणताईसुं ॥४८४॥

मणणाणसंयमेसुं समइअछेअपरिहारसुकासुं ।

खइअम्मि य संखगुणा असंखियगुणाऽत्थि सेसासुं ॥४८५॥

(प्र०) “आउस्स” इत्यादि, तिर्यगोषे, काययोगौषे, औदारिकद्विके, नपुंसकवेदे, कषायवतुष्के, मतिभ्रताज्ञानयोः, असंयमे, अचक्षुदर्शने, अशुभलेश्यात्रिके, भव्याभन्ययोः, मिथ्यात्वे, असंखिन्याहारके चेत्येकविंशतिमार्गणासु आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्य आयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः
“ओषव्व=अनन्तगुणाः” भवन्ति, उत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामसंख्यातत्वादनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां
चानन्तत्वाद् । ‘कायय’ इत्यत्र काय एव कायक इति स्वार्थे कप्रत्ययः ।

इदानीं कासु मार्गणास्त्रायुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्योऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः संख्यातगुणा
इत्याह—‘दुमणुय’ इत्यादि, पर्याप्तमनुष्यमानुषीलक्षणद्विमनुष्ययोः, आहारकद्विके, आनतादि-
सर्वार्थसिद्धपर्यन्तेष्वष्टादशदेवमेदेषु, मनःपर्यवज्ञाने, संयमोषधमामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहार-
विशुद्धिसंयमेषु, शुक्रलेश्यायां स्थायिकसम्यक्त्वे चेति नवविंशतिमार्गणासु आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्ध-
केभ्योऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः ‘संख्यातगुणाः’ भवन्ति । इयमत्र भावना—अत्र कासुचित् पर्याप्त-
मनुष्यादिमार्गणासु जीवा एव संख्याताः कामुचिचानतादिमार्गणान् जीवानामसंख्यातत्वेऽप्यायु-
र्बन्धकाः संख्याता एव । तत्राप्युत्कृष्टप्रदेशबन्धकास्तु संख्यातभागमात्रा एव । अत उत्कृष्टप्रदेश-
केभ्योऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः संख्यातगुणाः सिद्धयन्ति ।

‘असंखियगुणा’ इत्यादि, शेषासु त्रयोदशाधिकशतमार्गणासु आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्ध-
केभ्योऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः ‘असंख्यातगुणाः’ भवन्ति । इयमत्र भावना—प्रथमाधिकारे भागद्वारे
शेषमार्गणास्त्रायुर्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्याततमे भागे भवन्तीति सविस्तरं साधितम्, अतोऽत्रायुष

उत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्योऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यातगुणाः सिद्धयन्ति । शेषमार्गणा इमाः—सर्व-
नरकमतिभेदाः, विना तिर्यगोषं चत्वारस्तिर्यग्भेदाः, मनुष्यौषधपर्याप्तमनुष्यौ, देवौषधमवनपतिव्य-
न्तरज्योतिष्कसौषधप्रसूखाष्टवैमानिकदेवभेदाः, समेन्द्रियभेदाः, निःशेषकायभेदाः, पञ्चमनःपञ्च-
वचनवैक्रियकाययोगाः, स्त्रीपुरुषवेदी, मतिश्रुतावधिविमङ्गलानानि, देशविरतिः, चक्षुरवधिदर्शने,
तेजःपञ्चलेदये, सम्यक्त्वौषधवेदकमास्वादनानि संज्ञी वेति ॥४८३॥४८४॥४८५॥

तदेवमष्टकर्माण्याभित्यौघत आदेशतश्चोत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां च
परस्परमन्यबहुत्वं निरूपितम् । सम्प्रति जघन्यप्रदेशबन्धकानामजघन्यप्रदेशबन्धकानां च
परस्परमन्यबहुत्वं वक्तुकाम आह—

अट्टण्ह असंखगुणा अलहुपएसस लहुपएसओ ।

दुमणुयसव्वत्थेसुं आहारदुगे अवेअम्मि ॥४८६॥

मणणाणसंयमेसुं समइअछेअपरिहारसुहमेसुं ।

सत्तण्हं संखगुणा असंखियगुणाऽत्थि सेसासुं ॥४८७॥

(प्रे०) आदावष्टकर्माण्याभित्यौघत आह—‘अट्टण्ह’ इत्यादि, अष्टकर्माणामजघन्यप्रदेशस्य
‘बन्धकाः’ इति गम्यते, यद्वा प्रथमगाथातो ‘मण्डुकच्छुविन्यायेन’ अनुवर्तते, असंख्यगुणा भवन्ति,
केभ्यः ? इत्याह—लहुपएसओ’ इति, पदैकदेशेन पदसमुदायस्यापि गम्यमानत्वाजघन्यप्रदेश-
बन्धकात्, अत्रैकवचनस्य जातिनिमित्तकत्वाजघन्यप्रदेशबन्धकेभ्यः । इयमत्र भावना—प्रथमा-
धिकारे भागद्वारेऽष्टकर्माणां जघन्यप्रदेशबन्धका असंख्यातभागे भवन्तीति साधितम्, अतोऽष्टाष्ट-
कर्माणां जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्योऽजघन्यप्रदेशबन्धका असंख्यातगुणाः सिद्धयन्ति ।

इदानीं सप्तकर्माण्याभित्यादेशतो विवक्षुराह—‘दुमणुय’ इत्यादि, पर्याप्तमनुष्यमानुषीलक्षण-
दिमनुष्ययोः, सर्वार्थसिद्धे, आहारकदिके, अवैदे, मनःपर्यवहाने, संयमौषधसामायिकछेदोपस्थापनी-
यपरिहारविशुद्धिहृत्समस्मरायसंयमेष्विति द्वादशमार्गणासु सप्तकर्माणां जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्योऽजघन्य-
प्रदेशबन्धकाः संख्यातगुणा भवन्ति । भावना सुगमा । ‘असंखियगुणा’ इत्यादि, निगदितातिरिक्तासु
अष्टपञ्चाशदुत्तरशतमार्गणासु सप्तकर्माणां जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्योऽजघन्यप्रदेशबन्धका असंख्यातगुणा
भवन्ति । अत्रेयं भावना-प्रथमाधिकारे भागद्वारे शेषमार्गणासु सप्तकर्माणां जघन्यप्रदेशबन्धका
असंख्यातभागे भवन्तीति प्रपञ्चतः साधितम्, अतोऽत्र सप्तकर्माणां जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्योऽजघन्य-
प्रदेशबन्धका असंख्यातगुणाः सिद्धा भवन्ति । तदेवमादेशतः सप्तकर्माण्याभित्य प्रकृतान्यबहुत्वं
चिन्तितम् ॥४८६॥४८७॥

साम्प्रतं गत्यादिकेनायुराभित्य प्रकृतान्यबहुत्वं चिन्तयति—

दुष्पराणताद्गोसुं आहारदुग्मणपञ्चवेसु तद्वा ।

संयमसामग्र्यसुं छेप परिहारसुक्कासुं ॥४८८॥

खड्गइमि य संस्वगुणा अलहुपएसस्स बंधगाउस्स ।

हस्सपएससा गेया असंस्वियगुणाऽत्थि सेसासुं ॥४८९॥

(प्रे०) 'दुष्पराणताद्गोसुं' इत्यादि, पर्याप्तमनुष्यमानुषीलक्षणद्विमनुष्ययोः, आनताद्यष्टा-
दशवेदभेदेषु, आहारकक्षिके, मनःपर्यवज्ञाने, संयमौघसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धि संय-
मेषु, शुक्ललेखायां क्षायिकसम्यक्त्वे चेत्येकात्रिंशन्मार्गणसु आयुषो जघन्यप्रदेशबन्धकैर्म्योऽजघ-
न्यप्रदेशबन्धकाः संख्यातगुणा भवन्ति । अत्र भावनाऽऽप्यायुक्तकृष्टान्तकृष्टप्रदेशबन्धकानामन्य-
हुत्वे यथा कृता तथा विधेया । "असंस्वियगुणा" इत्यादि, शेषासु चतुस्त्रिंशदधिकशतमार्ग-
णासु आयुषो जघन्यप्रदेशबन्धकैर्म्योऽजघन्यप्रदेशबन्धका असंस्वियगुणा भवन्ति । अत्रेयं भावना-
प्रथमाधिकारे भागद्वारे शेषासु मार्गणसु आयुषो जघन्यप्रदेशबन्धकाः सर्वजीवानामसंख्यातमात्रे
भवन्तीति हेतुपुरःसरं साधितम्, अतोऽत्रायुषो जघन्यप्रदेशबन्धकैर्म्योऽजघन्यप्रदेशबन्धका असंख्यात-
गुणाः सिद्धयन्ति ।

शेषमार्गणा नामत इमाः—कृत्स्नचरकमेदाः, समस्ततिर्यग्गतिमेदाः, मनुष्यौघपर्याप्तमनुष्यौ,
देवौघमवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कसौघमाद्यष्टवैमानिकदेवाः, निखिलेन्द्रियमेदाः, अशेषकायमेदाः,
पञ्चमनःपञ्चवचनकाययोगौघौदारिकद्विकवैक्रियकाययोगाः, वेदत्रिकं, कषायचतुष्कं, मतिश्रुता-
वधिज्ञानानि, मत्पज्ञानभुताज्ञानविभङ्गज्ञानानि, देशविरत्यसंयमौ, दर्शनत्रिकं, शुक्लमन्तरा पञ्च-
लेखाः, मन्याभन्यौ, सम्यक्त्वौघवेदकसास्वादनमिथ्यात्वानि, संज्ञी, असंज्ञी, आहारकश्चेति ॥
॥४८८॥४८९॥

तदेवं जघन्यप्रदेशबन्धकानामजघन्यप्रदेशबन्धकानां च परस्परमन्यवहुत्वं निरूपितम् ।
साम्प्रतस्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां, जघन्यप्रदेशबन्धकानामजघन्यास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां च परस्परमन्य-
वहुत्वं चिन्तयितुमारभते—

अट्टण्ह गुरुपएस बोद्धवा बंधगा अणंतगुणा ।

हस्सपएसस्स तओ असंस्वियगुणाऽत्थि सेसस्स ॥४९०॥

(प्रे०) "अट्टण्ह" इत्यादि, ऋत्कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकैर्म्योऽऽत्कर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धका
अनन्तगुणा बोद्धव्याः । इयमत्र भावना—वत्कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः हस्समस्यरायस्था जीवाः,
ते च संख्याता एव । मोहनीयायुषोत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः पर्याप्तसंज्ञिनः, ते च असंख्याताः ।
अष्टानामपि कर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धका निगोदजीवा अपि भवन्ति । अतोऽऽत्कर्मणामुत्कृष्टप्रदेश-

बन्धकेभ्यो जघन्यप्रदेशबन्धका अनन्तगुणा भवन्ति । 'तन्नो' इत्यादि, ततोऽष्टकर्मणां जघन्यप्रदेश-
बन्धकेभ्योऽष्टकर्मणां शेषस्य=जघन्योत्कृष्टप्रदेशातिरिक्तस्याजघन्यानुत्कृष्टप्रदेशस्य बन्धका असंख्य-
गुणा भवन्ति । अत्र भावना जघन्याजघन्यप्रदेशबन्धकानामोषतोऽल्पबहुत्वनिरूपणे यथा कृता तथा
विधेया ॥४९०॥

इदानीं सप्तकर्मणाभित्यादेशतः प्रकृतान्यबहुत्वं निरूपयति—

ओधव्व बंधगा खलु सत्तण्हं तिरियकायजोगेसुं ।

उरलदुगकम्मणेसुं णपुंसगे चउकसायेसुं ॥४९१॥

अण्णाणदुगे अयते अवक्खुदंसणतिअसुहलेसासुं ।

भवियेयरमिच्छेसुं असण्णिआहारइयरेसुं ॥४९२॥

(प्रे०) 'ओधव्व' इत्यादि, सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकादीनामल्पबहुत्वमोषवत् भवति,
कासु मार्गणासु ? इत्याह—'तिरिय' इत्यादि, तिर्यंगोषे, काययोगौषादारिकद्विककर्मणकायेषु,
नपुंसकषेदे, कषापचतुष्के, अज्ञानद्विके, असंयमे, अवधुर्दशने, अनुभलेश्यात्रिके, मय्यामव्ययोः,
मिथ्यात्वे, असंख्नियाहारकानाहारकयोषेति त्रयोविंशतिमार्गणासु । इयमत्र भावना—त्रयोविंशति-
मार्गणान्तो यासु मार्गणासु श्रेणिसव्भावस्तासु षट्कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः संख्याता मोहनीयस्य
चासंख्याताः । शेषासु सप्तानामपि कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्याताः । उक्तसर्वासु मार्गणासु
सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धका अनन्ताः । अतः सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्यो जघन्यप्रदेश-
बन्धका अनन्तगुणा भवन्ति । एवं सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्योऽजघन्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाना-
मसंख्यातगुणत्वं यद्योक्तरीत्या स्वयं परिभाषनीयम् ॥४९१॥४९२॥

इदानीं यासु मार्गणासु सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकादीनामल्पबहुत्वमोषोक्तक्रमेण तास्वाह—

पंचिदियतिरिये णरपण्हं दियपणगकायछक्केसुं ।

बायरएग्गिंदियचउपुहवाइणिगोअकायेसुं ॥४९३॥

पत्तेअवणम्मि तहा पणमणवयविउवमीसमीसेसुं ।

ओधुत्तेण कमेणं असंखियगुणा मुणेयव्वा ॥४९४॥

(प्रे०) "पंचिदियतिरिये" इत्यादि, पञ्चेन्द्रियतिर्यंगोषे, मनुष्योषे, 'पणइदियपणग'
इति, पञ्चेन्द्रियेषु पनके च, एकद्वित्रिचतुष्पञ्चेन्द्रियौषेषु, साधारणवनस्पतिकाये वेत्यर्थः; 'कायछ-
क्केसुं' इति, पृथ्व्यपत्तेजोवायुवनस्पतिसप्तिकायौषेषु 'बायर' इत्यादि, 'इन्द्रावौ भूस्माणः प्रत्येक-
मिसंबन्धते' इत्यत्र बादरशब्दः एकेन्द्रियादिप्रत्येकपदे सम्बध्यते, बादरेकेन्द्रिये, बादरपृथ्व्यपत्तेजो-
वायुकायेषु, बादरसाधारणवनस्पतिकाये, 'पत्तेअवणम्मि' इत्यादि, तथा प्रत्येकवनस्पतिकायौषे,

पञ्चमनःपञ्चवर्षनेषु, वैकियमिधे, मिधे वेति त्रयस्त्रिंशन्मार्गणसु सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकादय
जीवास्तत्कर्मणोऽसंख्यगुणां ज्ञातव्याः । अथात्रानुक्रमेण भावना क्रियते ।

तत्रादौ तिर्यक्पञ्चेन्द्रियमाभित्य भावनैवम्—उत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः संज्ञिनो जघन्यप्रदेशबन्ध-
काभासंज्ञिनो भवन्ति । असंज्ञिभ्यः संज्ञिनोऽसंख्यातभागमात्रा एवेति संज्ञिभ्योऽसंज्ञिनोऽसंख्यात-
गुणा भवन्ति । अत उत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्यो जघन्यप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्ति । असंज्ञिनो-
ऽपि भवप्रथमसमयस्था एव जघन्यप्रदेशबन्धं कुर्वन्ति । भवप्रथमसमयेऽपि सर्वेषामेवासंज्ञिनां जघ-
न्ययोगो न भवति, अपि त्वसंख्यातभागमात्राणाम् । तेषां जघन्ययोगो न भवति ते सर्वेऽजघन्यानु-
त्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन्ति । इति जघन्यप्रदेशबन्धकासंज्ञिभ्यो भवप्रथमसमयस्था एवासंज्ञिनोऽसंख्य-
गुणा भवन्ति, तर्हि द्वितीयादिसमयस्थासंज्ञिनामुत्कृष्टयोगरहितसंज्ञिनाञ्चाजघन्यप्रदेशबन्धकानाम-
संख्यगुणत्वे किं प्रष्टव्यम् ।

मनुष्यौषमाभित्यैव भावना—सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धं पर्याप्तमनुष्याः कुर्वन्ति । सप्तकर्मणां
जघन्यप्रदेशबन्धमसंज्ञित आगता भवप्रथमसमयस्था अपर्याप्तमनुष्याः कुर्वन्ति । पर्याप्तमनुष्ये-
भ्योऽपर्याप्तमनुष्या असंख्यगुणाः । अत उत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्यो जघन्यप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा
भवन्ति । अपर्याप्तमनुष्येष्वपि असंख्यातभागमात्राणामेव जीवानां जघन्ययोगो भवतीति जघन्य-
प्रदेशबन्धकेभ्योऽजघन्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्ति ।

अथैकैन्द्रियौषमाभित्यैवम्—उत्कृष्टप्रदेशबन्धं बादरपर्याप्तैकेन्द्रिया जघन्यप्रदेशबन्धं च
सूक्ष्मापर्याप्तैकेन्द्रियाः कुर्वन्ति । सूक्ष्मापर्याप्तैभ्यः बादरपर्याप्ता “असंख्यातभागमात्रा एव । अत
उत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्यो जघन्यप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्ति । अत्र गुणकारोऽसंख्यलोकाकाश-
प्रमाणोऽवगन्तव्यः । सूक्ष्मापर्याप्तानामपि सर्वेषां जघन्ययोगो न भवति, किन्त्वसंख्यातभागमात्रा-
णामेव । अतो जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्योऽजघन्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्ति ।

अथ विकलेन्द्रियत्रिकमाभित्यैवम्—उत्कृष्टप्रदेशबन्धं पर्याप्ता जघन्यप्रदेशबन्धं चापर्याप्ताः
कुर्वन्ति । पर्याप्तैभ्योऽपर्याप्तानामसंख्येयगुणत्वादुत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्यो जघन्यप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा
भवन्ति । एवमपर्याप्तानामप्यसंख्यातभागमात्राणां जघन्ययोगो भवतीति जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्योऽ-
जघन्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्ति ।

पञ्चेन्द्रियौषमाभित्य भावना तिर्यक्पञ्चेन्द्रियौषवद् विधेया । निमोदौषे पृथ्वीकायादि-
पञ्चौषमेदेषु च भावना एकैन्द्रियौषवद् विधेया । उत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्यो जघन्यप्रदेशबन्धकानाम-
संख्यगुणत्वे गुणकारोऽसंख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणो ज्ञेयः ।

त्रसकायौषे भावनैवम्—उत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः पर्याप्तसंज्ञिपञ्चेन्द्रियाः । जघन्यप्रदेशबन्धका
अपर्याप्तद्वैन्द्रिया भवन्ति । संज्ञिपञ्चेन्द्रियेभ्योऽपर्याप्तद्वैन्द्रिया असंख्यगुणा इत्युत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्यो

जघन्यप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्ति । जघन्ययोगाप्रयोगेष्वपि जीवेषु असंख्यातमाग-
मात्ता एव जघन्ययोगं प्राप्नुवन्तीति जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्योऽजघन्यालुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्य-
गुणा भवन्ति ।

बादरैकेन्द्रियपृथग्यत्तेजोवायुवनस्पतिकयौचप्रत्येकवनस्पतिकयेषु भावनेवम्—जघन्यप्रदेशबन्ध-
मपर्याप्ता उत्कृष्टप्रदेशबन्धं च पर्याप्ताः कुर्वन्ति । पर्याप्तिभ्योऽपर्याप्तानामसंख्येयगुणत्वादुत्कृष्टप्रदेशबन्ध-
केभ्यो जघन्यप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्ति । अत्र गुणकारोऽसंख्यलोकाकाशप्रमाणो गोच्यः ।

पञ्चमनःपञ्चवचनेष्वेवम्—वट्कर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः संख्याता एवेति वट्कर्मणास्तुत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धकेभ्यो जघन्यप्रदेशबन्धका असंख्यातगुणा सुतरां सिद्ध्यन्ति । मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेश-
बन्धका यद्यप्यसंख्यातास्तथाप्युत्कृष्टयोगस्थाने यावन्तो जीवास्तेभ्यो जघन्ययोगस्थानेऽसंख्यगुणा
भवन्ति । अत एव पूर्वमसत्कल्पनायां जघन्ययोगस्थाने गोहशोत्कृष्टयोगस्थाने च पञ्च जीवाः
कल्पिताः । अतो मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्यो जघन्यप्रदेशबन्धका असंख्यगुणाः सिद्ध्यन्ति ।
जघन्ययोगस्थानेभ्योऽजघन्यालुत्कृष्टयोगस्थानानामसंख्यगुणत्वाजघन्यप्रदेशबन्धकेभ्योऽजघन्यालु-
त्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यातगुणा भवन्ति ।

वैक्रियमिश्रे भावनेवम्—ये जीवा मार्गणोत्कृष्टकालं यावत् मार्गणायमवतिष्ठन्ते तेषामेव
जीवानास्तुत्कृष्टयोगो भवति । जघन्ययोगस्तु भवप्रथमसमयस्थानमेव जीवानां भवितुमर्हति ।
अतो वैक्रियमिश्रे उत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्यो जघन्यप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्तीति संभाव्यते ।
एवं भवप्रथमसमयमाविजघन्ययोगस्थानेभ्योऽजघन्यालुत्कृष्टयोगस्थानानामसंख्यगुणत्वाजघन्यप्रदेश-
बन्धकेभ्योऽजघन्यालुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यातगुणा भवन्ति ।

मिश्रमार्गणायामेवम्—यत्र जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी परावर्तमानयोमी तथा मार्गणायां जीवा
असंख्याता भवन्ति तत्रोत्कृष्टयोगस्थानगतजीवेभ्यो जघन्ययोगस्थानमता जीवा असंख्यगुणा
भवन्तीति नियमः । मिश्रमार्गणायां जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी परावर्तमानयोमी भवति, तथा मार्गणा-
स्था जीवा असंख्याताः सन्तीत्युक्तनियमेनोत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्यो जघन्यप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा
भवन्ति । जघन्ययोगस्थानेभ्योऽजघन्यालुत्कृष्टयोगस्थानान्यसंख्यगुणानीति जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्यो-
ऽजघन्यालुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यगुणाः ॥४९३॥४९४॥

इदानीं संख्यातजीवासु पर्याप्तमनुष्यादिमार्गणालु प्रकृतान्यबहुत्वमाह—

दुण्णरमणणाणसंयमसुहमेसुं ण्ह गुरुपएसत्तो ।

हुन्ति कमा संखगुणा हस्सअलहुगुरुपएसणं ॥४९५॥

मोहस्स हुन्ति थोवा हस्सपएसस्स ताउ संखगुणा ।

जेट्ठपएसस्स तओ अत्थि अलहुगुरुपएसस्स ॥४९६॥

(प्र०) 'कुण्डर' इत्यादि, पर्याप्तमनुप्यमानुषीलक्षणदिमनुप्ययोः, मनःपर्यवहाने, संपन्नौषे
 सप्तसम्पत्तये च षट्कर्मणास्तत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्योऽनुक्रमेण जघन्यप्रदेशबन्धका अजघन्यास्तत्कृष्ट-
 प्रदेशबन्धकाः संख्यगुणा भवन्ति । अग्र्यं भावना—एतासु मार्गणासु ह्यसप्तस्मरयस्या एव जीवा
 उत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन्ति । एतासु मार्गणासु जघन्यप्रदेशबन्धका एव—पर्याप्तमनुप्यमानुषोरसंज्ञित
 आभूता मध्यप्रथमसमयस्थाः, मनःपर्यवहाने संयमे च बोलनयोगिनोऽष्टविषयबन्धकाः, एते प्रत्येक-
 विधाः जीवाः ह्यसप्तस्मरयस्वेभ्यः संख्यातगुणा भवन्तीति पर्याप्तमनुप्यादिमार्गणासु षट्कर्मणा-
 स्तत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्यो जघन्यप्रदेशबन्धकाः संख्यातगुणाः । ह्यसप्तस्मरये भावनैवम्—सामान्यतः
 करणपर्याप्तावस्थायास्तत्कृष्टयोगस्थानापेक्षया जघन्ययोगस्थानेऽसंख्यगुणा जीवा भवतिष्ठन्ते, तथाप्य-
 स्यां मार्गणायां सर्वजीवानां संख्यातमात्रत्वादुत्कृष्टयोगस्थानापेक्षया जघन्ययोगस्थाने जीवाः
 संख्यातगुणा भवतिष्ठन्ति इति षट्कर्मणास्तत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्यो जघन्यप्रदेशबन्धकाः संख्यातगुणाः ।

'मोहस्त' इत्यादि, ह्यसप्तस्मरये मोहनीयबन्धामावात् पर्याप्तमनुप्यादिचतुर्मार्गणासु
 मोहनीयस्य जघन्यप्रदेशबन्धकाः स्तोकाः । 'ताड' इत्यादि, जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्य उत्कृष्टप्रदेश-
 बन्धकाः संख्यातगुणाः । 'तओ' इत्यादि, उत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्योऽजघन्यास्तत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः
 संख्यातगुणा भवन्ति । इयमत्र भावना—एतासु मार्गणासु ये षट्कर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकारते एव
 मोहनीयस्य जघन्यप्रदेशबन्धं कुर्वन्ति, मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धस्तत्कृष्टयोगं प्राप्ताः पर्याप्ताः
 केऽपि जीवाः कुर्वन्तीत्युत्कृष्टबन्धप्रायोग्या जीवा जघन्यबन्धप्रायोग्यजीवेभ्यः संख्यातगुणा भवन्ति ।
 अतः पर्याप्तमनुप्यादिचतुर्मार्गणासु मोहनीयस्य जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्य उत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः संख्यात-
 गुणा भवन्ति । उत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः सर्वेऽपि सर्वजीवानां संख्यातमात्रमात्रा एवेति मोहनीयस्यो-
 त्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्योऽजघन्यास्तत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः संख्यातगुणाः ॥४९५॥४९६॥

इदानीं संख्यातजीवासु सर्वार्थसिद्धादिमार्गणासु प्रकृतान्पबहुत्वमाह—

संवत्साहारसमइअछेअपरिहारगे लहुपएसा ।

सत्तण्ह कमा संखियगुणाऽत्थि गुरुअगुरुलहुपएसाणं॥४९७॥ (गीतिः)

(प्र०) 'संवत्साहार' इत्यादि, सर्वार्थसिद्धे, आहारककाये, सामायिके, छेदोपस्थापनीये
 परिहारविशुद्धौ चेति पञ्चमार्गणासु सप्तकर्माणां जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्योऽनुक्रमेणोत्कृष्टप्रदेशबन्धका
 अजघन्यास्तत्कृष्टप्रदेशबन्धकाश्च संख्यातगुणा भवन्ति । अत्र सर्वार्थसिद्धाहारककाययोर्भावनैवम्—
 सर्वार्थसिद्धे मध्यप्रथमसमयस्था आहारककाये च मार्गणाप्रथमसमयस्था आयुर्वन्धका जीवा सप्तकर्माणां
 जघन्यप्रदेशबन्धं कुर्वन्ति । उभयत्रापि सप्तकर्माणास्तत्कृष्टप्रदेशबन्धं सप्तप्रकृतिबन्धकाः पर्याप्तजीवाः
 कुर्वन्ति । मध्यप्रथमसमयस्थेभ्यो मार्गणाप्रथमसमयस्थेभ्यश्च पर्याप्ता जीवाः संख्यातगुणाः । अतः
 सर्वार्थसिद्धाहारककोः सप्तकर्माणां जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्य उत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः संख्यातगुणाः । सामा-

यिकादिमार्गणासु भावनैवम्-सप्तकर्मणां- जघन्यप्रदेशबन्धका बोलमयोमिनोऽष्टविधबन्धकाः, उत्कृष्टप्रदेशबन्धका उत्कृष्टयोगं प्राप्ताः केऽपि जीवा भवन्ति । बोलमयोमिनोऽष्टविधबन्धकेभ्य उत्कृष्ट-योगिनः संख्यातगुणाः । अतो जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्य उत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः संख्यातगुणा भवन्ति । सर्वजीवानां संख्यातमागमात्रा एव जीवा उत्कृष्टयोगं प्राप्नुवन्तीति उत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्यो-ऽजघन्यासुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः संख्यातगुणा भवन्ति ॥४९७॥

सम्प्रति पर्याप्तपञ्चेन्द्रियादिमार्गणासु प्रकृतान्पबहुत्वमाह—

पञ्जत्तपर्णिदियतसतिणाणण्यणोहिसम्मसणीसु ।

मोहसा बंधगाऽप्या हस्सपएसस्त विण्णया ॥४९८॥

ताउ असंखेज्जगुणा जेट्ठपएसस्त ताउ विण्णया ।

अगुरुलहुपएसस्त उ पर्णिदितिरियव्व सेसाणं ॥४९९॥

(प्र०) 'पञ्जत्त' इत्यादि, पर्याप्तपञ्चेन्द्रिये, पर्याप्तत्रये, मतिभुतावधिलक्षणविज्ञाने, षड्-रवधिदर्शनयोः, सम्यक्चौषे संज्ञिनि चेति नवमार्गणासु मोहनीयस्य जघन्यप्रदेशबन्धकाः स्तोकाः । 'ताउ' इत्यादि, मोहनीयस्य जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्य उत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यगुणाः । 'ताउ' इत्यादि, मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्योऽजघन्यासुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यगुणाः । अत्र क्रमशो भावना क्रियते ।

तत्र पर्याप्तपञ्चेन्द्रियप्रसयोरेवम्-मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः संज्ञिनि, जघन्यप्रदेशबन्धकाः पर्याप्तपञ्चेन्द्रिये भवप्रथमसमयस्थासंज्ञिनि, पर्याप्तत्रये च भवप्रथमसमयस्था द्वीन्द्रियाः, भवप्रथम-समयस्थेभ्योऽसंज्ञिभ्यो द्वीन्द्रियेभ्यश्च संज्ञिनोऽसंख्यातगुणाः इति जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्य उत्कृष्ट-प्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्ति ।

संज्ञिनि भावनैवम्-उत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः पर्याप्ताः, जघन्यप्रदेशबन्धका असंज्ञित आगता भवप्रथमसमयस्थाः, असंज्ञित आगतेभ्यो भवप्रथमसमयस्थजीवेभ्यः पर्याप्ता असंख्यगुणा भवन्तीति जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्य उत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यातगुणाः ।

उक्तशेषसर्वमार्गणासु भावनैवम्-उत्कृष्टप्रदेशबन्धकं पर्याप्ताः, जघन्यप्रदेशबन्धकं भवप्रथमसमये वर्तमाना जीवाः कुर्वन्ति । पर्याप्तेभ्यो भवप्रथमसमये वर्तमाना असंख्यातमागमात्राः, स्थितराशित उत्पद्यमानराशेरतिस्तोकत्वात् । अतो जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्य उत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भव-न्ति । अथाजघन्यासुत्कृष्टयोगमस्थानान्यसंख्यातानि, उत्कृष्टयोगस्थानं त्वैकमेव, तथा मार्गणासु सर्वजीवा असंख्याताः । अतोऽत्र निरूपितासु पर्याप्तपञ्चेन्द्रियादिसर्वमार्गणासुत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्यो-ऽजघन्यासुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्ति ।

‘वर्णिदितिरियस्य सेसाण’ इति, पर्याप्तपञ्चेन्द्रियादिनवमार्गणासु शेषाणां षट्कर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकानामन्यबहुत्वं पञ्चेन्द्रियतिर्यग्बद्ध्यम् । तथा—उत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः स्तोकाः । ततो जघन्यप्रदेशबन्धका असंख्यातगुणाः । ततोऽजघन्यालुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यातगुणाः । अत्रैवं भावना—सर्वासु मार्गणास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धं धृक्मसम्परायस्था जीवाः कुर्वन्ति, ते संख्याता एव, मोहनीयस्य ये जघन्यप्रदेशबन्धका ते एव षट्कर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धका भवन्ति । तच्चन्मार्गणायां मोहनीयस्य जघन्यप्रदेशबन्धका येऽनन्तरं दर्शितास्तेऽसंख्याताः । अत उत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्यो जघन्यप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्ति । अजघन्यालुत्कृष्टयोगस्थानान्यसंख्यातानि, जघन्ययोगस्थानयेकमेव, मार्गणासु सर्वे जीवा असंख्याताः । अतो जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्योऽजघन्यालुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्ति ॥४९८॥४९९॥

साम्प्रतमाहारकमिश्रेऽवेदे च प्रकृतान्पबहुत्वं चिन्तयन्नाह—

आहारगमीसे गयवेए सत्तण्ह गुरुपएसत्तो ।

हुन्ति कमा संखगुणा हस्सअलहुगुरुपएसणं ॥५००॥

(प्रे०) गायार्थः सुगमः । इयमत्र भावना—आहारकमिश्रे सर्वेऽपि जीवाः संख्याता एव । तथा सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धं मार्गणाप्रथमसमये आपूर्वबन्धकाः कुर्वन्ति, उत्कृष्टप्रदेशबन्धं मार्गणाचरमसमये सप्तविधबन्धकाः कुर्वन्ति । यद्यपि सप्तकर्मबन्धकेभ्योऽष्टकर्मबन्धका न्यूना भवन्ति, तथाप्यत्रोत्कृष्टप्रदेशबन्धो मार्गणाचरमसमये एव भवति, इति ये जीवा मार्गणोत्कृष्टकालं यावन्मार्गणायां वर्तन्ते ते एव जीवा मार्गणाचरमसमये सप्तकर्मणि बध्नन्तः सप्तकर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन्ति । मार्गणोत्कृष्टकालं यावन्मार्गणायां वर्तमाना जीवास्तथास्वभावतोऽतिस्तोका भवन्ति । अतोऽत्रोत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्यो जघन्यप्रदेशबन्धकाः संख्यगुणा भवन्ति । अपगतवेदे भावनैवम्—उत्कृष्टयोगस्थानापेक्षया जघन्ययोगस्थाने संख्यातगुणा जीवा अवतिष्ठन्ते इति सप्तकर्मणास्तुत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्यो जघन्यप्रदेशबन्धकाः संख्यातगुणाः । उभयमार्गणयोः संख्यातभागमात्रा एव जीवा जघन्ययोगां प्राप्नुवन्तीति जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्योऽजघन्यालुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः संख्यातगुणा भवन्ति ॥५००॥

सम्प्रति विभङ्गज्ञाने प्रकृतान्पबहुत्वं चिन्तयन्नाह—

विब्भंगे सव्वप्पा हस्सपएसस्स तो असंखगुणा ।

जेट्ठपएसस्स तओ अत्थि अलहुगुरुपएसस्स ॥५०१॥

(प्रे०) ‘विब्भंगे’ इत्यादि, विभङ्गज्ञाने सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकाः सर्वस्तोकाः । ‘तो’ इत्यादि, सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्य उत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यातगुणाः । अत्रेयं भावना—उत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः पर्याप्ता जघन्यप्रदेशबन्धकाश्च भवप्रथमसमयस्था भवन्ति । पर्याप्तविभङ्गज्ञानिन्यो भवप्रथमसमयस्थ विभङ्गज्ञानिनोऽसंख्यातभागमात्रा भवन्तीति जघन्यप्रदेशबन्ध-

केभ्य उत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यातगुणा भवन्ति । 'तओ' इत्यादि, सप्तकर्मणां उत्कृष्टप्रदेश-
बन्धकेभ्योऽजघन्यालुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यगुणाः, असंख्यातभागमात्राभावे विभङ्गज्ञातिविना-
मुत्कृष्टयोगप्राप्तेः ॥५०१॥

सा प्रतं मतान्तरेण विभङ्गज्ञाने प्रकृतान्पबहुत्वं प्रदर्शयन्नाह—

केइ उण विंति थोवा जेट्टपएसस्स तो असंखगुणा ।

हस्सपएसस्स तओ अत्थि अलहुगुरुपएसस्स ॥५०२॥

(प्रे०) 'केइ' इत्यादि, केचित् पुनरेवं वदन्ति—विभङ्गज्ञाने सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः
सर्वस्तोकाः । 'तो' इत्यादि, सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्यो जघन्यप्रदेशबन्धका असंख्यगुणाः ।
अत्रेयं भावना—केषाञ्चित्मतेनापर्याप्तावस्थायां विभङ्गज्ञानं न भवतीति विभङ्गमार्गभासां जघन्य-
प्रदेशबन्धका भवप्रथमसमयस्था न भवन्ति, किन्तु बोलनयोगिनोऽष्टविधबन्धका भवन्ति ।
उत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः सप्तविधबन्धकाः पर्याप्ता भवन्ति । यद्यप्यष्टविधकर्मबन्धकेभ्यः सप्तकर्मबन्धकाः
संख्यातगुणा भवन्ति, तथापि यत्र जघन्यप्रदेशबन्धस्वामी परावर्तमानयोगी मार्गणास्था जीवाश्च-
संख्यातास्तत्रोत्कृष्टयोगस्थानगतजीवेभ्यो जघन्ययोगस्थानगता जीवा असंख्यगुणा भवन्तीति पूर्वो-
क्ताभियमादत्र सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्यो जघन्यप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्ति । 'तओ'
इत्यादि, सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्योऽजघन्यालुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यगुणाः, जघन्ययोग-
स्थानेभ्योऽजघन्यालुत्कृष्टयोगस्थानानामसंख्यगुणत्वाद् ॥५०२॥

सम्प्रति गाथात्रिकेण शुक्लेश्याङ्गायिकोपशमसम्यक्त्वेषु प्रकृतान्पबहुत्वं प्रतिपादयन्नाह—

सुक्खइएसु छण्हं संखगुणा बंधगा गुरुपएसा ।

हस्सपएसस्स तओ असंखियगुणाऽत्थि सेसस्स ॥५०३॥

मोहस्स बंधगाणं पज्जतसव्वत्तत्थ छण्हवसमेऽप्पा ।

हस्सपएसस्स तओ जेट्टपएसस्स संखगुणा ॥५०४॥

ताउ असंखेज्जगुणा विण्णेया अगुरुलहुपएसस्स ।

मोहस्सऽप्पाबहुगं पज्जत्तपणिंदियव्व भवे ॥५०५॥

(प्रे०) "सुक्खइएसु" इत्यादि, शुक्लेश्याङ्गायिकसम्यक्त्वयोर्विना मोहायुषी षट्कर्मणामुत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धकेभ्यो जघन्यप्रदेशबन्धकाः संख्यातगुणाः । 'तओ' इत्यादि, ततः—जघन्यप्रदेशबन्ध-
केभ्यः शेषस्य—अजघन्यालुत्कृष्टप्रदेशस्य बन्धका असंख्यगुणा भवन्ति । अत्रेयं भावना—अपको-
पशमभोगिता जीवा एव षट्कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन्ति, उपशमभोगिता जीवाः संख्याता एव,

पट्कर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धं भवप्रथमसमये वर्तमाना जीवाः कुर्वन्ति, तेऽपि संख्याता एवेति परि-
माणद्वारे श्रुतिरितम् । इत्थमत्र भोगिता भवप्रथमसमयस्थाश्चेत्युभयविधा अपि जीवाः संख्याता
एव, तथापि भोगिताजीवेभ्यो भवप्रथमसमयस्था जीवाः संख्यातगुणा भवन्ति । यतः भोगिता
जीवा मनुष्यगतावेव प्राप्यन्ते, भवप्रथमसमयस्थास्तु शुक्ललेङ्गायां मर्त्यामर्त्योभयगत्योः, क्षापिक-
सम्यक्त्वे च चतुर्गतिषु प्राप्यन्ते । जघन्योत्कृष्टप्रदेशबन्धातिरिक्तसर्वकालेऽजघन्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धो
भवतीति जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्योऽजघन्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्ति ।

‘मोहस्त्व’ इत्यादि, मोहनीयकर्मण उत्कृष्टप्रदेशादिबन्धकानामन्यबहुत्वं “पर्याप्तप्रसवद्”
भवति । तद्यथा—मोहनीयस्य जघन्यप्रदेशबन्धकाः सर्वस्तोकाः, तत उत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्या-
तगुणाः, ततोऽजघन्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यातगुणाः । अत्रेयं भावना—मोहनीयस्य
जघन्यप्रदेशबन्धं भवप्रथमसमयस्था जीवाः कुर्वन्ति, ते च परिमाणद्वारोक्तरीत्या संख्याता एव,
उत्कृष्टप्रदेशबन्धं पर्याप्ताः कुर्वन्ति, उभयमार्गणयोः पर्याप्तजीवा असंख्याता इति जघन्यप्रदेशबन्ध-
केभ्य उत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यातगुणा भवन्ति । उत्कृष्टयोगस्थानेभ्योऽजघन्यानुत्कृष्टयोग-
स्थानान्यसंख्यगुणानीत्युत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्योऽजघन्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्ति ।

अथोपशमसम्यक्त्वे प्रकृतान्यबहुत्वमाह—‘छण्डूवसमे’ इत्यादि, उपशमसम्यक्त्वे विना
मोहायुषी पट्कर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकाः सर्वस्तोकाः, ‘तज्जो’ इत्यादि, जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्य
उत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः संख्यातगुणाः, ‘ताड’ इत्यादि, उत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्योऽजघन्यानुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धका असंख्यगुणा भवन्ति । अत्रेयं भावना—उपशमभेणौ पञ्चत्वं प्राप्य देवगतिप्रथमसमये
वर्तमाना एव जीवाः पट्कर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धं विधातुमर्हन्ति, उपशमभोगिताः पञ्चसम्पराय-
स्थाः सर्वे जीवा उत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रायोग्या भवन्ति । उपशमभोगिताजीवेभ्य उपशमभेणौ पञ्चत्वं
प्राप्य देवगतिप्रथमसमये वर्तमाना जीवाः संख्यातमागमात्रा भवन्तीति जघन्यप्रदेशबन्धप्रायोग्यजीवे-
भ्य उत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रायोग्यजीवानां संख्यातगुणत्वाजघन्यप्रदेशबन्धप्रायोग्यकालादुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धप्रायोग्यकालस्य बृहत्तरत्वाच्च जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्य उत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवाः संख्यातगुणा
भवन्ति । उत्कृष्टयोगस्थानेभ्योऽजघन्यानुत्कृष्टयोगस्थानानामसंख्यगुणत्वादुत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्यो-
ऽजघन्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्ति ।

ननूपशमसम्यक्त्वे पट्कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्यो जघन्यप्रदेशबन्धकाः असंख्यातगुणा
भवन्ति यत उत्कृष्टप्रदेशबन्धपशमभोगिता एव जीवाः कुर्वन्ति, जघन्यप्रदेशबन्धं च तत्तुर्वापि
गतिपूषमसम्यक्त्वस्य सद्भावात् सोपशमसम्यक्त्वा देवा नारकाश्च पञ्चत्वं प्राप्य मनुष्यगतिप्रथम-
समये मनुष्यास्तिर्यञ्च निघ्नं प्राप्य देवगतिप्रथमसमये जघन्यप्रदेशबन्धं कुर्वन्तीत्युत्कृष्टप्रदेश-
बन्धप्रायोग्यजीवेभ्यो जघन्यप्रदेशबन्धप्रायोग्या जीवा अधिका भवन्तीति चेद्, न, उपशमसम्य-
क्त्वस्य चतुर्वापि गतिषु सद्भावेऽपि विनोपशमभोगिपशममार्गणायां मरणाभावात् ।

इदानीमुपशमसम्यक्त्वे मोहमाश्रित्य प्रकृतान्पबहुत्वमाह—उपशमसम्यक्त्वे मोहनीयस्यो-
त्कृष्टप्रदेशबन्धकादीनामप्यबहुत्वं पर्याप्तपञ्चेन्द्रियवद् भवति । तथा—जघन्यप्रदेशबन्धकाः सर्व-
स्तोकाः, तत् उत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यातगुणाः, ततोऽजघन्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा
भवन्ति । अत्रेयं भावना—अनन्तरोक्तवदुपशमभेणौ मृत्युमित्वा देवगतिप्रथमसमये वर्तमाना
एव जीवा मोहनीयस्य जघन्यप्रदेशबन्धं विदधति, उत्कृष्टप्रदेशबन्धं तु चतुर्विंशतिषु पर्याप्ता
जीवाः कुर्वन्ति । उपशमसम्यक्त्वे वर्तमानाः पर्याप्तजीवा असंख्याताः । अतो जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्य
उत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्ति । उत्कृष्टयोगेस्थानेभ्योऽजघन्यानुत्कृष्टयोगस्थानान्य-
संख्यगुणानीत्युत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्योऽजघन्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्ति ॥५०३॥
॥५०४॥५०५॥

इदानीं शेषमार्गणासु प्रकृतान्पबहुत्वमाह—

सेसासु सवप्पा हस्सपएसस्स तो असंखगुणा ।

जेट्ठपएसस्स तओ अत्थि अलहुगुरुपएसस्स ॥५०६॥

(प्रे०) 'सेसासु' इत्यादि, शेषासु एकोनववतिमार्गणासु सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकाः सर्व-
स्तोकाः, 'तो' इत्यादि, सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्य उत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः असंख्यगुणाः,
'तओ' इत्यादि, सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्योऽजघन्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यातगुणाः ।
अथ भावना क्रियते ।

तत्रापर्याप्तमार्गणासु भावनैवम्—जघन्यप्रदेशबन्धो भवप्रथमसमये एव भवति, उत्कृष्टप्रदेश-
बन्धस्तु भवचरमतृतीयमागे कदाऽपि भवतीति जघन्यप्रदेशबन्धकालापेक्षयोत्कृष्टप्रदेशबन्धकालस्या-
संख्यगुणत्वेन जघन्यप्रदेशबन्धप्रायोग्यजीवेभ्य उत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रायोग्यजीवानामसंख्यगुणत्वात्
प्रत्येकमार्गणायां जीवानामसंख्यातत्वाच्च सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्य उत्कृष्टप्रदेशबन्धका
असंख्यगुणाः ।

वैक्रियकाययोगेदशविरती विनाऽपर्याप्तातिरिक्तसर्वमार्गणासु भावनैवम्—जघन्यप्रदेशबन्धो
भवप्रथमसमये एव भवति, उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्तुत्कृष्टयोगे प्राप्ते पर्याप्तावस्थायामायुर्बन्धकालं विहाय
कदापि भवितुमर्हतीति जघन्यप्रदेशबन्धप्रायोग्यकालापेक्षयोत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रायोग्यकालस्यासंख्यगु-
णत्वात् प्रतिमार्गणं जीवानामसंख्यातत्वाच्च सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्य उत्कृष्टप्रदेशबन्धका
असंख्यगुणाः । प्रत्येकमार्गणायां मार्गणास्थानां सर्वजीवानामसंख्यातमागप्रमाणा एव जीवा
उत्कृष्टयोगं प्राप्नुवन्तीति शेषासु सर्वासु मार्गणासु सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्योऽजघन्यानुत्कृ-
ष्टप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्ति ।

वैक्रियकाययोगे सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धो मार्गणाप्रथमसमये भवति, उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्तु

आयुर्बन्धकालं विहाय कदाऽपि भवतीति जघन्यप्रदेशबन्धप्रायोग्यकालापेक्षयोत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रायोग्य-
कालस्यासंख्यगुणत्वान्मार्गणावर्तिजीवानामसंख्यातत्वाच्च जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्य उत्कृष्टप्रदेशबन्धका
असंख्यगुणा भवन्ति । जघन्ययोगस्थानेभ्योऽजघन्यानुत्कृष्टयोगस्थानान्यसंख्यगुणानि भवन्ति, अतो
जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्योऽजघन्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्ति ।

देशविरतौ जघन्यप्रदेशबन्धं घोलणयोगवानष्टविधबन्धको विदधाति, उत्कृष्टप्रदेशबन्ध-
मुत्कृष्टयोगी सप्तविधबन्धको विदधाति । घोलणयोगवदष्टविधबन्धकेभ्य उत्कृष्टयोगिसप्तविध-
बन्धका असंख्यगुणा भवन्तीति जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्य उत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्ति ।
अजघन्यानुत्कृष्टयोगस्थानेभ्य उत्कृष्टयोगस्थानानामसंख्यातभागमात्रत्वेन मार्गणागतजीवानाम-
संख्यातभागमात्रा एव जीवा उत्कृष्टप्रदेशबन्धं विदधतीत्युत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्योऽजघन्यानुत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्ति ।

शेषमार्गणा नामत इमाः—सर्वनरकभेदाः, पर्याप्तापर्याप्तपञ्चेन्द्रियतिर्यक्त्तिरिश्यः, अपर्याप्त-
मनुष्यः, सर्वार्थसिद्धमन्तरा निखिलदेवगतिभेदाश्चेति एकचत्वारिंशद्भूतिभेदाः, पर्याप्तापर्याप्तिबादरै-
केन्द्रियौ, द्रुक्ष्मौषपर्याप्तापर्याप्तद्रुक्ष्मैकेन्द्रियाः, पर्याप्तापर्याप्तिद्वीन्द्रियौ, पर्याप्तापर्याप्तित्रीन्द्रियौ, पर्याप्ता-
पर्याप्तचतुरिन्द्रियौ, अपर्याप्तपञ्चेन्द्रियश्चेति द्वादशेन्द्रियभेदाः, पर्याप्तिबादरष्ट्रध्यपृतेजोवायुसाधारण-
वनस्पतिकायाः, अपर्याप्तिबादरष्ट्रध्यपृतेजोवायुसाधारणवनस्पतिकायाः, द्रुक्ष्मौषष्ट्रध्यपृतेजोवायुसाधा-
रणवनस्पतिकायाः, पर्याप्तद्रुक्ष्मष्ट्रध्यपृतेजोवायुसाधारणवनस्पतिकायाः, अपर्याप्तद्रुक्ष्मष्ट्रध्यपृते-
जोवायुसाधारणवनस्पतिकायाः, पर्याप्तापर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकाया, अपर्याप्तप्रत्येकवेति अष्टाविंशतिकाय-
भेदाः, वैक्रियकाययोगः, स्त्रीपुरुषवेदौ, देशविरतिः, तेजःपद्मलेखे, क्षायोपशमिकसास्वादनसम्य-
क्त्वे चेति ॥५०६॥

तदेवं जघन्यप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामजघन्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां च परस्पर-
मन्यवहुत्वमादेशतः सप्तकर्माण्याश्रित्य चिन्तितम् । सम्प्रति तदायुराश्रित्य वक्तुं प्रक्रमते—

तिरिकायुरलदुगणपुमकसायचउगदुअणाणअयतेसुं ।

अणयणतिअसुहलेसा भवियरमिच्छामणेषु आहारे ॥५०७॥ (गीतिः)

आउस्स बंधगाऽप्या जेट्ठपएसस्स तो अणंतगुणा ।

हस्सपएसस्स तओ असंखियगुणाऽत्थि सेसस्स ॥५०८॥

(प्रे०) “तिरि” इत्यादि, तिर्यगोषे, काययोगोषे औदारिकद्विके, नपुंसकभेदे, कषायचतुष्के, मति-
भुताज्ञानयोः, असंयमे, अचक्षुर्दग्ने, अप्रज्ञस्तलेक्ष्यात्रिके, मय्यामव्ययोः, मिध्यात्वे, असंज्ञिन्या-
हारके चेत्येकविंशतिमार्गणासु आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः स्तोकाः, ‘तो’ इत्यादि, उत्कृष्टप्रदेश-

बन्धकेभ्यो जघन्यप्रदेशबन्धका अनन्तगुणाः, 'तओ' इत्यादि, जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्योऽजघन्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यगुणाः । अत्रैवं भाषणा-उत्कृष्टप्रदेशबन्धं संज्ञिजीवा जघन्यप्रदेशबन्धं च सूक्ष्मजीवाः कुर्वन्ति । सूक्ष्मजीवेषु निगोदजीवानामपि समावेशः । निगोदजीवा अनन्ताः । अत उत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्यो जघन्यप्रदेशबन्धका अनन्तगुणा भवन्ति । जघन्ययोगस्थानमेकमेव, अजघन्यानुत्कृष्टयोगस्थानान्यसंख्येयानीति जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्योऽजघन्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्ति ॥५०७॥५०८॥

सम्प्रति कासु मार्गानुत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्यो जघन्यप्रदेशबन्धकाः संख्यातगुणा भवन्तीत्याह-

दुणराणताहोसुं मणपज्जवसंयमेसु सामइए

आहारमीसजोगे छेए परिहारसुक्कस्वइएसुं ॥५०९॥ (गोतिः)

होअन्ति बंधगाऽप्या जेट्ठपएसस्स ताउ संखगुणा ।

हस्सपएसस्स तओ अत्थि अलहुगुरुपएसस्स ॥५१०॥

(प्रे०) दुणराणताहोसुं" इत्यादि, पर्याप्तमनुष्यमानुषीलक्षणद्विमनुष्ययोः, आनतादि-सर्वार्थसिद्धपर्यन्तेश्चष्टादशदेवमेदेषु, मनःपर्यवहाने, संयमौघसामायिकसंयमयोः, आहारकमिश्रकाययोगे, छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिसंयमयोः, शुक्लश्रेयायां ध्यायिकसम्यक्त्वे चेत्यष्टाविंशतिमार्ग-णासु, 'होअन्ति' इत्यादि, सुगमम् । अत्रैवं भाषणा-यासु मार्गणासु संख्याता जीवास्ता-नुत्कृष्टयोगस्थानस्थितायुर्बन्धकेभ्यो जघन्ययोगस्थाने संख्यातगुणा आयुर्बन्धका भवन्तीत्यायुरुत्कृष्ट-प्रदेशबन्धकेभ्यो आयुर्जघन्यप्रदेशबन्धकाः संख्यातगुणा भवन्ति । यासु मार्गणासु जीवा असंख्यात-स्तास्वपि पूर्वं परिमाणद्वारे प्रदर्शितयुक्त्या संख्यातानामेव जीवानामायुर्बन्धसम्भावनात् उत्कृष्टयोगस्थानस्थितायुर्बन्धकेभ्यो जघन्ययोगस्थानस्थितायुर्बन्धका जीवाः संख्यातगुणा एव भवन्ति, इत्यसंख्यातजीवासु मार्गणास्वपि आयुरुत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्यो आयुर्जघन्यप्रदेशबन्धकाः संख्यातगुणा भवन्ति । जघन्ययोगस्थानस्थितायुर्बन्धकेभ्योऽजघन्यानुत्कृष्टयोगस्थानेषु संख्यात-गुणा जीवा आयुर्बन्धन्तीति आयुर्जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्यो आयुर्जघन्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः संख्या-तगुणा भवन्ति ॥५०९॥५१०॥

इदानीमपर्याप्तमनुष्याद्यपर्याप्तमार्गणासु प्रकृतान्यबहुत्वमाह—

असमत्तमणुस्सविगलछसुहमवायरछसुहमओहेसुं ।

पतेअवणअपज्जे सयं च णाऊण वत्तव्वं ॥५११॥

(प्रे०) 'असमत्तमणुस्स' इत्यादि, 'इन्द्रादौ अयमाणः प्रत्येकमभिसंख्यते' इति न्यायेन 'असमत्त' इति शब्दो बाह्यपर्यन्तसर्वपदेषु पृथग् पृथक् योजनीयः, अपर्याप्तमनुष्ये, अपर्याप्त-हीन्द्रिये, अपर्याप्तप्रीन्द्रिये, अपर्याप्तचतुरिन्द्रिये, अपर्याप्तसूक्ष्मेन्द्रियेऽपर्याप्तसूक्ष्मपृथग्यन्ते-

जोवायुवनस्पतिकायेषु चेति षडपर्याप्तसूक्ष्मेषु अपर्याप्तबादरैकेन्द्रियेऽपर्याप्तबादरपृथ्व्यपृतेजोवायु-
साधारणवनस्पतिकायेषु चेति षडपर्याप्तबादरेषु, 'छद्मुहमओहेस्तु' इति, सूक्ष्मैकेन्द्रिये, सूक्ष्मपृ-
थ्व्यपृतेजोवायुसाधारणवनस्पतिकायेषु चेति षट्सूक्ष्मौघभेदेषु अपर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकाये चेति त्रयो-
विंशतिमार्गणासु प्रकृतान्यबहुत्वम्, 'सयं च णाऊण वत्तब्बं' इति, स्वयमेव ज्ञात्वा वक्त-
व्यम् । इदमुपलक्षणम्, अन्यतज्ज्ञातृसकाशाद् ज्ञात्वा वा वक्तव्यमिति ।

इदमुक्तं भवति—अपर्याप्तमनुष्यादित्रयोविंशतिमार्गणासु आयुरुत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्य आयु-
र्जघन्यप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्त्युतायुर्जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्य आयुरुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असं-
ख्यगुणा भवन्तीत्यत्र कोऽप्यादर्शो नोपलभ्यते । यद्यपि युक्त्या चिन्त्यमाने तु आयुर्जघन्यप्रदेश-
बन्धः स्वायुस्त्रिमासाद्यसमये एव भवितुमर्हति, आयुरुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्तु आयुर्बन्धकाले कापि
भवितुमर्हतीत्यायुर्जघन्यप्रदेशबन्धप्रायोग्यकालापेक्षयाऽऽयुरुत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रायोग्यकालोऽधिकः ।
तथापि दुःखमालुभावेन प्रमाणानुपलब्ध्या छद्मस्थस्यायं हेतुर्हेत्वाभासोऽपि स्यात् . अतो मिथ्या
निरूपणसम्भावनामाशङ्क्य स्वपापभीरुतां प्रदर्शयता ग्रन्थकारेणात्र स्वयमेव गुर्वादितो ज्ञात्वा
वक्तव्यमित्युक्तम् ।

कश्चिदग्राह—ननु अपर्याप्ततिर्यक्पञ्चेन्द्रियः, अपर्याप्तपञ्चेन्द्रियोऽपर्याप्तत्रसञ्चेति त्रिमार्गणा
अपर्याप्तमार्गणाः, तासु 'सयं च णाऊण वत्तब्बं' इत्यनुक्त्वाऽपि आयुरुत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्य
आयुर्जघन्यप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्तीति वक्ष्यते, अतः किं तत्र प्रमाणमुपलभ्यते ? अत्र
प्रतिविधीयते, यद्यपि अपर्याप्तपञ्चेन्द्रियादित्रिमार्गणास्वपि प्रमाणं नोपलभ्यते, तथापि अपर्याप्त-
पञ्चेन्द्रियतिर्यक्पञ्चेन्द्रिययोरासंज्ञिनोऽपर्याप्तत्रसे च द्वीन्द्रिया आयुर्जघन्यप्रदेशबन्धं कुर्वन्तीति
तिसृष्वपि मार्गणासु आयुर्जघन्यप्रदेशबन्धमसंज्ञिनः कुर्वन्ति । आयुरुत्कृष्टप्रदेशबन्धं तिसृष्वपि
मार्गणासु संज्ञिनः कुर्वन्ति । संज्ञिभ्योऽसंज्ञिनोऽसंख्यगुणाः, एवमुत्कृष्टयोगस्थानस्थितजीवेभ्यो
जघन्ययोगस्थाने स्थिता जीवा असंख्यगुणा इति सुप्रसिद्धमेव । अतोऽपर्याप्तपञ्चेन्द्रियतिर्यगादि-
त्रिमार्गणासु आयुरुत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्य आयुर्जघन्यप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्तीत्यत्र न काऽपि
शङ्काऽवतिष्ठते । अतोऽपर्याप्ततिर्यक्पञ्चेन्द्रियादित्रिमार्गणासु 'सयं च णाऊण वत्तब्बं' इति
नोक्तम् ॥५११॥

साम्प्रतमाहारककायमार्गणायां प्रकृतान्यबहुत्वं चिन्तयति—

आहारे सवप्पा हस्सपएसस्स ताउ संखगुणा ।

जेट्ठपएसस्स तओ अत्थि अल्लहुगुरुपएसणं ॥५१२॥

(प्र०) “आहारे” इत्यादि, गार्थार्थः सुगमः । अत्रेयं भाषना—अस्यां मार्गणायामायु-
र्जघन्यप्रदेशबन्धो मार्गणप्रथमसमये एव भवितुमर्हति, आयुरुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्तु सर्वपर्याप्तप्राप्त्य-
नन्तरं मार्गणाचरमसमयं यावत् कदापि भवितुमर्हति, इत्यस्यां मार्गणायामायुर्जघन्यप्रदेशबन्ध-

प्रायोग्यकालापेक्षयाऽऽयुरुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाऽस्याधिकत्वाद् मार्गणायां सर्वजीवानां संख्यातत्वाच्चा-
युर्जघन्यप्रदेशबन्धकेभ्य आयुरुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः संख्यातगुणा भवन्ति । सर्वजीवानां संख्यातभाग-
मात्रा एव जीवा उत्कृष्टयोगस्थाने अवतिष्ठन्त इत्यायुरुत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्य आयुरजघन्यानुत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धकाः संख्यातगुणा भवन्ति ॥५१२॥

इदानीं शेषभागणासु प्रकृतान्पबहुत्वं निरूप्यान्पबहुत्वद्वारं समापयति—

सेसासुं सव्वप्पा जेट्ठपएसस्स तो असंखगुणा ।

हस्सपएसस्स तओ अत्थि अलहुगुरूपएमाणं ॥५१३॥

(प्र०) 'सेसासु' इत्यादि, भणितव्यतिरिक्तासु नवतिमार्गणासु आयुरुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः
सर्वस्तोकाः । आयुरुत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्य आयुर्जघन्यप्रदेशबन्धका असंख्यगुणाः । आयुर्जघन्य-
प्रदेशबन्धकेभ्य आयुरजघन्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्ति । अत्रेयं भावना—
उत्कृष्टयोगस्थानगतजीवेभ्यो जघन्ययोगस्थानस्थिता जीवा असंख्यगुणा भवन्ति । एवं प्रत्येक-
मार्गणायास्तुत्कृष्टयोगस्थाने यावन्त आयुर्बन्धकास्ततो जघन्ययोगस्थानेऽसंख्यगुणा भवन्तीति शेष-
मार्गणासु आयुरुत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्य आयुर्जघन्यप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्ति । प्रत्येकमार्ग-
णायां सर्वजीवानामसंख्यातभागमात्रा एव जीवा जघन्ययोगस्थानेऽवतिष्ठन्ते इत्यायुर्जघन्यप्रदेश-
बन्धकेभ्य आयुरजघन्यानुत्कृष्टप्रदेशबन्धका असंख्यगुणा भवन्ति ।

शेषमार्गणा नामत इमाः—सर्वनरकभेदाः, चत्वारस्तिर्यक्पञ्चेन्द्रियभेदाः, मनुष्यौघः,
देवौघभवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कसौधमाद्यष्टवैमानिकदेवभेदा इति पञ्चविंशतिगतिभेदाः, एकेन्द्रियौघ-
पर्याप्तसूक्ष्मेकेन्द्रियौ, बादरपर्याप्तबादरैकेन्द्रियौ, द्वीन्द्रियौघपर्याप्तद्वीन्द्रियौ, त्रीन्द्रियौघपर्याप्तत्रीन्द्रियौ,
चतुरिन्द्रियौघपर्याप्तचतुरिन्द्रियौ पञ्चेन्द्रियत्रिकं चेति त्रयोदशेन्द्रियभेदाः, पृथ्व्यपूतेजोवायुसाधारण-
वनस्पतिकायौघाः, बादरपृथ्व्यपूतेजोवायुनिगोदाः, पर्याप्तबादरपृथ्व्यपूतेजोवायुसाधारणवनस्पति-
कायाः, पर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यपूतेजोवायुनिगोदाः, वनस्पतिकायौघः, प्रत्येकवनस्पतिकायौघपर्याप्तप्रत्येक-
वनस्पतिकायौ त्रसत्रिकं चेति षड्विंशतिकायभेदाः, पञ्चमनःपञ्चबचनानि वैक्रियकायश्चेत्येकादश-
योगभेदाः, स्त्रीपुरुषवेदी, मतिश्रुतावधिबिभङ्गज्ञानानि, देशविरतिः, चक्षुरवधिदर्शने, तेजःपक्षलेदये,
सम्यक्त्वौघश्चायोपशमिकसास्पादनसम्यक्त्वानि सङ्गी चेति ॥५१३॥

॥ इति श्रीमेघप्रभाटीकासमलङ्कृते बन्धावधाने मूलप्रकृतिप्रदेशबन्धे प्रथमाधिकारे षोडशमल्पबहुत्वद्वारं

समाप्तम् ।

—तत्समाप्तौ च—

॥ प्रथमाधिकारः समाप्तः ॥

* अष्टकर्मणा बद्धलिकमाभित्याम्पबहुत्वप्रदर्शकं यन्त्रकम् *

कृत्कृत्प्रदेशवन्धस्य				अध्वन्यप्रदेशवन्धस्य			
श्रीधत्तः-आयुषः स्तोकः, मोहस्य, नामगोत्रयोस्त्रिधातिनां वेदनीयस्य चानुक्रमेण विशेषाधिकः (गा० ४६३)				श्रीधत्तः-नामगोत्रयोस्त्रिधातिनां, मोहस्य वेदनीयस्य च क्रमसो विशेषाधिकः, तत आयुषोऽस्त्यगुणः (गा० ४७३) ।			
आयुषः स्तोकः मोहस्य विशेषा. नामगोत्र. विशेषा. त्रिधाति. विशेषा. वेदनीय. विशेषा.	नामगोत्र. स्तोकः त्रिधाति. विशेषा. मोहस्य विशेषा. वेदनीय. विशेषा.	आयुषः स्तोकः नामगोत्र. विशेषा. त्रिधाति. विशेषा. मोहस्य विशेषा. वेदनीय. विशेषा.	आयुषः स्तोकः नामगोत्रयोस्त्रिधाति. विशेषा. मोहस्य विशेषा. वेदनीय. विशेषा.	नामगोत्र. स्तोकः त्रिधाति. विशेषा. मोहस्य विशेषा. वेदनीय. विशेषा.	आयुषः स्तोकः मोहस्य विशेषा. त्रिधाति. विशेषा. वेदनीय. विशेषा.	नामगोत्र. स्तोकः त्रिधाति. विशेषा. मोहस्य विशेषा. वेदनीय. विशेषा. आयुषोऽस्त्यगुणः (श्रीधवद्)	
गति०	म. सा., प. य. चानुषी		शेष० ४४			सर्व०	
इन्द्रिव०	पञ्चे. सा. पञ्चे. प.		शेष० १७			सर्व०	
काय०	मत्तसा., त्रसप.		शेष० ४०			सर्व०	
योग०	पञ्चम. पञ्चवचन. का.सा., प्रो.का.	कार्मण० वैक्रियमित्र०	वैक्रियाहारक द्वि.प्रो.वि. कृ०	पञ्चमनःपञ्च- वचन० आहा- रकद्वि०	वैक्रियमित्र० कार्मण०	शेष० ४	
वेद०	अवेद. ३		वेदत्रिक०		अवेद०	वेदत्रिक०	
कषाय०	सोम.		कषायत्रिक०			सर्व०	
ज्ञान०	चतुर्ज्ञान.		अज्ञानत्रिक०	मन.वय०		शेष० ५ विभ.कृ० १	
संयम०	सयमौच. सूक्त० ●		सा०, छे०, प० दे० अस्त०	सं० सा०, सा० छे० प०, दे०	● सूक्त०	असंयम०	
दर्शन०	सर्व.					सर्व०	
लेइया०	शुक्ल.		शेष० ५			सर्व०	
भन्ध०	भन्ध.		अभन्ध०			सर्व०	
सन्ध०	सन्ध. सा. सायिक. उप.†	मिश्रसन्ध०	आयो०, सास्ता० मिध्या०		मिश्र० उपसन्ध०	शेष० ५	
सङ्ग०	सं.		असं०			सर्व०	
आहा०	आहा.	अना०			अना०	आहा०	
मागणा संख्य०	३४+२+१	४	१२८+१	१८	६+१	१४४+१	
गाथा०	४६६-४६७	४६७-४६८	४७२	४७४-४७५	४७६	४७८	

† अवेदे उपसन्धे च (गा० ४६६) आयुषो नैव वक्तव्यः ।

● सूक्तसम्पराये (गा० ४७०) मोहायुष्कयोर्नैव वक्तव्यः ।

कृ० प्रो मित्रे (गा० ४७१) नामगोत्रयोस्त्रिधातिनां वक्तव्यः ।

● नवरं सूक्तं सन्धराये मोहस्य न वक्तव्यः (गा० ४७८)

॥ यतान्तरण विभक्त्याने आयुषः स्तोकः, नामगोत्रयोः, त्रिधातिनां, मोहनीयस्य वेदनीयस्य चानुक्रमेण विशेषाधिकः (गाथा० ४७७) ।

ॐ अष्टकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकादीनामन्यवहुत्वप्रदर्शकं यन्त्रकम् ॐ

अवधत्तः— अष्टकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्योऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः अनन्तगुणाः, अथन्यप्रदेशबन्धकेभ्योऽन्यन्यप्रदेशबन्धकाः असंख्यगुणाः (गाय० ४७९) (गाय० ४८६) ।

	सप्तकर्मणाम्			आयुषः			सप्तकर्मणाम्			आयुषः		
	उत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्योऽनुत्कृष्ट- प्रदेशबन्धकाः			उत्कृष्टप्रदेशबन्धकेभ्योऽनुत्कृष्ट- प्रदेशबन्धकाः			अथन्यप्रदेशबन्धके- भ्योऽन्यन्यप्र. ब. ।			अथन्यप्रदेशबन्धकेभ्य- ोऽन्यन्यप्रदेशबन्धकाः		
	अनन्तगुणाः	संख्यात- गुणाः	असंख्यात- गुणाः	अनन्त- गुणाः	संख्यात- गुणाः	असंख्या- तगुणाः	संख्यात- गुणाः	असंख्यात- गुणाः	संख्यात- गुणाः	असंख्या- तगुणाः	संख्यात- गुणाः	असंख्या- तगुणाः
गति०	ति०सा०	प० म० मानुषी सर्वाय०	शेष० ४३	ति०सा०	प.म.मानु. आनताब- ष्टावदेव.	शेष० २९	प. म. मानुषी. सर्वाय०	शेष० ४३	प.म.मानु. आनताब ष्टावदेव	शेष० २७		
इन्द्रिय०			सर्व०			सर्व०		सर्व०		सर्व०		सर्व०
काय०			सर्व०			सर्व०		सर्व०		सर्व०		सर्व०
योग०	कायसा., भौतिक- द्विक. कार्य.	आहारक- द्विक०	शेष० १२	कायसा., भौतिक- द्विक०	आहारक- द्विक०	शेष० ११	आहारक- द्विक०	शेष. १६	आहारक- द्विक०	शेष० १४		
वेद०	नपु०	अवेद०	स्त्री. पु.	नपु०	स्त्रीपुरुष०	अवेद०	त्रिवेद०			सर्व.		
कषाय०	सर्व०		सर्व०				सर्व०			सर्व.		
ज्ञान०	मतिवृत्ता०	मनःप०	शेष० ४	मतिवृत्ता०	मनःप०	शेष० ४	मनःपय० व.	शेष० ६	मनःप०	शेष० ६		
संयम०	असंयम०	सं.सा.,सा छे.प.सू.	देशविर०	असंयम०	सं.सा.सा. छे. प०	देशविरति०	सं.सा.सा. छे.प.सू.	शेष० २	सं.सा.सा. छे. व.	शेष.२		
दर्शन०	अचक्षुर्व०		अक्षुरवधि०	अचक्षुर्व०		अक्षुरवधि०		सर्व०		सर्व.		
लेखा०	अक्षुप्त०		अक्षुप्त०	अक्षुप्त०	अक्षुप्त०	अक्षुप्त०		सर्व०	अक्षुप्त०	शेष.५		
अव्य०	सर्व०		सर्व०					सर्व०		सर्व.		
सम्ब०	मिथ्यात्व०		शेष० ६	मिथ्या०	आधिक.	शेष० ३		सर्व०	आधिक०	शेष.४		
संज्ञि०	असं०		सं०	असं०		सं०		सर्व०		सर्व.		
आह्वा०	सर्व०			आह्वा०				सर्व०		आह्वा.		
मार्गणा- संख्या	२३	१२	१३५	२१	२६	११३	१२	१५८	२९	१३४		
गाथा०	४७६/ ४८१	४८१- ४८२	४८२	४८३- ४८४	४८४- ४८५	४८५	४८६- ४८७	४८७	४८८- ४८९	४८९		

* अष्टकर्मभास्तुष्टादिप्रिविषप्रदेशबन्धकानामन्वयवहुत्वप्रदर्शकं यन्त्रकम् *

प्रोक्षतः—अष्टानामपि कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धका अस्याः, ततो बन्धव्यप्रदेशबन्धका अनन्तगुणाः, ततोऽजबन्धानुत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धका असंख्यगुणाः (गाथा० ४६०) ।

आदेशतः सप्तकर्मणाम्

अल्पबहुत्वम्	मार्गिणाः
उत्कृ. प्र. ब. अस्याः, ततो ज. प्र. ब. अनन्तगु. । ततोऽज. प्र. ब. असंख्यगुणाः	ति. सा. काययो. सा. श्रीदा द्विक कर्मण. नपु. सर्वकथाय. मतिश्रुताज्ञान. अस्- यम्. अचक्षु. अक्षुमलेखा. भव्यामध्य. मिथ्या. अस्. आहा. अना. २३. (गाथा० ४६१-४६२) ।
उ. प्र. ब. अस्याः । ततो ज. प्र. ब. अस्. गु. । ततोऽज. प्र. ब. अस्. गु. ।	पञ्चेन्द्रिय. तिर्यगोक्ष. स. श्रोत्र. एकद्वित्रितुष्यपञ्चेन्द्रियोक्ष. बा. एके. श्रोत्र. पृथ्वादिपञ्च. निगोदोक्ष. त्रयोक्ष. बादरपृथ्व्यपेक्षोवायुनिगो. प्रत्येक. सा. पञ्चमन.. पञ्चवचन. वै मि. मिश्रसम्य. ३३ (गाथा० ४६३-४६४) ।
वष्णाम्—उत्कृ. प्र. ब. अस्याः । ततो ज. प्र. ब. सस्या. गु. । ततोऽजबन्ध प्र. ब. सं. गु. शोहस्य जष. प्र. ब. अस्याः । तत उ. प्र. ब. सं. गु.	पर्या. मनु. मानु. मन. पर्यव. सयमोक्ष. सूक्ष्म = २ (गाथा० ४६५-४६६)
जष० प्र. ब. अस्याः, तत उ. प्र. ब. संख्या. प्र., तत अज. प्र. ब. म. गु.	सर्वार्थ. आहा सामा. खेदो. परि० (गा. ४६७)
वष्णाम्—उ. प्र. ब. अस्याः, ततो ज. प्र. ब. असं. गु. ततोऽजब. प्र. ब. अस्. गु. शोहस्य—ज. प्र. ब. .. तत उ. ..	पर्या पञ्च. पर्या. त्रस. मतिश्रुतावधि. चक्षुरवधि. सम्य. सजि. ९ (गा. ४६९)
उ. प्र. ब. अस्याः, ततो ज. प्र. ब. स गु. ततोऽजब. प्र. ब. स गु.	आहा. मिश्र., अवेद. २ (गा. ५००)
ज. प्र. ब. अस्याः, तत उ. प्र. ब. अस्. गुणा, ततोऽजब. प्र. ब. अस्. गुणाः मत्तान्तरण-उ० प्र. ब. अस्याः, ततो ज. प्र. ..	विमज्ज० १ (गाथा० ५०१)
वष्णाम्—उ. प्र. ब. अस्याः, ततो ज. प्र. ब. सं. गुणा, ततोऽजब. प्र. ब. अस्. गुणा शोहस्य—ज. प्र. ब. .. तत उ. प्र. .. अस्. गुणाः ..	शुक्ल. सायिक. २ (गा. ५०३-५०४)
वष्णाम्—ज. प्र. ब. अस्याः, तत उ. प्र. ब. सं. गुणा, ततोऽजब. प्र. ब. अस्. गुणा शोहस्य ..	उपलक्ष० १ गाथा० ५०५-५०६)
जष प्र. ब. अस्याः । ततः उ. प्र. ब. अस्. गुणा, ततोऽज प्र. ब. असंख्यगुणाः ।	शेषगति. ४१, शेषेन्द्रिय. १२, शेषकाय. २८, वैक्रिय. स्त्रीपुरुषवेद. देशवि. तेज पद्य. सायो० सास्वा० = ८६ (गाथा० ५०६)

आदेशत आसुषः

अल्पबहुत्वम्	मार्गिणाः
उ. प्र. ब. अस्या ततो ज. प्र. ब. अनन्तगु ततोऽज प्र. ब. अस्. गु	ति. सा. का० सा. श्री द्विक. नपु. सर्वकथा मतिश्रुता. अस्. अचक्षु. अक्षु. लेख्या., भव्यामध्य., मिथ्या. अस्. आहा. २१ (गाथा० ५०७-५०८)
उ. प्र. ब. अस्याः, ततो ज. प्र. ब. सं. गु. ततोऽज. प्र. ब. सं. गु	पर्या मनु. मानु. धानलाघाष्टादशदेव. आहा मि. मन पर्यव., संय., सामा. खेदो परि शुक्ल सायिक २८ (गाथा० ५०९-५१०)
स्वयं ज्ञात्वा. अन्यतज्ज्ञातुमकांक्षाद् ज्ञात्वा वा वक्तव्यम्	अप. मनु सूक्ष्मैके, अपर्याप्तसूक्ष्मपवादरैके. द्वित्रितुगुरि, सूक्ष्मपृथ्व्यपेक्षो- वायुनिगोक्ष अपर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यपेक्षोवायुनिगोक्ष, अपर्याप्तबादरपृथ्व्यपेक्षोवायु- निगो अपर्या प्र. ब. २३ (गाथा० ५११)
ज. प्र. ब. अस्या तत उ. प्र. ब. सं. गु ततोऽज प्र. ब. सं. गु	आहारककाय० १ (गाथा० ५१२)
उ. प्र. ब. अस्याः, ततो ज. प्र. ब. अस्. गु. ततोऽज. प्र. ब. अस्. गु.	शेषगति. २५, शेषेन्द्रिय १३, शेषकाय. १२६, शेषयोव. ११, स्त्री. पु. ०, त्रिज्ञान० विमज्ज देश०, चक्षुरवधि०, तेज. पद्य०, सम्य सायो० सास्वा सजिः = ६० (गाथा० ५१३)

* नानाजीवाभितान्तरप्रदर्शनं यन्त्रकम् *

श्लोकतः—अष्टकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामन्तरं जघन्यत एकसमय उत्कृष्टतः श्रेष्ठसंख्यातभागः । अष्टकर्मणामुत्कृष्ट-
जघन्याजघन्यप्रदेशबन्धकानामन्तरं नास्ति ।

गाथा० | — आदेशतः सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामन्तरम् —

अन्तराभावः	सर्वेकेन्द्रिय० सर्वनिगोद० शेषसूक्ष्म० १२, बावरापर्याप्तपृष्ण्यप्ले- जोवायुप्रत्येकवन० वन० घोष० ३२
जघन्यतः समयः, उत्कृष्टतः श्रेष्ठ- संख्यातभागकालः	शेषात् १३८ मार्गणानु ।

आदेशतः सप्तकर्मणामुत्कृष्टजघन्यप्रदेशबन्धकानामन्तरम्

मनुष्याश्चैकादशमार्गणानु जघन्यतः समयः, उत्कृष्टतो यन्त्रकाववसेयम्, नवरं तन्नापि छेदोपस्थापनीयपरिहार-
विशुद्धिकयोर्जघन्यन्तरं स्वयं ज्ञेयम् । शेषात् १५६ मार्गणानु नास्त्यन्तरम् ।

— मार्गणा —

— मार्गणा —

पत्योपमासंख्यातभागः	अपर्या. नर. सास्वा. मित्र.	बर्षपृथक्त्वम्	आहू. द्विक.
द्वादशमुहूर्ता	वै. मित्र०	१८ कोटिकोटिज्ञागरो०	छेदो. परि.
वध्मासाः	अश्वेद. सूक्ष्मसम्प.	सप्तविजानि	उपशम०

आदेशत आयुष उत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामन्तरम्

अन्तराभावः	सर्वेकेन्द्रिय-सर्वनिगोद-द्वादशशेषसूक्ष्मबावरापर्याप्तपृष्ण्यप्लेजोवायु प्रत्येकवन. वन. घोष. ३२
शेषवत् ज. १ समयः उत्कृष्ट श्रेष्ठसंख्यातभागः	शेषात् १३१ मार्गणानु

आदेशत आयुषोऽनुत्कृष्टजघन्यप्रदेशबन्धकानामन्तरम्

अन्तराभावः	ति. सा. सर्वेकेन्द्रिय. सर्वनिगोद. १२ शेषसूक्ष्म. पृष्ण्यप्लेजोवायुकायोषबावरापर्याप्त- बादर. वन. घोष. प्रत्येकवनीषापर्याप्त. कायोष. श्री. द्विक. नपु. सर्वकषाय. मतिश्रुताज्ञान. असंय. अच. अशुभलेख्या. भव्याभय. मिथ्या. भस. बाह्या.—६२
जघ० १ समयः	शेषात् १०१ मार्गणानु
उत्कृष्टतः अन्तर्मु.	पञ्चेन्द्रियतिर्वगाव. अय. पञ्चे. ति. द्वितितु पञ्चेन्द्रियौष. द्वित्रितु. पञ्चे- न्द्रियापर्या. अशौच. वसाप. १२.
उत्कृ० स्वयं ज्ञेयम्	शेषात् ८६ मार्गणानु

॥ अष्टकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकानामन्तरम्

अन्तराभावः	अन्तरोक्तात् ६२ मार्गणानु कर्मणानाहारकयोश्च ६४
जघ. १ समयः	शेषात् १०६ मार्गणानु
उत्कृ. श्रेष्ठसंख्यातभागः	शेषात् १०६ मार्गणानु

॥ किन्तु यास्यायुर्न बध्यते तात् वैदिकविधिविसृतामार्गणानु सप्तकर्मणामिति बाध्यम् ।

प्रथमाधिकारः समाप्तः

॥ ॐ ह्रीं नमः ॥

॥ भूयस्काराधिकारः ॥

तदेवं प्रथमोऽधिकारः प्ररूपितः । सम्प्रति क्रमागतं द्वितीयं भूयस्काराधिकारं वक्तुकामो
द्वारप्रतिपादकं गायान्दिक्रमाह—

दुइए भूओगारे अहिगारम्मि हविरें दुआराहं ।

तेरस संतपयं तह सामी कालंतराहं च ॥५१४॥

भंगविचयो य भागो परिमाणं खेतकोसणाउं तहा ।

कालो अंतरभावा अप्पाबहुगं जहाकमसो ॥५१५॥

(प्रे०) 'दुइए' इत्यादि, द्वितीये भूयस्कारेऽधिकारे सत्यदं, स्वामित्वं, कालः, अन्तरं, भङ्गविचयः, भागः, परिमाणं, क्षेत्रं, स्पर्शना, कालः, अन्तरं, भावोऽन्यबहुत्वं चेति त्रयोदश द्वाराण्यनुक्रमेण निरूपयिष्यन्ते । विना सत्यदं स्वामित्वादिद्वादशद्वाराणि प्रथमाधिकारे यथानिरूपितानि तथैवाऽत्रापि निरूपयिष्यन्ते । नवरं तानि प्रथमाधिकारे उत्कृष्टप्रदेशबन्धकादीनाभित्य चिन्तितानि, परमत्र तु भूयस्कारादिवतुष्पदान्याभित्य चिन्तयिष्यन्ते । सत्यदद्वारे भूयस्कारादीनां सत्ता प्रतिपादयिष्यते ॥५१४॥५१५॥

तदेवं द्वितीयाधिकारगतद्वाराणां यथाक्रमं नामकीर्तनं विधाय सम्प्रति निर्देशस्य यथोद्देशत्वात् प्रथमं प्रथमद्वारनिरूपणोपचिक्रं सयाऽऽदौ तावदोचतोऽष्टकर्मसु सम्भाव्यमानानि भूयस्कारादिप्रदेशबन्धप्रकारान् दर्शयन्नाह—

अट्टण्हं कम्माणं अत्थि पएसस्स चउविहो बंधो ।

भूगारो अप्पयरो अवट्ठिओ तह अवत्तव्वो ॥५१६॥

(प्रे०) “अट्टण्ह” इत्यादि, ज्ञानावरणीयप्रभुत्वाष्टकर्मणां, “पएसस्स” इति, एकवचनस्य जातिनिमित्तकत्वात् प्रदेशानां बन्धश्चतुष्प्रकारो भवति । अथ तस्य चतुष्प्रकारानेव नामब्राह्मणह—“भूगारो” इत्यादि, प्रथमो बन्धो भूयस्कारः, द्वितीयः ‘अन्यतरः’, तृतीयः ‘अवस्थितः’, तथा चतुर्थः ‘अवक्तव्यः’ ।

तत्र (१) भूयस्कार इति कोऽर्थः ? करणं कारः, “भावाकर्त्रोः” (सिद्धहेम० ४।३।१८) इति भावे ‘वच्’ प्रत्ययः, भूयसः कारः=भूयस्कारः, “कृति” (सिद्धहेम० ३।१।७७) इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः, भूयसः=अव्यवहितप्राक्तनसमयापेक्षया विवक्षितसमयेऽधिकस्य प्रदेशबन्धस्य यत्करणं तदत्र पूर्वमहर्षिभिः “भूयस्कारः” इति संज्ञया कीर्त्यते इत्यर्थः । अतो यदा जीवो यस्य कर्मणः प्राक्तनसमयादनन्तरसमये योगाधिक्यादिनाऽधिकप्रदेशानां बन्धं विदधाति तदा तस्य कर्मणो भूयस्काराभिः प्रदेशबन्धो भवति ।

(२) 'अन्यतरः' इति अन्तरः, अन्यवहितपूर्वसमयापेक्षया विवक्षितसमयेऽप्यो यो बन्धः सः "अन्यतरः" इत्यभिधानेन गीयते । अतो यदा यस्य कर्मणः प्राक्तनसमयादनन्तरसमये योगहान्यादिना न्यूनप्रदेशानां बन्धो भवति तदा तस्य कर्मणोऽन्यतराभिधानः प्रदेशबन्धो भवति ।

(३) 'अवस्थितो' इति, अवस्थितः, पूर्वसमयादनन्तरसमये तावानेव स्थितः प्रदेशबन्धः 'अवस्थितः' इत्यभिधेयेन निगद्यते । अतो यदा जीवो यस्य कर्मणः पूर्वसमयादनन्तरसमये योगतौन्यादिना तावतामेव प्रदेशानां बन्धं विदधाति, अर्थाद् यदा पूर्वसमये यावन्ति कर्मदलिकानि बद्धवान् तदनन्तरसमयेऽपि तावन्त्येव कर्मदलिकानि बध्नाति तदा तस्य कर्मणोऽवस्थिताभिधेयः प्रदेशबन्धो भवति ।

(४) 'अवक्तव्यो' इति, अवक्तव्यः, वक्तुं न शक्य इत्यवक्तव्यः । यः प्रदेशबन्धो भूयस्कारान्तरावस्थितलक्षणत्रिविधबन्धमध्ये केनाऽपि बन्धेन वक्तुं न शक्यते स 'अवक्तव्यः' इति नाम्नोच्यते । अतो यदा यस्य कर्मणो बन्धविच्छेदोऽबन्धो वा भूत्वा पुनर्बन्धो भवति, यदा तीर्थकरनामकर्मादिवन्धीन एव प्रदेशबन्धो भवति, तदा तस्य कर्मणः पुनर्बन्धप्रथमसमये नव्यबन्धप्रथमसमये वाऽवक्तव्यनामा प्रदेशबन्धो भवति । यतः स प्रदेशबन्धोऽन्यवहितप्राक्तनसमये प्रदेशबन्धस्यैवाभावाद् अन्यवहितप्राक्तनसमयापेक्षयाऽधिकप्रदेशबन्धाभावाद् भूयस्कार इति वक्तुं न शक्यते, नाप्यन्यतर इति, अन्यप्रदेशबन्धाभावाद्, एवं तुन्यप्रदेशबन्धाभावादवस्थित इत्यपि वक्तुं न शक्यते ।

अष्टाष्टकर्मणां चतुर्विधबन्धस्योपपत्तिप्रकारः प्रतन्यते—अत्र भूयस्कारो योगाधिक्यप्रयुक्तः, अन्यप्रकृतिबन्धप्रयुक्तस्तदुभयप्रयुक्तश्चेति त्रिधा भवति । तत्र जीवः पूर्वसमयादनन्तरसमयेऽधिकं योगं प्राप्य यमधिकप्रदेशबन्धलक्षणभूयस्कारबन्धं विदधाति सोऽधिकयोगवशाद् जायमानत्वाद्योगाधिक्यप्रयुक्तो भवति । स चाष्टकजीवानामष्टककाल एव भवितुमर्हतीति न नियमः, सकृदायप्रदेशबन्धाहस्य यस्य कस्यापि जीवस्य यदा पूर्वसमयापेक्षयाऽनन्तरसमये योगवृद्धिर्भवति तदा भवति । अथायुर्वन्धान्तमसमयादप्रेतनप्रथमसमये यः सप्तप्रकृतीनामधिकप्रदेशबन्धलक्षणभूयस्कारबन्धो भवति सोऽन्यप्रकृतिबन्धेन जायमानत्वादन्यप्रकृतिबन्धप्रयुक्तो भवति । स च मिश्रगुणस्थानमन्तराऽप्रमत्तगुणस्थानं यावद् वर्तमानानां जीवानां भवति, मिश्रगुणस्थानेऽप्रमत्तगुणस्थानात्परतश्चायुषोऽवध्यमानत्वाद् । एवं स्रष्टृसम्पराये प्रथमसमये कणां प्रकृतीनां योऽधिकप्रदेशबन्धलक्षणभूयस्कारो बन्धः सोऽपि अन्यप्रकृतिबन्धप्रयुक्तो भवति । स च श्रेणिमारोहतो जीवस्य स्रष्टृसम्परायप्रथमसमय एव भवति । अथाऽन्यप्रकृतिबन्धप्रथमसमये यदि पूर्वसमयापेक्षया योगाऽधिकस्तर्हि अन्यप्रकृतिबन्धप्रथमसमये योऽधिकप्रदेशबन्धलक्षणभूयस्कारबन्धः स योगाधिक्यान्यप्रकृतिबन्धोभयप्रयुक्तो भवति ।

एवमन्यतरबन्धोऽपि योगहानिप्रयुक्तः, अधिकप्रकृतिबन्धप्रयुक्तस्तदुभयप्रयुक्तश्चेति त्रिधा भवति । तत्र पूर्वसमयादनन्तरसमये योगहान्या यः स्तोकादेशबन्धलक्षणोऽन्यतरबन्धः स योगहानिप्रयुक्तो भवति । अत्रापि योगाधिक्यप्रयुक्तभूयस्कारबन्ध कालनियमः, नाऽपि जीवनियमः । अथाऽऽयुर्बन्धप्रथमसमये सप्तकर्मणामन्यतरबन्धोऽधिकप्रकृतिबन्धप्रयुक्तो भवति । स च मिश्रगुणस्थानं विना प्रमत्तगुणस्थानं यावद् भवति । एवमनिवृत्तिवादादसम्परायगुणस्थानप्रथमसमये षट्कर्मणां यः स्तोकादेशबन्धलक्षणोऽन्यतरबन्धः सोऽप्यधिकप्रकृतिबन्धप्रयुक्तो भवति । स च श्रेणितो निवर्तमानानां जीवानामनिवृत्तिवादादसम्परायप्रथमसमये भवति । एवमधिकप्रकृतिबन्धप्रथमसमये यदि पूर्वमयापेक्षया योगो हीनस्तर्हि अधिकप्रकृतिबन्धप्रथमसमये योऽन्यतरप्रदेशबन्धः स योगहान्यधिकप्रकृतिबन्धोभयप्रयुक्तो भवति ।

एवमवस्थितबन्धोऽपि त्रिधा भवति । तद्यथा—तुल्यप्रकृतिबन्धतुल्ययोगप्रयुक्तः, अधिकप्रकृतिबन्धाधिकयोगप्रयुक्तः, अन्यप्रकृतिबन्धान्ययोगप्रयुक्त इति । तत्र यदा पूर्वसमये यावत्स्यः प्रकृतयो बध्यन्ते यावत्प्रमाणश्च योगस्तदनन्तरसमयेऽपि तावत्स्य एव प्रकृतयो बध्यन्ते तावत्प्रमाणश्च योगस्तदा तुल्यप्रकृतिबन्धतुल्ययोगप्रयुक्तोऽवस्थितप्रदेशबन्धो भवति । स च सकषायप्रदेशबन्धं कुर्वतां सर्वजीवानां भवति । आद्युर्बन्धप्रथमसमये सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धोऽधिकप्रकृतिबन्धाधिकयोगप्रयुक्तो भवति । स च मिश्रगुणस्थानमन्तरा प्रमत्तगुणस्थानं यावद् भवति । एवं मोहनीयपुनर्बन्धप्रथमसमयमावी षट्कर्मणामवस्थितबन्धोऽप्यधिकप्रकृतिबन्धाधिकयोगप्रयुक्तो भवति । स च श्रेणितो निवर्तमानस्य जीवस्यानिवृत्तिवादादसम्परायगुणस्थानप्रथमसमये भवति । अथायुर्बन्धान्तिमसमयादनन्तरसमये यदा योगस्य हानिर्भवति तदा सप्तकर्मणामन्यप्रकृतिबन्धान्ययोगप्रयुक्तोऽवस्थितबन्धो भवति । स च मिश्रगुणस्थानमृतेऽप्रमत्तगुणस्थानं यावद् भवति । एवं सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानप्रथमसमये यदा योगस्य हानिर्भवति तदा षट्कर्मणामवस्थितबन्धोऽन्यप्रकृतिबन्धाऽन्ययोगप्रयुक्तो भवति । स च श्रेणिमारोहतां जीवानां सूक्ष्मसम्परायप्रथमसमये भवति ।

अथावक्तव्यबन्धो भाव्यते, तद्यथा—यदोपशमकः सूक्ष्मसम्पराये मोहनीयस्योपशान्तमोहे च ज्ञानावरणीयादिषट्कर्मणां प्रदेशबन्धविच्छेदं कृत्वा प्रतिपत्य सूक्ष्मसम्पराये षण्णामनिवृत्तिवादादसम्पराये च मोहनीयस्य पुनः प्रदेशबन्धं प्रारभते तदा पुनर्बन्धप्रथमसमये तेषामवक्तव्यामिधो बन्धो भवति । अर्थात्प्रतिपातापेक्षया सूक्ष्मसम्परायप्रथमसमये षण्णामनिवृत्तिवादादसम्परायप्रथमसमये च मोहनीयस्यावक्तव्यबन्धो भवति ।

तथोपशान्तमोहात्पञ्चत्वं प्राप्तस्य जीवस्य देवगतिप्रथमसमये यो ज्ञानावरणीयादिसप्तप्रकृतीनां बन्धः सोऽप्यवक्तव्यामिधः । उपशान्तमोहे सप्तानामपि कर्मणामवध्यमानत्वाद् । यस्त्वेकसामयिकः सातवेदनीयस्य प्रदेशबन्धः स इह न विवक्ष्यते, तस्य सकषायामावाद्, इह तु सकषाय-

प्रदेशबन्धनिरूपणस्यैव प्रस्तुतत्वाद् । आपुषश्च बन्धो कस्यापि जीवस्य सर्वदा न भवतीति यदा स्वायुश्च-
रन्वृत्तीयभागाद्यक्षणादित आलुर्बन्धं प्रारभते तदा प्रथमसमयेऽवक्तव्याभिधो बन्धो भवति ॥५१६॥

साम्प्रतं स्वयमेव भूयस्कारादीनां लक्षणं निर्दिष्टारयिषुः तल्लक्षणप्रतिपादकं गाथाद्विकमाह—

पुण्वसमयाउ समये अणंतरे बंधए पहुत्तरं ।

बंधो स भूअगारोऽप्पयरं बंधइ स अप्पयरो ॥५१७॥

तावइअं चिअ बंधइ सो णायव्वो अवट्ठिओ बंधो ।

होउं अबंधगो उण बंधइ स हवइ अवत्तव्वो ॥५१८॥

(प्रे०) “पुण्वसमयाउ” इत्यादि, जीवो यदा पूर्वसमयादनन्तरे समये, ‘बंधए पहुत्तरं’ इति, प्रभूतरमिति जातावेकवचनम्, कर्मदलिकमिति प्रकरणाद् गम्यते, प्रभूतानि कर्मदलिकानि बध्नाति तदा, “बंधो स भूअगारो” इति, स प्रदेशबन्धो भूयस्काराभिधो भवति । ‘अप्पयरं बंधइ’ इति, अप्पतरमिति पूर्ववज्जातावेकवचनम्, ‘पुण्वसमयाउ’ इत्याद्यत्र सम्बध्यते, जीवो यदा पूर्वसमयादनन्तरसमये स्तोकानि कर्मदलिकानि बध्नाति तदा, “स अप्पयरो” इति, स प्रदेशबन्धोऽप्यंतराभिधो भवति । “तावइअं चिअ” इत्यादि, जीवो यदा पूर्वसमयादनन्तरसमये तावन्त्येव कर्मदलिकानि बध्नाति तदा प्रदेशबन्धोऽवस्थितनामा ज्ञातव्यः । ‘होउं अबंधगो’ इति, जीवो यदा प्रकृतेर्बन्धविच्छेदेनावन्धेन वा कर्मप्रदेशानामवन्धको भूत्वा ‘उण बंधइ’ इति, पुनर्वध्नाति तदा पुनर्बन्धप्रथमसमये, “स हवइ अवत्तव्वो” इति, स प्रदेशबन्धोऽवक्तव्याभिधेयो भवति । इति गाथाद्विकस्याक्षरगमनिका । विस्तरतस्त्वनन्तरगाथायां भावितमेवेत्यत्र पुनर्न प्रपञ्च्यते ॥५१७॥५१८॥

साम्प्रतमादेशतश्चतुर्विधप्रदेशबन्धं जिज्ञापयिषुरादौ तावद्यासु मार्गणसु चत्वारोऽपि प्रकाराः सम्भवन्ति ता गाथाद्विकेन निर्वक्ति—

चत्तारो खलु बंधा आउगवज्जाण अत्थि तिणरेसुं ।

दुपणिंदितसेसुं तह पणमणवयकायउरलेसुं ॥५१९॥

चउणाणावेएसुं संयमतिदरिसणसुक्कभवियेसुं ।

सम्मत्ताउवसमेसुं खइए सण्णिम्मि आहारे ॥५२०॥

(प्रे०) “चत्तारो” इत्यादि, खलु वाक्यालङ्कारे, आपुर्बज्जानां ज्ञानावरणीयादिसप्तकर्मणां भूयस्कारादयश्चत्वारोऽपि बन्धा भवन्ति । कासु मार्गणसु ? इत्याह—“तिणरेसुं” इत्यादि, मनुष्या-
वपरांसमनुष्यमालुषीलक्षणमिमनुष्येषु, पञ्चेन्द्रियौघपर्याप्तपञ्चेन्द्रियपरुषद्विपञ्चेन्द्रिययोः, त्रसौघ-
पर्याप्तत्रसलक्षणाद्वित्रययोः, तथा सङ्कुचये, पञ्चमनःपञ्चवचनहाययोगौघौदारिककाययोगेषु मतिभुता-

वधिमनःपर्यवलक्षणेषु चतुर्हानिषु, अवेदे, संयमौघे, दर्शनत्रिके, शुक्लच्छेद्यायां, मध्ये, सम्यक्त्वौ-
षोपशमश्चापिकसम्पत्त्वेषु, संज्ञिनि, आहारके चेति पञ्चत्रिंशन्मार्गणासु ।

इयमत्र भावना—एतासु मार्गणासु ‘अदृग्दृग्कम्माण’ इत्यादिसत्यद्वयप्रथमभाषावृत्ति-
निगदितरीत्या यदाऽधिकयोगेनाऽन्यप्रकृतिबन्धादिना वा, पूर्वसमयादनन्तरसमयेऽधिकानि कर्म-
दलिकानि वच्यन्ते तदा भूयस्काराभिः प्रदेशबन्धो भवति । एवं यदा स्तोत्रयोगेनाऽधिक-
प्रकृतिबन्धादिना वा पूर्वसमयादनन्तरसमयेऽन्यानि कर्मदलिकानि वच्यन्ते तदाऽन्यतराभिधान-
प्रदेशबन्धो भवति । एवमवस्थितबन्धोऽप्येतासु मार्गणासु सुगमः । तथा मनुष्यौषादिपञ्च-
त्रिंशन्मार्गणासुपशमश्रेणैः सत्त्वादुपशान्तमोहे सप्तकर्मणां सकषायप्रदेशबन्धस्याभावो वर्तते । तद-
नन्तरं षट्कर्मणां प्रदेशबन्धं धूम्रसम्परायप्रथमसमयाद् मोहनीयस्य चानिबृत्तिबादरसम्परायप्रथम-
समयात्पुनः प्रारभते इति षट्कर्मणां धूम्रसम्परायप्रथमसमये मोहनीयस्य चानिबृत्तिबादरप्रथम-
समयेऽवक्तव्यसंज्ञकः प्रदेशबन्धो भवति । यद्वा कतिपयमार्गणासुपशान्तमोहगुणस्थानात्पञ्चत्वं
प्राप्य देवगतिप्रथमसमयात्सप्तकर्मबन्धं प्रारभत इति देवगतिप्रथमसमये सप्तानामपि युगपदवक्त-
व्यबन्धो भवति ॥५१९॥५२०॥

इदानीं यासु मार्गणासु सप्तकर्मणां भूयस्कारबन्ध एव प्रवर्तते ताः पूर्वार्धेनोत्तरार्धेन च द्वे-
मार्गणासु सम्भाव्यमानभूयस्कारादिबन्धप्रकारान् दर्शयति—

मीसदुजोगेसु तद्वा कम्माणाहारगेसु भूगारो ।

सेसासु भूगारो अप्यरोऽवट्टिओ अत्थि ॥५२१॥

(प्रे०) “मीसदुजोगेसु” इत्यादि, सूक्ष्मात्रत्वात्प्रत्यस्य वैक्रियमिभ्राहारकमिभलक्षण-
द्विमिभकाययोगयोः, कर्मणकायेऽनाहारके चेति चतुर्मागणासु “भूगारो” इति, भूयस्कारबन्ध
एव भवति, नान्येऽन्यतरबन्धादयः । इयमत्र हृदयम्—एतासु मार्गणासु वर्तमानानां जीवानां
अपर्याप्ताऽवस्थैव वर्तते । अपर्याप्तावस्थायां च प्राग्नेकश्च उल्लिखितात् “सञ्जोमि अयञ्जत्तो पइल्लण-
मसंल्लगुण्ण, ए जोगदुब्बोए वड्ढइ” इति वचनात्प्रतिसमयमसंल्लगुणा योगवृद्धिर्भवति । तत एतासु
मार्गणासु वर्तमानानां जीवानां पूर्वपूर्वसमयात्तदव्यवहितोत्तरोत्तरसमयेऽसंल्लगुणयोगोपाधिक्यप्रयुक्ता-
धिकप्रदेशबन्धलक्षणभूयस्कारबन्ध एव भवति । इति पूर्वसमयादनन्तरसमयेऽन्यप्रदेशबन्धाभावा-
दन्यतरबन्धस्तुष्यप्रदेशबन्धाभावाच्चवस्थितबन्धो न भवति । एवमपर्याप्तावस्थायां सप्तप्रकृतीनाम-
बन्धो भूत्वा पुनर्बन्धो न भवतीत्यवक्तव्यामिभबन्धोऽपि न भवति ।

ननु “सञ्जोमि अयञ्जत्तो” इत्यादिवचनाद् वैक्रियमिभ्रादिवदौदारिकमिभ्रे सर्वापर्याप्त-
मार्गणासु च प्रतिसमयमसंल्लगुणयोगवृद्धिर्भवतीति तास्वपि भूयस्कारबन्धेनैव भवितव्यमिति चेद्,
न, “सञ्जोमि” इत्यादिवचनस्य सामान्यप्रतिपादनपरत्वाद् । इदमुक्तं भवति—“सञ्जोमि अयञ्जत्तो”

इत्यादिवचनं करणापर्याप्तान् जीवानाभित्यास्तीति बैक्रियमिभादिमार्गणासु करणापर्याप्तानां जीवानामेवास्तित्वेन भूयस्कारबन्ध एव भवति । परन्तु लब्ध्यपर्याप्तानां जीवानां तु स्वायुर्द्वित्रिशमात्परतो योगस्य द्विहानिरवस्थानं चेति श्रीयपि प्रवर्तन्ते । ततो यदा योगस्य द्विस्तदा भूयस्कारबन्धः, यदा हानिस्तदाऽन्यतरबन्धः, यदाऽवस्थानं तदाऽवस्थितबन्धो भवतीति औदारिकमिभयोगे सर्वलब्ध्यपर्याप्तमार्गणासु च भूयस्कारादित्रिविचबन्धो भवति ।

न चाहारकमिभकाययोगमार्गणायामायुर्बन्धप्रथमसमये भागहराणामधिकत्वात्सप्तकर्मणामन्यतरप्रदेशबन्धेनाऽपि भवितव्यमिति वक्तव्यम्, योगस्यासंख्यगुणद्वेदः । इदमत्र इदमप्यु-
मार्गणायाः प्रथमसमयादारम्य चरमसमयं यावत्प्रतिसमयं योगस्यासंख्यगुणद्वेदः सद्भावात्
बध्यमानानि कर्मदलिकान्यप्यसंख्यगुणानि वर्धन्ते । आयुर्बन्धप्रथमसमये भागहरस्त्वेक एव वर्धते । तथाऽऽयुषः स्वतया परिणतानि कर्मदलिकानि सर्वेभ्यो न्यूनानि भवन्ति । इत्येवमाहारकमिभे आयुर्बन्धप्रथमसमये भागहराणामधिक्येऽपि नान्यतरबन्धप्रसङ्गः, नाप्यवस्थितबन्ध-
प्रसङ्गः ।

‘सेसासु’ इत्यादि, निरूपितव्यतिरिक्तासु एकत्रिंशदधिकशतमार्गणासु सप्तप्रकृतीनां भूयस्कारादित्रिविचबन्धोपपत्तिः सुगमा । नवरमात्रावक्तव्यबन्धः कथं न भवतीत्याशङ्कायां शेषासु मार्गणासु भ्रमेणभावात्सप्तप्रकृतीनां बन्धविच्छेदस्याभावः, ततश्च बन्धविच्छेदमूलकावक्तव्यबन्धस्याप्यभाव इति समाधेयं सुधीभिः । शेषमार्गणा नामत इमाः—सर्वनरकमेदाः, समस्ततिर्यग्मेदाः, अपर्याप्तमनुष्यः, समविबुधमेदाश्चेति चतुश्चत्वारिंशद् गतिमेदाः, निखिलैकद्वित्रिचतुरिन्द्रिया अपर्याप्तपञ्चेन्द्रियश्चेति सप्तदशेन्द्रियमेदाः, त्रसौधपर्याप्तप्रसौ विना चत्वारिंशत्कायमेदाः, औदारिकमिभकाययोगः, बैक्रियकाययोग आहारककाययोगश्चेति त्रयो योगमेदाः, वेदत्रिकं, कषायचतुष्कं, बत्याद्यहानत्रिकं, सामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविबुद्धिब्रह्मसम्परायदेशविरतिसंयमासंयमाः, सुवृत्तामृते पञ्च लेख्याः, अमव्यः, क्षायोपशमिकसस्त्रादनमिभमिध्यात्वानि, अंसद्वी च ।

ननृपशान्तमोहगुणस्थानात्पञ्चत्वं प्राप्तस्य जीवस्य देवगतिप्रथमसमये उपशान्तमोहे येषां बन्धो विच्छिन्नस्तेषां ज्ञानावरणीयादिसप्तकर्मणां पुनर्बन्धो भवतीति दैवीचादिमार्गणासु अवक्तव्याभिः प्रदेशबन्धः कथं न भवति ? सत्यां कारणकूटोपस्थित्यां कार्यमवश्यं भवतीति चेद्, न, बन्धविच्छेदस्य मामगान्तरे सत्त्वाद् । यस्यां मार्गणायां बन्धविच्छेदो बन्धभावात् वा तस्यामेव मार्गणायां यदि पुनर्बन्धप्रारम्भस्तर्हि पुनर्बन्धप्रारम्भप्रथमसमयेऽवक्तव्यबन्धो भवति, न पुनर्मार्गणान्तरे बन्धविच्छेदे बन्धभावे वा सति मार्गणान्तरे च पुनर्बन्धप्रारम्भे सति । अत्र तु मनुष्यमार्गणायां बन्धविच्छेदो देवमार्गणायां च पुनर्बन्धप्रारम्भ इति बन्धविच्छेदपुनर्बन्धप्रारम्भयोरेकमार्गणाधिकरणत्वाभावाच्चावक्तव्यबन्धः । अत एव ब्रह्मसम्परायमार्गणायामपि मोहनीयायुर्बन्धप्रसङ्गमवक्तव्यबन्धप्रसङ्गो न ॥५२१॥

ननु तर्हि लोभमार्गणायां मोहनीयस्यावक्तव्यबन्धेन भवितव्यमेव । यत उपशमभेषि-
मारोहन् स्रस्मसम्पराये लोभमार्गणायां वर्तमानो जीवो मोहनीयस्य बन्धं विच्छिनत्ति । ततः स्रस्म-
सम्परायगुणस्थानादेव पञ्चत्वं प्राप्य लोभमार्गणायामेव वर्तमानो देवगतिप्रथमसमयाद् मोहनीयं
पुनर्वर्द्धुमुपक्रमत इति बन्धविच्छेदपुनर्वन्धोपक्रमयोरेकमार्गणाधिकरणत्वमस्ति, यद्वाऽद्वाश्वयेण प्रपत-
शीवस्य नवमगुणस्थानकप्रथमसमये मोहनीयस्याऽभिनवबन्धो भवतीति पुनर्वन्धबन्धाभावयोरेक-
मार्गणायां सत्त्वादिति चेद्, सत्यम्, समीचीनं चिन्तितम्, अत एव ग्रन्थकार इदानीं लोभमार्गणायां
मोहनीयस्यापवादं लघुषट्पायुष आदेशतः सम्भाव्यमानान् भूयस्कारादिबन्धप्रकारानेकयैव गायथा
निरूपयति—

लोहेऽस्थि अवत्तव्वो मोहस्साहारमीसजोगम्मि ।

भूगाराऽवत्तव्वा आउस्सोघव्व सेसासुं ॥५२२॥

(प्रे०) “लोहेऽस्थि” इत्यादि, निगदसिद्धम् । “आहारमोसजोगम्मि” इत्यादि,
“वेहलीदीपकन्यायेन” ‘आउस्स’ इत्यत्रापि सम्बध्यते, आहारकमिश्रकाययोगे आयुषो भूयस्कारो-
ऽवक्तव्यश्चेति द्विविधो प्रदेशबन्धो भवति । अत्रेदमाकृतम्—अस्यां मार्गणायां प्रथमसमयादारभ्या-
न्तिमसमयं यावत्प्रतिसमयं योगस्यासंख्यगुणमाधिक्यं भवति । ततः पूर्वसमयादनन्तरसमयेऽधिक-
प्रदेशबन्धलक्षणो भूयस्कारबन्धो भवति । कदाचिदप्यन्यतरयोगस्याप्राप्यमाणत्वादप्यन्यतरप्रदेशबन्ध-
स्तुन्ययोगस्याप्राप्यमाणत्वाच्चावस्थितबन्धो न भवति । अथ यदाऽऽयुर्वर्द्धुं प्रक्रमते तदा तत्प्रारम्भ-
प्रथमसमयेऽवक्तव्यबन्धो भवति ।

“आउस्सोघव्व सेसासुं” इति, शेषासु द्विविधतमार्गणसु आयुषो भूयस्कारादिबन्धाः
ओषवद्, चत्वारोऽपि भवन्तीत्यर्थः । तथाहि—यदा योगस्य बुद्धिर्हानिरवस्थानं च भवति तदाऽनु-
क्रमेण भूयस्कारबन्धः, अन्यतरबन्धोऽवस्थितबन्धश्च भवति । आयुर्वन्धप्रारम्भप्रथमसमयेऽवक्त-
व्यबन्धो भवति ॥५२२॥

॥ इति श्रीप्रेमप्रभाटीकासमलङ्कृते बन्धविधाने मूलप्रकृति-

प्रवेशबन्धे द्वितीये भूयस्काराधिकारे प्रथमं

सत्यवद्धारं समाप्तम् ॥

॥ द्वितीयं स्वामित्वद्वारम् ॥

तदेवं सत्यद्वयप्ररूपणा कृता । सम्प्रति क्रमिकद्वितीयस्वामित्वद्वारनिरूपणप्रसङ्गः । तत्रादा-
बोधतः सप्तकर्मणामवक्तव्यबन्धस्वामिनं निरूपयितुकाम आह—

सत्तण्ह अवत्तव्वं कुणए सेढीअ णिवडमाणो उ ।

मणुसो वा देवो वा वट्टमाणो पढमसमये ॥५२३॥

(प्रे०) अस्मिन् द्वारेऽष्टकर्मणां भूयस्कारादिचतुर्विधबन्धस्य को जीवः स्वामी भव-
त्यर्थात् प्रत्येककर्मणश्चतुर्विधबन्धमध्ये प्रत्येकबन्धं को जीवः करोतीति चिन्तनीयत्वादस्य द्वार-
स्य स्वामित्वेति संज्ञा । ‘सत्तण्ह’ इत्यादि, ज्ञानावरणीयादिसप्तकर्मणामवक्तव्यबन्धं श्रेणितो
निवर्तमानः प्रतिपतन् मनुष्यो, यद्वा ‘पढमसमये’ इति, भवप्रथमसमये वर्तमानो देवः करोति ।
इयमत्र भाषना—उपश्रमश्रेणितमारोहन् जीवोऽनिवृत्तिबादरसम्परायगुणस्थाने मोहनीयस्य ब्रह्म-
सम्परायगुणस्थाने च ज्ञानावरणीयादिषट्कर्मणां बन्धविच्छेदं विदधानि । ततः ब्रह्मसम्पराये
मोहनीयस्योपश्रान्तमोहगुणस्थाने च सप्तकर्मणां बन्धाभावः । अथ ततः प्रतिपतन् एव जीवः
ब्रह्मसम्परायगुणस्थाने प्रथमसमयात् षट्कर्मणामनिवृत्तिबादरसम्पराये प्रथमसमयाच्च मोहनीयस्य
बन्धं कर्तुं पुनरुपक्रमते इति स ज्ञानावरणीयादिषट्कर्मणां ब्रह्मसम्परायप्रथमसमये मोहनीयस्य
चानिवृत्तिबादरसम्परायप्रथमसमयेऽवक्तव्यबन्धं करोति । स मनुष्य एव भवतीत्युक्तं “सेढीअ णिव-
डमाणो उ मणुसो वा” इति । अथवा कश्चिज्जीव उपश्रान्तमोहगुणस्थानाद् निधनं प्राप्य देव-
गतिप्रथमसमयाद् युगपत्सप्तकर्माणि बद्धमारभत इति देवोऽपि स्वभवप्रथमसमये सप्तकर्मणां युग-
पदवक्तव्यबन्धं करोत्यत उक्तं “देवो वा वट्टमाणो पढमसमये” इति ॥५२३॥

साम्प्रतमोवत आयुषोऽवक्तव्यबन्धस्वामिनमष्टकर्मणां शेषभूयस्कारादित्रिविधबन्धस्वामिनं
च प्रतिपाद्यादेशतोऽष्टानामपि कर्मणां चतुरोऽपि बन्धानतिदिशति—

आउस्स संबंधपढमसमयेऽण्णयरो कुणेह अट्ठहं ।

सेसतिबंधाऽण्णयरो सव्वह एमेव सपयाणं ॥५२४॥ (गोतिः)

(प्रे०) “आउस्स” इत्यादि, अवक्तव्यबन्धमित्यनुवर्तते, आयुषोऽवक्तव्यबन्धं ‘संबंध-
पढमसमये’ इति, स्वस्य आयुषो बन्धस्य यः प्रथमः समयः तस्मिन्नन्यतमो जीवः करोति ।
चतुर्दशजीवमेदेषु कोऽपि जीव आयुर्बन्धप्रारम्भप्रथमसमये आयुषोऽवक्तव्यबन्धं विदधातीति यावद् ।
अट्ठहं “सेसतिबंधाऽण्णयरो” इति, अष्टकर्मणां भूयस्कारोऽन्तरोऽवस्थितश्चेति शेष-
विबन्धान् अन्यतमः—चतुर्दशजीवमेदेषु कोऽपि जीवः करोति । कथम् ? इति चेद्, भूयस्कारादिष्व-

तुक्मेण कारणस्याधिकयोगस्य, हीनयोगस्यावस्थितयोगस्य च चतुर्दशजीर्मेदेषु प्रत्येकविधजीवे प्राप्यमाणत्वाद् ।

अत्रेदं बोध्यम्—सप्तकर्मणां भूयस्कारोऽधिकयोगप्रयुक्तः, अन्यप्रकृतिबन्धप्रयुक्तोऽधिकयोगा-
न्यप्रकृतिबन्धोभयप्रयुक्तश्च भवति । आयुषो भूयस्कारस्तु योगाधिक्यप्रयुक्त एव भवति । एवं सप्त-
कर्मणामन्यतरो हीनयोगप्रयुक्तः, अधिकप्रकृतिबन्धप्रयुक्तः, स्तोकयोगाधिकप्रकृतिबन्धोभयप्रयुक्तश्च
भवति । आयुषोऽन्यतरस्तु हीनयोगप्रयुक्त एव भवति । एवमवस्थितबन्धोऽपि सप्तकर्मणां तु तुल्य-
प्रकृतितुल्ययोगादिभिः त्रिभिरेव कारणैर्भवति । परमायुषस्तु तुल्यप्रकृतितुल्ययोगप्रयुक्त एव ।

‘सञ्चह एमेव सगसगपयाणं’ इति, अत्र स्वपदेन मार्गणा प्राज्ञा, ‘स्वामी’ इति
गम्यते, सर्वासु मार्गणसु अष्टानां कर्मणां स्वस्यां संभाव्यमानानां भूयस्कारादिबन्धानां स्वामी,
‘एमेव’ इति, ओषवदेव भवति । तच्चास्यामेव गाथायामनन्तरगाथायां चोक्तम् ॥५२४॥

नन्वाद्यगाथायां सप्तकर्मणामवक्तव्यबन्धस्य श्रेणितो निवर्तमानो मनुष्यो भवप्रथमसमयस्यो
विबुधश्चेति द्वौ स्वामिनौ निगदितौ, अत्र च सर्वासु मार्गणसु मूलसर्वकर्मणां भूयस्कारादिसर्वविध-
बन्धस्वाम्योषवद् भवतीत्युक्तं, ततो मनुष्योषपर्पात्तमनुष्यमानुषीलक्षणत्रिमनुष्येषु, पञ्चमनःपञ्च-
वचनयोगेषु, औदारिकक्राययोगे, अवैदे, मनःपर्यवज्ञाने, संयमीषे चेति सप्तदशमार्गणास्वपि सप्त-
कर्मणामवक्तव्यबन्धस्वामित्वेन तौ द्वावपि भवेतां, परं तदयुक्तं, यद्यपि एतासु मार्गणसु श्रेणितो
निवर्तमानस्य मनुष्यस्य सप्तकर्मणामवक्तव्यबन्धस्वामित्वमुपपद्यते, तथापि भवप्रथमसमयस्थस्य
त्रिदशस्य तु नैवोपपद्यते, यतस्तासु मनुष्यौघादिमार्गणसु देवस्यासंभवः, मनोयोगादिमार्गणसु
देवस्य सम्भवेऽपि भवप्रथमसमयस्थस्य देवस्यासंभव इति चेद्, सत्यम्, अत एव ग्रन्थकार
इदानीमतिदेशमपवादितुकाम आह—

णवरं सत्तण्ह कुण्ह बंधं णो चिअ सुरो अवत्तवं ।

तिणरपणमणवयउरलअवेअमणणाणसंयमेसुं च ॥५२५॥(गीतिः)

(प्रे०) ‘णवरं’ इत्यादि, सुगमम् ।

इति श्रीभैरवप्रभाटीकासमलङ्कृते बन्धविधाने मूलप्रकृति-
प्रवेशबन्धे द्वितीये भूयस्काराधिकारे द्वितीयं
स्वामित्वद्वारं समाप्तम् ॥

॥ तृतीयं कालद्वारम् ॥

तदेवं द्वितीयं स्वामित्वद्वारं प्ररूपितम् । सम्प्रति प्रत्येकं मूलप्रकृतेः प्रत्येकं भूयस्कारादि-
बन्धो जघन्यत उत्कृष्टतश्च कियत्कालं यावद् भवतीति प्रभावकाशमाशङ्क्य तदपनोदाय क्रमायातं
कालद्वारं प्रतुष्टपुरादौ तावदष्टकर्मणा भूयस्कारादिचतुर्विधबन्धस्य जघन्यकालं भूयस्कारान्पतरबन्ध-
योत्कृष्टकालं च चिन्तयति—

समयो लहू चउण्हं भूओगाराइगाण अटुण्हं ।

भूगारप्पयरारणं भिन्नमुहुत्तं भवे जेडो ॥५२६॥

(प्र०) 'समयो' इत्यादि, अष्टकर्मणां 'भूओगाराइगाण' इति, भूयस्कार आदौ येषां ते
भूयस्कारादिका इति तत्पुण्यसंविज्ञानबहुव्रीहिः, "शेषाद् वा" (सिद्धहेम० ७।३।१७५) इति 'कच्'
प्रत्ययः, भूयस्कारादीनां भूयस्कारान्पतरावस्थितावक्तव्यलक्षणानां चतुर्णां प्रदेशबन्धानां प्रत्येकं,
काल इति गम्यते, जघन्यः कालः समयो भवति । इयमत्र भावना—यावत्कालं स्वकारण-
कृष्टस्य सत्ता तावत्कालं कार्यं भवत्यतो भूयस्कारादिबन्धानां कारणानि यावत्कालं भवन्ति ताव-
त्कालं भूयस्कारादिबन्धरूपं कार्यं भवति । ततो भूयस्कारबन्धादीनां कालस्य निर्णयार्थं तेषां
कारणानां कालश्चिन्तनीयः । अतोऽत्र भूयस्कारादिबन्धेषु कारणानामधिकयोगादीनां कालः
चिन्त्यते ।

तद्यथा—भूयस्कारबन्धे एकं तावद्योगाधिक्यं कारणम् । तच्च जघन्यत एकसमयं भवति,
उत्कृष्टादिसर्वविधयोगस्य जघन्यत एकसमयमवस्थानाद् । द्वितीयं कारणमन्यप्रकृतिबन्धः । स च
जघन्यत उत्कृष्टतो वैक्रमेव समयं यावदवतिष्ठते, तदनन्तरं तावतामेवाधिकानां वा कर्मणां बध्यमान-
त्वाद् । तृतीयं कारणं योगाधिक्यान्पप्रकृतिबन्धोभयौ । तावुभयावपि जघन्यत एकसमयमेवाव-
तिष्ठते । अन्यतरबन्धे योगहानिरधिकप्रकृतिबन्धस्तदुभयौ चेति त्रीणि कारणानि । तानि त्रीण्यपि
भूयस्कारबन्धकारणान्स्थानोक्तहेतुभिर्जघन्यत एकसमयं यावदेवावतिष्ठन्ते । अवस्थितबन्धे एकं
तावत् तुल्यप्रकृतिबन्धतुल्ययोगौ कारणम्, द्वितीयं कारणमधिकप्रकृतियोगाधिक्यौ । तृतीयं कारणं
योगहान्यन्पप्रकृतिबन्धौ । अत्र त्रिण्यपि कारणेषु योगस्य समावेशाद् योगस्य च जघन्यत एक-
सामयिकत्वात् त्रीण्यपि कारणानि जघन्यत एकसमयमेवावतिष्ठन्ते । इत्येवं भूयस्कारान्पतरावस्थित-
बन्धाः स्वकारणानां जघन्यत एकसामयिकत्वाज्जघन्यत एकसमयमेव भवन्ति । अवक्तव्यबन्धस्तु
तल्लक्षणे एवैकसमयसमावेशज्जघन्यत उत्कृष्टतो वैकसमयमेवावतिष्ठते । यतो यदा प्रकृतेर्वन्धविच्छे-
दादिनाऽबन्धो भूत्वा पुनर्बन्धो नव्यबन्धो वा भवति तदा 'पुनर्बन्धस्य नव्यबन्धस्य वा प्रथम-
समये' एवावक्तव्यबन्धो भवतीति तल्लक्षणमस्ति । "भूगारप्पयरारणं" इत्यादि, पूर्वार्धस्यम्
'अटुण्हं' इति पदं 'चण्डालोक्तान्यायेन' अत्रापि सम्बध्यते, अष्टकर्मणां भूयस्कारान्पतरबन्धयोत्कृष्ट-

कालो भिन्नमुहूर्तम्-अन्तर्मुहूर्तं भवति । इयमत्र भावना-भूयस्कारप्रदेशबन्धे योधाधिक्यादीनि त्रीणि अन्पतरप्रदेशबन्धे च योगहान्यादीनि त्रीणि पृथक् पृथक् कारणानि सन्ति । तत्र यद्यपि अन्यप्रकृतिबन्धप्रयुक्तोऽन्यप्रकृतिबन्धयोगाधिक्योभयप्रयुक्तश्च भूयस्कारः स्वकारणस्यान्यप्रकृति-बन्धस्योत्पत्तौऽप्येकमेव समयं यावदवस्थानादुत्कृष्टतोऽप्येकमेव समयमवतिष्ठते, तथापि योगवृद्धि-प्रयुक्तो भूयस्कार उत्कृष्टतोऽन्तर्मुहूर्तं यावत् प्रवर्तते, असंख्येयगुणस्वरूपबृद्धेरुत्कृष्टतोऽन्तर्मुहूर्तं यावत् सद्भावात् । एवमधिकप्रकृतिबन्धप्रयुक्तोऽधिकप्रकृतिहीनयोगोभयप्रयुक्तश्चाप्यन्तरबन्ध उत्कृष्टतोऽप्येकमेव समयमवतिष्ठते । किन्तु योगहानिप्रयुक्तोऽन्यतरप्रदेशबन्ध उत्कृष्टतोऽन्तर्मुहूर्तं यावद् भवति, योगहानेरुत्कृष्टतोऽन्तर्मुहूर्तं यावत्सद्भावाद् ।

इदमुक्तं भवति-पूर्वं योगस्थानप्ररूपणायां योगस्थानानां वृद्धिर्हानिश्च चतुर्धा प्रतिपादिता । तद्यथा-असंख्येयभागवृद्धिः, संख्येयभागवृद्धिः, संख्यातगुणवृद्धिरसंख्यातगुणवृद्धिश्चेति चतुर्धा वृद्धिः । एवमसंख्येयभागहानिः, संख्येयभागहानिः, संख्यातगुणहानिरसंख्यातगुणहानिश्चेति चतुर्धा हानिः । तत्र तथाविधतीव्रवीर्यान्तरायक्षयोपशमतः पूर्वसमयादनन्तरविवक्षितयोगस्थानादसंख्येयगुणवृद्धेरन्यस्मिन्योगस्थाने जीवस्य गमनरूपा योगस्थानानामसंख्येयगुणवृद्धिस्तथाविधमन्दवीर्यान्तरायक्षयोपशमतः पूर्वसमयादनन्तरसमये विवक्षितयोगस्थानादसंख्येयगुणहीनेऽन्यस्मिन् योगस्थाने जीवस्य गमनरूपा योगस्थानानामसंख्येयगुणहानिश्च प्रत्येकं यदि निरन्तरं भवेत् तदोत्कृष्टतोऽन्तर्मुहूर्तं यावद् भवेत् । शेषा असंख्येयभागवृद्धयादास्तिस्रो वृद्धयोऽसंख्येयभागहान्याद्यास्तिस्रो हानयो वोत्कृष्टतो निरन्तरमावल्लिकाऽसंख्येयभागकालं यावद् भवन्ति । तदनन्तरं योगस्थानानामवस्थानं, विपरीतम्, अन्यप्रकारा वृद्धिर्हानिर्वा भवन्ति । ततोऽसंख्येयगुणयोगवृद्धयादिप्रयुक्तो भूयस्कारप्रदेशबन्धोऽसंख्येयगुणहान्यादिप्रयुक्तोऽन्यतरप्रदेशबन्धश्चोत्कृष्टतोऽन्तर्मुहूर्तं यावद् भवति ।

ननु प्रथममन्तर्मुहूर्तं यावदसंख्येयगुणा वृद्धिः, ततः संख्यातगुणा वृद्धिः, ततः संख्यातभागवृद्धिः, ततोऽसंख्यातभागवृद्धिर्भवेत् । एवं हानिरपि । ततो भूयस्कारप्रदेशबन्धस्यान्यतरप्रदेशबन्धस्य चान्तर्मुहूर्तादधिककालः कथं न भवेद् ? इति चेद्, न, शेषाणां संख्यातगुणादिरूपाणां तिसृणां वृद्धीनां हानीनां च प्रत्येकं कालस्योत्कृष्टतोऽप्यावल्लिकाऽसंख्येयभागमात्रत्वाद् । ततो यदि भवदुत्करीत्या चतस्रोऽपि वृद्धयो हानयो वा निरन्तरं भवेयुस्तर्हि तासां वृद्धीनां हानीनां वा समुदितोऽपि कालोऽन्तर्मुहूर्तप्रमाण एव भवेत्, नाधिकः । ननु सत्यमेतद्, यद् वृद्धिचतुष्कस्य समुदितोऽपि कालोऽन्तर्मुहूर्तप्रमाण एव भवति । परं यदा प्रथममन्तर्मुहूर्तं यावदसंख्येयगुणा योगवृद्धिः, ततः संख्यातगुणा योगवृद्धिर्गित्येवं प्रथमं वृद्धिचतुष्कं भवति, पुनर्द्वितीयवारमेवं वृद्धिचतुष्कं भवति, एवमेव तृतीयवारं वृद्धिचतुष्कं भवति, पुनश्चतुर्थवारं भवतीत्येवं पुनः पुनर्निरन्तरमनेकवृद्धिचतुष्काणि भवेयुस्तदा त्वन्तर्मुहूर्तादधिकेन कालेन भाष्यम्, एवं हानावपीति चेद् न, एवमप्यन्तर्मुहूर्तं

यावदेव भवति । तदनन्तरमवश्यमवस्थानं विपरीतं वा भवेत्, बृद्धिहान्यन्यतरोत्कृष्टान्तरस्याप्यन्तर्हृत्समाश्रितत्वाद् । अर्थापदा निगदितरीत्या निरन्तरं बृद्धिर्भवेत् तदाऽप्यन्तर्हृत्सं यावदेव भवेत् । तदनन्तरमवश्यमवस्थानं हानिर्वा भवेत् । एवं हानिरप्यन्तर्हृत्सं यावदेव भवेत् । तदनन्तरमवस्थानं बृद्धिर्वा भवेत् । ५२६ । इदानीमष्टकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धस्य सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धस्य चोत्कृष्टकालं प्ररूपयन्नाह—

अट्टण्ह गुरु समयो अत्थि अवत्तव्वगस्स समयाऽत्थि ।

एगारह पंचदस व अवट्ठिअस्साउवज्जाणं ॥५२७॥

(प्रे०) अट्टण्ह' इत्यादि, अष्टकर्मणाम् "अवत्तव्वगस्स" इति, "स्वार्थे कञ् वा" (सिद्ध-हेम० ८।१।१४) इति स्वार्थे कप्रत्ययः, अवक्तव्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालः 'एकसमयः' अस्ति । अत्र हेतुरनन्तरगाथायामेव जघन्यकालस्यैकसामयिकत्वोपपादनप्रसङ्गेऽभिहित इति तत्रतोऽवसेयः । "समयाऽत्थि" इत्यादि, आयुर्वर्जानां शानावरणीयादिसप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालः "पञ्चदशसमयाः एकादशसमयाः" वा भवति ।

इदमत्र दृष्टव्यम्—एकस्मिन्नेव योगस्थाने जीव उत्कृष्टतोऽष्टौ समयान् यावदवतिष्ठते, ततोऽवश्यं योगस्थानान्तरं यातीति पूर्वं योगस्थानप्ररूपणागतसमयप्ररूपणार्थां निरूपितम् । अतोऽष्टसमयप्रमाणस्य योगावस्थानस्य प्रथमे समये भूयस्कारोऽन्यतरो वा प्रदेशबन्धो भवति, अव्यवहितपूर्वसमयापेक्षया तस्मिन्योगस्याधिकत्वाद्दीनत्वाद् वा । ततो द्वितीयसमयादारभ्याष्टमसमयपर्यन्तेषु सप्तसमयेषु अवस्थितप्रदेशबन्धो भवति । ततो नवमे समये संख्येयमागबृद्धमन्यद् योगस्थानं प्राप्यते । तस्मिन् योगस्थानेऽष्टौ समयान् यावज्जीवोऽवस्थितो भवतीति तत्रापि नवमसमयादारभ्य षोडशसमयपर्यन्तेष्वष्टसमयेषु अवस्थितप्रदेशबन्धो भवति । इति प्रथमयोगावस्थानसत्कस्यावस्थितप्रदेशबन्धस्य सप्तसमयाः संख्यातमागबृद्धिसहितद्वितीययोगावस्थानसम्बन्धिनोऽवस्थितप्रदेशबन्धस्य चाष्टौ समया मीलिताः पञ्चदश समया भवन्ति ।

ननु यथाऽष्टसमयप्रमाणप्रथमयोगावस्थानस्य प्रथमे समयेऽव्यवहितपूर्वसमयापेक्षया योगस्याधिकत्वाद् भूयस्कारप्रदेशबन्धो दीनत्वादन्यतरप्रदेशबन्धो वा भवति तथैव द्वितीययोगावस्थानप्रथमसमयेऽपि प्रथमयोगावस्थानान्तिमसमयापेक्षया योगस्याधिकत्वाद् भूयस्कारप्रदेशबन्धेन भाव्यमिति कथमवस्थितप्रदेशबन्ध उच्यते ? इति चेद् ; सत्यम् ; अत एव तदानीमायुर्वन्धप्रारम्भोऽपि वक्तव्यः । इदमुक्तं भवति—यथा नवमे ममये जीवेनान्ययोगस्थानं प्राप्यते तथैवायुर्वन्धमपि प्रक्रम्यते । ततो यद्यपि योगाधिक्यापेक्षया पूर्वसमयात् कर्मदलिकानां बन्धोऽधिको भवति तथापि पूर्वसमयाद् मागहराणामधिकत्वात्प्रत्येकं कर्मणः स्वतया परिणतानि कर्मदलिकानि तु पूर्वसमयदलिकप्रमाणान्येव भवन्ति । यावन्ति कर्मदलिकान्यधिकानि बध्यन्ते तावन्त्यायुष्कृतया परिणमन्तीति सप्तकर्मणां स्वतया परिणतानि कर्मदलिकानि तु पूर्वसमयदलिकतुल्यान्येव भवन्ति । एवं हानिमाश्रित्यापि वक्तव्यम् । अयं भावः—नवमे समये यथा संख्येयमागबृद्धमन्यद् योगस्थानं प्राप्यते तथा कदाचित् संख्येयमागदीनमपि

योगस्थानं प्राप्यते । अतो यदि संख्यातहीनं योगस्थानमाभित्य प्रकृतकाल उपपाद्यते तर्हि तदानी-
मायुर्बन्धविरामोऽपि वक्तव्यः । अर्थात् पूर्वसमयेऽष्टप्रकृतीर्बन्धन् सप्तप्रकृतीर्बन्धातीति वक्तव्यम् ।
तदसत्कल्पनया प्रदर्श्यते-सप्तकर्माणि बन्धता जीवेन प्रथमयोगावस्थानान्तिमसमये पञ्चसहस्राणि
कर्मदलिकानि बद्धानि । तेषु नवशतानि वेदनीयतया परिणतानि । अष्टशतानि मोहनीयतया परिण-
तानि । ज्ञानावरणीयदर्शनावरणीयान्तरायाणां प्रत्येकं स्वतया सप्तशतानि परिणतानि । नामगोत्र-
कर्मणोः प्रत्येकं स्वतया षट्शतानि परिणतानि । अथ तदनन्तरसमयेऽष्टकर्माणि बन्धता तेन पञ्च-
शताधिकपञ्चसहस्राणि कर्मदलिकानि बद्धानि । अत्र यानि पञ्चशतानि कर्मदलिकान्यधिकानि-
बद्धानि तान्यायुष्कृतया परिणतानि । शेषकर्मषु कर्मदलिकपरिणतिः पूर्ववद् । एवं हानिमाभित्या-
प्यसत्कल्पना विधेया । इत्येवं द्वितीययोगावस्थानप्रथमसमये स्वाव्यवहितपूर्वसमयापेक्षया योगस्था-
धिक्येऽपि यद्वा हानावपि सप्तकर्माणामवस्थितप्रदेशगन्ध एव भवति, न भूयस्कारप्रदेशगन्धः, नाप्यन्य-
तरबन्धः । अथवा मतान्तरेण “एकादशसमयान्” यावत् सप्तकर्माणामवस्थितप्रदेशगन्धो भवति । कथम् ?
इति चेद्, मतान्तरे योगस्थानेषु योगस्पर्धकद्विगुणवृद्धिनिष्पादकान्तरं यद्योत्तरं द्विगुणं द्विगुणमभि-
मतमित्यष्टमाभयिकावस्थानादनन्तरं चतुःसामयिकावस्थानप्रायोग्ययोगस्थानेषु गच्छतो जीवस्यैव
संख्येयमागाधिकयोगवृद्धेः सम्भवेनाधिकप्रकृतिबन्धसंविद्धाऽष्टमसमयावस्थानादूर्ध्वं समयत्रयं याव-
देव तावन्मात्रप्रदेशगन्धलक्षणस्याऽवस्थानस्य लामाद् । अत्र सप्त-षट्-पञ्चसमयान् यावदवस्थानप्रायो-
ग्याणां योगस्थानानां वर्जनं तत्र गच्छतामुत्कृष्टतोऽप्यसंख्येयभागमात्रयोगवृद्धेः सम्भवेन तत्प्रथम-
समये एव प्रदेशबन्धावस्थानमङ्गप्रसङ्गाज्ज्ञेयम् । विस्तरार्थिना तु योगस्थानवृत्तिर्विलोकीयेति ॥२८॥

साम्प्रतमोचत आयुषोऽवस्थितप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालमादेशतश्च सर्वासु मार्गणासु स्वप्रायो-
ग्याणां कर्मणां स्वस्यां सम्भाव्यमानानां भूयस्कारादिबन्धानामुत्कृष्टं जघन्यं च कालमतिदेशमुखेनाह-
आउस्स सत्त समया सव्वासु मग्गणासु हस्सियरो ।

सप्तसगवंधाण भवे सप्पाउग्गाण ओघव्व ॥२८॥

(प्र०) “आउस्स” इत्यादि, ‘अवस्थितप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालः’ इति पूर्वगाथातोऽत्र सम्ब-
ध्यते, आयुषोऽवस्थितप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालः ‘सप्तसमयाः’ भवति । प्राग्वदष्टसमयप्रमाणे प्रथमा-
वस्थाने प्रथमसमयं भूयस्कारान्पतरान्यतरप्रदेशबन्धो भवतीति प्रथममेकसमयमन्तरा शेषेषु सप्तसमयेषु
अवस्थितबन्धो भवति । द्वितीयावस्थानस्य प्रथमसमये आयुर्बन्धस्य पूर्वसमयेऽपि सत्त्वादधिक-
प्रकृतिबन्धाभावेनाधिकयोगस्यैवाव्ययोगस्यैव वा सत्त्वाद् भूयस्कारान्पतरान्यतरप्रदेशबन्धो भवतीति
सप्तप्रकृतीनामवस्थितकालवत् पञ्चदशसमया न भवति ।

‘सव्वासु’ मग्गणासु’ इति, सर्वासु सप्ततिशते मार्गणासु, किम् ? इत्याह हस्सि-
यरो’ इति, जघन्य इतरभोत्कृष्टः कालः, कस्य ? इत्याह “सप्तसगवंधाण” इति, स्वबन्धानां
यस्यां मार्गणार्थां यावन्तो भूयस्कारादयो बन्धाः सम्भवन्ति तस्यां तावतां भूयस्कारादिबन्धानां;

कस्य कर्मणः ? इत्याह—“सप्तपाउरगाणा” इति, स्वप्राप्तोभ्याणां यस्यां मार्गणायां यावन्ति षट् सप्ताष्टौ वा कर्माणि बध्यन्ते तावतां कर्मणां, क्रियान् काल इत्याह—“ओषवध” इति; ओषवद् भवेत् । यस्यां मार्गणायां यावन्ति कर्माणि बध्यन्ते यावन्तश्च भूयस्कारादिबन्धा भवन्ति तस्यां मार्गणायां तावत्कर्मणां तावद्भूयस्कारादिबन्धानां जघन्य उत्कृष्टश्च कालः सामान्यवक्तव्यतायां यस्य कर्मणो यस्य भूयस्कारादिप्रदेशबन्धस्य यावान् जघन्य उत्कृष्टश्च कालो निरूपितस्तावान् भवेदित्यर्थः । तद्यथा—अष्टानामपि कर्मणां भूयस्कारादिचतुर्वन्धानां जघन्यकालोऽवक्तव्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालश्च ‘एकसमयः’ भूयस्कारान्तरप्रदेशबन्धयोत्कृष्टकालः ‘अन्तर्मुहूर्त’ भवति । सप्तकर्मणामवस्थितबन्धस्योत्कृष्टकालः “पञ्चदशैकादश वा समयाः” आयुषोऽवस्थितबन्धस्योत्कृष्टकालः “सप्तसमयाः” भवति ॥५२८॥ इदानीं कतिपयमार्गणासु कृतातिदेशमपवादितुकाम आह—

णवरं भिन्नमुहूर्तं दुमीमजोगेसु होअह जहण्णो ।

भूगारस्स दुसमया कम्माणाहारगेसु गुरू ॥५२९॥

(प्रे०) “णवरं” इत्यादि, नवरं वैक्रियमिश्राहारकमिश्रलक्षणद्विमिश्रकाययोगयोः सप्तकर्मणां, ‘भूगारस्स’ इत्युत्तरार्धस्य पदं ‘मध्यमणिन्यायेन’ अत्रापि सम्बध्यते, भूयस्कारप्रदेशबन्धस्य जघन्यकालः ‘अन्तर्मुहूर्त’ भवति । कथम् ? इति चेद्, ‘सज्जोऽपि अपज्जत्तगो’ इत्यादिवचनाद् मार्गणायाः प्रथमसमयादारभ्यान्तिमसमयं यावत्पूर्वपूर्वसमयादुत्तरोत्तरसमयेऽसंख्यगुणयोगवृद्धिर्भवतीति मार्गणाकालं यावदन्यस्य कस्यापि प्रदेशबन्धस्याप्रवर्तनाद् भूयस्कारप्रदेशबन्ध एव भवति । द्वयोरपि मार्गणयोर्जघन्योऽपि कालोऽन्तर्मुहूर्तप्रमाण इति भूयस्कारप्रदेशबन्धो जघन्यतोऽप्यन्तर्मुहूर्तं यावद् भवति ।

ननु आहारकमिश्रमार्गणायां प्रतिसमयं योगासंख्येयगुणवृद्धिसद्भावाद् यथा सप्तकर्मणां भूयस्कारप्रदेशबन्धस्य जघन्यः कालोऽन्तर्मुहूर्तं भवति तथाऽऽयुषो भूयस्कारप्रदेशबन्धकालोऽपि अन्तर्मुहूर्तं कथं न भवति ? आयुर्गन्धकालेऽपि योगासंख्येयगुणवृद्धिसद्भावादिति चेद्, न, आहारकमिश्रमार्गगोपान्त्यसमयादायुर्गन्धेष्वपक्रमेतेत्यायुर्गन्धप्रारम्भाद् द्वितीयसमये मार्गणायाश्च चरमसमये भूयस्कारप्रदेशबन्धो कुर्यात् । तृतीयसमये मार्गणाविच्छेदः । इत्याहारकमिश्रमार्गणायामायुषो भूयस्कारप्रदेशबन्धस्य जघन्यः कालः ‘एकसमयः’ भवति, नान्तर्मुहूर्तम् ।

‘दुसमया’ इत्यादि, कर्मणकाययोगानाहारकयोरायुषोऽवध्यमानत्वात्सप्तकर्मणामिति गम्यते, भूयस्कारप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालः “द्वौ समयौ” भवति । इयमत्र भावना—वैक्रियमिश्रादिबदनयोर्मार्गणयोरपि मार्गणाकालं यावदसंख्यगुणयोगवृद्धिर्भवति । परन्तुवनयोर्मार्गणयोस्तुत्कृष्टकालः त्रिसमयमात्र एव, तदनन्तरं मार्गणाया विनाशः । तत्रापि मार्गणाप्रथमसमये भूयस्कारप्रदेशबन्धो वक्तुं न शक्यते, इत्यत्रोत्कृष्टतोऽपि द्वौ समयौ यावदेव भूयस्कारबन्धो भवति ।

नन्वपगतवेदोपश्रममार्गजयोर्जीवः सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानेऽन्तिमाष्टसमयेषु विवक्षितयोग-
स्थानेऽवस्थितो भवतीति तेषु भूयस्कारबन्धप्रथमसमयं विहाय सप्तसमयेषु षट्कर्मणामवस्थित-
प्रवेशबन्धो भवति । तदनन्तरमनिवृत्तिबाधरसम्परायप्रथमसमयेऽन्ययोगस्थानं याति । तत्राप्यष्टौ
समयान् यावद् अवस्थितिष्ठते । तत्र प्रथमे समये मोहनीयं भद्रं प्रक्रमत इत्यनिवृत्तिबाधरसम्परायेऽष्टौ
समयान् यावद् मतान्तरेण च चतुःसमयान् यावत् षट्कर्मणामवस्थितबन्धो भवति ।
इत्येवं तयोः षट्कर्मणामवस्थितबन्धस्य कालः ओषवत्=पञ्चदशैकादश वा समवा-
षट्ठा याति । परन्तु मोहनीयस्यावस्थितबन्धस्य तावान् कालो नोपपद्यतेऽपि तु
प्रथमोत्कृष्टयोगावस्थानेन सप्तसमया एवोपपद्यते । कथम् ? इति चेद्, तयोराधुनोऽवध्यमानत्वाद्
द्वितीयोत्कृष्टयोगावस्थानप्रथमसमयेऽधिकप्रकृतिबन्धस्याप्राप्यमाणत्वादवस्थितबन्धस्याग्रेऽप्रवर्तनाद् ।
ओषतो वः पञ्चदशैकादश वा समवाः काल उपपादितः स तु द्वितीयोत्कृष्टयोगावस्थानप्रथमसमये-
ऽधिकप्रकृतिबन्धमन्यप्रकृतिबन्धं वाधित्योपपादितः । एवमेव सूक्ष्मसम्परायमार्गजायां वृणां मिथ-
मार्गजायां च सप्तानामेव कर्मणां बन्धोऽस्तीति तयोरनुक्रमेण वृणां सप्तानां च कर्मणामवस्थितबन्ध-
स्योत्कृष्टकालः सप्तसमया एवोपपत्तिं यातीति चेद्, सत्यम्, मा त्वरिष्टाः, अत एव ग्रन्थकार
इदानीं पुनरप्यपोषः स्तुतकालद्वारं समापयति—

गयवेअजवसमेसुं मोहस्स अवट्ठिअस्स उक्कोसो ।

सत्तसमया हवेज्ज सजोग्गाणं सुहममीसेसुं ॥५३०॥

(प्रे०) 'गयवेज्ज' इत्यादि, निगदसिद्धम् ।

॥ इति श्रीप्रेमप्रभाटीकासमलङ्कृते बन्धविधाने मूलप्रकृतिप्रवेशबन्धे

द्वितीये भूयस्काराधिकारे तृतीये

कालद्वारं समाप्तम् ॥

॥ चतुर्थमन्तरद्वारम् ॥

तदेवं तृतीये कालद्वारे भूयस्कारादिप्रदेशबन्धः प्रत्येकं निरन्तरं कियत्कालं यावद् भवतीति निरूपितम् । इदानीं भूयस्कारादिप्रदेशबन्धः प्रत्येकं यदा निरन्तरं न भवति तदा जघन्यत उत्कृष्टतश्च कियत्कालं यावद् न भवतीत्याशङ्कामपनेतुं द्विभूयस्कारादिप्रदेशबन्धान्तरालकाललक्षणा-न्तरविषयकमन्तरद्वारं वक्तुमुपचिक्त्वा यदा तदा दोषतोऽष्टकर्मणां भूयस्कारादिचतुर्विधप्रदेशबन्धस्य जघन्यमवस्थितप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टान्तरं निर्वक्षितम्—

अट्टण्ह मुहुत्ततोऽवत्तव्वस्संतरं लहुं समयो ।

सेसाण तिण्ह सेढिअसंखंसोऽवट्ठिअस्स गुरुं ॥५३१॥

(प्रे०) 'अट्टण्ह' इत्यादि, ज्ञानावरणीयाद्यष्टकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तर-मन्तुर्मुहूर्तं भवति । कयम् ? इति चेद्, उपशमश्रेणिद्विकालन्तराकालस्य जघन्यतोऽप्यन्तुर्मुहूर्तत्वेन-तत्प्रयुक्तजघन्यान्तरस्यान्तुर्मुहूर्तप्रमाणत्वाद् । इदमुक्तं भवति—आधुरन्तरा सप्तकर्मणामवक्तव्य-प्रदेशबन्ध उपशमश्रेणावेव भवति । तत्र कर्माणां कर्मणां मोहनीयस्य चावक्तव्यप्रदेशबन्ध उपशम-श्रेणितो निपततो जीवस्यानुक्रमेण सूक्ष्मसम्परायप्रथमसमयेऽनिवृत्तिबाधरसम्परायप्रथमसमये च भवति । अतो जीवः सकृदुपशमश्रेणौ यथोक्तकालेऽवक्तव्यप्रदेशबन्धं कृत्वा यावता कालेन द्वितीय-वारमुपशमश्रेणिमारुह्य यथोक्तकाले पुनरवक्तव्यप्रदेशबन्धं कुर्यात्तावत्कालोऽवक्तव्यप्रदेशबन्धस्यान्तरं भवति । द्वितीयवारमुपशमश्रेणिप्राप्तिश्च जघन्यतोऽपि व्यतीतेऽन्तुर्मुहूर्तं भवति । अतः सकृदवक्तव्य-प्रदेशबन्धो भूत्वा पुनर्जघन्यतोऽन्तुर्मुहूर्तकाले व्यतीते भवतीति सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धस्या-न्तरमन्तुर्मुहूर्तं भवति । एवमायुषोऽवक्तव्यप्रदेशबन्धो यदाऽऽयुर्बन्धं कुर्यात् तदा तत्प्रथमसमये भवति । अतः सकृदायुर्बन्धं विधाय पुनर्जघन्यतः यावता कालेन कुर्यात् तावान् काल आयुषोऽ-वक्तव्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरं भवति । आयुराकर्षणस्य जघन्यमन्तरमन्तुर्मुहूर्तमस्तीति सकृदा-युर्बन्धं विधाय पुनर्जघन्यतोऽन्तुर्मुहूर्तं व्यतीते करोति । अत आयुषोऽवक्तव्यप्रदेशबन्धस्य जघन्य-मन्तरमन्तुर्मुहूर्तं भवति । इत्येवमष्टानामपि कर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरमन्तुर्मुहूर्तं सूचयाम ।

'सेसाण तिण्ह' इत्यादि, ज्ञानावरणीयाद्यष्टकर्मणां शेषाणां भूयस्कारान्पतरावस्थितलक्षणां त्रिप्रदेशबन्धानां जघन्यमन्तरं समयमात्रं भवति, त्रयाणामपि स्वप्रवृत्तिकारणयोगान्तरकालस्य जघन्यत एकसामयिकत्वाद् । अयमत्र भावः—यदा विवक्षितप्रथमसमयेऽधिकयोगाद् भूयस्कारः, द्वितीयमयेऽल्पयोगाद्ऽल्पतरः, तृतीयसमये पुनरधिकयोगाद् भूयस्कारस्तदा भूयस्कारस्य जघन्य-मन्तरमेकसमयो भवति । एवं यदा योगो विवक्षितप्रथमसमयेऽल्पः, द्वितीयसमयेऽधिकतः, तृतीयमये पुनरल्पस्तदाऽल्पतरप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरमेकसमयो भवति । अथ यदा योग-तौल्यादिना विवक्षितप्रथमसमयेऽवस्थितप्रदेशबन्धः, द्वितीयसमये योगहान्याऽल्पतरप्रदेशबन्धो

योगाधिक्येन भूयस्कारप्रदेशबन्धो वा, तृतीयसमये पुनर्योगतौल्यादिनाऽवस्थितप्रदेशबन्धो भवति तदाऽवस्थितप्रदेशबन्धस्य लघन्यमन्तरमेकसमयो भवति ।

‘सेदिअसंखंसो’ इत्यादि, अष्टकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धस्योक्तदृष्टमन्तरं ‘श्रेण्यसंख्यातभागः’ भवति । कथम् ? इति चेद्, स्वप्रवृत्तिकारणयोगावस्थानोक्तदृष्टान्तरकालस्य तावत्प्रमाणत्वाद् । इदमत्र हृदयम्—मकृदवस्थितयोगे प्राप्ते पुनरुक्तदृष्टतः श्रेण्यसंख्यातभागे व्यतीते प्राप्यते, श्रेण्यसंख्यातभागे व्यतीते पुनरवश्यं प्राप्यते इत्यर्थः । कथम् ? इति चेद्, तथाभावात् एवात्र वीजम् ।

नन्ववस्थितयोगस्य श्रेण्यसंख्यातभागे व्यतीते प्राप्यमाणत्वादवस्थितप्रदेशबन्धस्य त्रिकारणान्तस्तुल्यप्रकृतिबन्धतुल्ययोगलक्षणकारणस्य तावत्कालमभावोऽस्तु, परन्तु शेषे अधिकप्रकृतिबन्धतत्प्रायोग्यसंख्यातभागाधिकयोगान्त्वप्रकृतिबन्धतत्प्रायोग्यसंख्यातभागान्त्वयोगलक्षणे द्वे कारणे श्रेण्यसंख्यातभागकालात् प्राक् प्राप्येते न वा ? प्राप्येते चेत्तर्हि अवस्थितबन्धस्योक्तदृष्टमन्तरं श्रेण्यसंख्यातभागः कथमुपपद्येत ? इति चेद्, सत्यम्, अत्रावस्थितयोगान्तरमुपलक्षणम्, तेनोक्तदृष्टतः श्रेण्यपि कारणानि श्रेण्यसंख्यातभागकालं यावद् न प्राप्यन्ते । तदनन्तरं चावश्यं त्रिकारणान्तः कस्याप्येकस्य कारणस्य प्राप्तिर्भवति ॥५३१॥

साम्प्रतमायुषः शेषभूयस्कारादित्रिप्रदेशबन्धानां सप्त कर्मणां भूयस्कारान्त्वप्रदेशबन्धयोश्चोक्तदृष्टमन्तरं प्रतिपादयति—

साह्रियतेत्तीसुदही जेट्टं आउस्स सेसतिपयाणं ।

भूगाराऽप्पयराणं सत्तप्ह भवे मुहुत्तं तो ॥५३२॥

(प्रे०) “साह्रियतेत्तीसुदही” इत्यादि, आयुः शेषाणां भूयस्कारान्त्वप्रदेशबन्धलक्षणत्रिपदानामुक्तदृष्टमन्तरं “साधिकत्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि” भवति । अत्रेयं भावना—आयुषः सर्वदाऽवध्यमानत्वाद्यदाऽऽयुषो बन्धो भवति तदा प्रथमादिसमयेषु यथायोगमवक्तव्यादिप्रदेशबन्धा भवन्ति । ततो द्विआयुर्वन्धोक्तदृष्टान्तरमायुषो भूयस्कारादिप्रदेशबन्धानामुक्तदृष्टमन्तरं भवति । द्विआयुर्वन्धस्योक्तदृष्टान्तरं च साधिकत्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि भवति । तद्यथा—पूर्वकोट्यायुष्कः कश्चिद् मनुष्यस्तिर्यग् वा पूर्वकोटिचरमत्रिभागायान्तर्मुहूर्त्तं त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमप्रमाणं यथायोगं देवायुर्नकायुर्वा बध्नाति, ततः पूर्वकोटिप्रमाणे स्वायुषि समाप्तं पञ्चत्वं प्राप्य यथायोगं त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमप्रमाणायुष्केऽनुत्तरविमाने सप्तमनरकावासे वा समुत्पद्येत । तत्र च त्रायुरूपान्त्यान्तर्मुहूर्त्तं आयुर्वध्नाति । इति द्व्यन्तर्मुहूर्त्तन्यूनपूर्वकोटित्रिभागाधिकत्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यायुर्वन्धस्योक्तदृष्टमन्तरं भवति । तत आयुषो भूयस्कारादित्रिप्रदेशबन्धानामुक्तदृष्टान्तरमपि “द्व्यन्तर्मुहूर्त्तन्यूनपूर्वकोटित्रिभागाधिकत्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि भवति ।

‘भूगारऽप्ययराण’ इत्यादि, सप्तकर्मणां भूयस्कारान्तरप्रदेशबन्धयोरुक्तान्तरं सूहृता-
न्तः ‘अन्तर्मुहूर्त’ भवेत् । अयमत्र भावनापथः—असंख्येयगुणादिचतुर्विधाया अपि योगहानेरुक्तदृष्टो-
ऽन्तर्मुहूर्तं यावदेव प्रवृत्तिर्भवति, तदनन्तरमवश्यं योगस्य इद्विधस्थितिर्वा भवतीति भूयस्कारप्रदेशबन्ध-
कारणीभूतयोगवृद्धेरन्तर्मुहूर्तानन्तरमवश्यं प्राप्यमाणत्वासप्तकर्मणां भूयस्कारप्रदेशबन्धस्योक्तदृ-
ष्टमन्तरमन्तर्मुहूर्तप्रमाणं भवति । एवं वैपरीत्येन हानावपि वक्तव्यम् ।

ननु यदा योगहानेः समाप्त्यनन्तरमवस्थितप्रदेशबन्धः स्यात्, तदनन्तरं पुनर्योगहानिः,
तदनन्तरं पुनरवस्थितप्रदेशबन्ध इत्यनेकशः क्रमेणान्पतरावस्थितप्रदेशबन्धौ भूत्वा भूयस्कारप्रदेश-
बन्धो भवेत् तदा भूयस्कारप्रदेशबन्धस्यान्तरमन्तर्मुहूर्तादधिकं कथं न भवेद् ? एवमन्पतरबन्धेऽ-
पि वाच्यम्, अत्रोच्यते, उक्तक्रमोऽप्यन्तर्मुहूर्तं यावदेव प्रवर्तते, तदनन्तरमवश्यं विपरीतप्रदेशबन्धो
भवति । उक्तक्रमेण यद्यन्पतरप्रदेशबन्धः स्यात् तदाऽन्तर्मुहूर्तानन्तरमवश्यं भूयस्कारप्रदेशबन्धो
भवति । एवमुक्तक्रमेण यदि भूयस्कारप्रदेशबन्धः स्यात् तदाऽन्तर्मुहूर्तानन्तरमवश्यमन्पतरप्रदेशबन्धो
भवति ॥५३३॥

इदानीं पूर्वार्धेन सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धस्योक्तदृष्टमन्तरमाह—

देसूणाद्वपरट्टो भवे अवत्तव्वगस्स सत्तण्हं ।

(प्र०) “देसूणाद्वपरट्टो” इत्यादि, अत्र ‘उत्कृष्टम्’ इत्यनुवर्तते, ‘अन्तरम्’ इति गम्यते,
सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धस्योक्तदृष्टान्तरं ‘देशोनार्धपुद्गलपरावर्तः’ भवेत् । तद्यथा—उपशमश्रे-
णितो निपततो जीवस्य षट्कर्मणां सूक्ष्मसम्परायप्रथमसमये मोहनीयस्य चानिवृत्तिबादरसम्पराये
प्रथमसमयेऽवक्तव्यप्रदेशबन्धो भवति । यतः सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्ध उपशमश्रेणौ भवति,
क्षपकश्रेणितः प्रतिपातामावाद् । अतो द्वयोरुपशमश्रेणयोर्यावदुत्कृष्टमन्तरं तावत्सप्तकर्मणामवक्तव्य-
प्रदेशबन्धस्योक्तदृष्टमन्तरं भवति । द्वयोरुपशमश्रेणयोरुत्कृष्टमन्तरं देशोनार्धपुद्गलपरावर्तो भवति ।
इदमुक्तं भवति—कश्चिदुपशमक उपशमश्रेणितः प्रतिपत्योक्तस्थाने सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धं
कृत्वा देशोनार्धपुद्गलपरावर्तयावत् संसारे पर्यटति । ततः पुनरुपशमश्रेणिमारुह्य प्रतिपत्योक्तस्थाने
सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धं करोतीति सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धस्योपशमश्रेणिद्विकान्तरप्रयुक्तं
देशोनार्धपुद्गलपरावर्तप्रमाणमुत्कृष्टमन्तरं भवति ।

तदेवमष्टकर्मणां भूयस्कारादिचतुर्विधप्रदेशबन्धस्यान्तरमोक्षतः प्ररूपितम् । साम्प्रतं तदेवा-
देशतो निरूपयति । तत्रादौ सप्तप्रकृतीरधिकृत्य वक्तुकामः यासु मार्गान्सु सप्तकर्मणां भूयस्कार-
प्रदेशबन्धान्तराभावस्ता आह—

मीसदुजोगेसु तहा कम्मणजोगे अणाहारे ॥५३३॥

आउगवज्जाण भवे भूओगारस्स अंतरं णेव ।

सेसासु जहणियरं भूगारईण दोण्ह ओघव्व ॥५३४॥

(प्रे०) “मोसदुजोगेसु” इत्यादि, वैक्रियमिश्राहारकमिश्रलक्षणदिमिश्रकाययोगयोः, तथा समुच्चये, कामेणकाययोगेऽनाहारके चेति चतुर्मागणासु सप्तकर्मणां भूयस्कारप्रदेशबन्धस्यान्तरं नैव भवति । कथम् ? इति चेद्, मार्गणाया द्वितीयसमयादारभ्य चरमसमयं यावदसंख्येयगुणयोगप्राप्तेः सत्त्वाद् मार्गणाकालं यावद् भूयस्कारप्रदेशबन्धस्यैव प्रवृत्तेः । अत एवैतासु मार्गणासु सत्पदद्वारेऽन्पतरावस्थितावक्तव्यप्रदेशबन्धानामभावो निरूपितः

सम्प्रति शेषसर्वमार्गणासु सप्तकर्मणां भूयस्कारान्पतरप्रदेशबन्धयोर्जघन्योत्कृष्टान्तरातिदेश-
माह—‘सेसासु’ इत्यादि, शेषासु षट्षष्ट्यधिकशतमार्गणासु सप्तकर्मणां भूयस्कारान्पतरप्रदेशबन्ध-
योरन्तरम् ‘ओघवद्’ भवति । तद्यथा—जघन्यमेकसमयः, उत्कृष्टमन्तर्बुद्ध्यर्थम् । अत्र भावना सामा-
न्यवक्तव्यतातो ज्ञेया ॥५३३॥५३४॥ सम्प्रति सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धस्य जघन्यमुत्कृष्टं
चान्तरं गार्वात्रिकेण निर्धारयति—

जत्थाउगवज्जाणं अवट्ठिओ अत्थि तत्थ तस्स भवे ।

समयो लहुं असंखियभागो सेढीअ उक्कोसं ॥५३५॥

तिरिये एगिंदियपणकायणिगोएसु सुहमभेएसुं ।

कायणपुंसेसुं तह दुअणाणायतअचक्खसुं ॥५३६॥

भवियाभवियेसुं तह मिच्छासण्णीसु होइ सेसासुं ।

देसूणा उक्कोसा सगसगकायट्ठिई णेयं ॥५३७॥

(प्रे०) ‘जत्थाउगवज्जाणं’ इत्यादि, यत्र यासु मार्गणासु आयुर्वर्जानां सप्तकर्मणामवस्थित-
प्रदेशबन्धपदमस्ति तत्र—तासु सर्वासु मार्गणासु तस्य—सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरम्
‘एकसमयः’ भवति । हेतुः सुगमः । अथावस्थितप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरमाह—“असंखिय-
भागो” इत्यादि, सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं “अप्यसंख्यातमागः” भवति ।
(द्वितीयगाथावृत्तिः) कासु मार्गणासु ? इत्याह—‘तिरिये’ इत्यादि, तिर्यगोघे, एकेन्द्रियौघे, पृथिव्य-
पूनेजोवापुवनस्पतिकावलक्षणपञ्चकायौघेषु, निगोदीघे, सूक्ष्मैकेन्द्रिये सूक्ष्मपृथिव्यतेजोवायुसाधारण-
वनस्पतिकायेषु चेति षट्सूक्ष्मौघभेदेषु, काययोगौघे, नपुंसके, तथा समुच्चये, मतिभ्रतलक्षणाज्ञानद्विके,
असंयमे, अचक्षुर्दर्शने, (तृतीयवृत्तवृत्तिः) भव्याभ्ययोः, मिथ्यात्वे, असंज्ञिनि चेति चतुर्विंशतिमार्ग-
णासु । कथम् ? इति चेद्, एतासु मार्गणासु स्वकायस्थितेः अप्यसंख्यातमगतोऽधिकत्वाद् ।

इदमुक्तं भवति—ओषतोऽवस्थितप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं श्रेण्यसंख्यातभागप्रमाणं निरूपितम्, अतः श्रेण्यसंख्यातभागदधिकमन्तरं कस्यामपि मार्गणायां न भवति । श्रेण्यसंख्यातभागप्रमाणमन्तरमपि यासु मार्गणासु स्वकायस्थितिः श्रेण्यसंख्यातभागादधिका तास्वेव घटां याति । अस्ति चैतासु मार्गणासु स्वकायस्थितिः श्रेण्यसंख्यातभागादधिका । अत एतासु मार्गणासु सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं श्रेण्यसंख्यातभागः सूपपद्यते ।

सम्प्रति शेषासु मार्गणासु सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरमाह—‘सेसासु’ इत्यादि, शेषासु द्वित्रित्वारिंशत्शतमार्गणासु सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं ‘देशोना स्वस्वकायस्थितिः’ ज्ञातव्यम् । तद्यथा पञ्चमनोयोगपञ्चवचनयोगेषु वैक्रियाहारककाययोगयोः, अवेदे, कषायचतुष्के, मतिश्रुतावधिविभङ्गमनःपर्यवज्ञानेषु, असंयमं विना षट्संयममार्गणासु, अवधिदर्शने, मिथ्यात्वं विना षट्संयमकृत्वमार्गणासु चेति पञ्चत्रिंशन्मार्गणासु मार्गणाया द्वितीयसमयेऽवस्थितप्रदेशबन्धं विधाय पुनरन्तिमसमये करोतीति त्रिसमयन्यूना स्वोत्कृष्टकायस्थितिः प्रकृतान्तरं भवति । शेषनरकमायादिसप्तोत्तरशतमार्गणासु प्रथमान्तर्हृत्तं यावद् योगस्यासंख्येयगुणवृद्धेः प्रवृत्त्या भूयस्कारप्रदेशबन्धस्य सद्भावात्तदनन्तरमवस्थितप्रदेशबन्धं विदधाति । ततः पुनर्मार्गणान्तिमसमये विदधातीति अन्तर्हृत्तं न्यूनस्वोत्कृष्टकायस्थितिः प्रकृतान्तरं भवति । औदारिकेऽन्तर्हृत्तं न्यूनद्वाविंशतिसहस्रवर्षाणि प्रकृतान्तरं समायाति ।

शेषमार्गणा नामत इमाः—तिर्यगोचमन्तरा सर्वगतिभेदाः, एकेन्द्रियौषधस्मैकेन्द्रियौघौ विना सप्तदेशेन्द्रियभेदाः, बादरपृथ्व्यप्तेजोवायुनिगोदाः, पर्याप्तबादरपृथ्व्यप्तेजोवायुनिगोदाः, अपर्याप्तबादरपृथ्व्यप्तेजोवायुसाधारणवनस्पतिकायाः, पर्याप्तब्रह्मपृथ्व्यप्तेजोवायुनिगोदाः, अपर्याप्तब्रह्मपृथिव्यप्तेजोवायुसाधारणवनस्पतिकायाः, प्रत्येकवनस्पतिकायत्रिकं त्रसत्रिकं चेत्येकत्रिंशत्कायमार्गणभेदाः, पञ्चमनोयोगपञ्चवचनयोगाः, औदारिकद्विकं, वैक्रियकायः, आहारककायश्चेति चतुर्दशयोगभेदाः, स्त्रीपुरुषवेदावेदाः, कषायचतुष्कं, मतिश्रुतावधिविभङ्गमनःपर्यवज्ञानानि, असंयममन्तरा षट्संयममार्गणाः, चक्षुरवधिदर्शने, लेश्याषट्कं, मिथ्यात्वमृते षट्संयमकृत्वमार्गणाः संख्याहारकमार्गणे चेति । ॥५३५॥५३६॥५३७॥ इदानीं सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धान्तरं निरूपयितुमुपचिकित्सुरादौ तावद् यासु मार्गणासु अन्तरमावस्ता निरूपयति—

पणमणवयकायउरलअवेअसुक्कुवसमेसु सत्तण्हं ।

मोहस्स य लोहे णो चेव अवत्तवगस्स भवे ॥५३८॥

(प्र०) “पणमण” इत्यादि, पञ्चमनःपञ्चवचनेषु, काययोगौषादौदारिककाययोगयोः, अवेदे, शुभ्रलेश्यायाम्, उपशमसंयमकृत्वे चेति पञ्चदशमार्गणासु सप्तकर्मणां, ‘मोहस्स य लोहे’ इत्यादि, लोभकषायमाशयां च मोहनीयस्यावस्थितप्रदेशबन्धस्यान्तरं नैव भवति । इयमत्र भाषणा—

एतत्सु मार्गणसु अवक्तव्यप्रदेशबन्धं षट्कर्मणामुपशान्तमोहेऽबन्धं कृत्वा प्रतिपत्य ह्यस्मसम्पराय-
प्रथमसमये, मोहनीयस्य सूक्ष्मसम्परायोपशान्तमोहयोरबन्धं विधायऽनिवृत्तिबाधरसम्पराये प्रथम-
समये मनुष्यो विदधाति । अथ निगदितपञ्चदशमार्गणान्तो यस्यां मार्गणायां वर्तमानो मनुष्य
एवंरीत्या प्रथममवक्तव्यप्रदेशबन्धं कृत्वा पुनरुपशमश्रेणिमारुह्य यथोक्तरीत्या द्वितीयवारमवक्तव्य-
प्रदेशबन्धं यावता कालेन कुर्यात् तावत्कालं सा मार्गणा नावतिष्ठते, उपशमश्रेणिद्विकप्रयुक्तजघन्या-
न्तरकालतो मार्गणोत्कृष्टकालस्य स्तोक्तत्वाद् । नन्वेवं कथं ज्ञायेत ? इति चेद्, एकबीजमाश्रित्यै-
कन्यामप्युपशमश्रेणौ त्रिविधस्यापि योगस्य प्राप्यमाणत्वाद्, अवेदमार्गणयाः श्रेणिद्वयं यावदसञ्जा-
बात्, उपशमश्रेणिद्विकप्रयुक्तजघन्यान्तरकालान्मनुष्यसत्कशुक्ललेद्याया उत्कृष्टकालस्य संख्येयगुण-
हीनत्वात्, एकस्मिन्नुपशमसम्यक्त्वे उभयोपशमश्रेणेरभावाच्च ।

अत्रायं विशेषः—यद्यपि काययोगौघौदारिककाययोगयोरुत्कृष्टकाल एकोन्द्रियमाश्रित्याधिकौ
भवति तथापि सोऽप्राप्तुपयोगी, तस्मिन्नुपशमश्रेणेरभावाद् । अत्र तूपशमश्रेणिमाविसंज्ञिष्वेन्द्रिय-
योग उपयोगी भवति । तस्य कालस्तूपशमश्रेणिप्रयुक्तान्तरकालतः स्तोक्त एवं । एवं देवमा-
श्रित्य लेद्याकालोऽप्यधिकः, तथाप्यत्र तूपशमश्रेणिमाविमनुष्यलेद्या एव प्रकृतकार्यं साञ्चोतीति
संव गृह्यते । तस्याद्वय कालो यथोक्त एव ॥५३८॥ इदानीं यासु मार्गणसु सप्तकर्मणामवक्तव्य-
प्रदेशबन्धस्य सत्ता तासु सर्वासु तस्य जघन्यमुत्कृष्टं चान्तरं गाथादिकेन निरूपयति—

सेसासु अवत्तव्वो सत्तण्हं जासु तासु तस्स लह् ।

भिन्नमुहुत्तं दीहं ओघव्व अचक्खुभवियेसुं ॥५३९॥

तिणरेसुं पुव्वाणं कोडिपुहुत्तं हवेज्ज सेसासुं ।

देसूणा उक्कोसा सगसगकायट्ठिई जेयं ॥५४०॥

(प्रे०) अत्रेदमनुसन्धेयम्—पूर्वं पञ्चत्रिंशत्तममार्गणसु अवक्तव्यप्रदेशबन्धभाषो निरूपितः ।
एवमत्र पञ्चदशमार्गणसु अवक्तव्यप्रदेशबन्धस्य सत्त्वेऽपि अन्तराऽभावः । अतोऽवशिष्टासु मार्गणा-
स्वेवान्तरं निरूपणीयं न सर्वासु, इत्यत आह—‘सेसासु’ इत्यादि, अनन्तरगाथानिगदितपञ्चदश-
मार्गणाव्यतिरिक्तमार्गणान्तो यासु विंशतिमार्गणसु सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धो विद्यते तासु
मार्गणसु, ‘से’ इति, तस्य=सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरम् ‘अन्तमु’ हर्षं भवति ।
अत्रेयं भावना—अनन्तरोक्तरीत्या सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्ध उपशमश्रेणावेव भवति । उपशमश्रेणि-
द्विकान्तराले यावान् जघन्यः कालस्तावत् सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरं भवति ।
उपशमश्रेणिद्विकजघन्यान्तरालकालश्चान्तमु’ हर्षप्रमाणः । अतः सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धस्य
जघन्यमन्तरमन्तमु’ हर्षं भवति ।

इदानीं सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टान्तरं वक्तुं प्रक्रमते—“दीर्घं ओषध्वं अच-
क्त्वा भविष्येत्” इति, अचक्षुर्दर्शनमभ्यमार्गणयोः सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरम्
‘ओषध्वं’=देशोनार्चपुद्गलपरावर्तो भवति । कथम् ? इति चेद्, अनयोः स्वकायस्थितेर्देशोनार्च-
पुद्गलपरावर्तादधिकत्वेनौषधदुपशमभेगेरन्तरस्योत्कृष्टतत्त्वावन्मात्रत्वाद् । ‘निणरेत्’ इत्यादि, मनुष्यो-
षपर्याप्तमनुष्यमानुषीलक्षणत्रिमनुष्येषु सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धस्यान्तरं ‘पूर्वकोटिपृथक्त्वं’ भवति ।
अत्रेयं भावना—यद्यप्येतासु मार्गणासु स्वकायस्थितिः साधिकत्रिपण्योपमप्रमाणाऽस्ति तथापि प्रस्तुते
साऽन्यथा सिद्धा । कथम् ? इति चेद्, तस्या युगलिकमनुष्यानाभित्य सच्चाद् । ततः प्रस्तुते
किमस्याताम् ? इति चेद्, युग्मिमनुष्येषूपशमभेगेरभावः । प्रस्तुतमार्गणायां सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेश-
बन्ध उपशमभेगो एव भवितुमर्हति । अतोऽत्रायुग्मिमनुष्याणां कायस्थितिः प्रकृतकार्यं साप्नोति ।
अनुग्मिमनुष्याणां स्वकायस्थितिस्तु पूर्वकोटिपृथक्त्वमस्ति । अतः स्वकायस्थितेः प्रथममवे व्यतीते
वर्षपृथक्त्वेऽवक्तव्यप्रदेशबन्धं विधाय पुनरन्तिममवे चरमसमये विदधातीति यथोक्तमन्तरमुपपद्यते ।
न चात्र प्रथममवे वर्षपृथक्त्वे व्यतीतेऽवक्तव्यप्रदेशबन्धो भवतीति देशोनं पूर्वकोटिपृथक्त्वं वक्त-
व्यमिति बान्यम्, पृथक्त्वस्यानेकप्रकारत्वाद् देशोनमपि पृथक्त्वमेवोच्यते ।

‘सेसास्तु’ इत्यादि, शेषासु अष्टादशमार्गणासु सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं
‘देशोना स्वकीया कायस्थितिः’ ज्ञातव्यम् । शेषमार्गणा इमाः—पञ्चेन्द्रियौषपर्याप्तपञ्चेन्द्रियौ,
त्रयोषपर्याप्तप्रसौ, मतिश्रुतावधिमनःपर्यवज्ञानानि, संयमौषः, अक्षुरवचिदर्शनं, सम्यक्त्वौषः,
ध्यायिकसम्यक्त्वं, संज्ञी, आहारकश्चेति । मनःपर्यवज्ञानसंयमौषाहारकमार्गणा विहाय शेषमार्गणासु
भावनेवम्—स्वकायस्थितेः प्रथममवे व्यतीते वर्षपृथक्त्वे उपशमभेगिमात्रा यथोक्तरीत्याऽवक्त-
व्यप्रदेशबन्धं विदधाति । ततः स्वकायस्थितेश्चरममवे उपान्त्यान्तर्हृत्त्वं उपशमभेगिं प्राप्य यथो-
क्तरीत्याऽवक्तव्यप्रदेशबन्धं विदधाति । ततः पुनर्व्यतीतेऽन्तर्हृत्त्वं क्षपकभेगिमागोहतीति
सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टान्तरमुपशमभेगिद्वयोत्कृष्टान्तरालप्रयुक्तं वर्षपृथक्त्वन्यूनस्व-
कार्यास्थितिप्रमाणं भवति । किन्तु त्रिज्ञानावचिदर्शनसम्यक्त्वौषध्यायिकसम्यक्त्वमार्गणासु प्रथममव-
सत्कान्तर्हृत्त्वं न्यूनं विधेयम् । अतस्तादृक्कृष्टान्तरमन्तर्हृत्त्वं न्यूनस्वोत्कृष्टकायस्थितिप्रमाणं ज्ञेयम् ।

मनःपर्यवज्ञानसंयमौषाहारकमार्गणासु भावनेवम्—मनःपर्यवज्ञानसंयमौषयोः स्वकायस्थि-
तेरन्तर्हृत्त्वं व्यतीते, आहारके च स्वकायस्थितेर्वर्षपृथक्त्वे व्यतीते उपशमभेगिमात्रा यथोक्त-
रीत्या सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धं विदधाति । ततः स्वोत्कृष्टकायस्थितेरन्तिमान्तर्हृत्त्वं उप-
शमभेगिं प्राप्योपशान्तमोहगुणस्थाने सप्तानामपि कर्मणामवन्धं विधायान्ताद्वयेण प्रतिपत्य पुनर्वन्धं
विधाय पञ्चत्वं प्राप्य मार्गणाविच्छेदं विदधाति । अतो मनःपर्यवज्ञानसंयमौषयोरन्तर्हृत्त्वं न्यूना,
आहारके च वर्षपृथक्त्वन्यूना स्वोत्कृष्टकायस्थितिः सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं
भवति ॥५३९॥५४०॥

तदेवं सप्तकर्मणां भूयस्कारादिचतुर्विधप्रदेशबन्धस्यान्तरं निरूपितम् । सम्प्रति तदेवायुराश्रित्य वक्तुकाम आदौ तावदासु मार्गणासु अवक्तव्यप्रदेशबन्धस्यान्तरमावस्ताः प्ररूपयति—

अत्थि अवत्तव्वस्स ण अंतरमाउस्स पणमणवयेसुं ।

विउवे आहारदुगे कषायचउगम्मि सासाणे ॥५४१॥

(प्रे०) 'अत्थि' इत्यादि, पञ्चमनोयोगाद्यष्टादशमार्गणासु आयुषोऽवक्तव्यप्रदेशबन्धस्यान्तरं नास्तीत्यर्थः । इयमत्र भावना—पदाऽऽयुर्बन्धो भवति तदा तदादिमसमयेऽवक्तव्यप्रदेशबन्धो भवति । अतः सकृदायुर्बन्धं विधाय पुनर्यावत्कालेन कुर्यात्तावत्काले आयुरवक्तव्यप्रदेशबन्धस्यान्तरं भवति । अथैतासु मार्गणासु सकृदायुर्बन्धं विधाय पुनर्यावत् कालेन कुर्यात्तावत्कालमेता मार्गणा नावतिष्ठन्ते, आकर्षद्वयप्रयुक्तान्तरजघन्यकालादपि मार्गेणोत्कृष्टकालस्य स्तोक्तत्वाद् ।

॥५४१॥

इदानीं शेषमार्गणास्वायुषोऽवक्तव्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरम्, आहारकमिश्रयोगे भूयस्कारप्रदेशबन्धस्यान्तराभावं, सम्भाव्यमानभूयस्कारादित्रिविधप्रदेशबन्धासु सर्वमार्गणासु आयुषो भूयस्कारादित्रिविधप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरं निर्वर्त्ति—

सेसासु मुहुत्तंतो हस्सं आहारमीसजोगम्मि ।

भगारस्स भवे णो सेसासु लहुं पयाण तिण्ह खणो ॥५४२॥(गेतिः)

(प्रे०) 'सेसासु' इत्यादि, शेषासु अनन्तरगाथोक्तव्यतिरिक्तासु पञ्चचत्वारिंशत्तत्तमार्गणासु आयुषोऽवक्तव्यप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरम् 'अन्तर्मुहूर्त' भवति, आकर्षद्वयप्रयुक्तान्तरजघन्यकालस्य तावत्प्रमाणत्वाद् । 'आहारमीसजोगम्मि' इत्यादि, आहारकमिश्रयोगे आयुषो भूयस्कारप्रदेशबन्धस्यान्तरं न भवेत्, आयुर्बन्धस्य द्वितीयसमयादारम्यान्तिमसमयं यावद् भूयस्कारप्रदेशबन्धस्यैव सत्त्वाद् । आहारकमिश्रे पूर्वं सत्पदद्वारेऽन्यतरावस्थितप्रदेशबन्धयोरभावः प्ररूपितः अत्र भूयस्कारप्रदेशबन्धस्यान्तराभाव उक्तः, अतो भूयस्कारादित्रिविधप्रदेशबन्धान्तरमाहारकमिश्रं विना द्वापट्शतमार्गणासु वक्तव्यमित्यत आह—'सेसासु' इत्यादि, शेषाद्विपट्शतमार्गणासु भूयस्कारान्यतरावस्थितप्रदेशबन्धलक्षणत्रिपदानां जघन्यमन्तरम् 'एकसमयः' भवति । भावना सुगमा, पूर्वमसकृद्भावितत्वाद् ॥५४२॥

तदेवमायुषो भूयस्कारादिचतुर्विधप्रदेशबन्धस्य जघन्यमन्तरं निरूपितम्, साम्प्रतस्तत्कृष्टमन्तरं त्रिक्तुं प्रकमते । तत्रादौ भूयस्कारादिचतुर्विधप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टान्तरं यासु मार्गणासु देशोनपणमाप्तास्तासु औदारिककापयोगे चाह—

जेहं सव्वभिरयसुरलेसासुं चउपयाण आउस्स ।

ऊणळमासा उरले गुरुभभवठिइतिभांगंतो ॥५४३॥

(मे०) 'जेह' इत्यादि, समस्तनरकमेदेषु, समामर्त्यमेदेषु, निखिललेश्यामेदेषु चेति चतुर्भार्याभिर्भूयस्कारादिनां आयुषो भूयस्कारप्रदेशबन्धादीनां चतुर्गामपि पदानामुत्कृष्टमन्तरं देशोनाः षण्मासाः' भवति । अनेयं भावना-देवो नारको वा स्वायुषः षण्मासेष्ववशिष्टेष्वायुर्गन्धाति । अथ भूयस्कारमाश्रित्य भावनेत्वं विधेया-अन्तर्हृत् यावदन्पतरप्रदेशबन्धः, ततः समयादिकालमवस्थितप्रदेशबन्धः, ततः पुनरन्तर्हृत् यावदन्पतरप्रदेशबन्धः, ततः पुनः समयादिकालमवस्थितप्रदेशबन्धः इत्येवमन्यतरावस्थितप्रदेशबन्धयोर्वावन्तुत्कृष्टकालस्तावति काले आयुर्गन्धकालान्तोऽवशिष्टे भूयस्कारप्रदेशबन्धं विदधाति । ततः स्वायुष उपान्त्यान्तर्हृत् पुनरायुर्गन्धाति । तत्राप्यायुर्गन्धस्य प्रथमसमयेऽवक्तव्यप्रदेशबन्धः, द्वितीयादिसमयेष्वन्तर्हृत् यावदन्पतरप्रदेशबन्धः, ततः समयादिकालमवस्थितप्रदेशबन्ध इत्येवमनन्तरोक्तरीत्याऽन्यतरावस्थितप्रदेशबन्धयोस्तुत्कृष्टकाले व्यतीते पुनर्भूयस्कारप्रदेशबन्धं विदधाति । इत्येवं भूयस्कारप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरमन्तर्हृत् न्यूनषण्मासा उपपद्यते । एवमन्यतरप्रदेशबन्धेऽपि भूयस्कारप्रदेशबन्धवद् भावना विधेया । नवरं भूयस्कारस्थानेऽन्यतरेति अन्यतरस्थाने च भूयस्कारेति वक्तव्यम् । अत्र द्वितीयायुर्गन्धान्तिमान्तर्हृत्तदधिको यः प्रथमायुर्गन्धप्रथमसमयादिकः कालः सोऽन्तर्हृत् मनेकमेदमस्तीति पृथग् न विवक्षितः । एवमग्रेऽपि यथास्थाने बोध्यम् । अवक्तव्यमाश्रित्य भावनेवम्-स्वायुषः षण्मासेष्ववशिष्टेष्वायुर्गन्धाति, तत्र प्रथमसमयेऽवक्तव्यप्रदेशबन्धं विदधाति, स्वायुष उपान्त्यान्तर्हृत् पुनरायुर्गन्धाति, तत्र प्रथमसमयेऽवक्तव्यप्रदेशबन्धं विदधाति, इत्येवमवक्तव्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरमन्तर्हृत् न्यूनषण्मासा उपपद्यते । अवस्थितमाश्रित्य भावनेवम्-स्वायुषः षण्मासेष्ववशिष्टेष्वायुर्गन्धाति, तत्र द्वितीयायुर्गन्धस्योत्कृष्टमन्तरमन्तर्हृत् न्यूनषण्मासा उपपद्यते । अवस्थितमाश्रित्य भावनेवम्-स्वायुषः षण्मासेष्ववशिष्टेष्वायुर्गन्धाति, तत्र द्वितीयायुर्गन्धस्योत्कृष्टमन्तरमन्तर्हृत् न्यूनषण्मासा उपपद्यते ।

'ऊरुल' इत्यादि, औदारिककाययोगे आयुषो भूयस्कारादिचतुष्पदानामन्तरं "गुरुभूमवस्थितिप्रमाणान्तः" भवति । गुर्वी=उत्कृष्टा या ह्रवः=पृथिव्या भवस्य स्थितिः, तस्यास्तृतीयो माग इति गुरुभूमवस्थितिप्रमाणः, तस्यान्तः=मध्ये इति गुरुभूमवस्थितिप्रमाणान्तः, पृथ्वीकायमवस्थितेर्देशेनस्तृतीयमागो भवतीत्यर्थः । अत्र भावनाऽनन्तरं यथा विहिता तथा विधेया । नवरमयं विशेषः-उत्कृष्टायुष्कः पृथिवीकायजीवः प्रथममायुर्गन्धं स्वायुषरमत्रिमागान्तर्हृत् द्वितीयं च स्वायुषान्त्यान्तर्हृत् विदधातीति आयुषो भूयस्कारादिचतुष्पदानामन्तरं देशोः पृथिवीकायमवस्थितेस्तृतीयमागो भवति ॥५४३॥

इदानीमायुषो भूयस्कारादिचतुष्पदानामुत्कृष्टमन्तरं यस्तु मार्गमासु देशोर्नपूर्वकोटिप्रमाणस्ता निरूपयति-

मणणाणसंयमेसुं समइअछेअपरिहास्देसेसुं ।

देसूणो पुव्वाणं कोडिदिभागे मुणेयव्वं ॥५४४॥

(प्रे०) 'मणणाण' इत्यादि, शब्दार्थः सुगमः । भावना पुनरेवम्—पूर्वकोट्यायुष्कः संयमी स्वायुष्करमग्निमागाधान्तम् हर्त्ते प्रथममायुर्वन्धं विधाय पुनः स्वायुरुपान्त्यान्तम् हर्त्ते विदधाति तथा द्वयोरायुर्वन्धयोर्देवमार्गणायां प्रदर्शितरीत्या भूयस्कारादिप्रदेशबन्धं विदधातीत्यायुषो भूयस्कारादि-चतुष्प्रदेशबन्धानामुत्कृष्टमन्तरम् 'अन्तम् हर्त्तन्यूनपूर्वकोटिदिभागः' खपपद्यते ॥५४४॥

सम्प्रति विमङ्गज्ञानमार्गणायां समतान्तरमायुषो भूयस्कारादिचतुष्प्रदेशबन्धानामुत्कृष्टमन्तर-माह—

विम्भगे देसूणा जेट्ठा कायट्ठिई मुणेयव्वं ।

देसूणा छम्मासा हवएत्ति भणन्ति अण्णे उ ॥५४५॥

(प्रे०) 'विम्भक्के' इत्यादि, विमङ्गज्ञाने आयुषो भूयस्कारादिचतुष्प्रदेशबन्धानामुत्कृष्ट-मन्तरं 'देशन्यूना स्वोत्कृष्टकायास्थितिः' ज्ञातव्यम् । अत्रेयं भावना—पूर्वकोटिजीवितकालो विमङ्ग-ज्ञानी कश्चिन्मनुष्यास्त्यर्हद् वा स्वायुष्करमग्निमागाधान्तम् हर्त्ते आयुर्वज्जाति, तत्र च देवमार्गणायां प्रदर्शितरीत्या भूयस्कारादिचतुर्विधप्रदेशबन्धं विदधाति । ततः स्वायुषि समाप्ते निधनं प्राप्य सप्तम-नरके उत्कृष्टायुष्को नारको भवति । तत्र स्वायुरुपान्त्यान्तम् हर्त्ते पुनरायुर्वज्जाति, प्राग्दर्शितरीत्या भूयस्कारादिप्रदेशबन्धं च विदधातीति 'किञ्चित्कालो नस्वोत्कृष्टकायस्थितिः' प्रकृतान्तरं घटामश्नति ।

अथोचाराधेन मतान्तरमाह—'देसूणा छम्मासा' इत्यादि, अन्ये तु विमङ्गज्ञानमार्गणाया-मायुषो भूयस्कारादिचतुर्विधप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं 'देशोनाः षण्मासाः' भवतीति स्वग्रन्थेषु भणन्ति । अत्र बीजमन्यैरपर्याप्तावस्थायां विमङ्गज्ञानस्यानङ्गीकरणम् । तेषां मतेऽपर्याप्तावस्थायां विमङ्गज्ञानस्याभावात् तिर्यग्मनुजानां विमङ्गज्ञानस्य अन्तम् हर्त्तकालं यावदेवास्यानस्वीकाराच्च मनुष्य-भवीयायुर्वन्धमाविभूयस्कारादिप्रदेशबन्धानाश्रित्यान्तरं नोपादीयते । अतो नरकमार्गणावद् देवमार्ग-णावद् वा देशो न षण्मासाः प्रकृतान्तरमुपपद्यते ॥५४५॥ इदानीं यासु मार्गणासु आयुषः सम्भाष्य-मानानां भूयस्कारप्रदेशबन्धादीनामुत्कृष्टमन्तरम् 'अन्तम् हर्त्ते' ता निरूपयति—

जाणऽत्थि मुहुत्ततो ताण पणमणवयउरलमीसेसु ।

वेउव्वाहारेसुं कसायचउगम्भि सासाणे ॥५४६॥

(प्रे०) 'जाणऽत्थि' इत्यादि, पञ्चमनोयोगप्रमुखाऽष्टादशमार्गणास्वायुषो येषां भूयस्का-रादिपदानामन्तरमस्ति, 'ताण' इति, तेषां भूयस्कारादिपदानामुत्कृष्टमन्तरम् 'मुहुत्ततो' इति, अन्तम् हर्त्ते भवति । अत्रायं भावः—अत्रायुषोऽन्तरनिरूपणे 'जेट्ठ' सम्बन्धितबन्धुर' इत्यत्रत आयुषो

भूयस्कारादीनां चतुर्णामपि षडानामुत्कृष्टमन्तरं युगपन्निरूपयति । अथादौदारिकमिश्रयोगं विना सप्तदशमार्गणानु अवक्तव्यप्रदेशबन्धस्यान्तरं न भवतीति आयुषोऽन्तरनिरूपणप्रारम्भे 'अथि भवत्-
 च्चस्स ज' इत्यत्र निरूपितम् । अतस्तासु भूयस्कारादिप्रदेशबन्धानामेवान्तरं भवति । औदारिक-
 मिश्रयोगे तु भूयस्कारादीनां चतुर्णामप्यन्तरं भवति । इत्येतत्सर्वं मनसि निधायोक्तं 'जाणऽत्थि'
 इत्यादि । अथान्तमुर्हर्षप्रमाणोपपत्तिरेवम्—एतासां सर्वासां मार्गणानामुत्कृष्टकालोऽन्तमुर्हर्षम्,
 परन्तु स आयुर्बन्धान्तमुर्हर्ष कालाद् बृहत्तरः । तत आपुर्बन्धप्रथमसमयेऽवक्तव्यप्रदेशबन्धः
 द्वितीयसमये च मिश्रकालमाश्रित्य भूयस्कारादिप्रदेशबन्धो भवन्ति । मिश्रकालमाश्रित्य भूय-
 स्कारप्रदेशबन्धोत्कृष्टकाले व्यतीतेऽन्यतरप्रदेशबन्धः, अन्यतरोत्कृष्टकाले व्यतीते च भूयस्कार-
 प्रदेशबन्धः, आयुर्बन्धान्तमसमयेऽवस्थितप्रदेशबन्धो भवति । इति भूयस्कारान्यतरप्रदेशबन्ध-
 योऽन्तरमायुर्बन्धान्तमुर्हर्षान्यूनमन्तमुर्हर्षं भवति । अवस्थितप्रदेशबन्धस्यान्तरमायुर्बन्धकालात्
 त्रिसमयन्यूनमन्तमुर्हर्षं प्रमाणं भवति ।

अथौदारिकमिश्रेऽवस्थितं विना त्रिषदानामन्तरचिन्ता क्रियते—औदारिकमिश्रेऽसकृद्
 आयुर्बन्धो भवतीति तस्मिन् प्रथमायुर्बन्धे भूयस्कारान्यतरौ द्वितीयसमये न वक्तव्यौ किन्तु देवा-
 दिभागेणावदायुर्बन्धकालस्य संख्यातबहुभागेषु व्यतीतेषु वक्तव्यौ । तथा द्वितीयायुर्बन्धे प्रथम-
 समयेऽवक्तव्यप्रदेशबन्धो वक्तव्यः, ततो द्वितीयादिसमयतः स्वप्रतिपक्षप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकाले
 व्यतीते भूयस्कारान्यतरप्रदेशबन्धौ वक्तव्यौ, इत्यौदारिकमिश्रे भूयस्कारादित्रिषदानामन्तरं पञ्च-
 मनोयोगादिषु यदन्तमुर्हर्षमन्तरं तस्मात् संख्यातगुणबृहत्तरमन्तमुर्हर्षं भवति । अथावस्थितप्रदेश-
 बन्धान्तरचिन्ता क्रियते—स्वोत्कृष्टकायस्थितेः जघन्यस्थितिके प्रथममये स्वायुस्त्रिभागाद्यन्तमुर्हर्षं
 आयुर्बन्धाति, तत्रायुर्बन्धद्वितीयसमयेऽवस्थितप्रदेशबन्धं विदधाति । ततः स्वोत्कृष्टकायस्थितेश्चरममये
 उपान्यन्तमुर्हर्षं आयुर्बन्धत्रायुर्बन्धान्तमसमये पुनरवस्थितप्रदेशबन्धं विदधातीत्यौदारिकमिश्रे
 वेशोनस्वोत्कृष्टकायस्थितिप्रमाणमन्तमुर्हर्षमायुर्बन्धवस्थितप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं भवति ॥५४६॥
 इदानीमायुषोऽवस्थितप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं यासु मार्गणानु "अण्यसंख्यातमामः" यासु च
 'देशोमस्वज्ये'ठकायास्थितिः' ता गायत्रिकेन निरूप्यायुषोऽवस्थितप्रदेशबन्धस्यान्तरनिरूपणं
 समापयति—

एगिंदियपुहवाइगवउगणिगोएसु ताण सुहमेसुं ।

तिरिवणकायणपुमयतदुअणाणाचवखुअभवियियरेसुं ॥५४७॥ (गोतिः)

मिच्छतामण्णीसुं अवट्ठिअस्स परमं असत्वंसो ।

सेठीए सेसासुं देसुणमगसगजेठकायठिई ॥५४८॥ (गोतिः)

(ग्रे०) 'एगिन्दिय' इत्यादि, एकेन्द्रियौघे, पृथ्व्यपुतेजोवायुकायौघे, निगोदौघे, 'साण' इति, एकेन्द्रियपृथिव्यपुतेजोवायुसाधारणवनस्पतिकायानां सूक्ष्मेऽपि, तिर्यगोघे, 'वण' इति, वनस्पतिकायौघे, क्वायगोघौघे, नपुंसकवेदे, असंयमे, मतिभूतलक्षणज्ञानादिके, अचक्षुर्दर्शने, अम-
व्ये, इतरस्मिन् भव्ये, मिथ्यात्वेऽसंज्ञिनि चेति चतुर्विंशतिमार्गणासु आयुषोऽवस्थितप्रदेश-
बन्धस्योत्कृष्टमन्तरं 'श्रेण्यसंख्यातमागः' भवति । अत्र बीजमेतसु मार्गणासु स्वकायस्थितेः
श्रेण्यसंख्यातमागतोऽधिकत्वमिति ।

'सेसासु' इत्यादि, शेषासु अष्टषष्टिमार्गणासु आयुषोऽवस्थितप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं
'देशोना स्वोत्कृष्टकायस्थितिः' भवति । तद्यथा—स्वोत्कृष्टकायस्थितेः प्रथमभवे स्वायुषरमतृतीय-
भागाद्यान्तर्मुहूर्त्तं आयुर्वचनाति, आयुर्वन्धद्वितीयसमयेऽवस्थितप्रदेशबन्धं विदधाति । ततः स्वो-
त्कृष्टकायस्थितेरन्तिमभवे स्वायुष उपान्त्यान्तर्मुहूर्त्तं आयुषो बन्धं विदधाति, आयुर्वन्धचरमसमये
चावस्थितप्रदेशबन्धं करोतीति स्वकायस्थितेः चरमभवान्तिमान्तर्मुहूर्त्तादिना आद्यभवसत्कृष्टतृतीय-
भागादिना च न्यूना स्वोत्कृष्टकायस्थितिः प्रकृतान्तरं भवति ।

शेषमार्गणा नामत इमाः—तिर्यक्पञ्चेन्द्रियौषपर्याप्ततिर्यक्पञ्चेन्द्रियापर्याप्ततिर्यक्पञ्चेन्द्रिय-
तिर्यक्यः, चत्वारो मनुष्यमेदाश्चेत्यष्टौ गतिमेदाः, एकेन्द्रियौषसूक्ष्मैकेन्द्रियौ विना सप्तश्रेन्द्रिय-
मेदाः, पृथ्वीकायादिपञ्चदरौषमेदाः, पर्याप्तापर्याप्तमेदमिन्नपृथ्वीकायादिदशबादरमेदाः, पर्याप्ता-
पर्याप्तमेदमिन्नदशपृथ्वीकायादिदशसूक्ष्ममेदाः, प्रत्येकवनस्पतिकायमिकं त्रसत्रिकं चेत्येकमिन्नत्काय-
मेदाः, स्त्रीपुरुषवेदौ, मतिभूतलविज्ञानानि, चक्षुरवचिदर्शने, सम्यक्त्वौषधायोपशमिकञ्चायिक-
सम्यक्त्वानि, संज्ञी आहारकश्चेति ॥५४७॥५४८॥

इदानीमायुषः शेषत्रिभूयस्कारादिपदानामुत्कृष्टमन्तरं यासु मार्गणासु "साधिकोत्कृष्टमव-
स्थितिः" ताः प्रतिपादयति—

सेसाण सव्वतिरिणरएगिन्दियविगलपंचकायेसुं ।

असमत्तपर्णिदितसेसु साहिया भवठिई जेड्ठा ॥५४९॥

(ग्रे०) "सेसाण सव्वतिरिणर" इत्यादि, "इन्द्रादौ भूयमाणः प्रत्येकमसि सम्भवते" इति सर्वशब्दस्य तिर्यगादिसर्वशब्दादौ योजनात् सर्वेषु पञ्चसंख्याकेषु तिर्यग्गतिमेदेषु, समस्तेषु
चतुःसंख्याकेषु मनुष्यगतिमेदेषु, समेषु सप्तसंख्याकेषु एकेन्द्रियमेदेषु, कृत्स्नेषु नवसंख्याकेषु
विकलेन्द्रियमेदेषु, सर्वेषु नवमिन्नसंख्याकेषु पृथिव्यपुतेजोवायुवनस्पतिकायलक्षणपञ्चकायमेदेषु,
अपर्याप्तपञ्चेन्द्रियेऽपर्याप्तमेदे चेति षड्विंशतिमार्गणासु आयुषो भूयस्कारात्परतारवत्कल्पलक्षण-
त्रिपदानामुत्कृष्टमन्तरं 'साधिकस्वोत्कृष्टमवस्थितिः' भवति ।

तद्यथा—स्वस्वप्रायोग्योत्कृष्टस्थितिके प्रथममवे स्वायुधरमत्रिमागाधान्तर्मुहूर्ते आयुर्ब्रज्जाति, तथा देवमार्गणां प्रदर्शितरीत्या भूयस्कारप्रदेशबन्धादीन् विदधाति । ततः स्वप्रायोग्योत्कृष्टस्थितिके द्वितीयमवे स्वायुष उपान्त्यान्तर्मुहूर्ते पुनरायुर्ब्रज्जाति, यथोक्तरीत्या च भूयस्कारप्रदेशबन्धादीन् विदधाति । इत्येवं निगदितमार्गणानु किञ्चिन्न्यूनस्वप्रायोग्योत्कृष्टस्थितिकप्रथममवतृतीय-माणाधिकद्वितीयमवोत्कृष्टस्थितिः प्रकृतान्तरमुपपद्यते । अत्रायं विशेषोऽवगन्तव्यः—तिर्बगोषपञ्चेन्द्रियतिर्यक्पर्याप्तपञ्चेन्द्रियतिर्यक्तिरश्चीषु तथा मनुष्यौषपर्याप्तमनुष्यमानुषीलक्षणत्रिमनुष्यमार्गणानु प्रथममवः पूर्वकोटिप्रमाणायुष्को ग्राह्यः, न तु त्रिपण्योपमायुष्कः, तदनन्तरं मार्गणाय विनाशाद्, त्रिपण्योपमायुष्कप्रवस्य मार्गणाकायस्थितेरन्तिमभवत्वाद् । द्वितीयमवस्तु त्रिपण्योपमायुष्को ग्राह्यः । शेषभावना तु तथैव विधेया ॥५४९॥ साम्प्रतमायुषो भूयस्कारादित्रिपदानामुत्कृष्टान्तरं काययोगौषे स्त्रीवेदे च चिन्तयति—

कायमि भूभवठिई देसूणतिभागसंजुआ जेट्टा ।

अब्महिया पणवण्णा पलिया थीए मुणेयव्वं ॥५५०॥

(प्र०) “कायमि” इत्यादि, काययोगौषे आयुषो भूयस्कारादित्रिपदानामुत्कृष्टान्तरं “देशेनत्रिमागाधिकोत्कृष्टपृथिवीभवस्थितिः” ज्ञातव्यम् । इदमन्तरं पृथिवीकायमाश्रित्योपपद्यते । येषामन्तर्मुहूर्तादधिककालं काययोगोऽवतिष्ठते तेषां मध्ये पृथ्वीकायस्याधिकायुष्कत्वाद् । अत्रेयं भावना—स्वप्रायोग्योत्कृष्टायुष्कः पृथ्वीकायो जीवः स्वायुधरमत्रिमागाधान्तर्मुहूर्ते आयुर्ब्रज्जाति, प्रागुक्तरीत्या भूयस्कारादित्रिविधप्रदेशबन्धं च विदधाति । ततः समाप्ते जीवितकाले पञ्चत्वं प्राप्य पुनरुत्कृष्टायुष्कः पृथ्वीकायो भवति । तत्र च स्वायुषरूपान्त्यान्तर्मुहूर्ते आयुर्ब्रज्जं कुर्वन्नुत्कृष्टरीत्या भूयस्कारादित्रिविधप्रदेशबन्धं विदधातीति यथोक्तमन्तरमुपपद्यते । ‘अब्महिया’ इत्यादि, स्त्रीवेदमार्गणायामायुषो भूयस्कारादित्रिपदानामुत्कृष्टान्तरं “साधिकाः पञ्चपञ्चाशत्पण्योपमा” ज्ञातव्यम् । तद्यथा—पूर्वकोटिप्रमाणायुष्का काचिन्मनुषी तिरश्ची वा स्वायुधरमत्रिमागाधान्तर्मुहूर्ते आयुर्ब्रज्जं कुर्वन्ती यथोक्तरीत्या भूयस्कारादित्रिविधप्रदेशबन्धं विदधाति । ततः समाप्तायुष्का सा निषर्जनं प्राप्य शुभाप्यवसायप्रभावात्पञ्चपञ्चाशत्पण्योपमायुष्काऽमराङ्गना भवति । तत्र स्वायुषरूपान्त्यान्तर्मुहूर्ते आयुर्ब्रज्जं भूयस्कारादित्रिविधप्रदेशबन्धं विदधातीति यथोक्तमन्तरं व्यपद्यते ॥५५०॥ इदानीमसंज्ञिनि शेषमार्गणानु आयुषो भूयस्कारादित्रिपदानामुत्कृष्टान्तरं निरूप्यान्तरद्वारं पारयति—

पुब्बाण एगकोडी अब्महिया होअए असण्णिमि ।

संसासुं विण्णयं तैत्तीसां सामराऽब्महिया ॥५५१॥

(प्रे०) 'पुच्छाण' इत्यादि, असंख्यमार्गणावामायुषो भूयस्कारादिविविधप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टान्तरं 'साधिकपूर्वकोटिः' भवति । अत्रेयं साधना—पूर्वकोट्यायुष्कः कश्चिदसंखी स्वायुष्मरमहतीयमागदिमान्तर्हृत् आयुर्वन्धं विदधद् यथोक्तीत्या भूयस्कारादिविविधप्रदेशबन्धं विदधाति । ततः समग्रे जीवितकाले निधनं प्राप्य पुनः पूर्वकोट्यायुष्कोऽसंखी भवति । तत्र स्वायुष्मान्त्यन्तर्हृत् आयुर्वन्धं कुर्वन् भूयस्कारादिविविधप्रदेशबन्धं विदधातीति किञ्चिन्न्यूनप्रथममवचरमहतीयमागेनाधिकं पूर्वकोटिप्रमाणमन्तरं षटामटति ।

'सेसासु' इत्यादि, उक्तन्यतिरिक्तासु त्रयोविंशतिमार्गणासु आयुषो भूयस्कारादिविविधप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टमन्तरं "साधिकाः त्रयस्त्रिंशद् सागरोपमा" विज्ञेयम् । 'सागरा' इत्यत्र ते लुग्वा (सिद्धहेम० ३।२।१०८) इति छत्रेणोचरपदस्य लुक् । अत्रेयं साधना—पूर्वकोट्यायुष्कः कश्चिज्जीवः स्वायुष्मरमत्रिमागदिमान्तर्हृत् आयुर्वन्धं विदधद् भूयस्कारादिविविधप्रदेशबन्धं विदधाति । ततः समाप्तायुष्कः पञ्चत्वं प्राप्य त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमायुष्को नारको वैमानिकदेवो वा भवति । तत्र स्वायुष्मान्त्यसमये आयुर्वन्धं कुर्वन् भूयस्कारादिविविधप्रदेशबन्धं विदधातीति ज्ञेयसु मार्गणासु "किञ्चिन्न्यूनप्रथममवचरमत्रिमागाधिकत्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि" प्रकृतान्तरं संपपद्यते ।

शेषास्त्रयोविंशतिमार्गणा इमाः—पञ्चवेन्द्रियौषधपर्याप्तपञ्चवेन्द्रियौ, त्रसौषधपर्याप्तत्रसकायौ, पुरुषनपुंसकवेदौ, मतिभुतावधिज्ञानानि, मतिभुताज्ञाने, असंयमः, दर्शनत्रिकम्, भव्याभयौ, सम्यक्त्वौषधायिकक्षायोपशमिकसम्यक्त्वमिध्यात्वानि, संखी आहारकमेति । अत्रायं विवेकः—नपुंसकवेदाज्ञानद्विकासंयमाभयमिध्यात्वमार्गणासु नारकमाभित्य, पुरुषवेदज्ञानत्रिकावधिदर्शनसम्यक्त्वौषधायिकक्षायोपशमिकसम्यक्त्वमार्गणासु देवमाभित्य, शेषनवमार्गणासु देवनारकोभयौ आभित्य प्रकृतान्तरं विभावनीयम् ॥५५१॥

॥ इति श्रीप्रेमप्रमाटीकासमकङ्कृते बन्धविधाने मूलप्रकृति-
प्रदेशबन्धे द्वितीये भूयस्काराधिकारे अतुर्वन्मन्तर-
हारं समाप्तम् ॥

॥ पञ्चमं भङ्गविचयद्वारम् ॥

तदेवमेकजीवविषयकं चतुर्थमन्तरद्वारं निरूपितं निरूपिते च तस्मिन्नेकजीवविषयकाणि चत्वारि द्वाराणि समासृताः । इदानीमनेकजीवविषयकाणि द्वाराणि निरूपणीयानि । तत्रादौ क्रमागतं पञ्चमं भङ्गविचयद्वारमुपचिह्नं सुः प्रथमं तावदोषतोऽष्टकर्मणां नानाजीवानाभित्य सम्भाव्यमानभङ्गविचयं प्रतिपादयति—

सत्तण्ह अवत्तव्वो भयणीओ अत्थि तिण्णि सेसपया ।

णियमा हवन्ति सव्वे पयाउगस्स हविरे णियमा ॥५५२॥

(प्रे०) 'सत्तण्ह' इत्यादि; ज्ञानावरणीयादिसप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धो भजनीयोऽस्ति, कदाचिद् भवति कदाचिच्च न भवत्यपीत्यर्थः । अत्रेयं भावना—सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धमुपशमश्रेणिमारूढा मनुष्या एव कुर्वन्ति । उपशमश्रेणिमारूढा मनुष्यास्तु कदाचिद् भवन्ति, कदाचिच्च भवन्त्यपि; उपशमश्रेणेर्वैषम्यकृत्वप्रमाणान्तरस्य सद्भावाद् । अतो यदोपशमश्रेणिमारूढा मनुष्या भवन्ति तदाऽवक्तव्यप्रदेशबन्धो भवति, यदा चोपशमश्रेणिमारूढानामभावस्तदाऽवक्तव्यप्रदेशबन्धस्याप्यभावः ।

'तिण्णि सेसपया' इत्यादि, सप्तकर्मणां भूयस्काराण्यतरावस्थितलक्षणानि शेषत्रिपदानि नियमाद्—अवश्यं भवन्ति, कदापि तेषामत्यन्ताभावो न प्राप्यत इत्यर्थः । अत्रेयं भावना—सप्तकर्मणां भूयस्काराण्यतरावस्थितलक्षणत्रिप्रदेशबन्धान् तत्तत्प्रदेशबन्धकारणान्यधिकयोगादीनि प्राप्य निगोदजीवा अपि कुर्वन्तीति सप्तकर्मणां भूयस्कारादित्रिविधप्रदेशबन्धं कुर्वतां जीवानामानन्त्याद् भूयस्कारादित्रिप्रदेशबन्धाः सर्वदैव भवन्ति । अथायुषो भङ्गविचयमाह—'सव्वे पयाउगस्स' इत्यादि, आयुःकर्मणो भूयस्कारप्रदेशबन्धादीनि सर्वाणि पदान्यवश्यं भवन्ति, कदाचिच्चापि भवन्तीति न । इयमत्र भावना—आयुर्वधन्तो निगोदजीवा अपि भूयस्कारादीनां यथोक्तकारणानि प्राप्य भूयस्कारादीन् चतुरोऽपि प्रदेशबन्धान् कुर्वन्ति । इत्यायुषो भूयस्कारादिचतुर्विधप्रदेशबन्धं विदधतां जीवानामनन्तत्वाद् भूयस्कारादिचतुष्पदानि सर्वदैव भवन्ति ॥५५२॥

तदेवमोषतो भङ्गविचयप्ररूपणा कृता । सम्प्रति तामादेशतश्चिकीर्षुरादौ तावदल्पवक्तव्यत्वात्पूर्वाधेनं सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धस्य भङ्गविचयं चिन्तयति—

जहि अत्थि अवत्तव्वो आउगवज्जाण तहि स भजणीओ ।

अममत्तणरे विक्खियमीसे आहारदुगअवेएसुं ॥५५३॥ (गीतिः)

छेअम्मि य परिहारे सुहमुवममीससासणेसुं च ।

जे भूगाराण्यरा भजणीआत्थि णियमाऽण्णत्थ ॥५५४॥

(प्रे०) 'अहि अस्थि' इत्यादि, आयुर्वर्जनां सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धो यत्र—यासु मार्ग-
णासु विद्यते तत्र—तासु त्रिमनुष्यादिपञ्चत्रिंशन्मार्गणासु 'स' इत्यादि, स सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेश-
बन्धो भजनीयः, कदाचिद् भवति कदाचिच्च न भवति । अत्राशेषभावनापथोऽनन्तरगाथाया-
मोषवक्तव्यतायां यथा प्रदर्शितस्तथाऽवगन्तव्यः । यासु मार्गणासु सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धो
भवति ता मार्गणा नामत इमाः—मनुष्यौषध्यास्तमनुष्यमालुपीलक्षणत्रिमनुष्यमेदाः, पञ्चेन्द्रियौष-
ध्यास्तपञ्चेन्द्रियमेदौ, त्रसौषध्यास्तत्रसलक्षणद्वित्रसकायौ, पञ्चमनःपञ्चवचनानि, काययोगौचौदा-
रिककाययोगौ, अवेदः, मतिभुतावधिमनःपर्यवज्ञानानि, संयमौषः, दर्शनत्रिकं, शुक्ललेष्ट्या, भव्यः
सम्यक्त्वाद्योपशमश्चायिकसम्यक्त्वानि, संज्ञी आहारकश्चेति । लोभमार्गगाथां मोहनीयस्यैवावक्तव्य-
बन्धो बोद्धव्यः ।

सम्यग्नि सार्धवृत्तेन सर्वमार्गणासु सप्तकर्मणां भूयस्कारान्पतरप्रदेशबन्धयोर्मङ्गविचयं निर्वक्ति—
'असमस्तगरे' इत्यादि, अपर्याप्तमनुष्यप्रभृत्यैकादशमार्गणासु सप्तकर्मणां 'जे भूगाराप्यरा'
इति, प्राकृतत्वाद् द्विवचनस्य बहुवचनम्, यौ भूयस्काराऽन्यतरौ सम्भवतः, इदमुक्तं भवति—निरु-
पितास्वर्ग्यास्तमनुष्याद्येकादशवपि मार्गणासु भूयस्कारान्पतरौभयौ न विद्येते किन्तु नवस्वेव, वैक्रिय-
मिआहारकमिश्रकाययोगयोर्भूयस्कार एव, अतो यासु मार्गणासु यौ भूयस्कारान्पतरौ तस्तासु तौ
भजनीयौ । तत् इदं समापतितम्—अपर्याप्तमनुष्यादिनवमार्गणासु भूयस्कारान्पतरौ भजनीयौ,
वैक्रियमिआहारकमिश्रकाययोगयोर्भूयस्कारो भजनीय इति । अत्रेयं भावना—अपर्याप्तमनुष्यादि-
मार्गणानां सान्तरन्वात्तासु जीवाः कदाचिन्न भवन्त्यपि । अतो यदा तासु जीवा भवन्ति तदा
भूयस्कारान्पतरौ भवतः, यदा जीवा न भवन्ति तदा भूयस्काराऽन्यतरावपि न भवतः । अतः
साधुक्तं "जे भूगाराप्यरा भजणीआऽस्थि" इति ।

"णियमाऽण्णत्थ" इति, अन्यासु नवपञ्चाशदधिकशतमार्गणासु सप्तकर्मणां भूयस्कारान्प-
तराववश्यं भवतः । कथमिति चेद्, मार्गणानां निरन्तरत्वाद् । इदमुक्तं भवति—शेषसर्वमार्गणान्तः
प्रतिमार्गणं सर्वदाऽनेके जीवा वर्तमाना भवन्ति । तथा भूयस्काराऽन्यतरौ निरन्तरं पययिण प्रवर्तेते ।
अतः शेषमार्गणासु सप्तकर्मणां भूयस्कारान्पतरौ सर्वदैव भवतः । नवरं कर्मणानाहारकयोर्भूयस्कार
एव सर्वदा भवति ॥५५३॥५५४॥

इदानीं सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धस्यापुषो भूयस्कारादिचतुष्प्रदेशबन्धानां च भङ्गविचयं गाथा-
द्विकेन प्रतिपादयति—

जहि सव्वद्धा अगुरुणसो आउस्स तत्थ णियमाऽस्थि ।

बंधो अवट्ठिओ खलु सत्तण्हाउस्स सव्वपया ॥५५५॥

चउजुअसयसेसासुं सत्तण्ह अवट्ठिओऽत्थि भजणीओ ।

इगजुअसयसेसासुं सव्वपयाऽऽउस्स भजणीआ ॥५५६॥

(प्र०) 'अहि सव्वन्धा' इत्यादि, यत्र—यासु मार्गणासु आयुषः 'अयुरुपपसो' इति, पदैकदेशे पदसमूदायोपचाराद् नानाजीवविषयकोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धः सर्वाद्वा=सर्वकालं भवति, तत्र—तासु द्वाषष्टिमार्गणासु 'गियमाऽत्थि' इत्यादि, सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धः सर्वदा भवति । अत्रेयं भावना—यासु मार्गणासु जीवा असंख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणा यद्वा ततोऽप्यधिकास्तासु मार्गणासु जीवबाहुल्यादवस्थितप्रदेशबन्धका जीवाः सर्वदा प्राप्यन्ते, यासु चासंख्यलोकाकाशप्रदेशेभ्यो न्यूना जीवास्तासु जीवस्वल्पत्वादवस्थितप्रदेशबन्धका जीवाः सर्वदा न भवन्ति, कदाचित्तेषामत्यन्ताभावोऽपि भवतीति व्याप्तिः । नानाजीवविषयकानुत्कृष्टप्रदेशबन्धकाले निगदितद्वाषष्टिमार्गणान्तः कासुचिद् मार्गणासु असंख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणाः कासुचिच्चानन्ता जीवा वर्तन्ते इति यथोक्तव्याप्त्या सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धकानां सर्वदा लाभदवस्थितप्रदेशबन्धोऽपि सर्वदा भवति ।

'आउस्स सव्वपया' इति, पूर्वार्थस्थानि समस्तपदान्यत्रापि सम्बध्यन्ते, ततोऽयमर्थः—यासु मार्गणासु आयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धः सर्वदा भवति तासु द्वाषष्टिमार्गणासु आयुषो भूयस्कारादिसर्वपदानि सर्वकालं भवन्ति । इयमत्र भावना—यदाऽऽयुर्वन्धो भवति तदाऽऽयुषो भूयस्कारादिपदानि प्रवर्तन्ते । अतो यासु मार्गणासु जीवा असंख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणा यद्वा ततोऽप्यधिकास्तासु आयुर्वन्धं विदधतामायुर्वन्धं प्रारम्भमाणानां च सर्वदा प्राप्यमाणत्वादायुषो भूयस्कारादयः सर्वदा भवन्ति । अथ यासु मार्गणासु असंख्यलोकाकाशप्रदेशेभ्यो न्यूना जीवास्तासु आयुर्वन्धं कुर्वतामायुर्वन्धमुपक्रममाणानां च सर्वदाऽप्राप्यमाणत्वादायुषो भूयस्कारादयः सर्वदा न भवन्तीति व्याप्तिः । अत्रोक्तद्वाषष्टिमार्गणामध्ये कासुचिद् मार्गणासु असंख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणाः कासुचिच्च ततोऽप्यधिका जीवा विद्यन्ते इति यथोक्तव्याप्तिमाश्रित्य तासु आयुषो भूयस्कारादिचतुष्पदानि सर्वदेव लभ्यन्ते ।

यासु मार्गणासु आयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकालः सर्वाद्वा ता द्वाषष्टिमार्गणा इमाः—तिर्यगोचः, सर्वैकेन्द्रियमेदाः, सर्वनिगोदमेदाः, द्वादशकायब्रह्ममेदाः, वनस्पतिकायौषः, पृथ्व्यपतेजोवायुकायौषाः, वादरपृथ्व्यपतेजोवायुकायाः, अपर्याप्तवादरपृथ्व्यपतेजोवायुकायाः प्रत्येकवनस्पतिकायौषापर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायौषेति चतुस्त्रिंशत्कायमेदाः, काययोगौषः, औदारिकद्विकं, नष्टुं सकवेदः, कपायचतुष्कं, मतिभ्रुताज्ञाने, असंयमः, अचक्षुर्दर्शनम्, अग्रशस्तलेयात्रिकं, भव्यामन्व्यौः, मिथ्यात्वम् ; असंज्ञी आहारकश्चेति ।

[द्वितीयमाध्याहृतिः] इदानीं पूर्वाधेन शेषमार्गाणामु सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धस्य भङ्ग-
विषयं निर्वक्ति—“अवजुअसयसेसानु” इत्यादि; चतुर्गुणशतसंख्याकासु शेषासु इति चतु-
र्गुणशतशेषासु, “अयूरज्यसकेत्यादयः” [सिद्धहेम० ३।१।१६६] इति सूत्रेण मध्यमपदलोपिसमासः ।

न चात्र “विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्मधारयश्च” (सिद्धहेम० ३।१।१६६) इति सूत्रेण कर्मधारय-
समासः कथं न भवति ? इत्यारेकणीयम्, “संख्या समाहारे च द्विगुह्याऽनात्मन्यथम्” (३।१।१९९) इति
सूत्रस्य नियमार्यत्वाद् । तत्र नियमाकारश्चैवम्—संख्यावाचिनो नाम्नो यदि परेण नाम्ना कर्म-
धारयसमासो भवेत्तर्हि समाहार-संज्ञा तद्वितीचरपदेषु एव, नान्यत्र । अत एवाष्टौ प्रवचनमात्र
इत्यादौ न कर्मधारयसमासः । अत एव सिद्धान्तकौमुद्यां ‘दिक्स्वरूपे सङ्गायाम्’ (सिद्धान्त०
२।१।२०) इति सूत्रे बालमनोरमावृत्तौ “ननु तर्हि ‘बोद्धशपदार्थानाम्’ इत्यत्र कथं समासः ?
इत्याशङ्कं मनसि निधाय भोवास्तुदेवदोक्षितोऽप्याह—“बोद्धशपदानामित्यत्र तु बोद्धशसंख्याकाः
पदार्था इति ‘मध्यमपदलोपी समासः’ इत्यलम्” ।

शेषासु चतुरधिकशतमार्गाणामु सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धो भजनीयः—अत्रवोऽस्ति ।
कथम् ? इति चेद्, शेषमार्गान्तः प्रतिमार्गणमसंख्यलोकाकाशप्रदेशेश्मेन्यो न्यूना जीवा वर्तन्ते ।
अनस्तास्वनन्तरगाथायां सप्तकर्मवस्थितपदवक्तव्यतायां प्रदर्शितव्याप्त्याऽऽ सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेश-
बन्धकाः कदाचिन्न भवन्त्यपि । यदा चावस्थितप्रदेशबन्धकानामभावस्तदावस्थितप्रदेशबन्धस्याप्य-
भावः । इति शेषमार्गाणामु सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धो भजनीयो भवति ।

शेषमार्गाणा इमाः—निखिलनरकमेदाः, तिर्यक्पञ्चेन्द्रियौघपर्याप्तापर्याप्तमेदमिन्नतिर्यक्पञ्चे-
न्द्रियतिरश्च इति चत्वारस्तिर्यग्गतिमेदाः, सममर्त्यगतिमेदाः, समस्तामरगतिमेदाश्च इति षड्-
त्तरचत्वारिंशद्गतिमेदाः, कृत्स्नद्वित्रिचतुष्पञ्चेन्द्रियमेदाः, पर्याप्ताद्भारपृथ्व्यपृतेजोवायुकायाः, पर्या-
प्तप्रत्येकवनस्पतिकायः त्रसत्रिकं चैत्यष्टौ कायमेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनानि, वैक्रियकाय आहारक-
कायश्चेति द्वादशयोगमेदाः, स्त्रीपुरुषवेदवेदाः, मतिश्रुतावधिबिभ्रज्जनमःपर्यञ्ज्ञानानि, असंयममन्तरा
षट् संयममार्गाणाः, चक्षुरवधिदर्शने, प्रशस्तलेश्यात्रिकं, मिथ्यात्वमृते षट्सम्यक्त्वमार्गाणाः, संज्ञी
चेति । वैक्रियमिआहारकमिभ्रकार्मणकायानाहारकमार्गाणास्ववस्थितप्रदेशबन्धो न भवतीति न
विस्मर्तव्यम् ।

अथोचरार्थेन शेषमार्गाणामु आयुषो भूयस्कारादिप्रदेशबन्धानां भङ्गविषयमाह—“इगजुअ-
सयसेसानु” इत्यादि, एकाधिकशतमार्गाणामु आयुषो भूयस्कारादिसर्वपदानि भजनीयानि—अत्रु-
वाणि सन्ति । अत्रेयं भावना—शेषासु मार्गाणामु प्रतिमार्गणमसंख्यलोकाकाशप्रदेशेश्मेन्यो न्यूना
जीवा विद्यन्ते । अतस्तास्वनन्तरगाथायामायुषो भूयस्कारादिपदवक्तव्यतायां निगदितव्याप्त्याऽऽयु-
र्बन्धं विदधतामायुर्वन्धुपक्रममाणानां च जीवानां सर्वदाऽप्राप्यमाणत्वादायुषो भूयस्कारादिचतु-
ष्पदानि सर्वदा न भवन्ति । अत्र शेषमार्गाणा अवैद्वद्भस्मसम्परायमिभ्रोपशमसम्यक्त्ववर्जा आहारक-

मिश्रसहितान्तरनियमितमार्गणा एव ज्ञातव्याः । अत्रायं विशेषः—आहारकमिश्रमार्गणायां भङ्ग-
विचय आयुषः सर्वपदानां न वक्तव्यः, किन्तु भूयस्कारावक्तव्यपदयोरेव, तस्यामल्पतरावस्थितपद-
योरसद्वभावाद् ।

ननु प्रकृतद्वारस्य भङ्गविचय इति संज्ञा । तत्र भङ्गानां विचयः=समूह इति भङ्गविचयः ।
अतोऽस्मिन् द्वारे भूयस्कारादिपदानां भङ्गविचयो निरूपणीयः । परन्तु ग्रन्थकृता तु तमनिरूप्य
भूयस्कारादिचतुष्पदान्तः कानि पदानि भजनीयानि सन्ति कानि च सर्वदा भवन्तीत्येवं निरूपित-
मिति चेद्, न, वस्तुतत्वापरिज्ञानात्, अत्र ग्रन्थकृतौषत आदेशतो वा भूयस्कारादिचतुष्पदान्तो-
ऽमृकपदानि भजनीयानि सन्ति अमृकपदानि सर्वदा भवन्तीत्यादिनिरूपणेन परमार्थतो भङ्गविचय
एव प्ररूपितः ।

कथम् ? इति चेद्, ध्रुगु, यत्र भूयस्कारप्रदेशवन्धादिपदानि नियमाद् भवन्ति ध्रुवाणि
भवन्तीति यावत् ; तत्र तेषां भूयस्कारप्रदेशवन्धादीनां विधायकाः सर्वदाऽनेके एव भवन्ति । परन्तु
यत्र भूयस्कारप्रदेशवन्धादिपदानि भजनीयान्यर्थाद् ध्रुवाणि तत्र भूयस्कारादिप्रदेशवन्धकानां यथा
कदाचिदत्यन्ताभावो भवति तथैव कदाचिदेकः कदाचिन्वानेके जीवास्तत्तत्प्रदेशवन्धका अपि
भवन्ति । अतो यस्यां मार्गणायां त्रीणि पदानि ध्रुवाण्येकं पदं चाध्रुवं तस्यां मार्गणायां त्रयाणां
ध्रुवपदानां तु सर्वदाऽनेके एव जीवा बन्धका भवन्तीति तेषाम् ‘अनेकवन्धकाः’ इतिस्वरूप एक
एव भङ्गो भवति । अध्रुवपदस्य कदाचिदेक एव जीवो बन्धको वर्तत इति ‘एकवन्धकः’ इति स्व-
रूप एकभङ्गस्तथा कदाचिदनेके जीवा अपि बन्धका भवन्तीति ‘अनेकवन्धकाः’ इतिस्वरूपो द्वितीयो
भङ्गो भवति । इत्येवमेकाध्रुवपदस्य द्वौ भङ्गौ भवतः । अतो यस्यां मार्गणायामेकमध्रुवपदं तस्याम-
ध्रुवपदसक्तौ द्वौ ध्रुवपदसत्कथैक इति त्रयो भङ्गाः सम्भवन्ति ॥५५५॥५५६॥

ननु सत्यम्, अत्र परमार्थतो भङ्गविचय एव प्रदर्शित इति ज्ञातम् । एवं भवदुत्तरीत्या
ध्रुवपदान्येकं द्वे त्रीणि चत्वारि वा स्युः परं तत्सत्कः ‘अनेकवन्धका’ इत्येक एव भङ्गो भवति ।
एकाध्रुवपदस्य ‘एकवन्धकः’ ‘अनेकवन्धकाः’ इति द्वौ भङ्गौ सम्पद्येते । किन्तु यत्र द्वे त्रीणि चत्वारि
वा पदान्यध्रुवाणि स्युस्तत्र कियान् भङ्गविचयो भवतीति कथं ज्ञायेत ? इति चेद्, मा त्वरिष्टाः,
अत एव ग्रन्थकार इदानीमेकाध्रुवपदानां भङ्गविचयोपपादनाय करणगाथामाह—

भंगेगऽणेगरूवा दो अध्रुवपयस्स पुव्वपयमंगा ।

पयवुड्ढीए दुगुण। दुजुआ तस्संजुआ कज्जा ॥५५७॥

(श्र०) ‘भंगेगऽणेगरूवा दो अध्रुवपयस्स’ इति, ‘अध्रुवपयस्स’ इत्यस्यैकवचनान्त-
त्वादेकस्याध्रुवपदस्य ‘भंगेगऽणेगरूवा’ प्राकृतत्वाद् द्विवचनस्य बहुवचनम् ; एकानेकरूपौ—एक-
वन्धकः, अनेकवन्धका इत्येवंरूपौ द्वौ भङ्गौ सम्भवतः । अत्र कथम् ? इति पर्यनुयोगस्यानवकाशः;

प्रागेव प्रपञ्चितत्वाद् । इदानीं द्वयाध्रुवपदानां भङ्गविचयोपपादनकरणमाह—‘गुञ्जपदयर्मंगा पद्य-
वङ्गहोप दुगुणा’ इति; ‘पद्यवङ्गहो’ इति पदद्वयौ—द्वयोः पदयोरध्रुवत्वे सति, त्रयाणां पदानाम-
ध्रुवत्वे सति, चतुर्णां पदानामध्रुवत्वे सतीत्येवमेकैकपदद्वयौ पूर्वपदभङ्गा द्विगुणिताः—द्विगुणाः
कर्तव्याः । इदमुक्तं भवति—यावतामध्रुवपदानां भङ्गा ज्ञातुमिष्यन्ते तावत्पदेभ्योऽव्यवहितपूर्वपद-
भङ्गा द्विगुणाः कर्तव्याः । तद्यथा—यदि द्व्यध्रुवपदयोर्मङ्गा ज्ञातुमिष्यन्ते तर्हि द्विपदाम्यामव्यवहित-
पूर्वं यदेकं पदं तस्य यौ द्वौ भङ्गौ तौ द्विगुणौ कर्तव्यौ, $(२ \times २ = ४)$ ततश्चत्वारः संपन्नाः, ततः
किं विधेयम् ? इत्याह—‘दुज्जुआ’ इति, स्वाऽव्यवहितपूर्वभङ्गैर्गुणिता इष्टपदभङ्गा द्विभङ्गयुक्ताः
कर्तव्याः, अत्र स्वाऽव्यवहितपूर्वपदभङ्गैर्गुणिता इष्टपदभङ्गाश्चत्वारः सन्ति, ततो द्विभङ्गयुक्ताश्चत्वारः
पद् भङ्गा भवन्ति । ततः किं कार्यम् ? इत्याह—‘तस्संजुआ कज्जा’ इति, तैः संयुक्तास्तत्सं-
युक्ताः, ततस्ते भङ्गास्तैः स्वाऽव्यवहितपूर्वपदभङ्गैः संयुक्ताः कर्तव्याः । तद्यथा—प्रस्तुते निदर्शनतो
द्व्यध्रुवपदयोर्मङ्गा ज्ञातुमिष्यन्ते । अतोऽत्र पर्यन्तं संपन्नाः पद्भङ्गा द्विपदाऽव्यवहितपूर्वपदस्यै-
कस्य यौ द्वौ भङ्गौ ताभ्यां युक्ताः कर्तव्याः, एवं कृते च $(६ + २ = ८)$ अष्टौ भङ्गाः प्राप्ताः । इत्येवं
द्व्यध्रुवपदानामष्टौ भङ्गा भवन्ति ।

अथ प्रस्तुतकरणमाश्रित्य त्रिपदभङ्गाः प्रदर्श्यन्ते—त्रिपदेभ्योऽव्यवहितपूर्वं ये द्वे पदे तयो-
रष्टभङ्गा अनन्तरमेवोपपादिताः । अतस्तेऽष्टौ भङ्गा द्विगुणाः कर्तव्याः, कृतेषु द्विगुणेषु $(८ \times २ =$
 $१६)$ षोडश भङ्गा भवन्ति । ततस्ते षोडशभङ्गा द्वियुक्ताः कर्तव्याः, एवं कृते च $(१६ + २ = १८)$
अष्टादश भङ्गाः सम्पन्नाः । ततः पुनः स्वाव्यवहितपूर्वपदभङ्गैः संयुक्ताः विधेयाः, अत्र स्वाव्यवहित-
पूर्वपदभङ्गा अष्टौ, ततोऽष्टसंयुक्ताः अष्टादश पद्विंशतिर्भवन्ति । इत्येवं त्र्यध्रुवपदानां पद्विंशति-
र्मङ्गाः सम्पद्यन्ते । इदानीं चतुरध्रुवपदानां भङ्गा निष्पाद्यन्ते—चतुष्पदेभ्योऽव्यवहितपूर्वत्रिपदानां
भङ्गाः पद्विंशतिः, अतस्ते पद्विंशतिभङ्गा द्विगुणाः कार्याः, ततः $(२६ \times २ = ५२)$ द्विपञ्चाशद्-
भङ्गाः प्राप्ताः । अथ ते द्वियुक्ताः कर्तव्याः, ततः $(५२ + २ = ५४)$ चतुष्पञ्चाशद् भङ्गाः प्राप्ताः ।
ततः पुनस्तेऽव्यवहितपूर्वत्रिपदानां पद्विंशतिभङ्गैर्गुक्ताः कर्तव्याः, एवं कृते च $(५४ + २६ = ८०)$
अशीतिभङ्गा निष्पन्नाः । इत्येवं चतुरध्रुवपदानामशीतिभङ्गा भवन्ति ।

अथ ग्रन्थकृतैकाध्रुवपदानां भङ्गाः परमार्थतो निगदिता अपि शब्दैरनुलिखिताः, अतो व्यु-
त्पन्नमतीनां सम्भाव्यमानभङ्गविचयस्य मङ्गलं बोधोत्पत्तावपि मन्दमेघसामाशु बोधाऽनुदयात् तेषाम-
नुग्रहार्थमस्माभिरश्रीवत् आदेशतश्च सम्भाव्यमानभङ्गविचय उल्लिख्यते । तद्यथा—सप्तकर्मणां
श्रीणि पदानि ध्रुवाणि, अवक्तव्यामिधमेकपदमध्रुवम् । ततो ध्रुवपदसत्क एकभङ्गः, अध्रुवपदसत्कौ
द्वौ भङ्गाविति ध्रुवाध्रुवपदानां सप्तद्विंशत्यो भङ्गा भवन्ति । तत्र भङ्गविन्यास एवम्—यदाऽवक्तव्य-
प्रदेशवन्धकानामत्यन्ताभावस्तदाऽनेके मूयस्कारप्रदेशवन्धकाः, अनेकेऽन्तरप्रदेशवन्धकाः, अनेकेऽ-

वस्थितप्रदेशबन्धका इति ध्रुवपदसत्कः प्रथमो भङ्गः । यदैकजीवोऽवक्तव्यप्रदेशबन्धको भवति तदाऽनेकमयस्कारप्रदेशबन्धकाः, अनेकान्पतरप्रदेशबन्धकाः, अनेकावस्थितप्रदेशबन्धकाः, एकोऽवक्तव्यप्रदेशबन्धक इत्यध्रुवपदसत्को द्वितीयो भङ्गः । यदाऽनेके जीवा अवक्तव्यप्रदेशबन्धका भवन्ति तदाऽनेके भूयस्कारप्रदेशबन्धकाः, अनेकान्पतरप्रदेशबन्धकाः अनेकावस्थितप्रदेशबन्धकाः, अनेकेऽवक्तव्यप्रदेशबन्धका इत्यध्रुवपदसत्कस्तृतीयो भङ्गः । आयुषः सर्वाणि पदानि ध्रुवाणि सन्तीति तत्सत्कोऽनेकमयस्कारप्रदेशबन्धकाः, अनेकान्पतरप्रदेशबन्धकाः, अनेकावस्थितप्रदेशबन्धकाः, अनेकावक्तव्यप्रदेशबन्धका इत्येक एव भङ्गो भवति ।

अथादेशतो भङ्गविचयोलेखावसर इत्यादौ सप्तकर्माण्याभित्योल्लिख्यते-तिर्यगोघः, सर्वैकेन्द्रियभेदाः, समस्तनिगोदभेदाः, द्वादशकायसूक्ष्मभेदाः, वनस्पतिकायौघः, पृथ्व्यपृतेजोवायुकायौघाः, बादरपृथ्व्यपृतेजोवायुकायाः, अपर्याप्तबादरपृथ्व्यपृतेजोवायुकायाः, प्रत्येकवनस्पतिकायौघापर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायौ चेति चतुस्त्रिंशत्कायभेदाः, औदारिकमिश्रकाययोगः, कार्मणकाययोगः, नपुंसकवेदः, कषायचतुष्कं, मतिश्रुताज्ञाने, असंयमः, अप्रशस्तलेदयात्रिकम्, अभव्यः, मिथ्यात्वम्, अर्पज्ञी अनाहारकश्चेति नवपञ्चाशद्दुर्माणासु सम्भाव्यमानसर्वप्रदेशबन्धा ध्रुवा इति ध्रुवपदसत्क एक एव भङ्गो भवति । तत्र कार्मणकाययोगानाहारकयोर्मयस्कारपदं, शेषास्वक्तव्यं विना त्रीणि पदानि सम्भवन्तीत्यालक्षितव्यम् । अत्र लोभमार्गाणां मोहनीयस्यौघवत् त्रयो भङ्गा ज्ञेयाः ।

तथा निखिलनरकमार्गाणाः, तिर्यक्पञ्चेन्द्रियौघपर्याप्तापर्याप्तेभेदमिन्नतिर्यक्पञ्चेन्द्रियतिरिच्य इति चत्वारिस्तिर्यगतिभेदाः, साममर्त्यभेदाः इति द्विचत्वारिंशद्गतिभेदाः, कृत्स्नद्वित्रिचतुरिन्द्रियभेदाः अपर्याप्तपञ्चेन्द्रियश्चेति दशेन्द्रियभेदाः, पर्याप्तबादरपृथिव्यपृतेजोवायुकायाः, पर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायोऽपर्याप्तत्रयकायश्चेति षट्कायमार्गाणाः, काययोगौघः, औदारिककायः वैक्रियकायश्चेति त्रिगोभेदाः, स्त्रीपुरुषलक्षणद्विभेदभेदा, विभङ्गज्ञानलक्षणैकज्ञानभेदः, सामायिकदेशधिरतिसंयमौ, अचक्षुर्दर्शनं, तेजःपञ्चलेदये, भव्यः, धायोपशमिकसम्यक्त्वमाहारकश्चेति द्वासप्ततिमार्गाणासु एकं पदमध्रुवं शेषाणि स्वप्रायोग्यानि ध्रुवाणि । अतस्तासु ध्रुवाध्रुवपदसत्कास्त्रयो भङ्गा उपपद्यन्ते । त्रिभङ्गानां विन्यासस्तु प्रागोघवक्तव्यतायां प्रदर्शितः ।

अत्रेदं बोध्यम्-अत्र निगदितद्विसप्ततिमार्गणान्तः, काययोगौघः औदारिकायः, अचक्षुर्दर्शनं, मव्य आहारकश्चेति पञ्चमार्गाणास्वक्तव्यप्रदेशबन्धोऽध्रुवः शेषत्रिप्रदेशबन्धाश्च ध्रुवाः । शेषासु सप्तषट्मार्गाणावस्थितप्रदेशबन्धोऽध्रुवो भूयस्कारान्पतरप्रदेशबन्धौ च ध्रुवौ । अवक्तव्यप्रदेशबन्धस्त्वेतासु न सम्भवति । मनुष्यौघपर्याप्तिमनुष्यमानुषीलक्षणत्रिमनुष्यमार्गाणाः, पञ्चेन्द्रियौघपर्याप्तपञ्चेन्द्रियौ, त्रयकायौघपर्याप्तत्रयकायौ, पञ्चमनःपञ्चवचनानि, मतिश्रुतावचिमनःपर्यवज्ञानानि, संयमौघः, चक्षुरवधिदर्शने, श्रुतलेदया, सम्यक्त्वौघधायिकसम्यक्त्वे सङ्गी चेत्यष्टाविंशतिः

मार्गणसु भूयस्कारान्पतरलक्षणदिपदे ध्रुवे अवक्तव्यावस्थितलक्षणे द्वे पदे चाध्रुवे इति ध्रुवाध्रुव-
पदानां समुद्दिता नव भङ्गाः सम्पद्यन्ते ।

अत्र भङ्गविन्यास एवम्—यदैकोऽवक्तव्यप्रदेशबन्धकोऽवस्थितप्रदेशबन्धकस्य चात्यन्ताभाव-
स्तदा “अनेके भूयस्कारप्रदेशबन्धकाः, अनेकेऽल्पतरप्रदेशबन्धकाः, एकोऽवक्तव्यप्रदेशबन्धकः”
इति प्रथमो भङ्गः । यदाऽनेकेऽवक्तव्यप्रदेशबन्धका अवस्थितप्रदेशबन्धकानां चाभावस्तदा “अनेके
भूयस्कारप्रदेशबन्धकाः, अनेकेऽल्पतरप्रदेशबन्धकाः, अनेकेऽवक्तव्यप्रदेशबन्धकाः” इति द्वितीयो
भङ्गः । यदैकोऽवस्थितप्रदेशबन्धकोऽवक्तव्यप्रदेशबन्धकानां चाभावस्तदा “अनेके भूयस्कारप्रदेश-
बन्धकाः, अनेकेऽल्पतरप्रदेशबन्धकाः, एकोऽवस्थितप्रदेशबन्धकः” इति तृतीयो भङ्गः । यदाऽनेके-
ऽवस्थितप्रदेशबन्धका अवक्तव्यप्रदेशबन्धकस्य चात्यन्ताभावस्तदा “अनेके भूयस्कारप्रदेशबन्धकाः,
अनेकेऽल्पतरप्रदेशबन्धकाः, अनेकेऽवस्थितप्रदेशबन्धकाः” इति चतुर्थो भङ्गः । यदैकोऽवक्तव्य-
प्रदेशबन्धक एकोऽवस्थितप्रदेशबन्धकश्च तदा “अनेके भूयस्कारप्रदेशबन्धकाः, अनेकेऽल्पतरप्रदेश-
बन्धकाः, एकोऽवक्तव्यप्रदेशबन्धकः, एकोऽवस्थितप्रदेशबन्धकः” इति पञ्चमो भङ्गः । यदाऽनेके-
ऽवक्तव्यप्रदेशबन्धका एकोऽवस्थितप्रदेशबन्धकश्च तदा “अनेके भूयस्कारप्रदेशबन्धकाः, अनेकेऽल्प-
तरप्रदेशबन्धकाः, अनेकेऽवक्तव्यप्रदेशबन्धकाः, एकोऽवस्थितप्रदेशबन्धकः” इति षष्ठो भङ्गः । यदैको-
ऽवक्तव्यप्रदेशबन्धकोऽनेकेऽवस्थितप्रदेशबन्धकाश्च तदा “अनेके भूयस्कारप्रदेशबन्धकाः, अनेकेऽल्प-
तरप्रदेशबन्धकाः, एकोऽवक्तव्यप्रदेशबन्धकः, अनेकेऽवस्थितप्रदेशबन्धकाः” इति सप्तमो भङ्गः ।
यदाऽनेकेऽवक्तव्यप्रदेशबन्धका अनेकेऽवस्थितप्रदेशबन्धकाश्च तदा “अनेके भूयस्कारप्रदेशबन्धकाः,
अनेकेऽल्पतरप्रदेशबन्धकाः, अनेकेऽवक्तव्यप्रदेशबन्धकाः, अनेकेऽवस्थितप्रदेशबन्धकाः” इत्यष्टमो
भङ्गः । इति द्व्यध्रुवपदसत्का अष्टौ भङ्गाः । यदाऽवक्तव्यप्रदेशबन्धकस्यावस्थितप्रदेशबन्धकस्य
चात्यन्ताभावस्तदाऽनेके भूयस्कारप्रदेशबन्धकाः, अनेकेऽल्पतरप्रदेशबन्धकाः इति द्विध्रुवपदसत्क
एको भङ्गो भवति । इत्येवं मनुष्यावाद्यष्टाविंशतिमार्गणसु ध्रुवाध्रुवपदानां समुद्दिता नव भङ्गा निष्पद्यन्ते ।

अथाऽप्यर्थात्मनोऽप्यः, वैक्रियमिश्रकायः, आहारकद्विकं, छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिद्विषयसम्प-
रायसंयमः, मिश्रः सास्त्रादनसम्यक्त्वं चेति नवमार्गणसु स्वसम्भाव्यमानभूयस्कारान्पतरावस्थित-
लक्षणानि श्रीण्यपि पदान्यध्रुवाणि । तत्र छेदोपस्थापनीयपरिहारयोर्भङ्गाः स्वयमेव ज्ञातव्याः । शेषसप्त-
मार्गणास्वध्रुवसत्काः षड्विंशतिभङ्गाः सम्पद्यन्ते । अवैदोपशममार्गणयोश्चत्वार्यपि पदान्यध्रुवाणीति
प्राक्प्रदर्शितकरणेनाशीतिभङ्गा उपपद्यन्ते । अत्र षड्विंशतिभङ्गानामशीतिभङ्गानां च विन्यासः
स्वयमेवोक्तः, ग्रन्थगौरवमिया मुगमत्वाच्च वयं नोल्लिखामः ॥५५७॥

॥ इति श्रीप्रेमप्रभाटीकासमलङ्कृते बन्धविधाने मूलप्रकृति-
प्रदेशबन्धे द्वितीये भूयस्काराधिकारे पञ्चमं
अङ्गविचयद्वारं समाप्तम् ॥

॥ षष्ठं भागद्वारम् ॥

तदेवं गतं पञ्चमं मङ्गलविचयामिधं द्वारम् । इदानीं मूयस्कारादिचतुर्विधप्रदेशबन्धकान्तो विवक्षितप्रदेशबन्धकानां सर्वजीवानाभित्य विवक्षितसमये कियान् भागो भवतीति प्रतिपादनपरं क्रमागतं षष्ठं भागद्वारं प्रतिपिपादयिष्याधिकरणान्तःकरणवान् प्रथमं तावदोषतो भूयस्काराऽन्यतरप्रदेशबन्धकानां भागं चिन्तयति—

अट्टण्ह बंधगा खलु भूओगारस्स साहियदुभागो ।

अप्ययरस्स दुभागो देसूणो बंधगा णेया ॥५५॥

(प्र०) ‘अट्टण्ह’ इत्यादि, ज्ञानावरणीयाद्यष्टकर्मणां भूयस्कारबन्धकाः ‘साहियदुभागो’ इति, द्वितीयो भागो द्विभागः, साधिको द्विभागः साधिकद्विभागः, किञ्चिदधिकार्धभागो भवन्तीत्यर्थः । भूयस्कारादिचतुर्विधप्रदेशबन्धकमध्ये भूयस्कारप्रदेशबन्धका जीवाः किञ्चिदधिकार्धभागो वर्तन्ते इति यावद् । कथम् ? इति चेद्, उच्यते, अन्यतरादित्रिप्रदेशबन्धेभ्यो भूयस्कारप्रदेशबन्धस्य कालो बृहत्तरः, अवक्तव्यप्रदेशबन्धकालस्यैकसामयिकत्वाद्, अवस्थितप्रदेशबन्धकालस्योत्कृष्टतोऽपि संख्यातसमयमात्रत्वाद्, एवमन्यतरप्रदेशबन्धकालस्यान्तर्मुहूर्त्तप्रमाणत्वेऽपि भूयस्कारप्रदेशबन्धापेक्षया न्यूनान्तर्मुहूर्त्तप्रमाणत्वाद् । तथा सप्तकर्मण्यभित्यापर्याप्तावस्थायां भूयस्कारप्रदेशबन्ध एव भवति । तत आयुराभित्य भूयस्कारप्रदेशबन्धस्याधिककालत्वात्, सप्तकर्मण्यभित्य भूयस्कारप्रदेशबन्धस्याधिककालत्वादपर्याप्तावस्थायां भूयस्कारप्रदेशबन्धस्यैव सत्त्वान्ध भूयस्कारप्रदेशबन्धका जीवाः साधिकद्वितीयभागे वर्तन्ते । नन्वयं भाग उत्कृष्टतो भवति यदुत जघन्यतः ? इति चेद्, उभयथाऽपि, नवरं जघन्यतो चिन्त्यमाने साधिकत्वं किञ्चिन्न्यूनम्, उत्कृष्टतो विचार्यमाणे साधिकत्वं किञ्चिद् बृहत्तरमवसेयम् । एवमत्रेऽपि भागप्ररूपणार्थं यथासम्भवं न्यूनाधिकत्वं बोध्यम् । ‘अप्ययरस्स’ इत्यादि, ‘अट्टण्ह’ इति पदमत्रापि सम्बध्यते, अष्टकर्मणामन्यतरप्रदेशबन्धकाः ‘देशोनद्वितीयभागो=देशोनार्धभागो’ ज्ञातव्याः । अन्यतरप्रदेशबन्धकालस्य भूयस्कारप्रदेशबन्धकालापेक्षया न्यूनप्रमाणत्वादवस्थितावक्तव्यप्रदेशबन्धकालापेक्षया बृहत्तरत्वाच्चाप्यन्यतरप्रदेशबन्धकानां यथोक्तभागो षट्ठां याति ।

साम्प्रतमोषतोऽष्टकर्मणामवस्थितावक्तव्यप्रदेशबन्धकानां भागप्ररूपणां विकीर्णराह—

भागो असंखिययमो अवट्ठिअस्स हविरे अणंतंसो ।

सतण्ह अत्तव्वस्माउस्स असंखभागोऽत्थि ॥५५१॥

(प्र०) “भागो असंखिययमो अवट्ठिअस्स” इति, अष्टकर्मणामिति पूर्वगाथातोऽनुवर्तते, अष्टकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धकानाम् “असंख्याततमो भागो” भवति । अत्रेयं भावना—पूर्वमन्तर-

प्ररूपणायां प्रत्येकजीववर्गाभित्यावस्थितप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टान्तरं 'श्रेण्यसंख्यातभावाः' प्रकृतिपितृ, ततः सर्वजीवेषु प्रत्येकजीवः सकृदवस्थितप्रदेशबन्धं विधाय श्रेण्यसंख्यातमामप्रमाणकाले व्यतीतेऽवश्यं पुनरवस्थितप्रदेशबन्धं विदधातीति समापतितम् । जीवा अनन्ताः सन्तीति तेषु प्रत्येकजीवस्य श्रेण्यसंख्यातमागकाले व्यतीतेऽवश्यं पुनरवस्थितप्रदेशबन्धस्तदैव सम्भवति यदि प्रत्येकसमयमवस्थितप्रदेशबन्धका असंख्याततमे भागे वर्तन्ते । यद्यवस्थितप्रदेशबन्धकाः प्रतिसमयमनन्ततमो भागो भवेत् तर्हि अवस्थितप्रदेशबन्धस्य तावत्प्रमाणमुत्कृष्टान्तरं घटां नाटेत् ।

'अर्णान्सो सत्तण्ह अवत्तव्वस्स' इति, सत्तर्कमणामवक्तव्यप्रदेशबन्धकाः 'अनन्ततमे भागे' वर्तन्ते । इयमत्र भावना—सत्तर्कमणामवक्तव्यप्रदेशबन्धका मनुष्याः, श्रेणौ निघ्नं प्राप्य देवतयोत्पन्ना जीवा वा भवन्ति । ते च संख्याता एव । संख्यातराशिश्रानन्तराशेरनन्ततमो भागः, इति विवक्षितसमये चिन्त्यमानाः सत्तर्कमणामवक्तव्यप्रदेशबन्धकाः सर्वजीवानाभित्य "अनन्ततमे भागे" वर्तन्ते ।

'अवत्तव्वस्स' इति पदस्योभयत्र योजनाद् 'अवत्तव्वस्साउस्स असंख्भागोऽस्थि' इति, आयुषोऽवक्तव्यप्रदेशबन्धका 'असंख्याततमे भागे' सन्ति । कथम् ? इति चेद्, अवक्तव्यप्रदेशबन्धस्यैकसामयिकत्वाद् । अत्रायं विवेकः—यद्यप्यष्टानामपि कर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धस्य काल एकसमयः, तथापि सत्तर्कमणामवक्तव्यप्रदेशबन्धकाः सर्वजीवेष्वष्टाऽनन्ततमे भागे एव वर्तन्ते, यतस्ते संख्याता एव । आयुषोऽवक्तव्यप्रदेशबन्धकास्तु प्रतिसमयमनन्तजीवैरायुर्गन्धः प्रारम्भ्यते इति आयुर्बन्धकसर्वजीवानाभित्यासंख्याततमे भागे वर्तन्ते ॥५५९॥ तदेवमोषतोऽष्टानामपि कर्मणां चतुर्विधप्रदेशबन्धकानां प्रत्येकं भागप्ररूपणा कृता । सम्प्रति तामेवाददेशतत्त्विकीषुरादौ तावद्यसु मार्गाणां सत्तर्कमणां भूयस्कारप्रदेशबन्धकानां सर्वभागास्ता निरूपयति—

मीसदुजोगेसु तहा कम्माणाहारगेसु सव्वंसो ।

भगारस्स हवेजा पयडीणं आउवज्जाणं ॥५६०॥

(श्र०) "मीसदुजोगेसु" इत्यादि, वैक्रियमिआहारकमिअल्लणद्विमिअयोगयोः, कर्मण-कावेऽनाहारके चेति चतुर्मार्गाणामु आयुर्वर्जानां सत्तर्ककृतीनां भूयस्कारप्रदेशबन्धकानां 'सव्वंसो' इति, सर्वभागो भवति, सर्वे जीवा भूयस्कारप्रदेशबन्धका एव भवन्तीत्यर्थः । अत्रायं भावः—एतसु मार्गाणां सत्यर्णयाः प्रथमसमवादादभ्य चरमसमयपर्यन्तं योगस्यासंख्येयगुणवृद्धिसङ्ख्यात्वाद् भूय-स्कारप्रदेशबन्ध एव भवतीति प्रागसकृद् निरूपितम्, इति भूयस्कारातिरिक्तप्रदेशबन्धामावादेतासु मार्गाणां प्रतिसमयं यावन्तो जीवा भवन्ति ते सर्वे भूयस्कारप्रदेशबन्धमेव कुर्वन्तीति साङ्गत्वं 'मीस-दुजोगेसु' इत्यादि ॥५६०॥ इदानीं शेषमार्गाणां सत्तर्कमणां भूयस्कारप्रदेशबन्धकानामन्यतरप्रदेश-बन्धकानां च मार्गं प्ररूपयति—

सेसासु मग्गणासुं भुजोगारस्स साहियदुभागो ।

अप्पयरस्स दुभागो देसूणो बंधगा णेया ॥ ५६१ ॥

(श्रे०) 'सेसासु' इत्यादि, उक्तव्यतिरिक्तासु षडुत्तरपष्टिशतमार्गणासु सप्तकर्मणां भूय-
स्कारप्रदेशबन्धकाः 'साधिकद्वितीयभागः—साधिकार्धभागः' भवन्ति । अत्र भावना सामान्य-
वक्तव्यतायां प्रदर्शितरीत्या विधेया । 'अप्पयरस्स' इत्यादि, 'सेसासु' इति पदमत्रापि सम्बध्यते,
वैकियमिभादिमार्गणाचतुष्केऽन्यतरप्रदेशबन्धमावात्शेषासु षडधिकषष्टिशतमार्गणासु सप्तकर्मणाम-
न्यतरप्रदेशबन्धकाः 'देशोनद्वितीयभागः—किञ्चिन्न्यूनार्धभागः' भवन्ति । अत्रापि भावनौघवद्
विधेया । अत्र शेषमार्गणावेषस्य सुकरत्वात्तामसो मार्गणा नोन्मिल्यन्ते ॥ ५६१ ॥

एतर्हि सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धकानां भागं गाथाद्विकेन वक्तुकाम आह—

पज्जमणुसमणुसीसुं सव्वत्थाहारगेसु गयवेए ।

मणणाणसंयमेसुं समइअच्छेअपरिहारसुहमेसुं ॥ ५६२ ॥ (गीतिः)

सत्तण्ह बंधगा खलु होअन्ति अवट्ठिअस्स संखंसो ।

सेसासु मग्गणासुं णेया भागो असंखयमो ॥ ५६३ ॥

(श्रे०) 'पज्जमणुस' इत्यादि, पर्याप्तमनुष्याद्येकादशमार्गणासु 'सत्तण्ह' इत्यादि,
सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धकाः 'संख्याततमभागः' भवन्ति । कथम् ? इति चेद्, तत्तन्मार्गणासु
वर्तमानानां जीवानां संख्यातत्वादवस्थितप्रदेशबन्धकालस्याल्पत्वाच्च । 'सेसासु' इत्यादि, पर्याप्त-
मनुष्यप्रभुलैकादशमार्गणासुक्तत्वाद् वैकियमिभादिचतुर्मार्गणास्ववस्थितप्रदेशबन्धस्याभावाच्च शेषासु
पञ्चपञ्चाशदधिकशतमार्गणासु सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धकाः 'असंख्याततमभागः' भवन्ति ।

अत्रेयं भावना—अत्र कासुचिन्मार्गणासु जीवा असंख्याताः कासुचिच्छानन्ता वर्तन्ते ।
अथ प्रत्येकजीवः श्रेण्यसंख्यातभागकाले व्यतीतेऽवश्यं पुनरवस्थितप्रदेशबन्धं विदधातीति प्रति-
समयं चिन्त्यमानाः सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धका जीवाः 'असंख्याततमे भागे' वर्तन्ते ।
शेषमार्गणा नामत इमाः—पर्याप्तमनुष्यमानुषीसर्वार्थसिद्धैर्विना चतुष्पञ्चवार्तिशृङ्गातिमेदाः, निखि-
लेन्द्रियमार्गणाः, कुत्सनकायमेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनानि, काययोगौबौदारिकद्विकवैकियकाययोमाः,
वेदत्रिकं, कषायचतुष्कं, मनःपर्यंबं विना षड्ज्ञानमार्गणाः, देशविरत्यसंयमौ, दर्शनत्रिकं, लेख्या-
पट्कं, भव्यामप्यौ, समस्तसम्यक्त्वमार्गणाः, सङ्गी, असङ्गी, आहारकम् ॥ ५६२।५६३ ॥

सम्प्रति सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धकानां भागप्ररूपणां चिकीर्षुरादौ तावथासु मार्गणासु
तेषां संख्याततमो भागस्ताः प्ररूपयति—

पञ्जरमणुस्तीसुं अवेअमणणाणसंयमेसुं च ।

होअन्ति अबत्तव्वस्साउगवजाण संखंसो ॥५६४॥

(प्रे०) 'पञ्जर' इत्यादि, पर्याप्तमनुष्यादिपञ्चसम्यग्प्रसू आयुर्कर्मणां सप्तकर्मणामवक्तव्य-
प्रदेशबन्धकाः 'संख्याततममागः' भवन्ति, मार्गणासु जीवानां संख्यातमवत्त्वाद् ॥५६४॥

इदानीं सम्भाव्यमानावक्तव्यप्रदेशबन्धासु शेषमार्गणासु सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धकानां
भागं निरूपयति—

कायुरलाचक्खुसुं भविवाहारेसु उण अण्णंतंतो ।

सत्तण्हं मोहस्स य लोहे अण्णह असंखंसो ॥५६५॥

(प्रे०) 'कायुरलाचक्खुसुं' इत्यादि, काययोगौघे, औदारिककान्ते, अचक्षुर्दर्शने, अन्ये
आहारके चेति पञ्चमार्गणासु सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धकाः 'अनन्ततममागः' भवन्ति । अत्रायं
भावः—एतासु मार्गणासु जीवा अनन्ताः, अवक्तव्यप्रदेशबन्धकाश्च संख्याताः, संख्यातराशिरनन्त-
राशेरनन्ततमो भाग एव भवति । अत एतासु मार्गणासु सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धकाः मार्गणा-
स्थसर्वजीवानाभित्यानन्ततमे भागे वर्तन्ते । 'मोहस्स य लोहे' इति, लोममार्गणायां मोहनीय-
कर्मणोऽवक्तव्यप्रदेशबन्धका 'अनन्ततममागः' भवन्ति । कुतः ? इति चेद्, लोमस्यावक्तव्यबन्ध-
कानां संख्यातत्वान्मार्गणावर्तिजीवानां चानन्त्याद् ।

'अण्णह असंखंसो' इति, सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धकाः त्रिमनुष्यादिपञ्चत्रिंशद्-
मार्गणासु भवति, तदन्तो दशमार्गणासु भागप्ररूपणा कृताः । अतोऽन्यासु पञ्चविंशतिमार्गणासु
सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धका 'असंख्याततममागः' भवन्ति । अत्रेयं भावना—एतासु मार्गणासु
सर्वजीवा असंख्याता भवन्ति, सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धकाश्च संख्याता वर्तन्ते । संख्यातराशि-
रसंख्यातराशेरसंख्याततमभाग एव भवति । अतः शेषमार्गणासु तच्चन्मार्गणावर्तिसर्वजीवानाभित्य
सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धका असंख्याततमभागे एव वर्तन्ते । शेषमार्गणा इमाः—मनुष्यौघः,
पञ्चेन्द्रियौघपर्याप्तपञ्चेन्द्रियौ, ओषपर्याप्तमेदमिश्रिजसौ, पञ्चमनःपञ्चवचनानि, मतिभ्रता-
वधिज्ञानाणि, अक्षुरवचिदर्शने, शुक्जलेहया, सस्यक्ष्वौबौपशमिकक्षयिकसम्यक्त्वानि, सङ्गी चेति
॥५६५॥ इत्यं सप्तकर्मणाभित्यादेकतो भूयस्कारादिचतुर्विधप्रदेशबन्धकभागप्ररूपणा कृता ।
साम्प्रतं तावेषासुसंश्रित्य विधित्युः प्रथमं तावदेकगतया आहारकमिषदोममार्गणायां भूयस्कारा-
वक्तव्यबन्धकानां, अन्येषु च भूयस्कारान्तरप्रदेशबन्धकानां भागं चिन्तयति—

आहारमीसजोगे भूमारस्साउगस्स संखंसा ।

इयरस्स संखमागो अण्णह ओघव्व दुपयाणं ॥५६६॥

(प्रे०) 'आहारमीसजोगे' इत्यादि, आहारकमिश्रमार्गणायामायुषो भूयस्कारप्रदेशबन्धका जीवा मार्गणमतसर्वजीवापेक्षया, संख्यंसा' इति, जस्विभक्त्यन्तत्वाद् बहुत्वाद्यौ लभ्यते, 'संख्याता बहुभागाः' भवन्ति । 'इयरस्स संख्यंभागो' इति, 'आहारमीसजोगे' 'आउगस्स' इति द्वे पदे अप्रापि सम्बध्येते, आहारकमिश्रकाययोगे आयुषो भूयस्कारावक्तव्यप्रदेशबन्धयोरेव सव्भावा-
दितरस्य=अवक्तव्यस्य बन्धकाः 'संख्याततमभागः' भवन्ति । अप्राप्य भावनापथः—आहारकमिश्र-
योगमार्गणायौ सर्वे जीवाः संख्याता एव भवन्ति, तथाऽऽयुर्बन्धप्रारम्भप्रथमसमये आयुषोऽवक्तव्य-
प्रदेशबन्धो भवति, तदनन्तरमायुर्बन्धकालं यावद् भूयस्कारप्रदेशबन्धो भवति, इत्यत्रायुषोऽवक्तव्य-
प्रदेशबन्धस्यैकसामयिकत्वाद् भूयस्कारप्रदेशबन्धस्य चान्तर्हृर्हार्धप्रमाणत्वादवक्तव्यप्रदेशबन्धकाः
संख्याततम एक एव भागो भवन्ति, भूयस्कारप्रदेशबन्धकाः संख्याता बहुभागा भवन्ति ।

'अण्णह ओव्व दुपयाण' इति, आहारकमिश्रे प्ररूपितत्वाद् आहारकमिश्रं विनाऽन्यासु
द्राष्टृशतमार्गणायु आयुषः, 'दुपयाण' इति, भूयस्कारान्तरपदयोः 'भूयस्कारान्तरप्रदेशबन्ध-
कानामित्यर्थः, भाग इति गम्यते, 'ओव्वद्' भवति । तद्यथा—भूयस्कारप्रदेशबन्धकाः 'साधिक-
द्वितीयभागः' अन्तरप्रदेशबन्धकाः 'किञ्चिन्न्यूनार्धभागः' भवन्ति । अत्र भावनापथोऽप्यो-
च्यवदवसातव्यः ॥५६६॥

इदानीमायुषोऽवक्तव्यावस्थितप्रदेशबन्धकानां भागं गाथादिकेन प्रतिपाद्य प्रकृतद्वारसमाप्तिं
विदधाति—

दुणराणताइगेसुं आहारम्मि मणपज्जवम्मि तहा ।

संयमसामइएसुं छेए परिहारसुक्कखइएसुं ॥५६७॥ (गीतिः)

भागो संखेज्जइमोऽवत्तव्वावट्ठिआण विण्णेया ।

सेसासु बंधगा खलु गेया भागो असंखयमो ॥५६८॥

(प्रे०) 'दुणराणताइगेसुं' इत्यादि, पर्याप्तमनुष्यमानुषीलक्षणदिग्मनुष्ययोः, आनतप्रसू-
सर्वार्थसिद्धपर्यन्तेष्वष्टादशदेवगतिभेदेषु, आहारककाययोगे, मनःपर्यवधाने, संयमौघसामयिकछेदो-
पस्थापनीयपरिहारविशुद्धिसंयमेषु, शुक्ललेखायां ध्यायिकसम्यक्त्वे चेत्यष्टाविंशतिमार्गणायु 'भागो
संखेज्जइमो' इत्यादि, 'आयुषः' इत्यनुवर्तते, आयुषोऽवक्तव्यप्रदेशबन्धका अवस्थितप्रदेशबन्धकाश्च
'संख्याततमभागः' ज्ञातव्याः । इयमत्र भावना—पर्याप्तमनुष्यादिनवमार्गणायु मार्गणमतजीवा एव
संख्याताः, आनतादिसप्तदशदेवगतिभेदेषु, ध्यायिकसम्यक्त्वे शुक्ललेखायां च मार्गणमतजीवानाम-
संख्यातत्वेऽप्यायुषो बन्धका जीवाः संख्याता एव वर्तन्ते । अत्र कथम् ? इति पर्यनुयोगस्यास्थानं,
प्रथमाधिकारे परिमाणद्वारे सप्रमाणं युक्त्या च प्रपञ्चितत्वाद् । विस्मृततत्त्वपञ्चेन तत्रतोऽव-

गन्तव्यम् । प्रस्तुते आयुषो बन्धकानां जीवानां संख्यातत्वादवक्तव्यप्रदेशबन्धकानामवस्थित-
प्रदेशबन्धकानां च संख्याततमभाग एवोपपद्यते ।

‘सेसास्तु’ इत्यादि, शेषास्तु चतुस्त्रिंशदधिकशतमार्गणास्तु आयुषोऽवक्तव्यप्रदेशबन्धका
अवस्थितप्रदेशबन्धकाश्च ‘असंख्याततमभागः’ भवन्ति । अप्रावस्थितप्रदेशबन्धकानामसंख्याततम-
भागे भावना सामान्यवक्तव्यतावद् ज्ञेया । अवक्तव्यप्रदेशबन्धकानामसंख्याततमभागे भावनैवम्—
अत्र कासुचित् तिर्यगोषादिमार्गणास्तु जीवानामनन्तत्वेनायुषो बन्धकानां जीवानामनन्तत्वादवक्त-
व्यप्रदेशबन्धका जीवा अप्यनन्ता भवन्ति, नवरमायुषो बन्धकेभ्योऽतिस्तोकाः । लघ्वनन्तराग्निना
बृहदनन्तराग्नी भाजिते सति लघ्विरसंख्यातराग्निः समागच्छति । एवं कासुचित्परातिर्यक्पञ्च-
न्द्रियादिषु जीवानामसंख्यातत्वेनाऽऽयुषो बन्धकानां जीवानामसंख्यातत्वादवक्तव्यप्रदेशबन्धका
अपि असंख्याता भवन्ति, नवरमायुर्बन्धकासंख्यातजीवेभ्योऽतिन्यूनाः । अतोऽतिन्यूनासंख्यातरा-
ग्निनाऽधिकासंख्यातराग्नी विभाजिते सत्यसंख्यातराग्निः लघ्विः समागच्छति । इति शेषमार्ग-
णास्तु आयुषोऽवक्तव्यप्रदेशबन्धका जीवा आयुर्वन्धकसर्वजीवानाश्रित्यासंख्याततमे भागे वर्तन्ते ।

शेषाश्चतुस्त्रिंशदधिकशतमार्गणा इमाः—सर्वनरकमेदाः, सर्वतिर्यगमेदाः, मनुष्यौषधपराति-
मनुष्यौ, देवौघभवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कसौधर्मप्रसूखाष्टवैमानिकमेदाश्चेति सप्तविंशतिगतिमेदाः,
निखिलेन्द्रियमार्गणाः, कुत्सकायमेदाः, आहारकद्विकमन्तरा समयोगमेदाः, वेदत्रिकं, कषाय-
चतुष्कं, विना मनःपर्यव वृहज्ज्ञानमार्गणाः, देशविरत्यसंयमौ, दर्शनत्रिकं, शुक्रलेश्यामृते पञ्चलेश्याः,
मव्यामव्यौ, सम्यक्त्वौषधायोपशमिकसास्वादनमिध्यात्वानि, संज्ञी, असंज्ञी आहारकश्चेति ।
अत्रेदमालक्षितव्यं धीघ्नैः—आहारकमिश्रमार्गणायामायुषोऽवस्थितप्रदेशबन्धो न भवति । अवक्तव्य-
प्रदेशबन्धकभागप्ररूपणा तु पूर्वं कृता ॥५६७॥५६८॥

॥ इति श्रीमेमप्रभाटीकासमलङ्कृते बन्धविधाने

मूलप्रकृतिप्रदेशबन्धे भूयस्काराधिकारे

षष्ठं भागद्वारं समाप्तम् ॥

॥ सप्तमं परिमाणद्वारम् ॥

॥ अष्टमं क्षेत्रद्वारम् ॥

॥ नवमं स्पर्शनाद्वारम् ॥

तदेवं गतं मागद्वारम् । साम्प्रतं क्रमागतानां सप्तमाष्टमनवमानामनुक्रमेण परिमाणक्षेत्रस्पर्शनालक्षणानां त्रिद्वाराणां निरूपणं समानवक्तव्यत्वाद् युगपच्छीर्षपुरादौ तावदायुरन्तरा सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धकानां परिणामक्षेत्रस्पर्शना ब्रन्धलाघवार्थमतिदेशशुक्लेन निरूपयन्नाह—

परिमाणक्षेत्रकुसणादारेषु तद्वा भवे अवत्तव्वो ।

आउगवज्जाण जहा जेदुपएसो भवे छण्हं ॥५६९॥

(प्रे०) 'परिमाण' इत्यादि, परिमाणद्वारे, क्षेत्रद्वारे, स्पर्शनाद्वारे चेति त्रिद्वारेषु 'आउगवज्जाण' इति, आयुर्वर्जनां सप्तकर्मणाम् 'अवत्तव्वो' इति, अवक्तव्यप्रदेशबन्धकानां परिमाणं क्षेत्रं स्पर्शना चोक्त आदेशतश्च तथा भवेयुः यथा 'जेदुपएसो भवे छण्हं' इति, मोहनीयायुर्वर्जनां षट्कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामोक्त आदेशतश्च परिमाणं क्षेत्रं स्पर्शना च भवेयुः । मोहनीयायुसी विनाः ज्ञानावगम्यादिषट्कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामोक्त आदेशतश्च यावत्प्रमाणानि, परिमाणं क्षेत्रं स्पर्शना चोक्त आदेशतश्च भवन्ति यथक्रमं तावत्प्रमाणानि परिमाणं क्षेत्रं स्पर्शना चोक्त आदेशतश्च विनाऽऽयुः सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धकानां भवन्तीत्यर्थः ॥५६९॥ साम्प्रतं सप्तकर्मणां क्षेत्रभूयस्कारादिप्रदेशबन्धकानामायुश्चतुर्विधप्रदेशबन्धकानां च परिमाणं क्षेत्रं स्पर्शना चातिदेशशुक्लेनाह—

अगुरुपएसव्व पया सेसा होअन्ति आउवज्जाणं ।

आउस्स पया सव्वे अगुरुपएसव्व विण्णयेया ॥५७०॥

(प्रे०) 'अगुरुपएसव्व' इत्यादि, आयुर्वर्जनां सप्तकर्मणां क्षेत्राणां भूयस्कारान्पतरावस्थितलक्षणत्रिवन्धविषयकानां जीवानां परिमाणं, क्षेत्रं स्पर्शना चानुक्रमेण सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां परिमाणक्षेत्रस्पर्शनावद् भवन्ति । सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामोक्त आदेशतश्च यावत्प्रमाणानि परिमाणं क्षेत्रं स्पर्शना च प्रथमाधिकारे निरूपितान्यनुक्रमेण तावत्प्रमाणानि परिमाणं क्षेत्रं स्पर्शना चोक्त आदेशतश्च सप्तकर्मणां भूयस्कारप्रदेशबन्धकानामप्यतरप्रदेशबन्धकानामवस्थितप्रदेशबन्धकानां च भवन्तीत्यर्थः ।

'आउस्स' इत्यादि, आयुःकर्मणो भूयस्कारादिचतुर्विधप्रदेशबन्धकानां जीवानां परिमाणं क्षेत्रं स्पर्शना च क्रमशः 'अगुरुपएसव्व' इति, 'आउस्स' इति पदमत्रापि सम्बध्यते, आयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां परिमाणक्षेत्रस्पर्शनावद् ज्ञातव्यानि । आयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां यावत्प्र-

माणानि परिमाणं क्षेत्रं स्पर्शना च प्रथमाधिकारे तत्त्वद्वारे प्रतिपादितान्यनुक्रमेण तावत्परिमाणानि परिमाणं क्षेत्रं स्पर्शना चात्राद्युचो भूयस्कारप्रदेशबन्धकादीनामपि ज्ञातव्यानीत्यर्थः ॥५७०॥ इदानीं वाचकानुक्रम्य लक्षणीकृत्यातिदेशानुसारेण तत्तत्कर्मणस्तत्तत्प्रदेशबन्धकानां क्रमशः परिमाणं क्षेत्रं स्पर्शना चोल्लिख्यन्ते ।

तत्रादौ परिमाणद्वारं विभक्त्यते । तत्राप्यादौ सप्तकर्मण्याभित्य परिमाव्यते । तत्रौचत एवम्—अवक्तव्यप्रदेशबन्धका जीवाः “संख्याताः” एव भवन्ति, उपश्रमभ्रेणितो निवर्तमानानां यद्वोपश्रमभ्रेणितः पञ्चत्वं प्राप्य देवगतिप्रथमसमये वर्तमानानां जीवानामेव सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धकसद्भावाद् । षट्कर्मणास्तृत्कृष्टप्रदेशबन्धोऽपि भ्रेणितजीवानामेव भवतीति षट्कर्मणास्तृत्कृष्टप्रदेशबन्धकाः अपि संख्याता भवन्ति ।

भूयस्कारप्रदेशबन्धकाः, अन्यतरप्रदेशबन्धका अवस्थितप्रदेशबन्धकाश्च जीवाः प्रत्येकम् ‘अनन्ताः’ भवन्ति । एतन्निगोदजीवानाभित्य षटां याति, बन्वप्रायोग्यजीवाद्गुण्यात् । प्रतिसमयमनन्ता जीवा भूयस्कारप्रदेशबन्धम्, अनन्ता अन्यतरप्रदेशबन्धमनन्ता अवस्थितप्रदेशबन्धं च कुर्वन्ति । अत एवाग्रे नानाजीवविषयककालद्वारे भूयस्कारादिप्रदेशबन्धकानां जीवानां काल ओषतः ‘सर्वाद्वा’ निरूपययिष्यते । अथादेशतः सप्तकर्मणां भूयस्कारादिप्रदेशबन्धकानां परिमाणमुल्लिख्यते ।

तत्रावक्तव्यप्रदेशबन्धकानां परिमाणमेवम्—अपर्याप्तमृते त्रिमनुष्यमेदाः, पञ्चेन्द्रियौषपर्पाप्तपञ्चेन्द्रियौ, त्रसौषपर्पाप्तसौ, पञ्चमनःपञ्चबन्धनानि, काययोगौषः, औदारिककाययोगः, अवैदः, मतिश्रुतावधिमनःपर्यवज्ञानानि, संयमौषः, दर्शनत्रिकं, शुक्लेश्या, भव्यः, सम्यक्चौषधायिकोपश्रमसम्यक्त्वानि, संज्ञी, आहारकश्चेति पञ्चत्रिंशन्मार्गणासु सप्तकर्मणां लोभकपात्रे च मोहनीयस्यावक्तव्यप्रदेशबन्धकाः “संख्याताः” भवन्ति । अत्र भावनौषवद् । शेषमार्गणास्ववक्तव्यप्रदेशबन्धस्यासंभवः ।

अथ भूयस्काराव्यतरावस्थितप्रदेशबन्धकानां परिमाणमेवम्—तिर्यगोषः, सर्वैकेन्द्रियमेदाः, समस्तनिगोदमेदाः, वनस्पतिकायौषः, काययोगौषः, औदारिकद्विकं, कार्मणकायः, नपुंसकवैदः, चत्वारः कपायाः, मतिश्रुतलक्षणाज्ञानद्विकम्, असंयमः, अचक्षुर्दर्शनम्, अश्रुभलेदयात्रिकं, भव्यामन्यौ, मिथ्यात्वम्, असंज्ञी आहारकानाहारकौ चेत्यष्टात्रिंशन्मार्गणासु ‘अनन्ताः’ । अत्र भावनौषवद् । पर्याप्तमनुष्यमालुप्यौ, सर्वाधिसिद्धः, आहारकद्विकम्, अवैदः, मनःपर्यवज्ञानं, संयमौषसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिद्विभ्रमसम्परायसंयमः इति द्वादशमार्गणासु ‘संख्याताः’ प्रत्येकं मार्गणासु जीवानां संख्यातत्वाद् । सर्वनरकमेदाः, चत्वारस्तिर्यक्पञ्चेन्द्रियमेदाः, मनुष्यावापर्याप्तमनुष्यौ, सर्वाधिसिद्धमन्त्रा निखिलदेवमेदाश्चेति त्रयश्चत्वारिंशद्वगतिमेदाः, समस्तद्वित्रिचतुष्पञ्चेन्द्रियमेदाः, पृथ्व्यपृथ्वेजोवायुकायौषाः, बह्वरपृथ्व्यपृथ्वेजोवायुकायौषाः, पर्याप्तबाह्वरपृथ्व्यपृथ्वेजोवायुकायौषाः

अपर्याप्तबाह्यपृथ्व्यतेजोवायुकायाः, सूक्ष्मपृथ्व्यतेजोवायुकायाः, पर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यतेजोवायुकायाः, अपर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यतेजोवायुकायाः प्रत्येकवनस्पतिकायत्रिकं त्रसत्रिकं चेति चतुस्त्रिंशत्कायभेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनवैक्रियवैक्रियमिश्रकाययोगाः, स्त्रीपुरुषवेदौ, मतिभ्रुतावधिविमङ्गलानानि, देशविरतिः, चक्षुरवधिदर्शने, प्रशस्तलेद्यात्रिकं, मिथ्यात्वमृते षट्सम्यक्त्वमार्गणाः संज्ञी चेति विंशत्यधिकशतमार्गणासु 'असंख्याताः' मार्गणास्थाना जीवानामसंख्यातत्वाद् । सप्तकर्मणां भूयस्कारप्रदेशबन्धकाः, अन्यतरप्रदेशबन्धकाः, अवस्थितप्रदेशबन्धका मवन्तीति सर्वत्र योजनीयम् । नवरं वैक्रियमिश्राहारकमिश्रकर्मणानाहारकेषु भूयस्कारप्रदेशबन्धकाः इत्येवमेव वक्तव्यम्, तासु भूयस्कारातिरिक्तप्रदेशबन्धकस्यसत्त्वाद् ।

अथायुराश्रित्य भूयस्कारादिप्रदेशबन्धकानां परिमाणं चिन्त्यते,—ओषतो भूयस्कारादिचतुर्विधप्रदेशबन्धकाः प्रत्येकम् 'अनन्ताः' भवन्ति । अत्र भावना सप्तकर्मणामोषवक्तव्यतावद् विधेया । अथादेशत एवम्—पर्याप्तमनुष्यमानुष्यौ, अनतप्राणतारणाच्युतनवरवैवेकपञ्चानुसरदेवाः, आहारकद्विकं, मनःपर्यवज्ञानं, संयमौषसामायिकल्लेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिसंयमाः, शुक्ललेद्या धाविकसम्यक्त्वं चेति चतुर्विंशतिमार्गणसु 'संख्याताः' । हेतुः सुगमः । तिर्यगोचः, सत्सैकेन्द्रियभेदाः, सप्तमाषास्थवनस्पतिकायभेदाः, वनस्पतिकायौषः, काययोगौषः, औदारिकद्विकं, नपुंसकवेदः, चतुष्कायाः, मतिभ्रुतावधिविमङ्गलानि, असंयमः, अचक्षुर्दर्शनम्, अप्रशस्तलेद्यात्रिकं, भव्यामव्यौ, मिथ्यात्वम्, असंज्ञी, आहारकश्चेति षट्त्रिंशन्मार्गणासु 'अनन्ताः' । अत्र भावना सप्तकर्मणां भूयस्कारादिप्रदेशबन्धकानामोषतः परिमाणचिन्तायां यथा कृता तथा कर्तव्या । निखिलनरकवतिभेदाः, चत्वारस्तिर्यक्पञ्चेन्द्रियभेदाः, मनुष्यौषापर्याप्तमनुष्यौ, देवौषभवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कसौधर्मप्रमुखाष्टवैमाचिकदेवभेदाश्चेति षड्विंशतिमतिभेदाः, सर्वविकल्पञ्चेन्द्रियभेदाः, वनस्पतिकायौषसप्तनिगोदभेदैर्विना चतुस्त्रिंशत्कायभेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनवैक्रियकाययोगाः, स्त्रीपुरुषवेदौ, मतिभ्रुतावधिविमङ्गलानानि, देशविरतिः, चक्षुरवधिदर्शने, तेजःपञ्चलेद्यं, सम्यक्त्वौषधायोपशमिकसास्वादनसम्यक्त्वानि, संज्ञी चेत्यष्टानवतिमार्गणासु 'असंख्याताः', मार्गणास्थानां सर्वजीवानामसंख्यातत्वाद् सर्वजीवानां भूयस्कारादिचतुर्विधप्रदेशबन्धकसम्भावान्त्व । आयुषो भूयस्कारप्रदेशबन्धकाः, अन्यतरप्रदेशबन्धकाः, अवस्थितप्रदेशबन्धकाः, अवक्तव्यप्रदेशबन्धका इति सर्वत्र योजनीयम् । नवरमाहारकमिश्रऽन्यतरप्रदेशबन्धकाः अवस्थितप्रदेशबन्धका इति न वक्तव्यम्, तस्मिन्नन्यतरावस्थितप्रदेशबन्धासम्भावान्त्व ।

॥ इति श्रीभैरवप्रमाटीकासमलङ्कृते बन्धविज्ञाने मूलप्रकृति-

प्रदेशबन्धैः द्वितीये भूयस्कारादिभेदाः सप्तमं

परिमाणद्वयं समाप्तम् ॥

तदेवमष्टकर्मणां भूयस्कारादिप्रदेशबन्धकानां परिमाणचिन्ता कृता । साम्प्रतमष्टकर्मणां भूयस्कारादिप्रदेशबन्धकानां क्षेत्रं परिभाष्यते । तत्रादौ सप्तकर्मार्थाभित्य चिन्त्यते ।

तत्रौषत एवम्-अवक्तव्यप्रदेशबन्धकाः “लोकासंख्येतमे भागे” वर्तन्ते । अत्र भावनैवम्-प्रथमाधिकारे उत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामोषतः क्षेत्रचिन्तायां प्रदर्शितेन “कहि णं भंते” इत्यादिपाठेन पञ्चेन्द्रियमात्रस्य लोकासंख्यातभागः क्षेत्रं भवति, अत्र अवक्तव्यप्रदेशबन्धका उपशमश्रेणितो निवर्तमानाः, उपशमश्रेणितो निघ्नं प्राप्य देवमतिप्रथमसमये वर्तमाना वा जीवा एव भवन्तीति तेषां क्षेत्रं सुतरां लोकासंख्यातभाग एव भवति । भूयस्कारप्रदेशबन्धकाः, अप्यतरप्रदेशबन्धकाः अवस्थितप्रदेशबन्धकाश्च प्रत्येकं ‘सर्वलोके वर्तन्ते’ सूक्ष्मजीवानां भूयस्कारादिप्रदेशबन्धकसदृभावाद्, ‘सुदुमा उ सव्वलोए’ इति वचनात् सूक्ष्मजीवानां सर्वलोकापिप्त्वाद् । अथादेशत एवम्-त्रिमनुष्य-भेदाः, पञ्चेन्द्रियौषपयाप्तपञ्चेन्द्रियौ, त्रसौषपयाप्तत्रसौ, पञ्चमनःपञ्चवचनानि, काययोगौषः, औदारिककाययोगः, अवेदः, मतिभ्रुतावधिमनःपर्यवज्ञानानि, संयमौषः, दर्शनत्रिकं, शुक्लेश्या, भव्यः, सम्यक्त्वौषधायिकोपशमसम्यक्त्वानि, संज्ञी आहारकश्चेति पञ्चत्रिंशन्मार्गणानि सप्तकर्मणां लोमकाये च मोहनीयस्यावक्तव्यप्रदेशबन्धकाः लोकासंख्याततमे भागे वर्तन्ते । भाव-नौषत् । शेषमार्गणानि अवक्तव्यप्रदेशबन्धकस्यासदृभावः ।

अथ भूयस्कारान्यतरावस्थितप्रदेशबन्धकानां क्षेत्रमेवम्-तिर्यगौषः, सप्तैकेन्द्रियभेदाः, सप्त-निगोदमार्गणाः, पृथ्व्यपृतेजोवायुवनस्पतिकायौषाः, सूक्ष्मपृथ्व्यपृतेजोवायुकायाः, पर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्य-पृतेजोवायुकायाः, अपर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यपृतेजोवायुकायाः, बादरपृथ्व्यपृतेजोवायुकायाः, बादरापर्याप्त-पृथ्व्यपृतेजोवायुकायाः, प्रत्येकवनस्पतिकायौषापर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायौषेति चतुस्त्रिंशत्कायभेदाः, काययोगौषः, औदारिकद्विकं, कर्मणकायः, नपुंसकवेदः, चतुष्कपायाः, मतिभ्रुतलक्षणज्ञानद्वि-कम्, असंयमः, अचक्षुर्दर्शनम्, अप्रशस्तलेश्यात्रिकं, भव्याभव्यौ, मिथ्यात्वम्, असंज्ञी आहारका-नाहारकौ चेति चतुःषष्टिमार्गणानि ‘निखिललोकः’, बादरपर्याप्तवायुकाये ‘देशेनलोकः,’ निखिल-नारकभेदाः, चत्वारस्तिर्यक्पञ्चेन्द्रियाः, सममनुष्यगतिभेदाः, कृत्स्नदेवगतिभेदाः, निखिलद्वित्रि-चतुष्पञ्चेन्द्रियभेदाः, बादरपर्याप्तपृथ्व्यपृतेजःकायाः, पर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायः त्रसत्रिकं चेति सप्त-कायभेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनवैक्रियद्विकआहारकद्विकानि, स्त्रीपुरुषवेदावेदाः, मतिभ्रुतावधिविभङ्गमनः-पर्यवज्ञानानि, असंयममन्तरा षट्संयममार्गणाः, चक्षुरवधिदर्शनं, प्रशस्तलेश्यात्रिकं, मिथ्यात्वमृते षट्सम्यक्त्वमार्गणाः, संज्ञी चेति पञ्चोत्तरशतमार्गणानि ‘लोकासंख्यातभागः’, सप्तकर्मणां भूय-स्कारप्रदेशबन्धकानामप्यतरप्रदेशबन्धकानामवस्थितप्रदेशबन्धकानां च क्षेत्रं भवतीति यथासम्भवं सर्वत्र योज्यम् । अत्र भावना सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां क्षेत्रप्ररूपणाय प्रदर्शितरीत्या स्वयं परिभाषनीया ।

साम्प्रतमायुषो भूयस्कारादिप्रदेशबन्धकानां क्षेत्रस्रष्टिरूप्यते—ओषत आयुषो भूयस्कारादिचतुर्विधप्रदेशबन्धकानां क्षेत्रं “सर्वलोकः” भवति । अत्र भावना सप्तकर्माभ्यामित्य सर्वलोकोपपादनवद् ।

अथादेशत एवम्—तिर्यगोषः, एकेन्द्रियौषः, सूक्ष्मपर्याप्तसूक्ष्मापर्याप्तसूक्ष्मैकेन्द्रियाः, पृथ्व्यपृथ्वीवायुवनस्पतिकायोषाः, निगोदौषः, सूक्ष्मपृथ्व्यपृथ्वीवायुनिगोदाः, पर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यपृथ्वीवायुमाधारणवनस्पतिकायाः, अपर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यपृथ्वीवायुनिगोदाश्चेत्येकविंशतिकायभेदाः, काययोषौषः, औदारिकद्विकं, नपुंसकवेदः, कषायचतुष्कं, मतिश्रुतलक्षणाज्ञानद्विकम्, असंयमः, अचक्षुर्दर्शनम्, अप्रशस्तलेश्यात्रिकं, भव्याभव्यौ, मिथ्यात्वम्, असंज्ञी आहारकश्चेति षट्चत्वारिंशद्बुमार्गणामु ‘समस्तविधम्’, बादरैकेन्द्रियत्रिके बादरवायुकायत्रिके च ‘देशोनलोकः,’ तिर्यगोषं विना षट्चत्वारिंशद्बुमतिभेदाः, निखिलद्वित्रिचतुष्पञ्चेन्द्रियभेदाः, बादरपृथ्व्यपृथ्वीवायुनिगोदाः, बादरपर्याप्तपृथ्व्यपृथ्वीवायुनिगोदाः, अपर्याप्तबादरपृथ्व्यपृथ्वीवायुनिगोदाः, प्रत्येकवनस्पतिकायत्रिकं त्रसत्रिकं चेत्यष्टादशकायभेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनानि, वैकिककायः आहारकद्विकं चेति त्रयोदश योगभेदाः, स्त्रीपुरुषवेदौ, मतिश्रुतावधिविभक्तमनःपर्यवज्ञानानि, संयमौषसामायिकलेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिप्रदेशविरतिसंयमाः, चक्षुरवधिदर्शने, शुभलेश्यात्रिक, सम्पक्त्वौषधायिकक्षायोपशमिकसास्वादनानि संज्ञी चेत्येकादशोत्तरशतमार्गणामु “लोकामंख्याततमभागः” आयुषो भूयस्कारप्रदेशबन्धकानामल्पतरप्रदेशबन्धकानामवस्थितप्रदेशबन्धकानां च क्षेत्रं भवतीति यथायोगं सर्वत्र योजनीयम् । अत्रापि भावनाऽऽयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां क्षेत्रनिरूपणे निगदितनीत्या स्वयमेव विधेया ।

इति श्रीप्रमप्रभाटीकासमलङ्किते बन्धविधाने मूलप्रकृति-

प्रदेशबन्धे भूयस्काराधिकारेऽष्टमं

क्षेत्रद्वारं समाप्तम् ॥

इत्थं भूयस्कारादिप्रदेशबन्धकानां क्षेत्रं चिन्तितम् । सम्प्रति तेषां स्पर्शना चिन्त्यते ।
अत्राप्यादी सप्तकर्माण्याभित्य चिन्त्यते ।

तत्रौचत एवम्—अवक्तव्यप्रदेशबन्धकानां “लोकासंख्याततमभागः” स्पर्शना भवति ।
अत्रेयं भावना—सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धकाः उपशमभ्रेणितो निवर्तमाना उपशमभ्रेणितो
यमं प्राप्य देवगतिप्रथमसमये वर्तमाना वा जीवा भवन्तीत्यसक्तु प्रतिपादितम् । अथोपशमभ्रेणितो
निवर्तमानानां मनुष्याणां स्वक्षेत्रं लोकासंख्यातभाग एवेति सुप्रतीतं, तथा देवगतिप्रथमसमये वर्त-
मानानामवक्तव्यप्रदेशबन्धकानां देवानामप्युत्पातक्षेत्रं लोकासंख्यातभाग एव भवति, अतः सप्त-
कर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धकानां लोकासंख्यातभाग एव स्पर्शना भवति । भूयस्कारप्रदेशबन्धकान-
मन्यतरप्रदेशबन्धकानामवस्थितप्रदेशबन्धकानां च स्पर्शना ‘सर्वलोकः’ भवति । हेतुस्तु मुगधः ।

अथादेशत एवम्—अपर्याप्तमनुष्यं विना त्रिमनुष्यमार्गाणां, पञ्चेन्द्रियौघपर्याप्तपञ्चेन्द्रियौ,
त्रसौघपर्याप्तत्रसौ, पञ्चमनःपञ्चवचनानि, काययोगौघः, औदारिककाययोगः, अवेदः, मतिभुतावधिमनः-
पर्यवज्ञानानि, संयमौघः, दर्शनत्रिकं, शुक्ललेख्या, भव्यः, सम्यक्त्वौघपञ्चायिकोपशमसम्यक्त्वानि,
संज्ञी आहारकश्चेति पञ्चविंशद्मार्गाणां सप्तकर्मणां लोभकपाये च मोहस्यावक्तव्यप्रदेशबन्धकानां
स्पर्शना “लोकासंख्यातभागः” भवति । भावनौघवद् । शेषमार्गाणांस्ववक्तव्यप्रदेशबन्धस्याभावः ।

भूयस्कारान्तरावस्थितप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनैवम्—द्वितीयादिषट्छान्तनरकेषु देशविरती च
यथासंख्यमेका, द्वे, तिस्रः, चतस्रः, पञ्च पञ्च रजवः, नरकौघसप्तमनरकयोः, आनतप्रसूतान्धुतान्ता-
मरेषु शुक्ललेख्यायां च पञ्चरजवः, सनत्कुमारादिसहस्रारपर्यन्तेषु विबुधेषु, मतिभुतावधिलक्षण-
ज्ञानत्रिके, अवधिदर्शने, पञ्चलेख्यायां, सम्यक्त्वौघोपशमपञ्चायिकपञ्चायिकमिमिषेषु चेति षोडश-
मार्गाणां अष्टौ रजवः, देवौघे, भवनपत्यादीद्यानपर्यन्तविबुधेषु, तेजोलेख्यायां च नवरजवः,
सास्वादनसम्यक्त्वमार्गाणां द्वादश रजवः, वैक्रियकाययोगे त्रयोदशरजवः, प्रथमनरकः,
प्रथमत्रैवेयकादिसवार्थसिद्धपर्यन्ताश्रुतदुःखदेवमेदाः, वैक्रियमिश्रः, आहारकद्रिकम्, अवेदः,
मनःपर्यवज्ञानं, संयमौघसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिस्मसम्परायसंयमाश्चेति पञ्च-
विंशतिमार्गाणां “लोकासंख्यातभागः”, सर्वतिर्यग्मेदाः, सममनुष्यमेदाः, समस्तेन्द्रियमेदाः, कृत्स्न-
कायमेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनानि, काययोगौघः, औदारिकद्रिकं कर्मणकायश्चेति चतुर्दशयोग-
मेदाः, वेदत्रिकं, कपायचतुष्कम्, अज्ञानत्रिकम्, असंयमः, चक्षुरचक्षुर्दर्शने, अशुभलेख्यात्रिकं,
भव्याभव्यौ, मिथ्यात्वं, संज्ञी, असंज्ञी आहारकानाहरकौ चेति सप्तोचरशतमार्गाणां “सर्वलोकः”,
सप्तकर्मणां भूयस्कारप्रदेशबन्धकानामन्यतरप्रदेशबन्धकानामवस्थितप्रदेशबन्धकानां च स्पर्शना भव-
तीति यथामन्मर्षं सर्वत्र योजनीयम् । अत्र भावना सप्तकर्मानुक्तप्रदेशबन्धकस्पर्शनाप्ररूपणावद्
विधेया ।

साम्प्रतमामयुषो भूयस्कारादिप्रदेशबन्धकानां क्षेत्रमुल्लिख्यते—ओषत आयुषो भूयस्कारादिचतुर्विधप्रदेशबन्धकानां क्षेत्र “सर्वलोकः” भवति । अत्र भावना सप्तक्रमण्याभित्य सर्वलोकोपपादनवद् । अथदेशत एवम्—तिर्यगोषः, एकेन्द्रियौषः, द्वाहमपर्याप्तद्वहमापर्याप्तद्वहमैकेन्द्रियाः, पृथ्व्यपतेजोवायुवनस्पतिकायाः, निगोदीषः, द्वाहमपृथ्व्यपतेजोवायुनिगोदाः, पर्याप्तद्वहमपृथ्व्यपतेजोवायुमाधारणवनस्पतिकायाः, अपर्याप्तद्वहमपृथ्व्यपतेजोवायुनिगोदाश्चेत्येकविंशतिकायमेदाः, काययोगौषः, औदारिकद्रिकं, नपुंसकवेदः, कषायचतुष्कं, मतिश्रुतलक्षणाज्ञानद्रिकम्, असंयमः, अचक्षुर्दर्शनम्, अप्रशस्तलेश्यात्रिकं, भव्याभव्यौ, मिथ्यात्वम्, असंज्ञा आहारकश्चेति षट्चत्वारिंशदुभार्याणामु “समस्तविश्वम्”, बादरैकेन्द्रियत्रिके बादरवायुकायत्रिके च ‘देशोनलोकः,’ तिर्यगोषं विना षट्चत्वारिंशदुभार्याणामेदाः, निखिलद्रिविचतुष्पञ्चेन्द्रियमेदाः, बादरपृथ्व्यपतेजोनिगोदाः, बादरपर्याप्तपृथ्व्यपतेजोनिगोदाः, अपर्याप्तबादरपृथ्व्यपतेजोनिगोदाः, प्रत्येकवनस्पतिकायत्रिकं त्रसत्रिकं चेत्यष्टादशकायमेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनानि, वैक्रिककायः आहारकद्रिकं चेति त्रयोदश योगमेदाः, स्त्रीपुरुषबंदौ, मतिश्रुतावधिबिभक्कमनःपर्यवज्ञानानि, संयमौषसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिदेशविरतिसंयमाः, चक्षुरवधिदर्शने, शुभलेश्यात्रिक, सम्यक्त्वौषधायिकक्षायोपशमिकसास्त्रादनानि संज्ञी चेत्येकादशात्तरशतमार्गाणामु “लोकामंख्याततमभागः” आयुषो भूयस्कारप्रदेशबन्धकानामन्यतरप्रदेशबन्धकानामवस्थितप्रदेशबन्धकानां च क्षेत्रं भवतीति यथायोगं सर्वत्र योजनीयम् । अत्रापि भावनाऽऽयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां क्षेत्रनिरूपणे निगदितनीत्या स्वमेव विधेया ।

इति श्रीप्रमप्रभाटीकासमलङ्कृते बन्धविधाने मूलप्रकृति-

प्रदेशबन्धे भूयस्कारादिऽष्टमं

क्षेत्रद्वारं समाप्तम् ॥

इत्थं भूयस्कारादिप्रदेशबन्धकानां क्षेत्रं चिन्तितम् । सम्प्रति तेषां स्पर्शना चिन्त्यते ।
अत्राप्यादौ सप्तकर्मण्याभित्य चिन्त्यते ।

तत्रौचत एवम्—अवक्तव्यप्रदेशबन्धकानां “लोकासंख्याततमभागः” स्पर्शना भवति ।
अन्धेयं भावना—सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धकाः उपश्रमश्रेणितो निवर्तमाना उपश्रमश्रेणितो
यमं प्राप्य देवगतिप्रथमसमये वर्तमाना वा जीवा भवन्तीत्यसकृत् प्रतिपादितम् । अथोपश्रमश्रेणितो
निवर्तमानानां मनुष्याणां स्वक्षेत्रं लोकासंख्यातभाग एवेति सुप्रतीतं, तथा देवगतिप्रथमसमये वर्त-
मानानामवक्तव्यप्रदेशबन्धकानां देवानामप्युत्पातक्षेत्रं लोकासंख्यातभाग एव भवति, अतः सप्त-
कर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धकानां लोकासंख्यातभाग एव स्पर्शना भवति । भूयस्कारप्रदेशबन्धकानाम-
मन्यतरप्रदेशबन्धकानामवस्थितप्रदेशबन्धकानां च स्पर्शना ‘सर्वलोकः’ भवति । हेतुस्तु दुगुणः ।

अथादेशत एवम्—अपर्याप्तमनुष्यं विना त्रिमनुष्यमार्गणाः, पञ्चेन्द्रियौषपर्याप्तपञ्चेन्द्रियौ,
त्रयोषपर्याप्तत्रयोषः, पञ्चमनःपञ्चवचनानि, काययोगौषः, औदारिककाययोगः, अवेदः, मतिभुतावधिभिमनः-
पर्यवज्ञानानि, संयमौषः, दर्शनत्रिकं, शुक्ललेख्या, भव्यः, सम्यक्त्वौषधायिकोपश्रमसम्यक्त्वानि,
संज्ञी आहारकश्चेति पञ्चविंशद्मार्गणासु सप्तकर्मणां लोभकषाये च मोहस्यावक्तव्यप्रदेशबन्धकानां
स्पर्शना “लोकासंख्यातभागः” भवति । भावनौषधश्च । क्षेत्रमार्गणास्ववक्तव्यप्रदेशबन्धकस्याभावः ।

भूयस्कारान्तरावस्थितप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनैवम्—द्वितीयादिषष्ठान्तरकेषु देशविरतौ च
यथासंख्यमेका, द्वं, तिस्रः, चतस्रः, पञ्च पञ्च रजवः, नरकौषसप्तमनरकयोः, आनतप्रमुखाच्युतान्ता-
मरेषु शुक्ललेख्यायां च पञ्चरजवः, सन्तकुमारादिसहस्रारपर्यन्तेषु विषुषेषु, मतिभुतावधिलक्षण-
ज्ञानत्रिके, अवधिदर्शने, पञ्चलेख्यायां, सम्यक्त्वौषधायिकोपश्रमसम्यक्त्वानि, चेतो-
मार्गणासु अष्टौ रजवः, देवौषः, भवनपत्यादीज्ञानपर्यन्तविषुषेषु, तेजोलेख्यायां च नवरजवः,
सास्त्रादनसम्यक्त्वमार्गणायां द्वादश रजवः, वैक्रियकाययोगे त्रयोदशरजवः, प्रथमनरकः,
प्रथमत्रैवेयकादिसर्वार्थसिद्धपर्यन्ताश्रुतदशदेवमेदाः, वैक्रियमिश्रः, आहारकदिकम्, अवेदः,
मनःपर्यवज्ञानं, संयमौषसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिद्विषमसम्परायसंयमाश्चेति पञ्च-
विंशतिमार्गणासु “लोकासंख्यातभागः”, सर्वतिर्यग्मेदाः, सममनुष्यमेदाः, समस्तेन्द्रियमेदाः, कुत्स-
कायमेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनानि, काययोगौषः, औदारिकद्विकं कर्मणकायश्चेति चतुर्दशयोग-
मेदाः, वेदत्रिकं, कषायचतुष्कम्, अज्ञानत्रिकम्, असंयमः, चक्षुरचक्षुर्दर्शने, अशुभलेख्यात्रिकं,
अन्यामन्यौ, मिथ्यात्वं, संज्ञी, असंज्ञी आहारकानाहरकौ चेति सप्तोत्तरशतमार्गणासु “सर्वलोकः”,
सप्तकर्मणां भूयस्कारप्रदेशबन्धकानामन्यतरप्रदेशबन्धकानामवस्थितप्रदेशबन्धकानां च स्पर्शना भव-
तीति यथासम्भवं सर्वत्र योजनीयम् । अत्र भावना सप्तकर्मानुत्कृष्टप्रदेशबन्धकस्पर्शनाप्ररूपणावद्
विधेया ।

इदानीमायुषो भूयस्कारादिप्रदेशबन्धकानां स्पर्शनोन्मिल्यते—ओषत आयुषो भूयस्कारादि-
चतुर्विधप्रदेशबन्धकानां स्पर्शना 'सर्वलोकः' भवति । भावना सुगमा ।

अथादेशत एवम्—सर्वनरकमेदाः, चत्वारस्तिर्यक्पञ्चेन्द्रियमेदाः, निखिलमनुष्यमार्गणाः,
प्रथमत्रैवेयकप्रमुखसर्वायसिद्धपर्यन्ताश्चतुर्दशदेवमेदाः, समस्तविकलेन्द्रियमेदाः अपर्याप्तपञ्चेन्द्रिय-
मेति दशेन्द्रियमेदाः, बादरपृथ्व्यपृथ्वेजःसाधारणवनस्पतिकायाः, पर्याप्तबादरपृथ्व्यपृथ्वेजोनिगोदाः,
अपर्याप्तबादरपृथ्व्यपृथ्वेजोनिगोदाः, प्रत्येकवनस्पतिकायत्रिक्रमपर्याप्तत्रसञ्चेति षोडश कायमार्गणाः,
आहारकद्रिकं, मनःपर्यवज्ञानं, संयमौषमामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविमुद्दिदेशविरतिसंयमा-
मेति चतुःषष्टिमार्गणास्तु, 'लोकासंख्यातभागः', बादरैकेन्द्रियः, पर्याप्तबादरैकेन्द्रियः, अपर्याप्तबादरै-
केन्द्रियः, बादरवायुकायः, पर्याप्तबादरवायुकायः, अपर्याप्तबादरवायुकायमेति षण्मार्गणास्तु 'देशो-
लोकः' आनतायाच्युतान्तचतुर्दशमेदेषु शुक्ललेख्यायां च 'षड्भागाः', देवौषमवनपतिप्रमुखसहस्रार-
पर्यन्ता द्वादशदेवमेदाः, पञ्चेन्द्रियौषपर्याप्तपञ्चेन्द्रियौ, त्रसौषपर्याप्तत्रसौ, पञ्चमनःपञ्चवचनानि,
वैक्रियकाययोगः, स्त्रीपुरुषवेदौ, मतिभुतावचिविभङ्गज्ञानानि, चक्षुरवचिदर्शने, तेजःपञ्चलेख्ये, सम्य-
क्त्वौषसायिकछांयोपशमिकं सास्वादनसम्यक्त्वानि, संज्ञी चेति द्विचत्वारिंशन्मार्गणास्तु "अष्ट-
भागाः", तिर्यगोषः, एकेन्द्रियौषः, त्रयः सप्तैकेन्द्रियमेदाः, पृथ्व्यपृथ्वेजोवायुवनस्पतिकायौषाः,
साधारणवनस्पतिकायौषः, स्रष्टृमपृथ्व्यपृथ्वेजोवायुनिगोदाः, पर्याप्तस्रष्टृमपृथ्व्यपृथ्वेजोवायुसाधारणवन-
स्पतिकायाः, अपर्याप्तस्रष्टृमपृथ्व्यपृथ्वेजोवायुनिगोदाश्चेत्येकविंशतिकायमेदाः, काययोगौषः, औदा-
रिकद्रिकं, नपुंषकवेदः, चतुष्कषायाः, मतिभुताज्ञाने, असंयमः, अचक्षुर्दर्शनम्, अक्षुभलेख्यात्रिकं,
मन्यामन्यौ, मिथ्यात्वम्, असंज्ञी आहारकमेति षट्चत्वारिंशद्वृत्तमार्गणास्तु 'सम्पूर्णलोकः', आयुः-
कर्मणो भूयस्कारप्रदेशबन्धकानामन्यतरप्रदेशबन्धकानामवस्थितप्रदेशबन्धकानामवक्तव्यप्रदेशबन्ध-
कानां च प्रत्येकं स्पर्शना भवतीति यथासंभवं सर्वत्र प्रयोक्तव्यम् ।

॥ इति श्रीभैरवप्रभाटीकासमलङ्कृते बन्धविधाने मूलप्रकृतिप्रवेशबन्धे भूयस्काराधिकारे नवमं
स्पर्शनाद्वारं समाप्तम् ॥

ॐ

अत्रेदमवधेयं मतिचनैः—अत्र परिमाणादित्रिद्वारेषु ग्रन्थविस्ताराद्यलम्ब्य यत्र भावना नोक्ता
संक्षेपेण वोक्ता, तथा सम्भाव्यमानाद्येपरिहारादि नोक्तं तत्र भावनादेः सम्भाव्यमानाद्येपरिहारा-
देशावबोधाय श्रयमाधिकारगतानि परिमाणदित्रिद्वाराणि स्रष्टृमेधिकया विलोकनीयानि ।

॥ इति श्रीभैरवप्रभाटीकासमलङ्कृते बन्धविधाने मूलप्रकृतिप्रवेशबन्धे भूयस्काराधिकारे सप्तमाष्टमनवनानि
परिमाणक्षेत्रस्पर्शनाद्वाराणि समाप्तानि ॥

ॐ

॥ दशमं कालद्वारम् ॥

सम्प्रति क्रमप्राप्तमनेकजीवविषयकं दशमं कालद्वारं त्रस्तोतुकाम आदौ ताम्रदोषवक्तव्यतां चिकीर्षुराह—

सत्तण्ह बंधगाणमवत्तव्वस्स समयो लहू जेडो ।

संस्वखणा तिपयाणं आउस्स चउण्ह सव्वद्धा ॥५७१॥

(प्र०) अत्रादौ तावद् दिग्दर्शनमुच्यते । तत्र सप्तकर्मणां भूयस्कारप्रदेशबन्धकानामन्यतर-
प्रदेशबन्धकानां चोत्कृष्टकालमाभित्योच्यते—

यासु मार्गणासु मार्गणाकालः सर्वाद्धा तासु 'सर्वाद्धा'; शेषमार्गणासु 'मार्गणोत्कृष्टकाल-
स्थितिः' नानाजीवविषयकोत्कृष्टकालो भवति । सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टकालः
संख्यातसमयाः । अवस्थितप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टकाल एवम्—अवस्थितप्रदेशबन्धकप्रयोग्या जीवा
यासु मार्गणासु असंख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणा यद्वाऽनन्तास्तासु सर्वाद्धा, यासु असंख्यलोकाकाश-
प्रदेशेभ्यो न्यूनास्तासु 'आवलिकाऽसंख्यातभागः', यासु संख्यातास्तासु "संख्यातसमयाः" अव-
स्थितप्रदेशबन्धकानां नानाजीवविषयकोत्कृष्टकालो भवति ।

अथायुषश्चतुर्विधबन्धकानामुत्कृष्टकालमाभित्यैकम्—भूयस्करादिप्रदेशबन्धकप्रयोग्या जीवा
यासु मार्गणासु असंख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणा अनन्ता वा वासु चतुर्णामपि बन्धकानां 'सर्वाद्धा',
यासु असंख्यलोकाकाशप्रदेशेभ्यो न्यूनास्तासु भूयस्कारप्रदेशबन्धकानामन्यतरप्रदेशबन्धकानां च
पल्लोपमासंख्यातभागः, अवक्तव्यप्रदेशबन्धकानामवस्थितप्रदेशबन्धकानां च "आवलिकाऽ-
संख्यातभागः" यासु संख्यातास्तासु भूयस्कारान्यतरप्रदेशबन्धकानाम् "अन्तर्हूर्त्तम्," अव-
क्तव्यप्रदेशबन्धकानामवस्थितप्रदेशबन्धकानां च 'संख्यातसमयाः' । नानाजीवविषयकोत्कृष्टकालो
भवतीति सर्वत्र योज्यम् ।

अवन्यकालस्तु अनुक्तसर्वाद्धाकालासु सर्वमार्गणासु सर्वकर्मणां सम्मान्यमानसर्व्यदानामेक-
समयो भवति । नवरं वैक्रियमिभाहारकमिभयोः सप्तकर्मणां भूयस्कारप्रदेशबन्धकानां अवन्यकालः
'अन्तर्हूर्त्तम्' भवति ।

अथ माधार्थः प्रस्तुत्ये—“सत्तण्ह” इत्यादि, आपूर्वर्णानां सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्ध-
कानां 'समयो लहू' इति, अत्र 'कालः' इति गम्यते, अवन्यः कालः 'एकसमयः' भवति ।
अर्थं भाष्यः—कदाचिदुपपन्नमभेजिप्रतिपिच्छलस्य अवन्यत एकसामयिकत्वाद् द्वितीयादिसमयेषू-
पपन्नमभेज्जरोहकाणामभावादुपपन्नमभेजितो निवृत्त्य सप्तसम्परायप्रथमसमयमनिवृत्तिबाधप्रथम-
समयः च ज्ञातानां, देवमतिप्रथमसमयं ज्ञातानां वा जीवानामभावात्सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्ध-
कानां अवन्यकाल एकसमय एव भवति । 'जेडो' इत्यादि, सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धकाना-
मुत्कृष्टकालः 'संख्यातसमयाः' भवति । इत्यमत्र 'अवन्यत'—निरन्तरमुपपन्नमभेजिप्रतिपिच्छ-

संख्यातसमयात् यावदेव भवति, तदनन्तरमवश्यं तस्या विरहो भवतीत्यनन्तरोक्तरीत्या संख्यात-
समयेषु व्यतीतेषु सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धकानामवश्यमप्यन्ताभावो भवति ।

‘तिषय्यारण’ इति, ‘सत्तण्ड बन्धगण’ इति, पूर्वार्धपदे ‘सञ्चद्धा’ इत्यन्तिमपदं चात्र सम्ब-
ध्यन्ते; ततोऽयमर्थः—सप्तकर्मणां शेषाणां भूयस्कारान्पतरावस्थितलक्षणानां त्रिपदानां बन्धकानां
कालः ‘सर्वाद्धा’ भवति, शेषत्रिपदबन्धका निरन्तरमाकालं प्राप्यन्त इति यावद् । अत्रेयं भावना—
सप्तकर्मणां भूयस्कारान्पतरावस्थितलक्षणानां त्रिपदानां बन्धं निगोदजीवा अपि कुर्वन्ति, तेषां
चानन्त्यात् पूर्वोक्तनियमानुसारेण शेषत्रिपदबन्धकानां कालः ‘सर्वाद्धा’ भवति । ‘आउस्स’
इत्यादि, आयुषोभ्यस्कारादीनां चतुर्णामपि बन्धकानां कालः ‘सर्वाद्धा’ भवति, भूयस्कारादिपदबन्ध-
कानामनन्त्याद् । तदेवमोषतोऽनेकजीवविषयककालो निरूपितः ॥५७१॥ साम्प्रतं तमेवादशतो
निरूपयिषुरादौ तावत्सप्तकर्मणामवक्तव्यभूयस्कारान्पतरप्रदेशबन्धकानाभित्याह—

जत्थाउगवज्जाणमवत्तव्वो तत्थ तस्स ओघव्व ।

भूगाराप्पयराणं अगुरुपएसव्व सव्वासुं ॥५७२॥

(प्र०) ‘जत्थाउगवज्जाण’ इत्यादि, आयुर्वर्जानां सप्तकर्मणां यासु मार्गणासु अवक्तव्य-
प्रदेशबन्धो भवेत् तासु मार्गणासु सप्तकर्मवक्तव्यप्रदेशबन्धकानां काः ‘ओघव्व’ जघन्यतः ‘एक-
समयः’ उत्कृष्टतः ‘संख्यातसमयाः भवति । अत्र भावनाऽप्योघवज्ज्ञानव्या । यत्र सप्तकर्मणामवक्तव्य-
प्रदेशबन्धो भवति ता मार्गणा इमाः—अपर्याप्तं विना त्रिमनुष्यमार्गणाः, पञ्चेन्द्रियौघपर्याप्तपञ्चे-
न्द्रियौ, त्रिसौधपर्याप्तसौ, पञ्चमनःपञ्चवचनानि, काययोगौघः, औदारिककाययोगः, अवेदः,
मतिश्रुतावधिमनःपर्यवज्ञानानि, संयमौघः, दर्शनत्रिकं, शुक्ललेश्या, भव्यः, सम्यक्त्वौघश्चापिकौपश-
मिकसम्यक्त्वानि, संज्ञी आहारकश्चेति । मोहनीयस्यावक्तव्यप्रदेशबन्धो लोमकषायेऽपि भवति ।

‘भूगाराप्पयराणं’ इत्यादि, सप्तकर्मणां भूयस्कारप्रदेशबन्धकानामप्यन्तरप्रदेशबन्धकानां च
प्रत्येकं कालः सर्वासु मार्गणासु ‘अगुरुपएसव्व’ इति, सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामनेकजीव-
विषयककालवद् भवति । तद्यथा—अपर्याप्तमनुष्यमन्तरा षट्चत्वारिंशद्भूगतिभेदाः, निखिलेन्द्रियभेदाः,
समकायभेदाः, वैकियमिश्रमाहारकद्विकं च विना पञ्चदशयोगभेदाः, षेदत्रिकं, कषायचतुष्कं,
समस्तज्ञानमार्गणाः, संयमौघसामाधिकदेशविरत्यसंयमाः, दर्शनत्रिकं, लेश्याषट्कं, भव्याभ्युपौ,
सम्यक्त्वौघवेः कषायिकमिध्यावानि, संज्ञी, असंज्ञी आहारकानाहरकां चेति नवपञ्चाशदधिक-
शतमार्गणासु ‘सर्वाद्धा’ । अत्रेयं भावना—एता मार्गणा निरन्तराः, अपि चैकजीवमाभित्य जघ-
न्यतः समयेनोत्कृष्टतश्चान्तमुद्भूतेन भूयस्कारान्पतरप्रदेशबन्धौ परावर्तते । अतो जघन्यतः समया-
न्तरे उत्कृष्टतश्चान्तमुद्भूतान्तरेऽवश्यं विपरीतप्रदेशबन्धो भवति । यन्तु मध्येऽवस्थितप्रदेशबन्धः
स तु कादाचित्कः स्वल्पसमयश्च । अतो नानाजीवानाभित्यैतासु मार्गणासु भूयस्कारान्पतरप्रदेश-

बन्धौ सर्वदा प्राप्येते इति भूयस्कारप्रदेशबन्धकानामन्यतरप्रदेशबन्धकानां च कालः सर्वादा स्रपपद्यते । कर्मणकायेऽनाहारके च भूयस्कारप्रदेशबन्धकानामेव कालो वक्तव्यः ।

अथ शेषैकादशमार्गणाख्यते । तत्रादौ जघन्यत एवम्—वैक्रियमिश्राहारकमिश्रयोः भूयस्कार-प्रदेशबन्धकानां जघन्यकालः ‘अन्तर्मुहूर्त्त’ भवति । अन्त्रेयं भावना—मार्गणाद्वितीयसमयादारभ्य चरमसमयं यावद्योगवृद्धिर्भवतीति द्वितीयसमयाद् मार्गणाकालं यावद् भूयस्कारप्रदेशबन्धो भवति । अत एवैतन्मार्गणयोरन्यतरप्रदेशबन्धस्याभावः । एतयोर्जघन्यकालोऽन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणः । तथाहि—विवक्षितसमये नूतनोत्पन्नानां देवानामाहारकशरीरं प्रारभमाणानां संयतानां चातुक्रमेण वैक्रिय-मिश्रमार्गणाऽऽहारकमिश्रमार्गणा चान्तर्मुहूर्त्तं यावद् भवति । अथ यदि विवक्षितसमयाद् द्विती-यादिसमये नूतनोत्पन्नानां देवानामाहारकशरीरं प्रारभमाणानां मनुष्याणां चाभावस्तदाऽन्तर्मुहूर्त्त-नन्तरं वैक्रियमिश्राहारकमिश्रमार्गणाविच्छेदो भवति । अतस्तयोः सप्तकर्मणां भूयस्कारप्रदेशबन्ध-जघन्यः कालोऽन्तर्मुहूर्त्तः भवति, न न्यूनः ।

अपर्याप्तनुष्यः, आहारकाययोगः, अवेदः, सूक्ष्मसम्प्रायसंयमः, उपशमसास्वादनमिश्र-मार्गणाश्चेति सप्तमार्गणासु सप्तकर्मणां भूयस्कारप्रदेशबन्धकानामन्यतरप्रदेशबन्धकानां च जघ-न्यकालः “एकसमयः” । तथाहि—यदा विवक्षितसमयसमये केषामपि जीवानां भूयस्कारप्रदेश-बन्धो न भवति, द्वितीयसमये सर्वेषां कतिपयानां वा जीवानां भूयस्कारप्रदेशबन्धो भवति, तृतीय-समये पुनः केषामपि जीवानां भूयस्कारप्रदेशबन्धो न भवति तदा भूयस्कारप्रदेश-बन्धकानां कालः ‘एकसमयः’ भवति । एवं भूयस्कारस्थाने ‘अन्यतर’ इत्युक्त्वाऽन्यतरप्रदेशबन्धकानामपि कालः एकसमयो वक्तव्यः । छेदोपस्थापनीयपरिहाविशुद्धिसंयममार्गणयोः भूयस्कारान्यतरबन्धकानां जघ-न्यः कालः स्वयं ज्ञातव्यः ।

शेषैकादशमार्गणास्तुकुष्टकाल एवम्—अपर्याप्तमनुष्यः, वैक्रियमिश्रकाययोगः, उपशमसास्वा-दनमिश्रमार्गणाश्चेति पञ्चमार्गणासु ‘पन्योपमाऽसंख्यातभागः’, छेदोपस्थापनीयसंयमे पञ्चाशद्विंश-साम्यरोपमाः, आहारकद्विके, अपगतवेदे सूक्ष्मसम्प्राये च ‘अन्तर्मुहूर्त्तम्’, परिहारसंयमे “अष्टापञ्चा-शद्वर्षन्यूनद्विपूर्वकोटी” सप्तकर्मणां भूयस्कारप्रदेशबन्धकानामन्यतरप्रदेशबन्धकानां चोत्कृष्टः कालो भवतीति सर्वत्र यथासम्भवं योजनीयम् । अन्त्रेयं भावना—भूयस्कारान्यतरप्रदेशबन्धौ जघन्यतः प्रतिसमयस्तुकुष्टतश्च प्रत्यन्तर्मुहूर्त्तं परावर्तेते, अतो मार्गणाकालं यावत् तत्तन्मार्गणासु अनेके जीवा भूयस्कारप्रदेशबन्धबन्धनेके चान्यतरप्रदेशबन्धं कुर्वन्ति, तत्तन्मार्गणाकालश्च यथोक्तोत्कृष्टकाल-प्रमाण एवेति प्रथमाधिकारेऽनेकजीवविषयकालद्वारे सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टकाल-निरूपणे सप्रमाणस्तुक्मेव । तदेवं सप्तकर्मणां भूयस्कारप्रदेशबन्धकानां सप्ततिश्रुतमार्गणासु अन्य-तरप्रदेशबन्धकानां च षट्षष्टिश्रुतमार्गणासु अनेकजीवविषयको जघन्योत्कृष्टमेदमिषिकाल उक्तः । साम्प्रतं सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धकानां कालं वक्तुमुपक्रमते—

सत्तण्ह जत्थ णियमा अवट्ठिओ अत्थि तत्थ तस्स भवे ।

सव्वद्धा सेसासुं समयो हस्सो मुणेयव्वो ॥५७३॥

(प्रे०) 'सत्तण्ह जत्थ' इत्यादि, यासु मार्गणासु सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धो नियमाद् अवश्यमस्ति तासु मार्गणासु 'तस्स' इति, सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धस्य=अवस्थितप्रदेशबन्ध-
कानां कालः 'सर्वाद्धा' भवति । तद्यथा-तिर्यगोषः, सर्वैकेंद्रियमेदाः, सर्वनिगोदमेदाः, सूक्ष्म-
पृष्ठ्यपृतेजोवायुकायाः, पर्याप्तसूक्ष्मपृष्ठ्यपृतेजोवायुकायाः, अपर्याप्तसूक्ष्मपृष्ठ्यपृतेजोवायुकायाः, वन-
स्पतिकायौषः, पृष्ठ्यपृतेजोवायुकायौषाः, बादरपृष्ठ्यपृतेजोवायुकायाः, अपर्याप्तबादरपृष्ठ्यपृतेजो-
वायुकायाः, प्रत्येकवनस्पतिकायौषापर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायौ चैति चतुस्त्रिंशत्कायमार्गणाः, काय-
योगौषः, औदारिकतन्मिश्रकायौ, नपुंसकवेदः, कषायचतुष्कं, मतिश्रुताज्ञाने, असंयमः, अचक्षु-
दर्शनम्, अप्रशस्तलेश्यात्रिकं, भव्याभव्यौ, मिथ्यात्वम्, असंज्ञी आहारकश्चेति द्विषष्टिमार्गणासु
सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धकानां कालः 'सर्वाद्धा' भवति । अत्र सर्वाद्धाकालोपपादनायास्मिन्
भूयस्काराधिकारे पञ्चममङ्गविचयद्वारे 'सव्वद्धा मगुरुपसो' इत्यादिगाथायामवस्थितप्रदेशबन्धस्य
सर्वकालोपपादनाय प्रदर्शिता व्याप्तिः स्मरणीया ।

'सेसासु' इत्यादि, वैक्रियमिधादिचतुर्मार्गणास्ववस्थितप्रदेशबन्धस्यासम्भवाद् द्विषष्टि-
मार्गणासु चोक्तत्वात् शेषासु चतुरधिकशतमार्गणासु सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धकानां जघन्यः
कालः 'एकसमयः' ज्ञातव्यः । तद्यथा-यदा विवक्षितप्रथमसमये केऽपि जीवा अवस्थितप्रदेशबन्धं
न कुर्वन्ति, द्वितीयसमये विदधति, तृतीयसमये पुनर्न कुर्वन्ति तदा सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्ध-
कानां कालस्यैकसामयिकत्वमुपपद्यते ।

शेषाश्चतुरधिकशतमार्गणा नामत इमाः-सर्वनरकमेदाः, तिर्यगोषं विना चत्वारस्तिर्यगमेदाः,
सममर्त्यामर्त्यमेदाः, निखिलविकल्पवेन्द्रियमार्गणाः, पर्याप्तबादरपृष्ठ्यपृतेजोवायुकायाः, पर्याप्त-
प्रत्येकवनस्पतिकायः त्रसविकं चेत्यष्टौ कायमेदाः, पञ्चमनःपञ्चचनानि, वैक्रियकायः आहारक-
कायश्चेति द्वादशयोगमेदाः, स्त्रीपुरुषवेदावेदाः, मतिश्रुतावविविमङ्गलनःपर्यवज्ञानानि, असंयम-
न्तरा वट्संयममार्गणाः, वक्षुरवविदर्शने, प्रशस्तलेश्यात्रिकं, मिथ्यात्वमृते वट्सम्यक्त्वमार्गणाः
संज्ञी चेति ।

इदानीमुक्तचतुरश्रशतमार्गणासु सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टकालं गाथादि-
केन चिन्तयति—

उक्कोसो संखेज्जा समया पज्जत्तणरमणुस्सीसुं ।

सव्वत्थसिद्धदेवे आहारम्मि मणणाणे य ॥५७४॥

संयमसामग्र्यसुं छेपे परिहारसंयमे य भवे ।

सेसासु होह भागो आवलिआए असंखयमो ॥५७५॥

(प्रे०) 'उक्कोसो' इत्यादि, पर्याप्तमनुष्यादिनवमार्गणासु सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टः कालः 'संख्यातसमयाः' भवति । अत्रेयं भाष्यना—यस्यां मार्गणायां विवक्षितबन्धप्रायोग्या जीवाः संख्याताः सन्ति, तथा विवक्षितबन्धस्यैकजीवमाश्रित्योत्कृष्टकालोऽपि संख्यातसमयाः, तस्यां मार्गणायां विवक्षितबन्धस्यानेकजीवानाश्रित्योत्कृष्टकालोऽपि संख्यातसमया एव भवति । अत एव पञ्चैन्द्रियौघादिमार्गणासु जीवानामसंख्यातत्वेऽपि सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धप्रायोग्या जीवानां संख्यातत्वादेकजीवमाश्रित्यावक्तव्यप्रदेशबन्धस्यैकसामयिकत्वाच्चानेकजीवानाश्रित्य सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टः कालः संख्यातसमया भवति । अत्र प्रदर्शितसु नवमार्गणासु जीवाः संख्याताः सन्ति, एकजीवमाश्रित्य सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टकालोऽपि पञ्चदशसमयप्रमाणत्वाद् मतान्तरेण चैकादशसमयप्रमाणत्वात्संख्यातसमया अस्ति, अतस्तासु अनेकजीवानाश्रित्योत्कृष्टकालोऽपि संख्यातसमया एव भवति ।

'सेसासु' इत्यादि, शेषासु पञ्चनवतिमार्गणासु सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धस्योत्कृष्टः कालः "आवलिकाऽसंख्यातभागः" भवति । अत्रेयं भाष्यना—यासु मार्गणासु विवक्षितबन्धप्रायोग्या जीवा असंख्यलोकाकाशप्रदेशेष्वन्यो न्यूना असंख्याताः, तथा विवक्षितबन्धस्योत्कृष्टकाल एकजीवमाश्रित्य संख्यातसमयाः, तासु मार्गणासु विवक्षितप्रदेशबन्धस्यानेकजीवानाश्रित्योत्कृष्टकालः आवलिकाऽसंख्यातभागप्रमाणो भवति । शेषासु पञ्चनवतिमार्गणासु वर्तमाना जीवा असंख्यलोकाकाशप्रदेशेष्वन्यो न्यूना असंख्याताः सन्ति, अवस्थितप्रदेशबन्धस्यैकजीवमाश्रित्योत्कृष्टकालः संख्यातसमया अस्त्येव । अतस्तासु सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टकालः आवलिकाऽसंख्यातभागो घटामञ्जति । अनन्तरगाथावृत्तिनिरूपितचतुरधिकशतमार्गणान्तोऽत्र गाथादिके निरूपिता नव मार्गणा विहायावशिष्टाः पञ्चनवतिमार्गणाः शेषत्वेन बोध्याः ॥५७४/५७५॥ तदेवं सप्तकर्मणां भूयस्कारादिचतुर्विधप्रदेशबन्धकानां नानाजीवानाश्रित्य कालबिन्दितः । इदानीं तमायुःकर्माश्रित्य गाथादिकेन साविदेशं चिन्तयति—

सव्वासु जहणियरो सव्वपयाणाउगस्स विण्णेयो ।

अगुरुपएसव्व णवरि जत्थऽत्थि गुरु मुहुत्तं तो ॥५७६॥

तत्थ अवत्तव्वावट्ठिआण संखसमया गुरु णेयो ।

जहि पल्लासंखंसो तहि आवलिआअसंखंसो ॥५७७॥

(प्रे०) “सञ्वास्तु” इत्यादि, सर्वासु त्रिषष्टितसंख्याकासु मार्गणासु आधुषः सर्वपदानां भूयस्कारादिचतुर्विधप्रदेशबन्धकानां कालः, “विण्णोयो भशुरुपपसञ्च” इति, “आधुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां नानाजीवविषयककालवत्” ज्ञातव्यः ।

ननु आधुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धप्रायोग्यसंख्यातजीवासु पर्याप्तमनुष्यप्रभृत्स्वैकोनत्रिंशद्मार्गणासु आधुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां नानाजीवविषयकोत्कृष्टकालः ‘अन्तर्मुहूर्त्तं’ निरूपितः, परं तासु आधुषोऽवक्तव्यप्रदेशबन्धकानामवस्थितप्रदेशबन्धकानां च नानाजीवविषयकोत्कृष्टकालस्तावान् न घटते, किन्तु संख्यातसमया एवोपपद्यते । यतोऽनन्तरगाथायामेव सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टकालचिन्तायामुक्तं यद् “यासु मार्गणासु विवक्षितप्रदेशबन्धप्रायोग्या जीवाः संख्याताः, तथा विवक्षितप्रदेशबन्धस्यैकजीवमाश्रित्योत्कृष्टकालः संख्यातसमयाः तासु मार्गणासु विवक्षितप्रदेशबन्धस्यनेकजीवानाश्रित्योत्कृष्टकालोऽपि संख्यातसमया एव भवति” । अत्र पर्याप्तमनुष्यप्रभृत्स्वनवविंशतिमार्गणामध्ये कासुचिज्जीवाः संख्याताः, कासुचिद्मार्गणासु जीवानामसंख्यातत्वेऽप्याधुषो बन्धका जीवास्तु संख्याता एव, अत आधुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवास्तु सर्वासु मार्गणासु संख्याता एव भवन्ति । तथाऽवक्तव्यवस्थितप्रदेशबन्धयोत्कृष्टकालस्तु संख्यातसमया अस्त्येव । एवं नरकौघादिद्विसप्ततिमार्गणासु आधुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टकालः “पन्थोपमासंख्यातभागः” प्ररूपितः, परं तासु आधुषोऽवक्तव्यप्रदेशबन्धकानामवस्थितप्रदेशबन्धकानां च तावान् कालो न संगच्छते, किन्त्वावलिकासंख्यातभाग एव संगच्छते । यतोऽनन्तरगाथायामेव प्रतिपादितं यद् “यासु मार्गणासु विवक्षितप्रदेशबन्धप्रायोग्या जीवा असंख्यलोकाश्चप्रदेशेभ्यो न्यूनाः, तथा विवक्षितप्रदेशबन्धस्यैकजीवमाश्रित्योत्कृष्टकालः संख्यातसमयाः, तासु मार्गणासु विवक्षितप्रदेशबन्धस्य नानाजीवानाश्रित्योत्कृष्टकालः ‘आवलिकाऽसंख्यातभागः’ भवति,” एतच्च सर्वं नरकौघादिद्रासप्ततिमार्गणामु घटते इति चेद्, सत्यम्, अत एव कृतातिदेशमपोधातिव्याप्तिमुद्धतुं काम आह—‘णवरि’ इत्यादि, नवरं यत्र-यासु मार्गणासु आधुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां नानाजीवविषयक उत्कृष्टकालः “अन्तर्मुहूर्त्तम्” अस्ति, [द्वितीयगाथावृत्तिः] ‘तन्थ’ इत्यादि, तासु मार्गणासु आधुषोऽवक्तव्यप्रदेशबन्धकानामवस्थितप्रदेशबन्धकानां च नानाजीवविषयकोत्कृष्टकालः ‘संख्यातसमयाः’ ज्ञानव्यः ।

‘जहि’ इत्यादि, तथा यासु मार्गणासु आधुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धकानां नानाजीवविषयकोत्कृष्टकालः ‘पन्थोपमासंख्यातभागः’ तासु मार्गणासु आधुषोऽवक्तव्यप्रदेशबन्धकानामवस्थितप्रदेशबन्धकानां चानेकजीवविषयकः उत्कृष्टकालः ‘आवलिकाऽसंख्यातभागः’ ज्ञातव्यः ।

ततश्चेदं समापतितम्—तिर्यगोचः, सर्वैकनिद्रपभेदाः, सप्तनिद्रोदभेदाः, वनस्पतिकापौचः, पृथ्व्यप्तेजोवायुकायौवाः, बादरपृथ्व्यप्तेजोवायुकायाः, अपर्याप्तबाह्वरपृथ्व्यप्तेजोवायुकायाः, स्रग्म-

पृथिव्यप्तेजोवायुकायाः, पर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यप्तेजोवायुकायाः, अपर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यप्तेजोवायुकायाः, प्रत्येकवनस्पतिकायौषापर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायौ चेति चतुर्विंशतिकायमार्गणाः, काययोमौषः, औदारिकद्विकं, नपुंसकवेदः, कषायचतुष्टयं, मतिभृतलक्षणाज्ञानद्विकम्, असंयमः, अचक्षुर्दर्शनम्, अग्रशस्तलेशात्रिकं, भव्याभयौ, मिथ्यात्वम्, असंज्ञी आहारकश्चेति द्विषष्टिमार्गणानु आयुषः सम्भाव्यमानानां भूयस्कारादिप्रदेशबन्धकानां नानाजीवविषयकोत्कृष्टकालः 'सर्वाद्वा' भवति ।

अन्येयं भावना—यासु मार्गणानु विवक्षितप्रदेशबन्धप्रायोग्या जीवा असंख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणानन्ता वा तासु मार्गणानु विवक्षितप्रदेशबन्धकानामुत्कृष्टकालः सर्वाद्वा भवति । अत्र प्रदर्शितासु तिर्यगोषादिद्वाषष्टिमार्गणान्तः कासुचिद् मार्गणानु अनन्ताः कासुचिच्चासंख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणान्ता असंख्याता वा जीवा आयुषो भूयस्कारादिचतुर्विंशप्रदेशबन्धकाः सन्तीति तेषां नानाजीवविषयक उत्कृष्टः कालः 'सर्वाद्वा' भवति ।

पर्याप्तमनुष्यमानुष्यौ, आनतादारम्य सर्वार्थसिद्धविमानपर्यन्ता अष्टादशदेवमेदाः, आहारकद्विकं, मनःपर्यवज्ञानं, संयमौषसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिसंयमाः, शुक्ललेश्या क्षापिकसम्यक्त्वं चेति नवविंशतिमार्गणानु भूयस्कारप्रदेशबन्धकानामन्यतरप्रदेशबन्धकानां च 'अन्तर्मुहूर्तम्', अवक्तव्यप्रदेशबन्धकानामवस्थितप्रदेशबन्धकानां च 'संख्यातसमयाः', सर्वनरकमेदाः, चत्वारस्तिर्यक्पञ्चेन्द्रियमेदाः, मनुष्यौषापर्याप्तमनुष्यौ, देवौषभवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कसौधर्माद्यष्टवैमानिका इति द्वादशदेवमेदाः, कृत्स्नद्वित्रिचतुष्पञ्चेन्द्रियाः, पर्याप्तबादरपृथ्व्यप्तेजोवायुकायाः, पर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायस्त्रसत्रिकं चेत्यष्टौ कायमेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनानि, वैक्रियकाययोगः, स्त्रीपुरुषवेदौ, मतिभृतावचिविभङ्गज्ञानानि, देशविरतिः, चक्षुरवचिदर्शने, तेजःपद्मलेश्ये, सम्यक्त्वौषायापशमिकसास्वादनसम्यक्त्वानि, संज्ञी चेति द्विसप्ततिमार्गणानु भूयस्कारप्रदेशबन्धकानामन्यतरप्रदेशबन्धकानां च "पन्योपमासंख्यातभागः" अवक्तव्यप्रदेशबन्धकानामवस्थितप्रदेशबन्धकानां च 'आवलिकासंख्यातभागः' । आयुषः इति नानाजीवविषयकोत्कृष्टकाल इति च सर्वत्र योजनीयम् । तथायुषो सम्भाव्यमानभूयस्कारादित्रिप्रदेशबन्धकानां जघन्यकालस्तु यासु मार्गणानु सर्वाद्वा कालस्ता विहाय शेषैकोचरशतमार्गणानु 'एकसमयः' भवति । ॥५७६॥५७७॥

॥ इति श्रीमेघमहाटीकासमलङ्कृते बन्धविधाने मूलप्रकृतिप्रदेशबन्धे

भूयस्काराधिकारे दशमं नानाजीवविषयकं

कालद्वारं समाप्तम् ॥

॥ एकादशमन्तरद्वारम् ॥

तदेवं नानाजीवविषयकं कालद्वारं प्रपञ्चितम् । सम्प्रति क्रमात् तं नानाजीवविषयकमेकादश-
मन्तरद्वारं व्याचिख्यासुः प्रथमं तावदोषवक्तव्यतामाह—

समयो सत्तण्ह लहुमवत्तव्वस्संतरं भवे जेट्ठं ।

वासपुहुत्तं तिण्हं आउस्स चउण्ह य भवे णो ॥५७८॥

(प्रे०) 'समयो' इत्यादि, आयुर्वर्जानां सप्तकर्मणां 'अवक्तव्यस्य' = अवक्तव्यप्रदेशबन्धकानां
अधन्यमन्तरं, नानाजीवविषयकमिति गम्यते, एकजीवविषयकान्तरस्य चतुर्थद्वारे निरूपितत्वात्,
'समयः' भवेत् । कदाचिदेकसमयं कोऽपि जीवोऽवक्तव्यप्रदेशबन्धं न करोतीति यावद् । अन्नेय-
भावना—सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्ध उपशमभेणितो निपततामुपशमभणितो निघनं प्राप्य देव-
गतिप्रथमसमये वर्तमानानां वा जीवानामेव भवति । अतो यावत्कालमुपशमभेणिप्रतिपत्तुषामन्तरं
भवति तावत्कालं सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धस्यान्तरं भवति । उपशमभेणिप्रतिपत्तुषां जघन्य-
मन्तरमेकसमयं यावदेव भवति । विवक्षितप्रथमसमये एकोऽनेके वा जीवा उपशमभेणिप्रतिपत्तिं
कुर्याः, द्वितीयसमये कोऽपि जीव उपशमभेणिं न प्रतिपद्येत, तृतीयसमये पुनरेकोऽनेके वा जीवा
उपशमभेणिमागेहेयुरित्युपशमभेणिप्रतिपत्तुषां जघन्यमन्तरमेकसमयो भवति । अतः सप्तकर्मणाम-
वक्तव्यप्रदेशबन्धकानामपि जघन्यमन्तरमेकसमयो भवति ।

“वकोस्स वासपुहुत्त” इति, सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धकानां नानाजीवविषयकमुत्कृष्ट-
मन्तरं “वर्षपथकत्वं” भवति, कथम् इति चेद्, उपशमकानामुत्कृष्टान्तरस्य तावत्प्रमाणत्वाद् ।
तथा चोक्तं जीवसमासे—

“यज्जाऽसंखिबभाणं सासणमिस्सासमत्तमणुरसु । वासपुहुत्तं उवसामयेसु खवगेसु छन्मासा” ॥५७९॥

“तिण्ह” इति, पूर्वार्द्धस्थं ‘सत्तण्ह’ इति पदमन्तिमे ‘भवे णो’ इति पदे चात्र सम्बध्यन्ते,
ततोऽयमर्थः—सप्तकर्मणां भूयस्कारप्रदेशबन्धकानामन्यतरप्रदेशबन्धकानामवस्थितप्रदेशबन्धकानां चेति
त्रयाणां नानाजीवविषयकमन्तरं नैव भवति । भूयस्कारादिप्रदेशबन्धप्रयोग्याणां जीवानामनन्तत्वात्
सर्वदाऽनेके जीवा भूयस्कारादिप्रदेशबन्धं कुर्वन्तीत्यर्थः । अत एवाऽनन्तरद्वारे सप्तकर्मणां भूयस्कार-
प्रदेशबन्धकादीनां नानाजीवविषयककालः ‘सर्वाद्वा’ प्ररूपितः । ‘आउस्स’ इत्यादि, आयुषो
भूयस्कारप्रदेशबन्धकादीनां चतुर्णामपि नानाजीवविषयकमन्तरं नैव भवति, तेषां नानाजीवविषय-
कोत्कृष्टकालस्य सर्वाद्वात्वात् ॥५७८॥ तदेवमोषतोऽन्तरप्ररूपणा कृता । साम्प्रतं तामादेशतन्धि-
कीपुंरादौ तावदवक्तव्यप्रदेशबन्धकानां भूयस्कारप्रदेशबन्धकानामन्यतरप्रदेशबन्धकानां चान्तरं
प्ररूपयिषुराह—

जत्थऽस्थि अवत्तव्वो आउगवज्जाण तत्थ ओघव्व ।

भूगाराण्यराणं अगुरुपएसव्व सव्वासु ॥५७९॥

(प्रे०) 'जत्थस्थि' इत्यादि, यासु मार्गणसु विहायापुः सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशवन्धोऽस्ति तासु मार्गणसु 'ओघव्व' इति, सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशवन्धकानां जघन्यमुत्कृष्टं चान्तरमोचवद् भवति । तथा—जघन्यम् 'एकसमयः,' उत्कृष्टं वर्णयुक्तम् । यासु मार्गणसु सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशवन्धोऽस्ति ता मार्गणा इमाः—अपर्याप्तं त्रिना त्रिमनुष्यमार्गणाः, पञ्चेन्द्रियौषध्यासपञ्चेन्द्रियौ, त्रसौषध्यासत्रसौ, पञ्चमनःपञ्चवचनानि, काययोगौषः, औदारिककायः, अवेदः, मतिभुतावधिमनःपर्यवज्ञानानि, संयमौषः, दर्शनत्रिकं, सुकलेदया, भव्यः, सम्यक्त्वौषध्यायिकौषधिमिकमम्यकत्वानि, संज्ञी आहारकश्चेति । लोभमार्गणार्था मोहनीयस्यैवावक्तव्यप्रदेशवन्धो भवति ।

'भूगाराण्यराणं' इत्यादि, सर्वासु—भूयस्कारपदमाश्रित्य सप्ततिशतसङ्ख्याकासु, अन्यतरपदमाश्रित्य षट्षष्टिशतसङ्ख्याकासु सप्तकर्मणां भूयस्कारप्रदेशवन्धकानामन्यतरप्रदेशवन्धकानां च नानाजीवविषयकं जघन्यमुत्कृष्टं चान्तरम् 'अगुरुपएसव्व' इति, सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशवन्धकानामन्तरवद् भवति ।

तथा—अपर्याप्तमनुष्यमन्तरा समस्तगतिभेदाः, समेन्द्रियभेदाः, निखिलकायभेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनानि, काययोगौषः, औदारिकद्विकं, वैक्रियकायः कर्मणकायश्चेति पञ्चदशयोगभेदाः, वेदत्रिकं, कषायचतुष्कं, निखिलज्ञानमार्गणभेदाः, संयमौषध्यायिकदेशविरत्यसंयमाः, दर्शनत्रिकं, लेदयाषट्कं, भव्याभव्यौ, सम्यक्त्वौषध्यायिकक्षायोपशमिकमिध्यात्वानि, संज्ञी, असंज्ञी आहारकानाहारकौ चेति नवपञ्चाशदधिकशतमार्गणसु 'अन्तराभाषः,' नानाजीवविषयककालस्य सर्वादात्वाद् । कर्मणानाहारकमार्गणयोर्भूयस्कारप्रदेशवन्धकानाभित्यैव वक्तव्यम् ।

शेषैकादशमार्गणाम्यो नवमार्गणसु जघन्यमन्तरमेकसमयः । कदाचिदेवमपि भवति यदेकं समयं कोऽपि जीव भूयस्कारप्रदेशवन्धं न करोति । एवमन्यतरप्रदेशवन्धेऽपि । छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिमार्गणयोर्भूयस्कारान्तरयोर्जघन्यान्तरं स्वयं ज्ञातव्यम् । शेषमार्गणसमुत्कृष्टान्तरं पुनरेवम्—अपर्याप्तमनुष्यसास्वादनसम्यक्त्वमिभ्रमार्गणसु 'पन्योपमासंख्यातमात्राः,' वैक्रियमिभ्रे "द्वादशमुहूर्ताः," अवेदसङ्गमसम्पराययोः 'षण्मासाः,' आहारकद्विके 'वर्णयुक्तं,' छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिसंयमयोः 'अष्टादशकोटिकोटिसागरोपमाः,' उपशमसम्यक्त्वे सप्तदिनानि, सप्तकर्मणां यथासंभवं भूयस्कारप्रदेशवन्धकानामन्यतरप्रदेशवन्धकानां च नानाजीवविषयकोत्कृष्टान्तरं भवतीति सर्वत्र योजनीयम् । तत्तन्मार्गणानां तावत्प्रमाणमुत्कृष्टान्तरमत्र वीजम् । तत्तन्मार्गणानामुत्कृष्टान्तरं तावत्प्रमाणं कथमिति पर्यनुयोगस्यानवकाशः, सप्तकर्मणामनुत्कृष्टप्रदेशवन्धकानां नानाजीवविषयकान्तरप्ररूपणार्था यथासम्भवं शास्त्रप्रमाणेन युक्त्या च प्रतिपादितत्वाद् ॥५७९॥ तदेवं

सप्तकर्मणां भूयस्कारान्पतरावत्कल्पप्रदेशबन्धकानामन्तरं निरूपितम् । इदानीं सप्तकर्मणामवस्थित-
प्रदेशबन्धकानामन्तरं निरूपयति—

जहि णियमा सत्तण्हं अवट्ठिओ तत्थ अंतरं से णो ।

सेसासु लहुं समयो जेट्ठं सेढीअसंखंसो ॥५८०॥

(प्रे०) 'जहि' इत्यादि, यासु मार्गणासु सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धो नियमाद्-अवश्यं;
सर्वदा भवतीति यावत्, तसु द्वाषष्टिमार्गणासु 'से' इति, सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धस्य, अव-
स्थितप्रदेशबन्धकानामिति यावत्, नानाजीवविषयकमन्तरं न भवति ।

यासु मार्गणासु सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धः सर्वदा भवति ता मार्गणा इमाः—तिर्यगोचः,
सर्वैकेन्द्रियमेदाः, सर्वनिगोदमेदाः, सूक्ष्मपृथ्व्यप्तेजोवायुकायाः, पर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यप्तेजोवायुकायाः,
अपर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यप्तेजोवायुकायाः, वनस्पतिकायौघः, पृथ्व्यप्तेजोवायुकायौघाः, बादरपृथ्व्यप्ते-
जोवायुकायाः, अपर्याप्तबादरपृथ्व्यप्तेजोवायुकायाः प्रत्येकवनस्पतिकायौघापर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायौ-
घेति चतुस्त्रिंशत्कायमेदाः, काययोगौघः, औदारिकद्विकं, नपुंसकवेदः, चतुष्कवायाः, मतिश्रुता-
ज्ञाने, असंयमः, अचक्षुर्दृशनम्, अप्रशस्तलेद्यात्रिकं, मध्यामन्यौ, मिध्यात्वम्, असंखी आहारक-
श्चेति द्वाषष्टिः । अत्रायं भावः—एतासु मार्गणासु सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धकानां नानाजीव-
विषयककालस्य सर्वाद्वात्वास्तेषां सर्वदा प्राप्यमाणत्वाद्दृश्यन्ताभावलक्षणमन्तरं न प्राप्यते ।

'सेसासु' इत्यादि, द्वाषष्टिमार्गणादुक्तत्वाद् वैकियमिभ्यादिचतुर्माणां शास्त्रवस्थितप्रदेशबन्ध-
स्याभावात् शेषासु चतुरधिकशतमार्गणासु सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धकानां जघन्यमन्तरम् 'एक-
समयः' भवति । भावना सुगमा । 'जेट्ठ' इत्यादि, शेषासु चतुरतरशतमार्गणासु सप्तकर्मणाम-
वस्थितप्रदेशबन्धकानां नानाजीवविषयकमुत्कृष्टमन्तरं "अण्यसंख्यातभागः" भवति । इयमत्र
भाषणा—अवस्थितप्रदेशबन्धस्तावदवस्थितयोगादिना भवति, अवस्थितयोगादि च कदाचच्छ्रेय-
संख्यातभागकालं यावत्कस्यापि जीवस्य न प्राप्यते । अतः "कारणामावे कार्याभावात्" अण्यसं-
ख्यातभागं यावत् सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धक एकोऽपि जीवो न लभ्यते । ततः समीचीन-
मेवोक्तं "जेट्ठं सेढीअसंखंसो" इति ।

शेषचतुरधिकशतमार्गणा नामत इमाः—निखिलनरकमेदाः, चत्वारस्तिर्यक्पञ्चैन्द्रिय-
मेदाः, समस्तमर्त्यमर्त्यगतिमेदाः, अखिलद्वित्रिचतुष्पञ्चैन्द्रियमेदाः, पर्याप्तबादरपृथ्व्यप्तेजो-
वायुकायाः, पर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायः त्रसत्रिकं चेत्यष्टौ कायमेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनानि,
वैक्रियकाय आहारकायश्चेति द्वादशयोगमेदाः, स्त्रीपुरुषवेदावेदाः, मतिश्रुतावधिविमज्जनः-
पर्यवधानानि, असंयमनृते षट् संयममार्गणाः, चक्षुराधिदर्शने, प्रशस्तलेद्यात्रिकं, मिध्यात्वमन्तरा
षट्सम्यक्त्वमार्गणाः संखी चेति ॥ ५८० ॥

तदेवं सप्तकर्मण्याभित्य भूयस्कारादिचतुर्विधप्रदेशवन्धकानामन्तरं विनित्तम् । साम्प्रतं तदा-
युराभित्य चिन्तयितुमना यासु मार्गणास्वन्तराभावस्ता अतिदिशति—

आउस्स बंधगाणं अगुरुपएसस्स जत्थ सब्बदा ।

तहि तस्स बंधगाणं सब्बपयाणंतरं णत्थि ॥५८१॥

(प्रे०) 'आउस्स' इत्यादि, आयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशवन्धकानां नानाजीवविषयककालो यासु
मार्गणासु 'सर्वाद्वा' तासु मार्गणासु 'तस्स' तस्य आयुषः 'सम्बन्धपचाणं' इति, सर्वपदानां=भूयस्कारा-
दिचतुर्विधपदानां बन्धकानां नानाजीवविषयकमन्तरं 'नास्ति' । अत्रेदं हृदयम्—यासु मार्गणासु
आयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशवन्धकानां नानाजीवविषयककालः सर्वाद्वा तासु आयुषो भूयस्कारादिचतुर्विध-
पदवन्धकानां नानाजीवविषयकः कालः सर्वाद्वा भवति । ततस्तासु भूयस्कारादिचतुर्विधपदानां
बन्धकानां सर्वदा लभ्यमानत्वात्तेषामन्तरं न प्राप्यते ।

यासु मार्गणासु आयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशवन्धकानां नानाजीवविषयककालः सर्वाद्वा ता मार्गणा
इमाः—तिर्यगोचः, समस्तैकेन्द्रियमेदाः, समनिगोदमेदाः, वनस्पतिक्रयौघः, पृथ्व्यपतेजोवायुका-
यौघाः, सूक्ष्मपृथ्व्यपतेजोवायुकायाः, पर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यपतेजोवायुकायाः, अपर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यपतेजो-
वायुकायाः, बादरपृथ्व्यपतेजोवायुकायाः, अपर्याप्तबादरपृथ्व्यपतेजोवायुकायाः, प्रत्येकवनस्पतिका-
यांवापयुक्तप्रत्येकवनस्पतिकायौ चेति चतुस्त्रिंशत्कायमेदाः, काययोगौघः, औदारिकद्विकं, नयु-
सकवेदः, कषायचतुष्कं, मतिभ्रुतलस्रणाज्ञानद्विकं, असंयमः, अचक्षुर्दर्शनम्, अप्रशस्तलेश्यात्रिकं,
मन्यामन्यौ, मिथ्यात्वम्, असंज्ञी आहारकचेति ॥५८१॥

सम्प्रति शेषमार्गणासु आयुषो भूयस्कारप्रदेशवन्धकादीनां नानाजीवविषयकमन्तरं प्रतिपाद्य प्रस्तुत-
द्वारं पारयति—

सेसासु लहुं समयो अवड्ढिअस्स परमं असंखंपो ।

सेटीए विण्णेयं अगुरुपएसव्व सेसाणं ॥५८२॥

(प्रे०) 'सेसासु' इत्यादि, द्वाषष्टिमार्गणासु कृत्वादाहारकर्मभेदे चावस्थितप्रदेशवन्धकाभावात्
शेषासु श्रुतमार्गणासु आयुषोऽवस्थितप्रदेशवन्धकानां जघन्यमन्तरम् 'एकसमयः', 'परमं' इत्यादि,
उत्कृष्टमन्तरं 'अण्यसंख्यातमात्रः' भवति । अत्र भावना सप्तकर्मणामवस्थितप्रदेशवन्धकानां जघ-
न्योत्कृष्टान्तरोपपादने यथा कृता तथा कर्तव्या ।

शेषश्रुतमार्गणा इमाः—सर्वनरकमेदाः, चत्वारस्तिर्यक्पञ्चैकेन्द्रियमेदाः, समस्तमर्त्यामर्त्य-
गतिमेदाः, समविकल्पपञ्चेन्द्रियमेदाः, पर्याप्तबादरपृथ्व्यपतेजोवायुकायाः, पर्याप्तप्रत्येकवनस्पति-
कायः, त्रसत्रिकं चैत्यद्वौ कायमेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनानि, वैक्रियकाययोग आहारककाययोग-
श्चेति द्वादशयोगमेदाः, स्त्रीपुरुषवेदौ, मतिभ्रुतावचिचिमङ्गमनःपर्यवज्ञानानि, संयमौषसामायिक-

छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिदेशविरतिसंयमाः, चक्षुरवधिदर्शने, प्रशस्तलेदयात्रिकं, सम्यक्त्वोप-
धाधिकक्षायोपशमिकसास्वादनसम्यक्त्वानि, संज्ञी च ।

‘अशुरुपसव्व सेसाण’ इति, ‘सेसासु’ इति पदमत्रापि सम्प्रत्यते, शेषासु एकशत-
मार्गणासु शेषाणां—भूयस्कारादित्रिपदबन्धकानां जघन्यमुत्कृष्टं चान्तरम् “आयुषोऽनुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धकानां नानाजीवविषयकजघन्योत्कृष्टान्तरवद्” ज्ञातव्यम् । कुतः ? इति चेद्, आयुर्वन्धा-
द्यायामनुत्कृष्टप्रदेशबन्धवदवक्तव्यभूयस्कारान्तरबन्धानामपि सद्भावाद् ॥५८२॥

॥ इति श्रीप्रेमप्रभाटीकासमलङ्कृते बन्धविधाने मूलप्रकृति-
प्रदेशबन्धे भूयस्काराधिकारे नानाजीवविषयक-
मेकादशमन्तरद्वारं समाप्तम् ॥

॥ द्वादशं भावद्वारम् ॥

तदेवं नानाजीवविषयकमन्तरं प्ररूपितम् । नन्वौदयिकादिपञ्चभावान्तः केषु भावेषु वर्तमानो
जीवो भूयस्कारादिचतुष्पदबन्धं विदधातीति जिज्ञासायामिदानीमेकमाधया द्वादशं भावद्वारं
निरूपयति—

ओदइये खलु भावे अट्टण्ह भवे चउण्ह वि पयाणं ।

बंधो एमेव हवइ सव्वासुं सगसगपयाणं ॥५८३॥

(प्रे०) ‘ओदइये’ इत्यादि, निगदसिद्धम् । नवरं “सगसगपयाणं” इति, यासु मार्ग-
णासु यावन्ति भूयस्कारादिपदानि भवन्ति तेषाम् । किञ्चित्प्रपञ्चार्षिना तु प्रथमाधिकारान्तः—
पतितभावद्वारं निरीक्षणीयम् ॥५८३॥

॥ इति श्रीप्रेमप्रभाटीकासमलङ्कृते बन्धविधाने मूलप्रकृति-
प्रदेशबन्धे भूयस्काराधिकारे द्वादशं
भावद्वारं समाप्तम् ॥

॥ त्रयोदशमल्पबहुत्वद्वारम् ॥

तदेवं भावद्वारं प्रतिपादितम् । सम्प्रति क्रमिकं त्रयोदशमल्पबहुत्वद्वारं प्रारिभ्युः प्रथमं तावत्सप्तकर्माभित्योषवक्तव्यतामाह—

सत्तण्ह अवत्तव्वगवट्ठिअऽण्णयरभूअगाराणं ।

कमसोऽत्थि बंधगाऽप्पाऽणंतअसंखगुणअन्महिया ॥५८४॥

(प्रे०) “सत्तण्ह” इत्यादि, सप्तकर्मणामवक्तव्यावस्थितान्पतरभूयस्काराणां बन्धका अनुक्रमेणान्पाः, अनन्तगुणाः, असंख्यगुणाः, विशेषाधिकाः सन्ति । अत्रायं भावः—ज्ञानावरणीय-कर्मणो भूयस्कारप्रदेशबन्धकादिचतुर्विधबन्धक्रम्येऽवक्तव्यप्रदेशबन्धकाः सर्वस्तोकाः, अवक्तव्यप्रदेश-बन्धकानां शतपृथक्त्वमात्रत्वाद् । ततो ज्ञानावरणीयकर्मण एवावस्थितप्रदेशबन्धका अनन्तगुणाः, अवस्थितप्रदेशबन्धकेषु निगोदजीवानामपि समावेशाद्, तेषाञ्जानन्त्याद् । ततस्तस्यैवान्पतरप्रदेश-बन्धका जीवा असंख्यगुणाः, अन्पतरप्रदेशबन्धस्यैकजीवविषयककालोऽन्तर्मुहूर्तम्, अवस्थितप्रदेश-बन्धस्य कालः पञ्चदशसमया मतान्तरेष्वैकादशसमया वा, इत्यवस्थितप्रदेशबन्धापेक्षयाऽन्पतर-प्रदेशबन्धस्यैकजीवविषयककालस्यासंख्यगुणत्वाद्, अवस्थितप्रदेशबन्धस्यैकजीव विषयकमन्तरं ‘अण्य-संख्यातभागः’, अन्पतरप्रदेशबन्धस्यैकजीवविषयकमन्तरम् ‘अन्तर्मुहूर्तमात्रम्’, इत्यवस्थितप्रदेश-बन्धापेक्षयान्पतरप्रदेशबन्धस्यैकजीवविषयकान्तरस्य स्वल्पतरत्वाच्च । ततस्तस्य भूयस्कारप्रदेश-बन्धका जीवा विशेषाधिकाः, अन्पतरप्रदेशबन्धापेक्षया भूयस्कारप्रदेशबन्धकालस्य विशेषाधि-कत्वाद् । यद्यपि भूयस्कारान्पतरमयोरपि एकजीवविषयककालोऽन्तर्मुहूर्तं, तथाप्यन्पतरप्रदेश-बन्धान्तर्मुहूर्ताद् भूयस्कारप्रदेशबन्धान्तर्मुहूर्तं किञ्चिद् महद्, अतोऽन्पतरप्रदेशबन्धकेभ्यो भूयस्कारप्रदेशबन्धका विशेषाधिका भवन्ति । एवं दर्शनावरणीयादिषट्कर्मस्वपि प्रत्येककर्माभित्यवक्तव्यम् ॥५८४॥ यथायुःकर्माभित्य भूयस्कारप्रदेशबन्धकादीनामल्पबहुत्वमाह—

आउस्स खलु अवट्ठिअवत्तव्वऽण्णयरभूअगाराणं ।

कमसोऽत्थि बंधगाऽप्पाऽसंखअसंखगुणअन्महिया ॥५८५॥

(प्रे०) “आउस्स” इत्यादि आयुषोऽवस्थितप्रदेशबन्धकाः, अवक्तव्यप्रदेशबन्धकाः, अन्प-तरप्रदेशबन्धकाः, भूयस्कारप्रदेशबन्धकाश्च यथासंख्यं स्तोकाः, असंख्यगुणाः, असंख्यगुणाः, विशेषाधिकाश्च भवन्ति । अत्रेयं भावना—यद्यपि अवस्थितप्रदेशबन्धापेक्षयाऽवक्तव्यप्रदेशबन्धस्य कालः स्तोकोत्तरः, तथापि आयुषोऽवस्थितप्रदेशबन्धापेक्षयाऽवक्तव्यप्रदेशबन्धस्यैकजीवविषयकमन्तरम-संख्यातभागमात्रं वर्तते । तथाहि—परिमाणचिन्तायां सूक्ष्मजीवा एव सूक्ष्माः, तेषामधिकत्वाद्, सूक्ष्मजीवानाभित्यायुषोऽवस्थितप्रदेशबन्धस्यैकजीवविषयकमन्तरं ‘अण्यसंख्यातभागः’ अवक्तव्य-

प्रदेशबन्धस्य तु मिश्रबुद्धयप्राप्तम्, इत्याद्युपोऽवक्तव्यप्रदेशबन्धापेक्षयाऽवस्थितप्रदेशबन्धस्यान्तरस्यासंख्यातमुत्पादाद्युपोऽवस्थितप्रदेशबन्धका जीवाः सर्वस्तोकाः, तेभ्यस्तत्प्राप्तकृत्यप्रदेशबन्धका जीवा असंख्यगुणाः । तेभ्यस्तस्यान्तरप्रदेशबन्धका जीवा अयंख्यगुणाः, स्पृष्टदृष्टा आपुषोऽवक्तव्यान्तरप्रदेशबन्धयोरेकजीवविषयकान्तरस्य तौल्येऽपि अवक्तव्यपदबन्धकालापेक्षयाऽन्तरप्रदेशबन्धकालस्यासंख्यगुणत्वाद् । ततस्तस्य भूयस्कारप्रदेशबन्धका जीवा विशेषाधिकाः, एकजीवविषयकभूयस्कारप्रदेशान्दकालस्य विशेषाधिकत्वाद् ॥५८५॥

तदेवमोषतः चिन्तितमहानामपि कर्मणां भूयस्कारप्रदेशबन्धकादीनामन्यबहुत्वम् । साम्प्रतं तदेवादेशतः चिक्यपिपुरादौ तावत्सप्तधर्माभ्याभित्य वक्तुं प्रकमते । तत्रादौ यासु मार्गणासु अन्यबहुत्वस्याभावस्ता निरूपयति—

मीमदुजोगेसु तद्वा कम्माणाहारगेसु णो चेव ।

हवए अप्पाबहुगं पयडीणं आउवज्जाणं ॥५८६॥

(प्रे०) 'मीमदुजोगेसु' इत्यादि, वैक्रियमिआहारकमिभरूपद्विमिश्रयोगयोः, कर्मणकायेऽनाहारके चेति चतुर्मागणासु आयुर्वर्जानां सप्तप्रकृतीनां भूयस्कारप्रदेशबन्धकादीनामन्यबहुत्वं न भवति । यतोऽन्यबहुत्वमनेकविषयपदार्थसापेक्षम्, अत्र तु भूयस्कारप्रदेशबन्धका एव वर्तन्ते, इत्यनेकविषयबन्धकाजीवानामभावादत्र नान्यबहुत्वम् ॥५८६॥

सम्प्रति यासु मार्गणासु भ्रणिमव्मावस्तासु असंख्यातजीवासु मार्गणासु भूयस्कारप्रदेशबन्धकादीनामन्यबहुत्वं गायानिकेन प्रकटयति—

णरदुपणिदियतसपणमणवयणाणतिगचक्खुओहीसुं ।

सुइलाए सम्मरो खइअउवसमेसु सणिमि ॥५८७॥

ओधुत्तेण कमेणं आउगवज्जाण बंधगा कमसो ।

थोवा अमंखियगुणा असंखियगुणा विसेसहिया ॥५८८॥

(प्रे०) 'णर' इत्यादि, मनुष्यौषः, पञ्चेन्द्रियौषपर्याप्तपञ्चेन्द्रियौ, त्रसौषपर्याप्तत्रसौ, पञ्चमनःपञ्चवचनानि, मतिभूतावचिज्ञानानि, चक्षुरवाधिदृष्टेने, शुक्ललेदया, सम्यक्त्वौषसायिकौषधमिकमम्यकृन्वानि, संज्ञी चेति पञ्चविंशतिमार्गणासु 'ओधुत्तेण' इत्यादि, आयुर्वर्जानां सप्तकर्मणासोषोक्तेन प्रथमवक्तव्यप्रदेशबन्धकाः, ततोऽवस्थितप्रदेशबन्धकाः, ततोऽन्यतरप्रदेशबन्धकाः, ततो भूयस्कारप्रदेशबन्धकाः इति क्रमेण 'कम्मसो थोवा' इत्यादि, यथाक्रमं सर्वस्तोकाः, असंख्यातगुणाः, असंख्यातगुणाः विशेषाधिका भवन्ति । अत्र प्रावना मत्तकर्मणामोषवक्तव्यतावद् । नवरमयं विशेषः-ओषवक्तव्यतायामवक्तव्यप्रदेशबन्धकस्योऽवस्थितप्रदेशबन्धका जीवा अनन्तगुणाः प्रतिपादिताः, संसा-

रगतावस्थितप्रदेशबन्धकजीवानामानन्त्याद्, इह तु असंख्यातगुणा अवमन्तव्याः, मार्गणास्थाव-
स्थितप्रदेशबन्धकानां जीवानामसंख्यातत्वाद् ॥५८७॥५८८॥ इदानीं यासु मार्गणासु श्रेणिसम्भव-
स्तासु संख्यातजीवासु सप्तकर्मणां भूयस्कारप्रदेशबन्धकादीनामल्पबहुत्वमाह—

पञ्जरमणुस्सीसुं अवेअमणणाणसंयमेसुं च ।

ओघकमाऽप्पा संखगुणा संखगुणा विसेसहिया ॥५८९॥

(प्रे०) 'पञ्जरम्' इत्यादि, पर्याप्तमनुष्यादिपञ्चमार्गणासु सप्तकर्मणां बन्धकाः 'ओघ-
कमा' इत्यादि, अवक्तव्यप्रदेशबन्धकाः, अवस्थितप्रदेशबन्धकाः, अप्पतरप्रदेशबन्धका भूयस्कार-
प्रदेशबन्धकाश्चेत्योक्तक्रमेण सर्वस्तोकाः, संख्यातगुणाः, संख्यातगुणा विशेषाधिकाश्च भवन्ति ।
अत्रापि भावना सामान्यवक्तव्यतावद् । नवरं मार्गणास्थजीवानां संख्यातत्वादवक्तव्यप्रदेशबन्ध-
केभ्योऽवस्थितप्रदेशबन्धका जीवाः संख्यातगुणाः, एवमवस्थितप्रदेशबन्धकेभ्योऽप्पतरप्रदेशबन्धका
जीवाः संख्यातगुणा भवन्तीति विशेषः ॥५८९॥

इदानीं यासु मार्गणासु अवक्तव्यप्रदेशबन्धकाभावस्तासु संख्यातजीवमार्गणासु सप्तकर्मणां
भूयस्कारप्रदेशबन्धकादीनामल्पबहुत्वमाह—

संवत्थाहारेसुं समइअछेअपरिहारसुहमेसुं ।

थोवा संखेजगुणाऽब्भहिया कमसो अवट्ठिआईणं ॥५९०॥(शोतिः)

(प्रे०) 'संवत्थाहारेसुं' इत्यादि, सर्वार्थसिद्धिदेवादिपञ्चमार्गणासु सप्तप्रकृतीनां वृक्ष-
सम्पराये च षट्प्रकृतीनाम् 'अवट्ठिआईणं' इति, अवक्तव्यप्रदेशबन्धस्याभावादवस्थितादीनाम्=
अवस्थिताल्पतरभूयस्काराणां बन्धका अनुक्रमेण स्तोकाः, संख्यातगुणाः, विशेषाधिका भवन्ति ।
भावना सुगमत्वात् स्वयं परिभाषनीया ॥५९०॥ इदानीं यासु मार्गणासु श्रेणिसव्भावस्तास्वनन्त-
जीवमार्गणासु सप्तकर्मणां भूयस्कारप्रदेशबन्धकादीनामल्पबहुत्वं गाथादिकेन चिन्तयति—

ओघव्व हुन्ति काये उरलअचखुभवियेसु आहारे ।

मोहस्स बंधगा खलु लोहे ओघव्व विण्णेया ॥५९१॥

मोहाउगवज्जाणं अवट्ठिअऽप्पयरभूअगाराणां ।

कमसोऽत्थि बंधगाऽप्पा असंखियगुणा विसेसहिया ॥५९२॥

(प्रे०) 'ओघव्व' इत्यादि, काययोगौषादिपञ्चमार्गणासु सप्तकर्मणां भूयस्कारप्रदेशबन्ध-
कादीनामल्पबहुत्वम् 'ओघव्व' भवति । तद्यथा—ज्ञानावरणीयस्यावक्तव्यप्रदेशबन्धकाः सर्वस्तोकाः,
ततस्तस्यावस्थितप्रदेशबन्धकाः अनन्तगुणाः, ततस्तस्याल्पतरप्रदेशबन्धका असंख्यातगुणाः, तत-
स्तस्य भूयस्कारप्रदेशबन्धका विशेषाधिका भवन्ति । अत्र भावनाऽपि सामान्यवक्तव्यतावद् विधेया ।

एवं दर्शनाद्वर्णीयादिषट्कर्मणाभित्यापि ज्ञातव्यम् । ‘ओहस्स’ इत्यादि, लोभमार्गणायां मोह-
नीयस्य भूयस्कारप्रदेशबन्धकादीनामन्यबहुत्वम् ‘ओषवद्’ भवति । एतच्चान्तरमेव दर्शितम् ।

‘ओहाडगवञ्जाण’ इत्यादि, ‘लोहे’ इति पदमत्रापि सम्बध्यते, लोभकषाये मोहनीया-
शुषी विना षट्कर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धकाः, अन्यतरप्रदेशबन्धका भूयस्कारप्रदेशबन्धकाभानुक्रमेण
स्तोकाः, असंख्यगुणाः, विशेषाधिका भवन्ति । अत्रार्थं ‘आषः’—लोभमार्गणायां सप्तकर्मन्त-
र्गोहनीयस्यावक्तव्यप्रदेशबन्धो भवति, शेषषट्कर्मणां च न भवति । अतोऽत्र मोहनीयमाश्रित्य
पृथक् प्ररूपितं, शेषषट्कर्मस्ववक्तव्यप्रदेशबन्धस्यासत्त्वात् तं विहायावस्थितप्रदेशबन्धकादीनामन्य-
बहुत्वं प्रतिपादितम् । अवस्थितप्रदेशबन्धस्यैकत्रीयविषयककालस्यान्यतरभूयस्कारप्रदेशबन्धकाला-
येक्षयाऽसंख्यातभागमात्रत्वाद्भवस्थितप्रदेशबन्धका अन्यतरप्रदेशबन्धकेभ्यो भूयस्कारप्रदेशबन्धकेभ्य-
श्च स्तोका भवन्ति । ततोऽन्यतरप्रदेशबन्धकानामसंख्यगुणत्वमन्यतरप्रदेशबन्धकेभ्यो भूयस्कारप्रदेश-
बन्धकानां विशेषाधिकत्वं चौषवदुपपादनीयम् ॥५९१॥५९२॥ इदानीं शेषसर्वमार्गणासु सप्तकर्मणां
भूयस्कारप्रदेशबन्धकादीनामन्यबहुत्वं प्रतिपादयामि—

सेसासुं सत्तण्हं अवट्ठिअप्पयरभूअगाराणं ।

कमसोऽत्थि बंधगाऽप्पा असंखियगुणा विससहिया ॥५९३॥

(प्रे०) ‘सेसासु’ इत्यादि, शेषासु चतुर्विंशतिशतमार्गणासु सप्तकर्मणामवस्थितपदस्यान्य-
तरपदस्य भूयस्कारपदस्य च बन्धका अनुक्रमेण स्तोकाः, असंख्यातगुणाः, विशेषाधिकाः भवन्ति ।
अत्र भावना लोभकषाये षट्कर्मणामवस्थितप्रदेशबन्धकादीनामन्यबहुत्वे यथा कृता तथा कर्तव्या ।
शेषमार्गणा इमाः—कृत्स्ननरकमेदाः, समस्ततिर्यग्मेदाः, अपर्याप्तमनुष्यः, सर्वार्थसिद्धमन्तरा समा-
मर्त्यमेदाश्चेति त्रिचत्वारिंशद्गतिमेदाः, पञ्चेन्द्रियौषपर्याप्तपञ्चेन्द्रियौ विना शेषसप्तदशेन्द्रिय-
मेदाः, त्रसौषपर्याप्तमौ विना शेषचत्वारिंशत्कायमेदाः, औदारिकमिभ्रवैक्रियकाययोगौ, वेदत्रिकं,
लोभमृते कषायत्रिकम्, अज्ञानत्रिकं, देशविरत्यसंयमौ, शुक्ललेश्यां विना लेश्यापञ्चकम्, अमव्यः,
छायोपशमिकसास्वादनमिभ्रमिध्यात्त्वानि असंख्ये चेति । इत्येवं सप्तकर्मणाभित्य प्रतिवर्तमानं भूय-
स्कारप्रदेशबन्धकादीनामन्यबहुत्वं चिन्तितम् ॥५९३॥ साम्प्रतमायुषो भूयस्कारप्रदेशबन्धकादीना-
मन्यबहुत्वं व्याचिख्यासुरार्दो तावद्द्विहाराकमिभ्रं विहाय यासु मार्गणासु आयुर्बन्धप्राप्तोऽप्य जीवाः
संख्यातास्तासु गाथाद्विकेन प्राह—

दुणराणतपहुडीसुं तह आहारमणपज्जवेसु तहा ।

संयमसामइएसुं छेए परिहारसुकखइएसुं ॥५९४॥(गोतिः)

आउस्स बंधगा खलु ओघुत्तेणं कमेण विण्णेया ।

थोवा संखेज्जगुणा संखेज्जगुणा विसेसहिया ॥५९५॥

(प्र०) 'पुणराणातपहुडोत्तु' इत्यादि, पर्याप्तमनुप्यमानुषीलक्षणादिमनुप्ययोः आनत-
प्रभृतिषु सर्वार्थसिद्धयर्पन्तेषु अष्टादशदेवमेदेषु, तथा समुच्चये, आहारककाययोगे, मनःपर्यवधाने,
तथा समुच्चये, संयमौषसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिसंयमेषु, शुक्लेश्वायां, ध्यायिक-
सम्यक्त्वे चेत्यष्टाविंशतिमार्गणासु 'आउस्स' इत्यादि, आयुषो भूयस्कारप्रदेशबन्धकादयः 'खु' वा-
क्यश्लङ्कारे, 'ओघुत्तेणं कमेण' इति, ओषवक्तव्यतायामुक्तक्रमेण, तद्यथा—प्रथममवस्थित-
प्रदेशबन्धकाः, ततोऽवक्तव्यप्रदेशबन्धकाः, ततोऽन्यतरप्रदेशबन्धकाः, ततो भूयस्कारप्रदेशबन्धका
अनुक्रमेण स्तोकाः, संख्यातगुणाः, संख्यातगुणा विशेषाधिका ज्ञातव्याः । अत्र भावना सामान्य-
वक्तव्यतावद् विधेया । नवरं तत्र येषां बन्धकानामसंख्यातगुणत्वं प्रतिपादितं तेषामत्र संख्यात-
गुणत्वं प्रोक्तम् । एतासु मार्गणासु आयुर्बन्धकानां जीवानां संख्यातत्वाद् ॥५९४॥५९५॥ इदानीं
प्रस्तुताधिकारं पिपायिपुराहारकमिधे शेषमार्गणासु चायुषो भूयस्कारप्रदेशबन्धकादीनामल्पबहुत्वं
प्रतिपादयन्नाह—

आहारमीसजोगे अप्पाऽवत्तव्वगस्स ताहिन्तो ।

संखगुणा भूगारस्सोघव्व हवेज्ज सेसासुं ॥५९६॥

(प्र०) 'आहारमीसजोगे' इत्यादि, आहारकमिधकारयोगेऽवक्तव्यप्रदेशबन्धका अन्याः,
'ताहिन्तो' इत्यादि, तेभ्यो भूयस्कारप्रदेशबन्धकाः संख्यातगुणा भवन्ति । अत्रेयं भावना—
आहारकमिधयोगे मार्गणाद्वितीयसमयादारम्य मार्गणाचरमसमं यावद्योगस्यासंख्यगुणबुद्धेः ११-
र्तनादवस्थितान्यतरप्रदेशबन्धाभावः प्राक् सत्पदद्वारे निरूपितः । उत्तरतरिमक्षदक्तव्यभूयस्कारपद-
बन्धकानामेवाल्पबहुत्वमत्र चिन्तितम् । तत्र भूयस्कारप्रदेशबन्धकजीवविषयककालोऽन्तर्गृह-
्यम्, अवक्तव्यप्रदेशबन्धस्य चैकसमयमात्र एव, अतः इदं सुज्ञानं भवति यद् भूयस्कारप्रदेशबन्ध-
केभ्योऽवक्तव्यप्रदेशबन्धकाः स्तोकाः । तथा मार्गणागताः सर्वे जीवा अपि संख्याता एवेत्येव क्रूर-
प्रदेशबन्धकेभ्यो भूयस्कारप्रदेशबन्धकाः संख्यातगुणा भवन्ति ।

'ओघव्व हवेज्ज सेसासुं' इति, शेषासु चतुस्त्रिंशदधिकशतमार्गणासु आयुषो भूयस्का-
रादिप्रदेशबन्धकादीनामल्पबहुत्वम् 'ओषव्व' भवति । तद्यथा—अवस्थितप्रदेशबन्धकाः सर्वस्तोकाः,
ततोऽवक्तव्यप्रदेशबन्धका असंख्यातगुणाः, ततोऽन्यतरप्रदेशबन्धका असंख्यातगुणाः, ततो
भूयस्कारप्रदेशबन्धका विशेषाधिकाः । अत्र भावनौषवद् ।

शेषचतुस्त्रिंशदधिकशतमार्गणा इमाः—सर्वनरकमेदाः, कृत्स्नतिर्यग्मेदाः, मनुष्यौषापर्याप्त-
मनुष्यौ, देवौषमवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कसौषर्मप्रसृष्टलवैमानिकदेवमेदा इति सप्तविंशतिमितिमेदाः,

निखिलेन्द्रियभेदाः, समकायभेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनानि, काययोगौघः, औदारिकद्विकं, वैक्रिय-
कायभेति चतुर्दशयोगभेदाः, वेदत्रिकं, कषायचतुष्कं, मनःपर्यवज्ञानमन्तरा पदज्ञानमार्गणाः, देश-
विरत्यसंयमौ, दर्शनत्रिकं, शुक्ल्लेख्यां विना पञ्च लेख्याः, मन्यामन्यौ, सम्यक्त्वौघद्यायोपघ-
मिकृतास्वादनसम्यक्त्वमिध्यात्वानि, संज्ञी, असंज्ञी आहारकभेति ॥५९६॥

॥ इति श्रीश्रेष्ठप्रभाटीकामगलकृते बन्धविहाणे मूलप्रकृति-

प्रवेशबन्धे भूयस्काराधिकारे त्रयोदश-

मल्पबहुत्वद्वारं समाप्तम् ॥

— तत्समाप्तौ च —

॥ द्वितीयो भूयस्काराधिकार समाप्त ॥

॥ ॐ नमः ॥

॥ तृतीयः पदनिक्षेपाधिकारः ॥

तदेवं गतो भूयस्कारामिषो द्वितीयाधिकारः । साम्प्रतं “यथोद्देशं निर्देशः” इति न्यायम-
बलस्य पदनिक्षेपसंज्ञं तृतीयमधिकारं व्याख्यातुं प्रक्रमते । तत्रादौ प्रकृताधिकारगतप्रतिपादिकां
गायामाह—

तद्वै पयणिकखेवे अहिगारे तिणिण हुन्ति दाराहं ।

संतपयं सामित्तं अप्पाबहुगं त्ति जह्कमसो ॥५९७॥

(प्र०) ‘तद्वै’ इत्यादि, तृतीये पदनिक्षेपामिषेऽधिकारे त्रीणि द्वाराणि सन्ति । कानि
तानीत्याह—‘संतपयं’ इत्यादि, अनुक्रमेण प्रथमं द्वारं सत्यदं, द्वितीयं स्वामित्वं, तृतीयमन्व-
बहुत्वमिति । तत्र सत्यदद्वारे जघन्योत्कृष्टमेदमिषानां वृद्धिहान्यवस्थानानां सत्ता विभावयिष्यते ।
इवमुक्तं भवति—प्रत्येकं कर्मणो योगादिकारणकलापसुपत्रीवमानः प्रदेशबन्धः समुप-
स्थितेषु प्राग्भूयस्काराधिकारगतसत्यदद्वारे प्रदर्शितेषु योगवृद्ध्यादिहेतुषु कदाचिद् वर्धते, योग-
हान्यादिवशात् कदाचिद्धानि याति, कदाचिच्च तावानेवावतिष्ठते । तत्र प्रदेशबन्धवृद्धिः, कदाचि-
त्स्तोकतमा, कदाचित्स्तोकतरा, कदाचित्स्तोका, कदाचिदधिका, कदाचिदधिकतरा, कदाचिच्चा-
धिकतमा इत्येवमनेकविधा प्रदेशबन्धवृद्धिः प्रवर्तते । तत्र या स्तोकातिस्तोका प्रदेशबन्धवृद्धिः,
अर्थात् केवलप्रवृत्त्याऽपि यदपेक्षयाऽन्या स्तोका प्रदेशबन्धवृद्धिर्न प्रवर्तते, सा प्रदेशबन्धवृद्धिः जघन्या,
एवमन्तिमा या प्रदेशबन्धवृद्धिः, यदपेक्षयाऽन्याधिका प्रदेशबन्धवृद्धिर्भवितुं नार्हतीति यावद्, सा
प्रदेशबन्धवृद्धिरुत्कृष्टा । एवं वृद्धिशब्दस्थाने हानिशब्दं प्रयुज्य प्रदेशबन्धहानिपि वक्तव्यम् ।

अथ पूर्वसमये यावतां प्रदेशानां बन्धस्तदनन्तरसमयेऽपि तावतामेव प्रदेशानां यो बन्धस्तत्
प्रदेशबन्धावस्थानमुच्यते । तदपि वृद्धिहानिवन्नैकमेदं भवति, तस्य पूर्वसमयवृद्धिहानिमूलत्वाद् ।
इवमुक्तं भवति—अवस्थानपूर्वसमयेऽनन्तरप्रदर्शितासु स्तोकतमादिषु वृद्धिषु हाविषु वा स्तोका-
तमा, अधिकतमेत्यादिरूपा यादृशी वृद्धिर्हानिर्वा स्यात् तादृगेवावस्थानमपि भवति । तत्र जघ-
न्याया वृद्धेर्हानिर्वाऽनन्तरसमये प्रवर्तमानं प्रदेशबन्धावस्थानं जघन्यम्, उत्कृष्टाया वृद्धेर्हानिर्वाऽन-
न्तरखणे जायमानं प्रदेशबन्धावस्थानमुत्कृष्टमुच्यते ।

एतावता प्रपञ्चेन प्रस्तुते किमापातम् ? इदमेव, यदनेकवृद्धिहान्यवस्थानमध्येऽत्रस त्पदा-
मिषप्रथमद्वारे जघन्योत्कृष्टमेदमिषेण वृद्धिहान्यवस्थानलक्षणत्रिपदेषु ओषत आदेशतश्च प्रत्येक-
कर्मणः कियन्ति पदानि भवन्तीति निरूपयिष्यते । अथ स्वामित्वसंज्ञे द्वितीयद्वारे जघन्यप्रदेशबन्ध-
वृद्ध्यादेः स्वामी, अर्थात् को जीवो जघन्यप्रदेशबन्धवृद्ध्यादेर्विधाना भवतीति चिन्तयिष्यते ।
तृतीयेऽन्वबहुत्वद्वारे जघन्यप्रदेशबन्धवृद्ध्यादिपदमध्ये कस्मात्कस्मिन् प्रदेशाः स्तोका अधिका
वा बध्यन्ते इति प्ररूपयिष्यते ॥५९७॥

तदेवं नामग्राहं द्वाराण्युद्दिशानि । सम्प्रति तान्युद्देशानुक्रमेण निर्देष्टुमायः प्रथमं तावदोच्यते
आदेशतत्त्वान्तरनिर्दिष्टद्वयादिपदानां सत्तामाह—

अदृष्टं लहजेद्वा वद्धी हाणी तद्वा अवद्वानं ।

ओषब्ब जाणियब्बं सप्पाउग्गाण सव्वासुं ॥५९८॥

(प्रे०) 'अङ्गुष्ठा' इत्यादि, 'लङ्गुजेष्टा' इत्यत्र प्राकृतत्वाद् द्विवचनस्य बहुवचनम्, 'लङ्गुजेष्टा' इति पदं बह्वदी, हाणी, तथा अवङ्गुणं इति त्रिपदेषु प्रत्येकमभिर्लब्धयते, ततोऽयमर्थः-जघन्या वृद्धिः, जघन्या हानिः, जघन्यमवस्थानम्, उत्कृष्टा वृद्धिः, उत्कृष्टा हानिः, उत्कृष्टमवस्थानं च सम्भवन्ति । ओषधोऽष्टानामपि कर्मणां जघन्योत्कृष्टमेदभिन्नानि वृद्ध्यादीनि त्रीण्यपि पदानि सम्भवन्तीति यावत् ।

अथोचरात्रेनादेशतोऽतिदेशमुखेनाह—“ओषध्व” इत्यादि, सर्वासु=सप्ततिशतमार्गणासु ‘सप्पाञ्जगाण’ इति, स्वप्रायोग्याणां—स्वस्यां यावन्नि कर्माणि बध्यन्ते तेषां जघन्यवृद्ध्यादि-पदानि ‘ओषध्व’ ज्ञातव्यानि । ननु तत्कथं ज्ञायेत ? इति चेद्, एतानि जघन्यवृद्ध्यादिपदानि कदा कथं च प्रवर्तन्ते इति जिज्ञासापिपासां तु स्वामित्वद्वारमपनेष्यतीत्यत्र तदर्थं न प्रयतामहे । सत्यम्, ननु तथापि सुज्ञातभूयस्काराधिकाराणामस्माकमत्रेयं शङ्का भवितुमर्हत्येव, तद्यथा—वैक्रिय-मिभ्राहारकमिश्रकार्मणानाहारका इति चतुर्मासिणासु भूयस्काराधिकारप्रथमद्वारे भूयस्कारपदमेव सम्भवतीत्युक्तम् । यतो मार्गणाचरमममयं यावदसंख्यगुणयोगवृद्धिर्भवति । अतो वैक्रियमिभ्रादिमार्ग-णासु योगस्य हानेरवस्थानस्य चामावः सुतरां सिद्धो भवति, ततश्च प्रस्तुतो प्रदेशबन्धस्य हानेरवस्था-नस्य चामानोऽपि सिद्धः । अतो वैक्रियमिभ्रादिषु वृद्धिपदमेव सम्भवति, तत्कथमत्र ग्रन्थकृता सर्वासु मार्गणासु ओषध्व सर्वपदानां सत्ता निरूपिता ? इति चेद्, सत्यम्, सुज्ञातभूयस्काराधिकारैस्ता-दृकशङ्काशङ्कितैर्भवितव्यमेव । अत एव ग्रन्थकार इदानीं कृतातिदेशमपवादितुं काम आह—

णवरं सगपयडीणं वेउव्वाहारमीसजोगेसुं ।

कम्पाणाहारेसुं ण अत्थि हाणी अवट्ठाणं ॥५९९॥

(प्रे०) निगदसिद्धं, भावितार्थत्वात् । नवरं वैक्रियमिभकार्यणानाहारकेषु सप्तकर्मणामाहारक-
मिभे चाष्टकर्मणां द्वयोः भवतीत्युक्तं 'समपयडीज' इति, तत्तन्मार्गाणां यावन्ति कर्माणि
व्यपन्ते तावतामित्यर्थः । आहारकमिभे आयुर्वन्धस्त्वादायुर्वन्धकाले योगवृद्धौ संत्यामसि भग-
हरोणामाचिवत्यात्सप्तकर्मणां प्रदेसधन्वावस्थानं भविष्यतीति श्रद्धाया नावकाशः, भूयस्काराधिकारे
सत्यद्वारे वैक्रियमिभादिमार्गणानु भूयस्कारातिरिक्तपदाभावप्रतिपादकवृत्तवृत्तौ समाहितत्वात् । १५९१।

॥ इति श्रीप्रमप्रभाटीकानमककृतं बन्धविधाने मूलप्रकृतिप्रदेशबन्धे

पशुनिक्षेपाधिकारे प्रथमं सत्यद्वारं समाप्तम् ॥

॥ द्वितीयं स्वामित्वद्वयम् ॥

तदेवं गतं सत्यद्वयम् । सम्प्रति द्वितीयं स्वामित्वद्वयं बकुं प्रक्रमते । तत्र प्रथमोक्तो मोहनीयायुषी विना षट्कर्मणास्तुक्कष्टवृद्धिदान्यवस्थानस्वामिनं निर्वक्तुमिच्छुमद्यथायथोक्तप्रदेश-
बन्धस्वामिनं निर्वक्ति—

सत्तविहर्बन्धगो खलु तप्पाउग्गलहुजोगठाणाओ ।

होउं सुहुमत्थो गुरुजोगी छण्ह कुणए परमवडिंह ॥६००॥ (गीतिः)

(प्र०) षट्कर्मणां परमवृद्धिम्—उत्कृष्टप्रदेशबन्धवृद्धिं विदधातीति परेणान्वयः । कथम्भूतो विदधातीत्याह—‘सत्तविहर्बन्धगो’ इत्यादि, आयुन्तरा सप्तप्रकृतीनां बन्धको जीवो यदा तत्प्रा-
योग्यात्—उत्कृष्टयोगस्थानगमनप्रायोग्यात् ज्ञान्ययोगस्थानात् ‘होउं सुहुमत्थो गुरुजोगी’
इति, ब्रह्मसम्परायस्य उत्कृष्टयोगी च भूत्वा षट्कर्मणास्तुक्कष्टां प्रदेशबन्धवृद्धिं विदधाति । अनि-
वृत्तिशब्दसम्परायचरममये उत्कृष्टयोगस्थानगमनप्रायोग्यज्ञान्ययोगं प्राप्तो जीवः ब्रह्मसम्पराय-
प्रथमसमय उत्कृष्टयोगं प्राप्योत्कृष्टां प्रदेशबन्धवृद्धिं विदधातीत्यर्थः ।

अत्रेवं हृदयम्—तत्तत्कर्मण उत्कृष्टप्रदेशबन्धवृद्धिः सैव भवति यदपेक्षयाऽन्या काऽपि
वृद्धिरधिका न भवति । एतादृशीं प्रदेशबन्धवृद्धिं स एव जीवो विदधाति यो विवक्षितममये
उत्कृष्टयोगे च तेऽन्यप्रकृतिबन्धं च विदधाति, तथा उत्कृष्टप्रदेशबन्धवृद्धेः पूर्वानन्तरसमयाल्पप्रदेश-
बन्धमापेक्षत्वात् विवक्षितममयूरानन्तरममये तत्प्रायोग्यज्ञानयोगवानधिकप्रकृतिबन्धकश्च भवति ।
इदमुक्तं भवति—द्वौ बणिजौ प्रातःकाले व्यापारार्थं गतौ सायं काले पुनरागत्य स्वसमीपस्थ-
रूप्यकान् गणयतः, तदोभयोः प्रत्येकं पार्श्वे सहस्ररूप्यकाणि वर्तन्ते । प्रातर्व्यापारार्थं गमनकाले
एकस्य सविधे दिशती द्वितीयस्य च सग्रीपे त्रिशती रूप्यकाणामासीत् । अतोऽत्र केनाधिकरूप्य-
काण्यजितानि ? यस्य सकाशे दिशती रूप्यकाणामासीत् तेनाधिकरूप्यकाण्यजितानि । एवं प्रस्तुते
द्वौ जीवौ ब्रह्मसम्पराये प्रथमममये उत्कृष्टयोगव्यापारेणामन्कल्पनया लक्षमहत्ख्याकानि दलिकानि
बद्धवन्तौ, तत्पूर्वममये—अनिवृत्तिशब्दसम्परायचरमसमये एकोऽसत्कल्पनया दशमहत्त्राणि द्विती-
यश्च विवक्षितमहत्त्राणि दलिकानि बद्धवान्, तत्र तत्पूर्वममये यो दशसहस्राणि दलिकानि बद्धवान्
तस्याधिकवृद्धिः सम्पद्यते । अतोऽत्रो कृष्टप्रदेशबन्धवृद्धौ पूर्वममयमाश्रयन्तरप्रदेश बन्धोऽन्यपेक्षते ।
अन्यप्रदेशबन्धबाधिकप्रदेशबन्धकारणविपरीतेनाधिकप्रकृतिबन्धेन हीनरोगेन च भवति ।

अतो गाथास्फुटार्थोऽयम्—षट्कर्मणास्तुक्कष्टप्रदेशबन्धवृद्धिं विदधातीति परेणान्वयः । इह
जीव इति गम्यते, जीवव्यतिरिक्तस्य प्रदेशबन्धमाभावात् । अथ कथम्भूतो जीवः षट्कर्मणास्तुक्कष्ट-
प्रदेशबन्धवृद्धिं विदधाति ? इत्याह—‘गुरुजोगी’ इति, उत्कृष्टयोगव्यापारसत्त्वोऽपि बहुप्रकृतीनां
बन्धः स्यात्तदा भावहराण्याधिक्त्वात् प्रत्येक कर्मणः स्वविभागे स्तोकादलिकानि परिणमेयुरित्याह—
६१

‘सुहृन्मत्तो’ इति, सूक्ष्मसम्पराधे वृष्णामेव प्रकृतीनां बन्धमत्वात् । अयानन्तरमेवोक्तं यदुत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धवृद्धिः पूर्वानन्तरसमयेऽधिकप्रकृतिबन्धं जघन्ययोगं चावलम्बते, अतः पूर्वपक्षे षट्प्रकृ-
तिबन्धकानां जीवानां व्यक्तेरुदनार्थमाह—‘सत्तविहर्बन्धगो’ इत्यादि, अव्यवहितपूर्वसमये इति
गम्यते, अत्र तत्प्रायोग्यलघुयोगस्थानादित्यस्योत्कृष्टयोगस्थानगमनयोग्यलघुयोगस्थानादित्यर्थः ।
तेन मनुष्यादिमार्गणास्तु भवप्रथमसमयमाविजघन्ययोगस्थानं मनोयोगादिमार्गणास्तु संक्षिप्याप्तादीनां
जघन्ययोगस्थानञ्च निराकृतम्, तथास्वामान्यात् तेषां जघन्ययोगस्थानस्योत्कृष्टयोगस्थानगमन-
प्रायोग्याभावात् ॥६००॥ इदानीमोषतो ज्ञानावरणीयादिषट्कर्मणास्तुक्छट्टहानिस्वानिनं चिन्तयति—

छन्विहर्बन्धगउक्कडजोगी मरिऊण यो सुरो जाओ ।

सो कुणइ परमहाणिं सजोगलहुजोगठाणठिओ ॥६०१॥

(प्र०) ‘छन्विह’ इत्यादि, ‘वृष्णां कर्मणां’ इत्यनुवर्तते, षट्विधप्रकृतिबन्धक उत्कृष्ट-
योगवान् यो जीवः पञ्चत्वं प्राप्यामरो भूतः स स्वप्रायोग्यजघन्ययोगस्थानस्थितः, ‘भवप्रथमसमये’
इति गम्यते, उत्कृष्टहान्यादेरेकसमयमात्रत्वात्, मोहनीयायुषी विहाय षट्कर्मणां परमहानिम्—
उत्कृष्टां प्रदेशबन्धवृद्धिं विदधातीति गार्थार्थः ।

अत्रायं भावार्थः—उत्कृष्टप्रदेशबन्धवृद्धिर्वदुत्कृष्टप्रदेशबन्धहानावपि सति सम्भवे चत्वारि
कारणान्यपेक्ष्यन्ते । तथा—उत्कृष्टप्रदेशबन्धहानिसमये जघन्ययोगोऽधिकतरप्रकृतिबन्धश्च, उत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धहानिपूर्वानन्तरममये उत्कृष्टयोगोऽल्पतरप्रकृतिबन्धश्च । अत्र ‘छन्विहर्बन्धगउक्कडजोगी’
इत्यनेनोत्कृष्टप्रदेशबन्धहानिपूर्वानन्तरसमये उत्कृष्टयोगोऽल्पप्रकृतिबन्धश्च दर्शितः । ‘मरिऊण’
यो सुरो जाओ’ इत्यनेनोत्कृष्टप्रदेशबन्धहानिसमयेऽधिकप्रकृतिबन्धो दर्शितः, तदानीं सप्तप्रकृतीनां
बन्धमद्भावात् । ‘सजोगलहुजोगठाणठिओ’ इत्यनेनोत्कृष्टप्रदेशबन्धहानिसमये जघन्ययोगः प्रद-
क्षितः । अत्रेदं बोध्यम्—सर्वजघन्ययोगस्तु सूक्ष्मापर्याप्तानां भवप्रथमसमये भवति, अतः देवानां तस्या-
सम्भवः, एवमत्र देवगतिप्रथमसमयमाविर्बन्धजघन्ययोगोऽपि न सम्भवति, असंज्ञित आगतानां देवानामेव
तस्य मद्भावात्, अत उक्तं ‘सजोग’ इत्यादि, पूर्वभवान्तिमसमये उत्कृष्टयोगे वर्तमानानां जीवानां
द्वयगतिप्रथमसमये यन्लघुयोगस्थानं सम्भवति तजघन्ययोगस्थाने स्थित इत्यर्थः ॥६०१॥

सम्प्रत्योषतो विना मोहायुषी षट्कर्मणास्तुक्छट्टावस्थानस्वानिनं प्रतिपद्यञ्चाह—

‘छन्विहर्बन्धगउक्कडजोगी सत्तविहर्बन्धगो ह्योउं ।

तदरिहलहुजोगमत्तो से काले कुणइ गुरुअवट्टाणं ॥६०२॥ (शोतिः)

(प्र०) ‘छन्विह’ इत्यादि, ज्ञानावरणीयादिषट्कर्मबन्धकः, उत्कृष्टयोगवान् जीवो विनायुः
सप्तकर्मणां बन्धको भूत्वा तदहं तत्प्रायोग्ये उत्कृष्टावस्थानप्रायोग्ये जघन्ययोगस्थाने स्थितः, ‘से काले’

इति, तदनन्तरे काले, यस्मिन् समये सप्तविधकर्मबन्धं कुर्वन् तत्प्रायोग्यलक्ष्ययोगस्थानस्थितो भवति ततोऽनन्तरे समयलक्षणे काले इत्यर्थः, षट्कर्मणामुत्कृष्टावस्थानं विदधाति । अत्रार्थं आद्यः-
पक्षां कर्मणां बन्धः सूक्ष्मसम्पराय एव भवति, सप्तप्रकृतीनां बन्धश्चानिवृत्तिबादरसम्परायादिषु भवति, अतो यो जीव उग्रशमश्रेणितो निपतन् सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानचरमसमय उत्कृष्टद्वेर्गं प्राप्यानिवृत्तिबादरसम्परायप्रथमसमये उत्कृष्टावस्थानप्रायोग्यजघन्ययोगस्थाने तिष्ठति सोऽनि-
वृत्तिबादरसम्परायद्वितीयसमये उत्कृष्टावस्थानं विदधाति । एतादृशो जीवोऽनिवृत्तिबादरसम्पराय-
प्रथमसमये यावन्ति कर्मदलिक्रान्तिं बध्नाति तद्द्वितीयसमये तावन्त्येव बध्नातीत्यर्थः ।

नन्वत्र सूक्ष्मसम्परायप्रथमसमयमाव्युत्कृष्टबुद्धेरनन्तरसमयेऽवस्थानमनुकृत्वा श्रेणिपात-
माभित्याऽनिवृत्तिबादरसम्परायप्रथमसमयभाविहानेरनन्तरसमये तत्कथमुक्तम् ? इति चेद्, उच्यते,
जीवाः स्वस्थाने यावन्ति योगस्थान्यारोहन्ति तदपेक्षयाऽधिकान्यवरोहन्तीति सूक्ष्मसम्परायप्रथम-
समयमाव्युत्कृष्टबुद्धेः श्रेणिपातापेक्षयाऽनिवृत्तिबादरसम्परायप्रथमसमयभाविहानिरधिकं, अतस्तद-
नन्तरसमये प्रकृतावस्थानमुक्तम् ।

ननु तर्हि देवगतिप्रथमसमयभाविहानेरनन्तरसमये उत्कृष्टावस्थानं वक्तव्यम्, पतः पूर्वं 'तद्वृष्ट-
पयनिकखेवे' इति द्वारप्रतिपादकश्लोकटीकायां "जघन्याया बुद्धेर्हानिर्वाऽनन्तरक्षणे प्रवर्तमानं
प्रदेशबन्धावस्थानं जघन्यम्, उत्कृष्टाया बुद्धेर्हानिर्वाऽनन्तरसमये जायमानं प्रदेशबन्धाऽवस्थान-
मुत्कृष्टमुच्यते" इत्युक्तम्, षट्कर्मणामुत्कृष्टा प्रदेशबन्धानिस्तु देवगतिप्रथमसमये एव भवति,
देवगतिप्रथमसमयमाव्युत्कृष्टहान्यपेक्षया श्रेणितः पततो जीवस्यानिवृत्तिबादरसम्परायप्रथमसमय-
भाविहानिरनुत्कृष्टेति चेद्, सत्यम्, देवगतिप्रथमसमयभाविहानेरेवोत्कृष्टत्वेऽपि तदनन्तरसमये-
ऽवस्थानं न प्राप्यते, देवगतिद्वितीयसमयेऽपर्याप्तत्वादपराज्ञानां च प्रतिसमयमसंख्यगुणयोगबुद्धि-
सम्भावान् ।

ननु तर्हि "जघन्याया हानेर्बुद्धेर्वाऽनन्तरसमये" इत्यादिवचनेन सह विसंवादः समापततीति-
चेद्, न 'जघन्याया हानेर्बुद्धेर्वा' इत्यस्य 'जघन्यावस्थानप्रायोग्यजघन्याया हानेर्बुद्धेर्वा' इत्यर्थत्वाद्,
एवम् 'उत्कृष्टाया हानेर्बुद्धेर्वा' इत्यस्य उत्कृष्टावस्थानप्रायोग्योत्कृष्टाया हानेर्बुद्धेर्वा' इत्यर्थपरत्वाद् ।
॥६०२॥ तदेवं गाथात्रिकेण मोहनीयापुत्री विहाय षट्कर्मण्यभित्यौषत उत्कृष्टबुद्धिहान्यवस्थान-
स्वामिनः चिन्तिताः । सम्प्रति गाथात्रिकेणौषतो मोहनीयमाभित्योत्कृष्टबुद्धिहान्यवस्थानस्वा-
मिनश्चिन्तितापिबुरादावुत्कृष्टबुद्धिस्वामिनमाह—

तदरिहलहुजोगाओ अडविहर्नधाउ हविअ गुरुजोगी ।

सत्तविहं बंधतो मोहस्स कुणेह गुरुवड्ढिं ॥६०३॥

(मे०) 'तदरिह' इत्यादि, तदहं-तत्प्रायोग्याद्, उत्कृष्टयोगस्थानगमनप्रायोग्यादित्यर्थः,
उत्कृष्टयोगस्थानगमनप्रायोग्याद् जघन्ययोगाद् तथाऽष्टविधकर्मबन्धादनन्तरसमये उत्कृष्टयोगी

भूत्क सप्तकर्मणि बध्नन् जीवो मोहनीयकर्मण उत्कृष्टवृद्धिं विदधाति । 'तदरिहलहुजोगाओ भवविह्वंकाउ' इत्यनेनोत्कृष्टवृद्धिपूर्वसमयं जघन्ययोगोऽधिकप्रकृतिबन्धश्च निवेदितः । 'हवित्र पुंस्त्र्योमी सत्तविहं बंधो' इत्यनेनोत्कृष्टवृद्धिसमये पूर्वसमयापेक्षयोत्कृष्टयोगोऽल्पप्रकृतिबन्धश्च शक्यतः ॥६०३॥

साम्प्रतमोक्षतो मोहनीयस्योत्कृष्टहानिस्वामिनं निरूपयति—

कुणइ गुरुहाणिमुक्कडजोगी सत्तविधबंधगो मरिउ' ।

जाओ अपजसुहमो सजोग्गलहुजोगाठाणठिओ ॥ ६०४॥

(प्रे०) 'कुणइ' इत्यादि, अत्र 'मोहस्म' इति पूर्वगाथातोऽनुवर्तते, मोहनीयस्योत्कृष्टहानि करोति, कः इत्याह—'उक्कडजोगी' इत्यादि, उत्कृष्टयोगे वर्तमानः सप्तविधकर्मबन्धकश्च जीवः पञ्चत्वं प्राप्तापर्याप्तवृद्धो जातः स्वप्रायोग्यजघन्ययोगस्थाने सर्वोत्कृष्टयोगस्थानात् पञ्चत्वं प्राप्यापर्याप्तवृद्धमत्वेनोत्पन्नानां जीवानां यज्जघन्ययोगस्थानं सम्भवति तत्र स्थितश्च मोहनीयोत्कृष्टहानि विदधाति । न चात्र वृद्धमापर्याप्तानां भवप्रथमसमये सर्वजघन्ययोगसद्भावात् जघन्ययोगस्य 'सजोग्ग' इति विशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम्, वृद्धमभवत् एवागतानां वृद्धमापर्याप्तानां जीवानां भवप्रथमसमये सर्वजघन्ययोगसद्भावात् । अत्र तु 'उक्कडजोगी' इति विशेषणवशात् संक्षिपञ्चैन्द्रियमवतः वृद्धमापर्याप्तत्वं प्राप्तो जीवो गृहीत इति तस्य सर्वजघन्ययोगासम्भव एव, इति समीचीनमेवोक्तं 'सजोग्गलहुजोगाठाणठिओ' इति ॥६०४॥

इदानीमोक्षतो मोहस्योत्कृष्टावस्थानस्वामिनं प्रतिपादयन्नाह—

सत्तविहबंधगुक्कडजोगी होऊण अट्टविहबंधो ।

तदरिहलहुजोगत्थो से काले कुणइ गुरुअवट्ठाणं ॥६०५॥ (गीतिः)

(प्रे०) 'सत्तविह' इत्यादि, सप्तविधकर्मबन्धक उत्कृष्टयोगे वर्तमानश्च जीवोऽष्टविधबन्धको भूत्वोत्कृष्टावस्थानप्रायोग्यजघन्ययोगस्थाने स्थितः सत् 'से काले' इति, तदनन्तरं काले, उत्कृष्टावस्थानप्रायोग्यजघन्ययोगस्थानस्थित्यनन्तरं समयलक्षणे काले इत्यर्थः, आयुर्वन्धद्वितीयसमये इति यावत्, मोहनीयस्योत्कृष्टावस्थानं विदधाति । अत्र हानेरनन्तरसमयेऽवस्थानग्रहणे प्रयोजनं प्रागुक्तमेव ज्ञेयम् ॥६०५॥ साम्प्रतमोक्षत आयुःकर्मण उत्कृष्टवृद्धिस्वामिनमुत्कृष्टहानिस्वामिनं च निरूपयति—

तप्पमउग्गजहण्णा जोगा संपप्प जोगमुकोसं ।

आउस्स कुणइ बुद्धिं उक्कोसं वच्चयेण गुरुहाणिं ॥६०६॥ (गीतिः)

(प्रे०) 'तप्पमउग्गजहण्णा' इत्यादि, तत्प्रायोग्याह—उत्कृष्टयोगस्थानगमनप्रायोग्याह जघन्ययोगादुत्कृष्टयोगं संप्राप्तोत्कृष्टवृद्धिं विदधाति । 'वच्चयेण गुरुहाणिं' इति, व्यत्यासेन उत्कृष्ट-

इद्विनिरूपितकर्मणाह विपरीतकारणेनायुः उत्कृष्टहानिं विदधाति । उत्कृष्टयोगस्थानात् तत्रायोग्य-
ज्यन्वयोगस्थानम्=आयुर्वर्जम् करणपर्याप्तसङ्घि जीव उत्कृष्टयोगस्थानात् यज्यन्वयोगस्थानमन-
न्तुं शक्नोति तज्यन्वयोगस्थानं संप्राप्ययुः उत्कृष्टहानिं करोतीत्यर्थः । आयुर्वन्वकालेऽष्टाना-
मपि प्रकृतीनां बध्यमानत्वाद्दोषकृष्टद्वयसमवेऽधिकप्रकृतिबन्धोऽनन्तरपूर्वसमवे चाप्यप्रकृतिबन्धो
नोक्तः । एवं हानावपि विपरीतेन बोध्यम् ॥६०६॥

सम्प्रति पूर्वार्धेनौचत आयुः उत्कृष्टावस्थानस्वामिनमुत्तरार्धेन वादेशतः सर्वासु मार्गास्व-
तिदेशमुखेनायुः उत्कृष्टद्विहान्यवस्थानस्वामिनं प्रतिपादयति—

गुरुहाणीअ अणंतरसमये कुणए गुरुं अवट्ठाणं ।

सव्वासु मग्गणासुं आउस्सोघव्व विण्णेयं ॥६०७॥

(प्रे०) 'गुरुहाणीअ' इत्यादि, आयुःकृष्टहानेनान्तरसमये आयुःकृष्टावस्थानं विदधाति ।
अत्रापि पूर्वोक्तहेतुना उत्कृष्टद्वित उत्कृष्टहानेऽधिकत्वाद्दोषकृष्टहानेरनन्तरसमये उत्कृष्टावस्थान-
मुक्तम् । "सव्वासु मग्गणासुं" इत्यादि, सर्वासु त्रिषष्टिशतसंख्याकासु मार्गासु आयुः
उत्कृष्टवद्विस्वामी, उत्कृष्टहानिस्वामी उत्कृष्टावस्थानस्वामी चोचरज्ज्ञातव्यः । ओषप्ररूपणा चास्या-
मेव गाथायामनन्तरगाथायां च कृतेत्यत्र पुनर्न प्रदर्श्यते । नवरमाहारकमिभ्रमार्गणायामायुषो हानि-
रवस्थानं च यद् न संभवतीति न विस्मर्तव्यम् ॥६०७॥

तदेवमोषतोऽष्टानामपि कर्मणामादेशतआयुः उत्कृष्टद्वयादिस्वामिचिन्ता कृता । सम्प्रति
सप्तकर्मणामादेशत उत्कृष्टद्विस्वामिचिन्तामतिदेशमुखेन चिकीषु र्गाथादिकमाह—

जे बंधगाऽत्थि सव्वह जेट्ठपएसस आउवज्जाणं ।

ते चिअ कुणए वडिंढ उक्कोसं आउवज्जाणं ॥६०८॥

से खलु पुव्वद्धाए वडिंढअ तदरिहजहण्णजोगाओ ।

तहि वि सइ संभवे खलु हाउं बहुयरपयडिबंधं ॥६०९॥

(प्रे०) 'जे बंधगा' इत्यादि, सर्वत्र-सर्वमार्गणाविषये ये जीवा आयुर्वर्जमसप्तकर्मणामुत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धका भवन्ति ते एवायुर्वर्जमसप्तकर्मणामुत्कृष्टद्विं कुर्वन्ति । अर्थाघस्यां मार्गणायां यो जीव
आपुरन्तरा सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धं करोति, तस्यां मार्गणायां स एव जीव सप्तकर्मणामुत्कृष्टद्विं
विदधाति । [द्वितीयगाथावृत्तिः] ननु सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवा यदा यदा सप्तकर्मणा-
मुत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन्ति तदा तदा सप्तकर्मणामुत्कृष्टद्विमपि कुर्वन्ति नवा ? कुर्वन्ति चेद्, इदम-
नन्तरपूर्वसमयज्यन्वयोगादिकारणकृते व्यभिचारः समागत इत्याशङ्क्यामाह—'से खलु' इत्यादि,
खलु वाकपालहारे, ते=सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवाः 'पुव्वद्धाए' इति, उत्कृष्टद्वयनन्तर-

पूर्वसमकालवृत्तस्य “लक्ष्मिर्हृदयजोगाओ” इति, तत्प्रायोग्याद्-उत्कृष्टयोगस्थानगमन-
प्रयोग्याद्-अचन्ययोगस्थानात्, “बद्धिश्च” इति, बुद्धिं प्राप्य, उत्कृष्टयोगस्थानं प्राप्येत्यर्थः, सप्त-
कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धबुद्धिं कुर्वन्तीति पूर्वगाथातोऽत्र सम्बध्यते ।

अत्रार्थः आद्यः-यद्यपि ये जीवाः सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन्ति ते एव सप्तकर्मणा-
मुत्कृष्टप्रदेशबन्धबुद्धिं कुर्वन्ति, तथापि यदा यदोत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन्ति तदा तदोत्कृष्टप्रदेशबन्ध-
बुद्धिं कुर्वन्त्येवेति न नियमः, अपि तु यदा पूर्वान्तरसमये उत्कृष्टयोगस्थानगमनप्रायोग्य-
अचन्ययोगस्थानादुत्कृष्टयोगस्थानं प्राप्योत्कृष्टप्रदेशबन्धं कुर्वन्ति तदैवोत्कृष्टप्रदेशबन्धबुद्धिं कुर्वन्ति,
उत्कृष्टप्रदेशबन्धबुद्धौ स्वानन्तरपूर्वममयस्य अचन्ययोगस्थापेक्ष्यमाणत्वाद् । इत्येवमत्रोत्कृष्टप्रदेश-
बन्धो व्यापकः, उत्कृष्टप्रदेशबन्धबुद्धिर्व्याप्या, उत्कृष्टप्रदेशबन्धबुद्धेरुत्कृष्टप्रदेशबन्धाऽविनाभावि-
त्वाद् । अतो यद्यत्कालावच्छेदेनोत्कृष्टप्रदेशबन्धबुद्धिर्भवति तत्तत्कालाऽवच्छेदेनावश्यमुत्कृष्टप्रदेश-
बन्धो भवति । यत्कालाऽवच्छेदेनोत्कृष्टप्रदेशबन्धो भवति तत्कालाऽवच्छेदेनोत्कृष्टप्रदेशबन्धबुद्धि-
र्नापि भवति । यदा जीवो मध्यमयोगस्थानादुत्कृष्टयोगस्थानं प्राप्योत्कृष्टप्रदेशबन्धं करोति तदो-
त्कृष्टप्रदेशबन्धबुद्धिर्नैव भवति ।

ननुत्कृष्टबुद्धिर्पूर्वसमयेऽधिकप्रकृतिबन्ध उत्कृष्टबुद्धिं समयेऽल्पः प्रकृतिबन्धोऽप्यपेक्ष्यते इत्याह-
‘लक्ष्मि चि’ इत्यादि, उत्कृष्टप्रदेशबन्धका जीवा उत्कृष्टयोगस्थानगमनप्रायोग्याअचन्ययोग-
स्थानादुत्कृष्टयोगं प्राप्योत्कृष्टप्रदेशबन्धबुद्धिं कुर्वन्तीत्यनन्तरमेव यदुक्तं तत्रापि ‘सह संभवे’
इति, यस्यां मार्गाणां सम्भवस्तास्यां, किमित्याह-‘हाउ’ ‘बहुपरपण्डितं’ इति, अधिकतर-
प्रकृतिबन्धं विहाय, अन्यतरप्रकृतिबन्धं कृत्वा इत्यर्थः, उत्कृष्टप्रदेशबन्धबुद्धिं विदधातीत्यत्र
सम्बध्यते ।

अयं आद्यः-उत्कृष्टप्रदेशबन्धबुद्धौ यथोत्कृष्टयोगोऽपेक्ष्यते तथैवान्धप्रकृतिबन्धोऽप्यपेक्ष्यते,
स च पूर्वान्तरसमयव्यतिक्रमप्रकृतिबन्धसापेक्षः, यदि जीवः पूर्वसमयेऽष्टौ कर्माणि उत्कृष्टप्रदेशबन्ध-
बुद्धिसमये सप्त कर्माणि बध्नीयात्, यदा पूर्वसमये सप्तोत्कृष्टबुद्धिसमये षट् कर्माणि बध्नीयात्तदोत्कृष्ट-
बुद्धिसमयेऽल्पप्रकृतिबन्धः पूर्वसमये चाधिकप्रकृतिबन्धो भवति, परन्तु कासुचिन्मार्गाणामु एवं न
भवति, उत्कृष्टप्रदेशबन्धबुद्धिं विधापको जीवो यावन्ति कर्माणि उत्कृष्टबुद्धिसमये बध्नाति तावन्त्येव
तदनन्तरपूर्वसमये बध्नाति । अतः कासुचिन्मार्गाणामु अन्यप्रकृतिबन्धस्य कारणत्वनिवारणाद्योक्तं
‘मह संभवे’ इति ।

अथ प्रतिमार्गषष्ट्युत्कृष्टप्रदेशबन्धबुद्धिस्वामी प्रदर्श्यते-मनुष्यौषधपार्ष्णानुप्यमानुष्यः,
पञ्चेन्द्रियौषधपार्ष्णपञ्चेन्द्रियौ, शरीरपार्ष्णस्रस्त्री, पञ्चममःपञ्चबन्धनानि, काययोग्यसौहार्दिक-
कायौ, अवैदः, लोभकहायः, मतिभ्रुतावधिमनःपर्यवधानानि, संयमौषधसम्परायौ, दर्शन-

त्रिकम्, सुकृतेष्वपि, मध्यः, सम्यक्त्वौषध्यायिकौपशमिकमम्यक्त्वानि, संज्ञी आहारकश्चेति सप्त-
त्रिंशन्मार्गणानु षट्कर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धवृद्धिस्वामी सूक्ष्मसम्परायस्थः क्षुद्र उपशमको वा
भवति । तद्यथा—अनिवृत्तिबादरसम्परायचरमसमये तत्प्रायोग्यजघन्ययोगस्थाने वर्तमानः सप्त-
प्रकृतिबन्धं कुर्वन् जीवः सूक्ष्मसम्परायप्रथमसमये उत्कृष्टयोगं प्राप्य षट्कर्त्रबन्धं कुर्वन् सन् तेषां
सुत्कृष्टप्रदेशबन्धवृद्धिं विदधाति । अथ सूक्ष्मसम्परायमार्गणायां तु सूक्ष्मसम्परायद्वितीयादिसमये
वक्तव्यं, तथा तत्पूर्वसमयेऽपि षण्णां प्रकृतीनां बन्धो वक्तव्यः । अथ सूक्ष्मसम्परायं विहायैतास्तेव
षट्त्रिंशन्मार्गणानु पूर्वममयेऽष्टौ कर्माणि बध्नन् तत्प्रायोग्यजघन्ययोगस्थाने वर्तमानो जीवः सप्त-
कर्माणि बध्नन्तुत्कृष्टयोगे च वर्तमानः सन् मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धवृद्धिं करोति । किन्त्ववेदो-
पशममार्गणयोः सप्तकर्माणि बध्नन्भित्यादि वक्तव्यम्, तयोराधुर्वन्धाभावाद् ।

अथ शेषमार्गणानु सप्तप्रकृतीराभित्य चिन्त्यते—अपर्याप्तपञ्चेन्द्रियतिर्यङ्, अपर्याप्त-
पञ्चेन्द्रियः, अपर्याप्तत्रयः, कर्मणकायोऽनाहारकश्चेति पञ्चमार्गणानु सप्तप्रकृतिबन्धकः संज्ञी, शेष-
तिर्यग्गतिभेदाः, स्त्रीपुरुषनपुंसकभेदाः, कोषमानमायालक्षणकृपायत्रिकं, मतिभ्रुताज्ञाने, विभङ्ग-
ज्ञानम्, असयमः, अशुभलेश्यात्रिकम्, अभव्यो मिथ्यात्वं चेत्येकादशविंशतिमार्गणानु सप्तप्रकृति-
बन्धकः पर्याप्तसंज्ञी, एकेन्द्रियौषः, पृथ्व्यपतेजोवायुवनस्पतिकायनिगोदौषा इति सप्तमार्गणानु सप्त-
प्रकृतिबन्धकपर्याप्तबादरः, औदारिकमिश्रे मार्गणाचरमसमयावच्छिन्नसंज्ञी, वैकियमिश्रे मार्गणाचरम-
समयावच्छिन्नो देवो मारको वा, आहारकमिश्रे मार्गणाचरमसमयावच्छिन्नः संयतः, असंज्ञिमार्ग-
णायां सप्तप्रकृतिबन्धकपर्याप्तपञ्चेन्द्रियः, नरकदेवगतिमर्भभेदाः, सूक्ष्मबादरैकेन्द्रियौ, द्वित्रिचतु-
रिन्द्रियौषाः, सूक्ष्मपृथ्व्यपतेजोवायुनिभोदकायाः, बादरपृथ्व्यपतेजोवायुनिगोदाः, प्रत्येकवनस्पति-
कायः, आहारकवैकियकायौ, तेजःपञ्चलेश्ये, वेदकसास्वादनसम्यक्त्वे चेति षष्टिमार्गणानु सप्त-
प्रकृतिबन्धकपर्याप्तः, अपर्याप्तमनुष्यः, पर्याप्तसूक्ष्मबादरैकेन्द्रियौ अपर्याप्तसूक्ष्मबादरैकेन्द्रियौ पर्याप्त-
द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः, अपर्याप्तद्वित्रिचतुरिन्द्रियाः, सूक्ष्मपर्याप्तपृथ्व्यपतेजोवायुनिगोदाः, सूक्ष्मा-
पर्याप्तपृथ्व्यपतेजोवायुनिगोदाः, बादरपर्याप्तपृथ्व्यपतेजोवायुनिगोदाः, बादरपर्याप्तपृथ्व्यपतेजोवायु-
साधारणवनस्पतिकायाः, पर्याप्तापर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायौ, सामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहरविशुद्धि-
देशचरितयो मिश्रश्चेत्यष्टात्रिंशन्मार्गणानु सप्तप्रकृतिबन्धकः, सप्तकर्माणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धवृद्धिं विद-
धातीति सर्वत्र सम्बध्यते ।

“तत्प्रायोग्यजघन्ययोगस्थानादुत्कृष्टयोगं प्राप्तस्तथोत्कृष्टवृद्धिपूर्वसमयेऽधिकप्रकृतिबन्धकः”
इति सर्वत्र योजनीयम् । नवरं कर्मणवैकियमिभौदारिकमिश्रयोगमिश्रानाहारकमार्गणानु सप्त-
कर्माणामवेदोपशमसम्यक्त्वयोष मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धवृद्धौ तत्पूर्वसमयेऽधिकप्रकृतिबन्धक इति
न वक्तव्यम्, असम्भवादत् । एतासु मार्गणानु तत्तत्कर्मण उत्कृष्टवृद्धिसमये यावन्ति कर्माणि बध्नन्ते

शब्दन्त्येव तत्पूर्वसमये वच्यन्ते इति तत्पूर्वसमयेऽचिकप्रकृतिबन्धस्याऽसम्भवः । दृष्टमसम्भवावे
उत्कृष्टप्रदेशबन्धवृद्धिसमये तत्पूर्वसमये च इदं कर्माणि वच्यन्ते, शेषस्तु सतः ।

न औदारिकमिश्रेऽहौ कर्माणि वच्यन्ते इति तत्रोत्कृष्टवृद्धिपूर्वसमयेऽचिकप्रकृतिबन्धो
वक्तव्य इति वाच्यम्, औदारिकमिश्रे लब्धवर्थाप्तानामेवाहौ कर्माणि वच्यन्ते, तेषां चोत्कृष्टयो
गस्याऽसम्भवः । अत एव तत्रोत्कृष्टप्रदेशबन्धस्वामित्वेन योऽनन्तरं समये क्षरीरपर्याप्तिं ग्रही-
ष्यति स शुद्धितः । ततः संक्षिप्तापर्याप्तौ यो जीवः क्षरीरपर्याप्तिग्रहणादुपान्त्यसमये तत्प्राप्त्यो-
गबन्धयोगस्थाने वर्तते, तदनन्तरं समये चोत्कृष्टयोगे वर्तते स औदारिकमिश्रवर्माणायामुत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धवृद्धिं विदधाति । नदेवं प्रतिमार्गं सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धवृद्धिस्वामिप्ररूपणा कृता ।
॥६०८६०९॥ सम्प्रति प्रतियोगं तेषामुत्कृष्टप्रदेशबन्धहानिस्वामिप्ररूपणां चिकीर्षुरादौ तत्प-
रस्वर्गमार्गासंभाव्यमानमुत्कृष्टप्रदेशबन्धहानिस्वामिविशेषणं ज्ञापयन्नाह—

उकोसजोगठाणा तजोगजहणजोगठाणठिओ ।

सब्बह कुणए हाणि उकोसं आउवज्जाणं ॥६१०॥

(प्रे०) “उकोसजोगठाणा” इत्यादि, सर्वत्र—सर्वमार्गणां मार्गणाप्राप्त्योत्कृष्टयोगस्था-
नात् तत्प्राप्त्योगबन्धयोगस्थाने स्थितः, अर्थात् मार्गणाप्राप्त्योत्कृष्टयोगस्थानात् यज्जबन्धयोग-
स्थानं प्राप्यते तज्जबन्धयोगस्थाने स्थितो जीव आपुरन्तरा सप्तकर्मणामुत्कृष्टां प्रदेशबन्धहानि
करोति । इदं विशेषणमग्रे सर्वत्र तत्तन्मार्गणां तत्स्वामिनि योजनीयम् ॥६१०॥

अथ सर्वनरकादिषु अस्त्वरिषन्मार्गणां सप्तकर्मणामुत्कृष्टहानिस्वामिनं निरूपयति—

सब्बणिरयदेवेसुं वेउव्वाहारगेसु सामहए ।

छेअपरिहारदेसेसु सत्तविहवंधगाऽट्टविहवंधी ॥६११॥ (गीलिः)

(प्रे०) “सब्ब” इत्यादि, सर्वनरकगतिभेदेषु, सर्वदेवगतिभेदेषु, वैकियाहारककाययोः,
सामायिके, छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिवेशविरितिषु यः सप्तविधबन्धकादविषयबन्धको जातः
सः, अर्थात् पूर्वसमये सप्तकर्माणि बद्ध्वाऽष्टकर्माणि बध्नुं सन् सप्तकर्मणामुत्कृष्टप्रदेशबन्धहानिं
विदधाति । स्वपूर्वसमये ‘सर्वोत्कृष्टयोगस्थानात् तत्प्राप्त्योगबन्धयोगस्थानं प्राप्तः’ इति पूर्वोक्तं
विशेषणमपि वक्तव्यमत्र । ततोऽयमर्थः—पूर्वसमये सप्तकर्माणि बद्ध्वा सर्वोत्कृष्टयोगं च प्राप्य वर्त-
मानसमयेऽष्टकर्माणि बध्नुं तत्प्राप्त्योगबन्धयोगस्थाने स्थितव सप्तकर्मणामुत्कृष्टहानिं विदधाति ।
॥६११॥ सम्प्रति दृष्टमसम्भवायमिष्योर्मनुष्यावे च सप्तकर्मणामुत्कृष्टहानिस्वामिनं ज्ञाह—

कोवि सुहमसीसेसुं णरे छविहवंधगाउ सत्तविहो ।

ळण्हं मोहस्स दुइअभवपढमखणे अपज्जचो ॥६१२॥

(प्रे०) 'को वि' इत्यादि, दृष्टमसम्पराये षट्कर्मणां सम्यक्त्वमार्गान्तर्गतमिधे व सप्त-
कर्मणाहुत्कृदहानिस्वामी मार्गणावर्ती कोऽपि जीवो भवति । एतयोर्मार्गणयोर्नूनाधिकप्रकृतिबन्ध-
सद्भावात् पूर्वममयेऽन्यप्रकृतिबन्धो न प्राप्यते, एवं मिधे मरणाभावात् दृष्टमसम्पराये च मृत्युमन्वे-
ऽपि मार्गणाविनाशाय द्वितीयमवप्रथमसमयेऽप्युत्कृदहानिर्न लभ्यते । अतो यः कोऽपि जीव उत्कृद-
योगात् स्वप्रायोग्यजघन्ययोगं प्राप्नोति स मार्गणायां वध्यमानानां कर्मणाहुत्कृदहानिं विदधाति ।
'णरे' इत्यादि, मनुष्यौघमार्गणायां षट्प्रकृतिबन्धकात् सप्तप्रकृतिबन्धको जातः, अर्थात् पूर्वसमये
षट्कर्मणि बद्ध्वा वर्तमानसमये सप्तकर्मणि बन्धन् जीवः षट्कर्मणाहुत्कृदहानिस्वामी भवति ।
अत्रायं भावः—भेजितो निपतन्, दृष्टमसम्पराये चरममये षट्कर्मणां बन्धक उत्कृदयोगवांश्च,
अनिवृत्तिबाधरसम्परायप्रथमसमये सप्तकर्मणां बन्धकस्तत्प्रायोग्यजघन्ययोगस्थाने स्थितश्च जीवः षट्-
कर्मणाहुत्कृदहानिं विदधाति । 'मोहस्स' इत्यादि, प्रथमभवान्तिमसमये उत्कृदयोगं प्राप्तः, पञ्चत्वं
प्राप्य लब्धपर्याप्तमनुष्यत्वेनोत्पन्नः, तत्र भवप्रथमममये वर्तमानस्तत्प्रायोग्यजघन्ययोगस्थानस्थि-
तश्च जीवो मोहनीयस्योत्कृदहानिं विदधाति, अर्थात् मनुष्यः स्वप्रथमभवान्तिमसमये उत्कृदयोगं
प्राप्य लब्धपर्याप्तो मनुष्यो भवति, तत्र च तत्प्रायोग्यजघन्ययोगस्थानं प्राप्नोति स मोहनीयस्यो-
त्कृदहानिस्वामी भवति ॥६१२॥ इदानीं शेषत्रिमनुष्यमेदेषु सप्तकर्मणाहुत्कृदप्रदेशबन्धहानिस्वा-
मिन् दर्शयति—

छण्ह णरव्व णरदुगे मविअभवपढमस्सणम्मि मोहस्स ।

सत्तण्ह अपज्जणरे सबीअभवपढमसमयठिओ ॥६१३॥

(प्रे०) 'छण्ह' इत्यादि, पर्याप्तमनुष्यमानुषीलक्षणे मनुष्यद्विके षण्णां कर्मणाहुत्कृदहानि-
स्वामी नरवत्—अनन्तरगाथाप्रदर्शितमनुष्यौघमार्गणावद्, ज्ञातव्य इति शेषः । भावनापि तथैव
विधेया । 'सविअ' इत्यादि, मोहनीयस्योत्कृदहानिस्वामी स्वस्यां—मार्गणायां यो द्वितीयो भव-
स्तस्य प्रथमममये वर्तमानो जीवो भवति । अयं भावः—पर्याप्तमनुष्यः प्रथममये चरमसमये उत्कृद-
योगं प्राप्य मृत्वा पुनरपि पर्याप्तमनुष्यो भवति । तत्र प्रथमसमये तत्प्रायोग्यजघन्ययोगं प्राप्य
मोहनीयस्योत्कृदहानिं विदधाति । एवं मानुषीमार्गणायामपि ज्ञेयम् ।

'सत्तण्ह' इत्यादि, अपर्याप्तमनुष्ये सप्तकर्मणाहुत्कृदहानिस्वामी स्वद्वितीयभवप्रथमसमयस्थः
जीवो भवति । भावनाऽनन्तरगाथाप्रदर्शितरीत्या विधेया । अत्रेदं बोध्यम्—यद्यपि मनुष्यौघे पर्याप्त-
मनुष्यमानुष्योश्च मोहनीयस्योत्कृदहानिस्वामी स्वद्वितीयभवप्रथमसमयस्यो जीवो भवति, तथापि
मनुष्यौघे लब्धपर्याप्तः पर्याप्तमनुष्यमानुष्योश्च करणापर्याप्तो जीवो भवतीति पृथगुक्तम् । एवमप-
र्याप्तमनुष्यमार्गणायां सप्तानामपि कर्मणाहुत्कृदहानिस्वामी स्वद्वितीयभवप्रथमसमयस्थो जीवो भव-
तीति पृथगुक्तम् ॥६१३॥ सम्प्रति पञ्चेन्द्रियौघादिमार्गणासु सप्तकर्मणाहुत्कृदहानिस्वामिन् गाथा-
द्विकेन चिन्तयति—

दुपणिदितसे काये लोहतिणाणणयणेयोहीसुं ।

सुकभवियसम्मेसुं खइअउवसमेसु आहारे ॥६१४॥

ओघव्व छण्ह कुणए मोहस्स विअभवपढमसमयत्थो ।

सो कुणइ बंधगो यो हस्सपएसस्स सत्तण्हं ॥६१५॥

(प्रे०) 'दुपणिदि' इत्यादि, पञ्चेन्द्रियौघपर्याप्तपञ्चेन्द्रियलक्षणद्विपञ्चेन्द्रिययोः, प्रसौघ-
पर्याप्तत्रसलक्षणद्वित्रसयोः, काययोगौघे, लोमे मतिभुतावधिलक्षणत्रिज्ञानेषु, चक्षुर्दर्शने, इतरस्मिन्नवच-
दर्शने, अवधिदर्शने, तथा शुक्लेश्यायां, मध्ये, सम्यक्त्वौघसायिकौपशमिकेषु आहारके चेत्यष्टा-
दशमार्गणसु मोहाप्युपी विना षट्कर्मणांमुत्कृष्टहानिस्वामी 'ओघवत्' भवति । तथा—उत्कृष्टप्रदेश-
बन्धहान्यनन्तरपूर्वसमये उत्कृष्टयोगवान् षट्प्रकृतिबन्धकश्च यो जीवः पञ्चत्वं प्राप्य देवगतिप्रथम-
समये तत्प्रायोग्यजघन्ययोगस्थानस्थितो भवति स षण्णां कर्मणांमुत्कृष्टहानिं विदधाति ।

'मोहस्स' इत्यादि, मोहनीयकर्मण उत्कृष्टहानिस्वामी स्वद्वितीयमवप्रथमसमयस्थः स
करोति, यत्तदोर्नित्यामिसम्बन्धत्वात् स क इत्याह—'बंधगो यो' इत्यादि, यः सप्तकर्मणां जघ-
न्यप्रदेशबन्धको भवति । सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धकः, स्वद्वितीयमवप्रथमसमयस्थः सर्वोत्कृष्ट-
योगस्थानात् तत्प्रायोग्यजघन्ययोगस्थाने स्थितश्च जीवो मोहनीयस्योत्कृष्टहानिं विदधातीत्यर्थः ।

अथ कस्यां मार्गणायां को जीवः सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धक इति आद्याधिकारस्वामित्व-
द्वारे निरूपितमपि विस्मरणशीलानां स्मृत्यर्थं प्रदर्श्यतेऽत्र—पञ्चेन्द्रियौघे लब्ध्यपर्याप्ताऽसंज्ञी, पर्या-
प्तपञ्चेन्द्रिये करणापर्याप्ताऽसंज्ञी, त्रयोघे लब्ध्यपर्याप्ताद्विन्द्रियः, पर्याप्तत्रये करणापर्याप्ताद्विन्द्रियः,
काययोगौघलोमाचक्षुर्दर्शनमव्याहारकेषु लब्ध्यपर्याप्तस्मृतिगोदः, मतिभुतावधिज्ञानावधिदर्शन-
सम्यक्त्वौघसायिकेषु कोऽपि करणापर्याप्तसंज्ञी जीवः, चक्षुर्दर्शने चतुरिन्द्रियः, शुक्लेश्यायां मर्त्यो-
ऽमर्त्यो वा, औपशमिकसम्यक्त्वे त्रिबुधः, संज्ञिनि लब्ध्यपर्याप्तः सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धको
भवति ॥६१४॥६१५॥

सम्प्रति पञ्चमनोयोगादिषु सप्तकर्मणांमुत्कृष्टहानिस्वामिन् चिन्तयति—

पणमणवयजोगेसुं उरले मणणाणसंयमेसुं च ।

छण्ह मणुसव्व णेयो मोहस्स हवेज्ज णिरयव्व ॥६१६॥

(प्रे०) 'पणमण' इत्यादि, पञ्चमनःपञ्चवचनयोगेषु, औदारिककाये, मनःपर्यवधाने संयमे
च षट्कर्मणांमुत्कृष्टहानिस्वामी मनुष्यवत् ज्ञेयः, मनुष्यौघमार्गणायां यः प्रदर्शितः सोऽत्रापि ज्ञातव्य
इत्यर्थः । तथा—उपशमभेजितो निपतन्, हस्ससम्परायचरमसमये उत्कृष्टयोगे वर्तमानोऽनिवृत्ति-
वाहरसम्परायप्रथमसमये च तत्प्रायोग्यजघन्ययोगस्थाने स्थितः षट्कर्मणांमुत्कृष्टां हानिं विदधाति ।

‘मोहस्स’ इत्यादि, मोहनीयस्योत्कृष्टहानिस्वामी नरकवद् भवति । तद्यथा—पूर्वसमये सप्तकर्माणि बध्नुन्तुत्कृष्टयोगे च वर्तमानः, तथा वर्तमानसमयेऽष्टकर्माणि बध्नुन् तत्प्रायोग्यजघन्ययोगस्थाने स्थितश्च जीवो मोहस्योत्कृष्टहानिं विदधाति । मृत्यौ सति मार्गणाविनाशाद् भवप्रथमसमये उत्कृष्टहानिर्न लभ्यते ॥६१६॥

साम्प्रतमौदारिकमिश्रे सप्तकर्मोत्कृष्टहानिस्वामिनं चिन्तयति—

सत्तण्ह उरलमीसे अपज्जसण्णी तदरिहगुरुजोगी ।

मरिअ गओ तदरिहलहुजोगिअपज्जसुहमणिगोए ॥६१७॥

(प्रे०) ‘सत्तण्ह’ इत्यादि, औदारिकमिश्रे तत्प्रायोग्योत्कृष्टयोगी, लब्ध्यपर्याप्तसंज्ञी, मृत्वा लब्ध्यपर्याप्तसूक्ष्मनिगोदत्वेनोत्पद्य भवप्रथमसमये तत्प्रायोग्यजघन्ययोगं प्राप्तः सन् सप्तकर्मणांमुत्कृष्टहानिं विदधाति । नन्वौदारिकमिश्रे पृथग् न वक्तव्यम्, अपि तु शेषमार्गणास्वन्तर्भावं कृत्वा ताभिः सहैव वक्तव्यम्; यतः शेषमार्गणांमुत्कृष्टयोगस्थानात् तत्प्रायोग्यजघन्ययोगं प्राप्तो जघन्यप्रदेशबन्धकश्च जीवो भवप्रथमसमये वर्तमानः सन् सप्तकर्मणांमुत्कृष्टहानिं विदधाति । औदारिकमिश्रेऽपि सूक्ष्मनिगोदपर्याप्तस्य जघन्यप्रदेशबन्धकत्वादुत्कृष्टयोगस्थानात् तत्प्रायोग्यजघन्ययोगं प्राप्तो जघन्यप्रदेशबन्धकश्च जीवो भवप्रथमसमये वर्तमानः सन् सप्तकर्मणांमुत्कृष्टहानिं विदधातीति वक्तुं शक्यते इति चेद्, सत्यम्, उपर्युक्तीत्या वक्तुं शक्येऽपि उत्कृष्टहान्यधिकाराद्यगाथायाम् ‘उत्कृष्टयोगस्थानात्’ इति यदुक्तं तस्य मार्गणाप्रायोग्योत्कृष्टयोगस्थानादित्यर्थः, औदारिकमिश्रे च मार्गणाप्रायोग्यमुत्कृष्टयोगस्थानं न प्राप्यते । मार्गणाप्रायोग्यमुत्कृष्टयोगस्थानं करणापर्याप्तजीवानां सम्भवति, तेषां चौदारिकमिश्रे मृत्युर्न भवति । औदारिकमिश्रे लब्ध्यपर्याप्तानामेव मृत्युर्भवति, तेषाञ्च मार्गणाप्रायोग्योत्कृष्टयोगस्थानं न भवति । अतोऽत्र पूर्वमेव मार्गणाप्रायोग्योत्कृष्टयोगी जीवो न ब्रह्मः, अपि तु स्वप्रायोग्योत्कृष्टयोगी लब्ध्यपर्याप्तो ब्रह्मः । यदि औदारिकमिश्रे शेषमार्गणाभिः सहोच्येत तर्हि तु मार्गणाप्रायोग्योत्कृष्टयोगी जीव एव ब्रह्मो भवेत् । अत औदारिकमिश्रे पृथगुक्तम् ॥६१७॥

इदानीमवेदे संज्ञिनि च प्रकृतस्वामिनं चिन्तयन्नाह—

अवगयवेए छण्हं णरव्व मोहस्स सत्तविहबन्धी ।

सण्णम्मि छण्ह ओघव्व एणव्व कुण्हे मोहस्स ॥६१८॥

(प्रे०) ‘अवगयवेए’ इत्यादि, अपगतवेदमार्गणायां षण्णां कर्मणांमुत्कृष्टहानिस्वामी मनुष्यवत्, मनुष्यौघमार्गणायां यथा प्ररूपितस्तथा ज्ञातव्य इत्यर्थः । ‘मोहस्स’ इत्यादि, मोहनीयस्योत्कृष्टहानिस्वामी सप्तविचकर्मबन्धको भवति । स च ‘सर्वोत्कृष्टयोगस्थानात् तत्प्रायोग्यजघन्य-

योगस्थाने स्थितः” इति पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टो ज्ञातव्यः । अत्रेदमवगन्तव्यम्—अपगतवेदे आयुषोऽवध्यमानत्वाद् तथा षट्प्रकृतीनां बन्धे मोहनीयबन्धमाभावात् स्वपूर्वसमयेऽन्यप्रकृतिबन्धो न प्राप्यते । ‘स्रष्टुमिह’ इत्यादि, स्रष्टुमार्गणायां षट्कर्मणामुत्कृष्टहानिस्वामी ‘ओषवद्’ ज्ञातव्यः । तत्स्वरूपं तु ऋषिहर्षवचनकङ्कजोगो” इति गार्थातोऽवसातव्यम् । विस्तरमयाच्चात्र प्रदर्श्यते । ‘णरञ्च’ इत्यादि, मोहनीयस्योत्कृष्टहानिं मनुष्यवत्=मनुष्यौषमार्गणावत् करोति । तद्यथा—प्रथममवान्तिमसमये उत्कृष्टयोगं प्रापः, पञ्चत्वं प्राप्य लब्धपर्याप्तो जातः, द्वितीयमवप्रथमसमयस्थः, तत्प्रायोग्यजघन्ययोगस्थाने स्थितः सन् मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्धहानिं विदधाति ॥६१८॥

सम्प्रति विमङ्गज्ञाने सप्तकर्मणामुत्कृष्टहानिस्वामिनं मतान्तरनिर्देशपूर्वकमाह—

विम्भगे सत्तण्हं कुणेइ बीअभवपढमसमयत्थो ।

देवो वा एिरयो वा अहवा एिरयव्व विण्णोयो ॥६१९॥

(प्रे०) ‘विम्भगे’ इत्यादि, विमङ्गज्ञानमार्गणायां सप्तकर्मणामुत्कृष्टहानिं द्वितीयमवप्रथमसमयस्थो ‘देवो नारको वा’ विदधाति । उत्कृष्टयोगात् तत्प्रायोग्यजघन्ययोगस्थाने स्थितः इति विशेषणे योजितेऽयमर्थः—विमङ्गज्ञानी कश्चिन्मनुष्यस्तिर्यङ् वा स्वमवान्तिमसमये उत्कृष्टयोगं प्राप्नोति निघ्नं प्राप्य विमङ्गज्ञानसहितं दिवि नरके बोध्यते । तत्र च प्रथमसमय एव तत्प्रायोग्यजघन्ययोगस्थानं प्राप्य सप्तकर्मणामुत्कृष्टहानिं विदधाति । अथ मतान्तरमाह—‘अहवा’ इत्यादि, अथवा सप्तकर्मोत्कृष्टहानिस्वामी नरकवद् ज्ञातव्यः । अत्रायं भावः—अन्येषां मते पूर्वभवविमङ्गज्ञानेन सहान्यमवे उत्पादाऽभावात् द्वितीयमवप्रथमसमये विमङ्गज्ञानस्याऽभावेन द्वितीयमवमाश्रित्य प्रकृतहानेरसम्भवः । अतो नरकमार्गणावत् तद्भवमाश्रित्योपपद्यते । तद्यथा—पूर्वसमये सप्तकर्मणि बन्धन्तुत्कृष्टयोगवांश्च, तथा वर्तमानसमयेऽष्टकर्मणि बन्धन् तत्प्रायोग्यजघन्ययोगस्थाने स्थितश्च सप्तकर्मोत्कृष्टहानिं विदधाति ॥६१९॥ अथ शेषासु मार्गणासु सप्तकर्मणामुत्कृष्टहानिस्वामिनं प्रतिपादयति—

सेसासुं सत्तण्हं स कुणेइ बीअभवपढमसमयत्थो ।

यो अत्थि बंधगो खलु हस्सपएसस्स सत्तण्हं ॥६२०॥

(प्रे०) ‘सेसासुं’ इत्यादि, ब्रह्मविद्यामार्गणमिहाराकमिहाराकमिहाराकमिहाराकेषु हानेरभावात् शेषासु एकाशीतिमार्गणासु द्वितीयमवप्रथमसमयस्थो यो जीवः सप्तकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धं विधातुमर्हति, न तु विदधाति, स सप्तकर्मणामुत्कृष्टहानिं विदधाति । “पूर्वसमयतत्प्रायोग्यसर्वोत्कृष्टयोगस्थानात् तत्प्रायोग्यजघन्ययोगस्थानस्थितः” इत्यपि ज्ञेयम् । शेषमार्गणा नामत इमाः—सर्वनियमनिषेदाः, पञ्चेन्द्रियौषपर्याप्तपञ्चेन्द्रियौ विना सप्तदशेन्द्रियमेदाः, त्रसौषपर्याप्तत्रसौ विना चत्वारिंशत्कायमेदाः, वेदत्रिकम्, विना लोमं कषायत्रिकं, मतिमुताज्ञाने, असंयमः, शुक्रमन्तरा लेस्यापञ्चकम्, अमन्यः, क्षायेपञ्चमिकसास्यादनमिध्यात्वानि असंज्ञी चेति ।

अत्रेयम्मावना—सर्वपर्याप्तमार्गणामु पूर्वमवे तत्प्रायोग्योत्कृष्टयोगस्थानं प्राप्य मृत्वा तस्यामेव मार्गणायां पर्याप्तत्वेनोत्पद्य भवप्रथमसमये स्वप्रायोग्यजघन्ययोगस्थाने स्थितः सन्नुत्कृष्टहानिं विदधाति । यथा पर्याप्तपृथ्वीकायमार्गणायां पूर्वमवे तत्प्रायोग्योत्कृष्टयोगस्थानं प्राप्य मृत्वा पृथ्वीकाये एव पर्याप्तत्वेनोत्पद्य भवप्रथमसमये स्वप्रायोग्यजघन्ययोगं प्राप्तः सन्नुत्कृष्टहानिं विदधाति । नवरं पर्याप्तपञ्चेन्द्रियतिर्यङ्मार्गणायामेवम्—पूर्वमवे पर्याप्तसंज्ञी जीवस्तत्प्रायोग्योत्कृष्टयोगं प्राप्य मृत्वा तस्यामेव मार्गणायां पर्याप्तसंज्ञित्वेनोत्पद्य भवप्रथमसमये स्वप्रायोग्यजघन्ययोगं प्राप्योत्कृष्टहानिं करोति ।

सर्वापर्याप्तमार्गणामु पूर्वमवे तत्प्रायोग्योत्कृष्टयोगस्थानं प्राप्य निचनं प्राप्य तस्यामेव मार्गणायामपर्याप्तत्वेनोत्पद्य भवप्रथमसमये स्वप्रायोग्यजघन्ययोगस्थाने स्थितः सन्नुत्कृष्टां हानिं विदधाति । तद्यथा—अपर्याप्तपृथ्वीकायमार्गणायां पूर्वमवेऽपर्याप्तपृथ्वीकायस्तत्प्रायोग्योत्कृष्टयोगस्थानं प्राप्य मृत्वा पृथ्वीकाये एव लब्ध्यपर्याप्तत्वेनोत्पद्य स्वप्रायोग्यजघन्ययोगस्थाने स्थितः सन्नुत्कृष्टहानिं विदधाति । नवरमपर्याप्ततिर्यक्पञ्चेन्द्रियपञ्चेन्द्रियत्रसेष्वेवम्—पूर्वमवेऽपर्याप्तसंज्ञी जीवस्तत्प्रायोग्योत्कृष्टयोगं प्राप्य मृत्वा तस्यामेव मार्गणायां तिर्यक्पञ्चेन्द्रियपञ्चेन्द्रियोरपर्याप्तसंज्ञित्वेन त्रसे चापर्याप्तदीन्द्रियत्वेनोत्पद्य भवप्रथमसमये स्वप्रायोग्यजघन्ययोगं प्राप्योत्कृष्टहानिं विदधाति । तिर्यगोषे पूर्वमवे संज्ञी जीव उत्कृष्टयोगं प्राप्यानन्तरमवप्रथमसमये सूक्ष्मापर्याप्तत्वेनोत्पद्य तत्प्रायोग्यजघन्ययोगे स्थितः सन्नुत्कृष्टहानिं विदधाति ।

तिर्यक्पञ्चेन्द्रियौषे भावनैवम्—पूर्वमवे पर्याप्तसंज्ञी जीवस्तत्प्रायोग्योत्कृष्टयोगं प्राप्तः सन् मृत्वा तस्यामेव मार्गणायां तिर्यक्पञ्चेन्द्रियाऽसंज्ञित्वेनोत्पद्य भवप्रथमसमये स्वप्रायोग्यजघन्ययोगं प्राप्योत्कृष्टहानिं विदधाति ।

तिर्यक्पञ्चोपलब्धवेदेष्वेवम्—पूर्वमवे संज्ञी जीवस्तत्प्रायोग्योत्कृष्टयोगं प्राप्तः सन् मृत्वा तस्यामेव मार्गणायामसंज्ञित्वेनोत्पद्य भवप्रथमसमये जघन्ययोगं प्राप्तः सन्नुत्कृष्टां हानिं विदधाति ।

एकेन्द्रियवनस्पतिकायौघयोरैवम्—पूर्वमवे बादरजीव उत्कृष्टयोगं प्राप्तः सन् पञ्चत्वं प्राप्य तस्यामेव मार्गणायामपर्याप्तसूक्ष्मनिगोदत्वेनोत्पद्य भवप्रथमसमये स्वप्रायोग्यजघन्ययोगं प्राप्योत्कृष्टहानिं विदधाति ।

पृथ्व्यप्तेजोवायुसाधारणवनस्पतिकायौष्वेवम्—पूर्वमवे बादरपर्याप्तस्तत्प्रायोग्योत्कृष्टं योगं प्राप्य मृत्वा तस्यामेव मार्गणायामपर्याप्तसूक्ष्मत्वेनोत्पद्य भवप्रथमसमये स्वप्रायोग्यजघन्ययोगं प्राप्तः सन्नुत्कृष्टहानिं विदधाति ।

सूक्ष्मबादरैकेन्द्रिययोः, द्वित्रिचतुरिन्द्रियेषु सूक्ष्मबादरपृथ्व्यप्तेजोवायुसाधारणवनस्पतिकाय-प्रत्येकवनस्पतिकायेषु च भावनैवम्—पूर्वमवे पर्याप्तो जीवस्तत्प्रायोग्योत्कृष्टयोगं प्राप्तः सन् पञ्चत्वं

प्राप्य तस्यामेव मार्गणायां लब्धपर्याप्तत्वेनोत्पद्य भवप्रथमसमये स्वप्रायोग्यजघन्ययोगं प्राप्योत्कृष्ट-
हानिं विदधाति ।

तथा नपुंसकवेदः, विना लोभं कषायत्रिकं, मतिश्रुताज्ञाने, असंयमः, अशुभलेष्यात्रिकम्,
अमण्यो मिथ्यात्वं चेति द्वादशमार्गणासु भावनैवम्-प्रथमभवे मनुष्यः पर्याप्तसंज्ञितिर्यद् वा
तत्प्रायोग्योत्कृष्टयोगस्थानं लब्ध्वा पञ्चत्वं प्राप्य सूक्ष्मापर्याप्तनिगोदत्वेनोत्पद्य भवप्रथमसमये स्व-
प्रायोग्यजघन्ययोगस्थानं प्राप्योत्कृष्टहानिं विदधाति ।

तेजःपञ्चलेष्ययोरेवम्-पूर्वभवे पर्याप्तो मनुष्यो देवो वा तत्प्रायोग्योत्कृष्टयोगस्थानं प्राप्तः
सन् निषनं प्राप्य देवो मनुष्यत्वेन मनुष्यश्च देवत्वेनोत्पद्य भवप्रथमसमये स्वप्रायोग्यजघन्ययोगं
प्राप्योत्कृष्टहानिं विदधाति ।

ध्यायोपशमिकसम्यक्त्वे भावनैवम्-पूर्वभवे चतुर्गतीनामन्यतमगतौ स्थितः पर्याप्तो जीव-
स्तत्प्रायोग्योत्कृष्टयोगस्थानं लब्धः सन् पञ्चत्वं प्राप्यान्यतमगतावुत्पद्य भवप्रथमसमये स्वप्रायो-
ग्यजघन्ययोगं प्राप्योत्कृष्टहानिं विदधाति ।

सास्वादनसम्यक्त्वे भावनैवम्-पूर्वभवे चतुर्गतीनामन्यतमगतौ स्थितः पर्याप्तो जीवस्तत्प्रायो-
ग्योत्कृष्टयोगस्थानं लब्ध्वा मृत्युं प्राप्य विना नरकमन्यतमगतौ पर्याप्तत्वेनोत्पद्य भवप्रथमसमये
स्वप्रायोग्यजघन्ययोगं प्राप्योत्कृष्टहानिं विदधाति । असंज्ञिमार्गणायामेवं भावना-पूर्वभवे पञ्चेन्द्रियः
पर्याप्तस्तत्प्रायोग्योत्कृष्टयोगं प्राप्तः सन् पञ्चत्वं लब्ध्वा सूक्ष्मापर्याप्तनिगोदत्वेनोत्पद्य भवप्रथमसमये
स्वप्रायोग्यजघन्ययोगं प्राप्योत्कृष्टहानिं विदधाति ॥६२०॥

तदेवं सप्तकर्मणामुत्कृष्टहानिस्त्वामी ऽरूपितः । साम्प्रतं सप्तकर्मणामुत्कृष्टावस्थानस्वामित्व-
निरूपणं चिकीर्षुर्गार्थादिकमाह—

सब्वह जेसिं कुणए एकम्मि च्चिअ भवम्मि गुरुहाणिं ।

ताण तदनन्तरखणे कुणए जेट्ठं अवट्ठाणं ॥६२१॥ (उद्दिगतीः)

इयराण तब्भवत्थो तज्जोगं जं कुणइ गुरुहाणिं ।

ताअ अणंतरसमये कुणए जेट्ठं अवट्ठाणं ॥६२२॥

(प्रे०) 'सब्वह' इत्यादि, सर्वत्र-सर्वासु मार्गणासु येषां कर्मणामुत्कृष्टहानिमेकस्मिन्नेव
भवे विदधाति, तेषां कर्मणां तदनन्तरखणे-उत्कृष्टहान्यनन्तरसमये उत्कृष्टावस्थानं विदधाति ।
'इयराण' इत्यादि, इतरेषां-येषां कर्मणामुत्कृष्टहानिमेकस्मिन्नेव भवे न विदधाति, अपि तु मार्गणा-
द्वितीयमवप्रथमसमये विदधाति तेषां कर्मणां, किम् ? इत्याह-'तब्भवत्थो' इत्यादि, तस्मिन्नेव
भवे स्थितः-मार्गणाप्रारम्भाद् यः प्रथममवस्तस्मिन् भवे स्थितस्तद्योग्यां-प्रथमभवे स्थितो जीवो

यावतीं हानिं विधातुं शक्नोति तावतीं यामुत्कृष्टहानिं विदधाति, तस्या अनन्तरसमये उत्कृष्टावस्थानं विदधाति ।

अत्रैवं द्वयस्य च-मार्गणाद्युत्कृष्टहानिर्दिधा भवति । तद्यथा—एका एकमवसापेक्षा, द्वितीया भवद्वयसापेक्षा । तत्र नरकादिमार्गणानां द्वितीयमवेऽनवस्थानात् तासु यस्मिन् भवे उत्कृष्टयोगं प्राप्यते, तस्मिन्नेव भवे तदनन्तरसमये तत्प्रायोग्यजघन्ययोगस्थानलाभाद् या हानिर्भवति सैकमवसापेक्षा । अथापर्याप्तमनुष्यादिमार्गणानां द्वितीयमवेऽवस्थानात् तासु विवक्षितमवचरमसमये उत्कृष्टयोगं प्राप्यते, द्वितीयमवप्रथमसमये च तत्प्रायोग्यजघन्ययोगस्थानलाभाद्युत्कृष्टहानिर्भवति, सा हानिर्भवद्वयसापेक्षा । इत्येवमेकमवसापेक्षा हानिरेकस्मिन्नेव=यस्मिन्नुत्कृष्टयोगः प्राप्यते तस्मिन्नेव भवे भवति । भवद्वयसापेक्षा हानिर्द्वितीयमवप्रथमसमये भवति । तत्र कासुचिन्मार्गणासु सप्तानामपि कर्मणाद्युत्कृष्टहानिर्मार्गणाद्वितीयमवप्रथमसमये भवति । कासुचिन्मार्गणासु सप्तानामपि कर्मणाद्युत्कृष्टहानिरेकस्मिन्नेव भवे भवति । कासुचिच्च षट्कर्मणाद्युत्कृष्टहानिरेकस्मिन्नेव भवे, मोहनीयस्य तु द्वितीयमवप्रथमसमये भवति । अथ येषां कर्मणाद्युत्कृष्टहानिरेकस्मिन्नेव भवे भवति तेषां कर्मणाद्युत्कृष्टावस्थानाद्युत्कृष्टहानेरनन्तरसमये भवति । येषां कर्मणाद्युत्कृष्टहानिर्द्वितीयमवप्रथमसमये भवति तेषां कर्मणाद्युत्कृष्टावस्थानाद्युत्कृष्टहानेरनन्तरसमये न भवति, द्वितीयादिसमयेषु योगस्वासंख्यगुणतो वर्धमानत्वाद् । अतस्तेषां कर्मणाद्युत्कृष्टावस्थानं तस्मिन्नेव भवे तत्प्रायोग्योत्कृष्टहानेरनन्तरसमये भवति ।

अथ कियतां कर्मणाद्युत्कृष्टहानिर्द्वितीयमवप्रथमसमये कियतां चैकस्मिन्नेव भवे भवतीति प्रतिमार्गणं प्रदर्श्यते—सर्वनरकगतिभेदाः, सर्वदेवगतिभेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनानि, औदारिकवैक्रियाहारककाययोगाः, अवेदः, मनःपर्यवज्ञानं, संयमौघसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिद्विष्टमसम्परायदेशविरतयो मिश्रश्चेति षष्टिमार्गणासु सप्तानामपि कर्मणां तस्मिन्नेव भवे, मनुष्यौघपर्याप्तमनुष्यमानुषीषु षट्कर्मणां तस्मिन्नेव भवे, मोहनीयस्य च द्वितीयमवप्रथमसमये, औदारिकमिश्रे सप्तकर्मणां द्वितीयमवप्रथमसमये, विमङ्गलाने सप्तानामपि कर्मणां स्वमते द्वितीयमवप्रथमसमये, परमते तस्मिन्नेव भवे, सर्वतिर्यग्गतिभेदाः, अपर्याप्तमनुष्यः, सर्वेन्द्रियभेदाः, सर्वकायभेदाः, काययोगौघः, वेदत्रिकं, कषायचतुष्कं, मतिभ्रुतावधिज्ञानानि, मतिभ्रुताज्ञाने, असंयमः, दर्शनत्रिकं, लेख्या-षट्कं, भव्यामव्यौ, मिश्रं विना षट्सम्यक्त्वभेदाः, संज्ञी, असंज्ञी आहारकभ्येत्येकाधिकशतमार्गणासु सप्तानामपि कर्मणां द्वितीयमवप्रथमसमये उत्कृष्टहानिं विदधातीति सर्वत्र योजनीयम् । वैक्रियमिभ्राहारकमिभ्रकर्मणानाहारकेषु हानेरभाव इति ज्येयम् ॥६२१॥६२२॥तदेवमष्टकर्मणाद्युत्कृष्टानां बुद्धिहान्यवस्थानानां स्वामिनः प्ररूपिताः । साम्प्रतं गायान्निकेण जघन्यानां बुद्धिहान्यवस्थानानां स्वामिनः, प्रतिपिपादयिपुरादिश्लोके ओषतोऽष्टकर्मणां जघन्यबुद्धिस्वामिनाह—

अदृग्ं अण्णयरो कुणइ असंखंसजोगवडिठिओ ।

लहुवडिठमहोठाणा अणंतरुवरिल्लठाणठिओ ॥६२३॥

(प्रे०) 'अदृग्ं' इत्यादि, अष्टकर्मणां जघन्यां प्रदेशबन्धवृद्धिमन्यतरः कोऽपि जीवः करोति । कथमभूतोऽन्यतरो जीवः ? इत्याह—'अहोठाणा' इत्यादि, अवस्तनयोगस्थानादनन्तरं च उपरितनो योगस्थानस्तत्र स्थितः, पुनः कथमभूतः ? इत्याह—'असंखंस' इत्यादि, असंख्यात-भागयोगवृद्धौ स्थितः, असंख्याततमभागा योगवृद्धिर्यस्मिन् योगस्थाने तत्र स्थित इत्यर्थः । अव-स्तनयोगस्थानादसंख्याततमभागयोगवृद्धिरूपेऽनन्तरे उपरितनयोगस्थाने स्थितः कोऽपि जीवोऽ-ष्टकर्मणां जघन्यवृद्धिं विदधातीति सम्पूर्णगाथार्थः ।

अत्रेदमाकूतम्—अन्ययोगादधिकप्रकृतिबन्धाच्चानुक्रमेणाधिकयोगस्यान्यप्रकृतिबन्धस्य च प्राप्ती वृद्धिर्भवति । परमत्र जघन्यवृद्धेः प्रस्तुतत्वाच्चदोषस्याऽन्यान्पा वृद्धिर्न भवति सैव ब्राह्मा भवति । अतोऽत्राधिकयोगाऽन्यतरप्रकृतिबन्धोभयोर्मध्ये येनाऽन्यतरा वृद्धिः स्यात् तेनैव सा प्राप्ता भवति । तत्रान्यप्रकृतिबन्धेन जायमाना प्रदेशबन्धवृद्धिः संख्याततमभागेन भवति । अधिकयोगेन जाय-माना प्रदेशबन्धवृद्धिश्चतुर्विधा भवति, योगवृद्धेश्चतुर्विधत्वाद् । तद्यथा—असंख्यातगुणा, संख्यात-गुणा, संख्यातमागाऽसंख्यातमागा च । तत्राऽसंख्यातमागात्मिकाऽन्तिमा वृद्धिर्जघन्यतमा, इयम-संख्यातमागात्मिका वृद्धिरन्यप्रकृतिबन्धेन जायमानायाः संख्यातमागात्मिकाया वृद्धितोऽपि जघन्य-तरा । अतोऽधिकयोगेन जायमानेयमसंख्यातमागात्मिका प्रदेशबन्धवृद्धिरेव सर्वजघन्या, अतोऽन्य-संख्यातमागादिवृद्धिर्व्यवच्छेदनार्थमाह—'असंखंसजोगवडिठिओ' इति । अथ जीवो यस्मिन् योग-स्थाने स्थितस्तस्मादनन्तरमुपरितनं योगस्थानं विहायान्योपरितनयोगस्थानेषु गच्छेत् तदाऽसंख्या-तमागयोगवृद्धिरूपयोगस्थाने गतोऽपि जघन्या वृद्धिर्न भवेत्, अतः सान्तरोपरितनयोगस्थानस्थिति-व्यवच्छेदनार्थमाह—'अहोठाणा अणंतरुवरिल्लठाणठिओ' इति । असंख्यातभागयोगवृद्धि-रूपानन्तरोपरितनयोगस्थानस्थितः कोऽपि जीवोऽष्टानामपि कर्मणां जघन्यवृद्धिं विदधातीत्युक्तम्—'अदृग्ं अण्णयरो कुणइ' इति ॥६२३॥ साम्प्रतमोक्षताऽष्टकर्मणां जघन्यहान्यवस्थानस्वामिर्न चिन्तयति—

लहुहाभिमुवरिठाम्हा कुणइ खलु अणंतराहठाणगओ ।

दोण्ह वि अणंतरखणे कुणए हस्सं अवट्ठाणं ॥६२४॥

(प्रे०) 'लहुहाणि' इत्यादि, 'अदृग्ं' इत्यनुवर्तते, उपरितनयोगस्थानादनन्तरावस्तनयोग-स्थानं गतो जीवोऽष्टकर्मणां जघन्यप्रदेशबन्धहानिं विदधाति । "अणंतराहठाणगओ" इत्यत्र अन-न्तरावःस्थानशब्दयोः कर्मधारयसमासे कृतेऽनन्तरावःस्थानशब्दस्य गतशब्देन सह "भित्तादिभिः" (सिद्धहम० ३।१।६२) इत्यनेन द्वितीयातत्पुरुषसमाप्तः । 'दोण्ह वि' इत्यादि, अष्टकर्मणां जघन्यवृद्धि-

जचन्यहानिश्चेत्युभययोरप्यनन्तरे समयेऽष्टकर्मणां जचन्यवस्थानं करोति । जीवो जचन्यबुद्धिसमये जचन्यहानिसमये च यस्मिन् योगस्थाने तिष्ठति तदनन्तरसमयेऽपि तस्मिन्नेव योगस्थाने तिष्ठति, अतो जचन्यबुद्धिहान्युभययोरनन्तरसमये जचन्यावस्थानं प्राप्यते ॥६२४॥

तदेवमोषतोऽष्टकर्मणां जचन्यबुद्धिहान्यवस्थानानां स्वामिनः प्ररूपिताः । इदानीमेकस्तोके-
नैवादेशतोऽष्टानामपि कर्मणां जचन्यबुद्धिहान्यवस्थानानां स्वामिनः प्रतिपाद्य प्रकृतद्वारं समापयति—
कम्माणाहारेसुं लहुवडिढमपजसुहमगणिगोओ ।

बीअखणत्थो मीसदुजोगेसुं तिण्ह अण्णहोघव्व ॥६२५॥(गीतिः)

(प्रे०) “कम्माणाहारेसुं” इत्यादि, ‘अहुण्हं’ इति पदस्यात्रानुवर्तमानत्वेऽपि कर्मण-
कायानाहारकयोरायुषोऽवध्यमानत्वात् सप्तकर्मणां जचन्यबुद्धिम् ‘अपर्याप्तब्रह्मनिगोदः’ करोति ।
अपर्याप्तवादरनिगोदाद्यपेक्षया अपर्याप्तब्रह्मनिगोदस्य न्यूनतरयोगात् । अत्र मार्गणाद्वितीयादिसम-
येषु प्रतिसमयमसंख्यगुणयोगबुद्धिसत्त्वादोषप्ररूपणायां प्रदक्षिताऽसंख्यतत्त्वाभात्मिका सर्वजचन्य-
बुद्धिर्न संभवति, अतोऽसंख्यगुणात्मिकैव बुद्धिर्ग्राह्या भवति, तत्र तृतीयसमयभाव्यसंख्यगुण-
बुद्धितो द्वितीयसमयभाव्यसंख्यगुणा बुद्धिः जचन्या, अतस्तृतीयसमयभाव्यसंख्यगुणबुद्धिव्यव-
च्छेदनार्थमाह—‘बीअखणत्थो’ इति, मार्गणाद्वितीयसमयस्थः, कर्मणकायानाहारकयोः सप्त-
कर्मणां जचन्यबुद्धिस्वामी स्वभावद्वितीयसमयस्योऽपर्याप्तब्रह्मनिगोदो भवतीत्यर्थः ।

‘मीसदुजोगेसुं’ इत्यादि, ‘लहुवडिढं बीअखणत्थो’ इति ‘काकाक्षिगोलकन्यायेन’ अत्रापि
सम्बध्यते, वैक्रियमिआहारकमिअलक्षणदिमिअयोगयोरनुक्रमेण सप्ताष्टकर्मणां जचन्यां बुद्धिं ‘मार्ग-
णाद्वितीयसमयस्थः’ कोऽपि जीवः करोति । वैक्रियमिअे मार्गणाद्वितीयसमयस्था देवनरका आहा-
रकमिअे च संयमिनः सम्भवन्ति । अत्रापि मार्गणाद्वितीयादिसमयेष्वसंख्यगुणबुद्धेः प्रवर्तमानत्वात्
तृतीयादिसमयस्थानां जीवानां व्यवच्छेदनार्थमुक्तं ‘बीअखणत्थो’ इति ।

इदानीं शेषसर्वमार्गणसु जचन्यबुद्धिहान्यवस्थानस्वामिनमतिदिशमाह—‘तिण्ह अण्ण-
होघव्व’ इति, वैक्रियमिआदिचतुर्मार्गणसु जचन्यबुद्धिः प्ररूपिता, जचन्यहान्यवस्थानयोश्चाभावः,
अतः शेषसु सप्तकर्मण्याभित्य षट्षष्टयचिक्रशते आयुराभित्य द्वाषष्टयचिक्रशते मार्गणसु जचन्य-
बुद्धिहान्यवस्थानरूपाणां त्रयाणामपि पदानां स्वामी ‘ओषवड्’ भवति । तद्यथा—अवस्तनयोगस्या-
नादसंख्यात्रयमयोगस्थानबुद्धिरूपेऽनन्तरे उपरितनयोगस्थाने स्थितः कोऽपि जीवोऽष्टकर्मणां
जचन्यबुद्धिं विदधाति । उपरितनयोगस्थानादनन्तरमधोयोगस्थानं गतो जीवोऽष्टकर्मणां जचन्य-
हानिं विदधाति । जचन्यबुद्धिजचन्यहान्यवस्थानानन्तरसमये कोऽपि जीवोऽष्टकर्मणां जचन्यावस्थानं
करोति । अत्र भावनाऽनन्तरमात्मादिके ओषवक्तव्यतायां यथा कृता तथा विधेया । अत्रेदमवचे-
यम्—ओषे तथाऽऽदेशे जचन्यबुद्धिहान्यवस्थानस्वामी अचिकप्रकृतिवन्धक इत्यपि शेषम्, भागहारा-
णामाधिक्याद् जचन्यबुद्धिहान्यवस्थानानि तस्यैव भवन्ति ॥६२५॥

॥ तृतीयमल्पबहुत्वद्वारम् ॥

तदेवं द्वितीयं स्वामित्वद्वारं चिन्तितम् । सम्प्रति क्रमायात् तृतीयमल्पबहुत्वद्वारं निरूपयितु-
मर्थाच्च सुरादौ तावत्सप्तकर्मणाभित्योत्कृष्टबुद्धिदान्यवस्थानानामल्पबहुत्वमाह—

सत्तण्ह गुरु वड्ढी थोवा तत्तो गुरुं अवट्ठाणं ।

अन्महियं ताहिन्तो परमा हाणी विसेसहिया ॥६२६॥

(प्र०) 'सत्तण्ह' इत्यादि, सप्तकर्मणासुत्कृष्टबुद्धिः सर्वस्तोका, उत्कृष्टतः बृद्धानि कर्मदलिकानि सर्वस्तोकानीत्यर्थः । ततस्तेषासुत्कृष्टावस्थानं विशेषाधिकम्, उत्कृष्टतोऽवस्थितानि कर्मदलिकानि विशेषाधिकानीत्यर्थः । ततस्तेषासुत्कृष्टहानिर्विशेषाधिका, उत्कृष्टतो हीनानि कर्मदलिकानि विशेषाधिकानीति यावद् । इयमत्र भावना—उत्कृष्टप्रदेशबन्धवृद्धावन्प्रकृतिबन्धोऽधिकयोगश्च कारणम् । तत्राधिकयोगो मुख्यं कारणम् । अन्यप्रकृतिबन्धेन तु संख्यातभागमात्राणि कर्मदलिकानि वर्धन्ते । एवं वैपरीत्येन हानौ । अतोऽत्रान्पबहुत्वं बाहुल्येन योगमाश्रित्य विभावनीयम् । जीव एकस्मिन् समये यावन्ति योगस्थानान्युपरि गच्छति तेभ्योऽप्ये विशेषाधिकानि योगस्थानानि गच्छति । इदं सर्वेषामनुभवसिद्धमेव यद् बृद्धाधारोद्भूतस्य स्कन्धशाखाधारोद्भूतकमेणैव सम्पन्नावपि अबोऽवतारस्तु युगपदपि संपद्यते । ततो विवक्षितकालेन यावदुपरि गच्छति ततोऽप्यधिकं गच्छतीति समापत्तितम् । एवं जीवोऽपि एकसमयेन यावन्ति योगस्थानान्यारोहति तेभ्यो विशेषाधिकयोगस्थानान्यवतरति । अत उत्कृष्टवृद्धौ यावन्ति दलिकानि वर्धन्ते तदपेक्षयोत्कृष्टहानौ विशेषाधिकानि हीयन्ते । अथ यदि तत्तत्कर्मण उत्कृष्टहानिर्भवद्रयसापेक्षा भवति, अर्थात् संभाव्यमानोत्कृष्टहानेरनन्तरसमयेऽभूत्वोत्कृष्टावस्थानप्राप्त्योत्कृष्टहानेरनन्तरसमये उत्कृष्टावस्थानं भवति तदोत्कृष्टावस्थानप्राप्त्योत्कृष्टावस्थानत उत्कृष्टहानिर्विशेषाधिका भवति, अवस्थितप्रदेशेभ्यो हीनप्रदेशानां विशेषाधिकत्वाद् । यथा प्रस्तुताल्पबहुत्वे सप्तकर्मणासुत्कृष्टावस्थानम् । षट्कर्मणासुत्कृष्टहानिर्भवप्रथमसमये सुरो विदधाति, उत्कृष्टावस्थानं तु अनिर्वाचितबादरसम्परायद्वितीयसमये भवति । मोहनीस्वोत्कृष्टहानिर्भवप्रथमसमये लब्धपर्याप्तवृद्धो विदधाति, उत्कृष्टावस्थानं तु आशुबन्धद्वितीयसमये भवति । यदि चोत्कृष्टहानिरेकभवसापेक्षा भवति, अर्थात् तत्तत्कर्मणो योत्कृष्टहानिस्तदनन्तरसमये उत्कृष्टावस्थानं भवति तदोत्कृष्टावस्थानहानौ परस्परं तुल्ये भवतः, हानावस्थाने च प्रदेशानां तुल्यत्वाद् । यथाऽऽयुःकर्मण उत्कृष्टावस्थानम् । अत एवायुःकर्मण उत्कृष्टहानिरुत्कृष्टावस्थानं च परस्परं तुल्ये इति निरूपयिष्यति । उत्कृष्टबुद्धिस्तु औदारिकमिभ्रमन्तरा सर्वत्रैव सर्वस्तोका भविष्यतीत्यालक्षितव्यम् ।

अत्रासत्कल्पनैवम्—तत्रादौ भवद्वयसापेक्षहानिमाभित्योच्यते—उत्कृष्टवृद्धिप्रायोग्यवचन्ययोग-
स्थाने स्थितो जीवो द्विसहस्रकर्मदलिकानि बध्नाति । तदनन्तरसमये उत्कृष्टयोगस्थानं प्राप्यो-
त्कृष्टप्रदेशवन्धवृद्धिं विदधाति, तत्र च त्रिसहस्रकर्मदलिकानि बध्नाति । अग्रिमभवभरमसमयो-
त्कृष्टयोगात् पञ्चत्वं प्राप्य, तत्र प्रथमसमये तत्प्रायोग्यवचन्ययोगस्थानं प्राप्योत्कृष्टहानिं विदधाति,
तत्र च द्विशतन्यूनद्विसहस्रकर्मदलिकानि बध्नाति । अथोत्कृष्टयोगस्थानादुत्कृष्टावस्थानप्रायोग्य-
हानिं विधाय, तदनन्तरे समये उत्कृष्टावस्थानं विदधाति, तत्र चैकशतन्यूनद्विसहस्रकर्मदलि-
कानि बध्नाति । इत्येवमत्र सहस्रदलिकानि बृद्धानि, एकशताधिकसहस्रदलिकान्यवस्थितानि, द्विश-
ताधिकसहस्रदलिकानि हीनानि । सहस्रदलिकेभ्य एकशताधिकसहस्रदलिकानि विशेषाधिकानि ।
एकशताधिकसहस्रदलिकेभ्यो द्विशताधिकसहस्रदलिकानि विशेषाधिकानि । अथैकमवसापेक्षहानि-
माभित्यैवम्—अत्र बृद्धौ पूर्वोक्तवदेवावगन्तव्यम् । बृद्धयनन्तरसमये उत्कृष्टहानिं विदधाति, तत्र
चैकशतन्यूनद्विसहस्रदलिकानि बध्नाति । उत्कृष्टहान्यनन्तरसमये उत्कृष्टावस्थानं विदधाति, तत्र
चैकशतन्यूनद्विसहस्रदलिकानि बध्नाति । इत्येवमत्र सहस्रदलिकानि बृद्धानि, एकशताधिकसहस्र-
दलिकानि हीनान्यवस्थितानि च । बृद्धसहस्रदलिकेभ्यो हीनान्यवस्थितानि चैकशतसहस्रदलिकानि
विशेषाधिकानि, परस्परं च तुल्यानि । इत्येवमोषतो मार्गणास्तु च यथायोगं विभावनीयम् ।
अत्रेदमवधेयम्—अत्रासत्कल्पनयोत्कृष्टवृद्धौ एकसहस्रदलिकानि बृद्धानीति दर्शितं, परमार्थरीत्या
त्वसंख्यातगुणकर्मदलिकानि वर्धन्ते । अथ प्रदर्शितासत्कल्पनानुसारेण यन्त्रकं प्रदर्श्यते—

इत्ययमात्रं निष्कर्षः—यदोत्कृष्टहानिस्तुष्टावस्थानं च परस्परं तुल्ये भवतः तदोत्कृष्टवृद्धिः सर्वस्तोका । तत् उत्कृष्टहानिस्तुष्टावस्थानं च विशेषाधिके परस्परं च तुल्ये । अथ यदोत्कृष्टावस्थानत उत्कृष्टहानिविशेषाधिका भवति तदोत्कृष्टवृद्धिः सर्वस्तोका, तत् उत्कृष्टावस्थानं विशेषाधिकम्, तत् उत्कृष्टहानिविशेषाधिका ॥६२६॥ साम्प्रतमोषत आयुःकर्मण उत्कृष्टवृद्धिहान्यवस्थानानामन्यबहुत्वं प्ररूपयति—

आउस्स गुरू वड्ढी सव्वत्थोवा हवेज्ज ताहिन्तो ।

गुरुहाणिअवट्ठाणं अहियं च परोप्परं तुल्लं ॥६२७॥

(प्रे०) ‘आउस्स’ इत्यादि, आयुःकर्मण उत्कृष्टवृद्धिः सर्वस्तोका । तत्तत्स्योत्कृष्टहानिः रवस्थानं च विशेषाधिके, परस्परं तुल्ये च, आयुस्तुष्टहान्यनन्तरसमये उत्कृष्टावस्थानस्य सत्त्वात् । अत्र भावनाऽनन्तरदर्शितरीत्या स्वयमेव विधेया ॥ ६२७ ॥ तदेवमोषप्ररूपणा कृता । साम्प्रतमादेशतो वक्तुमिच्छुर्गुण्यन्यबहुत्वत्वात् ‘सुधिकटाहन्यायेन’ प्रथममायुष उत्कृष्टवृद्धिहान्यवस्थानानामन्यबहुत्वमाह—

णो चिअ अप्पावहुगं हवेज्ज आहारमीसजोगम्मि ।

आउस्स मग्गणासुं सेसासुं होइ ओघव्व ॥६२८॥

(प्रे०) ‘णो चिअ’ इत्यादि, आहारकर्मिणे आयुषोऽन्यबहुत्वं नैव भवति, हान्यवस्थानानामभावात् । ‘मग्गणासुं’ इत्यादि, शेषासु द्वापष्टितमार्गणासु आयुषोऽन्यबहुत्वमोषवज्जातव्यम् । तच्चानन्तरगाथायामेव दर्शितमित्यत्र नोद्विष्यते । अत्र भावना—“सपण्ह गुरू वड्ढी” इत्यादिप्रथमगाथायां दर्शितरीत्या स्वयमेव विधेया ॥ ६२८ ॥

साम्प्रतमादेशतः सप्तकर्मणास्तुष्टवृद्धिहान्यवस्थानानामन्यबहुत्वं वक्तुं प्रचिक्रं सुरादौ तावद् यासु मार्गणास्तुष्टहान्यवस्थाने तुल्ये तासु त्रिमनुष्यमार्गणासु च गाथात्रिकेणाह—

सव्वणिरयदेवेसुं पणमणवयणेसु उरलविउवेसुं ।

आहारावेएसुं मणपज्जवसंयमेसुं च ॥६२९॥

सामाइअछेएसुं परिहारे देससुहममीसेसुं ।

आउगवज्जाण भवे सव्वत्थोवा गुरू वड्ढी ॥६३०॥

तो हाणिअवट्ठाणं जेट्ठं अहियं परोप्परं तुल्लं ।

णिरयव्व तिमणुसेसुं छण्हं ओघव्व मोइस्स ॥६३१॥

(३०) 'सञ्चगिर्य' इत्यादि, नरकदेवमतिस्वर्गभेदेषु, प्रथमः पञ्चपत्तेषु, भौदारिक-
वैश्वानरककाययोगेषु, अवैदे, मनःपर्वब्रह्माने, संयमौषसानापिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धि-
केचनिरतिशयसम्पत्तयेषु, मित्रे चेति षष्टि मार्गणासु आधुर्वर्जानां सप्तकर्मणासुरकृष्टबुद्धिः सर्वस्तोका ।
तत्रोक्तमनुत्कृष्टहान्यवस्थाने विशेषाधिकं, परस्परं च तुल्ये । एतासु मार्गणासुरकृष्टहानेरनन्तरसमये
उत्कृष्टावस्थानं भवतीति पूर्वोक्तरीत्योत्कृष्टहानेरुत्कृष्टावस्थानस्य च परस्परं तुल्यत्वम् । अथ
त्रिमनुष्यमार्गणास्वाह—'जिह्वचक्षु' इत्यादि, मनुष्यौषपर्याप्तमनुष्यमानुषीलक्ष्यत्रिमनुष्यमार्गणासु
मोहनीयापुत्री विना षट्कर्मणासुरकृष्टबुद्धिहान्यवस्थानः नामग्न्यवहुत्वं नरकवद्—नरकमार्गणायां यथा
प्रदर्शितं तथा ज्ञातव्यम् । तत्त्वानन्तरमेवेति । 'ओघचक्षु मोहस्स' इति, त्रिमनुष्यमार्गणासु
मोहनीयस्य प्रकृतान्पवहुत्त्वमोषचक्षुःकृतवत्तावद् ज्ञातव्यम् । तद्यथा—मर्वस्तोका उत्कृष्टबुद्धिः, तत
उत्कृष्टावस्थानं विशेषाधिकं, तत उत्कृष्टहानिर्विशेषाधिका । अत्रायं भावः—त्रिमनुष्यमार्गणासु
षट्कर्मणासुरकृष्टहानिस्तस्मिन्नेव भवे भवति, मोहनीयस्य तु द्वितीयमवप्रथमसमये भवतीति षट्-
कर्मणां मोहनीयस्य चाप्यवहुत्वं निश्चयम् ॥६२९॥६३०॥६३१॥ साम्प्रतमौदारिकमित्रे सप्तकर्मणा-
सुरकृष्टबुद्धिहान्यवस्थानानामग्न्यवहुत्वमाह—

ओरालमीसजोगे ह्वेज्ज थोवं गुरुं अवहाणं ।

तोऽम्भहिया गुरुहाणी तो गुरुवड्ढी असंसगुणा ॥६३२॥

(३०) 'ओरालमीसजोगे' इत्यादि, औदारिकमित्रे सप्तकर्मणासुरकृष्टावस्थानं सर्वस्तोका ।
ततस्तेषां उत्कृष्टहानिर्विशेषाधिका । ततस्तेषां उत्कृष्टबुद्धिरसंख्यातगुणा भवति । अन्येयं भावना—
औदारिकमित्रे प्रथमसमये तत्प्रायोग्योत्कृष्टहानेरनन्तरसमये लब्धपर्याप्तसंज्ञी उत्कृष्टावस्थानं विद-
धाति । उत्कृष्टहानिस्तु द्वितीयमवप्रथममपत्योऽपर्याप्तदृष्टमज्जीवो विदधाति । द्वितीयमवप्रथम-
समये या हानिः सा सर्वोत्कृष्टहानिः । एकमवमानुत्कृष्टावस्थानप्रायोग्योत्कृष्टहानिस्तु न तथा,
अपि तु विशेषहोना । अत उत्कृष्टावस्थानमपि उत्कृष्टहानिनितो विशेषहीनम् । ततोत्कृष्टावस्था-
नत उत्कृष्टा हानिर्विशेषाधिकाति समापतितम् । अथोत्कृष्टबुद्धिं मार्गणाचरमसमये करणपर्याप्तसंज्ञी
विदधाति, लब्धपर्याप्तसंज्ञी स्वप्रायोग्योत्कृष्टयोगं प्राप्तः सन् मृत्वा दृष्टमापस्यातिनिगोदत्वेनोत्पद्य
मवप्रथमसमये स्वप्रायोग्यजन्यवयोगं प्राप्तः सन्नुत्कृष्टो हानिं विदधाति । लब्धपर्याप्तपक्षेया करण-
पर्याप्तस्य योगोऽसंख्येयगुणोऽधिक इत्यत्र सप्तकर्मणासुरकृष्टहानिस्तु उत्कृष्टबुद्धिरसंख्यागुणा भवति ।

अत्रासात्कारमनैषाह—सप्तकर्मणासां कस्यचित्तोऽसंख्येयसंख्यायोगा । औदारिकमित्र-
मार्गणायां प्रथमसमये तत्प्रायोग्योत्कृष्टहान्यनन्तरसमये उत्कृष्टः सप्तसङ्ख्याणि कर्मदलिकान्यवस्थि-
तानि । द्वितीयमवप्रथमसमये सर्वोत्कृष्टहीनयोगे लब्धे दशमहसकर्मदलिकानि दीनानि । करणपर्या-
प्तानां मार्गणाचरमसमये दशमहसकर्मदलिकानि बुद्ध्यानि । अत्र सप्तसङ्ख्यादलिकान्ये दशमहसदलिकानि

विशेषाधिकानि, दशमदशदलिकेभ्यो दशलदलिकान्मसंरूपगुणावि ॥६३२॥ सम्प्रति विमङ्गलाने सप्तकर्मणास्तुत्कृष्टद्विहान्यवस्थानानामन्यबहुत्वं चिन्तयन्नाह—

सत्तण्ह विभंगेऽप्या गुरुवद्धी तो गुरुं अवट्ठाणं ।

अहियं तो गुरुहाणी अहिया गिरयव्व विंति परे ॥६३३॥

(प्रे०) 'सत्तण्ह' इत्यादि, विमङ्गलाने सप्तकर्मणास्तुत्कृष्टद्विहः सर्वस्तोका । ततस्तेषामुत्कृष्टावस्थानं विशेषाधिकम् । ततस्तेषामुत्कृष्टहानिर्विशेषाधिका । अत्रोत्कृष्टावस्थानतो हानेर्विशेषाधिक्ये 'तत्प्रायोग्योत्कृष्टहानेर्गन्तरसमये उत्कृष्टावस्थानं भवति' इति बीजम् । अथ येषां मतेऽपराधवस्थायां विमङ्गलानामावेन तस्मिन्नेव भवे यावन्पुत्कृष्टहानिर्भवति तावद्धानि विषाय, तदनन्तरसमये उत्कृष्टावस्थानं विदधाति तेषां मते उत्कृष्टहानेर्गन्तरसमये उत्कृष्टावस्थानस्य सत्त्वादुत्कृष्टहान्यवस्थानयोः परस्परं तौल्यं भवतीति तन्मतं ज्ञापयति—“गिरयव्व विंति परे” इति । नरकमार्गणायां स्वमतेऽपि उत्कृष्टहान्यवस्थानयोः परस्परं साम्यं भवतीति काचवादतिदिष्टम् ।

अत्रायं विशेषः—यद्यपि स्वपरोभयमते उत्कृष्टावस्थितानि दलिकानि समानानि भवन्ति, तथापि हीनदलिकानि न्यूनाधिकानि भवन्ति । हीनदलिकन्यूनाधिक्यमाश्रित्यैव प्रस्तुतान्यबहुत्वं दैव्यमाश्रयति । तद्यथा—परमते उत्कृष्टयोगात् तत्प्रायोग्यजघन्ययोगं प्राप्तः सप्तविधवन्चादष्टविधवन्चं कुर्वन् जीवः सप्तकर्मणास्तुत्कृष्टहानिं विदधाति । तदनन्तरसमये उत्कृष्टावस्थानं विदधाति । अथ तस्मिन्नेव समये स्वमतेऽपि उत्कृष्टावस्थानं विदधाति, स्वमते उत्कृष्टहानेर्द्वितीयमवप्रथमसमये सत्त्वेऽप्युत्कृष्टावस्थानस्य तस्मिन्नेव भवे तत्प्रायोग्यजघन्ययोगप्राप्तेर्गन्तरसमये सत्त्वाद् । अतः परमते यावन्ति दलिकानि हीनानि तावन्त्येवावस्थितानि, स्वमतेऽपि तावन्त्येवावस्थितानि । परं स्वमते उत्कृष्टहानिर्द्वितीयमवप्रथमसमये भवतीति प्रथममवभावितत्प्रायोग्यजघन्ययोगतो मवप्रथमसमयमाविजघन्ययोगस्य विशेषहीनत्वात् परमतेन यावन्ति कर्मदलिकानि हीनानि तेभ्यः स्वमते विशेषाधिद्विदलिकानि हीनानि । असत्कल्पनया परमते हीनान्यवस्थितानि च स्वमते चावस्थितानि दलिकानि सप्तसहस्राणि ॥६३३॥ इदानीं वैक्रियमिमादिमार्गणास्वल्पबहुत्वाभावं प्रतिपाद्य शेषमार्गणास्वल्पबहुत्वमाह—

भीसदुजोगेसु तहा कम्माप्पहसगेसु णो चेव ।

हवण अप्पावहुगं णेयं ओचव्व सेसासुं ॥६३४॥

(प्रे०) 'भीसदुजोगेसु' इत्यादि, वैक्रियमिमाहारकमिभकर्मणानाहारकेषु अन्यबहुत्वं न भवति, तासु हानेवस्थानस्य चासद्भावात्, अन्यबहुत्वस्य इत्यादिपदार्थापेक्षत्वाद् । 'णेयं' इत्यादि, शेषासु एकाधिकशतमार्गणसु सप्तकर्मणास्तुत्कृष्टद्विहयादीनामन्यबहुत्वमोचव्व ज्ञातव्यम् ।

औषधश्च श्लेषमार्गश्चास्वपि उत्कृष्टावस्थानं तत्प्रायोग्योत्कृष्टहानेरनन्तरसमये भवतीत्युभयपञ्च-
बहुत्वस्य समानत्वाद्वाच्यमितिदिष्टम् । श्लेषमार्गणा नामत इमाः—सर्वतिर्यग्मतिभेदाः, अपवर्णा-
मनुष्यः, सर्वेन्द्रियभेदाः, सर्वकायभेदाः, काययोगीशः, वेदत्रिकं, कषायचतुष्कं, मतिभ्रुतावधि-
ज्ञानानि, मतिभ्रुताज्ञाने, असंयमः, दर्शनत्रिकं, लेख्याषट्कं, मध्यामव्यौ, मिश्रं विना षट्मम्यक्त-
भेदाः, संज्ञी, असंज्ञी आहारकश्च ॥६३४॥ तदेवमष्टकर्मणास्तत्कृष्टवृद्धिहान्यवस्थानानामन्यबहुत्वं
चिन्तितम् । साम्प्रतमष्टकर्मणां जघन्यवृद्ध्यादीनामन्यबहुत्वमेकेनैव श्लोकेन निरूप्य प्रस्तुतद्वारं
पारयति—

अट्टण्ड हस्सतिपया तुल्ला एमेव सन्वर्हि णवरं ।

मीसदुजोगेसु तहा कम्माणाहारगेसु णो ॥६३५॥

(प्रे०) गायान्ध्यायः सुगमः । अष्टानामपि कर्मणां जघन्यवृद्धिहान्यवस्थानानां तुल्यत्वे
भावनेयम्—उपरितनेऽनन्तरेऽसंख्यातमागाधिक्ययोगस्थाने गत्वा वृद्धिं विदधाति । अघस्तनेऽनन्तरे
ऽसंख्यातमागादीनयोगस्थाने गत्वा हानिं विदधाति । अतोऽसंख्यातमागा वृद्धिः, हानिरप्य-
संख्यातमागैव । एवमसंख्यातमागात्मकवृद्धिहान्यन्यतरानन्तरसमयेऽवस्थानं भवतीत्यवस्थानमप्य-
संख्यातमागात्मकमेव भवति । इत्येवमष्टानामपि कर्मणां जघन्यवृद्धिहान्यवस्थानानि तुल्यानि
भवन्ति । एवं बेक्रियमिभ्रादिचतुर्मार्गणा विहाय सर्वमार्गणास्वपि ज्ञेयम् ॥६३५॥

॥ इति श्रीप्रेमप्रभाटीकासमलङ्कृते बन्धविहाने मूलप्रकृति-
प्रदेशबन्धे तृतीये पदनिक्षेपाधिकारे तृतीय-
मल्पबहुत्वाद्धार समाप्तम् ॥

—तत्समाप्नो च—

॥ तृतीय पदनिक्षेपाधिकारः समाप्तः ॥

॥ अष्टमः ॥

॥ कृत्विबन्धाधिकारः ॥

तदेवं तृतीयः पदनिषेपनामाधिकारः प्रतिपादितः । सम्प्रति चतुर्थं वृद्धिबन्धाभिधमधिकारं
निरूपयितुमुपक्रमते । तत्रादौ गाथादिकेन द्वाराणि प्रतिपादयन्माह—

तुरिअम्मि वडिढबंथे अहिगारम्मि हविरे दुआराइं ।

तेरस संतपयं तह सामी कालंतराइं च ॥६३६॥

भंगविचयो य भागो परिमाणं खेतफोसणाउ तहा ।

कालो अंतरभावा अप्पाबहुगं जहाकमसो ॥६३७॥

(प्रे०) निगदसिद्धम् । भूयस्काराधिकारे यानि द्वाराणि निरूपितानि तन्मेवात्र यथाकर्म
निरूपयिष्यन्ते ॥६३६॥६३७॥

॥ प्रथमं सत्पदद्वारम् ॥

साम्प्रतमाद्यं सत्पदद्वारं निरूपयितुं काम आदौ तावदत्राधिकारेऽनन्तरोक्तद्वाराणि यानि पदा-
न्यधिकृत्य चिन्तयिष्यन्ते तेषामोषतः सचामाह—

अट्टण्ह अत्थि बंधा संखअसंखगुणभागभेएहिं ।

चउवड्ढी चउहाणी अवट्ठिओ तह अवत्तन्वो ॥६३८॥

(प्रे०) ‘अट्टण्ह’ इत्यादि, अष्टकर्मणां बन्वा भवन्ति, के इत्याह—‘संखअसंख’ इत्यादि,
गुणशब्दस्य संख्यासंख्यशब्दाभ्यां परतो योजनाद् संख्यगुणासंख्यगुणरूपद्विभेदौ, एवं भागशब्द-
स्य संख्यासंख्यशब्दाभ्यां परतो योजनात् संख्यमागासंख्यमागरूपद्विभेदौ, इत्येवं चतुर्भेदैः चतस्रो
बृहदयश्चतस्रो हानयश्च, वृद्धिहानिशब्दयोः स्त्रीलिङ्गत्वात् संख्यातगुणाऽसंख्यातगुणा, संख्यात-
मागाऽसंख्यातभागेति चतस्रो बृहदयश्चतस्रो हानयश्च; तथाऽवस्थानमवक्तव्यश्चेति दश बन्वा
भवन्ति । वृद्धिबन्वाऽभिधेऽस्मिन्नाधिकारेऽनन्तरगाथादिकोक्तत्रयोदशद्वाराणि संख्यातगुणबृहदादि-
दशपदान्याभिधेय विभावयिष्यन्ते । अतः सत्पदद्वारे “अट्टण्ह” इत्यादिना तेषामोषतः सचा
निरूपिता । ओषतोऽष्टानामपि कर्मणां दशापि पदानि भवन्तीत्यर्थः ।

अत्रायं स्फुटार्थः—प्रदेशबन्धस्य वृद्धिर्हानिश्च योगानुसारेण भवति, योगस्य वृद्धिर्हानिश्च
असंख्यातगुणा, संख्यातगुणा, संख्यातमागा, असंख्यातभागेति चतुर्विधा भवति, ततश्च प्रदेश-
बन्धस्य वृद्धिर्हानिश्च चतुर्विधा भवति । जीवो विवक्षितयोगस्थानाद् यदाऽसंख्यातगुणबृहद् योगस्थाने
६४

गच्छति तदाऽसंख्यातगुणा, यदा संख्यातगुणवृद्धे योगस्थाने गच्छति तदा संख्यातगुणा, यदा संख्यातभागवृद्धे योगस्थाने गच्छति तदा संख्यातभागा, यदाऽसंख्यातभागवृद्धे योगस्थाने गच्छति तदाऽसंख्यातभागा प्रदेशबन्धवृद्धिर्भवति । एवं योगस्य मान्वाद् विवक्षितयोगस्थानाद् यदाऽसंख्यातगुणहीने योगस्थाने गच्छति तदाऽसंख्यातगुणा प्रदेशबन्धहानिर्भवतीत्याद्यपि वक्तव्यम् । अथ यदाऽन्यप्रकृतिबन्धो भवति तदाऽपि संख्यातभागा वृद्धिर्भवति, स्वविभागे पूर्वसमपापेष्वयाऽधिकागतानां दलिकानां संख्यातभागमात्रत्वाद् । एवं वैपरीत्येन हानावपि वक्तव्यम् । अतः संख्यातभागा वृद्धिर्हानिश्चानुक्रमेणान्यप्रकृतिबन्धेनाऽधिकप्रकृतिबन्धेनाऽपि भवति । परं सप्तकर्मणामेव संख्यातभागा वृद्धिरधिकयोगेनेवान्यप्रकृतिबन्धेनाऽपि भवति, न त्वायुषः । आयुषः संख्यातभागा वृद्धिस्तु अधिकयोगेनैव भवति, आयुर्वन्धसद्भावेऽन्यप्रकृतिबन्धाभावाद् । एवं वैपरीत्येन हानावपि सर्वं बोध्यम् । शेषास्तिस्रो वृद्धिहानयस्त्वष्टानामपि कर्मणां तावद्योगवृद्धिहानिम्यायेव भवन्ति, प्रकृतिबन्धेन जायमानाया वृद्धेहानिश्चानन्तरोकहेतुना संख्यातभागमात्रत्वाद् । अवस्थितावक्तव्य-बन्धस्वरूपं तु भूयस्काराधिकारे तृतीयगाथायां सप्रपञ्चं प्रदर्शितमित्यत्र तदर्थं नोत्तमहामहे । विस्मृततत्त्वस्वरूपेण तत्रतोऽवगन्तव्यम् ॥६३८॥

साम्प्रतं सप्तकर्मणामभित्यादेशतो वक्तुमसौ यासु मार्गणासु पदानां सचौघवत् तास्वाह-

ओघव्व पया सव्वे आउगवज्जाण अत्थि तिणरेसुं ।

दुपणिंदितसेसुं तह पणमणवयकायउरलेसुं ॥६३९॥

चउणाणावेणसुं संयमतिदरिसणसुक्कभवियेसुं ।

सम्मत्तउवसमेसुं खइए सणिमि आहारे ॥६४०॥

(प्रे०) 'ओघव्व' इत्यादि, आयुर्वर्जानां सप्तकर्मणां सर्वाणि पदानि 'ओघव्व' भवन्ति । कासु मार्गणासु इत्याह-'तिणरेसुं' इत्यादि, विनाऽपर्याप्तमनुष्यं त्रिमनुष्यमेदेषु; अपर्याप्तपञ्चेन्द्रिय-मन्तरा द्विपञ्चेन्द्रिययोः, अपर्याप्तत्रिसमृते द्वित्रिसयोः, पञ्चमनःपञ्चवचनकाययोगौघौदारिककायेषु, मत्यादिचतुष्टानेषु, अवेदे, संयमौघे, दर्शनत्रिके, शुक्लेद्यायाम्, मव्ये, सम्यक्त्वौघोपशमस्थापि-केषु संज्ञिनि आहारके चेति पञ्चत्रिंशन्मार्गणासु । एतासु मार्गणासु पर्याप्तसंज्ञिपञ्चेन्द्रियाणां प्रवे-शात् तेषां च चतुर्विधवृद्धिहानिहेतूनामसंख्यगुणयोगवृद्ध्यादीनां सुलभत्वाच्चतुर्विधाऽपि वृद्धि-हानिश्च भवति । एवमवस्थितहेतुयोगावस्थानस्य सद्भावादवस्थितप्रदेशबन्धोऽपि भवति ।

अथाऽवक्तव्यप्रदेशबन्ध एवम्-सूक्ष्मसम्पराये मोहस्योपशान्तमोहे च सप्तानामपि कर्मणाम-बन्धः । ततः सूक्ष्मसम्परायप्रथमसमयात् षट्कर्मणामनिवृत्तिबाधरसम्परायप्रथमसमयाच्च मोहनी-यस्य पुनर्वन्धं प्रारभते इति सूक्ष्मसम्परायप्रथमसमये षट्कर्मणामनिवृत्तिबाधरसम्परायप्रथमसमये मोहनीयस्याऽवक्तव्यप्रदेशबन्धो भवति । अत्रायं विशेषः-पञ्चेन्द्रियौघादिकतिपयमार्गणाख्यशान्त-

बोहाभिवर्नं प्राप्य देवगतिप्रथमसमये सप्तकर्मबन्धमारम्भाणस्य जीवस्य सप्तानामपि कर्मणां पुन-
पदवक्तव्यप्रदेशबन्धो भवति ॥६३९॥६४०॥

सम्प्रति यासु मार्गणास्वेकस्या वृद्धेरेव सप्ता तासु शेषमार्गणासु च सप्तकर्माण्याभित्य सत्य-
द्वारं निरूपयन्नाह—

मीसदुजोगेसु तहा कम्माणाहारगेसु इगवड्ढी ।

अत्थि चउवडिदहाणी अवट्टिओ अत्थि सेसासु ॥६४१॥

(प्रे०) 'मीसदुजोगेसु' इत्यादि, वैक्रियमिआहारकमिअलक्षणद्विमिश्रयोगयोः, कर्मण-
कायेऽनाहारके चेति मार्गणाचतुष्के सप्तकर्माणाम्, 'इगवड्ढी' इति, असंख्यगुणरूपैकवृद्धिरेव
भवति । अत्रैवकाराऽभावेऽपि 'सर्वं बान्धं सावधारणम्' इति न्यायेनैवकारार्थलामे शेषनवपदसप्तामात्रो
लब्धः । अत्रेयं भावना—एतासु मार्गणासु वर्तमानानां जीवानामपर्याप्तत्वेन मार्गणाकालं यावत्
प्रतिममयमसंख्यगुणयोगवृद्धिसद्वृत्ताभावदसंख्यगुणा प्रदेशबन्धवृद्धिर्भवति । अतः शेषत्रिविधवृद्धि-
अतुर्विहानिरवस्थानश्च न भवन्ति । एवं बन्धप्रारम्भमावादावक्तव्यप्रदेशबन्धोऽपि न लभ्यते ।

ननु औदारिकमिश्रे सर्वापर्याप्तमार्गणासु च मार्गणाप्रथमसमयात् प्रतिसमयमसंख्यगुणा
योगवृद्धिर्भवतीति तास्वपि असंख्यगुणरूपैकवृद्धयैव भवितव्यमिति चेद्, न, लब्धपर्याप्तानां जीवानां
स्वायुर्द्वित्रिमागात् परतः सर्वविधवृद्धिः, सर्वविहानिरवस्थानं च भवन्ति । औदारिकमिश्रे लब्ध-
पर्याप्ता अपि भवन्ति । सर्वापर्याप्तमार्गणासु तु लब्धपर्याप्ता एव जीवा भवन्ति । अत औदारिक-
मिश्रादिमार्गणासु विनाऽवक्तव्यं नवाऽपि पदानि सम्भवन्तीति दिग् । आहारकमिश्रे आयुर्वन्ध-
प्रथमसमये मागहराणामधिकत्वात् सप्तकर्माणामन्यतरप्रदेशबन्धोऽपि कथं न भवतीति शङ्का भूय-
स्काराधिकारे सत्यद्वारे समाहितेति तद्विषये नाप्रौञ्जिरूपते ।

'अउवड्ढिहाणी' इत्यादि, शेषासु एकत्रिंशदधिकशतमार्गणासु सप्तकर्माणां चतुर्विधवृद्धि-
अतुर्विहानिरवस्थानं चेति नव पदानि सम्भवन्ति । एतासु मार्गणासुपञ्चमश्रेणेरभावेन सप्तकर्माणां
पुनर्बन्धाभावादवक्तव्यप्रदेशबन्धो न भवति । शेषासंख्यगुणवृद्ध्यादिनवपदानि तु तेषामसंख्य-
गुणयोगवृद्धिप्रमुखकारणानां सुलभत्वात् प्रवर्तन्ते एव । शेषमार्गणा नामत इमाः—सर्वनरकमेदाः,
समस्ततिर्यग्गतिमेदाः; अपर्याप्तमनुष्यः, समस्तामर्त्यमेदाश्चेति चतुश्चत्वारिंशद्वृत्तिमेदाः, अखिलै-
केन्द्रियविकलेन्द्रियमेदाः, अपर्याप्तपञ्चेन्द्रियश्चेति सप्तदशेन्द्रियमेदाः, त्रसौषपर्याप्तत्रसौ विना चत्वा-
रिंशत्कायमेदाः, औदारिकमिश्रः, वैक्रिय आहारकश्चेति त्रयो योगमेदाः, वेदत्रिकं, कषायचतुष्कं;
मत्याद्यज्ञानत्रिकं, सामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिहृष्टमसम्परायदेशविरतिसंयमासंयमाः,
शुक्लामन्तरा पञ्चलक्ष्याः, अमव्ययः, क्षायोपशमिकसारवादनमिश्रमिथ्यात्वानि असंख्यी च । अत्रेदं
ज्ञेयम्—उपशान्तबोहात्यञ्चत्वं प्राप्तस्य जीवस्य देवगतिप्रथमसमये उपशान्तबोहे विच्छिन्नबन्धानां

सत्कर्माणां बन्धप्राप्त्यो भवतीति देवौषादिमार्गणामु अवक्तव्यप्रदेशबन्धः कथं न भवतीति शङ्कायाः समाधानं भूयस्काराधिकारे सत्पदद्वारे कृतमित्यत्र नोच्यते ॥६४१॥

इदानीं लोमे मोहनीयमाभित्यापवादं तथाऽऽयुष सर्वमार्गणामु सम्भाव्यमानानि पदानि प्रतिपाद्य प्रकृतद्वारसमाप्तिं चिकीर्षुराह—

लोहेऽस्थि अवत्तव्वो मोहस्साहारमीसजोगम्मि ।

इगवड्ढिअवत्तव्वा आउस्सोघव्व सेसासुं ॥६४२॥

(प्रे०) ‘लोहेऽस्थि’ इत्यादि, लोभमार्गणायां मोहनीयावक्तव्यप्रदेशबन्धो भवति, अवक्तव्यप्रदेशबन्धोऽपि भवतीत्यर्थः, शेषनवपदसत्ताया अनन्तरगाथायां प्ररूपितत्वाद् । अत्रेयं भावना—उपशमश्रेणिमारोहन् जीवः सूक्ष्मसम्पराये लोभमार्गणायां वर्तमानो मोहनीयबन्धं व्यवच्छिनत्ति, ततः सूक्ष्मसम्पराये एव मृत्तिं प्राप्य लोभमार्गणायामेव वर्तमानो देवगतिप्रथमसमये मोहनीयबन्धमुपक्रमते इति लोमे मोहनीयस्यावक्तव्यप्रदेशबन्धोऽपि प्रवर्तते ।

‘आहारमीसजोगम्मि’ इत्यादि, ‘आउस्म’ इति पदमत्रानुषज्यते. आहारकमिभ्रयोगे आयुषोऽसंख्यगुणरूपैकवृद्धिरवक्तव्यं च भवति । मार्गणाचरमसमयं यावदसंख्यगुणयोगवृद्धिसद्भावाद् संख्यातगुणवृद्ध्यादित्रिवृद्ध्यश्चतस्रो हानयोऽवस्थानञ्च न प्रवर्तन्ते । “आउस्सोघव्व सेसासुं” इति, शेषामु द्वाषष्ट्यधिकशतमार्गणामु आयुषोऽसंख्यगुणवृद्ध्यादिपदानि ओषवद् दशऽपि भवन्ति, शेषमार्गणामु आयुबन्धकालेऽसंख्यगुणयोगवृद्ध्यादिकारणानां सुलभत्वाद् । शेषमार्गणाः सुममाः ॥६४२॥

॥ इति श्रीश्रेष्ठप्रभाटीकासमलङ्कृते बन्धविज्ञाने मूलप्रकृति-
प्रदेशबन्धे वृद्धिबन्धाधिकारे प्रथमं
सत्पदद्वारं समाप्तम् ॥

॥ स्वामित्वादीनि एकादश द्वाराणि ॥

तदेवं प्रथमं सत्यद्वारं प्ररूपितम् । सम्प्रति लाघवाय स्वामित्वप्रबुद्धैकादशद्वारेष्वतिदिश्यति ।
तत्रादौ तावदष्टकर्मणामवस्थितावक्तव्यपदेऽतिदिश्याह—

सामित्ताईसु तहा अट्ठण्ह अवट्ठिओ अवत्तव्वो ।

विण्णेयो जहविहिअं भूओगाराहिगारम्मि ॥४४३॥

(श्रे०) 'सामित्ताईसु' इत्यादि, विनाऽन्यबहुत्वं स्वामित्वाद्येकादशद्वारेष्वष्टकर्मणामव-
क्तव्योऽवस्थितश्च तथा ज्ञातव्यो यथा भूयस्काराधिकारे विहितः । भूयस्काराधिकारे स्वामित्वादि-
द्वारेषु यद्यत्कर्मणोऽवस्थितोऽवक्तव्यश्च यथा प्ररूपितस्तथैवानुक्रमेणास्मिन्नधिकारे स्वामित्वाद्विद्वारेषु
तत्तत्कर्मणो ज्ञातव्य इत्यर्थः । भूयस्काराधिकारीयस्वामित्वाद्विद्वारेषु अवस्थितावक्तव्यप्रदेशबन्धो
यासु मार्गणासु यथोक्तौ प्रकृतबुद्धिबन्धाधिकारीयस्वामित्वाद्विद्वारेष्वपि तास्तेव मार्गणासु तथैव
भवतः, इति भूयस्काराधिकारस्वामित्वाद्विद्वारीयावस्थितावक्तव्यप्ररूपणातो बुद्धिबन्धाधिकारगत-
स्वामित्वाद्विद्वारावस्थितावक्तव्यप्ररूपणायां न किञ्चिदपि वैशिष्ट्यम् । भूयस्कारबुद्धिबन्धाधिकार-
योरन्यबहुत्वप्ररूपणा तु भिन्नैव । भूयस्काराधिकारे भूयस्कारादिचतुष्पदान्याभित्यान्यबहुत्वं परि-
भाषितम्, अत्र तु असंख्यगुणबुद्धिप्रबुद्धदशपदान्यबलम्य विभाषयिष्यते ।

अत्र कश्चिदाह—नन्वस्मिन्नधिकारे सत्यदादिद्वारेषु अवस्थितावक्तव्यप्ररूपणाऽनुक्रमेण भूय-
स्काराधिकारीयसत्यदादिद्वारप्ररूपणायाः समानैव, अतोऽस्मिन्नधिकारे तयोः निरूपणं पिष्टपेषमव-
लम्बते इति न कर्तव्यमिति चेद्, न, पूर्वमवस्थितावक्तव्यप्ररूपणा भूयस्कारान्तराम्यां सह कृता,
इदानीं तु चतुर्विंबुद्धिचतुर्विंबहानिपदैः सह क्रियते, अपि च तयोरन्यबहुत्वद्वारगतप्ररूपणा भूय-
स्काराधिकारीयान्यबहुत्वद्वारप्ररूपणातो भिन्ना । ननु भवदुक्तयुक्त्याऽत्रावस्थितावक्तव्यप्ररूपणा कर्त-
व्या, परं सा सत्यदादिद्वादशद्वारेषु अनुक्रमेण भूयस्काराधिकारसत्यदादिद्वादशद्वाराणां प्ररूपणया सह
साम्यं भवतीति ग्रन्थकृताऽत्र द्वादशद्वारेष्वनतिदिश्य कथं सत्यद्वारं विहायैकादशद्वारेष्वेवाति-
दिष्टम् ? इति चेद्, सत्यम्, ग्रन्थकारप्रवृत्तेः विचित्रत्वाच्च कस्मिन् दोषः ॥४४३॥

इदानीमष्टकर्मणां चतुर्विंबां बुद्धिं हानिं चातिदिश्याह—

भूओगाराप्पयरत्त्व कमाऽसंखगुणवड्ढिहाणीओ ।

णेया अवट्ठिअव उ सेसाउ तिवड्ढिहाणीओ ॥४४४॥

(श्रे०) 'भूओगाराप्पयरत्त्व' इत्यादि, 'अष्टकर्मणां'—मिति 'स्वामित्वाद्विद्वारेषु' इति चानु-
वर्तते, स्वामित्वाद्विद्वारेषु अष्टकर्मणामसंख्यगुणा बुद्धिहानिश्चानुक्रमेण भूयस्कारवदन्यतरवच्च ज्ञात-
व्या । यथा भूयस्कारान्तरौ बहुशः प्रवर्तते, तथैवासंख्यगुणबुद्धिहान्यपि बहुशः प्रवर्तते इत्य-
संख्यगुणबुद्धिर्भूयस्कारेण समं साम्यम्, असंख्यगुणहानेष्वाल्पतरेण सह साम्यम्, अतोऽसंख्य-

गुणवृद्धिद्वानी यथासंख्यं भूयस्कारान्तरवद् भवतः । 'अवड्डिअण्व' इत्यादि, शेषास्तिस्रो वृद्ध-
यस्तिस्रो हानयथावस्थितवद् ज्ञातव्याः । यथाऽवस्थितः कदाचित् प्रवर्तते तथैव शेषास्तिस्रो वृद्धय-
स्तिस्रो हानयश्च कदाचित् प्रवर्तन्ते इति शेषाणां त्रिवृद्धीनां त्रिहानीनां च साम्यम् । अतः शेषास्तिस्रो
वृद्धयस्तिस्रो हानयथावस्थितवद् भवन्ति ॥६४४॥

सम्प्रति कालद्वारे शेषत्रिवृद्धिद्वानीनामुत्कृष्टकालातिदेशमोषत आदेशतथापवदति-

णवरोहाएसेहिं अट्ठण्ह भवे तिवडिहहाणीणं ।

तइए काले जेट्ठो आवलिआए असंखंसो ॥६४५॥

(प्रे०) 'णवरोहाएसेहिं' इत्यादि, नवरं तृतीये कालद्वारेऽष्टकर्मणामसंख्यगुणरूपवृद्धि-
हानिभ्यां विना शेषाणां संख्यगुणरूपादीनां त्रिवृद्धीनां त्रिहानीनां चोत्कृष्टः, 'कालः' इति
गम्यते, ओषत आदेशतश्च 'आवलिकाऽसंख्याततमभागो' भवति ।

अत्रेवं हृदयम्-अत्रानन्तरमाथायां स्वामित्वादिद्वारेषु संख्यातगुणरूपादिकानां त्रिवृद्धीनां
त्रिहानीनां च प्ररूपणाऽनुक्रमेण भूयस्काराधिकारीयस्वामित्वादिद्वारगतावस्थानप्ररूपणावद् भवतीत्य-
तिदिष्टम् । अतोऽत्र तासां जघन्य उत्कृष्टश्च कालोऽपि ओषत आदेशतश्च भूयस्काराधिकारीयकाल-
द्वारेऽवस्थानस्य जघन्यत उत्कृष्टतश्च यावान् कालः प्ररूपितस्तावाननुक्रमेण भवति । अथ भूयस्कारा-
धिकारगतकालद्वारे उत्कृष्टावस्थानकालः पञ्चदशैकादश वा समया भवति, अत्र शेषत्रिवृद्धिद्वानीना-
मुत्कृष्टावस्थानकालस्तु "आवलिकाऽसंख्यातभागः" भवति, तत्तद्योगवृद्धिद्वानीनामुत्कृष्टत आव-
लिकाऽसंख्यातभागकालं यावत्प्रवर्तमानत्वाद् । एतच्चास्माभिः स्थानद्वारगतयोगप्ररूपणायां भूय-
स्काराधिकारीयकालद्वारे च निरूपितमेव । अतोऽत्र शेषत्रिवृद्धिद्वानीनामुत्कृष्टकालमपोदित-
वान् । जघन्यकालस्तु शेषत्रिवृद्धिद्वानीनामवस्थानस्य चैकसमयरूपः समान एषेति तं नापोदितवानिति
ध्येयम् ॥६४५॥

साम्प्रतन्तरद्वारेऽसंख्यभागवृद्धिहान्युत्कृष्टान्तरमोषत आदेशतश्च मतान्तरेण दर्शयन्नाह-

तुरिअंतरदारे गुरुमहव असंखंसवडिहहाणीणं ।

सत्तण्ह मुहुत्तंतो अगुरुपएसव आउस्स ॥६४६॥

(प्रे०) 'तुरिअंतरदारे गुरुमहव' इत्यादि, जघन्य-मतान्तरेणासंख्यातभागवृद्धयसंख्यात-
भागहान्योत्कृष्टमन्तरं सप्तकर्मणयात्रित्य 'अन्तर्मुहूर्त' तथाऽऽपुरात्रित्य 'म्लुत्कृष्टप्रदेशवत्'-आपु-
षोऽनुत्कृष्टप्रदेशवन्धस्य यावदन्तरं तावद् भवति । अत्रायं भावः- 'मृणोगाण्यवरण' (६४४) इत्या-
दिगाथायां त्रिविधवृद्धिहान्यन्तरं भूयस्काराधिकारीयावस्थानान्तरवद् भवतीत्यतिदिष्टम् । भूयस्क-
राधिकारीयावस्थानरयोत्कृष्टान्तरमोषतः जघन्यसंख्यातभागः, आदेशतश्च कासुक्खि मार्गान्नु जघन-
संख्यातभागः, कासुक्खि स्वस्वदेशेनकायस्थितिः भवति । अतोऽत्र 'मृणोगाण्यवरण' (ज. ६४४)

इत्यादिगाथोक्तातिदेशेनाष्टकर्मणामसंख्यातभागबुद्धिहान्योक्तकृष्टमन्तरमेषतः 'अपेयसंख्यातभागः', तथाऽऽदेशतः कासुचिन्मार्गणासु 'अपेयसंख्यातभागः,' कासुचिच्च 'स्वस्वदेशोनकापस्थितिः' भवति । परं मतान्तरेण सप्तकर्मणामसंख्यातभागबुद्धयसंख्यातभागहान्योक्तकृष्टान्तरमन्तर्बुद्धिर्भवति, तथाऽऽयुषोऽसंख्यातभागबुद्धिहान्योस्तदन्तरमायुषोऽनुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य एकजीवविषयकमन्तरं यावद् दक्षितं तावद् भवतीत्यत्र 'तुरितरदारो गुरुमहव' इत्यादिना मतान्तरेणापवादः प्रदक्षितः । मतान्तरेण सप्तकर्मण्यश्रित्य भावनैवम्—असंख्यातभागबुद्धेः कारणभूताया योगबुद्धेरन्तरस्योत्कृष्टतोऽन्तर्बुद्धिर्प्रमाणत्वाद् विवक्षितसमये निवृत्ताऽसंख्यातभागयोगबुद्धिर्व्यतीतेऽन्तर्बुद्धिर् पुनरवश्यं प्रवर्तते । एवं योगहानिमाश्रित्यापि वक्तव्यम् । अतो मतान्तरेणासंख्यातभागबुद्धिहान्यन्तरम् 'अन्तर्बुद्धिर्मात्रमेव' भवति ।

मतान्तरेणायुराश्रित्य भावनैवम्—सप्तकर्मणां बन्धो ध्रुवः, परमायुषो बन्धोऽध्रुवः । अत आयुषोऽसंख्यातभागबुद्धिहान्यन्तरमायुर्वन्धान्तरमाश्रित्योपपद्यते । आयुर्वन्धान्तरं च भिन्नभिन्नमार्गणासु अनेकविधं प्राप्यते इत्यत्र तदनुत्कृष्टान्तरवद् भवतीत्युक्तम् ॥६४६॥

इदानीमनेकजीवविषयकालद्वारविषयकमपवादं प्रचिकटयिषुराह—

दसमे कालदुआरे जहि संखखणा अवट्टिअस्स गुरु ।

आवलिआसंखंसो तहि अट्ठण्हं ति वड्ढिहाणीणं ॥६४७॥ (गोतिः)

(प्रे०) 'दशमे' इत्यादि, दशमेऽनेकजीवविषयककालद्वारे यत्र—यासु मार्गणासु अष्टानां कर्मणामवस्थितस्योत्कृष्टः, 'कालः' इति गम्यते, संख्यातसमयास्तत्र—तासु मार्गणासु अष्टानामपि कर्मणामसंख्यगुणबुद्धिं विना त्रिबुद्धीनामसंख्यगुणहानिमन्तरा त्रिहानीनां चानेकजीवविषयकोत्कृष्टकालः "आवलिकासंख्यातभागो" भवति । यासु मार्गणास्वनेकजीवविषयावस्थितोत्कृष्टकालः संख्यातसमयास्ता मार्गणा इमाः—पर्याप्तमनुष्यमातुष्यौ, सर्वार्थसिद्धिः, आहारककायः, अवेदः, मनःपर्यवज्ञानं, संयमौघसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिसंयमा इति दशमार्गणासु विनाऽऽयुः सप्तकर्मणाम्, तथा घृस्मसम्पराये षट्कर्मणाम्, पर्याप्तमनुष्यमातुष्यौ, आनतप्रसूखसर्वार्थसिद्धिपर्यन्ता अष्टादशदेवमेदाः, आहारककाययोगः, मनःपर्यवज्ञानं, संयमौघसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिसंयमाः, शुक्रलेख्या अपि कसम्यक्स्वै चेत्यष्टाविंशतिमार्गणासु आयुषोऽनेकजीवविषयकोत्कृष्टकालः संख्यातसमया भवति ।

अत्रेयं भावना—पर्याप्तमनुष्यादिदशमार्गणासु सप्तकर्मणां तथा घृस्मसम्पराये षट्कर्मणां, पर्याप्तमनुष्याद्यष्टाविंशतिमार्गणासु चायुषस्त्रिबुद्धीनां त्रिहानीनाम्बैकजीवविषयकोत्कृष्टकालः आवलिकाऽसंख्यातभागो भवतीत्यनेकजीवविषयकोत्कृष्टकालः सुतरामावलिकासंख्यातभागः स्यात् । अत्रेदं ज्ञेयम्—पूर्वोक्तेन "जेया भवट्टिमब्ध व सेखाव विवट्टिहाणीणो" इत्यतिदेशेन पञ्चेन्द्रियतिर्यगोपादि-त्रिनवतिमार्गणासु सप्तकर्मणां त्रिबुद्धीनां त्रिहानीनां चोत्कृष्टकाल आवलिकाऽसंख्यातभागो भव-

तीति समुदितानु चतुरधिकशतमार्गणानु त्रिद्वितीनां त्रिद्वितीनाम्बोत्कृष्टकाल आवलिकाऽसंख्यात-
मानो भवति । एवं नरकौषादिद्रासप्ततिमार्गणानुषस्त्रिद्वि त्रिद्वितीनाम्बोत्कृष्टकाल आवलिका-
ऽसंख्यातमानो भवतीति समुदितानु शतमार्गणानुषस्त्रिद्वि त्रिद्वितीनाम्बोत्कृष्टकाल आवलिका-
संख्यातमानो भवति ॥ ६४७ ॥

इदानीमादेशतः सप्तकर्मणामायुष्यसंख्यातमागवृद्धयसंख्यातमागहान्योरेकजीवविषयक-
त्कृष्टमन्तरं मतान्तरेणापवदन् गाथादिकमाह—

अहवांतरमस्थि गुरुं जासु असंखंसवडिहणीणं ।

सत्तण्हेगारसमे अंतरदारे मुहुत्तंतो ॥६४८॥

संतरवज्जासु भवे तासु सत्तण्ह संतरासु तहा ।

जत्थाउस्सऽत्थि तहि अगुरुणसव्व विण्णेयं ॥६४९॥

(प्रे०) 'अहवांतरमस्थि' इत्यादि, अथवा-मतान्तरेण एकदशेऽनेकजीवविषयकेऽन्तर-
द्वारे यासु मार्गणानु सप्तकर्मणामसंख्यातमागवृद्धयसंख्यातमागहान्योरेकत्कृष्टमन्तरमस्ति, यथदोर्नि-
त्यामिसंबन्धादाह—'संतरवज्जासु भवे तासु' इति, या अपर्याप्तमनुष्यादिमार्गणाः सान्तरास्ता
वर्जयित्वा तासु मार्गणानु सप्तकर्मणामसंख्यातमागवृद्धयसंख्यातमागहान्योरेकत्कृष्टमन्तरं, 'मुहुत्तंतो'
इति, अन्तर्हृत् भवति ।

अथ सान्तरमार्गणानु सप्तकर्मणां तथा संभाव्यमानतदन्तरासु मार्गणानु आयुषोऽसंख्यातमाग-
वृद्धिहान्योरेकजीवविषयकत्कृष्टमन्तरमनेकजीवविषयकानुत्कृष्टप्रदेशबन्धोत्कृष्टान्तरवद् भवतीति तत्प्र-
तिपादयन्माह—'सत्तण्ह संतरासु' इत्यादि, सान्तरासु अपर्याप्तमनुष्यादिमार्गणानु सप्तकर्मणामसं-
ख्यातमागवृद्धि हान्योरेकजीवविषयकत्कृष्टमन्तरं तथाऽऽयुषो यासु मार्गणानु असंख्यातमागवृद्धि-
हान्योरेकजीवविषयकानुत्कृष्टमन्तरं संभवति तासु सर्वासु मार्गणानु तदन्तरमनेकजीवविषयकानुत्कृष्ट-
प्रदेशबन्धोत्कृष्टान्तरवद् विज्ञेयम्, मतान्तरेऽसंख्यगुणवृद्ध्यादिवदसंख्यातमागवृद्धिहान्योरपि अने-
कशः प्रवृत्तिस्वीकाराद् ।

ननु यदि मतान्तरेणासंख्यगुणवृद्ध्यादिवदसंख्यातमागवृद्धिहानी अनेकशः प्रवर्तते तर्हि
यासु असंख्यलोककाकालप्रदेशेभ्यो न्यूना जीवास्तानु निरन्तरासु पर्याप्तमनुष्यादिमार्गणानु असंख्य-
गुणवृद्ध्यादीनामन्तरं नास्ति, असंख्यमागवृद्धिहान्योस्तन्मन्तरं वर्तते इति कथमिदं वैषम्यम् ? इति
चेद्, उच्यते, असंख्यगुणवृद्ध्यादीनामेकजीवविषयकोत्कृष्टबन्धकालोऽन्तर्हृत्, असंख्यमाग-
वृद्धिहान्योस्तद्वन्धकाल आवलिकासंख्यातमागः, इति असंख्यगुणवृद्ध्यादीनां बन्धकालस्याधिकत्वा-
दन्तरमागः, असंख्यमागवृद्धिहान्योर्बन्धकालस्य न्यूनत्वादन्तरं भवति ॥६४८॥६४९॥

॥ चतुर्थमन्तरद्वारम् ॥

अन्तेन्द्रिये प्रदृश्यते । तत्र प्रथमं तावदोषतश्चिन्त्यते । अष्टकर्मणामसंख्यगुणवृद्धिप्रमुखाष्ट-
पदानां जघन्यमन्तरम् “एकसमयः” भवति । अत्रास्माभिरवस्थितावस्थौ विनाऽष्टपदानामेव
निरूपणं सापवादतिदेशानुसारेणारब्धमिति न विस्मर्तव्यम् । अथोक्तुष्टान्तरमेवम्—अष्टकर्मणां
संख्यसंगुणवृद्धिबहानिसंख्यातभागवृद्धिबहानीनामेकमतेनासंख्यातभागवृद्ध्यसंख्यातभागान्योरपि
श्रेष्ठ्यसंख्यातभागः, असंख्यगुणवृद्धिबहान्योस्तथाऽन्यमतेनासंख्यातभागवृद्धिबहान्योरप्यन्तर्गृह्यम् ।

अथादेशतोऽन्तरं प्रतिपाद्यते । तत्रादौ सप्तकर्मण्यभिहित्योच्यते—वैक्रियमिआहारकमिश्रयोः,
कर्मण्यकार्येऽनाहारके चेति चतुर्भार्गणास्वसंख्यगुणवृद्धेरन्तराभावः, मार्गणाप्रथमसमयात्तरमसमयं
यावदसंख्यगुणवृद्धेरेव प्रवर्तमानत्वाद् । शेषासु षट्षष्ट्यधिकशतमार्गणास्वसंख्यगुणवृद्धिबहान्योरन्तरं
तथाऽसंख्यभागवृद्धिबहान्योस्त्वेकमतेन तद् जघन्यमेकसमयः उत्कृष्टमन्तर्गृह्यम् । अथ संख्यातगुण-
वृद्धिबहानिसंख्यातभागवृद्धिबहानीनामन्यमतेनासंख्यातभागवृद्ध्यसंख्यातभागान्योरपि अन्तरमेवम्—
वैक्रियमिआदिचतुर्भार्गणा विहाय सर्वभार्गणासु जघन्यमन्तरम् “एकसमयः” । उत्कृष्टमन्तरमेवम्—
तिर्यगोषः, एकेन्द्रियौषः, पृथिव्यपृथ्वेजोवायुवनस्पतिकायलक्षणपञ्चकायौषमेदाः, निगोदौषः, सूक्ष्म-
केन्द्रियः, सूक्ष्मपृथ्व्यपृथ्वेजोवायुसाधारणवनस्पतिकायाः, काययोगौषः, नपुंसकवेदः, मतिभ्रताज्ञाने,
असंयमः, अचक्षुर्दर्शनम् । भक्ष्याभक्ष्यौ, मिथ्यात्वमसंज्ञी चेति चतुर्विंशतिभार्गणासु ‘श्रेष्ठ्यसंख्यात-
भागः’, पञ्चमनःपञ्चवचनवैक्रियाहारककाययोगाः, अवेदः, कषायचतुष्कं, मतिभ्रतावधिविभङ्गमनः-
पर्यवज्ञानानि, असंयमं विना षट्षष्ट्यमभार्गणाः, अवधिदर्शनं, मिथ्यात्वमन्तरा षट्षष्ट्यमभार्ग-
णाश्चेति पञ्चविंशन्मार्गणासु ‘त्रिसमयन्यूना स्वस्वोत्कृष्टकायस्थितिः,’ तिर्यगोषं विना सर्वगति-
मेदाः, एकेन्द्रियौषसूक्ष्मकेन्द्रियौ विना सप्तदशेन्द्रियमेदाः, बादरपृथिव्यपृथ्वेजोवायुनिगोदाः,
पर्याप्तबादरपृथ्व्यपृथ्वेजोवायुसाधारणवनस्पतिकायाः, अपर्याप्तबादरपृथिव्यपृथ्वेजोवायुनिगोदाः, पर्याप्त-
सूक्ष्मपृथ्व्यपृथ्वेजोवायुसाधारणवनस्पतिकायाः, अपर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यपृथ्वेजोवायुनिगोदाः, प्रत्येकवनस्प-
तिकायत्रिकं त्रिसमयं चेत्येकत्रिंशत्कायमार्गणामेदाः, औदारिकद्विकं, स्त्रीपुरुषवेदौ, चक्षुर्दर्शनम्,
लेश्याष्टकं, संज्ञी आहारकश्चेति सप्ताधिकशतमार्गणासु ‘अन्तर्गृह्यन्यूना स्वोत्कृष्टकायस्थितिः’
उत्कृष्टान्तरं भवति ।

अथायुराश्रित्यादेशतोऽन्तरप्ररूपणैवम्—आहारकमिश्रमार्गणायामन्तराभावात् तां विना द्विष-
ष्टिशतमार्गणासु असंख्यगुणवृद्धिप्रमुखाष्टपदानां जघन्यमन्तरम् “एकसमयः” । अथोक्तुष्टमन्तर-
मेवम्—समस्तान्तरमेदाः, सर्वदेवगतिमेदाः, निखिललेश्यमेदाश्चेति चतुश्चत्वारिंशन्मार्गणासु ‘देशो-
नपण्मासाः,’ औदारिके पृथ्वीकायस्थितेर्देशोवतृतीयभागः, मनःपर्यवज्ञानम्, संयमः, सामायिक-
छेदोपस्थापनीयपरिहारविद्युद्विदेशविरतय इति षण्मार्गणासु ‘देशोनपूर्वकोटिविभागः,’ विमङ्गलात्ते

‘देशोनस्वोत्कृष्टकायस्थितिः देशोनवर्णमासा वा,’ पञ्चमनःपञ्चवचनानि, औदारिकमिधकायः, वैक्रियाहारककायौ, कषायचतुष्कं सास्वादनं चेत्यष्टादशमार्गणासु ‘अन्तर्मुहूर्तम्’, असंख्यगुणवृद्धि-प्रमुखाष्टपदानामुत्कृष्टान्तरं भवति ।

अथ शेषमार्गणासु संख्यातगुणभागवृद्धिहानिनीनां तथैकमतेनासंख्यातभागवृद्धिहान्योरपि अन्तरमेवम्-तिर्यगौषः, एकन्द्रियौषधस्र्मैकेन्द्रियौ, पृथ्व्यपूतेजोवायुवनस्पतिकार्यौषाः, निगोदौषाः, सूक्ष्मपृथिव्यपूतेजोवायुमाधारणवनस्पतिकायाः, काययोगौषः, नपुंसकवेदः, मतिश्रुताज्ञाने, असंयमः, अचक्षुदर्शनम्, भव्याभव्यौ, मिथ्यात्वमसंज्ञी चेति चतुर्विंशतिमार्गणासु ‘अण्यसंख्यातभागः’, तिर्यकपञ्चेन्द्रियौषपर्याप्ततिर्यकपञ्चेन्द्रियापर्याप्ततिर्यकपञ्चेन्द्रियतिर्यकः, चत्वारो मनुष्यमेदा-श्चेत्यष्टौ गतिमेदाः, एकेन्द्रियौषधस्र्मैकेन्द्रियौ विना सप्तदशेन्द्रियमेदाः, बादरपृथ्व्यपूतेजोवायुनि-गोदाः, पर्याप्तबादरपृथिव्यपूतेजोवायुमाधारणवनस्पतिकायाः, अपर्याप्तबादरपृथ्व्यपूतेजोवायुमाधारण-वनस्पतिकायाः, पर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यपूतेजोवायुनिगोदाः, अपर्याप्तसूक्ष्मपृथिव्यपूतेजोवायुनिगोदाः-प्रत्ये-कवनस्पतिकायत्रिकं त्रसत्रिकं चेत्येकत्रिंशत्कायमेदाः, स्त्रीपुरुषवेदौ, मतिश्रुतावधिज्ञानानि, चक्षुर-वधदर्शने, सम्यक्त्वौषधायिकषायोपशमिकषायिकसम्यक्त्वानि, संज्ञी आहारकश्चेत्यष्टमार्गणासु ‘देशो-नस्वोत्कृष्टकायस्थितिः’ आपूपः संख्यातगुणवृद्धिहानिसंख्यातभागवृद्धिहानिनीनां तथैकमतेनाऽसंख्या-तभागवृद्धिहान्योरप्युत्कृष्टान्तरं भवति ।

अथ शेषमार्गणासु असंख्यातगुणवृद्धिहान्योरन्यमतेनासंख्यातभागवृद्धिहान्योश्चान्तरमेवम्-सर्वतिर्यग्गतिमेदाः, सर्वमनुष्यगतिमेदाः, पञ्चेन्द्रियौषपर्याप्तपञ्चेन्द्रियौ विना सप्तदशेन्द्रियमेदाः, त्रौषपर्याप्तत्रसौ विना चत्वारिंशत्कायमेदाः इति षडुत्तरषष्टिमार्गणासु “साधिकस्वोत्कृष्टभव-स्थितिः”, काययोगौषे ‘देशोनत्रिभागाधिकोत्कृष्टपृथिवीभवस्थितिः”, स्त्रीवेदे “साधिकपञ्च-पञ्चाशत्पण्योपमाः”, असंज्ञिनि “साधिकपूर्वकोटिः”, पञ्चेन्द्रियौषपर्याप्तपञ्चेन्द्रियौ, त्रसौषपर्या-प्तत्रसौ, पुरुषनपुंसकवेदौ, मतिश्रुतावधिज्ञानानि, मतिश्रुताज्ञाने, असंयमः, दर्शनत्रिकं, भव्या-भव्यौ, सम्यक्त्वौषधायिकषायोपशमिकमिथ्यात्वानि, संज्ञी आहारकश्चेति त्रयोविंशतिमार्गणासु ‘किञ्चिन्न्यूनप्रथमभवत्रिभागाधिकत्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाः”, । असंख्यातगुणसंख्यातभागवृद्धिहा-नीनां तथैकमतेनाऽसंख्यातभागवृद्धिहान्योरप्युत्कृष्टान्तरं भवतीति सर्वत्र योज्यम् । अत्र संख्यात-गुणसंख्यातभागवृद्धिहान्यन्तरभावनाऽवस्थितवद्, असंख्यातगुणवृद्धयन्तरभावना भूयस्कारवदसंख्य-गुणहान्यन्तरभावना चान्यतरवद् विधेया । तथाऽसंख्यातभागवृद्धिहान्यन्तरभावना मूलगाथानिर्दि-ष्टमतद्वयमाश्रित्य विधेया ।

॥ इति श्रीभेमप्रभाटीकासमलङ्कृते मूलप्रकृति-
प्रदेशबन्धे वृद्धिबन्धाधिकारे
चतुर्थमन्तराख्ये समाप्तम् ॥

॥ पञ्चमं भङ्गविचयद्वारम् ॥

अथ भङ्गविचयोपलक्षणस्यः । तत्र आदौ तावदोषतः प्रतिपाद्यते । अष्टानामपि कर्मणाम-
संख्यगुणवृद्धिप्रसङ्गान्यष्टावपि पदान्यवश्यं भवन्ति । अथादेकत उच्यते । तत्र सप्तकर्मण्यभित्यैवम्-
अप्याप्तमनुष्यः, आहारककाययोगः, अवेदः, छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिसंस्मरणसंयमाः,
उपशममिथसास्वादनानि चेति नवमार्गणासु अमंख्यगुणवृद्धिहानी भजनीये, वैक्रियमिथाहारक-
मिथयोरसंख्यगुणवृद्धिर्भजनीया । कर्मणकायानाहारकयोरसंख्यगुणवृद्धिरवश्यं भवति । शेषासु मत्त-
पञ्चाशदधिकशतमार्गणासु अमंख्यगुणवृद्धिहानी सर्वदा भवतः ।

अथ सप्तकर्मण्यभित्य शेषत्रिवृद्धिहानिभङ्गविचय एवम्-तिर्यगोषः, सर्वैकेन्द्रियभेदाः,
सर्वनिगोदभेदाः, द्वादशकायसंस्मभेदाः, पृथ्व्यपूतेजोवायुवनस्पतिकायौषाः, वादरपृथिव्यपूतेजो-
वायुकायाः, अपर्याप्तवादरपृथिव्यपूतेजोवायुकायाः प्रत्येकवनस्पतिकायौषापार्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायौ
चेति चतुस्त्रिंशत्कायभेदाः, काययोगौषः, औदारिकद्विकं, नपुंसकवेदः, कषायचतुष्कं, मतिभ्रुता-
हाने, असंयमः, अचक्षुर्दर्शनम्, अग्रस्तलेश्यात्रिकं, मध्यामव्यौ, मिध्यात्वम्, असंज्ञी आहारक-
श्चेति द्वाषष्टिमार्गणासु शेषत्रिवृद्धिहानयोऽवश्यं प्रवर्तन्ते । तिर्यगोषं विना षट्चत्वारिंशद्वृत्तिभेदाः,
निखिलविकल्पचेन्द्रियभेदाः, पर्याप्तवादरपृथ्व्यपूतेजोवायुकायाः, पर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायः, त्रस-
त्रिकं चेत्यष्टौ कायभेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनानि, वैक्रियकायः आहारककायश्चेति द्वादशयोगभेदाः,
स्त्रीपुरुषवेदावेदाः, मतिभ्रुतावचिमनःपर्यवज्ञानानि, विमङ्गलानम्, असंयममन्तरा षट् संयममार्गणाः,
चक्षुरवधिदर्शने, प्रशस्तलेश्यात्रिकं, मिध्यात्वमृते षट्सम्यक्त्वमार्गणाः, संज्ञी चेति चतुरत्तरशतमार्ग-
णासु शेषत्रिवृद्धिहानयो भजनीया भवन्ति । वैक्रियमिथादिचतुर्मार्गणासु शेषत्रिवृद्धिहानयो न
सम्भवन्तीति ध्येयम् । अथायुराभित्योच्यते । उपर्युक्ततिर्यगोषादिद्वाषष्टिमार्गणासु चतस्रोऽपि
वृद्धयो हानयश्चावश्यं भवन्ति । अवेदसंस्मरणसंयमयोपशममिथैर्विनोपयुक्तशतमार्गणासु चतस्रोऽपि
वृद्धिहानयो भजनीया ज्ञातव्याः । आहारकमिथेऽमंख्यातगुणवृद्धिर्भजनीया ।

॥ इति श्रीमेघप्रमाटोकासमलहृक्ते बन्धविधाने मूलप्रकृति-
प्रदेशबन्धे चतुर्थे वृद्धिबन्धाधिकारे पञ्चमं
भङ्गविचयद्वारं समाप्तम् ॥

॥ षष्ठं भागद्वारम् ॥

सम्प्रति भागद्वारप्रदर्शनावसरः । तत्रादौ तावदोषतश्चिन्त्यते । अष्टकर्मणां प्रदेशबन्धस्या-
संख्यगुणवृद्धिविधायका जीवाः “साधिकद्वितीयभागः” असंख्यगुणहानिविधायका “देशोन्ना-
र्धभागः,” शेषत्रिवृद्धि त्रिहानिविधायकाः “असंख्यातभागः” भवन्ति । अथादेशतो निरूप्यते । तत्रा-
दौ सप्तकर्माण्याभित्यैवम्—वैक्रियमिआहारकमिभ्रकार्मणकायानाहारकेषु असंख्यगुणवृद्धिविधायकाः
‘सर्वभागाः,’ शेषासु असंख्यगुणवृद्धिविधायकाः “साधिकद्वितीयभागः,” असंख्यगुणहानिविधा-
यका “देशोन्नार्धभागः” भवन्ति । अथ सप्तकर्माण्याभित्य शेषत्रिवृद्धिहानीनां भाग एवम्—पर्याप्त-
मनुष्यमानुष्यौ, सर्वार्थमिदः, आहारककायः, अवेदः, मनःपर्यवज्ञानं, संयमौषसामायिकछेदोपस्था-
पनीयपरिहारविशुद्धिभ्रमसम्परायसंयमास्त्वेकादशमार्गणासु ‘संख्याततमभागः,’ शेषासु पञ्च-
पञ्चाशदुत्तरशतमार्गणासु “असंख्याततमभागः” शेषत्रिवृद्धि त्रिहानिविधायका जीवा भवन्ति ।

अथायुराभित्यादेशतः प्ररूप्यते । तत्रासंख्यगुणवृद्धिहानिविधायकानां भाग एवम्—आहारक-
मिभ्रयोगेऽसंख्यगुणवृद्धिविधायकाः ‘संख्याता बहुभागाः,’ शेषासु द्वापष्टिशतमार्गणासु असंख्य-
गुणवृद्धिविधायकाः “साधिकद्विभागः,” असंख्यगुणहानिविधायकाः देशोन्नार्धभागः” भवन्ति ।
अथ शेषत्रिवृद्धिहानिविधायकानां भाग एवम्—पर्याप्तमनुष्यमानुष्यौ, आनतप्रभुत्वसर्वार्थसिद्धपर्यन्ता
अष्टादशदेवमेदाः, आहारककायः, मनःपर्यवज्ञानं, संयमौषसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धि-
संयमाः, शुक्रलेह्या क्षायिकसम्यक्त्वं चेत्यष्टाविंशतिमार्गणासु “संख्यातभागः,” सर्वनरकमेदाः,
सर्वतिर्यग्मेदाः, मनुष्यौषापर्याप्तमनुष्यौ, देवौषावनपतिव्यन्तरज्योतिष्कसौषर्माप्रभुत्वावैमानिकमेदा-
श्चेति सप्तविंशतिमतिमेदाः, निखिलेन्द्रियमार्गणाः, कृत्स्नकायमेदाः, आहारकद्विकृत्ये सर्वयोग-
मेदाः, वेदत्रिकं, कषायचतुष्कं, मनःपर्यवज्ञानमन्तरा षड् ज्ञानमार्गणाः, देशविरत्यसंयमौ, दर्शन-
त्रिकं, शुक्रलेह्या विहाय पञ्चलेह्याः, भ्रूयामध्या, सम्यक्त्वौषधायोपज्ञमिकसास्त्रादनमिध्यात्वानि,
संज्ञी, असंज्ञी आहारकश्चेति चतुस्त्रिंशदधिकशतमार्गणासु “असंख्याततमभागः” आयुषः शेषत्रि-
वृद्धिहानिविधायका जीवा भवन्ति ।

॥ इति श्रीमेघप्रभाटीकासमलङ्कृते बन्धविधाने मूलप्रकृति-
प्रदेशबन्धे चतुर्वेदवृद्धिवन्धाधिकारे षष्ठं भा-
गद्वारं समाप्तम् ॥

॥ सप्तमं परिमाणद्वारम् ॥

इदानीं परिमाणप्ररूपणा क्रियते । तत्रादौ तावदोषतः प्रतिपाद्यते । अष्टकर्मणामसंख्यगुण-
बुद्ध्यापहृषदविधायका जीवाः प्रत्येकम् 'अनन्ताः' भवन्ति । अथादेशतः प्ररूप्यते । तत्र सप्तकर्मा-
ध्याभित्यैवम्—तिर्यगोषः, समस्तैकेन्द्रियमेदाः, सर्वनिगोदमेदाः, वनस्पतिकायौषः, काययोगौषः,
औदारिकद्विकं, कर्मणकायः, नपुंसकवेदः, कषायचतुष्कं, मतिभ्रुताज्ञाने, असंयमः, अचक्षुर्दर्शनम्,
अश्रुमलेश्यात्रिकं, भ्रम्यामण्यौ, मिथ्यात्वम्, असंज्ञी आहारकानाहारकौ चेत्यष्टात्रिंशन्मार्गणामु 'अन-
न्ताः,' पर्याप्तमनुष्यमानुष्यौ, सर्वार्थसिद्धः, आहारकद्विकम्, अवेदः, मनःपर्यवज्ञानं, संयमौष-
सामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिरूपसम्परायसंयमाश्रिते द्वादशमार्गणामु 'संख्याताः,' सर्व-
नरकमेदाः, चत्वारस्तिर्यक्पञ्चेन्द्रियमेदाः, मनुष्यौषापर्याप्तमनुष्यौ, सर्वार्थसिद्धं विना निखिल-
देवमेदाश्चेति त्रयश्चत्वारिंशद्गतिमेदाः, अखिलविकल्पपञ्चेन्द्रियमेदाः, निखिलपृथिव्यन्तेजोवायु-
कायमेदाः, प्रत्येकवनस्पतिकायत्रिकं त्रसत्रिकं चेति चतुस्त्रिंशत्कायमेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनवैक्रिय-
वैक्रियमिषकाययोगाः, स्त्रीपुरुषवेदौ, मतिभ्रुतावधिबिमङ्गज्ञानानि, देशविरतिः, चक्षुरवधिदर्शने,
प्रशस्तलेद्यात्रिकं, विना मिथ्यात्वं षट्सम्यक्त्वमार्गणाः, संज्ञी चेति विंशत्युत्तरशतमार्गणामु
'असंख्याताः' बुद्धिचतुष्कहानिचतुष्कविधायका जीवाः प्रत्येकं भवन्ति । नवरं वैक्रियमिषादिचतु-
मार्गणामु असंख्यगुणबुद्धिविधायकानामेव जीवानां परिमाणं बोध्यम् ।

अथायुराश्रित्यादेशतः परिमाणं निगद्यते—पर्याप्तमनुष्यमानुष्यौ, आनतप्राणतारणाच्युतनवग्रे-
थेयकपञ्चातुत्तरदेवाः, आहारकद्विकं, मनःपर्यवज्ञानं, संयमौषसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहार-
विशुद्धिसंयमाः, शुक्ललेद्या धायिकसम्यक्त्वं चेति नवविंशतिमार्गणामु संख्याताः, तिर्यगोषः,
सप्तैकेन्द्रियमेदाः, सर्वनिगोदमेदाः, वनस्पतिकायौषः, काययोगौषः, औदारिकद्विकं, नपुंसकवेदः,
चतुष्कषायाः, मतिभ्रुताज्ञाने, असंयमः, अचक्षुर्दर्शनम्, अप्रशस्तलेद्यात्रिकं, भ्रम्यामण्यौ, मिथ्या-
त्वम्, असंज्ञी, आहारकश्चेति षट्त्रिंशन्मार्गणामु "अनन्ताः," सर्वनरकमेदाः, चत्वारस्तिर्यक्पञ्चे-
न्द्रियमेदाः, मनुष्यौषापर्याप्तमनुष्यौ, देवौषमवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कसौषमप्रमुखाष्टवैमानिकदेवमेदा-
श्चेति षड्विंशतिगतिमेदाः, निखिलविकल्पपञ्चेन्द्रियमेदाः, वनस्पतिकायौषसप्तनिगोदमेदैर्विना
चतुस्त्रिंशत्कायमेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनवैक्रियकाययोगाः, स्त्रीपुरुषवेदौ, मतिभ्रुतावधिबिमङ्ग-
ज्ञानानि, देशविरतिः, चक्षुरवधिदर्शने, तेजःपञ्चलेद्ये, सम्यक्त्वौषकायौपशमिकासास्वादनसम्य-
कत्वानि संज्ञी चेत्यष्टानवतिमार्गणामु 'असंख्याताः' आयुषो बुद्धिचतुष्कहानिचतुष्कविधायका जीवाः
प्रत्येकं भवन्ति । नवरमाहारकमिश्रेऽसंख्यगुणबुद्धिविधायकानामेव परिमाणं ज्ञेयम् ।

॥ इति श्रीमेमप्रभाटीकासमलङ्किते बन्धविधाने मूलप्रकृतिप्रवेशबन्धे
चतुर्थे बुद्धिबन्धाधिकारे सप्तमं
परिमाणद्वारं समाप्तम् ॥

॥ अष्टमं क्षेत्रद्वारम् ॥

साम्प्रतं क्षेत्रद्वारं निरूप्यते । तत्रादी तत्त्वदोषतः परिभाष्यते । अष्टकर्मणामसंख्ययुक्त-
बुद्धिप्रवृत्त्याष्टपदविधायका जीवाः प्रत्येकं “सर्वलोके” वर्तन्ते । अथादेशत उच्यते । तत्र सप्तकर्म-
व्याप्तिरित्येवम्—तिर्यगोषः, सर्वैकेन्द्रियमेदाः, सप्तनिगोदमेदाः, पृथिव्यप्तेजोबायुवनस्पतिकायौषाः,
सूक्ष्मपृथ्व्यप्तेजोबायुकायाः, पर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यप्तेजोबायुकायाः, अपर्याप्तसूक्ष्मपृथिव्यप्तेजोबायुकायाः,
बादरपृथिव्यप्तेजोबायुकायाः, बादरपर्याप्तपृथिव्यप्तेजोबायुकायाः, प्रत्येकवनस्पतिकायौषायापर्याप्त-
प्रत्येकवनस्पतिकायौ चेति चतुस्त्रिंशत्कायमेदाः, काययोगौषः, औदारिकद्विकं, कर्मणकायाः, नपुं-
सकवेदः, कषायचतुष्कं, मतिभ्रुताज्ञानद्विकम्, असंयमः, अचक्षुर्दर्शनम्, अप्रशस्तलेश्यात्रिकं, मध्या-
भयौ, मिथ्यात्वम्, असंज्ञी आहारकानाहारकौ चेति चतुःषष्टिमार्गणासु ‘समस्तलोकः’, बादरप-
र्याप्तबायुकाये देशोनलोकः, निखिलनरकमेदाः, चत्वारस्तियक्पञ्चेन्द्रियाः, सर्वमनुष्यमेदाः, सर्व-
देवमेदाः सर्वद्वित्रिचतुष्पञ्चेन्द्रियमेदाः, बादरपर्याप्तपृथिव्यप्तेजःकायाः, पर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायः
त्रसत्रिकं चेति सप्तकायमेदाः, पञ्चभव पञ्चवचनवैक्रियद्विकाहारकद्विकानि, स्त्रीपुरुषवेदावेदाः,
मतिभ्रुताविविभङ्गमनःपर्यवज्ञानानि, असंयममन्तरा षट्संयममार्गणाः, चक्षुरवचिदर्शने, प्रशस्त-
लेश्यात्रिकं, मिथ्यात्वमृते षट्सम्यक्त्वमार्गणाः संज्ञी चेति पञ्चोत्तरशतमार्गणासु ‘लोकासंख्यातमागः’
क्षेत्रं सप्तकर्मणां यथा सम्भवं बुद्धिचतुष्कहानिचतुष्कविधायकानां प्रत्येकं जीवानां भवति ।

अथायुराश्रित्यैवम्—तिर्यगोषः, एकेन्द्रियौषः, सूक्ष्मैकेन्द्रियत्रिकं, पृथिव्यप्तेजोबायुवनस्पति-
कायौषाः, निगोदौषः, सूक्ष्मपृथ्व्यप्तेजोबायुनिगोदाः, पर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यप्तेजोबायुनिगोदाः,
अपर्याप्तसूक्ष्मपृथिव्यप्तेजोबायुसाधारणवनस्पतिकायाश्चेत्वेकविंशतिकायमेदाः, काययोगौषः, औदा-
रिकद्विकं, नपुंसकवेदः, कषायचतुष्कं, मतिभ्रुताज्ञाने, असंयमः, अचक्षुर्दर्शनम्, अप्रशस्तलेश्या-
त्रिकं, मध्याभयौ, मिथ्यात्वम्, असंज्ञी आहारकचेति षट्चत्वारिंशन्मार्गणासु सम्पूर्णलोकः, बाद-
रैकेन्द्रियत्रिके बादरबायुकायत्रिके च ‘देशोनलोकः’ तिर्यगोषं विना षट्चत्वारिंशद्भूतिमेदाः,
निखिलविकल्पपञ्चेन्द्रियमेदाः, बादरपृथिव्यप्तेजःसाधारणवनस्पतिकायाः, बादरपर्याप्तपृथ्व्यप्तेजो-
निगोदाः, अपर्याप्तबादरपृथिव्यप्तेजोनिगोदाः, प्रत्येकवनस्पतिकायत्रिकं त्रसत्रिकं चेत्यष्टादश काय-
मेदाः, पञ्चवनःपञ्चवचनानि, वैक्रियकाय आहारकद्विकं चेति त्रयोदश योगमेदाः, स्त्रीपुरुष-
वेदै, मतिभ्रुताविविभङ्गमनःपर्यवज्ञानानि, संयमौषसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिदेश-
विरतिसंयमाः, चक्षुरवचिदर्शने, शुभलेश्यात्रिकं, सम्यक्त्वौषधायिकछायोपशममिकासत्त्वादनानि
संज्ञी चेत्येकदशोत्तरशतमार्गणासु ‘लोकासंख्यातमागः’ क्षेत्रमायुषो यथासम्भवं बुद्धिचतुष्क-
हानिचतुष्कविधायकानां प्रत्येकं जीवानां भवति ।

॥ इति श्रीश्रीमन्नमाटीकासमलङ्कृते ब्रह्मविद्याये मूलप्रकृतिप्रवेशनन्वे चतुर्थे बुद्धिब्रह्माचिकारेऽष्टमं
क्षेत्रद्वारं समाप्तम् ॥

॥ अथ नवमं स्पर्शनाद्वारम् ॥

अनुना स्पर्शना प्रदर्शयते । तत्र प्रथमं तावदोषतो विभाव्यते । अष्टकर्मणामसंख्यगुणवृद्धि-
शङ्कादप्यविधायकानां प्रत्येकं जीवानां “सर्वलोकः” स्पर्शना भवति । अथादेशतः प्रतिपाद्यते ।
तत्र सप्तकर्मण्यभित्यैवम्—द्वितीयादप्यनरकेषु देशविरतौ बालुकमेव “एका, द्वे, तिस्रः, चत्सः,
पञ्च, षष्ठ रजवः,” नरकौषसमनरकयोः, आनतश्रद्धाभ्युत्तान्तामरभेदेषु, सुकलेश्यायां च “षड्-
रजवः,” सनत्कुमारादिहस्तारपर्यन्तविषुषेषु, मतिभुतावधिज्ञानेषु, अवचिदर्शने, पञ्चलेश्यायां, सम्य-
क्त्वौषसायिकज्ञायोपशमिकौषशमिकसम्यक्त्वेषु मिश्रे चेति षोडशमार्गणानु अष्टौ रजवः, देवौषे,
अचमपत्थादीशानपर्यन्तविषुषेषु तेजोलेश्यायां च “नवरजवः,” वैक्रियकाययोगे ‘त्रयोदशरजवः’
सास्वादनमार्गणायानां द्वादश रजवः,” प्रथमनरकः, नवग्रैव्येयकपञ्चानुचरदेवभेदाः, वैक्रियमिश्रः,
आहारकद्विकम्, अवेदः, मनःपर्यवज्ञानं, संयमौषसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिद्वयसम्प-
रायसंयमाश्चेति पञ्चविंशतिमार्गणानु “लोकासंख्यातभागः,” सर्वतिर्यग्भेदाः, सममनुष्यभेदाः,
समस्तेन्द्रियभेदाः, कृत्स्नकायभेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनानि, काययोगौषधः, औदारिकद्विकं कर्मण-
कायश्चेति चतुर्दशयोगभेदाः, वेदत्रिकं, कषायचतुष्कम्, अज्ञानत्रिकम्, असंयमः, चक्षुरचक्षु-
दर्शने, अश्रुमलेश्यायिकं, मय्यामय्यौ, मिथ्यात्वम्, संशयसंज्ञिनौ आहारकानाहारकौ चेति सप्तो-
त्तरशतमार्गणानु “सर्वलोकः” । सप्तकर्मणां वृद्धिचतुष्कहानिचतुष्कविधायकानां प्रत्येकं जीवानां स्पर्-
शना भवतीति यथासम्भवं सर्वत्र योजनीयम् ।

अथापुराभित्य स्पर्शनेवम्—सर्वनरकभेदाः, चत्वारस्तिर्यक्पञ्चैन्द्रियभेदाः, निखिलमनुष्य-
मार्गणाः, नवग्रैव्येयकपञ्चानुचरदेवभेदाः, सर्वविकलेन्द्रियभेदाः, अपर्याप्तपञ्चैन्द्रियः, बादरपृथि-
व्यपूतेजोनिगोदाः, पर्याप्तबादरपृथिव्यपूतेजोनिगोदाः, अपर्याप्तबादरपृथिव्यपूतेजःसाधारणवनस्पति-
कायाः, प्रत्येकवनस्पतिकायत्रिकमपर्याप्तप्रसृष्टश्चेति षोडश कायमार्गणाः, आहारकद्विकं, मनःपर्यवज्ञानं,
संयमौषसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिदेशविरतिसंयमाश्चेति त्रिषष्टिमार्गणानु “लोक-
संख्यातभागः,” नवरमाहारकमिश्रेऽसंख्यगुणवृद्धिविधायकानामेव यथोक्तस्पर्शना भवति । बाद-
रैकेन्द्रियत्रिके बादरवायुकायत्रिके च देशोनलोकः, आनताद्याभ्युत्तान्तचतुर्देवभेदेषु श्रुत्रलेश्यायां
च “षड्भागाः,” देवौषमवनपतिप्रमुखसहस्रारपर्यन्ता द्वादश देवभेदाः, पञ्चैन्द्रियौषपर्याप्त-
पञ्चैन्द्रियौ, त्रसौषपर्याप्तत्रसौ, पञ्चमनःपञ्चवचनानि, वैक्रियकाययोगः, स्त्रीपुरुषवेदी, मतिभुता-
वधिबिभङ्गज्ञानानि, चक्षुरवचिदर्शने, तेजःपञ्चलेश्ये, सम्यक्त्वौषसायिकज्ञायोपशमिकसास्वादन-
सम्यक्त्वानि, संज्ञी चेति द्विचत्वारिंशन्मार्गणानु “अष्टभागाः,” तिर्यग्गोषः, एकेन्द्रियौषः, द्वयै-
केन्द्रियत्रिकं, पृथिव्यपूतेजोवायुवनस्पतिकायौषधः, साधारणवनस्पतिकायौषधः, द्रव्यमनुष्यपूतेजो-
वायुसाधारणवनस्पतिकायः, पर्याप्तद्रव्यमनुष्यपूतेजोवायुनिगोदाः, अपर्याप्तद्रव्यमनुष्यपूतेजोवायु-
साधारणवनस्पतिकायश्चेत्येकविंशतिकायभेदाः, काययोगौषधः, औदारिकद्विकं, नपुंसकवेदः, कषाय-

चतुष्कं, मतिभुताज्ञाने, असंयमः, अचक्षुर्दर्शनम्, अश्रुमलेद्वयात्रिकं, भ्रम्याभ्रम्यौ, मिथ्यात्वम्, असंज्ञी आहारकश्चेति षट्चत्वारिंशन्मार्गणस्तु “विषयविश्वम्,” आयुःकर्मणो इन्द्रियचतुष्कहानि-चतुष्कविधायकानां प्रत्येकं बीजानां स्पर्शना भवतीति सर्वत्र योजनीयम् ।

॥ इति श्रीमिप्रभाटीकासमलङ्कृते बन्धविधाने षष्ठप्रकृतिप्रवेशबन्धे
चतुर्थे इन्द्रियव्याधिकारे नवमं स्पर्शनाद्वारं समाप्तम् ॥

॥ दशमं कालद्वारम् ॥

अथानेकजीवविषयकं दशमं कालद्वारं निरूप्यते । तत्रादौ तावदोचतः प्ररूप्यते । अष्टकर्मणां इन्द्रियचतुष्कहानिचतुष्कविधायकानां कालः ‘सर्वाद्वा’ ज्ञातव्यः । अथादेस्तत उच्यते । तत्र सप्त-कर्मण्याभित्यासंख्यगुणबृद्धयसंख्यगुणहानिविधायकानां काल एवम्—अपर्याप्तमनुप्यं विना षट्-चत्वारिंशद्गतिभेदाः, निखिलेन्द्रियभेदाः, समकायभेदाः, वैक्रियमिभ्रमाहारकद्विकं च विना पञ्चदशयोगभेदाः, वेदत्रिकं, कषायचतुष्कं, समस्तज्ञानमार्गणाः, संयमौषमापिकदेशविरत्यसं-यमाः, दर्शनत्रिकं, लेद्याषट्कं, भ्रम्याभ्रम्यौ, सम्यक्त्वौषवेदकक्षायिकमिथ्यात्वानि, संज्ञी, असंज्ञी आहारकानाहारकौ चेति नवपञ्चाशदधिकशतमार्गणस्तु “सर्वाद्वा” । अथ श्लेषमार्गणस्तु जघन्यकाल एवम्—वैक्रियमिभ्रमाहारकमिभ्रयोः असंख्यगुणबृद्धिविधायकानाम् “अन्तर्बृहत्त्वम्,” अपर्याप्तमनुप्यः, आहारकप्रयोगः, अवेदः, सूक्ष्मसम्परायसंयमः, उपशमसात्वादनसम्यक्त्वे मिभ्रयेति सप्तमार्गणस्तु असंख्यगुणबृद्धयसंख्यगुणहानिविधायकानां “एकसमयः” जघन्यकालो भवति । छेदोपस्थापनीयपरि-हारविशुद्धिमार्गणयोः जघन्यकालो अनुक्लृष्टप्रदेशबन्धवद् द्वेयः । अथ श्लेषैकादशमार्गणास्तुक्लृष्टकाल एवम्—अपर्याप्तमनुप्यः, वैक्रियमिभ्रकाय उपशमसात्वादनसम्यक्त्वे मिभ्रयेति पञ्चमार्गणस्तु “पन्यो-पमासंख्यतमामाः,” छेदोपस्थापनीयसंयमे पञ्चाशद्विषकोटिसागरोपमाः, आहारकद्विके, अगगतवेदे सूक्ष्मसम्पराये च “अन्तर्बृहत्त्वम्,” परिहारसंयमे “अष्टपञ्चाशद्वर्षन्यन्यद्विपूर्वकोटी” । असंख्यात-गुणबृद्धयसंख्यगुणहानिविधायकानास्तुक्लृष्टकालो भवतीति सर्वत्र योज्यम् ।

अथ सप्तकर्मण्याभित्य श्लेषत्रिवृद्धिचित्रिहानिविधायकानां काल एवम्—तिर्यगोषः, सर्वैकेन्द्रिय-भेदाः, पृथ्व्यपतेजोवायुवनस्पतिकायौषाः, सर्वनिगोदभेदाः, सूक्ष्मपृथ्व्यपतेजोवायुकायाः, पर्याप्तसूक्ष्म-पृथिव्यपतेजोवायुकायाः, अपर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यपतेजोवायुकायाः, बादरपृथ्व्यपतेजोवायुकायाः अपर्याप्त-बादरपृथ्व्यपतेजोवायुकायाः, प्रत्येकवनस्पतिकायौषाऽपर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायौ चेति चतुस्त्रिंश-त्कायमार्गणाः, काययोगौषाः, औदारिककायः, औदारिकमिभ्रकाययोगः, नपुंसकवेदः, कषायचतुष्कं, मतिभुताज्ञाने, असंयमः, अचक्षुर्दर्शनम्, अप्रशस्तलेद्यात्रिकं, भ्रम्याभ्रम्यौ, मिथ्यात्वम्, असंज्ञी अनाहारकश्चेति द्विषष्टिमार्गणस्तु ‘सर्वाद्वा’ । वैक्रियमिभ्रविचतुर्भार्गणस्तु श्लेषत्रिवृद्धिचहानीनामसम्भ-
६६

वाद् द्विषष्टिमार्गणासु चोक्तत्वाद् शेषासु चतुरधिकशतमार्गणासु सप्तकर्षणां शेषत्रिद्विहानिनां ज्ञान्य उत्कृष्टकालोऽनुक्रमेणैकसमयः आवलिकासंख्यातभागश्च भवति । शेषाः चतुरधिकशतमार्गणा इमाः—तिर्यगोघमन्तरा षट्चत्वारिंशद्व्यतिभेदाः, निखिलद्विषष्टिचतुष्पञ्चेन्द्रियभेदाः, पर्याप्तवादरपृथ्व्यप्तेजोवायुकायाः, पर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायस्त्रयत्रिकं चेत्यष्टौ कायभेदाः, पञ्चमनः-पञ्चवचनानि, वैक्रियाहारककायौ, स्त्रीपुरुषवेदाभेदाः, मतिभ्रुतावधिविमङ्गमनःपर्यवज्ञानानि, असंयम-मन्तरा षट्संयमभेदाः, चक्षुरवधिदर्शने, प्रशस्तलेद्यात्रिकं, मिथ्यात्वमृते षट्सम्यक्त्वमार्गणाः, संज्ञी चेति ।

अथापुराथित्य प्रतिपाद्यते । तिर्यगोघः, सर्वैकेन्द्रियभेदाः, पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिकायौघाः, सप्तनिगोदाः, वादरपृथ्व्यप्तेजोवायुकायाः, अपर्याप्तवादरपृथिव्यप्तेजोवायुकायाः, सूक्ष्मपृथ्व्यप्तेजोवायुकायाः, पर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यप्तेजोवायुकायाः, अपर्याप्तसूक्ष्मपृथिव्यप्तेजोवायुकायाः, प्रत्येकवनस्पतिकायौघापर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायौ चेति चतुस्त्रिंशत्कायमार्गणाः, काययोगौघः, औदारिकद्विकं, नपुंसकभेदः, चतुष्कपायाः, मतिभ्रुताज्ञाने, असंयमः, अचक्षुदर्शनम्, अप्रशस्तलेद्यात्रिकं, भव्या-भव्यौ, मिथ्यात्वम्, असंज्ञी आहारकमेति द्विषष्टिमार्गणासु आयुषो बृद्धिचतुष्कहानिचतुष्कविधायकानां कालः सर्वादिषु ।

अथ शेषमार्गणासुत्कृष्टकाल एवम्—पर्याप्तमनुष्यमानुष्यौ, आनतप्रभुस्त्वसर्वार्थसिद्धिपर्यन्ता अष्टादशदेवभेदाः, आहारकद्विकं, मनःपर्यवज्ञानं, संयमौघसामायिकछेदोपस्थानीयपरिहारविशुद्धि-संयमाः, शुक्ललेद्या ध्यायिकप्रत्येकत्वं चेति नवविंशतिमार्गणासु सम्भाव्यमानासंख्यगुणबृद्धिद्विहानि-विधायकानाम् ‘अन्तर्बुद्ध्यर्थम्,’ आहारकमिश्रं विनैतास्वष्टाविंशतिमार्गणासु शेषत्रिद्विहानिविधायकानां “आवलिकासंख्यातभागः,” सर्वनरकभेदाः, चत्वारस्तिर्यक्पञ्चेन्द्रियभेदाः, मनुष्यौघा-पर्याप्तमनुष्यौ, देवौघमवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कसौधर्मप्रभुष्ठाष्टवैमानिकाभेति षड्विंशतिगतिभेदाः, निखिलविकलपञ्चेन्द्रियभेदाः, पर्याप्तवादरपृथिव्यप्तेजोवायुकायाः, पर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायस्त्रयत्रिकं चेत्यष्टौ कायभेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनानि, वैक्रियाकाययोगः, स्त्रीपुरुषवेदौ, मतिभ्रुतावधिविमङ्ग-ज्ञानानि, देशविरतिः, चक्षुरवधिदर्शने, तेजःपञ्चलेश्ये, सम्यक्त्वौघध्यायोपशमिकासास्वादनसम्यक्त्वानि संज्ञी चेति द्विसप्ततिमार्गणासु असंख्यगुणबृद्धिद्विहानिविधायकानां प्रत्येकं ‘पण्योपमा-संख्यातभागः’ शेषत्रिद्विहानिविधायकानां प्रत्येकम् ‘आवलिकासंख्यातभागः’ । आयुष उत्कृष्ट-कालः’ इति सर्वत्र योजनीयम् । अनन्तरोक्तासु शेषासु एकोत्तरशतमार्गणासु आयुषः सम्भाव्य-मानबृद्धिचतुष्कहानिचतुष्कविधायकानां जघन्यकालः एकसमयः भवति ।

॥ इति श्रीश्रीमद्भार्यकासमञ्जसो बन्धविधाने मूलपञ्चविंशत्यध्याये
चतुर्विंशद्विषष्टिभाषिकारे (अनेकजीवविषयकम्) दशमं
काण्डद्वारं समाप्तम् ॥

॥ एकादशमन्तरद्वारम् ॥

अथानेकबीजविषयकमेकादशमन्तरद्वारं प्ररूप्यते । औषतोऽष्टकर्मणां वृद्धिचतुष्कहानिचतु-
ष्योरन्तराभावः । अथादेशतः प्रतिपाद्यते । तत्र सप्तकर्मणामसंख्यगुणवृद्धिहानिविधायकाना-
मन्तरमेवम्-अपर्याप्तमनुष्यं विहाय निखिलगतिमेदाः, सकलेन्द्रियमेदाः, निखिलकायमेदाः, पञ्च-
मनःपञ्चवचनानि, काययोगौघः, औदारिकद्विकं, वैक्रियकायः, कर्मणकायश्चेति पञ्चदशयोगमेदाः,
वेदत्रिकं, चतुष्कषायाः, अखिलज्ञानमार्गणामेदाः, संयमौघसामायिकदेशविरत्यसंयमाः, दर्शनत्रिकं,
लेस्याष्टकं, भव्याभव्यौ, सम्यक्त्वौघायायिकक्षायोपपन्नमिध्यात्वानि, संज्ञी, असंज्ञी, आहार-
कानाहारकौ चेति नवपञ्चाशदधिकशतमार्गणानु 'अन्तराभावः' । अत्र कर्मणानाहारकयोरसंख्य-
गुणवृद्धिचविधायकानामेवान्तराभावो वक्तव्यः । शेषानु एकादशमार्गणानु यथासम्भवं सप्तकर्मणाम-
संख्यगुणवृद्धिहानिविधायकानां प्रत्येकं जघन्यमन्तरम् 'एकसमयः' ज्ञातव्यम् । नवरं परि-
हारविशुद्धिच्छेदोपस्थापनीयमार्गणयोर्जघन्यमन्तरमनुत्कृष्टप्रदेशबन्धान्तरवद् ज्ञेयम् । अपर्याप्तमनुष्य-
सात्त्वादनमिश्रमार्गणानु पन्योपमासंख्यातभागः, वैक्रियमिश्रे द्वादशगृह्णाः, अवैदसूक्ष्मसम्परा-
ययोः 'षण्मासाः,' आहारकद्विके वर्षपृथक्त्वं, छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिचसंयमयोः 'अष्टादश-
कोटाकोटिसागरोपमाः,' उपशमसम्यक्त्वे सप्तदिनानि । सप्तकर्मणां यथासंभवमसंख्यगुणवृद्धि-
विधायकानामसंख्यगुणहानिविधायकानाञ्चोत्कृष्टान्तरं भवतीति सर्वत्र योज्यम् ।

अथ सप्तकर्मणां शेषत्रिवृद्धिचविहानिविधायकानामन्तरमेवम्-तिर्यगौघः, समैकेन्द्रियमेदाः,
पृथ्व्यप्तेजोवायुवनस्पतिकायौघाः, समस्तनिगोदमेदाः, सूक्ष्मपृथ्व्यप्तेजोवायुकायाः, पर्याप्तसूक्ष्म-
पृथ्व्यप्तेजोवायुकायाः, अपर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यप्तेजोवायुकायाः, बादरपृथ्व्यप्तेजोवायुकायाः, अपर्याप्त-
बादरपृथ्व्यप्तेजोवायुकायाः, प्रत्येकवनस्पतिकायौघापर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायौ चेति चतुस्त्रिंशत्काय-
मेदाः, काययोगौघः, औदारिकद्विकं, नपुंसकवेदः, -कषायचतुष्कं, मतिभ्रताज्ञाने, असंयमः, अच-
क्षुर्दर्शनम्, अप्रशस्तलेद्यात्रिकं, भव्याभव्यौ, मिध्यात्वम्, असंज्ञी आहारकश्चेति द्वापष्टिमार्गणानु
'अन्तराभावः' । द्विपष्टिमार्गणास्तत्त्वाद् वैक्रियमिधादिचतुर्मार्गणानु च त्रिवृद्धिहानिनामसम्भ-
वात् शेषानु चतुरधिकशतमार्गणानु जघन्यम् 'एकसमयः,' तथा तात्त्वेव मार्गणानु संख्यातगुण-
भागवृद्धिहानिविधायकानां तथैकमतेनासंख्यातभागवृद्धिहानिविधायकानाञ्चोत्कृष्टमन्तरं 'अप्य-
संख्यातभागः' भवति । शेषाश्चतुरश्रमार्गणा नामत इमाः-कृत्स्ननरकमेदाः, चत्वारस्तियक्-
पञ्चेन्द्रियमेदाः, समस्तमर्त्यामर्त्यमेदाः, निखिलविकल्पञ्चेन्द्रियमेदाः, पर्याप्तबादरपृथ्व्यप्तेजोवायु-
कायाः, पर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायः त्रसत्रिकं चेत्यष्टौ कायमेदाः, पञ्चमनःपञ्चवचनानि, वैक्रिया-
हारककाययोगौ, स्त्रीपुरुषवेदावेदाः, मतिभ्रतावधिबिमङ्गवनःपर्ववृक्षानानि, असंयममृते षट्संयम-
मार्गणाः, चक्षुरवधिदर्शने, प्रशस्तलेद्यात्रिकं, मिध्यात्वमन्तरा षट्सम्यक्त्वमार्गणाः संज्ञी चेति ।

अथ एतासु चतुरधिकशतमार्गणसु अन्यमतेनासंख्यातमागवृद्धिहान्योक्तकुट्टमन्तरमेवम्—
सन्तरासु मिश्रद्विकवर्जासु नवमार्गणसु अनन्तरोक्तासंख्यातगुणवृद्धिहानिवत्, शेषासु पञ्चनवति-
मार्गणसु अन्तर्द्वैर्हर्षं ज्ञेयम् ।

अथादेशत आधुराश्रित्य निरूप्यते । तद्यथा—तिर्यगौषः, निखिलैकेन्द्रियमेदाः, सर्वनिगोद-
मेदाः, पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिकार्यौवाः, सूक्ष्मपृथ्व्यप्तेजोवायुकायाः, पर्याप्तसूक्ष्मपृथिव्यप्तेजोवायु-
कायाः अपर्याप्तसूक्ष्मपृथ्व्यप्तेजोवायुकायाः, बादरपृथ्व्यप्तेजोवायुकायाः, अपर्याप्तबादरपृथ्व्यप्तेजोवायु-
कायाः, प्रत्येकवनस्पतिकार्यौषापर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकार्यौ चेति चतुस्त्रिंशत्कायमेदाः, काययोगौषः,
औदारिकद्विकं, नपुंसकवेदः, कषायचतुष्कं, मतिभ्रताज्ञाने, असंयमः, अचक्षुर्दर्शनम्, अप्रशस्तलेस्या-
त्रिकं, भव्याप्रकृषौ, मिथ्यात्वम्, असंज्ञी आहारकश्चेति द्वाषष्टिमार्गणसु आधुराश्रित्य वृद्धिचतुष्क-
हानिचतुष्कविधायकानामन्तराभावः । आहारकमित्रे शेषत्रिवृद्धिचहानीनामभावात् शेषासु शतमार्ग-
णसु शेषत्रिवृद्धिचहानीनां ब्रधन्यम् 'एकसमयः' तथा संख्यातगुणमागवृद्धिहानिविधायकानां तथैकम-
तेनासंख्यातमागवृद्धिहानिविधायकानां चोक्तद्वं 'श्रेण्यसंख्यातमागः' अनन्तरं भवति । शेषासु
एकाधिकशतमार्गणसु अमंख्यगुणवृद्धयसंख्यगुणहानिविधायकानां ब्रधन्यमन्तरम् 'एकसमयः'
ज्ञानव्यम् ।

अथ शेषासु एकाधिकशतमार्गणसु असंख्यगुणवृद्धयसंख्यगुणहानिविधायकानां तथाऽऽहार-
कवर्जासु तास्वेव शतमार्गणसु अन्येन मतेनासंख्यमागवृद्धिहानिविधायकानां चोक्तद्वान्तरमेवम्—
पञ्चेन्द्रियतिर्यगौष-द्वीन्द्रियौष-त्रीन्द्रियौष-चतुरिन्द्रियौष-पञ्चेन्द्रियौष-त्रसकायौषरूपेषु षट्सु
मार्गणामेदेषु तथैतेषामेव पञ्चेन्द्रियतिर्यगादीनां षट्सुपर्याप्तमेदेष्विति द्वादशमार्गणामेदेषु प्रत्येकं
प्रस्तुतमन्तरमन्तर्द्वैर्हर्षम् । नवाशीतौ मार्गणसु तु प्रत्येकं तत् तज्जातसकाशात् ज्ञेयम्, उक्तद्वान्-
तरस्य सामान्यत उत्पत्तिव्यवधानान्तराधीनत्वात् तस्य च दुःखमालुभावेन सम्यगपरिज्ञानात् ।

॥ इति प्रेमप्रभाटीकासमलङ्कृते बन्धविधाने मूलप्रकृति-

प्रदेशबन्धे चतुर्थे वृद्धिबन्धाधिकारे

एकादशमन्तरद्वयं समाप्तम् ॥

॥ द्वादशं भावद्वारम् ॥

भूयस्काराधिकारगतभावद्वारे भूयस्करादीनि चत्वार्यपि यदानी औदयिकभावेन भवन्तीति
प्रतिपादितम् । अतोऽत्रापि दशापि यदानी औदयिकभावेन भवन्ति ।

॥ इति श्रीप्रेमप्रभाटीकासमलङ्कृते बन्धविधाने मूलप्रकृति-

प्रदेशबन्धे चतुर्थे वृद्धिबन्धाधिकारे द्वादशं

भावद्वारं समाप्तम् ॥

॥ अथ त्रयोदशमल्पबहुत्वद्वारम् ॥

तदेवं स्वामित्वादिभावपर्यन्तानि एकादशद्वाराणि अतिदिष्टानि । सम्प्रति क्रमात्प्राप्तमन्व-
बहुत्वद्वारं वक्तुं प्रकमते । तत्रादौ तावद् वायापञ्चकेनौषधप्ररूपणां चिकीर्षुराह—

सत्तण्ह बंधगा खलु अत्थि अवत्तव्वगस्स सव्वप्पा ।

ताहिन्तोऽणंतगुणा अवट्ठिअत्स य मुणेयव्वा ॥६५०॥

ताउ असंखेज्जगुणा कमसो संखंसगुणिअहाणीणं ।

तत्तो कमा हवन्ते असंखभागगुणहाणीणं ॥६५१॥

(प्रे०) 'सत्तण्ह' इत्यादि, सप्तकर्मणामवक्तव्यप्रदेशबन्धविधायकाः सर्वस्तोकाः । ततस्तेषा-
मवस्थितप्रदेशबन्धविधायका अनन्तगुणाः । ततस्तेषां संख्यातभागहानिविधायका अमंखेयगुणाः ।
ततस्तेषां संख्यातगुणहानिविधायका अमंख्यातगुणाः ।

'तत्तो' इत्यादि, पूर्वार्धस्थं "असंखेज्जगुणा" इति पदमप्राप्तुं ज्ञेयते, ततस्तेषामसंख्यात-
भागहानिविधायका असंख्यातगुणाः । ततस्तेषामसंख्यातगुणहानिविधायका असंख्यातगुणाः ।

अत्रेयं भावना—सप्तकर्मणामवक्तव्यबन्धविधायकाः संख्यातमात्रा एवेति तेऽन्यसर्व-
बन्धकेभ्यः स्तोकाः । अवस्थितप्रदेशबन्धं निगोदजीवा अपि कुर्वन्ति, ते चानन्ता इति सप्तकर्मणा-
मवक्तव्यप्रदेशबन्धविधायकेभ्यः सप्तकर्मणामवस्थितविधायका अनन्तगुणा भवन्ति । अवस्थितप्रदेश-
बन्धस्यैकजीवविषयककालः पञ्चदशसमयाः संख्यातभागहानेश्चालिकासंख्यातभाग इति अवस्थित-
प्रदेशबन्धकालात् संख्यातभागहानिकालस्याऽसंख्यातगुणत्वात् सप्तकर्मणामवस्थितविधायकेभ्यः
सप्तकर्मणां संख्यातभागहानिविधायका जीवा असंख्यातगुणाः । संख्यातभागहानितः संख्यातगुण-
हानेः कालोऽसंख्यातगुण इति सप्तकर्मणां संख्यातभागहानिविधायकेभ्यः सप्तकर्मणां संख्यातगुण-
हानिविधायका अमंख्यातगुणा भवन्ति ।

न च 'तिबब्बिहाणीण तथ काले जेट्ठो आबलिकाए असंखसो' । इति तृतीये कालद्वारे तिसृणा-
मपि बुद्धीनां तिसृणामपि हानीनाञ्च कालः आबलिकासंख्यातभागरूपः समानः प्ररूपित इति
कथं संख्यातभागहानितः संख्यातगुणहानेः कालोऽसंख्यातगुण उच्यते इत्याशङ्कनीयम्, आब-
लिकामंख्यातभागस्यासंख्यमेव हि भिन्नत्वाद् । असंख्यातभागहानितः संख्यातगुणहानेरन्तरमसंख्यात-
गुणमिति सप्तकर्मणां संख्यातगुणहानिविधायकेभ्योऽसंख्यातभागहानिविधायका असंख्यातगुणा
भवन्ति । अत्रेदं बोध्यम्—यद्यप्यसंख्यातभागहानिकालतः संख्यातगुणहानिकालोऽसंख्यातगुणस्त-
थापि संख्यातगुणहानेरन्तरं श्रेयसंख्यातभागः असंख्यातभागहानेरन्तरं च अन्तर्बुद्धिर्च, इ-
न्यसंख्यातभागहानितः संख्यातगुणहानेरन्तरमस्ति महत्संख्यगुणम् । अतः संख्यातगुणहानिः
कदाचित् प्रवर्तते, असंख्यातभागहानिस्तु पुनः पुनरनेकशः प्रवर्तते । अतः संख्यातगुणहानिविधाय-

केभ्योऽसंख्यातभागहानिविधायका एवासंख्यगुणा भवन्ति । असंख्यातभागहानिकालतोऽसंख्यात-
गुणहानिकालोऽसंख्यातगुण इति सप्तकर्मणामसंख्यातभागहानिविधायकेभ्यः सप्तकर्मणामसंख्यगुण-
हानिविधायका असंख्यगुणा भवन्ति । येषां मतेऽसंख्यातभागहानिद्विद्विषयकानामन्तरं श्रेष्ठ्यसंख्यात-
भागस्तेषां मतेऽसंख्यातभागहानिद्विद्विषयकानामप्यबहुत्वं यथाऽऽगमं स्वयं चिन्तनीयम् ।
॥६५०॥६५१॥

अथौषत् आयुषोऽसंख्यगुणद्विद्विषयकादीनामप्यबहुत्वमाह—

आउस्स बंधगा खलु गायव्वाऽवट्ठिअस्स सव्वप्पा ।

एत्तो असंखियगुणा हवेज्ज संखंसहाणीए ॥६५२॥

तो संखियगुणहाणिअवत्तव्वअसंखगुणिअहाणीणं ।

कमसो हवेज्ज णेयं मयं असंखंसहाणीए ॥६५२॥

(प्रे०) 'आउस्स' इत्यादि, आयुषोऽवस्थितबन्धकाः सर्वस्तोकाः । ततस्तस्य संख्यातभाग-
हानिविधायका असंख्यगुणाः । 'तो संखियगुणहाणि' इत्यादि, पूर्वगाथास्य 'असंखियगुणा' इति
पदमत्रापि सम्बध्यते, ततस्तस्य संख्यातगुणहानिविधायका असंख्यातगुणाः । ततस्तस्यावत्तव्व-
बन्धविधायका असंख्यातगुणाः । ततस्तस्यासंख्यातगुणहानिविधायका असंख्यातगुणाः ।

अत्रेयं भाषना—संख्यातभागहान्यादिकालापेक्षयाऽवस्थितबन्धकालस्य स्तोक्त्वादवस्थित-
प्रदेशबन्धकाः सर्वस्तोकाः । अवस्थितबन्धकालापेक्षया संख्यातभागहानिकालस्यासंख्यगुणत्वाद-
वस्थितप्रदेशबन्धविधायकेभ्यः संख्यातभागहानिविधायका असंख्यगुणा भवन्ति । संख्यातभाग-
हानिकालतः संख्यातगुणहानिकालस्यासंख्यातगुणत्वात् संख्यातभागहानिविधायकेभ्यः संख्यात-
गुणहानिविधायका असंख्यगुणा भवन्ति । संख्यातगुणहानिकालतोऽवक्तव्यकालस्यातिस्तोक्तत्वे-
ऽप्यवक्तव्यान्तरतः संख्यातगुणहान्यन्तरस्यासंख्यगुणत्वादायुःसंख्यातगुणहानिविधायकेभ्यः आयु-
षोऽवक्तव्यविधायका असंख्यगुणा भवन्ति । अवक्तव्यबन्धापेक्षयाऽसंख्यगुणहानिरेकजीवविषय-
ककालस्यासंख्यगुणत्वादवक्तव्यबन्धकेभ्योऽसंख्यगुणहानिविधायका असंख्यगुणा भवन्ति । 'जेयं
सयं असंखंसहाणीए' इति, आयुषोऽसंख्यातभागहानिविधायकानामप्यबहुत्वं स्वयं ज्ञेयम् ।
कथम् ? इति चेद्, उच्यते, असंख्यातभागद्विद्विषयोक्तकृष्टान्तरविषये मतान्तरसङ्भावनात् तद्वन्ध-
कानां विशेषपरिमाणस्य ज्ञातुमशक्यत्वादन्यबहुत्वमपि सम्यग् न परिज्ञायते इत्यत्रोक्तं 'जेयं सयं
असंखंसहाणीए' इति ॥६५२॥६५३॥

गाथादिकेन सप्तकर्मणां गाथादिकेन आयुषोऽवक्तव्यबन्धविधायकादीनामप्यबहुत्वमुक्तं, पर-
मुपप्रापि द्विद्विषयकमाभित्याप्यबहुत्वं नोक्तम्, अत इदानीं तदाह—

अद्गुणह वि हाणिसमा वड्ढीणं बंधगा मुण्येयत्ता ।

णवरं विसेसअहिया अत्थि असंखगुणवड्ढीए ॥६५४॥

(प्रे०) 'अद्गुणह वि' इत्यादि, अष्टानामपि कर्मणां "हाणिसमा वड्ढीणं बंधगा" इति, असंख्यातमागाद्वृद्धिबन्धका अनुक्रमेणासंख्यातमागादिहानिबन्धकतुल्या ज्ञातव्याः । 'णवरं' इत्यादि, नवरमसंख्यगुणवृद्धिबन्धका विशेषाधिका भवन्ति । असंख्यगुणहानिबन्धकस्य इति गम्यते । अयं भावः—असंख्यातमागावृद्धिबन्धका असंख्यातमागाहानिबन्धकानां, संख्यातमागावृद्धिबन्धकाः संख्यातमागाहानिबन्धकानां, संख्यातगुणवृद्धिबन्धकाः संख्यातगुणहानिबन्धकानां तुल्या भवन्ति, तच्चवृद्धिहानिनां कालस्यावधिके असंख्यातमागत्वेन साम्यात् । अमंख्यगुणवृद्धिबन्धका असंख्यातगुणहानिबन्धकेभ्यो विशेषाधिका भवन्ति, असंख्यातगुणहानि-तोऽसंख्यगुणवृद्धेरेकजीवविषयककालस्य विशेषाधिकत्वाद् ।

इत्थमत्रेदं समापतितम्—ज्ञानावरणीयकर्मणोऽवक्तव्यबन्धकाः सर्वस्तोकाः । ततस्तस्यावस्थितबन्धका अनन्तगुणाः । ततस्तस्य संख्यातमागाहानिविधायकाः संख्यातमागावृद्धिविधायकाश्चासंख्यातगुणाः, परस्परं च तुल्याः । ततस्तस्य संख्यातगुणहानिविधायकाः संख्यातगुणवृद्धिविधायकाश्चासंख्यातगुणाः, परस्परं च तुल्याः । ततस्तस्यासंख्यातमागाहानिविधायका असंख्यातमागावृद्धिविधायकाश्चासंख्यातगुणाः, परस्परं च तुल्याः । ततस्तस्यासंख्यातगुणहानिविधायका असंख्यातगुणाः, ततस्तस्यासंख्यातगुणवृद्धिविधायकाः विशेषाधिकाः । एवमापुरन्तरा दर्शनावरणीयादिषट्कर्मस्वपि वक्तव्यम् ।

अथायुषि एवम्—आयुषोऽवस्थितबन्धकाः सर्वस्तोकाः, ततस्तस्य संख्यातमागाहानिविधायकाः संख्यातमागावृद्धिविधायकाश्चासंख्यातगुणाः, परस्परं च तुल्याः । ततस्तस्य संख्यातगुणहानिविधायकाः संख्यातगुणवृद्धिविधायकाश्चासंख्यातगुणाः, परस्परं च तुल्याः । ततस्तस्यावक्तव्यबन्धका असंख्यातगुणाः । ततस्तस्यासंख्यातगुणहानिविधायका असंख्यातगुणाः । ततस्तस्यासंख्यातगुणवृद्धिविधायका विशेषाधिकाः । असंख्यानमागहान्यसंख्यातमागावृद्धिविधायकानामन्यबहुत्वं स्वयं विज्ञेयम् ॥६५४॥

तदेवमोचप्ररूपणा कृता । साम्प्रतमादेशतः सप्तकर्मण्यभित्याल्पबहुत्वं वक्तुकामो यासु मार्गणास्वल्पबहुत्वाभावस्ता आह—

मीसदुजोगेसु तहा कम्माणाहारगेसु णो चेव ।

हवए अप्पावहुगं पयडीणं आवज्जाणं ॥६५५॥

(प्रे०) वैक्लियमिभाहारकमिअयोः कर्मणानाहारकयोश्चापूर्वजानां सप्तकर्मणामन्यबहुत्वं नैव भवति, असंख्यगुणवृद्धिरूपैकपदस्यैव सत्त्वाद् ॥६५५॥

सम्प्रति यासु भेगितसुभावस्तासु असंख्यातजीवासु मार्गणासु प्रकृतान्पबहुत्वं गाथादिकेन निर्दिशति—

णरदुपणिदियतसपणमणवयणाणतिगवक्खुओहीसुं ।

सुइहाए सम्मते खइअउवसमेसु सण्णिम्मि ॥६५६॥

होअन्ति बंधगा खलु अप्पाऽवत्तव्वगस्स ताहिन्तो ।

हुन्ति असंखेज्जगुणा अवट्ठिअस्स पुरमोघव्व ॥६५७॥

(प्रे०) 'णरदुपणिदिय' इत्यादि, 'आउवज्जाणं पयहीणं' इत्यनुवर्तते, मनुष्यौघः, पञ्चेन्द्रियौघपर्याप्तपञ्चेन्द्रियौ, त्रयोषपर्याप्तत्रयो, पञ्चमनःपञ्चवचनानि, मतिभूतावधिलक्षणज्ञानत्रिकं, चक्षुरवधिदर्शने; श्रुतलोभ्या, सम्यक्त्वौघध्यायिकोपशमसम्यक्त्वेषु संज्ञिनि वेति पञ्चविंशतिमार्गणासु सप्तकर्मणामवक्तव्यबन्धकाः सर्वस्तोकाः । अत्र हेतुः ओघप्ररूपणायामुक्त एव ज्ञातव्यः । ततः सप्तकर्मणामवस्थितबन्धका अमंख्यातगुणाः, मार्गणागतजीवानामसंख्यातत्वाद् । ओघप्ररूपणायाम् तु निगोदजीवानांश्चित्यावक्तव्यबन्धकेभ्योऽवशिष्टबन्धकानामनन्तगुणत्वमुपपद्यते, अत्र तु निगोदजीवानामावाहसंख्यगुणत्वमेवोपपद्यते ।

'पुरमोघव्व' इति, इतोऽग्रेऽप्यवहुत्वमोघवद् वक्तव्यम् । तद्यथा—ततस्तेषां संख्यातभागहानिविधायकाः संख्यातभागद्विविधविधायकाश्वासंख्यातगुणाः, परस्परं च तुल्याः । ततस्तेषां संख्यातगुणहानिविधायकाः संख्यातगुणद्विविधविधायकाश्वासंख्यगुणाः, परस्परं च तुल्याः । ततस्तेषामसंख्यातभागहानिविधायका असंख्यातभागद्विविधविधायकाश्वासंख्यातगुणाः, परस्परं च तुल्याः । ततस्तेषामसंख्यातगुणहानिविधायका असंख्यातगुणाः । ततस्तेषामसंख्यातगुणद्विविधविधायका विशेषाधिकारः । अत्र भावना सामान्यवक्तव्यतावदवगन्तव्या ॥६५६॥६५७॥

इदानीं यासु भेगितसुभावस्तासु संख्यातजीवासु मार्गणासु सप्तकर्मणामवक्तव्यबन्धकादीनामन्यवहुत्वमाह—

पज्जणरमणुस्सीसुं अवेअमणाणसंयमेसुं च ।

ओघव्व परमसंखियऽणंतगुणाऽत्थि तहि संखगुणा ॥६५८॥

(प्रे०) 'पज्जणर' इत्यादि, पर्याप्तमनुष्यादिपञ्चमार्गणासु 'ओघव्व' इति, सप्तकर्मणामवक्तव्यबन्धकादीनामन्यवहुत्वमोघवद् भवति, 'परम' इत्यादि, किन्तु यत्र बन्धका असंख्यगुणा अनन्तगुणा वा प्रोक्तास्तत्र संख्यातगुणा ज्ञातव्याः । तद्यथा—ज्ञानावरणीयकर्मणोऽत्रवक्तव्यबन्धकाः सर्वस्तोकाः । ततस्तस्यावस्थितबन्धकाः संख्यातगुणाः । ततस्तस्य संख्यातभागहानिविधायकाः संख्यातभागद्विविधविधायकाश्वासंख्यातगुणाः, परस्परं च तुल्याः । ततस्तस्य संख्यातगुणहानिविधा-

यकाः संख्यातगुणइदिविधायकाश्च संख्यातगुणाः, परस्परं च तुल्याः । ततस्तस्यासंख्यातमाग-
हानिविधायकाः असंख्यातमागइदिविधायकाश्च संख्यातगुणाः, परस्परं च तुल्याः । ततस्तस्यासंख्या-
तगुणहानिविधायकाः संख्यातगुणाः । ततस्तस्यासंख्यातगुणइदिविधायका विधेयाधिकः । एवं दर्शना-
वरणीयादिषट्कर्माभित्यापि वक्तव्यम् । अत्रेयं भावना—अत्रावस्थितबन्धादीनामेकजीवविषयक-
कालस्यानन्तरपूर्वपदकालतोऽसंख्यातगुणत्वेऽपि मार्मणागतजीवानां संख्यातत्वादवस्थितादिवन्धकाः
स्वानन्तरपूर्वपदबन्धकापेक्षया संख्यातगुणा एव भवन्ति । शेषभावेना पूर्ववद् ॥६५८॥

सम्प्रति यास्ववक्तव्यबन्धाभावस्तासु संख्यातजीवासु मार्मणासु प्रकृतान्पबहुत्वमाह—

सर्ववत्थाहारेसुं समइअछेअपरिहारसुहमेसुं ।

थोवा अवट्टिअस्स उ एत्ताहे पज्जमणुसव्व ॥६५९॥

(प्र०) ‘सर्ववत्थाहारेसुं’ इत्यादि, सर्वार्थसिद्धदेवादपिपञ्चमार्मणासु सप्तकर्मणां सूक्ष्मसम्प-
राये च षट्कर्मणामवस्थितबन्धकाः सर्वस्तोका भवन्ति । “एत्ताहे पज्जमणुसव्व” इति, इतः
सर्वमन्यवहुत्वं पर्याप्तमनुप्यमार्मणावत् संख्यातगुणकारेण वक्तव्यम् । अत्रायं भावः—एतासु मार्मणा-
स्ववक्तव्यबन्धाभावात् तं विहाय शेषनवपदानामेवान्पबहुत्वं वक्तव्यम् । अतो नवपदेषु औद्योक्त-
क्रमेणावस्थितबन्धस्यैव प्रथमः क्रमः । अतोऽवस्थितबन्धकाः सर्वस्तोका भवन्ति । ततः संख्यात-
भागहानिविधायकाः संख्यातभागइदिविधायकाश्च संख्यातगुणाः, परस्परं च तुल्याः, मार्मणागत-
जीवानां संख्यातत्वाद् । एवं संख्यातगुणहानिविधायकादीनामन्यवहुत्वमपि पर्याप्तमनुप्यमार्मणा-
वद् वक्तव्यम् ॥६५९॥

सम्प्रति यासु श्रेणिसद्भावस्तासु अनन्तजीवासु मार्मणासु सप्तकर्मणामवक्तव्यबन्धकादीना-
मन्यवहुत्वं निर्वक्ति—

ओघव्व हुन्ति काये उरलाचक्खुभविण्येसु आहारे ।

मोहस्स बंधगा खलु लोहे ओघव्व विण्णेया ॥६६०॥

मोहाउगवज्जाणं अवट्टिअस्स खलु बंधगा णेया ।

सव्वत्थोवा एत्तो सेसाणोघव्व विण्णेया ॥६६१॥

(प्र०) ‘ओघव्व’ इत्यादि, काययोमौषः, औदारिककायः, अचक्षुर्दर्शनं, मन्य आहारक-
श्चेति पञ्चमार्मणासु सप्तकर्मणामवक्तव्यबन्धकादीनामन्यवहुत्वमोषवदवगन्तव्यम् । तद्यथा—ज्ञाना-
वरणीयकर्मजोऽवक्तव्यबन्धकाः सर्वस्तोकाः । ततस्तस्यावस्थितबन्धका अनन्तगुणाः । ततस्तस्य
संख्यातभागहानिविधायकाः संख्यातभागइदिविधायकाश्चासंख्यातगुणाः, परस्परं च तुल्याः ।
ततस्तस्य संख्यातगुणहानिविधायकाः संख्यातगुणइदिविधायकाश्चासंख्यातगुणाः परस्परं च तुल्याः ।

ततस्तस्यासंख्यातभागहानिविधायकाः असंख्यातभागवृद्धिविधायकाभासंख्यातगुणाः, परस्परं च तुल्याः । ततस्तस्यासंख्यातगुणहानिविधायकाः असंख्यातगुणाः । ततस्तस्यासंख्यातगुणवृद्धिविधायकाः विशेषाधिकः । एवं दर्शनात्तरणीयादिष्वपि वक्तव्यम् । अत्र भावनौषवद् विधेया ।

इदानीं लोभमार्गणायामाह—‘मोहस्स’ इत्यादि—लोभमार्गणायां मोहनीयस्य, ‘अवक्तव्यादीनाम्’ इति गम्यते, बन्धकनामन्यबहुत्वमोषवज्ज्ञातव्यम् । एतच्चानन्तरमेव प्रदर्शितम् । ‘मोहाद्यवज्ज्ञातव्यं’ इत्यादि, मोहनीयाधुर्वर्जानां षट्कर्मणामवस्थितबन्धकाः सर्वस्तोकाः । “‘सेसाणोघव्वं विण्णेया’” इति, शेषाणां संख्यातभागहान्यादीनां बन्धका ओषवद् ज्ञातव्याः । अत्रेयम्भावना—लोभमार्गणायां मोहनीयस्यावक्तव्यबन्धो भवति, शेषषट्कर्मणां न भवति; अतो मोहनीये शेषषट्कर्मसु च पृथग् निर्दिष्टम् । मोहनीये सर्वपदानां सचचारोषवदतिदिष्टम् । शेषषट्कर्मसु क्वक्तव्यबन्धमावादवस्थितबन्धकानां स्तोक्तत्वं समापतति । शेषाणां संख्यातभागहानिविधायकादीनामोषोक्तक्रमेणैवोक्तहेतुभिरसंख्यातगुणत्वादिकत्वं समापतति ॥६६०॥६६१॥

इदानीं शेषसर्वमार्गणसु श्रेणिविरहेण सप्तकर्मणामवक्तव्यबन्धाभावादवस्थितादिनवपदबन्धकानामन्यबहुत्वमाह—

सेसासु बंधगाऽवट्टिअस्म सत्तण्ह आउवज्जाणं ।

सव्वत्थोवा एत्तो सेसाणोघव्वं विण्णेया ॥६६२॥

(प्रे०) ‘सेसासु’ इत्यादि, शेषासु चतुर्विंशतिमार्गणसु सप्तकर्मणामवस्थितबन्धकाः सर्वस्तोका भवन्ति । ‘एत्तो’ इत्यादि, ततः संख्यातभागहानिविधायकादीनामन्यबहुत्वमोषवदवगन्तव्यम् । अत्र भावनाऽनन्तरगाथायां लोभमार्गणायां षट्कर्मण्याभित्प यथा कृता तथा विधेया । शेषमार्गणा नामत इमाः—सर्वनरकमेदाः, समतिर्यग्गतिमेदाः, अपर्याप्तमनुष्यः, सर्वार्थसिद्धमन्तरा सर्वदेवमेदाश्चेति त्रिचत्वारिंशद्गतिमेदाः, पञ्चेन्द्रियौषपर्याप्तपञ्चेन्द्रियौ विना शेषसप्तशेन्द्रियमेदाः, त्रसौषपर्याप्तत्रसौ विना चत्वारिंशत्कायमेदाः, औदारिकमिभ्रवैक्रियकाययोगौ, वेदत्रिकं, लोभमन्तरा त्रिकपायाः, अज्ञानत्रिकं, देशविरत्यसंयमौ, शुक्ललेदयामृतौ पञ्चलेदयाः, अमव्यः, क्षायोपशमिकसास्वादनमिभ्रमिष्यात्वानि असंख्यी चेति । इत्येवं सप्तकर्मणामवक्तव्यबन्धकादीनामन्यबहुत्वं प्रतिपादितम् ॥६६२॥

साम्प्रतमाधुषोऽवक्तव्यबन्धकादीनामन्यबहुत्वं प्रतिपादयन्माह—

आउस्सोघव्वं णवरि संखेज्जगुणाउ बंधगाऽम्महिंया ।

जेसिं हवेज्ज तेसिं संखेज्जगुणा मुणेयव्वा ॥६६३॥

दुणराणत्तपहुडीसुं आहारमि मणपज्जबमि तहा ।

संयमममइएसुं छेए परिहारसुकस्वइएसुं ॥६६४॥ (नोत्तिः)

(प्र०) 'आडस्त' इत्यादि, सर्वासु मार्गणासु आयुषोऽन्यबहुत्वमोचवद् ज्ञेयम् । तद्यथा—
आयुषोऽवस्थितबन्धकाः सर्वस्तोकाः । ततस्तस्य संख्यातभागहानिविधायकाः संख्यातभागवृद्धि-
विधायकाश्चसंख्यातगुणाः, परस्परं च तुल्याः । ततस्तस्य संख्यातगुणहानिविधायकाः संख्यात-
गुणवृद्धिविधायकाश्च संख्यातगुणाः, परस्परं च तुल्याः । ततस्तस्यावक्तव्यबन्धका असंख्यात-
गुणाः । ततस्तस्यासंख्यातगुणहानिविधायका असंख्यातगुणाः । ततस्तस्यासंख्यातगुणवृद्धिविधा-
यका विशेषाधिकाः । अत्र भावना सामान्यवक्तव्यतायां प्रदक्षितेरीत्या विधेया । असंख्यात-
भागहान्यसंख्यातभागवृद्धिविधायकानामन्यबहुत्वं स्वयं विज्ञेयम् ।

अथात्रापवदति—'णवरि' इत्यादि, नवरमोचवक्तव्यतायां येषां संख्यातभागहान्यादिपदानां
बन्धकाः संख्यातगुणतोऽधिकाः प्रोक्तास्तेषां बन्धकाः संख्यातगुणा ज्ञातव्याः । सामान्यवक्तव्य-
तायामवस्थितबन्धकाः सर्वस्तोकाः, असंख्यातगुणवृद्धिविधायका विशेषाधिकाः, शेषाः सर्वेऽसंख्यात-
गुणा उक्ताः । अन्यवस्थितबन्धकानसंख्यातगुणवृद्धिविधायकाश्च विहाय शेषाः सर्वे संख्यातगुणतो-
ऽधिकाः प्रोक्ताः । अत ओषोक्तक्रमेण प्रथमपदबन्धकानन्तिमपदबन्धकाश्च विहाय मध्याः सर्वे
बन्धकाः संख्यातगुण ज्ञातव्याः । अवस्थितबन्धका असंख्यातगुणवृद्धिविधायकाश्चोचवदवानुक्रमेण
सर्वस्तोका विशेषाधिकाश्च भवन्ति ।

इत्थमत्रेदमायातम्—आयुषोऽवस्थितबन्धकाः सर्वस्तोकाः । ततस्तस्य संख्यातरामहानिविधा-
यकाः संख्यातभागवृद्धिविधायकाश्च संख्यातगुणाः परस्परं च तुल्याः । ततस्तस्य संख्यातगुण-
हानिविधायकाः संख्यातगुणवृद्धिविधायकाश्च संख्यातगुणाः परस्परं च तुल्याः । ततस्तस्याव-
क्तव्यबन्धकाः संख्यातगुणाः । ततस्तस्यासंख्यातगुणहानिविधायकाः संख्यातगुणाः । ततस्तस्या-
संख्यातगुणवृद्धिविधायका विशेषाधिकाः । असंख्यातभागहान्यसंख्यातभागवृद्धिविधायकानामन्यबहुत्वं
स्वयं विज्ञेयम् ।

ननु 'णवरि' इत्यादिना कासु मार्गणासु अपोदितम् ? इत्याह—'पुणराणात्' इत्यादि,
पर्याप्तमनुष्यमालुपीलक्षजिमनुष्ययोः, आनतप्रभृतिसर्वार्थसिद्धिपर्यन्तेषु अष्टादशदेवमेदेषु, आहारक-
कायबोधे, मनःपर्यवहारे, संयमौषसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिसंयमेषु, मुक्तलेश्यायां
धायिकसम्यक्त्वे चेत्यष्टाविंशतिमार्गणासु । अत्रापवादे मार्गणागतपुर्वबन्धकजीवानां संख्यातत्वं
वीजम् ॥६६३॥६६४॥

इदानीमाहारकमिमे प्रकान्तान्पदबहुत्वं विचिन्त्य प्रस्तुतद्वारसमाप्तिं चिकीर्षुराह—

आहारमीसजोगे अप्याऽवत्तव्वगस्स आउत्स ।

तत्तो संखेज्जगुणा अत्थि असंखगुणवड्ढीए ॥६६५॥

(प्र०) 'आहारकमित्रे' इत्यादि, आहारकमित्रमार्माणायामागुपोऽवक्तव्यबन्धकाः स्तोकाः । तत्रस्तस्यास्तस्यातगुणवृद्धिबन्धकाः संख्यातगुणाः सन्ति । अत्रेयं भावना—सत्त्वद्वारे आहारकमित्रे आमुतामिस्वस्यसंख्यातगुणवृद्धिरुपदिपदयोरेव सत्ता प्रकृतिता । अवक्तव्यबन्धक-बीजविषयककाल एकसमयः, असंख्यगुणवृद्धेरेकबीजविषयक उत्कृष्टकालोऽन्तर्हृत् । अत आमुतामिस्वस्यबन्धका असंख्यगुणवृद्धिबन्धकेभ्यः स्तोका भवन्ति । मार्माणताः सर्वेऽपि बीजाः संख्याता एवेति अवक्तव्यबन्धकेभ्योऽसंख्यगुणवृद्धिबन्धकाः संख्यातगुणा भवन्ति ॥६६५॥

तदेवं त्रयोदशमन्त्रबहुत्वद्वारमवसितं, तदेवसाने च चतुर्थे वृद्धिबन्धाभिधाधिकारं संपूर्णं, संपूर्णं च तस्मिन् समाप्तोऽयं मूलप्रकृतिप्रवेशबन्धामिधो ग्रन्थः ।

॥ इति श्रीमेघप्रभाटीकासमाजकृते बन्धविधाने मूलप्रकृतिप्रवेश-
बन्धे चतुर्थे वृद्धिबन्धाधिकारे त्रयोदश-
मन्त्रबहुत्वद्वारं समाप्तम् ॥

॥ इति श्रीबन्धविधाने
मूलप्रकृतिप्रवेशबन्धे
चतुर्थो वृद्धिबन्धाधिकारः ।

। इति मूलप्रकृतिप्रवेशबन्धः ।

॥ श्रीरत्न ॥

५ टीकाकारप्रशस्तिः ५

प्रशस्तिरत्र विज्ञेया *मूलग्रन्थे यथा यतः ।
 सोदर्यवरो मे स विनेयो मूलवृत्तकृत् ॥१॥
 गाथाः कृतं समर्थोऽपि प्रेमसूषादिशसनात् ।
 तत्कृतिकामनां त्यक्त्वा विवृति कृतवानहम् ॥२॥
 शक्तोऽपि गुह्यीकृत्कारः शिष्यश्च मूलगाथाकृत् ।
 नैवं पूर्वं भूतं मायोऽभूदहं तु तर्बह ॥३॥
 जगन्नाथं कार्यं न लब्धसिद्धान्तसारानिबन्धैः ।
 गुर्वाज्ञा हि भयोमूलमिति जिनानामहस्यम् ॥४॥ (गुणम्)
 नन्देन्दुनमोनवनप्रमितेऽभ्ये विक्रमस्य भूनेतुः ।
 मार्गसहसितपथे कन्यापतिशौ हृतीयायाम् ॥५॥
 मरुदेवार्पितवाङ्मातुष्यां विवरणमिदं कथाऽऽरम्भम् ।
 साधिकसंस्तरमितकालेन शुक्रमसद्वतः पूर्वम् ॥६॥ (गीतिः) (गुणम्)
 संशोषितं विवरणं पूज्यश्रीमेवसुरिभिः प्राज्ञैः ।
 तच्छिष्यैः श्रीजम्बूसुरिबहैवायमप्रज्ञैः ॥७॥
 अन्यैः पदार्थसंग्रहकारप्रसूतैश्च शून्यया दृष्ट्या ।
 एवं मयाऽपि दृष्टं तथाऽपि वृत्तौ यदि क्षतयः ॥८॥
 दृष्टिपथमवतरेयुः क्षन्तव्यास्ताः क्षमास्तन्तैः ।
 मतिमन्दतादिना यन्मिथोक्तं भवतु तन्मिथ्या ॥९॥ (त्रिभिर्विज्ञेयम्)
 संसारोदभिरम्यरूपसिक्ताप्रच्छन्नदेहे तटे,-
 वृष्णां तोषयितुं भ्रमन्ति हरिणा लोकाः समस्ता इमे ।
 तान् स्वस्थान् कुरुते सुरेन्द्रनगरायस्याधिमन्त्रालयः,
 सोऽभ्यात् सर्वजनानपूर्वमहिमा श्रीवास्तुपूज्यो विभुः ॥१०॥
 केयं मूलप्रकृतिमद्वेषधन्वीयश्चिररपि वरा ।
 कन्दुद्रव्यकार्येऽनुतसंख्यामितधनापेक्षा ॥११॥

ज्ञानार्थं खलु संचितोऽत्र नगरे बुद्धस्य राशिर्महान्-

तद्बुद्धव्यव्ययनेन शास्त्ररचनाद्वारापणं पारितं ।

प्राकार्यं खलु नक्षितस्तद्वत् तद्बुद्धोऽयमहत्साहसः ।

मांगल्यं यजतत् सुरेन्द्रनगरीजैनीयसंघः ततः ॥१२॥

अयमत्र सुरेन्द्रनगरजैनसंघोत्पत्तिवृत्तान्तः-

अस्य नगरस्य मूलमभिधानं 'बडवाणकेण्ड' इत्यासीत् । किन्तु पश्चात् तत् सुरेन्द्रनगर-
नाम्ना प्रसिद्धमगात् । गच्छति काले कतिपयभावकास्तप्रागत्य न्यवसन् । तेषां मनसि सद्बु-
त्पञ्चधर्मभावनाप्राप्त्यात् 'किमपि धार्मिकं स्थानं निर्मातव्यमिति' ममीहा सद्बुदयं लब्धवती । इमां
समीक्षां माकरीकृतुं 'वसु' 'गुण' 'निधि' विद्युमिति विक्रमचत्तरे ते मज्जना भूरि विस्तारं भूभागं क्रीत-
वन्तः । तत्र च जिनालयखातविधौ क्रिष्ण्यथे सद्भूमयवशात् तद्भूमागत ऊर्ध्वगामिन्यः शीतल-
मधुरवारिधारा निराच्छन्त्यस्तदानीं तनानां जनानां दमगोचरतामायताः । एवंविधोर्ध्वजलधारास्त-
त्स्थाने भविष्यन्ममृद्धनगगवस्थां भव्यजिनप्रासादनिर्माणश्रुत्यां च सुच्यन्तीति वृद्धलोकोक्ति-
संवादः ।

'रस' 'वेद' 'नन्द' 'पृथ्वी' मिते वैक्रमवत्सरे सद्भूमयतस्त्रिरङ्गमण्डपो जिनप्रासादो निर्मी-
यत । तस्मिन् प्रासादे गिरिनारतीर्थं समानीता श्रीवासुबुद्धयस्याभिप्रतिमा मूलनायक-
त्वेन प्रतिष्ठापिता, जलनिधितटस्थितप्रभासपाटणस्थानात् समानीता श्रीसुविधिनाथमगवन्मूर्ति-
मूलनायकप्रतिमाया दक्षिणपार्श्वे कूर्चमणालीर्षाङ्कानिता श्रीशान्तिनाथमगवन्मूर्तिर्वागपार्श्वे
प्रतिष्ठापिता । समग्रस्यास्य प्रतिष्ठापनकर्त्तव्यो विधिः शास्त्रोक्तप्रणाल्या निर्व्यूढः । तदानीं
कृतपदो महोत्सवोऽपि सर्वाङ्गीणतया भूरि भूरि भव्यतां विभ्राणोऽलौकिकीं देवीकृपां माहात्कार-
यन्निव संमिलितमवजनानानन्दपाथोनिचावमकुन्मज्जनोन्मज्जनसुखमन्वावयदित्यलं पल्लवितेन ।

एतन्मूर्तित्रयप्रतिष्ठापनजन्यापूर्वगुण्यप्रभावादेतन्नगरस्य तन्निवासिजनतायाश्चोत्तरोत्तरं सार्वत्रि-
कोऽम्बुदयो भवति भूयस्तारामितश्च भविष्यतीति निश्चयचम् । अन्येषां च धार्मिकपाटणालो-
पाश्र्वयाश्चाम्बुभवज्जानशालादीनामपि नगरेऽस्मिन् भूषितः श्रीजिनप्रासादस्य नैकत्वे ।
संप्रति सप्तशतमंख्याकानि धार्मिकभावककुटुम्बानि तत्र निवसन्ति । अन्यश्च दिव्यसङ्गीतध्वनयो
दिव्यनाट्यारम्भजनितशब्दः रात्रिनीरवतायां भवणगोचरतामान्तीति नैश्चिरीक्षणनियुक्ता आर-
क्षका वृद्धमाधुमाध्यक्षाश्च विषये साक्ष्यमादधति ।

'गुण' 'गगन' 'नमो' 'हस्ताङ्किते' च विक्रमान्दे नगरेऽस्मिन् जिनप्रासाद परितो देवकुलिका-
निर्माणमङ्गण्यो लब्धजन्माभूत् । अत एव तत्र परितः परिवेष्टितं दुर्गं निपात्य त्रयोविंशतिसंख्या-
कानां देवकुलिकानां मणिवेशोऽकारि । 'रसा' 'ऽऽकाश' 'गगन' 'करणिते' च विक्रमवर्षेऽतिशतसंख्या-

कानां जिनप्रतिबिम्बानामञ्जनशालाकार्यं देवकुलिकादु रङ्गमण्डपमिसिमध्यवर्तिगवाधेयु प्रतिष्ठाय-
नाय साञ्जनशालाकासमारोहप्रतिष्ठामहोत्सवः सञ्जातः । त्रयोविंशतिसंख्यामितदेवकुलिकापरिवेष्टितो-
ऽयं महान् जिनप्रासादो देवविमानायते सुरेन्द्रनगरं च चर्मनगरायत इति सद्भूमयस्य चरमेवचानि-
दर्शनवदामाति ।

एवमश्वाधिकद्विसहस्रतमे वर्षे कृतपदे चातुर्मास्ये 'स्ववगसेटिबं च विहाणादि' कर्मसाहि-
त्यग्रन्थनिचयस्यास्य लेखनारम्भोऽत्रैव मञ्जात इति लोकोत्तरधन्यतामाग्भूमिरियं प्राप्नोतु पारि-
मित्यातीतं माङ्गल्यद्युत्तरोत्तरमिन्याशास्यते ।

एतद् विवरणं कृत्वा मया यत्पुण्यमर्जितम् ।

स्तात् तेन निखिलो लोकः प्रदेशानामवन्धकः ॥१३॥

। तदेवं श्रीबन्धविधानमूलप्रकृतिप्रदेशबन्धटीकायां प्रकरितः समाप्तः ।

॥ तदेवं श्रीबन्धविधाने मूलप्रकृतिप्रदेशबन्धप्रेमप्रभाटीका समाप्ता ॥

तत्समाप्तौ च

समाप्तः

प्रवचनकौशल्याचार सुविहिताप्रणी गच्छाविपति-परमः । सनप्रभावकसिद्धान्तमहोदधि-कर्मशास्त्रनिष्णाता-
ऽऽचार्यदेवभीमद्विजयप्रेमसुरीश्वरपादानां पवित्रनिष्ठायां तदन्तेवासिबुन्दविनिर्मिते मुनिभो-

जयघोषविजय-वर्मानन्दविजय-वीरशेखरविजयसंगृहीतपदार्थके मुनिश्रीवीरशेखर-
विजयावरितमूलगाथाके प्रेमप्रभाटीकाविभूषिते

बन्धविधाने

प्रेमप्रभाटीकासमलङ्कृतः

मूलप्रकृति-

प्रदेशबन्धः

सर्वप्रथम

ॐ शुद्धिपत्रकम् ॐ

पृष्ठम् पङ्क्तिः अशुद्धिः

शुद्धिः

३	१७	कर्मणां	कर्मणाम्
६	३१	ईन्दुभिनाव्	इन्दुभिनाव्
७	५	प्रादिबहुव्रीहि०	प्रादितत्पुरुष०
८	११	भूतज्ञाम्	भूतज्ञानम्
८	२९	इति	चेति
१७	१२	स्वात्मदेशै-	स्वात्मप्रदेशै-
१८	६	साइयमणाइयं	साईयमणाइयं
१९	१०	साइयमणाइयं	साईयमणाइयं
२१	२	त्रिंशत्सागरोपमाणि	त्रयस्त्रिंशत्सागरो- पमाणि
२१	१९	पर्यटादिकदशनं	पर्यटादिकमश्वनं
२३	७	उद्धृतम्	उद्धृतम्
२७	४	विससो	विससो
२८	१४	भाण्या	भणिया
२८	१८	जैसि पपसाण	जाण पपसाण
३०	३०	मित्राई	मित्राणि
३३	२३	पदमुपन्यस्तम्	पदमुपन्यस्तम्
३५	२७	सवयान्	समयान्
३६	२	करणेण अपञ्जस-	करणेण अ पञ्ज-
		गस्स	त्तगस्स
४०	२७	अवप्रथमसमये	अवप्रथमसमये
४२	४	परणामयोगश्चेति	परिणामयोगश्चेति
४३	२१	गुणान्वेय	गुणब्रह्मान्वेय
५०	२२	करणपर्याप्तस्व	करणापर्याप्तस्व
५३	१३	सम्प्रतिः	सम्प्रति
५४	१३	॥६१॥	॥६१॥ (गीतिः)
५५	१२	विदिद्वस्स	विदिद्वस्स
५५	३०	योगस्स	योगस्य
५६	३	करणपर्याप्त०	करणापर्याप्त०
५९	२२	पर्याप्तस्व	पर्याप्तस्व
६१	११	अविभागो	अविभागो
६१	१२	वग्गणा०	वग्गण०
६१	१२	ठाणा समब०	ठाणसमब०

पृष्ठम् पङ्क्तिः अशुद्धिः

शुद्धिः

६१	२२	॥६६॥	॥६६॥ (गीतिः)
६२	१४	वर्णणा	वर्गेणा
६६	११	द्वितीयगुण०	द्वितीयद्विगुण०
६९	१५	चतुथ दिवगणा०	चतुर्थादिवर्गणा०
७०	२०	वग्गणार्गतात्म०	वर्गेणागतात्म०
७५	२६	अंतरं	अंतरं
७६	१८	प्रमणा०	प्रमाण०
७९	१९	गुणनफल	गुणनफलं
८४	५	मन्योन्वभ्यासरारक्षिः	मन्योन्वाभ्यासरारक्षिः
८४	१५	मन्योन्वरारक्षि-	मन्योन्वाभ्यासर- रारक्षि-
८४	१५	एक	एका
८५	२५	क्षेत्रस्येत्यर्थः	क्षेत्रस्येत्यर्थः
८७	२४	स्थापनवम्	स्थापनैवम्
९२	१२	उ	उ
९२	२७	चत्वारः	चतस्रः
९४	३०	संकलनसंकलनं	संकलनसंकलन
९८	११	+(१+२+३+४+५+ ६+७+८)	×
११६	०	जोगठाणेसुं	जोगठाणेसुं
११७	८	भागह माह	भागहारमाह
११८	१२	स्थानगतजीवानां	स्थानगतजीवानां
११८	२६	(२५६)	(२५६)
११९	२०	वर्गमूल	वर्गमूलं
१२०	१३	ऽसंख्येगुणं	ऽसंख्यगुणं
१२०	३४	क्षेपो	स प्रक्षेपो
१२३	५	तइम णि	तइमहाणि
१२३	२७	वावदट्ठ	वावदट्ठ
१२९	२८	गच्छाऽस्ति	गच्छा गच्छाऽस्ति
१३०	११	पर	परं
१३९	६	इत्येव	इत्येवं
१४२	७	प्रकारेणामरूपबहुत्वं	प्रकारेणात्मरूपबहुत्वं
१४२	२२	१३	१३८

वृत्तम् पङ्क्तिः अशुद्धिः

१४३	८	वपरिमेसु	वपरिमेसु
१४४	९	सन्वेसु	सन्वेसु
१४८	७	५	६
१४९	१८	१२००	११२०
१५१	१६	१७००	११२०
१५५	१९	सप्तानमापि	सप्तानमापि
१५६	२२	बन्धानर्हयो०	बन्धानर्हयो०
१५७	४	जो	जो
१५८	२२	जो	जो
१६६	१३	ग्रन्थ	ग्रन्थ
१६७	१४	अथानन्तरोक्त०	अथानन्तरोक्त०
१६७	१७	नयण०	नयण०
१६७	२२	बभ्रुवर्धन०	बभ्रुवर्धन०
१६९	२	प्रदेश०	प्रदेश०
१६२	५	जो	जो
१६२	१४	संलम०	संलम०
१६२	१८	जो	जो
१६२	२१	मिभकाय०	मिभकाय०
१६५	२६	जो	जो
१६९	११	ते आयुर्वर्जः,	तन्वायुर्वर्जानि,
१७०	१६	बिडन्वे	बिडन्वे
१७०	२०	निष्ठापन०	निष्ठापन०
१७०	२४	निष्ठापन०	निष्ठापन०
१७२	१०	नारकाणामेष	नारकाणामेष
१७२	१२	पर्याप्त्या०	पर्याप्त्या०
१७२	१५	पर्याप्त०	पर्याप्त०
१७२	३०	विशेषण	विशेषण
१७२	३१	दीयते	दीयते
१७४	१७	असङ्गी	असङ्गी
१७८	२	मार्गानु	मार्गानु
१७८	१३	मनुष्यो	मनुष्यो
१७८	२३	पणिदियेसु	पणिदियेसु
१७६	२९	आहारकद्विके	आहारकद्विके
१९३	२८	नामनुक्त०	नामनुक्त०
१९६	२५	उणाइपुवा	उणाइपुवा

वृत्तम् पङ्क्तिः अशुद्धिः

१९६	२४	कंसङ्घि०	कंसङ्घि०
२०३	४	लोकाश०	लोकाकाश०
२०३	१३	स्योरन्तराक्षः	स्योरन्तराक्षः
२०४	२१	यसस्त	यसस्त
२०४	१३	करणापर्याप्तानां	करणापर्याप्तानां
२०४	२६	कायोगीचे	कायोगीचे
२१०	१३	तद्यथा	तद्यथा
२१३	२	प्रकृत्युद्धतं	प्रकृत्युद्धतं
२१६	२५	पूर्व	पूर्व
२१७	८	उत्कृष्टप्रदेशबन्ध०	अनुत्कृष्टप्रदेशबन्धः
२१९	२१	वत्वारिंशदधिकशत०	वत्वारिंशदधिकशतः
२२०	८	पूर्वाधिनाह	पूर्वाधिनाह
२२०	१४	प्रथमसमये	प्रथमसमये
२२०	२४	मार्गणा	मार्गणाः
२२२	३०	अनुत्कृष्ट०	उत्कृष्ट०
२२३	८	मन्तर	मन्तर
२२४	१०	मिभयोग	मिभयोगे
२२६	२	वर्षसंज्ञाणि	वर्षसंज्ञाणि
२२६	२	द्विन्वि०	द्विन्वि०
२२६	३	द्विन्वि०	द्विन्वि०
२२६	४	पर्याप्तनुध्य०	पर्याप्तनुध्य०
२२६	२२	बाहुरसमा	बाहुरसमा
२२६	१५	रक्षि०	रक्षि०
२२७	६	अवडिईय	अवडिईय
२२६	३	हु	हु
२४०	३	समये	समये
२४२	२२	कृत्स्न०	कृत्स्न०
२४३	११	नाममाह	नाममाह
२४३	२०	प्रदेशबन्ध	प्रदेशबन्ध
२४५	४	सेढमसंक्षिप्यमा	सेढमसंक्षिप्यमा
२४५	७	पणकावणीमोयसु	पणकावणीमोयसु
२४५	२३	२०४	३०४
२४६	५	मन्तर	मन्तर
२५०	३	क्षीमार्गपामा०	क्षीमार्गपामा०

पृष्ठम पङ्क्तिः अष्टाद्विः

२५१ मार्गणाभायुषो

२६० १ वतुकृष्ट०

२६२ १३ आगाहुरः

२६२ २१ संनिकष

२६४ ६ अज्ञानत्रिकं

२६५ ४ विरम्बमीसे

२६८ १५ भाषाना

२७० ५ प्रवेशस्य बन्धकः

२७० १३ प्रवेशस्य बन्धकः

२७२ १० परिनीयम्

२७७ २७ चतुणा

२७६ १२ प्रत्येक०

२८१ २४ वायुसु

२८२ १२ अष्टात्रिंशद्मार्गणासु

२८३ १५ प्रवेशाप्रबन्धकाः

२९२ १५ अणतसो

२९५ २९ भेदभित्तरबाद्

२९८ ४ सन्वेह

३०१ १५ अवहीरति

३०२ ३ अतोऽत्र

३०३ २५ परन्तनुत्कृष्ट०

३०४ २६ अनन्तरावलीच

३०८ १० देवद्विकरवैष

३०८ १२ उत्पद्यरेन्

३०८ १३ संभवाद्

३१० १२ संयमेसु

३१२ १५ असंख्याताः

३१२ ३० श्रीमन्नृषि०

३१३ २४ विधानेह

३१५ १३ नदीसु

३१८ २२ कोक

३१९ २३ कान

ष्टाद्विः

मार्गणाभायुषो

वतुकृष्ट०

आगाहुरः

संनिकर्ष

अज्ञानत्रिकं

विरम्बमीसे च

भाषना

प्रवेशस्याबन्धकः

विवक्षितोत्कृष्टा-

दिप्रवेशस्य-

बन्धकः

परिभाषनीयम्

चतुर्णा

प्रत्येक०

वायुसु

अष्टात्रिंशदधिक-

कृतमार्गणासु

प्रदेशाप्रबन्धकाः

अणतंसो

भेदभित्तरबाद्

सन्वेह

अवहीरति

अतोऽत्र

परन्तनुत्कृष्ट०

अन्तरावलीच

देवद्विकरवैष

उत्पद्यरेन्

संभवाद्

संयमेसु

असंख्याताः

श्रीमन्नृषि०

विधाने

नदीसु

कोके

कानां

पृष्ठम पङ्क्तिः अष्टाद्विः

३३१ ७ संख्याताभागः

३३२ २६ सेऽष्टभागः

३३४ १४ संज्ञि०

३३५ २ णियेरसु

३४३ ४ वक्रिय०

३४८ ४ साधारणा वनस्पति०

३४८ २३ बन्धगेहि

३४६ २ भवना

३५० १३ तेऽप्युत०

३५८ २४ सर्वाङ्गा

३६२ २ कर्मणाकाये

३६० २३ भवति ॥४२४॥४२५॥ भवति । साम्प्रत०

३६० २५ ज्ञातव्यः ।

३६६ ८ व्यायुर्बन्धतां

३६६ ७ पूर्वार्धेन

३७० ४ सूक्ष्मसम्पराययेषु

३७६ ११ सयममुच्छो

३७० २ ॥४३६॥

३७८ १९ अगुरुपएसस्त सन्वेद्धा

३७९ १० पंचिदिय०

३७९ ११ भिन्नमुद्रुत्त

३७९ १२ पंचिदिय०

३८० २४ सप्पाजगणं

३८१ ८ चउत्तिहाणं पि

३८१ ९ ओइइएण

३८३ १५ तुल्यः ।

३८३ २० अमहियो

३९३ २१ पंचिदिय०

३९२ २२ प्रवेशबन्धकानां,

३९९ २१ पञ्जतसम्बत्स्य

४०१ ८ उत्कृष्टयोगे०

४०३ २८ इन्द्रापी

ष्टाद्विः

संख्यातभागः

सेऽष्टभागः

संज्ञि०

णियेरसु

वैक्रिय०

साधारणवनस्पति०

बन्धगेहि

भावना

तेऽप्युत०

सर्वाङ्गा

कर्मणाकाये

भवति । साम्प्रत०

ज्ञातव्यः ॥४२४॥

॥४२५॥

व्यायुर्बन्धतां

पूर्वार्धेन

सूक्ष्मसम्परायेषु

सयममुच्छो

॥४३६॥ (गीतिः)

अगुरुपएसस्त

सन्वेद्धा

पंचिदिय०

भिन्नमुद्रुत्त

पंचिदिय०

सप्पाजगण

चउत्तिहाणपि

ओइइएण

तुल्यः । ततो मोहस्य

विशेषाधिकः ।

अमहियो

पंचिदिय०

प्रवेशबन्धकानां,

पञ्जतसम्बत्स्य

उत्कृष्टयोगे०

इन्द्रापी

वृद्धम् पक्षिः भृङ्गः

४१७	७	कायका०
४१६	१५	नवरमात्रा०
४१८	२२	(गीतिः)
४१९	९	सगसगपक्षः
४२४	२९	कारप्रदेशकपक्षो
४२७	२७	भूकक्षः
४२६	१०	द्विकान्तराक्षकपक्षः
४२९	३	॥५३५॥
४३३	२८	गुरुभमपक्षः
४३९	१३	स्वायुक्तान्त्यसमये
४४५	२	बद्धीय
४४५	११	अन्वयविपूर्वपक्षः
४५२	११	भोव्य
४५७	९	कोकवापित्वात्
४६२	२०	कोमकवायेऽपि
४६३	१३	अपवांसलुप्यः
४६३	२४	भाषना
४६३	२८	भूकक्षः
४७१	१	सप्तकर्माण्याः
४८२	३	अन्वयवि
४८२	८	प्रायोग्याभावात्
४८२	९	यो

भृङ्गः

कायमात्रा०
नवरमात्रा०
x
सपक्षः
कारप्रदेशकपक्षो
भूकक्षः
द्विकान्तराक्षकपक्षः
॥५३५॥ (गीतिः)
गुरुभमपक्षः
स्वायुक्तान्त्य-
स्तुत्तु
बद्धीय
अन्वयविपूर्वपक्षः
भोव्य
कोकवापित्वात्
कोमकवायेऽपि
अपवांसलुप्यः
भाषना
भूकक्षः
सप्तकर्माण्याः
अन्वयवि
प्रायोग्याभावात्
यो

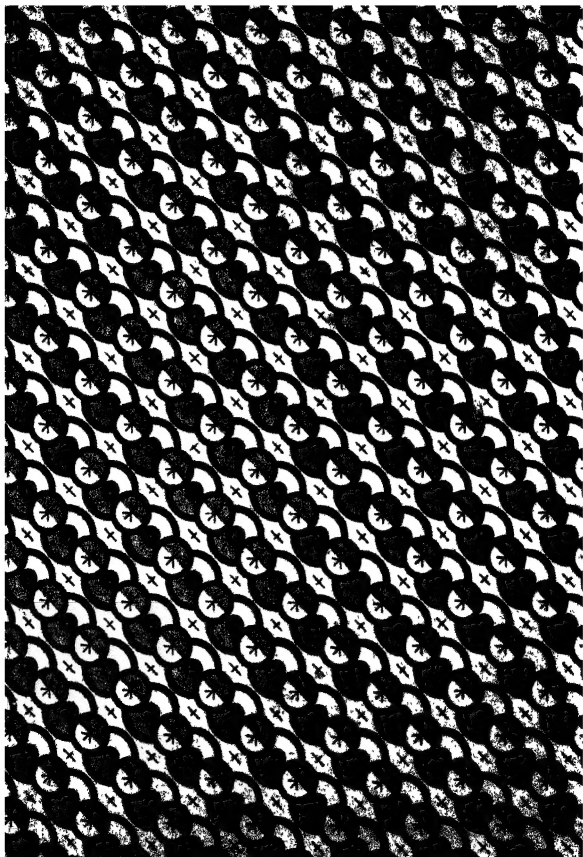
वृद्धम् पक्षिः भृङ्गः

४८३	११	योत्थानान्त्यारोहन्ति	योग्यान्त्यारो-
			हन्ति
४९०	५	यो	जो
४९२	२५	यो	जो
४९३	१२	स्वप्रायोग्यो	स्वप्रायोग्यः
४९४	२२	(ऊर्गीतिः)	x
४९८	२०	प्रायोग्योत्कृष्टावस्था-	प्रायोग्योत्कृष्टाव-
		नतः	नितः
५०७	२२	प्रदेशकपक्ष-	प्रदेशकपक्षभृङ्ग-
		भृङ्गिर्भवति । अतः	भवति । अत्राहा-
			रकमिर्मार्गणाव
			जोषानामपवाप्तः
			त्वाभावेऽपि प्रा-
			रन्वमानक्षरीरस्थः
			पवांसत्वेनासक्य-
			गुणवृद्धिरवगन्तव्या
			अतः
५११	१३	तदनुत्कृष्टान्तरपक्षः	तदनुत्कृष्टप्रदेश-
			कान्तरपक्षः
५१९	१२	पक्षमव पक्षः	पक्षमनःपक्षः
५३०	११	कक्षकपक्षः	कक्षकपक्षः
५३०	१६	चतुर्विधतिः	चतुर्विधस्तुत्तरक

शोर सेवा म

पुस्तकालय

९२

काल न०

विजय

लेखक

वीर शिवर

शीर्षक अंग्रेजी भाषा में लिखा हुआ है